التفسير الكبير

FAHRUDDÎN ER-RÂZÎ

TEFSÎR-İ KEBÎR

BÜYÜK KUR'ÂN TEFSİRİ

MEFÂTÎHU'L-GAYB

10

Tercüme Heyeti

Prof. Dr. Suat YILDIRIM • Prof. Dr. Lütfullah CEBECİ

Prof. Dr. Sadık KILIÇ • Öğr. Gör. C. Sadık DOĞRU

HUZUR
YAYINEVİ

İTHAF

Bu eseri, merhum müfessir Fahruddîn er-Râzî,
Eserin Türkçemize kazandırılmasına vesile olan
Akçağ Yayınevi'nin Kurucusu merhum Ahmet
Hikmet Ünalmış ve Yayınevimizin kurucusu
merhum babam Alaaddin Sağlam'ın aziz
ruhlarına ithaf eder, Cenab-ı Hak'tan mağfiret ve
makamlarının yüce olmasını niyaz ederim.

Faruk Sağlam

FAHRUDDÎN ER-RÂZÎ
TEFSÎR-İ KEBÎR
(10. CİLT)

Orijinal Adı
Mefâtîhu'l-Gayb

ISBN: 978-605-4606-12-2 (Tk)
978-605-4606-29-0 (10.C)

Sertifika No: 50482

İstanbul, 2024

Tercüme
Prof. Dr. Suat YILDIRIM • Prof. Dr. Lütfullah CEBECİ
Prof. Dr. Sadık KILIÇ • Öğr. Gör. C. Sadık DOĞRU

Baskıya Hazırlayan
Abdullah Karakuş

İç Düzen
Çelebi Şenel

Baskı
Lord Matbaası
Davutpaşa Cad. Emintaş Sit. No: 103/430
Topkapı / İstanbul

© Bu kitabın tüm basım, yayın ve ticari hakları
Huzur Yayınevi-Faruk Sağlam'a aittir.

FAHRUDDÎN ER-RÂZÎ

TEFSÎR-İ KEBÎR

BÜYÜK KUR'ÂN TEFSİRİ

MEFÂTÎHU'L-GAYB

10. CİLT

Tercüme

Prof. Dr. Suat YILDIRIM • Prof. Dr. Lütfullah CEBECİ
Prof. Dr. Sadık KILIÇ • Öğr. Gör. C. Sadık DOĞRU

HUZUR YAYIN DAĞITIM PAZARLAMA
TİCARET LİMİTED ŞİRKETİ
Cennet Mah. 2.Yavuz Selim Cad. Osman Bey Apt No: 25/A
Tel: 0212 513 50 57 - 513 01 71
Küçükçekmece - İSTANBUL
www.huzuryayinevi.com.tr

قَالُوا يَا مُوسٰى اِمَّآ اَنْ تُلْقِىَ وَاِمَّآ اَنْ نَكُونَ نَحْنُ الْمُلْقِينَ ﴿١١٥﴾ قَالَ اَلْقُوا فَلَمَّآ اَلْقَوْا سَحَرُوٓا اَعْيُنَ النَّاسِ وَاسْتَرْهَبُوهُمْ وَجَآءُو بِسِحْرٍ عَظِيمٍ ﴿١١٦﴾ وَاَوْحَيْنَآ اِلٰى مُوسٰٓى اَنْ اَلْقِ عَصَاكَ فَاِذَا هِىَ تَلْقَفُ مَا يَاْفِكُونَ ﴿١١٧﴾ فَوَقَعَ الْحَقُّ وَبَطَلَ مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ ﴿١١٨﴾ فَغُلِبُوا هُنَالِكَ وَانْقَلَبُوا صَاغِرِينَ ﴿١١٩﴾

"Sihirbazlar dediler ki: 'Musa, sen mi önce atacaksın, yoksa ilk atanlar biz mi olalım?' Musa, 'Siz atın' dedi. Vaktâ ki attılar, halkın gözlerini büyülediler, onlara korku saldılar ve büyük bir sihir meydana getirmiş oldular. Biz de Musa'ya, 'Bırak âsânı' diye vahyettik. Bir de ne görsünler! Bu, onların uydurup düzdükleri şeyleri yakalayıp yutuyor. İşte bu suretle hak yerini buldu ve onların yapmakta oldukları şeyler boşa gitti. Artık orada yenildiler, hor ve hakir olarak geri döndüler" (A'râf, 115-119).

Bu âyetle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE: **Emmâ ve İmmâ Edatları Hakkında**

Ferrâ ve **Kisâî, "emmâ"** ve **"immâ"** edatları hakkında şöyle demişlerdir: "Sen emrettiğin, nehyettiğin, yahut da birisine haber verdiğin zaman, fethalı olarak "emmâ" edatını kullanırsın. Ama şart koştuğun veya şüphe ettiğin, yahut da muhayyer bıraktığın zaman, kesreli olarak "immâ" dersin.

a) Fethalı olana gelince, sen اَمَّا اللّٰهَ فَاعْبُدُوهُ "Allah'a gelince, Allah'a ibâdet ediniz: اَمَّا الْخَمْرُ فَلَا تَشْرَبُوهَا "İçkiye gelince, onu içmeyiniz" ve اَمَّا زَيْدٌ فَقَدْ خَرَجَ "Zeyd'e gelince, Zeyd çıktı" dersin.

b) Kesreli olarak okuduğun zaman, eğer bir şeyi şart koşuyorsan, اِمَّا تُعْطِيَنَّ زَيْدًا فَاِنَّهُ يَشْكُرُكَ "Eğer sen Zeyd'e verirsen, muhakkak ki o sana teşekkür eder" dersin. Nitekim Cenâb-ı Hak da, فَاِمَّا تَثْقَفَنَّهُمْ فِى الْحَرْبِ فَشَرِّدْ *"Eğer bunları harpte yakalarsan, (geride kalanları) ürküt"* (Enfâl, 57) buyurmuştur. Şek ve şüpheni ifade etmek istediğin zaman لَا اَدْرِى مَنْ قَامَ اِمَّا زَيْدٌ وَاِمَّا عَمْرٌو "Kimin kalktığını bilmiyorum, Zeyd mi, Amr mı?" dersin. Yine muhayyerlik ifade etmek istediğin zaman da, لِى بِالْكُوفَةِ دَارٌ فَاِمَّا اَنْ اَسْكُنَهَا وَاِمَّا اَنْ اَبِيعَهَا "Benim Kûfe'de bir evim var, ya orada oturacağım, ya da onu satacağım" dersin. Şek ifade etmek için kullanıldığında "immâ" ile "ev" edatları

arasındaki fark şudur: Sen, جَاءَنِى زَيْدٌ اَوْ عَمْرٌو "Bana Zeyd veya Amr geldi" dediğin zaman, senin, burada sözünü önce yakın ve kesin bir bilgi üzerine bina edip, sonra da bir şüphe ârız olduğu için "veya **Amr**" demiş olman caizdir. Böylece şüphe ve şek, ikisi hakkında da söz konusu olmuş olur. Buna göre "ev" (veya) edatının kullanıldığı iki isimden birincisi telaffuz edildikten sonra susulması güzel ve yerinde olan bir durumda bulunup, sonra bir şek ve şüphe ârız olduğu için, öteki isimle istidrak yapılması caizdir. Baksana sen, قَامَ اَخُوكَ "Kardeşin kalktı" dersin ve susarsın, daha sonra şüpheye düşerek اَوْ اَبُوكَ "veya baban (kalktı)" dersin. "İmmâ" edatını kullandığın zaman, muhakkak ki, sözünü tâ başta şüphe üzerine söylemiş olursun. Dolayısıyla ضَرَبْتُ اِمَّا عَبْدَ اللّٰهِ "Ya Abdullah'ı dövdüm..." deyip, susman doğru değildir. Ayetteki "اِمَّا اَنْ تُلْقِىَ" ifadesinde "en" edatının bulunup اِمَّا يُعَذِّبُهُمْ وَاِمَّا يَتُوبُ عَلَيْهِمْ *"O, bunları ya azaba uğratacak, yahut tevbelerini kabul edecek"* (Tevbe, 106) buyruğunda bulunmamasına gelince, bu hususta **Ferrâ** şöyle demiştir: "Bu âyette "İmma" edatından sonra "en" edatı gelmiştir. Çünkü "immâ" edatı, bir tercihte bulunmayı emreden bir yerde bulunmaktadır. Bundan dolayı nasb mahallindedir. Sanki bir kimsenin, "Ya şunu seç, veya bunu..." demesi gibidir. Sanki o sihirbazlar şöyle demişlerdir: اِخْتَرْ اَنْ تُلْقِىَ اَوْ نُلْقِىَ "Senin atmanı veya bizim atmamızı tercih et." Halbuki, *"O, bunları ya azaba uğratacak, yahut tevbelerini kabul edecek"* (Tevbe, 106) âyetinde seçmeyi emretme söz konusu değildir. Baksana, zaten emir burada uygun düşmez. İşte bundan dolayı, bu âyette yer almamıştır." Allah en iyi bilendir.

İKİNCİ MESELE

Ayetteki "اِمَّا اَنْ تُلْقِىَ" ile "Ya sen âsânı atarsın" manası; "وَاِمَّا اَنْ نَكُونَ نَحْنُ الْمُلْقِينَ" ile de, "Yahut da biz, yanımızdaki iplerimizi ve değneklerimizi atalım" manası kastedilmiştir. Dolayısıyla her iki ifadede de "elkâ" (attı) fiilinin mef'ûlü mahzuftur.

Ayetteki bir başka incelik de şudur: Sihirbazlar, **Hz. Musa** (a.s)'ya öncelik verdikleri için nezakete riâyet etmişlerdir. İşte bundan ötürü tasavvuf ehli şöyle demişlerdir: "Onlar böylesi bir edebi gözettikleri için, Allahu Teâlâ da, bu edebe riâyet etmelerinin bereketi ile onlara imanı nasip etmiştir." Daha sonra sihirbazlar, atma işinin önce kendi taraflarından olmasına da istekli olduklarını gösteren şu sözü de söylemişlerdir: "Yoksa ilk atan biz mi olalım?" Çünkü onlar, hem muttasıl zamiri getirmişler,

hem onu munfasıl bir zamir ile te'kid etmişler, hem de haberi nekire değil, ma'rife (elif-lâm'lı) olarak getirmişlerdir.

Bil ki sihirbazlar ilk önce edebe riâyet edip, sonra, ilk önce kendilerinin âsâlarını ve iplerini atmaya da istekli olduklarını gösteren bu sözü söyleyince, **Hz. Musa** (a.s), *"Ne atacaksanız evvela siz atın"* (Şuarâ, 43) demiştir.

Hz. Musa'nın Sihirbazları Sihir Yapmaya Davet Etmesinin İzahı

Burada akla şöyle bir soru gelir: "O sihirbazların iplerini ve âsâlarını atmaları, sihir ile mu'cizeye karşı koymaktır. Bu ise kâfirliktir. Kâfirliği emretmek de kâfirliktir. Hal böyle olunca, **Hz. Musa** (a.s)'nın, onlara "siz atın" diye bunu emretmesi nasıl uygun düşer?"

Buna birkaç şekilde cevap verilmiştir:

1) **Hz. Musa** (a.s) onlara, haklı bir iş yaptıklarını bilmeleri şartıyla, bunu emretmiştir. Bu böyle olmadığına göre, burada bir emir söz konusu değildir. Bu, birimizin bir insana, "Bana şu testiden su ver" demesi gibidir. Bu söz, ancak testide su bulunması şartına bağlı bir emirdir. Ama testide su bulunmadığı takdirde, kesinlikle bir emir olmaz. İşte burada da böyledir.

2) Sihirbazlar sırf iplerini ve değneklerini atmak için toplanmışlardı ve **Hz. Musa** (a.s) da, onların bunu mutlaka yapacaklarını biliyordu. Muhayyer bırakma işi ise, önce atma, sonra atma hususunda idi. İşte bundan dolayı **Hz. Musa** (a.s), onlara aldırmadığı ve onlara kıymet vermediği, Allah'ın kendisine va'dettiği ilahî te'yid ile kuvvete güvendiği ve mu'cizeye hiçbir zaman sihirlerin galip gelemeyeceğine inandığı için, onlara öncelik vermiştir.

3) **Hz. Musa** (a.s), o sihirbazların gösterecekleri sihirleri boşa çıkarmayı istiyordu. Onları boşa çıkarmak ise, ancak sihirbazların sihirlerini öncelikle ortaya koymaları ile mümkün olurdu. Bundan dolayı **Hz. Musa** (a.s), onları boşa çıkarabilmek için, onlara sihirlerini yapmaları için öncelik vermiştir. Bunun bir misali de şudur: Kendisine cevap vermek, zayıf ve sakat olduğunu ortaya koymak için, bir dinsizin ortaya attığı şüpheyi dinlemek isteyen kimse, "Haydi söyle, iyice anlat" der. Bu sözden maksadı ise, o kimseye bu şüphe hususunda, o şüphesini iyice anlatıp ortaya koyduktan sonra cevap verdiğinde, bunun herkes nazarında zayıf ve düşük bir şüphe olduğunun ortaya çıkmasıdır. Allah en iyi bilendir.

Daha sonra Cenâb-ı Hak فَلَمَّا أَلْقَوْا سَحَرُوا أَعْيُنَ النَّاسِ *"Vaktâ ki attılar, halkın gözlerini büyülediler"* buyurmuştur. Sihrin sırf göz boyama (aldatmaca) olduğunu söyleyenler, "Eğer sihir hak olsaydı, o zaman o sihirbazlar halkın gözlerini değil, kalplerini büyülemiş olurlardı. Dolayısıyla sihirden muradın, onların iş gerçekte öyle gösterdikleri gibi olmadığı halde, şaşırtıcı ve aldatıcı birtakım şeyleri hayal ettirmeleri olduğu sabit olur."

Vâhidî de şöyle demiştir: "Aksine bu ifadeden murat şudur: "Onlar insanların gözlerini büyülemişlerdir, yani o gözleri, bu aldatmaca sebebi ile, o sihri olduğu gibi görmekten alıkoymuşlardır." Şu da ileri sürülmüştür: "Onlar, iplerini ve değneklerini getirdiler, iplerini civaladılar ve değneklerinin içine civa koydular. Güneşin sıcaklığı bu ip ve değneklere tesir edince, bunlar hareketlendiler ve sarmaş dolaş oldular. Bu hareket gerçekten fazla ve hızlı idi. Böylece insanlar, onların kendiliklerinden hareket edip, sarmaş dolaş olduklarını zannettiler."

Bu Sihrin, Görenleri Dehşete Düşürmesi

Ayetteki وَاسْتَرْهَبُوهُمْ *"Onlara korku saldılar"* tabiri, "Halk, o değnek ve iplerin hareketlerinden dolayı korktular" demektir. **Müberred,** bu tabirin أَرْهَبُوهُمْ "Onları korkuttular" manasında olup, "sîn" harfinin zâid olduğunu söylerken; **Zeccâc,** bunun "O sihirbazlar insanların korkmasını istediler ve insanlar da onlardan korktu" manasında olduğunu, bu korkutmanın da şöyle olduğunu söylemiştir: Sihirbazlar, bu işler yapılırken, "Ey insanlar sakının, çekinin" diye bağırıp çağıran birilerini vazifelendirdiler ki, işte "istirhab" (korkutmayı istemek) budur.

İbn Abbas (r.a)'ın şöyle dediği rivâyet edilmiştir: "**Hz. Musa** (a.s) da, onların iplerinin ve değneklerinin, tıpkı kendi âsâsı gibi, yılan olabildiğini sandı. İşte bundan dolayı Cenâb-ı Hak ona, *"Bırak âsânı"* diye vahyetti." Muhakkik âlimler, "Bu mümkün değildir. Çünkü **Hz. Musa** (a.s), Allah tarafından gönderilmiş bir peygamber olduğuna göre, sihirbazların kendisine galip gelemeyecekleri hususunda emin idi ve bunu yakînen biliyordu. O, onların karşı koyma tarzında yaptıkları bu işin, sihir ve asılsız şeyler cinsinden bir şey olduğunu da biliyordu. Bu kesin inanca sahipken, onda bir korkunun bulunması imkânsızdır" demişlerdir. İmdi eğer, "Allahu Teâlâ, *"Musa, içinde bir korku hissetti"* (Tâhâ, 67) buyurmamış mıdır?" denirse, biz deriz ki: "Âyette bu korkunun, işte bu sebepten ötürü

olduğu belirtilmemiştir. Aksine **Hz. Musa** (a.s), kendisinin delilinin, sihirbazların sihrine galip gelmesinde bir gecikmenin olması ihtimalinden endişelenip korkmuştur."

Daha sonra Cenâb-ı Allah, onların sihrinden bahsederken, وَجَاؤُا بِسِحْرٍ عَظِيمٍ *"Müthiş bir sihir meydana getirmiş oldular"* buyurmuştur. Rivâyet olunduğuna göre sihirbazlar şöyle demişler: "Biz, gökten olan bir iş müstesna, bütün yeryüzü halkının sihirbazlarının yapamayacakları bir sihir biliyoruz. Ama gökten olana karşı, bir gücümüz yoktur." Bu sihirbazların sayısının seksen bin, yetmiş bin, veya otuz bin küsür olduğu rivâyet edilmiştir. Bu hususta rivâyetler farklı farklı olup, kimi bu sayıyı daha az, kimi daha fazla göstermiştir. Ama âyette bunların kaç kişi olduğuna, bu sihrin nasıl olduğuna ve kaç defa yapıldığına delalet eden bir şey yoktur.

Âsânın, Sihirbazların Attıklarını Yutması

Cenâb-ı Allah daha sonra وَاَوْحَيْنَا اِلٰى مُوسٰى اَنْ اَلْقِ عَصَاكَ *"Biz de Musa'ya, 'Bırak âsânı' diye vahyettik"* buyurmuştur. Bu âyette bahsedilen "vahyetme" ile, hakikî vahyin kastedilmiş olması muhtemeldir. **Vahidî, İbn Abas** (r.a)'ın, "Allahu Teâlâ, bununla "Biz **Musa**'ya 'bırak âsânı' diye ilham ettik" manasını kastetmiştir" dediğini nakletmiştir.

Allahu Teâlâ daha sonra, فَاِذَا هِىَ تَلْقَفُ مَا يَاْفِكُونَ *"Bir de ne görsünler! Bu, onların uydurup düzdükleri şeyleri yakalayıp yutuyor!"* buyurmuştur. Bu ifade ile ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Bu ifadede, şöyle takdir edilebilecek bir hazif vardır: "**Hz. Musa** âsâsını attı, bir de ne görsünler; o, onları yakalayıp yutuyor!"

***İKİNCİ MESELE:* Kıraat Farkları**

Hafs'ın rivâyetine göre **Âsım,** fiili kâf harifini şeddesiz ve lâm'ı sakin olarak, "telkafu" şeklinde; diğer kıraat imamları ise, kâf'ın şeddesi ve lâm'ın fethası ile, "telakkafu" şeklinde okumuşlardır. **İbn Kesir**'in, bunu kâf'ın şeddesi ile "tulekkıfu" şeklinde okuduğu rivâyet edilmiştir. Bu kelime, Tâhâ ve Şuarâ sûrelerin de de aynı değişik şekillerde okunmuştur. Bunun "telkafu" şeklinde okunuşu ile ilgili olarak **İbnu's-Sikkît** şöyle demiştir: "Lakf", Arapların birisi bir şeyi yakalayıp, yediği veya yuttuğu zaman söyledikleri "لَقِفْتُ الشَّىْءَ - اَلْقَفُهُ" (O şeyi yakalayıp yedim, yuttum, yutuyorum) sözünün mastarıdır. "Bir şeyi hızlı yakalayan" manasında da "رَجُلٌ

لَقِفٌ" denilir. **Lihyânî,** "ثَقِفَ - يَثْقَفُ - ثَقْفًا - ثَقِيفٌ" fiilinin de aynı manada olduğunu, "لَقِيفٌ" kelimesinin, bir şeyi kavrayıp, onu hemen anlayan, yakalaması hızlı olan kimseye denildiğini söylemiştir. Bu ifadeyi şeddeli okumaya gelince; bu, "تَلَقَّفُ - يَتَلَقَّفُ" babındandır. **İbn Kesir**'in kıraatine gelince, bu ifadenin aslı, "تَتَلَقَّفُ" şeklinde olup, tâ'lardan birisinin diğerine idğam edilmiş olmasından dolayıdır.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Müfessirler şöyle demektedirler: **Hz. Musa,** âsâ'sını atınca, o âsâ büyük bir ejderha oldu; öyle ki ufku kapladı. Daha sonra da çenesini açtı. İki çenesinin arasındaki mesafe seksen zirâ idi. Sihirbazların attıkları bütün ipleri ve değnekleri de yuttu. **Hz. Musa** onu eline alınca, hacminde ve miktarında asla herhangi bir değişiklik olmaksızın, daha önceden olduğu gibi "âsâ" haline geldi. Bil ki bu, kâdir ve hür irade sahibi bir ilahın mevcudiyetiyle, **Hz. Musa**'nın büyük mu'cizesine delalet eder. Bu böyledir. Zira o büyük ejderha, onca ipi ve değneği yutup, sonra da eskiden olduğu gibi normal bir âsâ halini alınca; bu durum, Allahu Teâlâ'nın, ya o iplerin ve âsâların maddelerini yok ettiğine veyahut da o şeyleri paramparça edip hissolunamayacak derecede zerreler haline getirerek havalara savurduğuna delalet eder. Buna ise, Allah (c.c)'dan başka hiç kimsenin kudreti yetmez.

***DÖRDÜNCÜ MESELE:* İfk Kelimesinin Manası**

Cenâb-ı Hakk'ın, *"Onların uydurup düzdükleri şeyleri"* buyruğuna gelince, bu hususta da şu iki izah yapılmıştır: a) Arapça'da "ifk", bir şeyi olduğu durumdan çevirip başka türlü göstermektir. Yalana, "ifk" adının verilmesi de bundan ileri gelir. Zira yalan da, hakikatin tersyüz edilmiş şeklidir. **İbn Abbas** (r.a), Cenâb-ı Hakk'ın "ye'fikûn" tabiriyle, "yalan olarak yaptıkları o şeyi..." manasını kastettiğini söylemiştir. Buna göre mana, "Âsâ, onların, haktan bâtıla döndürerek gerçekmiş gibi gösterdikleri, allayıp pulladıkları o şeyi yuttu" şeklinde olur. Mananın böyle olması halinde, "مَا يَأْفِكُونَ" ifadesinin başındaki "mâ" mevsule "mâ"sı olur...

b) Bu ifadenin başındaki mâ'nın, mastariyye mâ'sı olmasıdır. Buna göre kelamın takdiri, "Bir de ne görsünler, o ejderha, onların yalanlarını yutuyor!" şeklinde olur. Böylece de, ism-i mef'ul, mastar manasında kullanılmış olur.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, فَوَقَعَ الْحَقُّ *"İşte bu suretle hak yerini buldu"* buyurmuştur. **Mücahid** ve **Hasan el-Basrî,** bu ifadedeki "vekaa" lafzına,

"zahara" (zuhur etti, ortaya çıktı) manasını verirlerken; **Ferra,** "Hak olan sihir olandan ayrıldı" manasını vermiştir. Meanî âlimleri ise şöyle demektedir: "Vekaa" fiili, bir şeyin, varlığıyla zuhur ederek kendi yerine varıp konması, inmesi demektir. Bu ortaya çıkışın sebebi şudur: Sihirbazlar, "Şayet **Musa**'nın yaptığı şey, bir büyü, bir sihir olsaydı, o zaman bizim iplerimizin ve değneklerimizin durması, kaybolmaması gerekirdi. Onlar yitip kaybolduklarına göre, bunun sihirden ötürü değil de, ancak ve ancak Allah (c.c)'ın yaratıp takdir etmesiyle olduğu sabit olmuş olur" demişlerdir. İşte bu, kendisi sebebiyle, mu'cizenin sihirden fark edip ayrıldığı şeydir...

Kâdî şöyle demektedir: "Hak Teâlâ'nın, *"İşte bu suretle hak yerini buldu"* âyeti, tıpkı, olan şeyin, olmamış haline dönüşmesinin doğru olmaması gibi, kendisinde bâtıl oluşun düşünülmesinin mümkün olamayacağı bir biçimde var oluşun, zuhur edişin kuvvetini ifade eder.

Buna göre şâyet, Allahu Teâlâ'nın, *"İşte bu suretle hak yerini buldu"* buyruğu, böylesi bir zuhurun kuvvetine delalet eder. Dolayısıyla Cenâb-ı Hakk'ın, وَبَطَلَ مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ *"ve onların yapmakta oldukları şeyler boşa gitti"* buyruğu faydasız bir tekrar olur" denilirse, biz deriz ki:

Bundan maksat şudur: Bu hak, zuhur edip meydana gelince, onların yalan olarak uydurdukları o şeyler, yani ipler ve değnekler kaybolup yok oldular. İşte bu durumda **Hz. Musa**'nın üstünlüğü ortaya çıktı... İşte bu sebepten dolayı Cenâb-ı Hak, فَغُلِبُوا هُنَالِكَ *"artık orada yenildiler"* buyurmuştur. Çünkü, bundan daha açık ve belli bir galibiyet bulunmamaktadır. Allahu Teâlâ, وَانْقَلَبُوا صَاغِرِينَ *"ve hor ve hakir olarak geri döndüler"* buyurmuştur. Çünkü, bâtıldan yana olan kimse hakkında, kendisinde asla bir hile ve bir şüphenin söz konusu edilemeyeceği bir biçimde, hüccet ve delilinin bâtıl olmasının zuhûr etmesinden daha büyük zillet ve alçaklık bulunmamaktadır.

Vâhidî şöyle demektedir: "وَبَطَلَ مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ" buyruğundaki "mâ" lafzının, "ellezîne" manasında olması, böylece de mananın, "onların sihirle yapmış oldukları o ipler ve değnekler yok oldu, kayboldu; yani, zeval bulup, yok olup gittiler" şeklinde olması caiz olduğu gibi, bunun mastar manasında olan mâ olması da caizdir. Buna göre sanki, "onların amelleri bâtıl oldu..." buyurmuştur... Allah en iyi bilendir.

وَأُلْقِيَ السَّحَرَةُ سَاجِدِينَ ﴿١٢٠﴾ قَالُوا آمَنَّا بِرَبِّ الْعَالَمِينَ ﴿١٢١﴾ رَبِّ مُوسَىٰ وَهَارُونَ ﴿١٢٢﴾

"Sihirbazlar hep birden secdeye kapandılar. 'Alemlerin Rabbine, Musa ve Harun'un Rabbine iman ettik' dediler" (A'râf, 120-122).

Ayetle ilgili birkaç mesele bulunmaktadır:

BİRİNCİ MESELE

Müfessirler şöyle demişlerdir: "Bu ipleri ve değnekleri, üç yüz deve ancak taşıyordu. Bunları, Hz. **Musa**'nın ejderhası yutup, böylece de ejderha, yine eski haline, bir âsâya dönüşünce, sihirbazlar birbirlerine, "Bu, sihir falan değil, aksine ilâhi bir iş" dediler ve böylece **Hz. Musa** (a.s)'nın Allah tarafından gönderilmiş sadık bir peygamber olduğuna istidlâl ettiler."

Kelamcılar ise şöyle demişlerdir: Bu âyet, ilmin faziletini gösteren en büyük delillerdendir. Çünkü sihirbazlar sihrin aslını biliyorlardı ve sihrin en ileri derecesine vâkıf idiler. Bundan dolayı onlar bu durumda olup, **Hz. Musa**'nın mu'cizesinin sihrin dışında bir şey olduğunu görünce, bunun insanların yaptığı birtakım göz boyamalar cinsinden olmayıp, ilahi bir mu'cize olduğunu anladılar. Eğer onlar sihir ilminde ileri derecede kimseler olmasalardı, bu istidlâli yapamazlardı. Çünkü o zaman şöyle diyebilirlerdi. "Belki de O, sihir ilminde bizden ileridir ve bizim yapamadığımız bir sihir yaptı." Binaenaleyh onların sihir ilminde zirvede oldukları anlaşılır. Onlar, bu ilimde zirvede oldukları için küfürden imana geçebilmişlerdir, (ilim olarak) sihrin bile durumu böyle olunca, tevhit ilminde mükemmel olan bir kimsenin halini artık siz düşünün.

***İKİNCİ MESELE:* Sihirbazların İman Edip Secdeye Kapanması**

Âlimlerimiz, Cenâb-ı Hakk'ın وَأُلْقِيَ السَّحَرَةُ سَاجِدِينَ ***"Sihirbazlar hep birden secdeye kapandılar..."*** buyruğu ile istidlâl ederek şöyle demişlerdir: Bu âyet, o sihirbazları, başka bir şeyin secde ettirip yere kapattığına delalet eder. Bu da, âlemlerin rabbi olan Allah'tan başkası olamaz. İşte bu husus, kulun fiilini Allah'ın yarattığına delalet eder. **Mukatil** bu âyete, "Allah onları, secde ettirerek yere kapattı..." manasını vermiştir.

Mu'tezile ise şöyle demektedir: "Buna, birkaç yönden cevap verebiliriz:

a) O sihirbazlar, büyük alâmetleri ve kesin mu'cizeleri görüp müşahede edince, kendilerini secdeye kapanmaktan alıkoyamadılar. Böylece de mana, "Sanki bir atıcı, onları secdeye atıverdi..." şeklinde oldu.

b) **Ahfeş** de şöyle demiştir: "Onlar çok hızlı olarak secdeye kapandıkları için, sanki onları bir başkası atıvermiş gibi oldu. Zira onlar, secdeye kapanmaktan kendilerini alıkoyamadılar."

c) Ayette, onları secdeye herhangi bir şeyin kapattığına dair herhangi bir açıklama yoktur. Fakat biz bu âmilin, onların kendileri olduğunu söylüyoruz."

Mu'tezile'nin bu itirazlarına şu şekilde cevap verebiliriz: Onların kalplerinde o sebebi, gücü, kuvveti yaratan ancak Allahu Teâlâ'dır. Aksi halde onlar, o kesin sebebin yaratılması hususunda başka bir sebebe muhtaç olurlardı ki, bu, teselsülü gerektirir; teselsül ise muhaldir. Sonra o kulun kudretinin aslı, bu kesin sebep ile birleşince, fiilin meydana gelmesini icap ettirirler. O "mucib-îcab ettiren"in yaratıcısı da Allah'tır. Böylece, hem o fiil, hem de onun neticesi, Allah'a isnat edilmiş olur. Allah en iyi bilendir.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Allahu Teâlâ, onların önce secdeye vardıklarını, daha sonra da onların, اٰمَنَّا بِرَبِّ الْعَالَمِينَ *"Alemlerin Rabbine iman ettik"* dediklerini bildirmiştir. İmanın, secdeden önce olması gerektiği halde, Cenâb-ı Hakk'ın bu şekilde buyurmuş olmasının sebebi ve hikmeti nedir? Buna iki yönden cevap verilebilir:

a) Onlar, ilâhî bilgiyi elde edince, o anda secdeye kapandılar ve o secdelerini, ilâhî bilgi ve imanı elde etmelerine karşılık, Allah'a bir şükür; küfürden imana geçişlerine dair bir alâmet ve Allah için inkıyâd ve tezellülde bulunmalarının bir göstergesi yapmışlardır. Böylece onlar, sanki o tek secdelerini, toplu halde bu üç manaya bir alâmet kılmışlardır.

b) Onların, secdeye kapandıkları esnada, *"Alemlerin Rabbine... iman ettik"* demiş olmaları da uzak bir ihtimal değildir. Böyle olması halinde bu soru ortadan kalkar; ama doğru olan izah, ilk açıklamadır.

DÖRDÜNCÜ MESELE

Ehl-i tâlîm (Bâtıniyye), bu âyetle istidlâl ederek şöyle demişlerdir: "İlahî bilginin, ancak peygamberin sözü ile meydana gelebileceğine dair delil şudur: O sihirbazlar, *"Alemlerin Rabbine... iman ettik"* deyince, onların imanları tamamlanmamıştı. İmanları ancak, رَبِّ مُوسٰى وَهٰرُونَ *"Musa ve Harun'un*

Rabbine inandık" dediklerinde tamamlanmış oldu. İşte bu da, bizim görüşümüze delâlet eder."

Âlimler buna şöyle diyerek cevap vermiştir: O sihirbazlar, *"Alemlerin Rabbine... iman ettik"* deyince, **Firavun** onlara: "Sadece beni kastediyorsunuz!" dedi. Bunun üzerine onlar: *"Musa'nın Rabbine..."* dediklerinde, yine **Firavun:** "Sadece beni kastediyorsunuz... Çünkü **Musa**'yı terbiye edip, bakıp büyüten, benim ben..." dedi. Bunun üzerine, *"ve Harun'un Rabbine..."* dediklerinde, her türlü şüphe ortadan kalktı ve herkes, o sihirbazların **Firavun**'u inkâr ettiklerini; âlemlerin Rabbine de iman etmiş olduklarını anladılar.

Şu da ileri sürülmüştür: Cenâb-ı Hak, **Musa** ile **Harun** "âlemler" sözünün muhtevasında bulundukları halde, onları özellikle zikretmiştir. Çünkü kelamın takdiri, "Alemlerin Rabbine iman ettik.. Ki bu Rab, **Musa** ve **Harun**'un, kendisine iman edilmesine davet etmiş olduğu Rab'dır.." şeklindedir. Yine, onları şereflendirmek ve faziletlerini ortaya koymak için, Allah'ın onları özellikle zikrettiği söylenmiştir. Bu da tıpkı Cenâb-ı Hakk'ın, *"... meleklerine, peygamberlerine, Cebrail'e ve Mikail'e düşman olursa..."* (Bakara, 98) âyeti kabilindendir.

قَالَ فِرْعَوْنُ اٰمَنْتُمْ بِهٖ قَبْلَ اَنْ اٰذَنَ لَكُمْ ۚ اِنَّ هٰذَا لَمَكْرٌ مَّكَرْتُمُوْهُ فِى الْمَدِيْنَةِ
لِتُخْرِجُوْا مِنْهَآ اَهْلَهَا ۚ فَسَوْفَ تَعْلَمُوْنَ ﴿١٢٣﴾ لَاُقَطِّعَنَّ اَيْدِيَكُمْ وَاَرْجُلَكُمْ مِّنْ
خِلَافٍ ثُمَّ لَاُصَلِّبَنَّكُمْ اَجْمَعِيْنَ ﴿١٢٤﴾ قَالُوْٓا اِنَّآ اِلٰى رَبِّنَا مُنْقَلِبُوْنَ ۚ ﴿١٢٥﴾
وَمَا تَنْقِمُ مِنَّآ اِلَّآ اَنْ اٰمَنَّا بِاٰيٰتِ رَبِّنَا لَمَّا جَآءَتْنَا ۗ رَبَّنَآ اَفْرِغْ عَلَيْنَا صَبْرًا وَّتَوَفَّنَا
مُسْلِمِيْنَ ۚ ﴿١٢٦﴾

"Firavun, "Ben size izin vermeden, ona iman mı ettiniz? Bu, hiç şüphesiz ki şehirde -onun halkını içinden çıkarmanız için- kurduğunuz bir tuzaktır. Yakında başınıza ne geleceğini bilirsiniz siz. Elbet ve elbet ellerinizi, ayaklarınızı çaprazlama kestireceğim. Sonra da elbet ve elbet topunuzu astıracağım." dedi. (Onlar da:) "Biz, , şüphesiz ki nihâyet Rabbimize dönücüleriz. Sen bizden, başka bir sebeple değil, sırf Rabbimizin âyetlerine -onlar bize geldiği

zaman- iman ettik diye intikam alacaksın." dediler. (Sonra şöyle niyaz ettiler): "Ey Rabbimiz, üstümüze sabır yağdır, bizi Müslüman olarak öldür.." (A'râf, 123-126).

Bu âyetle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Hafs'ın rivâyetine göre **Âsım,** tek hemze ile, haber cümlesi olarak, "اٰمَنْتُمْ" şeklinde okumuştur ki, Tâhâ ve Şuarâ sûrelerinde de böyledir. **Ebu Bekr**'in rivâyetine göre, yine **Âsım, Hamza** ve **Kisaî,** Kur'ân'ın tamamında iki hemze ile "ءَاٰمَنْتُمْ"; diğer kıraat imamları da, Kur'ân'ın tamamında, istifham cümlesi olarak, uzatılan tek bir hemze ile "ءٰمَنْتُمْ" şeklinde okumuşlardır. **Ferrâ** şöyle demektedir: **Hafs**'ın, medsiz ve haber cümlesi olarak "اٰمَنْتُمْ" şeklindeki kıraatinin izahına gelince, bu şöyledir: "O **Firavun,** o sihirbazların iman etmelerini, onları azarlayarak ve bunu yadırgayarak haber vermektedir." Bu ifadenin iki hemze ile okunmasının izahına gelince, bunun aslı, "اَفَعَلْتُمْ" vezninde olmak üzere "ءَاٰمَنْتُمْ" şeklindedir.

***İKİNCİ MESELE:* Firavun'un Havaya Hakim Olma Gayreti, Şüphe Atması**

Bil ki **Firavun,** sihri en iyi bilen kimselerin, büyük bir kalabalığın huzurunda, **Hz. Musa** (a.s)'nın nübüvvetini ikrar ettiklerini görünce, o zaman bunun, kavminin huzurunda, Hz. Musa'nın nübüvvetinin sıhhatine güçlü bir delil olacağı endişesi duyarak, kavminin, Hz. Musa'nın nübüvvetinin sıhhatine inanmalarına mani olsun diye, o anda halkın kulağına iki çeşit şüphe attı:

Birinci şüphe, onun إِنَّ هٰذَا لَمَكْرٌ مَكَرْتُمُوهُ فِى الْمَدِينَةِ *"Bu, hiç şüphesiz ki şehirde kurduğunuz bir tuzaktır"* şeklindeki sözüdür. Bu, "Onların **Hz. Musa**'ya iman etmeleri, delilinin kuvvetli olmasından dolayı olmayıp, aksine onların, **Hz. Musa** ile anlaşarak, "şöyle şöyle olursa... sana iman eder, senin nübüvvetini kabul ederiz.." dedikleri için olmuştur ki, işte bu iman ancak bu yolla meydana gelmiştir" manasındadır.

İkinci şüphe şudur: **Hz. Musa** (a.s) ile sihirbazların maksatları, aralarındaki anlaşmaya göre hakim milleti memleketlerinden çıkarmak ve onların hakimiyetlerini iptal etmektir. Nitekim bütün insanlar için, vatanı terk etmek ve alıştıkları nimetlerden ayrılmanın en zor işlerden olduğu malumdur. Böylece mel'un **Firavun,** bu konuda en kuvvetli iki şüpheyi

birlikte zikretmiştir. **Muhammed b. Cerir (et-Taberi), Süddî'den, İbn Abbas, İbn Mes'ûd** ve diğer bazı sahabîlerden nakledilen hadiste şunu rivayet etmiştir: "**Hz. Musa** ve sihirbazların başkanı karşılaşırlar ve **Musa** (a.s), "Söyle bakalım, eğer sizi yenersem, beni tasdik edip, getirdiğim dinin hak olduğuna şahadet edecek misin?" der. Sihirbaz da, "Ben yarın, hiçbir sihrin galip gelemeyeceği bir sihir ortaya koyacağım. Allah'a yemin olsun ki, eğer bana galip gelir ve beni yenersen, sana mutlaka iman ederim" der. Bu esnada **Firavun** da onları seyrediyor ve konuşmalarını dinliyordu. İşte **Firavun**'un, *"Bu, hiç şüphesiz ki... kurduğunuz bir tuzaktır"* şeklindeki sözü, bundan dolayıdır." Bil ki, bu böyle olmuş olabileceği gibi, bu sözü, halkı, **Hz. Musa** (a.s)'nın nübüvvetini tasdik etmekten çevirebilmek için söylemiş olması da muhtemeldir.

Kâdî şöyle demiştir: "Ayetteki قَبْلَ اَنْ اٰذَنَ لَكُمْ *"Ben size izin vermeden"* kaydı, **Firavun**'un uluhiyyet iddiasında tenakuza düştüğüne delildir. Çünkü eğer o tanrı olsaydı, başkasının ilâh olduğunu kabule davet etmekte olan **Hz. Musa**'ya iman etmelerine izin vermesi doğru olmazdı. İşte bu, haktan sapmış kimselerde gözüken ilâhi bir hızlandır (şaşırtmadır)."

Âyetteki فَسَوْفَ تَعْلَمُونَ *"Yakında başınıza ne geleceğini bilirsiniz siz"* ifadesinin, tehdidin başlangıcı olduğu hususunda şüphe yoktur. Sonra o **Firavun,** bu kısa tehditle yetinmeyip, onu açıkça belirterek لَاُقَطِّعَنَّ اَيْدِيَكُمْ وَاَرْجُلَكُمْ مِنْ خِلَافٍ ثُمَّ لَاُصَلِّبَنَّكُمْ اَجْمَعِينَ *"Elbet ve elbet ellerinizi ve ayaklarınızı çaprazlama kestireceğim. Sonra da elbet ve elbet topunuzu astıracağım"* demiştir. El ve ayakların çaprazlama kesilmesi, bilinen bir hususdur. Bu, **Firavun**'un, elleri ve ayakları farklı taraftan kesmesidir. Ya sağ el ile sol ayak, yahut da sol el ile sağ ayak kesilir. Asma da malum bir iştir. Binaenaleyh **Firavun** onları bu iki büyük ceza ile tehdit etmiştir. Âlimler, bu işin **Firavun** tarafından yapılıp yapılmadığı hususunda ihtilaf etmişlerdir. Ayette bu iki ihtimalden birine delalet eden bir ifade yoktur. Bazı kimseler, bu cezanın verilmiş olduğuna şu şekillerde istidlâl etmişlerdir:

1) Allahu Teâlâ, **Firavun**'un ileri gelen adamlarının ona, *"Musa'yı ve kavmini, fesatcılık etmeleri için mi bu toprakta (Mısır'da) bırakacaksın?"* (A'râf, 127) dediklerini haber vermiştir. Eğer **Firavun,** sihirbazları ve **Hz. Musa**'nın kavmini, diri olarak bırakıp, onları öldürmemiş olsaydı, Allah onlardan da bahseder ve onları **Firavun**'un ileri gelenlerinden olacak fesattan sakındırırdı."

Bu görüşe şu şekilde cevap verilebilir: O sihirbazlar da, *"(Hz. Musa'nın) kavmini..."* ifadesine dahildir. Binaenaleyh onların, ayrıca zikredilmelerine gerek yoktur.

2) Cenâb-ı Hakk'ın onlardan naklederek, *"Ey Rabbimiz üstümüze sabır yağdır"* şeklindeki sözü, onların başına büyük bir belanın geldiğine ve bundan dolayı Allah'tan, bu hususta kendilerine sabır vermesini istediklerine delalet eder.

Bu görüşe de şöyle cevap verilir: "Onlar Allah'tan, iman etme ve **Firavun**'un tehditlerine aldırmama hususunda sabır istemişlerdir."

3) **İbn Abbas** (r.a)'tan nakledildiğine göre, **Firavun** bu işi yapmış ve onların elleriyle ayaklarını çaprazlama kesmiştir. Kavmini, **Hz. Musa**'nın dinini kabul etmekten iyice alıkoymak için, **Firavun**'un bu işi yapmış olması daha açıktır.

Diğer bazıları da şöyle demişlerdir: "Bu iş **Firavun** tarafından yapılamamıştır. Aksine Hak Teâlâ, sihirbazların *"Canımızı Müslüman olarak al"* şeklindeki dualarını kabul etmiştir. Çünkü onlar Allahu Teâlâ'dan, canlarının, Firavun'un öldürmesi ve kesmesi ile değil, kendisi tarafından alınmasını istemişlerdir." Bu istidlâl de doğruya yakındır.

Allahu Teâlâ daha sonra, bu tehdit karşısında, mü'min olandan, bundan daha güzeli sâdır olmayacak bir şeyi yaptıklarını nakletmiştir. Bu da onların, **Firavun**'a karşı, وَمَا تَنْقِمُ مِنَّا اِلَّا اَنْ اٰمَنَّا بِاٰيَاتِ رَبِّنَا لَمَّا جَاءَتْنَا *"Sen bizden, başka bir sebeple değil, sırf Rabbimizin âyetlerine, -onlar bize geldiği zaman- iman ettik diye intikam alacaksın"* demeleridir. Böylece onlar, kendilerinden sâdır olan bu imanın, bir tehdidi ve bir intikamı gerektirmeyeceğini, aksine bunun, bunların aksini yani **Firavun**'un, hüccet ve deliller zahir olunca, artık hakkı kabul edip, bâtıldan sakınma hususunda kendileri gibi yapmasını gerektirdiğini beyan etmişlerdir: Bir şeyden hiç mi hiç hoşlanmadığın zaman "اَنْقِمُ - نَقَمْتُ" dersin. Bu husus, "قُلْ يَا اَهْلَ الْكِتَابِ هَلْ تَنْقِمُونَ مِنَّا" (Mâide, 59) âyetinin tefsirinde geçmişti. **İbn Abbas** (r.a): "Cenâb-ı Hak bu ifade ile, "Rabbimizin âyetlerine iman etmekten başka, bize azap etmene (bizi cezalandırmana) sebep olacak bir günah işlemedik" manasını kastetmiştir" demiştir. Bu âyette geçen, *"Rabbimizin âyetlerinden"* maksat, **"Hz. Musa**'nın, benzerini yapmaya ancak Allah'ın kâdir olduğu, kesin mu'cizeler"dir.

Daha sonra onlar, رَبَّنَا اَفْرِغْ عَلَيْنَا صَبْرًا *"Ey Rabbimiz, üstümüze sabır yağdır"* demişlerdir. Arapçada "ifrağ", "döküp boşaltmak" manasındadır. Nitekim kalıba dökülüp, henüz sikke (para) haline getirilmemiş (gümüşe), "دِرْهَمٌ مُفْرَغٌ" denilir ki, bu ifadenin aslı, onun kabının boşaltılmasına dayanır. Boşaltma da, içinde hiçbir şey kalmayacak şekilde, kabı dökmektir. Bu kelime, "فَرَاغٌ" mastarına dayanır. Binaenaleyh bir kabın dökülüp, iyice boşaltılmasına benzetilmek için, "sabır" hakkında kullanılmıştır.

Mücahid, bu âyetin "Asılma ve kesilme anında, bizim üzerimize sabır boşalt, sabır yağdır" manasında olduğunu söylemiştir. Bu tabir ile ilgili birkaç incelik vardır:

Birinci incelik: *"Üstümüze sabır boşalt, sabır yağdır"* demek, "üstümüze sabır indir" demekten daha beliğdir. Çünkü biz, kabı boşaltmanın, kabın içindeki her şeyi döküp boşaltma olduğunu söylemiştik. Buna göre sanki onlar, Allah'tan, sabrın bir kısmını değil, hepsini üzerlerine dökmesini (kendilerine vermesini) istemişlerdir.

İkinci incelik: Ayette "sabr" kelimesi, nekire olarak getirilmiştir. Bu nekire oluş da, mükemmelliğe ve tamlığa delalet eder. Yani "Tam ve mükemmel bir sabır" demektir. Bu tıpkı, وَلَتَجِدَنَّهُمْ اَحْرَصَ النَّاسِ عَلٰى حَيٰوةٍ *"Andolsun, sen onları, insanların hayata, yani tam ve kâmil bir hayata en düşkünleri bulacaksın"* (Bakara, 96) ayetindeki, "hayat" kelimesinde olduğu gibidir.

Üçüncü incelik: Bu sabır, onlardan ve onların amellerindendir. Ama onlar bunu Allah'tan istemişlerdir. İşte bu da, kulun fiilinin ancak Allah'ın yaratması ve takdiri ile gerçekleşip meydana geldiğine delalet eder.

Kâdî: "Onlar, Allahu Teâlâ'dan ancak, kendilerinin sebat ve sabrına vesile olacak lütuflarını istemişlerdir ki, dualarda bunun istenmesi ma'ruf olan bir hususdur" demiştir.

Buna şöyle cevap verilir: "Bu iddia zâhirî manayı terk etmektir. Hem sonra delil de buna karşıdır. Çünkü fiil, ancak kesin bir dâî (sebep) bulunduğu zaman meydana gelir. Bu dâî'nin mevcut olması ise, ancak Allah'tan olur. Binaenaleyh her şey Allah'tandır."

Ayetteki وَتَوَفَّنَا مُسْلِمِينَ *"Canımızı Müslüman olarak al!"* duası, "**Hz. Musa**'nın getirdiği hak din üzere canımızı al" demektir. Bu ifade ile ilgili iki mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Âlimlerimiz bu âyetle iman ve İslâm'ın, ancak Allah'ın yaratması ile olabileceğine istidlâl etmişlerdir. Âlimlerimizin bu âyetle bu şekilde istidlâl edişleri gâyet açıktır. **Mu'tezile** ise, bunu, Allah'ın lütuf fiillerini vermesi manasına hamletmişlerdir. Bu hususdaki sözümüz, daha önce geçen şeylerden dolayı, malumdur.

İKİNCİ MESELE

Kâdî, bu âyeti iman ile İslâm'ın aynı şey olduğuna delil getirerek şöyle demiştir: "O sihirbazlar ilk önce *"Rabbimizin âyetlerine iman ettik"* demişler, sonra da *"Canımızı Müslüman olarak al!"* demişlerdir. Dolayısıyla bu duada bahsedilen İslâm'ın (Müslümanlığın), o ifadede bahsedilen "iman" olması gerekir. Bu da, bu ikisinin aynı şey olduğunu gösterir." Allah en iyi bilendir.

وَقَالَ الْمَلَأُ مِنْ قَوْمِ فِرْعَوْنَ اَتَذَرُ مُوسٰى وَقَوْمَهُ لِيُفْسِدُوا فِى الْاَرْضِ وَيَذَرَكَ وَاٰلِهَتَكَ ۚ قَالَ سَنُقَتِّلُ اَبْنَآءَهُمْ وَنَسْتَحْىٖ نِسَآءَهُمْ ۚ وَاِنَّا فَوْقَهُمْ قَاهِرُوْنَ ﴿١٢٧﴾ قَالَ مُوسٰى لِقَوْمِهِ اسْتَعِيْنُوْا بِاللّٰهِ وَاصْبِرُوْا ۚ اِنَّ الْاَرْضَ لِلّٰهِ ۚ يُوْرِثُهَا مَنْ يَّشَآءُ مِنْ عِبَادِهٖ ۗ وَالْعَاقِبَةُ لِلْمُتَّقِيْنَ ﴿١٢٨﴾

"Firavun'un kavminin ileri gelenleri şöyle dedi: "Musa'yı ve kavmini, yeryüzünde fesatçılık etmelerine, seni de tanrılarını da terk etmesine fırsat vermek için mi bırakacaksın?" O da, "(Eskiden olduğu gibi) oğullarını öldürtürüz, sadece kadınlarını sağ bırakırız. Şüphesiz biz onların üstünde, kâhir ve hakim olanlarız" dedi. Musa ise kavmine, "Allah'tan yardım isteyin ve sabredin. Şüphesiz yeryüzü Allah'ındır. Oraya kullarından kimi dilerse, onu mirasçı (sahip) kılar. Mutlu son, müttakilerindir" dedi" (A'râf, 127-128).

Firavun'un Çevresi, Onu İşkenceye Teşvik Ediyor

Bil ki bu hâdise meydana geldikten sonra, **Firavun, Hz. Musa**'ya dokunmamış, O'nu yakalayıp hapsetmemiş, aksine O'nu serbest bırakmıştır. Bunun üzerine, kavminin ileri gelenleri (yakın adamları) ona, *"Musa'yı ve*

kavmini, yeryüzünde fesatçılık etmelerine fırsat vermek için mi bırakacaksın?" dediler. Bil ki **Firavun, Hz. Musa**'nın kendisini korkuttuğunu hissettiği zaman, bu korkudan dolayı O'na dokunamamıştır. Ancak kavminin ileri gelenleri, onun bu korkusunu bilmiyor ve onu, **Hz. Musa**'yı yakalayıp hapsetmeye teşvik ediyorlardı.

Ayetteki لِيُفْسِدُوا فِى الْاَرْضِ *"Yeryüzünde fesatçılık etmeleri için.."* ifâdesi, "Onlar, insanların mensup oldukları dinlerini bozsunlar ve onlar insanların dinini bozunca da, bu sayede kralı yakalama fırsatını elde etsinler diye..." manasındadır.

Ayetteki وَيَذَرَكَ *"ve seni de terk etmesi için..."* ifadesine gelince, bunun meşhur okunuşu, mansub olarak "وَيَذَرَكَ" şeklinde okunmasıdır. **Keşşaf sahibi,** bunun mansub oluşu ile ilgili şu üç izahı yapmıştır:

a) Bu, "liyüfsidû" *"fesatçılık etmeleri için..."* ifadesine matuftur. Çünkü **Firavun, Hz. Musa** ve kavmini bırakıp, onlara mani olmayınca, bu onların hem **Firavun**'u, hem de **Firavun**'un ilahlarını bırakmaları neticesine götürür. Binaenaleyh sanki **Hz. Musa,** bundan dolayı o tanrıların hepsini terk etmiş gibi olur.

b) Bu, istifhama vâv ile verilmiş bir cevaptır. Soruya fâ ile verildiği gibi vâv ile de cevap verilebilir. Nitekim **Hutây'â**'nın şu beytinde de bu durum vardır:

اَلَمْ اَكُ جَارَكُمْ وَيَكُونَ بَيْنِى وَبَيْنَكُمُ الْمَوَدَّةُ وَالْاِخَاءُ

"Ben sizin komşunuz olmayayım mı ki, böylece sizinle benim aramda bir dostluk, bir kardeşlik olsun." Buna göre âyetin takdiri şu şekildedir: اَتَذَرُ مُوسٰى وَقَوْمَهُ لِيُفْسِدُوا فِى الْاَرْضِ فَيَذَرَكَ وَاٰلِهَتَكَ "**Musa**'yı ve kavmini, yeryüzünde fesatçılık etsinler de, böylece seni ve tanrılarını bıraksınlar diye mi, salıyorsun." **Zeccâc:** "Bunun manası: 'Senin **Musa**'yı, **Musa**'nın da seni bırakması olacak iş mi?' şeklindedir" demiştir.

c) Bu ifade, takdiri şöyle olan mukadder bir "enne" edatı ile mansubdur: اَتَذَرُ مُوسٰى وَقَوْمَهُ لِيُفْسِدُوا وَاَنْ يَذَرَكَ وَاٰلِهَتَكَ

Yine **Keşşaf sahibi** şöyle demektedir: "Bu ifade "وَيَذَرُكَ وَاٰلِهَتَكَ" şeklinde okunmuştur ki, bu önceki "اَتَذَرُ" sözüne atıftır. Bu, "Sen onu, o da seni terk edecek" manasındadır. Yani, "Haydi davran!" manasındadır. Bu, "O, seni ve

ilâhlarını terk ederken, sen onu bırakıp terk eder misin?" manasında olmak üzere, müste'nef bir kelam veya hal olur."

Hasan el-Basrî, cezm ile "وَيَذَرْكَ" şeklinde okurken; **Enes** hem nûn, hem de nasb ile "وَنَذَرَكَ" şeklinde okumuştur. Yani, "böyle yaparsan o, bizi sana kulluk etmekten vazgeçirir, biz de kulluğu terk ederiz" demek olur.

"اٰلِهَتَكَ" Kelimesindeki Kıraat Farkına Göre Firavun'un Tanrısı Meselesi

"وَاٰلِهَتَكَ" kelimesi hakkında **Ebu Bekr el-Enbarî** şöyle demektedir: **"İbn Ömer,** âmmenin kıraatini kabul etmeyerek, (bu kelimeyi) "ilâhetek" diye okumuştur ki, bu "sana ibadeti" manasındadır. **İbn Ömer:** "Çünkü **Firavun**'a tapılıyor ve kendisi ise tapmıyordu" der.

İbn Abbas ise şöyle demektedir: "Âmmenin "âlihetek" kıraatine gelince, bu durumda bu kelime "ilâh" kelimesinin çoğulu olmuş olur. İşte böyle olması halinde, âlimler bu hususta ihtilaf etmişlerdir. Bu cümleden olarak şöyle denilmiştir: **Firavun,** kavmine küçük putlar yaptırmış ve kavmine, o putlara tapmalarını emrederek, *"Ben sizin ve putların en büyük rabbiyim"* demişti. İşte bu, *"İşte ben, sizin en yüce Rabbinizim!"* (Nâziat, 24) şeklindeki sözüdür. **Hasan el-Basrî** ise, **Firavun**'un putlara taptığını söylemiştir.

Ben derim ki, aklıma gelen şudur: Eğer biz, "**Firavun**, aklı kâmil olan bir kimse değildi" dersek, ona peygamber göndermek, Allah'ın hikmetine uygun düşmez. Yok eğer, "Aklı kâmil bir kimse idi" dersek, onun, kendisinin semâvat ve yeryüzünün yaratıcısı olduğuna inanması imkansız bir şeydir. Kalabalık bir insan topluluğunun da, onun gökleri ve yeri yaratan olduğuna inanmaları mümkün değildir. Çünkü, bunun yanlış olduğu, aklın zaruri bilgisiyle bilinen bir hususdur. Aksine, akla en yakın olanın şöyle denilmesidir: "O, bir yaratıcının varlığını kabul etmeyen bir "dehrî" (dinsiz) idi... Ve o, bu süflî âlemin idarecisinin yıldızlar olduğunu söylüyordu. Ama, bu âlemde kendi ahâlisine ihsan edip onları yetiştirenin kendisi olduğunu iddia ediyordu. İşte onun, *"İşte ben, sizin en yüce rabbinizim"* (Nâziat, 24) ifadesi, "sizi terbiye eden, size in'amda bulunan, sizi yedirip içiren en büyük, en yüce Rabbiniz (efendiniz) benim..." anlamındadır.

O **Firavun**'un, *"ben sizin benden başka bir tanrınız olduğunu bilmiyorum"* (Kasas, 38) şeklindeki sözüne gelince, bunun da manası, "Ben, benden

başka ibadet etmeniz gereken herhangi bir kimse tanımıyorum..." şeklindedir. Onun inancı böyle olunca, "O, yıldızlar suretinde birtakım putlar edinmişti. Onlara tapmıyor ve yıldızperestlerin dini üzere, onlara yaklaşıyordu.." denilmesi uzak bir ihtimal değildir. Böyle olması halinde de, Hak Teâlâ'nın, *"Seni de, tanrılarını da terk etmesi.."* ifadesini, zahirî manasına hamletmede bir sakınca yoktur.. İşte bu konuda benim söyleyeceğim budur. Allah en iyisini bilendir.

Bil ki, vecih ve ihtimallere göre, **Firavun**'un kavminin ileri gelenleri bu sözleri ile, **Firavun**'u, **Hz. Musa**'yı yakalayıp hapsetmeye ve onun başına çeşitli belalar getirmeye yöneltmek istemişlerdir. İşte bu durumda da **Firavun,** gerçek durumunu, ki bu, onun, Hz. Musa'dan korkup çekinmesidir, dile getirmeyerek, سَنُقَتِّلُ اَبْنَاءَهُمْ وَنَسْتَحْيِي نِسَاءَهُمْ وَاِنَّا فَوْقَهُمْ قَاهِرُونَ *"(Eskiden olduğu gibi) oğullarını öldürtürüz, sadece kadınlarını sağ bırakırız.."* demiştir. Bu ifadeyle ilgili olarak da birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Nâfî ve **İbn Kesir,** nûn'un fethası ve şeddesiz olarak "senaktülü" (öldüreceğiz) şeklinde okurlarken, diğer kıraat imamları, çokluk manasını kastederek, nûn'un dammesi ve kaf'ın da şeddesi ile, "senukattilû" (onları adamakıllı öldürteceğiz) şeklinde okumuşlardır. Yani, "İsrâiloğullarının oğullarıyla, **Hz. Musa**'ya iman eden kimseleri (öldürteceğiz)" demektir.

***İKİNCİ MESELE:* Firavun, İsrâiloğullarının Erkeklerini Öldürterek Nüfusunu Azaltıyor**

"**Musa** (a.s)'nın, kavmi ve kendisine tâbi olanlar vasıtasıyla, fesatçılık yapması mümkündür. O halde biz, onun kavmini ve ona tâbi olanların sayısını azaltma hususunda sa'y-ü gayret göstereceğiz. Bunu da, İsrâiloğullarının erkek çocuklarını öldürüp, kadınlarını ise hayatta bırakmak suretiyle yapacağız..." demek istemiştir. Daha sonra da buna kendisinin kâdir olduğunu, وَاِنَّا فَوْقَهُمْ قَاهِرُونَ *"Şüphesiz biz onların üstünde, kâhir ve hakîm olanlarız"* ifadesiyle de beyan etmiştir. Bundan maksadı ise, "**Hz. Musa** ve kavmini bırakmasının, acizlikten ve korkudan dolayı olmadığını; şâyet onu kıskıvrak yakalamak isterse, bunu yapabileceğini; böylece de o sanki, kavmine, kendisinin ona aldırmayıp ondan korkmadığı için onu hapsetmediğini, böylece de onu engellemediği..." zannını vermektir.

Müfessirler bu hususta ihtilaf etmişlerdir. Bu cümleden olarak onların bir kısmı, **Firavun**'un, tıpkı **Hz. Musa** doğarken yaptığı gibi, aynı şekilde bunu yaptığını söylerken; diğer bir kısmı da, "Hayır bunu uygulamadı" demişlerdir. Müfessirler bu tehdidin, **Hz. Musa**'nın doğumu sırasındaki tehditten başka bir tehdit olduğu hususunda ittifak etmişlerdir.

Dünya Allah'ın Mülküdür, Dilediği Kullarını Oraya Varis Yapar

Daha sonra Cenâb-ı Hak, Hz. Musa'nın kavmine اِسْتَعِينُوا بِاللهِ وَاصْبِرُوا *"Allah'tan yardım isteyin ve sabredin..."* dediğini nâkletmiştir. Bu ifade, **Firavun**'un topluluğunun ileri gelenlerinin **Firavun**'a, **Firavun**'un da onlara demiş olduğu şeyi **Hz. Musa**'nın öğrenip, bu şeyden haberdar olduğuna delalet eder. İşte bundan dolayı da **Hz. Musa,** kavmine: *"Allah'tan yardım isteyin ve sabredin. Şüphesiz ki yeryüzü Allah'ındır. O'na kullarından kimi dilerse mirasçı kılar. Mutlu son, müttakilerindir"* demiştir. İşte burada **Musa** (a.s), kavmine iki şey emretmiş ve onları iki şeyle müjdelemiştir. **Hz. Musa**'nın kavmine emretmiş olduğu o iki şeyden birisi, Allah'tan yardım dilemek; ikincisi ise, Allah'ın belalarına karşı sabretmektir. **Hz. Musa,** onlara önce Allah'tan yardım dilemelerini emretmiştir; zira, âlemde Allah'tan başka bir müdebbirin olmadığını bilen herkesin gönlü ve kalbi, marifetullah nuru ile inşirâh bulur. Ve bu esnada da ona, her türlü belaya katlanmak kolaylaşır. Bir de o, belanın gelişinin ancak Allah'ın kazası ve takdiri ile olduğunu görür, bilir ve Allah'ın kazasını müşahede ederek ona hazır olursa, ona her çeşit bela hafif ve kolay gelir. **Hz. Musa**'nın kavmine müjdelediği o iki şeyden birisi, إِنَّ الْأَرْضَ لِلهِ يُورِثُهَا مَنْ يَشَاءُ مِنْ عِبَادِهِ *"Şüphesiz ki yeryüzü Allah'ındır. Oraya kullarından kimi dilerse mirasçı kılar"* âyetinin ifade ettiği hususdur. Bu da **Hz. Musa**'nın, kavmini, Allahu Teâlâ'nın onları, **Firavun**'u helak ettikten sonra, kendi arzına mirasçı kılacağı hususunda heveslendirmedir. İşte mirasçı kılmanın manası budur. Bu da, bir şeyi, öncekilerden sonra onların yerine gelen kimselere vermektir. İkincisi ise, وَالْعَاقِبَةُ لِلْمُتَّقِينَ *"akıbet müttakilerindir"* âyetinin ifade ettiği hususdur. Bu âyette geçen "âkibet" tabiriyle şu manaların kastedildiği ileri sürülmüştür:

a) Sadece âhiret işi...

b) Sadece, dünyevî iş... Bu da, düşmana karşı fetihe, zafere ve nusret-i ilahîye nail olmadır.

c) Bu iki hususun ikisi de kastedilmiştir. Cenab-ı Hakk'ın *"müttakilerindir"* buyruğu, Allah'tan ittika edip, O'ndan sakınan kimselere Allahu Teâlâ'nın dünya ve âhirette yardım edeceğine bir işarettir.

قَالُوٓا۟ أُوذِينَا مِن قَبْلِ أَن تَأْتِيَنَا وَمِنۢ بَعْدِ مَا جِئْتَنَا ۚ قَالَ عَسَىٰ رَبُّكُمْ أَن يُهْلِكَ عَدُوَّكُمْ وَيَسْتَخْلِفَكُمْ فِى ٱلْأَرْضِ فَيَنظُرَ كَيْفَ تَعْمَلُونَ ﴿١٢٩﴾

"Biz, dediler, sen bize (peygamber olarak) gelmezden evvel de, bize geldiğinden sonra da işkenceye dûçar edildik" (Musa şöyle) dedi: "Umulur ki Rabbiniz düşmanınızı helak edecek, sizi bu yerde hakim kılacak da, sizin nasıl hareket edeceğinize bakacak..."
(A'râf, 129).

Yahudilerin Nazlanmaları

Bil ki **Hz. Musa**'nın kavmi, **Firavun**'un savurduğu tehdidi ve vaîdi duyunca, korkup endişeye kapılarak, *"Biz muhakkak sen bize gelmezden evvel de, bize geldiğinden sonra da işkenceye dûçar olduk!"* dediler. Bu böyledir, zira İsrailoğulları, **Hz. Musa** gelmezden önce, mel'ûn **Firavun**'un elinde, "mustaz'af" idiler. O, onlardan cizye alıyor, onları zor işlerde çalıştırıyor, onları rahat ve huzur içinde yaşamaktan alıkoyuyor ve onların erkek çocuklarını öldürüyor, kız çocuklarını diri bırakıyordu. Cenâb-ı Hak, **Hz. Musa**'yı peygamber olarak gönderince, onların, bu sıkıntı ve zararların sona ereceği yolundaki ümitleri kuvvetlendi. Dolayısıyla onlar, **Firavun**'un ikinci kez tehdidini tekrarladığını duyunca, korku ve kederleri arttı da, bunun üzerine bu sözü söylediler...

Buna göre eğer, "Bu söz, onların **Hz. Musa** (a.s)'nın peygamber olarak gelmesini hoş karşılamadıklarına delalet etmez mi ve bu da onların küfürlerini gerektirmez mi?" denirse, şöyle cevap verilir: **"Hz. Musa** (a.s) gelince onlara, o zararların zail olup gideceğini va'detmiştir. Bundan dolayı onlar, o zararların hemen kalkacağını sanmışlardı. Binaenaleyh onlar, bu zararların kalkmadığını görünce, bunun nasıl bir vaad olduğunu anlamak için **Hz. Musa** (a.s)'ya başvurdular. Böylece de **Hz. Musa** (a.s), onların kalkmasıyla ilgili vaadin, hemen kalkmalarını gerektiren bir vaad olmadığını,

Allahu Teâlâ'nın o vaadini, takdir ettiği bir zamanda yerine getireceğini bildirdi." Netice olarak diyebiliriz ki: Bu, **Hz. Musa** (a.s)'nın peygamber olarak gelmesinden ötürü duyulan bir hoşnutsuzluk değil, aksine o vaadin nasıl olacağı hususunda bir izah istemedir.

Bil ki o kavim bunu dile getirince, **Hz. Musa** (a.s), عَسٰى رَبُّكُمْ اَنْ يُهْلِكَ عَدُوَّكُمْ وَيَسْتَخْلِفَكُمْ فِى الْاَرْضِ *"Umulur ki Rabbiniz düşmanınızı imha eder ve sizi bu yerde hükümdar, hakim kılar"* dedi. **Sibeveyh** buradaki asâ (umulur ki) kelimesinin "ümit ve korku" ifade ettiğini söylemiştir. **Zeccâc** da: "Allah'tan olan ümitlendirme, mutlaka yerine getirilir" demiştir. Birisi şöyle diyebilir: "Bu görüş zayıftır. Çünkü âyetteki *"umulur ki..."* ifadesi, Allah'ın kendisine ait olmayıp, Allah'ın **Hz. Musa** (a.s)'dan naklettiği bir sözdür?" Ancak ne var ki biz diyoruz ki: Bu gibi sözler, nübüvveti kesin mu'cizelerle ortaya çıkmış bir peygamberden sâdır olunca bizzat kuvveti ifade eder ve insanın nefsini bürüyen hayal kırıklığını ve zayıflığı siler götürür. Böylece **Hz. Musa** (a.s), kavmi sabra sarılsın, kötülenen bağırıp çağırmayı artık bıraksınlar diye, onların kalplerini bu sözle pekiştirmiş ve onlara olan vaadi ortaya koymuştur. Daha sonra da فَيَنْظُرَ كَيْفَ تَعْمَلُونَ *"(Allah) sizin nasıl hareket edeceğinize bakacak"* sözü ile, onları Allah'a itaatte sımsıkı sarılmaya teşvik yerine geçen bir şey söylemiştir.

"Nazara" Kelimesinin Allah Hakkındaki Manası

Bil ki "nazara" (baktı) fiili ile, bazen "ilim" (bilme) ifade eden bir bakış kastedilir ki, bu Allahu Teâlâ hakkında muhaldir. Bazen de bu kelime ile, görülmek istenen şeyi görmek için, o şey tarafına gözü çevirme manası murat edilir. Bu da Allah hakkında muhaldir. Bazen de bu fiil ile, "bekleme" manası kastedilir ki, yine bu da Allahu Teâlâ için muhaldir. Bazen de bununla, "görme" manası kastedilir. İşte bu âyetteki bu fiili, bu son manaya hamletmek gerekir. **Zeccâc** şöyle demektedir: "Cenâb-ı Hak bu âyet ile, "O bunun sizden sâdır olduğunu görsün.." manasını kastetmiştir. Çünkü Allahu Teâlâ onları, onlarla ilgili olarak bildiği şeye göre cezalandırmaz. O, onları ancak onlardan sâdır olan şeylere göre cezalandırır."

Buna göre eğer, "Siz buradaki "nazara" fiilini "görme" manasına alırsanız, ortaya bir problem çıkar. Çünkü buradaki "فَيَنْظُرَ" ifadesinin başındaki fâ, takip içindir. Bundan dolayı Allahu Teâlâ'nın o amelleri görme işinin, o amellerden sonraya kalmış olması gerekir ki, bu da Allahu Teâlâ'nın "görme sıfatının hâdis (sonradan olma)" bir sıfat olmasını gerektirir" denirse, biz

deriz ki: Allahu Teâlâ'nın görmesinin, o şeye taalluk etmesi hâdis (sonradan) olan bir alâkadır. Alâkaların, nispetlerin, izafetlerin a'yanda varlıkları yoktur. Bundan dolayı, Allah'ın zatındaki hakîkî sıfatın hâdis olmasını gerektirmez. Allah en iyi bilendir.

وَلَقَدْ اَخَذْنَآ اٰلَ فِرْعَوْنَ بِالسِّنِينَ وَنَقْصٍ مِنَ الثَّمَرَاتِ لَعَلَّهُمْ يَذَّكَّرُونَ ﴿١٣٠﴾ فَاِذَا جَآءَتْهُمُ الْحَسَنَةُ قَالُوا لَنَا هٰذِهٖ وَاِنْ تُصِبْهُمْ سَيِّئَةٌ يَطَّيَّرُوا بِمُوسٰى وَمَنْ مَعَهٗ اَلَآ اِنَّمَا طَآئِرُهُمْ عِنْدَ اللّٰهِ وَلٰكِنَّ اَكْثَرَهُمْ لَا يَعْلَمُونَ ﴿١٣١﴾

"Andolsun ki biz, Firavun hanedanını, düşünüp ibret alsınlar diye, yıllarca kuraklıkla ve mahsullerin kıtlığı ile yakalayıp sıktık. Fakat onlara iyilik gelince, 'Bu, bizim hakkımız' dediler. Eğer kendilerine bir de fenalık gelirse, Musa ile onun beraberindekilere uğursuzluk yüklerlerdi. Dikkat edin, onların uğursuzluğu ancak Allah tarafındandır, fakat onların çoğu (bunu) bilmez" (A'râf, 130-131).

Bil ki Allahu Teâlâ, **Hz. Musa** (a.s)'nın, kavmine, *"Umulur ki Rabbiniz düşmanınızı imha eder"* (A'râf, 129) dediğini anlatınca, bu âyette de, aynı azap ve belânın onların başına da gelmesinden onları sakındırmak ve mükelleflerin dikkatini küfürden ve peygamberleri yalanlama yolunu tutmaktan kaçınmaya çekmek için, **Firavun** ve kavminin üzerine, neticesi helak olan, zaman zaman indirmiş olduğu belaları anlatarak işe başladı ve وَلَقَدْ اَخَذْنَا اٰلَ فِرْعَوْنَ بِالسِّنِينَ *"Andolsun ki biz, Firavun hânedanını, yıllarca kuraklıkla... yakalayıp sıktık..."* buyurdu, bu ifade ile ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE: **Sene Kelimesinin Manası**

"Sinîn" kelimesi, "sene"nin çoğuludur. **Ebu Ali el-Fârisî** şöyle demiştir: "Sene, iki manaya gelir:

a) Yıl manasına,

b) Kıtlık manasına... Bu, bolluğun zıddıdır. "Kıtlık" manasına kullanıldığı yerlerden birisi de bu kelimenin geçtiği âyettir. Hz. Peygamber (s.a.s) de, اَللّٰهُمَّ اجْعَلْهَا عَلَيْهِمْ سِنِينَ كَسِنِى يُوسُفَ *"Ey Allah'ım, onu onlar üzerine, Yusuf'un*

kıtlık yılları gibi, kıtlık yılları kıl"[1] demiştir. **Hz. Ömer** (r.a) de şöyle demiştir: *"Biz kıtlık yılında hırsızlık edenin elini kesmeyiz."*[2] "Sene" kelimesi, cedb, yani kuraklık ve kıtlık manasına geldiğinden, "kuraklığa dûçar oldular" anlamında Araplar, "اَجْدَبُوا" dedikleri gibi "اَسْنَتُوا" diye de kelime türetmişlerdir: Nitekim şair. وَرِجَالُ مَكَّةَ مُسْنِتُونَ عِجَافُ "Ve Mekke'nin adamları (insanları), kıtlığa uğramış cılız kimselerdir" demiştir. **Ebu Zeyd**: "Bazı Araplar, هٰذِهِ سِنِينَ "Bunlar, kıtlık yıllarıdır" ve وَرَاَيْتُ سِنِينًا "Kıtlık yıllarını gördüm" der ve kelimenin sonundaki nûn'a i'rab verirler" demiştir. **Ferrâ** da aynı şeyi söylemiştir. Şairin şu beyti de böyledir:

دَعَانِي مِنْ نَجْدٍ فَإِنَّ سِنِينَهُ لَعِبْنَ بِنَا وَشَيَّبْنَنَا مُرْدًا

"Beni, Necid'den çağırdı. Çünkü, onun kuraklığı ve kıtlığı, bizlerle oynuyor: daha, taptaze ve bıyıklarımız da terlememiş iken, saçlarımızı ağartıyordu."

Zeccâc, "Sinîn" kelimesi, Arapçada "kıtlıklar" manasınadır. Mesela "senenin kuraklığı ve şiddeti, onlara isabet etti" manasında مَسَّتْهُمُ السَّنَةُ denilir" demiştir. Bunu iyice anladığın zaman biz deriz ki: Müfessirler şöyle demişlerdir: "Allahu Teâlâ, *"Firavun hanedanını yıllarca kuraklıkla... yakalayıp sıktık"* buyruğu ile sene be sene onlara açlık ve kıtlık verdiğini murat etmiştir. Dolayısıyla kuraklık köylüler için; ürünlerin kıtlığı ise şehirliler içindir."

Cenâb-ı Allah daha sonra لَعَلَّهُمْ يَذَّكَّرُونَ *"Düşünüp ibret alsınlar diye..."* buyurmuştur.

Bu ifadeyle ilgili olarak da iki mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Âyetin zâhiri, Allahu Teâlâ'nın, diretme ve inattan boyun eğmeye ve kulluğa dönmeleri için, onlara bu belaları verdiğine delalet eder. Çünkü şiddetli haller, kalplere rikkat verir ve onları Allah katında olan şeye yöneltir. Bunun delili, *"Denizde sizin başınıza bir sıkıntı geldiği zaman, Allah'tan başka bütün taptığınız şeyler gaib olup giderler"* (İsrâ, 67) âyeti ile, *"İnsana*

---

1 **Buharî,** Enbiya, 19.

2 Tercümeye esas aldığımız matbû nüshada bu cümle "إِنَّا لَا نَقْعَ فِى عَامِ السُّنَّةِ" şeklindedir.
Daha önceki İstanbul, 1294 tab'ında da böyledir. Fakat müstakim bir mana çıkmadığından bir değişiklik olması gerektiğini düşündük. "إِنَّا لَا نَقْطَعُ" ihtimali üzerinde durduk. Yazmalara baktığımızda Damat İbrahim Paşa, 138 numarada kayıtlı (V. 614/b) nüsha ile Fatih, 307 numarada kayıtlı nüshada (V. 692/b) bu şekilde **"la naktau"** olduğunu, İbrahim Ef. 83 numaralı nüshada ise matbu nüshalardaki gibi olduğunu gördük. Tercümede **"la naktau"** ifadesini esas alıyoruz. (Ç.)

nimet verdiğimiz zaman, yüz çevirir ve kendisi O'ndan uzaklaşır. O'na bir şer dokunduğu zaman ise, artık uzun uzun dua eder" (Fussilet, 51) âyetidir.

İKİNCİ MESELE

Kâdî şöyle demiştir: "Bu âyet, Allahu Teâlâ'nın bunu, onlar içinde bulundukları küfürlerinde devam etsinler diye değil, düşünüp ibret alsınlar diye yaptığına delalet eder."

Vâhidî, buna şu şekilde cevap vermiştir: "Kur'ân'daki "ibtilâ" ve "ihtibar" lafızlarının kullanılması, Allahu Teâlâ'nın (insanların yaptığı tarzda) onları imtihan etmesi anlamında değildir. Çünkü bu, Allah hakkında muhaldir. Aksine bu, "Allahu Teâlâ onlara, ibtila ve imtihan etmeye benzeyen bir muamele ile muamelede bulundu" manasındadır. İşte burada da böyledir." Allah en iyi bilendir.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, onlara, bu tür bela ve musibetler geldiği zaman, onların, küfür ve isyanlarını arttıracak şeylere yöneldiklerini beyan ederek, فَإِذَا جَاءَتْهُمُ الْحَسَنَةُ قَالُوا لَنَا هٰذِهِ *"Fakat onlara iyilik gelince, 'Bu, bizim hakkımızdır' dediler"* buyurmuştur. **İbn Abbas** bu âyete şu manayı vermiştir: "Allah bu âyetteki "hasene" sözü ile yeşilliği, bolluğu, meyveleri, sürüleri, bol rızkı, afiyet ve esenlik içinde bulunmayı kastetmiştir." Onların, *"Bu, bizim hakkımızdır" dediler"* sözü, "Biz, adetimiz olduğu üzere, bol nimete ve bol rızka layık ve müstahakız" anlamındadır. Onlar, bunun Allah katından olduğunu bilip de, O'na şükredip o nimetin hakkını layık-ı veçhile eda edemediler.

Cenâb-ı Hak, وَإِنْ تُصِبْهُمْ سَيِّئَةٌ *"Eğer kendilerine bir de fenalık gelirse..."* buyurmuştur. Cenâb-ı Hak bu ifade ile de kıtlığı, darlığı, hastalığı, sıkıntı ve belaları murat etmiştir. O'nun, يَطَّيَّرُوا بِمُوسٰى وَمَنْ مَعَهُ *"Musa ile onun beraberindekilere uğursuzluk yüklerlerdi"* buyruğuna gelince, bu, "Onlar, **Musa**'ya uğursuzluk yükleyerek, "Bu kötülük bize, **Musa** ve onun kavminin uğursuzluğu sebebiyle isabet etti" derler" manasındadır. Bütün müfessirlere göre "tetayyur", "uğursuz saymak" anlamındadır. "Yettayyarû" kelimesi, aslında "yetetayyarû" şeklindedir. Tâ harfi tı harfine idğam edilmiştir; zira bu iki harf aynı yerden, yani dilin ucundan ve (üst) ön dişlerin dibinden çıkarlar.

أَلَا إِنَّمَا طَائِرُهُمْ عِنْدَ اللّٰهِ *"Dikkat edin, onların uğursuzluğu ancak Allah tarafındandır"* buyruğunda geçen "tâir" lafzı hakkında da iki görüş bulunmaktadır:

Cahiliyede Zecr, İyafe Uygulaması ve Bâtıllığı

Birinci görüş: İbn Abbas şöyle demiştir: Allahu Teâlâ: "Onların uğursuzlukları Allah katındandır. Yani, Allah tarafındandır. Bu şer onlara, Allah'ın kazası ve hükmü ile gelmiştir" manasını kastetmiştir. Dolayısıyla buradaki "tâir", uğursuzluk manasındadır. Bunun bir benzeri de, *"Dediler ki 'Senin yüzünden ve maiyyetinde bulunan kimseler sebebiyle, uğursuzluğa uğradık.' (Salih:) 'Sizin uğursuzluğunuz Allah katındadır' dedi..."* (Neml, 47) âyetidir.

Ferrâ şöyle demektedir: "Yahudiler, Hz. Peygamber'in Medine'ye gelmesine de bir uğursuzluk yükleyerek, 'Sen bize geldiğinden beri, hayat pahalılığı arttı ve yağmurumuz azaldı' demişlerdi."

Ezherî de şöyle der: "Uğursuzluğu ifade etmek için "tâir", "tayr" ve "tıyara" kelimeleri kullanılır. Çünkü Arapların, talih tespiti için bir âdeti de[3] şuydu: Onlar kuş uçurur ve onu takip ederlerdi, böylece, onun soldan gelmesine ve kargaların sesine; yine bu kuşun, onu uçurduklarında sol taraftan başlamasından uğursuzluk sezerlerdi.. Böylece onlar, o kuşlarla teşe'ümde bulundukları için, uğursuzluğu "tâir", "tayr" ve "tiyara" diye isimlendirmişlerdir.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, Resûlü'nün لَا طِيَرَةَ وَلَا هَامَةَ *"Uğursuzluk (diye birşey) yoktur. Hâme yoktur. (Yani, öldürülenin ruhunun baykuş haline gelip 'intikamımı alın' demesi diye birşey yoktur)"*[4] şeklindeki ifadesi üzere, onların uğursuzluk sezmeleri âdetinin bâtıl olduğunu bildirmiştir. Hz. Peygamber (s.a.s), "tefe'ülde" (uğurlu saymak) bulunur, fakat (herhangi bir) şeyden uğursuzluk sezmezdi... (Tefe'ülün aslı) (her ne olursa olsun), güzele yormaktır. Halbuki Araplar, tefe'ül ile teşe'ümü aynı sayarlardı. Böylece Hz. Peygamber (s.a.s) tefe'ülde bulunmayı kabul etmiş, teşe'ümde bulunmayı ise iptal etmiştir. **Muhammed er-Razî** (r.h) şöyle demektedir: "Bu iki konuyu birbirinden iyice ayırmak gerekir. Doğruya en yakın olanı, şöyle denilmesidir: İnsanî ruhlar, behîmî ve hayvani, tıyarî (kuşsal) ruhlardan daha temiz ve daha güçlüdür. Binaenaleyh, insanın lisanıyla söylemiş olduğu sözler ile istidlâlde bulunmak mümkündür. Halbuki kuşların uçuşları ve hayvanların hareketleri böyle değildir. Çünkü bunların ruhları zayıftır. Dolayısıyla bunlarla herhangi bir şeye istidlâlde bulunmak mümkün değildir.

---

3 Buna zecr ve iyafe adını verirlerdi. (Ç.)

4 **Buhâri** Tıb, 19; **Müslim,** Selâm, 101-103 (4/1742-1743); **İbn Mace,** Mukaddime, 10 (1/34).

İkinci görüş: Ebu Ubeyde şöyle demektedir: Ayetteki *"Dikkat edin, onların uğursuzluğu ancak Allah tarafındandır"* buyruğu, "onların payları ve nasipleri, hisseleri..." anlamındadır. Bu, **İbn Abbas** (r.a)'tan rivâyet edilen husus olup, o şöyle demiştir: "Onların uğursuzlukları, ancak Allah'ın onlar hakkındaki hükmü ve takdiridir." Nitekim Araplar, اَطَرْتُ الْمَالَ وَطَيَّرْتُهُ بَيْنَ الْقَوْمِ فَطَارَ لِكُلِّ مِنْهُمْ سَهْمُهُ "Malı, kavim arasında dağıtıp taksim ettim de, onlardan her birine payı ve hissesi uçtu..." derler. Yani, "Onların her birinin hissesi tahakkuk edip yerini buldu.." demektir.

Bil ki, bu iki görüşe göre de mana, "Onlara isabet eden her hayır ve şer, Allah'ın kazası ve takdiri iledir. Ancak ne var ki onların pek çoğu, bütün bunların Allah'tan olduğunu bilemezler" şeklinde olur. Bu böyledir, zira insanların pek çoğu, hadiseleri maddî sebeplere nispet ederler ve o hadiselerin, Allah'ın kaza ve takdiri ile münasebeti bulunmadığını söylerler. Halbuki gerçek olan, bütün bunların Allah'tan olmasıdır. Zira, her mevcut, ya zatı gereği vacibu'l-vücud'dur veya zatı gereği mümkinü'l-vücuddur. Halbuki zatı gereği vacibu'l-vücud olan tektir. O'nun dışında kalanlar ise, zatı gereği mümkin varlıklardır. Zatı gereği mümkin olan varlıklar, ancak zatı gereği vacip olanın yaratıp icat etmesiyle var olurlar. İşte bu yolla, her şey Allah'tan olmuş olur. Binaenaleyh, hâdiseleri Allah'tan başkasına nisbet etmek, Allah'ın kemalini bilmemek olur.

وَقَالُوا مَهْمَا تَأْتِنَا بِهِ مِنْ اٰيَةٍ لِتَسْحَرَنَا بِهَا فَمَا نَحْنُ لَكَ بِمُؤْمِنِينَ ﴿١٣٢﴾
فَاَرْسَلْنَا عَلَيْهِمُ الطُّوفَانَ وَالْجَرَادَ وَالْقُمَّلَ وَالضَّفَادِعَ وَالدَّمَ اٰيَاتٍ مُفَصَّلَاتٍ
فَاسْتَكْبَرُوا وَكَانُوا قَوْمًا مُجْرِمِينَ ﴿١٣٣﴾

"Dediler ki: 'Bizi büyülemek için her ne mu'cize getirirsen getir, sana iman edecek değiliz.' Bunun üzerine biz de, ayrı ayrı alâmetler olmak üzere, başlarına tufan, çekirge, haşerat, kurbağalar ve kan gönderdik. (Böyle iken), yine kibirlerine yediremediler. Onlar öyle günahkârlar gürûhu idiler" (A'râf, 132-133).

Âyetin Mâkabli ile Münasebeti

Bil ki Cenâb-ı Hak, önceki âyette onların cehaletleri sebebiyle, âlemde meydana gelen hadiseleri Allah'ın kaza ve kaderine izafe etmediklerini anlatmıştı. Bu âyette de, onların bir başka tür cehalet ve sapıklıklarını nakletmektedir ki, bu da, onların mu'cizeler ile sihri birbirinden ayırt edemeyişleri ve mesela âsâ'nın ejderhaya dönüşmesi gibi bütün mu'cizeleri, kendileri tarafından yapılan sihir kabilinden kabul ederek, **Musa**'ya, "Biz bunlardan hiçbirini kesinlikle kabul etmeyiz..." demeleridir. Âyetle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE: "Mehmâ" Kelimesi Hakkında

Bu ifadede geçen "mehmâ" kelimesinin aslının ne olduğu hususunda iki izah yapılmıştır:

1) Bunun aslı "mâmâ"dır. Birinci mâ, ceza ifade eden mâ; ikincisi de, ceza manasını te'kid için getirilen mâ'dır. Bu, tıpkı mâ'nın, ceza ifade eden diğer harflere bitiştirilmesi gibidir... Yani mesela Arapların, "immâ", "mimmâ" ve "keyfemâ" demeleri gibidir. Nitekim Cenâb-ı Hak, فَإِمَّا تَثْقَفَنَّهُمْ *"Eğer onları yakalayıp ele geçirirsen.."* (Enfâl, 57) buyurmuştur. Bu, senin tıpkı, "إِنْ تَثْقَفَنَّهُمْ" demen gibidir. Daha sonra Araplar, birinci mâ'nın elif'ini, aynı lafzın tekrarını hoş görmedikleri için "هَا" harfine çevirdiler de, böylece ifade **"mehmâ"** şekline dönüştü. Bu, **Halil** ile Basralıların görüşüdür.

2) **Kisâî**'nin görüşü olup, buna göre, bu ifadenin aslı, yasaklamak anlamına gelen "مَهْ"dir. Bu ifade de ceza (şart) ifade eden mâ ifadesinin başına gelmiş, böylece de "مَا" + "مَهْ" = "مَهْمَا" olmuştur. Böylece sanki onlar, "Bize getireceğin her mu'cizeden vazgeç, çünkü o mu'cize şöyledir, şöyledir..." demişlerdir.

İKİNCİ MESELE: Firavun Beldesine Peş Peşe Gelen Felâketler

İbn Abbas şöyle demektedir: İsrailoğulları, **Hz. Musa**'ya, "Senin bize, Rabbin tarafından getirdiğini söylediğin her mu'cize, sihir türündendir. Biz onlara kesinlikle iman etmeyiz..." dedikleri zaman, **Hz. Musa** da, sert bir kimse olduğu için, işte o esnada onlar aleyhine beddua etti. Bunun üzerine Allah da O'nun duasını kabul ederek, böylece onların üzerine gece ve gündüzler boyunca devam eden, bir cumartesinden diğer cumartesine kadar devam eden tufanı salıverdi. Öyle ki, onlardan hiç kimse, ne bir güneş, ne bir ay göremez oldu. Ve onlar, evlerinden dışarı da çıkamadılar. Tam boğulacakları zaman, **Firavun**'a sığındılar ve ondan, kendilerine yardım

etmesini istediler. Bunun üzerine **Firavun, Musa** (a.s)'ya haber yollayarak, "Bizi bu belâdan kurtar. Mısır tek bir deniz haline geldi. Eğer sen bizi bu belâdan kurtarırsan, biz sana iman ederiz!" dedi. Bunun üzerine Allahu Teâlâ da, onlardan yağmuru kesti ve onlara rüzgarları gönderdi. Derken, Mısır toprakları kurudu. Bunu müteakiben de, onların bir benzerini asla görmedikleri bitkiler bitti. Bunun üzerine onlar, "Bizim feryad-ü figanda bulunmamıza sebep olan şey, bizim için meğer daha hayırlıymış. Hayır, Allah'a yemin olsun ki, biz sana iman etmeyeceğiz ve İsrailoğullarını da seninle beraber salıvermeyeceğiz" dediler. Böylece de, ahitlerini bozmuş oldular. Derken, Allahu Teâlâ onların üzerine, çekirgelerini salıverdi. Bu çekirgeler, o büyümüş bitkileri yiyiverdiler. Böylece bu durum da onlara çok zor ve ağır geldi. Öyle ki, o çekirgeler uçtuğu zaman, bulut gibi güneşin önünü kapıyor, yeryüzünde, üst üste konulduklarında da bir "zirâ" kalınlığında oluyorlardı. Derken bu çekirgeler, bütün bitkileri yediler. Bunun üzerine Mısır ahalisi, yeniden yalvarıp yakarmaya başladı. Böylece **Hz. Musa,** dua etti de Allahu Teâlâ da bir rüzgar göndererek, o çekirgeleri sürükletti. Derken onları denize döktü.. Bunun üzerine Mısır halkı, o çekirgelerden arta kalan ot ve ekinlerin kendilerine yeteceğini görünce, "Geriye kalan bu şeyler bize yeter. Sana iman etmiyoruz.." dediler.

Bunun üzerine Cenâb-ı Hak, onlara, bir cumartesiden diğer cumartesine kadar, haşerat olan canlıları salıverdi. Derken haşerat, onların topraklarında ne var ne yoksa her şeyi yiyip, yeşil namına bir şey bırakmadılar. Bunun üzerine onlar yine, çığlıklar atarak feryat ettiler. **Musa** da Rabbinden, buna son vermesini diledi. Bunun üzerine Cenâb-ı Hak, o yere çok yakıcı bir rüzgar yolladı. Rüzgar o haşeratı yaktı ve onları sürükleyerek denize döktü. Ama, yine iman etmediler. Bunun üzerine Allah, onların başına kurbağaları salıverdi. Bunlar denizden, karanlık geceler misali çıkıyorlardı ve elbiselerle yiyeceklerin içine giriyorlardı, İsrailoğullarından birisi düşüyor, hemen yanıbaşında da bir "zirâ" kalınlığında kurbağa sürüsü görüyordu. Derken onlar, yine **Hz. Musa**'nın yardımına sığındılar ve O'nun Rabbine iman ederek, "Şâyet sen, bizden bu azabı kaldırırsan, sana mutlaka iman ederiz" dediler. **Hz. Musa** da bunun üzerine, Allah'a duada bulundu. Derken, Allahu Teâlâ kurbağaları öldürdü ve o kurbağalar üzerine yağmuru saldı.. Yağmur da onları denize sürükledi.

Daha sonra onlar, küfür ve fesatlarını yine izhar ettiler de, bu sefer de Allahu Teâlâ onların üzerine kan salıverdi. Böylece onların çayları ve

ırmakları kan aktı da, tatlı su bulamaz oldular. Halbuki İsrailoğulları tatlı ve güzel su bulabiliyorlardı. Derken takatleri iyice kesilince, yine yalvarıp yakarmaya başladılar. **Firavun** ve kavminin ileri gelenleri, binitlerine binerek, İsrailoğullarının nehir ve ırmaklarına doğru yöneldiler. Onlardan birisi nehre elini sokup da elini daldırdığında, eli kana boyanıyordu. Onlar orada yedi gün beklediler ve sadece kan içtiler. Bunun üzerine **Firavun,** *"... Eğer bu azabı bizden ayırıp sıyırırsan, andolsun, sana kesinlikle iman edeceğiz. Andolsun, İsrailoğullarını da seninle beraber göndereceğiz..."* (A'râf, 134) dedi.

İşte bu görüş, müfessirlerin ekserisine göre tercih edilen görüştür. Bu hadiselerin pek çoğu hakkında, çeşitli ihtilaflar bulunmaktadır. Bu cümleden olarak, mesela tufana gelince, **Zeccâc** şöyle der: "Tufan o kavmin tamamını kuşatan şey olup her şeyin çoğuna ve fazlasına denilir. Mesela, birçok şehri kuşatan, istila eden seller gibi... İşte buna tufan denilir. Çok yaygın öldürmeler, katliamlar da bir tufandır. Salgın ölümler de bir tufandır."

Ahfeş ise şöyle demektedir: "Bu kelime "tavf" mastarından gelen fu'lân vezninde bir kelimedir. Çünkü bu, bir şeyi kuşatıp, onu içine alır. Bu kelimenin, kaideye göre müfredi, "tufâne" kelimesidir."

Müberred, "tufân" kelimesinin, tıpkı "rüçhân" ve "noksan" kelimeleri gibi bir mastar olduğunu, onun müfredini aramaya gerek olmadığını söylemiştir.

Sen bunu iyice anladığına göre, biz diyoruz ki: Ekseri âlimler, **İbn Abbas** (r.a)'tan rivâyet ettiğimiz şekilde, bu "tufan"ın, çok şiddetli bir yağmur olduğunu söylemişlerdir. Yine **Atâ, İbn Abbas** (r.a)'ın, "Tufan, ölümdür" dediğini rivayet etmiştir. **Vâhidî** (r.h) ise, senediyle, Hz. Peygamber (s.a.s)'in, *"Tufan, ölümdür"* dediğini rivayet etmiştir. Bu söz, bir müşkillik arzetmektedir. Çünkü eğer onlar öldürülmüş olsalardı, üzerlerine başka bela ve azap çeşitlerini göndermenin hiçbir anlamı olmazdı. Aksine eğer bu haber doğru ise, buradaki "ölüm" kelimesini "şiddetli yağmur, büyük seller" gibi, "ölüme sebep olacak hadiselerin meydana gelmesi" manasına hamletmek gerekir.

Âyetteki "cerâd" (çekirgeler) kelimesine gelince, bunun manası malumdur. Bunun müfredi, "cerâde" şeklindedir. Nitekim, yaprağı çekirgelerce yenilmiş bitkiye "نَبْتٌ مَجْرُودٌ" denilir. **Lihyânî** şöyle demiştir: "Bitkisini çekirgelerin yiyip bitirdiği toprağa, "اَرْضٌ جَرْدَةٌ وَمَجْرُودَةٌ" denilir. Yine çekirgeler

ekinleri yediği zaman جُرِدَ الزَّرْعُ "Ekinin (çekirgeler tarafından) kökü kazındı" denilir. Bütün bu kelimelerin aslı, "cerd" mastarıdır. Bu, senin "bir şeyi, bir başka şeyden yontup ufalayarak koparıp alman" manasına gelir. Nitekim tüyleri dökülmüş olan elbiseye de "cerd" denilir. Aynı şekilde, üzerinde hiç bitki olmayan toprağa da, "اَرْضٌ جَرْدَةٌ" denilir."

Âlimler, âyetteki "kummel" (haşerat) kelimesinin tefsiri hususunda ihtilaf etmişlerdir. Denilmiştir ki: "Bu, kanatsız küçük yaratıklar olup, çekirgelerin yavrucuklarıdır." **Saîd b. Cübeyr**'den rivâyet edildiğine göre, o kavmin yerlerinin yanlarında pembe kum tepesi bulunuyordu. **Hz. Musa** (a.s), asasıyla o tepeye vurunca, o tepe(deki kum taneleri) birer haşerat haline dönüşüyor ve onların yüzlerini, saçlarını, göz kapaklarını, kaşlarını bürüyor, sanki çiçek hastalığına tutulmuşlar gibi derilerini kaplıyordu. Bunun üzerine onlar, feryad-ü figan edip **Hz. Musa** (a.s)'ya başvurdular. O da onları bu musibetten kurtardı. Ama onlar bu sefer de dediler ki: "Şu anda biz kesin olarak anladık ki, sen çok bilgili bir sihirbazsın. Bundan ötürü Firavun'un izzeti ve şerefine yemin ederiz ki, sana kesinlikle iman etmeyeceğiz." **Hasan el-Basrî** bu kelimeyi, kâf'ın fethası ve mîm'in sükûnu ile "kaml" şeklinde okuyarak, malum olan "bit"i kastetmiştir.

Âyette geçen "kan", bizim naklettiğimiz manadadır. **Keşşâf sahibi** şunu nakletmiştir: "Allahu Teâlâ onlara, burun kanamasını musallat etmiştir." Rivâyet olunduğuna göre Musa (a.s), onlara bu gibi mu'cizeleri göstermek için sihirbazları mağlup ettikten sonra, onların arasında yirmi sene kadar kalmıştır.

"Âyâtin Mufassalâtin"in İzahı

Cenâb-ı Hakk'ın اٰيَاتٍ مُفَصَّلَاتٍ *"Ayrı ayrı alâmetler..."* tabiri ile ilgili birkaç izah yapılmıştır.

1) "Mufassalât" , "hiçbir kimsenin, benzerini getirmeye kâdir olamayacağı hiçbir akıllının şüphe etmeyeceği açık ve seçik mu'cizeler" demektir.

2) "Mufassalât" şu demektir: Allah o mu'cize nevinden olan alâmetleri belirli aralıklarla gönderdi. Böylece, her seferinde onları sınayıp, delili ve hücceti kabul mü ediyorlar? diye ortaya çıkarmıştır. Müfessirler şöyle demişlerdir: "Bu bela ve azaplardan her biri, onların üzerinde, bir cumartesiden diğer cumartesine kadar devam ediyordu. Bir azap ile diğer bir azap (bela) arasında geçen zaman ise, bir ay idi. İşte Hak Teâlâ'nın, *"Ayrı ayrı*

alâmetler" buyruğunun manası budur" **Zeccâc** âyetteki "âyât" kelimesinin, "hal" olarak mansub olduğunu söylemiştir.

Allahu Teâlâ فَاسْتَكْبَرُوا وَكَانُوا قَوْمًا مُجْرِمِينَ *"Böyle iken onlar, Allah'a ibadeti kibirlerine yediremediler. Onlar (günahlarında ve suçlarında ısrar eden) öyle günahkârlar gürûhu idiler"* buyurmuştur.

Şu da rivâyet edilmiştir: "Bahsedilen bu çeşitli azap ve belalar, geldikleri zaman, sadece **Firavun**'un kavmine geliyorlardı. İsrailoğulları, bu azaplar hususunda, bir emniyet içinde olup, bu azaplar onlara uğramıyordu." Hiç şüphesiz bu şeylerden her biri, başlı başına bir mu'cize olup, bunların İsrailoğullarına değil, kıptîlere has kılınmış olması da diğer bir mu'cizedir.

İnanmayacakları Bilindiğine Göre O Kadar Mu'cize Göndermenin Hikmeti

Şâyet birisi, "Allahu Teâlâ, o kavimlerin, o mu'cizelerle iman etmeyeceklerini bildiğine göre, o mu'cizelerin peş peşe ve değişik birçok şekilde gelmesinin hikmeti nedir? Bir de Hz. Muhammed (s.a.s)'in kavmi de, çeşitli mu'cizeler istemişler, ama onların bu isteklerine cevap verilmemiştir. O halde aradaki fark nedir?" derse, şöyle cevap verilir: Biz (Ehl-i sünnet) âlimlerine göre bunun cevabı şudur: Allah dilediğini yapar ve istediği gibi hükmeder. **Mu'tezile**'ye göre ise, bu Allah'ın aslah (daha uygun) olana riâyetinden dolayı böyle olmuştur. Belki de Cenâb-ı Hak, **Hz. Musa** (a.s)'nın kavminden bazı kimselerin, o çok sayıdaki mu'cize gösterildiğinde iman edeceklerini; Hz. Muhammed'in kavminden ise, açık mu'cizeler gelse bile hiç kimsenin iman etmeyeceğini; aksine bu mu'cizelerin, onların küfür ve inatlarını artıracağını biliyordu. İşte aradaki fark budur. Allah en iyi bilendir.

وَلَمَّا وَقَعَ عَلَيْهِمُ الرِّجْزُ قَالُوا يَا مُوسَى ادْعُ لَنَا رَبَّكَ بِمَا عَهِدَ عِنْدَكَ ۚ لَئِنْ كَشَفْتَ عَنَّا الرِّجْزَ لَنُؤْمِنَنَّ لَكَ وَلَنُرْسِلَنَّ مَعَكَ بَنِي إِسْرَائِيلَ ﴿١٣٤﴾ فَلَمَّا كَشَفْنَا عَنْهُمُ الرِّجْزَ إِلَىٰ أَجَلٍ هُمْ بَالِغُوهُ إِذَا هُمْ يَنْكُثُونَ ﴿١٣٥﴾

"Üzerlerine o azap çökünce, 'Ya Musa, sana olan ahdi hürmetine, bizim için Rabbine dua et. Eğer bu azabı bizden kaldırırsan, andolsun ki mutlaka sana iman edip elbette İsrailoğullarını seninle beraber izin verip göndereceğiz' dediler. Ne zaman ki biz,

kendilerinin erişecekleri bir vakte kadar onlardan azabı giderdik, bir de ne bakarsın! Onlar yeminlerini bozuvermişler... (A'râf, 134-135).

"Ricz" Kelimesinin İzahı

Bil ki "ricz" kelimesinin manasını, Bakara Sûresi'ndeki "فَأَنْزَلْنَا عَلَى الَّذِينَ ظَلَمُوا رِجْزًا" (Bakara, 59) âyetinin tefsirinde anlatmıştık. Bu, "azap" manasında kullanılan bir isimdir. Sonra âlimler, bu "ricz" (azap, pislik) kelimesi ile ne murat edildiği hususunda ihtilaf etmişlerdir. Bazıları bunun, onların başına gelen o beş çeşit azap olduğunu söylemişlerdir. **Saîd b. Cübeyr** ise, "ricz"in, "ta'ûn" manasında olduğunu, tâ'un'un da onların başına gelen bir azap olup, bu hastalık sebebiyle bir tek günde yetmiş bin insanın öldüğünü, defnedilemeden bırakıldıklarını söylemiştir. Bil ki birinci görüş daha kuvvetlidir. Çünkü âyette "ricz" kelimesi elif-lâm almış müfret bir kelimedir. Binaenaleyh bunun, daha önce zikredilmiş, bilinen bir azap manasına hamledilmesi gerekir. Burada daha önce bahsedilmiş malum azap ise, zikredilmiş olan o beş çeşit beladır. Bunların dışındaki mana ise, şüphelidir. Bundan dolayı bu lafzı, bilinen manaya hamletmek, şüpheli bir manaya hamletmekten daha evladır.

Bunu iyice anladığına göre şimdi deriz ki: "Allahu Teâlâ, onların içinde bulundukları o çirkin tezatları beyan etmiştir. Çünkü onlar, Bazen **Hz. Musa**'yı tekzip ediyor, musibetlere uğradıklarında ise, bir ümmetin kendi peygamberine koşup başvurması gibi, hemen O'na başvurup, ondan Rabbisine, o azabı kaldırması için dua etmesini istiyorlardı. Bu da onların, **Hz. Musa** (a.s)'nın, duası kabul edilen bir peygamber olduğuna inandıklarını gösterir. Sonra o bela ve azaplar ortadan kalkıp zail olunca, onlar yine O'nu yalanlamaya ve tenkit etmeye başlayıp, O'nun gayesine ancak sihri ile ulaştığını söylüyorlardı. İşte bu görüşlerinde onların bir tenakuza düştüğü ortaya çıkmış olur.

Cenâb-ı Allah'ın onlardan naklen buyurduğu, اُدْعُ لَنَا رَبَّكَ بِمَا عَهِدَ عِنْدَكَ *"Sana olan ahdi hürmetine, bizim için Rabbine dua et"* ifadesine gelince, bu hususta **Keşşâf sahibi** şöyle demektedir: "Bu ifadedeki mâ, mâ-i mastariyyedir ve buna göre mana, "O'nun senin katında olan (sana olan) ahdi sebebiyle..." şeklinde olur. Bu "ahd", **Hz. Musa** (a.s)'ya verilmiş olan nübüvvet (peygamberliktir)."

Buradaki bâ harf-i cerri ile ilgili olarak da şu iki izah yapılmıştır:

a) Bu harf-i cer, "اُدْعُ" (dua et) fiiline müteallliktir. Buna göre mana, "O'nun senin katındaki ahdi sebebi ile, O'na yönelerek, bizim için dua et" şeklinde olur.

b) Bu bâ, kasem (yemin) manasına olan bâ'dır. Bu yeminin cevabı ise, âyetteki, لَنُؤْمِنَنَّ لَكَ *"Andolsun ki mutlaka sana iman edeceğiz"* ifadesidir. Yani, "Allah'ın senin katında olan ahdine yemin ediyoruz ki, eğer bu azabı bizden kaldırırsan, mutlaka sana iman edeceğiz" demektir.

Âyetteki وَلَنُرْسِلَنَّ مَعَكَ بَنِي اِسْرَائِيلَ *"Ve andolsun İsrailoğullarını da seninle beraber mutlaka salacağız"* ifadesine gelince; **Firavun** ve etbâı, İsrailoğullarına çok şiddetli ve kötü muamele ediyorlardı. Bundan dolayı onlar, **Hz. Musa** ile, bu azabı kendilerinden gidermesi için dua etmesi şartı ile, hem O'na iman edeceklerine, hem de İsrailoğullarını O'nunla beraber, istediği yere götürmesi için salıvereceklerine söz vermişlerdi.

Cenâb-ı Hak, فَلَمَّا كَشَفْنَا عَنْهُمُ الرِّجْزَ اِلٰى اَجَلٍ هُمْ بَالِغُوهُ *"Ne zaman ki biz, kendilerinin erişecekleri bir vakte kadar onlardan azabı giderdik.."* buyurmuştur. Bu, "Biz onlardan kayıtsız şartsız olarak azabı kaldırmadık. Yine bütün hadiselerdeki riczi (azabı) onlardan bertaraf etmedik. Ama onu, belli bir zamana kadar (geçici olarak) kaldırdık. O zaman dolunca, artık onlardan azabı kaldırmayacağız. Aksine biz onları, o azapla helak ettik" demektir.

Cenâb-ı Hakk'ın اِذَا هُمْ يَنْكُثُونَ *"Bir de ne bakarsın, onlar yeminlerini bozuyorlar bile.."* ifadesi, "لَمَّا" (ne zaman ki...) ifadesinin cevabıdır, yani "Biz, onlardan bu azabı kaldırır kaldırmaz, hemen, vakit geçirmeden yeminlerini bozdular" demektir. Bu, "Biz onlardan azabı kaldırır kaldırmaz ahitlerini bozdular" demektir.

فَانْتَقَمْنَا مِنْهُمْ فَاَغْرَقْنَاهُمْ فِي الْيَمِّ بِاَنَّهُمْ كَذَّبُوا بِاٰيَاتِنَا وَكَانُوا عَنْهَا غَافِلِينَ ﴿١٣٦﴾

"Artık biz de, bunca âyetlerimizi yalanladıkları, onları umursamadıkları için kendilerinden intikam aldık ve hepsini denizde boğduk" (A'râf, 136).

Firavun ve Ordusunun Denizde Boğulmaları

Bil ki bu âyet, "Allahu Teâlâ, onlardan bundan önce defalarca azap ve belaları kaldırdığı halde, onlar küfür ve cehaletlerinden vazgeçmeyerek, o belli zamana ulaşınca, onlardan, hepsini denizde boğarak intikam almıştır" demektir. Arapçada "intikam", "bir azap ile, nimeti çekip almak" manasındadır. "Yemm" kelimesi, "deniz" demektir. **Keşşaf sahibi** şöyle der: "Yemm", dibine ulaşılamayan deniz demektir. Bu kelimenin, denizin en derin ve suyunun en çok olduğu kısmı manasında olduğu da söylenmiştir. Bu kelime, "teyemmüm" (yönelmek, kastetmek) mastarından türetilmiştir. Çünkü su arayanlar, ona yönelirler.

Cenâb-ı Allah, بِأَنَّهُمْ كَذَّبُوا بِآيَاتِنَا *"Bunca âyetlerimizi yalanladıkları..."* ifadesi ile, bu intikamın o yalanlama sebebi ile olduğunu beyan etmiştir. Âlimler, âyetteki وَكَانُوا عَنْهَا غَافِلِينَ *"ve onları umursamadıkları için..."* ifadesi hakkında ve buradaki *"onları"* zamirinin neye ait olduğu hususunda ihtilaf etmişlerdir. Bu ihtilaf cümlesinden olarak, bunun "intikam aldık" fiilinin delalet ettiği, "nikme" (intikam)'ye ait olduğunu söylemişlerdir. Buna göre mana, "Onlar, o intikam alma işi olmadan önce, ondan habersiz idiler" şeklindedir. Bu zamirin, "âyetlerimiz" kelimesine râcî olduğu da söylenmiştir ki, bu **Zeccâc**'ın tercihi olan görüştür. **Zeccâc,** bu hususta: "Çünkü onlar, kendilerine inen âyetleri nazar-ı dikkate almıyorlardı" demiştir.

Şayet, "Gaflet, insanın kendi fiili değildir ve isteği ile meydana gelmez. O halde, insanın gafletinden ötürü, ona niçin ilahî tehdit gelmiştir?" denilirse, biz deriz ki: "Âyette geçen "gaflet" kelimesi ile, "âyetlerden yüz çevirme ve onları umursamamaları" manası kastedilmiştir. Onlar, âyetlerden yüz çevirirler ve sanki onlardan gafilmiş (habersizmiş) gibi olurlar."

Eğer, "Onlar bu yalanlama ve umursamamalarının yanı sıra, pek çok günahlar da işlememişler miydi? Öyleyse âyetteki intikam, niçin sadece bu iki şeyden dolayı olmuştur?" denirse, biz deriz ki: "Âyette, Allahu Teâlâ'nın onlardan, diğer günahlarını hesaba katmamak suretiyle, sadece bu iki şeyden yani yalanlama ve umursamamadan dolayı intikam aldığını gösteren bir husus yoktur. Aksine bu âyet, âyetleri ve mu'cizeleri düşünüp onlardan ibret almanın gerekli olduğuna delalet eder. İşte bundan dolayı Allahu Teâlâ, burada, **Firavun** kavmini, o âyetlerden gaflet edip, onları umursamamış olmaları sebebiyle onları kınamıştır ki, bu da, taklidin yani tefekkür etmeden bir şeye inanmanın, kötü bir yol olduğuna delalet eder."

وَأَوْرَثْنَا الْقَوْمَ الَّذِينَ كَانُوا يُسْتَضْعَفُونَ مَشَارِقَ الْأَرْضِ وَمَغَارِبَهَا الَّتِي بَارَكْنَا فِيهَا ۖ وَتَمَّتْ كَلِمَتُ رَبِّكَ الْحُسْنَىٰ عَلَىٰ بَنِي إِسْرَائِيلَ بِمَا صَبَرُوا ۖ وَدَمَّرْنَا مَا كَانَ يَصْنَعُ فِرْعَوْنُ وَقَوْمُهُ وَمَا كَانُوا يَعْرِشُونَ ﴿١٣٧﴾

"Hakaretlere maruz bırakılmış, küçümsenmiş olan o kavmi de, feyz ve bereket verdiğimiz yerin doğularına ve batılarına varis kıldık. Bu sûretle Rabbinin İsrailoğullarına olan o pek güzel vaadi, sabretmeleri sebebiyle, tam olarak yerine geldi. Firavun'un ve kavminin yapmakta oldukları şeylerle, yükseltmekte devam ettikleri binalarını ise, hep harap ettik" (A'râf, 137).

Horlanan Mü'minlerin Hâkim Kılınmaları

Bil ki **Musa** (a.s), İsrailoğullarına, *"Umulur ki Rabbiniz düşmanınızı helak eder ve sizi bu yerde hükümran eder"* (A'râf, 129) demişti. Bundan dolayı, Allahu Teâlâ bu âyette, **Firavun**'un kavmini, bir ceza olarak, denizde boğmak suretiyle imha ettiğini açıklayınca, mü'minlere verdiği hayırları da beyan etmiştir ki, bu da Cenâb-ı Hakk'ın, Hz. Musa'nın mü'min olan kavmini, **Firavun**'un ve kavminin yurtlarına varis kılmasıdır. İşte bundan dolayı O: *"Hakaretlere maruz bırakılmış olan o kavmi de... o yerin doğularına ve batılarına varis kıldık"* demiştir. Âyette bahsedilen mustaz'aflıktan (güçsüz bırakılmak, küçümsenmekten) maksadı, **Firavun**'un, İsrailoğullarının erkek çocuklarını öldürüp, kız çocuklarını sağ bırakması ve onlardan hem cizye alıp, hem de zor işlerde çalıştırmasıdır. Âlimler, *"yerin doğularına ve batılarına"* tabirinin ne manaya geldiği hususunda ihtilaf etmişlerdir. Bazı âlimler bunun, "Şam ve Mısır topraklarının doğuları ve batıları..." manasında olduğunu, çünkü **Firavun**'un mülk-ü tasarrufu altında olan yerlerin buralar olduğunu söylemişlerdir. Hem Cenâb-ı Hak da, *"feyz ve bereket verdiğimiz yer"* buyurmuştur ki, bununla "bolluk ve bereket verdiğimiz" manası kastedilmiştir. Bu da, ancak Şam topraklarına uygun düşer.

Bu hususta ikinci görüşe göre bu tabirden maksat, bütün yeryüzüdür. Çünkü, **Davud** ve **Süleyman** (a.s) da İsrailoğullarından olup, bütün

dünyaya hâkim olmuşlardır. Bu da, âyetteki "yer" kelimesi ile bütün yeryüzünün kastedildiğine delalet eder.

İsrailoğullarına Yapılan Vaadin Gerçekleşmesi

وَتَمَّتْ كَلِمَتُ رَبِّكَ الْحُسْنٰى عَلٰى بَنِى اِسْرَائِيلَ *"Bu suretle Rabbinin İsrailoğullarına olan o pek güzel vaadi, tam olarak yerine geldi"* buyruğundaki *"Rabbinin vaadi (kelimesi)"* ile, *"Biz ise, istiyoruz ki o yerde horlananlara lütfedelim, onları, kendilerine uyulan önderler, Firavun'un mülküne varis kılalım. Onlara o yerde kudret verelim ve Firavun'a Hâmân'a ve ordularına da korktukları neticeyi başlarına getirip gösterelim"* (Kasas, 5-6) âyetlerinde bahsedilen şeylerin kastedildiği söylenmiştir. Âyetteki "hüsnâ" kelimesi, "ahsen" (daha güzel) lafzının müennesi olup, âyetteki "kelime" lafzının sıfatıdır. Bu âyetin manası ise, "Bu vaad, onlar için gerçekleşti ve devam etti" şeklindedir. Bu, Arapların birisinin işi tamam olduğunda söyledikleri "تَمَّ عَلَيْكَ الْاَمْرُ" tabirlerine benzer. "O pek güzel vaadin, tam olarak yerine gelmesi"nin manasının, "Allahu Teâlâ'nın daha önce yapmış olduğu İsrailoğullarının düşmanlarını imha edip, onları düşmanlarının yurtlarına varis kılacağı hususundaki vaadini yerine getirmesi" olduğu söylenmiştir. Bu "yerine getirme" işi, "sözün tamamlanması" manasına alınmıştır. Çünkü bir şeyi va'detmek, adeta bir şeyi muallakta bırakmak gibi olur. Ama va'dedilen şey, bizzat yerine getirilip gerçekleşince, ancak o zaman tamamlanmış olur.

Allahu Teâlâ, بِمَا صَبَرُوا *"Sabretmeleri sebebiyle.."* buyurmuştur. Bu, "Vaadin tamamlanması ve gerçekleşmesi, ancak onların sabrı sayesinde olmuştur" manasına gelir. Bu, seni sabra teşvik etme ve belalara feryad-ü figan ile mukabele eden kimseleri, Cenâb-ı Hakk'ın o belayla baş başa bırakacağına; ama belalara sabırlı ve ilahî yardımı bekleyerek göğüs geren kimseler için, Cenab-ı Hakk'ın onları o sıkıntılardan kurtaracağına söz vermesine delalet etmesi bakımından, yeter.

Bir rivâyete göre **Âsım,** âyeti "وَتَمَّتْ كَلِمَاتُ رَبِّكَ الْحُسْنٰى" şeklinde okumuştur. Bunun bir benzeri de "مِنْ اٰيَاتِ رَبِّهِ الْكُبْرٰى" (Necm, 18) âyetidir.

Âyetteki "demmernâ" (harap ettik) ifadesi ile ilgili olarak **Leys** şöyle demiştir: "Demâr", tam manasıyla helaktir. Nitekim "Onlar, helak olup yok oldular" manasında "دَمَرَ الْقَوْمُ - يَدْمُرُونَ - دَمَارًا" denilir.

Firavun İdaresinin Yaptığı Bina ve Bahçelerin İmhası

Cenâb-ı Hak, مَا كَانَ يَصْنَعُ فِرْعَوْنُ وَقَوْمُهُ وَمَا كَانُوا يَعْرِشُونَ *"Firavun'un ve kavminin yapmakta oldukları şeylerle, yükseltmekte devam ettikleri (binalarını)*

ise hep harap ettik" buyurmuştur. **İbn Abbas** (r.a) "Allah, "مَا كَانَ يَصْنَعُ فِرْعَوْنُ وَقَوْمُهُ" sözünden, yapanları kastetmiştir" demiştir. **Zeccâc** şöyle der: "Birisi bina yaptığında, "عَرَشَ - يَعْرِشُ - يَعْرُشُ" denilir. Âyetteki *"Yükseltmekte devam ettikleri"* ifadesi ile, (çardaklı) bahçelerin kastedildiği de söylenmiştir. Nitekim, جَنَّاتٍ مَعْرُوشَاتٍ *"Çardaklı bahçeler.."* (En'âm, 141) âyeti de bu manadadır. Bu ifadeye, **"Hâmân**'ın ve **Firavun**'un sarayları gibi, gökyüzüne uzanan sapasağlam binaları..." manası da verilmiştir."

Âyetteki "يَعْرِشُونَ" kelimesi, râ'nın hem zammesi ile hem de kesresiyle okunmuştur. **Yezidî,** kesreli okunuşun daha fasih olduğunu söylemiştir. **Keşşaf sahibi** şöyle der: "Bazı kimselerin, bu fiili "ağaç dikmek" manasına olarak "يَعْرِسُونَ" şeklinde okudukları rivayeti bana gelmiştir. Ama ben bunun, böyle okuyan kimsece yapılmış bir hata olduğunu sanıyorum." Bu Allahu Teâlâ'nın, **Firavun** ve kavmi ile ilgili kıssaları ve onların Allah'ın âyetlerini yalanlamaları hususunda anlattıklarının sonudur.

وَجَاوَزْنَا بِبَنِيٓ إِسْرَٰٓءِيلَ الْبَحْرَ فَأَتَوْا عَلَىٰ قَوْمٍ يَعْكُفُونَ عَلَىٰٓ أَصْنَامٍ لَّهُمْ ۚ قَالُوا يَا مُوسَى اجْعَل لَّنَآ إِلَٰهًا كَمَا لَهُمْ آلِهَةٌ ۚ قَالَ إِنَّكُمْ قَوْمٌ تَجْهَلُونَ ﴿١٣٨﴾ إِنَّ هَٰٓؤُلَآءِ مُتَبَّرٌ مَّا هُمْ فِيهِ وَبَٰطِلٌ مَّا كَانُوا يَعْمَلُونَ ﴿١٣٩﴾

"İsrailoğullarını denizden geçirdik. Derken, onlar putlarına tapmakta olan bir kavme rastladılar. Dediler ki: 'Ey Musa, onların nasıl tanrıları varsa, sen de bize öyle bir tanrı yap.' (Hz. Musa da): 'Siz gerçekten cahil bir milletsiniz. Şüphe yok ki, bunların tuttukları yol helake mahkumdur. Yapmakta oldukları şey de boşunadır' dedi" (A'râf, 138-139).

Yahudilerin Putperestliğe Heveslenmeleri

Bil ki Allahu Teâlâ, düşmanlarını helak edip, kendilerini düşmanlarının yurtlarına varis kılmak suretiyle İsrailoğullarına nasip ettiği çeşitli nimetlerini beyan edince, bunun peşi sıra, en büyük nimet olarak, onları sapasağlam denizden geçirmesini mevzubahis etmiştir. Yine Cenâb-ı Hak, başka sûrelerde **Hz. Musa** (a.s)'nın denize âsâsını vurup, denizi yarması ve onu kupkuru hale getirmesi şeklinde olarak, onları denizden nasıl sağ

salim geçirdiğini beyan edince, şu hususu da beyan etmiştir: İsrailoğulları, putlarına ibadet etmekte olan bir kavme rastlayınca, her şeyi unuttular ve dinlerinden dönerek, **Hz. Musa** (a.s)'ya, "Bize de, bunların putları gibi bir tanrı yap" dediler. Hiç şüphesiz İsrailoğulları, Allahu Teâlâ'nın, **Firavun**'a karşı **Hz. Musa**'ya verdiği o açık ve kesin mu'cizeleri müşahede edip, daha sonra da, **Firavun**'u ve ordusunu imha ettiğini, kendilerine ise çeşitli ihsan, lütuf ve selametler verdiğini görmüşlerdi. Müteakiben onlar, bunca merhale ve makamlardan sonra, böyle fasit ve bâtıl bir söz söyleyebildiklerine göre, onların son derece cahil ve aksi kimseler olduğu ortaya çıkmaktadır.

Cenâb-ı Hakk'ın, وَجَاوَزْنَا بِبَنِى اِسْرَائِيلَ الْبَحْرَ *"İsrailoğullarını denizden geçirdik"* buyruğuna gelince: Bir kimse bir vadiyi kat edip onu arkasında bıraktığında "جَازَ الْوَادِىَ"; birisi o vadiden geçirdiğinde ise, "جَاوَزَ بِغَيْرِهِ" denilir. Bu ifade, اَجَزْنَا "geçirdik" manasında olmak üzere, "جَوَّزْنَا" şeklinde de okunmuştur. Nitekim جَازَهُ "Onu geçti, kat etti" manasında olmak üzere, اَجَازَ الْمَكَانَ وَجَوَّزَهُ "Mekanı, bir yeri geçti, onu kat etti" denilir.

فَاَتَوْا عَلٰى قَوْمٍ يَعْكُفُونَ عَلٰى اَصْنَامٍ لَهُمْ *"Ve onlar, putlarının önünde tapmakta olan bir kavme rastladılar"* buyruğundaki "ya'küfûn" kelimesine, **Zeccâc,** "Putlara tapmaya devam ediyorlar ve bunu hiç bırakmıyorlar" manasını vermiştir. Nitekim, bir şeyi hiç bırakmayan ve ondan hiç ayrılmayan herkes için, "عَكَفَ - يَعْكُفُ - يَعْكِفُ" denilir. Mescidden ayrılmayan kimseye de "mu'tekif" adının verilmesi bundandır. **Katâde** ise şöyle demektedir: "Bu topluluk, **Lahm kabilesinden** idiler ve köyde oturuyorlardı." **İbn Cüreyc** de, o putların sığır şeklinde olduklarını söylemiştir. Bu, buzağı kıssasının ilk defa beyan edildiği yerdir.

Şirkin Masum Kılıklı Şekli de Küfürdür

Daha sonra Cenâb-ı Hak, o İsrailoğullarının, يَا مُوسَى اجْعَلْ لَنَا اِلٰهًا كَمَا لَهُمْ اٰلِهَةٌ *"Ey Musa, onların nasıl putları varsa, sen de bize öyle bir tanrı yap"* dediklerini nakletmiştir. Bil ki aklı olan bir kimsenin, **Hz. Musa**'ya "Onların nasıl putları varsa, sen de bize öyle bir tanrı, yaratıcı ve bir müdebbir yap!" demesi imkansızdır. Zira, **Hz. Musa**'nın takdiri ve yapması ile meydana gelecek şeyin âlemin yaratıcısı ve onun müdebbiri olması imkansızdır. Bunun böyle olduğu hususunda şüphe eden kimsenin aklı tam olamaz. Halbuki bu hususta doğruya en yakın olan şudur: Onlar **Hz. Musa**'dan, dua ve ibadetlerinde karşılarına alacakları, birtakım putlar ve heykeller belirlemesini, tespit etmesini istemişlerdir. İşte bu söz, Allahu Teâlâ'nın,

putperestlerden nakletmiş olduğu sözün aynısıdır. Çünkü onlar: *"Biz, bunlara sırf bizi Allah'a daha fazla yaklaştırsınlar diye tapıyoruz."* (Zümer, 3) demişlerdi.

Bunu iyice kavradığın zaman, bir kimse, "Bu söz niçin küfür olsun?" diyebilir. Buna karşılık biz deriz ki: "Bütün peygamberler, Allah'tan başkasına ibadet etmenin bir küfür olduğu hususunda ittifak etmişlerdir. Bu başkasının ister âlemin ilahı olduğuna inanılsın, isterse ona ibadet etmenin, onları Allah'a yaklaştırdığına inanılsın... Zira ibadet saygı ve ta'zimin doruk noktası, zirvesidir. Ta'zimin nihâyeti ise, ancak, kendisinden sonsuz nimet ve ikramların sâdır olduğu kimseye uygun düşer..."

İmdi şâyet, "O halde bu söz, İsrailoğullarının hepsi tarafından mı, yoksa bir kısmınca mı söylenmiştir?" denilirse, biz deriz ki:

Hayır, bu onların bir kısmı tarafından söylenmiş bir sözdür. Çünkü, **Hz. Musa** ile beraber, yetmiş tane seçilmiş İsrailoğlu bulunuyordu ki, onların arasında böylesi bâtıl talep ve isteklerden uzak duran kimseler de bulunuyordu.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, **Hz. Musa**'nın onlara cevap vererek, اِنَّكُمْ قَوْمٌ تَجْهَلُونَ *"Siz gerçekten cahil bir milletsiniz"* dediğini nakletmiştir. Bu ifadede bahsedilen "cehalet"in izahı da, az önce bahsetmiş olduğumuz şu hususdur: İbadet, ta'zimin en son noktasıdır. Dolayısıyla ibadet, ancak kendisinden en büyük in'am ve nimetlerin sâdır olduğu kimseye uygun düşer. Bu en büyük in'am da, maddenin, hayatın, şehvetin, kudretin, aklın ve istifade edilen her türlü nimetin yaratılmasıyla olur. Halbuki bu tür şeylere kâdir olan, ancak Allahu Teâlâ'dır. Öyleyse ibadetin de ancak O'na yapılması yakışır.

Putları Tanrı Değil, Kıble Saymalarındaki Mahzur

İmdi şâyet onlar, "O İsrailoğullarının o putlara ibadetten maksatları, Allah'ı ta'zim etmeye yaklaşmak, onları vesile edinmek olduğuna göre, bu ibadetin çirkinliği nerededir?" derlerse, biz deriz ki: Böyle olması halinde, onlar o putları asla ilah edinmemişlerdir. Onlar o putları bir kıble gibi kabul etmişlerdir ki, bu da onların, *"Onların nasıl putları varsa, sen de bize öyle bir tanrı yap"* şeklindeki sözlerine zıttır.

Bil ki, "kemâ lehum" sözündeki mâ'nın mastariyye mâ'sı olması, yani "onların ilahlarının bulunuşu sabit olduğu gibi" anlamına gelmesi caiz olduğu gibi, bunun mevsûle mâ'sı olması da mümkündür. Onların "lehûm" sözlerinde "ma"ya râcî olacak bir zamir bulunmaktadır. "اِلٰهَةٌ" ifadesi ise, o zamirden bedeldir. Buna göre kelamın takdiri, كَالَّذِى هُوَ لَهُمْ اِلٰهَةٌ "onların tanrısı olan o şey gibi" şeklindedir.

Şirk Yolu Çıkmaza Mahkumdur

Daha sonra Cenâb-ı Hak, Hz. Musa'nın إِنَّ هٰؤُلَاءِ مُتَبَّرٌ مَا هُمْ فِيهِ *"Şüphe yok ki, bunların tuttukları yol, helake mahkumdur"* dediğini nakletmiştir. **Leys** şöyle demiştir: "Tebâr" kelimesi, helak olmak demektir. Nitekim, تَبَرَ الشَّيْءُ - يَتْبُرُ - تَبَارًا "O şey helak oldu-helak oluyor-helak olmak" denilir. "Tetbîr" kelimesi ise imha etmek, yok etmek anlamındadır. Cenâb-ı Hakk'ın وَكُلًّا تَبَّرْنَا تَتْبِيرًا *"Hepsini tam manasıyla imha ettik"* (Furkan, 39) âyeti de bu manadadır. Yine, külçe altına da, "tibr" denilmektedir. O halde, Cenâb-ı Hakk'ın "مُتَبَّرٌ" kelimesi, "helâk olmuş, yok olmuş" anlamındadır.

Cenâb-ı Hak, وَبَاطِلٌ مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ *"Yapmakta oldukları şey de boşunadır"* buyurmuştur. **Butlân,** "bir şeyin, ya zatının yok olması, yahut da fayda ve maksadının yok olması sebebiyle, yok olmasıdır" şeklinde tarif edilmiştir. Onların amellerinin bâtıl olmasından murat ise, "Onlara bu amellerinden, ne bir faydanın, ne de bir zararı def etme imkanının hasıl olmamasıdır." Bu konuda sözün esası şudur: İbadetlerin maksadı, o amellere devam etmenin Allah'ın zikrini gönüllerde sağlamlaştırmaya ve böylece de ruhun, o ilahi bilginin kalpte bulunması sayesinde mesut ve mutlu olmasına sebep olmasıdır. Dolayısıyla insan, Allah'tan başkasına ibadetle meşgul olduğunda, onun kalbi, o Allah'tan başkasıyla alâkalanır, böylece de bu ilgi, kalbin, Allah'ı zikretmekten yüz çevirmesine sebep olmuş olur. Bu gerçek ortaya çıkınca da, Allah'tan başkasına ibadetle meşgul olmanın, yok olup bâtıl olduğu, zayi olduğu ve asıl maksadın, zıddını elde etmek için bir gayret sarf etmek olduğu ortaya çıkmış olur. Çünkü biz, ibadetlerin maksadının, marifetullah, yani Allah'ı tanımanın kalpte kök salmasını temin etmek olduğunu, halbuki, Allah'tan başkasına ibadetle meşgul olmanın ise, kalpteki marifetullahı silip süpürdüğünü beyan etmiştik. Dolayısıyla bu, esas gayenin zıddı ve ulaşılmak istenen neticenin tersi olmuş olur. Allah en iyisini bilendir.

قَالَ أَغَيْرَ اللَّهِ أَبْغِيكُمْ إِلَٰهًا وَهُوَ فَضَّلَكُمْ عَلَى الْعَالَمِينَ ﴿١٤٠﴾

"Dedi: "Tanrı olarak Allah'tan başkasını mı arayacakmışım size? Halbuki O, sizi âlemlerin üstüne çıkarmıştır" (A'râf, 140).

Sipariş Üzere Tanrı Olmaz: Hak Tanrının Vasfı

Bil ki Allahu Teâlâ, o İsrailoğulları, **Hz. Musa**'ya; *"Onların nasıl putları varsa, sen de bize öyle bir tanrı yap"* dediklerinde, **Hz. Musa**'nın buna karşılık cevap olarak şunları ileri sürdüğünü nakletmiştir:

1) **Hz. Musa**, onların câhil olduklarını beyân ederek, *"Siz gerçekten câhil bir milletsiniz!"* demiştir.

2) O, *"Şüphe yok ki, bunların tuttukları yol helâke mahkumdur"* demiştir. Yani, "Onların hüsrân ve helâklerine sebeptir" demektir...

3) O, *"Yapmakta oldukları şey de, boşunadır"* demiştir.. Yani, "bu zor iş, onlara ne dünyevî ne de dinî bakımdan herhangi bir fayda temin etmez" demektir...

4) **Hz. Musa**'nın, bu âyette, onların yaptıklarını kınama ve yadırgamayı gerektirecek bir biçimde ifade etmiş olduğu taaccüp ve şaşkınlıktır. Bu sebeple o, اَغَيْرَ اللّٰهِ اَبْغِيكُمْ اِلٰهًا وَهُوَ فَضَّلَكُمْ عَلَى الْعَالَمِينَ *"Tanrı olarak Allah'tan başkasını mı arayacakmışım size? Halbuki O, sizi âlemlerin üstüne çıkarmıştır"* demiştir. Bu, "İlâh, istenilen, dokunulan ve edinilen bir şey değildir. Aksine ilâh, yaratmak, hayat vermek ve bütün nimetleri ihsan etmek suretiyle, nimetlere kâdir ve muktedir olan zâttır" demektir ki, bu, Cenâb-ı Hakk'ın *"Halbuki O, sizi âlemlerin üstüne çıkarmıştır"* ifadesinden kastedilen hususdur. Şu halde bu varlık, mahlûkatın, kendisine ibadet etmeleri vâcip olan ilâhtır.. O halde, O'na ibadeti bırakıp başkasına ibadet etmek nasıl uygun olur? **Vâhidî** (r.h.) şöyle demektedir: "Arapçada بَغَيْتُ فُلَانًا شَيْئًا وَبَغَيْتُ لَهُ "Falancaya bir şey istedim. Onun için bir şey istedim..." denilir. Nitekim Cenâb-ı Allah, يَبْغُونَكُمُ الْفِتْنَةَ *"Aranıza muhakkak ki fitne sokmak isteyerek (bozgunculuğa) koşarlardı..."* (Tevbe, 47) buyurmuştur.

Bu âyette geçen "ilâhen" lafzının, neden mansûb olduğu hususunda da şu iki izah yapılmıştır:

a) Bu kelime, hâl'dir. Buna göre sanki, "Ben size, ma'bûd olarak, Allah'tan başkasını mı talep edip isteyeyim?" denilmiştir. Bu izâha göre "gayre" kelimesinin mansûb olması ise, mef'ûlün bih olması sebebiyledir.

b) "İlâhen" kelimesinin, mef'ûlün bih olarak; "gayre" kelimesinin ise, sonradan getirilmesi halinde sıfat olabilecek, öne alınmış bir hal olarak mansûb olmasıdır... Buna göre sanki sen, اَبْغِيكُمْ اِلٰهًا غَيْرَ اللّٰهِ "Allah'tan başka bir ilah mı talep edeyim sizin için?..." demiş olurdun...

"Halbuki O, sizi âlemlerin üstüne çıkarmıştır" buyruğu ile ilgili olarak da şu iki açıklama yapılmıştır:

a) Bundan maksat, "Allahu Teâlâ onları, kendi zamanlarındaki âlemlere üstün kılmıştır" şeklindedir.

b) Allahu Teâlâ, bu kesin mu'cizeleri onlara mahsus kılmıştır. Her ne kadar başkalarına başka hasletler tahsis ederek onları yüceltmiş ise de, böylesi mu'cizeler başka hiç kimse için meydana gelmemiştir. Bunun misali şudur: Bir kimse, tek bir ilim öğrenir, başka bir kimse ise, bu ilmin dışında pek çok ilimler tahsil eder.. Binâenaleyh, bu tek ilim sahibi, bu tek ilim sebebiyle, çok ilim sahibine üstün kılınmıştır.. Ancak ne var ki, çok ilim sahibi olan, hakiki manada, o tek ilim sahibine üstündür.

وَاِذْ اَنْجَيْنَاكُمْ مِنْ اٰلِ فِرْعَوْنَ يَسُومُونَكُمْ سُوٓءَ الْعَذَابِ يُقَتِّلُونَ اَبْنَآءَكُمْ وَيَسْتَحْيُونَ نِسَآءَكُمْ وَفِى ذٰلِكُمْ بَلَآءٌ مِنْ رَبِّكُمْ عَظِيمٌ ﴿١٤١﴾

"Hani sizi, Firavun hanedanından kurtarmıştık. Onlar ki size, azâbın kötüsünü yüklüyorlardı. Oğullarınızı öldürüyorlar, yalnız kızlarınızı sağ bırakıyorlardı... Bunda sizin için, Rabbinizden büyük bir imtihan bulunuyordu..." (A'râf, 141).

Bil ki bu âyet, Bakara Sûresi'nde tefsir edilmiştir. Bunun burada tekrar zikredilmesinin hikmeti, "Size, bu büyük nimetleri in'am eden O'dur. O halde, O'ndan başkasına ibadet etmekle meşgul olmanız, size nasıl yakışır?" denilmek istenmesidir. Allah en iyi bilendir...

وَوٰعَدْنَا مُوسٰى ثَلٰثِينَ لَيْلَةً وَاَتْمَمْنَاهَا بِعَشْرٍ فَتَمَّ مِيقَاتُ رَبِّهٖٓ اَرْبَعِينَ لَيْلَةً وَقَالَ مُوسٰى لِاَخِيهِ هٰرُونَ اخْلُفْنِى فِى قَوْمِى وَاَصْلِحْ وَلَا تَتَّبِعْ سَبِيلَ الْمُفْسِدِينَ ﴿١٤٢﴾

"Mûsa'ya otuz gece vaad ettik ve ona, bir on gece daha ilave ettik. Bu suretle Rabbinin tayin buyurduğu vakit, kırk geceye tamamlandı. Musa, kardeşi Harun'a dedi ki: "Kavmimin içinde benim yerime geç, (onları) ıslâh et, fesatçıların yoluna uyma" (A'râf, 142).

Bu âyetle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Ebu Amr, elif'siz olarak "ve'adnâ" (va'dettik); diğer kıraat imamları da, elif ile ve "mufâale" babından olmak üzere "vâadnâ" şeklinde okumuşlardır ki, bu kıraatin izah şekli Bakara Sûresi'nde geçmişti..

***İKİNCİ MESELE:* Hz. Musa'ya Tevrat'ın Verilme Keyfiyeti**

Bil ki, rivâyet edildiğine göre, **Hz. Musa** Mısır'da iken, İsrailoğullarına, "Şayet Allah, onların düşmanlarını yok ederse, onlara, yapacakları ve yapmayacakları şeyleri iyice açıklayan ve Allah katından gelen bir kitabın geleceğini" va'detmişti. Allah, **Firavun**'u imha edince, **Hz. Musa,** Rabbinden o kitabı istedi. İşte bu âyet, **Tevrat**'ın nasıl indiğini beyan etme hususundadır..

Bil ki Allahu Teâlâ, Bakara Sûresi'nde de, "وَاِذْ وٰعَدْنَا مُوسٰى اَرْبَعِينَ لَيْلَةً" (Bakara, 51) buyurmuştu. Burada geçen "kırk gece"nin izahı, o âyette zikredilmişti.

Hz. Musa (a.s)'nın İlk Otuz Gün ile Son On Günde Ne Yaptığı?

Şayet, "O halde, burada önce otuzun zikredilip, sonra da bu otuzun, on sayısıyla kırka tamamlanmasının hikmeti nedir? Hem Cenâb-ı Hakk'ın, *"Bu suretle Rabbinin tayin buyurduğu vakit, kırk geceye tamamlandı"* buyruğu, faydasız bir sözdür.. Çünkü herkes, otuz + on'un, kırk edeceğini bilir" denilirse, biz deriz ki:

Birinci sorunun cevabı, birkaç vecihtendir:

Birinci vecih: Allahu Teâlâ, **Hz. Musa**'ya otuz gün oruç tutmasını emretti ki, bu Zilkade ayıdır.. **Hz. Musa,** otuz günlük orucu tamamlayınca, ağzının kokmasını yadırgadı da, bunun üzerine misvaklandı, misvak kullandı. Bunun üzerine melekler, "Biz senin ağzından misk kokusu kokluyorduk.. Ama sen onu, misvakla giderdin.." dediler.. Bunun üzerine de, Cenâb-ı Hak, **Hz. Musa**'ya *"Sen, oruçlunun ağız kokusunun, benim katımda misk kokusundan daha hoş olduğunu bilmiyor muydun?"* diye vahyetti. İşte bu sebeple Cenâb-ı Hak, Hz. Musa'ya o otuz güne, Zilhicce'nin on gününü de ilave etmesini emretti...

İkinci vecih: Allahu Teâlâ, **Hz. Musa**'ya, otuz gün oruç tutmasını ve o günlerde, kendisini Allah'a yaklaştıran ameller yapmasını emretti... Sonra da, geri kalan on günde, **Tevrat, Hz. Musa**'ya indirildi. Ve Allah, yine **Hz. Musa**'ya, o on günde hitap buyurdu. İşte kırk günün, otuz ve on güne taksim edilmiş olmasının manası budur.

Üçüncü vecih: Ebu Müslim el-İsfehanî'nin, Tâhâ Sûresi'nde **Hz. Musa**'nın, kavminden önce Rabbi ile mülakata (O'nun huzuruna varmaya) koşmuş olduğuna delâlet eden şeyi zikretmesidir. **Hz. Musa**'nın böyle yaptığının delili ise, *"Ey Musa, seni kavminden ayırıp böyle acele ettiren sebep nedir?" Dedi ki: "Onlar, işte onlar da benim ardımca geliyorlar. Ben sana yönelerek acele ettim ki, ya Râb, ta ki benden daha çok hoşnut olasın"* (Tâhâ, 83-84) âyetleridir. Binâenaleyh, **Hz. Musa**'nın, otuz gün tamamlanınca, **Tûr Dağı**'na gelmesi, Allahu Teâlâ'nın O'na, kavminin **Samirî** ile olan hadisesini haber verince de, Allahu Teâlâ'nın, kendisine va'detmiş olduğu süre tamamlanmadan önce kavmine dönmüş olması, daha sonra da, diğer on günde Mîkat'a geri gelmesi, böylece de kırk gecenin tamamlanmış olması muhtemeldir.

Dördüncü vecih: Bazı kimseler de şöyle demişlerdir: İlk vaadde sadece **Hz. Musa**'nın bulunmuş olması; ikinci vaadde ise, Allah'ın kelâmını dinlemeleri için, kendisiyle beraber seçilen o (yetmiş) kişinin de bulunmuş olmaları, böylece de, bulunanların durumu farklı olduğu için, vaadin de farklı olmuş olması imkânsız değildir. Allah en iyisini bilendir.

İkinci sorunun cevâbına gelince, bu da şöyledir: Cenab-ı Allah, o on günün, otuz günden olduğu zannını gidermek için, "kırk gece" demiştir; çünkü, وَاَتْمَمْنَاهَا بِعَشْرٍ *"on gece ile tamamladık"* ifadesinin, otuzun içine dâhil on gün olması muhtemeldir. Buna göre sanki, o oruç yirmi gün imiş de, sonra onu on gün ile tamamlamış, böylece de o otuz gün oluvermiş zannedilebilirdi... İşte, böylece Cenâb-ı Hak, akla gelebilecek zannı izâle etmiş oldu.

Cenâb-ı Hak, فَتَمَّ مِيقَاتُ رَبِّهِ اَرْبَعِينَ لَيْلَةً *"Bu suretle Rabbinin tayin buyurduğu vakit, kırk geceye tamamlandı..."* buyurmuştur.. Bu hususta iki bahis bulunmaktadır:

Birinci bahis: Mîkat ile **vakt** arasındaki fark şudur: "Mîkat, içinde herhangi bir işin yapılmasının belirlenmiş olduğu muayyen vakittir, randevudur. Vakit ise, tâ baştan bir kimsenin bir şey için, bir zaman tayin etmesi işidir.."

İkinci bahis: "اَرْبَعِينَ لَيْلَةً" sözü, hâl olduğu için, mansûbdur. Yani, "O otuz, bu sayıya baliğ olduğu halde tamamlandı..." demektir.

Cenâb-ı Hakk'ın, وَقَالَ مُوسٰى لِاَخِيهِ هٰرُونَ *"Musa, kardeşi Harun'a dedi ki..."* ifadesindeki "Hârune" kelimesi, "ehîhi" kelimesinin, atf-ı beyânıdır.. Bu kelime münâdâ olarak, damme ile "Harûnü" şeklinde de okunmuştur, "اُخْلُفْنِى فِى قَوْمِى" ifadesi ise, "Onların içinde, benim halefim ve halifem ol!"; "وَاَصْلِحْ"

ifâdesi de, "Islah edici ol" veya "İsrailoğullarının içlerinden, ıslah edilmesi gerekenleri ıslah et ve onlardan, seni fesatçılığa çağıran kimselere uyma ve onlara itaat etme!" anlamındadır.

Hz. Harun'un Hz. Musa'ya Göre Konumu

Buna göre şayet, "**Harun** (a.s), nübüvvet hususunda **Hz. Musa**'nın ortağı idi. O halde **Hz. Musa** daha nasıl **Harun** (a.s)'u kendisinin halefi ve ortağı kılmıştır? Çünkü, bir kimsenin ortağı olmak, onun halefi olmaktan daha üstün bir durumdur. Halbuki bir kimseyi, daha üstün bir makamdan daha aşağı bir makama almak, onu küçük düşürmek olur..." denilirse, biz deriz ki:

Durum her ne kadar sizin bahsettiğiniz gibiyse de, nübüvvet meselesinde, Hz. **Musa** asıl olan kimsedir.

Buna göre şayet, "**Hz. Harun,** peygamber olduğuna ve peygamber olan kimse de, sadece ıslâh işiyle meşgul olacağına göre, daha niye **Hz. Musa, Hz. Harun**'a, ıslahta bulunmasını tavsiye etmiştir?" denilirse, biz deriz ki:

Bu emir ve tavsiyenin maksadı, meseleyi te'kîd etmek, pekiştirmektir.. Bu tıpkı, **Hz. İbrahim**'in, *"Fakat kalbimin yatışması için..."* (Bakara, 260) demesi gibidir. Allah en iyi bilendir..

وَلَمَّا جَآءَ مُوسٰى لِمِيقَاتِنَا وَكَلَّمَهُ رَبُّهُ قَالَ رَبِّ اَرِنِيٓ اَنْظُرْ اِلَيْكَ قَالَ لَنْ تَرٰينِى وَلٰكِنِ انْظُرْ اِلَى الْجَبَلِ فَاِنِ اسْتَقَرَّ مَكَانَهُ فَسَوْفَ تَرٰينِى فَلَمَّا تَجَلّٰى رَبُّهُ لِلْجَبَلِ جَعَلَهُ دَكًّا وَخَرَّ مُوسٰى صَعِقًا فَلَمَّآ اَفَاقَ قَالَ سُبْحَانَكَ تُبْتُ اِلَيْكَ وَاَنَا اَوَّلُ الْمُؤْمِنِينَ ﴿١٤٣﴾

"Vakta ki Musa, tayin ettiğimiz vakitte geldi, Rabbi ona hitap etti. Musa dedi ki: 'Rabbim, cemalini göster bana, ne olur seni göreyim.' Buyurdu: 'Beni katiyen göremezsin. Fakat şu dağa bak. Eğer o, yerinde durabilirse sen de beni görürsün.' Derken Rabbi, o dağa tecelli edince, onu paramparça ediverdi. Musa da, bayılarak yere düştü. Ayılınca dedi ki: 'Seni tenzih ederim. Tevbe ettim sana. Ben iman edenlerin ilkiyim.' (A'râf, 143).

Bil ki Allahu Teâlâ, **Hz. Musa**'nın "Mîkat'ta" bulunmasının sebebini bu âyette beyân etmiştir. Bu da, Cenâb-ı Hakk'ın, **Hz. Musa** ile konuşması meselesidir.. Bu âyette, ilahî ilimlere dair çok kıymetli yüce meseleler bulunmaktadır:

***BİRİNCİ MESELE:* Allahu Teâlâ'nın Kelamının Mahiyeti**

Bu âyet, Allahu Teâlâ'nın **Musa** ile konuştuğunu göstermektedir. "Kelâmullah" (Allah'ın konuşması) meselesinde insanlar ihtilaf etmişlerdir.

Birinci görüş: Bu cümleden olarak, onların bir kısmı, "Allah'ın kelâmı, bir araya getirilip telif edilmiş harflerden ibarettir" derken, bir kısmı da, O'nun kelâmının, "harfler ve seslerden başka olan, hakîkî bir sıfat olduğunu" söylemişlerdir.. Birinci görüşü benimseyenlere gelince, hakikati araştırıp ortaya koyan kimseler, (bu durumda) Cenâb-ı Hakk'ın kelâmının, böyle olmamışken, sonradan hâdis olan bir kelâm olması gereği hususunda ittifak etmişlerdir.. Hanbelîler ve Haşviyye, harflerden ve seslerden meydana gelen kelâmın, "kadîm" (ezelî) olduğunu iddia etmişlerdir ki, bu görüş akıllı bir kimsenin dönüp bakmayacağı kadar değersiz ve geçersiz bir görüştür.. Bu böyledir, zira ben, bir gün şöyle demiştim: Allahu Teâlâ, bu harfleri ya toptan aynı anda konuşmuştur veyahut da onları peş peşe sıralamıştır.. Birinci ihtimal bâtıldır.. Zira, duyulan ve manası anlaşılmak istenen o kelimeler, ancak harfleri art arda geldiği zaman anlaşılır olur.. Ama, onların harfleri toptan bir anda söylendiğinde, bundan kesinlikle bir mana anlaşılmaz.. İkinci ihtimale gelince, bu da Cenâb-ı Hakk'ın kelâmının hâdis olmasını gerektirir... Çünkü harfler, art arda geldiği zaman, harflerin ikincisi geldiğinde birincisi sona erer... O halde, birinci harf, hâdistir. Çünkü, yokluğu sabit olan şeyin, kadîm olması imkânsızdır.. İkinci harf de hâdistir; çünkü varlığı başkasının varlığından sonra gelen her şey, hâdistir. O halde kelâmullahın sırf harflerden ve sözlerden ibaret olması halinde, o zaman onun muhdes olduğu sabit olur..

Bu sabit olunca, biz deriz ki: Bu konuda (kelamullahın harflerden ibaret olduğunu düşünenler arasında) iki metot bulunmaktadır:

a) O hâdis olan harflerin ve seslerin yeri ve mahalli, Allah'ın zâtıdır... Bu, Kerrâmiyye'nin görüşüdür..

b) O harflerin yeri ve mahalli, meselâ, ağaç v.b. şeyler gibi, Allah'ın zâtından başka olan bir maddedir.. Bu da, **Mu'tezile**'nin görüşüdür.

İkinci görüş: "Allah'ın kelâmı, birtakım harflerden ve seslerden başka olan hakîkî bir sıfattır" şeklindeki ikinci görüşe gelince, bu görüş, Ehl-i sünnet ve'l-cemaatin ekserisinin görüşüdür.. Bu görüşe göre bu sıfat, ezelî ve kadîm bir sıfattır.. Bu görüşte olanlar, **Hz. Musa**'nın dinleyip duyduğu o şeyin ne olduğu hususunda ihtilaf etmişlerdir.. Bu cümleden olarak Eş'ariyye şöyle demektedir: "**Hz. Musa,** bizzat o hakikî ve ezelî sıfatı dinledi ve duydu... Bu tıpkı, Cenâb-ı Hakk'ın zâtı, bir cisim ve araz olmadığı halde, O'nun zâtının görülmesi nasıl imkânsız değilse, aynen bunun gibi, kelâmının da, bir harf ve ses olmadığı halde, duyulup dinlenilmesi uzak bir ihtimal değildir.." **Ebu Mansur el-Maturidî** ise şöyle demektedir: "**Musa** (a.s)'nın duyup dinlediği o şey, birtakım kesik sesler ve ağaçla kâim olan bir araya getirilmiş harflerdir..

Harf ve ses olmayan, ezelî olan kelâm sıfatına gelince, **Hz. Musa** kesinlikle onu dinlememiş ve duymamıştır.. İşte Allahu Teâlâ'nın kelamını işitme hususunda, âlimlerin mezheplerinin teferruâtı bundan ibarettir..

İKİNCİ MESELE: Allah'ın Hitabını Hz. Musa'nın Yanındakiler İşittiler mi?

Âlimler, Allahu Teâlâ'nın sadece **Hz. Musa** ile mi, yoksa onunla birlikte birtakım kimselerle de mi konuşmuştur hususunda ihtilaf etmişlerdir. Âyetin zâhiri, birinci ihtimale delâlet etmektedir. Zira Hak Teâlâ'nın, *"Rabbi ona hitap etti"* buyruğu, bu şerefin **Hz. Musa** (a.s)'ya has kılındığına delâlet eder. Has kılma ise, hükmün (o hususun), onun dışındakilerde bulunmadığına delâlet eder. **Kâdî** şöyle demektedir: "Aksine "mikat" için seçilmiş olan o yetmiş kişi de, Allah'ın kelâmını duyup dinlemişlerdir. Çünkü onların orada bulundurulmalarının maksadı, **Hz. Musa** (a.s)'nın kavmine, onların orada geçen o şeyleri haber vermeleridir. Bu maksat ise, ancak onlar Allah'ın kelamını dinledikleri zaman tam olur. Hem Allahu Teâlâ'nın, **Hz. Musa** ile bu şekilde konuşması bir mu'cizedir. Halbuki **Hz. Musa** (a.s)'nın nübüvveti daha önce ispatlanmıştı. Dolayısıyla bu mu'cizenin, başka bir şey için gösterilmiş olması gerekir."

ÜÇÜNCÜ MESELE: Bu Âyetin Allah'ın Görülebileceğine Delâleti

Âlimlerimiz demişlerdir ki: Bu âyet, Hak Teâlâ'nın görülebileceğine delâlet eder. Bunu şu dört bakımdan açıklayabiliriz:

Birinci delil: Âyet, **Hz. Musa** (a.s)'nın, Allah'ı görmeyi istediğine delâlet etmektedir. **Hz. Musa** (a.s)'nın Allah hakkında, neyin vâcip, neyin câiz ve

neyin de imkansız olduğunu bilen birisi olacağında şüphe yoktur. Binâenaleyh eğer Allah'ın görülmesi imkansız olsaydı, O bunu istemezdi. **Hz. Musâ** (a.s) bunu istediğine göre, Allah'ın görülmesinin câiz olduğunu anlıyoruz.

Mu'tezile'den Kâdî Abdulcebbar'ın İddiası

Kâdî şöyle demiştir: "Muhakkik âlimlerin bu hususta şu şekilde dört görüşleri vardır:

1) **Hasan el-Basri** ve diğerlerinin görüşüne göre, **Hz. Musa,** ru'yetin (görülmenin), Allah hakkında câiz olmadığını bilemiyordu. Bu hususu bilmemekle birlikte, insan Rabbini, O'nun adâletini ve birliğini bilebilir. Binâenaleyh onun, Allah'ın görülmesinin imkansız olup olmadığını bilmesinin, naklî delile dayanmış olması uzak bir ihtimal değildir.

2) **Musa** (a.s), Allahu Teâlâ'yı, kavminden dolayı, görmeyi istemiştir. Çünkü kavmi, bunun imkansız olduğunu bilmiyorlardı ve *"Ey Musa, biz Allah'ı apâşikar görmedikçe, sana katiyen iman etmeyiz"* (Bakara, 55) diyerek, bu isteklerini **Hz. Musa**'ya hep tekrarlayıp duruyorlardı. Dolayısıyla **Musa** (a.s), görmeyi kendi nefsi için istememiştir. Bu hususta bir men vârid olunca, bunun imkansız olduğu ortaya çıkmış oldu. Bu, **Ebu Ali** ile **Ebu Hâşim**'in yapmış oldukları izahtır.

"Hz. Musa (a.s), Rabbisi katından ızdırârî ve açık bir bilgi istedi." Bu görüşü ileri sürenler, kendi aralarında şu şekilde ihtilaf etmişlerdir: Bazıları, **"Hz. Musa** (a.s.) Rabbinden zarurî (kesin) bir bilgi istedi" derken; bazıları da "Hayır, aksine O'ndan, her ne kadar kendi fiilinden olsa da, geldiğinde marifetullahla ilgili zan ve vesveseleri gideren, açık ve net mu'cizeler göndermesini istedi. Bu tıpkı, âhiret ehlinin marifetullahı hususunda söylediğimiz şey gibidir" demişlerdir. Bu, **Ebu'l-Kâsım el-Ka'bî**'nin görüşüdür.

4) Bu isteğin maksadı, Allahu Teâlâ'nın, kendisinin görülmesinin imkansız olduğuna delâlet eden naklî delil zikretmesi ve böylece de, aklî delillerin naklî delillerle kuvvet kazanmasıdır. Delillerin kuvvetlenmesi ise, insanlar için matlup olan bir şeydir. Bu görüş de, **Ebu Bekr el-Esamm**'ın görüşüdür. Bu âyetin tefsiri hususunda **Mu'tezile**'nin görüşleri bunlardır

Ehl-i Sünnetin İnancı

Biz (Ehl-i sünnetin) âlimleri ise şöyle demişlerdir: **Mu'tezile**'nin birinci görüşü zayıftır. Buna pek çok şey delâlet eder:

Birincisi: Hz. Musa (a.s)'nın Allah'ı bilme hususundaki bilgisinin, Mu'tezile'nin düşüklerinden daha az derece ve mertebede olmadığı hususunda insanlar ittifak etmişlerdir. Binâenaleyh biz, o **Mu'tezile**'nin hepsinin ru'yetullahın imkansız olduğunu bildiklerini, **Hz. Musa**'nın ise bunu bilemediğini farzettiğimizde, Hz. Musa'nın Allah'a dâir bilgisi, Mu'tezile'nin düşüklerinin her birinin bilgisinden daha az olmuş olur ki bu, Müslümanların icmâı ile bâtıl olan bir görüştür.

İkincisi: Mu'tezile, görülen her şeyin ya karşıda, ya da karşı hükmünde olan bir yerde bulunması gerektiği hususunda, kesin bir bilginin olduğunu iddia ederler. Bu durumda şu denebilir: Bu bilgi, ya **Hz. Musa** (a.s)'da vardır, ya da yoktur. Eğer birinci ihtimal olursa, **Hz. Musa**'nın, Allahu Teâlâ'nın görülmesini mümkün görmüş olması, Cenâb-ı Hakk'ın bir mekan ve cihette bulunmasını câiz görmüş olmasını gerektirir. Halbuki Allah hakkında bunu câiz görmek, **Mu'tezile**'ye göre, küfrü icap ettirir. Dolayısıyla onların, **Hz. Musâ** (a.s)'nın kâfir olduğunu söylemiş olmaları gerekir. Ama bunu hiçbir akıllı söylemez.

Eğer ikinci ihtimal söz konusu olursa, biz deriz ki: Görülebilen her şeyin "karşıda" veya "karşı hükmünde olan bir yerde" olması gerektiğine dair bilginin, bedihî ve zarurî bir bilgi olup, sonra da bunun **Hz. Musa**'da olmadığını farzedersek, o zaman **Hz. Musâ,** zarûrî (kesin ve açık) bilgilerin hiçbirini bilmiyordu" denilmesi gerekir. Böyle olan herkes ise, deli ve mecnûndur. Binâenaleyh **Mu'tezile**'nin, **Hz. Musâ** (a.s)'nın aklının tam olmayıp, deli olduğunu söylemiş olmaları gerekir ki, bu da ümmetin icmâı ile bir küfürdür. Bundan dolayı, **Hz. Musâ** (a.s)'nın, Hak Teâlâ'nın görülemeyeceğinin farzedilmesi ile birlikte, O'nun görülmesinin imkansız olduğunu bilmemesini söylemenin, bu bâtıl olan iki neticeden birisini gerektireceği sabit olmuş olur. O halde, bu şekilde hükmetmek bâtıl olmuş olur. Allah en iyi bilendir.

Mu'tezile'nin, **"Hz. Musa,** bu görmeyi kendisi için değil, kavmi için istemiştir" şeklindeki, ikinci görüşü de bâtıldır. Bunun böyle olduğuna da şunlar delâlet eder:

Birincisi: Eğer durum böyle olmuş olsaydı, o zaman **Hz. Musa** (a.s), "Onlara kendini göster, sana baksınlar" derdi. Allahu Teâlâ da, "Onlar beni göremezler" derdi. Âyette böyle söylenmediğine göre, bu te'vil bâtıl olmuş olur.

İkincisi: Eğer bu, imkansız bir şeyi istemek olsaydı, o zaman **Hz. Musa** (a.s), kavmini bundan men ederdi. Bu tıpkı, onların, **Hz. Musa**'ya, *"Onların nasıl tanrıları varsa, sen de bize öyle bir tanrı yap"* (A'râf, 138) dediklerinde, O'nun onları bu isteklerinden, *"Siz gerçekten câhil bir milletsiniz"* (A'râf, 138) diye men etmesinde olduğu gibidir.

Üçüncüsü: Hz. Musa (a.s)'nın, Hak Teâlâ'nın görülemeyeceğine dâir kesin deliller getirmesi ve kavmini o deliller ile, bu isteklerinden vazgeçirmesi gerekirdi. Binâenaleyh, **Hz. Musa**'nın bu delillerin zikredilmesi dar vakitli (hemen yerine getirilmesi gereken) bir farz olduğu halde, herhangi bir delil getirmemesi, **Hz. Musa**'nın, yapması gereken bir şeyi terk etmesi demek olur ki, bu câiz değildir.

Dördüncüsü: Allah'ı görmek isteyen o topluluklar, **Hz. Musa**'nın nübüvvetine ya iman etmişlerdir, ya da iman etmemişlerdir. Eğer birinci ihtimal söz konusu ise, onların bu bâtıl isteklerinden vazgeçmeleri için, Hz. Musa'nın sadece sözü yeterdi. Böylece de, **Hz. Musa** (a.s)'nın Rabbisinden, bu hususta istekte bulunmasına hacet kalmazdı. Eğer ikinci ihtimal olursa, onlar bu cevaptan istifade edemezlerdi. Çünkü onlar, **Hz. Musa**'ya, "Biz Allah'ın kendisini görmekten insanları men ettiğini kabul etmiyoruz. Aksine bu, senin Allah'a iftira edip nisbet ettiğin bir şeydir" diyorlardı. Böylece her iki takdire göre de, **Hz. Musa**'nın, *"Rabbim, (cemâlini) göster bana, (ne olur) seni göreyim"* şeklindeki sözünden, kavminin bir istifâdesi yoktur.

Mu'tezile nin üçüncü görüşü de, uzak bir ihtimaldir. Bunun böyle olduğuna da şunlar delâlet eder:

Birincisi: Böyle olması halinde âyetin manası, "Bana bir şey göster ve ben senin gösterdiğin o şeye bakayım" şeklinde olurdu ki, bu durumda âyette, hem mef'ûl hem de muzâf hazfedilmiş olur. Ancak ne var ki âyetin siyakı, bunun yanlış olduğuna delâlet eder. Çünkü âyetin siyakı (devamı), *"(Allah) buyurdu ki: "Beni kat'iyyen göremezsin. Sen ancak, (ben) Rabbin, o dağa tecelli edince, beni görebilirsin"* şeklindedir. Bütün bu manaları ise, bir muzafın hazfine bağlamak câiz değildir.

İkincisi: Allahu Teâlâ, **Hz. Mûsa** (a.s) vasıtasıyla "âsâ, yed-i beyzâ, tufân, cerâd, haşerât (bit), kurbağa, kan ve dağı yerinden kaldırıp bir gölgelik gibi tutma" şeklindeki, en ileri derecedeki mu'cizeleri göstermişti. Binâenaleyh bütün bunlardan sonra, kesin ve apaçık bir başka mu'cizenin istenmesi nasıl mümkün olabilir?

Üçüncüsü: Hz. Musâ (a.s), Allah ile vasıtasız konuşmuştur. Binâenaleyh, "Bana mevcut olduğuna delâlet eden apaçık, kesin bir mu'cize ver" demesi, O'na nasıl münasip düşer? Böyle bir sözün son derece yanlış olduğu malumdur.

Dördüncüsü: Eğer istenilen şey, Allah'ın varlığını gösterecek bir delil (mu'cize) olsaydı, Allahu Teâlâ, **Hz. Musa**'ya, diğer mu'cizeleri verdiği gibi, o mu'cizeyi de verirdi ve Hz. Musa'ya bunu vermemesinin bir hikmeti olmazdı. Şu halde bu görüşün yanlış olduğu sâbit olmuş olur.

Mu'tezile'nin, "Bundan maksat, Allah'ın aklî delilleri kuvvetlendiren naklî bir delili (mu'cizeyi) göstermesidir" şeklindeki, dördüncü te'villeri de uzak bir ihtimaldir. Eğer **Hz. Musa** (a.s)'nın maksadı bu olsaydı, o zaman onun, "Ya Rabbi, senin zâtının görülmesinin imkansız olduğu hususunda akıllarda zâhir ve açık olan şeyi kuvvetlendirmeni istiyorum" demesi gerekirdi. O böyle söylemeyip, aksine, Cenâb-ı Hakk'ın kendisini görmeyi isteyince, Mu'tezile'nin yaptığı bütün bu te'villerin fâsit olduğunu anlamış oluyoruz.

İkinci delil: Bu âyet-i kerimeden, Allahu Teâlâ'nın görülebileceği hususunda çıkartılan ikinci delil şudur: Çünkü eğer Allahu Teâlâ'nın görülmesi imkansız olsaydı, O "ben görülmem" derdi. Baksana, bir kimsenin avucunda bir taş bulunsa ve bir başkası ona, "Şunu bana ver de yiyeyim" dese, o ona, "Bu yenilmez" der, ama "sen bunu yeme" demez. Fakat elinde taş değil de, bir elma olsaydı, o ona, "Sen onu yiyemezsin" derdi. Bu, "Elimdeki yenilebilir bir şeydir, ama sen onu yiyemeyeceksin" demektir. Binâenaleyh Cenâb-ı Hak, "Ben görülmem" demeyip de, *"Sen beni kat'iyyen göremezsin"* deyince, bu ifadenin, Allahu Teâlâ'nın haddizatında görülebileceğine delâlet ettiğini anlamış oluruz.

Üçüncü delil: Allahu Teâlâ, görülmesini, mümkün olan bir şarta bağlamıştır. Mümkün olan bir şarta bağlanan şey de mümkündür. Binâenaleyh Allahu Teâlâ'nın görülmesinin haddizatında mümkün olması gerekir. Biz, Allahu Teâlâ'nın kendinin görülebilmesini, mümkün olan bir şarta bağladığını söyledik. Çünkü O, görülebilmesini, (tecellî edeceği) dağın yerinde durabilmesi şartına bağlamıştır. Bunun delili, Hak Teâlâ'nın, *"Eğer o dağ yerinde durabilirse, sen de beni görürsün"* beyanıdır. Aslında dağın bu durumda yerinde durması mümkindir. Dolayısı ile Allahu Teâlâ'nın, kendisinin görülebilmesini aslında mümkin olan bir şarta bağladığı sâbit olmuş

olur. Bu sâbit olunca, Cenâb-ı Hakk'ın aslında görülmesinin mümkin olması gerekir. Çünkü bu şart, olabilecek bir şey olunca, bunun olmasının farzedilmesinden, ortaya bir imkansızlık çıkmaz. Bu şartın tahakkuk etmesine, ya o ceza (netice) terettüp eder ki, bu Allah'ın görülmesinin gerçekleşmesidir, ya da terettüp etmez. Eğer görülme işi, bu şarta dayanırsa, o zaman Allahu Teâlâ'nın görülebileceğine kesin olarak hükmetmek gerekir. Eğer bu görülme işi, o şarta dayanmıyorsa, bu husus, "şart bulunduğu zaman, rü'yet de bulunur" şeklindeki görüşün doğruluğunu zedeler. Bu ise yanlıştır.

Buna göre eğer, "Allahu Teâlâ görülme işini, hareket halinde iken dağın, yerinde istikrarlı olması şartına bağlamıştır. Dağın ise hareket halinde, istikrarlı (sâkin-hareketsiz) olması imkansızdır. Dolayısıyla Allah'ın görülmesinin, tahakkuk etmesi, câiz (mümkin) bir şarta değil de, imkansız olan bir şarta bağlanmış olduğu sâbit olmaktadır. Bundan, sizin söylediğiniz şeyin doğruluğu gerekmez. Şartın, dağın hareket halinde iken, karar kılması olduğunun delili şudur: "İster hareketsiz, ister hareketli olsun, dağın karar kılması hareketsiz durması, rü'yetin olabilmesi için bir şart kılınmamıştır" denebilir. Bu durumda eğer birinci ihtimal olursa, bu şarta bağlı olarak rü'yetin bulunması gerekir. Rü'yet tahakkuk etmediğine göre, biz o esnada dağın karar kılmadığını (hareketsiz durmadığını) anlamış oluyoruz. O karar kılmamış olunca da hareketli olmuş olur. Böylece dağın, ister hareketli, ister hareketsiz olsun, rü'yetin tahakkuk etmesi için, onun karar kılmasının, şart kılınmayan bir durum olduğu sâbit olmuş olur. Böylece şartın o dağın sâkin (hareketsiz) iken, istikrarlı olmaya devam etmesi olduğu sâbit olur. Böylece de şartın, Allahu Teâlâ'nın, kendisinin görülmesini, onun bulunmasına bağladığı şey olduğu sâbit olur. Bu şart da dağın, hareketli iken istikrar bulmasıdır. Bu ise imkansız olan bir şarttır.

Cevap: Bu, ister hareketli isterse sâkin olması bakımından, dağın durumunun, önceki durumundan başka olduğunun itibâra alınmasıdır.. Onun, hareket ve sükûnun birisinden hâlî, uzak olmaması, onun durumunun hareketli veya sakin olması açısından itibara alınmasına mani değildir. Baksana, sen bir şeyi, mevcut olması şartıyla aldığında, onun varlığı vâcip olur; eğer onu, bulunmaması şartıyla alırsan, o zaman da onun yokluğu ve ademi vâcib olur.. Binâenaleyh sen onu, onun var olup olmamasına bakmaksızın, sırf o olması itibariyle alırsan, o zaman da o, varlığı mümkin olan olmuş olur. Binâenaleyh burada, lafız itibariyle şart kılınan

şey, dağın karar kılmasıdır. Bu kadar şey ise, varlığı mümkin olan şeydir.. Böylece, şart kılınan miktarın, varlığı mümkin olan ve olabilmesi caiz olan bir iş olduğu sabit olmuş olur. Neticenin, kendisine dayandırılması için ise, bu kadar şey kâfidir. Allah, en iyisini bilendir..

Dördüncü delil: Allah'ın görülebileceğini ispat için bu âyetten çıkarılan dördüncü delil de şudur: Cenâb-ı Hak, *"Derken Rabbi, o dağa tecelli edince, onu paramparça ediverdi"* buyurmuştur. Bu tecellî, rü'yettir. Bunun rü'yet olduğuna şu iki şey delâlet etmektedir:

a) Bir şeyin bilgisi, o şeyi ortaya çıkartır, tecellî ettirir.. Bir şeyi görmek de, o şeyi ortaya çıkarır.. Ancak ne var ki, o şeyi ortaya koyma hususunda görmek, onu bilmekten daha mükemmel bir mana ifade eder.. Lafzı, en mükemmel manaya hamletmek ise, evlâ olanıdır.

b) Bu âyetin zikredilmesinin maksadı, insanın, Allah'ı görmeye tâkat getiremeyeceğini anlatmaktır. Bunun böyle olduğunun delili ise şudur: Dağ, onca büyüklüğüne rağmen, Allah'ı görünce unufak olup, paramparça olmuştur.. Tecellîden murat, bizim söylemiş olduğumuz husus olmasaydı, bu maksat hasıl olmazdı.. Dolayısıyla, Cenâb-ı Hakk'ın, *"Derken Rabbi, o dağa tecelli edince, onu paramparça ediverdi"* buyruğu, "Dağ, Allah'ı görünce paramparça, unufak oldu" demektir. Durum böyle olduğuna göre, Allahu Teâlâ'nın görülebileceği sabit olmuş olur. Bu konuda, en son söz şudur: Dağ, cansız bir varlıktır. Cansızın ise, bir şeyi görmesi imkânsızdır. Ancak ne var ki biz, şöyle diyoruz: Allahu Teâlâ'nın, dağda, hayat, akıl ve anlayış yaratmasının, sonra da onda, Allahu Teâlâ'nın zâtına taalluk eden bir görme hususiyetini yaratmış olduğunun söylenmesi imkânsız değildir. Bunun delili ise, *"Ey dağlar, onunla birlikte tesbih edin (dedik), kuşlara da..."* (Sebe, 10) âyetidir. O dağın, bu hitabın muhâtabı olabilmesi, onda hayat ve aklın bulunması şartına bağlıdır. Binâenaleyh, işte bu dört delil ile, âyetin, Allahu Teâlâ'nın görülebileceğine delâlet ettiği sabit olmuş olur.

Allah'ın Görülebileceğini İnkâr Eden Mu'tezile'nin İtirazları

Mu'tezile'ye gelince onlar, "Cenâb-ı Hakk'ın görülmesinin imkânsız olduğu, gerek aklî, gerekse naklî deliller ile sabittir. Binâenaleyh, bu zahirî manaların, yapılan bu tefsir ve tevillere hamledilmesi gerekir" demişlerdir.

Onların aklî delillerinin zayıf ve sakat olduğunu, biz aklı konu alan kitaplarda beyân etmiştik.. Binâenaleyh, onları burada zikretmeye hacet yoktur. Onların bu hususta naklî delillerine gelince, bu konuda onların en

kuvvetli delilleri, Hak Teâlâ'nın, لَا تُدْرِكُهُ الْأَبْصَارُ *"Gözler O'nu ihata edemez"* (En'am, 103) âyetine tutunmalarıdır... Bu sûrede, bu âyetteki ince bahisler ve derin nükteler, daha önce geçmişti. Bil ki **Mu'tezile,** Cenâb-ı Hakk'ın görülemeyeceği hususunda bu âyete, birkaç yönden tutunmuştur:

Birinci hüccet: Onlar, Cenâb-ı Hakk'ın لَنْ تَرَانِي *"Beni katiyen göremezsin"* beyanına tutunmuştur. **Mu'tezile**'nin, bu ifadeyle yapmış olduğu istidlâli şu şekilde izah edebiliriz: Bu âyet, **Hz. Musa**'nın, Allah'ı, ne dünyada ne de kıyamette kesinlikle göremeyeceğine delâlet eder. Bunun böyle olduğu sabit olunca, Allah'ı kesinlikle hiç kimsenin göremeyeceği de sabit olmuş olur. Bunun da böyle olduğu sabit olunca, Allah'ın görülmesinin imkânsız olduğu sabit olmuş olur. Böylece burada üç mukaddime vardır. Şöyle ki:

Arapçada Len Edatı Ebedîlik İfade Etmez

Birinci mukaddime: Bu mukaddime, birkaç şekilde anlatılır:

1) Lügatçilerden nakledildiğine göre "len" edatı, "ebediyyen" manasına kullanılır. **Vâhidî** (r.h) şöyle demiştir: "Bu, lügatçiler hakkında asılsız bir iddiadır. Bu görüşün doğruluğuna şâhit olacak ne muteber bir kitap, ne de sahih bir rivayet vardır." Bizim âlimlerimiz de şöyle demişlerdir: "Bunun yanlışlığının delili, Cenâb-ı Hakk'ın, Yahûdileri anlatırken söylediği وَلَنْ يَتَمَنَّوْهُ اَبَدًا *"Onlar o (ölümü) asla arzu etmezler"* (Bakara, 95) âyetidir. Halbuki onlar kıyamet günü, ölümü temennî edeceklerdir."

2) Cenâb-ı Hakk'ın "لَنْ تَرَانِي" (len teranî) buyruğu istenilen herhangi bir vaktin, bu ifâdeden istisnâ edilebilmesinin mümkün olmasının da gösterdiği üzere, bütün zamanları içine alır. İstisnanın gereği ise, eğer istisnâ yapılmamış olsaydı bu ifâdenin hükmüne dâhil olacak şeyi, hükmün dışında bırakmaktır. Bu izah da zayıftır. Çünkü usûl-ü fıkıhta da iyice ortaya konulduğu üzere, istisnanın tesiri, bir şeyin sahih oluşunu men etmede olup, yoksa vâcip oluşunu men etmede değildir...

3) Bir kimsenin لَنْ اَفْعَلَ كَذَا "Bunu aslâ yapmayacağım" şeklindeki sözü, nefyin (olumsuzluğun) te'kidini ifade eder. Bunun manası, onu yapmanın, o kimsenin durumuna aykırı olduğudur. Bunun bir benzeri de, Cenâb-ı Hakk'ın لَنْ يَخْلُقُوا ذُبَابًا وَلَوِ اجْتَمَعُوا لَهُ *"Hepsi bunun için bir yere toplanmış olsalar da, o (putlar) hakîkaten bir sinek bile yaratamazlar"* (Hacc, 73) âyetidir. Bu, rü'yetin, ulûhiyyete aykırı olduğuna delâlet eder. Bu izaha şöyle cevap verilir: "Len" edatı, hakkında soru sorulan bir şeyi nefyetmeyi te'kid için kullanılır. Soru ise, ancak şu anda rü'yet (Allah'ı görme) hususunda

vaki olmuştur. Dolayısıyla Cenâb-ı Hakk'ın "len terânî" buyruğu, bu isteği o esnada nefyetmek içindir. Yoksa "len" edatının, bir şeyin ebediyen olamayacağını göstermesine gelince, hayır, o bu manayı ifade etmez. İşte bu meselenin izahında söylenecek sözün tamamı budur.

İkinci mukaddime: Mu'tezile dedi ki: Bu hususta, söz söyleyen insanlar iki kısımdır. Bir kısmı, "Mü'minler Allah'ı görürler. Musa da O'nu görür" demektedirler. Bir kısmı da, "hiç kimsenin Allah'ı göremeyeceğini" söylerler. Rü'yetin, **Hz. Musa** (a.s)'dan başkası için olduğunu söyleyip, **Hz. Musâ**'nın göremeyeceğini söyleyen görüşe gelince, bu, icmayı çiğneyen bâtıl bir görüştür.

Üçüncü mukaddime: Bu, "Rü'yetin (Allah'ı görmenin) meydana gelmediğini söyleyen herkes, bunun ileride de meydana gelmeyeceğini söylemiş olur" şeklindeki mukaddimedir. İşte, meydana geldiğini nefyetmekle beraber, olabileceğini söylemek, icmânın hilafına bir görüş olup, bâtıldır. Bil ki bunun delâletini, birinci mukaddimenin sâhih olmasına binâ edilmesinin zayıflığı sâbit olunca, bu istidlâl tamamıyla düşer.

İkinci hüccet: Allahu Teâlâ, **Hz. Musa** (a.s)'nın (bu esnada) bayılarak yere düştüğünü nakletmiştir. Eğer rü'yet (Allah'ı görmek) mümkün olsaydı, o zaman niçin **Hz. Musa** (a.s), bayılarak yere düşmüş olsun?

Üçüncü hüccet: Hz. Musa (a.s), ayıldığı zaman, "sübhâneke" demiştir. Bu söz, Allah'ı tenzih etmek içindir. Binâenaleyh bu kelimeden maksadın Allahu Teâlâ'yı, daha önce zikri geçmiş olan şeyden tenzih etme olması gerekir. Daha önce zikredilmiş olan husus da Allah'ı görebilmektir. Öyle ise, **Hz. Musa**'nın "sübhâneke" sözü, Allah'ı görülmekten tenzih etmektir. Böylece rü'yeti nefyetmenin (Allah'ın görülemeyeceğini söylemenin), Allah'ı tenzih etmek olduğu sabit olur. Allah ancak noksanlıklardan ve kusurlardan tenzih edilir. Öyle ise, rü'yetin (görülebilmenin), Allah için bir noksanlık ve eksiklik olması gerekir. Bu, Allah için imkansız bir şeydir, binâenaleyh rü'yetin Allah hakkında imkansız olduğu kesinlik kazanır.

Dördüncü hüccet: Cenâb-ı Hak, ayıldığı zaman **Hz. Musa**'nın şöyle söylediğini nakletmiştir: *"Tevbe ettim sana..."* Eğer Allah'ı görmeyi istemek günah olmasaydı, o bundan tevbe etmezdi. Eğer rü'yet, mü'min olmanın sıhhatine ters düşen bir günah olmasaydı, o *"ben, iman edenlerin ilkiyim"* demezdi.

Bil ki, bizim (Ehl-i sünnet) âlimlerimiz şöyle demişlerdir: Allah'ı görmek (rü'yet), mümkündür. Ancak **Hz. Musa** (a.s) bunu, izinsiz olarak istemiştir. Ebrârın (iyi kulların), iyilik sayılan işleri, mukarrabînin (Allah'a en yakın olan kulların) hataları gibidir. Binâenaleyh **Hz. Musâ** (a.s)'nın yaptığı bu tevbenin, **Mu'tezile**'nin zikrettiği şeyden dolayı değil de, işte bu manadan dolayı bir tevbe olması gerekir. İşte bu âyetteki (rü'yet ile) ilgili sözün tamamı bundan ibarettir. Allah doğru olanı en iyi bilendir.

DÖRDÜNCÜ MESELE

İbn Abbas (r.a)'ın şöyle dediği nakledilmiştir: **"Hz. Musa** (a.s), beraberinde yetmiş kişi olarak gelir. **Hz. Musâ** (a.s) dağa çıkar, o yetmiş kişi ise Tûr Dağı'nın eteklerinde bekler. Cenâb-ı Allah, **Musâ** (a.s) ile konuşur, ona levhalar üzerinde bir kitap yazar ve **Hz. Musa**'yı münacaat edecek şekilde kendisine yaklaştırır. **Hz. Musa** (a.s), kalemin cızırtılarını duyunca, şevki artar da, *"Rabbim, (cemâlini) göster bana, (ne olur) seni göreyim"* der." **Keşşâf sahibi** ise şöyle demiştir: اَرِنِى (göster bana) fiilinin ikinci mef'ûlu mahzûftur. Yani, "Kendini bana göster, seni göreyim" demektir. Âyetin lafzı ile alâkalı birkaç soru vardır:

Birinci soru: "Nazar" (bakmak-görmek), ya bir şeyi görmekten, ya da onu görmenin mukaddimesinden ibarettir. Bu da, sağlıklı olan gözbebeğini, görmek için, görmek istediğimiz şeyin tarafına döndürmektir. Birinci duruma göre ifâdenin manası, "Bana (kendini) göster ki, seni göreyim" şeklinde olur. Bu ise yanlıştır. İkinci duruma göre ise mana, "bana (kendini) göster ki, gözbebeğimi senin tarafına çevireyim" şeklinde olur. Bu da, şu iki sebepten ötürü yanlıştır:

a) Bu görme, Allah'ın bir cihette bulunduğunu söylemeyi gerektirir.

b) Gözbebeğini, görülen şeye doğru çevirmek, görmenin bir mukaddimesidir. Halbuki bu görüşün sahibi, bunu, görmenin bir neticesi olarak göstermiştir. Bu yanlıştır.

Râzî'nin Mu'tezile'ye Cevabı

Cevap: Âyetteki "اَرِنِى" kelimesi, "Beni, seni görmeye muktedir kıl da, sana bakayım ve seni göreyim" manasındadır.

İkinci soru: Allahu Teâlâ, Hz. Musa'nın اَنْظُرْ اِلَيْكَ *"Sana bakayım"* ifadesine uygun olması için, niçin لَنْ تَنْظُرَ اِلَىَّ "Bana kesinlikle bakamazsın" demedi de, لَنْ تَرٰينِي *"Beni katiyen göremezsin"* dedi.

Cevap: Bakmak, görmenin mukaddimesi olunca, bundan maksat, görmekle beraber olan bakma değil "görmek" olur.

Üçüncü soru: Hak Teâlâ'nın وَلٰكِنِ انْظُرْ اِلَى الْجَبَلِ *"Fakat şu dağa bak!"* buyruğundaki istidrâk, kendisinden önceki ifadeyle nasıl bitişir, matlup olan alâkayı nasıl kurabiliriz?

Cevap: Bunun maksadı, görme işini yüceltmek ve Allahu Teâlâ'nın yardımı ve desteği ile kuvvetlendirdiği kimseler hariç, hiç kimsenin görme gücünün olmadığını ortaya koymaktır. Baksana, tecellî ve rü'yetin tesiri dağda zuhûr edince, o dağ paramparça oldu.. İşte bu, bu bakımdan, rü'yet işinin büyük bir şey olduğuna delâlet eder.

Cenâb-ı Hakk'ın فَلَمَّا تَجَلّٰى رَبُّهٗ *"Derken Rabbi, o dağa tecellî edince..."* buyruğuna gelince, **Zeccâc,** "tecellâ" fiilinin, "zuhur etti ve ortaya çıktı" manasında olduğunu söylemiştir. Nitekim, gelini ve (güveğiyi) süsledikten sonra, huzura çıkarmaya da, "جَلَوْتُ الْعَرُوسَ"; keza, ayna ve kılıç üzerindeki kir ve pas temizlenildiğinde de, "جَلَوْتُ الْمِرْآتَ وَالسَّيْفَ" denilmesi de bu manadadır.

Dekkâ Kelimesinin Manası

Müteakiben جَعَلَهٗ دَكًّا *"onu paramparça ediverdi"* buyurulmuştur. **Zeccâc** şöyle demektedir: "Bu ifadenin, tenvîn ile "dekken"; tenvinsiz olarak da, "dekkâe" şeklinde olması caizdir. Yani, "Onu unufak ve yerle bir etti" demektir. Nitekim, bir şeyi kırıp paramparça ettiğinde "دَكَكْتُ الشَّيْءَ - اَدُكُّهٗ دَكًّا -" denilir. "اَلدَّكَاوَاتُ ، اَلدَّكَاءُ" kelimeleri ise, yeryüzünde belirgin halde bulunan yüksek yerler, tepeler anlamına gelir. Buna göre "dekk" kelimesi mastar, "dekkâe" kelimesi ise isim olmuş olur." Sonra **Vâhidî,** senediyle, **Ahfeş**'in şöyle dediğini rivâyet etmiştir: "Hak Teâlâ'nın, "جَعَلَهٗ دَكًّا" buyruğunun terkibi hususunda şu iki tahlil yapılabilir:

a) Bu, te'kîd için gelmiş bir mef'ûlü mutlak olarak, دَكَّهٗ دَكًّا "onu, unufak etti, paramparça etti" demektir.

b) Bu, جَعَلَهٗ ذَادَكٍّ "onu, paramparça olan bir şey yaptı, paramparçalı bir şey haline getirdi" demektir.. Kim bu ifadeyi med ile "dekkâe" şeklinde okursa, o bununla, "O onu "dekkâ", yani yeryüzünde yükselen bir tepe yaptı" manasını kastetmiş olur.. Ki bu da, **İbn Abbas** (r.a)'tan rivayet edilen, "Allah o dağı toprak haline getirdi" şeklindeki manaya uygundur."

Cenâb-ı Hak, وَخَرَّ مُوسٰى صَعِقًا *"Musa da, bayılarak yere düştü"* buyurmuştur. **Leys** şöyle demektedir: "**Saik** kelimesi, tıpkı, insanı bürüyen manasında

olan "اَلْغَشْيُ" kelimesi gibidir. "Sa'ka" kelimesi ise, اَلْغَشْيَةُ (bürümek) kelimesi gibidir. Nitekim Arapçada صَعِقَ الرَّجُلُ وَصَعَقَ "Adam bayıldı" denilir. Kim bu fiilin "صَعِقَ" şeklinde olduğunu söylerse, buradaki "saikan" kelimesi, ism-i fail manasında "saik" olur; ama kim bunun fiilinin "sa'aka" olduğunu söylerse, o zaman da bu kelime, ism-i mef'ûl manasında olmuş olur. Yine, bir kimse öldüğü zaman "saika" (düşüp öldü) denilir. Cenâb-ı Hakk'ın, فَصَعِقَ مَنْ فِي السَّمٰوَاتِ وَمَنْ فِي الْاَرْضِ *"Göklerde kim varsa, yerde kim varsa düşüp ölecektir"* (Tur, 68) şeklindeki âyeti de bu manadadır. Müfessirler bu kelimeye ölüm manası vermişlerdir. Hak Teâlâ'nın *"Onları, çarpılacakları, ölecekleri günlerine..."* (Tur, 45) âyeti de böyledir." **Keşşaf sahibi** şöyle demektedir: "**Saik** kelimesinin aslı, "saika" kelimesinden gelir. Nitekim bu kelime hakkında, birisinin başına yıldırım düştüğünde ifade edilen "sa'akahu" (Onu yıldırım çarptı) sözünden alınma "اَلصَّاعِقَةُ" (saika) tabiri de kullanılır."

Sen bunu iyice anladığına göre şimdi biz deriz ki: **İbn Abbas,** Cenâb-ı Hakk'ın وَخَرَّ مُوسٰى صَعِقًا buyruğundaki "saikan" kelimesini, bayılıp düşmek; **Katâde** ise, ölmek diye tefsir etmiştir. Birincisi daha kuvvetlidir. Çünkü Cenâb-ı Hak, *"Ayılınca..."* buyurmuştur. **Zeccâc** şöyle demektedir: "Ölen kimse hakkında "nerdeyse, ayıldı..." kelimesi kullanılmaz.. Bu kelime ancak, bayılıp düşen kimse için, "O, baygınlığından ayıldı.." şeklinde kullanılır. Zira, Allahu Teâlâ ölen kimseler hakkında ثُمَّ بَعَثْنَاكُمْ مِنْ بَعْدِ مَوْتِكُمْ *"Sonra ölümünüzün arkasından sizi yine diriltmiştik..."* (Bakara, 56) buyurmuştur."

سُبْحَانَكَ *"Seni tenzih ederim"* buyruğuna gelince, bu, "Senin iznin olmaksızın, senden başkasından bir şey istemekten seni tenzih ederim" manasındadır. **Hz. Musa** تُبْتُ اِلَيْكَ *"Tevbe ettim, sana yöneldim..."* buyurmuştur. Bu hususta da şu iki izah yapılmıştır:

a) "Dünyada iken seni görme isteğinden dolayı, sana tevbe ettim!"

b) "Senin iznin olmadan seni görme isteğinden tevbe edip sana yöneldim." وَاَنَا اَوَّلُ الْمُؤْمِنِينَ "Senin, dünyada iken görülmeyeceğine inanıp iman edenlerin ilki benim." Veya, "Senin iznin olmadan senden bir şey istemenin uygun olmadığına inananların ilki benim.." demektir.

قَالَ يَا مُوسٰى اِنِّي اصْطَفَيْتُكَ عَلَى النَّاسِ بِرِسَالَاتِي وَبِكَلَامِي فَخُذْ مَا اٰتَيْتُكَ وَكُنْ مِنَ الشَّاكِرِينَ ﴿١٤٤﴾

"Buyurdu ki: "Ey Mûsa, ben seni risâletlerimle, kelâmımla bütün insanlardan mümtaz kıldım. Şimdi şu sana verdiğimi al ve şükredenlerden ol!" (A'râf, 144).

Bil ki **Hz. Musa** Cenâb-ı Hakk'ı görmek isteyip, Allah da onu bundan men edince, ona, kendisine olan o büyük nimetlerini dile getirip, Musa'ya, o nimetlerine şükretmekle meşgul olmasını emretmiştir.. Adeta, sanki O, **Hz. Musa**'ya şöyle demek istemiştir: "Seni, beni görmekten men ettiysem, muhakkak ki sana şu, şu... büyük nimetleri vermişimdir... Öyleyse beni görmekten men edilmen sebebiyle üzülme; özellikle sana vermiş olduğum diğer nimetlere bak ve onlara şükretmekle meşgul ol." Cenâb-ı Hakk'ın bundan maksadı, **Hz. Musa**'yı, kendisini göremeyişine mukabil, tesellî etmektir. Bu da, Allah'ın görülebileceğine delâlet eden delillerden birisidir. Zira, şayet bu görme işi, haddizatında imkânsız olsaydı, bunları söylemeye gerek kalmazdı.

Hz. Musa'nın Istıfa Edilmesi

Bil ki, "ıstıfâ", öz ve has olanı seçip almaktır. Buna göre, Allah'ın "اِصْطَفَيْتُكَ" buyruğunun manası, "Seni, insanlara karşı seçip, has dost edindim.." şeklinde olur. **İbn Abbas,** "Allah bununla, 'Seni insanlara üstün kıldım' manasını murat etmiştir" demektedir. Cenâb-ı Allah **Hz. Musa**'yı seçtiğini belirtince, bu seçimin ne sebeple yapıldığını da belirterek, بِرِسَالَاتِي وَبِكَلَامِي *"risâletlerimle, kelâmımla..."* buyurmuştur. **İbn Kesîr** ve **Nâfî,** bu kelimeleri, müfret olarak "bi risâletî" (risâletimle); diğer kıraat imamları ise, çoğul olarak "bi risâlâtî" şeklinde okumuşlardır. Bu böyledir, Zira Cenâb-ı Hak **Hz. Musa**'ya, defalarca vahiyde bulunmuştur.

Bu ifâdeyi müfret olarak okuyanlara gelince, bunun izahı da şöyle yapılabilir: Çünkü "risâlet", mastar yerini tutan bir kelimedir. Dolayısıyla bu kelimenin, cemi yerinde müfret olarak kullanılması caizdir. Allah, "Seni, canlılar üzerine seçtim, tercih ettim" demeyip de, "insanlardan mümtaz kıldım" demiştir. Zira, tıpkı **Hz. Musa**'nın dinlediği gibi, melekler de bazen, vasıtasız olarak Allah'ın kelamını dinlerler.

Buna göre şayet, "Pek çok insan, risâlet hususunda O'na denk olduğu halde, Cenâb-ı Allah, **Hz. Musa**'yı risaletleri sebebiyle insanlara nasıl tercih etmiş, onu mümtaz kılmıştır?" denilirse, biz deriz ki: Allahu Teâlâ, **Hz.**

Musa'ya, başka hiçbir kimseye vermediği şu iki hususiyetin toplamını tahsis ettiğini beyân etmiştir. Bu iki şey de, hem risâlet, hem de vasıtasız konuşmadır. Bu toplam, başka hiçbir kimse için tahakkuk etmemiştir. Böylece burada bir tahsisin bulunduğu sabit olmuş olur. Zira, **Hz. Musa,** o kelâmı vasıtasız olarak duymuştu. Vasıtasız olarak konuşmak, zâhir olan örfe göre, şeref ve kıymetin yüksekliğine sebep olmaktadır.. Çünkü, büyük bir hükümdarın bizzat ağzından duyup dinleyen kimsenin durumu, aynı şeyi mabeyncilerden ve kral nâiblerinden duyup dinleyen kimsenin durumundan daha yüce ve kıymetli olur..

Cenâb-ı Hak, bu iki çeşit büyük nimeti dile getirince, فَخُذْ مَا اٰتَيْتُكَ وَكُنْ مِنَ الشّٰكِرِينَ *"Şimdi şu sana verdiğimi al ve şükredenlerden ol"* buyurmuştur. Yani, "Bu nimeti al; seni, beni görmekten men etmem sebebiyle, üzülmeyesin.. Bu nimeti elde etmiş olman sebebiyle, şükür ile meşgul ol!" demektir. Nimetlere şükürle meşgul olmak ise, ancak gerek ilim ve gerekse amel bakımından, onların gereğini bi-hakkın yerine getirmekle olur. Allah en iyisini bilendir.

وَكَتَبْنَا لَهُ فِى الْاَلْوَاحِ مِنْ كُلِّ شَىْءٍ مَوْعِظَةً وَتَفْصِيلًا لِكُلِّ شَىْءٍ ۚ فَخُذْهَا بِقُوَّةٍ وَاْمُرْ قَوْمَكَ يَاْخُذُوا بِاَحْسَنِهَا ۚ سَاُرِيكُمْ دَارَ الْفَاسِقِينَ ﴿١٤٥﴾

"Biz onun için levhalarda her bir şeyi, mev'izaya ve hükümlerin açıklanmasına ait her şeyi yazdık. 'Haydi bunları kuvvetle tut, kavmine de onun en güzel hükümlerini tutmalarını emret.' Size ileride fâsıkların yurdunu göstereceğim." (A'râf, 145).

Tevrat Levhaları Hakkında

Bil ki Allahu Teâlâ, risâletini **Hz. Musa**'ya tahsis ettiğini beyan buyurunca, bu âyette, o risâletin ayrıntılarına geçerek وَكَتَبْنَا لَهُ فِى الْاَلْوَاحِ *"Biz onun için levhalarda... yazdık"* buyurmuştur. **Keşşâf sahibi,** bazı kimselerin şöyle dediklerini nakletmiştir: "**Musa** (a.s) Arefe gününde bayılarak yere düştü.. Allahu Teâlâ da ona, kurban bayramı gününde **Tevrât**'ı verdi..." Âlimler, bu levhaların sayısı, maddesi ve uzunlukları hususunda çeşitli nakiller yapmışlardır.. Bu cümleden olarak onların sayısının on, yedi... olduğu

ileri sürülmüştür. Yine onların maddesinin, Cebrail (a.s)'in getirdiği zümrüt olduğu; yeşil zeberced veya kırmızı yakuttan olduğu da ileri sürülmüştür. **Hasan el-Basrî** bunların, gökten inen bir ağaçtan olduğunu söylerken, **Vehb,** bunların, Cenâb-ı Hakk'ın **Musa** (a.s) için yumuşattığı büyük bir kaya parçasından olduğunu söylemiştir.. Bunların nasıl yazıldığı hususuna gelince, **İbn Cüreyc** şöyle demiştir: "Cebrail onları, kendisiyle "zikr"i yazdığı kalem ile yazmış ve mürekkebini de nûr nehrinden almıştır."

Bil ki, âyetin lafzında, o levhaların keyfiyetine; o yazılma işinin nasıl yapıldığına delâlet eden herhangi bir şey bulunmamaktadır.. Eğer bu tafsilat, ayrı ve kuvvetli bir delil ile kuvvetlenirse, işte onu benimsemek gerekir.. Aksi halde, bir şey söylememek lâzımdır.

Cenâb-ı Hakk'ın, مِنْ كُلِّ شَىْءٍ *"her bir şeyi"* ifadesine gelince, bunun umûm ifâde eden bir şey olmadığında şüphe yoktur. Aksine bundan murat, **Hz. Musa** ve kavminin, dinleri hususunda muhtaç oldukları helâller, haramlar, güzel şeyler ve çirkin olan şeyler (iyilikler ve kötülükler)dir.

مَوْعِظَةً وَتَفْصِيلًا لِكُلِّ شَىْءٍ *"mev'izaya ve (hükümlerin) açıklanmasına ait her şeyi"* buyruğuna gelince bu, *"her bir şeyi"* ifadesiyle, önce zikredilen cümlenin bir izahı gibidir. Çünkü Allahu Teâlâ, bu "her şeyi", ikiye ayırmıştır. Bunlardan birisi, mev'iza (öğüt), diğeri ise, hükümler hususunda bilinmesi gereken hususları açıklama, tafsil etmedir. Böylece "mev'iza" lafzının muhtevasına, Allahu Teâlâ'nın, tâatlere teşviki ve günahlardan uzaklaştırmayı gerektiren şeylerin tamamı dahil olur. Bu ise, vaad ve vaîdin zikredilmesiyle elde edilir. Cenâb-ı Hak, ilk önce bunu anlatınca, bunun peşinden, bu hükümlerin kısımlarının açıklamasını, helâl ve haramın beyan edilmesini getirerek, *"ve (hükümlerin) açıklanmasına dair..."* buyurmuştur.

Allah, bunu da açıklayınca, **Hz. Musa**'ya, فَخُذْهَا بِقُوَّةٍ *"Haydi bunları kuvvetle tut"* yani, "Kuvvetli bir irade ve sadık bir niyet ile tut onu" demiştir. Daha sonra Cenâb-ı Hak, **Hz. Musa**'ya, kavmine de, onun en güzeline yapışmalarını ve onun en güzelini almalarını söylemesini emretmiştir.. Bu ifadenin zahirine göre, bu açıklamada bir fayda ve bir hikmet, bir mana olsun diye, iki teklif arasında bir fark bulunmaktadır. İşte bundan dolayı bazı müfessirler şöyle demişlerdir: **Hz. Musa**'ya yapılan teklif daha şiddetli idi. Çünkü Allahu Teâlâ, birine vermiş olduğu ruhsatı, başkasına vermemiştir. Bazı müfessirler ise şöyle demiştir: Tam aksine Allahu Teâlâ, bu iki şeyin dışındaki hususlarda her ne kadar kavmiyle müşterek ise de, tebliğ

etmeyi ve bu görevi îfa etmeyi yüklemiş olması itibariyle, bu mükellefiyeti ona mahsus kılmıştır.

Allah'ın Hükümleri Arasında "En Güzel Olanlar" Ayırımı Ne Demektir?

وَأْمُرْ قَوْمَكَ يَأْخُذُوا بِأَحْسَنِهَا *"kavmine de, onun en güzel (hükümler)ini tutmalarını emret..."* buyruğu ile alâkalı şöyle bir soru bulunmaktadır: Allahu Teâlâ, **Tevrât**'ta mevcût olan şeylerin tamamıyla kulluk edilmesini isteyince, onda bulunan her şeyin emredilmiş olması gerekir.. Halbuki Cenâb-ı Hakk'ın, *"Onun en güzel (hükümler)ini tutmalarını..."* buyruğunun zahiri, onda daha güzel olmayan bir şeyin bulunduğunu, onların da bunu almalarının caiz olmayacağı manasını gerektirir.. Bu ise, bir çelişkidir..

Âlimler, bunun cevabı konusunda şu izahları yapmışlardır:

Birinci vecih: O tekliflerden güzel olanlar ile daha güzel olanlar bulunmaktaydı.. Meselâ bunlar kısas etmek, affetmek; intikam almak ve sabretmek gibidir... Yani, "Onlara, kendilerini daha güzel ve sevap bakımından daha fazla olanı almaya yöneltmelerini emret..." demektir. Bu, tıpkı, *"Rabbinizden size indirilenin en güzeline... tabi olun"* (Zümer, 55) ve *"Onlar söze kulak verirler de onun en güzeline uyarlar..."* (Zümer, 18) âyetleri gibidir.

Buna göre şayet onlar, "Allahu Teâlâ en güzelini almayı emredince, bu güzel olanını almaktan men etmiştir. Bu ise, onun güzel olmasını zedeler" derlerse biz diyoruz ki: "Cenâb-ı Hakk'ın, en güzelini almayla ilgili emri, nedb'e yani mendûb oluşa hamledilir. Bu şekilde de, bu çelişki ortadan kalkar."

İkinci vecih: Kutrub, bu âyetteki *"en güzel"* tabirinin, "güzel" anlamına geldiğini; Tevrat'ta levhalarda yer alan her şeyin güzel olduğunu; nitekim Allahu Teâlâ'nın da, *"Allah'ın zikri en büyüktür"* (Ankebût, 45) buyurduğunu söylemiştir...

Şair Ferezdak da, بَنَىٰ دَعَائِمَهُ أَعَزُّ وَأَطْوَلُ "Direkleri çok güçlü ve uzun bir ev..." demiştir.

Üçüncü vecih: Bazı âlimler, "güzel" lafzının içerisine, vacip, mendûb ve mubah da girer. Bu üç şeyin en güzeli ise vâcipler ve mendûblardır" demiştir.

Cenâb-ı Hakk'ın سَأُرِيكُمْ دَارَ الْفَاسِقِينَ *"Size ileride fasıkların yurdunu göstereceğim"* beyanı ile ilgili olarak, şu iki izah yapılmıştır:

a) Bundan maksat, Allah'ın emrine muhalefet etmeye karşı bir tehdit ve vaîddir. Bu izaha göre, âyete şu iki mana verilmiştir:

1) **İbn Abbas, Hasan el-Basrî** ve **Mücâhid,** "fâsıklar yurdu"nun cehennem olduğunu söylemişlerdir. Binâenaleyh bu, "Onlardan biri olmaktan sakınasınız diye, cehennem zikri hep hatırınızda olsun" demektir.

2) **Katâde** şöyle demiştir: "Bu, "hallerinden ibret alasınız ve onların düştüğü cezaya düçâr olmayasınız diye, sizi Şam'a sokacağım ve size, orada daha önce yaşamış **Cebâbir** ve **Amâlik kabileleri**'nin kâfirlerinin yerlerini göstereceğim" demektir."

Kelbî ise, "fâsıkların yurdu"na, onların yolculuklarında uğradıkları, **Âd, Semûd** ve benzeri Allah'ın helâk ettiği geçmiş (eski) milletlerin yerleri ve yurtları manasını vermiştir.

b) Bu tabirden maksat, bir vaad ve Allahu Teâlâ'nın o İsrailoğullarına, düşmanlarının yurtlarına ve topraklarına vâris kılacağına dair bir müjdesidir. Allah en iyi bilendir.

سَاَصْرِفُ عَنْ اٰيَاتِىَ الَّذِينَ يَتَكَبَّرُونَ فِى الْاَرْضِ بِغَيْرِ الْحَقِّ وَاِنْ يَرَوْا كُلَّ اٰيَةٍ لَا يُؤْمِنُوا بِهَا ۚ وَاِنْ يَرَوْا سَبِيلَ الرُّشْدِ لَا يَتَّخِذُوهُ سَبِيلًا ۚ وَاِنْ يَرَوْا سَبِيلَ الْغَيِّ يَتَّخِذُوهُ سَبِيلًا ۛ ذٰلِكَ بِاَنَّهُمْ كَذَّبُوا بِاٰيَاتِنَا وَكَانُوا عَنْهَا غَافِلِينَ ﴿١٤٦﴾

"Yeryüzünde haksızlıkla kibirlenenleri, âyetlerimden çevireceğim. Onlar her türlü âyeti görseler, O'na (yine de) inanmazlar, akl-ı selimin yolunu görseler de, onu bir yol edinmezler. (Fakat) azgınlığın yolunu görürlerse, onu (yol) edinirler. Bu, âyetlerimizi yalan saydıkları ve onlardan gâfil oldukları içindir" (A'râf, 146).

Âyetle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Bil ki Allahu Teâlâ önceki âyette, *"Size, ileride fâşıkların yurdunu göstereceğim"* buyurunca, bu âyette de, o fâsıklara nasıl muâmele etmiş olduğunu bildirerek, *"Yeryüzünde haksızlıkla kibirlenenleri, âyetlerimizden çevireceğim"* buyurmuştur. Âlimlerimiz bu âyeti delil getirerek, Allahu

Teâlâ'nın Bazen insanı, imandan men edip alıkoyabileceğini söylemişlerdir ki, bu husus zahirdir.

Mu'tezile ise şöyle demiştir: "Âyeti, sizin söylediğiniz manaya hamletmek mümkün değildir. Bunun delili şunlardır:

1) **Cübbâî** şöyle der: "Bundan muradın, "Allahu Teâlâ o insanları, âyetlerine iman etmekten men eder" manası olması caiz değildir. Çünkü âyetteki, *"çevireceğim"* kelimesi gelecek zamanı ifade eder. Halbuki Allahu Teâlâ, o kimselerin bu çevirmeden önce kâfir olduklarını ve tekzip ettiklerini bildirmiştir. Zira Allah onları, *"yeryüzünde haksızlıkla kibirlenenler"*; *"akl-ı selimin yolunu görseler de onu bir yol edinmeyen, ama azgınlık yolunu gördüklerinde, onu hemen yol edinenler"* olarak tavsif etmiştir. Böylece bu âyetin, onların küfrünün daha önce meydana geldiğini gösterdiği sâbit olur. Bu durum da, o *"çevirme"* işinden muradın, Allah'ı inkâr etmek olmadığına delâlet eder.

2) Hak Teâlâ'nın *"Yeryüzünde haksızlıkla kibirlenenleri, âyetlerimizden çevireceğiz"* buyruğu, onların kibirlenmelerine ve küfürlerine karşı bunun bir ceza olduğunu göstermektedir. Binâenaleyh bu "çevirme"den maksat, onların inkarları olsaydı, o zaman bu tabirin manası, "Onların küfre yönelmelerine karşılık, kendilerine bir ceza olarak, onlarda küfrü yaratacağız" şeklinde olurdu. Halbuki küfre karşılık, cezaya müstahak olunan bu fiil ile ceza vermenin câiz olmayacağı malumdur. Böylece, bu "çevirme"den muradın, "küfür" olmadığı sâbit olur.

3) Şâyet Cenâb-ı Hak, onları iman etmekten çevirseydi ve alıkoysaydı, o zaman Cenâb-ı Hakk'ın buna rağmen daha nasıl, *"Öyle ise onlara ne (oluyor) ki iman etmiyorlar?"* (İnşikak, 20); *"Böyle iken şunlara ne oluyor ki hâlâ öğüt kabul etmekten yüz çeviriyorlar"*(Müddessir, 49) ve *"İnsanların, iman etmelerini, 'Allah bir insanı mı peygamber gönderdi?' demelerinden başka bir şey men etmedi"* (İsra, 94) demesi mümkün olur? Binenaleyh âyeti bu manaya hamletmenin mümkün olmadığı sabit olur. Bu sebeple, âyeti diğer birtakım manalara hamletmek gerekir.

Birinci mana: Ka'bî ve **Ebu Müslim el-İsfehânî** şöyle demektedirler: "Bu, Allahu Teâlâ'nın, **Hz. Musâ** (a.s)'ya, düşmanlarını helâk edeceğine dâir vermiş olduğu tam bir vaaddir. Cenâb-ı Hakk'ın, onları "çevirmesi", onları helâk etmesidir. Dolayısıyla onlar, ne **Hz. Musa**'yı Allah'ın kelâmını (vahyi) tebliğ etmekten, ne de mü'minleri o kelâma iman etmekten men etmeye

güç yetiremezler. Bu tıpkı, *"Ey Peygamber, Rabbinden sana indirileni tebliğ et. Eğer yapmazsan, (Allah'ın) elçiliğini tebliğ (ve îfâ) etmiş olmazsın. Allah seni insanlardan koruyacaktır"* (Mâide, 67) âyetinde beyan edildiği gibidir. Binâenaleyh Allahu Teâlâ, **Hz. Musâ** (a.s)'nın düşmanlarını, ona eziyet etmekten ve risâletini tebliğ hususunda, gerekli olan şeyleri hakkıyla yerine getirmesine mani olmaktan alıkoyacağını kastetmiştir."

İkinci mana: Bu, **Cübbâî**'nin ileri sürdüğü şu hususdur: Ona göre âyetin manası şudur: "Ben, o kibirlenen kimseleri, âyetlerimde, peygamberler ve mü'minler için hazırlanmış olduğu bildirilen izzet ve şerefi elde etmekten men edeceğim." Allah onları bundan, başlarına zillet ve küçüklük getirmek suretiyle çevirmiştir. Bu da inkarlarına ve Allah'a karşı tekebbür etmelerine karşı bir ceza yerine geçer.

Üçüncü mana: "Bazı âyetlerimizden, ancak iman ettikten sonra faydalanılabilir. Bundan dolayı onlar inkâr edince, kendilerini o âyetlerden istifâde edemeyecek bir hale sokmuşlardır. Böylece de Allah, onları o âyetlerden çevirmemiştir."

Dördüncü mana: Allahu Teâlâ, onların bazılarının hallerinin, o âyetleri görüp müşahede ettiklerinde, istidlâl etmeleri şöyle dursun, aksine onları hafife alıp, hakkını yerine getiremeyecekleri şeklinde olacağını biliyordu. Bunu bildiği için, Allah'ın, onları o âyetlerden çevirmesi yerinde ve doğru olmuştur.

Beşinci mana: Hasan el-Basri'nin şöyle dediği rivâyet edilmiştir: "Bazı kafirler, küfründe ileri gitmiş ve küfürde, kalbini öldürecek bir noktaya ulaşmıştır. Binâenaleyh, âyetteki, *"(Onları), âyetlerimden çevireceğim"* tabirinden maksadı, *"Ben, işte o muayyen kimseleri âyetlerimden çevireceğim"* manasıdır.." İşte bu hususta bütün söylenenler bundan ibarettir.

Kulların fiillerinin yaratılması meselesinde, bu âyette **Mu'tezile**'nin görüşünün doğruluğuna dair, kuvvetli bir delâlet olmadığı ortaya çıkmıştır. Allah en iyi bilendir.

***İKİNCİ MESELE:* "Kibir"in Manası**

Âyetteki "kibirlenirler" kelimesi şu manadadır: "Onlar, kendilerinin insanların en üstünü olduğunu ve hakların sadece kendileri için olduğunu sanırlar." Halbuki "tekebbür" sıfatı, Allah'a aittir. Çünkü o, hiç kimsede bulunmayan kudret ve fazl sıfatına, sahiptir. Bundan dolayı O'nun "mütekebbir" olması, hiç şüphesiz hak olan bir hususdur. Bazıları da, "Tekebbür,

nefsin, kibrini başkasına karşı ortaya koymasıdır" diye tarif etmişlerdir. "Tekebbür", bütün kullar hakkında zemm (kınama) ifade eden bir sıfat olduğu halde, Cenâb-ı Allah hakkında bir medh (övgü) sıfatıdır. Çünkü o, bunu kendisinin dışındaki varlıklara karşı ortaya koymaya lâyık ve müstahaktır. Zira bu, Allah hakkında doğru ve yerinde, başkaları hakkında ise bâtıl bir sıfattır.

Mütekebbire Karşı Kibirli Davranma Meselesi

Bil ki Allahu Teâlâ, bu âyette, *"haksızlıkla"* buyurmuştur. Çünkü başkasına karşı, tekebbür etmek (kibirlenmek) Bazen hak olur. Zira haklı olan kimsenin, hâlâ bâtılda devam etmekte olan kimseye karşı tekebbür etmeye hakkı vardır. Nitekim meşhur bir sözde de, "Tekebbür edene karşı, tekebbür etmek sadakadır" denilmiştir.

Sebîlu'r-rüşd Tabirinin İzahı

Cenâb-ı Hakk'ın وَاِنْ يَرَوْا سَبِيلَ الرُّشْدِ لَا يَتَّخِذُوهُ سَبِيلًا *"Onlar, akl-ı selimin yolunu görseler de, onu bir yol edinmezler"* buyruğu ile ilgili, birkaç bahis vardır:

Birinci bahis: Hamza ve **Kisâî,** kelimeyi hem râ harfinin, hem de şın harfinin fethasıyla "reşed"; diğer kıraat imamları ise, râ'nın zammesi ve şın'ın sükûnu ile "rüşd" şeklinde okumuşlardır. **Ebu Amr,** bu iki okuyuş arasında mana bakımından bir fark olduğunu söylemiş ve şöyle demiştir: "Rüşd, salah (uygunluk) manasındadır. Nitekim Cenab-ı Hak فَاِنْ اٰنَسْتُمْ مِنْهُمْ رُشْدًا *"Eğer kendilerinde bir rüşt (bir salah, uygun bir hal) görürseniz..."* (Nisa, 6) buyurmuştur. "Reşed" kelimesi ise, dinî bakımdan istikâmet (doğruluk) manasındadır. Nitekim Hak Teâlâ, *"Sana doğru yol olarak (reşedâ) öğretilen ilimden..."* (Kehf, 66) buyurmuştur." **Kisâî** ise, bunların tıpkı, **"hüzn"** ve "hezen", "sukm" ve "sekam" (hastalık) gibi, aynı manaya gelen, iki değişik telaffuz olduğunu söylemiştir. "Rüşd" kelimesinin isim, "reşed" kelimesinin ise mastar olduğu da söylenmiştir.

İkinci bahis: "Sebîlü'r-rüşd", hidâyet ve din-i hak yolu ve ilim ile amelde doğruluk demektir. "Sebilü'l-ğayy" ise, bunun zıddıdır. Allahu Teâlâ, şu iki sebepten ötürü onları imandan çevirdiğini beyân etmiştir:

a) Onların, Allah'ın âyetlerini tekzîb etmiş olmaları...

b) Onların, bu âyetlerden gâfil olmaları, yani, o âyetlerden yüz çevirmeye devam edip, böylece de, sanki o âyetlerden habersiz kimseler gibi olmalarıdır. Allah en iyi bilendir.

وَالَّذِينَ كَذَّبُوا بِاٰيَاتِنَا وَلِقَآءِ الْاٰخِرَةِ حَبِطَتْ اَعْمَالُهُمْ هَلْ يُجْزَوْنَ اِلَّا مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ ﴿١٤٧﴾

"Halbuki âyetlerimizi ve âhirete kavuşmayı yalan sayanların bütün işledikleri boşa gitmiştir. Onlar yapmakta olduklarından başkasıyla mı cezalandırılacaklardı?" (A'râf, 147).

Bil ki Allahu Teâlâ, âyetlerinden, kibirlenen kimseleri niçin çevirdiğini, *"Bu, âyetlerimizi yalan saydıkları ve onlardan gâfil oldukları içindir"* (A'raf, 146) diyerek belirtince, âyetleri yalanlayan o kimselerin hâlini de beyan etmiştir. Bu sebeple, onların değişik cezalara uğradıkları sanılabilir. Çünkü onların içinde, bazı iyi işleri yapanlar da vardır. Bundan dolayı Cenâb-ı Hak, ister mütekebbir, ister mütevâzi; ister iyilikleri az, ister çok olsun, o kâfirlerin hepsinin durumunun aynı olduğunu bildirerek, *"Halbuki âyetlerimizi ve âhirete kavuşmayı yalan sayanların bütün işledikleri boşa gitmiştir "* buyurmuştur. Yani, onların âhireti inkâr etmeleri ve çeşitli günahlara dalmaları bu sebeple olmuştur. Böylece Allahu Teâlâ, onların amellerinin boşa gittiğini açıklamıştır. "İhbât" (amellerin boşa gitmesi) ile ilgili izahımız, Bakara Sûresi'nde uzunca geçmiş olup, artık onu burada tekrar etmeye gerek yoktur.

Bir Şeyi Terk Etme, Fiil Değildir

Daha sonra Hak Teâlâ, هَلْ يُجْزَوْنَ اِلَّا مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ *"Onlar yapmakta oldukları ndan başkası sebebiyle mi cezalandırılacaklardı?"* buyurmuştur. Burada bir hazif olup, bunun takdiri: "بِمَا كَانُوا يَعْمَلُونَ" veya "عَلٰى مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ" "yaptıkları şey sebebi ile" veya "yaptıkları şeye göre cezalandırılırlar" şeklindedir. Âlimlerimiz bu âyeti, **Ebu Hâşim**'in şu şekildeki görüşünün yanlışlığına delil getirmişlerdir: **Ebû Hâşim**'e göre, farzı terk eden kimse, o farzı yaparken kendisinden başka bir fiil sâdır olmasa dahi, sırf farzı yerine getirmemesi sebebi ile bir cezaya müstahak olur. Ehl-i sünnet şöyle der: "Bu âyet, cezanın ancak amele göre olduğuna delâlet eder. Halbuki farzı terk etme, bir amel (bir iş yapma) değildir. Dolayısıyla o kimsenin bundan ötürü cezalandırılmaması gerekir. Bu sebeple cezânın ancak, farzın zıddı bir şey yapılmasına karşılık olduğu sâbit olur." **Ebu Hâşim** de: "Ben

bu ikâbın bir cezâ olduğunu söylemiyorum. Binâenaleyh yapılan istidlâl düşer" diye cevap vermiştir: "Cezâ, ancak kişiyi yasaklardan alıkoyma ve emirlere teşvik etme hususunda yeterli ve kâfi olduğu için ceza (karşılık) adını almıştır. Binâenaleyh sırf farzı terk etmeye karşılık bir ikâb gerekir ise, bu ikâb, o terk edişi engelleme hususunda kâfi olur ve böylece de bir ceza olmuş olur. Binâenaleyh bunu, "cezâ" diye adlandırmaktan, kaçmaya imkanın olmadığı sâbit olmuş olur. Allah en iyi bilendir.

وَاتَّخَذَ قَوْمُ مُوسٰى مِنْ بَعْدِهٖ مِنْ حُلِيِّهِمْ عِجْلًا جَسَدًا لَهُ خُوَارٌ اَلَمْ يَرَوْا اَنَّهُ لَا يُكَلِّمُهُمْ وَلَا يَهْدِيهِمْ سَبِيلًا اتَّخَذُوهُ وَكَانُوا ظَالِمِينَ ﴿١٤٨﴾

Musâ'nın arkasından, kavmi ziynet takılarından bir buzağı (heykelini ilâh) edindiler ki, onun bir böğürmesi de vardı. Onun kendileriyle konuşmayacağını ve onlara bir yol da göstermeyeceğini görmediler mi ki, ona tutundular ve kendilerine zulmettiler" (A'râf, 148).

Bil ki bu âyetten maksat, **Samirî**'nin bir buzağıyı ilâh edinmesi kıssasını anlatmaktır. Bu âyetle ilgili birkaç mesele vardır:

***BİRİNCİ MESELE:* "Huliyy" Kelimesinin Kıraati**

Hamza ve **Kisaî,** kelimeyi, hâ ve lâm'ın kesresi ve, "itbâ" olsun diye yâ harfinin şeddesiyle olmak üzere, "diliyy" kelimesi gibi, "hiliyyihim" şeklinde; diğer kıraat imamları ise, "haly" kelimesinin çoğulu olarak, hâ'nın dammesi, lâm'ın kesresi ve yâ'nın kesresiyle "huliyyihim" şeklinde okumuşlardır. Bu tıpkı, "sedy" (göğüs, meme) kelimesinin çoğulunun "sudiyy" olması gibidir.. Bazıları ise bu kelimeyi müfret olarak "halyihim" şeklinde okumuştur. "Haly" kelimesi, altın ve gümüş gibi, kendisiyle süslenilen ve güzelleşilen şeydir.

***İKİNCİ MESELE:* Samirî'nin Altından Buzağı Şeklinde Put Yapması**

Denilmiştir ki, İsrailoğullarının, kendisinde süslendikleri ve Kıptîlerden ödünç takılar aldıkları bir bayramları bulunuyordu... İşte onlar bu günde, Kıptîlerin takı ve ziynet eşyalarını ödünç almışlardı; Allah, Kıptîleri denizde boğunca, bu takılar İsrailoğullarının elinde kaldı.. Derken,

aralarında kendisine itaat edilen, değerli bir kimse olan **Sâmirî** bu takıları topladı... Zaten İsrailoğulları da, **Musa** (a.s)'dan, kendileri için bir ilâh yapmasını isteyip duruyorlardı. İşte bundan dolayı **Samirî,** (o takılardan) bir buzağı heykeli döktü...

Âlimler, daha sonra ihtilâf ederek, bir kısmı şöyle demiştir: **Samirî,** Cebrail (a.s)'in atının ayağının bastığı yerden bir avuç toprak almış ve bunu, o buzağı heykelinin içindeki boşluğa bırakmıştı.. Bunun üzerine bu heykel, et ve kandan oluşan bir buzağı haline gelmiş ve ondan, bir defa olmak üzere bir böğürtü çıkmıştır... Bunun üzerine **Samirî** de: "İşte bu, sizin ve **Musa**'nın ilâhıdır!" demiştir.. Ekseri **Mu'tezile müfessirleri** ise şöyle demiştir: "**Samirî** bu heykeli, içi boş olarak yapmış ve boşluğuna, belli şekillerde içi boş kamışlar yerleştirmişti... Bu heykel, rüzgârın esme yönüne göre yerleştirilmişti.. Rüzgâr, o kamışlara giriyor ve onlardan, bir buzağının böğürmesine benzeyen bir ses çıkıyordu..."

Diğer âlimler ise şöyle demişlerdir: "**Samirî,** bu heykeli içi boş olarak yaptı ve buzağının yerleştirildiği yerin altına, hiç kimsenin fark edemeyeceği şekilde, buzağının içine üfleyecek bir adam yerleştirdi.. Bundan dolayı da insanlar, onun içinden böğürmeye benzeyen bir ses işittiler." Bu görüşün sahipleri şöyle demişlerdir: "İnsanlar şimdi de, buna benzer, fışkırtma yoluyla içinden su akıttıkları heykeller yapıyorlar... Bu ve benzeri yollarla da heykellerin içinden sesler çıkıyor... Daha sonra **Samirî,** insanların aklına, bu buzağının, onların ve **Musa**'nın ilahı olduğu düşüncesini attı..

Âyetle İlgili Bazı Sorulara Cevaplar

Geriye, âyetin lafzıyla ilgili birkaç sual kalır:

Birinci sual: O buzağıyı put edinen sadece **Samirî** olduğu halde, âyette niçin *"Musa'nın arkasından kavmi, ziynet takılarından bir buzağı heykelini (ilâh) edindiler..."* denilmiştir.

Buna iki şekilde **cevap** verilir:

1) Allahu Teâlâ, bunu onlara mal etmiştir; çünkü bunu, onların içinden olan birisi yapmıştır. Nitekim, yapan ve söyleyen içlerinden birisi olduğu halde, "**Temîmoğulları** şöyle yaptılar, böyle dediler.." denilir..

2) Onlar da, bu buzağıyı ilah edinmeyi istiyor ve buna rıza gösteriyorlardı.. Bundan dolayı, sanki onlar bu hususta birlik halindeydiler...

İkinci sual: Bu takılar, ziynet eşyaları, kendilerinin olmayıp, sadece ödünç olarak elde etmiş oldukları halde, niçin, *"Onların ziynet takılarından.."* denildi?

Cevap: Allahu Teâlâ **Firavun**'un kavmini imha edince, bu mallar onların ellerinde kaldı ve böylece de, diğer kendi malları gibi, onların malı ve mülkü haline geldi.. Bunun delili ise, Cenâb-ı Hakk'ın, *"Bu suretle onları bostanlardan, akar sulardan, hazinelerden ve şerefli makamlardan çıkardık. İşte çıkarışımız böyle oldu ve onlara İsrailoğullarını mirasçı kıldık..."* (Şuarâ, 57-59) âyetleridir.

Üçüncü sual: Buzağıya tapanlar, **Hz. Musa**'nın kavminin hepsi miydi, yoksa sadece bir kısmı mıydı?

Cevap: Âyetteki, *"Musa'nın arkasından, kavmi ziynet takılarından bir buzağı heykelini (ilâh) edindiler"* sözü, umum ifade eder.. **Hasan el-Basrî, "Harun** (a.s) hariç, onların hepsi buzağıya taptılar" demiş ve buna, iki bakımdan delil getirmiştir: Birincisi, âyetin umumî manası.. İkincisi ise, Hz. Musa'nın bu kıssadaki, *"Ya Rabbi, beni de, kardeşimi de bağışla ..."* (A'râf, 151) şeklindeki sözüdür. O, sadece, kendisi ve kardeşi için dua etmiştir. Bu, o ikisinin dışındakilerin duaya layık olmadıklarına delâlet eder. Eğer onlar, iman üzere kalmış olsalardı durum böyle olmazdı... Başka âlimler ise şöyle demiştir: Aksine, İsrailoğulları içinde, imanı üzere kalmış ve sebat etmiş olan kimseler bulunuyordu. Çünkü bu küfür, belli kişiler için vaki olmuştu.. Bunun delili, *"Musa'nın kavminden bir cemaat vardır ki (halkı) hakka irşad ederler, onunla hükümde adâlet yaparlar"* (A'râf, 159) âyetidir...

Dördüncü sual: Bu buzağı heykeli, bazılarının söylediği gibi, etten ve kandan mürekkep bir buzağıya mı dönüştü, yoksa daha önce olduğu gibi altın olarak mı kaldı?

Cevap: Birinci ihtimali benimseyen kimseler, görüşlerinin doğruluğu hususunda şu iki şekilde istidlâlde bulunmuşlardır:

a) Cenâb-ı Hakk'ın, *"buzağıyı ilâh edindiler ki, onun bir böğürmesi de vardı..."* buyruğudur. "Cesed" kelimesi, et ve kandan meydana gelmiş olan cisimlerin adıdır.. Yine onlardan bu hususta münakaşa ederek, "'Hayır, 'cesed' kelimesi, ister et ve kandan meydana gelmiş olsun, isterse böyle olmamış olsun, kesif ve yoğun her cisme verilen bir isimdir" diyenler de bulunmaktadır.

b) Allahu Teâlâ, bu buzağının böğürtüsü olduğunu haber vermiştir.. Bu ise ancak, canlılar hakkında söz konusu olabilir..

Buna, şu şekilde cevap verilmiştir: Bu ses, buzağının sesine benzediği için, buna "böğürtü" isminin verilmiş olması uzak bir ihtimal değildir... **Hz. Ali** (r.a) de, bu tabiri cim ve hemze ile, bağırma manasına gelen "جَأَرَ" (bağırdı) fiilinden olmak üzere, "جُؤَارٌ" şeklinde okumuştur. İşte bu konuda söylenenler bunlardır...

Bil ki Allahu Teâlâ, onların bu görüş ve sözlerini nakledince, o buzağının ilâh olmasının batıllığına da, اَلَمْ يَرَوْا اَنَّهُ لَا يُكَلِّمُهُمْ وَلَا يَهْدِيهِمْ سَبِيلًا اِتَّخَذُوهُ وَكَانُوا ظَالِمِينَ *"Onun kendileriyle konuşmayacağını ve onlara bir yol da göstermeyeceğini görmediler mi ki, ona tutundular.."* buyruğu ile istidlâl edip, bunu hüccet getirmiştir. Bu delili şu şekilde açabiliriz: Bu buzağının, ne onlarla konuşması, ne de onları doğruya, iyiye ve güzele iletmesi mümkün değildir.. Böyle olan her şey, ya cansız varlık olur veyahut da, aciz bir canlı, mahlûk olur. Her iki halde de böylesi bir şey, ilâh olamaz... Âlimlerimiz bu âyetle, konuşmayan ve hakka hakikate iletmeyen kimsenin ilâh olamayacağına istidlâl etmişlerdir. Zira ilâh, emir ve yasakları olan kimsedir.. Bu ise ancak o kimse konuştuğu zaman tahakkuk edebilir.. Dolayısıyla, konuşamayan kimseden, emir ve yasak sâdır olamaz.. Halbuki buzağı, emir ve yasaklar koymadan acizdir; öyleyse, ilah olamaz...

Mu'tezile ise şöyle demektedir: Bu âyet, ilâh olmanın şartının, doğruya ve sıdka iletici olmak olduğuna delâlet eder.. Binâenaleyh, doğruluktan ve sıdktan saptıran kimselerin ilâh olmaması gerekir.

Buna göre şâyet, "Bu, konuşabilen ve doğruya, güzele ileten kimselerin ilâh edinilmelerinin caiz olması neticesini verir. Aksi halde, şâyet, ilâh edinilmesinin caiz olamayacağı hususunda, bu sıfatların o kimsede bulunması, yokluğu gibi, yok hükmünde olursa, sizin yaptığınız açıklamanın bir manası kalmaz" denilirse, buna da şu şekilde cevap verilir:

1) Bunun, ulûhiyyetin tahakkukunun bir şartı olması uzak bir ihtimal sayılmamalı. Binâenaleyh, her ne kadar bunun bulunmasından ulûhiyyetin tahakkuku gerekmese dahi, ancak ne var ki bunun bulunmamasından, onun da, yani ulûhiyyetin de bulunmaması gerekir..

2) Onlarla konuşmaya ve onları hayır ve şerre iletmeye kâdir olan herkes, ilâhtır. Halbuki mahlûkat, hidâyet etmeye kâdir değildir. Onlar ancak,

hidâyet edilme vasfını haizdirler.. Ama, deliller getirme ve bu delilleri koymaya ise, ancak Allahu Teâlâ kâdirdir..

Bil ki Cenâb-ı Hak bu âyetini, وَكَانُوا ظَالِمِينَ *"ve kendilerine zulmettiler"* buyurarak bitirmiştir. Yani, "Onlar, Allah'a ibadetten yüz çevirip buzağıya ibadetle meşgul oldukları için kendilerine zulmettiler" demektir. Allah en iyi bilendir.

وَلَمَّا سُقِطَ فِيٓ أَيْدِيهِمْ وَرَأَوْا أَنَّهُمْ قَدْ ضَلُّوا۟ قَالُوا لَئِن لَّمْ يَرْحَمْنَا رَبُّنَا وَيَغْفِرْ لَنَا لَنَكُونَنَّ مِنَ ٱلْخَٰسِرِينَ ﴿١٤٩﴾

"Vakta ki (buzağıya tapmaktan) çok pişman oldular ve kendilerinin muhakkak saptıklarını gördüler: 'Eğer Rabbimiz bize acımaz ve bizi bağışlamazsa muhakkak ki en büyük ziyâna uğrayanlardan olacağız' dediler" (A'râf, 149).

"Sukıta Fî Eydihim" Tabirinin Manası

Bil ki âlimler, Cenâb-ı Hakk'ın "سُقِطَ فِى أَيْدِيهِمْ" tabirinden maksadın "Buzağıya tapmış olmaktan dolayı nedamet ve pişmanlıkları iyice arttı..." şeklinde olduğu hususunda ittifak etmişlerdir. Fakat onlar, hangi mana ve sebepten dolayı bu "istiâre"nin güzel olduğu hususunda ihtilâf etmişlerdir.

1) **Zeccâc,** şöyle demektedir: "Bunun manası, "Pişmanlık ellerine, yani kalplerine düştü" demektir. Bu tıpkı, her ne kadar, ele bir kötülüğün düşmesi imkânsız ise de, حَصَلَ فِى يَدَيْهِ مَكْرُوهٌ "Ellerinde kötülük bulundu" denilmesi gibidir. Şu kadar var ki Araplar, kişinin kalbine ve gönlüne düşen, istenilmeyen şeyi, "Eline düştü, elinde bulundu" şeklinde ifade ederler.. İşte burada da böyledir.

2) **Keşşâf sahibi** şöyle demektedir: "Pişman olan kimse için, "سُقِطَ فِى يَدِهِ" tabiri kullanılır. Çünkü, adamakıllı pişman olan kimse, kederinden ve üzüntüsünden elini ısırır. Böylece de onun pişmanlığı, sanki eline düşmüş olur. Çünkü onun ağzı eline değmiştir.

3) "Sükût", bir şeyin yüksekten alçağa düşmesinden ibarettir. İşte bundan dolayı Araplar "sakata'l-matar" (Yağmur düştü) derler. Yine Arapçada سَقَطَ مِنْ يَدِكَ شَىْءٌ "Elinden bir şey düştü" ve أَسْقَطَتِ الْمَرْأَةُ "Kadın düşük yaptı"

denilir. Binâenaleyh, kim bir iş yapmaya yönelirse, o, o işe ancak, onun daha hayırlı ve daha doğru olduğuna inandığı ve o amelin, kendisine bir şeref ve bir makam kazandıracağına inandığı için yönelir. Dolayısıyla, ona bu işin bâtıl ve fasit olduğu zuhur edince, böylece o sanki yüksekten aşağıya inmiş ve üstten alta düşmüş gibi olur. İşte bu sebepten dolayı, hata ettiği zaman bir kimse için, كَانَ ذٰلِكَ مِنْهُ سَقْطَةً "Bu ondan, hatâen vaki oldu" denilir. Böylece de onlar bu işi, yeryüzüne düşen şeye benzetmiş olurlar. Bu şekilde, "sukût-düşmek" lafzının, pişmanlık esnasında meydana gelen hal ve durumu ifade etmek için kullanılmasının, caiz ve yerinde bir şey olduğu sabit olur. Geriye ise, "O halde elin zikredilmesinin hikmeti nedir?" diye sorulması kalmıştır. Bu sebeple biz diyoruz ki, el insanın, sayesinde eşyayı alıp kavradığı, tuttuğu, muhafaza ettiği bir âlettir. Pişman olan kimse sanki, kendisinden dolayı bu pişmanlığın meydana geldiği o durumu telafi etmek ve onarmakla meşgul olmuştur. Böylece de o kimse, o pişmanlıktan sonra, onu telafi ve onarmakla meşgul olması itibariyle, kendisinin eline düşmüş olur.

4) **Vahidî,** bazı ulemanın şöyle dediğini nakletmiştir: "Bu tabir "sakît" kelimesinden alınmıştır. "Sakît" ise, sabahleyin, yeryüzünü kaplayan ve kar tanelerine benzeyen şey, yani kırağıdır. Nitekim Arapçada, kar hakkında ثُلِجَتِ الْاَرْضُ "Yere kar yağdı" ve "yeryüzüne kar yağdı" manasında olmak üzere de, "ثُلِجْنَا" denildiği gibi سُقِطَتِ الْاَرْضُ "Yer kırağılandı" denilir. O halde, "سُقِطَ فِى يَدِهِ" tabirinin manası, "Onun eline sakît düştü" şeklinde olur. "Sakît" kırağı ise, azıcık bir sıcaklıkta hemen eriyip kaybolur.. Binâenaleyh, eline kırağı düşen kimsenin elinde, o kırağıdan asla hiçbir şey, eser kalmaz. Böylece bu ifâde, neticede zarara uğrayan ve çalışmalarından hiçbir fayda elde edemeyen herkes hakkında bir darb-ı mesel olmuş olur. Böylece de, onun işinin akıbeti, pişmanlık olmuş olur.

5) Bâzı âlimler de şöyle demişlerdir: İşinde şaşırıp, amelleri hususunda acziyete düştüğü içindir ki, pişman olan kimse için "سُقِطَ فِى يَدِهِ" tabiri kullanılmıştır.. İşlerin pek çoğunun yapılmasında esas âlet ve vasıta eldir. Aciz olan kimse ise, sâkıt, düşmüş olan kimse hükmündedir. Binâenaleyh, düşme işi el ile kullanıldığında, ele düşmenin, ancak tam bir acziyet sebebiyle meydana geldiği anlaşılmış olur. Örfte de, ne yapacağını bilemeyen kimse hakkında, ضَلَّتْ يَدُهُ وَرِجْلُهُ "Eli ayağı kaydı, dolaştı" denilir.

6) Pişman olan kimse, genellikle başını eğer, ellerini bir yere dayayıp başını elleri arasına alır, bazen de ellerini, çenesinin altına veya elinin çekilmesi halinde, yüz üstü düşecek bir şekilde yüzünün bir tarafına koyar. Böylece de el, kendisine başın yaslanılması, konulması mümkün olduğu için, kendisine düşülmüş bir yer olmuş olur. Bu sebeple de, "سُقِطَ فِى اَيْدِيهِمْ" tabiri, سُقِطَ عَلٰى اَيْدِيهِمْ "Elleri üzerine düştü" manasında olmuş olur. Bu, Cenâb-ı Hakk'ın tıpkı, وَلَاُصَلِّبَنَّكُمْ فِى جُذُوعِ النَّخْلِ *"Sizi muhakkak hurma dallarına asacağım"* (Tâhâ, 71) buyruğu gibidir. Yani عَلٰى جُذُوعِ النَّخْلِ "Hurma dalları üzerine..." demektir. Allah en iyi bilendir.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, وَرَاَوْا اَنَّهُمْ قَدْ ضَلُّوا *"Ve kendilerinin muhakkak saptıklarını gördüler"* buyurmuştur. Yani onlar, o sapıklıklarını kendi gözleriyle görmüş gibi, bu sapıklıklarının iyice farkına vardılar..

Kâdî şöyle demektedir: "Âyette, sonra gelenin, önce bulunması gerekir (yani, âyette takdim-tehir bulunmaktadır). Çünkü, pişmanlık ve hayret ancak, (sapıklık) bilindikten sonra kesinlik kazanırlar. Buna göre de sanki Cenâb-ı Hak, "Onlar sapıttıklarının iyice farkına vardıklarında, kendilerine ulaşan ve onlara isabet eden bu büyük nedamet ve pişmanlıktan dolayı, elleri üzere düştüler" demek istemiştir." Şöyle de denilebilir: "Âyette bir takdim-tehirin bulunduğunu söylemeye gerek yoktur. Zira insan, yapacağı işin doğru mu yanlış mı olduğu hususunda şüpheye düştüğünde bazen, doğru mu yanlış mı; veyahut da fasit mi batıl mı olduğunu bilemediği bir şeye yönelmiş olmaktan dolayı pişmanlık duyar. İşte bu durum ortaya çıktığında, pişmanlık da bulunmuş, zuhur etmiş demektir. Daha sonra, bu hususta bilgisi gelişir ve o şeyin, bir hata, bir bozukluk ve bâtıl olan bir şey olduğu anlaşılır. Binâenaleyh, böyle olması halinde, âyette bir takdim-tehir bulunduğunu söylemeye gerek kalmamış olur.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, onların, bu pişmanlık zuhur ettiğinde ve yaptıkları o şeyin bâtıl olduğu anlaşıldığında her şeyle ilişkilerini keserek sadece Allah'a yöneldiklerini beyan ederek, لَئِنْ لَمْ يَرْحَمْنَا رَبُّنَا وَيَغْفِرْ لَنَا لَنَكُونَنَّ مِنَ الْخَاسِرِينَ *"Eğer Rabbimiz bize acımaz ve bizi bağışlamazsa, muhakkak ki en büyük ziyana uğrayanlardan olacağız"* buyurmuştur. Bu, yaptığı şeyin büyüklüğünü, vahametini kabul eden, kendisinden sâdır olan bu fiile pişman olan, kusurunu ve hatasını gidermesi hususunda Rabbine yönelen, sonra da, Cenâb-ı Hakk'ın, affetmesi halinde, kendilerinin en büyük ziyana uğrayan kimselerden olacağını tasdik eden kimselerin sözüdür. Bu pişmanlık ve mağfiret talep etme işi, **Hz. Musa**, onların yanına döndükten sonra

meydana gelmiştir. Bu ifade, ... لَئِنْ لَمْ تَرْحَمْنَا رَبَّنَا وَتَغْفِرْ لَنَا "Ey Rabbimiz, eğer sen bize acımaz ve bizi bağışlamazsan..." şeklinde tâ harfiyle de okunmuştur. "Rabbenâ" (Rabbimiz...) kelimesi, münâda olduğu için, mansubdur. Bu, tevbe edenlerin sözüdür. Bu tıpkı, **Hz. Adem** ile **Havva** (a.s)'nın "وَإِنْ لَمْ تَغْفِرْ لَنَا وَتَرْحَمْنَا" (A'râf, 23) demeleri gibidir.

وَلَمَّا رَجَعَ مُوسٰٓى إِلٰى قَوْمِهٖ غَضْبَانَ أَسِفًا ۙ قَالَ بِئْسَمَا خَلَفْتُمُونِى مِنْ بَعْدِىٓ ۖ أَعَجِلْتُمْ أَمْرَ رَبِّكُمْ ۖ وَأَلْقَى الْأَلْوَاحَ وَأَخَذَ بِرَأْسِ أَخِيهِ يَجُرُّهُۥٓ إِلَيْهِ ۚ قَالَ ابْنَ أُمَّ إِنَّ الْقَوْمَ اسْتَضْعَفُونِى وَكَادُوا يَقْتُلُونَنِى ۖ فَلَا تُشْمِتْ بِىَ الْأَعْدَآءَ وَلَا تَجْعَلْنِى مَعَ الْقَوْمِ الظَّٰلِمِينَ ﴿١٥٠﴾ قَالَ رَبِّ اغْفِرْ لِى وَلِأَخِى وَأَدْخِلْنَا فِى رَحْمَتِكَ ۖ وَأَنْتَ أَرْحَمُ الرَّٰحِمِينَ ﴿١٥١﴾

"Musa, kavmine öfkeli, kederli döndüğü zaman dedi ki: "Size bıraktığım şu makamımda, arkamdan ne kötü işler yapmışsınız! Rabbinizin emrini beklemeyip acele ettiniz ha!" (Tevrat) levhalarını bırakıverip kardeşinin başından tuttu, onu kendine doğru çekiyordu. (Hârun), "Anamın oğlu" dedi, "bu kavim (bu adamlar) beni cidden zayıf gördüler (hırpaladılar). Az kaldı ki beni öldüreceklerdi. Sen de bana düşmanları sevindirecek harekette bulunma böyle. Beni zâlimler güruhuyla beraber tutma." (Musa) dedi ki: "Ya Rab, beni de kardeşimi de bağışla; bizi rahmetinin içine sok. Sen, merhametlilerin en merhametlisisin." (A'râf, 150-151).

Âyetle ilgili birkaç mesele bulunmaktadır:

***BİRİNCİ MESELE:* Hz. Musa'nın Daha Dönmeden Kederlenmesinin İzahı**

Bil ki, âyetteki وَلَمَّا رَجَعَ مُوسٰى إِلٰى قَوْمِهٖ غَضْبَانَ أَسِفًا *"Musa, kavmine öfkeli, kederli döndüğü zaman..."* ifadesi, **Hz. Musa**'nın, onların buzağıya tapma hususundaki haber ve kıssalarını daha önce bilmiş olmasına mani değildir.. Bu, bunu gerektirmez; çünkü bunun, **Hz. Musa**'nın dönüp onların hallerini müşahede etmesiyle böyle olmuş olması caizdir. İşte bu sebeple âlimler; bu hususta ihtilaf etmişlerdir. Bu cümleden olarak bazı kimseler:

"**Hz. Musa** onların yanına aniden vardığı zaman bunu gördü" derken, **Ebu Müslim:** "Hayır, o bunu daha önce, biliyordu" demiştir ki, bu doğruya daha yakındır. Bunun böyle olduğuna şunlar da delalet eder:

1) Cenâb-ı Hakk'ın, وَلَمَّا رَجَعَ مُوسٰى اِلٰى قَوْمِهٖ غَضْبَانَ اَسِفًا *"Musa, kavmine öfkeli, kederli döndüğü zaman..."* ifadesi, **Hz. Musa**'nın, dönerken öfkeli ve kederli olduğuna delâlet eder. **Hz. Musa**, henüz kavminin yanına ulaşmadan önce bu haldeydi, öfkeli ve kederliydi.. Böylece bu durum, **Hz. Musa**'nın, kavminin yanına varmadan önce, O'nun bu durumdan haberdar olduğuna delâlet eder.

2) Allahu Teâlâ, Tâhâ Sûresi'nde, bu hâdiseyi **Hz. Musa**'ya, Mikat'ta iken bildirmiş olduğunu açıklamıştır.

İKİNCİ MESELE

Âyette geçen, "اَسِفًا" kelimesi hakkında şu iki görüş ileri sürülmüştür:

a) Bu, şiddetli öfke ve kızgınlık manasına gelir. Bu, **Ebu'd-Derda** ile **Atâ**'nın **İbn Abbas**'tan rivâyet etmiş olduğu görüştür. **Zeccâc** da bunu tercih etmiştir. Onlar bu kelimenin bu manaya geldiğine Cenâb-ı Hakk'ın, *"Nihâyet onlar bizi gazaplandırınca kendilerinden intikâm aldık..."* (Zuhruf, 55) âyetini delil getirmişlerdir. Buradaki "âsefûna" kelimesi, "gazaplandırmak, kızdırmak" anlamındadır.

b) Bu, yine **İbn Abbas**'ın ve **Hasan el-Basrî** ile **Süddî**'nin görüşü olup, buna göre "âsif" kelimesi, esef edip hüzünlenen demektir. **Hz. Aişe**'nin hadisinde **Hz. Aişe,** "اِنَّ اَبَا بَكْرٍ رَجُلٌ اَسِيفٌ" demiştir. Yani, **"Ebu Bekir,** hüzünlü bir adamdır..." demektir.

Vâhidî şöyle demektedir: "Bu iki görüş de birbirine yakındır. Çünkü gazap, hüzünden; hüzün de gazaptan meydana gelmektedir. Dolayısıyla, senden daha aşağı derecede olan kimselerden, sana hoşlanmadığın bir şey gelir, isabet ederse, o zaman kızar ve öfkelenirsin. Ama, senden üstün olan kimselerden hoşlanmadığın bir şey gelir de sana isabet ederse, o zaman üzülürsün.. Binâenaleyh, bu iki durumdan birisi öfke ve kızgınlık, diğeri de hüzün, keder adını alır. Bu sebeple **Hz. Musa,** kavminin buzağıya ibadet etmesinden dolayı onlara öfkelenmiş; Allahu Teâlâ'nın, kavmini sınayıp imtihana çekmesinden dolayı da üzülmüş ve kederlenmiştir. Nitekim Cenab-ı Hak, **Hz. Musa**'ya, *"Biz senden sonra kavmini imtihan ettik"* (Tâhâ, 85) demiştir.."

Vekâlet Hakkında

"بِئْسَمَا خَلَفْتُمُونِي مِنْ بَعْدِي" buyruğuna gelince, bunun manası, "Size bıraktığım şu makamımda arkamdan ne kötü işler yapmışsınız..." şeklindedir. Bu hitâb, ya **Samirî** ve onun gibi buzağıya tapan kimseleredir, yahut da, İsrailoğullarının ileri gelenlerinedir ki, bunlar **Harun** (a.s) ile mü'minlerdir. Bunun böyle olduğuna, Cenâb-ı Hakk'ın, *"Kavmimin içinde bana vekâlet et"* (A'râf, 142) ifadesi de delâlet etmektedir. Birinci takdire göre âyetin manası "Siz bana, ne kötü bir halef oldunuz; çünkü siz, Allah'a ibadet edeceğiniz yerde, tutup buzağıya taptınız!.." şeklinde olur. İkinci takdire göre de mana: "Siz bana, ne kötü bir halef oldunuz! Çünkü siz, Allah'tan başkasına ibadet edilmesine mani olmadınız!.." şeklinde olur. Bu ifadeyle ilgili birkaç soru bulunmaktadır:

Birinci soru: "Bi'se" fiilinin gerektirdiği fâil ile, "mahsûsun bizzemm-özellikle kınanan, zemmedilen şey" nerededir?

Cevap: Fâil, "mâ haleftümûnî" kelimesinin tefsir ettiği zamirdir. "Mahsûsun bizzemm" ise mahzûf olup, kelamın takdiri بِئْسَ خِلَافَةً خَلَفْتُمُونِيهَا مِنْ بَعْدِي خِلَافَتُكُمْ "Benden sonra benim yerime geçerek, yapmış olduğunuz temsilcilik, haleflik ne kötü bir haleflik ve temsilciliktir" şeklindedir.

İkinci soru: "خَلَفْتُمُونِي" tabirinden sonra "مِنْ بَعْدِي" ifadesinin getirilmesinin hikmeti nedir?

Cevap: Bunun manası, "Benden, Allah'ın birliğini, O'nun ortaklarının olmadığını ve ibâdetin sırf O'na yapılacağını görüp anlamanızdan sonra veya "Onlar, *"Onların nasıl tanrıları varsa sen de bize öyle bir tanrı yap!"* (A'raf, 138) dediklerinde, benim İsrailoğullarını tevhit akidesine sevk etmem ve onları, sığıra tapmaktan men etmemden sonra..." şeklindedir. Halbuki, halef olan kimselerin, kendilerini halef bırakanların yolundan gitmeleri gerekir. Bu yerine getirilmesi gereken bir vazifedir.

Âyetteki, اَعَجِلْتُمْ اَمْرَ رَبِّكُمْ *"Rabbinizin emrini (beklemeyip) acele ettiniz ha!.."* ifadesine gelince, burada geçen "acele etme"nin manası, bir şeyi, vaktinden önce yapmak istemek ve ona yönelmektir.. İşte bundan dolayı, acele etmek kınanmış; bir şeyi süratle yapmak, çabuk yapmak ise kınanmamıştır.. Çünkü hızlılık, bir şeyi, yapılabileceği zaman dilimlerinin ilkinde yapmaktır. İşte **Vâhidî,** bu şekilde söylemiştir.

Bir kimse şöyle diyebilir: "Şâyet acele etmek kötü olsaydı, daha nasıl **Hz. Musa,** *"Ben sana yönelerek acele ettim ki, yâ Rab, hoşnut olasın.."* (Tâhâ,

84) diyebilir?" **İbn Abbas,** "اَعَجِلْتُمْ اَمْرَ رَبِّكُمْ" tabirinin manasının, "Rabbinizin mîadını beklemeyip, böylece de ona sabredip dayanamadınız ha!..." şeklinde olduğunu söylemiştir. **Hasan el-Basrî** de: "Cenâb-ı Hakk'ın, size vaadetmiş olduğu o kırk güne dair vaadinde acele ettiniz ha!" manasında olduğunu, zira İsrailoğullarının, **Hz. Musa,** otuzuncu gecenin sonunda gelmeyince, onun öldüğüne hükmettiklerini söylemiştir.. **Atâ:** "Cenâb-ı Hak, bu buyruğu ile "Rabbinizin gazabında acele ettiniz ha!.." manasını kastetmiştir" demiştir. **Kelbî** de bu ifadeye: "Rabbinizin emri size gelmezden önce, buzağıya tapma konusunda acele ettiniz ha!.." manasını vermiştir.

Hz. Musa'nın Tevrat Levhalarını Elinden Atması

Cenâb-ı Hak, **Hz. Musa**'nın, öfkeli ve kızgın olarak döndüğünden bahsedince, bundan sonra bu öfkenin sebep olduğu şeyleri de zikretmiştir. Bu da şu iki şeydir:

1) Cenâb-ı Hak, وَاَلْقَى الْاَلْوَاحَ *"Levhaları bırakıverip..."* buyurmuş olup, bu ifadesiyle, içinde **Tevrat**'ın yazılı olduğu levhaları kastetmiştir. O levhalar, **Hz.** Musa'nın mu'cizelerinin en büyüğü olup, sonra da Musa, (buna rağmen) o levhaları atınca, bu onun öfkesinin çok şiddetli olduğuna delâlet eder.. Çünkü kişi, bu gibi işlere ancak, çok müthiş kızıp öfkelendiği zaman teşebbüs eder. Rivâyet olunduğuna göre **Tevrat,** yedi bölümden ibaretti. **Hz. Musa,** içinde **Tevrat**'ın yazılı olduğu levhaları atınca, onlar kırıldı.. Böylece de onun altı bölümü kaldırıldı, geriye sadece tek bir bölüm kaldı. Kaldırılan bölümlerde, İsrailoğullarının ihtiyaç duyacakları her şeyin izahı bulunuyordu.. Geriye kalan bölümde ise, sadece hidâyet ve rahmet konuları bulunuyordu... Hz. Peygamber (s.a.s)'den şöyle dediği rivâyet edilmiştir:

لَيْسَ الْخَبَرُ كَالْمُعَايَنَةِ يَرْحَمُ اللهُ أَخِي مُوسٰى لَقَدْ اَخْبَرَهُ اللهُ تَعَالَى بِفِتْنَةِ قَوْمِهِ فَعَرَفَ أَنَّ مَا أَخْبَرَهُ بِهِ حَقٌّ وَأَنَّهُ عَلَى ذٰلِكَ مُتَمَسِّكٌ بِمَا فِي يَدِهِ *"Haber, gözle görmekten çok farklıdır! Allah ona, kavminin düştüğü fitneyi haber vermiş de O, Allah'ın kendisine haber verdiği şeyin gerçek olduğunu anlamıştı; bunun üzerine de, elindeki (o hüküm)lere sımsıkı sarılmıştı..."*[5]

5 Merhum **Râzî** burada hadisin ibaresini başka yerden almış olup, matbu nüshadaki şekliyle hadis yarım bırakılmıştır. Mananın tamamını ifade edecek şekilde hadisin tercümesi şöyledir: İşitmek, gözle görmek gibi değildir; Allah buzağı mevzuunda kavminin ne yaptığını (Tur'da) Musa'ya bildirdiğinde elindeki levhaları bırakmamıştı, vakta ki ne yaptıklarını gözleriyle gördü, o zaman levhaları elinden attı." (el-Müstedrek, II, 231 (Zehebî de muvafakat etmiştir.)

Bir kimse şöyle diyebilir: "Kur'an-ı Kerim'de sadece, **Hz. Musa**'nın o levhaları attığı hususu bulunmaktadır; onları attığında, kırılmış olmaları durumuna gelince, bu hususta Kur'an'da bir beyan bulunmamaktadır. Bir de bu, Allah'ın kitabına karşı takınılmış büyük bir kusur ve hatadır, böyle bir şey ise, peygamberlere yakışmaz..."

Hz. Musa'nın Hz. Harun'dan Hesap Sorması

2) Bu kızgınlıktan neşet eden ikinci durum ise, Cenâb-ı Hakk'ın şu buyruğunun beyan ettiği hususdur: وَاَلْقَى الْاَلْوَاحَ وَاَخَذَ بِرَاْسِ اَخِيهِ يَجُرُّهُ اِلَيْهِ *"Levhaları bırakıp kardeşinin başından tuttu, onu kendine doğru çekiyordu..."* Burada, peygamberlerin ismetini zedeleyen, kabul etmeyen kimse için, bizim açık cevabıyla beraber Tâhâ Sûresi'nde zikretmiş olduğumuz bir sual bulunmaktadır. Kısaca, peygamberlerin ismetini ta'n edip zedeleyen kimseler şöyle demektedirler: "Musa (a.s) kardeşinin başını tutup, onu hor ve hakîr kılmak, küçük düşürmek suretiyle kendisine sürüklemiştir.." Peygamberlerin ismetini kabul eden kimseler ise şöyle demişlerdir: "**Hz. Musa** (a.s), kardeşinin başını kendisine doğru, o hadisenin keyfiyetini ondan sorup, iyice öğrenmek için çekmiştir."

Eğer, "Niçin **Hârun** (a.s): *"Anamın oğlu, bu kavmin beni cidden zayıf gördüler"* demiştir?" denilirse, biz deriz ki: Bunun cevâbı şudur: **Hârun** (a.s), İsrailoğullarının câhillerinin, **Hz. Musa**'nın, buzağıya tapanlara kızgın olduğu gibi, kendisine de kızgın olduğunu zannetmelerinden endişe duymuş, bunun için de **Hz. Musa**'ya: "Ey anamın oğlu, bunlar beni zayıf gördüler. Buzağıya ibadeti terk etme konusunda bana itaat etmediler. Ben onları bundan nehyettim ama, onları bundan alıkoymam için bana hiçbiri yardımcı olmadı. Binâenaleyh sen, bana düşmanlarımı sevindirecek şey yapma. Onlar senin de düşmanındırlar. Çünkü bu topluluk, senin bana yaptığın bu davranışı, bana bir ikram olarak değil, beni küçük düşürme olarak göreceklerdir" demiştir.

Âyetteki اِبْنَ اُمِّى *"Anamın oğlu"* tabirine gelince, bil ki **İbn Âmir, Hamza, Kisâî** ve **Âsım**'ın râvisi **Ebu Bekr** bunu, mîm'in kesresiyle "اِبْنَ اُمِّ" şeklinde; yine bunu, Tâhâ Sûresi'nde de aynı şekilde okumuşlardır. Bu durumda bunun takdiri, "اِبْنَ اُمِّى" şeklinde olup, buradaki izafet "yâ"sı düşmüştür. Çünkü nidâ, hazf üzere mebnîdir. Geriye, izâfete delâlet etmek üzere, mîm'in üzerindeki kesre kalmıştır. Bu tıpkı, "يَا عِبَادِ فَاتَّقُونِ" (Zümer, 16 v.b.) âyetinde olduğu gibidir. Diğer kıraat âlimleri ise, her iki sûrede de, bu

kelimeyi, mîm'in fethası ile "اِبْنَ اُمَّ" şeklinde okumuşlardır. Bu ifade hakkında iki görüş bulunmaktadır:

a) Bu iki harf (iki lafız), çok olarak yan yana bulundukları için, tek bir isim yapılarak mebnî kılınmışlar, böylece de "Hadra-mevt" ve خَمْسَةَ عَشَرَ (On beş) kelimeleri gibi, tek isim gibi olmuştur.

b) Bu tabir, izâfet yâ'sından bedel olan elif'in hazfi üzere mebnî olup, ifâdenin aslı "يَا ابْنَ اُمَّا" şeklindedir. Nitekim şair şöyle demiştir:

يَا ابْنَةَ عَمَّا لَا تَلُومِى وَاهْجَعِى "Ey amcam kızı, kınama ve yat uyu!..." Âyetteki اِنَّ الْقَوْمَ اسْتَضْعَفُونِى *"Bu kavim, beni cidden zayıf gördüler"* ifadesi, "Benim sözüme aldırmadılar, az kalsın beni öldürüyorlardı. Binâenaleyh sen bana, düşmanları yani buzağıya tapanları sevindirecek şeyleri yapma. Beni, buzağıya tapan o zâlimlerle bir tutma, yani yaptıkları kötü fiillerine karşı, onlara vereceğin cezaya, beni de ortak kılma" demektir. İşte o zaman, **Hz. Musa** (a.s), "رَبِّ اغْفِرْ لِى" yani **Harun**'a karşı gazap ve hiddetten ötürü *"Rabbim beni ve* "وَلِاَخِى" buzağıya tapanlara karşı şiddetli uyarılarda bulunmayı terk etmiş olmasından ötürü de *kardeşimi bağışla"*; وَاَدْخِلْنَا فِى رَحْمَتِكَ وَاَنْتَ اَرْحَمُ الرَّاحِمِينَ *"Bizi rahmetinin içine sok. Sen merhametlilerin en merhametlisisin"* demiştir.

Bil ki bu kıssa ile alâkalı soruların ve cevapların tamamı Tâhâ Sûresi'nde zikredilmektedir. Allah en iyi bilendir.

اِنَّ الَّذِينَ اتَّخَذُوا الْعِجْلَ سَيَنَالُهُمْ غَضَبٌ مِنْ رَبِّهِمْ وَذِلَّةٌ فِى الْحَيٰوةِ الدُّنْيَا ۚ وَكَذٰلِكَ نَجْزِى الْمُفْتَرِينَ ﴿١٥٢﴾ وَالَّذِينَ عَمِلُوا السَّيِّـَٔاتِ ثُمَّ تَابُوا مِنْ بَعْدِهَا وَاٰمَنُوٓا اِنَّ رَبَّكَ مِنْ بَعْدِهَا لَغَفُورٌ رَحِيمٌ ﴿١٥٣﴾

"Şüphe yok ki buzağıyı (tanrı) edinenlere Rablerinden bir gazap ve dünya hayatında bir horluk erişecektir. İşte biz, yalan düzenleri böyle cezalandırırız. Kötülükler işleyen, sonra da bunun ardından tevbe edip, iman edenlere gelince, şüphesiz ki Rabbin bunun ardından, elbette gafûr ve rahîmdir" (A'râf, 152-153).

Buzağıyı Tanrılaştıranların Akıbetleri

Bil ki bu âyetin gayesi, buzağıya tapanların durumunu açıklamaktır.

Bil ki, "itteheza" (ittihaz etti, edindi) fiilinin iki mef'ûlünden birisi hazfedilmiştir. Buna göre kelamın takdiri, اِتَّخَذُوا الْعِجْلَ اِلٰهًا وَمَعْبُودًا "Onlar, buzağıyı, bir ilâh ve bir ma'bud edindiler" şeklindedir. Hazfedilen mef'ûle, *"O (Samirî), kendilerine böğüren bir buzağı heykeli (döküp) çıkarmıştı"* (Tâhâ, 88) âyeti delâlet etmektedir. Müfessirlerin, bu âyeti tefsir, hususunda iki izahları vardır:

1) Buzağıyı ilâh edinenlerden maksat, ona bizzat tapanlardır. Bu kimseler, haklarında Cenâb-ı Hakk'ın, *"(Onlara) Rablerinden bir gazap... erişecektir"* dediği kimselerdir. Hal böyle olunca, bu ifade ile ilgili şöyle bir soru sorulur: Allahu Teâlâ, günahlarından tevbe etmek için kendilerini öldürmüş olmaları sebebi ile, bu kimseleri bağışlamış ve tevbelerini kabul etmiştir. Allah, onların tevbesini kabul etmiş olduğuna göre, onlar hakkında daha nasıl *"(Onlara) Rablerinden bir gazap.. erişecektir"* denilebilir?

Bu soruya şöyle cevap verilir: Bu gazap, muhakkak ki sadece dünyada tahakkuk etmiştir, âhirette değil.. Buna göre bu gazap, "Allah'ın onlara, kendilerini öldürmelerini emretmesi" şeklinde tefsir edilir. Âyetteki, *"Dünya hayatında bir zillet (horluk) erişecekti.."* buyruğundan maksat ise, onların dalâlete düşüp zelil (hor ve hakîr) olmuş olmalarıdır. Eğer muhalifler: "Cenâb-ı Hakk'ın *"erişecektir"* ifadesi, gelecek zamanı ifâde eder, öyle olunca artık nasıl olur da bunun dünyevî bir hüküm olduğu söylenebilir?" derlerse, biz deriz ki: Bu söz, kavmini imtihan ettiğini ve onların buzağıyı ilah edindiklerini **Hz. Musa**'ya haber verdiği zaman, Cenâb-ı Hakk'ın **Hz. Musa**'ya bildirdiği o şeyi nakletmektir. Buna göre, Allahu Teâlâ o zamanda **Hz. Musa**'ya, kavmine bu dünya hayatında (ileride) ilâhî bir gazap ve zilletin geleceğini haber vermiştir. Dolayısıyla bu söz, onun kavminin (tevbe için) kendilerini öldürmelerinden ve zillete düşmelerinden önce söylenmiş olur. Dolayısıyla yapmış olduğumuz tefsir, bu açıdan doğru olur.

2) Buzağıyı ilah edinenlerden maksat, İsralloğullarının, Hz. Muhammed (s.a.s) zamanındaki soylarıdır. Buna göre, âyet iki şekilde izah edilir:

a) Araplar, atalarının yaptıkları iyi şeylerden dolayı onların soylarını (oğullarını) övdükleri gibi, onların yapmış olduğu kötü fiillerden dolayı da, yine onların nesillerini ayıplarlardı. Mesela onların soylarına, bunu daha önce yaşamış olan ataları yapmış olduğu halde, "Siz şöyle şöyle yaptınız"

derlerdi. İşte burada da böyledir. Cenâb-ı Hak, burada, her ne kadar bu işi onların ataları yapmış ise de, Hz. Muhammed (s.a.s) zamanındaki Yahudilerin, buzağıyı ilah edindiklerini söylemiş ve sonra onlardan bahsederken, *"Onların üzerine horluk ve yoksulluk damgası vuruldu"* (Bakara, 61) buyurduğu gibi, onlara âhirette Rablerinden bir gazap ve dünya hayatında da bir horluk erişeceğini bildirdi.

b) Bu ifadenin manası: "Buzağıyı ilâh edinenler, yani bu işi bizzat yapanlar yok mu, onlara, yani onların evlâtlarına bir gazap ve zillet erişecektir" şeklindedir. (سَيَنَالُ اَوْلَادَهُمْ) Âyette, sözden anlaşıldığı için muzaf olan "evlâtlarına" kelimesi düşmüştür.

Cenâb-ı Hakk'ın وَكَذٰلِكَ نَجْزِى الْمُفْتَرِينَ *"İşte biz yalan düzenleri (iftira edenleri) böyle cezalandırırız"* buyruğu, "Allah'ın dini hususunda, aslı olmayan bir şeyler uyduran her müfterinin cezası, bu dünyada ilahî gazaba ve zillete dûçâr olmaktır" manasındadır. **Mâlik b. Enes:** "Her bid'atçı, başının üstünde bir zillet bulur" dedi ve bu âyeti okudu. Çünkü bid'atçı, Allah'ın dininde, aslı olmayan bir şey uydurmuş (iftira etmiş) demektir.

Cenâb-ı Hakk'ın, وَالَّذِينَ عَمِلُوا السَّيِّئَاتِ ثُمَّ تَابُوا مِنْ بَعْدِهَا وَاٰمَنُوا *"Kötülükler işleyen, sonra da bunun ardından tevbe edip, iman edenlere gelince..."* buyruğuna gelince, bu çeşitli kötülükler (günahlar) işleyen bir kimsenin önce bunlardan tevbe etmesi gerektiğini ve bu tevbenin ise, önce o işleri terk edip onlardan vazgeçmesi, bundan sonra da iman etmesi gerektiğini, bu (icmâlî imanın peşinden) Allah'a iman edip, O'ndan başka bir ilâhın bulunmadığını tasdik etmesi gerektiğini gösterir.

Âyetteki اِنَّ رَبَّكَ مِنْ بَعْدِهَا لَغَفُورٌ رَحِيمٌ *"Şüphesiz ki Rabbin bunun ardından, elbette gafûr ve rahîmdir"* ifadesi tevbe edilen bütün kötülüklerin (günahların) mağfiret icap ettirdiği hususunda, müsavi olduğuna delalet eder. Çünkü Cenâb-ı Hakk'ın, وَعَمِلُوا السَّيِّئَاتِ *"kötülükleri işleyen..."* ifadesi, her türlü kötülüğü içine alır. Buna göre ifadenin manası: "Bütün kötülükleri yapıp da, sonra bunun ardından tevbe edenler yok mu, Allah onları bağışlar" şeklindedir. Bu âyet, günahkarlar için müjde ve sevinç ifâde eden en büyük açıklamalardandır. Allah en iyisini bilendir.

وَلَمَّا سَكَتَ عَنْ مُوسَى الْغَضَبُ اَخَذَ الْاَلْوَاحَ ۚ وَفِى نُسْخَتِهَا هُدًى وَرَحْمَةٌ لِلَّذِينَ هُمْ لِرَبِّهِمْ يَرْهَبُونَ ﴿١٥٤﴾

"Vakta ki Musa'dan o öfke uzaklaşıp, sustu. O levhaları aldı. Onların bir nüshasında, Rablerinden korkan kimseler için bir hidâyet ve rahmet vardı" (A'râf, 154).

Öfkesi Yatışınca Hz. Musa'nın Yaptıkları

Bil ki Cenâb-ı Hak, **Hz. Musa**'ya kızdığı zaman sâdır olan şeyleri (önceki âyetlerde) açıklayınca, bu âyette de, kızgınlığının yatışması esnasında O'nun yaptığı şeyleri beyan etmiştir.

Bu âyetle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Cenâb-ı Hakk'ın سَكَتَ عَنْ مُوسَى الْغَضَبُ *"Musa'dan o öfke uzaklaşıp, sustu"* ifadesi ile ilgili, birkaç görüş bulunmaktadır:

1) Bu, istiâre (mecaz) uslûbu ile söylenmiş bir sözdür. Sanki gazap **Hz. Musa**'yı yaptığı o şeye teşvik ediyor ve ona "Kavmine şöyle şöyle de. Levhaları at ve kardeşinin başından tutup onu sürükle" diyordu. Ama kızgınlık kaybolunca da sanki, susmuş gibi oldu.

2) **İkrime**'ye göre bunun manası, "Öfkeden **Musa,** uzaklaştı" şeklinde olup, ifâdede bir "kalb" (yani bir takdim-tehir) yapılmıştır. Nitekim Araplar, "Başımı külaha soktum" manasında, اَدْخَلْتُ الْقَلَنْسُوَةَ فِى رَاْسِى "Külahı başıma geçirdim" derler.

3) Buradaki "sükût"tan (susmadan) maksat, sükûne ermek ve kaybolmaktır. Buna göre "سَكَتَ عَنْ مُوسَى الْغَضَبُ" tabiri yerinde olur, ama (buradaki "sekete" fiili yerine) "samete" (sustu) fiili kullanılmaz. Çünkü "sekete" fiili, (aynı zamanda) "sükûn buldu, sona erdi" manasınadır. "Samete" fiili ise, "konuşmayı kesti, sustu" manasındadır ve bu "gazap" için kullanılamaz.

İKİNCİ MESELE

Âyetin zâhiri, **Hz. Musa** (a.s)'nın, kardeşi **Harun**'un herhangi bir kusur ve hatasının olmadığını anlayıp, dolayısıyla onun mazeretinin geçerli olduğunu görünce, kızgınlık ve gazabının sükûna erdiğine delâlet etmektedir. Bu, **Musa** (a.s)'nın, *"Ya Rabbi, beni de, kardeşimi de bağışla"* diye dua ettiği vakittir. Böylece o, ona kızgınlığının yok olduğuna dikkat çekmek için kardeşi için de dua etmiştir. Çünkü bu, onun daha önce yapmış olduğu iki işte olduğu gibi, kızgınlığının emârelerinin ilki idi. Bundan dolayı

o, daha önce yaptığı o iki işin zıddı olan fiilleri, kızgınlığının sükûnete erdiğine bir alâmet gibi kılmıştır.

ÜÇÜNCÜ MESELE: **Nüsha Kelimesinin Mânası ve Tevrat Nüshası**

Cenâb-ı Hakk'ın *"O, levhaları aldı"* ifadesindeki levhalardan murat, *Levhaları attı"* (A'râf, 150) ifadesinde bahsedilen levhalardır. Bu ifadenin zahiri, o levhalardan herhangi birinin kırılmadığı ve "Tevrat'ın yedi bölümden altısının göğe kaldırıldığı" şeklindeki görüşün yanlış olduğuna delâlet eder. Âyetteki, *"Onların bir nüshasında"* tabirine gelince, ("nüsha"nın mastarı olan) "nesh" kelimesi "nakletmek, başka bir şeye dönüştürmek" manasına gelir. Meselâ sen, bir kitabı harf-harf, kelime-kelime bir başka deftere yazdığın zaman "نَسَخْتُ ذٰلِكَ الْكِتَابَ" dersin. Böylece sanki, esas nüshada olanı aynen ikincisine nakletmiş olursun. **İbn Abbas** (r.a) da şöyle demiştir: **"Hz. Musa** (a.s) levhaları atınca, onlar kırıldı. Bunun üzerine o, kırk gün oruç tuttu. Derken Cenâb-ı Allah levhaları tekrar gönderdi. Önceki levhalarda bulunan hükümler, aynen bunlarda da bulunmaktadır." İşte âyetteki, "Onların bir nüshasında" ifadesi, bu manada, "Önceki levhalardan aynen aktarılıp yazılan bu nüshada..." demektir. Bizim, "Levhalar kırılmamıştır. Musâ (a.s), onları attıktan sonra, tekrar aynı durumda almıştır" dememize gelince, şüphe yok ki o levhalar Levh-i Mahfuz'dan yazılıp gelmişlerdir. Bu durumda bunlar da, birer "nüsha" olmuş olurlar.

Âyetteki "هُدًى وَرَحْمَةٌ" ifadesi, "O, sapıklıktan kurtaran bir hidâyet rehberi ve azaptan kurtaran bir rahmet" demektir.

Âyetteki لِلَّذِينَ هُمْ لِرَبِّهِمْ يَرْهَبُونَ *"Rablerinden korkan kimseler için"* ifadesinde Cenâb-ı Hak, Rablerinden korkanları kastetmiştir. Buna göre eğer, "Kelamın takdiri "لِلَّذِينَ يَرْهَبُونَ رَبَّهُمْ" şeklindedir. Dolayısıyla âyetteki "li Rabbihim" kelimesindeki lâm harf-i cerrinin faydası nedir?" denilirse biz deriz ki: Bu birkaç şekilde izah edilebilir:

a) Fiilin, mef'ûlünden sonraya bırakılması, mef'ûle bir zayıflık vermektedir. İşte bundan dolayı, mefûlü güçlendirmek için başına bir lâm harf-i cerri getirilmiştir. Bunun bir benzeri de şu âyettir: لِلرُّءْيَا تَعْبُرُونَ *"Rüya tabir ediyorsunuz..."* (Yûsuf, 43).

b) Bu lâm, "sırf, sadece" manalarına gelen, "lam-ul-ecil"dir. Buna göre ifadenin manası, "Riya ve desinler için değil, sırf ve sadece Rablerinden korkanlar için..." şeklinde olur.

c) Her ne kadar fiil müteaddî olsa da, Bazen mef'ûlünün başına harf-i cerr getirilir. Bu tıpkı senin, "قَرَأْتُ السُّورَةَ" ve قَرَأْتُ فِي السُّورَةِ (sûreyi okudum) ve اَلْقَى يَدَهُ ve اَلْقَى بِيَدِهِ "Elini attı" demen gibidir. Nitekim Kur'an-ı Kerim'de, bir yerde, اَوَلَا يَعْلَمُونَ اَنَّ اللهَ *"Allah'ın (şöyle şöyle olduğunu) bilmiyorlar mı?"* (Bakara, 77) buyurulurken, bir başka yerde de (harf-i cerli olarak) اَلَمْ يَعْلَمْ بِاَنَّ اللهَ يَرٰى *"Allah'ın gördüğünü o bilmiyor mu?* (Alak, 14) buyurulmuştur. Buna göre buradaki, "li Rabbihim"deki lâm, رَدِفَ لَكُمْ *"O (azap) hemen peşinizde (gelmek üzere)"* (Neml, 72) ifadesinde olduğu gibi, "sıla"dır ve te'kid için gelmiştir. Bu açıklamanın bir benzerini "وَلَا تُؤْمِنُوا اِلَّا لِمَنْ تَبِعَ دِينَكُمْ" (Al-i İmrân, 73) âyetinde zikretmiştik.

Hz. Musa Kavminden Yetmiş Kişi Seçti

وَاخْتَارَ مُوسٰى قَوْمَهُ سَبْعِينَ رَجُلًا لِمِيقَاتِنَا ۚ فَلَمَّآ اَخَذَتْهُمُ الرَّجْفَةُ قَالَ رَبِّ لَوْ شِئْتَ اَهْلَكْتَهُمْ مِنْ قَبْلُ وَاِيَّايَ ۖ اَتُهْلِكُنَا بِمَا فَعَلَ السُّفَهَآءُ مِنَّا ۚ اِنْ هِيَ اِلَّا فِتْنَتُكَ ۖ تُضِلُّ بِهَا مَنْ تَشَآءُ وَتَهْدِي مَنْ تَشَآءُ ۖ اَنْتَ وَلِيُّنَا فَاغْفِرْ لَنَا وَارْحَمْنَا وَاَنْتَ خَيْرُ الْغَافِرِينَ ﴿١٥٥﴾

"Musa, tayin ettiğimiz vakit için, kavminden yetmiş adam seçti. Onları müthiş bir sarsıntı tuttuğu zaman (Hz. Musa) dedi ki: "Ya Rabbi, eğer dileseydin onları da, beni de daha evvel imha ederdin. İçimizden birtakım beyinsizlerin işledikleri günahlar yüzünden, hepimizi helâk mi edeceksin? Zaten o da senin fitnenden (imtihanından) başka bir şey değil. Sen, onunla kimi dilersen saptırır, yine onunla kimi dilersen hidâyete erdirirsin. Sen, bizim mevlâmızsın, bizi bağışla ve bize rahmet et. Sen mağfiret edenlerin en hayırlısısın" (A'râf, 155).

Âyetle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

"İhtare" (seçti) fiili, "hayr" mastarından, "iftial" vezninde bir fiildir. Arapçada, bir kimse bir şeyin en hayırlısını ve en iyilerini aldığı zaman, اِخْتَارَ الشَّيْءَ "O, o şeyi seçti" denilir. "İhtare" fiilinin aslı, "ihteyere" idi. Yâ

harfi harekeli, kendinden önceki harf de fethalı olduğu için, "kâle" ve "bâe" fiillerinde olduğu gibi, elife çevrildi. İşte bundan ötürü, bu fiilin ism-i fâili ve ismi mef'ûlü aynı tarzda "muhtâr" şeklindedir. Bu ikisinin asılları ise "muhteyir" ve "muhteyer" idi. Bunlardaki yâ elif'e çevrilince, her ikisi de lafız bakımından aynı olmuştur.

İnsanın Seçme ve İhtiyar Etmesi Hakkında

Bu hususta sözün özü şöyle demektir. Kusursuz olan uzuvlar, asıl olan sıhhatleri ile, bir şeyi hem yapmaya, hem yapmamaya; hem işlemeye hem de işlememeye elverişlidirler. Bu eşitlik mevcut olduğu sürece, uzvun o iki (yapma ve yapmama) yönlerinden birisi için değil de, diğeri için bir kaynak olması imkansız olur. Aksi halde mümkin olan bir şeyin, bir müreccih olmaksızın tercih edilmiş olması gerekir ki bu imkansızdır. İşte insan, bir fiilde kendisi için daha çok fayda ve daha çok iyilik bulunduğu neticesine varırsa, o kimse bu yönün (yapma yönünün) kendisi için, bunun zıddı (olan yapmamadan) daha hayırlı olduğuna hükmetmiş olur, Kalpte böyle bir inanç meydana geldiği zaman, o işi yapma tarafı, yapmama tarafına üstün gelmiş olur. Eğer kişi bu tarafın, diğer taraftan daha hayırlı olduğuna hükmetmiş olmasaydı, onun faili olması (o işi yapması) imkânsız olurdu. İnsanlardan bir fiilin sâdır olması, insanın bu fiili yapmanın yapmamaktan daha hayırlı olduğuna hükmetmesine bağlı olunca, insana ait bu fiil, ihtiyarî ve iradî (ihtiyara ve iradeye bağlı) diye isimlendirilmiştir. Allah en iyisini bilendir.

Buna göre eğer: "İnsan Bazen, kendisi için bir hayır değil, bir şer olduğunu bildiği halde, kendisini öldürür, yüksek uçurumlardan aşağı atar?" denilirse, biz deriz ki: "İnsan bu öldürme sebebi ile, bu ölümden daha büyük bir belâdan kurtulacağına inanmadığı müddetçe, intihara yeltenmez. En büyük zarar ve belaya nispetle, daha küçük olan zarar, bir şer değil bir hayır sayılır. İşte bu durumda soru düşer. Allah en iyi bilendir."

İKİNCİ MESELE: **Arapçada Bazen Edatın Cümlede Zikredilmemesi**

Bir grup nahiv âlimi şöyle demişlerdir: Bu ifade "اِخْتَارَ مُوسٰى مِنْ قَوْمِهٖ سَبْعِينَ" takdirindedir. Ancak ifadedeki "مِنْ" harf-i cerri düşmüş ve fiil mef'ûlüne doğrudan taalluk ederek, onu nasbetmiştir. Nitekim Arapçada aynı manada olmak üzere, اِخْتَرْتُ الرِّجَالَ زَيْدًا ve اِخْتَرْتُ مِنَ الرِّجَالِ زَيْدًا "Adamların içinden Zeyd'i seçtim" denilir. Bu nahivciler **Ferazdak**'ın şu şiirini (delil olarak) okumuşlardı:

وَمِنَّا الَّذِی اِخْتِیرَ الرِّجَالَ سَمَاحَةً وَجُودًا اِذَا هَبَّ الرِّیَاحُ الزَّعَازِعُ

"Şiddetli rüzgarlar estiği zaman, müsamaha ve cömertlik bakımından insanlar içinden seçilen kimse, bizdendir..."

Ebu Ali ise şöyle demiştir: Bu konuda asl olan şudur: Bazı fiiller, ikinci mef'ûlüne bir harf-i cerr ile taalluk ederler. Daha sonra bu kâide genişler ve o harf-i cer düşerek, fiil mef'ûle doğrudan taalluk eder. Senin "اِخْتَرْتُ مِنَ الرِّجَالِ زَیْدًا" sözün böyledir. Daha sonra bu kaide genişlemiş ve "اِخْتَرْتُ الرِّجَالَ زَیْدًا" denilmeye başlanmıştır. Aynı şekilde senin, اَسْتَغْفِرُ اللّٰهَ مِنْ ذَنْبِی ve اَسْتَغْفِرُ اللّٰهَ ذَنْبِی "günahımın bağışlanmasını Allah'tan istedim" sözün de böyledir. Nitekim şâir de: اَسْتَغْفِرُ اللّٰهَ ذَنْبًا لَسْتُ اُحْسِیهِ "Sayıp dökemeyeceğim (kadar çok olan) günahımdan Allah'a istiğfar ediyorum" demiştir. Yine Arapçada "اَمَرْتُ زَیْدًا بِالْخَیْرِ" denildiği gibi, bâ edatını kaldırarak, aynı manada اَمَرْتُ زَیْدًا الْخَیْرَ "Zeyd'e iyiliği emrettim" denilir. Şair de şöyle demiştir: اَمَرْتُكَ الْخَیْرَ فَافْعَلْ مَا اُمِرْتَ بِهِ "Sana iyilik (yapmanı) emrettim, binâenaleyh sen, emrolunduğun şeyi yap" Şair, "bi'l-hayri" yerine, bâ'yı hazfetmiştir. Allah en iyi bilendir.

Bana göre burada, bir başka izah tarzı daha vardır, o da ifadenin takdirinin şu şekilde olmasıdır: وَاخْتَارَ مُوسٰی قَوْمَهُ لِمِیقَاتِنَا "**Musa** kavmini, belirlediğimiz vakit için seçti" Buradaki "kavmi" ifadesi ile, **Hz. Musa**'nın kavminden muteber olanları kastedilmiş olup, cins isim olan "kavim", o seçilenler için kullanılmıştır. Âyetteki "seb'îne reculen" (yetmiş adam) ifadesi ise atf-ı beyândır. İşte bu izaha göre, nahiv âlimlerinin girdikleri zorlamalara girmeye hiç gerek yoktur.

ÜÇÜNCÜ MESELE: **Her Kabileden Seçtiği Yetmiş Kişi ile Mîkat'a Çıkış**

Âlimlerin zikrettiğine göre **Hz. Musa** (a.s), kavminden on iki boy ve her boydan altışar kişi seçer. Böylece seçilenlerin sayısı yetmiş iki kişi olur. Daha sonra onlara, "iki taneniz geri kalsın" deyince, onlar tartışmaya başladılar. Bunun üzerine **Hz. Musa** (a.s): *"Sizden geri kalan kimseye de, (benimle) gelen kimselere verilecek ecir verilecektir"* der. Bunun üzerine, **Kâlib** ve **Yûşa** otururlar, geride kalırlar.

Yine rivâyet olunduğuna göre **Hz. Musa,** sadece altmış yaşlı bulur. Bunun üzerine de Cenâb-ı Hak ona, gençlerden on kişi seçmesini vahyeder.. O da bu on kişiyi seçer ve derken bunlar, yaşlı hale gelirler. Müteakiben **Hz. Musa** onlara oruç tutmalarını ve temizlenmelerini, elbiselerini temizlemelerini emreder.. Sonra da, onlarla beraber Mîkat'a çıkar...

DÖRDÜNCÜ MESELE: **Mîkat Tek midir Müteaddit midir?**

Bu seçme, Allahu Teâlâ'nın, **Hz. Musa** ile konuştuğu ve Hz. Musa'nın O'ndan, kendisini görmeyi istemiş olduğu Mîkat'a çıkmak için midir, yoksa başka bir yere çıkmak için midir? Bu hususta, müfessirlerin birkaç görüşü bulunmaktadır:

Birinci görüş: Bu, konuşma ve görme talebinin cereyan etmiş olduğu Mîkat'a çıkmak içindir. Bu görüşte olanlar şöyle demişlerdir: **Hz. Musa** (a.s) bu yetmiş kişiyle **Sîna Dağı**'na çıktı. **Hz. Musa** dağa yaklaştığı zaman, dağın üzerinde buluttan bir kasırga meydana geldi ve hatta bu kasırga, bütün dağı kuşattı.. **Musa** buna yaklaştı ve onun içine girdi.. Ve yanındakilere de: *"Yaklaşın!"* dedi, onlar da yaklaştılar.. Hatta, onlar bu bulutun içine girdikleri zaman secdeye kapandılar ve Hz. Musa'ya konuşan, ona "şöyle yap" "böyle yapma!" diye emir ve nehiylerde bulunan Allahu Teâlâ'yı işittiler. Sonra bulutlar açılıp dağılınca, onlar, Hz. Musa'nın yanına varıp, Allah'ı görmeyi istediler ve: *"Ey Musa, biz Allah'ı apaçık görünceye kadar sana kesinlikle iman etmeyiz..." demiştiniz de, sizi o yıldırım çarpmıştı"* (Bakara, 55) dediler. İşte bu âyet-i kerimede geçen, *"Müthiş bir sarsıntı"*dan murat, onları yıldırımın çarpmasıdır.. Bunun üzerine Hz. Musa, *"Ya Rabbi, eğer dileseydin onları da, beni de daha evvel helâk ederdin. İçimizden birtakım beyinsizlerin işledikleri günahlar yüzünden hepimizi helâk mı edeceksin?"* demiştir. Beyinsizlerin yaptığından maksat, onların *"Allah'ı açıktan bize göster"* (Nisa, 153) sözleridir.

Mîkat'ın Müteaddid Olduğunu Söyleyenler ve Delilleri

İkinci görüş: Bu Mîkat'tan murat, Allah'ın, **Hz. Musa**'ya konuştuğu ve **Hz. Musa**'nın Allah'ı görmeyi istediği yerden başka bir yerdir. Bu görüşte olan âlimler de, değişik izahlar yaparak, kendi aralarında ihtilaf etmişlerdir:

1) Bu yetmiş kişi, her ne kadar o buzağıya tapmamış iseler de, ancak ne var ki bunlar, o buzağıya tapanlar, buzağıya taparken, onlardan da ayrılmamışlardır.

2) Bu yetmiş kişi, buzağıya tapmaktan men etme ve nehyetme hususunda ellerinden gelen her şeyi yapmamışlardır.

3) Bunlar, Mîkat'a çıktıkları zaman, tevbe etmek için Rablerine dua etmişler ve "Bize, daha önce hiç kimseye vermediğin ve bizden sonra da hiç kimseye vermeyeceğin bir şey ver!" demişlerdir.. Bundan dolayı Allahu

Teâlâ onların bu sözünü hoş karşılamadı; bu sebeple de onları müthiş bir sarsıntı yakaladı..

Bu görüşü benimseyenler, bu görüşlerinin doğruluğuna dair şu şeyleri delil getirmişlerdir:

a) Allahu Teâlâ, **Hz. Musa**'ya konuşmak için belirlemiş olduğu Mîkat kıssasını zikretmiş, sonra bunun peşinden buzağı kıssasını getirmiş, sonra da onun peşinden bu kıssayı zikretmiştir.

Zâhirî durum, bu kıssanın, geçen kıssadan başka olmasını gerektirir. Gerçi bu kısmın, birinci kıssadaki sözü tamamlamak üzere, oraya bir dönüş olması da reddedilemez. Fakat fesahata daha uygun olan, sözü bir kıssada, bir anlatımda bitirip, onu tamamladıktan sonra, başka bir kıssaya geçmektir. Fakat kıssanın bir kısmını, anlatıp sonra başka bir kıssaya geçmek, sonra onu tamamladıktan sonra birinci kıssadan kalan kısım hakkında bir şeyler söylemek, karışıklığa sebep olur ve Allah'ın kelamını bundan uzak tutmak gerekir.

b) Allah'ın **Hz. Musa**'ya konuştuğu ve **Hz. Musa**'nın O'nu görme talebinde bulunduğu Mîkat'ta, o kimseler içinden hiçbir inkarcı çıkmamış, ama onlar, *"Allah'ı, açıktan bize göster"* (Nisa, 153) demişlerdir.. Binâenaleyh, eğer bu âyette zikredilen o müthiş sarsıntı, onların bu sözleri sebebiyle meydana gelmiş olsaydı, "İçimizdeki beyinsizlerin söyledikleri şey yüzünden hepimizi imha mı edeceksin?" denilmesi gerekirdi.. **Hz. Musa** böyle demeyip, *"içimizden birtakım beyinsizlerin işledikleri (günahlar) yüzünden, hepimizi helak mi edeceksin?"* deyince, anlıyoruz ki bu sarsıntı, onların, Allah'ı görme isteğine yönelmeleri sebebiyle değil, ancak buzağıya tapmaya yönelmeleri sebebiyle olmuştur..

c) Allahu Teâlâ, **Hz. Musa**'ya konuşup, **Hz. Musa**'nın Allah'ı görmeyi istediği o Mîkat'ta, **Hz. Musa**'nın bayılıp yere düştüğünü ve kendisinin o dağı unufak ettiğini zikretmiştir. Bu âyet-i kerimede zikredilen Mikat'a gelince, Allahu Teâlâ, burada bu yetmiş kişiyi müthiş bir sarsıntının tuttuğunu zikretmiş, ama bu sarsıntının **Hz. Musa**'yı da tuttuğundan bahsetmemiştir. Öyleyse, **Hz. Musa**: *"Ya Rabbi, eğer dileseydin onları da, beni de daha evvel helak ederdin"* demiş olduğu halde, bu sarsıntının onu da yakaladığı nasıl söylenebilir? Bu iki Mîkat'tan her birinin, bu hükümlere tahsis edilmesi, bunların her birinin, diğerinden ayrı olduğu zannını kuvvetlendirir...

Bu Mîkat'ın, Allah'ın **Hz. Musa**'ya konuştuğu ve **Hz. Musa**'nın Allah'ı görmeyi istediği Mîkat olduğunu söyleyenler, görüşlerine şöyle diyerek delil getirdiler: Allahu Teâlâ, birinci âyette, *"Vakta ki Musa, tayin ettiğimiz vakitte geldi..."* (A'raf, 143) buyurmuştur.. Bu ifade, "Mîkat" (belirlenmiş vakit) lafzının, bu Mîkata mahsus olduğuna delâlet eder... Cenâb-ı Hak bu âyette de, *"Mûsa, tayin ettiğimiz vakit için, kavminden yetmiş adam seçti.."* buyurunca, bu Mîkat'tan muradın, o Mîkat'ın aynısı olması gerekir..

Buna şöyle cevap verilir: Bu delil zayıftır; şüphe yok ki, önceki görüşü kuvvetlendirmek için zikredilen deliller daha kuvvetlidir. Allah en iyisini bilendir.

Üçüncü görüş: Bu Mîkat'ın tefsiri hususunda üçüncü açıklama, **Hz. Ali** (r.a)'den rivâyet edilen şu hususdur: O şöyle demiştir: **"Musa** ve **Harun** (a.s), dağın eteğine vardılar.. Derken, **Harun** (a.s) uyudu; Allahu Teâlâ da onun canını aldı.. **Hz. Musa** Tûr'dan dönünce, kavmi: **"Harun**'u, o öldürdü!" dediler. Bunun üzerine **Musa** (a.s), kavminden yetmiş adam seçti ve onlar, **Harun** (a.s)'un yanına gittiler.. Allahu Teâlâ da onu diriltti ve o: "Beni hiç kimse öldürmedi.." dedi.. Bunun üzerine onları, burada müthiş bir sarsıntı yakaladı..." İşte bu konuda söylenenlerin tamamı, bundan ibarettir. Allah en iyisini bilendir..

BEŞİNCİ MESELE

Âlimler, bu sarsıntı hususunda, ihtilaf etmişlerdir:

1) Bunun, öldürücü bir sarsıntı olduğu söylenmiştir... **Süddî** şöyle demiştir: **"Musa** (a s.), "Ya Rabbi, sen onların en hayırlılarını öldürdüğün ve beraberimde onlardan hiç kimse kalmadığı halde, ben İsrailoğullarına nasıl dönerim, ben onlara ne derim? Bundan sonra onlar bana, içlerinden birisini nasıl emânet ederler, güvenirler?" dedi. Bunun üzerine de, Allahu Teâlâ onları diriltti. Binâenaleyh, âyetteki, *"Eğer dileseydin onları da, beni de daha evvel helak ederdin"* ifadesi, **"Musa** (a.s), İsrailoğullarının, onların yanına döndüğü zaman kendisini, o yetmiş şahıs hakkında itham etmelerinden ve onların ölmüş olabileceklerini kabul etmemelerinden korktu da; Rabbine "eğer dileseydin, Mîkat'a çıkmazdan önce bizi imha ederdin ve İsrailoğulları bunu görüp beni itham etmezlerdi..." demiştir" manasındadır.

2) Bu sarsıntı, öldürücü değildi... Fakat onlar bu korkunç durumu görünce, onları bir titreme aldı ve neredeyse eklemleri birbirinden ayrılacak ve belleri çatırdayacak denli sarsılmaya başladılar.. Öyle ki, **Hz. Musa**,

onların ölmelerinden korktu... İşte bu esnada, ağladı ve dua etti; bunun üzerine Allahu Teâlâ da bu sarsıntıyı giderdi.

Fısk Yüzünden Umuma Bela Gelip Gelmemesi

Âyetteki أَتُهْلِكُنَا بِمَا فَعَلَ السُّفَهَاءُ مِنَّا *"İçimizden birtakım beyinsizlerin işledikleri (günahlar) yüzünden, hepimizi helak mi edeceksin?"* ifadesi hakkında ehl-i ilim, şöyle demiştir: **Musa** (a.s)'nın, Hak Teâlâ'nın, başkalarının günahı sebebiyle bir kavmi imha edeceğini zannetmiş olması mümkün değildir... Dolayısıyla bu ifadeyi tevil etmek gerekir.. Bu hususta şu iki bahis bulunmaktadır:

1) Buradaki "istifhâm", inkâr manasındadır. Musa (a.s) bu istifham ile, "Sen, böyle yapmazsın.." manasını kastetmiştir.. Nitekim, "Böyle yapmazsın" manasında, "Sana hizmet edeni, sen hakir mi kılarsın?" dersin..

2) **Müberred:** " Bu, "Bizi mahvetme!" manasında, şefkat ve merhamet talep etmeyi ifade eden bir sorudur" demiştir...

Âyetteki Fitne Kavramı

Âyetteki إِنْ هِيَ إِلَّا فِتْنَتُكَ *"Zaten o da senin fitnenden (imtihanından) başka bir şey değil"* ifadesi hakkında **Vâhidî** (r.h.) şöyle demiştir: "Buradaki "hiye" zamiri, "fitne" kelimesine râci'dir.. Nitekim sen, إِنْ هُوَ إِلَّا زَيْدٌ "Bu, Zeyd'den başkası değildir" ve إِنْ هِيَ إِلَّا هِنْدٌ "Bu, Hind'den başkası değildir" dersin.. Dolayısıyla, bu âyetin manası, "Beyinsizlerin içine düştüğü bu fitne, ancak, senin bir kavmi, kendisiyle saptırarak böylece de onların içine düştüğü; bir diğer kavmi de, kendisinden koruyarak, böylece de onların hak üzerine sebât etmiş olduğu bir imtihanındır.." şeklindedir. Sonra **Hz. Musa,** her şeyin Allah'tan olduğunu te'kîd ederek, *"Sen, onunla kimi dilersen saptırır, yine onunla kimi dilersen hidâyete erdirirsin"* demiştir..." **Vahidî,** sözüne devamla şöyle der: "Bu âyet, onlara hiçbir mazeret bırakmayacak şekilde, Kaderiyye **(Mu'tezile)** aleyhine olan apaçık delillerden birisidir..."

Mu'tezile'nin İddiası

Mu'tezile ise: "Cebriyye'nin, bu âyete tutunması mümkün değildir. Çünkü Allahu Teâlâ, "Kullarından dilediğini, bu fitne sebebiyle dinden saptırırsın" dememiştir.. Bir de, Allahu Teâlâ *"Onunla saptırırsın.."* buyurmuştur ki bu, "O sarsıntı ile şaşırtırsın, saptırırsın.." demektir.. Malûmdur ki Allah, sarsıntı ile, saptırmaz.. Öyleyse bu âyeti, te'vil edip başka bir

manaya hamletmek gerekir. Âyetteki *"Zaten o da senin fitnenden (imtihanından) başka bir şey değil"* ifadesine gelince, bu "O, senin imtihanından ve sana kulluğun şiddet ve zorluğundan başka bir şey değildir" manasınadır. Çünkü Cenâb-ı Hak, bu sarsıntıyı izhar edince, onları buna karşı sabretmekle mükellef tutmuştur..

Âyetteki, تُضِلُّ بِهَا مَنْ تَشَاءُ *"Sen, onunla kimi dilersen saptırırsın..."* ifadesine gelince, bununla ilgili birkaç izah bulunmaktadır:

1) "Bu imtihan ile, bu mükellefin iman etmesi ve imanında devam etmesi şartıyla, dilediğini cennete ve sevaba ulaştırırsın. Ve dilediğini, iman etmemesi şartıyla veyahut da, iman etse bile, imanında sabır ve sebât göstermemesi şartıyla, cezalandırırsın.."

2) Buradaki, saptırmaktan murat, mahvetme manası olabilir.. Buna göre âyet, "Dilediğini bu sarsıntı ile helâk eder, dilediğini de bundan kurtarırsın.." manasındadır.

3) Bu imtihan, hidâyete erenin, hidâyetindeki ve dalâlete düşenin de dalâletindeki sebep gibi olunca, bunun Allah'a izafe edilmesi caiz olmuştur" demiştir.

Mu'tezile'ye Cevap

Bil ki bu te'viller, fazla ciddî olmayan ve geniş tutularak yapılmış olan te'villerdir. Halbuki aklî deliller, bu ifadeden muradın, bizim söylemiş olduğumuz mana olması gerektiğine delâlet etmektedir. Bunun izahı birkaç bakımdandır:

1) Hem imana, hem de inkâr etmeye uygun olan kudretin bir tarafa olan tesirinin, diğer tarafa olan tesirinden üstün gelmesi, ancak müreccih olan, tercih ettirici olan bir sebepten dolayıdır; bu sebebin yaratıcısı ise Allahu Teâlâ'dır.. Bu sebep bulunduğu zaman, fiilin oluşması vacip olur.. Bu öncüller sabit olunca, hidâyetin ve saptırmanın da, Allah'tan olduğu sabit olur.

2) Her akıllı insan, ancak imanı, hakkı ve doğruluğu talep eder.. Binâenaleyh, her iş insanın kendi niyet ve seçimiyle olmuş olsaydı, herkesin mü'min ve hak üzere olması icap ederdi.. Durum böyle olmadığına göre, her şeyin Allah'tan olduğu sabit olmaktadır..

3) Eğer hidâyet ve marifetullahın meydana gelmesi, kulun kendi fiiliyle olsaydı, o kul nazarında hak inanç, bâtıl olandan ayrılmadığında, o kulun bu iki inançtan hassaten birisini elde etmesi ve meydana getirmesi

imkânsız olurdu... Ama, şu inancın hak, öteki inancın da bâtıl olduğunu bilmesi, onun, bu inancı, daha önce nasıl idiyse, öylece bilmiş olmasını gerektirir. Binâenaleyh, bu inanca ulaşma hususundaki bu kudretin, bu hak olan itikadın, daha önceden mevcut olması şartına bağlı olmasını gerektirir.. Bu ise, bir şeyin şartının, yine kendisi olmasını gerektirir ki, bu da imkânsızdır.. Böylece, hidâyetin ve ilmin kulun yaratmasıyla olmasının imkânsız olduğu kesinlik kazanmış olur. **Mu'tezile**'nin tevillerinin yanlış olduğunu gösterme hususundaki açıklamalar ise, bu kitapta daha önce, defalarca geçmişti. Allah en iyisini bilendir..

Allah'ın Merhametinin Özelliği

Sonra Cenâb-ı Hak, **Hz. Musa**'nın bunun peşinden أَنْتَ وَلِيُّنَا فَاغْفِرْ لَنَا وَارْحَمْنَا وَأَنْتَ خَيْرُ الْغَافِرِينَ *"Sen bizim mevlâmızsın, bizi affet, bize merhamet et... Sen, mağfiret edenlerin en hayırlısısın.."* dediğini nakletmiştir. Bil ki, *"Sen bizim mevlâmızsın"* sözü hasr ifade edip, "Senden başka hiçbir dostumuz, hiçbir yardımcımız ve hiçbir hidâyet edenimiz yoktur.." demektir.. Bu, daha önce geçen, *"Sen, onunla kimi dilersen saptırır, yine onunla kimi dilersen hidâyete erdirirsin"* sözünün devamıdır.. *"Bizi affet, bize merhamet et"* ifadesinden murat şudur: **Hz. Musa** (a.s)'nın, *"Zaten, o da senin fitnenden (imtihanından) başka bir şey değil"* şeklinde bir söz söylemiş olması, büyük bir cürettir. Bundan dolayı o, Allahu Teâlâ'dan, bu cür'etini bağışlamasını istemiştir.. Âyetteki, *"Sen, mağfiret edenlerin en hayırlısısın"* ifadesi, "Senin dışındaki herkes ancak, ya güzel bir övgü veya bol bir mükâfat, ya da kalbindeki değersiz, önemsiz bir duyguyu (anma hissini) gidermek için bağışlar. Velhasıl, bu bağışlamalar ya bir fayda elde etmek için, ya da bir zararı gidermek için olur.. Ama sana gelince sen, kullarının günahlarını, hiçbir karşılık ve menfaat elde etmek için değil, aksine sırf fazl-u kereminden dolayı bağışlarsın..." manasındadır. Dolayısıyla Cenab-ı Allah'ın mağfiret edenlerin en hayırlısı olduğunu kesinlikle söylemek gerekir.. Allah en iyisini bilendir.

وَاكْتُبْ لَنَا فِي هٰذِهِ الدُّنْيَا حَسَنَةً وَفِي الْاٰخِرَةِ إِنَّا هُدْنَا إِلَيْكَ قَالَ عَذَابِي أُصِيبُ بِهِ مَنْ أَشَاءُ وَرَحْمَتِي وَسِعَتْ كُلَّ شَيْءٍ فَسَأَكْتُبُهَا لِلَّذِينَ يَتَّقُونَ وَيُؤْتُونَ الزَّكٰوةَ وَالَّذِينَ هُمْ بِاٰيَاتِنَا يُؤْمِنُونَ ﴿١٥٦﴾

"Dünyada da, âhirette de bize hasene (iyilik) yaz. Biz, sana döndük" dedi. Allah dedi ki: "Ben, azâbıma dilediğimi dûçâr ederim.. Benim rahmetim ise, her şeyi kuşatmıştır.. Onu (rahmetimi), ittika eden, zekâtını veren ve âyetlerimize iman eden kimseler için yazacağım.." (A'râf, 156).

Bil ki bu, **Hz. Musa**'nın, o sarsıntıyı gördüğü zaman yapmış olduğu duanın devamıdır. Âyetteki, وَاكْتُبْ لَنَا فِى هٰذِهِ الدُّنْيَا حَسَنَةً *"Dünyada... bize hasene (iyilik) yaz"* ifadesinin manası şudur: **Hz. Musa** (a.s) önce, *"Sen, bizim mevlâmızsın"* diyerek, kendisinin Allah'tan başka velisi, dostu bulunmadığını ifade etmiştir. Velî ve yardımcıdan ise, iki şey beklenir: Birisi, zararları gidermesi, ikincisi fayda temin etmesidir. Zararı giderme, fayda temininden daha öncedir.. İşte bundan dolayı **Hz. Musa**, *"Bizi bağışla ve bize rahmet et!"* diyerek, Allah'tan önce zararı def etmesini, sonra da bunun peşi sıra, *"Dünyada da, âhirette de bize hasene (iyilik) yaz"* diyerek, Allah'tan fayda temin etmesini dilemiştir. Âyetteki, "vektüb lenâ" (bize... yaz) ifadesi, "Bizim için vâcip kıl..." anlamındadır. "Yazmak" kelimesi, vâcip kılmak manasında kullanılır. **Hz. Musa**'nın, dünyada da âhirette de "hasene" (iyilik) istemesi, Cenâb-ı Hakk'ın, *"Ey Rabbimiz, bize dünyada da iyi hal (hasene) ver, âhirette de iyi hal ver.."* (Bakara, 201) âyetinde haber verdiği gibi, Muhammed ümmetinin, mü'minlerinin talebi ve isteği gibidir...

Bil ki Allah'ın, kulunun velîsi olması, kulun O'ndan, zararları savıp, faydaları ulaştırmasını dilemesine münasip olur. Böylece O'nun lütfunun, kereminin ve ulûhiyyetinin eserleri ortaya çıkar. Aynı şekilde kulun tevbe, inkıyâd ve huşû ile meşgul olması da, bu şeyleri istemeye uygundur. Binâenaleyh **Hz. Musa** (a.s) önce ilk sebebi zikretmiştir ki, bu da Hak Teâlâ'nın onun dostu olmasıdır. Sonra da bu sebebin peşi sıra, o şeyleri istemiştir. Daha sonra **Hz. Musa** (a.s) ikinci sebebi zikretmiştir ki, bu da kulun, tevbe ve inkıyâd içinde olmasıdır. Bundan dolayı o, *"Biz sana döndük (tevbe ettik)"* demiştir. Müfessirler buradaki, "hudnâ" kelimesinin, *"Tevbe ettik ve sana döndük"* manasında olduğunu söylemişlerdir. **Leys** "Bunun mastarı olan "hevd" kelimesinin, "tevbe etmek" manasında olduğunu" söylemiştir. **Musa** (a.s), bu sebebi de zikretmiştir. Çünkü bu istekleri talep etmenin yerinde olmasını sağlayan, ancak şu iki şeyin toplamıdır: Allah'ın İlah, Rab ve Velî olması, bizlerin de O'nun tevbe eden, boyun eğen ve huşu içinde

olan kulları olmamızdır. Birincisi, rubûbiyyet izzetinin, ikincisi ise ubudiyyet (kulluk) zilletinin gereğidir. İşte bu ikisi bulunup, bir araya geldiklerinde bunlardan daha kuvvetli sebep bulunmaz.

Cenâb-ı Hak, **Hz. Musa** (a.s)'nın duasını nakledince, bunun peşinden **Hz. Musa** (a.s)'ya verdiği cevabı zikretmiş ve عَذَابِي أُصِيبُ بِهِ مَنْ أَشَاءُ *"Ben, azâbıma dilediğimi dûçâr ederim"* demiştir. Bu, "Ben, dilediğime azap ederim. Bana hiç kimse itiraz edemez. Çünkü her şey benim mülkümdür. Her kim kendi öz mülkünde tasarrufta bulunuyorsa, hiç kimsenin ona itiraz hakkı yoktur" demektir. **Hasan el-Basri,** "men eşâü" (dilediğimi) kelimesini "isâe" (kötülük yapmak) mastarından olarak, "men esâe" (Kim kötülük yaparsa) şeklinde okumuştur. **İmam-ı Şafiî** de bu kıraati benimsemiştir.

Cenâb-ı Hakk'ın وَرَحْمَتِي وَسِعَتْ كُلَّ شَيْءٍ *"Benim rahmetim ise her şeyi kuşatmıştır"* ifadesi ile ilgili pek çok görüş vardır:

a) Bundan murat şudur: Allah'ın rahmetinin, dünyada her şeyi kuşatmış olduğu, âhirette ise bu rahmetin sadece mü'minlere has olduğu, Cenâb-ı Hakk'ın, *"Onu, ittikâ edenler.. için yazacağım"* buyruğu ile buna işaret edildiği söylenmiştir.

b) Var olmak, ademden (yok olmaktan, hiç olmamaktan) daha hayırlıdır. Buna göre, kendisine Allah'ın rahmetinin ulaşmamış olduğu hiçbir varlık yoktur. Çünkü Allah'ın rahmetinin en aşağı mertebesi, o varlığı var etmiş olmasıdır.

c) Denilmiştir ki: Hayır, bizzat, şer ise arızî olarak istenir. Bizzat istenilen daha üstün ve râcih, arızî olarak talep edilen ise daha aşağı derecededir.

Mu'tezile şöyle demiştir: Allah'ın rahmeti, hayrı dilemekten ibarettir. Mevcut olan bütün canlıları, Hak Teâlâ rahmet, lezzet ve hayır için yaratmıştır. Çünkü eğer canlı, bir şeyden yararlanıyor veya yararlanabilir ise, bu pek çok yönden, Allah'ın rahmeti sebebiyledir. Eğer bir elem ve bir acı meydana geliyorsa, bunun pek çok karşılığı vardır. Bunlar da Allah'ın nimet ve rahmetindendir. İşte bu sebepten ötürü Cenâb-ı Hak, *"Benim rahmetim ise her şeyi kuşatmıştır"* buyurmuştur. Bizim âlimlerimiz ise, bu âyetin, *"Kendisine her şey verilmiş"* (Neml, 23) âyeti gibi, kendisiyle husûsî bir hüküm murat edilen umumî bir ifade olduğunu bildirirler.

Cenâb-ı Allah'ın فَسَأَكْتُبُهَا لِلَّذِينَ يَتَّقُونَ وَيُؤْتُونَ الزَّكَوٰةَ وَالَّذِينَ هُمْ بِآيَاتِنَا يُؤْمِنُونَ *"Onu (rahmetimi), ittikâ eden, zekâtını veren ve âyetlerimize imân eden kimseler*

için yazacağım" ifadesine gelince, bil ki Allahu Teâlâ'nın buyruklarının hepsi şu iki kısma ayrılır:

a) Terkler... Bunlar, insanın terk etmesi, kaçınması ve sakınması gereken şeylerdir. Âyetteki, *"İttika eden (kimseler için)"* ifadesi ile, bu kısma işaret edilmektedir.

b) (Yapılması gerekli olan) fiiller... Bu mükellefiyetler de ya insanın malına, ya da kendisine yöneliktirler. Birinci kısım, zekattır ve Cenâb-ı Hak, *"Zekâtını veren (kimseler)"* buyurarak buna işaret etmiştir. İkinci kısma gelince, buna ilim ve amel yönünden, insana vâcip olan şeyler dahildir. İlim, (Allah'ı) bilip tanımaktır. Amel de, dil ile ikrar ve uzuvlar ile ibadet etmektir ki, namaz buna dahildir. İşte âyetteki, *"Âyetlerimize iman eden kimseler.."* ifadesi ile de, bunların toplamına işaret edilmektedir. Bunun bir benzeri de, Bakara Sûresi'ndeki ... "هُدًى لِلْمُتَّقِينَ الَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِالْغَيْبِ" (Bakara, 2-3) âyetleridir.

اَلَّذِينَ يَتَّبِعُونَ الرَّسُولَ النَّبِيَّ الْأُمِّيَّ الَّذِي يَجِدُونَهُ مَكْتُوبًا عِنْدَهُمْ فِي التَّوْرٰيةِ وَالْإِنْجِيلِ يَأْمُرُهُمْ بِالْمَعْرُوفِ وَيَنْهٰيهُمْ عَنِ الْمُنْكَرِ وَيُحِلُّ لَهُمُ الطَّيِّبَاتِ وَيُحَرِّمُ عَلَيْهِمُ الْخَبَائِثَ وَيَضَعُ عَنْهُمْ إِصْرَهُمْ وَالْأَغْلَالَ الَّتِي كَانَتْ عَلَيْهِمْ فَالَّذِينَ اٰمَنُوا بِهِ وَعَزَّرُوهُ وَنَصَرُوهُ وَاتَّبَعُوا النُّورَ الَّذِي أُنْزِلَ مَعَهُ أُولٰئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ ﴿١٥٧﴾

"(Onlar), yanlarındaki Tevrat ve İncil'de, (ismini ve sıfatlarını) yazılı bulacakları ümmi nebî olan, o resûle tâbi olanlardır. O, kendilerine iyiliği emrediyor, onları kötülükten nehyediyor; onlara (kendilerine haram kılmış oldukları) temiz şeyleri helâl, (helâl saydıkları) murdar, pis şeyleri de üzerlerine haram kılıyor. O, onların ağır yüklerini ve sırtlarındaki zincirleri indiriyor. İşte O'na iman edenler, O'na ta'zîm edenler, O'na yardım edenler ve O'nunla birlikte indirilen nûra tabi olanlar yok mu! İşte onlar kurtuluşa erenlerin tâ kendileridir."
(A'râf, 157).

Nebiyy-i Ümmî'nin Tevrat ve İncil'de Haber Verilmesi

Bil ki Cenâb-ı Hak, kendisi için dünyada ve âhirette rahmetini yazdığı (takdir ettiği) kimselerin sıfatlarının, "takva, zekat verme ve Allah'ın âyetlerine imân etme" olduğunu beyan edince, bunun peşi sıra, bunların bir diğer sıfatlarının da, yanlarındaki **Tevrat** ve **İncil**'de yazılı bulacakları ümmî peygambere uymak olduğunu bildirmiştir. Âlimler bu hususta ihtilaf etmiş olup, bir kısmı şöyle demiştir: "Bu ifâdeden maksat, **Tevrat**'ta sıfatlarını (özelliklerini) bulmalarından ötürü, o ümmî nebinin peygamberliğine imân ederek, O'nun yolundan gitmeleridir. Çünkü insanlara peygamber olarak gönderilmezden önce, o peygamberin hükümleri hususunda insanların O'na tâbi olmaları mümkün değildir. Âyetteki *"ve İncil'de"* sözü hakkında da şöyle demişlerdir: Bu, "O'nun (adını) **İncil**'de yazılı bulacaklardır" demektir. Çünkü Allah, henüz **İncil**'i indirmeden, onların, Hz. Muhammed (s.a.s)'in sıfatlarını **İncil**'de bulmaları imkansızdır. Bazı âlimler de şöyle demişlerdir: "Aksine bu ifâdede kastedilenler, Hz. Muhammed (s.a.s)'in peygamberlik zamanına erişen İsrailoğullarıdır. Böylece Cenâb-ı Hak bu günlere erişmiş olan kimselere, âhiretteki rahmetini, ancak ümmî bir nebî olan o peygambere tâbî oldukları takdirde vereceğini beyan etmiştir." Bu ikinci görüş doğruya daha yakındır. Çünkü Hz. Muhammed (s.a.s) henüz yokken ve peygamber olarak gönderilmezden önce, O'na tabî olmak mümkün değildir. Böylece Cenâb-ı Hak, bu âyet-i kerime ile, bu rahmetine, İsrailoğullarından, ancak müttakî olan, zekatını veren ve **Hz. Musa** (a.s) zamanındaki âyetlere inanan; Hz. Muhammed (s.a.s) devrinde yaşayanların ise, bu sıfatları haiz olmakla birlikte, getirdiği ahkâmda kendisine de tabi olanların nail olacaklarını bildirmiştir.

Hz. Peygamber'in Bu Âyetteki Dokuz Sıfatı

Bunu iyice anladığın zaman biz diyoruz ki: Allahu Teâlâ, bu âyette, Hz. Muhammed (s.a.s)'i tam dokuz sıfatla tavsîf etmiştir:

Birinci sıfat, O'nun bir "resul" olması... Örfe göre, bu kelime bilhassa, Allahu Teâlâ'nın insanlara buyruklarını tebliğ etmesi için gönderdiği (görevlendirdiği) kimse hakkında kullanılır.

İkinci sıfat, O'nun bir "nebî" olması... Bu da, O'nun, Allahu Teâlâ katında mertebesinin yüce olduğuna delâlet eder.

Üçüncü Vasfı Olan "Ümmîlik" Sıfatı

Üçüncü sıfat, O'nun "ümmî" olması... **Zeccâc** şöyle demiştir: "Ümmî" kelimesi, "Arap milletinin özelliklerini taşıyan kimse" manasındadır. Nitekim Hz. Peygamber (s.a.s): إِنَّا أُمَّةٌ أُمِّيَّةٌ لَا نَكْتُبُ وَلَا نَحْسِبُ *"Biz, yazı ve hesap bilmeyen ümmî bir toplumuz"* buyurmuştur. Çünkü Arapların çoğu okuma ve yazma bilmiyorlardı. Hz. Peygamber (s.a.s)'in kendisi de böyle idi. Bu sebeple Cenâb-ı Hak, O'nu "ümmî" diye tavsif etmiştir."

Muhakkik âlimler ise şöyle demişlerdir: "Hz. Peygamber (s.a.s)'in, bu izaha göre, ümmî oluşu, O'nun mu'cizelerinden birisidir. Bunu birkaç yönden açıklayabiliriz:

a) Hz. Peygamber (s.a.s), Allah'ın kitabını, o insanlara hem de (vahyedilmiş şekliyle) manzûm olarak, hiçbir kelimesini değiştirip bozmaksızın, tekrar tekrar okuyordu. Bir Arap hatibi, irticâlî olarak bir hitabe okuyup, daha sonra bunu tekrarladığında, ister istemez ya ona bazı şeyler ilave ediyor, ya da ondan az-çok bazı şeyleri eksiltiyordu. Hz. Muhammed (s.a.s) ise, yazı yazmayı ve yazılanı okumayı bilmediği halde, hiçbir ziyâdede, eksiltmede ve değiştirmede bulunmaksızın Allah'ın kitabını okuyordu. İşte bu da, O'nun mu'cizelerinden birisidir. Nitekim Allahu Teâlâ, *"(Habibim) seni okutacağız ve sen (asla) unutmayacaksın"* (A'lâ, 6) buyurarak buna işaret etmiştir.

b) Eğer, Hz. Peygamber (s.a.s) yazabiliyor ve okuyabiliyor olsaydı, zaman zaman önceki ümmetlerin kitaplarını okuduğu, böylece bu bilgilerin o okumalar neticesinde meydana geldiği hususunda itham edilirdi. Ama o, hiçbir öğretim ve okumada bulunmaksızın, pek çok ilimleri ihtiva eden bu yüce Kur'an'ı getirince, bu O'nun mu'cizelerinden birisi olmuştur. Nitekim Cenâb-ı Hakk'ın, *"Sen, bundan evvel ne bir kitap okumuş, ne de O'nu elinle yazmış değildin. Eğer böyle olsaydı, bâtıl söyleyenler şüpheye düşebilirlerdi"* (Ankebut, 48) âyetinden kastedilen budur.

c) Yazı yazmayı öğrenmek kolay bir iştir. Çünkü en az akıllı ve en az zeki olanlar bile, az bir gayretle yazıyı öğrenebilmektedirler. Binâenaleyh yazıyı öğrenememek, anlayış ve idrakte büyük bir eksikliğin olduğuna delâlet eder. Hem sonra Cenâb-ı Hak, Hz. Peygamber (s.a.s)'e, önceki ve sonraki herkesin ilimlerini vermiş ve ona, hiçbir insanın ulaşamadığı bilgiler ile sayısız hakikatleri lütfetmiştir. Akıl ve anlayış bakımından olan bu büyük gücün yanı sıra, Hak Teâlâ, O'nu öyle bir şekilde yaratmıştır ki,

O'nun aklı ve anlayışı çok az kimselerin bile kolaylıkla öğrenebildiği yazıyı öğrenmeye ihtiyacı olmamıştır. İşte böylece, birbirine zıt bu iki durumu birleştirmek, adetâ iki zıddı uzlaştırmak gibi olmuştur. Bu da, harikulâde bir hâdise olup, bir mu'cize yerine geçmiştir.

Dördüncü sıfat, Cenâb-ı Hakk'ın الَّذِى يَجِدُونَهُ مَكْتُوبًا عِنْدَهُمْ فِى التَّوْرٰيةِ وَالْاِنْجِيلِ *"Yanlarındaki Tevrat ve İncil'de, (ismini ve sıfatlarını) yazılı bulacakları..."* buyruğu ile anlatılan hususdur. Bu, Hz. Peygamber'in sıfatının ve peygamberliğinin sahih olduğunun, **Tevrat**'ta ve **İncil**'de yazılı olduğuna delâlet etmektedir. Çünkü eğer bu oralarda yazılı olmamış olsaydı, böyle bir şeyi söylemek, Yahudi ve Hıristiyanları, O'nun sözünü kabul etmekten uzaklaştıran en önemli sebeplerden biri olmuş olurdu. Zirâ yalan ve iftirada ısrar etmek, nefret uyandıran, en büyük şeylerdendir. Akıllı bir kimse, kendi kıymetinin düşmesine sebebiyet verecek ve insanları, sözünü kabulden uzaklaştıracak olan bir şeyi yapmaz. Cenâb-ı Allah böyle buyurduğuna göre, bu söz, Hz. Muhammed (s.a.s)'in sıfatlarının **Tevrat** ve **İncil**'de zikredilmiş olduğuna delâlet eder. Bu da, Hz. Peygamber (s.a.s)'in nübüvvetinin doğruluğunu gösteren, en büyük delillerden biri olmuş olur.

Beşinci sıfat: Cenâb-ı Hakk'ın, يَأْمُرُهُمْ بِالْمَعْرُوفِ *"Kendilerine iyiliği emrediyor"* ifadesidir. **Zeccâc** şöyle demiştir: *"Kendilerine iyiliği emrediyor"* buyruğunun, "müste'nef" bir cümle olması caiz olduğu gibi, bunun manasının, "Onun, kendilerine iyiyi emrettiğini, yanlarındaki kitapta yazılı olarak buluyorlar" şeklinde olması da mümkündür." Ben diyorum ki: İyiliği emretmenin bütün çeşitleri, Hz. Peygamber'in اَلتَّعْظِيمُ لِاَمْرِ اللهِ وَالشَّفَقَةُ عَلَى خَلْقِ اللهِ *"Allah'ın emrine saygı göstermek, Allah'ın mahlûkatına da şefkat etmek"* hadisinde özetlenmiştir. Bu böyledir, çünkü mevcût olan varlık, ya zâtından dolayı vacibu'l-vücuddur; ya da zâtından dolayı mümkinu'l-vücûd'dur. Zâtından dolayı vâcib olan, Allah (c.c.)'dır. Ve, O'na ta'zimden, O'na kulluk izharından, O'nun izzet kapısında inkıyâd ve huşû izhar etmekten ve O'nun noksanlıklardan berî, zıtlardan ve ortaklardan münezzeh olarak kemal sıfatlarıyla muttasıf olduğunu itirâf etmekten daha şerefli bir iyilik yoktur.

Zâtından dolayı mümkin olan varlığa gelince, eğer o canlı değilse ona hayrı ulaştırmanın yolu yoktur. Çünkü faydalanma, hayat sahibi olma şartına bağlıdır. Bununla beraber, Allah'ın mahlûku olmaları hasebiyle yine de hepsine ta'zim ve saygı nazarıyla bakmak gerekir. Mahlukatın her zerresi, Allah'ın birliğine ve O'nun noksan sıfatlardan münezzeh olduğuna kesin bir delil ve açık bir bürhan olunca, onlara da, saygı ve ta'zim nazarıyla

bakmak gerekir. Yine, Allahu Teâlâ'nın mahlûkatın her zerresinde ilginç sırları ve gizli hikmetleri olduğu için, bunlara, yine saygı ve tazim nazarıyla bakmak gerekir. Ama bu mahlûk, canlılar cinsinden olursa, ona da, insanın gücünün yettiği en son noktaya kadar şefkat göstermek gerekir. Ana-babaya iyilik etmek, akrabayı ziyaret etmek ve iyiliği yazmak, bu şefkâte dahildir. Böylece, Hz. Peygamber'in, *"Allah'ın emrine saygı göstermek; Allah'ın mahlûkatına da şefkat etmek.."* hadisinin, emr-i bi'l-ma'rûfun bütün çeşitlerini toplayan bir söz olduğu sabit olur.

Altıncı sıfat: Allahu Teâlâ'nın, وَيَنْهٰيهُمْ عَنِ الْمُنْكَرِ *"Onları kötülükten nehyediyor"* ifadesiyle anlatılan sıfattır. Bu münkerden maksat, yukarda zikredilen işlerin zıtları olup, bunlar da, putlara tapmak; Allahu Teâlâ'nın sıfatları hakkında bilgisizce ileri geri konuşmak; Cenab-ı Hakk'ın, peygamberlerine indirdiğini inkâr etmek; akraba ile bağları koparmak ve ana-babaya âsi olmak... gibi kötülüklerdir.

Yedinci sıfat: "وَيُحِلُّ لَهُمُ الطَّيِّبَاتِ" buyruğunun anlattığı hususdur. Bazı âlimler: "Tayyibâttan murat, Allahu Teâlâ'nın, helâl olduğuna hükmettiği şeylerdir" demişlerdir ki, bunlar iki bakımdan uzak bir ihtimaldir:

1) Bu duruma göre, âyetin manası, "O, onlara, helâlleri helâl kılıyor" şeklinde oluyor ki, bu sırf tekrardır.

2) Bu takdire göre âyet bir mana ifade etmez; çünkü biz, Allahu Teâlâ'nın helâl kıldığı şeylerin neler olduğunu ve kaç tane olduğunu bilmiyoruz.. Binâenaleyh, aksine burada gereken, "tayyibât"tan muradın, insanın fıtratı ve yaratılışı itibariyle ona hoş gelen şeyler olduğunu söylemektir. Bu böyledir, çünkü bunları yemek bir lezzet ifade eder... Menfaatli, faydalı olan şeylerde aslolan ise, onların helâl olmalarıdır. Bundan dolayı bu âyet, insan nefsinin hoş gördüğü ve yaratılışının lezzet duyduğu her şeyde, aksini ifâde eden ayrı bir delil bulunmadıkça, aslolanın onların helâl olması olduğuna delâlet eder.

Sekizinci sıfat: Âyetteki, وَيُحَرِّمُ عَلَيْهِمُ الْخَبَائِثَ *"(helâl saydıkları) murdar-pis şeyleri de üzerlerine haram kılıyor"* ifadesinin anlattığı hususdur. **Atâ, İbn Abbas**'tan rivâyet ederek şöyle demiştir: "Cenâb-ı Hak, buradaki *"habâis-pis şeyler"* kelimesiyle, leş, kan ve Maide Sûresi'nde, "ذٰلِكُمْ فِسْقٌ" (Maide, 3) ifadesine kadar zikredilen şeyleri kastetmiştir." Ben ise diyorum ki: İnsan fıtratının hoşlanmadığı ve nefsin pis ve kötü bulduğu her şeyi alıp kullanmak, bir elem ve keder sebebidir.. Zararlı olan şeylerde aslolan ise, onların

haram olmalarıdır.. Binâenaleyh bu ifâde, insan fıtratının hoşlanmadığı her şeyde aslolanın, aksini ifâde eden başka bir delil olmadıkça, "haramlık" olmasını gerektirir... **İmam Şâfiî** (r.h.), köpek alıp-satmanın haram olduğu hükmünü, bu asla dayandırmıştır. Çünkü, **İbn Abbas**'ın Hz. Peygamber'den, **"Sahîhayn"**da yer alan rivâyetine göre Hz. Peygamber, اَلْكَلْبُ خَبِيثٌ وَخَبِيثٌ ثَمَنُهُ *"Köpek habistir, pistir"*[6] *onun bedeli de pistir"* buyurmuştur.. Köpeğin bedelinin pis olduğu, böylece sabit olunca, âyetteki *"(helâl saydıkları) murdar-pis şeyleri de üzerlerine haram kılıyor"* ifadesinden dolayı, bunun (köpek alış-verişinin) haram olması gerekir. Aynı şekilde, içki de haramdır. Çünkü içki, *"Ey iman edenler, içki, kumar, (tapmaya mahsus) dikili taşlar, fal okları ancak şeytanın amelinden birer murdardır.."* (Maide, 90) âyetinin delâletiyle, bir pislik, murdar bir şeydir. Murdar olan şey de, dil âlimlerinin bu hususta ittifak etmiş olmalarının delâletiyle, "habîs"tir; habîs olan da, *"(helâl saydıkları) murdar-habis şeyleri de üzerlerine haram kılıyor"* ifadesinden dolayı haramdır..

Dokuzuncu sıfat: Cenâb-ı Hakkın, وَيَضَعُ عَنْهُمْ اِصْرَهُمْ وَالْاَغْلَالَ الَّتِى كَانَتْ عَلَيْهِمْ *"O, onların ağır yüklerini ve sırtlarındaki zincirleri indiriyor..."* ifadesinin beyan ettiği hususdur. Bu ifadeyle ilgili iki mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Sadece **İbn Âmir,** kelimeyi çoğul olarak "اٰصَارَهُمْ" şeklinde; diğer kıraat âlimleri de müfret olarak "اِصْرَهُمْ" şeklinde okumuşlardır.. **Ebu Ali el-Farisî** şöyle demiştir: **"Isr** kelimesi, lafzı müfret olmakla beraber, çoğul anlamında da kullanılan bir mastardır. Âyetteki, çoğul zamirine muzâf kılınmış olması da buna delâlet eder. Bu, çoğula muzâf yapılan, (lafzı) müfret bir kelimedir. Nitekim Cenâb-ı Hak, وَلَوْ شَاءَ اللّٰهُ لَذَهَبَ بِسَمْعِهِمْ وَاَبْصَارِهِمْ *"Allah dileseydi onların işitmelerini, gözlerini de giderirdi.."* (Bakara, 20) buyurmuştur." "Isr" kelimesini çoğul okuyan kimse, bununla muhtelif ahitleri murat etmiştir.. Mastarlar, وَتَظُنُّونَ بِاللّٰهِ الظُّنُونَا *"Ve siz Allah'a karşı (türlü) zanlarda bulunuyordunuz"* (Ahzâb, 10) âyetinde de olduğu gibi, onların ifâde ettikleri şeylerin nevilerinin çok olması halinde, bazen cemi kılınırlar.

İKİNCİ MESELE

"Isr" kelimesi, sahibine ağır gelen ve ağırlığından dolayı hareket etmesine mani olan ağırlık, yük demektir. Bu tabirden maksat, **Hz. Musa** (a.s)'nın şeriatinin çok zor ve ağır olduğunu ifade etmektir.. *"Sırtlarındaki*

6 **Buhârî**, Büyü 113; **Müslim**, Müsâkat, 41 (3/1199). (Benzer hadis).

zincirler..." tabirinden murat da, "Elbisedeki, kendisine idrar bulaşmış olan yeri kesip atmak; tevbe için, kendini öldürmek; hata eden uzvu kesmek ve etteki damarları bulup çıkartmak., gibi, ibadetlerinde söz konusu olan, çok şiddetli ve ağır, zor sorumluluklardır. Allahu Teâlâ, bunları *"zincirler"* diye vasfetmiştir, çünkü bir şeyi haram kılmak, insanı onu yapmaktan alıkor, aynı şekilde zincirler de, insanı bir şey yapmaktan alıkor.. Rivâyet edildiğine göre İsrailoğulları, namaza kalktıkları zaman, yün elbiseler giyiyor, Allah'a ta'zim ve saygı olarak, ellerini boyunlarına zincirlerle bağlıyorlardı. Bu görüşe göre âyetteki *"zincirler"* kelimesi, mecazi bir ifade değildir..

Bil ki bu âyet, zarar veren şeylerde aslolanın, onların meşru olmaması olduğuna delâlet eder. Çünkü, zararlı olan her şey, insana bir yük ve adeta bir zincirdir. Bu ifadenin zahiri, bunların meşru olmamalarını gerektirir... Bu, Hz. Peygamber'in لَا ضَرَرَ وَلَا ضِرَارَ فِى الْاِسْلَامِ *"İslam'da ne zarar vermek, ne de (kendisine yapılan zarara) zararla karşılık vermek yoktur!.."* ve بُعِثْتُ بِالْحَنِيفِيَّةِ السَّهْلَةِ السَّمْحَةِ[7] *"Ben, kolay ve müsamahalı olan, tevhit inancıyla gönderildim..."* hadislerinde ifade edilen hususa benzemektedir. Bu, İslâm şeriatinde, büyük ve önemli bir kaidedir.

Bil ki, Allahu Teâlâ, Hz. Muhammed'i bu dokuz sıfatla nitelendirdikten sonra, فَالَّذِينَ اٰمَنُوا بِهِ *"İşte O'na imân edenlere (...) gelince..."* buyurmuştur. **İbn Abbas:** "Bundan maksat, Yahudilerden O'na iman edenlerdir" demiştir... "عَزَّرُوهُ" ifadesi ise, "O peygambere saygı gösterenler, ta'zim edenler" anlamındadır. **Keşşâf sahibi** ise, "Bu fiilin masdarı olan "ta'zîr" kelimesinin esas manası, "men etmek", engellemektir. Had cezâsından daha hafif olan dövme şeklindeki ta'zîr cezası da, yine bu köktendir. Buna "ta'zîr" denilmesinin sebebi, onun, kötülüğü tekrar tekrar yapmaktan alıkoymasıdır.

Cenâb-ı Hak daha sonra, وَنَصَرُوهُ وَاتَّبَعُوا النُّورَ الَّذِى اُنْزِلَ مَعَهُ *"O'na yardım edenler ve onunla birlikte indirilen nûra tâbi olanlar..."* buyurmuştur.. "Düşmanlarına karşı O'na yardım edenler.." demektir.. Buradaki "nûr" Kur'an'dır. Bunun, "hidâyet" "beyân-açıklama", "peygamberlik" ve "kalpteki açıklığı ve sarahati, nûrun açıklık ve aydınlığı gibi olan hak" anlamlarına geldiği de söylenmiştir.

Eğer: "Buradaki nûr kelimesini, Kur'an manasına hamletmek nasıl mümkün olur? Çünkü Kur'an, Hz. Peygamber'le beraber değil, ancak Cebraîl (a.s) ile indirildi" denilirse, biz şöyle deriz:

7 Müsned, 1/313; Keşfu'l-Hafâ, 2/365.

Bu ifadenin manası, "O, onun peygamberliğiyle beraber indirildi..." şeklindedir. Çünkü onun peygamberliği, Kur'an'ın zuhur etmesiyle zuhur etmiştir..

Allahu Teâlâ, bu sıfatları zikrettikten sonra, "أُولٰئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ" buyurmuştur. Bu, "işte bu kimseler, dünyada da, âhirette de isteklerine ulaşan kimselerdir" anlamındadır...

قُلْ يَآ اَيُّهَا النَّاسُ اِنِّى رَسُولُ اللّٰهِ اِلَيْكُمْ جَمِيعًا نِالَّذِى لَهُ مُلْكُ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ ۚ لَآ اِلٰهَ اِلَّا هُوَ يُحْيٖ وَيُمِيتُ ۖ فَاٰمِنُوا بِاللّٰهِ وَرَسُولِهِ النَّبِيِّ الْاُمِّيِّ الَّذِى يُؤْمِنُ بِاللّٰهِ وَكَلِمَاتِهٖ وَاتَّبِعُوهُ لَعَلَّكُمْ تَهْتَدُونَ ﴿١٥٨﴾

"De ki: "Ey insanlar, şüphesiz ben, göklerin ve yerin mülküne mâlik olan, kendisinden başka hiçbir tanrı bulunmayan, hem dirilten, hem öldüren Allah'ın, siz hepinize gönderdiği bir peygamberim... Öyleyse Allah'a ve O'nun, Allah'a ve Allah'ın sözlerine iman eden ümmî nebî olan peygamberine iman edin ve ona tâbi olun... Umulur ki hidâyete ulaşırsınız.." (A'râf, 158).

Hz. Muhammed'in Risaleti Evrenseldir

Bil ki Allahu Teâlâ, *"rahmetimi, ittikâ edenlere yazacağım.."* (A'râf, 156) buyurunca, sonra bu rahmetin o müttakiler için meydana gelebilmesinin onların bu ümmî nebî olan peygambere ittibâ etmeleri şartına bağlı olduğunu bildirmiştir. Bu âyette ise, O'nun peygamberliğinin bütün insanlar için olduğunu, kesin olarak beyan etmiş ve قُلْ يَا اَيُّهَا النَّاسُ اِنِّى رَسُولُ اللّٰهِ اِلَيْكُمْ جَمِيعًا *"De ki: "Ey insanlar, şüphesiz ben, ... Allah'ın, siz hepinize gönderdiği bir peygamberim.."* buyurmuştur.

Bu ifadeyle ilgili iki mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Bu âyet, Hz. Muhammed (s.a.s)'in, bütün insanlara gönderildiğine delâlet eder. Yahudilerden, **İsâ el-İsfehanî**'nin tâbileri olan ve kendilerine "İseviyye" denilen bir cemaat: "Hiç şüphesiz Muhammed, İsrailoğullarına değil, sadece Araplara gönderilmiş sadık bir peygamberdir" demişlerdir.

Onların sözlerinin yanlışlığına dair delilimiz, bu âyettir... Çünkü, âyetteki *"ey insanlar..."* sözü, bütün insanları içine alan bir hitaptır. Bundan sonra âyette, *"Şüphesiz ben... Allah'ın, siz hepinize gönderdiği bir peygamberim"* buyurulmuştur. Bu ifade de, Hz. Muhammed'in bütün insanlara gönderilmiş olmasını gerektirir.. Ve yine onun, dini, kesin olarak kendisinin bütün âlemlere (insanlığa) gönderildiğini açıkça bildirdiğini göstermektedir. Dolayısıyla ya "o hak peygamberdir" denilir, ya da, "böyle değildir" denilebilir. Eğer o, hak bir peygamber idiyse, onun yalan söylemiş olması imkânsızdır; binâenaleyh, onun, iddia ettiği her hususta, sadık ve doğru olduğuna kesin olarak inanmak gerekir. Bundan dolayı mütevatir haberlerle ve bu âyetin zahiriyle, Hz. Muhammed'in, kendisinin bütün insanlara gönderildiğini bildirdiği sabit olduğuna göre, onun bu söz ve iddiasında da sadık olması gerekir.. Bu ise, "O, sadece Araplara gönderilmişti, İsrailoğullarına değil..." diyen kimsenin sözünün yanlış olduğunu gösterir.

Ama, "O, hak bir peygamber değildir" diyen kimsenin iddiasına gelince, bu, Hz. Peygamber'in hem Araplara, hem de diğer insanlara bir peygamber olarak gönderilmiş olduğu hakikatini zedeler. Binâenaleyh Hz. Peygamber'in, insanların tamamına değil de, onların bir kısmına peygamber olduğunu söylemenin bâtıl ve çelişkili bir söz olduğu sabit olur.

Bu sabit olunca, biz deriz ki, "Bazı âlimler, âyetteki *"Ey insanlar, şüphesiz ben... Allah'ın, siz hepinize gönderdiği bir peygamberim"* buyruğunun, kendisinde bir tahsis bulunan umûmî bir ifade olduğunu söylemişlerdir. Bazı âlimler ise bunu kabul etmemişlerdir. Birinci görüşte olanlar şöyle demişlerdir: Bu ifade şu iki yönden tahsis edilmiştir:

a) Eğer insanlar, mükellefler cümlesinden iseler, Hz. Muhammed (s.a.s), bütün insanlara gönderilmiş bir peygamberdir. Ama onların hepsi, mükellef değil iseler, o zaman Hz. Muhammed, onların hepsine gönderilmiş olmaz. Bunun sebebi şudur: Hz. Peygamber (s.a.s): رُفِعَ الْقَلَمُ عَنْ ثَلَاثٍ عَنِ الصَّبِيِّ حَتَّى يَبْلُغَ وَعَنِ النَّائِمِ حَتَّى يَسْتَيْقِظَ وَعَنِ الْمَجْنُونِ حَتَّى يُفِيقَ *"Üç kısım insandan sorumluluk kalemi kaldırılmıştır: Akil baliğ oluncaya kadar çocuktan; uyanıncaya kadar, uyumakta olan kimseden; kendisine gelinceye (aklı başına gelinceye) kadar deliden"*[8] buyurmuştur.

b) Hz. Peygamber (s.a.s), kendisini izleyebilmesi ve uyabilmesi için, varlığı ve peygamber olarak gönderildiği, mu'cizeleri ve şeriati, haberi kendisine

8 **Buhârî**, Hudûd. 22; **Tirmizî**, Hudud, 1 (4/32); **İbn Mace**, Talak, 15 (1/658-659).

ulaşmış olan her insana gönderilmiş bir peygamberdir. Ama dünyanın bir köşesinde, kendilerine Hz. Muhammed'in bir peygamber olarak gönderilişinin ve mu'cizelerinin haberi ulaşmamış olan bir topluluğun bulunduğunu farzedersek, işte bu kimseler, O'nun peygamberliğini kabul etmekle mükellef değildirler.

İkinci görüşteki âlimler ise, âyette bir tahsisin (istisnanın) bulunmasını şu iki yönden kabul etmemişlerdir:

a) Bunu şöyle açıklarız: Âyetteki *"Ey insanlar.."* sözü bir hitaptır ve bu hitap ancak mükellef olanlar içindir. Durum böyle olunca, âyetteki, *"Ey insanlar..."* hitabının şumûlüne girenler, ancak mükellef olan insanlardır. Bu duruma göre, *"Ey insanlar"* sözü, kendisinde tahsis bulunan umûmî bir ifadedir" denilmesi gerekmez.

b) Bir de, âlemin bir köşesinde, Hz. Muhammed (s.a.s)'in peygamber olarak geldiğinin, mu'cizelerinin ve şeriatinin haberi kendilerine ulaşmamış olan bir topluluk bulunabileceğini söylemek, gerçekten uzak bir ihtimaldir. Bu son derece uzak bir ihtimal olunca, bizim böyle bir tahsise (istisnaya) tutunmamıza gerek kalmaz.

İKİNCİ MESELE

Bu âyet, her ne kadar Hz. Muhammed (s.a.s)'in bütün insanlara peygamber olarak gönderildiğine delâlet ediyorsa da, bunda onun dışındaki diğer peygamberlerin, bütün insanlara gönderilmediği hususunda bir delâlet yoktur. Doğrusu bu konuda, Hz. Muhammed (s.a.s)'in dışındaki peygamberler içinde bütün insanlara gönderilmiş bir peygamberin olup olmadığını anlamak için, diğer başka delillere başvurmak gerekir. İşte biz, bundan dolayı diyoruz ki: Bir kısım âlim, Peygamber Efendimiz'in şu gelen hadisinden ötürü, kendisinden başka hiçbir peygamberin bütün insanlara gönderilmediği görüşünü benimsemişlerdir:

أُعْطِيتُ خَمْسًا لَمْ يُعْطَهُنَّ اَحَدٌ قَبْلِى: اُرْسِلْتُ اِلَى الْاَحْمَرِ وَالْاَسْوَدِ وَجُعِلَتْ لِى الْاَرْضُ مَسْجِدًا وَطَهُورًا وَنُصِرْتُ عَلَى عَدُوِّى بِالرُّعْبِ يَرْعَبُ مِنِّى مَسِيرَةَ شَهْرٍ وَاُطْعِمْتُ الْغَنِيمَةَ دُونَ مَنْ قَبْلِى وَقِيلَ لِى سَلْ تُعْطَهُ فَاخْتَبَأْتُهَا شَفَاعَةً لِاُمَّتِى

"Bana, benden önce hiç kimseye verilmemiş olan şu beş şey verilmiştir:

a) Ben, gerek beyaz; gerek esmer derili bütün insanlara peygamber olarak gönderildim.

b) Yeryüzü bana mescid ve temiz sayıldı.

c) Düşmanlarımın kalbine korku salınmakla bana yardım edildi. Öyle ki onlar, bir aylık yerden benden korkarlar.

d) Benden önce hiç kimseye mubah değilken, ganimet bana (helâl kılındı), ve

e) Bana, "İste, istediğin sana verilecek" denildi de, ben bu isteğimi (kıyamet günü) ümmetim için şefâat istemek üzere beklettim."[9]

Bir kimse şöyle diyebilir: "Bu hadis yukarıda bahsedilen hususun (yani evrensellik meselesinin) ispatına yetmez. Zira bundan maksadın, şu olması uzak ihtimal değildir: "Bütün bu hususiyetler Resûlullah'ın özelliklerindendir, O'ndan başkası bunların tamamına sahip olmamıştır, fakat bunların tamamının O'nun hususiyetlerinden olması, bu hususiyetlerinden bir tekinin de sadece kendisine has olmasını gerektirmez. Nitekim denildiğine göre, **Hz. Âdem** (a.s), bütün evlatlarına peygamber olarak gönderilmiştir. Bu duruma göre o da, bütün insanlara gönderilmiş olur. Aynı şekilde **Hz. Nûh** (a.s) da gemiden çıktığı zaman, o zamanki bütün insanlar, ancak o gemidekiler olduğu için, o da bütün insanlara peygamber olarak gönderilmiştir."

Âyetteki الَّذِى لَهُ مُلْكُ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ *"Göklerin ve yerin mülküne mâlik olan"* ifadesine gelince, bil ki, Hak Teâlâ Peygamber'ine, herkese, *"Ben size Allah'ın gönderdiği bir peygamberiyim"* demesini emredince, bunun peşinden bu iddiasının doğruluğuna delâlet edecek şeyleri zikretmiştir. Bil ki bu iddianın faydası, ancak şu dört aslı iyice anlatmakla tamamlanır ve ortaya çıkar:

Birinci asıl: Âlemin, hayat sahibi, âlim ve kudretli bir ilahı bulunduğunu ispat etmek... Âyette buna delâlet eden şey, *"Göklerin ve yerin mülküne mâlik olan.."* kısmıdır. Bu böyledir, çünkü göklerin ve yerin maddesi, bunların, Kur'an-ı Kerim'de zikredilmiş olan birçok bakımdan, hayat sahibi, âlim ve kâdir bir yaratıcıya muhtaç olduklarına delâlet etmektedir ki, bu hususların geniş izahı, bu Tefsir'de (çokça) zikredilmiştir. Biz, mükellefiyetin güzel ve yerinde olduğu ve peygamberler gönderildiği hususunda, bu aslı ispat etmeye ihtiyaç duyduk. Çünkü âlemin, varlığında müessir olacak bir müessirinin bulunmaması, yahut da bir müessirinin olup, fakat ihtiyarı ile fâil değil de, mûcib bizzat (zâtı gereği mecbur) bir varlık olması durumunda, peygamberlerin gönderildiğini söylemek mümkün olmaz.

9 **Buharî**, Humus, 8; **Müslim**, Mesâcid, 3-5 (I/370-371); **Tirmizî**, Siyer, 5 (4/123).

İkinci asıl: Âlemin ilâhının tek, ortaklardan, zıtlardan (muhaliflerden) ve benzerlerden münezzeh olduğunu ispat etme. Âyetteki, لَآ إِلٰهَ إِلَّا هُوَ *"Kendisinden başka hiçbir tanrı bulunmayan"* sözüyle buna işaret edilmektedir. Biz, mükellef tutmanın güzel ve peygamberler göndermenin mümkin olduğu hususunda, bu aslı da beyan etmek ihtiyacını duyduk. Çünkü âlemin iki ilahı olduğunu farzettiğimizde, bu ilahlardan birisi insanlara bir peygamber gönderdiği zaman, belki de bu peygamberin, bu ilaha ibadete çağırdığı insanlar, o ilâhın değil de, diğer ilahın yarattığı insanlar olur. Buna göre bu insanların, (kendilerini yaratmış olan) ilaha ibadet ve itaat etmeleri gerekir. (Öbür ilahın) bu insanlara peygamber gönderip, kendisine itaati vâcip kılması, zulüm ve bâtıl bir iş olur. Ama tek bir ilahın olduğu sâbit olursa, o zaman bütün insanlar, onun kulları olurlar ve o ilahın bütün insanlara gönderdiği talimatlar geçerli ve yerinde olur, herkesin onun emir ve yasaklarına boyun eğmeleri de şart olur. Böylece, âlemin ilahının tek olduğu sâbit olmadığı zaman, peygamberler göndermenin ve mükellefiyetleri ihtiva eden kitaplar indirmenin mümkin olmayacağı kesinlik kazanır.

Üçüncü asıl: Allahu Teâlâ'nın haşre (insanları bir araya toplamaya), neşre, ba'se (diriltmeye) ve kıyameti koparmaya kâdir olduğunu ispat etmek.. Çünkü bunun kesin olmadığını kabul etmemiz halinde, itaatle meşgul olup, günahlardan kaçınmak abes ve anlamsız bir şey olmuş olur. İşte âyetteki, *"Hem dirilten, hem öldüren.."* sözü ile, bu aslın varlığına işaret edilmektedir. Çünkü Cenâb-ı Hak, önce dirilttiği (hayat verdiği) zaman, O'nun tekrar hayat vermeye kâdir olduğu, böylece de yeniden diriltmeye haşre ve neşre muktedir olduğu sabit olmuş olur. Bu takdirde de, ilk hayat veriş, büyük bir in'am (nimet) olmuş olur. Binâenaleyh yerine getireceği taatlerin, bu ilk hayat vermeye şükür yerine geçmesi için Allah'ın insandan kulluk istemesi uzak görülecek bir şey değildir. Yine ilk hayat verme, tekrar diriltmeye de kâdir olduğuna delâlet edince, Cenâb-ı Hak, o insanın amellerinin karşılığını vermeye de kâdir olmuş olur.

Bil ki bu üç aslın doğru olduğunu söylemek gerekince, Allah'ın, peygamberler gönderip, kullarından emir ve tekliflerine uymalarını istemesinin doğru olacağını söylemek gerekir. Çünkü buna göre, bütün insanlar O'nun kullarıdır. Onların O'ndan başka mevlâları yoktur. O, herkese en büyük nimeti in'am etmiş (hayat vermiştir). Yine O, ölümlerinden sonra herkese, amelinin karşılığını vermeye kâdirdir. İşte bu üç sebepten her biri, Allahu Teâlâ'nın kullarını mükellef tutmasının güzel ve yerinde olduğu

hususunda, tam ve yeterli bir sebeptir. Birinci sebep bakımından, bunun güzel olması şundan dolayıdır: Çünkü mevlâ (efendi) olanın, kendisine itaat ve hizmet etmesini kölesinden istemesi normaldir.

İkinci sebep bakımından bunun güzel oluşu ise şundan dolayıdır: Nimetler verenin, nimet yerdiği kimselerden, şükür ve itaat istemesi normaldir.

Üçüncü sebep itibariyle, bunun güzel oluşu ise şöyledir: Mükellefe eksiksiz bir karşılık vermeye muktedir olanın, onu herhangi bir taat ile mükellef kılması da makuldür. Binâenaleyh, Allahu Teâlâ'nın bu âyette işaret ettiği delillerle bu üç asıl sâbit olduğuna göre, Allah'ın peygamberler göndermesinin güzel ve kullarına çeşitli mükellefiyetler yüklemesinin câiz olduğuna kesin olarak inanmak gerekir. Dolayısıyla zikredilen bu âyetlerin, âlemin hayat sahibi, âlim ve kâdir bir tanrısı bulunduğuna, bu tanrının tek olduğuna ve O'nun peygamberler gönderip, kitaplar indirmesinin makul olduğuna delâlet ettiği sâbit olur.

Hz. Muhammed (s.a.s)'in Risaleti

Bil ki Allahu Teâlâ, bu âyette zikredilen bu deliller ile bu (üç) aslın doğru olduğunu ispat edince, bundan sonra فَاٰمِنُوا بِاللّٰهِ وَرَسُولِهِ *"Binâenaleyh Allah'a ve O'nun peygamberine iman edin"* buyurmuştur. Âyetteki bu (söz dizisi), son derece güzel bir tertiptir. Çünkü Allah, önce peygamberler gönderilmesinin caiz ve mümkin bir şey olduğunu beyân edince, bunun peşi sıra, Hz. Muhammed (s.a.s)'in kendisi katından gönderilmiş hak bir peygamber olduğunu zikretmiştir. Çünkü bir hususu ispata çalışan kimsenin, önce bunun mümkin olduğunu, sonra da tahakkuk ettiğini açıklaması gerekir. Cenâb-ı Allah bundan sonra söze, *"Öyleyse Allah'a iman edin"* diye başlamıştır. Çünkü biz, Allah'a imanın asıl, nübüvvet ve risâlete imanın ise buna bağlı olduğunu açıklamıştık. Asıl olanın, önce zikredilmesi gerekir. İşte bundan ötürü O, söze, *"Allah'a iman edin"* diye başlamış, daha sonra وَرَسُولِهِ النَّبِيِّ الْاُمِّيِّ الَّذِي يُؤْمِنُ بِاللّٰهِ وَكَلِمَاتِهِ *"Allah'a ve Allah'ın sözlerine iman eden, ümmî nebî olan peygamberine (iman edin)"* buyurmuştur. Bil ki bu ifade, Hz. Muhammed (s.a.s)'in gerçek bir peygamber olduğuna delâlet eden mu'cizelerine bir işarettir. Bunun izahı şöyledir: Hz. Peygamber (s.a.s)'in mu'cizeleri iki çeşittir.

Birinci çeşit, Hz. Peygamber (s.a.s)'in, mübarek zatında tecellî etmiş olan mu'cizelerdir. Bunların en üstünü ve önemlisi şudur: O, herhangi bir hocadan ders görmemiş, hiçbir kitabı okumamış ve hiçbir ilim sahibinin

meclisinde de bulunmamış olan ümmî bir kimse idi. Çünkü Mekke o zamanlar, âlimlerin bulunduğu bir yer değildi. Hz. Peygamber (s.a.s) pek çok ilimleri öğrenebileceği uzun bir süre de, Mekke'den uzaklaşmamıştı. Hem sonra, buna rağmen, Hak Teâlâ, ona ilim ve hakikat kapılarını açmış ve onun üzerinde, önceki ve sonraki insanların ilimlerini ihtiva eden bu Kur'an-ı Kerim'i izhar etmiş, (onun dili ile bunu ortaya çıkarmıştır). Hiçbir hocayla karşılaşmamış ve hiçbir kitap okumamış, ümmî bir kimse olmasına rağmen, bu büyük ilimlerin onda görünmesi, mu'cizelerin en büyüklerindendir. Âyetteki, *"Ümmî Nebî"* tabiri ile, işte buna işaret edilmektedir.

İkinci çeşit ise, ayın yarılması ve parmakları arasından suların fışkırması gibi, Hz. Peygamber (s.a.s)'in zatı dışında tezâhür eden mu'cizelerdir. Bunlara, "Allah'ın kelimeleri (sözleri, âyetleri)" denilir. Baksana **Hz. İsa** (a.s), alışılmışın dışında, garip bir yolla dünyaya geldiği için, Hak Teâlâ onu, "kelime" (Allah'ın kelimesi) diye isimlendirmiştir. Aynı şekilde mu'cizeler de, harikulâde (alışılmamış bir şekilde) olarak, garip ve enteresan şeyler oldukları için, bunları "Allah'ın kelimeleri" diye isimlendirmek, tuhaf bir şey değildir. İşte Cenâb-ı Hakk'ın, *"Allah'a ve Allah'ın sözlerine (kelimelerine) iman eden"* buyruğu ile işaret edilen, bu ikinci çeşit mu'cizelerdir. Yani, "Allah'a ve Allah'ın Peygamber üzerinde izhâr ettiği bütün mu'cizelere iman ediyor.." demektir. İşte bu yolla, Cenâb-ı Hak Hz. Muhammed'in Allah katından gönderilmiş sadık bir nebî olduğuna delil getirmiştir.

Bil ki, anlattığımız kesin deliller ile Hz. Muhammed'in nübüvveti sabit olunca, bunun peşinden kendisiyle, şeriatinin ayrıntılı bir biçimde bilinebileceği yolunu zikretmek gerekir.. Bu da ancak, onun sözlerine ve fiillerine başvurmakla mümkün olur. İşte buna da وَاتَّبِعُوهُ *"ve ona tabi olun"* sözüyle işaret edilmiştir.

Hz. Peygamber'e Uymanın Farz Oluşu

Bil ki uymak, tâbi olmak, gerek sözleri ve gerekse fiilleri hususunda Hz. Peygamber'e tâbi olmayı içine alır.

Sözleri hususunda uymaya gelince bu, mükellefin, Hz. Peygamber (s.a.s)'in gerek emir ve nehiy, gerekse terğîb ve terhib hususunda söylemiş olduğu buyruklara uymasıdır.

Fiilleri hususunda O'na uymaya gelince, bu da ister yapma, isterse yapmama hususunda olsun, kendisine tâbi olunan kimsenin yaptığı şeylerin, benzerini yapmaktan ibarettir. Böylece Allah'ın, *"Ve ona tabi olun"*

buyruğunun, her iki kısmı da içine aldığı sabit olmuş olur. Emrin zâhirinin, vücûb ifade ettiği sabittir. Dolayısıyla *"ve ona tâbi olun"* buyruğu bütün emir ve yasaklar hususunda Hz. Peygamber'e uymanın vacip olduğuna bir delil olmuş olur. O halde delilin tahsis etmiş olduğu durumlar hariç, Hz. Peygamber'in yaptığı her şeyde ona iktidâ edip uymak vaciptir. Bu tahsis edilen hususlarda, Hz. Peygamber'e has olan işler olduğu, ayrı bir delil ile sabit olan şeylerdir.

Buna göre şâyet, "Hz. Peygamber'in yapmış olduğu o şeyi, muhtemeldir ki Hz. Peygamber kendisine vacip olduğu için yapmıştır; bunu, kendisine mendup olduğu için yapmış olması da muhtemeldir.. Hz. Peygamber'in, bu işi, bir mendup olarak yapmış olduğunun kabul edilmesi halinde, biz onu, bize vacip diye kabul edip yaparsak, bu ona uymamak ve ona uymayı terk etmek olur.. Halbuki âyet-i kerime, ona uymanın farz olduğuna delâlet etmektedir.. Böylece, Hz. Peygamber (s.a.s)'in o fiili yapmasının, o şeyin bize vacip olduğuna delalet etmediği sabit olur" denilirse biz deriz ki:

Fiilleri hususunda ona uymak, kendisine tâbi olunanın yaptığı o fiilin benzerini yapmaktan ibarettir. Bunun delili şudur: Bir kimse bir şeyi yapar, sonra da bir başkası o fiilde ona uyarsa, "O, ona uydu" denilir; eğer o şahıs, o fiilin mislini yapmazsa, "o, ona o hususta muhalefet etti" denilir.. Şu halde, kendisine tabi olunan kimsenin fiilinin bir mislini yapmak, ona uymak olup, âyet de, uymanın vacip olduğuna delâlet edince, o zaman Muhammed ümmetinin, Hz. Peygamber (s.a.s)'in fiilinin benzerini yapmaları gerekmiş olur. Burada geriye şu husus kalmaktadır: Biz, Hz. Peygamber (s.a.s)'in, o şeyi, bir vücûb olarak mı, yoksa mendup olarak mı yaptığını bilemeyiz. Bu cümleden olarak biz diyoruz ki, sebep ve saiklerin, niyetlerin keyfiyeti bilinemez.. Açık bir fiili hissen bilinen bir şeyi yapmak ise, herkese malumdur. Binâenaleyh, kapalı ve gizli oldukları için, niyet ve sebeplerin durumunu incelemeye yönelinmemesi ve bizim, riâyet edilmesi imkan dahilinde olan şeylerden oldukları için de zahirî, açık ameller hususunda Hz. Peygamber'e uymanın vacip olduğuna hükmetmemiz gerekir. Böylece, bu tür bir şüphe zail olmuş olur. Bunu şu şekilde de ifade edebiliriz: Bu âyet, delilin tahsis etmiş olduğu durumlar hariç, bu hususta temel kaidenin, Hz. Peygamber (s.a.s)'in yaptığı her fiilde, o fiilin mislini yapmamızın bize vacip olduğuna delâlet eder.

Bunu iyice anladığın zaman biz deriz ki: Biz, herhangi bir amelin vacip olduğuna hükmetmek istediğimizde, "Hiç şüphesiz, bu işi yapmak, onu

yapmamaktan daha efdaldir, üstündür" deriz. Durum böyle olunca, bu durumda biz, Hz. Peygamber (s.a.s)'in o şeyi, genel anlamda yapmış olduğunu bilmiş oluruz.. Çünkü, Hz. Peygamber'in bütün ömrü boyunca, efdal olanı terk etmeye devam etmiş olmasının caiz olmayacağı hususunda zaruri bilgi mevcuttur. Böylece, Hz. Peygamber (s.a.s)'in, işte bu yol ile, efdal olanı kesinlikle yapmış olduğunu anlamış oluruz.. Ama O'nun, en güzel olanı yapmış olduğu hususuna gelince, bu şüpheli bir durumdur. Şüpheli olan ise, açıkça malum olana karşı koyamaz.. Böylece, Hz. Peygamber (s.a.s)'in efdal olan tarafı işlemiş olduğu sabit olmuş olur. Bu sabit olunca, Cenâb-ı Hakk'ın bu âyetteki, *"ve ona tabi olun"* emrinden ötürü, bu uymanın bize de vacip olması gerekir. İşte bu, hükümleri bilme hususunda kıymetli bir kaide, külli bir kanun olup, bazı nasslara delâlet etmektedir.. Çünkü Cenâb-ı Hak, *"Peygamber, kendi hevâsından söylemez. O, kendisine ilkâ edilegelen bir vahiyden başkası değildir"* (Necm, 3-4) buyurmuştur.. Binâenaleyh, Allah'ın, *"Ve ona tabi olun"* buyruğundan dolayı, onun yaptığının benzerini yapmak bize vacip olur.

Cenâb-ı Hakk'ın, لَعَلَّكُمْ تَهْتَدُونَ *"Umulur ki, hidâyete ulaşırsınız"* ifadesine gelince, bu hususta da şu iki husus söylenebilir:

a) "Lealle" kelimesi, "teraccî", (ummak, öyle olacağını sanmak) manası ifade eder.. Bu ise, Allah hakkında uygun değildir. Binâenaleyh, bunun te'vil edilmesi gerekir.

b) Bu ifadenin zahiri, **Mu'tezile**'ye göre Cenâb-ı Hakk'ın, bütün mükelleflerden hidâyeti ve imanı istemiş olmasını gerektirir. Bu iki şeyin izahı hususunda bu tefsirde defalarca açıklama geçmişti... Dolayısıyla, bunu tekrarlamakta bir fayda yoktur...

وَمِنْ قَوْمِ مُوسَىٰٓ أُمَّةٌ يَهْدُونَ بِالْحَقِّ وَبِهِۦ يَعْدِلُونَ ﴿١٥٩﴾

"Musa'nın kavminden bir cemaat vardır ki (halkı) hakka irşad ederler, onunla (hükümde) adâlet yaparlar" (Arâf, 159).

İsrailoğullarından Hak Üzere Olan Cemaat

Bil ki, Cenâb-ı Hak, Hz. Peygamber'i vasfedip insanların O'na uymalarının vacip olduğunu anlatınca; bundan sonra, Hz. Musa'nın kavmi içinde

hakka uyan ve O'na götüren bazı kişilerin bulunduğunu zikretmiş ve bunların da, bir cemaat olduğunu beyân etmiştir.. Çünkü, "ümmet" kelimesi, çokluktan haber vermektedir. Âlimler, bu ümmetin ve zamanın bulunduğu ve hangi zamanda yaşadığı hususunda ihtilaf etmişlerdir. Bu cümleden olarak bu ümmetin, meselâ **Abdullah İbn Selâm** ve **İbn Suriyâ** gibi, Hz. Peygamber (s.a.s) zamanında yaşayıp Müslüman olan Yahudiler olduğu söylenmiştir.. Buna, "Onların sayıları azdı; halbuki "ümmet" lafzı, çokluk manasını ifâde eder" denilerek itiraz edilmiştir..

Buna şu şekilde cevap verilebilir: Onlar farklı farklı dinlerde olunca, ümmet lafzının onlar hakkında kullanılmış olması caizdir.. Bu, Cenab-ı Hakk'ın tıpkı, *"Hakikaten İbrahim (başlı başına) bir ümmetti..."* (Nahl, 120) âyetinde olduğu gibidir. Âyette bahsedilen bu kimselerin, **Hz. Musa** (a.s.)'nın getirmiş olduğu hak din üzerinde oldukları; insanları bu hak dine davet ettikleri ve o dini İsrailoğullarının paramparça etmiş oldukları ve bid'atler îcat ettikleri bir zamanda tahriften ve tağyirden korumuş oldukları da ileri sürülmüştür. Şu da mümkündür: "Onlar, **Hz. İsa,** peygamber olarak gönderilinceye kadar bu hak din üzerinde idiler. **Hz. İsa** gelince onlar, O'nun dinine girdiler." Onların bundan önce helâk olmuş oldukları da söylenebilir..

Süddî ve bir grup müfessir şöyle demiştir: "İsrailoğulları inkar edip peygamberlerini öldürünce, geriye, on iki boydan bir boy kaldı.. Böylece onlar hiçbir şey yapmadılar, sadece, Allah'tan kendilerini onlardan kurtarmasını istediler.. Bunun üzerine de Allahu Teâlâ, onlara yerin içinde bir tünel açtı ve onlar o tünele girerek, Çin'in ta arkasından çıktılar..." Sonra, bu görüşü savunanlar da kendi aralarında ihtilâf etmişlerdir. Bunlardan bir kısmı, onların şu ana kadar Yahudi dinine sımsıkı sarılmış olduklarını söylerlerken, bir kısmı da, onların şu anda, Hz. Muhammed (s.a.s)'in dini üzere olduklarını, Kâbe'ye yöneldiklerini, cumartesini bırakıp cumaya sarıldıklarını, birbirlerine zulmetmediklerini ve hasette de bulunmadıklarını, ne onlardan bize, ne de bizden onlara hiç kimsenin ulaşmadığını söylemişlerdir. Bir kısım muhakkik âlim bu görüşün zayıf olduğunu söylemişlerdir. Çünkü bu hususta şöyle denebilir: "Onlara Hz. Muhammed (s.a.s)'in peygamber olduğu haberi ya ulaşmıştır, ya da ulaşmamıştır. Eğer bu haberin onlara ulaştığını, ama onların buna rağmen Yahudilikte direttiklerini söylersek, bu onların kâfir olduğu manasına gelir. Binaenaleyh onlar artık nasıl olur da hakka irşâd eden ve hakla adalet yapan bir ümmet diye tavsif edilebilirler? Yok eğer onlara Hz. Muhammed (s.a.s)'in peygamberliğinin

haberinin ulaşmadığını söylersek, bu uzak bir ihtimal olur. Çünkü onların haberlerinin nakledilmeleri ile ilgili sebep ve faktörler tam bir şekilde olmadığı halde, onların haberleri bize ulaştığına göre, dünya o peygamberin haberi ile dolup taşarken, bu haberin onlara ulaşmadığı nasıl düşünülebilir?" Şâyet onlar, "Bizim haberimiz kendilerine ulaşmadığı halde, Ye'cüc ve Me'cüc ile ilgili haberler bize kadar ulaşmamış mıdır?" derlerse, biz deriz ki: "Bu kabul edilecek bir şey değil....Bizim haberimizin onlara ulaşmamış olacağı nereden biliniyor?" İşte bu konuda söylenilenlerin tamamı bundan ibarettir.

Bunu iyice kavradığın zaman diyoruz ki: "يَهْدُونَ بِالْحَقِّ" ifâdesi, "Onlar, insanları hakka hidâyete davet ederler ve hak ile adalet ederler" manasındadır. **Zeccâc** şöyle der: "Adalet, hak ile hükmetmektir. Nitekim هُوَ يَقْضِي بِالْحَقِّ وَيَعْدِلُ "O, hak ile hükmeder ve adalet eder" ve هُوَ حُكْمٌ عَادِلٌ "Bu âdil bir hükümdür" denilir. Cenâb-ı Hakk'ın وَلَنْ تَسْتَطِيعُوا اَنْ تَعْدِلُوا بَيْنَ النِّسَاءِ *"Kadınlar arasında adâlet etmeye asla güç yetiremezsiniz* (Nisa, 129) ve وَاِذَا قُلْتُمْ فَاعْدِلُوا *"Söz söylediğiniz vakit, adâleti gözetin"* (En am, 152) âyetleri de bu manadadır.

وَقَطَّعْنَاهُمُ اثْنَتَىْ عَشْرَةَ اَسْبَاطًا اُمَمًا ۭ وَاَوْحَيْنَآ اِلٰى مُوْسٰٓى اِذِ اسْتَسْقٰىهُ قَوْمُهٗٓ اَنِ اضْرِبْ بِّعَصَاكَ الْحَجَرَ ۚ فَانْۢبَجَسَتْ مِنْهُ اثْنَتَا عَشْرَةَ عَيْنًا ۭ قَدْ عَلِمَ كُلُّ اُنَاسٍ مَّشْرَبَهُمْ ۭ وَظَلَّلْنَا عَلَيْهِمُ الْغَمَامَ وَاَنْزَلْنَا عَلَيْهِمُ الْمَنَّ وَالسَّلْوٰى ۭ كُلُوْا مِنْ طَيِّبٰتِ مَا رَزَقْنٰكُمْ ۭ وَمَا ظَلَمُوْنَا وَلٰكِنْ كَانُوْٓا اَنْفُسَهُمْ يَظْلِمُوْنَ ﴿١٦٠﴾

"Biz onları on iki 'sıbt' ve ümmete ayırdık. Kavmi kendisinden su istediği zaman Musa'ya, 'Asanı taşa vur' diye vahyettik de o (taştan) on iki pınar fışkırıp halkın her kısmı su içecekleri yeri iyice belledi. Onları üstlerinden bulutla gölgelendirdik; onlara kudret helvasıyla bıldırcın (eti) indirdik ve 'Size rızık olarak verdiğimiz en temiz şeylerden yiyin' (dedik). Onlar bize zulmetmediler, fakat kendi kendilerine zulmediyorlardı" (A'râf, 160).

İsrailoğullarının On İki Kabileye Bölünmesi

Bil ki bu âyetin gayesi, İsrailoğullarının şu iki halini açıklayıp ortaya koymaktır:

Birincisi: Allahu Teâlâ onları on iki boy kılmıştır. Bu husus, Bakara Sûresi'nde geçmişti. Yuhut bundan murat şudur: Hak Teâlâ İsrailoğullarını on iki kabileye ayırmıştır. Çünkü onlar **Hz. Yakub** (a.s)'un on iki oğlundan geliyorlardı. Bundan dolayı Cenâb-ı Hak onları ayırdı. Hasetleşip de işlerine fitne girmesin diye onları böyle on iki kabileye ayırdı. Buna göre âyetteki, *"onları... ayırdık"* ifadesi, "Biz onları fırka fırka kıldık ve onları birbirlerinden farklı kıldık" demektir. Bu kelime şeddesiz olarak "Kata'nâhüm" şeklinde de okunmuştur. Burada karşımıza şu iki soru çıkar:

Birinci soru: "Aşere" (on) sayısının üstündeki sayıların temyizi müfret olarak gelir. Binâenaleyh âyette bu kelimenin temyizinin cemî olarak getirilmesinin hikmeti nedir? Bu "اِثْنَىْ عَشَرَ سِبْطًا" şeklinde olmalı değil miydi?

Cevap: Bu ifade ile, وَقَطَّعْنَاهُمْ اِثْنَتَى عَشْرَةَ قَبِيلَةً "Onları, on iki kabileye ayırdık." manası kastedilmiştir. Her kabile bir "sıbt" (boy)dan müteşekkildir. Binâenaleyh burada "esbât" (sıbtlar, boylar) kelimesi "kabile" yerinde kullanılmıştır.

İkinci soru: Allahu Teâlâ, "Sıbt" kelimesi müennes değil de muzekker olduğu halde niçin "اِثْنَتَىْ عَشْرَةَ اَسْبَطًا" demiştir?

Cevap: Ferrâ şöyle der: "Allahu Teâlâ, bu şekilde beyan etmiştir; çünkü O, bu ifâdeden sonra "ümem" (ümmetler) kelimesini getirmiştir. Binâenaleyh bundaki müenneslik, "ümem" kelimesinden dolayı olmuştur. Eğer Cenâb-ı Hak, "sıbt" kelimesi müzekker olduğu için, (sayıyı da müzekker getirerek) "اِثْنَىْ عَشَرَ" demiş olsaydı, bu da câiz olurdu.

Zeccâc da şöyle demiştir: "Bu kelamın takdiri وَقَطَّعْنَاهُمُ اثْنَتَىْ عَشْرَةَ فِرْقَةً اَسْبَاطًا "Onları her biri bir boy olan on iki fırkaya ayırdık" şeklindedir. Buna göre âyetteki "esbât" kelimesi hazfedilmiş bir mevsufun sıfatı olur ki bu da, "fırka" kelimesidir." **Ebu Ali el-Fârisi** ise, "Âyetteki "esbât" kelimesi, temyiz değil, aksine "on iki" ifadesinin bedelidir" demiştir.

Âyetteki "ümem" kelimesi hakkında **Keşşâf sahibi** şöyle demiştir: وَقَطَّعْنَاهُمْ اُمَمًا "Onları ümmetlere ayırdık" manasında olmak üzere, "on iki" ifadesinden bedeldir. Çünkü her boy, büyük bir ümmet ve çok sayılı bir cemaat idi. Yine onlardan her bir boy, diğerinden farklı bir lidere tâbî idiler ve nerede

ise birbirleriyle uyuşup kaynaşamıyorlardı. Bu ifade, şîn harfinin kesresi ile "اِثْنَتَىْ عَشِرَةَ" şeklinde de okunmuştur.

Hz. Musa'nın On İki Pınar Fışkırtması

İkincisi ...وَاَوْحَيْنَا اِلٰى مُوسٰى اِذِ اسْتَسْقٰيهُ قَوْمُهُ اَنِ اضْرِبْ بِعَصَاكَ الْحَجَرَ *"Kavmi ondan su istediği zaman Musâ'ya, 'âsânı taşa vur' diye vahyettik de..."* âyetinin ifâde ettiği haldir. Bu kıssa da, daha evvel Bakara Sûresi'nde geçmiştir. **Hasan el-Basri:** "Bu taş, hemen çıkmış (herhangi bir) taş, asa da eline almış olduğu herhangi bir deynek idi" demiştir. Bil ki onlar **Tih Çölü**'nde çoğu zaman içebilecekleri bir suya muhtaç idiler. Bundan dolayı Hak Teâlâ, **Hz. Musa** (a.s)'ya, asası ile taşa vurmasını emretmiştir. İsrailoğulları onu (yani o taşı) yanlarında götürüyor ve ihtiyaçları nispetinde ondan alabiliyorlardı.

Âyetteki "فَانْبَجَسَتْ" kelimesi hakkında, **Vâhidî** şöyle demiştir: "Bu, suyun inbicası, fışkırıp kaynaması" demektir. Nitekim bir yerden su kaynayıp fışkırdığında "بَجَسَ الْمَاءُ - يَبْجُسُ - اِنْبَجَسَ - تَبَجَّسَ" denilir. Bu dilcilerin görüşüdür "inbicas" ile "inficar" aynı manayadır. Böyle olduğu için, bu âyette geçen **"inbicâs"** ile, Bakara Sûresi'nde (aynı konuda) geçen "inficâr" (Bakara, 60) arasında bir zıtlık yoktur."

Diğer âlimler ise şöyle demişlerdir: "İnbicâs" suyun az çıkması (kaynaması); "inficâr" ise, suyun çok çıkması (fışkırması) demektir. Binaenaleyh bu iki âyetin arasını şu şekilde te'lif ederiz: "Bu su, önce az az kaynamaya başladı, sonra çoğalıp fışkırdı." Kelimeler arasındaki bu mana farkı, **Ebu Amr b. el-Alâ**'dan nakledilmiştir. Allahu Teâlâ, ilk önce onları nasıl suladığını beyan edince, bunun peşi sıra da, onları üzerlerinden bulutla gölgelediğini, daha sonra da onlara kudret helvası ile bıldırcın eti indirdiğini zikretmiştir. Şüphesiz bütün bunların hepsi, Allah tarafından ihsan edilmiş büyük birer nimettir. Çünkü Hak Teâlâ, onların yiyecek ve içeceklerini en güzel bir biçimde ve kolay yoldan vermiş, onları gölgeleyerek güneşin zararını gidermişti.

Daha sonra Allahu Teâlâ, كُلُوا مِنْ طَيِّبَاتِ مَا رَزَقْنَاكُمْ *"Size rızık olarak verdiğimiz en temiz şeylerden yiyin"* buyurmuştur. Bundan murat, onlara sadece bu yiyecekleri verip, başkasını vermediğini beyân etmektir.

Cenâb-ı Allah daha sonra, وَمَا ظَلَمُونَا *"Onlar bize zulmetmediler"* buyurmuştur. Bu ifâdede bir hazif vardır. Zira bu ifade tarzı, ancak onların, kendilerine emredilen sınırı aşmaları halinde makul sayılabilir. Bu da ya Allah onların biriktirmelerini yasakladığı halde onların stok yapmaları, yahut

Allah'ın yasaklamış olduğu bir vakitte yemeleri; yahut Allah, başka şeyleri istemelerini men etmişken başka şeyler istemeleri şeklinde olabilir.

Malumdur ki, bir kul, ancak bir yasak şeyi irtikap etmesi halinde kendisine yazık etmiş olur. İşte bundan dolayı, Cenab-ı Hak, "zalim" sıfatı ile tavsif etmiş ve *"Onlar bize zulmetmediler fakat kendi kendilerine zulmediyorlar"* diyerek, onların dikkatlerini buna çekmiştir. Bu böyledir, çünkü insan, kendisi büyük bir azaba müstahak olması yolunda gayret göstermiş olacağı için, bir günaha yeltenip işlediğinde, o aslında sadece kendisine zarar vermiş (zulmetmiş) olur.

وَإِذْ قِيلَ لَهُمُ اسْكُنُوا هٰذِهِ الْقَرْيَةَ وَكُلُوا مِنْهَا حَيْثُ شِئْتُمْ وَقُولُوا حِطَّةٌ وَادْخُلُوا الْبَابَ سُجَّدًا نَغْفِرْ لَكُمْ خَطِيٓـَٔاتِكُمْ سَنَزِيدُ الْمُحْسِنِينَ ﴿١٦١﴾ فَبَدَّلَ الَّذِينَ ظَلَمُوا مِنْهُمْ قَوْلًا غَيْرَ الَّذِي قِيلَ لَهُمْ فَأَرْسَلْنَا عَلَيْهِمْ رِجْزًا مِنَ السَّمَآءِ بِمَا كَانُوا يَظْلِمُونَ ﴿١٦٢﴾

"O zaman onlara, "şu şehirde yerleşin ve onun dilediğiniz yerinden yiyin. 'Hıtta' deyin. Kapısından hepiniz secde ederek girin ki suçlarınızı bağışlayalım. Muhsinlere ileride daha fazlasıyla ecir vereceğiz" denilmişti. Fakat içlerinden o zulmedenler, sözü kendilerine söylenen şeklinden başka bir şekle koydular. Biz de zulmetmeleri sebebiyle onların üzerine gökten murdar bir azap indirdik" (A'râf, 161-162).

Aynı Kıssanın Farklı Anlatımının Hikmeti

Bil ki bu kıssa da, izah ve açıklamalarıyla birlikte Bakara Sûresi'nde (âyet, 58-59) zikredilmişti Geriye şunu ilave etmek kalır: Bu âyetin lafızları, şu bakımlardan, Bakara Sûresi'ndeki kıssanın lafızlarından farklıdır:

1) Cenâb-ı Hak, Bakara Sûresi'nde "وَإِذْ قُلْنَا ادْخُلُوا هٰذِهِ الْقَرْيَةَ" buyurduğu halde; burada "وَإِذْ قِيلَ لَهُمُ اسْكُنُوا هٰذِهِ الْقَرْيَةَ" buyurmuştur.

2) Bakara Sûresi'nde "fâ" harfi ile "فَكُلُوا" buyurduğu halde, burada "vav" ile "وَكُلُوا" buyurmuştur.

3) Hak Teâlâ orada "رَغَدًا" (bol bol) ifadesine yer verdiği halde, burada bu zikredilmemiştir.

4) Bakara Sûresi'nde "وَادْخُلُوا الْبَابَ سُجَّدًا وَقُولُوا حِطَّةٌ" buyurduğu halde, burada ifadelerin yerini değiştirerek, "وَقُولُوا حِطَّةٌ وَادْخُلُوا الْبَابَ سُجَّدًا" buyurmuştur.

5) Cenab-ı Hak orada "نَغْفِرْ لَكُمْ خَطَايَاكُمْ" buyurduğu halde, burada "نَغْفِرْ لَكُمْ خَطِيئَاتِكُمْ" buyurmuştur.

6) Bakara Sûresi'nde, "وَسَنَزِيدُ الْمُحْسِنِينَ" buyurmuş olduğu halde, O burada, vâv harfi olmaksızın, "سَنَزِيدُ الْمُحْسِنِينَ" buyurmuştur.

7) Orada "فَأَنْزَلْنَا عَلَى الَّذِينَ ظَلَمُوا" buyurduğu halde, burada "فَأَرْسَلْنَا عَلَيْهِمْ" buyurmuştur.

8) Hak Teâlâ orada, "بِمَا كَانُوا يَفْسُقُونَ" buyurduğu halde, burada "بِمَا كَانُوا يَظْلِمُونَ" buyurmuştur.

Bil ki bu lafızlar, mana bakımından birbirine yakın lafızlar olup, aralarında kesinlikle bir tezat yoktur. Bu farklı lafız kullanmanın hikmetlerini şu şekilde anlatmak mümkündür:

Birincisi: Bu, Bakara Sûresi'nde *"Şu şehre girin"* buyrulup, burada, *"Şu şehirde yerleşin"* buyurulmasıdır. Fark şudur: Şehre girme işinin önce olması şarttır, yerleşme ise daha sonra olur.

İkincisi: Bu, Allahu Teâlâ'nın, Bakara Sûresi'nde, fâ-i tâkibiyye ile, *"Şu şehre girin ve yiyin"* (fe-külû) buyurup, burada ise vâv ile, *"Şu şehre girin ve yiyin.."* (ve-külû) buyurmuş olmasıdır. Bu ikisi arasındaki fark şudur: "Girme belli bir haldir. Nitekim girme işinin bir kısmı yapıldı mı, tamamlanmış olur. Çünkü insan, bir yere attığı ilk adımı ile, oraya girmiş olur. Ama bundan sonrası "girme" değil, "sükna" (yerleşme) olur. Bunun böyle olduğu sâbit olunca biz diyoruz ki: Girme işi devam etmeyen, hemen tamamlanan ve sona eren bir durumdur. Binâenaleyh bu ifâdeden sonra fâ-i ta'kibiyyenin getirilmesi güzel ve yerinde olur. İşte bundan dolayı Bakara Sûresi'nde, *"Şu şehre girin ve yiyin"* (fe-külû) buyurmuştur. Yerleşme işi ise, devamlı ve sürekli olan bir haldir. Binâenaleyh yeme işi, bunun peşi sıra değil de, bununla beraber olur. Böylece bu iki ifâde arasındaki fark anlaşılmış oldu.

Üçüncüsü: Bu, Cenâb-ı Hakk'ın Bakara Sûresi'nde "رَغَدًا" *"Bol bol (yiyin)"* kelimesini zikredip, burada zikretmemiş olmasıdır. Bu ikisi arasındaki fark

şudur: "Girme" işinin peşinden "yeme işi" daha lezzetli olur. Çünkü bu yemeye daha çok ihtiyaç duyulur. Bu şekilde yeme, daha çok tat verici olduğu için Bakara Sûresi'nde, *"bol bol"* tabiri kullanılmıştır. Ama o şehirde yerleşmiş olma durumundaki yeme ise, görünen odur ki bu, kendisindeki lezzet kâmil ve mükemmel olmadığı sürece, kendisine son derece ihtiyaç duyulan bir mahalde bulunmamış demektir. İşte bu sebeple hiç şüphesiz, bu âyette "rağaden" (bolca) kelimesine yer verilmemiştir.

Dördüncüsü: Bu, Cenâb-ı Hakk'ın Bakara Sûresi'nde *"Kapıdan secde ederek girin ve 'hıtta' deyin"* buyurduğu halde, A'râf Sûresi'nde *"Hıtta" deyin. Kapısından hepiniz secde edici olarak girin"* buyurmuş olmasıdır. Bundan murat, duruma göre bu iki tabirden birinin, diğerine takdim edilmesinin güzel olduğuna ve fakat her iki ifadeden de maksat, Allah'ı ta'zim etmek, hudû ve huşûyu, inkıyadı izhâr etmek olunca, takdim veya tehir etmenin, durumu değiştirmediğine dikkat çekmedir.

Beşincisi: Bakara Sûresi'nde "hatâyâkum", burada ise "hatiâtiküm" denilmesidir. Bu, ister az olsun ister çok olsun, günahların, böylesi bir duâ ve yakarışla affedileceğine işarettir.

Altıncısı: Bakara Sûresi'nde vâv ile, "وَسَنَزِيدُ" buyurup, burada vâvsız olarak, "سَنَزِيدُ" buyurulmasıdır. Burada vâv'ın getirilmesinin hikmeti bu ifâdenin bir müste'nef cümle olmasıdır. Buna göre kelamın takdiri, sanki birisi "Bu bağıştan sonra ne oldu" demiş, buna cevaben de, *"Muhsinlere, ileride daha fazlasıyla vereceğiz"* denilmiştir.

Yedincisi: Bu da, Bakara'da "enzelnâ", burada isa "erselnâ" buyurulmuş olması arasındaki farktır.. "İnzâl" çokluk manası ifâde etmez. Halbuki "irsâl" bunu ifade eder. Binâenaleyh Cenâb-ı Hak sanki, ilk önce az azap indirmeye başlamış, daha sonra da onu çoğaltmıştır.. Bu bizim tıpkı "fenbeceset" tabiriyle, "fenfeceret" ifâdesi arasında bulunduğunu zikrettiğimiz fark gibidir.

Sekizincisi: Burada "yazlimûn", Bakara Sûresi'nde ise "yefsükûn" denilmesi arasındaki farktır. Bu böyledir, zira onlar kendi nefislerine zulmetmeleri sebebiyle "zalim", Allah'a itaatten çıkmaları sebebiyle de "fâsık" diye vasfedilmişlerdir. Bu iki vasfın zikredilmesinin hikmeti, her iki şeyin de meydana geldiğine dikkat çekmektir..

İşte, bu farklı lafızların zikredilmesinin fayda ve hikmetleri hususunda hatırıma gelenler bundan ibârettir. Bu hususa dair gerçek bilginin tamamı ise, Allah katındadır.

وَسْـَٔلْهُمْ عَنِ الْقَرْيَةِ الَّتِى كَانَتْ حَاضِرَةَ الْبَحْرِ ۘ اِذْ يَعْدُونَ فِى السَّبْتِ اِذْ تَأْتِيهِمْ حِيتَانُهُمْ يَوْمَ سَبْتِهِمْ شُرَّعًا وَيَوْمَ لَا يَسْبِتُونَ ۙ لَا تَأْتِيهِمْ ۚ كَذٰلِكَ نَبْلُوهُمْ بِمَا كَانُوا يَفْسُقُونَ ﴿١٦٣﴾

"(Habibim) onlara, o denizin yakınındaki o kasabayı sor. Hani onlar cumartesi gününün hürmetini ihlâl ederek haddi aşmışlardı.. Çünkü cumartesi tatili yaptıkları gün balıklar akın akın meydana çıkarak onlara geliyordu. Cumartesi tatili yapmadıkları gün ise gelmiyordu. İşte biz, itaatten çıkmakta olduklarından dolayı, kendilerini böylece imtihan ediyorduk" (A'râf, 163).

Sahil Kasabası Yahudilerinin Kıssası

Bil ki bu kıssa Bakara Sûresi'nde de zikredilmişti. Bununla ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Cenâb-ı Hakk'ın وَسْـَٔلْهُمْ *"onlara sor"* buyruğunun maksadı, bu kıssanın onlar tarafından bilindiğini ortaya koymaktır. Zira bu kıssa, Hz. Peygamber'e, Allah tarafından bildirilmişti. Bu sorma işinin zikredilmesinin maksadı, şu iki şeyden biridir:

a) Bu soru sorma işinin zikredilmesinin maksadı, onların, Hz. Muhammed (s.a.s) ile O'nun mu'cizelerini inkâr etmedeki ısrarlarının, o zamanda meydana gelmiş bir şey olmadığına; aksine, bu inkar ve ısrarın onların atalarında eskiden beri mevcut olduğuna dikkatlerini çekmek için onların bu çirkin günaha ve fahiş isyana yöneldiklerini ifâde etmektir.

b) İnsan, bazen bir başkasına, kendisinin o hadiseyi iyice bildiğini ve onun inceliklerinden bîhaber olmadığını anlatmak için, "Şu iş, şöyle şöyle değil midir?" der. Hz. Peygamber (s.a.s) ilim tahsil etmemiş ve herhangi bir kitabı da mütâlaa etmemiş ümmî bir kimse idi. Dolayısıyla o, bu kıssayı

aynı şekilde, bir ilâvede ve noksanlaştırmada bulunmaksızın aynen anlatınca, bu âdeta O'nun bir mu'cizesi gibi olmuş oldu.

İKİNCİ MESELE: **Karye (Köy) Kelimesi Bazen Şehir Mânasına Gelir**

Âlimlerin ekserisi âyette bahsedilen o kasabanın "Eyle" olduğu kanaatindedirler. Bunun "Medyen" ve "Taberiyye" olduğu da ileri sürülmüştür. Araplar, şehre "karye" adını da verirler. Nitekim, **Ebû Amr b. el-Alâ**'dan, "Şehir halkından iki adam.." anlamında olmak üzere, مَا رَاَيْتُ قَرَوِيَّيْنِ أَفْصَحَ مِنَ الْحَسَنِ وَالْحَجَّاجِ **"Hasan** ve **Haccac**'dan daha fasih şehirli görmedim" dediği riâyet edilmiştir.

Cenâb-ı Hakk'ın, كَانَتْ حَاضِرَةَ الْبَحْرِ *"o denizin yakınındaki..."* buyurmuştur. Yani, "Denize yakın, onun kenarında" demektir.. Hazır olmak, (bulunmak) gâib olmanın, (bulunmamanın) zıttıdır. Bu tıpkı, ذٰلِكَ لِمَنْ لَمْ يَكُنْ أَهْلُهُ حَاضِرِى الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ *"Bu, ailesi Mescid-i Haram'da bulunmayanlara aittir"* (Bakara, 196) âyetinde olduğu gibidir.

Cenâb-ı Hak, اِذْ يَعْدُونَ فِى السَّبْتِ *"Hani onlar cumartesi gününün hürmetini ihlâl ederek..."* buyurmuştur. Yani, "O günde onlar Allah'ın kanununu çiğniyor, sınırı aşıyorlar" demektir. Bu da, kendilerine yasaklandığı halde, onların cumartesi gününde balık tutmalarıdır. Bu kelime, "ye'addûn" şeklinde okunmuştur. Bunun aslı "ye'tedûn"dur. Bundaki te harfi "dal" harfine idğam edilmiş ve bu te'nin fetha olan harekesi ayn harfine nakledilmiş, böylece "ye'addûn" şeklini almıştır. Yine bu kelime, "i'dâd" (hazırlamak) mastarından olmak üzere "yuiddûn" şeklinde de okunmuştur. Çünkü onlara, cumartesi günü ibadetten başka bir şeyle meşgul olmamaları emredildiği halde, av aletlerini hazırlıyorlardı.

Sebt Kelimesinin Manası

"Sebt" kelimesi ise, **Yahudiler** cumartesi gününe saygı gösterdiler" manasına gelen, "سَبَتِ الْيَهُودُ" tabirinden alınma bir mastardır. Buna göre, "اِذْ يَعْدُونَ فِى السَّبْتِ" tabiri "Cumartesi gününe saygı göstermede kusurlu davranıyorlardı." "يَوْمَ سَبْتِهِمْ" ifâdesi de, "Cumartesi işine saygı gösterdikleri günde" manasındadır. Cenâb-ı Hakk'ın وَيَوْمَ لَا يَسْبِتُونَ *"Cumartesi tatili yapmadıkları gün..."* ifâdesi de buna delâlet etmektedir. Aynı şekilde, **Ömer b. Abdülaziz**'in يَوْمَ اَسْبَاتِهِمْ "Cumartesilerine saygı gösterdikleri gün" şeklindeki kıraati de bunu te'kid etmektedir. Bu kelime, bâ harfinin zammesiyle "لَا يَسْبُتُونَ" şeklinde de okunmuştur. **Hz. Ali** (r a) ise, "اَسْبَتُوا" (cumartesiye girdiler) fiilinden olarak, yâ harfinin zammesiyle "lâ yüsbitûn" olarak

okumuştur. **Hasan el-Basri**'nin bu kelimeyi, meçhul olarak, "lâ yüsbetûn" şeklinde okuduğu da rivâyet edilmiştir. Cenâb-ı Hakk'ın إِذْ تَأْتِيهِمْ حِيتَانُهُمْ *"Balıklar onlara geldiklerinde"* tabiri "ya'dûne" kelimesi ile (mahallen) mansubdur. Buna göre mana, "onlara, balıkların geldikleri zaman haddi aşmalarını sor" şeklindedir. Cenâb-ı Hakk'ın يَوْمَ سَبْتِهِمْ شُرَّعًا *"Cumartesi tatili yaptıkları gün balıklar akın akın (geliyordu)"* buyruğundaki "şürrean" kelimesi suyun yüzünde görünür oldukları halde demektir. "Şürra" kelimesi, "şâri" ve "şâria" kelimelerinin çoğuludur. Bir şeye yaklaşan her şeye, şâri denilir. Aynı şekilde yola yakın olan eve "دَارٌ شَارِعَةٌ" ve batacağı yere yakın olan yıldızlara "نُجُومٌ شَارِعَةٌ" denilir. Buna göre balıklar, Yahudilerin kendilerini avlayabilecekleri bir şekilde, kasaba (kıyısına) yaklaşıyorlardı.

İbn Abbas (r.a) ve **Mücahid** şöyle demişlerdir: "Yahûdiler de, sizin (kendisine hürmetle) emrolunduğunuz cuma gününe hürmetle emrolunmuşlardı. Ama onlar, bu günü bırakıp, cumartesi gününü seçtiler. Bunun üzerine Cenâb-ı Hak onları bu gün ile imtihan etti ve onlara bu günde avlanmayı haram kıldı; böylece bu güne saygı göstermeleri emrolundu. Cumartesi günü geldiği zaman, balıklar suyun yüzünde onlara doğru geliyor ve onlar denizdeki bu balıklara bakıyorlardı. Cumartesi günü geçtiği zaman ise, balıklar kayboluyor ve ancak bir sonraki cumartesi tekrar geliyorlardı. İşte bu, Allahu Teâlâ'nın, onları sınamış olduğu bir imtihan idi ki, âyetteki *"Cumartesi tatili yapmadıkları gün ise, (balıklar) gelmiyorlardı"* buyruğu ile anlatılan hususdur. Âyetteki كَذَٰلِكَ نَبْلُوهُمْ بِمَا كَانُوا يَفْسُقُونَ ifâdesi *"Fıskları sebebi ile onları işte böyle şiddetli bir imtihan ile deniyoruz"* manasındadır. Bu tabir (aynı zamanda) Allah'a itaat eden kimseye, dünya ve âhiret hallerini Allah'ın hafifletip kolaylaştırdığına; O'na isyan edeni ise, çeşitli bela ve sıkıntılara dûçâr kıldığına delâlet eder. Bizim âlimlerimiz bu âyeti, Allahu Teâlâ'nın, hem dünyada hem de âhirette "salah" ve "aslah"a (kulların en fazla yararına olan şeye) riâyet etmesinin vâcip olmadığına delil getirmişlerdir. Bu böyledir, çünkü Allahu Teâlâ, cumartesi günü balıkların onlara akın akın gelmesinin, onları günah ve küfrâna sevk edeceğini biliyordu. Eğer Cenâb-ı Allah'ın "salah" ve "aslah"a riâyet etmesi vâcip olsaydı, onları bu günah ve küfürden korumak için, bu günde o balıkları çokça göndermemesi gerekirdi. Dolayısıyla Cenâb-ı Hak, bunu böyle yapıp, onların küfür ve günaha düşmelerine aldırmayınca salah ve aslah'a riâyet etmesinin O'na vacip olmadığını anlamış oluyoruz.

Sonuna Kadar Tebliğde Sebat

وَإِذْ قَالَتْ أُمَّةٌ مِّنْهُمْ لِمَ تَعِظُونَ قَوْمًا ۙ اللَّهُ مُهْلِكُهُمْ أَوْ مُعَذِّبُهُمْ عَذَابًا شَدِيدًا ۖ قَالُوا مَعْذِرَةً إِلَىٰ رَبِّكُمْ وَلَعَلَّهُمْ يَتَّقُونَ ﴿١٦٤﴾ فَلَمَّا نَسُوا مَا ذُكِّرُوا بِهِ أَنجَيْنَا الَّذِينَ يَنْهَوْنَ عَنِ السُّوءِ وَأَخَذْنَا الَّذِينَ ظَلَمُوا بِعَذَابٍ بَئِيسٍ بِمَا كَانُوا يَفْسُقُونَ ﴿١٦٥﴾

"Ve hani içlerinden bir cemaat 'Allah'ın helâk edeceği veya çetin bir azapla azaplandıracağı kimselere ne diye öğüt veriyorsunuz?' dediği zaman, o (vaaz edenler), 'Rabbinize bir mazeret olsun diye, umulur ki sakınırlar' demişlerdi. Ne zaman ki onlar edilen vaaz u nasihatleri unuttular, biz de kötülükten nehyedenleri kurtardık. Zulmedenleri ise, yapmakta oldukları fısklar yüzünden, şiddetli bir azap ile yakaladık" (A'râf, 164-165).

Bil ki âyetteki, "وَإِذْ قَالَتْ" sözü, önceki âyetteki "إِذْ يَعْدُونَ" sözü üzerine atfedilmiş olup, i'rab bakımından hükmü, aynen onun hükmü gibidir. "أُمَّةٌ مِّنْهُمْ" ifadesi ise, o kasaba halkının cumartesi günü avlanan bu insanlara nasihat etme yolunda iniş çıkış demeden yol tepen ve başkalarının, onların nasihati kabullerinden ümit kesmelerine rağmen, yine de sonuna kadar nasihatten vazgeçmeyen sâlih şahsiyetlerden ibaret bir cemaate işaret etmektedir. Âyetteki لِمَ تَعِظُونَ قَوْمًا ۙ اللَّهُ مُهْلِكُهُمْ أَوْ مُعَذِّبُهُمْ عَذَابًا شَدِيدًا ifâdesi, "Allahu Teâlâ'nın helâk edeceği, yani köklerini kazıyıp, yeryüzünü kendilerinden temizleyeceği; yahut şerde aşırı gitmelerinden dolayı, şiddetli bir azap ile azaplandıracağı kimselere niçin öğütte bulunuyorsunuz?" manasındadır. Onlar, artık öğüt ve nasihatin, onlara fayda vermeyeceğini bildikleri için böyle söylemişlerdir. Âyetteki قَالُوا مَعْذِرَةً إِلَىٰ رَبِّكُمْ *"Rabbinize bir mazeret olsun diye dediler"* ifâdesi ile ilgili iki bahis bulunmaktadır:

Birinci bahis: Hafs'ın **Âsım**'dan olan rivâyetine göre o bu kelimeyi mansub olarak, "ma'zireten"; diğer kıraat âlimleri ise, merfû olarak "ma'ziretün" şeklinde okumuşlardır. Kelimeyi mansub okuyana gelince **Zeccâc** bu husta: "Bunun manası, نَعْتَذِرُ مَعْذِرَةً "Rabbimize, bir mazeret, bir özür beyân edebilelim" şeklindedir" demiştir. Kelimeyi merfû olarak okuyana gelince bunun takdiri, هٰذِهِ مَعْذِرَةٌ "Bu, bir mazeret (özür beyan etme) vesilesidir veya

قَوْلُنَا مَعْذِرَةٌ "Bizim sözümüz, bir mazeretten ibarettir" şeklindedir. Bu durumda kelime, mahzuf bir mübtedânın haberi olmuş olur.

İkinci bahis: "Ma'zire" kelimesi, "üzr" gibi, bir mastardır: **Ebu Zeyd** şöyle demiştir: "Arapçada, "عَذَرْتُهُ – اَعْذِرُهُ وَمَعْذِرَةً" denilir. "عَذَرَهُ" ifâdesi, "özrünü kabul edip onu affetti" manasındadır. Yine عَذَرَهُ "onun özrünü kabul etti" denilir. Nitekim, "مَنْ يَعْذِرُنِى" yani, "özrünü kim kabul edecek?"; "وَعَذَرْتُ فُلَانًا فِيمَا صَنَعَ" yani, "falancayı, yaptığı şey hususunda affettim, mazur gördüm" denilmektedir. Buna göre âyetteki *"Rabbinize bir mazeret olsun diye"* ifadesinin manası, "Biz, nefislerimizin affını ve mazeretini Allah'a sunduk... Çünkü biz, uzun süre nehy-i münker yaptığımız zaman "hiç şüphesiz bu vazifeyi yaptık.. Böylece biz bu hususta mazuruz" deriz" şeklindedir. **Ezherî** şöyle demektedir: "Ma'zire kelimesi, "عَذَرَ - يَعْذِرُ" babından mef'ile kalıbında bir isim olup, özür beyan etmek için kullanılır. Buna göre sanki onlar "Bizim, vaaz u nasihatimiz, Rabbimize karşı bir özür beyan etme olur" demişlerdir. Böylece isim, mazeret ve özür beyan etme yerinde kullanılmıştır. Nitekim اِعْتَذَرَ فُلَانٌ اِعْتِذَارًا وَعُذْرًا وَمَعْذِرَةً مِنْ ذَنْبِهِ فَعَذَرْتُهُ "Falanca, günahı ve hatası sebebiyle mazeret beyan etti, af diledi de ben de onu affettim" denilir. Âyetteki وَلَعَلَّهُمْ يَتَّقُونَ *"Umulur ki sakınırlar"* Yani, "Bize göre, onların bu vaaz u nasihatten istifade etmeleri, böylece de Allah'tan ittikâ ederek bu günahı terk etmeleri mümkündür, umulur" demektir.

Münkerle İlgili Grupların Âkıbetleri

Bunu iyice kavradığın zaman biz deriz ki: Bu âyet hakkında iki görüş bulunmaktadır:

Birinci görüş: Hiç şüphesiz kasaba halkı içinde balık avlayıp, bu günahı irtikap edenler olduğu gibi, böyle yapmayanlar da bulunuyordu. Bu ikinci kısım da ikiye ayrılmıştı. Onların içinde, günahkârlara vaaz u nasihat ederek, onları bu fiillerinden men etmeye çalışanlar olduğu gibi, vaaz u nasihat etmeyip, vaaz u nasihat edenleri hoş görmeyerek onlara, "Allahu Teâlâ'nın, kendilerini helak edeceğini veya onlara azap edeceğini bildiğiniz halde, ne diye onlara vaaz u nasihatte bulunuyorsunuz?" diyenler de vardı. Yani, "Onlar bu günâhlarında diretme hususunda, ondan artık vazgeçemeyecekleri bir noktaya varmışlardır. Bu sebeple, sizin yapmış olduğunuz bu vaaz u nasihat tesirsiz ve etkisizdir. Dolayısıyla terk edilmesi gerekir" demektir.

İkinci görüş: Kasaba halkı iki kısım idi. Bir kısmı günahı işliyor, bir kısmı da ondan men ederek, o günahı işleyenlere vaaz u nasihatta bulunuyordu. Bu ikinci grup, bu çirkin şeylere yönelen ve Allah'ın sınırlarını çiğneyen o günahkar gruba vaaz u nasihat etmekle meşgul olunca, işte tam o esnada, günahkar grup, vaaz u nasihat edenlere "Size göre Allah'ın helâk veya azap edeceği bir kavme ne diye nasihat ediyorsunuz?" dediler.

Vâhidî şöyle der: "Birinci görüş daha doğrudur. Zira, şâyet onlar iki grup olup, *"Rabbinize bir mazeret olsun diye"* ifâdesi de, nehyeden grup tarafından haddi aşan grup hakkında söylenmiş bir söz olsaydı, o zaman onlar, "Umulur ki siz sakınırsınız" derlerdi...

Cenâb-ı Hakk'ın فَلَمَّا نَسُوا مَا ذُكِّرُوا بِهِ *"Ne zaman ki onlara edilen vaaz u nasihatleri unuttular"* buyruğuna gelince bu, "Onları tıpkı unutan kimsenin unuttuğu şeyi terk edip bırakması gibi, sâlih kimselerin kendilerine hatırlatmış oldukları şeyi terk edip bırakınca, biz kötülüklerden nehyeden kimseleri kurtardık ve günah işleyen zâlimleri ise azabımızla kıskıvrak yakaladık" demektir.

Bil ki âyetin lafzı, haddi aşan grubun helâk olduğuna; kötülüklerden nehyeden ve vazgeçiren grubun ise kurtulduğuna delâlet eder.. Ama, "Niçin vaaz u nasihat ediyorsunuz" diyen kimselere gelince, müfessirler bu sözü söyleyen kimselerin hangi gruptan olduklarında ihtilâf etmişlerdir. **İbn Abbas** (r.a)'tan, bu hususta görüş beyan etmediği nakledildiği gibi, yine ondan, "Her iki grup da (günah işleyenlerle onlara nasihat etmeyenler) helâk oldu, vaaz u nasihat edenler ise kurtuldu..." dediği de rivâyet edilmiştir. Yine **İbn Abbas** bu âyeti okuduğunda ağlar ve şöyle derdi: "O nehy-i münker yapmayıp susan kimseler helâk oldular. Biz de öyle yapmıyor muyuz? Hoş görmediğimiz nice şeyler görüyoruz, sonra da susuyor hiçbir şey söylemiyoruz."

Hasan el-Basri, vaaz u nasihat etmeyen kısmın da kurtulduğunu söylemiştir. Bu görüşe göre iki grup kurtulmuş, üçüncüsü ise helâk olmuş olur. Âlimler bu görüş hakkında şu şekilde istidlâlde bulunmuşlardır: Onlar (vaaz u nasihat etmeyenler), *"Allah'ın helâk edeceği veya çetin bir azapla azaplandıracağı bir kavme ne diye öğüt veriyorsunuz?"* dediklerine göre bu, onların bu günah işleyenlerin durumunu son derece yadırgadıklarına, fakat sırf zann-ı galipleriyle bu günahkârların kendilerinin yapacak olduğu

vaaz u nasihate kulak asmayıp ondan yararlanmayacaklarını bilmelerinden ötürü onlara vaaz u nasihat etmeyi terk ettiklerine delâlet eder.

İmdi şâyet, "Hiç şüphesiz vaaz u nasihat etmemek bir günahtır. Vaaz u nasihati yasaklamak da bir günahtır. Binâenaleyh, vaaz u nasihati terk edip bunu men edenlerin de Cenâb-ı Hakk'ın, وَاَخَذْنَا الَّذِينَ ظَلَمُوا *"Zulmedenleri ise, yakaladık"* buyruğunun hükmüne dahil olması gerekir" denilirse biz deriz ki:

Bu gerekmez, çünkü nehy-i münkerde bulunmak farz-ı kifâyedir. Dolayısıyla bazıları bunu yapınca yapmayanlardan sâkıt olur.

Sonra Cenâb-ı Hak, onları şiddetli bir azap ile kıskıvrak yakaladığını belirtmiştir. Görünen odur ki, bu azap, daha sonra bahsedilecek olan "mesh" (bir başka şekle döndürmeden başka bir şeydir.

"بَئِيسٍ" Kelimesinde Farklı Kıraatler

بِعَذَابٍ بَئِيسٍ *"şiddetli bir azap"* tabirindeki "beis" kelimesi çok çeşitli şekillerde okunmuştur:

a) "Faîl" vezninde, "beis" şeklinde. **Ebû Ali,** böyle okunması halinde şu iki izahın yapıldığını söylemiştir:

1) Bu kelimenin bir şey şiddetli olduğunda söylenilen yani بَؤُسَ - يَبْؤُسُ - بَأْسًا - "şiddetlenmek" tabirinden olmak üzere, faîl vezninde olmasıdır.

2) **Ebû Zeyd**'in söylemiş olduğu şu husustur: Bu kelime, fakirlik anlamına gelen "bü's" mastarından türemiştir. Nitekim, bir kimse fakir düştüğünde: "بَئِيسًا - بَأْسًا - بُؤْسًا - يَبْأَسُ بَئِسَ الرَّجُلُ" denilir. Bu kimse hakkında "bâis" denilir ki "fakir" anlamındadır.

Binaenaleyh Cenâb-ı Hakk'ın "بِعَذَابٍ بَئِيسٍ" tabiri ذِى بُؤْسٍ "Fakir düşüren bir azap ile" anlamındadır.

b) Bu kelimenin "خَذِرٍ" (sakınan, çekinen) vezninde "بَئِيسٍ" şeklinde okunması.

c) Tıpkı, "اَلذِّئْبُ" (kurt) kelimesinin "اَلذِّيبُ" şeklinde okunması gibi, hemzenin yâ'ya dönüştürülmesiyle "bîs" şeklinde okunması.

d) "Fey'al" vezninde "bey'es" şeklinde okunması.

e) "اَلرَّيِّسُ" (reis, lider) vezni gibi, "بَئِيسٍ" kelimesinin hemzenin yâ'ya kalbedilip yâ harfinin de diğer yâ'ya idğam edilmesiyle "بَيِّسٍ" şeklinde okunması.

f) Tıpkı "heyyin" (kolay, basit...) lafzının "heyn" şeklinde okunması gibi, bu kelimenin de şeddesiz olarak "beys" şeklinde okunması... Bütün bu kıraatleri **Keşşâf sahibi** nakletmiştir.

Sonra Cenâb-ı Hak, onların başına bu azâbın inmesine rağmen diretip isyan ettiklerini beyan ederek şöyle buyurmuştur:

فَلَمَّا عَتَوْا عَنْ مَا نُهُوا عَنْهُ قُلْنَا لَهُمْ كُونُوا قِرَدَةً خَاسِئِينَ ﴿١٦٦﴾

"Bu suretle onlar serkeşlik ederek yasak edileni yapmakta ısrar edince kendilerine: 'Hor ve zelîl maymunlar olun' dedik." (A'raf, 166).

Bu âyet hakkında birkaç bahis bulunmaktadır:

Birinci bahis: "اَلْعُتُوُّ" kelimesi, "diretip isyan etmek" demektir. Binâenaleyh onlar, nehyedildikleri şeye karşı diretip isyan ettiklerinde, itaat etmiş olurlar. Çünkü onlar, nehyedildikleri şeye karşı koymuşlar, diretmişlerdir. Halbuki muradın bu olmadığı malumdur. Şu halde bir takdir yapmak gerekir.. Buna göre kelâmın takdiri, فَلَمَّا عَتَوْا عَنْ تَرْكِ مَا نُهُوا عَنْهُ "Onlar, nehyolundukları şeyi terk etmeye diretince" şeklinde olur. Bu ifâdede muzâf olan terk kelimesi hazfedilmiştir. Dolayısıyla onlar nehyedilen şeyi bırakma hususunda diretince bu yasaklananı işleyip irtikap etme olmuş olur.

"كُونُوا قِرَدَةً خَاسِئِينَ" Emri Söz Değil, Fiildir

İkinci bahis: Bazı âlimler şöyle demişlerdir: "Hak Teâlâ'nın, *"Kendilerine hor ve zelil maymunlar olun dedik"* buyruğu bir söz cinsinden olmayıp aksine bir fiil cinsindendir.. Yani, "Allahu Teâlâ bunu yaptı" demektir. Bunda, Cenâb-ı Hakk'ın, *"Bir şeyi dilediğimiz zaman sözümüz ancak ona 'ol' dememizden ibarettir. O da derhal oluverir"* (Nahl, 40) ifâdesinin söz değil, bir fiil manasında olduğuna da delâlet bulunmaktadır." **Zeccâc** ise şöyle demiştir: Onlara, duyulan bir söz ile (yani, Cenâb-ı Hak bizzat bunu onlara söylemek suretiyle) bu hale gelmeleri emredildi. Binaenaleyh, bu daha beliğ bir ifade olmuş olur.

Bil ki, bu sözü bu manaya hamletmek uzak bir ihtimaldir. Zirâ, bir emre muhatap olan kimsenin o şeye gücünün yetmesi gerekir. Halbuki Yahudiler, kendilerini maymunlar haline getirmeye muktedir değillerdi...

Maymuna Dönüştürülen Yahudiler

Üçüncü bahis: İbn Abbas şöyle demiştir: "Yahudiler, sabahleyin kendilerinin zelil maymunlar olduğunu gördüler. Onlar üç gün bu şekilde beklediler; derken diğer insanlar onları gördü... Sonra da, yok olup gittiler..." **İbn Abbas** (r.a)'tan şu da nakledilmiştir: "Yahudilerin gençleri maymun, ihtiyarları ise domuz haline getirildiler..." Bu, âyetin zâhirinin tersine bir görüştür. Âlimler, maymun haline getirilen bu kimselerin bu halde kalıp kalmadıkları ve maymunların bunların neslinden olup olmadığı veyahut da bunların helak olup, nesillerinin de sona erip ermediği... gibi konularda ihtilâf etmişlerdir...

Âyette, bu hususlara dair herhangi bir delâlet bulunmamaktadır. Gerek "mesh" (maymunlar haline çevirme), gerekse bununla ilgili hususlar geniş bir biçimde Bakara Sûresi'nin tefsirinde anlatılmıştı.. Allah en iyi bilendir.

Cenâb-ı Hak, sonra şöyle buyurmuştur:

وَإِذْ تَأَذَّنَ رَبُّكَ لَيَبْعَثَنَّ عَلَيْهِمْ إِلَىٰ يَوْمِ الْقِيَامَةِ مَنْ يَسُومُهُمْ سُوءَ الْعَذَابِ ۗ إِنَّ رَبَّكَ لَسَرِيعُ الْعِقَابِ ۖ وَإِنَّهُ لَغَفُورٌ رَحِيمٌ ﴿١٦٧﴾

"O vakit Rabbin, kıyamet gününe kadar onların üzerine kendilerini en kötü azâba dûçâr edecek kimseler göndereceğini yeminle bildirdi. Şüphe yok ki Rabbin, cezâyı çabuk verendir. Muhakkak ki O, çok affeden, çok merhametli olandır" (A'râf, 167).

Bil ki Allahu Teâlâ Yahudilerin gerek iyi, gerek kötü işlerini açıkladıktan sonra bu âyette de, kendisinin onlara, kıyamete kadar hor ve hakir olmayı hükmettiğini belirtmiştir. **Sibeveyh** şöyle demektedir: "Ezzene" fiili "bildirdi" manasındadır. Yine "ezzene" "bildirmek için nida edip, bağırdı" anlamındadır. Hak Teâlâ'nın فَأَذَّنَ مُؤَذِّنٌ بَيْنَهُمْ *"Bunun üzerine aralarında bir münadî.... diye ünledi"* (A'raf, 44) buyruğu da bu ikinci manadadır. O halde âyetteki "teezzene" kelimesi, "bildirdi" demek olan "ezzene" manasındadır. Âyette geçen "تَفَعُّل" vezni, kendisinde olmayan bir şeyi izhar edip ortaya koyma yani tekellüf manasında olmayıp, aksine buradaki bu sîganın anlamı "فَعَلَ" manasındadır. O halde "teezzene" lafzı "ezzene" manasındadır.

Bu, Cenâb-ı Hakk'ın tıpkı سُبْحَانَهُ وَتَعَالٰى عَمَّا يُشْرِكُونَ *"O, çok yücedir, koştukları şeriklerden münezzehtir"* (Rum, 40) âyetinde olduğu gibidir. Yani "teâlâ" kelimesinin manası, "yücedir" şeklinde olup, yoksa "üstünlük tasladı" manasına gelmez.

"لَيُبْعَثَنَّ" buyruğu hakkında iki bahis bulunmaktadır:

Birinci bahis: "لَيُبْعَثَنَّ" ifâdesindeki lâm, kasemin cevabında gelen lâm'dır. Çünkü Cenâb-ı Hakk'ın "وَإِذْ تَأَذَّنَ" ifâdesi, o haberi kesin olarak yerine getireceği hususunda âdetâ bir yemin gibi olmuştur.

Yahudilere Verilen Zilletin Manası

İkinci bahis: "Aleyhim" kelimesindeki "hüm" zamirinin, *"Bu suretle onlar serkeşlik ederek yasak edileni yapmakta ısrar edince kendilerine: 'Hor ve zelîl maymunlar olun' dedik"* (A'râf, 166) âyetinde bahsedilen kimselere râci olması gerekir. Ancak ne var ki, maymun haline getirilen o kimseler üzerinde ilâhî tekliflerin, mükellefiyetin devam etmediği malûmdur.. İşte bu sebeple bu hususta âlimler ihtilaf etmişlerdir. Bu cümleden olarak âlimlerin bir kısmı: "Bununla onların nesilleri ve onlardan geriye kalan kimseler kastedilmiştir" derken, diğer bazıları: "Hayır, bununla diğer Yahudiler kastedilmiştir; çünkü o kasaba halkı, iyiler ve haddi aşanlar şeklinde olmak üzere ikiye ayrılmıştı. Böylece Cenâb-ı Hak, haddi aşanları maymun haline getirdi, zilletini de geriye kalanlar üzerine attı..." demiştir. Ekseri ulemâ ise bu âyetin, **Hz. Muhammed** (s.a.s) zamanında yaşayan ve **Hz. Muhammed**'in de kendilerini, şeriatine ve dinine, İslâm'a davet etmiş olduğu Yahudiler hakkında nâzil olduğunu söylemişlerdir ki bu, doğruya daha yakındır. Zira bu âyetin maksadı, **Hz. Muhammed** (s.a.s) zamanında yaşayan Yahudileri korkutmak ve onları Yahudilikte devâm etmekten men etmektir.. Çünkü onlar, kıyamete kadar zillet içinde kalacaklarını anladıklarında, Yahudilikten vazgeçeceklerdir.

Üçüncü bahis: Şüphe yok ki bununla, küfür ve Yahudilik üzere devam eden Yahudiler kastedilmiştir; ama **Hz. Muhammed** (s.a.s)'e iman edenlere gelince, onlar bu hükmün dışında kalırlar..

إِلٰى يَوْمِ الْقِيٰمَةِ *"Kıyamet gününe kadar"* buyruğuna gelince bu, o azâbın kıyamete kadar süreceği hususunda bir nasstır. Böyle olması da, bu azâbın ancak dünyada meydana gelmesini gerektirir. İşte âlimler bu noktada ve bu azâbın ne olduğu hususunda ihtilâf etmişlerdir. Bazı âlimler bunun cizye

almak olduğunu söylemişlerdir. Hak Teâlâ'nın, *"Onlar nerede bulunurlarsa bulunsunlar üzerlerine zillet (damgası) vurulmuştur."* (Âl-i İmrân, 112) âyetinden dolayı, bu azâbın onları hafife almak, onları hor ve hakir kılmak, zelil kılmak şeklinde olduğu da ileri sürülmüştür. Yine bunun kılıçtan geçirilme, öldürülme, vatanlarından çıkarılıp uzaklaştırılma... olduğu da ileri sürülmüştür. Bu görüşü benimseyen kimseler bu âyetin **Hayber** halkıyla **Kurayza** ve **Nadîroğulları** hakkında nazil olduğunu söylemişlerdir. Halbuki bu âyet, kendilerinin bir devleti ve izzetleri olmayıp, kendilerini zilletin çepeçevre kuşattığı hor ve hakirliğin kendilerini terk etmeyeceğine dair, Yahudiler hakkında nazil olmuştur. Allahu Teâlâ **Hz. Muhammed** zamanında bu hadiseyi haber verip, sonra da biz, durumun aynen böyle olduğunu müşahede edince, bunun, gaybdan haber veren doğru bir haber olduğu anlaşılır. Böylece de, bir mu'cize olur.. Deccâle tâbi olanların Yahudi olacağına dair rivâyet eğer doğruysa, bu haberin manası, "Onlar, Deccâl çıkmazdan önce Yahudî idiler; sonra da Deccâl'in ulûhiyyetine kail oldular" şeklinde olup önceki isimleriyle anılmış olduklarını ifade etmektir. Eğer böyle olmasaydı, o zaman onların, Deccâl'e uydukları vakitte, zillet ve kahır altında bulunmaktan kurtulmuş olmaları gerekirdi.. Bu ise, âyetin ifâde etmiş olduğu mananın hilâfına olmuş olur.. Bazı âlimler de, zillet ve alçaklığın, Yahudiler için gerekli, ayrılmaz bir vasıf olduğuna, Cenâb-ı Hakk'ın, *"Onlar, nerede bulunurlarsa bulunsunlar üzerlerine zillet damgası vurulmuştur. Meğer ki Allah'tan veya insanlardan bir himaye bulunsun"* (Âl-i İmran, 112) âyetini delil getirmişlerdir. Ama bu âyetin, bu manaya delaleti kuvvetli değildir. Çünkü bu âyette geçen istisna, her hâlükârda zilletin o Yahudilerin ayrılmaz vasfı olduğunu kesin olarak söylemeye mânidir. Ama tefsir ettiğimiz âyette, ne bir istisnâ ne de bir takyîd yer almamıştır. Binaenaleyh bu âyetin, o manaya delâleti daha kuvvetlidir. Âlimler bu zilleti o Yahûdilere verenin kim olduğu hususunda ihtilaf etmişlerdir. Bu cümleden olarak, bazı âlimler, bunun Hz. Peygamber ve onun ümmeti olduğunu söylemişlerdir. Bunu yapanların kendi içlerinden başlarına geçmiş olan zâlim idareciler olabileceği de söylenmiştir. Fakat o idarecilere böyle yapmaları emredilmiş değildir. Bu görüşte olanlar, âyetteki "لَيَبْعَثَنَّ" ifâdesini, *"Biz kafirlerin başına... şeytanları gönderdik"* (Meryem, 83) âyetindeki gibi manalara hamletmişlerdir.. Binâenaleyh, bu âyetteki "gönderme" ile tahliye, yani kendi hallerine bırakma ve (kötülükten) engellememek manası murat edildiğine göre, buradaki "bi'set" (gönderme)

ifâdesi ile de, aynı mana kastedilmiştir.. Bu görüşte olan kimse bununla **Buhtunnasır** ve günümüze kadar olan diğer zalim kral ve idarecilerin kastedildiğini söylemiştir.

Daha sonra Cenab-ı Hak, sözünü إِنَّ رَبَّكَ لَسَرِيعُ الْعِقَابِ وَإِنَّهُ لَغَفُورٌ رَحِيمٌ *"Şüphe yok ki Rabbin, cezayı çabuk verendir. Muhakkak ki O, gafûr ve rahîmdir"* diye bitirmiştir. Bu ifâde ile dünyadaki zilletlerinin yanı sıra, âhirette de azaba uğramaktan sakındırmak ve küfür ile Yahudilikten tevbe edip, Allah ile **Hz. Muhammed** (s.a.s)'e iman dairesine giren kimselere, gafûr ve rahîm olduğunu bildirmek kastedilmiştir.

وَقَطَّعْنَاهُمْ فِي الْأَرْضِ أُمَمًا مِنْهُمُ الصَّالِحُونَ وَمِنْهُمْ دُونَ ذَٰلِكَ ۖ وَبَلَوْنَاهُمْ بِالْحَسَنَاتِ وَالسَّيِّئَاتِ لَعَلَّهُمْ يَرْجِعُونَ ﴿١٦٨﴾

"Onları, yeryüzünde (çeşitli) ümmetler olarak böldük. Onlardan kimi sâlihtir, kimi de böyle değildir. Onları hem iyiliklerle, hem kötülüklerle imtihana çektik ki (iyiliğe) dönsünler" (A'râf, 168).

Bil ki âyetteki, *"Onları... böldük"* ifâdesi, önceki âyette geçen "لَيَبْعَثَنَّ عَلَيْهِمْ" ifâdesinden bütün Yahudilerin kastedildiğine delâlet eden delillerden birisidir. "Onları böldük, onları paramparça, darmadağınık ettik" demektir. İşte bundan dolayı Allahu Teâlâ bunun peşinden, *"Yeryüzünde (çeşitli) ümmetler olarak"* buyurmuştur. Bu ifâdenin zâhirine göre, yerleşilmiş olan her yerde, o Yahudilerden bir grup bulunur. Yahudilerin genel durumu böyledir. Dolayısıyla *"Onları... böldük"* tabiri, "Her beldede mutlaka onlardan bir grup bulunacak şekilde böldük" demektir.

Allahu Teâlâ daha sonra مِنْهُمُ الصَّالِحُونَ *"Kimi sâlihtir"* buyurmuştur. Bu ifâde ile **Hz. Mûsâ** (a.s) zamanındaki Yahudilerin kastedildiği, çünkü onların içinde, hakka ulaşmış kimselerin bulunduğu söylenmiştir. **İbn Abbas** (r.a) ve **Mücahid** ise şöyle demişlerdir: "Cenâb-ı Hak bu tabirle **Hz. Muhammed** (s.a.s) zamanına yetişip, O'na iman eden Ehl-i kitabı kastetmiştir."

Cenâb-ı Allah "وَمِنْهُمْ دُونَ ذَٰلِكَ" buyurmuştur. Bu "Onlardan, böyle sâlih olmayanlar da var" demek olup, bu ifâde ile Yahudilikte ısrar ve devam edenler kastedilmiştir. Buna göre eğer, "Âyetteki "وَمِنْهُمْ دُونَ ذَٰلِكَ" ifâdesi ile

de, sâlih olup da, salihlikte öncekilerin derecesine ulaşamamış kimselerin kastedilmiş olması niçin mümkün olmasın? Çünkü bu âyetin zâhirine daha uygun olan bir manadır" denilirse biz deriz ki: "Cenâb-ı Allah'ın bunun hemen peşinden, *"Umulur ki iyiliğe dönerler"* buyurmuş olması, bu ifâdeden Yahudiliğini sürdürüp sâlih olmaktan uzak kalan kimselerin kastedildiğine delalet eder.

Cenâb-ı Hakk'ın وَبَلَوْنَاهُمْ بِالْحَسَنَاتِ وَالسَّيِّئَاتِ *"Onları hem iyiliklerle, hem kötülüklerle imtihana çektik"* buyruğu, "Biz onlara hem iyiliklerle, nimetlerle, bolluklarla ve afiyetle, hem de kötülüklerle, kıtlıklarla, sıkıntılarla denenen kimselere muamele eder gibi muamele ettik" demektir. Me'âni âlimleri şöyle demişlerdir: "İyilik ve kötülüklerden her biri, insanı taate sevkeder. Nimetler, teşvik edici olduğu için; belâ ve musibetler de, korkuttuğu için böyledir. Âyetteki *"dönsünler"* ifâdesi ile, "tevbe etsinler" manası kastedilmiştir.

فَخَلَفَ مِنْ بَعْدِهِمْ خَلْفٌ وَرِثُوا الْكِتَابَ يَأْخُذُونَ عَرَضَ هٰذَا الْأَدْنٰى وَيَقُولُونَ سَيُغْفَرُ لَنَا وَإِنْ يَأْتِهِمْ عَرَضٌ مِثْلُهُ يَأْخُذُوهُ أَلَمْ يُؤْخَذْ عَلَيْهِمْ مِيثَاقُ الْكِتَابِ أَنْ لَا يَقُولُوا عَلَى اللهِ إِلَّا الْحَقَّ وَدَرَسُوا مَا فِيهِ وَالدَّارُ الْآخِرَةُ خَيْرٌ لِلَّذِينَ يَتَّقُونَ أَفَلَا تَعْقِلُونَ ﴿١٦٩﴾ وَالَّذِينَ يُمَسِّكُونَ بِالْكِتَابِ وَأَقَامُوا الصَّلٰوةَ إِنَّا لَا نُضِيعُ أَجْرَ الْمُصْلِحِينَ ﴿١٧٠﴾

"Onlardan sonra, kitaba vâris olmuş, bu dünyanın geçici metâını kapıp, 'Biz ileride bağışlanırız' diyen, kendilerine ona benzer bir metâ gelirse, onu da kaçırmayıp alan bir nesil onların yerine geçti. Allah'a karşı haktan başkasını söylemeyeceklerine dair, kendilerinden o kitabın mîsâkı alınmamış mıydı? Halbuki onlar, o kitapta olanları okuyup öğrenmişlerdi ve halbuki âhiret yurdu muttakiler için daha hayırlıdır. Halâ aklınızı başınıza almayacak mısınız? Bir de kitaba sımsıkı sarılanlar ve namazı dosdoğru kılanlar için (bu, daha hayırlıdır). Şüphesiz ki biz iyilik için çalışanların mükafatını, zayi etmeyeceğiz" (A'raf, 169-170).

İyilerden Sonra Kötü Nesil

Bil ki âyetteki, *"Onlardan sonra... bir nesil onların yerine geçti"* ifâdesinin zâhirine göre, birinci nesil övülmüş, onların yerine geçen soy yerilmiştir. Durum böyle olunca, bu ifâde ile, geçen âyette bahsedilen, o sâlih kimselerden sonra, onların yerine bir soyun halef kılındığı kastedilmiş olmalıdır. **Zeccâc** şöyle der: "Halef", "senden alınan şeye karşılık, onun yerine sana verilen şey" demektir. İşte bu manadan ötürü, bir neslin peşine, onların yerine geçen nesle "halef" denmiştir. Buna "half" de denir.

Ahmed b. Yahya da şöyle demiştir: İnsanların hepsi, خَلَفٌ صِدْقٌ (iyi halef), "خَلَفٌ سُوءٍ" ve خَلْفٌ لِلسُّودِ (kötü halef) tabirlerini kullanırlar. Velhasıl, Araplardan bazıları "halef" ve "half" kelimelerini, hem iyi, hem de kötü halef manasında kullanırlar. Bazıları ise, "half" kelimesinin, sadece kötü halef manasında olduğunu söylerler. Nitekim **Lebid** şöyle demiştir: وَبَقِيتُ فِي خَلْفٍ كَجِلْدِ الْأَجْرَبِ

Yine bazı Araplar, zemm için kullanılan "half" kelimesinin, kötü-bozuk manasına olan "half" mastarından alındığını söylemişlerdir. Nitekim sözün âdisine de "half" denir. Şu meşhur darb-ı mesel de bu manadadır: سَكَتَ أَلْفًا وَنَطَقَ خَلْفًا "Bin kere sustu, bir kere konuştu, onu da yanlış konuştu." Bir şey bozulduğunda "خَلَفَ الشَّيْءُ - يَخْلُفُ - خُلُوفًا وَخَلْفًا" denilir. Ağzın kokusunun değiştiğini ifâde etmek için de bu fiil kullanılır.

Dünyalık Peşinde Koşmaları

Cenâb-ı Hak يَأْخُذُونَ عَرَضَ هٰذَا الْأَدْنٰى *"Bu dünyanın geçici metâını kapan"* buyurmuştur. **Ebu Ubeyde** şöyle demiştir: "Bütün dünya malına, râ harfinin fethası ile araz denilir. Nitekim "Dünya mevcut bir arazdır, ondan iyi de, kötü de yer" denilir. Râ'nın sükünu ile "arz" kelimesi ise aynî, yani altın ve gümüş olmayan diğer eşyaya denir. Bunun cem'i "uruz" şeklindedir. O halde, her araz, arzdır; fakat her arz, araz değildir." Cenab-ı Hakk'ın "عَرَضَ هٰذَا الْأَدْنٰى" ifâdesi ile, bu dünyanın çeri-çöpü murat edilmiştir. Yani dünya ve dünyada kendisinden istifade edilen şeyler kastedilmiştir Âyetteki "هٰذَا الْأَدْنٰى" ifadesinde, bir hakaret ve küçümseme vardır. Bundaki "**ednâ**", ya "yakın" manasına olan "dünüvv"den müştaktır. Çünkü dünya yakın ve peşin olan hayattır. Yahut da, "durumu düşük, âdî ve değersiz" demek olan "dünüvv"den müştaktır. Bu tabirle, Allah'ın kelâmını tahrif için, o Yahudilerin, verdikleri hükümlerde rüşvet almaları kastedilmiştir. Allahu Teâlâ daha sonra, onların bu günahı önemsemeyerek,سَيُغْفَرُ لَنَا

"Bize ileride bağışlanır" dediklerini nakletmiştir. Daha sonra da, وَاِنْ يَاْتِهِمْ عَرَضٌ مِثْلُهُ يَاْخُذُوهُ *"Kendilerine ona benzer bir metâ gelirse, onu da kaçırmayıp alırlar"* buyurmuştur. Allahu Teâlâ bu ifâde ile, onların günahlarında ısrar ettiklerini bildirmeyi murat etmiştir.

Hasan el-Basri: "Bu, onların dünyaya düşkün olduklarını, ama buna rağmen ondan tam istifâde edemediklerini haber vermektedir" demiştir.

Allah'a Verdikleri Sözde Durmayanlar

Allahu Teâlâ, daha sonra, onların yaptıkları işin kötülüğünü açıklayarak اَلَمْ يُؤْخَذْ عَلَيْهِمْ مِيثَاقُ الْكِتَابِ اَنْ لَا يَقُولُوا عَلَى اللهِ اِلَّا الْحَقَّ *"Allah'a karşı haktan başkasını söylemeyeceklerine dâir, kendilerinden o kitabın (Tevrat'ın) misakı alınmamış mıydı?"* buyurmuştur. Bu ifâdeden muradın, Hak Teâlâ'nın, onları rüşvet almak için Tevrat'ı tahrif etmekten ve şer'î kanunları değiştirmekten men ettiği manası olduğu söylendiği gibi, onların bu günahta ısrarlarına rağmen, "Bu günahımız ileride bağışlanır" demiş olmalarının, asılsız bir söz olduğunu bildirmesi manası olduğu da söylenmiştir. Buna göre eğer, "Bu **Tevrat**'ın hükmüne göre, büyük günah sahibi kimselerin affedilmeyeceğine delalet eder" denilirse, biz deriz ki: Onlar, büyük günahın mutlaka affedileceği kanaatinde idiler. Halbuki biz, affın kesin olduğunu söylemiyor, aksine bunu ümit ediyoruz ve diyoruz ki: "Allahu Teâlâ eğer, bu günahlardan dolayı azap ederse, bu devamlı olmayan, son bulacak olan bir azaptır."

Daha sonra Cenâb-ı Allah, وَدَرَسُوا مَا فِيهِ *"Halbuki onlar o kitapta olanları okuyup öğrenmişlerdi."* Yani "Onlar onu okuyup öğrenmiş oldukları için, kendilerinden alınmış olan o misakı (sözü) hatırlarlar" buyurmuş ve bundan sonra da وَالدَّارُ الْاٰخِرَةُ خَيْرٌ لِلَّذِينَ يَتَّقُونَ اَفَلَا تَعْقِلُونَ *"Halbuki âhiret yurdu, o âdi ve değersiz rüşveti almaktan sakınanlar için daha hayırlıdır. Hâlâ aklınızı başınıza almayacak mısınız?"* demiştir.

Cenâb-ı Hak وَالَّذِينَ يُمَسِّكُونَ بِالْكِتَابِ *"Bir de kitaba sımsıkı sarılanlar..."* buyurmuştur. Arapçada "مَسَّكْتُ بِالشَّيْءِ - تَمَسَّكْتُ بِهِ - اِسْتَمْسَكْتُ بِهِ - اِمْتَسَكْتُ بِهِ" (O şeye sımsıkı sarıldım) denilir. **Âsım**'ın ravisi **Ebu Bekr,** bunu, şeddesiz olarak, "yümsikûn"; diğer kıraat İmamları ise şeddeli olarak "yümessikûn" şeklinde okumuşlardır. **Âsım**'ın böyle okuyuşunun delili, Cenâb-ı Hakk'ın "فَاِمْسَاكٌ بِمَعْرُوفٍ" (Bakara, 229); "اَمْسِكْ عَلَيْكَ زَوْجَكَ" (Ahzab, 37) ve "فَكُلُوا مِمَّا اَمْسَكْنَ عَلَيْكُمْ" (Maide, 4) âyetleridir. **Vâhidî,** "şeddeli okuyuş daha

kuvvetlidir. Çünkü şedde o işin çokça yapıldığına delalet eder. Burada da bu ifâdeyle, çokça yapma manası kastedilmiştir. Bir de genel olarak fiil, "اَمْسَكْتُهُ" şeklinde kullanılır. Nâdiren de, "اَمْسَكْتُ بِهِ" şeklinde (harf-i cerli) kullanılır" demiştir.

Bunu iyice kavradığın zaman deriz ki: Âyetteki "الَّذِينَ يُمَسِّكُونَ بِالْكِتَابِ" ifâdesinin, cümledeki yeri hakkında iki görüş belirtilmiştir:

1) Mübteda olarak mahallen merfû olup, haberi إِنَّا لَا نُضِيعُ اَجْرَ الْمُصْلِحِينَ *"Biz, iyilik için çalışanların mükafatını zâyi etmeyiz"* ifâdesidir. Bunun manası, "Biz onların, mükâfatını zâyî etmeyiz" şeklindedir. Bu tıpkı, إِنَّ الَّذِينَ اٰمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ إِنَّا لَا نُضِيعُ اَجْرَ مَنْ اَحْسَنَ عَمَلًا *"İman edip de güzel güzel amellerde bulunanlara gelince elbette biz iyi davrananların mükafatlarını zâyî etmeyiz"* (Kehf, 30) âyetinde olduğu gibidir. Bu izah ve tertip güzeldir. Çünkü Allahu Teâlâ, kitaba sarılmayanlarla ilgili vaîdi zikredince, bunun peşinden, kitaba sımsıkı sarılanlar için olan vaadini bildirmiştir.

2) Bu söz, âyetteki "لِلَّذِينَ يَتَّقُونَ" kelimesi üzerine matuf olarak mahallen mecrurdur. Buna göre âyetteki, *"Biz muslih olanların mükâfatını zâyî etmeyiz"* buyruğu, kendinden öncekileri te'kid eden bir ifâde olmuş olur.

Buna göre şâyet, "Kitaba sımsıkı sarılmak, her türlü ibadeti içine alır. Mesela namazı dosdoğru kılma da bu ifâdenin içine dahildir. O halde daha niçin bu âyette, namaz ayrıca zikredilmiştir?" denilirse, biz deriz ki: "Namazın önemini ortaya koyup, onun imandan sonra ibadetlerin en büyüğü olduğunu belirtmek için böyle getirilmiştir."

وَاِذْ نَتَقْنَا الْجَبَلَ فَوْقَهُمْ كَاَنَّهُ ظُلَّةٌ وَظَنُّوٓا اَنَّهُ وَاقِعٌ بِهِمْ ۚ خُذُوا مَآ اٰتَيْنَاكُمْ بِقُوَّةٍ وَاذْكُرُوا مَا فِيهِ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ ﴿١٧١﴾

"Biz, bir zaman dağı, sanki bir gölgelik imiş gibi çekip üstlerine kaldırmıştık. Onlar hakikaten onun, üzerlerine düşeceğini beklemişlerdi. İşte o vakit 'Size verdiğimizi kuvvetle tutun. Onda olanı düşünün. Tâ ki ittikâ etmiş olasınız' demiştik" (A'râf, 171).

Dağın Gölgelik Gibi Üzerlerine Getirilmesi

Ebu Ubeyde şöyle demiştir: "Netk" kelimesi aslında, bir şeyi yerinden söküp atmak demektir. Nitekim dağarcığında olanları söküp attığında, "نَتَقَ مَا فِي الْجِرَابِ" denilir. Yine çocuğu çok olan kadına da, "اِمْرَأَةٌ نَاطِقٌ مُنْتَاقٌ" denilir. Çünkü o da, rahminden çocuklarını çıkarıp atmış olur. O halde, "نَتَقْنَا الْجَبَلَ" buyruğu "Biz o dağı kökünden söküp, onların üzerlerinde tuttuk" demektir.

"كَأَنَّهُ ظُلَّةٌ" buyruğu hakkında **İbn Abbas**, bunun "sanki o bir tavan gibi" manasında olduğunu söylemiştir. Zulle, evin tavanı, bulut veya kuşatan bir kanat gibi şeylerin, senin üzerindeki gölgesi demektir. Âyette bahsedilen bu kıssa Bakara Sûresi'nde ele alınmıştı.

Müfessirler, "وَظَنُّوا أَنَّهُ وَاقِعٌ بِهِمْ" buyruğunda zannın "kesin bildiler ve inandılar" manasında olduğunu söylemişlerdir. Me'âni âlimleri ise, "Bu, onlar, Allah'a muhalefet ettikleri takdirde o dağın başlarına düşeceği hususunda içlerinde, kuvvetli bir zannın meydana gelmesidir" demişlerdir. "Zann" kelimesinin manasını ortaya koymada, bu izah daha açıktır. Bu hususta söz, daha önce "الَّذِينَ يَظُنُّونَ أَنَّهُمْ مُلَاقُوا رَبِّهِمْ" (Bakara, 46) âyetinin tefsirinde geçmişti. Rivâyet edildiğine göre onlar, katılığı ve ağırlığı sebebi ile, Tevrat'taki hükümleri kabul etmekten kaçınmışlar. Bunun üzerine Cenâb-ı Allah, Tûr dağını, onların ordugâhlarının genişliğince, başlarının üstüne yükseltmişti. Bunların ordugâhları ise, bir fersah eninde ve boyunda olan bir yerdi. Onlara, "Eğer Tevrat'ı içindeki bütün hükümleriyle kabul edersenız ne âlâ; yoksa o dağ kesin olarak üzerinize düşecek" denildi. Onlar dağa her baktıklarında, her biri sol kaşı üzerine secde ederek yere kapanıyor ve Tûr dağının üzerlerine her an düşebileceğinden korkarak, sağ gözleri ile dağa bakıyorlardı. İşte bundan dolayıdır ki, her Yahudinin sol kaşı üzerine secde ederken, sağ gözü ile yukarı baktığını ve: "Bu, sayesinde üzerimizde ceza ve ukûbetin kaldırıldığı secdedir" dediğini görürsün.

Allahu Teâlâ daha sonra خُذُوا مَا آتَيْنَاكُمْ بِقُوَّةٍ *"Size verdiğimizi kuvvetle tutun"* buyurmuştur. Bu, "Biz onlara, 'Size verdiğimizi kuvvetle tutun' dedik" veya 'Size kitapta verdiğimiz hükümleri kuvvetle, meşakkat ve zorluklarına katlanma azmiyle tutunuz' dedik" manasındadır.

"وَاذْكُرُوا مَا فِيهِ" yani "Onda bahsedilen sevabı ve ikabı hatırlayın" buyurmuştur. Âyetteki bu ifadelerle şu mananın kastedilmiş olması da mümkündür: "Size vermiş olduğumuz o büyük âyeti (mu'cizeyi), eğer gücünüz

yetiyorsa kuvvetle tutun." Bu, Cenab-ı Hakk'ın *"Göklerin ve yerin bucaklarından geçip gitmeye gücünüz yetiyorsa, haydi geçin"* (Rahman, 36) âyetinde olduğu gibidir. Ve yine bu, "Ondaki ilâhi kudrete delâlet eden delilleri de düşününüz. Umulur ki, üzerinde olduğunuz bu halden sakınırsınız" manasındadır.

وَاِذْ اَخَذَ رَبُّكَ مِنْ بَنِيٓ اٰدَمَ مِنْ ظُهُورِهِمْ ذُرِّيَّتَهُمْ وَاَشْهَدَهُمْ عَلٰٓى اَنْفُسِهِمْ اَلَسْتُ بِرَبِّكُمْ قَالُوا بَلٰى شَهِدْنَا اَنْ تَقُولُوا يَوْمَ الْقِيٰمَةِ اِنَّا كُنَّا عَنْ هٰذَا غَافِلِينَ ﴿١٧٢﴾ اَوْ تَقُولُوٓا اِنَّمَآ اَشْرَكَ اٰبَآؤُنَا مِنْ قَبْلُ وَكُنَّا ذُرِّيَّةً مِنْ بَعْدِهِمْ اَفَتُهْلِكُنَا بِمَا فَعَلَ الْمُبْطِلُونَ ﴿١٧٣﴾ وَكَذٰلِكَ نُفَصِّلُ الْاٰيَاتِ وَلَعَلَّهُمْ يَرْجِعُونَ ﴿١٧٤﴾

"Hani Rabbin âdemoğullarından onların sırtlarından, zürriyetlerini çıkarıp, kendilerini kendilerine şâhit tutmuş ve 'Ben, sizin Rabbiniz değil miyim?' (demişti). Onlar da 'Elbette! (Rabbimizsin). Şâhit olduk' demişlerdi. İşte bu şâhit tutma kıyamet günü, 'Bizim bundan haberimiz yoktu' dememeniz içindi. Yahut, 'Daha evvel ancak atalarımız şirk koşmuş. Biz de onların ardından gelen bir nesiliz. Şimdi o bâtılı kuranların işledikleri şeyler yüzünden bizi helâk mi edeceksin?' dememeniz içindi. İşte biz âyetleri böyle açıklarız. Umulur ki küfürlerinden dönerler" (A'râf, 172-174).

Bu âyetlerle ilgili birkaç mesele bulunmaktadır:

***BİRİNCİ MESELE:* Allah'ın İnsanlardan Ahit Almış Olması**

Bil ki Cenâb-ı Hak, **Hz. Musa** (a.s)'nın kıssasını, ilgili hususlarıyla birlikte en geniş bir şekilde açıklayınca, bu âyetlerde de, bütün insanlar için bir hüccet ve delil olacak olan bir hususu zikretmiştir. Bu âyetin tefsiri ile ilgili iki görüş vardır:

Birinci görüş: Müfessirlerin ve hadisçilerin görüşüdür. **Müslim b. Yesâr el- Cüheni**'nin rivâyet ettiğine göre **Hz. Ömer** (r.a)'e bu âyet hakkında sorulunca o şöyle demiştir: Ben Allah'ın Resûlü'ne, bu âyet hakkında sorulduğunu, O'nun da şöyle dediğini duymuştum: اِنَّ اللّٰهَ سُبْحَانَهُ وَتَعَالٰى خَلَقَ آدَمَ ثُمَّ مَسَحَ ظَهْرَهُ فَاسْتَخْرَجَ مِنْهُ ذُرِّيَّةً فَقَالَ خَلَقْتُ هٰؤُلَاءِ لِلْجَنَّةِ وَبِعَمَلِ اَهْلِ الْجَنَّةِ يَعْمَلُونَ ثُمَّ مَسَحَ

ظَهْرَهُ فَاسْتَخْرَجَ مِنْهُ ذُرِّيَّةً فَقَالَ خَلَقْتُ هٰؤُلَاءِ لِلنَّارِ وَبِعَمَلِ اَهْلِ النَّارِ يَعْمَلُونَ *"Allah Sübhânehû ve Teâla, Hz. Adem'i yarattı. Sonra onun sırtını sıvazlayıp, oradan bir zürriyet (soy) çıkardı ve 'Ben bunları cennet için yarattım. Bunlar, cennetliklerin amelini yapacaklar' dedi. Daha sonra (tekrar) Hz. Adem'in sırtını sıvazladı ve oradan bir zürriyet daha çıkarıp 'Ben, bunları da cehennem için yarattım. Bunlar, cehennemliklerin amelini yapacaklar' buyurdu."* Bunun üzerine orada bulunanlardan bir adam: "Ey Allah'ın Resûlü, o halde (insanın) amel etmesi ne için?" deyince, Hz. Peygamber (s.a.s) şöyle dedi: اِنَّ اللهَ اِذَا خَلَقَ الْعَبْدَ لِلْجَنَّةِ اِسْتَعْمَلَهُ بِعَمَلِ اَهْلِ الْجَنَّةِ حَتّٰى يَمُوتَ عَلٰى عَمَلٍ مِنْ اَعْمَالِ اَهْلِ الْجَنَّةِ فَيُدْخِلَ الْجَنَّةَ وَاِذَا خَلَقَ الْعَبْدَ لِلنَّارِ اِسْتَعْمَلَهُ بِعَمَلِ اَهْلِ النَّارِ حَتّٰى يَمُوتَ عَلٰى عَمَلٍ مِنْ اَعْمَالِ اَهْلِ النَّارِ فَيُدْخِلَهُ اللهُ النَّارَ *"Allah bir kulu cennet için yaratınca, cennetliklerin amellerinden bir amel üzere ölüp de, cennete girsin diye, onu cennetliklerin amellerinde çalıştırır; bir kulu da cehennem için yaratınca, cehennemliklerin amellerinden bir amel üzere ölüp de, cehenneme girdirsin diye, onu cehennemliklerin amellerinde çalıştırır."*

Ebu Hureyre (r.a), rivâyet edildiğine göre şöyle demiştir: Hz. Peygamber (s.a.s): لَمَّا خَلَقَ اللهُ آدَمَ مَسَحَ ظَهْرَهُ فَسَقَطَ مِنْ ظَهْرِهِ كُلُّ نَسَمَةٍ مِنْ ذُرِّيَّتِهِ اِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ *"Allahu Teâlâ, Hz. Adem'i yarattığı zaman, onun sırtını sıvazladı ve sırtından, kıyamet gününe kadar, onun soyundan gelecek olan her can düştü"* buyurdu.

Mukâtil şöyle demiştir: "Allahu Teâlâ, **Hz. Adem**'in sırtının sağ yanını sıvazladı. Bunun üzerine oradan, zerreler gibi hareket eden beyaz bir zürriyet çıktı. Sonra onun sırtının sol yanını sıvazladı. Bunun üzerine oradan da, zerreler gibi (toz zerrecikleri gibi), siyah bir zürriyet çıktı. Bundan sonra da: *"Ey Adem, işte bunlar senin soyun"* buyurdu.

Daha sonra Cenâb-ı Hak onlara, اَلَسْتُ بِرَبِّكُمْ قَالُوا بَلٰى *"Ben, sizin Rabbiniz değil miyim?" demişti. Onlar da, "Elbette (Rabbimizsin)" demişlerdi"* buyurdu.

Bunu müteakiben Allah beyaz nesle, zürriyete hitaben: "Bunlar, rahmetimle cennettedirler ve bunlar, ashab-ı yemindir;" siyah zürriyete de: "Bunlar da cehennemdedir; buna aldırmam. Bunlar, ashâb-ı şimal ve ashâb-ı meş'emedir" dedi, sonra da onların hepsini tekrar Adem'in sulbüne geri döndürdü. Bu sebeple kabirdekiler, erkeklerin sulblerinden, kadınların da rahimlerinden, bütün misak ehli (kendilerinden ahit alınan bu zürriyetler) çıkıp sona erinceye kadar, kabirlerinde beklerler. Allah, ilk ahdi bozanlar hakkında da, *"Biz onların çoğunda ahd(e vefa) bulmadık.."* (A'râf, 102)

buyurmuştur. Bu görüşü, **Saîd İbn el-Müseyyeb, Saîd İbn Cübeyr, Dahhâk, İkrime** ve **Kelbî** gibi, pek çok selef müfessiri kabul edip benimsemiştir.

İbn Abbas (r.a)'tan da şöyle dediği rivâyet edilmiştir: "Allahu Teâlâ Hz. Adem'e, zürriyeti içinde, nurlu bir topluluk gösterdi. Bunun üzerine Adem "Ya Rabbi, onlar kimdir?" deyince de, Allah "Peygamberlerdir.." cevâbını verdi. Adem, onlardan daha fazla nûrlu olan birisini gördü. Bunun üzerine. "Bu kimdir?" diye sorunca, Cenâb-ı Hak, "Dâvud'dur" cevâbını verdi.. Hz. Adem, "Ömrü ne kadardır?" deyince de "Yetmiş yıldır.." buyurdu.. Adem, *"Bu az, ben* ona ömrümden kırk yıl bağışladım" dedi. Hz. Adem'in ömrü bin yıl idi. O, ömrünün dokuz yüz altmış (960) yılını tamamlayınca, canını almak üzere, ölüm meleği yanına geldi. Bunun üzerine Adem (a.s) "Benim ömrümden geriye kırk yıl kaldı" deyince, ölüm meleği, "Sen bunu, oğlun Davud'a bağışlamamış mıydın?" dedi. Bunun üzerine Adem (a.s) "Ben ömrümden, hiç kimseye hiçbir şey vermem" dedi. İşte o esnada, herkes için eceli yazılıp takdir edildi..."

Ahit Hakkında Mu'tezile'nin Te'vili

Mu'tezile, bu âyetin bu şekilde tefsir edilmesinin caiz olmayacağı hususunda ittifak halindedir. Onlar bu görüşün çürüklüğünü iddia ederken şu delilleri ile sürmüşlerdir:

Birinci delil: مِنْ بَنِى اٰدَمَ مِنْ ظُهُورِهِمْ *"Ademoğullarından, onların sırtlarından.."* buyurmuştur. "مِنْ ظُهُورِهِمْ" kelimesinin "بَنِى اٰدَمَ" kelimesinden bedel olduğunda bir şüphe yoktur. Buna göre bu ifâdenin manası, "Hani Rabbin, ademoğullarının sırtlarından almıştı" şeklinde olur ki, buna göre de Allahu Teâlâ, **Adem**'in sırtından herhangi bir şey aldığını açıklamamıştır.

İkinci delil: Şâyet, bu ifâdeden murat, "Allahu Teâlâ, **Adem**'in sırtından zürriyetinden bir şey çıkardı" şeklinde olsaydı, o zaman "min zuhûrihim" (sırtlarından) buyurmayıp, aksine "min zahrihi" (sırtından) demiş olması gerekirdi. Çünkü **Hz. Adem**'in tek bir sırtı bulunmaktadır. Cenâb-ı Hakk'ın, "zürriyetehum" (zürriyetlerini) ifâdesi de böyledir.

Şâyet bu tabirle **Hz. Adem** kastedilmiş olsaydı, o zaman Cenâb-ı Hak **zürriyyetihi** (zürriyetini) buyururdu.

Üçüncü delil: Allahu Teâlâ, o zürriyetlerin, *"Daha evvel ancak atalarımız şirk koşmuş"* dediklerini nakletmiştir. Halbuki bu söz Adem'in çocuklarına yakışmaz. Zira, **Hz. Adem** müşrik değildi.

Dördüncü delil: "Ahit", ancak aklı olan kimseden alınır. Dolayısıyla şâyet Allahu Teâlâ, o zerrelerden ahit almış olsaydı, o zaman o zerrelerin aklı olmuş olurdu. Onlar akıllı olsalardı ve akıllı oldukları halde bu sözü, bu ahdi vermiş olsalardı, o zaman onların, bu âleme gelmeden önce bu vakitte böyle bir söz vermiş olduklarını hatırlamaları gerekirdi. Çünkü bir kimse için, önemli ve büyük bir hadise meydana gelirse, aklı olduğu halde o hadiseyi tamamıyla unutup, ondan az ya da çok, hiçbir şey hatırlamaması mümkün değildir.. İşte bu delile dayanılarak, "tenâsüh" fikri reddedilmiş, çürütülmüştür. Çünkü biz, şöyle diyoruz: Şâyet bizim ruhlarımız, bu bedenden önce başka bedenlerde idiyse, bizim şu anda, bu bedenden önce başka bir bedende olduğumuzu hatırlamamız gerekirdi.. Biz bunu hatırlayamadığımıza göre, "tenâsüh" fikri bâtıl olmuş olur. Şu halde biz, "tenasüh" fikrini çürütme hususunda, sadece bu delile dayandığımıza ve aynı delil de, bu meselemiz hakkında söz konusu olduğuna göre, bunun gereğine göre hükmetmek gerekir. Şâyet, "Biz o misak vaktinde söz verdik.. Ne var ki, o vakitte vermiş olduğumuz ahde dair hiçbir şey hatırlayamıyoruz.." denilmesi caiz olursa, "Biz bu bedenden önce, başka bir bedende idik, ne var ki biz, şimdiki bu bedenimizde, eski bedendeki hallerimize dair herhangi bir şey hatırlayamıyoruz.." denilmesi de niçin caiz olmasın? Özet olarak diyebiliriz ki, bu görüşle, "tenâsüh"ü benimseyenlerin görüşü arasında bir fark bulunmamaktadır. Binâenaleyh bu görüşü benimsemek uzak bir ihtimal değilse, "tenâsüh" fikrini benimsemek de uzak bir ihtimal sayılmaz..

Beşinci delil: Allahu Teâlâ'nın **Adem**'in oğullarından yaratmış olduğu mahlukatın tamamı, çok büyük bir yekûn ve ifade edilemeyecek kadar kalabalık olan bir çokluk meydana getirir.. Binâenaleyh, o zerrelerden meydana gelen toplam, gerek işgal ettiği yer, gerekse miktar itibariyle, çok büyük bir rakama, meblağa ulaşır.. Halbuki küçük olan **Adem**'in sulbünün böylesi bir kalabalığı içine alması uzak bir ihtimaldir..

Altıncı delil: Hayatın, aklın ve anlayışın mevcut olabilmesi için, bünye (beden) şarttır. Eğer bu böyle olmazsa, toz zerrecikleri gibi olan her zerrenin, akıllı, anlayışlı ve çok hassas cisimler konusunda pek çok eser yazabilecek bir şekilde olması uzak bir ihtimal sayılmaz!... Halbuki, bu kapıyı açmak, çok muhtelif cahillikleri benimseme neticesine götürür... Hayatın olabilmesi için bünyenin şart olduğu sabit olup, o zerrelerden her birinin de âlim, bilgili ve akıllı olmaları da, ancak bünye, kan ve et gibi şeylerin

bulunmasıyla mümkün olduğuna; durum böyle olunca da, ta **Hz. Adem**'in yaratılmasından itibaren kıyamete kadar varlık âlemine gelen o şahısların toplamını da, dünyanın içine alması imkânsız olunca, artık nasıl olur da "Onların hepsi, aynı anda **Adem**'in sulbünde mevcut idiler.." denilmesi mümkün olabilir?

Yedinci delil: Cenâb-ı Hak bu mîsakı, o vakitte, ya o zaman, veyahut da onlar dünyaya geldikten sonra aleyhlerine bir delil olsun diye almıştır.. Birincisi batıldır, zira bu kadarcık bir mîsak sebebiyle onların mükâfat ve cezaya, medh ve zemme müstahak olamayacaklarına dair icma bulunmaktadır.. Onlardan istenen bu şeyin, onlar dünyaya geldikten sonra, onların aleyhine hüccet olsun diye alınmış olması da caiz değildir. Zira onlar, dünyada iken o mîsakı hatırlayamadıklarına göre, bu, imana sarılmaları hususunda, nasıl onların aleyhine bir hüccet olabilir?

Sekizinci delil: Ka'bî şöyle der: "O zürriyetlerin durumu, anlayış ve ilim bakımından çocukların durumundan daha üstün olamaz. Çocuklara teklif yöneltmek mümkün olmadığına göre, bizim, o zerreler halindeki zatlara teklif yöneltmemiz nasıl mümkün olabilir?"

Zeccâc, bu görüşe cevap vererek şöyle der: "Cenâb-ı Hakk'ın da, *"bir karınca dedi ki: "Ey karıncalar, yuvalarınıza girin.."* (Neml, 18) buyurduğu gibi, karıncaya akıl vermesi, yine *"Dağları ve kuşları, Dâvud ile birlikte tesbih etmek üzere, râm etmiştik..."* (Enbiya, 79) buyurduğu gibi, dağa anlayış verip, böylece de onun tesbihte bulunması, deveye akıl verip, böylece de devenin Hz. Peygamber'e secde etmesi, yine hurma kütüğüne akıl verip, böylece de davet edildiğinde duyup boyun eğmesi nasıl uzak bir ihtimal değilse, işte burada da böyledir (bu da uzak bir ihtimal değildir)."

Dokuzuncu delil: O zerrelerin o zamanda ya akılları ve güçleri mükemmel idi, yahut da onlar, böyle bir vasfı haiz değillerdi. Eğer birinci ihtimal söz konusu olursa, hiç şüphe yok ki onlar, mükellef olurlar... Onlar ancak, Allah'ı istidlâl yoluyla bilip tanıdıkları zaman mükellef olarak bırakılırlar.. Eğer onlar bu şekilde olmuş olsalardı, onların, o vakitteki durumları, bu dünya hayatındaki hallerinden farksız olurdu.. Binâenaleyh, şâyet bu dünyadaki teklif, kendinden önce geçmiş olan bir ahde, misaka muhtaç ise, o zaman, o misak vaktindeki teklif de, daha önce geçmiş olan bir başka misaka muhtaç olur.. Böylece de teselsül gerekir ki, teselsül muhaldir..

"Onların, o misak zamanındaki akılları ve kudretleri mükemmel değildi" şeklindeki ikinci şıkka gelince, bu durumda da onlara hitap yöneltip onları sorumlu tutmak imkânsız olur...

Onuncu delil: Cenâb-ı Hakk'ın *"Şimdi, insan hangi şeyden yaratıldı? (İbretle) baksın... O, atılıp dökülen bir sudan yaratılmıştır..."* (Tarık, 5-6) buyruğudur. Şâyet o zerreler akıllı, anlayışlı ve mükemmel olsalardı, o zaman onlar, bu atılıp dökülen sudan önce bulunmuş olurlardı.. Halbuki, insanın, atılmış olan sudan yaratılmış olmasından başka bir manası yoktur.. Bu durumda, insan, atılmış sudan yaratılmamış olur. Ki bu, Kur'an'ın nassını reddetmek demek olur..

İmdi onlar şâyet: "Allahu Teâlâ'nın mîsak esnasında, o zerrelerde tam bir akıl ve anlayışı yaratıp, sonra da onların akıl, anlayış ve kudretlerini yok etmesi, daha sonra da onları, annelerinin rahminde yeniden yaratarak bu hayata çıkarmış olduğunun söylenilmesi niçin caiz olmasın?" derlerse, biz deriz ki:

Bu, bâtıldır; zira şâyet durum böyle olsaydı, o zaman Cenâb-ı Hak, insanları, ilk defa nutfeden yaratmamış, aksine bu yaratılış, "iade" (daha önceki hilkatlerine tekrar döndürülme) yoluyla olmuş olur... Halbuki Müslümanlar, insanın nutfeden yaratılmasının ilk yaratılma olduğu hususunda ittifak etmişlerdir. Binâenaleyh, işte bu husus, sizin ileri sürmüş olduğunuz görüşün bâtıl olduğuna delalet eder..

On birinci delil: O zerrelerin, ya o insanların aynı olduğu veya onlardan başka oldukları söylenebilir.. İkinci görüş, icmaya göre bâtıldır. Geriye birinci ihtimal kalır. Bu durumda da biz diyoruz ki, ya "Onlar nutfe, alaka ve mudğa (et parçası) olmadıkları halde akıllı, anlayışlı ve muktedir olarak kaldılar" denilebilir; veyahut da bunların böyle kalmadıkları söylenebilir.. Birinci durum, aklın bedahetiyle batıldır; ikincisine gelince, bu da, insan için dört defa hayatın meydana gelmiş olduğunun söylenmesini iktiza eder:

a) Misak vaktinde.

b) Dünyada.

c) Kabirde.

d) Kıyamette.

Yine bu, insan için, üç defa ölümün bulunmasını gerektirir:

a) İlk misakta meydana gelen hayattan sonraki ölüm;

b) Dünyadaki ölüm;

c) Kabirde ölüm..

Halbuki bu sayılar, *"Ey Rabbimiz, bizi iki (defa) öldürdün, iki (defa) da dirilttin.."* (Mü'min, 11) âyetindeki sayılara muhaliftir.

On ikinci delil: Cenâb-ı Hakk'ın, *"Andolsun biz insanı çamurdan (süzülmüş) bir hulâsadan yarattık..."* (Mü'minûn, 12) âyetidir. Binâenaleyh, şâyet o zerre hakkında verilmiş hüküm doğru olmuş olsaydı, o zaman o zerre insan olmuş olurdu.. Çünkü mükellef olan, kendisine hitap edilen, mükâfat verilen ve cezalandırılan, insandır. Halbuki, zerrenin insan olması bâtıldır. Zira, o zerre nutfeden, alakadan ve mudğadan yaratılmamıştır. Kitabın, Kur'an'ın nassı ise, insanın, nutfeden ve alakadan yaratıldığına dair bir delildir. Bu da *"Andolsun biz insanı çamurdan (süzülmüş) bir hülâsadan yarattık..."* (Mü'minûn, 12) ve *"O kahrolası insan, ne nankördür o! Onu (yaratan) hangi şeyden yarattı? Bir damla sudan yarattı da onu biçimine koydu..."* (Abese, 17-19) âyetleridir.

İşte, bu görüşün zayıflığını beyan etmek için (**Mu'tezile** tarafından) zikredilen izahların tamamı budur..

İkinci görüş: Tefekküre ve aklî izahlara önem verenlerin görüşüdür: Buna göre Allahu Teâlâ, zürriyetleri, yani çocukları, babalarının sulbünden çıkarmıştır. Buna, "çıkarmıştır" diyoruz, zira, o çocuklar, nutfe idiler. Allah, onları babalarının sulbünden çıkarıp, annelerinin rahimlerine koydu.. Böylece de onları önce "alaka", sonra "mudğa", sonra da tam bir insan haline getirdi. Ve böylece onları mükemmel bir canlı yaptı.. Daha sonra da onlara, kendisinin birliğine, yaratmasının hayranlık verici olduğuna ve sanatının akıl almaz bir şey olduğuna dair vermiş olduğu deliller ile onları kendilerine şahit tuttu. İşte bu tarz şahitlik ile de, onlar lisan ile ifade etmeseler de sanki "evet!" demiş sayılırlar. Bunun benzeri âyetler de mevcuttur. Meselâ Cenâbn Hakk'ın, *"Sonra, Allah'ın iradesi göğe yöneldi de ona ve arza, 'ikiniz de ister istemez gelin' buyurdu. Onlar da, 'isteye isteye geldik' dediler"* (Fussilet, 11) ve *"Bir şeyi dilediğimiz zaman sözümüz ancak ona 'ol' dememizden ibarettir. O da derhal oluverir.."* (Nahl, 40) âyetleri gibi.

Araplar da şöyle der:

قَالَ الْجِدَارُ لِلْوَتَدِ لِمَ تَشُقُّنِى قَالَ سَلْ مَنْ يَدُقُّنِى
فَإِنَّ الَّذِى وَرَايِى مَا خَلَّانِى وَرَايِى

"Duvar kazığa, 'Beni niçin yarıyorsun? Niçin meşakkat veriyorsun?' deyince, kazık: 'Bunu, beni çakana sor; arkamda bulunan o kimse, beni rahat bırakmıyor ki!...' dedi.."

Bir başka şair de, إِمْتَلَأَ الْحَوْضُ وَقَالَ قُطْنِي *"Havuz doldu ve, 'Yeter artık, beni (suyumu) kes!' dedi"* demiştir.

Bu tür mecaz ve istiareler, Arapçada meşhurdur. Dolayısıyla, ilgili âyeti bu manaya hamletmek gerekir. İşte, bu iki görüşün anlatılması hususundaki sözün tamamı bundan ibarettir.. İkinci görüş kesinlikle ta'n edilmemiştir.. Bu görüş doğru kabul edilmesi halinde, bu, birinci görüşün doğru olmasına mani teşkil etmez. Sözümüz sadece, birinci görüşün doğru olup olmadığı hususundadır.

Buna göre birisi, "size göre tercihe şayan olan görüş hangisidir?" derse, biz deriz ki: Burada iki mukaddime bulunmaktadır:

a) Zerrelerden misak alındığının söylenmesi doğru mudur?

b) Bunun doğru olması halinde, bu görüş, âyetin lafızlarını tefsir etmek için 'zikretmek' caiz midir?

Birinci mukaddime: Bu görüşü kabul etmeyenler, bahsettiğimiz ve anlattığımız aklî delillere tutunmuşlardır. Bu delillerin her birine, ikna edici bir açıklama ile cevap vermek mümkündür.

1) **Mu'tezile**'nin bu hususta zikretmiş olduğu delillerden birisi, "Şâyet böyle bir misak alınmış olsaydı, bizim şu anda onu hatırlamamız gerekirdi" şeklindedir.

Biz deriz ki: Geçmişte meydana gelmiş olan hallerle ilgili bilgiyi yaratan, Allahu Teâlâ'dır. Çünkü bu bilgiler, zarurî ve aklîdirler. Zarurî ilimlerin yaratıcısı ise, sadece Allah'tır. Bu böyle olunca, O'nun bu ilimleri yaratmış olması doğru olur.

Şâyet **Mu'tezile,** "Siz bunu mümkün gördüğünüze göre, bu bedenden önce bizlerin, her ne kadar hallerini hatırlamıyor isek de, tenasüh yoluyla başka bedenlerde bulunmuş olabileceğimizi de mümkün görün" derlerse, biz deriz ki: "Bu ikisinin arasındaki fark gâyet açıktır. Çünkü biz başka bedenlerde olup, onlarda yıllarca kaldığımız takdirde, onları unutmuş olmamız imkansızdır. Ama mîsak (ahd) alma işi, çok kısa bir anda, çok hızlı olarak tahakkuk etmiştir. Dolayısıyla bunun unutulması uzak bir ihtimal değildir. Bu açık fark, bu farkın doğru olduğunu göstermektedir. Çünkü insan senelerce bir işle uğraşırsa, onu unutması imkansızdır. Ama bir kısa

an için, bir işle uğraşılmış olduğunda, insan onu unutabilir. Binâenaleyh ikisi arasındaki fark ortaya çıkmaktadır."

2) Bu, "O zerrelerin tamamının, **Hz. Adem** (a.s.)'in sırtında bulunmasının imkânsız olduğu"nun söylenilmesidir. Biz deriz ki, bize göre, hayatın bulunabilmesi için bünye şart değildir. Bölünmeyi kabul etmeyen "cevher-i ferd" (atom) ise hayat ve aklı kabul eder. Binaenaleyh biz o zerrelerden her birini bir cevher-i ferd olarak düşünürsek, artık nasıl olur da siz, "**Hz. Adem**'in sırtı, o zerrelerin hepsini içine alamaz" diyebilirsiniz? Ancak ne var ki bizim vermiş olduğumuz bu cevap, önce yaşamış olan bazı bilginlerin telakkilerine uygun olarak "insan, bedende, bir cevher-i ferd ve bölünmeyen bir cüz'dür..." dediğimiz zaman tamamlanır. Ama biz, "insan, nefs-i nâtıkadır. Düşünen, ruhtan ibaret olup, belli bir yeri olmadığı gibi, bir yere hulul de etmeyen bir cevherdir..." dediğimizde, böyle bir soru ortadan kalkmış olur..

3) Bu, **Mu'tezile**'nin, "Mîsak almanın faydası, onun o vakitte mi, yoksa dünya hayatında mı bir hüccet olmasıdır?.." şeklindeki sorusudur. Buna karşı bizim cevabımız şundan ibarettir: Allah, istediğini yapar, dilediği tarzda hükmeder.. Bir de, bazı Mu'tezilîler amellerin tartılması ve uzuvların konuşturulmasıyla ilgili görüşü tashîh etmek istediklerinde, "Bu şeyleri duyurma hususunda bazı mükellefler için bir lütfun bulunması, uzak bir ihtimal değildir" dememişler miydi? İşte, burada da böyledir. Bir kısım melekler için, mîsak alındığı zamanda, saîd olanları, şakî olanlardan ayırt etmeleri için bir lütuf fiilinin olmuş olması da uzak bir ihtimal değildir.. Şöyle de denilmiştir: Allahu Teâlâ onlara, o mîsakı, kıyamet gününde hatırlatır.

Mu'tezile'nin diğer görüşleri zayıf olup, onlar hakkında konuşmak, pek kolay ve son derece de basittir.

Âyetle İlgili Hadisin Tevfîk Edilmesi

İkinci mukaddime: Bu, "O zerrelerden misak alınmış olmasının doğru olduğunun kabul edilmesi halinde, bu hadisenin âyetin lafızlarının tefsiri olduğunu söylemek mümkün müdür?" şeklindeki sualdir.. Buna göre biz deriz ki, daha önce zikredilmiş olan üç açıklama, böyle bir soruyu savuşturmaktadır. Çünkü biz, Cenâb-ı Hakk'ın, *"Hani Rabbin âdemoğullarından, onların sırtlarından zürriyetlerini çıkarıp..."* buyruğundan muradın, وَاِذْ اَخَذَ رَبُّكَ مِنْ ظُهُورِ بَنِى اٰدَمَ *"Hani Rabbin, âdemoğullarının sırtlarından..."* şeklinde

olduğunu beyan etmiştik.. Hem bu zürriyet, **Adem**'in sırtından alınmış olsaydı, o zaman Cenâb-ı Hak, مِنْ ظَهْرِهِ ذُرِّيَّتَهُ *"sırtından zürriyetini aldı"* der. مِنْ ظُهُورِهِمْ ذُرِّيَّتَهُمْ *"zürriyetlerini sırtlarından aldı"* demezdi.

Bu görüşü destekleyenler, şu şekilde cevap vermişlerdir: Hz. Peygamber (s.a.s)'den, âyeti bu şekilde tefsir ettiğine dair gelen rivâyet sahihtir.. Resûlullah'ın yaptığı tefsiri tenkit etmek ise, mümkün değildir. Buna göre biz deriz ki: Âyetin zâhiri, Hak Teâlâ'nın, zerreleri, âdemoğullarının sırtlarından çıkardığına delâlet eder.. Dolayısıyla bu, Allahu Teâlâ'nın, falanca şahıstan falancanın, falancadan da falancanın.. doğup meydana geleceğini bildiği manasına hamledilir. Binâenaleyh, Cenâb-ı Hak, onların varlık âlemine gireceklerini, bildiği sıraya göre, onları çıkarmış ve birbirinden ayırt etmiştir... Ama, Allahu Teâlâ'nın, bütün zürriyeti, **Adem** (a.s)'in sulbünden çıkarması meselesine gelince, âyetin lafzında, bunun şöyle veya böyle olduğuna dair herhangi bir delâlet bulunmamaktadır. Ancak ne var ki haber (hadis) buna delâlet etmektedir.. Binâenaleyh, zürriyetlerin, âdemoğullarının sırtlarından çıkarıldığı Kur'an ile; Âdem'in sırtından çıkarıldığı ise hadis ile sabit olmuştur. Bunun böyle olması halinde de, bu iki husus arasında ne bir tezat ne de bir çelişki söz konusu değildir. Şu halde mümkün olduğu kadarıyla, hem âyeti, hem de hadisi tenkitten korumak için, bu iki hususun, ikisini de birden benimsemek gerekir.. Bu mukaddimenin izahı hususunda son sözümüz budur..

İKİNCİ MESELE

Nafi, İbn Âmir ve **Ebû Amr,** cemî olarak elif ile "zürriyyâtihim" şeklinde okurlarken, diğer kıraat imamları müfret olarak "zürriyyetehüm" şeklinde okumuşlardır.

Vâhidî şöyle demektedir: "Zürriyyet" kelimesi, hem çoğul hem de tekil manayı ifade eder. Dolayısıyla, bu kelimeyi müfret okuyanlar, çoğul manasında da kullanıldığı için, onu çoğul kalıbında getirmemişlerdir.. Böylece bu kelime tıpkı, "beşer" kelimesi gibi olmuş olur. Çünkü "beşer" kelimesi de, Hak Teâlâ'nın مَا هٰذَا بَشَرٌ *"Bu bir beşer değildir"* (Yusuf, 31) ifadesinde olduğu gibi müfret, tekil manada kullanıldığı gibi, اَبَشَرٌ يَهْدُونَنَا *"Bizi bir beşer mi doğru yola götürecekmiş?"* (Teğabun, 6) ve اِنْ اَنْتُمْ اِلَّا بَشَرٌ مِثْلُنَا *"Siz de bizim gibi beşerden başka (bir şey) değilsiniz..."* (İbrahim, 10) âyetlerinde olduğu gibi de, çoğul manada kullanılır. "Beşer" kelimesi, ne cem-i sâlim,

ne de cem-i mükesser şeklinde çoğul yapılmadığı gibi, "zürriyyet" kelimesi de çoğul yapılmaz...

Bu lafzı çoğul olarak okuyanlar ise, şöyle demişlerdir: "Zürriyyet kelimesi her ne kadar müfret ise de, bunun çoğul yapılmasında bir müşkilat bulunmamaktadır. Eğer bu çoğul yapılırsa, çoğul yapılması da uygundur. Çünkü sen, meselâ طُرُقَاتٌ (yollar), جُدُرَاتٌ (duvarlar) kelimelerinde olduğu gibi, cem-i mükesser olan kelimelerin de cem-i müennes salim şeklinde çoğul yapıldıklarını görmektesin.. Bu, **Yûnus**'un tercihidir.."

Cenâb-ı Hakk'ın وَاَشْهَدَهُمْ عَلٰى اَنْفُسِهِمْ اَلَسْتُ بِرَبِّكُمْ قَالُوا بَلٰى *"Kendilerini kendilerine şahit tutmuş ve 'Ben, sizin Rabbiniz değil miyim?' (demişti)... Onlar da 'Evet (Rabbimizsin)'... demişlerdi.."* buyruğuna gelince biz deriz ki: Bir ilk mîsakın bulunduğunu ispat edip kabul edenlere göre, bu ifadede geçen açıklamalar, zahirî manalarına hamledilmiştir. Ama, bir ilk misakı kabul etmeyenlere göre, bu tabir bir teşbih ve temsil manasına hamledilmiştir.. Buna göre âyetin manası, "Allahu Teâlâ onlara, kendisinin Rab olduğuna dair delilleri gösterdi ve onların akılları da buna şahadet etti.." şeklinde olur. Bu ifade tıpkı, Allah'ın onları bize ve bizim Allah'ın birliğini ikrar etmemize şahit tutması gibi olmuştur.

Âyetteki "şehidnâ" *(şahid olduk)* ifadesine gelince, bu hususta iki görüş öne sürülmüştür:

Birinci görüş: "Bu, meleklerin sözüdür. Zira o zürriyetler, "Evet" deyince, Allahu Teâlâ, meleklere *"şahit olun"* dedi. Meleklerde, *"şahit olduk"* dediler." Bu görüşe göre, vakfın, "قَالُوا بَلٰى" ifadesinin sonunda yapılması güzel olur. Çünkü zürriyetlerin sözü orada tamamlanmıştır. Cenâb-ı Hakk'ın اَنْ تَقُولُوا يَوْمَ الْقِيٰمَةِ اِنَّا كُنَّا عَنْ هٰذَا غَافِلِينَ *"Kıyamet günü, 'Bizim, bundan haberimiz yoktu' dememeniz içindi"* buyruğunun izahı da şöyledir: "O zürriyetler, biz ikrar etmedik demesinler diye, melekler, "Biz, onlara, ikrar ettiklerine dair şahit olduk..." dediler. Böylece, "en tekûlü" kelimesinden "lâ" harfi düşmüştür. Bu, Cenâb-ı Hakk'ın وَاَلْقٰى فِى الْاَرْضِ رَوَاسِىَ اَنْ تَمِيدَ بِكُمْ *"O, sizi sallayıp çalkalar diye, yeryüzüne sabit ve muhkem dağlar... koydu"* (Nahl, 15) âyetinde olduğu gibidir. Yani, لِئَلَّا تَمِيدَ بِكُمْ *"sizi çalkalamasın diye.."* demektir. Bu **Kûfelilerin** görüşüdür. **Basralılara** göre bu kelamın takdiri, شَهِدْنَا كَرَاهَةَ أَنْ يَقُولُوا "demelerini istemediğimiz için, şahadet ettik" şeklindedir.

İkinci görüş: "Şehidnâ" lafzı, zürriyetlerin sözünün devamıdır. Böyle olması halinde, Cenâb-ı Hakk'ın, *"Kıyamet günü, 'Bizim bundan haberimiz*

yoktu' dememeniz için..." ifadesi O'nun, *"kendilerini kendilerine şahit tuttu"* sözüyle ilgili olmuş olur. Buna göre takdirî mana, "Allah, onlar kıyamet gününde, "biz bundan habersizdik" demesinler veya, "bunu söylemesinler" diye, onları kendilerine şununla, şununla... şahit tuttu" şeklinde olur. Böyle olması halinde de "şehidnâ" ifadesi üzerinde vakıf yapılamaz. Çünkü Cenâb-ı Hakk'ın "اَنْ تَقُولُوا" sözü, daha önce geçen "وَاَشْهَدَهُمْ عَلٰى اَنْفُسِهِمْ" sözüyle ilgilidir. Bu ifadeyi, öbür ifadeden ayırmak doğru değildir.

Kıraat imamları "en tekûlü" ile "ev yekûlü" kelimelerinin okunuşunda farklılık gösterirler: **Ebu Amr** her iki ifadeyi de yâ ile okumuştur. Çünkü, daha önce geçen söz, gâib sîgasıyla getirilmiştir. Ki bu da, مِنْ بَنِى اٰدَمَ مِنْ ظُهُورِهِمْ ذُرِّيَّتَهُمْ وَاَشْهَدَهُمْ عَلٰى اَنْفُسِهِمْ (لِاَنْ لَا يَقُولُوا buyruğudur. Diğer kıraat imamları ise, bu kelimeyi tâ ile "تَقُولُوا" şeklinde okumuşlardır. Çünkü ifadede, bir hitap sîgası da bulunmakta olup, o da Cenâb-ı Hakk'ın, اَلَسْتُ بِرَبِّكُمْ قَالُوا بَلٰى شَهِدْنَا ifadeleridir. Bu iki açıklama da güzeldir. Çünkü gâib olanlar, mana cihetiyle muhatap olan kimselerdir. اَوْ تَقُولُوا اِنَّمَا اَشْرَكَ اٰبَاؤُنَا مِنْ قَبْلُ *"Yahut, 'Daha evvel ancak atalarımız şirk koşmuş...' dememeniz için."* buyruğuna gelince, müfessirler şöyle demişlerdir: "Bu ifadenin manası "Bu şahit tutmanın maksadı, kâfirlerin, "Biz müşrik olduk; çünkü atalarımız müşrik idiler; binâenaleyh, biz bu şirkimizde onları taklit ettik" demelerini temin etmek içindir. Ki, bu aynı zamanda âyetteki اَفَتُهْلِكُنَا بِمَا فَعَلَ الْمُبْطِلُونَ *"Şimdi o bâtılı kuranların işledikleri şeyler yüzünden bizi helâk mi edeceksin?"* ifadesinden de kastedilen hususdur. Netice olarak diyebiliriz ki, Allahu Teâlâ onlardan söz alınca, onların bu kadarcık bir mazerete tutunmaları imkânsız olur..."

Âyetin manasını, "Cenâb-ı Hakk'ın deliller ikâme etmesi, getirmesi" manasına hamledenlere gelince, onlar şöyle demişlerdir; "Bu âyetin manası, "Biz, yarın kıyamette onlar, 'Biz bundan habersizdik; bu hususa bizim dikkatimizi çeken bir kimse olmadı' veya, 'Biz, atalarımızı taklit ederek müşrik olduk' diyemesinler diye, biz bu delilleri getirdik ve onların akıllarına sunduk. Çünkü, Cenâb-ı Hakk'ın birliğine dair deliller onlarla birlikte bulunuyordu; binâenaleyh o delillerden yüz çevirip taklide yönelmeleri ve atalarına uymaları hususunda, onların geçerli bir mazereti bulunamaz" şeklindedir...

Daha sonra Cenâb-ı Hak وَكَذٰلِكَ نُفَصِّلُ الْاٰيَاتِ وَلَعَلَّهُمْ يَرْجِعُونَ *"İşte biz âyetleri böyle açıklarız. Umulur ki (küfürlerinden) dönerler"* buyurmuştur. Bu, "Bizim bu âyette yapmış olduğumuz açıklamalar gibi, onları, iyice düşünsünler

ve böylece de hakka yönelip batıldan yüz çevirsinler diye, diğer âyetlerimizi de beyân edip açıkladık..." manasındadır.

Cenâb-ı Hakk'ın, *"umulur ki (küfürlerinden) dönerler"* buyruğundan kastedilen de budur. Yine bu âyete, "Tevhit hususunda onlardan aldığımız mîsakı, işte bu şekilde açıklıyoruz..." manası da verilmiştir... Âyetle ilgili bir üçüncü görüş de şudur: İnsanların ruhları onların bedenlerinden daha önce mevcut idi... İlâhın varlığını ikrar edip kabul etmek, o ruhların zâtlarının ve hakikatlerinin ayrılmaz bir vasfıdır. Bu ilmi elde etmek için, çalışıp çabalamaya ihtiyaç yoktur. Bu konu tamamiyle ancak, bu kitapta ele alınması mümkün olmayan gizli ve kapalı herkesçe anlaşılamayan aklî bazı bahisler ile ortaya konabilir. Allah en iyi bilendir.

وَاتْلُ عَلَيْهِمْ نَبَاَ الَّذِيٓ اٰتَيْنٰهُ اٰيٰتِنَا فَانْسَلَخَ مِنْهَا فَاَتْبَعَهُ الشَّيْطٰنُ فَكَانَ مِنَ الْغٰوِينَ ﴿١٧٥﴾ وَلَوْ شِئْنَا لَرَفَعْنٰهُ بِهَا وَلٰكِنَّهٗٓ اَخْلَدَ اِلَى الْاَرْضِ وَاتَّبَعَ هَوٰىهُ ۚ فَمَثَلُهٗ كَمَثَلِ الْكَلْبِ ۚ اِنْ تَحْمِلْ عَلَيْهِ يَلْهَثْ اَوْ تَتْرُكْهُ يَلْهَثْ ۭ ذٰلِكَ مَثَلُ الْقَوْمِ الَّذِينَ كَذَّبُوا بِاٰيٰتِنَا ۚ فَاقْصُصِ الْقَصَصَ لَعَلَّهُمْ يَتَفَكَّرُونَ ﴿١٧٦﴾

"Onlara o kimsenin haberini de oku ki, biz kendisine âyetlerimizi vermiştik de, o bunlardan sıyrılıp çıkmış, derken şeytan onu arkasına takmış, nihâyet azgınlardan olmuştu. Eğer dileseydik onu bu (âyetler)le yükseltirdik. Fakat o, yere saplandı, hevâsına uydu. Artık onun hâli, o köpeğin hali gibidir ki, üstüne varsan dilini sarkıtıp solur, yahut kendi haline bıraksan, yine dilini uzatıp solur. İşte âyetlerimizi yalan sayanlar güruhunun sıfatı budur. Artık sen, kıssaları anlat; belki iyice düşünürler" (A'râf, 175-176).

Âyetle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE: **İlmine Güvenen Tip: Bel'âm**

İbn Abbas, İbn Mesûd ve **Mücahid** (r.a.) şöyle demişlerdir: "Bu âyet, **Bel'âm İbn Bâurâ** hakkında nazil olmuştur. Bu böyledir, zira **Musa** (a.s) **Bel'âm**'ın bulunduğu şehre yönelmiş ve oranın halkıyla savaşmıştı; çünkü onlar kâfir idiler. Bunun üzerine o kâfirler, **Bel'âm**'dan, hem **Musa** (a.s),

hem de onun kavminin aleyhine dua etmesini istediler... O, duâsı makbul bir kimse idi. Çünkü o, **İsm-i A'zâm** duâsını biliyordu.. Ama o, böyle bir dua etmekten kaçındı.. Kâfirler ise, onun peşini bırakmıyorlardı.. Nihâyet o, **Hz. Musa** ve kavmi aleyhine (bedduâ) etti. Derken, duası kabul olundu da, **Hz. Musa** ve İsrailoğulları, onun duası yüzünden **Tîh Çölü**'ne düştüler. Bunun üzerine **Hz. Musa,** "Ya Rabbi, hangi günah sebebiyle biz bu çöle düştük?" deyince, Cenâb-ı Hak, "Bel'âm'ın duası sebebiyle" cevabını verdi.. Bunun üzerine **Hz. Musa:** "Onun, benim aleyhime yapmış olduğu duayı kabul ettiğin gibi, benim de onun aleyhine olan duamı kabul buyur!" dedi; sonra da **Hz. Musa, İsm-i A'zâm** ile imânının çekilip alınması için, ona bedduada bulundu.. Böylece Allahu Teâlâ, onu, kendisinde olan bu şeylerden tecrit etti; onun bilgi ve marifetini aldı.. Bu sebeple de onun kalbinden, bu ilahî bilgi, tıpkı bir beyaz güvercin gibi çıkıverdi.. İşte, hâdise bundan ibarettir..." Şu da belirtilmiştir: "O, Allah'ın nebilerinden birisiydi. **Hz. Musa** için beddua edince, Allah ondan imanını çekip aldı; böylece de kâfir oldu.."

İlmine Güvenen Tiplerden: Ümeyye

Abdullah İbn Ömer, Saîd İbnu'l-Müseyyeb, Zeyd İbn Eslem ve Ebu Ravk da şöyle demişlerdir: "Bu âyet, **Ümeyye İbn Ebi's-Salt** hakkında nazil olmuştur. O, semavî kitapları okumuştu.. Allahu Teâlâ'nın, o sıralarda bir peygamber göndereceğini de anlamıştı.. Bu peygamberin, kendisi olacağını ümit ediyordu.. Cenâb-ı Hak, Hz. Muhammed (s.a.s)'i peygamber olarak gönderince, **Ümeyye** O'na haset etti, O'na iman etmeyip kâfir olarak öldü... İşte bu, Hz. Peygamber (s.a.s)'in, *"Şiiri iman etti, ama kalbi küfretti"* dediği kimsedir. Yani, onun şiiri, mü'min kimselerin şiiri gibidir. Zira o, şiirlerinde, Allah'ın birliğini ikrar eder; O'nun birliği hakkında, göklerin, yerin yaratılması ile, âhiret, cennet ve cehennem hallerinden deliller getirir..."

Rahip Ebû Âmir

Şu da söylenmiştir: "Bu âyet, Hz. Peygamber'in fâsık diye adlandırdığı, **Râhip Ebû Âmir** hakkında nazil olmuştur. O, câhiliyye çağında ruhbanlık yapardı. İslâm gelince, Şam'a kaçarak, münafıklara, **"Mescid-i Dırâr"** yapmalarını öğütledi. **Kayser**'e (Roma İmparatoru) gelerek, ondan, Hz. Peygamber aleyhinde yardım talep etti... Derken orada, kovulmuş ve yapayalnız, tek başına ölüverdi.. Bu, **Saîd İbnu'l-Müseyyeb**'in bir diğer görüşüdür.

Bu âyetin, Hz. Peygamber'i bilip tanıyan Ehl-i kitâbın münafıkları hakkında nazil olduğu da söylenmiştir. Bu görüş, **Hasan el-Basrî** ile **Ebu Bekr el-Esamm**'ın görüşüdür.. Bunun, kendisine ilahî hidâyet arz edilip de, ondan yüz çeviren herkes hakkında umumî bir ifade olduğu da ifade edilmiştir.. Bu da, **Katâde, İkrime** ve **Ebu Müslim**'in görüşüdür..

Şâyet birisi, "Bu âyette bir nebîden bahsedilmekte, bilahare onun kâfir haline geldiği bildirilmektedir" diye soracak olursa biz deriz ki:

Bu, uzak bir ihtimaldir; çünkü Allahu Teâlâ, *"Allah, elçiliğini nereye vereceğini çok iyi bilendir"* (En'âm, 14) buyurmuştur. İşte bu beyan Cenâb-ı Hakk'ın, ancak onun, çok üstün meziyetler, yüce dereceler ve büyük faziletler ile, diğer kullarından ayrılıp mümtaz olduğunu bildiği kimseleri risâlet göreviyle şereflendireceğine delâlet eder. Binâenaleyh, peygamber olan kimsenin vasfı bu olunca, onun küfretmesi nasıl uygun düşebilir?

Cenâb-ı Hakk'ın اٰتَيْنَاهُ اٰيَاتِنَا فَانْسَلَخَ مِنْهَا *"Biz kendisine âyetlerimizi vermiştik de, o bundan sıyrılıp çıkmıştı"* buyruğu ile ilgili olarak iki görüş vardır:

Birinci görüş: *"Biz kendisine âyetlerimizi vermiştik"* buyruğu, "Biz, ona, tevhidin delillerini öğretmiş ve anlatmıştık. Böylece o, onlardan haberdar hale gelmişti" manasında; *"O, bundan sıyrılıp çıkmıştı"* buyruğu da, "O, Allah'ın muhabbetini bırakıp, O'na isyan etmeye; rahmetini bırakıp, O'nun gazabına gitmişti" manasındadır. اِنْسَلَخَ "çıktı" manasındadır. Bir şeyi tamamen bırakıp giden kimse için, اِنْسَلَخَ مِنْهُ "Ondan sıyrıldı" denilir.

İkinci görüş: Bu, **Ebu Müslim** (r.h)'in görüşü olup, o şöyle demiştir: Âyetteki, *"Biz kendisine âyetlerimizi vermiştik"* buyruğu "Biz âyetlerimizi beyan ettik, ama o onları kabul etmeyerek, onlardan sıyrılıp çıktı" demektir. عَرَى - اِنْسَلَخَ ve تَبَاعَدَ (uzaklaştı) fiilleri aynı manayı ifade eder. Bu kelimeler, delillere iman etmeyip, küfründe ısrar eden her kâfir hakkında kullanılabilir. Bunun bir benzeri, *"Ey kendilerine kitap verilenler, yanınızdaki kitabı tasdik edici olmak üzere indirdiğimiz (Kur'an-ı Kerim'e), biz birtakım yüzleri silip, enseleri gibi (dümdüz) yapmazdan önce iman edin..."* (Nisa, 47) âyetidir. Hak Teâlâ, **Firavun** hakkında da, *"Andolsun ki biz ona, âyetlerimizin hepsini gösterdik de, o yine yalanlayıp diretti"* (Tâhâ, 56) buyurmuştur. Bu âyette de bahsedilenin, **Firavun** olması mümkündür. Çünkü Allahu Teâlâ, ona hem **Hz. Musa**'yı hem de **Hz. Hârun**'u gönderdi. Ama o yine de yüz çevirip küfründe diretti. O, âdî, sapmış ve şeytana tabi olmuş birisi idi.

Bil ki bu iki görüş arasındaki fark şudur: Birinci görüşe göre, bu kimse Allah'ın dinini ve birliğini biliyor, ama sonra ondan sıyrılıp çıkıyor; ikinci görüşe göre ise, Allah bu kimseye delil ve beyyinelerini verdiği zaman, o bunları kabul etmiyor. Birinci görüş daha uygundur. Çünkü âyetteki *"sıyrılıp çıktı"* tabiri, bu kimsenin daha önce dinin içinde iken, sonradan ondan çıktığına delâlet eder. Hem sonra bu âyetin, Allah'ın dininden haberdar olan, ama o dinden çıkarak küfre ve sapıklığa giren bir kimse hakkında nâzil olduğu rivâyetlerle sâbittir.

Cenâb-ı Allah فَأَتْبَعَهُ الشَّيْطَانُ *"Derken şeytan, onu arkasına taktı"* ifadesi ile ilgili olarak şu izahlar yapılmıştır:

1) Şeytan onun peşine kâfir ve azgın insanları taktı, yani kâfir insanları onun tabiîleri (arkadaşları-yoldaşları) kıldı.

2) **Abdullah b. Müslim** şöyle der: "Bu tabir, "şeytan ona yetişti" demektir. Nitekim, "Onlara yetişip, katıldım" manasında اَتْبَعْتُ الْقَوْمَ "Kavme tâbî oldum" denilir." **Ebu Ubeyde** şöyle demiştir: "اَتْبَعْتُ الْقَوْمَ" tabiri, senden önde olup da, kendilerine yetiştiğini anlatmak için kullanılır. Nitekim مَازِلْتُ اَتْبَعَهُمْ حَتَّى اَتْبَعْتَهُمْ "Onlara yetişinceye kadar, peşlerini bırakmadım" denilir.

Kıssadan Çıkan Dersin Özeti

Cenab-ı Hak فَكَانَ مِنَ الْغَاوِينَ *"Nihâyet (o) azgınlardan olmuştu"* buyurmuştur. Bu, "O, şeytana uydu ve böylece zâlimlerden oldu" demektir. Ehl-i Meânî ise şöyle demişlerdir: "Bu âyetin maksadı, hidâyet üzere iken, hidâyetten çıkıp, dalâlete, nefsinin arzularına ve körlüğe giren; dünyaya meyleden, böylece de şeytanın oyuncağı olan kimselerin, varacakları son yerin uçurum olup, oraya yuvarlanacağını; hem âhirette, hem de dünyada hüsrana (zarara) uğrayacağını anlatmaktır. Bundan dolayı Allahu Teâlâ, bu kıssayı, insanları böyle bir hale düşmekten sakındırmak için zikretmiştir.

Allahu Teâlâ, وَلَوْ شِئْنَا لَرَفَعْنَاهُ بِهَا *"Eğer dileseydik onu bu (âyetler) ile yükseltirdik"* buyurmuştur. Âlimlerimiz şöyle derler: "Bu tabir, "isteseydik onu, bu âyetlerle amel etme mertebesine yükseltirdik. Böylece o yapacağı sâlih ameller vasıtası ile, hak edeceği makama yükselirdi" demektir. "Lev" kelimesi, başka bir şartın bulunmaması sebebiyle o şeyin olmamasını ifade eder. Bu da, Allahu Teâlâ'nın, Bazen bir insanın iman etmesini değil, küfrünü murat ettiğine delâlet eder."

Mu'tezile ise şöyle der: "Âyetin lafzı, bu mananın dışında, şöyle birtakım manalara da imkân verir:

a) **Cübbaî** şöyle demiştir: "Bunun manası, "isteseydik, o küfretmeden önce, kendisine ikram etmek ve ondan tekliflerimizi kaldırmak suretiyle, onu amelleriyle yükseltirdik. Böylece de ona yücelik yermiş olurduk. Fakat mükellefiyetleri artırmak suretiyle onu daha ileri bir dereceye ulaştırmak istedik. Ama imanda sebat etmekten yüz çevirdi" şeklindedir.

b) "İsteseydik, zorla ve cebren onunla inkârı arasına girerek, onu yüceltirdik. Ama bu, teklif (hikmetine) ters düşerdi. İşte bundan dolayı, onu kendi ihtiyarıyla baş başa bıraktık" demektir.

Mu'tezile'nin birinci izahına, "yükseltmeyi", "öldürme" manasına hamletmek uzak bir şeydir" diyerek; ikincisine de, "Allahu Teâlâ o kimseyi, küfürden zorla men ettiği zaman, bu iman bir mükâfatı ve bir yüceliği gerektirmez" diyerek cevap veririz.

Allahu Teâlâ daha sonra, وَلٰكِنَّهُ اَخْلَدَ اِلَى الْاَرْضِ *"Fakat o, yere saplanıp (kaldı)"* buyurmuştur. Arapça âlimleri şöyle demişlerdir: **"İhlâd"** aslında, "saplanıp kalmak" demektir. Sanki, "o, devamlı yere yapışıp kalmak istedi" denilmektedir. Birisi bir yere yapışıp, oradan ayrılmadığında, "اَخْلَدَ فُلَانٌ بِالْمَكَانِ" denilir. Nitekim **Mâlik b. Süveyd** şöyle demiştir.

بِأَبْنَاءِ حَيَّيْ مِنْ قَبَائِلِ مَالِكٍ وَعَمْرُو بْنِ يَرْبُوعٍ أَقَامُوا فَأَخْلَدُوا

"Malik ve Amr İbn Yerbû' kabilelerinden bir mahallenin, oraya yerleşip, oradan hiç ayrılmamış olan oğullarına...

İbn Abbas (r.a.) "Allah, *"Fakat o, yere saplanıp kaldı"* ifadesi ile, "O, dünyaya meyletti" manasını kastetmiştir" demiştir. **Mukâtil** ise "اِلَى الْاَرْضِ" ifâdesine بِالدُّنْيَا (dünyaya) manasını; **Zeccâc** ise سَكَنَ اِلَى الدُّنْيَا "Dünya ile itminan buldu" manasını vermiştir. **Vâhidî** şöyle der: "Bunlar, âyetteki "arz" (yeryüzü) kelimesine, "dünya" manasını vermişlerdir. Çünkü dünya, yeryüzü demektir. Zira dünyadaki mülkler, maden, bitki ve hayvanlar gibi diğer mallar, hep yeryüzünden elde edilir. Bunlar yer sayesinde, güç ve kuvvet bulup, kâmil hale gelirler. O halde dünya, yeryüzü demektir. Binâenaleyh, "dünya" manasında, "arz" (yer) kelimesini kullanmak doğru ve yerindedir." Biz diyoruz ki: Eğer kelime zâhirî manası ile alınsaydı, o zaman "isteseydik onu yükseltirdik. Ama bunu istemedik" denilirdi. Fakat âyetteki, *"Fakat o, yere saplanıp (kaldı)"* tabiri, bu manaya delalet ettiği için, bu ifade onun yerini almış oldu.

Cenâb-ı Allah وَاتَّبَعَ هَوٰيهُ *"O, hevâsına uydu"* buyurdu. Bu, "O, Allah'ın kendisine verdiği âyetlere sımsıkı sarılmayı bırakıp, kendi hevâ-ü heveslerine uydu. Böylece de dalâlet uçurumuna yuvarlandı" demektir. Burası ilim sahipleri için, en tehditkâr âyetlerden birisidir. Çünkü Allahu Teâlâ, bir kimseye, âyetlerini ve delillerini verip, ism-i a'zamını öğretip, müstecap (kabul olunacak) duayı ona bildirdikten sonra, o kalkıp hevâ-ü hevesine uyarsa, dinden çıkıp bir köpek mertebesine inmiş olur. İşte bu, Allah'ın kendisine çokça nimetler verdiği kişinin, hidâyete uymaktan yüz çevirip, hevâsına uymaya yöneldiğinde, Allah'tan alabildiğine uzaklaşacağına delâlet eder. İşte, Hz. Peygamber (s.a.s): مَنِ ازْدَادَ عِلْمًا وَلَمْ يَزْدَدْ هُدًى لَمْ يَزْدَدْ مِنَ اللهِ إِلَّا بُعْدًا *"Kimin ilmi arttığı halde, hidâyeti artmaz ise, (bununla) ancak Allah'tan uzaklaşması artmış olur"* buyurarak bu duruma işaret etmiştir. Hz. Peygamber (s.a.s) bu veya bu manada bir lafız kullanmıştır.

Soluyan Köpeğe Teşbih

Daha sonra Cenâb-ı Hak فَمَثَلُهُ كَمَثَلِ الْكَلْبِ إِنْ تَحْمِلْ عَلَيْهِ يَلْهَثْ أَوْ تَتْرُكْهُ يَلْهَثْ *"Artık onun hali, o köpeğin hali gibidir ki, üstüne varsan dilini sarkıtıp solur; yahut kendi haline bıraksan, yine dilini sarkıtıp solur"* buyurmuştur. **Leys** şöyle der: "(Bu fiilin mastarı olan) "lehs", "köpeğin, ya çok koşarak yorulduğunda, ya da sıcak çok şiddetli olduğunda, susuzluktan ötürü dilini sarkıtması" demektir. Bil ki bu teşbih, bütün köpeklere olmayıp, sadece soluyan köpeklere yapılmıştır. Hayvanların en âdisi köpektir. Köpeklerin en âdisi de, soluyan köpeklerdir. Binâenaleyh Allah bir kimseye ilmi ve dini nasip ettiği halde, o kalkıp dünyaya meyleder ve dünyaya bağlanıp kalırsa, hayvanların en âdisine, yani dili sarkmış köpeğe benzemiş olur. Bu teşbihin izahı sadedinde şunlar söylenmiştir:

1) Soluyan her şey, ya yorgunluğundan ya susuzluğundan ötürü solur. Halbuki soluyan köpek böyle değildir. O, yorgun olsa da, rahat olsa da, susuz olsa da, olmasa da yine solur. Bu onun âdeti ve huyudur. O, asıl âdeti üzere buna devam eder; bir ihtiyaçtan dolayı değil, o âdi huyundan dolayı bunu sürdürür. İşte kime Allah ilmi ve dini nasip ederse, onu insanların mallarının kirlerine bulaşmaktan müstağni kılmış olur. Sonra da o kalkıp, dünya peşine düşüp, kendisini onun içine atarsa, bu kişinin durumu, aynen ihtiyaç ve zaruretten ötürü değil de, sırf kötü nefsinden ve âdi huyundan ötürü, âdi işlere ve çirkin işlere devam eden o soluyucu köpeğin durumu gibi olur.

2) Bir âlim, ilmi vasıtasıyla dünya malı elde etmeye yönelirse, bu, insanlara çeşitli ilimlerini bildirmek ve kendisinin faziletleriyle şanını şöhretini ortaya koymak için olmuş olur. Hiç şüphesiz bu kimse, o sözleri anlatıp ifade ederken, dilini sarkıtır ve dünyalık elde etmeye karşı olan kalbindeki aşırı susuzluğu ile hırsının hararetinden ötürü, dilini çıkarır (sarkıtır). Böylece de bu kimsenin durumu, bir ihtiyaç ve zaruret olmadığı halde, sırf âdî huyundan ötürü, dilini hep sarkıtan bir köpeğin haline benzer.

3) Soluyan köpeğin, soluması hiç sona ermez. Hırslı olan insanın, hırsı da böyle hiç tükenmez.

Cenâb-ı Hakk'ın *"(O köpek), üstüne varsan, dilini sarkıtıp solur..."* buyruğu, "Bu köpeğin üzerine varıp, bir şeye kışkırtsan solur. Kendi haline bıraksan yine solur. Bu, o kötü fiil, onun aslî huyu olmasından dolayıdır. Sapmış hırslı o insan da böyledir. O'na va'z-u nasihatta bulunsan da, bulunmasan da o sapıklığını sürdürür. Bu da, dalâlet ve hüsrânın, onun aslî âdeti ve zâtî karakteri (haline gelmesinden) ötürüdür" manasındadır.

Buna göre, "Âyetteki... اِنْ تَحْمِلْ عَلَيْهِ *"üstüne varsan dilini sarkıtıp solur, yahut kendi haline bıraksan, yine dilini sarkıtıp solur"* ifadesinin, i'rab bakımından yeri nedir?" denirse, biz deriz ki: "Bunlar "hal" olarak, mahallen mansubdurlar. Buna göre sanki كَمَثَلِ الْكَلْبِ ذَلِيلًا لَاهِثًا فِي الْاَحْوَالِ كُلِّهَا "O, her halinde soluyan, zelil bir köpek gibidir" denilmektedir.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, ذٰلِكَ مَثَلُ الْقَوْمِ الَّذِينَ كَذَّبُوا بِاٰيَاتِنَا *"İşte âyetlerimizi yalan sayan gürûhun sıfatı budur"* buyurmuştur. Hak Teâlâ, böylece Allah'ın âyetlerini yalanlayan herkesin buna benzediğini bildirmiştir. **İbn Abbas** (r.a) şöyle der: "Cenâb-ı Allah bu beyanı ile, kendilerini hidâyete sevk eden ve Allah'a itaate davet edecek bir hidâyetçiyi bekleyip duran Mekkelileri kastetmiştir. Sonra onlara doğruluğunda ve dininde şüphe etmedikleri birisi gelmiş ama, onlar onu yalanlamışlardır. Binâenaleyh âyetteki bu teşbih (benzetme), Mekkeliler ile üzerine varsan da dilini sarkıtıp soluyan, kendi haline bıraksan da dilini sarkıtıp soluyan köpek arasında olmuş olur. Çünkü o Mekkeliler kendi başlarındayken de hidâyete ermedikleri gibi, peygamber geldiğinde de hidâyete ermemişlerdir. Böylece onlar, tıpkı her halükârda soluyan o köpek gibi, devamlı surette sapıklık üzere devam etmişlerdir.

Daha sonra Allahu Teâlâ, فَاقْصُصِ الْقَصَصَ لَعَلَّهُمْ يَتَفَكَّرُونَ *"Artık sen kıssaları anlat, belki iyice düşünürler."* Yani, "İnkar edip, peygamberlerini yalanlayan milletlerin kıssalarını anlat. Belki bundan ibret alırlar" buyurmuştur.

سَآءَ مَثَلًا ۟الْقَوْمُ الَّذِينَ كَذَّبُوا بِاٰيَاتِنَا وَاَنْفُسَهُمْ كَانُوا يَظْلِمُونَ ﴿١٧٧﴾

"Âyetlerimizi yalanlayarak, kendilerine zulmetmekte olanlar gürûhunun hali ne kötü!" (A'râf, 177).

Kötülükte Darb-ı Mesel Olanlar

Bil ki Cenâb-ı Hak, onları (soluyan bir) köpeğe benzettikten sonra *"İşte âyetlerimizi yalan sayan gürûhun sıfatı budur"* buyurup, bununla onları inkâr ve yalanlamadan men edince, bu men etme işini, *"(O güruhun) hali ne kötü!.."* diye te'kid etmiştir.

Bu ifade ile ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Leys şöyle demiştir: سَاءَ - يَسُوءُ (kötü oldu - kötü yaptı) fiili, hem lâzım, hem de müteaddîdir. Nitekim bir şey kötü olduğunda "سَاءَتِ الشَّيْءُ - يَسُوءُ - سَيِّءٌ" denildiği gibi; bu, سَاءَهُ - يَسُوءُهُ - مَسَاءَةً (o, onu üzdü) şeklinde de kullanılır." Nahivciler, âyetteki bu ifadenin takdirinin, سَاءَ مَثَلًا مَثَلُ الْقَوْمِ "O gürûhun hali, bir hal olarak ne kötü!" şeklinde olduğunu söylemişlerdir. Âyetteki meselen kelimesi, temyiz olarak mansubdur. Çünkü sen, "sâe" dediğinde, "meselen" kelimesinden başka bir kelime de getirebilirsin. Binâenaleyh kötü olan bir türü ve çeşidi zikrettiğinde, onu diğer tür ve çeşitlerden ayırmış olursun.

Âyetteki "kavm" kelimesi, şu iki sebepten ötürü merfu kılınmıştır:

a) Bu kelimenin mübteda, "meselen" kelimesinin de onun haberi mahallinde olması muhtemeldir.

b) Sen, سَاءَ مَثَلًا (o ne kötü bir hal) dediğinde, sana "kim o?" diye sorulur. Sen de, "el-kavm" (o kavim) dersin. Böylece "kavm" kelimesi, mahzûf mübtedanın haberi olmak üzere, merfû olmuş olur. **Cühderî** bu âyeti سَاءَ مَثَلُ الْقَوْمِ şeklinde okumuştur.

İKİNCİ MESELE

Cenâb-ı Hakk'ın "سَاءَ مَثَلًا" ifadesinin zâhiri, bu meselin, kötülükle tavsif edilmiş olmasını gerektirir. Halbuki bu, caiz değildir. Çünkü, bunu Allah zikretmiştir. O halde, daha nasıl kötülükle nitelenmiş olabilir? Hem bu, küfürden men etmeyi ve imana daveti ifade eder. O halde, daha nasıl kötülükle vasfedilmiş olabilir? Binâenaleyh, kötülükle vasfedilen şeyin, meselin ifade ettiği şey olması gerekir. Bu şey de onların, Allah'ın âyetlerini yalanlayıp onlardan yüz çevirmeleridir. Böylece de onlar, bu temsil yoluyla da, dilini sarkıtıp soluyan köpek menzilesine düşmüş olurlar.

Cenâb-ı Hakk'ın وَأَنْفُسَهُمْ كَانُوا يَظْلِمُونَ *"kendilerine zulmetmekte olanlar..."* buyruğuna gelince, bu ifade ya, "kezzebû" sözüne matuftur. Böylece de, sılanın kapsamı içine girmiş olur. Buna göre de mana, "Allah'ın âyetlerini yalanlama ile kendilerine zulmetmeyi bir arada bulunduranlar..." şeklinde olur. Yahut da, bu ifade, sıla ile ilgisi olmayan bir söz olmuş olur. Buna göre de mâna, "Onlar, yalanlama ile, sadece kendi nefislerine zulmettiler" şeklinde olur. Mef'ulün öne alınması, ihtisas, hususîlik ifade eder. Buna göre sanki, "Onlar zulmü, sadece kendilerine tahsis ettiler; onların bu zulümlerinin tesiri, başka hiç kimseye geçmedi" denilmek istenmiştir.

مَنْ يَهْدِ اللّٰهُ فَهُوَ الْمُهْتَدِ ۚ وَمَنْ يُضْلِلْ فَأُولٰٓئِكَ هُمُ الْخَاسِرُونَ ﴿١٧٨﴾

"Allah kime hidâyet ederse, o doğru yolu bulmuştur. Kimi de saptırırsa, onlar en büyük zarara uğrayanların ta kendileridir" (A'râf, 178).

***BİRİNCİ MESELE:* Hidâyet de Dalâlet de Allah'tandır**

Allahu Teâlâ, sapıtanları zikredilen sıfatlarla vasfedip onların durumlarını, yine bahsi geçmiş olan "mesel" ile anlatınca, bu âyette de, hidâyet ve dalâletin kendisi tarafından olduğunu beyan buyurmuştur. İşte bu noktada, **Mu'tezile** harekete geçmiş ve âyetin tevili hususunda, pek çok şey ileri sürmüştür.

1) Bu, **Cübbaî**'nin ileri sürdüğü, **Kâdî**'nin de benimsediği görüştür. Buna göre âyetten şu mana kastedilmiştir: "Allah kimi ki, âhirette cennete ve mükâfata iletecektir, o kimse dünyada doğru yolu bulmuş ve mükellefiyetler

hususunda, rüşd ve doğruluk yoluna girmiştir.. Böylece Cenâb-ı Hak, âhirette mükâfata erdireceği kimselerin, vasfı bu olan kimseler olduğunu beyan buyurmuştur. Allah kimi de cennet yolundan saptırmışsa, *"Onlar en büyük zarara uğrayanların ta kendileridir.*

2) Bazı **Mu'tezile** âlimleri de, âyette bir hazfin bulunduğunu ve âyetin takdirî manasının da şöyle olduğunu ileri sürmüşlerdir: "Allah kimi hidâyete erdirmiş, o da bu hidâyeti kabul etmiş ve O'nun hidâyetine sımsıkı sarılmışsa; bu kimse hidâyete ulaşmıştır.. Allah kimi de O'nun bu hidâyeti kabul etmemesi sebebiyle saptırmışsa, o da en büyük zarara uğramıştır..

3) "مَنْ يَهْدِ اللّٰهُ" ifadesi, Allah kimi hidayete ermiş olarak vasfetmişse, o hidâyete ermiştir.. Çünkü bu ifade, bir medh gibidir. Allah'ın methi ise ancak, methedilen bu sıfatla tavsif edilen kimseler hakkında söz konusu edilebilir; "وَمَنْ يُضْلِلْ" ifadesi ise, "Allah kimi sapmakla vasfetmişse, onlar da en büyük zarara uğrayanlardır" manasındadır.

4) Bu âyetin manası, "Allah kimi lütuf fiilleri ve hidâyetini arttırmakla hidâyete ulaştırmışsa o, hidâyete ermiştir.. Kimi de, daha önce bulunan kendi kötü seçimi ve bu sebeple de o lütuf fiillerinin kendisine tesir etme alanı dışında kalmış olması sebebiyle bu hidâyetten saptırmışsa, işte o kimse, en büyük zarara uğrayanlardandır" şeklindedir.

Bil ki biz, aklî ve kesin delillerin, hidâyet ve saptırmanın, ancak Allah tarafından olduğuna birkaç yönden delâlet ettiğini beyân etmiştik.. Bu delillerden bazıları şunlardır:

a) Fiil (bir şeyi yapıp yapmama), Daî'nin, (sebep, saik) mevcudiyetine dayanır. Daî'nin mevcudiyeti ise, sadece Allah tarafındandır.. O halde fiil, sadece Allah'tandır.

b) Allah'ın bildiğinin aksinin olması imkânsızdır. Şu halde, Allah'ın iman edeceğini bildiği kimse, küfre muktedir olamaz.. Aksi de böyledir.

c) Herkes, iman ve marifetullah'ın kendisinde bulunmasını ister, arzular.. Bu arzuya rağmen küfür tahakkuk ettiğine göre biz onun, kul tarafından değil, onun dışındaki başka bir şey tarafından meydana getirildiğini anlamış oluruz... Sonra biz diyoruz ki:

Mu'tezile'nin birinci tevili zayıftır. Çünkü onlar, Cenâb-ı Hakk'ın "مَنْ يَهْدِ اللّٰهُ" buyruğunu, âhirette, cennete hidâyet etmek manasına; O'nun "فَهُوَ الْمُهْتَدِى" buyruğunu da, bu dünyada hakka ulaştırma manasına aldılar ki, bu, Kur'an'ın nazmında bir rekaketi, bozukluğu gerektirir.. Tam aksine,

ilâhi kelamın nazmının güzel olabilmesi için, hidâyet ve ihtidânın aynı şeyle ilgisi olmaları gerekir.

İkinci tevillerine gelince, bu lüzumsuz bir takdir yapmaktır ki, bu lâfzın hilafına olan bir durumdur.. Şâyet böylesi takdirlerin kapısı açılırsa, o zaman olumsuz olanlar olumluya, olumlu olanlar da olumsuza dönüştürülebilir, böylece de Allah'ın kelâmı bir delil olmaktan çıkmış olurdu... Çünkü herkes, âyet hakkında istediği biçimde takdirler yapabilir. Bu durumda da her şey muayyen bir mana ifade etmekten uzaklaşırdı.

Üçüncü görüşleri de zayıftır. Çünkü, bir kimsenin "Falanca, falancayı hidâyet etti" şeklindeki sözü, Arapçada kesinlikle bir şey ifade etmez. Çünkü o, onu, hidâyete ermiş olmakla nitelemiştir. Bunu, bir kimsenin, "Falanca, falancayı saptırdı ve onu küfre götürdü" şeklindeki sözüne kıyas etmek, Arapça yönünden yapılan bir kıyas olup, (mânâ yönünden) son derece bozuk bir şeydir.

Dördüncü görüşleri de zayıftır. Çünkü Cenâb-ı Hakk'ın kudreti dahilinde olan bütün lütuf fiillerini, **Mu'tezile**'ye göre Allah, bütün kâfirler hakkında da icrâ etmiştir.. Binâenaleyh, âyeti bu manaya hamletmek uzak bir ihtimaldir.. Allah en iyisini bilendir.

İKİNCİ MESELE

Cenâb-ı Hakk'ın, فَهُوَ الْمُهْتَدِى *"o doğru yolu bulmuştur"* buyruğunda, aslı üzere yâ harfiyle okumak (mühtedî) caiz olduğu gibi, hafiflik olsun diye, yâ'sız olarak "muhted" şeklinde okumak da caizdir. Nitekim (**Sîbeveyh**'in) **el-Kitâb**'ında yer alan bir beyitte şöyle denilmektedir:

فَطِرْتُ بِمُنْصُلِي فِي يَعْمَلَاتٍ دَوَامِى الْأَيْدِ يَخْبِطْنَ السَّرِيحَا

"Ben kılıcımla, ön ayakları hep ileri giden ve çok kolayca, gözü kara bir biçimde yürüyen asil yük develeri üzerinde, (sanki) uçtum..."

Yine bu **el-Kitab**'ın beyitlerinden birisi de şudur:

كَخَوْفِ رِيثِ حَمَامَةٍ نَجْدِيَّةٍ مُسِحَتْ بِمَاءِ الْبَيْنِ عِطْفَ الْأُتْمُدِ

"Bunlar aynen, sürme taşının kenarında hasretlik gözyaşı ile yıkanmış olan, Necd güvercininin kanadındaki etekler gibidir..."

"Ebu'l-Feth, el-Mavsilî, "şair, sonundaki yâ harfi mahzuf olan "(الخوافى) خَوَافِ" kelimesini murat etmiştir" demektedir.

Cenâb-ı Hak "وَمَنْ يُضْلِلْ فَأُولٰئِكَ هُمُ الْخَاسِرُونَ" ifadesi ile de, "kimi de saptırır ve ondan yardımını keserse, onlar dünya ve âhirette en büyük zarara uğrayanlardır" manasını murat etmiştir...

وَلَقَدْ ذَرَأْنَا لِجَهَنَّمَ كَثِيرًا مِنَ الْجِنِّ وَالْإِنْسِ لَهُمْ قُلُوبٌ لَا يَفْقَهُونَ بِهَا وَلَهُمْ أَعْيُنٌ لَا يُبْصِرُونَ بِهَا وَلَهُمْ آذَانٌ لَا يَسْمَعُونَ بِهَا أُولٰئِكَ كَالْأَنْعَامِ بَلْ هُمْ أَضَلُّ أُولٰئِكَ هُمُ الْغَافِلُونَ ﴿١٧٩﴾

"Celâlim hakkı için, biz cin ve insten pek çoğunu cehennem için yaratmışızdır. Onların kalpleri vardır, bunlarla idrak etmezler, gözleri vardır, bunlarla görmezler, kulakları vardır, bunlarla işitmezler. Onlar dört ayaklı hayvanlar gibidir. Hatta daha sapıktırlar. Onlar gaflete düşenlerin ta kendileridir" *(A'raf,* 179).

Kulun Fiilini Yaratan Allah'tır

Bu âyet, burada da, fiillerin yaratılması ve meydana gelen hâdiselerin Allah tarafından murat edilmesi meselesinde, biz Ehl-i sünnet ve'l-cemâat mezhebinin doğruluğuna dair ikinci hüccettir. Bunu birkaç yönden izah edebiliriz:

a) Allahu Teâlâ, çok açık bir lâfızla, insanların ve cinlerin pek çoğunu cehennem için yarattığını beyan buyurmuştur. Allah'ın beyanına ilave edilecek bir şey yoktur.

b) Allah onların, cehennem ehlinden olduğunu haber vermiştir. Şâyet onlar cehennemliklerden olmasalar, Allah'ın ilmi cehalete, doğru haberi de yalana dönüşmüş olur ki, bütün bunlar Allah hakkında muhal şeylerdir. Muhal olana götüren de muhaldir. O halde onların cehenneme girmemeleri de muhaldir. Bir şeyin muhal olduğunu bilen kimsenin, onu irade etmesi imkânsızdır. Binâenaleyh, Allahu Teâlâ'nın onların cehenneme girmemelerini murat etmesinin imkânsız olduğu; aksine, O'nun onları cehenneme sokmayı dilemesinin gerektiği sabit olmuş olur. Bu, âyetin lafzının delâlet ettiği şeydir.

c) Küfre kâdir olan, şâyet iman etmeye kâdir olamıyorsa, o kimsede, küfre dair kudreti yaratan kimse, onu cehenneme sokmayı murat etmiş demektir... Eğer, o kimse hem küfre hem de iman etmeye aynı anda kâdir ise, bu, iki taraftan birisini diğerine, herhangi bir müreccih olmaksızın tercih etmek imkânsızdır. Bu müreccih, eğer kul tarafından meydana gelmişse, bu teselsüle sebep olur. Yok eğer Allah tarafından ise, Allah da, neticeyi gerektiren sebebi yaratan ise, bu demektir ki Allah onu, kesinlikle cehennem için yaratmıştır...

d) Şâyet Allahu Teâlâ o kimseyi cennet için yaratmış ve cennete girmesini gerektiren şeyleri elde etme hususunda ona yardım etmiş olsaydı; sonra da biz, kulun cehenneme girmesini gerektiren küfrü gerçekleştirme cihetinde amel etmiş olduğunu kabul ettiğimizde, bu durumda kulun maksadı tahakkuk edecek, Allah'ın muradı ise gerçekleşmeyecek! Böylece de kulun, Allah'tan daha kudretli ve daha güçlü olmuş olması gerekmiş olur ki, bunu hiçbir akıllı söylemez..

e) Akıllı olan, cehenneme müstahak olmayı gerektiren küfür ve cehaleti istemeyip, tam aksine mükâfatı ve cenneti kazandıran îmanı ve mârifetullahı ister. Binâenaleyh, kulun niyetine, çalışıp çabalamasının aksine, onun küfrü ve cehaleti tahakkuk edince, o zaman, bunun kul tarafından değil, aksine Allah tarafından olmuş olması gerekir. Şâyet onlar: "Kul, sırf gerçeği bulmada kararsız kaldığı ve batılı hak zannettiği için bu batıl ve bozuk itikadı elde etme hususunda çaba sarf etmiştir" derlerse, biz deriz ki:

Böyle olması halinde o, bu cehâlete ancak, ondan önceki bir cehaletten dolayı düşmüştür. Binâenaleyh o kimsenin, bir önceki cehaletine de, başka bir cehâletinden dolayı yönelmiş olursa, bu teselsülü gerektirir, ki teselsül de imkânsızdır. Yok eğer bu iş, önceki bir cehâletten dolayı değil de, doğrudan doğruya meydana gelmiş olan bir cehâlete varıp dayanırsa, o zaman ilzâm söz konusu olur ve aklî ve naklî delillerimiz kuvvet kazanmış olur. Böylece de bu, aklî delillerin, Hak Subhânehû ve Teâlâ'nın وَلَقَدْ ذَرَأْنَا لِجَهَنَّمَ كَثِيرًا مِنَ الْجِنِّ وَالْإِنْسِ *"Celâlim hakkı için, biz cin ve insten pek çoğunu cehennem için yaratmışızdır.."* âyetinin açıkça delâlet ettiği şeyin, gerçeği ifade ettiği sabit olmuş olur.

Mu'tezile ise şöyle demektedir: "Şu sebeplerden dolayı, âyetten, sizin söylemiş olduğunuz şeylerin murat edilmesi imkânsızdır:

1) Pek çok âyet, Allahu Teâlâ'nın, herkesten kendisine itâatte bulunmalarını, ibâdet etmelerini, hayır ve iyi işlerde bulunmalarını irâde ettiğine, istediğine delâlet etmektedir. Bu âyetler şunlardır: *"Hakikat biz, seni bir şahit, bir müjdeleyici, bir uyarıcı olarak gönderdik ki, Allah'a ve Peygamber'ine iman edesiniz..."* (Fetih, 8-9); *"Biz hiçbir peygamberi, Allah'ın izniyle kendisine itaat edilmesinden başka bir hikmetle göndermedik"* (Nisa, 64); *"Andolsun bunu, ibret almaları için, aralarında çeşit çeşit suretlerde anlatmışızdır"* (Furkan, 50), *"O, sizi karanlıklardan aydınlığa çıkarmak için, kulunun üzerine açık açık âyetler indirmekte olandır.."* (Hadid, 9); *"... ve insanların adaleti ayakta tutmaları için, beraberlerinde de kitabı ve mizanı indirdik.."* (Hadid, 25); *"... sizi günahlarınızdan bağışlanmak, ... için davet etmekte olan..."* (İbrahim, 10) ve *"Ben cinleri de, insanları da, ancak bana kulluk etsinler diye yarattım..."* (Zariyat, 56).. Bu gibi âyetler pek çoktur. Biz, Kur'an âyetleri arasında bir çelişki olmadığını kesinlikle bilmekteyiz.. Böylece biz, Hak Teâlâ'nın, *"Celalim hakkı için, biz cin ve insten pek çoğunu cehennem için yaratmışızdır.."* âyetini zahirî manasına hamletmenin mümkün olamayacağını anlamış olduk.

2) Cenâb-ı Hak bu âyetten sonra, لَهُمْ قُلُوبٌ لَا يَفْقَهُونَ بِهَا وَلَهُمْ اَعْيُنٌ لَا يُبْصِرُونَ بِهَا وَلَهُمْ اٰذَانٌ لَا يَسْمَعُونَ بِهَا *"Onların kalpleri vardır, bunlarla idrak emezler; gözleri vardır, bunlarla görmezler; kulakları vardır, bunlarla işitmezler..."* buyurmuştur. Halbuki Cenâb-ı Hak bunu ancak, onları zemmetme sadedinde zikretmiştir. Binâenaleyh, şâyet onlar cehennem için yaratılmış olsalar ve iman etmeye de kesinlikle kâdir olamasalardı, onların iman etmeyişlerinden dolayı, onları kınamak çirkin olurdu..

3) Allahu Teâlâ, şâyet onları cehennem için yaratmış olsaydı, o zaman O'nun, kâfirlerden hiçbiri üzerinde asla bir nimeti bulunmazdı. Çünkü, dünyanın bütün malı ve metâı, devamlı olan bir azaba kıyasla, denizdeki bir kâtre, damla gibi olurdu.. Ve Cenâb-ı Hak da, bir insana, zehirli bir tatlı veren bir kimse gibi olurdu.. Çünkü bu kimse ona, (böyle yapmakla) bir iyilikte bulunmuş olmaz.. İşte burada da böyledir.. Kur'an, Allah'ın mahlûkat üzerindeki nimetlerinin çokluğunu ifade eden âyetlerle dopdolu olunca, biz durumun, sizin (Ehl-i sünnet) dediğiniz gibi olmadığını anlıyoruz..

4) Medh ve zem; mükafat ve ceza; terğîb ve terhîb (teşvik ve korkutma) meseleleri, sizin bu konudaki fikrinizi (mezhebinizi) iptal eder.

5) Şâyet Allahu Teâlâ onları, cehennem için yaratmış olsaydı, onları doğrudan doğruya cehennem için yaratmış olması gerekirdi.. Çünkü, Cenâb-ı Hakk'ın o insanlara, kendilerinde küfrü yaratmak suretiyle, cehenneme girecekleri zamana kadar mühlet tanımasının bir manası yoktur..

6) Hak Teâlâ'nın وَلَقَدْ ذَرَأْنَا لِجَهَنَّمَ *"Andolsun ki biz... cehennem için yaratmışızdır"* buyruğunun, zâhiri manası terk edilmiştir. Çünkü cehennem, o muayyen, belirli yerin adıdır. Bu âyetten, bu muayyen yerin kastedilmiş olması caiz değildir. Binâenaleyh, mutlaka şöyle denilmesi gerektiği sabit olmuştur: Allahu Teâlâ'nın, o insanları hangi şeyden dolayı yaratmayı murat ettiği mahzûftur.. Buna göre sanki Cenâb-ı Hak, "İnkâr etsinler, böylece de cehenneme girsinler diye onları yarattık.." demek istemiştir.. Böylece âyetin zâhiri onların görüşüne göre, terk edilmiş olur. Dolayısıyla bu âyeti, Cenâb-ı Hakk'ın *"Ben, cinleri de, insanları da ancak bana kulluk etsinler diye yarattım"* (Zâriyât, 56) âyetinin manasına hamletmek gerekir. Çünkü bu âyetin zâhiri, bir hazfin olduğunu söylemeye gerek kalmadan doğrudur. (Bu manaya gelmektedir...)

7) Eğer, Cenâb-ı Hakk'ın maksadı, "Onları, kâfir olsunlar ve cehenneme girsinler diye yaratmıştır" manası olsaydı o zaman, Ehl-i sünnetin te'viline göre iş, bu âyetteki "lâm"ın, "lâmü'l-âkıbe" olması neticesine varırdı. Fakat Ehl-i sünnet bu "lâm"ı, cehenneme müstahak olma söz konusu olmadan, lâmu'l-âkıbe sayıyor. Halbuki biz **(Mu'tezile)** bunu cehenneme müstahak olma söz konusu olarak lâmu'l-âkıbe kabul ediyoruz. Binâenaleyh bizim görüşümüz daha evlâdır. Böylece yapılan bu izahlarla, bu âyeti zâhirî manasına hamletmenin mümkün olmayacağı sâbit olmuş olur. Bundan dolayı âyeti te'vil etmek gerekir. Bunun izahı şöyledir: İnsanlardan ve cinlerden çoğunun akıbeti, cehenneme girme olduğuna göre, bu lâm'ı, "akıbet lâmı" kabul etmek caizdir. İşte bunun, gerek Kur'an'da, gerek (Arap) şiirinde pek çok misalleri vardır. Bunun Kur'an'dan misali, وَكَذٰلِكَ نُصَرِّفُ الْاٰيَاتِ وَلِيَقُولُوا دَرَسْتَ *"İşte biz âyetleri böylece türlü türlü beyan ederiz. Ta ki onlar, 'Sen okumuşsun' desinler.."* (En'âm, 105) âyetidir. Malumdur ki Cenâb-ı Allah, âyetlerini onlar böyle desinler diye beyân etmemiştir. Fakat o müşrikler bunu söyledikleri için, âyette bu ifadenin gelmesi yerinde ve güzel olmuştur. Yine Allahu Teâlâ, رَبَّنَا اِنَّكَ اٰتَيْتَ فِرْعَوْنَ وَمَلَاَهُ زِينَةً وَاَمْوَالًا فِى الْحَيٰوةِ الدُّنْيَا رَبَّنَا لِيُضِلُّوا عَنْ سَبِيلِكَ *"(Musa): 'Ey Rabbimiz, hakikaten sen, Firavun'a ve onun ileri gelen adamlarına dünya hayatında zînet ve mallar verdin. Ta ki, neticede onları senin yolundan saptırsın' dedi"* (Yûnus, 88) ve فَالْتَقَطَهُ اٰلُ فِرْعَوْنَ

لِيَكُونَ لَهُمْ عَدُوًّا وَحَزَنًا *"Bunun üzerine Firavun'un adamları onu yitik (bir çocuk) olarak aldı. Akıbet kendileri için bir düşman ve bir tasa olsun diye..."* (Kasas, 8) buyurmuştur. Halbuki onlar, bu çocuğu bu maksat için almamışlardı. Ama işin akıbeti böyle olunca, bu lâm'ın kullanılmış olması, güzel ve yerinde olmuştur. Şiir'den bunun deliline gelince, birkaç beyit gösterilebilir:

وَلِلْمَوْتِ تَغْذُوا الْوَالِدَاتُ سِخَالَهَا كَمَا لِخَرَابِ الدَّهْرِ تُبْنَى الْمَسَاكِنُ

"Nasıl meskenler, zamanın harap etmesi için kuruluyorsa, aynı şekilde analar da sevgili kuzularını (yavrularını), ölüm için sabahleyin otlamaya götürür."

اَمْوَالُنَا لِذَوِى الْمِيرَاثِ نَجْمَعُهَا وَدُورُنَا لِخَرَابِ الدَّهْرِ نَبْنِيهَا

"Mallarımızı mirasçılar için topluyoruz. Evlerimizi de zamanın harap edip yıkması için kuruyoruz."

لَهُ مَلَكٌ يُنَادِي كُلَّ يَوْمٍ لِدُوا لِلْمَوْتِ وَابْنُوا لِلْخَرَابِ

"O'nun, her gün, 'Ölüm için doğurun ve harap olup yıkılsın diye binâ edin!' diye nida eden bir meleği vardır"

وَاُمَّ سَمَّاكٍ فَلَا تَجْزَعِي فَلِلْمَوْتِ مَاتَلِدُ الْوَالِدَهْ

"Ey Ümmü Semmâk (Semmâk'ın annesi), ağlayıp sızlama! Çünkü, bütün anaların doğurdukları, (neticede) ölümün malıdır."

İşte Ehl-i sünnete cevap verme sadedinde **Mu'tezile**'nin söyledikleri son söz budur.

Bil ki te'vile gitmek, ancak sözün (âyetin) lafzını zahirî manasına hamletmenin imkansız olduğu, aklî delil ile sabit olduğu zaman makul olur. Ama aklî delil ile, hak ve doğru olan mananın, sadece lafzın zâhirinin delâlet ettiği şey olduğu sâbit olunca, bu gibi yerlerde te'vîle sapmak abes olur. **Mu'tezile**'nin âyetlerden bulmaya çalıştıkları tutamaklar, Ehl-i sünnetin mezhebine delâlet eden, birçok âyeti karşısında bulur. Bunlardan birisi, bu âyetten önceki *"Allah kime hidâyet ederse, o doğru yolu bulmuştur; kimi de saptırırsa, işte onlar en büyük zarara uğrayanların ta kendileridir"* (A'raf, 178) âyetidir ki, bu bizim mezhebimizin doğruluğunu göstermede çok açık ve nettir. Yine bunun diğer misali, bundan daha sonra gelen, *"Âyetlerimizi yalan sayanları, biz, bilmeyecekleri noktadan derece derece helake yaklaştırırız. Ben onlara mühlet veririm. Benim tuzağım (keydim) çetindir"* (A'râf, 182-183) âyetleridir. Tefsir ettiğimiz âyetin gerek öncesi, gerek sonrası sadece bizim görüşümüzü (mezheb ve inancımızı) destekleyip

kuvvetlendirince, **Mu'tezile**'nin, "Bu âyetin te'vil edilmesi gerekir" şeklindeki sözü son derece tutarsız olmuş olur.

Anlamayan Kalpler, Görmeyen Gözler, İşitmeyen Kulaklar

Cenâb-ı Hak لَهُمْ قُلُوبٌ لَا يَفْقَهُونَ بِهَا وَلَهُمْ اَعْيُنٌ لَا يُبْصِرُونَ بِهَا وَلَهُمْ اٰذَانٌ لَا يَسْمَعُونَ بِهَا *"Onların kalpleri vardır, bunlarla idrâk etmezler; gözleri vardır, bunlarla görmezler; kulakları vardır, bunlarla işitmezler"* buyurmuştur. Bu ifade ile ilgili iki mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Âlimlerimiz bu âyeti, kulların fiillerinin yaratılması meselesinde, görüşlerinin doğruluğuna delil getirerek şöyle demişlerdir: "Şüphesiz kâfirlerin, sayesinde dünya ile ilgili iyi şeyleri / hayırları anlayıp bildikleri kalpleri (akılları) vardır. Yine şüphesiz onların, görülebilecek şeyleri görebildikleri gözleri ve duyulacak şeyleri duyabildikleri kulakları vardır. Binâenaleyh bu âyette kastedilenlerin, "dinî hususlarda" diye kayıtlanması gerekir. Bunlar da onların, dinî meseleleri kalpleri (akılları) ile anlamamaları, görmemeleri ve duymamalarıdır." Bunun böyle olduğu sabit olunca biz deriz ki: "Onların kalpleri, gözleri ve kulakları, buna uygun olmadığı halde, Allahu Teâlâ'nın onları, dini yaşamakla mükellef tutmuş olduğu sabit olur. Bu ise, bir şeyi emrettiği halde, aynı zamanda o şeyden men etmek ve alıkoymak demektir ki, elde edilmek istenen netice de budur." **Mu'tezile** şöyle demektedir: "Eğer bu böyle olsaydı, Allahu Teâlâ'nın bu kimseleri mükellef tutması kabîh olurdu. Zira bir şeye gücü yetmeyen kimseyi, o şeyi yapmakla mükellef tutmak kabîh bir iştir ve hakîm olan zata (Allah'a) uygun düşmez. Dolayısıyla bu âyeti şu manaya hamletmek gerekir: "Onlar, delillerden hep yüz çevirip, aldırış etmedikleri için, anlayan bir kalbi, gören gözü, işiten kulağı olmayan kimselere benzetilmişlerdir."

Buna şu şekilde cevap verilir: İnsanın bir şeye karşı aşırı nefreti olduğu zaman, onun kalbinde kök salan o aşırı nefret, nefret ettiği şeyin doğruluğunu gösteren sözü anlamaya ve onun güzelliklerini ve faziletlerini görmesine mâni olur. Bu, her akıllının kendi benliğinde bulacağı, kesin bir vicdan halidir. İşte bundan ötürü meşhur darb-ı meselde, "senin bir şeye sevgin, seni o şeye karşı kör ve sağır eder (aşkın gözü kördür) " denilmiştir. Bu da bu şekilde sabit olunca biz deriz ki: "Bir kısım kâfirler, Hz. Peygamber (s.a.s)'e düşmanlık ve buğz, onun dinini kabule karşılık aşırı nefret ve onun peygamberliğini kabul etmeme hususunda işte bu noktaya, bundan

daha ileriye varmışlardır. Kalpteki sevgi ve kinin mevcudiyetinin, insanın ihtiyarı ile (kendi elinde olmayıp), ister istemez onların kalpte meydana geldiği hususu kesin olarak bilinir. Bunun böyle olduğu sabit olunca, deriz ki: "Kalpte meydana gelen bu nefret ve düşmanlığın yer etmesi ile insanın bu şiddetli nefret ve düşmanlığın, kulun ihtiyarı ile (iradesi ile) olmadığı sabittir. Yine kalpte böyle şiddetli nefret ve düşmanlığına rağmen, o şeyi anlamasının ve bilmesinin imkansız olduğu sabittir. Bunun da böyle olduğu sabit olunca, o zaman kendisinden kurtuluş olmayan bir "cebrin" söz konusu olduğunu söylemek gerekir.

Mü'minlerin emîri **Hz. Ali** (r.a.)'nin bu hususu anlatmak için, bir hutbe îrad ettiği nakledilmiştir. Bu, son derece güzel bir hutbedir. Âlim **Ahmed el-Beyhakî, "Menâkıbu'ş-Şâfiî"** isimli kitabında, **Hz. Ali** (r.a)'nin, insanlara bir hutbe îrad ederek şöyle dediğini rivâyet etmiştir: "İnsanda bulunan en hayret verici şey, onun kalbidir. İnsanın kalbinde hem hikmet bulunur, hem de bunun zıddı olan şeyler... Bir taraftan ona ümit gelirse, öbür taraftan arzu onu şaşırtır, arzu onu harekete geçirince hırs onu imha eder. Ye's onu tüketirse, esef onu öldürür. Ona öfke ârız olunca, kini şiddetlenir. Rıza hali ile mutlu olurken, kızgınlıkla bedbaht olur. Korku ve endişe onu sarınca, onu hüzün tutar. Musibet gelince, feryat etmekten nerdeyse ölür. Eğer o insan bir mal bulacak olsa, onu zenginlik azdırır. Onu bir ihtiyaç kuşatsa, kalbini bu belâ meşgul eder. Eğer onu açlık güç duruma düşürecek olursa, zayıflık, yerinde oturtturur. O halde her kusur ve günah kalbe zarar verir, her ifrat onu bozar." Ben derim ki: Bu, son derece kıymetli ve güzel bir izahtır. Bu parça, insanı, kaza ve kader meselesinin sırrına muttali eder. Çünkü uzuvların işleri, kalbin hallerine bağlıdır. Kalbin her hali de, kendinden önce mevcut olan bir başka hale dayanmaktadır. İnsan bunu anlayınca, ister istemez, bir mecburiyet altında olduğunu itiraf eder. Âlim **Gazzali** (r.h), "**İhya**"sında, "Cebr inancını" anlatmak için bir bölüm açmıştır. Orada şöyle der: "Eğer, bir şey yapmak istediğim zaman bakıyorum ki onu yapabiliyorum. Yapmamak istediğimde de, bakıyorum ki onu yapmıyorum. Öyleyse fiillerim, başkası tarafından değil, kendi tarafımdan oluyor" diye soran olursa şöyle cevap verilir: Farzet ki sen kendini böyle buluyorsun. Fakat biz diyoruz ki: Sen kendini, bir şeyi dilemek istediğinde, onu dileyebiliyor; dilememek istediğinde de dilemeyebiliyor bir kişi olarak bulabiliyor musun? Senin bunun böyle olduğunu söyleyebileceğini sanmıyorum. Aksi takdirde bu hususta iş, sonsuza uzanır. Aksine

-istesen de istemesen de- neticede o şeyi dilersin. O şeyi dileyince de -istesen de istemesen de- yaparsın. Şu halde senin onu dilemen, dilemenden sonra da onu gerçekleştirmen senin elinde olan bir şey değildir. Demek ki insan, muhtar suretinde olan bir muztardır (yani özerk görünümünde olduğu halde aslında küllî iradeye tâbidir)."

İKİNCİ MESELE: **Bilginin Yeri Kalptir**

Âlimler, âyetteki *"Onların kalpleri vardır, bunlarla idrak edemezler"* ifadesini; ilmin (bilmenin) mahallinin kalp olduğuna delil getirdiler. Çünkü Allahu Teâlâ burada, zemmetme (kınama) sadedinde, onların kalplerinde anlayış ve idrak olmadığını bildirmiştir. Bu zemm, ancak anlayış ve idrakin mahalli, kalp olduğu takdirde doğru olur. Allah en iyi bilendir.

Cenâb-ı Hak أُولَٰئِكَ كَالْأَنْعَامِ بَلْ هُمْ أَضَلُّ *"Onlar dört ayaklı hayvanlar gibidir. Hatta daha sapıktırlar"* buyurmuştur. Bunun izahı şöyledir: İnsan ve diğer hayvanlar, tabiî bakımdan, gıda, üreme ve çoğalma bakımından aynıdırlar. Yine canlılar, bâtınî ve zâhirî beş duyunun sağladığı menfaatler ile, hayal etme, tefekkür etme ve hatırlama bakımlarından da müşterektirler. İnsan ile diğer hayvanlar arasındaki fark, ancak zâtı gereği, hakkı ve kendisiyle amel etmek için, hayrı öğrenmeye sevk eden akıl ve fikir kuvveti bakımındandır. Binâenaleyh kâfirler, akıl ile fikrin hallerini düşünmekten ve hakkı bilme ile hayrı yapmaktan yüz çevirince, âdeta hayvan gibi olmuşlardır.

Daha sonra, Cenâb-ı Hak, *"Hatta (onlar) daha sapıktırlar"* buyurmuştur, çünkü hayvanların, fazilet elde etme kudreti yoktur. Halbuki insana, bunu elde etme kudreti verilmiştir. Dolayısıyla, faziletleri elde etmeye kudreti olduğu halde bunları elde etmekten yüz çeviren, bunları elde etmekten âciz olduğu için elde edemeyen, hayvanlardan daha adi olmuş olur. İşte bundan dolayı Cenâb-ı Hak, *"Hatta (onlar) daha sapıktırlar"* buyurmuştur. **Hakimü'ş-Şuarâ** da şöyle demiştir:

اَلرُّوحُ عِنْدَ اِلٰهِ الْعَرْشِ مَبْدَؤُهُ وَتُرْبَةُ الْاَرْضِ أَصْلُ الْجِسْمِ وَالْبَدَنِ
قَدْ أَلَّفَ الْمَلِكُ الْحَنَّانُ بَيْنَهُمَا لِيَصْلُحَا لِقَبُولِ الْأَمْرِ وَالْمِحَنِ
فَالرُّوحُ فِى غُرْبَةٍ وَالْجِسْمُ فِى وَطَنٍ فَاعْرِفْ ذِمَامَ الْغَرِيبِ النَّازِحِ الْوَطَنِ

Rûhun mebdei, başlangıcı, Arş'ın ilâhı olan Allah'ın katındadır; yeryüzü toprağı da, cismin ve bedenin aslıdır..

Emir ve mükellefiyetleri yüklenmeye elverişli olsunlar diye, çok merhametli olan yüce Allah, onları birleştirmiştir.

Binâenaleyh ruh, gurbettedir; bedense kendi vatanında... Öyleyse sen, vatanından uzaklaşmış olan garibin hakkını tanı, bil!..."

Âyetteki, *"Hatta (onlar) daha sapıktırlar"* buyruğunun tefsiri hususunda başka izahlar da yapılmış ve mesela şöyle denilmiştir: Çünkü hayvanlar Allah'a itaat ederler, kâfirler ise itaat etmezler. **Mukâtil:** "Kafirler, hayvanlardan daha yanlış yoldadırlar. Zira hayvanlar Rablerini bilir ve O'nu zikrederler. Halbuki kâfirler Rablerini ne tanır, ne de zikrederler" demiştir. **Zeccâc:** "Kâfirler daha sapıktır. Çünkü hayvanlar, kendi menfaat ve zararlarını gözetir; menfaatlerini elde etmeye gayret sarf edip, kendilerine zararı olan şeyden sakınırlar. Kâfirler ile inatçıların çoğu ise, kendilerinin (bâtılda) direttiklerini bilirler. Binâenaleyh küfürlerinde ısrar edip, böylece kendilerini cehenneme ve azaba atarlar" demiştir.

Âyete şu mana da verilmiştir: "O hayvanlar, kendilerini devamlı gözeten ve bakan insanlara yönelirler. Kâfir ise Rabbinden, kendisine sınırsız nimetler veren ilâhından kaçar" denilmiştir ki: O hayvanlar kendilerine yol göstereni (güdeni) olmadığı zaman yollarını şaşırırlar. Ama bir yol gösterenleri olduğu takdirde, yollarını şaşırma nispetleri çok azalır. O kâfirlere ise, peygamberler gelmiş ve o peygamberlere kitaplar indirilmiştir. Buna rağmen onlar sapıklıklarını alabildiğine artırmışlardır.

Cenâb-ı Allah, âyeti, أُولَٰئِكَ هُمُ الْغَافِلُونَ *"Onlar, gaflete düşenlerin ta kendileridir"* buyurarak sona erdirmiştir. **Atâ** bu ifadeye, "Onlar, Allah'ın, dostları için hazırladığı mükâfat ile, düşmanları için hazırladığı ikabdan gafildirler" manasını vermiştir.

ALLAH'I ZİKRETMEK

وَلِلَّهِ الْأَسْمَاءُ الْحُسْنَىٰ فَادْعُوهُ بِهَا ۖ وَذَرُوا الَّذِينَ يُلْحِدُونَ فِي أَسْمَائِهِ ۚ سَيُجْزَوْنَ مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ ﴿١٨٠﴾

"En güzel isimler Allah'ındır. O halde O'na, bunlarla dua edin. O'nun isimleri hususunda, yanlış yola gidenleri bırakın. Onlar yapmakta olduklarının cezasına uğrayacaklardır" (A'râf, 180).

Âyetin Daha Önceki Kısımla Münasebeti

Bil ki Allahu Teâlâ, cehennem için yaratılanları, *"Onlar gaflete düşenlerin ta kendileridir"* diye tavsif edince, bundan sonra Allah'ı zikri emrederek, وَلِلّٰهِ الْاَسْمَاءُ الْحُسْنٰى فَادْعُوْهُ بِهَا *"En güzel isimler Allah'ındır. O halde O'na, bunlarla dua edin"* buyurmuştur. Bu, âdetâ, cehenneme girmeye sebep olan şeyin, Allah'ın zikrinden gafil olma; cehennem azabından kurtaracak şeyin de, Allah'ı zikretme olduğuna bir dikkat çekme gibidir. Müşahede ve zevk erbabı, durumun böyle olduğunu ta içlerinde, ruhlarında hissederler. Çünkü kalp, Allah'ı zikretmekten gaflet edip, dünyaya ve onun şehevî şeylerine yöneldiğinde, hırs ve mahrumluk fırtınasına düşer. Böylece de bir arzudan, diğer bir arzuya; bir talepten, diğer bir talebe; bir karanlıktan diğer bir karanlığa devamlı sürüklenir durur. Zikrullah ve marifetullah kapısı açıldığında kalp, afetlerin ateşinden ve zararların pişmanlığından kurtulur, böylece göklerin ve yerin Rabbini tanıma şuuruna erer. Âyetle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE: **En Güzel İsim ve Sıfatlar Allah'ındır**

Âyetteki, وَلِلّٰهِ الْاَسْمَاءُ الْحُسْنٰى *"En güzel isimler Allah'ındır"* ifadesi, Kur'an-ı Kerim'de dört yerde geçmiştir:

1) Bu sûrede...

2) İsra (Benî İsrail) Sûresi'nin sonundaki, *"De ki: "Gerek Allah diye çağırın; gerek Rahman diye dua edin. Hangi (ismi ile) çağırırsanız çağırın, nihâyet en güzel isimler O'nundur"* (İsra, 110) âyetinde...

3) Tâhâ Sûresi'nin başlarındaki, *"Allah O'dur ki, kendisinden başka hiçbir tanrı yoktur. En güzel isimler O'nundur"* (Tâhâ, 8) âyeti...

4) Haşr Sûresi'nin sonundaki, *"O, öyle Allah'tır ki vücuda getireceği her şeyi hikmeti muktezasınca takdir edendir, onları var edendir, varlıklara sûret verendir. En güzel isimler Onun..."* (Haşr, 24) âyeti...

Bunu iyice kavradığın zaman biz deriz ki: "İsimler, manalara delâlet eden lafızlardır. İsimler ancak, ifade ettikleri mana ve mefhumlar güzel olursa, güzel olurlar. Allah hakkında "güzellik", O'nun kemal ve celâl sıfatlarının zikredilmesidir. Allah'ın sıfatları iki gruba münhasırdır:

a) Hak Teâlâ'nın, başka bir varlığa muhtaç olmadığını ifade edenler...

b) Allah dışındaki her şeyin O'na muhtaç olduğunu ifade eden sıfatlar.

Esma-i Hüsna'nın Taksimi

Bil ki, Allah'ın isimlerini tefsir için yazdığımız, içinde çok incelikler ve kıymetli hakikatler bulunan büyük bir kitabımız vardır. Bu kitaba, **"Levâmiu'l-Beyyinât fî Tefsiri'l-Esmâ-i ve's-Sıfât"** ismini verdik. Bu husta, derinlemesine bilgi edinmek isteyen, oraya müracaat etsin. Biz burada, Allah'ın isimleriyle ilgili birkaç incelikten bahsedeceğiz. Bu cümleden olarak diyoruz ki: Allah'ın isimlerini, pek çok bakımdan kısımlara ayırmak mümkündür:

Birincisi: İsim, ya zâtın; ya zâtın bir parçasının; yahut da zâtın dışında olan, ama o zatta bulunan bir sıfatın ismi olur. Zâtın ismi olana ism-i a'zam (en büyük isim) denilir. Bu isimle ilgili konuların perdesini açmada pek çok sırlar vardır. Zâtın, bir parçasının ismine gelince, Cenâb-ı Allah hakkında bu imkansızdır. Çünkü bu, parçaların birleşmesinden meydana gelen varlıklar için söz konusudur. Böyle (mürekkep) olan her şey, varlığı "mümkin" varlıktır. Binâenaleyh "vâcibu'l-vücûd" olan varlığın, parçaları olamaz.

Sıfat ismine gelince, diyoruz ki: Sıfat, ya hakikî; ya izafî; ya selbî, ya da bu üçünün hepsi birden olmuş olur. Binâenaleyh bunlar dört çeşittir. Zira bu ya hem izafî, hem de selbî olmakla beraber hakikî bir sıfat olur; yahut izâfî olmakla beraber selbî bir sıfat olur; yahut da, aynı anda hem hakikî, hem izafî, hem selbî olur. İzafî olmayan hakikî sıfat, "vucûd (var olma), bir sıfattır" diyene göre, "mevcûd" kelimesi; yahut da "vahdet (birlik) de bir sıfattır" diyene göre "vâhid" kelimesi gibidir. Yine "Hayy" (diri) ismi de böyledir. Çünkü hayat, izafîlikten uzak, hakikî bir sıfattır. Sırf izafî olan sıfat, "mezkûr" (zikredilen) ve "malûm" (bilinen) sözümüz gibidir.

Selbî sıfata gelince, bu da bizim el-Kuddûs, es-Selâm sözümüz gibidir. İzafî olan hakiki sıfat ise, bizim Âlim, Kadîr şeklindeki sözümüzdür. Çünkü "ilim" hakikî bir sıfattır ve "ilmin", bilinen şey ile ilgisi vardır. "Kâdir" de böyledir. Çünkü bu da hakikî bir sıfattır. Ve aynı zamanda onun "güç yetirilen şey" ile ilgisi vardır. Selbî olan hakikî sıfat, "kadîm (ezelî)" gibi sıfatlardır. Çünkü bu gibi sıfatlar, evveli olmayan bir varlığı anlatırlar. Selbî olan izafi sıfat, "evvel" gibi sıfatlardır. Çünkü "evvel", başkasını geçmiş olan, fakat başkası kendisini (zaman bakımından) geçememiş olan şeydir. Hakikî, izafi ve selbî olan sıfat da, "hakîm" gibi sıfatlardır. Çünkü "hakîm", her şeyin hakikatini bilen zattır. Böyle olan bir zat, yapılması uygun olmayan şeyleri yapmaz. O halde ilim, hakikî bir sıfattır. Bu sıfatın maluma

bağlı olması, onu nisbî ve izâfî kılmaktadır. Cenâb-ı Hakk'ın, uygun olmayan şeyleri yapmaması ise selbî (olumsuz) bir hususturu. Bu hususları iyice anladığın zaman biz diyoruz ki, selbî (olumsuz) hususlar sonsuzdur. Yine izâfî durumlar da sonsuzdur. Binâenaleyh, Cenâb-ı Hakk'ın mahlûkatı yaratmış (hâlık) olması, izâfî bir sıfattır. Muhyi (dirilten), mümît (öldüren) olması da, husûsî nisbî sıfatlarıdır. Rezzâk (rızık verici) ismi de, bir başka hususî-izafî sıfatıdır. Böylece bu iki kısma münhasır olan sıfatları sebebi ile, Cenâb-ı Allah'ın sonsuz ve sınırsız isimleri vardır. Çünkü O'nun makdûrâtı (güç yetirebildiği şeyler) sınırsızdır. Cenâb-ı Allah'ın zatının künhünü kavramaya imkan olmayıp, O ancak, fiilleri ile bilinebildiği için, O'nun mahlûkatındaki (fiillerindeki) hikmetinin sırlarına kim daha çok vâkıf olursa, o, Allah'ın isimlerini daha çok bilir. Bu konu, sahili, ucu bucağı olmayan bir okyanus gibi olduğu için, aynı şekilde Allah'ın güzel isimlerini bilmenin de bir sınırı yoktur.

Kelamcıların Esma-i Hüsna'yı Taksimi

İkincisi: Bu, Allah'ın isimlerinin kısımları hususunda kelamcıların söylediği şeydir: Kelamcılara göre, Allah'ın sıfatları üç çeşittir:

a) Vacip olanlar..

b) Câiz olanlar...

c) İmkansız (müstahil) olanlar...

Allahu Teâlâ'nın bu üç kısımdan her birine göre belli isimleri vardır.

Diğer Taksimler

Üçüncüsü: Allah'ın sıfatları, ya zâtî, ya manevî, ya da fiilîdir.

Dördüncüsü: Bu sıfatlar, Allah'tan başkasına verilebilenler veya verilemeyenler diye iki kısımdır. **Birinci kısım,** "kerim", "rahim", "aziz", "latif", "kebir" ve "hâlık" gibi sıfatlardır. Çünkü bu sıfatlar, her ne kadar Allah hakkında kullanıldıklarında ifade ettikleri manalar, kullar hakkında kullanıldıklarında ifade ettikleri manalardan başkadır, kullar hakkında da kullanılabilir.

İkinci kısım ise, "Allah", "Rahmân" gibi isimlerdir. Birinci kısım, bir kayıtla kayıtlandıkları zaman, ancak Allah hakkında kullanılabilir. Mesela, Ya Erhamü'r-Rahimîn ve Yâ Ekremü'l-Ekremîn ve, Hâliku's-Samâvât-ı ve'l-Arz (göklerin ve yerin yaratıcısı) gibi ifadeler...

Beşincisi:

a) Tek başına kullanılabilen isimler... Mesela Ya Allah, Ya Rahman, Ya Hayy, Ya Hakîm gibi,

b) Tek başına kullanılması caiz olmayan isimler... Mesela, Mümît (öldüren), Dârr (zarar veren) gibi isimler... Bu gibi isimlerin tek başına kullanılmaları caiz değildir. Aksine beraber olarak, "Ya Muhyî Ya Mumît (Ey dirilten ve öldüren) ve "Ya Darr, Ya Nâfi" (Ey zarar veren ve fayda veren) şeklinde zıtlarıyla birlikte kullanılmaları gerekir.

Allah'ın Sıfatlarının Birbirine Delâlet Etmesi

Altıncısı: Allah'ın ilk bilinen sıfatı, "Muhdis" (eşyayı yoktan var etme) ve "Müreccih" (eşyayı var etmeyi tercih etme) sıfatıdır. Bu böyledir. Çünkü biz, Cenâb-ı Hakk'ın varlığını, ancak mümkinâtın (mahlûkatın) varlığını O'na delil kılmak sûretiyle anlayabiliriz. Deliller, görünen âlemin, zâtı gereği, varlığı da yokluğu da mümkin olduğunu gösterince, akıl, bu âlemin varlığını yokluğuna tercih edip (bunu var eden), bir müreccihe muhtaç olduğu neticesine varır. İşte bu "müreccih", sadece Allah Subhanehu ve Teâlâ'dır. Böylece Cenâb-ı Hakk'ın, bilinen ilk sıfatının, "müreccih" ve "müessir" sıfatları olduğu sâbit olur. Sonra biz diyoruz ki: Bu "müreccih" tercihini ya "vücûb" (vâcip olduğu) için, ya da "sıhhat" veçhiyle (doğru olduğu) için yapmıştır. Birinci ihtimal bâtıldır. Aksi halde, Cenâb-ı Hak'la beraber kâinatın da ezelî olması gerekirdi. Halbuki bu olamaz. Geriye Allah'ın, bu âlemi, "sıhhat" yolu ile tercih etmesi (var etmesi) ihtimali kalır. O'nun "sıhhat" yoluyla müreccih olması (bir şeyi tercih etmesi) ise, O'nun kâdir olması demektir. Böylece Allah'ın "müreccih" oluşunun bilinmesinden sonra, bilinen ilk sıfatın Allah'ın "kâdir" oluşu olduğu anlaşılır. Bundan sonra biz, Cenâb-ı Hakk'ın fiillerinin çok hikmetli ve sağlam oluşu ile, O'nun "âlim" olduğunu anlıyoruz. O'nun âlim ve kâdir olduğunu bilip, âlim ve kâdir olanın da mutlaka "hayy" (diri) olacağını bildiğimiz için "âlim" ve "kâdir" oluşundan Allah'ın "hayy" olduğunu anlıyoruz. Böylece yapılan bu izahla, Cenâb-ı Allah'ın sıfatlarını ve isimlerini bilmenin, aynı anda (hep birden) olmadığı; aksine birbirinden istifade edilerek, derece derece olan ilimlerle olduğu ortaya çıkmış olur.

***İKİNCİ MESELE:* Vâcip ve Mümkin Varlık**

Cenâb-ı Hakk'ın, *"En güzel isimler Allah'ındır"* sözü, hasr (sadece) manası ifade eder. Buradaki "hasr", "En güzel isimler, sadece Allah'ındır"

manasındadır. Aklî deliller de, bunun doğru olduğunu gösterir. Çünkü, varlıklar ya zâtı gereği "vâcibu'l-vücûd"dur, ya da zâtı gereği "mümkinü'l-vücûd"durlar. Zâtı gereği "vâcip" olan tek olup, o da Allahu Teâlâ'dır. O'nun dışındakilerin hepsi, zâtı gereği "mümkin" varlıklardır. Zâtı gereği mümkin varlıklar, mahiyetleri, var oluşları ve bütün hakiki, izafî, selbî sıfatları itibariyle, zâtı gereği "vâcip" olan (Allah'ın), onları var etmesine muhtaçtırlar. Eğer o zâtı gereği vâcip varlık bulunmamış olsaydı, onlar sırf yokluk ve (selbîlik) olumsuzluk üzere kalırlardı. Binâenaleyh Allahu Teâlâ, zâtı gereği, "kâmil" (tam, noksansız) olandır. Onun dışındaki varlıkların kâmil oluşu ise, ancak O nun cûd ve keremi ile olur. O halde her türlü kemal, celal ve şeref, zatından dolayı, zatında ve zatı için, Allah'ındır; âriyet (geçici, ödünç) olarak ise Allah'tan başkası içindir. Cenâb-ı Hakk'ın zatından başka varlıkların sıfatları, fakirlik, muhtaçlık, noksanlık ve yokluktur. Binâenaleyh bu açık aklî delil ile de, en güzel isim ve sıfatların, ancak Allah'ın olduğu; O'nun dışındaki her şeyin yokluk ve noksanlık denizinde boğulduğu sabit olur.

ÜÇÜNÇÜ MESELE: **Allah'a "Şey" Vasfının Verilip Verilmemesi**

Bu âyet, en güzel isim ve sıfatların sadece Allah'a ait olduğuna delâlet eder. Binâenaleyh O'nun "güzel" ve "kâmil" diye tavsif edilmesi gerekir. İşte bu da, müsemmasında (ad olduğu varlıkta), bir kemâl ve celâl ifade eden her ismin, ancak Allah için kullanılabileceğini gösterir. İşte buradan hareketle, **Cehm b. Safvân**'ın şöyle dediği nakledilmiştir: "Allah'a "şey" diyemem. Çünkü "şey", eşyanın en değersizine de, en kıymetlisine de, en şerefsizine de denir. Durum böyle olunca, "şey" kelimesinin, ad olduğu varlık için, bir şeref, bir celâl ve bir rütbe ifade etmediğini söylemek gerekir. Bunun böyle olduğu sabit olunca, biz deriz ki: Bu âyetin muktezasına (gereğine) göre, Allah'ın isimlerinin mutlaka bir şerefe ve bir kemale delâlet etmesi gerektiği sabit olur. Yine "şey" kelimesinin, böyle olmadığı da sabittir. O halde, Allah'a "şey" demek imkansızdır. Allah'a sığınırım. Bu, Allah'ın zâtının, hakikî bir varlık ve mevcut olması konusunda, bir itiraz değildir. Bu, sadece lafızla (kelime ile) ilgili bir itirazdır. Bu da, Allah'ın "şey" diye isimlendirilip isimlendirilemeyeceği meselesidir. Fakat "O, eşyanın (şeylerin) yaratıcısıdır" sözümüz, bir medh, bir celâl ve bir şeref ifade eden bir sıfattır. Binâenaleyh ismin Allah'a bu (şekilde) verilmesi, gerçek ve yerinde olmuş olur." **Cehm b. Safvân,** bu iddiasını şöyle başka delillerle de güçlendirmiştir:

1) Cenâb-ı Hak لَيْسَ كَمِثْلِهِ شَيْءٌ *"O'nun benzeri hiçbir şey yoktur"* (Şûra, 11) buyurmuştur. Bu, "O'nun mislinin benzeri bir şey yoktur" demektir. Bir şeyin kendisinin, kendisinin mislinin (benzerinin) misli olduğunda şüphe yoktur. Binâenaleyh aklen, her şeyin, kendisinin mislinin misli olduğu sâbit olup, Kur'an'daki bu âyet de Allah'ın mislinin misli (benzeri) bir şey bulunmadığına delâlet edince, bu, Allahu Teâlâ'nın "şey" diye ifade edilemeyeceği hususunda açık bir delil olmuş olur. Âyetteki كَمِثْلِهِ *"Onun misli gibi.."* tabirinde "kâf'ın, zâid ve manasız bir harf olduğunu da kimse söyleyemez. Çünkü Allah'ın kelamında, manasız bir şeyin olduğunu söylemek olmayacak bir şeydir.

2) Cenâb-ı Allah, *"O, her şeyi yaratandır"* (A'râf, 102) buyurmuştur. Eğer Allahu Teâlâ hakkında "şey" denebilseydi, Cenâb-ı Hakk'ın kendisini de yaratmış olması gerekirdi ki, bu imkansızdır. Âyet hakkında, "Bu, tahsis edilmiş (sınırlandırılmış), umumî bir ifadedir" de denilemez. Çünkü biz, "Bu, mutlaka araştırılması gereken bir sözdür" diyoruz. Bu cümleden olarak deriz ki: Meşhur örfe göre Arapların, ekseriyeti bütün gibi, nâdir ve ender şeyi de yok gibi kabul ettikleri sabittir. Bu sabit olunca biz diyoruz ki: Genel ve galip olan, mevcut olup; şazz ve kâide dışı şey de nâdir olunca, Araplar, ekseriyeti bütün; nâdiri de yok saymışlar ve "bütün"ü, ekseriyet manasında kullanmışlar; nâdir ve şazz (alışılmamış) şeyleri de, umumi olan hükmün tahsis edilmesi babından saymışlardır. Bunu da iyice kavradığın zaman biz diyoruz ki: "Allah hakkında "şey" denmesinin doğru olduğu kabul edilmesi halinde, eşyanın (şeylerin) en büyüğü Allah olmuş olur. Bu gibi varlıklara, tahsisi (istisnayı) sokmak yalan faslından olur. Binâenaleyh böyle bir mahzura düşmemek için, Cenâb-ı Hakk'a "şey" denilemeyeceğine inanmamız gerekir.

3) Bu isim, ne Allah'ın kitabında, ne de Resûlullah'ın hadislerinde, Allahu Teâlâ hakkında kullanılmamıştır. Yine biz, seleften hiç kimsenin, dua ederken Allah için, "Ey Şey" dediğini de duymadık. Şu halde Allah hakkında bunu kullanmaktan kaçınmak gerekir. Bunun, Kur'an-ı Kerim'de bulunmadığının delili, Hak Teâlâ hakkında bu kelimenin kullanılabileceği zannını uyandıran: قُلْ اَىُّ شَىْءٍ اَكْبَرُ شَهَادَةً *"De ki: "Şahit olarak hangi şey daha büyüktür?" De ki: "Benimle sizin aranızda Allah hakkıyla şâhittir"* (En'âm, 19) âyetidir. Biz, En'am Sûresi'nin tefsirinde, bu âyetin bu manaya delâlet etmediğini beyan etmiştik. Binâenaleyh **(Cehm**'in) bu hususdaki sözü düşer.

Şâyet birisi, "Bizim, "mevcut", "mezkur" (zikredilen) "zât" ve "ma'lûm" gibi sözlerimiz, herhangi bir şeref ve yüceliğe delâlet etmeyen vasıflardır. Binâenaleyh sizin, bunların da Allah hakkında kullanılamayacağını söylemeniz gerekir" derse, biz deriz ki: Bu konuda gerçek olan, tafsilata girmektir. Bundan dolayı diyoruz ki: "Allah şeydir"; "Allah bir zattır"; "Allah bir hakikattir" şeklindeki sözünle ne kastediyorsun? Eğer sen, bununla Allahu Teâlâ'nın aslında bir zât, bir hakikat, mevcut bir şey olduğunu kastediyorsan, şüphe yok ki O böyledir. Yok eğer bu sözünle, Allah'a bu isimlerle nidâ (dua) edilebileceğini söylüyorsan; biz deriz ki: Bu câiz değildir. Çünkü biz selefin, "Ya Allah, Ya Rahman ve Ya Rahim v.b. şekillerde dua ettiklerini gördük. Ama hiçbirinin, "Ya Zât, Ya Hakikat, Ya Mefhum, Ya Ma'lum" dediğini görmedik ve işitmedik. Binâenaleyh bir dua ve niyaz için, bu gibi kelimelerden kaçınmak, Allah hakkında gereklidir. Allah en iyi bilendir.

***DÖRDÜNCÜ MESELE:* Esma-i Hüsna'nın Tevkifi Olup Olmadığı**

Cenâb-ı Allah'ın, *"En güzel isimler Allah'ındır. O halde O'na bunlarla dua edin"* buyruğu, Hak Teâlâ'nın güzel isimleri bulunduğuna ve insanların Allah'a bu isimlerle dua etmesi gerektiğine delâlet eder. Bu da, Cenâb-ı Allah'ın isimlerinin ıstılahı değil, tevkifi (yani Allah'ın kendi vermesi ile) olduğunu gösterir. Bunun böyle olduğunu şu husus da kuvvetlendirmektedir: Mesela, "Ya Cevvâd" denilebildiği halde, (yine cömert manasına gelen) "Ya Sahî" denilmesi câiz değildir. Yine Allah için, "Ey Âkil (Akıllı), Ey Tabîb, Ey Fakîh" de denilemez. İşte bu da, Allahu Teâlâ'nın isimlerinin ıstılahî (yani insanların belirlemesi ile) değil, tevkîfî olduğuna delâlet eder.

***BEŞİNCİ MESELE:* İsim, Müsemma'nın Gayrıdır**

Bu âyet, ismin, müsemmadan (ismin ad olduğu varlıktan) başka olduğuna delâlet eder. Çünkü Allah'ın isimleri pek çoktur. Âyetteki "isimler" kelimesi de cemîdir. Halbuki cemî (çoğul) kelime, üç ve üçten fazla olan şeyleri ifâde eder. Allah'ın isminin pek çok olduğu sâbittir. Allah'ın tek olduğunda da şüphe yoktur. Binâenaleyh ismin, müsemmâdan başka olduğuna kesinkes hükmetmek gerekir. Hem sonra, *"En güzel isimler Allah'ındır"* buyruğu, bu isimlerin Allah'a izafe edilmesini (O'na ait olduğunu söylemeyi) gerektirir. Halbuki bir şeyin, yine kendisine nisbet edilmesi imkânsızdır. Buna göre şâyet, "zatlar Allah'ındır" denilseydi, bu bâtıl olurdu. Cenâb-ı Allah, *"(En güzel) isimler, Allah'ındır"* deyince, bu, güzel ve yerinde olmuştur. İşte bu durum da, ismin müsemmâdan başka olduğuna delâlet eder.

ALTINCI MESELE

Cenâb-ı Allah'ın, *"En güzel isimler Allah'ındır. O halde O'na, bunlarla dua edin"* emri, insanın, Rabbisine ancak O'nun en güzel isimleri ile dua etmesi gerektiğine delâlet eder. Bu duâ da ancak, o kimsenin, o isimlerin manası ile, delile müstenit olarak kendisinin bir Rabbi, bir ilahı ve çok kudsî, kıymetli sıfatlarla tavsif edilmiş bir Yaratıcısı olduğunu bildiğinde tahakkuk eder... Binâenaleyh o kimse, delile dayanarak bunu bildiğinde, Rabbine o isim ve sıfatlarla dua etmesi, yerinde ve güzel olur. Sonra, böylesi bir duânın, pek çok şartının bulunduğu, tafsilatlı olarak **Ebu Abdullah el-Halimî**'nin **"Kitabu'l-Minhâc"**ında zikredilmiştir.

Bu hususta en güzel olanı, dua eden kimsenin, şu iki hususu aklında tutmasıdır:

a) Rububiyyetin izzeti (Rabliğinin izzet ve azameti).

b) Ubudiyyetin zilleti (kulluğun huşû ve zillet derecesi)... İşte o esnada bu dua güzel olur ve bu zikrin mertebesi de yükselir. Ama böyle olmadığı zaman, bu duanın faydası az olur. Ben buna misal arz edeyim: Namazının iftitah tekbirinde "Allahu Ekber!" demek isteyen herkesin niyetinde ve gönlünde, Allah'ın kendisini, bedenini, aklî, hissi ve harekete dair kuvvetlerini yaratmasındaki hikmetinin tesirlerini mümkün olduğunca düşünüp hatırlaması gerekir.. Sonra da, kendi durumundan, Allah'ın, bütün insanları, bütün hayvanları, bütün bitki ve maden çeşitlerini ve âlemin her tarafında görülen gök gürültüsü, şimşek ve yıldırımlar gibi ulvî tesirleri yaratmadaki hikmetinin eserlerini düşünmeye, bunları zihninde toparlama durumuna geçer... Daha sonra da Allah'ın, yerleri, dağları, denizleri ve çölleri yaratmadaki kudretinin tesirlerini düşünmeye ve aklında toparlamaya çalışır.. Ve yine o, Allah'ın, süflî ve ulvî unsurların tabakalarını yaratmasındaki kudretini, yine onca genişliğine ve büyüklüğüne rağmen, göklerin tabakalarını yaratmasındaki eserlerini aklında toparlamaya, onları tezekkür etmeye; yine Allah'ın, sabit ve gezegen olan yıldızların kütlelerini yaratmasındaki, Kürsî, Sidretü'l-Müntehâ ve bütün mevcûdatı kuşatan Arş-ı A'zam'ı yaratmadaki kudretinin eserlerini düşünüp tezekkür etmeye; sonra da Hamele-i Arş ve Kürsî (Arş'ın ve Kürsî'nin taşıyıcısı) olan melekler ile, rûhaniyât âleminin ordularını yaratmadaki eserlerini ve kudretini zihninde tezekkür etmeye çalışır. O, böylece aklının, anlayışının, zikrinin, hâtıra ve hayalinin ulaşabileceği en uç noktaya kadar,

bu derece ve mertebeleri, zihninde ve gönlünde sürekli bulundurmaya ve tezekkür etmeye çalışır.. O, derecelerinin, makam ve mevkilerinin farklılığına rağmen, bu ruhanî ve maddî olan şeylerin tamamını, zihninden geçirdiği zaman "Allahu Ekber!" der. Bu kimse, "Allah" sözüyle, eşyayı yaratan, onları varlıktan yokluğa çıkaran ve onları her birine mahsus vasıf ve sıfatlara göre tertip eden varlığa işaret etmiş olur. "Ekber" sözüyle de, "Bu eşyanın, Cenâb-ı Hakk'ın kibriyâsına, ceberrutuna, izzetine, ulviyyetine ve samediyyetine benzemediğini; aksine O'nun, "O, bu şeylerden daha büyüktür" denilmekten daha büyük olduğunu söylemek ister.." İşte sen bu tek misali iyice kavradığında, irfan ve tam bir şuur ile meydana gelecek olan zikri, var sen kıyasla... İşte bu esnada senin aklına, Cenâb-ı Hakk'ın *"En güzel isimler Allah'ındır. O halde, O'na bunlarla dua edin"* emrinin muhtevasına bırakılmış, derc edilmiş sırlardan birisinin kapısı tecelli edip açılır...

Cenâb-ı Hakk'ın, وَذَرُوا الَّذِينَ يُلْحِدُونَ فِى اَسْمَائِهِ *"O'nun isimleri hususunda, yanlış yola gidenleri bırakın.."* emrine gelince, bu hususta birkaç mesele bulunmaktadır:

***BİRİNCİ MESELE:* İlhad Kelimesinin Manası**

Hamza, "yelhadün" şeklinde okumuş, **Âsım**[10] ve **Kisâî** de kendisine Nahl Sûresi'nde (103. âyet) muvafakat etmiştir. **Ferrâ,** gerek "yulhidûn" gerekse "yelhadün" kelimelerinin iki kullanış şekilleri olduğunu ve "اَلْحَدْتُ" veya "لَحَدْتُ لَحْدًا" olarak kullanıldığını söylemiştir. Dil âlimleri de, "Arapçada 'ilhâd'ın manası, maksut olandan sapmak, meyletmektir..." demişlerdir. **İbnu's-Sikkît,** "Mülhid, haktan sapan ve kendisinde hak namına bir şey bulunmayan bir şeye girmektir. Nitekim, قَدْ اَلْحَدَ فِى الدِّينِ وَلَحَدَ "Dinde batıla saptı ve haktan meyletti.." denilir" demiştir. Dil âlimlerinden olan **Ebu Amr** da, "İlhad, doğruluktan sapmak ve ondan ayrılmaktır. Kabirde kazılan "lahd" de, bu manadadır" demiştir. **Vâhidî** (r.h) ise şöyle der: "En güzel olan, âmmenin okuduğu kıraattir. Çünkü Cenâb-ı Hak, bir başka âyetinde de, وَمَنْ يُرِدْ فِيهِ بِاِلْحَادٍ *"Kim orada zulüm ile ilhâda yeltenirse..."* (Hacc, 25) buyurmuştur. Bir de, Araplar, daha ziyade "ilhâd" fiilini kullanırlar. Çünkü onlar, genelde "mülhid" derler. Arapların, "lâhid" demeleri nerdeyse hiç duyulmamıştır."

***İKİNCİ MESELE:* Allah'ın İsimleri Hakkında Caiz Olan ve Olmayan Hususlar**

Muhakkik âlimler şöyle demektedirler. "Allah'ın isimleri hususunda "ilhâd", üç türlüdür:

10 Burada **Âsım** yerine **Halef** olması gerekir. (Ç.)

a) Allah'ın mukaddes ve tertemiz isimlerini, Allah'tan başka varlıklara vermek ve onlar için kullanmak... Meselâ bu, kâfirlerin, putlarını "ilâh" olarak adlandırmaları gibidir.. Onların, putlarını Lât, Uzza ve Menât diye adlandırmaları da böyledir. Lât, İlâh'tan; Uzza, Aziz'den ve Menât da, Mennân kelimelerinden türetilmiştir. **Müseylimetü'l-Kezzâb** da, kendisine "Rahmân" lakabını vermişti...

b) Allah'ı, kendisiyle isimlendirilmesi caiz olmayan isimlerle isimlendirmek.. Bu da, Allah'ı, "Mesih'in babası" diye adlandıran kimsenin adlandırmasıdır.. Hıristiyanların ekserisinin de "baba", "oğul" ve "rûhu'l-kudüs" demeleri de böyledir.. Yine, Kerrâmiyye fırkası, Allah'ın cisim olduğunu söyler ve O'nu cisim olarak tavsif ederler. **Mu'tezile** de, konuşmaları esnasında Bazen, "Şâyet Allah, şöyle şöyle... yapsaydı, o sefih (aklı az) ve zemme müstahak olurdu." demektedirler. Bütün bu kullanışlar, bir sû-i edebi, edepte kusur etmeyi hissettirmektedir...

Ehl-i sünnet âlimleri ise şöyle demişlerdir: "Mânası doğru olan her şeyin, Allah hakkında kullanılması caiz değildir. Çünkü, Allahu Teâlâ'nın, bütün cisimlerin yaratıcısı olduğu, delillerle sabittir. Ama, (Allah hakkında), "Ey kurtların, maymunların ve kenelerin yaratıcısı..." denilmesi caiz değildir. Aksine, Allah'ı böylesi zikirlerden tenzih etmek vaciptir. Ama, "Ey göklerin ve yerin yaratıcısı, ey hataları ve zelleleri affeden; ey gözü yaşlı, gönlü hüzünlü olanlara acıyan..." şeklindeki zikirlerle, buna benzer başka güzel ve kıymetli ifadeler kullanılabilir..

c) Kulun, Rabbini, manasını bilmediği ve medlûlünü tasavvur edemediği şeylerle zikredip anmasıdır.. Çünkü böyle lafızların medlûlü, çoğu kez, Allah'ın celâline uygun ve lâyık olmayan bir durumu ifade eder.. İşte bu üç kısım, Allah'ın isimleri hakkındaki "ilhâd"dır.

Şâyet birisi: "Bir lafzın, ilk defa Allah hakkında kullanılmasından, o lafızdan türeyen şeyleri mutlak manada, Allah hakkında kullanmak gerekir mi?" şeklinde bir soru sorarsa, biz deriz ki:

Bana göre hak olan, bunun, ne Allah hakkında, ne melek ve ne de peygamberler hakkında kullanılmamasıdır. Bunu şu şekilde izah edebiliriz: عَلَّمَ (öğretti) lafzı, pek çok âyette, Allah hakkında kullanılmıştır... Mesela Cenâb-ı Hakk'ın وَعَلَّمَ اٰدَمَ الْاَسْمَاءَ كُلَّهَا *"ve Adem'e bütün isimleri öğretti"* (Bakara, 31) وَعَلَّمَكَ مَا لَمْ تَكُنْ تَعْلَمُ *"ve bilmediklerini sana öğretti"* (Nisa, 113); وَعَلَّمْنَاهُ مِنْ لَدُنَّا عِلْمًا *"ve ona, katımızdan bir ilim öğrettik..."* (Kehf, 65) ve,

اَلرَّحْمٰنُ * عَلَّمَ الْقُرْاٰنَ *"Rahman, Kur'an'ı öğretti"* (Rahman, 1-2) âyetleri böyledir. Ama, (bundan hareketle), Allah hakkında, "Ya Muallim!" (Ey öğretici!) demek caiz değildir.. Yine, (Allah hakkında), يُحِبُّهُمْ *"O, onları sever"* (Mâide, 54) tabiri kullanılmıştır... Ama, Allah hakkında, "Ya Muhibbu!.." (Ey, seven!) denilmesi caiz değildir.. Peygamberler hakkındaki duruma gelince mesela, **Hz. Adem** hakkında, وَعَصٰى اٰدَمُ رَبَّهُ فَغَوٰى *"Adem Rabbine karşı geldi de şaşırdı..."* (Tâhâ, 121) ifadesi kullanılmıştır. Ama, **"Adem,** âsîdir, şaşkındır..." denilemez... Yine, **Hz. Musa** hakkında, يَا اَبَتِ اسْتَأْجِرْهُ *"Babacığım, onu ücretle tut..."* (Kasas, 26) ifadesi kullanılmıştır. Ama, **Hz. Musa**'nın, "bir ücretli, ücretle tutulmuş bir işçi..." olduğu söylenemez... Bu hususdaki kural, böylesi manaları ihsan ettiren lafızları, varid oldukları kadarıyla kullanmak gerekir; ama, bunlardan türeyen lafızların kullanılmasının caiz olması hususuna gelince, bu, bana göre caiz değildir, şeklindedir..

Daha sonra Cenâb-ı Hak, سَيُجْزَوْنَ مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ *"onlar, yapmakta olduklarının cezasına uğrayacaklardır..."* buyurmuştur.. Bu ifade, Allah'ın isimleri hakkında mülhid olan kimseler hakkında bir tehdit, bir vaîddir.. **Mu'tezile,** "Bu âyet, fiilin kula ait olduğuna; ilâhi cezanın da, kulun ameli ve fiiline göre olduğuna delâlet eder.." demiştir..

وَمِمَّنْ خَلَقْنَآ اُمَّةٌ يَهْدُونَ بِالْحَقِّ وَبِهٖ يَعْدِلُونَ ﴿١٨١﴾

"Yarattıklarımızdan öyle bir ümmet de vardır ki, onlar hakka rehberlik ederler, adâleti de onunla tatbik ederler" (A'râf, 181).

Bil ki, Cenâb-ı Hak, *"Celâlim hakkı için biz cin ve insten birçoğunu cehennem için yaratmışızdır..."* (A'râf, 179) buyurup, insanların ve cinlerin pek çoğunun cehennem için yaratıldığını beyan edince, yine onlardan pek çoğunun da cennet için yaratıldıklarını beyan etmek için, bunun peşinden, *"Yarattıklarımızdan öyle bir ümmet de vardır ki, onlar hakka rehberlik ederler, adâleti de onunla tatbik ederler"* ifadesini getirmiştir..

Bil ki Allahu Teâlâ, **Hz. Musa** kıssasında, *"Musa'nın kavminden bir cemaat vardır ki, hakka irşad ederler, onunla (hükümde) adalet yaparlar"* (A'râf, 159) buyurup, burada da aynı ifadeyi tekrarlayınca, müfessirlerden pek çoğu, buradaki ifadeyi, "Bununla, Hz. Muhammed'in kavmi murat

edilmiştir.." manasına hamletmişlerdir... **Katâde** ve **İbn Cüreyc**'in, Hz. Peygamber (s.a.s)'den rivâyet ettikleri hadise göre Hz. Peygamber, "Bu âyette bahsedilenler, ümmet-i Muhammed'dir" demiştir. Yine, Hz. Peygamber'in هٰذِهِ فِيهِمْ وَقَدْ اَعْطَى اللّٰهُ قَوْمَ مُوسٰى مِثْلَهَا *"Bu âyet, Muhammed ümmeti hakkındadır; Allahu Teâlâ bu ümmetin bir benzerini de Hz. Musa'nın kavmine vermiştir..."* dediği de rivâyet edilmiştir. Yine **Rebî İbn Enes**'ten, Hz. Peygamber'in, bu âyeti okuyarak, اِنَّ مِنْ اُمَّتِى قَوْمًا عَلَى الْحَقِّ حَتَّى يَنْزِلَ عِيسَى بْنُ مَرْيَمَ *"Meryem oğlu İsa ininceye kadar, ümmetimden, hak üzere bulunan bir topluluk muhakkak var olacaktır..."*[11] buyurduğu da rivâyet edilmiştir. **İbn Abbas:** "Cenâb-ı Hak, bu âyet ile, ümmet-i Muhammed'i, muhacirleri ve ensârı kastetmiştir" demiştir.. **Cübbai** ise şöyle demiştir: "Bu âyet, her zaman hakkı ikâme eden, ona göre amel eden, hakka irşâd eden, ve hiçbir zaman, herhangi bir şey hususunda bâtılda ittifak etmeyen kimselerin bulunacağına delâlet etmektedir. Zira, bu ifadeyle, ya Hz. Muhammed (s.a.s)'in mevcut olduğu zaman kastedilmiştir ki bu, içinde bu âyetin inmiş olduğu zamandır; yahut bununla, kendisinde, bahsedilen sıfatlarla vasfedilmiş bir topluluğun bulunacağı herhangi bir zaman; veyahut da, bizim de bahsettiğimiz gibi, daima böylesi sıfatlarla muttasıf bir topluluğun bulunacağı.. kastedilmiştir."

Birinci ihtimal batıldır, zira herkes, Hz. Muhammed ve ashâbının hak üzere olduğunu bilmektedir. Binâenaleyh, âyeti bu manaya hamletmek onu faydasız bırakır.

İkincisi de bâtıldır; çünkü herkes, zorunlu olarak, geçmiş zamanda, hak üzere olan kimselerden bir topluluğun bulunduğu bir zamanın gerçekleşmiş, geçmiş olduğunu bilir.

Binâenaleyh geriye sadece üçüncü kısım kalır ki bu, her zaman, hak üzere olan bir topluluğun bulunduğuna ve onların icmâlarının delil olduğuna daha çok delâlet eder... Böyle olması halinde bu, diğer ümmetlerin de icmâının, bir hüccet, bir delil olduğuna delâlet eder.

وَالَّذِينَ كَذَّبُوا بِاٰيَاتِنَا سَنَسْتَدْرِجُهُمْ مِنْ حَيْثُ لَا يَعْلَمُونَ ﴿١٨٢﴾ وَاُمْلِى لَهُمْ اِنَّ كَيْدِى مَتِينٌ ﴿١٨٣﴾

11 Benzeri bir hadis için bkz: Buharî, Tevhîd, 29; Nesâî, Hayl, 1.

"Âyetlerimizi yalan sayanları biz, bilmeyecekleri noktalar(dan) derece derece helâke yaklaştırırız. Ben (onlara) mühlet veririm. Benim keydim çetindir" (A'râf, 182-183).

Âyetleri Yalan Sayanların Helâki

Bil ki Allah hidâyete eren ve âdil olan ümmetlerin durumlarından bahsedince, âyetlerini yalanlayanları ve bunlar için söz konusu olan vaîdi yeniden zikrederek, *"Âyetlerimizi yalan sayanları..."* buyurmuştur. Bu, bütün yalan sayanları içine alan bir ifadedir. **İbn Abbas** (r.a)'tan rivâyet edildiğine göre, o, bu âyetle Mekkeli müşriklerin kastedildiğini söylemiştir. Bu uzak bir ihtimaldir. Çünkü umumî olan ifâdenin özelliği, kendisinden bir istisna olduğuna delâlet eden bir delil bulunmadığı müddetçe, (manasına dahil olan) her şeyi kapsamasıdır.

İstidrac

Cenâb-ı Hakk'ın سَنَسْتَدْرِجُهُمْ *"onları derece derece helâke yaklaştırırız"* buyruğuna gelince, bu kelime, "derece derece yükselmek" veya "derece derece inmek" manasına olan "derece" mastarının, "istif'âl" veznindeki fiilidir. Çocuk yavaş yavaş yürümeye başladığı zaman söylenen "دَرَجَ الصَّبِيُّ" ifadesi; birisi kitabı sayfa sayfa dürdüğü zaman söylenen "اَدْرَجَ الْكِتَابَ" tabiri; "Birbiri peşinden ölüp gittiler" manasında "دَرَجَ الْقَوْمُ" tabiri, bu köktendir. Bu kelimenin, bir şeyi "bükmek, parça parça dürmek" (toplamak) manasına olan "derc" mastarından olması da muhtemeldir.

Bunun böyle olduğunu iyice kavradığında, bu âyetin manası, "Biz onları, kendilerini helâk edip, yok edecek şeye yaklaştırır ve onların cezasını, kendilerinden ne murat edildiğini bilmemeleri bakımından kat kat artırırız" şeklinde olur. Bu böyledir. Zira onlar, ne zaman bir suç işleseler veya bir günaha yönelseler, Allah onlara, dünyada iken, çeşitli nimet ve rızık kapılarını açar. Bundan dolayı onlar alabildiğine şımarır, fesada dalar ve azgınlıklarını sürdürürler. Böylece, o nimetlerin art arda gelmesi sebebi ile onlar, günah (yolunda) derece derece ilerlerler. Sonra da Hak Teâlâ onları, bu aldanışlarının ve gafletlerinin en fazla olduğu bir zamanda, ansızın yakalayıverir. İşte bundan ötürü **Hz. Ömer** (r.a.), kendisine **İran Kisrası**'nın hazineleri getirilince, "Allahım, derece derece helâke sürüklenmekten

(istidracdan) sana sığınırım. Çünkü senin, *"Biz, onları, bilmeyecekleri noktalardan, derece derece helâke yaklaştırırız"* buyurduğunu duydum" demiştir.

Kâfire Mühlet Verme

Daha sonra Cenâb-ı Allah, وَأُمْلِي لَهُمْ إِنَّ كَيْدِي مَتِينٌ *"Ben onlara mühlet veririm. Benim keydim çetindir"* buyurmuştur. Arapçada, "imlâ", mühlet vermek, mühleti uzatmak, demek olup, zıddı "i'câl" mastarıdır. "Meliyy" de, uzun zaman manasındadır. Cenâb-ı Hakk'ın وَاهْجُرْنِي مَلِيًّا *"Uzun bir müddet benden ayrıl, git"* (Meryem, 46) âyetinde de kelime bu manadadır. Nitekim, "uzun bir müddet" manasında, "مِلْوَةً مَلْوَةً" ve "مَلَاوَةً" kelimeleri kullanılır. Buna göre âyetteki, "وَأُمْلِي لَهُمْ" tabiri, "Onlara mühlet veririm ve günahlarını sürdürüp gitsinler diye, ömürlerini uzatırım. Tevbe edip hakka dönsünler ve günahtan sıyrılsınlar diye, isyanlarının cezâsını hemen vermem" demektir.

Âyetteki *"Benim keydim çetindir"* buyruğu hakkında, **İbn Abbas** (r.a): "Cenâb-ı Hak, bu ifade ile, "Benim mekrim (hilem) çok kuvvetlidir" manasını kastetmiştir. Her şeyin metin (çetin) olanı, kuvvetli olanıdır. Nitekim, مَتُنَ الشَّيْءُ مَتَانَةً "O şey sapasağlam ve kuvvetli oldu" denilir" demiştir.

Bil ki âlimlerimiz, kaza ve kader meselesinde, "istidrac", "imla" ve "keyd-i metin" lafızlarını delil getirmişlerdir. Bütün bunlar, Hak Teâlâ'nın kulunu küfre ve dalâlete sevk edecek olan ve Allah'tan uzaklaştıracak olan şeyi, kulu için murat edebileceğini gösterir ki, bu **Mu'tezile**'nin ileri sürdüğü görüşün zıddıdır.

Ebu Ali el-Cübbaî (Ehl-i sünnetin) bu görüşüne şöyle cevab vermiştir: "Âyette geçen 'istidrâc'dan murat, "Allahu Teâlâ'nın, onlar bu cezaya bilmeden düşünceye kadar, onlara ceza verme hususunda, onlara mühlet vermiştir. Böylece onlar, ansızın o cezanın içine düşüvermişlerdir" şeklindedir. Bu azap, öldürmek ve kökünü kazımak gibi şekillerde dünyada olabileceği gibi, âhirette de olabilir. Cebriyeden olan bazı kimseler şöyle derler: "Bu, "Biz onlara, bilemeyecekleri bir cihetten, küfre düşünceye kadar bir mühlet tanıdık" manasındadır" demişlerdir ki bu yanlıştır. Çünkü Allahu Teâlâ, onların daha önceden de kâfir olduklarını haber vermiştir. Onlara mühlet verdiği husus ise, geleceğe ait bir iştir. Çünkü âyetteki "سَنَسْتَدْرِجُهُمْ" ifadesinin başındaki "sîn", gelecek zamanı gösterir. Bu ifadeden muradın, "Allah onlara, yeni bir inkâra kadar mühlet verdi" manası olması da gerekmez. Zira Cenâb-ı Hakk'ın onları başka bir küfre düşürmezden önce de

öldürmesi caizdir. O halde âyetten kastedilen, bizim söylediğimiz manadır. Hem sonra Cenâb-ı Allah, kâfiri, küfür kendi fiili olduğu halde, onda başka bir küfür yaratarak onu canlandırmaz. Allah, kulu ancak kendi yapmış olduğu fiilden dolayı cezalandırır. Âyetteki, *"Ben onlara mühlet veririm"* buyruğunun manası, "Ben onları, küfürlerinde devam etmelerine rağmen, onları dünyada bırakırım, cezalarını hemen vermem. Çünkü onlar benim elimden kurtulamaz ve beni aciz bırakamazlar" şeklindedir. Bu aynı zamanda âyetteki *"Benim keydim çetindir"* ifadesinin de manasıdır. Çünkü Allah'ın keydi (hilesi, tuzağı), O'nun azabıdır. Cenâb-ı Allah, kulları fark etmeksizin, onların başına geldiği için azabına "keyd" (hile, tuzak) demiştir."

Cübbaî'nin bu görüşüne şu iki bakımdan cevap verilir:

a) Âyetteki, *"Âyetlerimizi yalan sayanları biz, bilmeyecekleri noktalar(dan) derece derece helake yaklaştırırız"* ifadesinin manası, daha önce de bahsettiğimiz gibi, "Onlar her ne zaman günah ve küfürde ileri giderlerse, Allah, onlara dünyada iken fazlası ile nimet ve hayır verir. Böylece onların dünya lezzetlerini elde etmeleri, Allah'ı zikretmeden uzaklaşmada ve O'na itaatten yüz çevirmede ileri gitmelerine sebep olur" şeklindedir. Bu, bazı insanlar üzerinde müşahede ettiğimiz bir durumdur. Bu böyle, gözle görülen açık bir şey olduğuna göre, bu durumu inkâr etmek nasıl mümkün olur.

b) Farzet ki bundan maksat, cezayı vermeme hususunda bir istidrac ve mühlet vermedir. Ancak bu da, (**Mu'tezile**'nin) "Allah kulunun ancak hayrını ve salâhını murat eder" şeklindeki görüşü ile çatışır. Çünkü Allahu Teâlâ bu istidrac ve mühletin, kişinin kendisi yüzünden küfrünü, günahını ve isyanını artırıp, çok şiddetli bir cezaya müstahak olacağını bildiği şeylerdendir. Eğer Allahu Teâlâ o kişinin hayrını ve iyiliğini dilemiş olsaydı, o kimsenin daha fazla günah işlemesinden önce, onun canını alırdı. Aksine, Allah'ın hikmetine ve kulunun maslahatını gözetmesine göre, o kulu, bu cezadan korumak için, ya hiç yaratmaması, yahut onu yaratıp, mükellef olma çağına gelmezden önce onu öldürmesi veyahut da onu, dünya âfetleri ile âhiret cezalarına düşmekten korumak için cennette yaratması gerekirdi. Binâenaleyh Hak Teâlâ, kulu dünyada yaratıp, mükellefiyet vartasına atıp, bunun o kulun sadece küfrünü, fâsıklığını ve cezayı hak edişini artıracağını bildiği halde, ömrünü uzatarak ona günah işleme imkanı verince, biz, Allahu Teâlâ'nın bu kimseyi sadece azap ve cehennem için yaratmış olduğunu anlarız. Bu husus, tıpkı Cenâb-ı Hakk'ın daha evvel geçmiş olan, *"Celâlim hakkı için biz, cinlerden ve insanlardan çoğunu cehennem*

için yaratmışızdır" (A'raf, 179) âyetinde beyan ettiği gibidir. Şu **Mu'tezile**'ye çok şaşıyorum. Onlar Kur'an'ın, kıyısı olmayan bir deniz gibi, böyle âyetlerle dopdolu olduğunu ve kesin netice veren aklî delillerin bu âyetlere uygun olduğunu gördükleri halde, bu âyetlerin tefsirinde, böyle zayıf ve tutarsız izahlarla yetiniyorlar. Fakat benim hayretimi gideren tek şey, "Allah'ın irade ettiği her şey mutlaka olur" şeklindeki bilgi ve inancımdır

Hz. Muhammed (s.a.s) Apaçık Bir Korkutucudur

أَوَلَمْ يَتَفَكَّرُوا مَا بِصَاحِبِهِمْ مِنْ جِنَّةٍ إِنْ هُوَ إِلَّا نَذِيرٌ مُبِينٌ ﴿١٨٤﴾

"Onlar düşünmediler mi ki arkadaşları (Muhammed'de) delilikten hiçbir eser yoktur. O ancak apaçık bir nezirdir" (A'râf 184).

Resûlullah'ta Cinnetten Hiçbir Eser Yoktur

Bil ki Cenâb-ı Hak, âyetlerinden yüz çevirip delil ve beyyinelerini iyice düşünmekten gafil olan kimseleri alabildiğince tehdit edince, tekrar onların kafalarındaki şüphelere cevap vermeye yönelerek, *"Onlar düşünmediler mi ki arkadaşları (Muhammed'de) delilikten hiçbir eser yoktur"* buyurmuştur.

Tefekkür (düşünme), manaları kalp ile aramaktır. Çünkü kalbin düşünmesi, "nazar", "akletme", "teemmül" ve "tedebbür" diye ifade edilir.

Göz ile görmek, bir şeyin görülüp bilinmesi için belli bir hal olup, bu halin meydana gelmesi için de, görülecek o şeyi görmek maksadıyla gözbebeğini görülecek şeye doğru çevirme gibi bir mukaddimesi olduğu gibi; kalp ile görmenin (basiretin) de, -ki bu da "ilim" ve "yakîn" diye adlandırılır- bir şeyin bilinip anlaşılması için belli bir hal olup, bunun da, o bilinme ve anlaşılmayı sağlayabilmek için, aklın gözbebeğini etrafa çevirme gibi bir mukaddimesi vardır. İşte buna da "aklın nazarı (bakışı) ve fikri (düşünmesi)" denir. O halde âyetteki, *"Onlar düşünmediler mi (tefekkür etmediler mi)?"* ifadesi, eşyayı olduğu gibi, tam, mükemmel ve doğru olarak bilip tanımak için, fikri, teemmülü, tedebbürü ve iyice düşünmeyi emirdir. Âyetin lafzında bir hazif vardır ve takdiri, "Onlar düşünüp de anlamadılar mı ki, arkadaşları Muhammed'de delilikten hiçbir eser yoktur" şeklindedir. "Cinnet" tıpkı bir "cilse" (oturuş) ve "rikbe" (biniş) kelimeleri

vezninde "bir çeşit delilik" demektir. Bunun başına "min" harf-i cerrinin getirilmiş olması, Hz. Peygamber (s.a.s)'de deliliğin hiçbir çeşidinin olmadığını gösterir.

Bil ki bazı câhil Mekkeliler (müşrikler), şu iki sebepten dolayı, Hz. Peygamber (s.a.s)'in deli olduğunu söylüyorlardı:

1) Hz. Peygamber'in yaşayışı, onlarınkine hiç benzemiyordu. Zira o, dünyadan yüz çevirip, âhirete yönelmiş ve insanları Allah yoluna çağırmakla meşguldü. Bundan dolayı O'nun işleri, kendilerininkine uymuyordu. Bu sebepten dolayı onun deli olduğunu sanıyorlardı. **Hasan el-Basrî** ve **Katâde** şöyle demişlerdir: "Hz. Muhammed (s.a.s), gece Safa tepesinin üzerine çıkar, Kureyş'i kabile kabile, "Ey falan oğlu falanlar" diye çağırır ve onları Allah'ın ikâbı ile şiddetli cezasından sakındırırdı. Bunun üzerine onların bazıları, "sizin bu arkadaşınız, hiç şüphesiz delidir. Gece boyu bağırıp duruyor" diyorlardı. Bunun üzerine Hak Teâlâ bu âyeti indirerek Hz. Peygamber (s.a.s)'in, câhil insanların O'na mal ettikleri delilikten ötürü değil, sırf onları uyarmak ve inzar etmek için çağırdığını bilsinler diye, onları Hz. Peygamber'in durumu üzerinde düşünmeye teşvik etmiştir."

2) Hz. Peygamber (s.a.s)'e vahiy geldiği zaman, O'nu başka bir hal alır; yüzü değişir, rengi sararır ve O'na baygınlığa benzer bir hâl ârız olurdu. Bundan dolayı câhiller, "O delidir" derlerdi. İşte bu sebeple, Cenâb-ı Hak bu âyette, Hz. Peygamber (s.a.s)'de hiçbir delilik olmadığını bildirmiştir. Çünkü Hz. Peygamber (s.a.s), onları Allah'a davet ediyor ve onlara, kendisine muaraza etmekten, önceki ve sonraki bütün insanların âciz kaldıkları, son derece fasih, kesin ve çok net aklî deliller getiriyordu. O, huyu ve ahlâkı güzel, insanlarla muameleleri ve davranışı iyi, yolu hoş, gidişatı temiz ve âlemdeki insanlara numûne-i imtisal olacak güzel amellere devam eden birisi idi. Böyle bir insana "deli" denilemeyeceği açıkça bilinen bir şeydir. Bunun böyle olduğu sabit olunca, Hz. Peygamber (s.a.s)'in dine davet hususundaki sa'y-ü gayretinin, âlemlerin Rabbi Allah'ın, kâfirleri korkutup sakındırmak ve mü'minleri teşvik etmek için göndermiş olduğu apaçık bir nezir (uyarıcı) oluşundan ileri geldiği anlaşılır.

*

Bil ki nübüvvet (peygamberlik) meselesi üzerinde düşünmek, tevhidin delillerinin izahına ve anlaşılmasına dayalı bir şey olduğu için, Cenâb-ı Allah tevhide delâlet eden âyetini zikretmek üzere şöyle buyurmuştur:

اَوَلَمْ يَنْظُرُوا فِى مَلَكُوتِ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ وَمَا خَلَقَ اللّٰهُ مِنْ شَىْءٍ ۙ وَاَنْ عَسٰٓى اَنْ يَكُونَ قَدِ اقْتَرَبَ اَجَلُهُمْ ۚ فَبِاَىِّ حَدِيثٍ بَعْدَهُ يُؤْمِنُونَ ﴿١٨٥﴾

"Onlar (Allah'ın) göklerde ve yerdeki o melekûtuna, Allah'ın yarattığı herhangi bir şeye ve belki ecellerinin yaklaşmış olduğuna bakmadılar mı? Artık bundan sonra hangi söze inanırlar?" (A'râf, 185).

Bil ki hakîm ve kadîm (ezelî) bir yaratıcının varlığına dair, yerin ve göklerin melekûtunda pek çok delil vardır. Biz bu delilleri, bu tefsirde, tekrar tekrar tafsilatlı olarak anlattık. Binâenaleyh onları tekrar etmenin bir faydası yoktur.

Vacib Teâlâ'nın Varlığının İspat Edilmesine Dair

Sonra Cenâb-ı Hak, وَمَا خَلَقَ اللّٰهُ مِنْ شَىْءٍ *"Allah'ın yarattığı herhangi bir şeye..."* buyurmuştur. Bunun maksadı, tevhide dair delillerin, göklere ve yere münhasır olmayıp, madde ve mana âlemindeki her zerrenin, Cenâb-ı Hakk'ın birliği hususunda apaçık bir delil ve kesin bir hüccet olduğuna dikkat çekmektir. Biz bunun böyle olduğunu bir misal ile anlatmaya çalışalım: Deriz ki: Işık, evin penceresinden içeri düştüğünde, o ışık içinde uçuşan zerrecikler görülür. O zerrelerden tek birinden bahsettiğimizi farzedelim ve şöyle diyelim: O zerre de, sayısız yönden hakîm (hikmet sahibi) bir yaratıcıya delâlet eder. Çünkü o zerre, sınırsız bir boşlukta, sayısız mekanlardan belli bir mekanda yer almıştır. O zerrenin, bu sayısız mekanlardan her birinde yer almasının mümkin olduğunu düşündüğümüzde, onun bu belli yerinde yer alışı, "mümkin" işlerden biri olmuş olur. Halbuki "mümkin"in, mutlaka bir tahsis edeni ve tercih edeni bulunur. Bu tahsis ve tercihte bulunan, şâyet bir cisim ise, bu hususta soru aynen sorulur. Yok eğer o tahsis ve tercih olan bir cisim değilse, o takdirde Allah Subhânehû ve Teâlâ'dır. Hem o zerre, ya hareket eder veya durur; böyle olan her şey ise, muhdestir. Her muhdesin meydana gelmesi ise, onun, meydana geldiği o vakitten önce veya sonra meydana gelmesi de mümkün iken, mutlaka hususî ve muayyen bir zamana tahsis edilmiştir.. Binâenaleyh, o muhdes varlığın, kendisinde meydana geldiği o muayyen vakte tahsis edilmesinin mutlaka kadîm olan bir muhassis (tahsis edici)nin tahsis etmesiyle olması

gerekir.. Eğer bu muhassis, cisim olursa, bu hususta soru aynen geçerli olur. Eğer cisim olmazsa, o takdirde bu "muhassis", Allahu Teâlâ'dır. Hem o zerre, bir mekânda bulunması ve bir hacme sahip olması itibariyle, diğer cisimlere eşit olup renk, şekil, tabiat, tad ve diğer sıfatlar hususunda onlardan farklıdır. Kendileri nazar-ı dikkate alındığında diğer cisimlere muhalif olan o sıfatların, o zerreye tahsis edilmesi, mutlaka mümkün olan bir hususdur. Mümkin ve caiz olanın ise, mutlaka bir "müreccih"i bulunmaktadır. Bu müreccih, şâyet bir cisim olursa, bu hususta ilk inceleme yeniden gündeme gelir; yok, eğer o bir cisim değilse, bu durumda o "müreccih" Allahu Teâlâ'dır. Böylece, o tek zerrenin de sınırsız yönlerden ve sayısız açılardan bir yaratıcının varlığına delâlet ettiği sabit olmuş olur. Maddî ve manevî âlemin bütün cüzleri, müfretleri mürekkepleri, ulvîleri ve süflîleri hakkındaki hüküm de böyledir. İşte o zaman, şairin söylediği şu şeyin doğruluğunu görür ve anlarsın.

وَفِی كُلِّ شَیْءٍ لَهُ آیَةٌ تَدُلُّ عَلَی اَنَّهُ وَاحِدٌ

"Her şeyde O'na dair bir delil bulunmaktadır; bu, o Allah'ın bir olduğuna delâlet etmektedir."

Sen bunu iyice kavradığında, *"Allah'ın yarattığı herhangi bir şeye..."* âyetinin mâna ve hikmetini anlarsın.

Ecellerinin Yaklaştığı İhtimalini Düşünmek

Cenâb-ı Hak, bu hayranlık verici sırlara ve ince nüktelere dikkatleri çekince, bunun peşinden, tefekkür ve düşünmede bulunmayı alabildiğine teşvik etmeyi gerektiren ifadeyi getirerek, وَاَنْ عَسٰی اَنْ یَكُونَ قَدِ اقْتَرَبَ اَجَلُهُمْ *"ve belki ecellerinin yaklaşmış olduğuna..."* buyurmuştur. Bu ifadenin başında bulunan "en" edatı, şeddeli olan enne'den tahfif yapılarak "en" haline getirilmiş olup, takdiri وَاَنَّه عَسٰی şeklindedir. Bu âyetteki zamir şan zamiridir.. Buna göre mana, "Belki de onların ecelleri yaklaştı. Böylece onlar, küfürleri üzere helâk olup cehenneme varacaklardır. Bu ihtimal her zaman söz konusu olduğuna göre, aklı olan kimsenin, kendisini bu derece korkudan ve de büyük olan böyle bir tehlikeden kurtarmak hususunda gayret sarf etmesi için, çabucak bu fikre doğru koşması ve hemen onu benimsemesi gerekir..." şeklinde olur.

Cenâb-ı Hak, bu açık beyyineleri ve aklî delilleri zikredince, فَبِاَیِّ حَدِیثٍ بَعْدَهُ یُؤْمِنُونَ *"Artık bundan sonra, hangi söze inanırlar (inanmak için) daha ne beklerler?"* buyurmuştur. Bu böyledir; zira onlar, kendisinde bu kadar açık

uyarmalar ve çok net beyyineler, deliller bulunmasına rağmen, Kur'an'a imân etmeyince, onlardan herhangi bir kimse Kur'an'dan başkasına iman etmeye razı olur.

Bu Âyetten Çıkan Bazı Neticeler

Bil ki bu âyet, pek çok neticeye delâlet eder:

Birinci netice: Taklit, caiz değildir. Mutlaka düşünüp istidlâl etmek gerekir. Bunun böyle olduğunun delili ise, Cenâb-ı Hakk'ın, *"... onlar düşünmediler mi?..."* (A'râf, 184) ifadesidir.

İkinci netice: Nübüvvet meselesi, Cenâb-ı Hakk'ın birliği meselesine dayanır. Bunun delili ise şudur: Hak Teâlâ, *"O, ilerideki tehlikeyi apaçık haber verenden başkası değildir..."* (A'râf, 184) buyurunca, bunun peşinden, tevhidine, Allah'ın birliğine delâlet eden şeyi zikretmiştir. Şâyet durum böyle olmasaydı, bu söze ihtiyaç kalmazdı.

Üçüncü netice: Cübbâî ve **Kâdî,** Hak Teâlâ'nın *"Artık bundan sonra hangi söze inanırlar?"* buyruğunu, Kur'an'ın kadîm olmadığına delil olarak öne sürmüşlerdir.. Çünkü "hadîs / söz", "kadîm"in zıddıdır. Hem bu söz örf bakımından da "yeni olmayı" ifade eder. İşte bundan dolayı, "Bu şey yenidir; eski değildir..." manasında olmak üzere "اِنَّ هٰذَا الشَّيْءَ حَدِيثٌ وَلَيْسَ بِعَتِيقٍ" denilir.

Böylece Araplar, "hadîs" kelimesini, çok uzun zamandan beri var olan "eski" (atîk, kadîm)'nin zıddı kabul etmişlerdir. Yine, söylenilen söz için de, peyderpey kulağa gelip, kulakta hasıl olduğu için "hadîs" denilmiştir. Bizim bu hususdaki cevabımız, "Bu, kelimelerin lâfızları manasına hamledilmiştir. Bu lafızların hadîs olduğundaysa, münakaşa yoktur" şeklindedir.

Ulvî ve Süflî Kâinat

Dördüncü netice: Göklerin ve yerin melekûtuna dikkatli nazarlarla bakmak, ancak onların kısımlarını bildikten sonra olur. Bunların kısımlarını açıklama hususunda detaylı söz, şöyle denilmesidir: Allah'ın dışındaki her şey, ya mekân tutmuş bir varlıktır, veya mekân tutmuş olana hulûl etmiştir, ya da ne mekân tutmuş bir varlıktır ne de mekân tutmuş olana hulûl etmiştir: Mekân tutmuş olana gelince, bu da ya "basît" olur, ya da "mürekkep" olur. Basit olan varlıklar, ya "ulvî"dirler, ya "süflî"dirler. Ulvî olan basit varlıklar, felekler ve yıldızlardır. Zikrettiğimiz bu varlıklara, Arş ve Kursî dahildir. Yine bunlara cennet, cehennem, Beyt-i Ma'mûr, "Sakf-ı

Merfû (cennetin tavanı olan Arş) da dahildir. Artık sen bu kısımların tafsilatını iyice düşünüp araştır!

Süfiî olan basit varlıklar da, dört (ana) unsurun tabakalarıdır. Denizler, dağlar ve çöller bu kısma dahildirler.

Mürekkep varlıklar da dört tane olup, ulvî varlıkların tesirleri, madenler, bitkiler ve canlılardır. Sen bu dört cinsin, nevîlerinin tafsilatını da iyice düşünüp araştır!..

Bir mekân tutmuş varlığa hulûl etmiş olanlar ise, ârazlar olup, bunların kırk kadar cinsi vardır. Her cinsin içine de, pek çok nevi dahildir. Sonra akıllı bir kimse bunların hükümlerinin, levazımının (ayrılmaz özelliklerinin), tesirlerinin ve tesir ettikleri varlıkların hayranlık veren durumları üzerinde düşündüğü zaman, sanki sahili olmayan bir denize dalmış olur.

Üçüncü kısma gelince, ki bu ne bir yer (mekân) tutmuş, ne de bir mekân tutmuş olana hulûl etmiş olan varlıklardır. Bunlar da iki kısımdır. Çünkü bu, ya tedbir etme (düzenleme) ve harekete geçirme suretiyle cisimlerle ilgilidir. Ki bunlara "ruhlar" denir, ya da böyle değildir. Böyle olmayanlar da, cisimlerin bağlarından berî olan, kutsî ve yüce cevherlerdir. Birinci kısmın en yüce ve şereflisi, Arş'ı taşıyan sekiz mukaddes ruh (melek)'tur. Nitekim Cenâb-ı Hak, *"O gün Rabbinin Arş'ını o (meleklerin) üstünde bulunan sekiz (melek) taşır"* (Hakka, 17) buyurmuştur. Bu ruhlardan (meleklerden) sonra, kendilerine, *"Melekleri görürsün ki, Rablerine hamd ile tesbih ederek Arş'ın etrafını kuşatmışlardır"* (Zümer, 75) âyeti ile işaret edilen mukaddes ruhlar gelir. Bunun peşinden Kürsî'nin sakinleri olan ruhlar (melekler) gelir ki, Cenâb-ı Hakk'ın, *"O'nun izni olmadıkça nezdinde şefaat edecek kimmiş? O, önlerindekini de, arkalarındakini de bilir. (Mahlûkatı) O'nun ilminden, kendisinin dilediğinden başka hiçbir şeyi kavrayamazlar. O'nun kürsüsü, gökleri ve yeri kucaklamıştır, (o kadar geniştir...)"* (Bakara, 253) âyeti ile, onlara işaret edilmektedir. Bunların peşinden yedi kat gökte bulunan diğer mukaddes ruhlar (melekler) gelir. Cenâb-ı Hakk'ın, *"Saflar bağlayıp duran, sevk ve idare, men ve zecredenlere, zikri okuyanlara yemin ederim ki..."* (Sâffât, 1-3) âyeti ile, bunlara işaret edilmiştir. Bunların sıfatlarından birisi de, kendilerine emrettiği şeylerde Allah'a isyan etmemeleri, hiç yorulup bıkmaksızın gece-gündüz O'nu tesbih etmeleri, sözde O'nun önüne geçmemeleri ve O'nun emrini yerine getirmeleridir.

Bil ki bizim, Hak Teâlâ'nın mülkü ve melekûtu hususunda bahsedip açıkladığımız bu şeyler, okyanustan bir tek damla gibidir. Binâenaleyh belki de Allah Subhanehû ve Teâlâ'nın bu âlemin ötesinde milyonlarca âlemi, bu âlemlerden her birinde bu Arş'tan daha büyük bir Arş'ı; bu Kürsî'den daha yüce bir Kürsîsi ve bu göklerden daha geniş gökleri vardır. Öyle ise Cenâb-ı Allah'ın *"Rabbinin ordularını, kendisinden başkası bilmez"* (Müddessir, 31) âyetini işittikten sonra, insan aklı, Allahu Teâlâ'nın mülkünün ve melekûtunun kemâlini nasıl ihata edip tam olarak kavrayabilir? İşte insan bu kısımları aklında tutup, O'nun hikmet ve ulûhiyet sırlarının marifetine (bilgisine) dalmayı dilediği zaman, o meleklerin, *"Seni tenzih ederiz. Senin bize öğrettiğinden başka, bizim hiçbir bilgimiz yoktur"* (Bakara, 32) şeklindeki sözlerini daha iyi anlar. **Ebu'l-Alâ el-Me'arrî** ne güzel söylemiştir:

يَا اَيُّهَا النَّاسُ كَمْ لِلّٰهِ مِنْ فَلَكٍ تَجْرِى النُّجُومُ بِهِ وَالشَّمْسُ وَالْقَمَرُ
هُنَا عَلَى اللّٰهِ مَاضِينَا وَغَابِرُنَا فَمَا لَنَا فِى نَوَاحِى غَيْرِهِ خَطَرُ

"Ey insanlar, Allah'ın, kendisinde yıldızların, güneşin ve ayın akıp gittiği nice felekleri bulunmaktadır.. Burada, geçmişimiz ve geleceğimiz Allah'ın (kudret) elindedir; O'nun dışındakilerin yanında ise hiçbir kadr ü kıymetimiz yoktur..."

مَنْ يُضْلِلِ اللّٰهُ فَلَا هَادِىَ لَهٗ وَيَذَرُهُمْ فِى طُغْيَانِهِمْ يَعْمَهُونَ ﴿١٨٦﴾

"Allah kimi saptırırsa artık ona hidâyet edecek yoktur. O, bunları taşkınlıklar içinde, serseri bir halde bırakıverir." (A'râf, 186).

Bil ki Allahu Teâlâ bu âyette, bir kez daha âyetleri yalanlayan sapıkların hallerini anlatarak, *"Allah kimi saptırırsa, artık ona hidâyet edecek yoktur"* buyurmuştur. Bil ki âlimlerimizin (Ehl-i sünnetin) bu âyet-i kerimeyi, hidâyet ile dalâletin Allah'tan olduğuna delil getirişleri, geçen âyette olduğu gibidir. Aynı şekilde **Mu'tezile**'nin bu âyeti te'vili ve bizim onlara cevabımız da daha önce geçmiş olanlar gibi olup, onları burada tekrar etmenin bir faydası yoktur.

Âyetteki "ve yezeruhum" ifadesi bir isti'naf cümlesi olmak üzere merfû olup, kendisinden önceki ifâde ile bir münasebeti yoktur. (Yani onun üzerine atfedilmiş değildir.) **Ebu Amr** bu fiili, daha önce Allah ism-i celâli

geçmiş olduğu için, yâ ile ve merfû olarak "yezeruhum" (o onları bırakır) şeklinde okurken; **Hamza** ve **Kisâî** yâ ile ve meczum olarak "yezerhum" şeklinde okumuştur. Bu kıraatin izahı, **Sibeveyh**'in yaptığına göre şöyledir: Bu kelime, âyetteki فَلَا هَادِيَ لَهُ *"Artık ona hidâyet edecek yoktur"* buyruğunun mahalli üzerine atıftır. Çünkü bu ifade mahallen, şartın cevabı olarak meczumdur. O halde, "ve yezerhum" ifadesi meczûm olan bu mahalle atfedilmiştir.

KIYÂMET

يَسْـَٔلُونَكَ عَنِ السَّاعَةِ اَيَّانَ مُرْسٰىهَا ۭ قُلْ اِنَّمَا عِلْمُهَا عِنْدَ رَبِّيْ ۚ لَا يُجَلِّيْهَا لِوَقْتِهَآ اِلَّا هُوَ ۭ ثَقُلَتْ فِي السَّمٰوٰتِ وَالْاَرْضِ ۭ لَا تَاْتِيْكُمْ اِلَّا بَغْتَةً ۭ يَسْـَٔلُونَكَ كَاَنَّكَ حَفِيٌّ عَنْهَا ۭ قُلْ اِنَّمَا عِلْمُهَا عِنْدَ اللّٰهِ وَلٰكِنَّ اَكْثَرَ النَّاسِ لَا يَعْلَمُوْنَ ﴿١٨٧﴾

"Kıyametin sübûtunun ne zaman olduğunu sana sorarlar. De ki: "Onun ilmi ancak Rabbimin katındadır. Onun vaktini, kendisinden başkası açıklayamaz. O, göklere de, yere de ağır basmıştır. O (kıyamet), size ancak ansızın gelir. Tam manasıyla biliyormuşsun gibi, onu sana sorarlar. De ki: "Onun ilmi ancak Allah katındadır. Fakat insanların çoğu bunu bilmezler" (A'râf, 187).

Âyetin Mâkabli ile İlgisi

Bil ki âyetin, önceki âyetlerle ilgisi hususunda şu iki izah yapılmıştır:

a) Allahu Teâlâ, tevhid, nübüvvet, kaza ve kaderden bahsedince, bunun peşi sıra âhiretle ilgili sözü de getirmiştir. Çünkü biz, Kur'an-ı Kerim'de küllî (genel) neticelerin, sadece bu dört husus olduğunu açıklamıştık.

b) Allahu Teâlâ, daha önce geçmiş olan âyette, kulları tevbeye ve ıslaha (hali düzeltmeye) devama teşvik etmek için, *"Belki ecellerinin yaklaşmış olduğuna da hiç bakmadılar mı?"* (A'râf, 185) buyurunca, kıyametin ne zaman kopacağı hususunun gizli ve saklı olduğu, kalplerde iyice anlaşılsın ve böylece bu husus mükellefleri tevbe ile farzları edaya yönelmeye sebep olsun diye, bunun peşi sıra, *"Kıyametin sübûtunun ne zaman olduğunu sana sorarlar"* buyurulmuştur. Bu âyetle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE: **Nüzul Sebebi**

Âlimler, bu soruyu soranın kim olduğu hususunda ihtilâf etmişlerdir. Bu cümleden olarak **İbn Abbas:** "Bir grup Yahudi, "Ey Muhammed, söyle bakalım, kıyamet ne zaman kopacak?" dedikleri zaman, işte bu âyet nazil oldu" derken; **Hasan el-Basrî** ve **Katâde** de: Kureyş, "Ey Muhammed, aramızda akrabalık bulunmaktadır; o halde bize, kıyametin ne zaman kopacağını anlat.." dediklerinde, bu âyetin nazil olacağını söylemişlerdir..

İKİNCİ MESELE: **Kıyamete "Sâat" Denilmesinin Sebebi**

Keşşâf sahibi şöyle demektedir: "Saat" lafzı, tıpkı "necm" kelimesi genel olarak her yıldız için kullanıldığı halde **Süreyya yıldızı'nın** ism-i galibi olması gibi, "esmâ-i gâlibe"dendir. Kıyamet, ya ansızın geleceği için bu adı almıştır, yahut bütün mahlûkatın muhasebesi, tek bir saatte ifa edileceği için; veyahut da, uzun bir zaman olmasına rağmen, canlılar nezdinde tek bir saat gibi geleceği için, bu adla, "sâat" adıyla adlandırılmıştır..."

ÜÇÜNCÜ MESELE: **Eyyâne Kelimesi Hakkında**

"Eyyâne" kelimesinin manası, gelecek olan vakti ve zamanı sormaktır.. O halde bu ifâde, zamanla alâkalı bir sorudur. Netice olarak diyebiliriz ki "eyyâne" kelimesi, "metâ" (ne zaman?) manasına gelen bir kelime olup, bunun neden iştikâk ettiği hususunda iki görüş ileri sürülmüştür:

a) Meşhur olan bu görüşe göre bu kelime, "eyne" (nerede?) kelimesinden türemiştir. **İbn Cinnî,** bu görüşü kabul etmeyerek şöyle der: "Eyyâne" zaman için kullanılan bir edattır. "Eyne" ise, mekân için kullanılan bir edattır. Binâenaleyh, daha nasıl bunlardan biri diğerinden iştikâk etmiş olabilir?

b) Bu, **İbn Cinnî'**nin tercih ettiği görüş olup, buna göre bu kelime, "eyyü" (hangi, ne?) kelimesinden iştikâk etmiş olup, "fa'lân" vezninde bir kelimedir... Çünkü bunun manası, "Hangi zaman, ne vakit?" demektir.. "Eyyü" kelimesi ise, اَوَيْتُ اِلَيْهِ "Ona sığındım, başvurdum" ifadesinden alınmış, fa'l vezninde bir kelime, mastardır.. Çünkü, cüz ve kısım, bütünün mekânına varır, sığınır ve ona istinât eder.. İşte **İbn Cinnî'**nin açıklaması budur. **Sülemî** ise, bu kelimeyi, hemzenin kesresiyle "iyyâne" şeklinde okumuştur.

DÖRDÜNCÜ MESELE:

Mürsâhâ kelimesindeki "mürsâ", "irsâ" (demir atmak, gelip dayanmak) manasında bir mastardır. Çünkü Cenab-ı Hak, بِسْمِ اللّٰهِ مَجْرٖيهَا وَمُرْسٖيهَا *"Onun akması da, durması da Allah'ın adıyladır.."* (Hûd, 41) buyurmuştur. Yani, "اِجْرَاؤُهَا وَاِرْسَاؤُهَا" demektir.. O halde "irsâ", sâbit kılmak, sağlamlaştırmak.,

demektir. Nitekim bir şey sabitleşip iyice kuvvetlendiğinde "رَسَا - يَرْسُو" denilir. Cenâb-ı Hak da, وَالْجِبَالَ اَرْسٰيهَا *"Dağları da (sapasağlam) çaktı.."* (Nâziât, 32) buyurmuştur. Binâenaleyh, "اَلرَّسْوُ" kelimesi, mutlak manada sebâtın, durmanın ismi olmayıp, aksine, ağır olan bir şeyin sabit olması, durması için kullanılan bir isimdir. Meselâ, اِرْسَاءُ السَّفِينَةِ اِرْسَاءُ الْجَبَلِ "dağı dikmek ve sabitleştirmek" ve "Gemiye demir attırmak, onu sabitleştirmek" tabirleri bu manadadır. Cenâb-ı Hakk'ın, *"O, göklere de, yere de ağır basmıştır.."* buyruğunun delâletiyle, canlılara en ağır gelen şey kıyamet olunca, pek yerinde olarak Cenâb-ı Hak, kıyametin vukû bulmasını ve sübutunu, "irsâ" kelimesiyle ifade etmiştir.

Kıyametin Vakti Allah Katındandır

Daha sonra Cenâb-ı Hak, قُلْ اِنَّمَا عِلْمُهَا عِنْدَ رَبِّى *"De ki: Onun ilmi ancak Rabbimin katındadır"* buyurmuştur. Yani, "Kıyametin ne zaman meydana geleceği vakti, sadece Rabbim bilir..." demektir.. Bu âyetin benzeri âyetler de, Cenâb-ı Hakkın, *"O saatin ilmi, şüphesiz ki Allah'ın nezdindedir"* (Lokman, 34); *"O saat, muhakkak ve mutlak gelecektir. Ondan hiçbir şüphe yoktur..."* (Mü'min, 59) ve: *"Çünkü o saat şüphesiz gelecektir. Ben onu hemen hemen gizliyorum ki..."* (Tâhâ, 15) âyetleridir. **Cebrail** (a.s), Hz. Peygamber (s.a.s)'e, "Kıyamet ne zaman kopacak?" diye soru sorduğunda, Hz. Peygamber (s.a.s), لَيْسَ الْمَسْؤُلُ عَنْهَا بِأَعْلَمَ مِنَ السَّائِلِ *"Kendisine kıyamet hakkında soru sorulan kimse, bu hususta, soru sorandan daha bilgili değildir"*[12] buyurmuştur.

Muhakkik âlimler şöyle demektedirler: "Kıyametin, insanlara gizli bırakılmasının sebebi şudur: Kullar, kıyametin ne zaman kopacağını bilmedikleri zaman, bu hususta sürekli olarak tedbirli davranırlar; böylece de bu husus onları daha fazla itaatte bulunmaya sevk edip, günahtan da o nispette alıkoymuş olur."

Daha sonra Cenâb-ı Hak, bu mânayı te'kid ederek, لَا يُجَلِّيهَا لِوَقْتِهَا اِلَّا هُوَ *"Onun vaktini, kendisinden başkası açıklayamaz..."* buyurmuştur. "Tecliye" kelimesi, bir şeyi ortaya koymak; "tecellî" ise, o şeyin kendiliğinden ortaya çıkmasıdır.

Buna göre mana, "O kıyametin muayyen olan zamanını, sadece Allahu Teâlâ ortaya çıkarır.." şeklinde olur. Yani, "Onun, belirli ve muayyen vaktini

12 **Buharî**, İman, 37; **Müslim,** İman, 1, s (1/37).

bildirmek ve haber vermek suretiyle izhâr etmeye, sadece Cenâb-ı Hak kâdir olabilir.." demektir.

Kıyametin Ağır (Sakîl) Sıfatının İzahı

Daha sonra Cenâb-ı Hak ثَقُلَتْ فِى السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ *"O göklere de, yere de ağır basmıştır"* buyurmuştur. Cenâb-ı Hakk'ın bundan maksadı, kıyameti ağır olmakla nitelemektir. Bunun benzeri âyet de, Cenâb-ı Hakk'ın, *"İleride kendilerini bekleyen ağır (sakîl) güne aldırmazlar"* (İnsan, 27) buyruğudur. Hem Cenâb-ı Hak, kıyametin zelzelesini "büyük olmakla" vasfederek, *".. çünkü o saatin zelzelesi büyük bir şeydir..."* (Hacc, 1) buyurmuştur. Yine, O'nun azâbını da "şiddetle, çetin olmakla" vasfederek, *"... Halbuki onlar sarhoş değildirler. Fakat Allah'ın azabı pek çetindir.."* (Hacc, 2) buyurmuştur.

Bunu iyice kavradığın zaman biz deriz ki: Müfessirler, bu tabiri tefsir hususunda şu izahları yapmışlardır:

Hasan el-Basrî şöyle demiştir: "O geldiği zaman gökler parçalanıp, güneş ve ay dürüleceği, yıldızlar saçılıp dökületeceği için, onun gelmesi göklere ve yere ağır gelmiştir. Bu günde, yer, başka bir yer şekline dönüşeceği ve dağ, deniz diye bir şey kalmayacağı için yere de ağır gelmiştir."

Ebu Bekr el-Esamm da şöyle demiştir: "Bu gün, gerek göktekilere, gerekse yerdekilere cidden ağır gelecek olan bir gündür... Çünkü onlar bu günde yok olur, helâk olurlar... Bu ise, kalplere çok ağır gelen bir hususdur..."

Bazı âlimler de şöyle demişlerdir: "Bu gün, kalplere çok ağır gelecek olan bir gündür. Çünkü canlılar, bu günden sonra, öldükten sonra dirilişe, hesaba çekilmeye ve suâle doğru yol alacaklarını bilirler... Böylesi bir günde, Allah'a karşı duyulacak olan korku, son derece şiddetli olur."

Süddî ise, "sekulet" kelimesine şu manayı vermiştir: "Yani o kıyamet, göklerdekilere ve yerdekilere saklıdır.. Mukarreb meleklerden ve peygamberlerden hiçbiri, onun ne zaman vukû bulacağını bilemezler."

Bazı âlimler de bu tabire, şu manayı vermişlerdir: "Yani, onun, muayyen vaktinin bilgisini elde etmek, göktekilere ve yerdekilere ağırdır. Bu tıpkı, taşınılması imkânsız olan bir yük hakkında, "O, onu taşıyana ağır gelir" yani, "O, onu taşıyamaz!" denilmesi gibidir." Yine bu, tıpkı, bilgisini Cenâb-ı Hakk'ın kendisine hasretmiş olduğu şeyler hakkında, "Bu, o insanlara ağır gelir" denilmesi gibidir..

Daha sonra Cenâb-ı Hak, لَا تَأْتِيكُمْ إِلَّا بَغْتَةً *"O (kıyamet), size ancak ansızın gelir"* buyurmuştur. Bu, daha önce geçenleri te'kid ve kıyametin, insanların gafil olduğu bir zamanda ansızın geleceğini ifade etmektir.. Hz. Peygamber (s.a.s)'in de şöyle dediği rivâyet edilmiştir: إِنَّ السَّاعَةَ تَفْجَأُ النَّاسَ فَالرَّجُلُ يُصْلِحُ مَوْضِعَهُ وَالرَّجُلُ يَسْقِي مَاشِيَتَهُ وَالرَّجُلُ يَقُومُ بِسِلْعَتِهِ فِي سُوقِهِ وَالرَّجُلُ يَخْفِضُ مِيزَانَهُ وَيَرْفَعُهُ *"Kıyamet, kimi adamlar yerini yurdunu düzene korken, kimi adamlar, hayvanlarını sularken, kimi adamlar, çarşısında-pazarında ticaret metâının yanında dururken (satarken) ve kimi adamlar terazisini indirip kaldırırken, ansızın gelir."*

Hasan el-Basrî de, Hz. Peygamber'in şöyle dediğini rivâyet etmiştir: وَالَّذِي نَفْسُ مُحَمَّدٍ بِيَدِهِ لَتَقُومَنَّ السَّاعَةُ وَإِنَّ الرَّجُلَ لَيَرْفَعُ اللُّقْمَةَ إِلَى فِيهِ حَتَّى تَحُولَ السَّاعَةُ بَيْنَهُ وَبَيْنَ ذٰلِكَ *"Muhammed'in canı elinde olan Allah'a yemin olsun ki, adam lokmayı ağzına götürürken, muhakkak kıyamet kopacaktır; böylece de kıyamet, o kimseyle lokması arasına girecektir..."*[13]

Hafiyy Kelimesinin Mânası

Daha sonra Cenâb-ı Hak يَسْئَلُونَكَ كَأَنَّكَ حَفِيٌّ عَنْهَا *"Tam manasıyla biliyormuşsun gibi, onu sana sorarlar..."* buyurmuştur. Buradaki "hafiyy" kelimesiyle ilgili şu izahlar yapılmıştır:

1) Hafiyy, itaatkâr ve latîf, hoş olan, demektir.. **İbnu'l-A'râbî,** "Arapçada حَفِيَ بِي حَفَاوَةً وَتَحَفَّى بِي تَحَفِيًا "Bana iyilikte bulundu, güzel davrandı - güzel davranmak..." denildiğini söylemiştir.. O halde "hafiyy", hüsnü kabûl, güzel karşılama anlamına gelir. Cenâb-ı Hakk'ın, إِنَّهُ كَانَ بِي حَفِيًّا *"Çünkü o, bana çok lütufkârdır"* (Meryem, 47) buyruğu da, bu manadadır. Yani, "İyi davranan, lütufkâr; kendisini çağırdığında, çağrıya icabet eden, onu kabul eden" demektir. Böyle olması halinde, (âyetin manası), "Sanki sen onlara itaatkâr ve onlara karşı muamelesi ve uyumu iyi olan biriymişsin gibi, bu meseleyi sana soruyorlar..." Şeklinde olur. **Hasan el-Basrî, Katâde** ve **Süddî**'nin görüşleri de bu manadadır. Bu görüşü, bu âyetin tefsirinde biraz önce nakledilen şu husus da teyit etmektedir: "Kureyş, Hz. Muhammed'e, "Ey Muhammed, aramızda akrabalık bulunmaktadır; o halde bize, kıyametin ne zaman kopacağını anlat..." demişlerdir..." Bunun üzerine Cenâb-ı Hak, *"Tam manasıyla biliyormuşsun gibi, onu sana sorarlar..."* buyurmuştur. Yani, "sanki sen onların dostu ve onların sözünü dinleyen birisiymişsin

13 Aynı manada bir hadis için bkz: **Buharî**, Rikak, 40.

gibi..." demektir. Bu, "sen, onlar küfürlerinde devam ettiği sürece, onların dostu olamazsın..." anlamındadır.

2) "Hafiyyun" ifadesine şu mana da verilmiştir: "Bu, kendisi hakkında çok soru sorulan ve bilinmesi çok fazla talep edilen bir hususdur..." Bu görüşe göre "hafiyy" kelimesi, soru sormada diretmek ve israr etmek manasına gelen "ihfâ" mastarından olup faîl vezninde bir kelime olmuş olur. Bir şeyi çokça sorup araştıran kimse, onu öğrenir.. **Ebu Ubeyde,** bu kelimenin, bir meseleyi iyice araştırdı manasına gelen "تَحَفَّى فِى الْمَسْأَلَةِ" tabirinden alınmış olduğunu söylemiştir. Buna göre Cenâb-ı Hakk'ın, "كَأَنَّكَ حَفِيٌّ عَنْهَا" buyruğunun manası, "Sanki sen o kıyameti çok sormuşsun ve onu bilmeyi talep etme hususunda ileri gitmişsin!..." şeklinde olur. **Keşsâf sahibi** şöyle demektedir: "Bu tertip, mübalağa ifade etmektedir. Bıyıkları iyice kısaltmak anlamında kullanılan "اِحْفَاءُ الشَّارِبِ"; baklayı kökünden çıkarma, sökme manasına gelen "اِحْفَاءُ الْبَقْلِ" ifadeleri de böyledir. Yine bir kimse bir meselede ısrar edip direttiği zaman, "اَحْفَى فِى الْمَسْأَلَةِ"; yine bir kimse, birisine alabildiğine itaat edip ona iyilik yaptığında "حَفِىَ بِفُلَانٍ تَحَفَّى بِهِ" denilmesi de böyledir. Böyle olması halinde, bu iki görüş de, mana bakımından birbirine yakın iki görüş olmuş olur..

İKİNCİ MESELE

Âyetteki "anhâ" kelimesi ile ilgili olarak da şu iki izah yapılmıştır:

a) İfadede bir takdim-tehir söz konusu olup, âyetin takdiri, "يَسْئَلُونَكَ عَنْهَا كَأَنَّكَ حَفِيٌّ بِهَا" şeklindedir. Daha sonra, söz uzayacağı ve bir de, hazfedilmesi sebebiyle herhangi bir karışıklığa sebebiyet vermeyecek şekilde malûm olduğu için, buradaki bihâ sözü hazfedilmiştir.

b) Âyetin takdirinin, يَسْئَلُونَكَ كَأَنَّكَ حَفِيٌّ بِهِمْ "Sanki sen onlara itaat ediyormuşsun gibi, sana soruyorlar..." şeklinde olmasıdır. Çünkü "hefâ" fiili, Bazen "bâ" harf-i cerriyle, bazen de "an" harf-i cerriyle müteaddî olur. Bu izahı, **İbn Mesûd**'un "كَأَنَّكَ حَفِيٌّ بِهَا" şeklindeki kıraati de destekler.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Cenâb-ı Hakk'ın, *"Kıyametin sübutunun ne zaman olduğunu sana sorarlar..."* buyruğu, kıyametin ne zaman kopacağı hakkında bir soru; O'nun ikinci olarak, *"Tam manasıyla biliyormuşsun gibi, onu sana sorarlar..."* buyruğu ise, kıyametin ağırlığının, şiddetinin ve heybetinin künhü ile alâkalı bir sorudur. Dolayısıyla, bu ifadelerin tekrarlanmış olduğu söylenemez.. Cenâb-ı Hak, bu iki sorudan birincisine, *"Onun ilmi ancak Rabbimin*

katındadır"; ikincisine de, *"Onun ilmi ancak Allah katındadır"* diyerek cevap vermiştir. Bu iki şekil arasındaki fark şudur: Birinci soru, kıyametin ne zaman kopacağı ile ilgili bir sorudur. İkincisi ise, kıyametin şiddet ve heybetinin ne kadar olduğuyla alâkalı bir sorudur. Allah'ın, heybet ve azamet bakımından isimlerinin en büyüğü, en fazla heybet ve celâle delâlet eden ismidir ki, bu da, Lafzatullah (Allah) olup, bu, kıyametin şiddetinin ne kadar olacağı sorusuna karşı verilen cevapta zikredilmiştir..

Daha sonra Cenâb-ı Hak, bu âyetini, وَلٰكِنَّ اَكْثَرَ النَّاسِ لَا يَعْلَمُونَ *"Fakat insanların çoğu bunu bilmezler"* buyurarak bitirmiştir. Yani, "İnsanların pek çoğu, kıyametin muayyen vaktini bilmenin insanlardan niçin gizlenmiş olduğunun sebebini bilemezler.." demektir.

قُلْ لَآ اَمْلِكُ لِنَفْسِى نَفْعًا وَلَا ضَرًّا اِلَّا مَا شَآءَ اللّٰهُ ۚ وَلَوْ كُنْتُ اَعْلَمُ الْغَيْبَ لَاسْتَكْثَرْتُ مِنَ الْخَيْرِ ۚ وَمَا مَسَّنِىَ السُّوٓءُ ۚ اِنْ اَنَا اِلَّا نَذِيرٌ وَبَشِيرٌ لِقَوْمٍ يُؤْمِنُونَ ﴿١٨٨﴾

"De ki: "Ben kendim için, Allah'ın dilediğinden başka, ne bir faydaya, ne de bir zarara muktedir değilim. Eğer ben gaybı bilseydim, elbet daha çok servet kazanmak isterdim ve bana hiçbir fenâlık da dokunmazdı. Ben iman edecek kimselere azâbın habercisi, müjdeci olmaktan başka bir şey değilim" (A'râf, 188).

Bu âyetle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE: **Âyetin Makabli ile Münasebeti**

Bu âyetin, önceki âyetlerle münasebeti hususunda şu izahlar yapılmıştır:

a) Âyetteki, *"De ki: "Ben kendim için, ne bir faydaya, ne de bir zarara muktedir değilim"* ifadesi, "Ben, gaybı bildiğimi iddia etmiyorum. Ben ancak bir nezir (uyarıcı) ve beşir (müjdeleyiciyim)" demektir. Cenâb-ı Hakk'ın, *"Eğer iddianızda doğru iseniz, bu vaad ne zaman" derler. De ki: "Ben, kendi kendime Allah'ın dilediğinden başka ne bir zarar, ne de bir fayda vermeye kâdir değilim. Her ümmetin, bir eceli vardır"* (Yunus, 48-49) ifadesi de bunun benzeridir.

b) Rivâyet olunduğuna göre Mekkeliler, "Keşke Rabbin ne zaman ucuzluk, ne zaman pahalılık olacağını haber verse de, böylece biz ona göre alıp

satsak ve kâr etsek. Yine hangi beldelerde kıtlık olacağını haber verse de, biz bolluk olan beldelere göç etsek" dedikleri zaman, bu âyet nâzil oldu.

c) Bazı âlimler de şöyle demişlerdir: "Hz. Peygamber (s.a.s), Benî Mustalık savaşından dönünce yolda bir rüzgâr çıktı. Hayvanlar bu rüzgârdan ürküp kaçtılar. Derken, Hz. Peygamber (s.a.s), Medine'de **Rifâe**'nin öldüğünü haber verdi. (Münafıkların ileri gelenlerinden olduğu için **Rifâe** hakkındaki bu haber, münafıkları öfkelendirdi). Bu arada Hz. Peygamber (s.a.s), *"Bakınız devem nereye gitmiş?"* dedi. Bunun üzerine **Abdullah b. Übey,** arkadaşlarına, "şu adamın haline şaşmıyor musunuz? Medine'de bir adamın öldüğünü haber veriyor, ama devesinin nerede olduğunu bilemiyor" deyince, Hz. Peygamber (s.a.s), *"Bir grup münafık şöyle şöyle dediler. Benim devem şu yerde, şu bölgede, yuları bir ağaca takılmış olduğu halde duruyor"* buyurdu. O deveyi, aynen Hz. Peygamber'in dediği yerde ve şekilde buldular. Bunun üzerine Cenâb-ı Hak, *"De ki: "Ben kendim için, Allah'ın dilediğinden başka ne bir faydaya, ne de bir zarara muktedir değilim"* âyetini indirdi.

***İKİNCİ MESELE:* İmanı ve Küfrü Yaratan Allah'tır**

Bil ki Mekkeli müşrikler, Hz. Peygamber (s.a.s)'den, gaybdan haber vermesini ve kendilerine çok mal-mülk ve büyük saltanat kazandırmasını isteyince, O, gücünün sınırlı olduğunu ve bilgisinin azlığını bildirerek, her kulun böyle olacağını, tam kudretin ve her şeyi kuşatan ilmin ancak Allah'a ait olduğunu, kulun böylesi bir ilmi ve kudreti bulunamayacağını beyân etti.

Âlimlerimiz (Ehl-i sünnet), kulların fiillerinin yaratılması konusunda, âyetteki, *"De ki: "Ben, kendim için... ne bir menfaate, ne de bir zarara muktedir değilim"* buyruğunu delil getirerek şöyle demişlerdir: "İman, bir menfaat; inkâr ise bir zarardır. Binâenaleyh bu ikisinin, ancak Allah'ın meşî'eti ile gerçekleşmesi gerekir.. Bu da, iman ve küfrün, ancak Allah'ın dilemesi ile meydana gelebileceklerini gösterir. Bunun izahı, defalarca anlattığımız gibi, şöyledir: İnkâr etme gücü, (yani kâfir olabilme kudreti) iman etmeye elverişli olmaz ise, bu demektir ki: O kudreti yaratan, o inkâr eden kimsenin inkâr etmesini murat etmiştir. Eğer bu, aynı zamanda imana da elverişli bir kudret olursa, bu demektir ki, o kudretin yaratıcısı, o insanın kâfir olmasını dilemiştir. Yok eğer bu, sadece imana elverişli bir kudret ise, iman yerine, o insandan küfrün sâdır olması, ancak kesin bir sebebin olması halinde söz konusu olur. Binâenaleyh o insanın küfrünü gerektiren

bu kesin sebebi yaratan, o insanın kâfir olmasını irâde etmiş olur. Böylece bütün ihtimallere göre, Allah dilemedikçe, kulun kendisine ne bir fayda, ne de bir zarar veremeyeceği sabit olmuş olur."

Kâdî buna birkaç yönden cevap vermiştir:

1) Âyetteki, *"De ki: "Ben, kendim için Allah'ın dilediğinden başka ne bir menfaate, ne de bir zarara muktedir değilim"* ifadesinin zâhiri, lafzı bakımından her ne kadar umûmî ise de, biz bu âyetin sebeb-i nüzulünün, kâfirlerin "Ey Muhammed, keşke Rabbin ne zaman ucuzluk, ne zaman pahalılık olacağını haber verse de, böylece biz ona göre alıp satsak ve kâr etsek..." şeklindeki sözleri olduğunu söylemiştik. Binâenaleyh âyetin umumî lafzı, sebeb-i nüzûlüne hamledilir. O halde âyette geçen "menfaat" ile, mal ve benzeri şeylerin kazanılması; "zarar" ile de kıtlık, hastalık ve benzeri şeyler kastedilmiştir.

2) Bu ifade, "Ben, gaybî hususlarda, kendim için bir fayda ve bir zarara muktedir değilim" demektir. Bunun delili ise, *"Eğer ben gaybı bilseydim elbet daha çok servet kazanmak isterdim"* âyetidir.

3) Bu ifade, "Allah'ın, beni kendisine muktedir kılıp, o hususta imkan vermeyi dilediği kadarıyla, ancak kendim için bir fayda ve zarara muktedir olabilirim" demektir. Bu sözün maksadı, Hz. Peygamber (s.a.s)'in, Allah'ın muktedir kıldığı şeyler dışında, hiçbir şeye muktedir olamayacağını beyan etmektir.

Bil ki (**Kâdî**'nin) bu izahlarının hepsi, âyetin zâhirini bırakmaya dayanmaktadır. Biz, hak ve doğru olanın, âyetin lafzının zâhirinin delâlet ettiği mana olduğuna kesin aklî deliller getirdiğimiz halde, böyle manalara kaçmak nasıl caiz olur? Allah en iyi bilendir.

***ÜÇÜNCÜ MESELE:* Âyette Geçen "Hayr" Tabirinin Tefsiri**

Hz. Peygamber (s.a.s), gaybı bilmediğine *"Eğer ben gaybı bilseydim elbet daha çok hayır kazanmak isterdim"* diye delil getirmiştir. Âlimler bu âyetteki "hayır" ile, ne kastedildiği hususunda ihtilaf etmişlerdir: "Bundan murat, dünya menfaat ve malını toplayıp, afet ve zararlarını defetmektir" denilmiştir. Buna göre, "hayr" tabirinin içine, bolluk, kıtlık, kâr ve kazanç kabilinden her şey girer.

Yine bu kelimeyle, "dinî hususlardaki hayır ve iyilik" manasının kastedildiği de söylenmiştir. Buna göre bu, "Eğer ben gaybı bilseydim, o zaman

hak dine çağırmanın şu insanda müessir olup, öbüründe olmayacağını bilir, artık nasıl olur da berikini bırakıp öteki ile meşgul olabilirdim?" demektir.

Bu kelime ile, sorulara verilen cevaplarla ilgili şeyler kastedilmiştir. Buna göre âyet, "Eğer ben gaybı bilseydim, hayrı ve mesela kıyametin ne zaman kopacağına dair sorular gibi onların sorduğu o soruların cevabını, çokça verirdim" demektir.

Âyetteki وَمَا مَسَّنِيَ السُّوءُ *"ve bana hiçbir fenalık da dokunmazdı"* ifadesi ile ilgili iki görüş vardır:

Birinci görüş: Vâhidî (r.h) şöyle der: "Burada söz, *"Eğer ben gaybı bilseydim, elbet daha çok hayır kazanmak isterdim"* cümlesinde tamamlanmıştır. Daha sonra "Bana hiçbir fenalık dokunmaz" ifadesi ile, yeni bir cümle başlamıştır ki bu, "Bende bir delilik yok" demektir. Çünkü o müşrikler, Hz. Peygamber (s.a.s)'in, *"Kendilerinin arkadaşlarında delilikten hiçbir (eser) yoktur"* (A'râf, 184) âyetinde de ifâde edildiği gibi, deli olduğunu söylemişlerdir." Bu görüş, bence gerçekten uzak bir ihtimal olup, âyetin nazmında zayıflık olduğu manasına gelir.

İkinci görüş: Bu, birinci sözün tamamlayıcısıdır. Buna göre âyetin takdirî manası, "Şâyet gaybı bilseydim, daha çok hayır elde ederdim ve kötülüklerden de o nispette korunurdum. Böylece de bana, herhangi bir kötülüğün dokunmayacağı bir duruma ulaşırdım.. Durum böyle olmayınca, yanımda, gaybın bilgisinin bulunmadığı ortaya çıkmış olur" şeklinde olur. Hz. Peygamber, daha önce, ancak Allah'ın, kendisini muktedir kıldığı şeylere kâdir olduğunu ve Allah'ın, bilgisini kendisine bildirdiği şeyleri bilebildiğini beyan edince, اِنْ اَنَا اِلَّا نَذِيرٌ وَبَشِيرٌ لِقَوْمٍ يُؤْمِنُونَ *"Ben iman edecek kimselere azâbın habercisi, müjdecisi olmaktan başka (bir şey) değilim"* demiştir. **"Nezîr"** günah işleme ve farzları terk etmeye mukabil ceza ve ikâb ile uyarma; **"beşir"** ise farzları yapma ve günahları terk etmeye mukabil mükâfat ile müjdeleme hususunda mübalağa ifade eden birer kelimedirler.

Cenâb-ı Hakk'ın, *"iman edecek kimselere..."* ifadesi hakkında da şu iki açıklama yapılmıştır:

a) Peygamber, hem mü'minleri, hem de kâfirleri korkutup, müjdeler. Ancak ne var ki bu âyette, iki gruptan birisi bildirilip, diğeri zikredilmemiştir. Çünkü onlardan birini zikretmek, aynı zamanda diğerini ifade eder. Bu, Cenâb-ı Hakk'ın tıpkı, سَرَابِيلَ تَقِيكُمُ الْحَرَّ *"Hararetten sizi koruyacak elbiseler..."* (Nahl, 81) ifadesi gibidir.

b) Hz. Peygamber (s.a.s), her ne kadar herkes için bir nezîr ve bir beşîr ise de, ancak ne var ki, bu korkutma ile müjdelemeden yararlanan, sadece mü'minlerdir... İşte bu sebepten dolayı Cenâb-ı Hak, sadece mü'minleri zikretmiştir. Biz, böylesi bir manayı, Cenâb-ı Hakk'ın "هُدًى لِلْمُتَّقِينَ" (Bakara, 2) âyetinin tefsirinde iyice anlatmıştık.

هُوَ الَّذِى خَلَقَكُمْ مِنْ نَفْسٍ وَاحِدَةٍ وَجَعَلَ مِنْهَا زَوْجَهَا لِيَسْكُنَ اِلَيْهَا ۚ فَلَمَّا تَغَشّٰيهَا حَمَلَتْ حَمْلًا خَفِيفًا فَمَرَّتْ بِهٖ ۚ فَلَمَّآ اَثْقَلَتْ دَعَوَا اللّٰهَ رَبَّهُمَا لَئِنْ اٰتَيْتَنَا صَالِحًا لَنَكُونَنَّ مِنَ الشَّاكِرِينَ ﴿١٨٩﴾ فَلَمَّآ اٰتٰيهُمَا صَالِحًا جَعَلَا لَهُ شُرَكَآءَ فِيمَآ اٰتٰيهُمَا ۚ فَتَعَالَى اللّٰهُ عَمَّا يُشْرِكُونَ ﴿١٩٠﴾

"O, sizi bir candan yaratandır, bundan da, kendisine ısınsın diye, eşini yapan O'dur. Vaktâ ki o, onu örtüp bürüdü, o da hafif bir yük yüklendi de bununla gidip geldi. Nihâyet gebeliği ağırlaşınca ikisi de Rablerine şöyle dua ettiler: 'Eğer bize düzgün bir çocuk verirsen, andolsun ki her halde şükredenlerden olacağız.' Fakat Allah onlara düzgün bir çocuk verince kendilerine verdiği nimetler hususunda şirke gitmeye başladılar. Onlar neyi eş tutuyorlarsa, Allah onlardan (münezzehtir), yücedir" (A'râf, 189-190).

Bil ki, Allahu Teâlâ bu âyetle yine tevhîd meselesini izaha ve şirki iptal etme konusuna dönmüştür. Bu âyetle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE: **Âyetle İlgili Rivâyet Tefsiri**

İbn Abbas'tan rivâyet edildiğine göre, bu âyette geçen *"bir can..."* kelimesiyle **Hz. Adem**; *"bundan da, eşini yapan..."* kelimesiyle de **Hz. Havva** murat edilmiştir. Yani, Allahu Teâlâ, **Hz. Havvâ**'yı, eziyet vermeksizin, **Hz. Adem** (a.s)'in kaburgasından yaratmıştır... Vakta ki **Adem, Hz. Havva**'yı bürüyünce, **Havva**, hafif bir yük yüklendi (Hamile kaldı). Çocuk onun karnında ağırlaşınca, İblis, bir adam suretine girip **Havva**'nın yanına gelerek şöyle dedi: "Ey Havva, bu nedir? Ben, bunun bir köpek ya da herhangi bir hayvan olmasından korkuyorum. Onun, nereden çıkacağını nereden bileceksin? Arkandan mı çıkıp seni öldürecek, yoksa karnın mı yarılacak?" Bunun üzerine **Havva** endişelendi ve bunu, **Adem**'e anlattı. Böylece de **Adem**

ile **Havva,** hep bunun endişesi ve hüznünü taşıdılar. Daha sonra o İblis, **Havva**'ya gelerek şöyle dedi: "Eğer Allah'tan onu, tıpkı senin gibi kusursuz ve hilkati tam bir kimse yapmasını ve onun, senin karnından çıkmasını istersen, sen O'na **Abdu'l-Hâris** adını verirsin..." Melekler arasında, İblis'in adı **el-Hâris** idi. İşte bu, Cenâb-ı Hakk'ın *"Fakat Allah onlara düzgün bir çocuk verince, kendilerine verdiği bu çocuk hakkında ona eşler tutmaya başladılar"* âyetinde ifade edilen hususdur. Yani, "Allah onlara, düzgün ve kusursuz bir çocuk verince, **Adem** ile **Havva,** O'na eşler tutmaya başladılar" demektir. İşte, buradaki koşulan şirk ile Haris (İblis) kastedilmiştir. Kıssanın tamamı bundan ibarettir.

Razî'nin Bu Rivâyeti Eleştirmesi

Bil ki, yapılan bu te'vîl yanlıştır. Bunun fasit ve yanlış oluşunun delilleri şunlardır:

1) Allahu Teâlâ, *"Onlar neyi eş tutuyorlarsa, Allah onlardan münezzehtir, yücedir"* buyurmuştur. Bu, müşrik olanların, şirk koşanların iki kişiden fazla olduğuna delâlet eder.

2) Allahu Teâlâ bunun peşinden, *"Kendileri yaratılıp durmakta oldukları halde (bizzat) hiçbir şeyi yaratamayan putları, o yaratan Allah'a eş mi koşuyorlar onlar?"* (A'râf, 191) buyurmuştur. İşte bu, bu âyetten kastedilenin, putları Allah'a ortak koşan kimselere karşı bir reddiye olduğuna delâlet eder. Halbuki bu âyette, lanetlenmiş İblis ile ilgili bir husus geçmemiştir..

3) Şâyet, bundan İblis kastedilseydi o zaman Cenâb-ı Hak, "Hiçbir şeyi yaratamayanı mı ortak koşuyorlar?..." buyurur, "Hiçbir şeyi yaratamayan şeyi..." demezdi. Yani "mâ" yerine, "men" edatını getirirdi. Çünkü, akıllı varlıklar "mâ" edatı ile değil, "men" edatı ile ifâde edilirler..

4) **Adem** (a.s), herkesten daha fazla İblis'i tanıyordu. Ve o, bütün isimleri de biliyordu.. Nitekim Cenâb-ı Hak da, *"Adem'e bütün isimleri öğretmişti..."* (Bakara, 31) buyurmuştur. Binâenaleyh, **Adem,** İblis'in adının el-Haris olduğunu mutlaka biliyordu.. İblis ile **Adem** arasındaki çok şiddetli düşmanlığa ve onun isminin de **el-Haris** olduğunu bilmesine rağmen, daha nasıl olur da, çocuğuna **Abdu'l-Haris** adını vermiş olabilir? Ve daha nasıl bu isimden başka bir isim bulamamış olduğu söylenebilir?

5) İçimizden birisinin bir çocuğu olduğunda bu kimse, o çocuktan hayırlar ve iyilikler umar. Tam o esnada, birisi kendisine gelerek, o çocuğunu

bu çeşit isimlerle isimlendirmeye çağırırsa, bu kimse o kimseyi reddeder ve böyle bir şeyi kesinlikle kabul etmez... Binâenaleyh, **Hz. Adem,** peygamberliğine ve Cenâb-ı Hakk'ın, *"Adem'e bütün isimleri öğretti"* buyruğundan elde etmiş olduğu geniş ilmine ve İblis'in vesvesesi sebebiyle işlemiş olduğu zelleden dolayı kazanmış olduğu o büyük tecrübesine rağmen, daha nasıl olur da bu kadarcık şeyi dikkatinden kaçırır ve bunun, aklı olan kimselere, sakınılması gerekli olan kötü fiillerden biri olduğunu bilemez?

6) **Hz. Adem**'in, çocuğunu, **Abdu'l-Haris** (Haris'in kulu) diye isimlendirdiğinin kabul edilmesi halinde, bu hususta şu iki şeyden birisi söylenebilir:

a) O, o lafzı, çocuğunun alemi, özel ismi addetmiştir...

b) Yahut da o, bu lafzı, çocuğunun sıfatı kabul etmiştir.. Yani, o, bu lafız ile, çocuğunun **Haris** (yani İblis) tarafından yaratılıp onun kulu olduğunu bildirmiş olmaktadır. Eğer birinci ihtimal söz konusu olursa, bu Allah'a şirk koşma olmaz. Çünkü alem ve lakab isimleri, isim olarak konuldukları şeylerde bir mana ifade etmezler.. Binaenaleyh, bu lafız ile çocuğu adlandırmadan, müşrik olma neticesi çıkmaz...

Eğer ikinci ihtimal söz konusu ise, bu, Hz. Adem'in, yaratmada, yoktan var etmede ve meydana getirmede Allah'ın bir ortağı olduğuna inandığına dair bir hüküm olmuş olur ki bu, **Hz. Adem**'e kesinlikle küfür isnat edilmesini gerektirir.. Halbuki, aklı başında olan hiç kimse bunu söylemez. Binâenaleyh, yapılan izahlarla, bu görüşün fasit olduğu ve Müslümana gerekli olanın, buna iltifat etmemesi olduğu sabit olmuş olur...

Sen bunu iyice kavradığında biz deriz ki: Âyetin te'vil ve tefsirinde, böylesi bozuk fikirlerden uzak, sapasağlam, sıhhatli açıklamalar bulunmaktadır:

1) **Kaffâl**'ın ileri sürmüş olduğu şu hususdur: "Allahu Teâlâ bu hadiseyi bir darb-ı mesel şeklinde zikretmiş ve bu durumun, cehâletleri ve şirke taraftar olmaları hususunda, o müşriklerin durumuna benzediğini beyan etmek için zikretmiştir.. Bu sözün izahı şudur: Allahu Teâlâ, sanki şöyle demek istemiştir: "(Ben), sizden her birinizi tek bir candan yarattım ve, o tek candan, onun eşini de, insan olmak bakımından ona denk olan bir insan yaptım.. Binâenaleyh, kocası eşini bürüyüp, eşi hamile kalınca, karı koca, Rablerine, "Şâyet sen bize, kusursuz, yaratılışı tam bir çocuk ihsan edersen, biz senin nimetlerine ve ihsanlarına şükredenlerden oluruz.." diye dua ettiler. Allah da, onlara, kusursuz ve yaratılışı tam bir çocuk verince, karı-koca, Allah'ın kendilerine vermiş olduğu o şey hususunda, Allah'a

eşler koşmaya başladılar. Çünkü onlar, Bazen bu çocuğu, tıpkı tabiatçıların dediği gibi, tabiata; bazen, müneccimlerin dediği gibi, yıldızlara; bazen de, putperestlerin dediği gibi, putlara ve ibadet edilen heykellere mâl ettiler.." Daha sonra Cenâb-ı Hak, *"Onlar neyi eş tutuyorlarsa, Allah onlardan (münezzehtir), yücedir"* buyurmuştur. Yani, "Allah, bu tür şirklerden münezzehtir" demektir. İşte bu, son derece doğru ve sağlam bir cevaptır.

2) Bu hitabın, Hz. Peygamber (s.a.s) dönemindeki, **Kusayy b. Kilâb**'ın soyu olan Kureyşlilere olması... Buna göre Cenab-ı Hakk'ın, *"O, sizi bir candan yaratandır"* buyruğundaki "can"dan maksat, **Kusayy**; "minhâ"dan maksad ise, Allah'ın, ünsiyet etmesi için yarattığı, kendi cinsinden Kureyşli karısıdır.

Allahu Teâlâ, o karı kocaya istemiş oldukları, düzgün yaratılışlı kusursuz bir çocuk nasip edince, onlar, dört oğullarını Abdimenaf (Menâf'ın kulu), Abduluzza (Uzza'nın kulu), Abdulkusayy (Kusâyy'ın kulu) ve Abdullat (Lât'ın kulu) diye isimlendirmek suretiyle, Allah'ın kendilerine vermiş olduğu çocuklar hususunda Allah'a ortaklar koştular. Buna göre, "yüşrikün" *(şirk koşuyorlar.)* ifadesindeki zamir, **Kusayy** ile eşine ve şirk hususunda onlara tâbi olan zürriyetlerine âit olur.

3) Kabul edelim ki bu âyet-i kerime, **Hz. Adem** (a.s)'in kıssasını açıklamak için gelmiş olsun. Bu durumda, bu müşkili gidermek için, birkaç izah şekli bulunmaktadır:

Birinci izah: Müşrikler: "Âdem (a.s), putlara tapıyordu. Hayır talep etme ve şerri defetme hususunda onlara dua ve müracaat ediyordu" diyorlardı. Bunun üzerine Cenâb-ı Hakk, **Adem** ile **Havva** kıssasını zikretmiş ve onların, *"Eğer bize düzgün (hilkati tam) bir çocuk verirsen, andolsun ki herhalde şükredenlerden olacağız"* diye dua ettiklerini nakletmiştir. Yani onlar, eğer Allahu Teâlâ kendilerine, sağlıklı ve yaratılışı düzgün bir çocuk verirse, bu nimete karşılık şükredeceklerini söylediler. Daha sonra Cenâb-ı Hak, *"Fakat Allah onlara düzgün bir çocuk verince, bu çocuk hakkında O'na eşler tutmaya başladılar"* buyurmuştur. Buradaki جَعَلَا لَهُ شُرَكَاءَ *"Bu çocuk hakkında O'na eşler tutmaya başladılar"* ifadesi, hoş karşılamama ve uzak görme üslûbunda olmak üzere, istifham manasında bir ifâdedir. Bunun izahı, "Allah onlara yaratılışı tam ve düzgün bir çocuk verince, onlar, Allah'ın kendilerine vermiş olduğu çocuk hakkında O'na şerikler, ortaklar mı koştular?" şeklindedir. Cenâb-ı Hak, daha sonra, *"Onlar neyi eş*

tutuyorlarsa, Allah onlardan münezzehtir, yücedir" buyurmuştur. Bu, şirk inancında olan ve onu **Hz. Adem**'e de isnat eden bu müşriklerin şirkinden, Allah yüce ve münezzehtir" demektir. Bunun bir benzeri şudur: Birisi, bir başkasına birçok in'âm ve iyilikte bulunsa, sonra iyilikte bulunan bu kimseye, "senin iyilik yaptığın o adam, seni kınıyor ve sana kötülük yapmaya çalışıyor" denilse, iyilikte bulunmuş olan o kimse buna ihtimal vermeyerek şöyle der: "Ben ona bunca iyilik yapayım, bunca nimet vereyim, o da kalksın bana kötülük ve isyan etsin, olacak şey değil!" İşte burada da böyledir.

İkinci izah: Şöyle deriz: Bu kıssa, başından sonuna kadar **Hz. Adem** ile **Havva** hakkındadır. *"Fakat (Allah) onlara düzgün (bir çocuk) verince, kendilerine verdiği bu (çocuk) hakkında ona eşler tutmaya başladılar"* ifadesi hariç, âyetlerin lafızlarında hiçbir müşkil bulunmamaktadır. Buna göre deriz ki: Bu ifadenin takdiri şöyledir: "Fakat Allah onlara düzgün bir çocuk verince O'na eşler tutmaya başladılar." Yani جَعَلَ اَوْلَادُهُمَا لَهُ شُرَكَاءَ "o ikisinin evlatları Allah'a şirk koşmaya başladılar" Burada, muzaf durumunda olan "evlâd" kelimesi hazfedilmiş, muzafun ileyh olan "o ikisi" ifadesi, "ceale" fiilinde, muzafın yerine geçmiştir. فِيمَا اٰتٰيهُمَا "kendilerine verdiğinde" ifadesi de böyledir. Bu, "Allah'ın o ikisinin evlatlarına verdiği (şeylerde)" demektir. Bunun benzeri bir ifade de, وَسْئَلِ الْقَرْيَةَ *"Köye sor"* (Yusuf, 82) yani وَاسْأَلْ اَهْلَ الْقَرْيَةِ *"O köyün ahalisine sor"* anlamındadır.

Eğer, "Bu açıklamaya göre "cealâ" fiilindeki tesniyenin hikmeti nedir?" denirse, biz deriz ki: "Çünkü **Hz. Adem**'in çocukları erkek ve dişi olarak iki kısım idi. Binâenaleyh bu tesniyeden maksat, erkek ve dişi çocuklar olup, bunlar iki sınıf ve iki çeşit oldukları için, bunlardan, bir keresinde "tesniye" zamiri ile bahsedilmiş, bir başka keresinde de, çoğul lafızla bahsedilmiştir. Bu da âyetteki, *"Onlar neyi eş tutuyorlarsa, Allah onlardan münezzehtir, yücedir"* ifadesidir.

Üçüncü izah: Kabul edelim ki, *"Kendilerine verdiği bu çocuk hakkında O'na eşler tutmaya başladılar"* ifadesindeki "ceale"deki tesniye zamiri, **Hz. Adem** ile **Havva**'ya râcî olsun. Fakat ne var ki şöyle denilmiştir: Allahu Teâlâ o ikisine yaratılışı düzgün bir çocuk verince, onlar bu çocuğu kayıtsız şartsız Allah'ın hizmetine, taatine ve O'na kulluğa adamaya azmetmişlerdi. Sonra akıllarına başka bir düşünce geldi. Binâenaleyh onlar, bu çocuğu bazen dünya işleri ve menfaatlerinde kullanıyor, bazen de Allah'a hizmet ve taatte bulunmasını emrediyorlardı. Bu iş, her ne kadar bizce Allah'a bir yakınlık ve taat ise de, iyi kulların (ebrârın) hasenâtı, mukarreb

(Allah'a çok yakın) kulların seyyiatı (kötülüğü) sayılır. İşte bundan ötürü Cenâb-ı Hak, *"Onlar neyi eş tutuyorlarsa, Allah onlardan münezzehtir, yücedir"* buyurmuştur. Bu tabirden maksat, Hz. Peygamber (s.a.s)'den nakledilen şu hususdur: O, Cenab-ı Hak'tan naklederek, bir hadis-i kutside şöyle buyurmuştur: اَنَا اَغْنَى الْاَغْنِيَاءُ عَنِ الشِّرْكِ مَنْ عَمِلَ عَمَلًا اَشْرَكَ فِيهِ غَيْرِى تَرَكْتُهُ وَشِرْكَهُ *"Ben, şirkten müstağni olanların, en berî ve en müstağni olanıyım.. Binâenaleyh, kim bir amel yapar ve o amelde başkasını bana ortak koşarsa, ben onu, şirki ile baş başa bırakırım."*[14] Böylece bu müşkil bertaraf olmuş olur.

Dördüncü izah: Biz, bahsedilen bu kıssanın doğru olduğunu kabul edelim. Ancak biz diyoruz ki, onlar, **el-Haris** diye adlandırılan o şahsın duası sebebiyle, o çocuğun belâlardan, hastalıklardan ve musibetlerden uzak ve beri olacağına inandıkları için, o çocuğu **Abdu'l-Haris** diye isimlendirmişlerdi. Bazen, kendisine lütufta bulunulan kimse, lütufta bulunan kimsenin kulu, kölesi diye adlandırılabilir.. Nitekim darb-ı meselde, "Ben, kendisinden bir harf öğrendiğim kimsenin kuluyum" denilir. Ben, bazı faziletli kimselerin kitabının başına "Bu, falancanın kendisini sevdiği bir kuldur" diye yazdığını gördüm. Şair de şöyle demiştir:

وَاِنِّى لَعَبْدُ الضَّيْفِ مَا دَامَ ثَاوِيًا وَلَا شِيمَةَ لِى بَعْدَهَا تَشْبُهُ الْعَبْدَا

"Ben muhakkak ki, nezdimde ikamet ettiği sürece, misafirin kulu kölesiyim.. Benim bundan sonra da, bir köleye benzemekten başka bir huyum yok."

Buna göre **Adem** ile **Havva** (a.s), o çocuğun, ancak o şahsın duasının bereketi sebebiyle afetlerden ve belâlardan kurtulmuş olduğuna dikkat çekmek için, o çocuğu **Abdu'l-Haris** diye adlandırmışlardır. Bu ise, onun, Allah'ın memlûkü ve mahlûku olması açısından, O'nun kulu olmasına zarar vermez. Ancak ne var ki biz, ebrârın hasenatının (iyi kulların iyiliklerinin), mukarreb kulların seyyiesi, hataları mesâbesinde olduğunu söylemiştik. Abd (köle) lafzı, müşterek bir lafız olunca, hiç şüphesiz **Adem** (a.s), bu işte sırf "abd" lafzında meydana gelmiş olan müştereklik sebebine tutunmuştur. Bu âyetin, tevili ve tefsiri hususunda söyleyeceğimiz şeylerin tamamı budur..

İKİNCİ MESELE

İkinci mesele bu âyetin lafızlarını tefsir etme sadedindedir. Bu hususta birkaç bahis bulunmaktadır:

14 **Müslim**, Zühd, 46 (4/2289).

Birinci bahis: Cenâb-ı Hak, هُوَ الَّذِى خَلَقَكُمْ مِنْ نَفْسٍ وَاحِدَةٍ *"O, sizi bir candan yaratandır"* buyurmuştur. Meşhur olan görüşe göre, bu âyette geçen "nefs" kelimesiyle, **Hz. Adem**'in nefsi kastedilmiştir. Yine, Cenâb-ı Hak, وَجَعَلَ مِنْهَا زَوْجَهَا *"bundan da eşini yapan..."* buyurmuştur. Bu tabirle de **Hz. Havva** kastedilmiştir. Bu görüşte olanlar şöyle demişlerdir: "**Hz. Havva**'nın, **Hz. Adem**'in nefsinden yaratılmış olmasının manası, Allahu Teâlâ'nın, **Hz. Havva**'yı **Adem**'in kaburgalarının birinden yaratmış olmasıdır. Bunun hikmeti ise, cinsin, aynı cinse daha fazla meyyâl, arzulu ve istekli olmasıdır. Birbirine bitişmenin illeti, cins birliğidir." Ben derim ki, bu söz müşkildir.. Zira, Allahu Teâlâ, **Hz. Adem**'i doğrudan doğruya yaratmaya kadir olduğuna göre bizi, "**Allah, Havva**'yı, **Adem**'in cüzlerinin birinden yarattı..." demeye sevk eden şey nedir? Biz niçin, "Allahu Teâlâ, **Havva**'yı da doğrudan doğruya yarattı.." demiyoruz.. Hem, insanı tek bir kemikten yaratmaya kâdir olan, onu doğrudan doğruya yaratmaya niçin kâdir olamasın? Yine; "Onun sol kaburgalarının sayısı, sağ kaburgalarının sayısından noksandır" şeklindeki sözde de, hissin ve tıb biliminin hilafına olarak, sorgulanmayı gerektirecek bir durum mevcuttur. Geriye şöyle denilmesi ihtimali kalmıştır: "Biz bunu söyleyemediğimize göre, o halde, Hak Teâlâ'nın, "وَجَعَلَ مِنْهَا زَوْجَهَا" buyruğundaki "min" harf-i cerriyle kastedilen nedir?" Biz deriz ki: Bir şeye bazen o şeyin şahsına, bazen de türüne göre işaret edilebildiğini zikretmiştik. Nitekim, Hz. Peygamber (s.a.s) هٰذَا وُضُوءٌ لَا يَقْبَلُ اللهُ الصَّلَاةَ اِلَّا بِهِ *"Bu, Allah'ın, namazı ancak kendisiyle kabul edeceği bir abdesttir"* [15] buyurmuştur. Halbuki, burada geçen "abdest" sözüyle, o andaki muayyen ve tek bir abdest kastedilmemiş, tam aksine bununla tür kastedilmiştir... Ve yine, Hz. Peygamber (s.a.s), فِى يَوْمِ عَاشُورَاءَ هٰذَا هُوَ الْيَوْمُ الَّذِى اَظْهَرَ اللهُ فِيهِ مُوسٰى عَلٰى فِرْعَوْنَ *"Bu aşûra günü, Cenâb-ı Hakk'ın, Hz. Musa'yı Firavun'a üstün getirdiği gündür"* buyurmuştur. O halde, âyetten kastedilen mana, "Allah, **Hz. Adem**'in eşini insan türünden yaratmıştır" şeklinde olur ki, bunun maksadı, Allahu Teâlâ'nın, Hz. Adem'in eşini de kendisi gibi bir insan yaptığına dikkat çekmektir.

Cenâb-ı Hak فَلَمَّا تَغَشّٰيهَا *"Vakta ki o, onu örtüp bürüdü"* buyurmuştur. Yani, "**Hz. Adem, Hz. Havva** ile yatınca..." demektir. "Gaşeyan" kelimesi, erkeğin hanımına gelmesi, ona yaklaşması demektir.. Kocası hanımının üzerine çıktığında, غَشَّاهَا تَغَشَّاهَا "onu bürüdü" denilir. Bu böyledir, çünkü koca, hanımının üzerine çıktığında, o onu, adeta bürümüş, sarmış gibi

15 **İbn Mâce**, Taharet, 41 (1/140); **Ebu Dâvud**, Taharet, 48 (1/25).

olur.. "يُجَلِّلُهَا" tabiri de bu manadadır. Bu hal, bürümeye ve insanı bürüyen ve örten elbisenin durumuna benzer bir haldir.. Nitekim Cenâb-ı Hak, *"Onlar sizin için, siz de onlar için birer libassınız"* (Bakara, 187) buyurmuştur.

Âlimler حَمَلَتْ حَمْلًا خَفِيفًا *"O da hafif bir yük yüklendi..."* buyruğu ile, Cenâb-ı Hakk'ın, nutfeyi ve meniyi kastettiğini söylemişlerdir.. Hâ harfinin fethasıyla "haml" karında veya ağacın başında olan şeyi; hâ'nın kesresiyle "himl" ise, sırtta veya hayvan üzerinde taşınan şey demektir. فَمَرَّتْ بِهِ ise "o kadın suyu, meniyi, karnında olan şeyi, hafif bir şekilde taşıyıp, gidip gelmiştir..." demektir. Bu ifadeyle, **Hz. Havva**'nın, bir ağırlık duymaksızın oturup kalktığı ve hareket ettiği, gidip geldiği kastedilmiştir. **Keşşaf sahibi** şöyle demiştir: "**Yahyâ İbn Ya'mer**, şeddesiz olarak, "fe meret" şeklinde; başkaları ise, "mirye" mastarından olmak üzere "fe mâret" şeklinde okumuşlardır ki, bu Cenâb-ı Hakk'ın, "اَفَتُمَارُونَهُ" (Necm, 12) şeklinde olup "اَفَتَمْرُونَهُ" şeklinde de okunmuştur. Buna göre, "mâret" tabirinin manası, "Kadının gönlüne hamile olduğu zannı düştü ve bu hususta şüphelendi..." şeklindedir. فَلَمَّا اَثْقَلَتْ Yani, "kadın ağırlık dönemine girip doğurması yaklaşınca", دَعَوَا اللهَ رَبَّهُمَا *"Adem ile Havva, Rablerine şu şekilde dua ettiler:* لَئِنْ اٰتَيْتَنَا صَالِحًا yani, *"Ey Rabbimiz, sen bize bizim gibi kusursuz ve hilkati tam bir çocuk verirsen"* لَنَكُونَنَّ مِنَ الشَّاكِرِينَ *"hiç şüphesiz biz, senin nimetlerine ve lütuflarına şükredenlerden oluruz..."*

Cenâb-ı Hak فَلَمَّا اٰتٰيهُمَا صَالِحًا جَعَلَا لَهُ شُرَكَاءَ فِيمَا اٰتٰيهُمَا *"fakat Allah onlara düzgün bir çocuk verince, kendilerine verdiği bu çocuk hakkında ona eşler tutmaya başladılar"* buyurmuştur. Bu ifadenin tefsiri daha önce uzunca geçmişti. **İbn Kesir, İbn Âmir, Ebu Amr, Hamza, Kisâi ve Âsım**'ın ravisi **Hafs**, çoğul sîgasıyla, "şürekâ", **Nâfi** ve **Âsım**'ın (diğer) ravisi **Ebu Bekr**, şin harfinin kesresi ve kâf'ın tenvini ile, "şirken" şeklinde okumuşlardır. Bu, " جَعَلَا لَهُ نُظَرَاءَ ذَوِي شِرْكٍ" takdirinde olup, yine çoğul olarak "şerikler" manasına gelir. Yahut da bunun manasının, "onlar çocuk hususunda Allah'a şirk koşma yolunu icat ettiler" şeklinde olduğu söylenebilir. Bu kelimeyi, çoğul olarak okuyanların delili, اَمْ جَعَلُوا لِلّٰهِ شُرَكَاءَ خَلَقُوا *"Yoksa Allah'a, yaratan ortaklar mı buldular"* (Ra'd, 16) âyetidir. Cenâb-ı Allah bu ayatteki "şürekâ" (ortaklar) kelimesi ile İblis'i kastetmiştir. Çünkü İblis'e itaat eden, aynı zamanda bütün şeytanlara itaat etmiş olur. Bu, bu âyeti yaygın kıssaya göre tefsir ettiğimizde yapılabilecek bir izahtır. Ama böyle bir kıssayı kabul etmediğimiz takdirde, bu şekilde izaha ihtiyaç yoktur. Allah en iyi bilendir.

اَيُشْرِكُونَ مَا لَا يَخْلُقُ شَيْـًٔا وَهُمْ يُخْلَقُونَ ﴿١٩١﴾ وَلَا يَسْتَطِيعُونَ لَهُمْ نَصْرًا وَلَآ اَنْفُسَهُمْ يَنْصُرُونَ ﴿١٩٢﴾ وَاِنْ تَدْعُوهُمْ اِلَى الْهُدٰى لَا يَتَّبِعُوكُمْ سَوَآءٌ عَلَيْكُمْ اَدَعَوْتُمُوهُمْ اَمْ اَنْتُمْ صَامِتُونَ ﴿١٩٣﴾ اِنَّ الَّذِينَ تَدْعُونَ مِنْ دُونِ اللّٰهِ عِبَادٌ اَمْثَالُكُمْ فَادْعُوهُمْ فَلْيَسْتَجِيبُوا لَكُمْ اِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ ﴿١٩٤﴾

"Kendileri yaratılmış oldukları halde, hiçbir şeyi yaratamayanları, Allah'a şirk mi koşuyorlar? Halbuki bunlar, onlara hiçbir surette yardım edemeyecekleri gibi, kendilerine bile yardım edemezler. Eğer bunları hidâyete çağırırsanız, size uymazlar. Onları hidâyete ha çağırmışsınız, ha susmuşsunuz, sizin için aynıdır. Ey kâfirler, Allah'ı bırakıp taptığınız şeyler de sizin gibi kullardır. Eğer sâdık iseniz, haydi onları çağırın da size icâbet etsinler" (A'râf, 191-194).

Şirkin Çürütülmesi

Bil ki bu âyet, Cenâb-ı Hakk'ın, *"Onlar neyi eş tutuyorlarsa Allah onlardan münezzehtir, yücedir"* (A'raf, 190) buyruğu ile anlatılan o İblis kıssasının kastedilmediğine delâlet eden en güçlü delillerden birisidir. Çünkü eğer, Allah'ın muradı bu olsaydı, o zaman bu, önceki âyetlerden tamamen ayrı ve alâkasız bir âyet olmuş olurdu. Bu ise, âyetler arasındaki nazım ve tertipte, büyük bir bozukluk olduğunu iddia etmek olur. Aksine, diğer cevaplarda da zikrettiğimiz gibi, bu âyetin maksadı, putperestlere bir reddir. Âyetle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Bu âyetin maksadı, putların ilâh olamayacaklarına delil getirmektir. O halde âyetteki, *"Kendileri yaratılmış oldukları halde, hiçbir şeyi yaratamayanları, Allah'a şirk mi koşuyorlar?"* buyruğu "Onlar, kendileri mahluk olup, hiçbir şeyi yaratmaya kâdir olamayan o putlara mı ibadet ediyorlar?" demektir. Buna göre eğer, "Cenâb-ı Allah, niçin âyette birinci fiili, "yahluku" (yarattı) şeklinde müfret; ikincisini "yuhlekûn" (yaratılmışlar) şeklinde cemî olarak getirmiştir? Hem sonra Cenâb-ı Hak nasıl, insanların dışında bir varlık grubu için, cemî müzekker sığasını kullanmıştır?" denilirse, birincisine şu şekilde cevap verebiliriz: "Mâ" edatı, hem müfret, hem tesniye

(iki), hem de çoğul için kullanılır. Binâenaleyh bu edat lafzı itibarı ile müfret, manası itibarıyla cemî olan lafızlardandır. Böylece Allahu Teâlâ her iki yönü de nazar-ı dikkate alarak, lafzın zâhiri itibarı ile, "yahluku" şeklinde müfret; manası itibarı ile de, "yuhlekûn" şeklinde cemî fiil getirmiştir.

İkinci soruya da şöyle cevap verebiliriz: "O putlara tapanlar, putların akıllı olduklarına ve iyi ile kötüyü birbirinden ayırt edebildiklerine inandıkları için, onların inanç ve zanlarına gör fiil, bu sîgayla getirilmiştir. Hak Teâlâ'nın şu âyetleri bunun benzeridir: وَكُلٌّ فِي فَلَكٍ يَسْبَحُونَ *"Hepsi de birer felekte yüzerler"* (Yâsin, 40) وَالشَّمْسَ وَالْقَمَرَ رَأَيْتُهُمْ لِي سَاجِدِينَ *"Rüyamda güneşi ve ayı, bana secde eder gördüm"* (Yusuf, 4) ve يَا أَيُّهَا النَّمْلُ ادْخُلُوا مَسَاكِنَكُمْ *"Ey karıncalar, yuvalarınıza girin"* (Neml, 18).

İKİNCİ MESELE

Cenâb-ı Hak, *"Kendileri yaratılmış olduğu halde, hiçbir şeyi yaratamayanları, Allah'a şirk mi koşuyorlar?"* buyurmuştur. Âlimlerimiz bu âyetle, kulun, yaratıcı ve kendi fiillerinin hâlıkı olmadığına istidlâl ederek şöyle demişlerdir: "Çünkü Allahu Teâlâ, o putların hiçbir şey yaratamamaları sebebi ile, ilâh olamayacaklarını bildirmiştir. Bu söz ancak, eğer biz, "Onların bir şeyi yaratmış olmaları farzedildiğinde, ilâh olmaları hususu tenkit edilemez" dersek, tam ve doğru olmuş olur. Bu söz ise, yaratıcı olan her varlığın ilâh olmasını gerektirir. Binâenaleyh eğer kul, fiillerinin yaratıcısı olmuş olsaydı, bir ilâh olmuş olurdu. Bu, bâtıl olduğuna göre, kulun kendi fiillerinin yaratıcısı olmadığını anlıyoruz."

Cenab-ı Allah, وَلَا يَسْتَطِيعُونَ لَهُمْ نَصْرًا *"Halbuki bunlar, onlara hiçbir surette yardım edemezler"* ifadesi ile, "O putlar, kendilerine tapanlara yardım edemezler ve kendilerine isyân edenlerden de intikam alamazlar" manasını murat etmiştir. "Nasr", birisine, düşmanına karşı yardım etmek demektir. Buna göre âyetin manası, "kendisine tapılan şeyin, fayda vermeye ve zararları defetmeye kâdir olması gerekir. Halbuki bu putlar böyle değildir. O halde, aklı olan insanın onlara tapması nasıl uygun düşer ve yakışır?" şeklindedir.

Daha sonra Allahu Teâlâ, وَلَا أَنْفُسَهُمْ يَنْصُرُونَ *"Onlar kendilerine bile yardım edemezler"* buyurmuştur. "Onlar, kendilerine gelen bir kötülüğü bile gideremezler. Mesela onları kırmak isteyen bir insana engel olamazlar" demektir.

Cenâb-ı Hak, daha sonra da, وَإِنْ تَدْعُوهُمْ إِلَى الْهُدَى لَا يَتَّبِعُوكُمْ *"Eğer bunları hidâyete çağırırsanız, size uymazlar"* buyurmuştur. Bil ki Allahu Teâlâ

önceki âyet ile, o putların hiçbir şeye kâdir olmadıklarını ispat edince, bu âyette de, onların hiçbir şey bilmediklerini beyân buyurmuştur. Buna göre mana, "Müşriklerin taptığı o putların, fayda ve zarar verici olmadıkları, hallerinden anlaşıldığı gibi, hayra çağırıldıklarında, hayra uyamayacakları da görülür. Kendisine hitap eden kimsenin durumunu, hitap edip seslenmeyenden ayıramazlar" şeklindedir.

Allahu Teâlâ, daha sonra bu sözünü سَوَاءٌ عَلَيْكُمْ اَدَعَوْتُمُوهُمْ اَمْ اَنْتُمْ صَامِتُونَ *"Onları hidâyete ha çağırmışsınız, ha susmuşsunuz, sizin için aynıdır"* buyurarak te'kid etmiştir. Bu ifade, tıpkı سَوَاءٌ عَلَيْهِمْ ءَاَنْذَرْتَهُمْ اَمْ لَمْ تُنْذِرْهُمْ *"Onları inzar etsen de onlarca bir, etmesen de"* (Bakara, 6) âyeti gibidir. Biz bu hususta gerekli izahı, o âyette vermiştik. Fakat, onunla bunun farkı şudur: Orada fiil, fiil üzerine atfedilmiş; burada ise isim cümlesi, fiil cümlesi üzerine atfedilmiştir. Çünkü "اَدَعَوْتُمُوهُمْ" fiil cümlesi, "اَمْ اَنْتُمْ صَامِتُونَ" ifadesi ise, isim cümlesidir.

Bil ki isim cümlesini, fiil cümlesine atfetmenin ancak bir hikmet ve incelikten dolayı caiz olduğu sâbittir. Bu incelik şudur: Fiil sîgası, tecedddüdü (o fiilin tekrar tekrar olduğunu) gösterir. İsim sîgası ise, devamı, sebat ve sürekliliği gösterir. Bunu iyice anladığında biz deriz ki: "O müşrikler bir üzüntü ve sıkıntıya düştüklerinde, putlarına yalvarıp yakarırlardı. Fakat başlarına böyle bir şey gelmediğinde susar, bir şey söylemezlerdi. İşte bundan ötürü onlara, "sizin o putlara dua etmeniz ile devamlı susmanız (dua etmemeniz) arasında bir fark yoktur" denilmiştir. İşte bu atfın inceliği budur.

Allahu Teâlâ, daha sonra da, o putların ilâh olamayacaklarını te'kid ederek şöyle buyurmuştur: اِنَّ الَّذِينَ تَدْعُونَ مِنْ دُونِ اللهِ عِبَادٌ اَمْثَالُكُمْ *"Ey kâfirler, Allah'ı bırakıp taptığınız şeyler de sizin gibi kullardır."* Burada şöyle bir soru akla gelebilir: Onlar cansız varlıklar oldukları halde, artık nasıl olur da "kul" diye tavsif edilebilirler?

Buna birkaç yönden cevap verilebilir:

1) Müşrikler, o putların fayda ve zarar verebileceklerini iddia edince, onların putlarının akıllı ve anlayışlı olduklarına da inanmaktadırlar. İşte bundan dolayı, bu gibi kelimeler, onların inançlarına ve zanlarına uyun olarak kullanılmıştır. Cenâb-ı Hak işte bundan dolayı, فَادْعُوهُمْ فَلْيَسْتَجِيبُوا لَكُمْ *"Haydi onları çağırın da size icabet etsinler"* buyurarak, cemi müzekker sîgası kullanmış, ama "فَلْيَسْتَجِبْنَ" dememiştir. Yine burada "ellezine" lafzını kullanmış, bunun müennesi olan "elleti" şeklini kullanmamıştır.

2) Putlar hakkında, "kullardır" şeklindeki bu asılsız söz (lağv), onlarla istihza etme sadedinde zikredilmiştir. Yani, "Onların olabilecekleri en ileri şey, onların akıllı canlılar olmalarıdır.. Binâenaleyh, eğer bu husus onlar hakkında söylenebilirse, onlar yine de sizin gibi kuldurlar... Dolayısıyla onların sizden bir üstünlükleri bulunmamaktadır. O halde, daha nasıl siz kendinizi onların kulu; onları da, kendinizin Rableri ve ilâhları addedebiliyorsunuz?" demektir. Sonra Allahu Teâlâ, onların, sizin gibi kullar olmaları hususunu da geçersiz kılarak, *"Onların yürüyecekleri ayakları mı... var?"* (A'râf, 195) buyurmuştur. Sonra, Cenâb-ı Hak, açıklamasını, *"Haydi onları çağırın da size icabet etsinler"* buyruğu ile te'kîd etmiştir. Bu çağırma işi, onlardan bir menfaat temin edebilmek ve onlar vasıtasıyla gelebilecek zararları önlemek, gidermektir.. Cenâb-ı Hakk'ın, "فَلْيَسْتَجِيبُوا" emrindeki lâm, ta'cîz (acze düşürme) manasında olan bir emir lâm'ıdır. Buna göre mâna, "Her insana, o putların icabet etmeye kâdir olamadıkları belli olunca, onların, ibadet edilmeye müstahak olmadıkları da ortaya çıkar ve belli olur" şeklindedir. Bunun bir benzeri ifade de, **Hz. İbrahim**'in babasına, *"Ey babacığım, işitmez, görmez, sana hiçbir faydası olmaz şeylere neye tapıyorsun?"* (Meryem, 42) demesidir.

Cenâb-ı Hak إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ *"Eğer sadık iseniz"* buyurmuştur. Yani, "o putların birer ilâh ve ibadete müstahak olduklarını iddia hususunda doğru iseniz..." demektir. Bu üç yakînî ve kesin delil ile, o putların ibadete müstahak olmadıkları ortaya çıkınca, insanın, onlara iltifat etmemesi ve sadece Kâdir, Alîm, Hayy, Hakîm, zarar verici olan, fayda sağlayan İlâh'a, Allah'a ibadet etmekle meşgul olması gerekir...

أَلَهُمْ أَرْجُلٌ يَمْشُونَ بِهَا أَمْ لَهُمْ أَيْدٍ يَبْطِشُونَ بِهَا أَمْ لَهُمْ أَعْيُنٌ يُبْصِرُونَ بِهَا أَمْ لَهُمْ أُذَانٌ يَسْمَعُونَ بِهَا قُلِ ادْعُوا شُرَكَاءَكُمْ ثُمَّ كِيدُونِ فَلَا تُنْظِرُونِ ﴿١٩٥﴾

"Onların yürüyecekleri ayakları mı, yoksa tutacakları elleri mi, yahut görecekleri gözleri mi, yoksa işitecekleri kulakları mı var? De ki: "Çağırın ortaklarınızı, sonra bana istediğiniz tuzağı kurun da şöyle bir göz bile açtırmayın bana" (A'râf, 195).

Putların Acizliği

Bil ki bu, aklı olan insanın, bu putlara ibadet etmekle meşgul olmasının çirkin ve adiliğini beyan hususunda bir başka çeşit delildir. Bunu şu şekilde izah edebiliriz: Allahu Teâlâ, bu âyette dört uzuvdan bahsetmiştir. Bunlar ayaklar, eller, gözler ve kulaklardır. Hiç şüphesiz ki bu uzuvların her birinde, kendisine uygun olan hareket etme ve idrak etme kuvvetleri mevcut olduğu zaman, böylesi kuvvetlerden mahrum olanlardan daha üstün olur.. Binâenaleyh, yürüyebilen bir ayak, yakalayabilen, tutabilen bir el, hareket ve hayat kuvvetinden uzak olan elden ve ayaktan; gören bir göz, işiten bir kulak da, görme, işitme ve hayat kuvvetinden uzak olan gözden ve kulaktan daha üstündür...

Bunun böyle olduğu sabit olunca, insanın pek çok yönden o putlardan daha üstün olduğu ortaya çıkar.. Hatta, insanın üstünlüğünün o putların üstünlüğüne nispet edilmesi, kesinlikle mümkün değildir.. Durum böyle olunca, en üstün, en mükemmel ve en kıymetli olanın, ne menfaat temininde, ne de zararı defetme hususunda hiçbir his ve duyarlılığı bulunmayan en aşağı ve en adi şeylere ibadetle meşgul olması nasıl uygun düşer? Cenâb-ı Hakk'ın bu âyette zikretmiş olduğu delilin izahı sadedinde söyleyebileceğimiz budur.

Müşebbihenin İddiasına Cevap

Müşebbiheden bazı kimseler, Allah'ın uzuvları bulunduğunu ispat için, bu âyete tutunup, kendileri için bir izah tarzı ortaya koyarak şöyle demişlerdir: "Allahu Teâlâ, bu putların uzuvlarının bulunmayışını, onların ilâh olmadıklarının delili saymıştır. Binâenaleyh, şâyet bu uzuvlar, Allah için söz konusu olmayıp bulunmasaydı, onların Allah'ta olmayışı, O'nun ilâh olmadığına delil olurdu.. Halbuki, Allah'ın ilâh olmadığı bâtıldır. Şu halde, Allah'ın böylesi uzuvlarının bulunduğunu söylemek gerekir.."

Müşebbihenin bu iddiasına, şu iki bakımdan cevap verebiliriz:

1) Bu âyetin maksadı, insanın puttan daha üstün olduğunu beyân etmektir. Zira insanın, yürüyen bir ayağı, yakalayan bir eli, gören bir gözü ve işiten bir kulağı vardır.. Halbuki putun ayakları yürümez; eli yakalayamaz; gözü görmez ve kulağı duymaz, işitmez... Durum böyle olunca, insan, puttan daha üstün ve daha mükemmel olmuş olur. Halbuki, daha üstün ve daha mükemmelin, adi ve değersiz olana ibadetle meşgul olması

bir cehalettir.. Şu halde, bu sözün zikredilmesinden maksat, budur; yoksa o cahillerin vehimlerinin takılıp kaldığı husus değildir...

2) Bu âyetin maksadı, bu âyetten önce geçmiş olan delili izah etmektir. Bu delil de, Cenâb-ı Hakk'ın, *"Halbuki bunlar o (tapanlara) hiçbir suretle yardım edemeyecekleri gibi, kendi kendilerine bile yardım edemezler"* (A'râf, 192) âyetinin ifade ettiği hususdur. Yani, "Bir fayda temin edemeyip, bir zararı da savuşturamayan şeylere ibadet etmek nasıl güzel olur?.." demektir.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, bu delili, o putların, *"yürüyen ayakları, tutup yakalayan elleri, gören gözleri ve işiten kulakları yoktur!.."* diyerek, iyice açıklamış ve ortaya koymuştur. Durum böyle olduğuna göre, o putlar fayda temin etmeye ve zarar vermeye kadir olamazlar. Binâenaleyh, onların ilâh olmaları imkânsızdır. Ama, âlemin ilâhı olan Allahu Teâlâ hazretlerine gelince, O, her ne kadar bu tür uzuv ve organlardan münezzeh ise de, ancak ne var ki, fayda temin etme ve zarar verme hususunda en mükemmel kudret ile tavsif edilmiştir. Yine O, en mükemmel duyma ve en mükemmel görme ile mevsuftur. Dolayısıyla bu iki durum arasındaki fark ortaya çıkmış olur.

Cenâb-ı Hakk'ın قُلِ ادْعُوا شُرَكَاءَكُمْ ثُمَّ كِيدُونِ *"De ki: "Çağırın ortaklarınızı, sonra bana istediğiniz tuzağı kurun..."* buyruğuna gelince, **Hasan el-Basrî** şöyle der: "O müşrikler Hz. Peygamber (s.a.s)'i, kendi ilâhları ve putlarıyla tehdit edip duruyorlardı. Bunun üzerine Cenâb-ı Hak, "Sizin için, o putların bana hiçbir surette zarar veremeyecekleri zuhur edip belli olsun" diye, ey habibim, *"De ki: "Çağırın ortaklarınızı, sonra bana istediğiniz tuzağı kurun.."* buyurmuştur.

Nâfi ve **Ebu Amr,** yâ ile olmak üzere "كِيدُونِي"; diğer kıraat imamları ise yâ'sız olarak "كِيدُونِ" şeklinde okumuşlardır. Aynı okuyuş şekilleri, "فَلَا تُنْظِرُونِ" ifadesi hakkında da söz konusudur.. **Vâhidî** şöyle demektedir: "Bu hususdaki hüküm şudur: Fasılalar (âyet sonları), kâfiyelere benzerler. Araplar, kâfiyelerdeki yâ harflerini hazfederler. Bu, şairin tıpkı:

يَلْمَسُ الْأَحْلَاسَ فِي مَنْزِلِهِ بِيَدَيْهِ كَالْيَهُودِيِّ الْمُمِلِ

sözünde olduğu gibidir. Yâ harfini okuyanlara gelince, onlar aslolan yâ ile okumak olduğu için okumuşlardır, "فَلَا تُنْظِرُونِ" ifadesinin manası ise, "Bana süre tanımayınız; gerek siz, gerekse ortaklarınız, bana tuzak kurma hususunda acele ediniz.." şeklindedir...

إِنَّ وَلِيِّيَ اللّٰهُ الَّذِي نَزَّلَ الْكِتَابَ وَهُوَ يَتَوَلَّى الصَّالِحِينَ ﴿١٩٦﴾ وَالَّذِينَ تَدْعُونَ مِنْ دُونِهِ لَا يَسْتَطِيعُونَ نَصْرَكُمْ وَلَا أَنْفُسَهُمْ يَنْصُرُونَ ﴿١٩٧﴾ وَإِنْ تَدْعُوهُمْ إِلَى الْهُدَىٰ لَا يَسْمَعُوا وَتَرَاهُمْ يَنْظُرُونَ إِلَيْكَ وَهُمْ لَا يُبْصِرُونَ ﴿١٩٨﴾

"Çünkü benim velîm, o kitabı indiren Allah'tır ve O, bütün sâlihlere de velîlik ediyor. Sizin, O'nu bırakıp taptıklarınızın ise sizin imdadınıza yetişmeye güçleri yetmediği gibi, kendilerine bile faydası dokunmaz.. Eğer onları doğru yolu göstermeye çağırsanız, duymazlar. Onları sana bakar görürsün. Halbuki onlar görmezler" (A'râf, 196-198).

Gerçek Hâmi Yalnız Allah'dır

Bil ki Cenâb-ı Hak, önceki âyetlerde, bu putların faydalı ve zararlı olamayacaklarını beyan edince, bu âyet ile de, her aklı olan insanın, Allah'a ibadet etmesinin farz olduğunu beyân buyurmuştur. Çünkü O, gerek dini, gerekse dünyevî faydaları sağlamayı üzerine almış olan yegâne zâttır. Onun, dinî faydaları temin etmeyi üzerine alması, kitaplar indirmesi ile olmuştur. Dünyevî menfaatleri sağlaması ise وَهُوَ يَتَوَلَّى الصَّالِحِينَ *"ve O, bütün sâlihlere de velilik ediyor..."* buyruğu ile murat edilen hususdur. Bu ifade ile ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Vâhidî (r.h) şöyle demektedir: "Kıraat imamları "وَلِيِّي" ifâdesini, üç yâ ile okumuşlardır. Birinci, "فَعِيلٌ" kalıbının yâ'sıdır ki, bu yâ, sakindir; ikinci yâ, fiilin sonundaki yâ harfi olup, bunun harekesi meksûrdur. Ve, birinci yâ, bu ikinci yâ'ya idğam edilerek, şeddeli yâ halini almıştır. Üçüncüsü ise, izâfet yâ'sıdır. **Ebû Amr**'ın şeddeli yâ ile "وَلِيَّ اللّٰهُ" şeklinde okuduğu da rivâyet edilmiştir. Bu okuyuşun izahı şöyledir: Bu okuyuşa göre "فَعِيلٌ" kalıbının lâmu'l-fiilindeki yâ harfi düşürülmüştür. Bu tıpkı, Arapların, "فاما ليت به فاله" ifadesinde lâmu'l-fiilinin hazfedilmesi gibidir. Daha sonra, faîl kalıbındaki yâ, izafet yâ'sına idğâm edilerek "وَلِيَّ اللّٰهُ" denilmiştir. Bu fetha, izâfet yâ'sının fethasıdır. Diğer kıraat imamlarına gelince, onlar üç yâ harfinin bir arada bulunmasını uygun görmüşlerdir. Allah en iyisini bilendir.

İKİNCİ MESELE

"اِنَّ وَلِيِّيَ اللّٰهُ" ifadesinin manası, "Beni korumayı ve bana yardım etmeyi üzerine alan, dinî konularda faydalı ve çok büyük olan bu ilimleri içine alan kitabı indiren, sâlih kimselere de yardım etmeyi üzerine alan kimsedir.. Binâenaleyh, sâlih kimselere, düşman olan kimselerin düşmanlığı zarar veremez" şeklindedir. Bu hususta Cenâb-ı Hak, müşriklerin tuzaklarının o Peygamber'e zarar veremeyeceği hususunu da teminat altına almıştır.. **Ömer İbn Abdulaziz**'in, çocukları için herhangi bir şey biriktirmediğini duydum.. Bu konu kendisine sorulduğunda o, şöyle cevap vermiştir: "Benim çocuğum, ya sâlihlerden olur, ya da günahkârlardan.. Eğer o sâlih kimselerden olursa, onun velîsi Allah'tır.. Dostu Allah olan kimsenin ise, benim malıma ihtiyacı yoktur.. Eğer o günahkârlardan ise, hiç şüphesiz Cenâb-ı Hak, *"suçlulara asla arka olmam"* (Kasas, 17) buyurmuştur. Cenâb-ı Hakk'ın reddettiği kimselerin işlerini ıslâh etmekle meşgul olamam..."

وَالَّذِينَ تَدْعُونَ مِنْ دُونِهِ لَا يَسْتَطِيعُونَ نَصْرَكُمْ وَلَا اَنْفُسَهُمْ يَنْصُرُونَ *"Sizin, O'nu (Allah'ı) bırakıp taptıklarınızın ise, sizin imdâdınıza yetişmeye güçleri yetmediği gibi kendilerine bile faydaları dokunmaz..."* buyruğu hususunda şu iki görüş ileri sürülmüştür:

Birinci görüş: Bundan maksat, putları böylesi sıfatlarla tavsif etmektir.

Buna göre şâyet onlar, "Bu hususlar, önceki âyetlerde de ele alınmıştı; o halde, bunları tekrarlamanın faydası nedir?" derlerse, biz deriz ki:

Vâhidî, bu hususta şöyle demektedir: "Bu vasıflar tekrarlanmıştır; zira, önceki âyetlerde bunlar azarlanmak üslûbunda zikredilmiştir.. Halbuki burada ise, kendisine ibadet etmek caiz olanla, olmayanın arasını ayırmak için zikredilmiştir.. Buna göre sanki, "ibadete müstahak olanın, sâlihlerin işlerini üzerine alması gerekir. Halbuki bu putlar, böyle değildir. Öyleyse bu putlar ilâh olamazlar.." denilmek istenmiştir."

İkinci görüş: Bahsedilen bu haller, Allah'tan başkasına tapan o müşriklerin sıfatlarıdır. Yani, "kâfirler, Hz. Peygamber ve ashâbını tehdit edip duruyorlardı. Bunun üzerine Cenâb-ı Hak, "Onlar hiçbir şeye kâdir olamazlar. Aksine onlar, cehâlet ve ahmaklıkta öylesi bir dereceye varmışlardır ki, şâyet sen onları hakka davet edecek olsan, onlara aklî ve naklî delillerin en kuvvetlisini izhar edecek olsan, onlar akıllarıyla kesinlikle bu hususu bilip anlayamazlar" buyurmuştur.

Buna göre şâyet, "Müşriklerden bahsedilmedi. Burada bahsedilen putlardır. Binâenaleyh bu söylenen şey nasıl doğru olabilir?" denilirse, biz deriz ki: Müşriklerden Hak Teâlâ'nın *"De ki: "Çağırın ortaklarınızı, sonra bana istediğiniz tuzağı kurun"* (A'raf, 195) buyruğunda bahsedilmişti.

Cenâb-ı Hakk'ın, وَتَرَيٰهُمْ يَنْظُرُونَ إِلَيْكَ وَهُمْ لَا يُبْصِرُونَ *"Onları sana bakar görürsün. Halbuki onlar, görmezler..."* ifadesine gelince, biz eğer bu âyette bahsedilen sıfatların putlarla ilgili olduğunu söylersek, şöyle deriz: "Putların, bakabilen varlıklar olmalarından murat, onların yüzlerinin, kendilerine tapanlara doğru olmasıdır. Bu Arapların, "yüz-yüze, karşılıklı" manasında kullandıkları جَبَلَانِ مُتَنَاظِرَانِ "Birbirine bakan iki dağ" tabirleri gibidir. Yok eğer âyette geçen sıfatların müşriklerle ilgili olduğunu söylersek, o zaman bunun manası: "Onlar, her ne kadar diğer insanlara bakıp görüyorlar ise de, haktan alabildiğine yüz çevirip kaçmaları sebebi ile, bu görme ve bakmadan istifade edememişlerdir. Binâenaleyh onlar sanki kördürler" şeklinde olur. Bu âyet, nazar (bakma) ile ru'yetin (görmenin) birbirinden farklı şeyler olduğuna delâlet eder. Çünkü Allahu Teâlâ onlar için bakmanın söz konusu olduğunu, ama görmenin söz konusu olmadığını bildirmiştir. Bu, o iki fiilin birbirinden farklı olduğunu gösterir.

Bu istidlâle şöyle denilerek cevap verilmiştir: "Bu âyetin manası, "Sen, onların sana baktıklarını zannedersin. Halbuki onlar, aslında bakamazlar." Yani, "Onların seni göremeyecek olmalarına rağmen, onların sana baktıklarını zannedersin" şeklindedir. Ru'yet (görme) kelimesi bazen, "zannetme" manasında kullanılır. Nitekim Allahu Teâlâ, *"İnsanları kıyamet koptuğunda sarhoş görürsün (yani zannedersin). Halbuki onlar sarhoş değildirler"* (Hacc, 2) buyurmuştur.

خُذِ الْعَفْوَ وَأْمُرْ بِالْعُرْفِ وَأَعْرِضْ عَنِ الْجَاهِلِينَ ﴿١٩٩﴾

"Sen 'af' yolunu tut, iyiliği emret ve cahillerden yüz çevir" (A'râf, 199).

Af ile Emr-i Ma'ruf'un Gereği

Bil ki Allahu Teâlâ, önceki âyette, kendisinin sâlih kullarının işlerini üzerine aldığını ve putlar ile putperestlerin, eziyete ve zarara kâdir

olamayacaklarını beyan buyurunca, bu âyette de, insanlara karşı davranışta, en güzel ve en doğru yolun ne olduğunu açıklamak üzere: *"Sen 'af' yolunu tut, iyiliği emret"* buyurmuştur. Dilciler, "Af", "fazla olan ve kolaylıkla, külfetsiz olarak verilen şey" manasınadır" demişlerdir. Bunu anladığında deriz ki: İnsanlardan tastamam ödenmesi istenen ve onlardan alınan haklar hususunda, müsamahalı davranmak, bunlara fazla önem vermeyip aldırmazlık etmek hem caizdir, hem de değildir.

Birinci kısım, âyetteki, *"Sen af yolunu tut"* emri ile kastedilendir. Bu ifadenin içine, mali haklarla ilgili her şeyde, şiddeti bırakma girer. Yine buna, insanlarla iyi geçinme, kabalığı ve geçimsizliği bırakma da girer. Nitekim Cenâb-ı Allah *"Eğer bilfarz kaba ve katı yürekli olsaydın, onlar etrafından herhalde dağılıp giderlerdi"* (Âl-i İmran, 159) buyurmuştur. İnsanları hak dine yumuşaklıkla ve güzellikle davet etme de, buna dâhildir. Nitekim Cenâb-ı Hak, *"Rabbinin yoluna hikmetle, güzel öğütle davet et. Onlarla mücadeleni en güzel yol hangisi ise, onunla yap"* (Nahl, 125) buyurmuştur.

İkinci kısım, âyetteki, *"İyiliği, ma'rufu emret"* buyruğu ile kastedilendir. Örf, ârife, ma'rûf, mutlaka yapılmasının gerekli, varlığı yokluğundan daha hayırlı olduğu bilinen her şeydir. Bu böyledir. Çünkü bu kısımda, sadece "af" (müsamaha) yolunu tutma ile yetinilip, ma'ruf (iyilik) emredilmez ve durumun hakikati ortaya konmaz ise, o zaman bu, dini değiştirme ve hakkı bâtıla çıkarma hususunda bir gayret gösterme gibi olur ki, bu câiz değildir. Hem sonra bir insan, ma'rufu emir ve teşvik edip, münkerden nehyedip, ondan sakındırdığında bile, çoğu kez bazı cahiller ona eziyet vermeye yeltenirler ve bunu yaparlar. İşte bu sebepten ötürü, Cenâb-ı Hak, âyetin sonunda, *"Cahillerden yüz çevir"* buyurmuştur. Bir başka âyette, *"Onlar, boş ve kötü lakırdıya rastladıkları vakit, şerefli olarak geçip giderler"* (Furkan, 72) buyurmuştur. Bir diğer âyetinde, *"Onlar boş ve faydasız şeylerden yüz çevirirler"* (Mü'minûn, 3) buyurmuştur. Cennetliklerden bahsederken de, *"Onlar orada ne boş bir laf, ne de günaha sokacak bir şey işitmezler"* (Vâkıa, 25) buyurmuştur. Aklın bu taksimatı iyice anladığı zaman, bu âyetin, insanların birbiriyle muameleleriyle ilgili, güzel ahlâkı ihtiva ettiğini anlamış olursun.

İkrime şöyle der: "Bu âyet nâzil olunca, Hz. Peygamber (s.a.s)*: "Ey Cebrâil bu nedir?"* dedi. Cebrail (a.s) de: *"Ey Muhammed, Rabbin, 'Bu senin, senden ilgisini kesen kimselerle ilgi kurman, sana vermeyene vermen ve sana zulmeden kimseyi affetmendir' diyor"* dedi.

İlim ehli şöyle demişlerdir: "Cebrâil (a.s)'in yapmış olduğu bu tefsir, âyetin lafzına uygundur. Çünkü seninle ilgisini kesen kimse ile ilgi kurduğunda, onu affetmiş olursun. Yine sana vermeyene verdiğinde, ma'ruf (iyi) olanı yapmış olursun. Sana zulmeden kimseyi affettiğinde de, cahillerden yüz çevirmiş olursun."

Cafer-i Sadık (r.a) şöyle der: "Kur'an'da, güzel ahlâkı bu âyetten daha fazla toplayan başka bir âyet yoktur."

Bazı müfessirler, bu âyeti bir başka şekilde tefsir ederek şöyle demişlerdir: *"Sen, af (yolunu) tut, iyiliği (ma'rufu) emret"* âyetinin manası, "Onların, mallarından verdikleri şeyi al." Yani "Onların mallarının fazlası olarak verdikleri şeyi al, daha fazlasını isteme" şeklindedir. O müfessirler şöyle devam etmişlerdir: "Zekât henüz farz kılınmazdan önce hüküm böyle idi. Ama ne zaman ki zekatın farz olduğunu bildiren âyet nazil oldu, o zaman *"iyiliği emret"* kısmı hariç, bu âyet neshedilmiş oldu. Bu "Hak dini ortaya koymak ve delillerini göstermek suretiyle ma'ruf (iyi) olanı emret" demektir." Bu müfessirlere göre, âyetteki, *"cahillerden yüz çevir"* kısmı da (seyf) cihat âyetleri ile neshedilmiştir. Onların bu izahına göre, âyetteki *"iyiliği emret"* kısmı hariç, bütün âyet mensûhtur.

Bil ki, âyetteki *"sen af yolunu tut"* ifadesini, bahsedilen manaya almak, mutlak (kayıtsız-şartsız) olan bir ifâdeyi, herhangi bir delil olmaksızın takyid etmek, kayıtlamak demektir. Hem sonra biz, âyeti "zekat verme" manasına hamlettiğimizde, belirli miktarı ile zekâtın îfası bu âyete ters düşmez. Çünkü zekatı toplayan kimselerin, insanların mallarının en iyilerini almamaları ve âmirin, zekat verene bu hususta zor kullanmaması emredilmiştir. Binaenaleyh, zekatın farz kılınması, bu âyetin neshedilmesine sebep olmaz.

Âyetteki, وَاَعْرِضْ عَنِ الْجَاهِلِينَ *"Cahillerden yüz çevir"* emrinden maksat Hz. Peygamber (s.a.s)'e, o kâfirlerin kötü huylarına karşı sabırlı olmasını ve onların çarpık sözleri ile düşük fiillerine, aynı şekilde karşılık vermemesini emretmek olup, bu ifadede, onlarla savaşma hususuna delâlet eden bir şey yoktur. Çünkü Hz. Peygamber (s.a.s)'e, müşriklerle savaşması emredildiği halde, cahillerden yüz çevirmesinin de emredilmiş olması imkansız değildir. Zira bu, tezat teşkil edecek bir durum değildir. Çünkü Şâri-i Hakîm olan Cenâb-ı Hakk'ın, *"Onların sefihliklerine (cahilce davranışlarına), aynı şekilde karşılık verme, ama onlarla savaş"* demiş olması mümkündür.

Bu iki şeyin arasını birleştirmek mümkün olduğuna göre, bu ifâdenin mensûh olması gerektiğini söylemeye ihtiyaç yoktur. Fakat ne yapalım ki, sathî müfessirler bir zaruret ve ihtiyaç olmadığı halde, nâsih ve mensûh âyetlerin sayısını çok göstermeye nedense pek meraklıdırlar.

وَإِمَّا يَنْزَغَنَّكَ مِنَ الشَّيْطَانِ نَزْغٌ فَاسْتَعِذْ بِاللَّهِ إِنَّهُ سَمِيعٌ عَلِيمٌ ﴿٢٠٠﴾

"Eğer şeytandan bir fit gelip seni dürterse, hemen Allah'a sığın. Çünkü O, hakkıyla işiten, hakkıyla bilendir" (A'râf, 200).

İstiâzenin Önemi

Bu ifade ile ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Ebu Zeyd şöyle demiştir: *"Cahillerden yüz çevir"* âyeti nâzil olduğunda, Hz. Peygamber (s.a.s), *"Öfkenin elinden kurtuluş ne mümkün!"* deyince, bu âyet nazil oldu."

İKİNCİ MESELE

Bil ki şeytanın fiti, onun verdiği vesvese ve insanlara günahları süslü püslü göstererek, kalplerinde günaha teşvik etmesidir. **Ebu Zeyd**'in şöyle dediği rivâyet edilmiştir: "Arapçada, birisi bir topluluğun arasını bozduğu zaman, نَزَغْتُ بَيْنَ الْقَوْمِ "kavmin arasına (fitne) soktum" derdi. "Nez'" kelimesinin, rahatsız etmek manasına geldiği ve ekseriya öfke sırasında vaki olduğu söylenmiştir. Bunun asıl manası, "Kötülüğe doğru gitmeye zorlamaktır. Sözün izahı şöyledir: Allahu Teâlâ, Resûlü'ne emr-i ma'rufu farz kılıp, bu iş yapıldığında cahilce davranışlarla karşılaşma olabileceğinden, bu cahilce işlere sükût ile karşılık vermeyi de emrederek, *"cahillerden yüz çevir"* buyurmuştur. Akılsızın, akılsızca bir işe yöneldiğinde, kin ve öfkelerin harekete geçeceği, insanın selâmette kalamayacağı ve o esnada şeytanın kendisini uygun olmayacak davranışlara sevk etmeye çabaladığı malum olduğu için, Cenâb-ı Hak, işte böyle bir neticeyi tedavi edecek hususu belirterek, *"Hemen Allah'a sığın"* buyurdu. Sığınmanın (istiâzenin) manasının ne olduğu konusu, Tefsirimizin başlarında tafsilatlı bir biçimde geçmişti.

ÜÇÜNCÜ MESELE: **Peygamberlerin İsmet Sıfatı**

Peygamberlerin "ismet" (masum, günahsız) oluşlarını kabul etmeyen kimseler, bu âyeti delil getirerek şöyle demişlerdir: "Eğer Hz. Peygamber (s.a.s)'in bir günaha yeltenmesi ve onu yapması mümkin (câiz) olmasaydı, Hak Teâlâ ona, *"Eğer şeytandan bir fit gelip seni dürterse, hemen Allah'a sığın"* demezdi."

Buna birkaç yönden cevap verilir:

1) Bu sözün neticesi, Hak Teâlâ'nın, Hz. Peygamber (s.a.s)'e, "Eğer kalbinde şeytandan bir fit (vesvese) hasıl olursa..." demesine varır. Bu tıpkı, *"Eğer, faraza müşrik olacak olursan, celâlim hakkı için, bütün amellerin boşa gider"* (Zümer, 65) âyetinde olduğu gibidir. Bu âyet, Hz. Peygamber (s.a.s)'in müşrik olabileceğini göstermez. Yine Cenâb-ı Hak, *"Eğer göklerde ve yerde Allah'tan başka tanrılar olsaydı, onların ikisi de muhakkak ki harap olup gitmişti"* (Enbiya, 22) buyurmuştur. Halbuki bu âyet, yerde ve gökte başka tanrıların bulunduğunu göstermez.

2) Farzedelim ki şeytan, Hz. Peygamber (s.a.s)'e vesvese veriyor. Fakat bu O'nun ismetine (günahsız oluşuna) zarar vermez. Bu, ancak Hz. Peygamber (s.a.s)'in şeytanın vesvesesini kabul edip benimsemesi halinde, O'nun ismetini zedeler. Halbuki âyet, onun vesveseyi benimsediğini göstermemektedir.

Şa'bî'nin şöyle dediği rivâyet edilmiştir: "Hz. Peygamber (s.a.s): *"Her insanla birlikte mutlaka bir şeytan vardır"* buyurdu. Bunun üzerine ashab: "Seninle de mi?" dediler. Hz. Peygamber (s.a.s) *"(Evet), benimle de... Fakat ben, Allah'ın yardımı ile, onun şerrinden salim ve uzak kaldım. Andolsun ki o bana geldiğinde, onun boğazını sıktım. Eğer Süleyman (a.s)'ın duası olmasaydı, mescid'de bırakılır (siz de görürdünüz)"* buyurdu. Bu, şeytanın, Hz. Peygamber (s.a.s)'e vesvesede bulunduğuna delâlet eder gibidir. Yine Cenâb-ı Hak, *"Biz, senden evvel hiçbir resûl ve nebî göndermedik ki, o bir şey arzu ettiği zaman şeytan onun dilediği hakkında mutlaka bir fitne ortaya atmış olmasın"*[16] (Hacc, 52) buyurmuştur.

3) Farzet ki biz, şeytanın vesvese verdiğini ve Hz. Peygamber (s.a.s)'in de onun vesvesesinin tesirinde kaldığını kabul edelim. Fakat biz, bunu

16 Bu duadan maksat, Sâd, 35 âyetinde Hz. Süleyman (a.s.)'dan nakledilen *"Ya Rabbi, beni affet, bana öyle bir hakimiyet ver ki, benden sonra hiç kimsede olmasın"* duasıdır. Hadis için bkz: **Buharî**, Tefsir (Sâd Sûresi) (Ç.)

terk-i evlâ, yani daha uygun ve iyiyi bırakma manasında alırız. Nitekim Hz. Peygamber (s.a.s) وَاِنَّهُ لَيُغَانُ عَلَى قَلْبِى وَاِنِّى لَاَسْتَغْفِرُ اللهَ فِي الْيَوْمِ وَاللَّيْلَةِ سَبْعِينَ مَرَّةً *"Benim kalbim de dumanlanır.. Ben de gece gündüz Allah'a yetmiş defa istiğfar ediyorum"*[17] buyurmuştur.

DÖRDÜNCÜ MESELE

Bu durumda Allah'a sığınmak, insanın, Allah'ın kendisi üzerindeki nimetlerinin büyüklüğünü ve O'nun ikabının çetin olduğunu hatırlaması, bu iki şeyin de o insanı nefsinin zorladığı şeyden yüz çevirmeye ve şeriatin emrine yönelmeye sevk etmesidir.

BEŞİNCİ MESELE

Bu, her ne kadar Hz. Peygamber (s.a.s)'e yöneltilmiş bir hitap ise de, bütün mükellefler için, genel bir derstir. Çünkü bahsettiğimiz şekilde Allah'a sığınmak, şeytanın vesveselerinin tesirine mani olacak bir lütuftur. İşte bundan dolayı Cenâb-ı Allah, *"Haydi Kur'an okuduğun zaman, o kovulmuş şeytandan Allah'a sığın. Hakikat şudur ki iman edenler ve Rablerine güvenip dayananlar üzerinde onun hiçbir hakimiyeti yoktur"* (Nahl, 98-99) buyurmuştur. Bu sığınmanın (istiâzenin / eûzü besmelenin), şeytanın fitini ve vesvesesini savuşturmada bir tesiri olduğu âyetle sabit olunca, hep bunu yapmak gerekir.

ALTINCI MESELE

Âyetteki, *"Çünkü O, hakkıyla işiten, tam bilendir"* buyruğu, dil ile yapılacak istiâzenin (sığınmanın), ancak manası bilinerek (şuurlu olarak) yapıldığı zaman faydalı olacağına delâlet eder. Buna göre sanki Cenâb-ı Allah, "istiâzeyi dilinle ifade et, çünkü ben işitirim. Onun manasını aklında ve kalbinde bulundurarak bunu yap. Çünkü ben, kalbindekini de bilirim" demek istemiştir. Gerçekten de, kalpte manası düşünülmeksizin, sırf dille söylenen sözler faydasız ve tesirsizdir.

إِنَّ الَّذِينَ اتَّقَوْا إِذَا مَسَّهُمْ طَائِفٌ مِنَ الشَّيْطَانِ تَذَكَّرُوا فَإِذَا هُمْ مُبْصِرُونَ ﴿٢٠١﴾ وَإِخْوَانُهُمْ يَمُدُّونَهُمْ فِي الْغَيِّ ثُمَّ لَا يُقْصِرُونَ ﴿٢٠٢﴾

17 **Müslim**, Zikir, 41 (4/2075), "yüz defa..." şeklinde...

"Müttakî olanlara şeytandan herhangi bir ârıza iliştiği zaman toparlanıp kendilerine gelir, bir de bakarsın ki onlar görüp bilmişlerdir bile. Şeytanların kardeşleri olan kâfirleri ise, bunlar sapıklığa sürerler. Sonra da yakalarını bırakmazlar" (A'raf, 201-202).

Şeytanın Mü'minlere ve Kâfirlere Etkileri

Âyetle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Bil ki Allahu Teâlâ, önceki âyette, şeytanın, Hz. Peygamber (s.a.s)'e bazen fit verdiğini ve bu durumun ilâcının da, Allah'a sığınmak olduğunu beyan edince, bu âyette de bu konuda müttakilerin durumunun Hz. Peygamber'in durumundan daha da ileri ve vahim olduğunu bildirmiştir. Çünkü şeytan tarafından Hz. Peygamber hakkında meydana gelen olumsuz tesir, sadece vesvesenin başlangıcı durumunda olan fitleme ve tahriktir. Halbuki, müttakiler hakkında bundan daha fazlasının bulunması mümkün görülmüştür ki bu da, müttakileri, şeytan tarafından meydana getirilen bir arızanın tutması, yakalamasıdır.. Tutmak ve yakalamak, hiç şüphesiz fitten daha ileri bir derecedir...

İKİNCİ MESELE

İbn Kesir, Ebû Amr ve **Kisaî**, elifsiz olarak "tayf"; diğer kıraat imamları ise, elif ile olmak üzere "tâif" şeklinde okumuşlardır. **Vâhidî** (r.h) şöyle demektedir: "Âlimler, "tayf" kelimesi hakkında ihtilâf etmişlerdir. Bu cümleden olarak, bu kelimenin mastar olduğu ileri sürülmüştür. **Ebu Zeyd,** "Bir şey ileri geri gidip geldiğinde "طَافَ - يَطُوفُ - طَوْفًا - طَوَافًا"; herhangi bir şey, (veya herhangi bir topluluk) bir topluluğu kuşatıp onlar dört bir yandan çember içine alındığında "أَطَافَ - يُطِيفُ - إِطَافَةً"; yine bir kimse, uykusundan sıkıntılar ve elemler içine düştüğünde, "طَافَ الْخَيَالُ - يَطِيفُ - طَيْفًا" denilir..." demiştir **İbnu'l-Enbârî** ise şöyle demiştir: "Tayf" kelimesinin aslının, "tayyif" şeklinde olması caizdir. Ancak ne var ki Araplar, şeddeyi ağır görerek, iki yâ'dan birisini hazfetmişler ve geriye sakin bir yâ bırakmışlardır." Birinci görüşe göre bu kelime mastar; **İbnu'l-Enbarî**'nin görüşüne göreyse bu kelime, tıpkı "هَيِّنٌ - هَيْنٌ" (heyn, heyyin, / basit, kolay) ve "meyt, meyyit" (ölü, meyyit) kelimeleri gibidir. **Saîd İbn Cübeyr**'in şedde ile, tayyif şeklindeki okuyuşu da, **İbnu'l-Enbarî**'nin görüşünün doğruluğunu destekler..

"Tayf" kelimesinin aslı, işte budur... Sonra delilik, öfke ve vesvese de, bu kelime ile adlandırılmaktadır. Çünkü bu da, hayâlin verdiği sıkıntıya benzeyen, şeytanın sıkıntılarından bir sıkıntı ve bir hayâldir.

Ezherî de şöyle demektedir: "Arapçada "tayf" kelimesi; delilik ve cinnet manasına gelir. Daha sonra öfke ve kızgınlığa da "tayf" adı verilmiştir. Çünkü, kızan kimsenin durumu, delirmiş kimsenin durumuna benzer. "Tâif" kıraatine gelince bunun, fâilun ve fâiletun kalıbı üzere gelen, mesela "âfiye" (afiyet), "âkibe" (âkibet, son) kelimeleri gibi, mastarlardan olmak üzere mastar olan "tayf" manasında olması caizdir. **Ferrâ** ise şöyle demiştir: "Bu âyette "tâif" veya "tayf" kelimeleri aynı manada olup, bu, insanı sıkıntıya düşüren hayâl gibi olan şeydir." Bazı âlimler de "tayf" ve "taif" kelimeleri, tıpkı "اَلْخَطْرَةُ" ve "اَلْخَاطِرُ" kelimeleri gibidir" demişlerdir.

***ÜÇÜNCÜ MESELE:* Müttakiler Şeytanın Etkisinden Çabucak Sıyrılırlar**

Bil ki gazap, kendisine kızılan kimsenin çirkin bir iş yaptığını görüp, sonra da kendisinin o işi yaptırtmamaya muktedir olduğuna; kendisine kızılan kimsenin ise, kendisini müdafaa edemeyeceğine inandığında insanı harekete geçiren, onu teşvik eden şeydir.. Bu üç inanç tahakkuk edip, o kimse de maddeler âleminin karanlıkları içine düştüğünde, işte insanlar o zaman işlerin zâhirine aldanırlar. Ama, o kızan kimseye gayb aleminden bir nûr tecellî edince, bu üç inanç, pek çok yönden silinip gider. Kendisine kızılan kimsenin yaptığı işi çirkin görmek demek olan birinci fiile gelince, kızan kimse için, bu kimsenin o işi, Allahu Teâlâ o kimsede o fiile dair kesin ve köklü bir sebep yarattığı için yaptığına; Allahu Teâlâ onda böyle bir sebebi yaratınca da onun, o işi yapmamasının imkânsız olduğuna dair bir mükaşefe ve gaybî bir bilgi meydana geldiğinde, işte bu mana tecelli ettiğinde, o kimsenin öfkesi kendiliğinden silinip gider..

Yine kızan kimsenin hatırına, Allahu Teâlâ'nın, kendisine kızılan kimsenin o durumunu bildiği; her ne zaman da böyle olursa, onun o fiili terk etmesinin imkânsız olduğu şeklinde bir fikir ve düşünce gelirse, işte bu esnada da o kimsenin öfkesi yatışır... Hz. Peygamber, işte bu hususa مَنْ عَرَفَ سِرَّ اللهِ فِي الْقَدَرِ هَانَتْ عَلَيْهِ الْمَصَائِبُ *"Kim, Allah'ın kaderdeki sırrını bilir, anlarsa, musibete katlanmak o kimseye kolay gelir"* hadisiyle işâret etmiştir.. Kendisinin onu savuşturmaya muktedir; kendisine kızılan kimsenin ise aciz olduğuna inanmak şeklindeki ikinci ve üçüncü inanç şekline gelince, bu iki inanç şekli de pek çok yönden fasittir...

a) Bu, kızan kimsenin, kendisinin de işlerinde nice kötülükler yaptığına, Allahu Teâlâ'nın, bu hususta kendisi üzerinde kâdir olduğuna; kendisinin, Allah'ın kudret elinde ve kabzasında esir bulunduğuna; buna rağmen, Allah'ın, onu affettiğine inanmasıdır.

b) Kendisine kızılan kimse, kızan kimsenin elinde, kızana göre aciz olduğu gibi, aynı şekilde kızan kimse de, Allah'ın kudretine nispetle acizdir...

c) Kızan kimsenin, Allah'ın kendisine, öfkesinin gereğini yerine getirmemeyi ve başkasına sıkıntı vermeyi terk etmesini emrettiğini hatırlamasıdır...

d) Kızan kimsenin, öfkenin gereğini yerine getirip hıncını aldığında, başka canlılara eziyet veren vahşi hayvanlara ve öldürücü yılanlar grubuna katılacağını, intikam almayı bırakıp affı tercih etmesi halinde ise, peygamberlere ve büyük velilere yoldaş olacağını hatırlamasıdır..

e) Kızan kimsenin, "Bazen, bu zayıf kimsenin, kendisinden daha kuvvetli ve kendisinden de intikâm almaya muktedir olabileceği bir duruma gelebileceğini ve böylece de, en kötü bir biçimde kendisinden intikam alabileceğini; ama, onu affettiğinde, bunun, kendisi tarafından o kimseye karşı yapılmış bir lütuf olacağını hatırlamasıdır.."

Netice olarak diyebiliriz ki: Hak Teâlâ'nın, إِنَّ الَّذِينَ اتَّقَوْا إِذَا مَسَّهُمْ طَائِفٌ مِنَ الشَّيْطَانِ *"Müttaki olanlara şeytandan herhangi bir arıza iliştiği zaman.."* ifadesinden, bahsettiğimiz bu üç inanç; O'nun تَذَكَّرُوا *"toparlanıp kendilerine gelirler"* ifadesinden de, bahsetmiş olduğumuz bu inançların zayıflığını gösteren izahlar kastedilmiştir. O'nun, فَإِذَا هُمْ مُبْصِرُونَ *"Bir de bakarsın ki onlar, görüp bilmişlerdir bile"* buyruğuna gelince bu, "insanların zihinlerinde bu tür hatırlatmalar, düşünceler mevcut olduğunda, işte o zaman şeytanın hayal ve sıkıntılarının insanı rahatsız edip basması yok olur, bunun yerini basiret, inkişâf ve tecellî alarak, böylece de şeytanın vesvesesinden kurtulma mümkün olur.

DÖRDÜNCÜ MESELE

Cenâb-ı Hakk ın, "فَإِذَا هُمْ مُبْصِرُونَ" buyruğundaki "izâ" edatı, müfâcee (sürpriz) manası ifade eder.. Mesela bu, senin, خَرَجْتُ فَإِذَا زَيْدٌ "Çıktım, bir de ne göreyim! Zeyd (karşımda durmuyor mu?!)" demen gibidir, "إِذَا مَسَّهُمْ" ifadesindeki "iza" ise, bir ceza, bir mukabele gerektiren şart edatıdır... Bu da senin آتِيكَ إِذَا احْمَرَّ الْبُسْرُ "Hurma koruğu kızardığı zaman sana geleceğim.." demen gibidir..

Cin ve İns Şeytanları Arasında Dayanışma

Cenâb-ı Hakk'ın وَإِخْوَانُهُمْ يَمُدُّونَهُمْ فِي الْغَيِّ *"Şeytanların kardeşleri olan kâfirleri ise, bunlar sapıklığa sürerler..."* buyruğuna gelince, bu hususta birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Âlimler, Cenâb-ı Hakk'ın, "ihvânuhum" kelimesindeki "hüm" zamirinin, kime râci olduğu hususunda, şu iki görüş üzere ihtilâf etmişlerdir:

Birinci görüş: Bunlardan en vazıhı olan bu görüşe göre âyetin manası, "Şeytanların kardeşleri, azgınlık hususunda o şeytanlara yardım ederler" şeklindedir.. Bu böyledir, zira insan şeytanları, cin şeytanlarının kardeşleridir. O halde, insanların şeytanları, insanları tahrik edip onları yoldan çıkartırlar. Böylece bu, azdırma ve saptırma hususunda, insan şeytanlarının cin şeytanlarına bir desteği ve yardımı olmuş olur.

İkinci görüş: "Şeytanların kardeşleri" müttaki olmayan insanlardır. Çünkü şeytanlar, bu hususta, yani ittikâ etmeme hususunda müttakî olmayan kimselerin destekçisi olmuş olurlar.

Bu her iki görüş de, "Her kâfirin, şeytanlardan bir arkadaşı bulunmaktadır" görüşüne bina edilmiştir...

İKİNCİ MESELE

Âyette geçen يَمُدُّونَهُمْ "yardım etmek" kelimesinin tefsiri, o vesveseyi kuvvetlendirmek, buna devam etmek ve nefsi, o vesvesenin çirkinlik ve kusurlarına vâkıf olmaktan alıkoymak..." şeklindedir..

ÜÇÜNCÜ MESELE

Nâfi, yâ harfinin dammesi, mim'in kesresi ile, "if'âl" kalıbından olmak üzere "yümiddûnehum"; diğer kıraat imamları ise, yâ harfinin fethası, mim'in de dammesi ile, "yemuddûnehum" şeklinde okumuşlardır ki, gerek medde-yemuddü, gerekse emedde-yümiddü (yardım etmek, desteklemek, imdât etmek..) aynı manaya gelen iki kullanıştır.. "Medde" fiilinin manasının, çekip uzatmak; "emedde" fiilinin manasının da "yardım etmek" olduğu da ileri sürülmüştür.

Vâhidî (r.h) şöyle demektedir: "Kur'an-ı Kerim'de, övülen ve sevilen şeyler hususundaki âyetlerde bu fiil, if'âl babından "imdât" kullanılmıştır. Meselâ bu, إِنَّمَا نُمِدُّهُمْ بِهِ مِنْ مَالٍ وَبَنِينَ *"Onlar kendilerine imdât ettiğimiz, verdiğimiz mal ve evlât ile..."* (Mü'minûn, 55); وَأَمْدَدْنَاهُمْ بِفَاكِهَةٍ *"Onlara.. meyveleri,*

bol bol verdik" (Tûr, 22) ve أَتُمِدُّونَنِ بِمَالٍ *"Siz bana mal ile yardım mı ediyorsunuz?"* (Neml, 36) âyetleri gibidir. Bunun aksine olanlar ise, "medde" fiilinden gelmek üzere kullanılır.. Meselâ Cenâb-ı Hak, وَيَمُدُّهُمْ فِى طُغْيَانِهِمْ يَعْمَهُونَ *"(Allah) onların, azgınlıkları içinde serseri dolaşmalarına mühlet verir"* (Bakara, 15) buyurmuştur. Burada en açık mânâ, yâ harfinin fethasıyla olan âmmenin kıraatindeki mânadır. Yâ harfinin ötreli okunuşu ise, hayrın mukabili olan manayı ifade eder. Bu tıpkı, meselâ *"Onları elim bir azapla müjdele"* (Al-i İmran, 21) âyetinde olduğu gibidir.

Hak Teâlâ, ثُمَّ لَا يُقْصِرُونَ *"Sonra da (yakalarını) bırakmazlar"* buyurmuştur. **Leys**: "İksâr, bir şeyden geri durmaktır" der. **Ebu Zeyd** ise: "Bir kimse kötülükten geri durup vazgeçtiğinde, "اَقْصَرَ فُلَانٌ عَنِ الشَّرِّ يُقْصِرُ - اِقْصَارًا" denilir" demiştir. **İbn Abbas** (r.a) şöyle der: "Bu, "sonra onlar sapmaktan ve saptırmaktan geri durmazlar" demektir. Sapan sapmasında, saptıran da saptırmada devam ederler."

وَاِذَا لَمْ تَاْتِهِمْ بِاٰيَةٍ قَالُوا لَوْلَا اجْتَبَيْتَهَا ۭ قُلْ اِنَّمَآ اَتَّبِعُ مَا يُوْحٰٓى اِلَيَّ مِنْ رَّبِّيْ ۚ هٰذَا بَصَاۗىِٕرُ مِنْ رَّبِّكُمْ وَهُدًى وَّرَحْمَةٌ لِّقَوْمٍ يُّؤْمِنُوْنَ ﴿٢٠٣﴾

"Onlara bir âyet gelmediği vakit derler ki: "Onları, hazırlayıp toplasaydın ya!" De ki: "Rabbimden bana ne vahyolunuyorsa, ben ancak ona uyarım. Bu, iman edecek bir kavim için, Rabbinizden olan basiret, hidâyet ve rahmettir" (A'râf, 203).

Kur'an'da Nebi'nin Dahli Yoktur

Bil ki Allahu Teâlâ, önceki âyette cin ve insan şeytanlarının, azdırıp saptırmada kusur etmediklerini beyan buyurunca, bu âyette de azdırıp saptırmanın bir çeşidini açıklamıştır. Bu da, onların, işi sarpa sardırmak maksadıyla, belli bazı âyet ve mu'cizeler istemeleridir. Bu tıpkı, *"Biz, 'şu yerden bizim için bir pınar akıtmadıkça, sana katiyyen inanmayız' dediler"* (İsra, 90) âyetinde bahsedildiği gibidir. Hz. Peygamber (s.a.s), böyle bir mu'cize getiremeyeceğini tekrarlayınca, onlar, *"Onu, hazırlayıp toplasaydı ya!"* dediler.

Ferra şöyle der: "Araplar, bir kimse bir şeyi kendiliğinden yapıp ortaya koyduğunda ve söylediğinde, اِجْتَبَيْتُ الْكَلَامَ وَاخْتَلَفْتُهُ وَارْتَجَلْتُهُ "sözü kendiliğimden

söyledim, ben uydurdum ve mürtecel (hazırlık yapmaksızın, ezberden) söyledim" derler. Buna göre, bu ifadenin manası, "sen o âyeti ve mu'cizeyi, kendin uydurup, kendi başına getirsen ya, derler" şeklindedir. Çünkü onlar, *"Bu Kur'an, onun uydurduğu yalandan başka bir şey değildir" derler"* (Furkân, 4). Yahut da onlar, şöyle demek istemişlerdir: "Eğer sen, Allah'ın duanı kabul ettiği ve taleplerine cevap verdiği iddianda doğru isen, ilâhından ve ma'budundan böyle bir âyet ve mu'cize istesen ya..." İşte bu esnada, Allahu Teâlâ, Peygamber'ine bu hususta yeterli bir cevabı söylemesini emretmiştir. Bu cevap da şöyle demesidir: قُلْ اِنَّمَا اَتَّبِعُ مَا يُوحٰى اِلَيَّ مِنْ رَبِّي *"De ki: "Rabbimden bana ne vahyolunursa, ben ancak ona uyarım."* Bu, "Ben, Rabbimden hiçbir şey isteyemem, ancak bana vahyin gelmesini beklerim. Binâenaleyh Rabbimin bana ikram edip bildirdiği her şeyi söylerim. Aksi halde susmam ve bir şey istememem gerekir" demektir.

Daha sonra Cenâb-ı Allah, onların istediği mu'cizeyi Peygamber'in getirememesinin, peygamberliğine zarar vermeyeceğini beyan buyurmuştur. Çünkü Kur'an'ın, Hz. Peygamber (s.a.s)'in davasına uygun olarak zuhur etmesi, zirveye ulaşmış, açık ve net bir mu'cizedir. Dolayısıyla bu tek mu'cize zuhûr edince, onun peygamberliğinin doğruluğunu göstermede yeterlidir. Artık daha fazlasını istemek, işi yokuşa sürme kabilinden olur.

KUR'AN'IN BAZI VASIFLARI

Cenâb-ı Allah, Kur'an-ı Kerim'i tavsif ederken şu üç hususu zikretmiştir:

a) هٰذَا بَصَائِرُ مِنْ رَبِّكُمْ *"Bu, Rabbinizden olan besâirdir"* (Besâir'in müfredi olan) basiret, "görme, doğruyu bulma" manasınadır. Kur'an, akılların tevhit, nübüvvet ve âhiret delillerini görmelerinin sebebi olunca; sebebe, müsebbebin (neticenin) adı verilerek, ona, "basiret" (görme) denilmiştir.

b) **Hüdâ** (hidâyet)... Bununla, önceki sıfat arasındaki fark şudur: İnsanlar tevhit, nübüvvet ve âhiretle ilgili bilgiler hususunda iki kısımdırlar:

Birincisi: Bu bilgiler hususunda, onları âdetâ görüp müşahede edenler seviyesine varanlardır. Bunlar **"ayne'l-yakîn"** sahipleridir.

İkincisi: Bu mertebeye ulaşamayıp, ancak istidlâl edebilenlerin derecesine ulaşanlardır. Bunlar da, **"ilme'l-yakîn"** sahipleridir. O halde Kur'an, sâbikûn (önde giden) birinciler için, besâir; muktesit (ortada) olan ikinciler için bir hidayettir.

c) Bütün mü'minler için de bir rahmettir. Bu üç grup da, mü'min oldukları için Cenab-ı Hak, *"İman edecek bir kavim"* buyurmuştur.

Okunan Kur'an'ı Dinlemek

وَإِذَا قُرِئَ الْقُرْآنُ فَاسْتَمِعُوا لَهُ وَأَنْصِتُوا لَعَلَّكُمْ تُرْحَمُونَ ﴿٢٠٤﴾

"Kur'an okunduğu zaman, hemen onu dinleyin ve susun. Umulur ki merhamete nail olursunuz" (A'râf, 204).

Bil ki Allahu Teâlâ, *"Bu Rabbinizden olan basirettir..."* ifadesi ile, Kur'an-ı Kerim'in şanının yüceliğini ve büyüklüğünü gösterince, bunun peşinden, *"Kur'an okunduğu zaman, hemen onu dinleyin ve susun. Umulur ki merhamete nail olursunuz"* buyurmuştur.

Kur'an Okununca Dinlemek Farzdır

Âyetle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

İnsat, "susup dinlemek" demektir. "أَنْصَتَ وَنَصَتَ" ve "اِنْتَصَتَ" (sustu) fiilleri aynı manada kullanılır.

İKİNCİ MESELE

Âyetteki, فَاسْتَمِعُوا لَهُ وَأَنْصِتُوا *"Hemen onu dinleyin ve susun"* sözünün bir emir olduğu hususunda şüphe yoktur. Emrin zâhiri, vücûb (farziyyet) ifâde eder. Dolayısıyla bu âyetin gereği, susup, Kur'an'ı dinlemek vaciptir. Âlimler bu hususta çeşitli görüşler ileri sürmüşlerdir:

Birinci görüş: Bu, **Hasan el-Basrî** ile **Zâhiriyye** mezhebinin görüşüdür. Bunlar şöyle derler: "Biz, bu âyeti umumî manası üzere anlarız. Binaenaleyh nerede ve kim Kur'an okursa, onu duyan herkesin susup o Kur'an'ı dinlemesi farzdır." Bu görüşe göre, yoldan geçenlerin ve çocuklara Kur'an öğretenlerin de Kur'an'ı dinlemeleri farzdır.

Namazda Okunan Kur'an'ı Dinlemek Farzdır

İkinci görüş: Bu âyet, namazda konuşmanın haram olması hususunda nâzil olmuştur. Ebu Hureyre (r.a) şöyle demiştir: "Müslümanlar, (namazın

farz olduğu ilk günlerde) namazda iken konuşuyorlardı. İşte bundan dolayı bu âyet nazil oldu ve böylece onlara, namazda konuşmamaları emrolundu."

Katâde de: "İnsanlar namaz kılarlarken, birisi geliyor, (mesela) onlara, "Ne kadar kıldınız, geriye kaç rek'at kaldı?" diye soruyor; onlar da namazda iken onlara cevap veriyorlardı. İşte Allahu Teâlâ, bunun üzerine bu âyeti indirdi" demiştir.

Bu Farziyyet, Cemaatin İmamı Dinlemesidir

Üçüncü görüş: Âyet-i kerime, imamın arkasında (cemaatin) açıktan Kur'an okumayı bırakmaları hususunda inmiştir. **İbn Abbas** (r.a) şöyle demiştir: "Hz. Peygamber (s.a.s), farz namazlarda (cemaate namaz kıldırırken) sesli olarak Kur'an okuyor, arkasındaki ashabı da seslerini yükselterek Kur'an'ı okuyorlardı. Dolayısıyla ashab, Peygamber (s.a.s)'in okuyuşunu karıştırıyorlardı. İşte bundan dolayı bu âyet nâzil oldu. Bu, Ebu Hanife ile arkadaşlarının görüşüdür.

İmamın Hutbesini Dinlemenin Farz Oluşu

Dördüncü görüş: Bu âyet-i kerime, hutbe okunurken susup dinlemenin gerekli olduğu hususunda nâzil olmuştur. Bu, **Saîd b. Cübeyr, Mücâhid** ve **Atâ**'nın görüşüdür. Aynı görüş, **İmam Şâfiî** (r.h)'den de nakledilmiştir. Birçok âlim, bunun uzak bir ihtimal olduğunu söyleyerek, "Bu âyet, umumi manada bir ifadedir. Binâenaleyh bunu tekbir hususa hasretmek nasıl uygun olabilir?" demişlerdir. Ben derim ki: "Bunların bu görüşleri de uzak bir ihtimaldir. Çünkü âyette geçen "izâ" (zaman zarfı) lafzı, tekrarı değil, bir irtibat ve alakayı ifâde eder. Bunun delili şudur: "Bir kimse hanımına, "Eve girdiğin zaman boşsun" dediğinde, hanımı da eve tek bir defa girdiğinde, tek bir talakla boş olmuş olur. Hanımı ikinci defa girdiğinde, ulemânın ittifakıyla boş olmaz. Çünkü "izâ" edatı, tekrarı ifade etmez. Bunun böyle olduğu sabit olunca biz deriz ki, Cenâb-ı Hakk'ın, *"Kur'an okunduğu zaman, hemen onu dinleyin"* âyeti, tek bir defa susmanın vâcip olduğunu ifade eder.. Binâenaleyh biz, hutbede Kur'an okunurken dinlemenin farz olduğunu söylediğimizde, lafzın gereğini eksiksiz yerine getirmiş oluruz. Lafızda, bu şeklin dışında kalan şeylere herhangi bir delâlet kalmaz. Lafzın umum ifade ettiğini kabul edelim, ancak ne var ki biz, âyetin gereğine göre hüküm vermişizdir. Bu böyledir, zira **Şafiî** (r.h)'ye göre, imam sustuğu zaman, imama uyan kimse, imamın bu susması halinde Fatiha

Sûresi'ni (içinden) okur. Nitekim, **Ebu Seleme** de şöyle demektedir: "İmamın iki susması vardır. Binâenaleyh, o iki susmadan dilediğin birisinde, okumayı ganimet bil, fırsatı kaçırma!."

Bu soruyu, **Vâhidî, el-Basît** adlı eserinde zikretmiştir:

Bir kimse şöyle diyebilir: İmamın bu susmasının, ya farz olan bir susma veyahut da böyle olmayan bir susma olduğunu söyleyebiliriz. Birincisi icmâ ile bâtıldır. İkincisi de, imamın susmamasının da caiz olabileceğini gerektirir. İmamın susmadığının farzedilmesi halinde, o zaman imama uyanlarla imamın okuyuşunun aynı anda bulunmasını iktizâ eder. Bu da, imam okurken, dinlememe ve sükut etmeme neticesine götürür ki, bu, âyetin aksine bir hareket olur. Hem bu susmanın, belirli bir sınırı ve hususî bir miktarı bulunmamaktadır. İmama uyan kimselerin susması, ağırlık ve hafiflik yönünden farklı farklıdır. Çoğu kez imama uyan kimse, imamın susmuş olduğu süre içinde, Fatiha Sûresi'ni okumayı tamamlama imkânı bulamaz. Bu durumda da, bahsedilen mahzur ortaya çıkar. Yine imama uyanlar, Fatiha'yı okumayı tamamlayabilsinler diye, imam devamlı susup kaldığında, bu durumda imâm olan kimsenin, cemaat; cemaatin ise imam durumuna geçmiş olması gerekir.. Zira bu susma hususunda imam, imama uyan kimseye tâbi olma durumuna düşmüş olur ki, bu caiz değildir. Böylece, **Vâhidî**'nin ileri sürmüş olduğu bu sorunun, caiz olmayacağı sabit olmuş olur.

Vâhidî, bu âyete tutunmayla alâkalı ikinci bir soru daha ileri sürerek şöyle demiştir: "İnsat" kelimesi, cehren, açıktan açığa okumamaktır. Araplar, her ne kadar kendi kendine okusa dahi, başkasına duyurmadığı sürece, açıktan açığa okumayan kimseye de, "munsit" sıfatını vermektedir.

Buna karşılık birisi çıkıp şöyle diyebilir: Allahu Teâlâ o kimseye, önce dinlemesini emretmiştir. Halbuki o kimsenin okumayla meşgul olması, dinlemesine mani olur. Çünkü duymak başka, dinlemek de başka şeydir. Binâenaleyh dinlemek, bir kimsenin dinlenilecek, duyulacak o sözü en mükemmel bir biçimde iyice idrak etmesi, onu kuşatması demektir. Nitekim, Cenâb-ı Hak, **Hz. Musa**'ya, *"Ben seni seçtim. Şimdi vahyolunacak şeyleri dinle..."* (Tâhâ, 13) buyurmuştur. Bu ifadeyle de, bizim kastettiğimiz mana kastedilmiştir. Bunun böyle olduğu sabit olup, okumayla meşgul olmanın da dinlemeye mani olan şeylerden birisi olduğu ortaya çıkınca, "dinlemeyi emretme"nin, okumayı yasaklama manasını ifâde ettiğini anlatmış olduk...

Üçüncü soru: Bu, itimada şayan görüş olup, bunu şöyle dememizdir: Fukahâ, Kur'an-ı Kerim'in umum olan ifadelerinin, haber-i vâhid ile tahsis edilebileceği hususunda ittifak etmişlerdir. Binâenaleyh farzedelim ki, Cenab-ı Hakk'ın, *"Kur'an okunduğu zaman, hemen onu dinleyin.."* ifadesinin umum oluşu, imamın Kur'an okuması esnasında, imama uyan kimsenin sükut etmesini gerektirir. Ancak ne var ki Hz. Peygamber'in, لَا صَلَاةَ لِمَنْ لَمْ يَقْرَأْ بِفَاتِحَةِ الْكِتَابِ *"Fatiha'yı okumamış olan kimsenin namazı olmaz"* ve لَا صَلَاةَ إِلَّا بِفَاتِحَةِ الْكِتَابِ *"Namaz ancak, Fâtihatu'l-Kitâb iledir"*[18] hadisleri, âyetin umumî ifadelerinden daha hususî ifadelerdir. Böylece, Kur'an'ın umumî ifadelerini haber-i vahid ile tahsis etmenin gerekli olduğu sabit olmuş olur. Binâenaleyh bu âyetin umumî ifadesini de, bu haberle tahsis etmeye başvurmak gerekir. Bu soru, güzel bir sorudur.

Dördüncü soru: Bizim şöyle dememizdir: **Şafiî**'nin de eski görüşü olan, **İmam-ı Malik**'in mezhebine göre cemaatin, cehrî namazlarda Fatiha'yı okuması caiz değildir. Bu, bu âyetin nassının muktezâsıyla amel edilerek elde edilir. Gizli namazlarda, cemaatin Fatiha'yı okuması vacip olur. Çünkü bu âyette bu duruma dair delâlet bulunmaktadır. Yine, bu da güzel bir sorudur.

Âyetle ilgili bir **beşinci görüş** de şudur: Cenab-ı Hakk'ın, *"Kur'an okunduğu zaman, hemen onu dinleyin..."* buyruğu, tebliğin ilk yıllarında, kâfirlere yapılmış bir hitap olup, Müslümanlarla ilgili bir hitap değildir. Bu, güzel ve uygun olan bir görüştür. Bunu şu şekilde ifade edebiliriz: Cenâb-ı Hak, bu âyetten önce bir grup kâfirin, hususî birtakım âyet ve mu'cizeler isteğinde bulunduklarını nakletmişti. Binâenaleyh Hz. Peygamber (s.a.s), onlara böylesi bir âyeti ve mu'cizeyi getirmeyince, onlar, *"Onları hazırlayıp toplasaydın ya..."* (A'râf, 203) dediler. Bunun üzerine Cenâb-ı Hak, Resûlü'ne, onların bu sözüne bir cevap olmak üzere, "Benim, Rabbimden yeni mu'cizeler talep etme hakkım yoktur. Ben, ancak vahyi gözetirim..." demesini emretmiştir. Daha sonra Cenâb-ı Allah, Hz. Peygamber (s.a.s)'in, onların, Peygamber'in nübüvvetinin sıhhati hususunda talep etmiş oldukları o mu'cizeleri getirmediğini beyan etmiştir. Çünkü Kur'an, Hz. Peygamber'in nübüvvetini ispat hususunda, tam ve yeterli, mükemmel olan bir mu'cizedir. Allahu Teâlâ bu hususu, *"Bu, iman edecek bir kavim için, Rabbinizden olan basiret, hidâyet ve bir rahmettir"* (A'râf, 203) âyetiyle beyan etmiştir.

18 **Tirmizî**, Mevâkit, 183 (2/25).

Binâenaleyh, şâyet biz, Cenâb-ı Hakk'ın, *"Kur'an okunduğu zaman, hemen onu dinleyin"* buyruğundan maksadın, "İmama uyan kimsenin imamın arkasındaki kıraati olduğu"nu söylersek, o zaman bu âyetle, bundan öncekiler arasında hiçbir yönden bir münasebet meydana gelmez, âyetler arasındaki münasebet kesilmiş ve bir tertip bozukluğu meydana gelmiş olur ki, bu da Allah'ın kelâmına uygun düşmez. Binâenaleyh bundan muradın, bu izahtan başka bir şey olması gerekir. Bunun izahı da şu şekilde yapılabilir: Cenâb-ı Hak, Kur'an'ın, Hz. Muhammed (s.a.s)'in nübüvveti konusunda doğruluğuna delâlet eden bir mu'cize olması bakımından, "basiret, hidâyet rehberi ve rahmet" olduğunu bildirip, onun da bu şekilde olması, ancak şu hususi şart ile, yani Hz. Peygamber (s.a.s) o kâfirlere o Kur'an'ı okuduğunda, onların, o Kur'an'ın fesahatine vakıf olup, ondaki pek çok ilmi ihata ederek anlayabilmeleri için, susup o Kur'an'ı dinlemeleri gerektiği şartı ile olunca, o zaman onlara, "Kur'an'ın, Hz. Muhammed'in nübüvvetinin doğruluğuna delâlet eden bir mu'cize olduğu zuhur eder. Böylece de onlar, bu Kur'an sayesinde, diğer mu'cizeleri talep edebilirler. Bu şekilde de, Kur'an'ın, gerçekten bir basiret bir hidâyet rehberi ve bir rahmet olduğunu anlarlar. Binâenaleyh, âyeti bu manaya hamlettiğimizde, âyetler arasındaki münasebet intizam içine girer ve bir mana ifade eden güzel bir tertip teşekkül etmiş olur. Ama âyeti, imama uyan kimseyi imamın arkasında Kur'an okumaktan men etmek manasına aldığımızda, âyetler arasındaki münasebet bozulur, tertip sarsılır. Dolayısıyla âyeti, bizim söylediğimiz manaya hamletmenin daha evlâ olduğu anlaşılır. Bu anlaşılınca da, âyetteki, *"Kur'an okunduğu zaman hemen onu dinleyin ve susun"* buyruğunun, Hz. Peygamber (s.a.s)'in nübüvvetinin doğruluğuna, Kur'an'ın, bir mu'cize oluşu ile delil getirme sadedinde o müşriklere Kur'an okunduğunda, onlara yönelik bir hitap olduğu sâbit olur. İşte bu durumda, karşı tarafın bu âyetle yaptığı bütün istidlâller düşer. Âyeti, bizim söylediğimiz manaya hamletmenin daha uygun olduğunu şu hususlar da kuvvetlendirir:

Birincisi: Allahu Teâlâ, kâfirlerin *"Bu Kur'an'ı dinlemeyin. Onun hakkında manasız gürültüler yapın. Belki böylece üstün gelirsiniz"* (Fussilet, 26) dediklerini anlatmıştır. Cenâb-ı Hak, onların böyle dediklerini naklettiğine göre, onların, Kur'an'da mu'cize derecesine varan pek çok hususun bulunduğunu anlayabilmeleri için, onlara susup Kur'an'ı dinlemelerini emretmesi uygun ve yerinde olmuş olur.

İkincisi: Allahu Teâlâ, bundan önce, *"Bu, iman edecek bir kavim için, Rabbinizden olan basiret, hidâyet ve rahmettir"* (A'râf, 203) buyurmuş ve böylece Kur'an'ın mü'minler için bir rahmet olduğunu kesin olarak bildirmiştir. Daha sonra da, *"Kur'an okunduğu zaman, hemen onu dinleyin ve susun. Umulur ki merhamete nail olursunuz"* (A'râf, 204) buyurmuştur. Eğer, Allah'ın *"Hemen onu dinleyin ve susun"* buyruğunun muhatapları mü'minler olsaydı, *"Umulur ki merhamete nail olursunuz"* buyurmazdı. Çünkü O, bundan önceki âyette, Kur'an'ın mü'minler için bir rahmet olduğunu kesinlikle beyan etmiştir. Binâenaleyh daha nasıl, hemen bunun peşi sıra, araya bir fasıl girmeksizin, "Belki de bu Kur'an'ı dinlemek mü'minler için bir rahmet olur" der.

Fakat, âyetteki *"Hemen onu dinleyin ve susun"* emrinin muhataplarının kâfirler olduğunu söylersek, âyetteki, *"Umulur ki merhamete nail olursunuz"* ifadesi yerinde ve güzel olmuş olur. Çünkü o zaman mana, "Onu dinleyiniz, susunuz. Böylece belki sizler o Kur'an'daki i'câz (mu'cizelik) delillerine muttali olur ve Peygamber'e iman edersiniz; böylece de merhamete nail olanlardan olursunuz" şeklinde olur. Binâenaleyh âyeti bizim söylediğimiz bu manaya hamlettiğimizde, *"umulur ki merhamete nail olursunuz"* ifadesinin güzel ve yerinde olduğu; ama bunun mü'minlere yönelik bir hitap olduğunu söylediğimizde ise, burada "lealle" (umulur ki) lafzının yer alışının güzel ve yerinde olmadığı sabit olmuş olur. Bundan dolayı âyeti bizim söylediğimiz manaya hamletmenin daha evla olduğu sabit olur. Bu durumda, karşı tarafın bu âyetle yaptığı istidlâller bütün yönlerden düşmüş olur. Çünkü biz bu hitabın mü'minleri kapsamayıp, ancak vahyin ve da'vetin tebliğinin ilk zamanlarında, sadece kâfirlere yönelik olduğunu delillerle açıklamıştık.

Zikir ve Duayı Alçak Sesle Yapma

وَاذْكُرْ رَبَّكَ فِي نَفْسِكَ تَضَرُّعًا وَخِيفَةً وَدُونَ الْجَهْرِ مِنَ الْقَوْلِ بِالْغُدُوِّ وَالْآصَالِ وَلَا تَكُنْ مِنَ الْغَافِلِينَ ﴿٢٠٥﴾

"Rabbini, içinden yalvararak ve korkarak, yüksek olmayan bir sesle sabah ve akşam an. Gafillerden olma" (A'râf, 205).

Bu âyetle ilgili birkaç mesele vardır:

***BİRİNCİ MESELE:* Yüksek Sesle Dua Etmeme Edeptendir**

Bil ki Allahu Teâlâ, *"Kur'an okunduğu zaman hemen onu dinleyin ve susun"* (A'raf, 204) buyurduğuna göre, onların Kur'an'ı dinleyebilmeleri için, Kur'an'ı okuyanın, bu okuyucunun, o Kur'an'ı yüksek sesle okuduğunu anlamış olursun. O okuyucunun Hz. Muhammed (s.a.s)'den başka birisi olmadığı malumdur. Binâenaleyh bu âyet, Hz. Muhammed (s.a.s)'in, o kâfirlere yüksek sesle Kur'an okuması için bir emir gibi olmuş olur. Allahu Teâlâ, Hz. Peygamber (s.a.s)'e bunu, vahiy ve risaletin tebliğinde maksat gerçekleşsin diye emretmiştir. Hak Teâlâ daha sonra, bu emrinin peşinden bu âyette Hz. Peygamber'e, Rabbisini içinden zikretmesini emretmiştir. Bunun hikmeti şudur: İnsanın zikirden (anıp hatırlamadan) istifadesi, ancak, zikir bu şekilde yapıldığında tam ve mükemmel olur. Çünkü bu şekilde yapılacak zikir, ihlasa ve tazarruya daha uygundur.

***İKİNCİ MESELE:* Dua ve Niyaz Kalpten Gelmeli, Mekanik Olmamalıdır**

Allahu Teâlâ, Peygamber'ine birtakım kayıtlara bağlı olarak zikretmesini emretmiştir:

Birinci kayıt: وَاذْكُرْ رَبَّكَ فِى نَفْسِكَ *"Rabbini içinden an"* âyetinin ifade ettiğidir. Allah'ı içinden zikretmesinden murat, onun, lisanıyla söylediği zikirlerin manasını bilmesi, (kalbinde, gönlünde) kemâl, izzet, yücelik, celâl ve azamet sıfatlarını hatırlayıp, devamlı bulundurarak anmasıdır.. Bu böyledir, zira lisanıyla zikirde bulunan kimsenin lisanı, kalben zikirden de uzak olursa, bu faydadan hâli olur. Baksana fakîhler, bir kimse bu lafızların manasını bilmediği ve onlardan hiçbir şey anlamadığı halde, بِعْتُ وَاشْتَرَيْتُ "Aldım, sattım" dediğinde, bu kimsenin alış-verişinin geçerli olmayacağı hususunda ittifak etmişlerdir: İşte burada da böyledir. Bizim söylediğimiz bu hususa, birtakım hükümler bina edilip dayanmaktadır.

Birinci hüküm: Gönül erbabı bazı büyüklerin şöyle dediklerini duymuştum: Bir şeyh, müritlerden birisine halveti ve zikri emretmeyi istediğinde, o kimseye kırk gün halveti ve zahirî ve batini temizlenmeyi, tasfiyeyi emrederdi.. Daha sonra, bu müddet sona erip tam bir temizlik teşekkül ettiğinde, müridine, Allah'ın doksan dokuz ismini okur ve o müride, "Bu isimleri duyduğunda, kalbinin durumunu gözet! Bu isimleri dinlediğinde, kalbinde, bu isimlerden hangisinin tesiri daha kuvvetli ve şevki de daha muazzam oluyorsa, bil ki, Allahu Teâlâ sana ancak, bu muayyen

ismi zikredip anmaya devam etmen vesilesiyle mükâşefe ve gayb kapılarını açar!.." der. Bu, bu babda, bu konuda güzel bir yol olup, hoş bir metottur.

Bu Âyet, Kelam-ı Nefsî'nin Varlığını Gösterir

İkinci hüküm: Kelâmcılar şöyle demektedirler: Bu âyet, "kelâm-ı nefsî"nin mevcudiyetine delâlet eder. Zira Cenâb-ı Hak, Resûlü'ne, Rabbini içinden zikretmesini emredince, nefsî zikrin bulunduğunun tahakkuk ettiğini itiraf etmek gerekir. Kelam-ı nefsînin manası da sadece budur.

Buna göre şâyet onlar "Nefsî zikirden muradın, ilim ve marifet olması niçin caiz olmasın?" derlerse, biz deriz ki: Bu geçersizdir. Çünkü insan, bir şeyi doğrudan doğruya vasıtasız olarak bilemez.. Çünkü o insan, o şeyin bilgisini, ya o şey mevcutken, yahut da mevcut değilken talep eder.. Birincisi bâtıldır, çünkü bu, "hasılı tahsil (var olanı yeniden elde etme) demektir ki, bu imkânsızdır... İkincisi de geçersizdir, çünkü zihin, tasavvur edilemeyen şeyin bilgisinden mahrumdur, gafildir... Bir şeyden habersiz ve gafil olan kimsenin onu talep etmesi, araştırması imkânsızdır. Böylece insanın, "tasavvurâtı" elde edemeyeceği sabit olmuş olur. Bu sebeple de, bunu emretmek imkânsız olmuş olur. Halbuki âyet, "zikr-i nefsî"nin emredildiğine delâlet etmektedir. Binâenaleyh, zikr-i nefsî'nin marifet, ilim ve tasavvurdan başka bir şey, başka bir mana olması gerekir ki, işte elde edilmek istenen netice de budur.

Üçüncü hüküm: Allahu Teâlâ, *"Rabbini içinden... an, zikret"* buyurmuş, "İlahını ve diğer isimleri zikret, an!.." dememiştir. Cenâb-ı Hak, kendisini bu makamda "Rab" ismiyle adlandırmış ve zatını, Hz. Peygamber'e râci olan zamire izafe ederek, "Rabbeke" (Rabbini) demiştir. Bütün bunlar, Allah'ın sonsuz rahmetine O'nun kurbiyyet ve yakınlığına, lütuf ve ihsanına delâlet eder.. Cenâb-ı Hakk'ın bu tabirden maksadı, kulunun, bu ismi duyduğu zaman sevinip neşelenmesidir.. Çünkü "Rab" lafzı, terbiye etmeyi, bakıp büyütmeyi ve lütuf ve ihsanı ihsas ettirmektedir. Kul, bu ismi duyup dinlediğinde, Allah'ın kendisine olan her türlü nimetlerini hatırlar. Gerçekteyse, kulun aklı, Allah'ın nimetlerinin sonsuz kısımlarının en azına dahi ulaşamaz. Nitekim Cenâb-ı Hak, *"Allah'ın nimetlerini saymaya kalkışsanız, mümkün değil, onları sayamazsınız.."* (Nahl, 18) buyurmuştur. Kalpte, bu ilâhî makam inkişâf edince, ümit kuvvetlenir. Bundan sonra kul, Cenâb-ı Hakk'ın, *"Yalvararak ve korkarak"* ifadelerini duyunca, o zaman haşyeti artar. Bu durumda da, kalpte, ümit ve korkuya, haşyete sebep olan şeyler

meydana gelir. İşte o esnada, Hz. Peygamber'in de buyurduğu şu hadiste olduğu gibi, iman mükemmelleşir: لَوْ وُزِنَ خَوْفُ الْمُؤْمِنِ وَرَجَاؤُهُ لَاعْتَدَلَا *"Şâyet, mü'minin korkusu ve ümidi tartılacak olsaydı, onlar mutlaka denk gelir, eşit olurlardı."*[19] Ancak ne var ki burada bir incelik bulunmaktadır, o da şudur: "Rab" sözünü duymak , ümide; "yalvarmak ve korku" ifadelerini duymak ise, korkuya yol açar. Binâenaleyh, ümidi veren şey ile başlanıldığına göre, ümit etme tarafının daha kuvvetli olması gerektiğini anlamış oluyoruz.

Tazarru Hakkında Tasavvufî Bir İzah

İkinci kayıt: Zikirde nazar-ı dikkate alınması gereken şartlardan birisi de, yalvarıp yakarmanın bulunmasıdır. İşte, bu şarta Cenâb-ı Hak, "tazarruan" tabiriyle işaret etmiştir. Bu kayıt nazar-ı dikkate alınması gereken bir kayıttır. Bunun böyle olduğuna, hem naklî hem de aklî delil delâlet etmektedir...

Naklî delile gelince: Bu, Cenâb-ı Hakk'ın, En'âm Sûresi'ndeki, *"De ki: "Karanın ve denizin karanlıkları içinden sizi kim kurtarıyor ki, ona gizli yalvararak dua edersiniz..."* (En'âm, 63) âyetidir.

Aklî delil ise şudur: Şüphesiz, insanın en mükemmel hali, kendisinde şu iki durumun inkişâf etmesiyle meydana gelir:

a) Rububiyyetin izzeti. Bu gaye, Hak Teâlâ'nın, *"Rabbini içinden... an"* ifadesiyle tamamlanmış, kemâle ermiştir.

b) Ubûdiyyet makamının zilletinin müşahade edilmesi. Bu da, ancak Cenâb-ı Hakk'ın, *"yalvararak"* ifadesiyle kemâle erer. Binâenaleyh, insanın içinden yapmış olduğu zikirden, yalvarmaya, tazarrûya geçmesi, Mirac'dan inmeye; tazarrûdan zikre geçmesi ise, Mirâc'a yükselmeye benzer. İşte bu iki hal ile, kudsî ruhların, evliyâullahın Mirac'ı tamamlanır.

Burada şöyle bir incelik bulunmaktadır: Allah'ı tanıma ve bilmenin ayrılmaz vasfı, yalvarıp yakarmak ve korkmak, haşyet duymaktır. Kalben yapılan zikrin, yalvarıp yakarmadan ve haşyetten ayrı olması, ondan ayrı bulunması imkânsızdır. O halde, bu yalvarıp yakarmanın ve haşyetin, korkunun nazar-ı dikkate alınmasındaki fayda nedir? Buna şu şekilde cevap verilebilir: Tazarrû ve korku, mutlak manada, marifetullâh'ın ayrılmaz bir vasfı değildir. Zira, çoğu kez, insanın aklında Allahu Teâlâ'nın hiç kimseye azap etmeyeceği inancı yer eder, kökleşir. Çünkü ikâb, başkasına

19 Keşfu'l-Hafa, (2/166).

eziyet vermektir. Halbuki, Cenâb-ı Hakk'ın başkasına eziyet vermede, elde edeceği bir fayda söz konusu değildir. Durum böyle olunca, hiç kimseye azap etmeyeceği neticesi ortaya çıkar. Bunun böyle olduğuna inanan kimsede, tazarrû ve haşyet, mükemmel bir surette bulunmaz. İşte bu sebepten dolayı Allah, bu iki vasfın mutlaka beraberce bulunması gerektiğini açıkça beyan etmiştir.

Buna bir de şu şekilde cevap verilebilir: Korku, iki kısımdır:

a) İkabdan dolayı olan korku olup, mübtedîlerin (bu işe yeni başlayanların) makamıdır.

b) Celâl ve azâmetten dolayı olan korku. Bu da, muhakkiklerin, hakikat erbâbının korkusudur. Bu korkunun sona ermesi imkânsızdır. Zira, Allah'ın celâlini bilip tanıyan herkesin kalbinde bu korku, en mükemmel bir biçimde bulunur ve devam eder.

Buna da şu şekilde cevap verilebilir: Mükâşefe erbabının iki makamı vardır.

a) Cemâl'in mükaşefesi.

b) Celâl'ın mükaşefesi. Binâenaleyh, onlar Cemâlullah'ı temaşa ettiklerinde hakiki manada yaşar, hayata ererler; Celâl sıfatıyla mükaşefeye erdirildiklerindeyse, şaşırıp, akılları dolanır; kendilerinden geçerek hedefe ulaşamazlar. İşte, zikir makamında, bu iki tarafın da mutlaka nazar-ı dikkate alınması gerekir.

Allah Korkusu Nasıl Olur?

Üçüncü kayıt: Bu, "hîfeten" lafzının ifade ettiği hususdur. Bu kelime, bir başka kıraate göre, "hufyeten" (gizlice) şeklinde okunmuştur. **Zeccâc**, bu kelimenin (hîfeten) aslının, "havfaten" şeklinde olduğunu; vâv'ın, kendisinden önceki harfin harekesi kesreli olduğu için yâ'ya çevrildiğini söylemiştir. Ben derim ki, bu korku birkaç şekilde kendisini gösterir:

1) Kişinin, amellerinde kusurlu davranmış olma korkusu.

2) Neticenin ne olacağı korkusu. Muhakkik, hak erbabının korkusu, kişinin akıbeti hakkında önce geçmiş olan, sebkat etmiş olan ilâhî hüküm-den ötürüdür. Çünkü neticede, ancak başlangıçta sebkat etmiş olan hüküm ortaya çıkacaktır. İşte bundan dolayı Hz. Peygamber (s.a.s) جَفَّ الْقَلَمُ

بِمَا هُوَ كَائِنٌ اِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ *"Kader kalemi, kıyamete kadar olacak olan şeyleri yazıp bitirdi"*[20] derdi.

3) Kişinin, Allah'ın sonsuz ve sınırsız nimetlerine, noksan taati ve kısır zikirleriyle nasıl mukabele edebileceği korkusu... **Şeyh Ebu Bekr el-Vâsıtî** şöyle derdi: "Şükür şirktir; sizler bana, bunun ne demek olduğunu sorarsanız, ben derim ki: Allah en iyisini bilir ya, belki de bundan murat, Allah'ın çeşitli ihsan ve lütuflarına, şükürle mukabelede bulanmaya çalışan kimsenin (bir nevi) müşrik olmasıdır! Çünkü, bu durumda sanki kul, "Senden nimet, bendense şükür" demiş gibi olur.. Bunun, (bir nevi) şirk olduğunda şüphe yoktur.. Ama insan, kusur işlemiş olduğu korkusu ve kendi zilletini ve boyun eğmişliğini, kusurunu itiraf etmekle beraber, şükürde bulunmaya çalışırsa, işte böylece yapılan şükürde kulluk kokusu duyulur, hissedilir."

İkinci kıraate gelince, ki bu "hufyeten" kıraatidir. Bu hususta deriz ki: Mübtediler hakkında, amelleri gizleme tavsiyesi, onların taatlerini riya ve şöhret şaibelerinden korumak gayesiyledir. Yolun sonuna vasıl olmuş mukarreb kimselerin gizlemeleri ise gayretten ileri gelir. Zira muhabbetullah mükemmelleştiğinde, gayret, yani kıskançlık doğurur. Bu, muhabbetullaha dalma ve onda yok olma mükemmelleşip iyice tahakkuk ettiğinde zikir, Hz. Peygamber'in مَنْ عَرَفَ اللهَ كُلَّ لِسَانُهُ *"Allah'ı bilip tanıyan kimsenin dilinin dermanı kesilir"* ifadesine binâen, gizli olarak yapılır..

Duanın Alçak Sesle Olması

Dördüncü kayıt: Bu, وَدُونَ الْجَهْرِ مِنَ الْقَوْلِ *"yüksek olmayan bir sesle"* buyurmasıdır. Bu ifadeden maksat, zikrin, cehr ile gizlilik arasında (orta karar) bir şekilde yapılmasıdır. Nitekim Cenâb-ı Hak, *"Namazında pek bağırma, sesini o kadar da kısma. İkisinin arası bir yol tut..."* (İsra, 110) buyurmuştur. Yine O, **Zekeriyya** (a.s)'dan naklen, *"O, Rabbine gizlice niyaz ettiği zaman..."* (Meryem, 3) buyurmuştur. **İbn Abbas,** şöyle demektedir: "Hak Teâlâ'nın, *"yüksek olmayan bir sesle..."* kaydının manası, kişinin, Rabbisini kendi kendisi duyacak bir biçimde zikretmesidir. Zira, bu tabirden maksat, lisân ile yapılan zikrin bulunmasıdır. Lisân ile yapılan zikir, kişinin kendisinin duyacağı şekilde olduğu zaman, o kimsenin hayali bu zikirden müteessir olur.. Kişinin hayalinin müteessir olması ise, ruhanî ve kalbî zikirde, bir

20 Keşfu'l-Hafâ, 1/332

tür kuvvet meydana getirir. Bu, üç rükundan her biri gittikçe kuvvetlenir ve bu zikirlerin nurları birbirine akseder; bu yansımalar kuvvetin, ruhanî parlaklığın, inkişaf ve mükaşefenin ve cisimler âleminin karanlıklarının basamaklarından, nûr ve karanlığın müdebbiri olan Cenâb-ı Hakk'ın ilâhi nurlarına yükselmenin çoğalmasına ve ziyadeleşmesine sebep olur.

Gudüvv ile Âsâl Vakitlerinin İzahı

Beşinci kayıt: "بِالْغُدُوِّ وَالْآصَالِ" buyruğunun ifade ettiği hususdur. Burada birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Gudüvv lafzıyla ilgili iki görüş vardır:

Birinci görüş: Bu kelime mastardır. Nitekim: "- غَدَوْتُ - غَدُو - غَدْوًا - غُدُوًّا" denilir. غُدُوُّهَا شَهْرٌ *"Sabah gidişi, bir aylık yoldur"* (Sebe, 12) âyetinde de böyledir. Bu, "Onun sabah yolculuğu, bir aylık mesafedir" demektir. Kuşluk (sabah) vakti sonra "gudûv" diye ifade edilmiştir. "Vakti yaklaştı, vakti geldi" manasında da, دَنَا الصَّبَاحُ "sabah yaklaştı" ve دَنَا الْمَسَاءُ "Akşam yaklaştı" denilir.

İkinci görüş: Bu görüşe göre, "gudüvv" kelimesi, "gudve" kelimesinin çoğuludur. **Leys** şöyle der: "Gudüvv" kelimesi, tıpkı "gedevât" gibi cemîdir. Gedevât kelimesinin müfredi, "gudve"dir.

Âyetteki "âsâl" kelimesi hakkında **Ferrâ** şöyle der: "Bunun müfredi, "asl" şeklindedir. "Asl" kelimesinin müfredi de, "asîl" kelimesidir. Nitekim, "Akşam üzeri" manasında جِئْنَاهُمْ مُؤْصِلِينَ "Onlara akşamleyin geldik" denilir. "Asîl" kelimesinin, "asl" kelimesinden alındığı da söylenmiştir. Gün, gecesiyle birlikte, ancak gecenin evvelinden başlar. Gündüzün sonu da, ikinci günün başlangıcına bitişik olan her gündür. Böylece gündüzün sonu, ikinci gün için asl (başlangıç) olan şeye bitişik olduğu için "asîl" diye adlandırılmıştır."

***İKİNCİ MESELE:* Sabah ve Akşam İbadet İstenmesinin Hikmeti**

Bu "zikir", bilhassa sabah ve akşam vaktine tahsis edilmiştir. Bunun hikmeti şudur: "İnsan sabah vakti, âdeta ölüm demek olan uykudan, yine sanki bir hayat gibi olan uyanıklık haline geçer. Âlem de, yokluk demek olan karanlıktan, varlık demek olan aydınlığa geçmiş olur. Akşamleyin ise durum bunun zıddına olur. Çünkü insan o vakitte, hayattan ölüme; âlem de yine o vakitte sırf aydınlıktan, sırf karanlığa geçer. İşte bu iki vakitte, bu hayranlık veren ve kâhir iki değişiklik meydana gelir ki, böylesi

bir değiştirmeye ancak, apaçık bir hikmet ve sonsuz bir kudret sahibi olan Allah kâdir olabilir. İşte bu fevkalâde güzel, hayranlık veren inceliklerden ötürü, Allahu Teâlâ, bilhassa bu iki vakitte "zikir" yapılmasını (ibadet edilmesini) söylemiştir.

Bazı âlimler de şöyle demişlerdir: "Cenab-ı Hak bu iki vakti zikretmiş ve bununla insanın, mümkün oldukça (her vakit) zikir ve ibadete devam etmesini dilemiştir."

İbn Abbas (r.a)'ın, *"Onlar, ayakta iken, otururken ve yanları üstünde (yatarken), hep Allah'ı zikredip anarlar"* (Al-i İmran, 191) âyetini tefsir ederken: "Eğer insan için, bu hallerin dışında dördüncü bir hal olsaydı, Allahu Teâlâ mutlaka o halde de zikri emrederdi" dediği rivâyet edilmiştir. Bu sözden maksat, Allahu Teâlâ'nın, zikri devamlı olarak yapmayı emrettiğini göstermektir.

Ruh ile Beden Arasında Karşılıklı Etki

Altıncı kayıt: Bu, âyetteki وَلَا تَكُنْ مِنَ الْغَافِلِينَ *"Gafillerden olma"* ifadesinin anlattığı hususdur. Buna göre âyetin manası şöyledir: Âyetteki *"sabah ve akşam"* kaydı zikrin her vakit olması gerektiğine; *"gafillerden olma"* kaydı da, kalben yapılan zikrin (anıp hatırlamanın) devamlı olması ve insanın, beşeri güç ve kuvveti nispetinde, bir an dahi olsun, Allahu Teâlâ'nın celâl ve kibriyasını aklından çıkarmaması gerektiğine delâlet eder. Sözün özü şudur: Ruh ile beden arasında hayranlık veren bir münasebet vardır. Çünkü ruh cevherinde meydana gelen her tesirden bir tesir de bedene iner. Bedende meydana gelen her halden de, bazı tesirler ruha yükselir. Baksana insan, ekşi bir şeyi aklına getirip hatırladığında dişleri kamaşır. Kötü bir şeyi ve kızgınlık veren bir hali düşünüp hatırladığında ise, bedeni ısınır. Bütün bunlar, ruhtan bedene geçen birtakım tesirlerdir. Yine insan, herhangi bir amele hep devam ettiği zaman, ruh cevherinde bundan dolayı, köklü ve kuvvetli bir meleke (alışkanlık) meydana gelir. Bütün bu gibi şeyler de, bedenden ruha geçen neticelerdir.

Bunu iyice anladığın zaman biz deriz ki: İnsan, sadece kendisi duyacak bir şekilde, diliyle Allah'ı zikre devam ettiğinde, dil ile yapılan bu zikirden dolayı, hayalde birtakım tesirler doğar. Sonra hayaldeki bu tesirlerden, ruh cevherine daha fazla nur ve parlaklık yükselir. Daha sonra rûha doğan bu

nurlardan, lisana, oradan da hayale tesirler yansır. Sonra da, bir başka defa da, bunlar akla yansır ve bu aynaların birbirinden olan bu nurânî yansımaları devam eder, birbiriyle güç kazanır ve birbiriyle mükemmelleşir. Her mertebedeki nûrun artmasının bir sınırı olmadığı için, bu yüce ve kutsî makamlardaki âriflerin yolculuğunun da bir sonu ve sınırı yoktur. Bu, sâhili olmayan bir okyanus ve sınırı olmayan bir matluptur.

Bil ki âyetteki, *"Rabbini içinden...an"* buyruğu her ne kadar zâhiren Hz. Peygamber (s.a.s.)'e yönelik bir hitap ise de, bütün mükelleflere yönelik umumî bir ifadedir. Herkesin "nefs-i nâtıka"sının cevherinin istidadına göre, belli bir derecesi ve mertebesi vardır. Nitekim Cenâb-ı Allah melekleri anlatırken, (onların) şöyle dediklerini bildirmiştir: *"Bizden, hiçbirimiz müstesna olmamak üzere, her birimiz için malûm birer makam vardır"* (Saffât, 164).

Kul Allah'a Yaklaştıkça İbadetini Artırır

إِنَّ الَّذِينَ عِنْدَ رَبِّكَ لَا يَسْتَكْبِرُونَ عَنْ عِبَادَتِهِ وَيُسَبِّحُونَهُ وَلَهُ يَسْجُدُونَ ﴿٢٠٦﴾

"Şüphe yok ki Rabbinin katındakiler, O'na ibadet etmekten asla kibirlenmezler; O'nu tesbih ederler ve yalnız O'na secde ederler." (A'râf, 206).

Bu âyetle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Allahu Teâlâ, Peygamber'ini zikre ve ona devam etmeye teşvik edince, bunun peşinden, zikre götüren sebepleri kuvvetlendiren hususu da getirerek, *"Şüphe yok ki Rabbinin katındakiler, O'na ibadet etmekten asla kibirlenmezler..."* buyurmuştur. Bunun manası şöyledir: Melekler, onca kıymetli, alabildiğine temiz ve şehvet, gazap sebeplerinden, kin ve haset gibi şeylerden uzak ve beri olmalarına rağmen, ibadete, secdeye, huşûya ve itaate devam ettiklerine göre, insanın, maddeler âleminin zulmetlerine esir olmasından ve beşerî lezzetler ve insanî hususiyetlerle donatılmış olmasından dolayı Allah'a kulluk ve itaate devam etmesi daha evlâdır. İşte

bundan dolayı **Hz. İsâ** (a.s.), *"(Allah) bana, hayatta bulunduğum müddetçe, namazı ve zekatı emretti"* (Meryem. 31) demiştir. Cenâb-ı Allah Hz. Muhammed (s.a.s)'e de, *"Sana ölüm gelinceye kadar Rabbine ibadet et"* (Hicr, 99) buyurmuştur.

***İKİNCİ MESELE:* Allah'ın Mekândan Münezzeh Olması**

Müşebbihe, âyetteki, *"Rabbinin katındakiler"* tabirine tutunarak, "Bu ifadedeki "ind" (katında / yanında) lafzı, bir mekan ve bir yön manasını ihsâs ettirmektedir" demişlerdir. Buna şöyle cevap veririz: "Biz bu sûrede "ثُمَّ اسْتَوٰى عَلَى الْعَرْشِ" (A'raf, 54) âyetini tefsir ederken, Hak Teâlâ'nın bir mekan ve cihette olmasının imkansız olduğuna dâir, pek çok aklî ve naklî delil zikretmiştik. Bunun böyle olduğu sabit olunca, biz, "Bu âyeti te'vil etmek gerekir" deriz. Bunu birkaç yönden izah ederiz:

1) Allahu Teâlâ bir başka âyetinde *"O (Allah) sizinle beraberdir"* (Hadid, 4) buyurmuştur. Şüphe yok ki bu beraberlik cihet ve mekan bakımından değil, Allah'ın fazlı ve rahmetinin bizimle olması bakımındandır. İşte bu, tefsir ettiğimiz âyette de böyledir. Hem sonra hadis-i kudsîlerde, Cenâb-ı Allah'ın, اَنَا عِنْدَ الْمُنْكَسِرَةِ قُلُوبُهُمْ لِأَجْلِي *"Ben, benim için kalpleri kırık (mahzûn) olanların yanındayım"* buyurduğu rivâyet edilmiştir. Buradaki, *"yanındayım"* ifadesinin, mekan ve cihet bakımından bir yanında oluş manasında olmadığı hususunda bir ihtilaf yoktur. İşte âyetteki *"katında"* ifadesinde de böyledir.

2) Bu kelimeden maksat, şeref bakımından yakın (yüksek) oluştur. Nitekim, "Vezirin, padişaha büyük bir yakınlığı vardır" denilir. Bu tabirdeki "yakınlık" ile yer ve cihet bakımından yakınlık kastedilmemiştir. Çünkü padişahın kapıcı ve odacıları (hizmetkârları), yön ve mekan bakımından padişaha, vezirden daha yakındırlar. Şu halde bu sözde, nazar-ı dikkate alınan yakınlığın, mekan ve cihet bakımından olan değil, şeref bakımından yakınlık olduğunu anlıyoruz.

3) Bu, Cenâb-ı Hakk'ın, kendi (katına) izafe ederek, melekleri şereflendirmesidir. Çünkü Hak Teâlâ onları, şerefli ve kıymetli bir yerde yerleştirmiş ve o yeri nurların durağı, ruhların, taatlerin ve iyiliklerin yükseleceği bir yer kılmıştır.

4) Hak Teâlâ, melekleri anlatırken, *"Rabbinin katındakiler..."* buyurmuştur. Çünkü onlar, Allah'ın mahlûkata gönderdiği elçileridir. Nitekim

bir beldede dağınık olarak bulunsalar bile, halifenin ordusu için, "Halifenin katında büyük bir ordusu vardır" denilir. İşte burada da böyledir. Allah en iyi bilendir.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Ebu Bekr el-Esamm (r.h), meleklerin, insanlardan efdal olduğunu ispat için bu âyete tutunmuş ve "Çünkü Allahu Teâlâ, Peygamber'ine ibadet ve zikri emredince, *"Şüphe yok ki Rabbinin katındakiler, O'na ibadet etmekten asla kibirlenmezler"* buyurmuştur. Bu, "Öyleyse senin ibadet etmen için daha çok sebep vardır" demektir. Bu söz ancak, melekler ondan üstün olduğu takdirde doğru olur" (demiştir).

DÖRDÜNCÜ MESELE

Allahu Teâlâ, meleklerin taatleri arasında, ilk olarak, onların Allah'ı tesbih ediyor oluşlarını zikretmiştir. Biliyorsun ki "tesbih", Allah'ı her türlü kötülük ve eksiklikten tenzih etmektir. Bu ise, çeşitli marifet ve ilimleri bilmeye dayanır. Sonra Allah, onların tesbih ettiklerini zikredince, bunun peşi sıra, secde ettiklerini bildirmiştir. Secde, uzuvlarla yapılan bir şeydir. İşte bu sıra, taat ve kullukta asıl olanın, kalbe âit ameller olduğuna; uzuvların amellerinin, kalbin amellerine varıp dayandığına delâlet eder. Âyetteki, *"Yalnız O'na secde ederler"* tabiri, hasr manası ifade eder. Bu, "Onlar, Allah'tan başkasına secde etmezler" demektir. Buna göre eğer, "Âyetteki bu ifade ile, *"Bunun üzerine meleklerin hepsi secde etti"* (Hicr, 30) âyeti nasıl bağdaştırılabilir? Çünkü bu âyette meleklerin, **Hz. Adem** (a.s)'e secde ettikleri anlatılmaktadır" denilirse, şöyle cevap verilir: **Allame Gazâlî**: "**Hz. Adem**'e secde eden melekler, yeryüzü melekleridir. Ama gökyüzündeki büyük melekler **Hz. Adem**'e secde etmemişlerdir" demiştir. Bu hususta şu da söylenebilir: "Âyetteki, *"Yalnız O'na secde ederler"* ifadesi, meleklerin Allah'tan başkasına secde etmediklerini anlatır. Bu da, umûmî bir ifadedir. Ama, *"Meleklerin hepsi (Âdem'e) secde ettiler"* (Hicr, 30) âyeti, hâs bir ifâdedir. Hâs ifâde, âmm (umûmî) olan ifâdeden önce nazar-ı itibara alınır." Bil ki meleklerin, Allah'a kulluğa iyice dalmış olduklarını gösteren âyetler pek çoktur. Nitekim Cenâb-ı Hakk'ın, meleklerin sözü olarak naklettiği, *"Biziz, o saf saf dizilenler, mutlak biz. Biziz o tesbih edenler biz"* (Sâffât, 165-166) âyeti ile *"Melekleri görürsün ki, Rablerine hamd ile tesbih*

ederek Arş'ın etrafını kuşatmışlardır" (Zümer, 75) âyetinde olduğu gibi... Allah en iyi bilendir.

Allah, ümmî peygamber Hz. Muhammed Efendimiz'e, onun âl ve ashabına bol bol salat ü selâm eylesin (Amin).

***

ENFÂL SÛRESİ

Otuzdan otuz altıncı âyetin
sonuna kadar olan kısım hariç,
bu sûrenin hepsi Medenî'dir.
Bu âyetler ise Mekkî'dir.
Sûre, yetmiş beş âyettir.
Bu sûre, Bakara Sûresi'nden sonra
nâzil olmuştur.

بِسْمِ اللهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ

يَسْـَٔلُونَكَ عَنِ الْاَنْفَالِ قُلِ الْاَنْفَالُ لِلّٰهِ وَالرَّسُولِ فَاتَّقُوا اللّٰهَ وَاَصْلِحُوا ذَاتَ بَيْنِكُمْ وَاَطِيعُوا اللّٰهَ وَرَسُولَهٗٓ اِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ ﴿١﴾

"Sana ganimetleri sorarlar. Deki: "Ganimetler Allah'ın ve Resûlü'nündür. O halde mü'minlerdenseniz, Allah'tan sakının, aranızda olan şeyleri düzeltin. Allah'a ve Resûlü'ne itaat edin." (Enfâl, 1).

Bil ki âyetteki, *"Sana ganimetlerden sorarlar"* tabiri şu beş hususun araştırılmasını gerektirir:

1) Soranın kim,

2) Sorulanın kim,

3) Ganimetin ne olduğu,

4) Bunun, ganimetin hangi hükümleri ile ilgili bir soru olduğu; ve

5) Müfessirlerin "enfâl" kelimesini nasıl tefsir ettikleri...

Ganimet Hakkındaki Hükmü Soranlar

1) Bu soruyu soranların kimler olduğu hususunda deriz ki: Âyetteki, *"Sana ganimetleri sorarlar"* tabiri, daha önce kendilerinden bahsedilmemiş kimselerle ilgilidir. Bunun burada, bu şekilde getirilmesi son derece güzeldir. Çünkü bu âyetler nazil olurken, bu soruyu soran belli birisidir. Binâenaleyh soranın o kimse olduğunu söylemek gerekir. Bu hususta soru soranın, ganimet ve enfâl ile ilgisi olan bazı kimseler olduğunda şüphe yoktur. Bu kimseler, sahabeden bazı insanlardır.

2) Bu, sorunun kime sorulduğu meselesidir. Bunun, Hz. Peygamber (s.a.s) olduğunda şüphe yoktur.

Enfâlin Ne Olduğu?

3) "Enfâl" nedir?" meselesi... Biz deriz ki: **Zührî** şöyle demiştir: "Arapçada "nefl" ve "nâfile" kelimeleri, asıldan fazla olan şeyi ifâde ederler. Ganimetlere "enfâl" denilmiştir. Çünkü Müslümanlar, ganimetler hususunda,

kendilerine ganimet almak helâl kılınmamış olan diğer ümmetlere üstün kılınmışlardır. Nâfile namaz da, asıl olan farz namazlara ilave namazlar oldukları için, "nâfile" adını almışlardır. Cenâb-ı Hak da وَوَهَبْنَا لَهُ إِسْحٰقَ وَيَعْقُوبَ نَافِلَةً *"İbrahim'e, İshak'ı ve ilaveten Ya'kûb'u ihsan ettik"* (Enbiya 72) yani, "istediğine ilave olarak **Ya'kub**'u ihsan ettik" buyurmuştur."

4) Bu sorunun, "enfâl"in hangi hükmü ile ilgili olduğu meselesidir: Diyoruz ki: Bu hususta iki izah yapılmıştır:

Enfâl Hakkındaki Birinci Görüş: Âyetteki *"sorarlar"* ifadesi, her ne kadar müphem bir ifade ise de, cevabı belirlemek, o sorunun o belli cevapla ilgili olduğunu gösterir. Hak Teâlâ'nın, *"Sana hayzı sorarlar"* (Bakara, 222) ve *"Sana yetimleri sorarlar"* (Bakara, 220) âyetleri de bunun benzeridir. Bu ifadelerden, bu sorunun hayız ve yetimlerle ilgili hükümlerden biri hakkında olduğu anlaşılıyor. Halbuki o hüküm belli bir hüküm değildir. Fakat cevap, onu belirli hale getirmiştir. Çünkü Cenâb-ı Hak, hayız hakkında, *"Deki: "O bir ezâdır. Onun için hayız zamanında kadınlardan (onlarla cinsi temastan) uzak durun"* (Bakara, 222) buyurmuştur. Binâenaleyh cevap, o sorunun, hayız halinde kadınlarla cinsî münasebette bulunma ile ilgili olduğunu gösterir. Yine Cenâb-ı Allah yetimler hakkında da, *"De ki: "Onları yararlı ve iyi bir hale getirmek hayırlıdır. Şâyet kendileriyle bir arada yaşarsanız onlar sizin kardeşlerinizdir"* (Bakara, 220) buyurmuştur. Binâenaleyh bu belirli cevap, yetimler hakkındaki o sorunun, onların mallarında tasarrufta bulunma ve onlara vekil olma ile ilgili olduğunu gösterir.

Yine Allahu Teâlâ, *"Sana "Rûh"u sorarlar"* (İsra, 85) buyurmuştur. Bu ifadede, sorunun rûhun hangi hususunda olduğunu gösteren bir şey yoktur. Cenâb-ı Hak, bu soruya cevap olarak, *"De ki: "Rûh Rabbimin emrindendir.."* (İsra, 85) buyurmuştur. Bu cevap, sorunun, rûhun muhdes (yaratılmış) veya kadîm olması ile ilgili olduğuna delâlet eder.

İşte "Enfâl" âyetinde de böyledir. Allahu Teâlâ bu sorunun cevabında, *"De ki: "Enfâl (ganimetler), Allah'ın ve Resûlü'nündür"* buyurmuştur. Böylece bu cevap, soruyu soranların "enfâl" hakkındaki sorularının, ganimetin kime verileceği ve buna kimin müstahak olduğu hususunda olduğuna delâlet eder.

İkinci görüş: Âyetteki, *"Sana ganimetleri sorarlar"* ifadesi, "senden ganimetlerden isterler" demektir. Dolayısıyla buradaki "seale" (sorarlar) fiili ile, hadis-i şerifte de rivâyet edildiğine göre, Hz. Peygamber (s.a.s)'den,

kendilerine ganimetlerden vermesini "istediler" manası kastedilmiştir. Zira onlar, "Ey Allah'ın Resûlü, bana şunu ver, bana şunu ver" diyorlardı. Âyetteki, "an" harf-i cerrinin, "min" manasına olması uzak bir ihtimal değildir. Bu görüş, **İkrime**'ye aittir. **Abdullah b. Mes'ûd** (r.a), âyeti, يَسْئَلُونَكَ الْأَنْفَالَ *"Senden ganimetleri istiyorlar"* şeklinde okumuştur.

5) Bu, müfessirlerin, âyetteki "enfâl" ile ne kastedildiği konusundaki görüşlerini anlatmaktır. Deriz ki: O Müslümanların *"enfâl"* hakkında soru sormaları, onlar arasında bu hususta bir çekişmenin ve münakaşanın olduğunu gösterir. Buna şunlar da delâlet eder:

a) Âyetteki, *"De ki: "Enfal Allah'ın ve Resûlü'nündür"* buyruğu, bu cevabın verilmesinin maksadının, onları çekişmekten ve hasımlaşmaktan men etmek olduğunu gösterir.

b) Âyetteki, *"Allah'tan sakının, aranızda olan şeyleri düzeltin"* ifâdesi, onların bunu, aralarına bir husûmet düştükten sonra sorduklarını gösterir.

c) Âyetteki, *"O halde mü'minlerdenseniz... Allah'a ve Resûlü'ne itaat edin"* ifadesi de, aynı şeye delâlet eder. Bunu iyice kavradığında biz diyoruz ki; "Âyette geçen "enfâl" sözünde, kâfirlerden zorla alınmış mallar demek olan ganimetlerin kastedilmiş olması muhtemel olduğu gibi, ganimet dışında bir şeyin kastedilmiş olması da muhtemeldir.

Birinci ihtimalle ilgili olarak şu izahlar yapılmıştır:

1) Hz. Peygamber (s.a.s), ashâbın, Bedir Günü elde ettikleri ganimetleri hem Bedir Savaşı'na katılmış olanlara, hem de katılmamış olan Müslümanlara bölüştürmüştü. Bedir Savaşı'nda bulunmadığı halde bu ganimetten istifade edenlerin üçü Muhâcirlerden, beşi de "Ensar"dandı. Muhacirlerden biri, **Hz. Osman** idi. Çünkü Hz. Peygamber (s.a.s) onu, kızı hasta olduğu için, onun yanında bırakmıştı. Diğer ikisi de **Talha** (r.a) ile **Saîd b. Zeyd** (r.a) idi. Zira Hz. Peygamber (s.a.s), bu ikisini müşriklerin kervanının durumunu gözetlemeleri için göndermişti. Onlar da bunun için Şam yoluna çıkmışlardı. Ensar'dan olan o beş kişiden birisi **Ebu Lübâbe Mervan b. Abdülmünzir** idi. Hz. Peygamber (s.a.s) onu Medine'de kendi yerine vekil bırakmıştı. Bunlardan diğer birisi **Âsım** (r.a) idi. Hz. Peygamber (s.a.s) bunu da, "Âliye"de vekil olarak bırakmıştı. Üçüncüsü, **Haris b. Hatıb** olup, Hz. Peygamber (s.a.s) bunu, Revhâ'dan, kendisine bir haber ulaştırmak üzere **Amr b. Avf**'a göndermişti. Bu beş kişiden dördüncüsü ise, **Haris b. es-Samt** idi. Bu da, Revha'da hastalanıp (kalmıştı). Beşincisi ise **Huvât**

b. Cübeyr'dir. İşte Bedir savaşında bulunmadığı halde ganimet alan Ensar bunlardır. Hz. Peygamber (s.a.s), bunlara da ganimetlerden pay verdi. Dolayısıyla diğer Müslümanlar arasında bu husus dedikoduya sebep oldu. İşte bunun üzerine, bu âyet nazil oldu.

2) Rivâyet olunduğuna göre, Bedir Günü genç olanlar savaştılar ve esir aldılar. Yaşlı Müslümanlar ise, Hz. Peygamber (s.a.s) ile birlikte gerideki saflarda beklediler. Bundan dolayı gençler, "Ganimetler bize âit. Çünkü biz vuruştuk, kâfirleri biz hezimete uğrattık" dediler. İhtiyarlar da, "Biz, sizin gerideki destekçileriniz idik. Eğer bozguna uğrasaydınız, bizim yanımıza gelip toplanacaktınız. Binâenaleyh ganimetleri, bizi dışta bırakarak almayın" dediler, İşte bundan dolayı aralarında bir çekişme meydana geldi ve âyet bunun üzerine nâzil oldu.

3) **Zeccâc** şöyle demiştir: "Âyetteki "enfâl" kelimesi ile "ganimetler" kastedilmiştir. O Müslümanlar, kendilerinden önceki ümmetlere ganimet almak haram olduğu için, bunun hükmünü sormuşlardır." Bu görüş zayıftır. Çünkü bu takdirde, bu sorunun maksadı, sadece Allahu Teâlâ'nın bu hususdaki hükmünü sorup öğrenmek olur. Halbuki biz, delillere dayanarak, bu sorunun, Müslümanlar arasında meydana gelen bir münakaşa ve çekişmeden ötürü sorulduğunu beyan etmiştik.

Enfal Hakkındaki İkinci Görüş: İkinci ihtimale gelince ki bu, âyette bahsedilen "enfâl"in, ganimetten başka bir şey olmasıdır. Böyle olmasına göre, âyetteki "enfâl" kelimesinin tefsiri hususunda şu izahlar yapılmıştır:

a) Bazı rivâyetlerde, **İbn Abbas** (r.a) şöyle demiştir: "Âyetteki "enfâl"den maksat, hayvan, köle veya eşya gibi arada bir savaş olmaksızın, müşriklerden Müslümanlara geçen şeylerdir. Bu gibi şeyler Hz. Peygamber (s.a.s)'e aittir. O, bunları istediği gibi kullanır ve dağıtır"

b) "Enfâl" ile, Allahu Teâlâ'nın ehl-i humus (yani ganimetin beşte birini alacaklar) için, hükmettiği beşte bir pay kastedilmiştir. Bu görüş, **Mücâhid**'indir. **Mücâhid**'e göre ashab, Hz. Peygamber (s.a.s)'den humus (beşte bir) hakkında soru sormuşlar ve âyet bunun üzerine nâzil olmuştur.

c) Âyette bahsedilen enfâl, "seleb"dir. Bu, gâziyi savaşa teşvik için, ganimetlerden elde edeceği hisseye ilave olarak fazladan verilecek şeydir. Bu, mesela halifenin, "Kim savaşta birisini öldürürse, selebi (soykası, atı, silâhı v.s.) ona aittir." Veya bir seriyyeye, "Elde edeceğiniz şey size âittir" veya "onun yarısı, üçte biri, dörtte biri size aittir" demesi gibidir. Halbuki

"enfal"in humusu olmaz. **Sa'd İbn Ebî Vakkas**'ın, şöyle dediği rivâyet edilmiştir: "Kardeşim **Umeyr,** Bedir Günü öldürüldü. Ben de, buna mukabil, **Sa'd İbn el-Âs**'ı öldürdüm ve kılıcını aldım. Kılıç çok hoşuma gitti. Onu, Hz. Peygamber'e getirdim ve "Allah, müşriklerden dolayı yüreğime su serpti... Öyleyse, bu kılıcı bana hibe et!" dedim... Bunun üzerine Hz. Peygamber, *"O, ne benim, ne de senindir; onu, ganimetlerin konulduğu yere bırak!"* dedi. Ben de, kılıcı denilen yere bıraktım. Halbuki, kardeşimin öldürülüp üzerindekilerin alınmasından dolayı içimde, ancak Allah'ın bileceği bir kin ve hınç vardı.. Biraz öteye gitmiştim ki, Hz. Peygamber (s.a.s) bana geldi; işte o zaman, Enfâl Sûresi nazil olmuştu.. Bunun üzerine Hz. Peygamber: *"Ey Sa'd, sen benden kılıcı istedin; halbuki o, benim değildi; o şimdi benim oldu.. O halde, onu alabilirsin.."* buyurdu.

Kâdî şöyle demektedir: "Âyet, bütün bu izahlara muhtemeldir. Âyette, bunların bir kısmını, diğerine tercih etmeye dair bir delil bulunmamaktadır. Eğer hadislerde, bunlardan birini tayin etmeye delâlet edecek sahih bir haber tespit edilirse, o zaman o mânâ verilir; aksi halde bütün bu mana ve izahlar, ihtimal dahilindedir.. Bu manalardan her biri, ayrı ayrı düşünülebileceği gibi, bunların hepsinin birden murat edilmiş olması da caizdir. Çünkü aralarında herhangi bir tenakuz ve çelişki bulunmamaktadır. Ama, bunlardan, doğruya en yakın olan husus şudur: Bununla, Hz. Peygamber (s.a.s)'in, ganimet elde edilmeden önce de sonra da, ganimet mallarından başkasına fazladan bir şeyler verebilmesi murat edilmiştir.. Çünkü bu, cihada teşvik ve gönülleri güçlendirip takviye etmek amacıyla, Hz. Peygamber'e caiz olan bir şeydir. Mesela bu, iyi savaşsın diye harbin başında, veyahut da harpten dönünce birisine fazladan bir şeyler vermek; yahut ona, savaşan kimsenin öldürdüğü kimselerden elde ettiği şeyleri vermek ya da savaşa katılanların bir kısmına, elde ettikleri ganimet mallarından az vererek, ona, Hz. Peygamber'e mahsus olan beşte birlik hisseden olmak üzere, fazladan bir şey vermek... gibidir. Böyle olması halinde, Cenâb-ı Hakk'ın, *"De ki: "Ganimetler Allah'ın ve Resûlü'nündür.."* buyurarak mücahitlerin hak ettiklerine ilave olarak verilen şeyler kastedilmiş olur:

Cenâb-ı Hakk'ın قُلِ الْأَنْفَالُ لِلّٰهِ وَالرَّسُولِ *"De ki: "Ganimetler Allah'ın ve Resûlü'nündür..."* ifadesine gelince, bu hususta şu iki açıklama yapılmıştır:

Birinci açıklama: Bununla şu kastedilmiştir: "Enfâl'in hükmü, Allah ve Resûlü'ne aittir. Allah, hikmetinin gerektirdiği şeye göre, o enfâl'in

taksimatını, Hz. Peygamber'e emretmiştir. Bu, enfâl'in taksimatıyla ilgili mesele, hiç kimsenin görüşüne bırakılmamıştır.

İkinci açıklama: Mücahid, İkrime ve **Süddî** şöyle demişlerdir: Bu ifade, müteakip 41. âyet "فَأَنَّ لِلّٰهِ خُمُسَهُ" ile neshedilmiştir. Bu böyledir, zira Cenâb-ı Hakk'ın, *"De ki: "Ganimetler Allah'ın ve Resûlü'nündür..."* (Enfal, 1) buyruğu, ganimetlerin tamamının Peygamber'e ait olmasını gerektirir.. Böylece Allahu Teâlâ bu hükmü, "humus" (beşte bir) ifade eden âyetlerle neshetmiştir..." Bu, bir kısım rivâyetlerde yer alan **İbn Abbas**'ın görüşüdür.

Buna şu iki yönden cevap verilir:

a) Cenâb-ı Hakk'ın, *"Deki: "Ganimetler Allah'ın ve Resûlü'nündür"* buyruğunun manası, "Bu hususta hüküm, Allah ve O'nun Peyamber'ine aittir..." şeklindedir. Bu mana, bu ifadede daima bulunur ve devam eder.. Binâenaleyh, bunun mensûh olması imkânsızdır.. Daha sonra Cenâb-ı Hak, ganimetlerin beşte dördünün o ganimetleri almış olan kimselerin mülkü olduğuna hükmetmiştir..

b) Beşte biri ifade eden âyet, ganimetin, onu alan kimselerin mülkü olduğuna delalet eder. Halbuki, bu âyette geçen "enfâl" sözü, ganimetlerle değil, "selebi ölünün üzerinden alınan eşya" diye tefsir edilmiştir. Hz. Peygamber (s.a.s), herhangi bir maslahat ve faydadan dolayı, bu malları bazı kimselere vermiştir.

Daha sonra Cenâb-ı Hak فَاتَّقُوا اللّٰهَ وَأَصْلِحُوا ذَاتَ بَيْنِكُمْ *"Allah'a karşı gelmekten sakının, aranızda olan şeyleri düzeltin"* buyurmuştur. Bu hususta da iki bahis bulunmaktadır:

Birinci bahis: Bu, "Allah'ın ikabından korkunuz. Allah'ın ma'siyet dediği şeyleri yapmaya yeltenmeyiniz... Bu gibi haller sebebiyle, aranızdaki çekişme ve düşmanlıkları bırakınız ve Allah'ın Resûlü'nün hükmettiğine razı olunuz." demektir.

İkinci bahis: Cenâb-ı Hakk'ın, *"aranızda olan şeyleri düzeltin"* emri, yani, "Aranızdaki (muhtelif) görüşleri düzeltip ıslâh ediniz..." demektir.. Sözler, insanlar arasında konuşulup meydana geldiği için, tıpkı sırların, kalplerde saklı kalmasından dolayı onlara "zâti's-sudûr" denildiği gibi, sözlere de "zâtu'l-beyn" denilir.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, وَأَطِيعُوا اللّٰهَ وَرَسُولَهُ إِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ *"Mü'minlerdenseniz... Allah'a ve Resûlü'ne itaat edin"* buyurmuştur. Bu âyetten elde edilen mana şudur: "Allahu Teâlâ, ashabı, *"Allah'a karşı gelmekten sakının,*

aranızda olan şeyleri düzeltin" buyruğu ile Resûl'ün hükmüne muhalefet etmekten nehyetmiştir." Sonra da onlara *"Allah'a ve Resûlü'ne itaat edin"* emriyle Resûle tâatte bulunmak suretiyle, itâat etmelerini emretmek suretiyle bu hususu pekiştirmiştir.. Bunu, iyice pekiştirmek amacıyla da, daha sonra *"mü'minlerdenseniz..."* denmiştir ki, bu son ifadeyle Cenâb-ı Hak, şu manayı kastetmiştir: Resûl'ün sizi kendisine davet ve teşvik ettiği o iman, ancak Resûl'e tâati iltizam edip üstlenmekle tam ve mükemmel olur. Binâenaleyh, Resûl'e itâat etme dairesinin dışında kalmaktan sakınınız."

Tâati terk etmenin, imanın yokluğunu, zevâl bulmasını gerektireceğini söyleyenler, bu âyetle istidlâl etmişlerdir. Bunun izahı şudur: "İn" şart edatı ile bir şeye bağlanan, ta'lîk edilen şey, bu şey bulunmadığında o da bulunmaz. Burada da iman, "in edatıyla", "tâat" fiiline bağlanmıştır. Binâenaleyh, taât olmadığı, bulunmadığı zaman, "iman"ın da bulunmaması gerekir. Bu meselenin tamamı, Cenâb-ı Hakk'ın "اِنْ تَجْتَنِبُوا كَبَائِرَ مَا تُنْهَوْنَ عَنْهُ" (Nisa, 31) âyetinin tefsirinde zikredilmiştir. Allah en iyi bilendir.

اِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ الَّذِينَ اِذَا ذُكِرَ اللّٰهُ وَجِلَتْ قُلُوبُهُمْ وَاِذَا تُلِيَتْ عَلَيْهِمْ اٰيَاتُهُ زَادَتْهُمْ اِيمَانًا وَعَلٰى رَبِّهِمْ يَتَوَكَّلُونَ ﴿٢﴾ اَلَّذِينَ يُقِيمُونَ الصَّلٰوةَ وَمِمَّا رَزَقْنَاهُمْ يُنْفِقُونَ ﴿٣﴾ اُولٰئِكَ هُمُ الْمُؤْمِنُونَ حَقًّا لَهُمْ دَرَجَاتٌ عِنْدَ رَبِّهِمْ وَمَغْفِرَةٌ وَرِزْقٌ كَرِيمٌ ﴿٤﴾

"Mü'minler ancak onlardır ki, Allah anıldığı zaman yürekleri titrer, karşılarında O'nun âyetleri okununca, bu onların imanını artırır, onlar ancak Rablerine dayanıp güvenirler. Onlardır ki, namazı dosdoğru kılarlar, kendilerine rızık olarak verdiğimizden Allah yolunda harcarlar. İşte onlar, gerçek mü'minlerin ta kendileridir. Rableri katında dereceler, bağışlanma ve sayısı bitmez, müddeti tükenmez rızk onlarındır" (Enfâl, 2-4).

Gerçek Mü'minin Başlıca Vasıfları

Bil ki Allahu Teâlâ, *"Mü'minlerdenseniz... Allah'a ve Resûlü'ne itaat edin."* buyurup, bu da imanın, taate götürmesini iktizâ edince, Cenâb-ı Hak bu hususu bu âyette, çok iyi bir biçimde açıklayıp tafsilatta bulunarak, imanın, ancak bu tâat ifâ edildiğinde bulunacağını beyan etmek üzere: *"Mü'minler*

ancak ...." buyurmuştur. Bil ki bu âyet, imanın, ancak şu beş husus mevcut olduğunda tahakkuk edeceğine delâlet eder:

Allah Anılınca Kalpleri Titrer

1) Cenâb-ı Hakk'ın, الَّذِينَ إِذَا ذُكِرَ اللهُ وَجِلَتْ قُلُوبُهُمْ *"Onlardır ki, Allah anıldığı zaman yürekleri titrer"* âyetinin beyan ettiği hususdur. **Vâhidî** (r.h) şöyle der: "Arapçada, bir kimse korktuğunda "- وَجِلَ - يَوْجَلُ - وَجَلًا - فَهُوَ وَجِلٌ - أَوْجَلُ" denilir. Nitekim şair de,

لَعَمْرُكَ مَا أَدْرِى وَإِنِّى لَأَوْجَلُ عَلَى إِنَّنَا تَغْدُوا الْمَنِيَّةُ أَوَّلُ

"Ömrüne yemin ederim ki, gerçekten ben çok korktuğum halde, belânın önce kime gelip çatacağını bilmiyorum..." demiştir.

Âyetten kastedilen mana ise şudur. "Mü'min kimse, ancak Allah'tan korktuğu zaman mü'min olur." Cenâb-ı Hakk'ın, *"Rablerine derin saygı göstermekte olanların ondan derileri ürperir..."* (Zümer, 23); *"Rablerinin huzuruna döneceklerinden yürekleri korkarak..."* (Mü'minûn, 57) ve *"ki onlar namazlarda huşûya riâyetkârdırlar..."* (Mi'minûn, 2) âyetleri de böyledir...

Hakikat erbabı şöyle demektedir: Korku iki türlüdür:

a) İkâb korkusu. Cenâb-ı Hakk'ın azabından korkmak.

b) Azamet ve celâl korkusu. İkâb korkusu, günahkârların duyacağı korkudur. Celâl ve azamet korkusuna gelince bu, ister mukarreb melek olsun, isterse mürsel, gönderilmiş bir nebî olsun, mahlûkatın hiçbirinin kalbinden çıkmayan korkudur. Bu böyledir, zira Cenâb-ı Hak, zâtı gereği, bütün mevcudattan müstağnidir, onlara muhtaç değildir. O'nun dışında kalan mevcudat ise O'na muhtaçtırlar. Muhtaç olan kimse, zengin bir hükümdarın huzurunda bulunduğunda, ondan korkar ve ürperir. Bu dehşete kapılma ve korkma, hükümdarın vereceği cezadan dolayı değildir. Aksine bu, muhtaç olan kimsenin, onun kendisinden zengin; kendisinin de ona muhtaç olduğunu bilmesi, böyle bir korku ve ürpermeye sebep olmuştur.

Bunu iyice kavradığın zaman biz deriz ki: Eğer âyette geçen korku ile ikâb korkusu murat edilmişse, bu korku, sırf Allah'ı zikretmekten dolayı bulunmaz. Bu ancak, Allah'ın vereceği cezâyı hatırlamadan dolayı bulunur. İşte, buna lâyık olan korku da budur. Zira bu âyetin maksat ve gayesi, "enfâl"in taksimatı hususunda, Bedir Savaşı'na katılanları Allah ve Resûlullah'a itâat etmeye mecbûr etmek, ilzâm etmektir.

Ama, burada geçen korku ile, ikinci kısım korku murat edilmişse, bu, sırf Allah'ı anmaktan dolayı gerekli ve lâzım olan korkudur. Öyleyse, âyette bir takdirde bulunmaya ihtiyaç yoktur.

Şâyet, "Allah burada, *"yürekleri titrer."*; bir başka âyette de, *"Bunlar, iman edenlerdir. Allah'ın zikriyle gönülleri huzur ve sükûna kavuşur."* (Ra'd, 28) buyurmuştur. Bu iki âyetin arası, nasıl uzlaştırılabilir? Hem, Cenâb-ı Hak, bir başka âyette de: *"... sonra da hem derileri, hem kalpleri Allah'ın zikrine (yatışıp) yumuşar..."* (Zümer, 23) buyurmuştur" denilirse, biz deriz ki: Gönül huzuru ve itminân, ancak yakîn'in vereceği ferahlık ve manevî serinlik ile olur. Göğsün açılması, inşirâh bulması ise ancak tevhîd bilgisi ile olur. Korku da, ancak ceza korkusundan dolayı meydana gelir. Şu halde bu iki durum arasında bir zıtlık bulunmamaktadır; aksine biz bu iki vasfın tek bir âyette bulunduğunu söylüyoruz ki, bu âyet Cenâb-ı Hakk'ın, *"Rablerine derin saygı göstermekte olanların ondan derileri ürperir, sonra da hem derileri hem kalpleri Allah'ın zikrine (yatışıp) yumuşar"* (Zümer, 23) âyetidir. Buna göre mana, "Deriler, Allah'ın azabının korkusundan dolayı ürperir, diken diken olur.. Daha sonra da, onların derileri ve kalpleri, Allah'ın mükâfatını umduklarında yumuşar" şeklinde olur.

Âyetlerin Okunması, İmanlarını Güçlendirir

2) Cenâb-ı Hakk'ın, وَاِذَا تُلِيَتْ عَلَيْهِمْ اٰيَاتُهٗ زَادَتْهُمْ اِيمَانًا *"Karşılarında âyetleri okununca (bu), onların imanını arttırır."* âyetinin ifade ettiği hususdur. Bu, Cenâb-ı Hakk'ın tıpkı, *"Bir sûre indirildiği zaman içlerinden kimi: 'Bu (sûre), hanginizin imanını artırdı?' der"* (Tevbe, 124) âyetinde olduğu gibidir. Sonra, bu âyetle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

"Tasdik" manasında olan imanın artması iki şekilde olur:

a) Bu, **Vâhidî** (r.h)'nin de anlattığına göre, bütün ilim erbabının benimsemiş olduğu görüştür. Buna göre, kimin bu hususta daha fazla ve daha güçlü delili bulunuyorsa, onun imanı daha fazla olur. Zira, delillerin çokluğuna ve kuvvetine göre, şüpheler yok olup, yakîn (kesin bilgi) hasıl olur, meydana gelir. İşte bu hususa, Hz. Peygamber (s.a.s), لَوْ وُزِنَ اِيمَانُ اَبِى بَكْرٍ بِاِيمَانِ اَهْلِ الْاَرْضِ لَرَجَحَ *"Şâyet, Ebu Bekir'in imanı, yeryüzündekilerin imanı ile tartılacak olsaydı, onun imanı ağır basardı..."*[21] sözüyle, işaret etmektedir. Hz.

21 Benzeri bir hadis için bkz: **Ebu Davud**, Sünnet, 8 (4/208); **Keşfu'l-Hafa**, 2/165; **Tirmizi**, Rü'ya, 10 (4/540).

Peygamber, bununla O'nun Allah'a dair bilgisinin daha kuvvetli olduğunu kastetmektedir.

Bu Âyetteki "Artma"dan Maksat

Birisi şöyle diyebilir: Âyette bahsedilen bu "artma, ziyadeleşme" ile, ya delilin kuvvetliliği, veyahut da delillerin çokluğu murat edilmiştir. Delilin kuvvetliliği meselesine gelince, bu geçersizdir. Zira, hiç şüphesiz her delil, birtakım mukaddimelerden meydana gelmektedir. O mukaddimeler de ya, zıddına mani olacak biçimde kesin olurlar, veyahut da böyle olmazlar. Binâenaleyh, zıddına mâni olan kesinlik, bütün mukaddimelerde bulunursa, bu tefsire göre, delillerin bir kısmının diğer bir kısmından daha kuvvetli olması imkânsız olur. Zira, zıddına mani olan kat'iyyet, farklılık kabul etmez.. Eğer, zıddına mani olacak kesinlik, mukaddimelerin tamamında ya da bir kısmında bulunmazsa, bu, delil sayılmaz; aksine bu, bir emâre (ipucu) olur. Bu emâreden meydana gelecek olan sonuç da, ilim değil, bir zan olur. Böylece, bu anlatmış olduğumuz hususlarla, kuvvet bakımından delillerde farklılıkların bulunmasının imkânsız olduğu sabit olur. Delillerin çokluğu itibariyle farklılıkların bulunması da böyledir. Zira, tek bir delil sebebiyle meydana gelen katiyyet, eğer zıddına mâni olursa, bu durumda onun, pek çok delil bir araya geldiğinde daha da kuvvetli olması imkânsız olur. Yok, eğer zıddına mani olmazsa, o delil olmaz. Aksine o, bir emare olur. Böylece de netice, kesin değil, zannî olur. Binâenaleyh, bu te'vilin de zayıf olduğu sabit olmuş olur.

Bil ki, şöyle denebilir: Âyette bahsedilen "artma" ile, hem devam, hem de devamsızlık murat edilmiştir. Çünkü istidlâlde bulunanlardan bazıları, bir anlık durum hariç, ne delili ne de medlulü sürekli zihninde taşıyamaz. Bazı kimselerde, bu durum sürekli olabilir. Bu iki uç arasında, farklı ortamlar ve farklı dereceler bulunmaktadır; işte ziyâdeden murad da budur.

b) Tasdik manasında olan imanın artmasına gelince, bu onların, Allah katından nazil olup kendilerine okunan her şeyi tasdik etmeleri demektir. Hz. Peygamber (s.a.s) zamanında, mükellefiyetler art arda, peş peşe gelince, işte her teklifin meydana gelmesi esnasında, onlar tasdik ve ikrarlarını arttırıyorlardı. Bir kimseyi iki şey hakkında tasdik eden bir kimsenin tasdiki, o kimseyi, tek bir şey hakkında tasdik eden kimsenin tasdikinden daha çoktur. Cenâb-ı Hakk'ın, *"karşılarında âyetleri okununca bu, onların imanını arttırır"* buyruğunun manası, "Onlar, her ne zaman yeni bir âyet

duyup dinlediklerinde, yeni bir ikrarda bulunurlardı" demek olur. Böylece bu, iman ve tasdikte, bir artma olmuş olur.

Bu ifadeyle ilgili bir üçüncü izah da şudur: Allah'ın kudret ve hikmetinin kemâli, ancak, Allah'ın mahlûkatındaki hikmetinin eserleri vasıtasıyla bilinir, anlaşılır. Bu husus, sahili olmayan bir denizdir. İnsan aklı her ne zaman, Allah'ın bir başka şeyi yaratmasındaki hikmetinin eserlerine takılıp kalırsa, bundan, bir şeyi yaratmasındaki hikmetinin ne olduğunu talep edip aramaya geçer. Böylece de bu kimse, birincisinden daha yüce, daha şerefli ve daha mükemmel olan bir mertebeden başka bir mertebeye geçmiş olur. Bu mertebeler sınırsız olunca, hiç şüphesiz ki tecellî, keşf ve marifet mertebeleri de sınırsız olur.

***İKİNCİ MESELE:* İmanın Artıp Eksilmesi Mümkün müdür?**

Âlimler, imanın artma ve eksilmeyi kabul edip etmeyeceği hususunda ihtilaf etmişlerdir. İmanın, inanç, ikrâr ve amelin toplamından ibaret olduğunu söyleyen kimseler, bu âyet ile şu iki yönden istidlâl etmişlerdir:

a) Cenâb-ı Hakk'ın, *"bu, onların imanını artırır"* ifadesi, imanın, artmayı kabul ettiğine delalet etmektedir. Şâyet iman, bilmek ve ikrar etmek, itiraf edip açıklamaktan ibaret olsaydı, o zaman artmayı kabul etmezdi.

b) Allahu Teâlâ, bu beş şeyi zikrederken, bu beş şey ile muttasıf olanlar hakkında, *"İşte onlar, gerçek mü'minlerin ta kendileridir"* buyurmuştur. İşte bu da, bütün bu hasletlerin "iman" ismine dahil olduğuna delâlet eder. **Ebu Hureyre** (r.a)'den rivâyet edildiğine göre, Hz. Peygamber (s.a.s) şöyle buyurmuştur:

اَلْاِيمَانُ بِضْعٌ وَسَبْعُونَ شُعْبَةً أَعْلَاهَا شَهَادَةُ اَنْ لَا اِلٰهَ اِلَّا اللّٰهُ وَأَدْنَاهَا إِمَاطَةُ الْأَذَى عَنِ الطَّرِيقِ وَالْحَيَاءُ شُعْبَةٌ مِنَ الْاِيمَانِ *"İman, yetmiş küsur kısımdır. Bunların en yücesi, Allah'tan başka ilâh olmadığına şahâdet etmektir. En düşüğü ise, eziyet veren şeyleri yoldan gidermektir. Haya da imanın bir şubesidir."*[22] Bu görüşte olanlar, imanın bu üç rüknün toplamından ibaret olduğuna dair, bu âyetle istidlâl ederek şöyle demişlerdir: Çünkü âyet, imanın artmayı kabul ettiğine dair son derece sarih ve açıktır. Halbuki, bilmek ve ikrâr etmek, farklı farklı olmayı kabul etmezler. Binâenaleyh imanın, ikrâr, itikad ve amelin toplamından ibaret olması gerekir. İşte, amelde farklılığın bulunabilmesi sebebiyle, imandaki farklılık ortaya çıkmıştır..."

22 **Müslim**, İman, 57-58 (1/63); **Buhari**, İman, 3.

Yapılmış olan bu istidlâl, zayıftır. Zira biz, devam edip etmemeyle alâkalı olan farklılığın, itikad ve ikrarda da bulunabileceğini beyan etmiştik. Bu kadar şey, imanda farklılığın bulunabileceğini anlatmak hususunda kâfidir. Allah en iyi bilendir.

***ÜÇÜNCÜ MESELE:* Âyetlerin, Dinleyenin imanını Artırma Meselesi**

Cenâb-ı Hakk'ın, *"karşılarında âyetleri okununca, bu onların imanını artırır."* buyruğunun zâhiri, imanda artışın bulunması hususunda müessir olanın o âyetler olduğunu ihsas ettirmektedir. Halbuki durum böyle değildir. Zira, o âyetlerin bizzat kendisi, imanda bir artış gerektirmez. Aksine, eğer böyle olması gerekse bile, bu artmayı gerektiren şey, o âyetleri dinlemektir; yahut da o âyetleri bilmek ve anlamak, itikad ve tasdikte artmayı gerektirir. Allah en iyi bilendir.

3) Hak Teâlâ'nın, وَعَلَىٰ رَبِّهِمْ يَتَوَكَّلُونَ *"Onlar ancak Rablerine dayanıp güvenirler"* âyetinin ifade ettiği hususdur. Bil ki, mü'minlerin vasfı, Hak Teâlâ'nın vaadinde ve vaîdinde sadık olduğuna güvenmek, "Allah ve Resûlü doğru söylemiştir!" demek ve onların sözünün, münafıkların tıpkı, *"Allah ve Resûlü bize, bir aldatıştan başka bir şey vaad etmemiştir"* (Ahzâb, 12) şeklindeki sözleri gibi olmamasıdır. Sonra biz diyoruz ki, Cenâb-ı Hakk'ın bu âyeti hasr ifade eder. Buna göre mana, *"onlar, sadece Rablerine tevekkül ederler"* şeklinde olur. İşte bu hal çok yüce bir mertebe, şerefli bir derecedir. Bu da, insanın, herhangi bir işte sadece Allah'a güvenip dayandığı bir durumda bulunmasıdır..

Bil ki bu üç nitelik, en güzel bir biçimde tertip edilip sıraya konulmuştur. Çünkü, birinci mertebe, Allah'ın ikâbından korkmak mertebesi; ikinci mertebe, Allah'ın tekliflerine boyun eğmek mertebesi ve üçüncü mertebe de, Allah'ın dışındaki şeylerden alâkayı tamamiyle kesip, tamamiyle Allah'ın lütuf ve keremine itimat etmektir. Hatta, Allah'ın dışındaki şeylerden, tamamiyle müstağni olmaktır.

Namaz ve İnfakın Hakikati

4 ve 5) Cenâb-ı Hakk'ın, الَّذِينَ يُقِيمُونَ الصَّلٰوةَ وَمِمَّا رَزَقْنَاهُمْ يُنْفِقُونَ *"Onlar namazı dosdoğru kılar ve kendilerine rızık olarak verdiğimizden (Allah yolunda) harcarlar"* âyetinin ifade ettiği hususlardır. Bil ki, daha önce geçmiş olan üç mertebe, insanların kalpleri ve gönülleri, içleri hakkında nazar-ı dikkate alınan hallerdir. Cenâb-ı Hak daha sonra, bu durumlardan, insanların zahirî hallerinin gözetilmesine geçmiştir. Zahirî olarak nazar-ı dikkate

alınan tâatlerin başı, bedeni namazda; malı da Allah'ın rızasında harcayıp tüketmektir. Bu ifadeye zekâtlar, sadakalar, sıla-i rahimler, cihat hususundaki infaklar, harcamalar ve camilere, köprülere yapılacak olan infaklar da dahildir.

Mu'tezile şöyle demektedir: "Allahu Teâlâ, kendisine vermiş olduğu rızıklardan infakta bulunan kimseleri methetmiştir. Halbuki ümmet, haram olan şeylerden infakta bulunmanın caiz olmayacağı hususunda ittifak etmişlerdir. Bu da haramın, rızık olmayacağına delâlet eder." Bu söz, defalarca geçmişti.

Bil ki Allah, mü'minler hakkında bu beş hali ve sıfatı zikredince, o vasıfları taşıyan kimseler için de şu üç şeyin bulunduğunu belirtmiştir:

Birincisi: Bu, أُولٰئِكَ هُمُ الْمُؤْمِنُونَ حَقًّا *"İşte onlar, gerçek mü'minlerin ta kendileridir"* âyetinin ifade ettiği hususdur. Bu ifadeyle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Âyetteki "hakkan" kelimesinin ne ile ilgili olduğu hususunda iki görüş bulunmaktadır:

a) Bu kelime "أُولٰئِكَ هُمُ الْمُؤْمِنُونَ" buyruğu ile ilgilidir. Yani, *"Gerçekten, hakikaten mü'min olanlar onlardır"* demektir.

b) Cümle, أُولٰئِكَ هُمُ الْمُؤْمِنُونَ *"İşte onlar, mü'minlerin ta kendileridir"* ifadesinde tamamlanmıştır. Daha sonra tekrar söze başlanarak, "حَقًّا لَهُمْ دَرَجَاتٌ" buyurmuştur,

İKİNCİ MESELE

Âlimler, âyetteki "hakkan" kelimesinin mansub oluşu hususunda birkaç izah zikretmişlerdir:

1) **Ferrâ** şöyle demiştir: Bunun takdiri أُخْبِرُكُمْ بِذٰلِكَ حَقًّا "Bunu size bir hak (gerçek) olarak haber veriyorum" yani "gerçek bir haber verişle, haber veriyorum" şeklindedir. Şu âyet de bunun benzeridir: أُولٰئِكَ هُمُ الْكَافِرُونَ حَقًّا *"İşte onlar gerçek kâfirlerin ta kendileridir"* (Nisa, 151).

2) **Sibeveyh** de şöyle der: "Bu, kendisine sözün delâlet ettiği mahzûf bir fiilin, te'kidî mef'ûl-ü mutlakıdır. Buna göre ifadenin takdiri, وَإِنَّ الَّذِى فَعَلُوهُ كَانَ حَقًّا صِدْقًا "Onların yaptıkları o şey, doğru olan bir hak idi" şeklindedir.

3) **Zeccâc**, bu ifadenin takdirinin أُولٰئِكَ هُمُ الْمُؤْمِنُونَ أُحِقُّ ذٰلِكَ حَقًّا "İşte onlar mü'minlerdir. Ben, bunu bir hak (gerçek) olarak bildiriyorum.." şeklinde olduğunu söylemiştir.

ÜÇÜNCÜ MESELE: İnsanın Kesin İfade ile "Ben Mü'minim" Demesi Hakkında

Âlimler, mü'min bir kimsenin, "Ben mü'minim" diyebileceği hususunda ittifak etmişler, fakat bir kimsenin, "Ben gerçekten mü'minim" deyip diyemeyeceği hususunda ihtilaf etmişlerdir. Bundan dolayı **Şâfiî** âlimleri, "Evlâ olan, insanın, "İnşaallah ben mü'minim" demesidir. Ama "Ben gerçekten mü'minim" diyemez" derlerken; **Hanefî** âlimleri, "Evla olan, insanın, "Ben gerçekten mü'minim" demesidir. Ama insanın, "İnşaallah (eğer Allah dilerse), ben mü'minim" demesi caiz değildir" demişlerdir.

Bir kimsenin, "İnşaallah ben mü'minim" diyebileceğini söyleyenlerin iki mukaddimeleri vardır:

Birinci mukaddime: Bunun, imanın mevcudiyetinde bir şekkin bulunmasından ötürü olmasıdır.

İkinci mukaddime: Durumun böyle olmamasıdır.

Birinci mukaddimenin izahı şöyledir: **Şâfiî** (r.h)'ye göre iman, itikad, ikrâr ve amel üçlüsünün toplamından ibarettir. İnsanın sâlih amelleri yerine getirebilmiş olup olmaması hususunun şüpheli bir şey olduğu kesindir. Halbuki bir mahiyetin (şeyin), parçalarının birinde bulunan şüphe, o şeyin mevcut olup olmadığı hususunda da bir şüpheyi gerektirir. Binâenaleyh insan, her ne kadar kesin olarak itikad ve ikrarın bulunduğunu söylese de, amelin (tam olarak) bulunduğu hususunda şüphe edince, amel hususundaki bu şüphe, o kimsenin, kendisinde imanın bulunduğu hususunda da şüphe etmesini gerektirir.

Ebu Hanife (r.h)'ye göre ise iman; itikad ve ikrarın toplamına denilip, amel (ibadet), iman isminin dışında sayıldığı için, ameller hususundaki şüpheden dolayı, imanın olup olmadığı hususunda şüphelenmek gerekmez. Binâenaleyh "iman, üç şeyin toplamından ibarettir" diyenlere göre, imanın olup olmadığında şüphe bulunduğu; "Amel, iman vasfının dışındadır" diyenlere göre ise, imanın mevcudiyeti hususunda bir şüphenin olmayacağı sabit olmuş olur. İşte bu duruma göre, iki mezheb arasındaki ihtilafın sadece lafızda olduğu ortaya çıkmış olur.

İmanda İstisna Yani "İnşaallah Mü'minim" Demek

İkinci mukaddimeye gelince, ki bu, insanın, imanı olduğu hususunda bir şüphesi olmadığı halde, "Ben, inşaallah mü'minim" demesidir. Bu husta da şu izahlar yapılmıştır:

1) Mü'minlik bir insan için en şerefli bir sıfat, en kıymetli bir ündür. Bu durumda "ben mü'minim" deyince sanki kendisini büyük bir övgü ile methetmiş olur. Binaenaleyh bu kimsenin, kalbinde bir mahviyyete ve ucbün (kendini beğenmenin) zevaline sebep olsun diye, "inşaallah" demesi gerekir. Rivâyet olunduğuna göre **Ebu Hanife** (r.h), **Katade**'ye: "Niçin imanında istisna yapıyorsun (yani inşaallah diyorsun)?" dediğinde, o: "**Hz. İbrahim** (a.s)'in, *"Ceza günü, kusurlarımı bağışlamasını umduğum da O (Allah'tır)* "(Şu'ara, 82) şeklindeki sözünde, **Ebu Hanife** (r.h) ona, *"Allah: "Buna inanmadın mı yoksa?"* dediğinde söylediği, *"inandım"* (Bakara, 260) şeklinde sözünde ona "uysan ya..." dedi. Ben de diyorum ki: **Katâde, Ebu Hanife**'ye şöyle diyerek cevap verebilirdi: "Fakat **Hz. İbrahim**, *"inandım"* dedikten sonra, *"Fakat kalbimin yatışması için (ölüleri nasıl dirilttiğini görmek istiyorum)"* (Bakara, 260) dedi ve böylece itminanının artmasını istedi. İşte bu da, mutlaka iman hususunda "inşaallah" denilmesine delâlet eder."

Kâmil İmanın Şartları

2) Allahu Teâlâ bu âyette, bir kimsenin ancak o beş sıfata sahip olduğu zaman mü'min olacağını belirtmiştir:

a) Allah'tan korkmak (ittika etmek),

b) Allah'ın dininde samimî ve ihlaslı olmak,

c) Allah'a dayanıp tevekkül etmek,

d) Allah rızası için namaz kılmak,

e) Allah rızası için zekat vermek. Allahu Teâlâ âyetin başında "hasr" manasını ifade eden bir kelime de kullanmıştır. Bu, إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ *"Mü'minler ancak onlardır ki"* tabiridir. Yine O, âyetin sonunda da, *"İşte onlar, gerçek mü'minlerin ta kendileridir"* buyurmuştur ki, bu ifade de "hasr" manasındadır. Binâenaleyh âyet bu manaya delâlet edip, insanın da kendisinde bu beş sıfatın bulunduğuna dair kesin söz söylemesi imkansız olduğuna göre, "İnşaallah ben mü'minim" demesi daha uygun olur.

Rivâyet olunduğuna göre, birisi **Hasan el-Basrî**'ye: "Sen mü'min misin?" diye sorunca, o: "İman iki çeşittir. Eğer sen benim, Allah'a, meleklerine, kitaplarına, peygamberlerine ve âhiret gününe iman edip etmediğimi soruyorsan, ben mü'minim. Yok sen, *"Mü'minler ancak onlardır ki, Allah anıldığı zaman yürekleri titrer..."* âyetinin anlattığı manada bir mü'min olup

olmadığımı soruyorsan, Allah'a yemin ederim ki, onlardan olup olmadığımı (tam) bilemiyorum" demiştir.

3) Kur'an-ı Kerim, mü'min olan herkesin, cennetliklerden olduğunu gösterir. Binâenaleyh bir kimsenin mü'min olduğunu söylemek, o kimsenin cennetliklerden olduğunu kesin olarak söylemeyi gerektirir. Halbuki bunu söylemeye imkan yoktur. İşte bu hususta da böyledir. **Sevrî**'nin şöyle dediği nakledilmiştir: "Bir kimsenin gerçek mü'min olduğu iddia edilir de, sonra da onun cennetlik olduğuna şahâdet edilmezse, âyetin yarısına iman edilmiş olur." Bu sözden şu netice çıkar: O kimsenin, cennetliklerden olduğunu söylemek imkânsız olduğuna göre, onun kesin olarak mü'min olduğunu söylemek de imkânsızdır.

4) İman, kalbin tasdikinden ve bilmesinden ibarettir. Buna göre bir kimse ancak, bu tasdik ve bilgi kalbinde bulunup, aklından hiç çıkmadığı zaman gerçekten mü'min olur. Fakat bu husus zâil olunca, o kimse ancak Allah'ın hükmüne göre mü'min olur. Ama işin özünde ise, hayır!..

Bunu iyice kavradığında, bil ki insanın "inşaallah (eğer Allah dilerse, ben mü'minim)" sözünün iman vasfının devam etmesi ve herhangi bir gaflet ve zuhûl bulunmaksızın, devamlı bir şekilde bu manada imanın onun kalbinde ve kafasında bulunuşu ile ilgili olması uzak bir ihtimal değildir. Bu, ihtimal dahilindedir.

5) "Muvâfât" ashabı şöyle derler: "Bir kimsenin, bulunduğu anda mü'min olmasının şartı, imanlı olarak ölmesidir. Bu şart ise, ancak ölürken gerçekleşir. Dolayısı ile bu husus bilinemez, meçhuldür. Meçhul olan bir şarta bağlı olan şey de meçhuldür. İşte bu sebepten ötürü, "inşaallah ben mü'minim" denilmesi güzel olur.

6) Kişinin, "inşaallah ben ölürken mü'minim" demesi... Bundan maksat, bu istisnayı (inşaallah'ı) neticeye ve sonuca havale etmektir. Çünkü bir kimse, her ne kadar o anda mü'min ise de, bu imanın neticede (ölüm esnasında) bulunmaması farzedildiğinde, yok gibi olur ve asla bundan bir fayda elde edilemez. İşte bu istisnanın belirtilmesinin maksadı, böylesi bir hususturur.

7) "İnşaallah" sözü, kesinliğe ve kat'îliğe ters değildir. Baksana Allah da, *"Andolsun ki Allah, Resûlü'nün gördüğü rüyanın hak olduğunu tasdik etmiştir. İnşaallah, emniyet içinde, başlarınızı tıraş ettirerek veya kısaltarak, korkusuzca mutlaka Mescid-i Haram'a gireceksiniz"* (Fetih, 27)

buyurmuştur. Halbuki Allahu Teâlâ, şek ve şüpheden münezzehtir. Binâenaleyh O'nun bu "inşaallah"ı kullarına bir öğretme olarak zikrettiği anlaşılır. İşte burada da evlâ olan, işlerin Allah'a havale edildiğini gösteren bu kelimeyi kullanmaktır. Böylece bu kelimenin bereketi sayesinde, imanın devamı sağlanmış olur.

8) Bir grup selef ulemâsı, bu kelimeyi kullanmışlardır. Onların bu görüşünü destekleyen delili, biz de Allah'ın kitabında görmekteyiz. Bu, *"İşte onlar, gerçek mü'minlerin ta kendileridir"* âyetidir. Bunlar, Allah'ın ilmine ve hükmüne göre mü'min olanlardır. Binâenaleyh bu ifade, hem böyle olan, hem de böyle olmayan kimselerin olduğuna delâlet eder. Dolayısıyla mü'min bir kimse, "inşaallah (ben mü'minim)" der. Böylece de Cenâb-ı Allah, onu bu sözünün bereketi ile, ikinci kısımdakilerden değil de, birinci kısımdakilerden kılar.

"İnşaallah" ifadesinin, burada söylenmesinin câiz olmadığını söyleyenler de görüşlerinin doğruluğuna şu şekilde delil getirmişlerdir:

a) Hareket eden bir kimse "Ben hareket ediyorum" diyebilir. Fakat "inşaallah ben hareket ediyorum" demesi caiz değildir. Oturan veya ayakta duran kimse için de durum aynıdır. Binâenaleyh bu konuda da, mü'min bir kimsenin "ben mü'minim" demesi gerekir, "inşaallah ben mü'minim" demesi câiz değildir. Cismin, gelecekte hareket etme halinden çıkacak olması, şu anda hareket ettiğini söylemeye mani olmadığına göre, istikbalde imanın zâil olma ihtimali, şu anda o kimsenin mü'min olduğunu söylemeye mâni değildir.

b) Allahu Teâlâ, *"İşte onlar, gerçek mü'minlerin ta kendileridir"* buyurmuş ve o kimselerin gerçekten mü'min olduklarını söylemiştir. Binâenaleyh insanın, "inşaallah" demesi, Allahu Teâlâ'nın kesinkes mevcut olduğunu söylediği bir şey hususunda şek ve şüphe etmeyi gerektirir ki, bu câiz değildir.

Bunların birinci görüşlerine şu şekilde cevap verebiliriz: "İnsanın mü'min oluşu ile hareket edici olması arasında, bahsettiğimiz birçok yönden fark vardır. Bu ikisi arasında, böyle bir fark bulununca, bunları aynı şekilde değerlendirmek imkansız olur."

İkinci görüşe de şöyle cevap veririz: "Allahu Teâlâ, âyette bahsedilen sıfatlara sahip olan kimselerin gerçekten mü'min olduklarını söylemiştir. Halbuki şartın bulunup bulunmadığında şüphe vardır. Şarttaki şüphe,

meşrutta (onun şart koşulduğu şeyde) de şüpheyi gerektirir. Bu da, bizim görüşümüzü kuvvetlendirir." Allah en iyi bilendir.

İkincisi: Cenâb-ı Hakk'ın, âyette bahsedilen beş sıfata sahip olan kimseler için verdiği ikinci hüküm, لَهُمْ دَرَجَاتٌ عِنْدَ رَبِّهِمْ *"Rableri katında dereceler... onlarındır"* buyruğunun belirttiği hususdur. Bu, "onların, birbirlerinden üstün mertebeleri vardır" demektir.

Bil ki âyette bahsedilen sıfatlar iki kısımdır: İlk üçü, kalp ve ruhla ilgili sıfat ve hallerdir. Bunlar, korku, ihlâs ve tevekküldür. Son iki sıfat ise, zâhirî amel ve huylarla ilgilidir. Bu amellerin ve huyların kalbin saflaştırılıp, marifetullah ile nurlandırılmasında tesirleri olduğunda şüphe yoktur. Tesir eden şey ne kadar kuvvetli olursa, tesirin de o nispette kuvvetli olacağı, bunun aksinin de aksi şekilde olacağı, şüphesizdir. Dolayısıyla bu huyların ve amellerin çeşitli derece ve mertebeleri olduğuna göre, marifet ve bilginin de derece ve mertebeleri vardır ki işte âyetteki, *"Rableri katında dereceler... onlarındır"* ifadesi ile kastedilen budur. Cennetteki mükafatlar da, bu hallere göre ayarlanır. Binâenaleyh ruhânî saadetlerin mertebelerinin, hem ölümden önce, hem de sonra bulundukları sabit olmuş olur. Cennette bulunan saadet mertebeleri ise çok ve farklı farklıdır. İşte bundan dolayı Allahu Teâlâ, *"Rableri katında dereceler... onlarındır"* buyurmuştur.

Eğer: "Daha aşağı derecede olan, daha üst derecede olan için, yüce derecelerin olduğunu anlayınca, kalbi mahzunlaşır ve hayatın tadı kaçar. Bu ise, cennet mükafatının "rızk-ı kerim" olmasını zedeler" denilirse, buna şöyle cevap veririz: "Her kişinin, kendisine ait saadeti içine dalıp gömülmesi, o kişide bir kin ve hasedin doğmasına mani olur. Netice olarak diyebiliriz ki: Âhiret halleri, ancak isim bakımından dünya halleri ile bir münasebet arz ederler.

Üçüncüsü ve Dördüncüsü: Cenâb-ı Allah'ın وَمَغْفِرَةٌ وَرِزْقٌ كَرِيمٌ *"Bir bağışlanma ve sayısı bitmez, müddeti tükenmez bir rızık onlarındır"* ifadesinin anlattığı şeydir. Âyette geçen mağfiret (bağışlanma) ile, Allahu Teâlâ'nın, onların günahlarını bağışlaması; rızk-ı kerîm (bitmez-tükenmez rızık) ile de, cennet nimetleri kastedilmiştir.

Kelâmcılar şöyle derler: "Bunun rızk-ı kerim oluşu, o nimetlerin temiz, devamlı ve ikram ve saygı vasfına bürünmüş olmalarıdır. İşte bütün bunların toplamı, "sevâp" ve "mükâfat" tarifini ortaya kor"

Ârifler şöyle demişlerdir: "Âyetteki "mağfiret" ile, Allah'tan başkası ile meşgul oluştan dolayı, insanın kalbinde meydana gelen zulmetleri (karanlıkları) silip götürme; "rızk-ı kerim" ile de, marifetullah ve muhabbetullaha gömülme sebebiyle doğacak olan nurlar kastedilmiştir."

Vâhidî de şöyle demektedir: "Dilciler şöyle demektedir: Kerîm, övünülen ve güzel görünen her şeyi içine alan bir isimdir. Kerîm, kendisine muhtaç olunan şeyler hakkında, övülmüştür, methedilmiştir. Gerek Allahu Teâlâ, gerekse Kur'an-ı Kerim, "Kerîm" vasfıyla nitelenmiştir. Nitekim إِنِّي أُلْقِيَ إِلَيَّ كِتَابٌ كَرِيمٌ *"... Doğrusu, bana çok şerefli bir mektup bırakıldı"* (Neml, 29); *"... her sınıftan güzel..."* (Lokman, 10); *"ve sizi şerefli bir mevkiye sokarız"* (Nisa, 31) ve *"onlara çok güzel söz söyle"* (İsrâ, 23) buyurmuştur. O halde, rızk-ı kerîm, kıymetli, üstün ve güzel olan rızık demektir.

Hişâm İbn Urve de şöyle demiştir: "Cenâb-ı Hak bu ifade ile, onlara cennette hazırladığı lezzetli yiyecek içecekler ile, güzel faydalanma ve yaşayışı kastetmiştir." Ben derim ki, bizim burada, ruhanî, manevî lezzetlerin, maddi lezzetlerden daha güzel olduğunu beyan etmemiz gerekir. Biz bu manayı, bu kitabın pek çok yerinde ele alıp izah ettik. Bu durumda, âyette bahsedilen kerîm rızkın, ruhanî ve manevî lezzetler olduğu, bunların da marifetullah, muhabbetullah ile, kulluk şuuruna gark olmak olduğu ortaya çıkar.

Birisi şâyet, "Âyetin zâhiri, bu beş şey ile vasfedilmiş kimsenin ikâbdan (cezadan) kurtulduğuna, ve mükafata nail olduğuna hükmedilmiş olduğunu gösterir. Bu da, kulun üzerinde, bu beş şeyin dışında başka bir mükellefiyetin bulunmamasını gerektirir. Halbuki bu, Müslümanların icmâsıyla batıl olan bir husustur. Zirâ insanların oruç tutmaları, haccetmeleri ve diğer farzları da mutlaka yerine getirmeleri gerekir" derse, biz deriz ki:

Allahu Teâlâ söze: *"Mü'minler ancak onlardır ki, Allah anıldığı zaman yürekleri titrer, karşılarında âyetleri okununca bu, onların imanını arttırır, onlar ancak Rablerine dayanıp güvenirler..."* buyruğu ile başlamıştır. Halbuki, bütün mükellefiyetler, bu iki cümlenin hükmüne dahildir. Ancak ne var ki Cenâb-ı Hak, batınî hallerin en şereflisinin tevekkül; zahirî amellerin en kıymetlisinin de namaz ve zekât olduğuna dikkat çekmek için, batınî sıfatlardan, özellikle tevekkülü; zahirî amellerden de namaz ve zekâtı bilhassa zikretmiştir.

كَمَآ اَخْرَجَكَ رَبُّكَ مِنْ بَيْتِكَ بِالْحَقِّ وَاِنَّ فَرِيقًا مِنَ الْمُؤْمِنِينَ لَكَارِهُونَ ﴿٥﴾ يُجَادِلُونَكَ فِى الْحَقِّ بَعْدَ مَا تَبَيَّنَ كَاَنَّمَا يُسَاقُونَ اِلَى الْمَوْتِ وَهُمْ يَنْظُرُونَ ﴿٦﴾

"Rabbin seni tam isabetli olarak evinden çıkardığı zaman da (durum böyle idi). Çünkü mü'minlerden bir zümre muhakkak ki isteksizdirler! Hak apaçık meydana çıktıktan sonra bile onlar bu hususta sanki gözleri göre göre ölüme sürükleniyorlarmış gibi seninle mücadele ediyorlardı" (Enfâl, 5-6).

Bedir Savaşıyla İlgili Nüzul Sebebi

Âyetle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Bil ki, "كَمَا اَخْرَجَكَ رَبُّكَ" buyruğu, herhangi bir şeyin, bu çıkarmak fiiline benzetildiğini göstermektedir. İşte bu sebeple âlimler bu hususta şu izahları ileri sürmüşlerdir:

a) Hz. Peygamber (s.a.s), Bedir Günü müşriklerin sayısını çok, Müslümanları da az görünce, onları savaşa teşvik etmek için, مَنْ قَتَلَ قَتِيلًا فَلَهُ سَلَبُهُ وَمَنْ أَسَرَ أَسِيرًا فَلَهُ كَذَا وَكَذَا *"Kim savaşta, ölmek üzere olan bir kimseyi öldürürse, o kimsenin üzerindeki eşyası, silâhı, o öldürenindir. Kim de bir esir alırsa, ona da şöyle şöyle şeyler, vardır"*[23] buyurdu.. Müşrikler hezimete uğradığında **Sa'd İbn Übâde** "Ey Allah'ın Resûlü, bir grup sahaben ve kavmin, canlarını feda ettiler. Onlar, korku ve canlarını feda etme hususunda cimrilik yaparak, savaştan geri durmadılar. Ancak ne var ki onlar, tuzağa düşürülmen konusunda, üzerine titrediler. Binâenaleyh, sen (bu savaşan kimselere), belirlediğin şeyleri verirsen, geriye kalan Müslümanlara bir şey kalmaz" deyince, Allahu Teâlâ, *"Sana harp ganimetlerinin hükmünü sorarlar. De ki: "Bu ganimetler Allah'ın ve Resûlü'nündür"* (Enfâl, 1) âyetini indirdi. Yani, "Peygamber, bu hususta dilediğini yapar..." demektir. Böylece Müslümanlar, Peygamber'den bir şey istemekten çekindiler ve bazılarının içinde de, bir memnuniyetsizlik kalıverdi.

23 **Ebu Davud**, Cihad, 144 (3/70); **Tirmizî**, Siyer, 13 (4/131) (kısmen).

Âyetteki Benzetmenin İzahı

Keza, Hz. Peygamber (s.a.s) Bedir Günü savaşa çıkınca, ashabın bir kısmı ileride açıklayacağımız üzere, bu savaşı hoş karşılamamışlardı. Binânaleyh Cenâb-ı Hak, *"De ki: "(Bu) ganimetler Allah'ın ve Resûlü'nündür"* (Enfâl, 1) buyurunca, kelamın takdiri şöyle olur: "Onlar başlangıçta razı olmasalar da, enfal (ganimetler) hakkındaki bu hükme razı oldular. Nasıl ki onlar önce razı olmadıkları halde Rabbin seni evinden çıkarmıştı." Bu izah, bu konuda zikredilen izahların en güzelidir.

b) Takdirin, "Hoş görmemelerine rağmen, Allah'ın seni, savaşa çıkarma ile ilgili hükmü sabit olduğu gibi yine hoş görmedikleri halde "enfâl"in Allah'a ait olduğu hükmü de sabit olmuştur" şeklinde olması.

c) Cenâb-ı Hak, *"İşte onlar, gerçek mü'minlerin ta kendileridir"* buyurunca, takdir, Allah'ın savaş için seni evinden çıkarma ile ilgili hükmü hak olduğu gibi, onların mü'min oldukları hususundaki hükmü de haktır, gerçektir" şeklinde olur.

d) **Kisâî,** bu ifadenin başındaki kâf harfinin, Hak Teâlâ'nın bundan sonra gelen, *"seninle mücadele ediyorlardı..."* ifadesine taalluk ettiğini; ifadenin takdirinin ise, "Bir grup mü'minin hoş görmemesine rağmen, Rabbin seni isabetli olarak evinden çıkardığı gibi, işte aynı şekilde, onlar savaşmayı istemiyor ve bu konuda seninle mücadele ediyorlar" şeklinde olduğunu söylemiştir. Allah en iyi bilendir.

İKİNCİ MESELE

Cenâb-ı Hak "min beytike" ifadesiyle, Hz. Peygamber'in, Medine'deki evini veyahut da, Medine'nin bizzat kendisini kastetmiştir. Çünkü Medine, Hz. Peygamber'in bizzat hicret yurdu, gerçek manada oturduğu, ikamet ettiği vatanıdır. Buna göre âyetin manası, "Seni Rabbin, hikmet ve doğruluk dolu bir çıkarışla çıkardı.." şeklinde olur. Cenâb-ı Hakk'ın, وَإِنَّ فَرِيقًا مِنَ الْمُؤْمِنِينَ لَكَارِهُونَ *"Çünkü mü'minlerden bir zümre muhakkak ki isteksizdirler"* buyruğu, hâl mahallinde olan bir cümledir. Yani, "Seni, Rabbin, onların istememesine rağmen çıkardı..." demektir.

Şâm'dan Mekke'ye Giden Kureyş Kervanı

Rivâyet olunduğuna göre, bir Kureyş kervanı, içinde pek çok mal bulunduğu ve kırk binitli olduğu halde Şam'dan yola çıkmıştı. **Ebu Süfyân, Amr İbnu'l-As** ve diğer bazı kimseler de bunlar arasında bulunuyordu.

Bunun üzerine Hz. Cibril, bu durumu Allah'ın Resulü'ne haber verdi. Allah'ın Resûlü de, durumu Müslümanlara anlattı. İçinde çok mal bulunup, kervandaki şahısların sayısı da az olduğu için, kervanın karşısına çıkma düşüncesi sahabenin hoşuna gitti. Bunun üzerine Müslümanlar çabuk davranıp yola çıkınca, onların yola çıktıklarına dair haber, Mekkelilere ulaştı. Bundan dolayı da **Ebu Cehil**, Kâbe'nin üzerine çıkarak şu şekilde bağırdı: "Ey Mekkeliler! Her türlü zorluğa ve meşakkate rağmen, her ne pahasına olursa olsun, kervanı kurtarmaya çıkacaksınız! Eğer Muhammed, sizin kervanınızı ele geçirecek olursa, siz ömür boyu iflah olmazsınız."

O sırada, **Abbâs İbn Abdulmuttalib**'in kız kardeşi bir rüya görüp, kardeşine, "Ben acaip bir şey gördüm.. Gördüm ki, sanki bir melek gökten indi ve dağdan bir kaya parçası aldı. Sonra o taşı, (kentin üzerinde) dolandırdı. Sonra, Mekke'deki bütün evlere, o kaya parçasından kopmuş olan bir taş parçası isabet etti." der. **Abbas**, bunu anlatınca, **Ebu Cehil** (Benî Haşim ile alay etmek için) şöyle der: "Kadınları da nübüvvet iddiasında bulunmadıkça, onların erkekleri nübüvvete razı olmazlar!"

Derken, **Ebu Cehil** bütün Mekkelileri yola çıkardı ki, işte bu Kureyş'in ordusu, nefîridir. Meşhur olan şu darb-ı meselde de, "Ne kervanda, ne de nefîrde" şeklinde varid olmuştur. Bunun üzerine **Ebu Cehil**'e, "Kervan sahil yolunu tuttu ve kurtuldu. O halde sen, yola çıkmış olan orduyu Mekke'ye geri döndür" denilince o, "Hayır, Allah'a yemin olsun ki, bu asla olamaz... Biz, Bedir'de develer keseceğiz, içkiler içeceğiz; şarkıcılar şarkı söyleyip defler çalacaklardır. Böylece de bütün Araplar, birbirlerinden bizim yola çıktığımızı ve Muhammed'in de kervandan bir şeyler elde edemediğini duyacaklar..." dedi ve kavmini Bedir'e götürdü. Bedir, Arapların senede bir gün, panayırları için toplandıkları bir yerdir..

Bunun üzerine, **Cebrâil** inerek, *"Ey Muhammed, Allah size, iki gruptan birisini vaad ediyor: Ya kervan, ya da Kureyş ordusu.."* buyurdu. Bunun üzerine Hz. Peygamber (s.a.s) ashabıyla istişarede bulundu ve, *"Ne dersiniz; Kureyş her türlü zorluğu ve meşakkati göze alarak Mekke'den yola çıkmışlar. Kervan ile mi, yoksa ordu ile mi karşılaşmak istiyorsunuz?"* dedi. Ashâb, "Kervânla karşılaşmamız, düşmanla karşı karşıya gelmemizden daha iyidir" dedi. Bunun üzerine Hz. Peygamber (s.a.s)'ın yüzünün rengi değişerek, *"Kervân, denizin kenarından çekip gitti!. İşte, Ebu Cehil ise, geliverdi, karşımıza çıktı!"* dedi. Bunun üzerine ashab, "Ey Allah'ın Resûlü, sen kervana bak, düşmanı bırak" dedi. Hz. Peygamber (s.a.s) kızınca, **Hz. Ebu Bekir**

ve **Ömer** ayağa kalkarak, çok güzel bir konuşma yaptılar. Sonra **Sa'd İbn Übâde** ayağa kalkarak, "Şimdi Allah'ın sana emrettiği istikamette ilerle. Biz, istediğin yerde seninle beraberiz. Allah'a yemin olsun ki, sen Aden'e kadar gitsen, ensardan hiç kimse senden ayrılmaz" dedi. Daha sonra **Mikdâd İbn Amr** şöyle konuştu: "Ey Allah'ın Resûlü, Allah'ın sana emrettiği şeye git! Biz, istediğin her yerde seninle beraberiz. Biz sana, "tıpkı İsrailoğullarının **Hz. Musa**'ya: *"Sen var Rabbinle birlikte savaş, biz burada oturacağız!"* (Maide, 24) dediği gibi demeyeceğiz. Biz ancak, "Sen ve Rabbin gidin ve savaşın. Bizde hareket edebilen bir göz bulunduğu müddetçe, biz de sizinle beraber savaşacağız" diyoruz." Bunun üzerine Hz. Peygamber (s.a.s) gülümsedi, sonra da, *"Allah'ın bereketi üzere ilerleyin! Allah'a yemin ederim ki, ben sanki, Kureyşlilerin düşüp ölecekleri yerleri görüyor gibiyim"* dedi. Resûlullah (s.a.s), **Bedir Savaşı**'ndan dönünce, ashabdan bazıları "Kervânın da peşini bırakma!" dedi. Alınmış olan esirler arasında bulunan Abbas, Hz. Peygamber'e "Bu uygun olmaz!" diye seslendi. Hz. Peygamber (s.a.s) de, *"Niçin"* deyince, **Abbas**: "Çünkü Allah sana, iki gruptan birini va'detmişti. Ve sana, va'dettiğini de verdi" dedi.

Sen bu kıssayı iyice anladığına göre, şimdi biz diyoruz ki: Savaşmayı istememek, *"Çünkü mü'minlerden bir zümre muhakkak ki isteksizdirler"* ifadesinin deliliyle, mü'minlerin tamamı için değil, ama bir kısmı için söz konusu olmuştur. Kendisi için, Allah'ın Resûlü'yle mücadele edip tartıştıkları "hak" ise, kervanı tercih ettikleri için, Kureyş ordusunu karşılama hususundaki mücadeleleri idi. Cenâb-ı Hakk'ın, بَعْدَ مَا تَبَيَّنَ *"Hak, apaçık meydana çıktıktan sonra"* sözünden maksat "Allah'ın Resûlü'ne, ashabın yardım göreceklerini bildirmektir." Onların mücadele etmeleri ise: "Biz, ancak kervanı karşılamak için çıkarız. Sen bize, savaş için hazırlık yapabilmemiz ve Kureyş ordusunu karşılayabilmemiz için, bunu baştan söylemeli değil miydin?" şeklindeki sözleridir. Bu böyledir, zira onlar, savaşmayı uygun bulmuyorlardı. Sonra Allahu Teâlâ, ashabın aşırı feryat ve korku içindeki durumunu, ölümün sebeplerini müşahade ederek ve ölüme sebebiyet verecek olan şeyleri görerek, öldürülmeye sürüklenen ve ölüme götürülen kimselerin durumuna benzetmiştir.

Netice olarak diyebiliriz ki: Cenâb-ı Hakk'ın, وَهُمْ يَنْظُرُونَ *"gözleri göre göre"* ifadesi, katiyyet ve kesinlikten kinaye olan (bile bile anlamında) bir ifadedir. Hz. Peygamber (s.a.s)'in, مَنْ نَفَى ابْنَهُ وَهُوَ يَنْظُرُ إِلَيْهِ *"Göre göre, yani bunu bile bile, kim oğlunu nefyederse (benden değildir derse.)..."* hadisiyle,

Cenab-ı Hakk'ın, *"iki elinin önden yolladığı ne ise ona bakacak.."* (Nebe, 40) âyeti de böyledir. Yani, "bilecek...." demektir.

Bil ki, ashabın korku ve endişesi şunlardan kaynaklanıyordu:

a) Sayıca az olmaları.

b) Yaya olmaları. Rivâyet olunduğuna göre, onların içinde sadece iki tane süvari bulunuyordu.

c) Silâhlarının az olması.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Rivâyet olunduğuna göre, Hz. Peygamber (s.a.s) evinden kendi ihtiyar ve arzusuyla çıkmıştır. Fakat, Allahu Teâlâ bu çıkmayı zatına izafe ederek, *"Rabbin seni tam isabetli olarak, evinden çıkardığı gibi..."* buyurmuştur. İşte bu da, kulun fiilini yaratanın Allah olduğunu gösterir. Bu yaratma ya ibtidaen (doğrudan doğruya) olur; yahut kudret ve daiye (sebep) vasıtasıyla olur ki bunların toplamı fiilin ortaya çıkmasını gerektirir. Zaten biz de bu görüşteyiz. **Kâdî** ise şöyle demiştir: "Bu ifadenin manası, "Bu çıkış, Allah'ın emri ve Peygamber'ini mecbur etmesiyle gerçekleşmiştir" şeklindedir. İşte bu sebeple çıkarma işi, Allah'a izafe edilmiştir." Biz deriz ki: Senin demiş olduğun bu mananın mecazî bir mana olduğunda şüphe yoktur. Halbuki aslolan, sözü hakikî manasına hamletmektir.

وَاِذْ يَعِدُكُمُ اللّٰهُ اِحْدَى الطَّآئِفَتَيْنِ اَنَّهَا لَكُمْ وَتَوَدُّوْنَ اَنَّ غَيْرَ ذَاتِ الشَّوْكَةِ تَكُوْنُ لَكُمْ وَيُرِيْدُ اللّٰهُ اَنْ يُحِقَّ الْحَقَّ بِكَلِمَاتِهٖ وَيَقْطَعَ دَابِرَ الْكَافِرِيْنَ ﴿٧﴾ لِيُحِقَّ الْحَقَّ وَيُبْطِلَ الْبَاطِلَ وَلَوْ كَرِهَ الْمُجْرِمُوْنَ ﴿٨﴾

Hani Allah size iki tâifeden birinin muhakkak sizin olacağını va'dediyordu, siz ise silâhsız topluluğun yani kervanın sizin olmasını arzu ediyordunuz. Allah da emirleriyle hakkı açığa vurmayı ve kâfirlerin arkasını kesmeyi diliyordu.. Bunun hikmeti şu idi: Allah, o günahkârlar istemese de hakkı pâyidar edecek, bâtılı da iptâl edecektir" (Enfâl, 7-8).

Bil ki, Cenâb-ı Hakk'ın bu âyetinin başındaki "iz" lafzı, mukadder, gizli bir "üzkur" (an, hatırla) fiiliyle mansûb; "اَنَّهَا لَكُمْ" sözü de, "اِحْدَى الطَّائِفَتَيْنِ" ifadesinden bedeldir. **Ferra** ve **Zeccâc** "فَهَلْ يَنْظُرُونَ اِلَّا السَّاعَةَ اَنْ تَاْتِيَهُمْ بَغْتَةً" (Muhammed, 18) âyetinin bunun benzeri olduğunu söylemişlerdir. Burada "السَّاعَةَ" kelimesinin mansûb kılınması gibi, "أَنْ" ile başlayan cümle de mahallen mansûb kılınmıştır. "وَلَوْ لَا رِجَالٌ مُؤْمِنُونَ وَنِسَاءٌ مُؤْمِنَاتٌ لَمْ تَعْلَمُوهُمْ اَنْ تَطَؤُهُمْ" (Feth, 25) âyeti de böyledir. Bu âyette, başında "en" edatı bulunan cümle, "levlâ" kelimesinden dolayı mahallen merfû olan bir cümledir. Âyette bahsedilen iki tâifeden birisi kervan, diğeri ise Kureyş ordusudur. Kuvvetli ve silâhlı olmayan ise, kervandır. Çünkü, kervanda sadece kırk süvari bulunuyordu. Şevketli olmak ise, çok sayıda savaşçı ve savaş malzemesi (mühimmatı) sebebiyle, Kureyş ordusu hakkında söz konusu idi. "اَلشَّوْكَةُ" kelimesi, keskinlik anlamına gelmekte olup, dikenin keskinliğinden müsteâr olarak kullanılmıştır. Nitekim, شَوَّكَ الْقَنَا لِسَنَانِهَا "Mızrağının ucundaki kargıyı keskinleştirdi" denilmektedir. Arapların شَاكِى السِّلَاحِ "silâhı keskin; pür silâh..." şeklindeki sözleri de bu manadadır. Yani, "sizler, bir kuvveti ve gücü olmadığı için, kervanla hesaplaşmak arzuluyor, diğer taifeyi ise arzulamıyordunuz. Ancak ne var ki Allah, emirleriyle hakkı açığa vurup ortaya koymak için, diğer tâifeye (Kureyş ordusuna) yönelmenizi istiyordu" demektir. Bu âyetle .lgili birkaç soru bulunmaktadır:

Birinci soru: Cenâb-ı Hakk'ın وَيُرِيدُ اللّٰهُ اَنْ يُحِقَّ الْحَقَّ بِكَلِمَاتِهِ *"Allah da emirleriyle hakkı açığa vurmayı... diliyordu"* ifadesinden sonra لِيُحِقَّ الْحَقَّ *"Hakkı payidar etmek için"* demesi, sırf bir tekrar değil midir?

Cevap: Bu âyette bir tekrar bulunmamaktadır. Çünkü birinci ifâdeyle, Cenâb-ı Hakk'ın bu hadisede va'dettiği muzafferiyet ve düşmana üstün gelme gibi hususların sebebi; ikinci ifade ile de, Kur'an'ı ve dini güçlendirmek, bu şeriate yardım etmek murat edilmiştir. Çünkü, Bedir Günü'nde, mü'minler tarafından kâfirlerin başına getirilen şey, dinin izzet bulmasına ve kuvvetlenmesine sebep olmuştur. İşte bu sebepten dolayı Cenâb-ı Hak, bu ifadenin peşinden, *"batılı da iptâl edecekti"* buyurmuştur. Yani, şirki... Bu ifade, din ve iman demek olan "hakk" mukabilinde kullanılmış bir ifadedir.

İkinci soru: Hak, zâtı gereği haktır; bâtıl da, zâtı gereği batıldır. O halde, bir şey hakkında zâtı gereği sabit olan o şeyi, bir kimsenin yapması, bir kimsenin onu o şekilde kılması ile elde etmek mümkün değildir. Öyleyse "hakkı hak kılmak", "batılı da bâtıla çıkarma" ile ne murat edilmiştir?

Cevap: Hakkı hak, bâtılı da bâtıl kılmaktan, o hakkın hak ve gerçek olduğunu; o bâtılın da batıllığını izhâr edip ortaya çıkarmak manası kastedilmiştir. Bu da Bazen, deliller ve belgeler ortaya koymakla, Bazen de hakkın önderlerini güçlendirmek, bâtılın liderlerini de ezmekle olur.

Bil ki, Ehl-i sünnet âlimleri, fiillerin yaratılması meselesinde, Hak Teâlâ'nın لِيُحِقَّ الْحَقَّ *"hakkı payidar edecek"* buyruğuna tutunarak şöyle demişlerdir: "Bu ifadeyi, Cenâb-ı Hakk'ın, hakkı meydana getirip onu var etmesi manasına hamletmek gerekir. Hak ise, din ve itikâddır. Böylece bu ifade, hak inancın, ancak Allah'ın var etmesiyle, onu yaratmasıyla meydana geleceğine delâlet eder. Hakkı ihkâk (hak kılmayı), onun tesir ve etkilerini ortaya koymak manasına hamletmek mümkün değildir. Çünkü, bu ortaya çıkma işi kulların fiiliyle tahakkuk eder. Binâenaleyh, bu ortaya koymayı Allah'a izafe etmek de imkânsızdır. Bundan muradın, "Allahu Teâlâ'nın, buna delâlet eden delilleri ortaya koyması" olduğu da söylenemez. Çünkü böylesi bir mana, hem kâfire, hem de Müslümana nispetle, hem bu hadiseden önce hem de sonra mevcuttur. Binâenaleyh bu manayı bu hadiseye tahsis etmenin hiçbir manası bulunmaz.

Bil ki, **Mu'tezile** de, kendi mezheplerinin doğruluğu hususunda aynı âyete tutunarak şöyle demiştir: "Bu âyet, Allahu Teâlâ'nın, bâtılı hak kılmayı; hakkı da iptâl etmeyi kesinlikle murat etmediğine delâlet eder. Aksine Cenâb-ı Hak, her zaman hakkı hak kılmayı, bâtılı da iptâl etmeyi murat etmiştir. Bu da, "Batılı da, küfrü de ancak Allah irâde eder" diyen kimselerin görüşünü iptal eder."

Âlimlerimiz buna şu şekilde cevap vermişlerdir: "Usûl-ü fıkıhta şöyle bir kaide bulunmaktadır: Başında elif lâm bulunan müfret (tekil) kelime, önce geçmiş olan muayyen ve belli olan bir şeye hamledilir. Binâenaleyh bu âyet, Allahu Teâlâ'nın, burada hakkı hak kılmayı, bâtılı da iptal etmeyi murat ettiğine delâlet eder. O halde, nasıl "durum her yerde aynıdır" diyebilirsiniz?" Aksine biz, âyetin bizim görüşümüzün doğruluğuna delâlet ettiğini delili ile beyan etmiştik.

Cenâb-ı Hakk'ın, وَيَقْطَعَ دَابِرَ الْكَافِرِينَ *"ve kâfirlerin arkasını kesmeyi..."* ifadesine gelince: "Dâbir" kelimesi, âhir, sonuncu demektir. Bu kelime, bir kimse arkasını dönüp gittiğinde söylenilen "دَبَرَ" fiilinden ism-i fâildir. دَابِرَةُ الطَّائِرِ "Kuşun ayakları ardındaki parmak" ifadesi de böyledir. Bir şeyin dâbirini kesmek, onun kökünü kurutmak demektir. Bundan maksat şudur: "Sizler,

mal elde etmek için kervânı istiyordunuz. Allahu Teâlâ da, kendisinde hak dini yüceltmek ve kâfirlerin kökünü kazıyıp yok etmek gibi bir fayda bulunduğu için sizin Kureyş ordusunun üzerine yürümenizi istiyordu."

إِذْ تَسْتَغِيثُونَ رَبَّكُمْ فَاسْتَجَابَ لَكُمْ أَنِّي مُمِدُّكُمْ بِأَلْفٍ مِنَ الْمَلَائِكَةِ مُرْدِفِينَ ﴿٩﴾ وَمَا جَعَلَهُ اللَّهُ إِلَّا بُشْرَىٰ وَلِتَطْمَئِنَّ بِهِ قُلُوبُكُمْ ۚ وَمَا النَّصْرُ إِلَّا مِنْ عِنْدِ اللَّهِ ۚ إِنَّ اللَّهَ عَزِيزٌ حَكِيمٌ ﴿١٠﴾

"Hani siz Rabbinizden yardım istiyordunuz da, O da: 'Muhakkak ki ben size meleklerden birbiri ardınca bin(lercesi) ile imdat edeceğim' diyerek duanızı kabul buyurmuştu. Allah bunu ancak bir müjde, kalpleriniz o sayede tatmin olsun diye yapmıştı.. Yardım ancak Allah'ın katındandır. Şüphesiz ki Allah mutlak galiptir, yegâne hüküm ve hikmet sahibidir" (Enfâl, 9-10).

Bil ki Allahu Teâlâ bir önceki âyette, hakkı gerçekleştireceğini, batılı iptal edeceğini beyan edince, Müslümanlar yardım istediğinde, onlara yardım edeceğini de bu âyette açıklamıştır. Bu âyetle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Âyetin başındaki "iz" kelimesinin âmilinin, önceki âyetteki "yubtıl" fiili olması, dolayısıyla bu âyetin, önceki âyetle irtibatlı olması mümkün olduğu gibi; ... وَاذْكُرُوا إِذْ "Hatırlayın o zamanı ki hani..." takdirinde olmak üzere müste'nef bir cümle olması da câizdir.

***İKİNCİ MESELE:* Âyetin Nüzul Sebebi**

Âyetteki إِذْ تَسْتَغِيثُونَ *"Hani yardım istiyordunuz"* ifadesi ile ilgili iki görüş vardır:

Birinci görüş: Bu yardım isteme işi, bizzat Hz. Peygamber (s.a.s)'den sâdır olmuştur. **İbn Abbas** (r.a) şöyle der: "Bana **Hz. Ömer b. Hattab** (r.a) şunu anlattı: "Bedir günü Hz. Peygamber (s.a.s), müşriklere bakıp onların sayısının bin; ashabına bakıp bunların sayısının da üç yüz küsur olduğunu görünce, kıbleye dönüp ellerini göğe kaldırarak, اَللّٰهُمَّ اَنْجِزْ لِي مَا وَعَدْتَنِي *"Allahım! Bana va'dettiğin şeyi yerine getir. Allahım! Eğer şu bir avuç insanı helâk edersen, yeryüzünde sana*

bir daha ibadet olunmaz"[24] diye dua etti. O durmadan bu duaya devam etti. Hatta ridâsı sırtından düştü. **Hz. Ebu Bekir** onu alıp sırtına verdi ve O'na: "Ya Resûlallah, Rabbine yaptığın bu dua sana yeter. Çünkü O, sana va' dettiğini mutlaka yerine getirir" dedi. İşte bunun üzerine bu âyet nâzil oldu. İki ordu karşı karşıya saf bağlayınca, **Ebu Cehil**: "Allahım! Hangimiz hakka daha lâyık isek, ona yardım et" dedi ve Allah'ın Resûlü de, elini kaldırıp o yukarıdaki duasını yaptı."

İkinci görüş: Âyette bahsedilen yardım isteme mü'minler tarafından olmuştur. Çünkü Hz. Peygamber (s.a.s)'i yardım istemeye sevk eden sebep, ashab için de söz konusu idi. Hatta ashabın endişe ve korkusu, Hz. Peygamber'inkinden daha fazla idi.

Bu hususta doğruya en yakın olan şöyle söylemektir: Rivâyet olunduğu gibi, Hz. Peygamber (s.a.s) dua edip yalvardı; ashab da onun duasına "âmin" dediler. Böylece içlerinden (kalben), bu dua hususunda Hz. Peygamber'e tabi olmuş oldular. Binâenaleyh Hz. Peygamber (s.a.s) sesli olarak dua ettiği için, Hz. Peygamber'in dua etmiş olduğu rivâyet edildi, ashabın dua ettiği nakledilmedi. İşte bu hususta farklı rivâyetleri bu şekilde bağdaştırmak mümkündür.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Âyetteki "اِذْ تَسْتَغِيثُونَ" ifadesi "Sizler, igâse (yardım) istiyordunuz" demektir. Nitekim bir belâ ve sıkıntıya düşen kimse, اَغِثْنِى "Bana yardım et" yani, "Bu belayı benden gider" der.

Bil ki Allahu Teâlâ, ashabın yardım istediklerini bildirince, kendisinin onların bu dualarına icabet ettiğini bildirerek اَنِّى مُمِدُّكُمْ بِاَلْفٍ مِنَ الْمَلٰئِكَةِ مُرْدِفِينَ *"Muhakkak ki ben size, meleklerden birbiri ardınca bin(lercesi) ile imdat ederim"* buyurmuştur. Bu ifade ile ilgili birkaç mesele vardır:

***BİRİNCİ MESELE:* Kıraat Farkları**

Âyetteki "اَنِّى مُمِدُّكُمْ" ifadesinin aslı "بِاَنِّى مُمِدُّكُمْ" şeklindedir.

Bundan harf-i cer hazfedilmiş ve bu, "istecâbe" fiilinin mef'ûlü olarak, mahallen mansub kılınmıştır. Ebu Amr, "kâle" (dedi) şeklinde bir fiili mahzuf sayarak veya buradaki "istecâbe" (duanızı kabul etti) fiilini "kâle" manasına alarak, bu ifadeyi kesre ile "innî" şeklinde okumuştur. Çünkü "icâbet" de "kâle" türünden bir kelimedir.

24 **Müslim**, Cihad, 58 (3/1384).

İKİNCİ MESELE

Nâfî ve **Âsım**'ın ravisi **Ebu Bekr**, dal harfinin fethası ile kelimeyi, "mürdefîn"; diğer kıraat imamları ise dal harfinin kesresi ile "mürdifîn" şeklinde okumuşlardır. **Ferrâ**, "mürdifîn" kıraatinin, tıpkı bir hayvanın üzerinde birbiri ardına binen kimseler gibi, "birbiri peşine gelen, birbirine tâbi olan melekler" manasında olduğunu; "mürdefîn" kıraatinin ise, "Allah'ın kendilerini bu şekilde peş peşe kılmış olduğu melekler" manasında olduğunu söylemiştir. Dolayısıyla âyet, "Allah, melekleri ashabın peşinden gönderdi ve onları meleklerle takviye etti" demektir.

ÜÇÜNCÜ MESELE: **Meleklerin Savaşıp Savaşmadığı**

Âlimler, meleklerin Bedir Günü bizzat savaşıp savaşmadıkları hususunda ihtilaf etmişlerdir:

Bir kısım âlimler şöyle demişlerdir: "**Cebrail** (a.s), beş yüz meleği Hz. Peygamber'in ordusunun sağına indirmişti. Ordunun bu cenâhında **Hz. Ebu Bekir** vardı. **Mikâil** (a.s) de beş yüz melek ile birlikte, ordunun sol cenahına indi. Burada da **Hz. Ali b. Ebu Talib** (r.a) bulunuyordu. Melekler insan şeklinde idiler ve üzerlerinde beyaz elbiseler vardı. Bu (bin) melek, Bedir'de bizzat savaştı."

Meleklerin Bedir'de savaşıp, **Hendek (Ahzâb)** ve **Huneyn** savaşlarında savaşmadıkları söylenmiştir. **Ebu Cehil**'in, **İbn Mes'ûd** (r.a)'a: "Sesini duyup da kendini göremediğimiz bu şeyler nedir?" dediği, **Abdullah b. Mes'ud** (r.a)' un da: "Bu, meleklerin sesidir" cevabını verdiği, bunun üzerine **Ebu Cehil**'in "Bizi yenen siz değilsiniz, onlar?.." dediği rivâyet edilmiştir. Yine rivâyet edildiğine göre bir Müslüman, bir müşrikin peşine düştüğünde, başının üstünde bir şakırtı duyuyordu ve birden önündeki müşrikin yuvarlanıp düştüğünü ve yüzünün paramparça olduğunu görüyordu. İşte böyle bir hadiseyi ensardan biri, Hz. Peygamber (s.a.s)'e anlatınca, O: *"Doğrusun. Bu, gökten gelen yardımdandır"* buyurdu.

Diğer bazı âlimler ise, meleklerin Bedir'de bizzat savaşmadıklarını, ancak Müslümanların (yanında durarak) sayılarını çoğalttıklarını ve Müslümanlara sebat verdiklerini; aksi halde tek bir meleğin gücünün, bütün dünyayı yok etmede yeterli olacağını; çünkü (meselâ) Cebrail (a.s)'in kanadının bir teleği ile, **Lût Kavmi**'nin şehirlerini ve **Semûd Kavmi**'nin diyarlarını alt üst ettiğini, tek bir nâra ile **Sâlih** (a.s)'in kavmini yok etmiş olduğunu söylemişlerdir.

Bu yardımın nasıl olduğu hususunda gerekli açıklama, Âl-i İmrân Sûresi'nde ayrıntılı olarak yapılmıştı. Meleklerin bizzat savaşmak için inmemiş olduklarının doğruluğuna, âyetteki, *"Allah, bunu ancak bir müjde... yapmıştı"* ifadesi de delâlet eder. **Ferrâ**'ya göre, buradaki "bunu" zamiri, "mürdifîn" kelimesinin delâlet ettiği, "art arda getirme" mastarına râci olup, bu ifâdenin takdiri, مَا جَعَلَهُ اللهُ الْإِرْدَافَ إِلَّا بُشْرَى "Allah, bu art arda getirişi / gönderişi, ancak bir müjde kılmıştır" şeklindedir. **Zeccâc** da "Bu, "Allah bu art arda gelişi, mü'minler için ancak bir müjde kıldı manasındadır" demiştir. Bu görüş daha uygundur. Çünkü meleklerle yardım işi, müjde şeklinde tahakkuk etmiştir.

İbn Abbas (r.a) şöyle demiştir: "Hz. Peygamber (s.a.s), Bedir Günü çadırında oturmuş dua ediyordu. **Hz. Ebu Bekir** (r.a) de sağında oturuyordu. Yanında **Hz. Ebu Bekir**'den başka kimse yoktu. Derken Hz. Peygamber (s.a.s) biraz uyuklayıp uyandı. Sonra sağ eliyle **Hz. Ebu Bekir**'in dizine dokunarak: *"Allah'ın yardım edeceğini müjdelerim. Yemin olsun ki rüyamda Cibril'i, atlıları yönlendirirken gördüm"* dedi." Bu rivâyet de, meleklerin indirilmesindeki maksadın, sadece mü'minler için bir müjdeleme olduğunu gösterir ki, bu onların savaşmak için gelmiş olmalarına ters düşer.

Allahu Teâlâ daha sonra وَمَا النَّصْرُ إِلَّا مِنْ عِنْدِ اللهِ *"Yardım ancak Allah'ın katındandır"* buyurmuştur. Bu ifadenin maksadı, her ne kadar melekler mü'minlere destek olmak için indirilmiş ise de, mü'mine gerekenin, işini sadece buna bağlamayıp, Allah'ın mağlub olmayacak bir gâlib ve azîz, yine yenilmeyen, ezilmeyen bir kâhir olmasından ötürü, Allah'ın yardımına, desteğine, muzafferiyetine, hidâyetine ve kifâyetine güvenip dayanması olduğuna dikkat çekmektir. Allah yardım indirme hususunda da hakîmdir, (hikmet sahibidir), onu yerli yerince indirir.

إِذْ يُغَشِّيكُمُ النُّعَاسَ أَمَنَةً مِنْهُ وَيُنَزِّلُ عَلَيْكُمْ مِنَ السَّمَآءِ مَآءً لِيُطَهِّرَكُمْ بِهِ وَيُذْهِبَ عَنْكُمْ رِجْزَ الشَّيْطَانِ وَلِيَرْبِطَ عَلَى قُلُوبِكُمْ وَيُثَبِّتَ بِهِ الْأَقْدَامَ ﴿١١﴾ إِذْ يُوحِي رَبُّكَ إِلَى الْمَلَئِكَةِ أَنِّي مَعَكُمْ فَثَبِّتُوا الَّذِينَ آمَنُوا سَأُلْقِي فِي قُلُوبِ الَّذِينَ كَفَرُوا الرُّعْبَ فَاضْرِبُوا فَوْقَ الْأَعْنَاقِ وَاضْرِبُوا مِنْهُمْ كُلَّ بَنَانٍ ﴿١٢﴾ ذَلِكَ بِأَنَّهُمْ شَآقُّوا اللهَ وَرَسُولَهُ وَمَنْ يُشَاقِقِ اللهَ وَرَسُولَهُ فَإِنَّ اللهَ شَدِيدُ الْعِقَابِ ﴿١٣﴾

"Hani O, sizi, kendisinden bir eminlik olmak üzere hafif bir uyku ile bürüyordu. Sizi tertemiz yapmak, sizden şeytanın murdarlığını gidermek, kalplerinizi pekiştirmek, ayaklarınızı sabit kılmak için de gökten üstünüze bir su indiriyordu. Hani Rabbin meleklere: 'Şüphesiz ki ben sizinle beraberim. Haydi iman edenlere sebat ilham edin' diye vahyediyordu. 'Ben kâfirlerin yüreklerine korku salacağım. Ey mü'minler siz de, hemen vurun onların boyunlarına, vurun onların her bir parmağına' diyordu. Bunun sebebi şudur: Çünkü onlar, Allah'a ve Resûlü'ne karşı geldiler. Kim Allah'a ve Resûlü'ne karşı gelirse, Allah'ın ikâbı cidden çetindir" (Enfâl, 11-13).

Bu âyetlerle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Zeccâc, bu âyetlerin başındaki "iz" edâtının, önceki âyetteki "وَمَا جَعَلَهُ اللهُ إِلَّا بُشْرَى" kısmının zarfı olarak, mahallen mansûb olduğunu söylemiştir. Bunun takdirinin (اُذْكُرُوا إِذْ...) şeklinde olması da mümkündür.

İKİNCİ MESELE

Âyetteki "يُغَشِّيكُمْ" kelimesi üç türlü okunmuştur:

a) **Nâfî**, bunu yâ harfinin zammesi, ğayn harfinin sükûnu, şeddesiz şın ile, ve bundan sonraki "nüâs" kelimesi mansûb (mef'ul) olarak إِذْ يُغْشِيكُمُ النُّعَاسَ "Hani Allah, sizi bir uyku ile bürüyordu" şeklinde,

b) **Ebu Amr** ve **İbn Kesir** elifli olarak, yâ'nın fethası, ğayn'ın sükûnu ile ve "nüâs" kelimesini de merfû (fâil) olarak إِذْ يَغْشَاكُمُ النُّعَاسُ "Hani sizi bir uyku bürüyordu" şeklinde;

c) Diğer kıraat imamları da, şın harfinin şeddesi ve yâ'nın zammesi ile, tef'îl babından olarak ve "nüâs" kelimesini mansûb (mef'ûl) olarak, إِذْ يُغَشِّيكُمُ النُّعَاسَ "Hani O (Allah), sizi uyku ile iyice sarıp bürüyordu" şeklinde okumuşlardır. **Vâhidî** (r.h) şöyle der: "Birinci kıraat "ağşâ"; ikincisi "ğaşiye", üçüncüsü de "ğaşşâ" fiilindendir. Bu kelimeyi, "yağşâkum" şeklinde okuyanların delili, "أَمَنَةً نُعَاسًا" (Âl-i İmran, 154) âyetidir. Binâenaleyh o âyette fiil (yani indirme işi), uyku ve uykunun sebebi olan eminliğe isnat edildiği (yani bunlar mef'ul olduğu gibi), bu âyette de böyledir. Bu kelimeyi, "eğşâ" ve "ğaşşâ" fiillerinden okuyanlara göre, her ikisi de aynı manaya olup, Kur'an-ı Kerim'de bu şekil kullanışlar vârid olmuştur. Nitekim

Cenâb-ı Hak, فَأَغْشَيْنَاهُمْ فَهُمْ لَا يُبْصِرُونَ *"Böylece onları sarıverdik, artık göremezler"* (Yasin, 9); فَغَشِيَهَا مَا غَشِيَ *"Onu, bürüyen bürüdü"* (Necm, 54) ve كَأَنَّمَا أُغْشِيَتْ وُجُوهُهُمْ *"Sanki yüzleri sarılmış..."* (Yunus, 27) buyurmuştur. Bu iki kıraate göre de fiil Allah'a isnat edilmiştir (yani bu fiilin fâili Allah'tır).

ÜÇÜNCÜ MESELE: **Mü'minlere Yapılan İlahî Yardımın Şekilleri**

Allahu Teâlâ, onların dualarına icabet ettiğini ve onlara yardım vaadinde bulunduğunu zikrederek *"Yardım (zafer) ancak Allah'ın katındandır"* (Enfal, 10) buyurunca, bunun peşinden yardımının çeşitlerini anlatmıştır. Bunlar altı çeşittir:

Dinlendirici Bir Uyku Hali

Birinci çeşit: Âyetteki, إِذْ يُغَشِّيكُمُ النُّعَاسَ أَمَنَةً مِنْهُ *"O, sizi, kendisinden bir eminlik olmak üzere hafif bir uyku ile bürüyordu"* ifadesinin anlattığı çeşittir. "Minhu" kelimesi "Allah tarafından" demektir. Bil ki her türlü uyku ve uyuklama ancak Allah tarafındandır. Binâenaleyh âyette bahsedilen "hafif uyku"nun ancak Allah tarafından olduğunun belirtilmesinin mutlaka başka bir mânası vardır. Âlimler bu hususta şu izahları yapmışlardır:

1) Korkan kimse, düşmanından hem kendi açısından, hem de âile efradı açısından çok korktuğunda, uyuyamaz. Korkan kimse, uyuduğunda emin olur. Dolayısıyla o çok korku esnasında meydana gelen uyku, korkunun gidip yerini emniyetin aldığına delâlet eder.

2) Bu kimseler pek çok yönden korkmuşlardır.

a) Müslümanların sayısının az, kâfirlerinkinin ise çok olması,

b) Kâfirlerin hazırlıklı olması, teçhizatlarının bulunması; mü'minlerin hazırlığının, kâfirlerinkine nispetle az olması.

c) Şiddetli susuzluk. Şâyet böyle bir uyku ve istirahat tahakkuk edip de, böylece ashab, ikinci gün savaşmak imkânı bulamasaydılar, galibiyet tam olmazdı.

3) Onlar, düşmanlarının kendilerini çarpıp yenebilecekleri bir biçimde, derin bir uykuya dalmadılar. Aksine bu, düşmanları kendilerine saldırmayı istemiş olsalardı, onların kendilerine ulaşacaklarını bilecekleri ve düşmanın bu saldırısını savuşturmaya muktedir olacakları bir durumda olmalarıyla beraber, onların yorgunluk ve bıkkınlıklarını gideren bir uyuklama olmuştur.

4) Sayıları çok olmasına rağmen bu uyuklama onları aynı anda bürüdü. Halbuki, çok şiddetli bir korku esnasında büyük bir kalabalığı uykunun yakalaması, hârikulâde bir iştir.. İşte bu sebepten dolayı, "Bu uyku bir mu'cize hükmünde olmuştur" denilmektedir.

Buna göre şâyet, "Eğer durum sizin bahsettiğiniz gibiyse, o halde onlar, bu uyuklamadan sonra daha niye korkmuşlardır?" denilirse, biz deriz ki:

Bilinen husus, "Allahu Teâlâ'nın, İslâm ordusunu muzaffer ve mansûr kılmasıdır." Bu ise, o Müslümanlardan bazılarının öldürülmesine mani değildir.

Buna göre şâyet, "Âyetteki bu kelime, "yügâşşîkum" ve "yuğşîkum" şeklinde okunup, "nüâse" kelimesi de mansûb kılınınca, bu fiillerin tahtında bulunan zamir Allah'a râci olur; "Emeneten" lâfzı da mef'ûlün leh olmuş olur. Ama bu ifade "يَغْشَاكُمُ النُّعَاسَ" şeklinde okunduğu zaman, "emeneten" kelimesini mef'ûlün leh yapmak nasıl mümkün olur? Zira, mef'ûlün leh olan kelimenin, muallel olan bir illete bağlanan fiilin fâilinin işi olması gerekir..." denilirse, biz deriz ki: "Yağşâkum" kelimesi her ne kadar zâhiren "nüâs" kelimesine isnat edilmişse de, gerçekte fiilin fâili Allah'tır. Binâenaleyh, mana itibariyle böylesi bir ta'lîl yerinde ve doğru olmuş olur. **Keşşâf sahibi** şöyle demektedir: "Bu kelime, mim'in sükûnuyla "emneten" şeklinde de okunmuştur. "أَمَنَةً - أَمِنَ" şeklindeki okuyuşun benzer ifadesi, حَيَّ - حَيَاةً (yaşadı, yaşamak); "أَمْنَةً - أَمِنَ" şeklindeki okuyuşun benzeri ifadesi ise, رَحِمَ - رَحْمَةً (merhamet etti, merhamet etmek) tabiridir. **İbn Abbas**, "Savaşta uyuklamak, Allah'tan bir emniyet; namazda uyuklamak ise, şeytan tarafından bir vesvesedir" demiştir.

Yağmur Yağdırılması

İkinci çeşit: Hak Teâlâ'nın وَيُنَزِّلُ عَلَيْكُمْ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً لِيُطَهِّرَكُمْ بِهِ وَيُذْهِبَ عَنْكُمْ رِجْزَ الشَّيْطَانِ *"Sizi tertemiz yapmak, sizden şeytanın murdarlığını gidermek.. için de gökten üstünüze bir su indiriyordu"* buyruğunun ifade ettiği hususdur. Bundan muradın, yağmur olduğunda şüphe yoktur. Bu husus, varid olan haberde şu şekilde anlatılmıştır: Kureyş ordusu, suyun bulunduğu yere daha önce gelip orayı istilâ etmişti. Ve onlar böylece, zaferin ve üstünlüğün kendilerine ait olacağını umuyorlardı. Derken mü'minler susadılar ve susuzluktan dolayı endişeye kapıldılar. Hem içmeleri hem de temizlenmeleri için, suya muhtaç olmuşlardı. Onların birçoğu ihtilâm olup cünüp olmuşlardı. Buranın, ayakların içine gömülüp çokça toz toprak kaldıran bir

yer olması da bunlara eklenmişti. Böylece, gerek düşmanın, gerekse onların teçhizatlarının çokluğu sebebiyle, Müslümanların kalplerinde bir korku meydana gelmişti. Binâenaleyh, Allahu Teâlâ âyette bahsedilen yağmuru yağdırınca, yağan bu yağmur, ilahî yardım ve muzafferiyetin mü'minlerden yana olacağına bir delil oldu.. İşte bu yağmurun yağması pek çok cihetten büyük bir nimet oldu:

a) Susuzluğun giderilmesi. Rivâyet olunduğuna göre Müslümanlar, çölde bir yer eşiyorlar; burası büyük bir havuz halini alıyor; orada su birikiyor, derken onlar o sudan içiyorlar, temizleniyorlar ve faydalanıyorlardı.

b) Onlar, bu sudan yararlanarak yıkanıyorlar ve böylece cünüplükten kurtuluyorlardı. Mü'min bir kimsenin, cünüp olduğu zaman kendisini pis hissedeceği, gusül imkanı bulamadığı zaman üzüleceği, bundan dolayı kalbinin daralacağı âdeten bilinir. İşte bundan dolayı Hak Teâlâ, bir temizlenme imkanı verişini de, onlara verilen nimetler zincirinin bir halkası saymıştır.

c) Onlar susayıp da su bulamadıkları ve sonra uyuyup ihtilam oldukları zaman, suya alabildiğine ihtiyaç duyuyorlardı. Ama sonra yağmur yağınca onların bu sıkıntıları zâil oldu ve böylece maksat yerini buldu. İşte bu hallerin ortaya çıkışında, zorluğun zâil olup, yerini kolaylık ve sevince bıraktığına istidlâl edilebilecek hususlar vardı.

Hak Teâlâ'nın, *"Sizden şeytanın murdarlığını gidermek için..."* ifadesi ile ilgili olarak da şu izahlar vardır:

a) Bu murdarlıkla, Müslümanların ihtilâm olmaları murat edilmiştir. Çünkü bu, şeytanın vesveselerindendir.

b) Kâfirler suyun başına konup, orayı ele alınca, şeytan Müslümanlara, yok olup helâk olacaklarına dair vesvese verip korkutmuştu. Ama yağmur yağınca şeytanın bu vesvesesi zâil olup gitti. Rivâyet olunduğuna göre ashab uyuyup, bir çoğu ihtilam olunca, İblis onların gözüne görünerek, "siz hak üzere olduğunuzu iddia ediyorsunuz, bir de kalkıp cünüp cünüp namaz kılıyorsunuz ve susuzluktan kırılıyorsunuz. Eğer hak üzere olsaydınız, o kâfirler su meselesinde size üstün gelmezlerdi" dedi. Allahu Teâlâ işte bunun üzerine yağmuru yağdırdı ve vadilerden sular akmaya başladı. Müslümanlar suların önüne setler yaparak gölcükler edindiler ve buralardan yararlanarak guslettiler. Yerdeki kumlar sertleşti ve böylece ashabın ayakları yer üzerinde sebat etti.

c) Şeytanın murdarlığından murat, şeytanın insanları hep davet edip durduğu her türlü günah ve fesattır.

İmdi eğer, "Bu üç izahtan hangisi daha uygundur?" denilirse, biz deriz ki: "Âyetteki, *"Sizi tertemiz yapmak için"* ifadesi, "sizden cünüplüğü gidermek için..." manasınadır. Eğer âyetteki *"şeytanın murdarlığı"* tabirini "cünüplük" manasına alırsak, lüzumsuz bir tekrar yapılmış olması gerekir. Böyle bir tekrar ise normal duruma aykırıdır. Buna şöyle diyerek cevap vermek mümkündür: "Âyetteki *"Sizi tertemiz yapmak için..."* tabirinden maksat, şer'î taharetin meydana gelmesidir; *"Sizden şeytanın murdarlığını gidermek için..."* tabirinden maksat ise, onların uzuvlarından meni (kalıntılarını) izale etmektir. Çünkü menî, bizatihî pis sayılan bir şeydir." Sonra sen şöyle dersin: "Bu ifâdeyi "ihtilamın eserini izale etmek" manasına almak, "vesveseyi izale etmek" manasına hamletmekten daha uygundur. Çünkü suyun, maddî pisliği uzuvların üzerinden gidermedeki tesiri, hakikî bir tesirdir. Ama onun vesveseyi kalpten yok etmedeki tesiri ise, mecazî bir tesirdir. Binâenaleyh lafzı hakikî manaya almak, mecazî manaya hamletmekten daha uygundur. Bil ki biz âyet-i kerimeyi bu manaya aldığımız zaman, menînin şeytanın bir murdarlığı olduğunu kesin olarak söylememiz gerekir. Bu ise, Cenâb-ı Hakk'ın *"Ricsi (pisliği) terk et"* (Müddessir, 5) âyetinden dolayı, onun mutlak manada necis (pis) olduğuna hükmetmeyi gerektirir.

Kalplere Kuvvet Vermek

Üçüncü çeşit: Bu âyet-i kerimede zikredilen nimetlerin üçüncüsü, وَلِيَرْبِطَ عَلَى قُلُوبِكُمْ *"Kalplerinizi pekiştirmek için..."* tabirinin anlattığı hususdur. Bundan maksat, "Bu yağmurun yağması sebebi ile, kalplerinin kuvvet bulup, korku ve dehşetlerinin yok olmasıdır." Lügatte "rabt", bağlamaktır. Biz daha önce bu kelimenin manasını, "ve râbitû" (Âl-i İmran, 200) âyetinde anlatmıştık. Arapçada, bir şeye karşı sabr-u sebat gösteren herkes hakkında رَبَطَ قَلْبَهُ عَلَيْهِ "Kalbini ona bağladı" denilir. Sanki o, kalbini tereddüt ve endişeye düşmekten men etmiş gibidir. Nitekim yine Arapçada, "hapseden, engel olan adam" manasında "رَجُلٌ رَابِطٌ" denilir. **Vâhidî** şöyle demiştir: "Burada, "alâ" harf-i cerri sıla (yani zâid) gibi görünmektedir. Buna göre âyetin takdiri, وَلِيَرْبِطَ قُلُوبَكُمْ بِالنَّصْرِ "Kalplerinizi, yardım ve muzafferiyet ile sapasağlam bağlanmak, sağlamlaştırmak için..." şeklindedir. Fakat âyetin tefsirinde, "alâ" harf-i cerri sıla (zaid) değil gibidir. Çünkü bu kelime,

Arapçada **isti'la** (üzerinde olma) manasındadır. Buna göre ise mana, "Onların kalpleri bu te'yid ve yardım ile öylesine dolmuştur ki, sanki bu nusret, onların kalpleri üzerinde hakim olmuştur" şeklindedir."

Düşman Karşısında Ayakları Sabit Kılma

Dördüncü çeşit: Âyette zikredilen nimetlerin dördüncüsü وَيُثَبِّتَ بِهِ الْأَقْدَامَ *"Ayaklarınızı onunla sabit kılmak için"* tabirinin anlattığı hususdur. Âlimler bu ifade hakkında birkaç izah şekli zikretmişlerdir:

a) Bu yağmur, kum tanelerini birbirine yapıştırmış ve onu, mü'minlerin ayaklarının içine batmayacağı bir duruma getirmişti. Böylece mü'minler o kumluk zemin üzerinde diledikleri gibi yürüyebilmişlerdi. Eğer bu yağmur olmasaydı, onlar buna muktedir olamayacaklardı. Bu takdire göre, âyetteki "bihi" kelimesindeki zamir "yağmur"a râcîdir.

b) Bundan maksat şudur: Onların kalplerinin takviye edilmesi, ayaklarının sâbit kadem (sebatlı) olmasını gerektirmiştir. Çünkü kalbi zayıf (korkak) olan kimse kaçar, yerinde sebat edemez. Allah onların kalplerini takviye edip güçlendirince, ayakları da sabit kadem olmuş, sebat kazanmıştır. Bu duruma göre, "bihi" kelimesindeki zamir, "o sağlamlaştırma, o râbıta verme ile" manasındadır.

c) Rivâyet edildiğine göre, yağmur yağdığı zaman kâfirlerde, mü'minler için hasıl olan bu şeylerin aksi meydana gelmiştir. Çünkü kâfirlerin konakladıkları yer, toprak ve çamur bir yer idi. Yağmur yağınca bu çamur daha da arttı. Böylece onların rahatça, istedikleri gibi yürümelerine manî oldu. Buna göre, *"Ayaklarını onunla pekiştirmek için..."* tabiri, düşmanların durumunun bunun hilafına olduğunu zımnen ifade etmektedir.

Melâike ile Destekleme

Beşinci çeşit: Âyette zikredilen beşinci nimet, اِذْ يُوحِي رَبُّكَ اِلَى الْمَلٰئِكَةِ اَنِّي مَعَكُمْ *"Hani Rabbin, meleklere 'şüphesiz ki ben sizinle beraberim' diye vahyediyordu"* buyruğunun anlattığı hususdur. Bu ifade ile ilgili iki bahis bulunmaktadır:

Birinci bahis: Zeccâc şöyle demiştir: "Buradaki "iz" (hani) edatı, nasb mahallindedir. Buna göre kelamın takdiri şöyledir: "Rabbin meleklere şöyle şöyle vahyediyor olduğu zaman, sizin kalplerinizi pekiştirmek ve ayaklarınızı onunla sabit kılmak için..." Yine bu edatın mahzuf bir üzkürû fiilinin zarfı olarak mansub olması da câizdir."

İkinci bahis: Âyetteki *"Ben sizinle beraberim"* ifadesinin iki şekilde izahı vardır:

a) Bundan maksat şudur: Allahu Teâlâ meleklere, kendisinin onlarla birlikte, yani Müslümanları takviye etmek için onları gönderirken meleklerle birlikte olduğunu vahyetmiştir.

b) Bundan maksat şu da olabilir: Allahu Teâlâ meleklere, "Ben, mümin-lerle beraberim. Öyleyse siz de onlara yardım edin ve onları destekleyin" diye vahyetti." Bu ikinci izah daha uygundur. Çünkü bu tabirden maksat, korkuyu gidermektir. Melekler ise kâfirlerden korkmazlar. Orada korkanlar, ancak Müslümanlardı.

Meleklerin Mü'minlere Sebat Vermeleri

Daha sonra Cenâb-ı Hak فَثَبِّتُوا الَّذِينَ اٰمَنُوا *"Haydi iman edenlere sebat ilham edin"* buyurmuştur. Âlimler burada bahsedilen "sebat verme"nin nasıl olduğu hususunda birkaç değişik görüş beyân etmişlerdir:

1) Melekler, Hz. Peygamber (s.a.s)'e, Allah'ın mü'minlerin yardımcısı olduğunu bildirmişler; Hz. Peygamber (a.s) de bunu mü'minlere haber vermiştir. İşte sebat vermenin manası budur.

2) Nasıl şeytanın insana vesvese vermesi mümkün ise, aynı şekilde meleklerin de insanlara ilham vermesi mümkündür. İşte buradaki sebat verme de bu manayadır.

3) Melekler, mü'minlere, onların tanımış oldukları (âşinâ oldukları) kimselerin kılıklarına girmiş olarak görünüyorlar ve onlara muzafferiyet, fetih ve zafer hususunda yardım ediyorlardı.

Allah'ın, Kâfirlerin Kalplerine Korku Salması

Altıncı çeşit: Bu âyette zikredilen nimetlerin altıncısı سَاُلْقِى فِى قُلُوبِ الَّذِينَ كَفَرُوا الرُّعْبَ *"Ben kâfirlerin yüreklerine korku salacağım"* buyruğunun anlattığı hususdur. Bu da, büyük nimetlerden birisidir. Çünkü nefsin komutanı kalptir. Allahu Teâlâ, onu kuvvetlendirip, ondaki korkuyu gidermek manasında, mü'minlerin kalplerini pekiştirdiğini beyan edince, bu ifâde ile de, kâfirlerin kalplerine korku ve dehşet saldığını zikretmiştir. Dolayısıyla bu, Allah'ın mü'minlere olan nimetlerinin en büyüklerinden biridir.

Cenâb-ı Hakk'ın فَاضْرِبُوا فَوْقَ الْاَعْنَاقِ *"Hemen vurun onların boyunlarına"* buyruğuna gelince, bu hususta iki izah şekli vardır:

1) Bu tabir, meleklere bir emir olup, âyetteki, *"Haydi.. sebat ilham edin"* sözünün devamıdır.

2) Bunun, mü'minler için emir olduğu da söylenmiştir. Bu ikinci görüş daha doğrudur. Çünkü biz daha önce, Allah'ın, melekleri savaşmak ve bizzat vuruşmak için göndermediğini açıklamıştık. Bil ki Cenâb-ı Allah, Müslümanlar için nusret ve muzafferiyeti gerektirecek olan bütün şartların gerçekleştiğini beyan edince, mü'minlere işte o zaman, kâfirlerle savaşmalarını emretmiştir. Âyetteki فَوْقَ الْاَعْنَاقِ *"boyunlarının üstüne"* tabiri hakkında iki görüş vardır:

a) Boynun üstündeki şey kafadır. Öyleyse bu tabir, kâfirlerin kafalarını bedenlerinden ayırma hususunda bir emirdir.

b) Âyetteki فَاضْرِبُوا فَوْقَ الْاَعْنَاقِ *"Boyunlarının üstüne vurunuz"* sözü, فَاضْرِبُوا الْاَعْنَاقَ "Boyunlarını vurunuz (kesiniz)" takdirindedir.

Benân (Parmak) Kelimesinden Maksat

Allahu Teâlâ daha sonra وَاضْرِبُوا مِنْهُمْ كُلَّ بَنَانٍ *"Vurun onların her bir parmağına..."* buyurmuştur. Bu, "Onların ellerini, bacaklarını, kollarını, kanatlarını budayınız" demektir. Sonra âlimler ihtilaf etmişler ve onlardan bir kısmı bundan maksadın, mü'minlerin onları diledikleri gibi vurup öldürmeleri olduğunu; çünkü boynun üstündeki uzvun, insanın en kıymetli uzvu olan kafası olduğunu; parmakların ise en zayıf uzuvlar olduğunu; dolayısıyla Cenâb-ı Hakk'ın, bütün uzuvlara dikkat çekmek için, en şerefli uzuv ile, en zayıf ve en küçük uzvu zikretmiş olduğunu söylemişlerdir.

Diğer bir kısmı da şöyle demişlerdir: "Aksine, bu tabirden maksat, ya "öldürme"dir, ki bu, boyunların üzerindeki kafayı uçurmaktır, yahut da parmakları kesmektir. Çünkü parmaklar kılıç, mızrak ve benzeri silâhları tutma ve kullanma vasıtalarıdır. Onların parmakları kesilince, savaşamazlar.

Bil ki Cenâb-ı Hak, Müslümanlara olan bu kabil birçok nimetini zikredince, ذٰلِكَ بِاَنَّهُمْ شَاقُّوا اللّٰهَ وَرَسُولَهُ *"Bunun sebebi şudur: Çünkü onlar Allah ve Resûlü'ne karşı geldiler"* buyurmuştur. Bu, "Onlar, Allah ve Resûlü'ne karşı gelmiş oldukları için, Cenâb-ı Hak o kâfirleri böylesi pek çok rüsvaylık ve rezillik içine atmış ve onları canlandırmıştır" demektir. **Zeccâc** şöyle der: "Âyetteki "şâkku" fiili, "karşı tarafa geçtiler ve mü'minlerin bulunduğu tarafın aksi tarafında bulundular" manasındadır. Bunun mastarı olan "şıkk"

kelimesi, "taraf, yan" anlamındadır. شَاقُّوا اللهَ *"Allah'a karşı geldiler"* tabiri, mecâzî bir ifade olup, "Allah'ın dostlarına ve dinine karşı geldiler" demektir.

Daha sonra Allahu Teâlâ وَمَنْ يُشَاقِقِ اللهَ وَرَسُولَهُ فَإِنَّ اللهَ شَدِيدُ الْعِقَابِ *"Kim Allah'a ve Resûlü'ne karşı gelirse, Allah'ın ikabı cidden çetindir"* buyurmuştur. Bu, "Bugün onların başına inen belâ, Allah'ın kıyamet günü onlar için hazırladığı cezanın pek azıdır" demektir. Bu ifadeden kasıt, onları küfürden vazgeçirmek ve onları inkârdan ötürü tehdit etmektir.

ذٰلِكُمْ فَذُوقُوهُ وَأَنَّ لِلْكَافِرِينَ عَذَابَ النَّارِ ﴿١٤﴾

"İşte bunu gördünüz ya, şimdi tadın bunu! Kâfirlere bir de cehennem azabı vardır" (En'âm, 14).

Bu âyetle ilgili iki mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Zeccâc şöyle demiştir: "Zaliküm" kelimesi, mahzûf bir mübtedanın haberi olduğu için, mahallen merfudur ve takdiri, اَلْاَمْرُ ذٰلِكُمْ فَذُوقُوهُ "İş işte budur. Haydi tadın onu" şeklindedir. "Zaliküm" kelimesinin mübteda, "فَذُوقُوهُ" cümlesinin de haber olması câiz değildir. Çünkü "fâ" edatından sonra gelen cümle, mübtedanın haberi olamaz. Ancak اَلَّذِى يَأْتِينِى فَلَهُ دِرْهَمٌ "Bana gelene, bir dirhem mükâfat var" ve وَكُلُّ رَجُلٍ فِى الدَّارِ فَمُكْرَمٌ "Evde olan her adama ikram olunmuştur" misallerinde olduğu gibi, mübtedânın bir ism-i mevsûl olması veyahut da sıfatlanmış nekire, belirsiz bir isim olması durumu müstesnâ... Ama, "زَيْدٌ فَمُنْطَلِقٌ" denilmesine gelince, biz burada **Zeyd**'i ancak mahzûf bir mübtedânın haberi tutabiliriz.. Buna göre ifadenin takdiri, هٰذَا زَيْدٌ فَمُنْطَلِقٌ "Bu **Zeyd**'dir, o gidicidir..." şeklinde olup, ayrıca "فَمُنْطَلِقٌ" ifadesinin takdiri de, "فَهُوَ مُنْطَلِقٌ" şeklindedir.

İKİNCİ MESELE

Cenâb-ı Hak, Allah ve Resulü'yle mücadele edenlere, kendisinin ikâb ve cezasının çok çetin olduğunu beyân edince, bundan sonra da vereceği cezânın niteliğini ve sıfatını; onun bazen peşinen bu dünyada, bazen de âhirete ertelenmiş olduğunu beyan edip açıklamıştır. Ve O, *"İşte bunu gördünüz ya, şimdi tadın bunu"* emriyle de peşinen bu dünyada verilen öldürülme

ve esir edilme cezasının, onlar için âhirete bırakılan cezaya nispetle çok önemsiz ve basit olduğuna dikkat çekmiştir. İşte bundan dolayı da bunu, "tatmak fiili" (zâke) ile bildirmiştir. Çünkü, tatmak ancak çok olanının durumu anlaşılsın diye, az ve önemsiz olan bir miktarın tadının bilinmesiyle meydana gelir. Binâenaleyh, onlar için bu dünyada meydana gelen acı ve sıkıntılar, onlar için âhirette hazırlanmış olan büyük cezalara oranla az olan bir tadımlık mesabesindedir. O halde, Cenâb-ı Hakk'ın, *"Şimdi tadın bunu"* buyruğu, bu tatmanın, hususî bir tatmayı algılamamız dışında, başka bir yol ile meydana geleceğine delâlet eder. Bu tıpkı, *"Tat! Hani sen çok ulu, çok şerefli idin!"* (Duhân, 49) âyetinde olduğu gibidir. Hz. Peygamber (s.a.s) de, أَبِيتُ عِنْدَ رَبِّي يُطْعِمُنِي وَيَسْقِينِي *"Ben, Rabbimin yanında geceliyorum; O, beni yediriyor, içiriyor.."*[25] derdi. İşte bu ifade de, ruhanî ve manevî bir yol ile tatmanın, yiyip içmenin, bunları maddî bir yolla elde edilmesinden başka ve farklı olduğuna delâlet eder.

يَآ اَيُّهَا الَّذِينَ اٰمَنُوٓا اِذَا لَقِيتُمُ الَّذِينَ كَفَرُوا زَحْفًا فَلَا تُوَلُّوهُمُ الْاَدْبَارَ ﴿١٥﴾ وَمَنْ يُوَلِّهِمْ يَوْمَئِذٍ دُبُرَهٗٓ اِلَّا مُتَحَرِّفًا لِقِتَالٍ اَوْ مُتَحَيِّزًا اِلٰى فِئَةٍ فَقَدْ بَآءَ بِغَضَبٍ مِنَ اللّٰهِ وَمَاْوٰيهُ جَهَنَّمُ وَبِئْسَ الْمَصِيرُ ﴿١٦﴾

"Ey iman edenler, toplu bir halde kâfirlerle karşılaştığınız zaman onlara arkanızı dönmeyin. Tekrar muharebe için bir tarafa çekilenin, yahut diğer fırkaya ulaşıp mevki tutanın durumu müstesnâ olmak üzere, kim öyle bir günde onlara arka çevirirse, o, muhakkak ki Allah'ın gazabına uğramıştır. Onun yurdu cehennemdir. O, ne kötü bir sondur!" (Enfâl, 15-16).

BİRİNCİ MESELE: **Kâfirlerle Yapılan Savaşta Kaçmayın**

Ezherî şöyle der: "Zahf" kelimesi, esasında çocuklar için kullanılır ki bu da çocuğun, ayakları üzerinde yürümesinden önceki devrede, kıçı üstünde sürünmesi, emeklemesidir. Böylece savaşmak için, birbirlerine doğru hareket edip giden iki grubun yürümesi, çocuğun kıçı üstünde emeklemesine benzetilmiştir. Binâenaleyh, her grup vuruşmadan önce, diğer gruba

25 **Buharî,** Savm, 49-50; **Müslim,** Sıyâm, 57-61 (2/774-776).

doğru yavaş yavaş yürüyor, demektir..." **Sa'leb** de şöyle demiştir: "Zahf" kelimesi, bir şeye doğru yavaş yavaş yürümek demektir. Şiir sanatında geçen "zihâf" da böyle olup, iki harf arasından bir harfin düşüp, böylece bu iki harften birinin ötekine doğru yaklaşması (uzunca okunması gereken bir hecenin kısa okunmasıdır)."

Bunu iyice kavradığın zaman biz diyoruz ki: إِذَا لَقِيتُمُ الَّذِينَ كَفَرُوا زَحْفًا *"Toplu bir halde kâfirlerle karşılaştığınız zaman"* buyruğundaki "zahfen" kelimesi, "مُتَزَاحِفِينَ" manasında olmak üzere, hâl olarak mansûbdur. Bunun, kâfirlerin hâli olması caiz olduğu gibi, muhatapların, yani mü'minlerin hali olması da mümkündür. "Zahf" kelimesi, tıpkı "adl" ve "rıda" kelimeleri gibi, sıfatı hazfedilmiş bir mastardır. İşte bundan dolayı çoğul olarak getirilmemiştir. Binâenaleyh mânâ "Savaşmak için, o kâfirlere doğru gittiğinizde bozulup dağılmayınız" şeklinde olur. "فَلَا تُوَلُّوهُمُ الْأَدْبَارَ" buyruğunun manası ise, *"Sırtlarınızı, o düşmanlara karşı dönmeyin"* şeklindedir. Sonra, Allahu Teâlâ düşmana sırt dönmeyi yasaklayınca, şu iki halin dışında, düşmana arka çevirmenin (ondan kaçmanın) haram olduğunu beyan buyurmuştur:

a) Bu dönmenin, tekrar savaşmak niyetiyle geri çekilmek için olması... Ki bu şekildeki hareketin maksadı, düşmana kaçıyor hissini vermek, sonra da ansızın dönüp düşmana hücum etmektir.. Bu, harbin hile ve tuzaklarından bir çeşittir. Doğru istikametten meyledip, başka bir tarafa meyledildiği, sapıldığı zaman "اِنْحَرَفَ" ve "تَحَرَّفَ" tabirleri kullanılır.

b) Bunun, "diğer fırkaya ulaşıp onlarla birleşmek" şeklinde olmasıdır. **Ebu Ubeyde** şöyle demiştir: "Tehayyüz" kelimesi uzaklaşmak, başka bir tarafa çekilmek manasındadır. Gerek, "tehayyüz" gerekse "tehavvüz" aynı manadadır." **Vâhidî** ise şöyle demektedir. "Tehayyüz" kelimesinin aslı da "tehavvüz"dür. Bu da, toplamak manasına gelir. Nitekim, birtakım şeyler birbirine eklenip bir araya gelerek toplandığında, - تَحَوَّزَ - فَانْحَازَ - حِزْتُهُ تَحَيَّزَ "Ben onu topladım, o da toplandı..." denilir. Daha sonra "tenahhâ" (bir kenara çekildi) kelimesi de, bu manada kullanılmıştır. Çünkü, bir yerden uzaklaşan kimse, oradan ayrılıp başka bir yere meyleder, yönelir."

Bunu iyice kavradığın zaman biz deriz ki: "Fie" kelimesi, cemaat ve topluluk manasına gelir. Binâenaleyh, bu geriye çekilen kimse, tek bir kimse gibi, kâfirler de kalabalık olup; bu tek kimse de, "eğer orada çakılıp kalırsam, gereksiz yere öldürülürüm. Şâyet diğer topluluğa katılırsam, kurtulmayı umabilirim. Çokluklarına rağmen düşmanı yenmeyi de ümit

edebilirim" şeklinde zann-ı gâliple düşünürse, böyle davranmasının caiz olması şöyle dursun, böyle bir kimsenin çoğu kez diğer topluluğa, gerideki cemaate katılması vâcib olur. Netice olarak diyebiliriz ki, bu iki durumun dışında, düşmandan kaçmak haramdır..

Daha sonra Cenâb-ı Hak: وَمَنْ يُوَلِّهِمْ يَوْمَئِذٍ دُبُرَهُ *"(Bu iki durum hariç), kim öyle bir günde onlara arka çevirirse..",* فَقَدْ بَاءَ بِغَضَبٍ مِنَ اللهِ وَمَأْوٰيهُ جَهَنَّمُ وَبِئْسَ الْمَصِيرُ *"O, muhakkak ki Allah'ın gazabına uğramıştır. Onun yurdu cehennemdir. O, ne kötü bir sondur"* buyurmuştur.

İKİNCİ MESELE

Kâdî, ehl-i salât'ın fasıklarının ilâhî cezaya duçar olacaklarına dair bu âyeti delil getirerek şöyle demiştir: "Âyet, bu iki durumun dışında, düşmandan kaçan kimseler Allah'ın gazabının ve cehennem ateşinin lüzumuna, delâlet etmektedir. **Mürcie**, vaîd ile ilgili diğer âyetlerde de yaptığı gibi, bu âyeti, "ehl-i salât"a değil de kâfirlere hamledemez. Çünkü bu ilahî tehdit "ehl-i salât"a tahsis edilmiştir."

Bil ki, bu meseleyi biz Bakara Sûresi'nde ayrıntılı bir biçimde ele almış, âyetlerin zâhiri ile istidlâl etmenin, sadece zan ifade edeceğini, bu tür âyetlerin, vaad ile ilgili olan âyetlerin umûmî manaları ile çelişki teşkil ettiklerini ve tercihin pek çok yön arasında, vaad ile ilgili âyetlerin umûmî manalarının yanında olduğunu belirtmiştik. Binâenaleyh, bu meseleyi burada tekrarlamanın bir manası yoktur.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Müfessirler, bu hükmün Bedir Günü'ne mi tahsis edilmiş olduğu, yoksa, mutlak manada her zaman mı söz konusu olduğu hususunda ihtilâf etmişlerdir.

1) Bu cümleden olarak, **Ebû Saîd el-Hudrî, Hasan el-Basrî, Katâde** ve **Dahhâk**'tan nakledildiğine göre, bu hüküm Bedir Günü düşmana sırtını çevirip kaçan kimselere mahsustur. Bu zatlar şöyle demişlerdir: "Bu hükmün Bedir Günü'ne mahsus olmasının pek çok sebebi vardır:

a) Şüphesiz, Hz. Peygamber (s.a.s), Bedir'de hazır bulunuyordu. Binâenaleyh, o orada bulunuyorken, başka topluluklar nazarı dikkate alınamaz. Bu da, ya diğer birliklerin Peygamber'e müsavi olmayıp, aksine Hz. Peygamber'in diğer birliklerden daha yüce ve daha kıymetli olmasından, veyahut da Cenâb-ı Hakk'ın, Hz. Peygamber'e yardımı ve muzafferiyeti va'detmiş

olmasındandır. Binâenaleyh, onların diğer cemaatlere gitmeleri, onlara iltihâk etmeleri caiz değildir.

b) Allahu Teâlâ Bedir'e katılanlar hakkında işi sıkı tutmuştur. Çünkü Bedir savaşı, ilk cihat hareketi idi. Binâenaleyh, Bedir'de Müslümanlar için bir bozulma söz konusu olsaydı bu bozgundan (İslâm'ın aleyhine) büyük zararlar, büyük çatlaklar ortaya çıkardı. İşte bundan dolayı, onlara bu konuda çok sıkı davranılması gerekmişti. İşte yine bu sebeple Cenâb-ı Hak o gün, esirlerden fidye almayı men etmişti.

2) Bu âyette zikredilen bu hüküm, bütün harpler için geçerli olan umumî bir hükümdür. Bunun böyle olduğunun delili ise, Cenâb-ı Hakk'ın, "Ey *iman edenler, toplu bir halde kâfirlerle karşılaştığınız zaman...*" buyruğunun umûmî bir ifade olup, bütün harpleri ve durumları içine almasıdır. Bu konuda nihaî söz olarak şunu diyebiliriz: Bu âyet her ne kadar, Bedir harbi hakkında nazil olmuşsa da, "İbret, çıkarılacak hüküm, sebebin hususî olmasına değil, lafzın umûmî olması itibariyledir."

DÖRDÜNCÜ MESELE

Âlimler, diğer birliklere katılıp iltihak etmenin, ordu büyük olduğu zaman mahzurlu olup olmadığı; yahut da, ordunun sayısı az olduğunda, cephede çakılıp kalmanın gerekli olup olmadığı hususunda ihtilâf etmişlerdir. Bazı âlimler, ordunun sayısı kalabalık olduğunda, bunun caiz olmayacağını söylerlerken bazıları da bütün durumların eşit ve müsavi olduğunu söylemişlerdir ki, bu görüş âyetin zâhirine daha uygun olan bir görüştür. Zira, âyetin zâhirinde, bu iki durum arasındaki fark belirtilmemiştir.

فَلَمْ تَقْتُلُوهُمْ وَلٰكِنَّ اللّٰهَ قَتَلَهُمْ ۚ وَمَا رَمَيْتَ اِذْ رَمَيْتَ وَلٰكِنَّ اللّٰهَ رَمٰى ۚ وَلِيُبْلِيَ الْمُؤْمِنِينَ مِنْهُ بَلَآءً حَسَنًا ۚ اِنَّ اللّٰهَ سَمِيعٌ عَلِيمٌ ﴿١٧﴾

"Onları siz öldürmediniz, fakat Allah öldürdü onları. Attığın zaman da sen atmadın, ancak Allah attı. Ve bunu, mü'minleri kendinden güzel bir imtihân ile denemek için yaptı. Şüphesiz ki Allah, hakkıyla işiten, kemâliyle bilendir" (Enfâl, 17).

Bu âyetle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE: **Peygamberimiz'in Kureyş'e Attığı Bir Avuç Toprak**

Mücâhid şöyle demektedir: "**Bedir Günü**'nde ashab ihtilâf ederek, bir kısmı "Ben öldürdüm!"; diğeri, "Hayır, ben öldürdüm!" deyince, Allah bu âyeti inzâl buyurdu. Yani, "Bu büyük bozgun ve kırma işi, bu hasar, sizin tarafınızdan olmadı.. Bu, ancak Allah'ın yardımıyla gerçekleşti" demektir. Rivâyet olunduğuna göre, Kureyş ordusu gözükünce, Allah'ın Resûlü, *"İşte, Kureyş! Bütün kibri ve fahriyle, senin Resûlü'nü yalanlamaya geliyorlar. Allahım! Senden, bana va'dettiğini istiyorum!"* dedi. Bunun üzerine Cebrâil gelerek, "Bir avuç toprak al ve onu onlara at!" dedi. İki ordu karşı karşıya gelince, Hz. Peygamber (s.a.s), Hz. Ali'ye, *"Bana, bu vadinin çakıl taşlarından bir avuç ver!"* dedi. (Taşı aldığında), Hz. Peygamber bunu Kureyşlilerin yüzüne atarak, *"Yüzleriniz, suratlarınız değişsin, bozulsun!"* dedi. Böylece, bütün müşrikler gözleriyle meşgul oldular, akabinde de bozguna uğradılar."

Keşşaf sahibi, "فَلَمْ تَقْتُلُوهُمْ" cümlesinin başındaki fâ harfinin, mahzûf bir şartın cevabı olup kelamın takdirinin de, "اِنْ اَنْتَخَرْتُمْ فَاَنْتُمْ لَمْ تَقْتُلُوهُمْ" şeklinde olduğunu söylemiştir.

Daha sonra Cenâb-ı Hak وَمَا رَمَيْتَ اِذْ رَمَيْتَ وَلٰكِنَّ اللهَ رَمٰى *"Attığın zaman da sen atmadın, ancak Allah attı"* buyurmuştur. Yani, "Attığın bir avuç toprağı, hakikatte sen atmadın. Çünkü, senin atmanın tesiri ancak diğer insanların atmasının tesirinin ulaşacağı yere kadar ulaşır. Ancak bil ki, onu Allah attı. Çünkü, Allah bu toprağın bütün parçalarını, o müşriklerin gözlerine kadar ulaştırıp oralara girdirendir. Binâenaleyh, şekil itibariyle atma işi, Peygamber'den sadır olmuştur. Ama, onun tesiri ise Allah'tandır" demektir. İşte bu manadan dolayı, âyetteki ifadeler nefy-isbât şeklinde getirilmiştir.

İKİNCİ MESELE

Âlimlerimiz, kulların fiillerini de Allah'ın yarattığına dair, bu âyeti delil getirerek şöyle demişlerdir: "Cenâb-ı Hak, *"onları siz öldürmediniz, fakat Allah öldürdü onları..."* buyurmuştur. Halbuki ashabın, düşmanları yaraladıkları malum bir husustur. Böylece bu ifade, bu fiillerin ancak Allah tarafından meydana getirildiğine delâlet eder. Hem Cenâb-ı Hak, *"Attığın zaman da sen atmadın"* ifadesinde, Hz. Peygamber (s.a.s)'in hem attığını belirtmiş, hem de ondan atma işini nefyetmiştir. Binâenaleyh bu ifadeyi, Hz. Peygamber (s.a.s)'in kesb cihetinden attığına; ama, yaratma cihetinden de atmadığı manasına hamletmek gerekir.

Eğer: "Hak Teâlâ'nın *"Onları siz öldürmediniz, fakat Allah öldürdü onları..."* buyruğu ile ilgili şu izahlar yapılmıştır:

a) Kâfirleri öldürme işi, ancak Allah'ın yardımı, desteği ve nusreti ile müyesser olmuştur. Dolayısıyla, bunu Allah'a izafe etme, yerinde ve doğrudur.

b) Yaralama işi, sahabeye; can alma işi ise, Allah'a ait bir iştir. Buna göre kelamın takdiri, "siz onları öldürmediniz; ancak ne var ki, Allah onları öldürdü" şeklinde olur.

Cenâb-ı Hakk'ın, *"Attığın zaman da, sen atmadın, ancak Allah attı."* buyruğu hususunda, **Kâdî** de şöyle demiştir:

a) Tek bir defa atma, toprağın müşriklerin tamamının gözüne girmesini gerektirmez. Binâenaleyh, toprağın parçaları, müşriklerin gözüne ancak Allah'ın ulaştırmasıyla ulaşmıştır.

b) Hz. Peygamber in atmış olduğu toprak az idi. Bu sebeple, bu kadarcık toprağın bütün müşriklerin gözüne ulaşıp girmesi imkânsızdır. Dolayısıyla işte bu durum, Allahu Teâlâ'nın, bu bir avuç toprağa diğer bazı şeyler kattığına ve onları, o müşriklerin gözlerine ulaştıranın kendisi olduğuna delâlet eder.

c) Hz. Peygamber bunu atarken, Allahu Teâlâ, o müşriklerin kalplerine korku salmıştır. Binâenaleyh, Cenâb-ı Hakk'ın, *"ancak Allah attı"* ifadesi ile, Allahu Teâlâ'nın, işte o korkuyu onların kalbine salıvermesi murat edilmiştir" denilirse, buna şöyle cevap verilir: Söylemiş olduğunuz bu şeylerin tamamı, âyetin zahirî manasından ayrılmaktır. Halbuki, sözde ve kelâmda aslolan hakiki manadır.

Şâyet onlar, "Aklî deliller, kulun fiilini Allah'ın yarattığını söylemeye mânidir" derlerse, biz deriz ki: Heyhât! Bu çok uzak bir ihtimâl. Çünkü, aklî deliller bizden yana, naklî deliller de bizim görüşümüzün doğruluğu sadedinde varittir. Binâenaleyh, sizin zahirî manayı bırakıp mecazî manaya geçmeniz mümkün değildir. Allah en iyi bilendir.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Bu ifade, "lâkin" lafzının şeddesiz okunması ve ondan sonraki gelen kelimenin merfû kılınması ile "وَلٰكِنِ اللهُ رَمٰى", "...وَلٰكِنِ اللهُ قَتَلَهُمْ" şeklinde okunmuştur.

***DÖRDÜNCÜ MESELE:* Âyetin Nüzul Sebebi**

Bu âyetin nüzul sebebi hakkında üç görüş vardır:

1) Müfessirlerin ekserisinin görüşüne göre, bu âyet-i kerime Bedir Günü nâzil olmuştur. Bununla kastedilen şudur: Hz. Peygamber (s.a.s) bir avuç toprak aldı ve onu müşriklerin yüzüne doğru serperek *"yüzleriniz, suratlarınız değişsin, bozulsun"* dedi. Bu toprak, istisnasız olarak her bir müşrikin gözüne ve burnuna dolmuştu. Dolayısı ile bu, müşriklerin bozulmasına sebep oldu. İşte âyet-i kârime, bu hususta nâzil olmuştur.

2) Bu âyet-i kerime Hayber Günü nâzil olmuştur. Hz. Peygamber (s.a.s), Hayber Kalesi'nin kapısının önünde, eline yayı alıp bir ok attı. Hz. Peygamber'in bu oku, hedefini buldu ve atı üzerinde duran (kâfir) **İbn Ebi'l-Hakîk**'i öldürdü. İşte bunun üzerine bu âyet nâzil oldu.

3) Bu âyet, Uhud Günü, **Übeyy b. Halef**'in öldürülmesi hakkında nâzil olmuştur. Çünkü **Übeyy**, Hz. Peygamber (s.a.s)'e çürümüş bir kemik getirerek: "Ey Muhammed, şu çürüyüp un ufak olmuş kemiği kim diriltebilir?" demişti. Hz. Peygamber (s.a.s) de, *"Allah diriltir! Nitekim seni de öldürecek, sonra seni yeniden diriltip cehennemine sokacaktır!"* buyurdu. **Übeyy b. Halef,** Bedir Günü esir alındı. Fidye verip kurtulunca, Hz. Peygamber (s.a.s)'e "Bir atım var. Onun üzerinde bir gün seni öldürebilmek için, her gün onu biraz mısır ile besleyeceğim" dedi. Hz. Peygamber (s.a.s) de: *"Hayır, inşaallah ben seni öldüreceğim"* dedi. Uhud Günü, **Übeyy**, işte o atı üzerinde koşuşturuyordu. Derken Hz. Peygamber (s.a.s)'e yakın bir yere geldi. Bazı Müslümanlar, onu öldürmek için önüne dikiliverdiler. Bunun üzerine Hz. Peygamber (s.a.s), *"Geri durun"* dedi ve ona doğru kargısını atarak onun bir kaburgasını kırdı. Onu müşrikler atına yükleyip götürürlerken yolda öldü. İşte bu âyet bu hususta nâzil olmuştur.

Bu rivâyetlerin en doğrusu âyetin Bedir Günü nazil olduğunu bildiren rivâyettir. Aksi halde, kıssanın içine, kıssa ile ilgisi olmayan şeyler girmiş olur ki bu uygun değildir. Diğer rivâyetlerde bahsedilen hadiselerin de âyetin hükmüne dâhil olması uzak bir ihtimal değildir. Çünkü sebeb-i nüzulün hususî oluşuna değil, âyetin lafzının umumîliğine bakılır. وَلِيُبْلِيَ الْمُؤْمِنِينَ مِنْهُ بَلَاءً حَسَنًا *"Ve bunu Allah, mü'minleri, kendinden güzel bir imtihan ile denemek için yaptı"* buyruğu, âyetteki *"Ancak Allah attı"* ifadesi üzerine atfedilmiştir. Buradaki "belâ" (imtihan) ile Allah'ın in'âmı kastedilmiştir. Yani, "Allah onlara yardım etmek, ganimet nasîp etmek, ecir ve mükâfat vermek sûreti ile büyük bir nimet vermiştir" **Kâdî** şöyle demiştir: "Eğer müfessirler, burada geçen "belâ" (imtihan) kelimesini "nimet" manasına hamletmede ittifak etmemiş olsalardı, bu kelimenin, müteakiben bahsedilen

"cihat" mükellefiyeti ile alakalı sayılabilir ve şöyle denilebilirdi: "Cenab-ı Allah'ın Bedir Günü yaptığı şey, bundan sonraki savaşlarda o Müslümanlara çok güç mükellefiyetlerin verilmesinin sebebi olmuştur."

Allahu Teâlâ bu âyeti sonra, إِنَّ اللهَ سَمِيعٌ عَلِيمٌ *"Şüphesiz ki Allah, hakkıyla işitici, kemâliyle bilicidir"* diye sona erdirmiştir. Bu, "Allah, sizin sözlerinizi bihakkın duyan ve kalplerinizin hallerini bihakkın bilendir" demektir. Bu tabir, kulun, işlerin zâhirine aldanmayıp, Hâlik Teâlâ'nın kalplerde ve gönüllerde saklı olan her şeye muttali olduğunu anlaması için, bir sakındırma ve bir korkutma yerine geçer.

ذٰلِكُمْ وَأَنَّ اللهَ مُوهِنُ كَيْدِ الْكَافِرِينَ ﴿١٨﴾ إِنْ تَسْتَفْتِحُوا فَقَدْ جَاءَكُمُ الْفَتْحُ ۚ وَإِنْ تَنْتَهُوا فَهُوَ خَيْرٌ لَكُمْ ۚ وَإِنْ تَعُودُوا نَعُدْ ۚ وَلَنْ تُغْنِيَ عَنْكُمْ فِئَتُكُمْ شَيْئًا وَلَوْ كَثُرَتْ ۙ وَأَنَّ اللهَ مَعَ الْمُؤْمِنِينَ ﴿١٩﴾

"Bu böyledir. Şüphesiz ki Allah kâfirlerin tuzaklarını bozandır. Eğer siz, fetih istiyorsanız, işte o fetih size gelmiştir. Eğer vazgeçerseniz bu, sizin için daha hayırlıdır. Eğer dönerseniz, biz de döneriz. Sayınız çok bile olsa, bu, size hiçbir fayda vermez. Çünkü Allah, mü'minlerle beraberdir" (Enfal, 18-19).

Âyetteki Farklı Hususlar

Bu âyetle ilgili birkaç mesele bulunmaktadır:

BİRİNCİ MESELE

Nafî, İbn Kesîr ve Ebû Amr, tef'îl babından olmak üzere, hâ harfinin şeddesiyle, "muvehhinun"; ve nasb ile "keyde"; **Âsım**'ın ravisi **Hafs**, izafetle şeddesiz olarak "mûhinu keydi"; diğer kıraat imamları ise, şeddesiz olarak ve nasb ile "mûhinun keyde" şeklinde okumuşlardır. Cenâb-ı Hakk'ın, كَاشِفَاتُ ضُرِّهِ *"taptıklarınız O'nun bu zararını giderebilici midirler?"* (Zümer, 38) ifadesi, tenvîn alması ve izâfetle okunması hususunda, tıpkı bu âyet gibidir.

İKİNCİ MESELE

Bu âyetle ilgili söz, o ve onun i'râbtaki yeri, Hak Teâlâ'nın tıpkı, "ذٰلِكُمْ فَذُوقُوهُ" (Enfâl, 14) âyetinde olduğu gibidir.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Allah'ın, kâfirlerin hile ve tuzaklarını boşa çıkarması birkaç şekilde olur:

a) Mü'minleri, onların sırlarına ve gizli yönlerine muttalî kılmak suretiyle;

b) Kâfirlerin kalbine korku salmak suretiyle;

c) Birlik ve berâberliklerini dağıtmak;

d) Niyet ve azmettikleri şeylerin farklı farklı olması sebebiyle, kat'î olarak karar verdikleri şeyi bozmak... **İbn Abbas** şöyle demektedir: "Allah'ın Resûlü, haber verir ve şöyle derdi: *"Ben düşmanlarınızın hile ve tuzaklarını zayıflatıp yıprattım. Böylece de, onların en ileri geçenleri öldürüldü; eşrâfı da esir edildi.."*

Cenâb-ı Hakk'ın, إِنْ تَسْتَفْتِحُوا فَقَدْ جَاءَكُمُ الْفَتْحُ *"Eğer siz, fetih istiyorsanız, işte o fetih size gelmiştir..."* buyruğuna gelince, bu hususta iki görüş bulunmaktadır:

Birinci görüş: Hasan el-Basrî, Mücâhid ve **Süddî**'nin görüşü olup, buna göre, bu âyetteki hitap kâfirleredir. Rivâyet olunduğuna göre **Ebu Cehil,** Bedir Günü, "Allahım, iki dinin en üstün olanına ve yardıma en lâyık olanına yardım et." demiştir. Yine rivâyet olunduğuna göre o, "Allahım! Hangimiz daha fazla sıla-i rahmi kesip fısk-u fücûra daldı ise, yarın onu helâk et!" demiştir. **Süddî** şöyle demektedir: Müşrikler, **Bedir**'e varmayı ve savaşmayı istediklerinde, Kâbe'nin örtülerine yapışarak, "Allah'ım, iki ordunun en yüce ve üstün olanına; iki cemaatin, en fazla hidâyette olanına; iki grubun, en kerîmine ve iki dinin en üstününe yardım et!" dediler. Bunun üzerine de, Cenâb-ı Hak bu âyeti indirdi. Buna göre âyet-i kerimenin ifade ettiği mana, "Şâyet siz, iki cemaatin en hidâyette olanına ve iki grubun en kerîm ve değerli olanına Allah'ın yardım etmesini istiyorsanız, muhakkak ki bu yardım size gelecektir..." şeklindedir. Diğer bazı âlimler de şu manayı vermişlerdir: "Eğer siz, Cenâb-ı Hakk'ın bu hususta hüküm vermesini istiyorsanız; muhakkak ki bu hususdaki hüküm size gelmiştir (gelecektir)."

İkinci görüş: Bu âyet, mü'minlere yapılan bir hitaptır. Rivâyet olunduğuna göre, Hz. Peygamber (s.a.s), müşrikleri ve onların sayıca çokluğunu gördüğü zaman, Allah'tan yardım talebinde bulundu. Sahabe de aynısını yaptı. Peygamber (s.a.s), Allah'ın, kendisine va'dettiği iki taifeden birisini talep etti ve bu hususta Allah'a yalvarıp yakardı da bunun üzerine Cenâb-ı Hak, *"Eğer siz fetih istiyorsanız, işte o fetih size gelmiştir"* buyurdu.

Bu ifadeyle, daha önce geçmiş olan yardım talebi hatırlatılmış ve Cenâb-ı Hak da, *"İşte o fetih size gelmiştir"* diyerek, fethin onlara geldiğini bildirmiştir. Yani "size va'dedilen şey tahakkuk edip gerçekleşti. O halde Allah'a şükredin ve O'na itaatten ayrılmayın" demektir. **Kâdî** şöyle der: "Bu görüş, daha evlâdır. Zira Cenâb-ı Hakk'ın, *"İşte o fetih size gelmiştir"* buyruğu ancak mü'minlere uygun düşer. Ama, âyette geçen "fetih" ifadesini beyan etmek, hüküm vermek ve takdir etmek manalarına hamledersek, bu âyetin kâfirlere bir hitap olmuş olması da imkânsız olmaz.

Cenâb-ı Hakk'ın وَإِنْ تَنْتَهُوا فَهُوَ خَيْرٌ لَكُمْ *"Eğer vazgeçerseniz bu, sizin için daha hayırlıdır"* buyruğunun tefsirine gelince, bunun tefsiri, Cenâb-ı Hakk'ın, *"Eğer siz, fetih istiyorsanız, işte o fetih size gelmiştir"* ifadesi hakkında bizim, "Bu, kâfirlere mi yoksa mü'minlere mi bir hitaptır?" şeklindeki açıklamamıza dayanır.

Buna göre şâyet biz, "bu, kâfirlere yapılmış bir hitaptır" dersek, bu âyetin tefsiri ve te'vili, "Şâyet siz, Hz. Muhammed'le savaşmaktan, ona düşmanlık yapmaktan ve onu yalanlamaktan vazgeçerseniz, bu sizin için daha hayırlı olur. Bunun, dinî bakımdan sizin için daha hayırlı olmasına gelince, bu, sizlerin Allah'ın azabından kurtulup, O'nun mükâfatına nail olmanız suretiyle; dünyevî yönden, sizin için daha hayırlı olmasına gelince de bu, sizin öldürülmekten, esir edilmekten ve mallarınızın yağma edilmesinden kurtulup halâs olmanız suretiyle olur" şeklinde olur.

Daha sonra Cenâb-ı Hak وَإِنْ تَعُودُوا نَعُدْ *"Eğer dönerseniz biz de döneriz..."* buyurmuştur. Yani, tekrar savaşmaya dönerseniz, (mü'minleri) size musallat kılarız. Siz bunu, Bedir'de görüp müşahede ettiniz. Ve Allah'ın, mü'minlerin lehine sizin de aleyhinize olmak üzere, yardımının tesirini anladınız. وَلَنْ تُغْنِيَ عَنْكُمْ فِئَتُكُمْ شَيْئًا وَلَوْ كَثُرَتْ"Bedir gününde sayınızın, çokluğunuzun fayda vermediği gibi, cemaatinizin çokluğu size hiçbir fayda veremeyecektir" demektir.

Ama bu sözün mü'minlere yapılmış bir hitap olduğunu söylersek, o zaman bu âyetin te'vili "Eğer sizler, "enfâl" (ganimetler) hususunda çekişmekten ve esirlere karşılık fidye istemekten vazgeçerseniz..." şeklinde olur. Çünkü Bedir günü bu hususlarda onlar arasında çekişme olmuş, bundan dolayı da Hak Teâlâ onları, *"Eğer Allah'ın geçmiş bir yazısı olmasaydı, aldığınız (fidye)de size her halde büyük bir azap dokunurdu"* (Enfal, 68) buyurarak azarlamıştır. Bunun için O, "Artık böylesi şeylerden vazgeçerseniz, sizin için daha hayırlı olur. Yine eğer böyle çekişmelere dönerseniz, biz de

sizden yine yardımımızı keseriz. Çünkü size olan yardım vaadimiz, sizin taat ve muhalefetsizlik üzere bulunmanız şartına bağlıdır. Yoksa sayınızın çok ve cemaatinizin kalabalık oluşu size hiçbir fayda sağlayamaz. Çünkü Allahu Teâlâ ancak günah işlemeyen mü'minlerle beraberdir" buyurmuştur.

Bil ki müfessirlerin ekserisi, Cenâb-ı Hakk'ın, *"Eğer siz fetih istiyorsanız"* ifadesinin kâfirlere bir hitap olduğunu söylemişler ve *"Eğer dönerseniz, biz de döneriz"* ifadesini delil getirerek, bunun ancak savaş durumuna uygun bir ifade olduğunu ileri sürmüşlerdir. Biz, bu sözün, daha önce zikredilmiş olan mü'minlerle de ilgili olabileceğini beyan etmiştik. Binâenaleyh bu tercih düşer.

Âyetteki, وَاَنَّ اللّٰهَ مَعَ الْمُؤْمِنِيْنَ *"Çünkü Allah mü'minlerle beraberdir"* ifadesini; **Nâfî, İbn Âmir, Âsım**'ın râvisi **Hafs**, "inne" edatındaki hemzeyi fethalı olarak; diğer kıraat imamları ise hemzeyi kesreli olarak okumuşlardır. Hemzenin fetha ile okunuşunun izahı için, bu ifadenin takdirinin, وَلِاَنَّ اللّٰهَ مَعَ الْمُؤْمِنِيْنَ "ve bir de Allah mü'minlerle beraber olduğu için..." şeklinde olduğu, ve وَاَنَّ اللّٰهَ مُوْهِنُ كَيْدِ الْكَافِرِيْنَ *"Şüphesiz ki Allah kâfirlerin tuzaklarını bozar"* ifadesi üzerine ma'tûf olduğu söylenmiştir. Buradaki elif'in (hemzenin) kesreli okunuşuna gelince bu, cümlenin bir başlangıç cümlesi olması sebebiyledir. Allah en iyi bilendir.

يٰٓاَيُّهَا الَّذِيْنَ اٰمَنُوْٓا اَطِيْعُوا اللّٰهَ وَرَسُوْلَهٗ وَلَا تَوَلَّوْا عَنْهُ وَاَنْتُمْ تَسْمَعُوْنَ ﴿٢٠﴾ وَلَا تَكُوْنُوْا كَالَّذِيْنَ قَالُوْا سَمِعْنَا وَهُمْ لَا يَسْمَعُوْنَ ﴿٢١﴾ اِنَّ شَرَّ الدَّوَآبِّ عِنْدَ اللّٰهِ الصُّمُّ الْبُكْمُ الَّذِيْنَ لَا يَعْقِلُوْنَ ﴿٢٢﴾ وَلَوْ عَلِمَ اللّٰهُ فِيْهِمْ خَيْرًا لَّاَسْمَعَهُمْ وَلَوْ اَسْمَعَهُمْ لَتَوَلَّوْا وَّهُمْ مُّعْرِضُوْنَ ﴿٢٣﴾

"Ey iman edenler, Allah'a ve Resûlü'ne itaat edin. Kendiniz dinleyip dururken, ondan yüz çevirmeyin. Ve kendileri dinlemedikleri halde dinledik diyenler gibi olmayın. Çünkü yerde yürüyen canlıların Allah katında en kötüsü, (hakkı) akıllarına sığdıramayan sağırlar ve dilsizlerdir. Eğer Allah onlarda bir hayır görseydi, elbette onlara duyururdu. Onlara duyursaydı bile, onlar yine de muhakkak ki yüz çevirip arkalarını dönerlerdi" (Enfal, 20-23).

Allah'ın Cihat Emrine Kulak Vermenin Lüzumu

Bil ki Cenâb-ı Hak mü'minlere, *'Eğer vazgeçerseniz, bu sizin için daha hayırlıdır. Eğer dönerseniz, biz de döneriz. Sayınız çok bile olsa, bu sizden hiçbir şeyi defetmez"* (Enfal, 19) diye hitap edince, bunun peşi sıra onları eğitmeyi hedef alan bir hükmü getirerek, *"Ey iman edenler, Allah'a ve Resûlü'ne itaat edin. Kendiniz dinleyip dururken, ondan yüz çevirmeyin"* buyurmuştur. O burada onların neyi dinleyip durduklarını açıklamamıştır. Fakat sûrenin başından buraya kadar gelen söz cihat hakkında olduğu için, bu âyetten maksadın, "Siz o Peygamber'in cihat çağrısını ve davetini işitip dururken" manası olduğu anlaşılmış olur. Sonra cihat iki şeyi ihtiva eder:

a) Canı tehlikeye atmak;

b) Mal elde etmek. İşte canı tehlikeye atmak herkese zor gelip, aynı şekilde ele geçirebilecekken, bir malı da bırakmak herkese çok ağır geldiği için, Allahu Teâlâ bu hususta te'dîb ve terbiye ifade eden hükmünü şiddetlendirerek, "Resûl'ün cihada çağrısına ve Allah ona mal almamasını emrettiği zaman, mal (ganimet) almama konusundaki çağrısına icabet etmede, Allah'a ve Resûlü'ne itaat ediniz" buyurmuştur. Bundan maksat, Cenâb-ı Hakk'ın, "قُلِ الْأَنْفَالُ لِلّٰهِ وَالرَّسُولِ" (Enfal, 1) âyetinin tefsirinde bahsettiğimiz hususları anlatmaktır.

Eğer, "Allahu Teâlâ niçin, وَلَا تَوَلَّوْا عَنْهُ *"Ondan yüz çevirmeyin"* buyurarak, daha önce Allah ve Resûlü zikredilmiş olduğu halde zamiri niçin "onlardan" değil de "ondan" şeklinde tekil kullanmıştır?" denilirse, biz deriz ki: Allahu Teâlâ, Allah'a itaati ve Resûlü'ne itaati emretmiş; sonra da *"Ondan yüz çevirmeyin"* buyurmuştur. Çünkü yüz çevirme, Allah'ın Resûlü hakkında, ancak O'ndan, onun sözünü kabul etmekten ve cihadda O'na yardımda bulunmaktan geri durmakla yapılmış olur. Daha sonra Cenâb-ı Hak bunu te'kid etmek için, وَلَا تَكُونُوا كَالَّذِينَ قَالُوا سَمِعْنَا وَهُمْ لَا يَسْمَعُونَ *"Kendileri dinlemedikleri halde, 'dinledik' diyenler gibi olmayın"* buyurmuştur. Bunun manası şudur: İnsanın, bir teklifi kabul edip üstlenmesi, ancak onu duyduktan sonra mümkün olabilir. Bundan dolayı, "duyup işitmek" bir şeyi kabul etmek manasına mecaz kabul edilmiştir. Nitekim mü'minlerin (namazdaki) سَمِعَ اللّٰهُ لِمَنْ حَمِدَهُ *"Allah, kendisine hamd edeni duyar"* şeklindeki sözleri de bu manadadır. Buna göre, bu ifadenin manası şudur: "Ey mü'minler sizler, dilleriyle "Biz Allah'ın emirlerini kabul ettik" dedikleri halde, kalpleri ile onları kabul etmeyen kimseler gibi olmayın." Bu, Cenâb-ı

Hakk'ın kendilerinden *"onlar iman edenlerle karşılaştıkları zaman, 'inandık' derler. Şeytanlarıyla baş başa kalınca ise, 'Emin olun, biz sizinle beraberiz' derler.* (Bakara, 14) diye haber verdiği münafıkların özelliğidir.

Allahu Teâlâ daha sonra إِنَّ شَرَّ الدَّوَآبِّ عِنْدَ اللهِ الصُّمُّ الْبُكْمُ الَّذِينَ لَا يَعْقِلُونَ *"Çünkü yerde yürüyen canlıların en kötüsü, (hakkı) akıllarına sığdıramayan sağırlar ve dilsizlerdir"* buyurmuştur.

Âlimler, âyette geçen "devâb" kelimesi hakkında ihtilaf etmişlerdir. Bu cümleden olarak şöyle denilmiştir: "Cehaletleri ve söyledikleri şeylerden faydalanmaktan uzak olmaları sebebiyle, Allah o müşrikleri hayvanlara benzetmiştir. İşte bundan ötürü Allah onları "sağırlar, dilsizler ve akıllarını kullanamayanlar" diye tavsif etmiştir" Yine onlar "devâb"dandır. Çünkü "devâb", yeryüzünde hareket eden her canlının ismidir. Allahu Teâlâ bu kelimeyi, bir benzetme sadedinde kullanmamış, aksine Allah onları zemmetmek üslûbuyla, kendilerine uygun bir vasıfla nitelendirmiştir. Nitekim, sözü anlamayan kimseler hakkında, onları zemmetmek için, "O, bir gölgedir, bir cesettir ve bir harabedir" denilmektedir..

Daha sonra Cenâb-ı Hak وَلَوْ عَلِمَ اللهُ فِيهِمْ خَيْرًا لَأَسْمَعَهُمْ وَلَوْ أَسْمَعَهُمْ لَتَوَلَّوْا وَهُمْ مُعْرِضُونَ *"Eğer Allah onlarda bir hayır görseydi, elbette onlara duyururdu"* buyurmuştur. Bunun manası şudur: "Mevcut olan her şeyi, Allah'ın bilmesi gerekir. Binâenaleyh, Allah'ın o şeyin varlığını bilmemesi, o şeyin yokluğunun gerekçelerindendir. Dolayısıyla, hiç şüphesiz, o şeyin bizzat yokluğunu "Allah'ın, onun varlığını bilmemesi" ile ifade etmek, son derece güzel olmuştur. Buna göre bu ifadenin izahı şöyle yapılabilir: "Eğer onlarda bir hayır bulunsaydı, hiç şüphesiz Cenâb-ı Hak hüccet ve öğütlerini, öğretecek ve anlatacak bir biçimde onlara duyurur, işittirirdi. Şâyet Allah onlarda bir hayır olmadığını bildiği halde, onlara yine de duyursaydı; onlar bu duyurmadan istifade edemezler, yine de muhakkak yüz çevirip arkalarını dönerlerdi." Şu da söylenmiştir: "Kâfirler, Hz. Peygamber'den, kendilerine nübüvvetinin doğruluğunu haber vermesi için, **Kusayy b. Kilab** ve benzeri ölülerini diriltmesini istemişlerdi. Böylece Allahu Teâlâ, eğer onlarda bir hayır olsaydı, yani onların o ölülerinin söyleyecekleri sözden istifade etmeleri ihtimali olsaydı, onların sözlerini dinlesinler diye, o ölülerini dirilteceğini beyan buyurmuştur. Fakat Allah, onların bu sözü (teklifi) ancak inat için ve işi yokuşa sürmek için söylediklerini ve onlara ölülerinin seslerini / sözlerini duyurması halinde bile hakkı kabul etmeyip yüz çevireceklerini biliyordu."

Bu âyetle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Allahu Teâlâ, onların delillerden yüz çevireceğini, hakkı kabul etmeyeceklerini ve onların, kesinlikle hakka yanaşmayıp, haktan istifade etmeyeceklerini bildirmiştir. Bu sebeple diyoruz ki: Onlardan imanın sâdır olmasının imkansız olması gerekir. Zira eğer onlardan iman sâdır olacak olsaydı, bu iman ya Allah'ın bu haberinin doğru olmasının yanı sıra söz konusu olurdu, ya da bu haberin yalan olması ile birlikte söz konusu olurdu. Birinci ihtimal imkansızdır. Çünkü Cenâb-ı Hakk'ın iman etmeyeceklerini haber verdiği halde onların iman etmesi, iki zıt şeyi birleştirmek olur ki bu muhaldir. İkinci ihtimal de imkansızdır. Zira Allah'ın doğru olan haberinin yalana dönüşmesi imkansızdır; hele hele bu haber, olup bitmiş mâzîdeki bir şeyle ilgili olursa... Allahu Teâlâ'nın ilminin cehâlete dönüşmesi hususunda söylenecek söz de böyledir. Bunun izahı defalarca geçmişti.

***İKİNCİ MESELE:* Lev Edatı Hakkında**

Nahivciler şöyle demişlerdir: "Lev" (eğer) edatı, bir başka şeyin bulunmaması sebebiyle bir şeyin yok olacağına delalet etmek için kullanılır. Dolayısıyla sen, mesela لَوْ جِئْتَنِي لَأَكْرَمْتُكَ "Eğer bana gelseydin, sana ikram ederdim" dediğinde, bu söz, hem "gelme" işinin, hem de "ikram" işinin olmadığını gösterir." Bazı fakihler şöyle demişlerdir: Bu edat, ancak istilzamı (gerekliliği) ifade eder. Ama başka bir şeyin bulunmasından ötürü, bir şeyin yok olduğunu bu lafız ifade etmez. Bunun böyle oluşunun delili hem âyet, hem de hadistir: Âyetten delil, işte bu (tefsir ettiğimiz) âyettir. Bunu şöyle izah ederiz: Eğer "lev" edatı, nahivcilerin söylemiş olduğu manayı ifade etseydi, âyetteki, وَلَوْ عَلِمَ اللهُ فِيهِمْ خَيْرًا لَأَسْمَعَهُمْ *"Eğer Allah onlarda bir hayır görseydi, elbette onlara duyururdu"* beyanı, Allahu Teâlâ'nın onlarda bir hayır görmediğini ve dolayısıyla onlara (hakkı) duyurmadığını ifade eder. Daha sonra Cenâb-ı Hak وَلَوْ أَسْمَعَهُمْ لَتَوَلَّوْا *"Eğer onlara duyursaydı, muhakkak ki arkalarını dönerlerdi"* buyurmuştur. Bu da, "Allah onlara duyurmadı, onlar da yüz çevirmediler. Fakat yüz çevirmeme hayırlardan bir hayırdır" manasına gelirdi. Böylece de âyetin başı, onlarda hayrın olmadığını; sonu ise bir hayrın bulunduğu manasına gelirdi ki, bu bir tenakuzdur. Binâenaleyh "lev" edatının, "başkasının bulunmayışı sebebiyle bir şeyin yok olacağını ifade ettiğini" söylemenin böyle bir tenâkuzu gerektireceği sâbit olur. Bundan dolayı, ona bu mananın verilmemesi gerekir.

Bunun hadisten delili, Hz. Peygamber (s.a.s)'in نِعْمَ الرَّجُلُ صُهَيْبٌ لَوْ لَمْ يَخَفِ اللهَ لَمْ يَعْصِهِ *"Süheyb ne güzel bir yiğit! Eğer o Allah'tan korkmasaydı bile, yine de O'na isyan etmezdi"* sözüdür. Binâenaleyh eğer, "lev" edatı nahivcilerin söylemiş olduğu manayı ifade etmiş olsaydı, bunun manası, "O Allah'tan korktu ve Allah'a isyan etti" şeklinde olurdu. Bu ise bir tenakuzdur. Böylece "lev" edatının, başkasının bulunmaması sebebiyle bir şeyin bulunmamasını ifade etmeyip, aksine sadece bir gerekliliği ifade ettiği sabit olmuş olur.

Bil ki bu, çok güzel bir delildir. Fakat bu görüş, ekseri ediplerin görüşünün aksinedir.

***ÜÇÜNCÜ MESELE:* Allah'ın Malumatının Nevileri**

Allah'ın malûmatı dört kısımdır:

1) Bütün mevcut şeyler;

2) Bütün ma'dûm (yok) olan şeyler;

3) Mevcut şeylerden her birinin yok olması halinde durumunun nasıl olacağı;

4) Ma'dûm (yok olan) bulunmayan her bir şeyin var olması halinde, durumunun nasıl olacağı... İlk iki kısım, mevcut hal ile bilinir. Son iki kısım da, mevcut olmayan takdir ile bilinir. O halde âyetteki, *"Eğer Allah onlarda bir hayır bilseydi, elbette onlara duyururdu"* ifadesi, ikinci kısımla ilgili olmuş olur ki, bu da mukadderat ile bilinen kısımdır ve bu mevcut hal ile bilinen kısma girmez. Bunun bir benzeri de, Hak Teâlâ'nın, münafıklardan naklettiği şu sözdür, *"Eğer siz yurtlarınızdan çıkarılırsanız, biz de muhakkak sizinle beraber çıkarız. Eğer sizinle harp edilirse, muhakkak ve muhakkak size yardım ederiz"* (Haşr, 11). Cenâb-ı Hak buna karşılık, *"Andolsun ki onlar çıkarılacak olurlarsa, bu münafıklar onlarla beraber çıkmazlar. Eğer onlar muharebeye tutulurlarsa bunlar, onlara yardım da etmezler. Onlara yardım etseler bile, mutlaka dönüp kaçarlar"* (Haşr, 12) buyurmuştur. Böylece Allahu Teâlâ, yok olan bir şeyin var olması halinde durumunun nasıl olacağını bildirmiştir. Yine Cenâb-ı Hak, *"Eğer onlar dünyaya geri gönderilseler bile, yine vazgeçirilmek istendikleri şeylere döneceklerdi"* (En'âm, 28) buyurmuş ve yok olan bir şeyin var olması halinde, durumunun nasıl olacağını bildirmiştir.

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اسْتَجِيبُوا لِلَّهِ وَلِلرَّسُولِ إِذَا دَعَاكُمْ لِمَا يُحْيِيكُمْ ۖ وَاعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ يَحُولُ بَيْنَ الْمَرْءِ وَقَلْبِهِ وَأَنَّهُ إِلَيْهِ تُحْشَرُونَ ﴿٢٤﴾

"Ey iman edenler, sizi, size hayat verecek şeylere davet ettiği zaman, Allah'a ve Resûlü'ne icabet edin. Bilin ki Allah kişi ile kalbi arasına girer ve siz hakikaten sadece O'na götürülüp toplanacaksınız" (Enfâl, 24).

Bu âyetle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Ebu Ubeyde ve **Zeccâc**: "Âyette geçen "اِسْتَجِيبُوا" kelimesinin, اَجِيبُوا "icabet edin" manasına olduğunu söylemişlerdir. Nitekim şair de bir beytinde: "فَلَمْ يَسْتَجِبْهُ عِنْدَ ذَاكَ مُجِيبُ" demiştir.

İKİNCİ MESELE: **Emir Sîgasının Farziyyet Manası**

Fakîhlerin çoğu, emrin zâhirinin vücûb (farziyyet) ifade ettiği kanaatindedirler. Onlar, görüşlerinin doğruluğuna bu âyeti, şu iki bakımdan delil getirmişlerdir:

Birincisi: Bir fiili yapmasını emrettiği herkesi Allah, o fiili yapmaya davet etmiş demektir. Bu âyet de, Allah'ın davet ettiği her hususa icâbet edilmesi gerektiğine delâlet eder. Buna göre eğer, "Âyetteki *"Allah'a ve Resûlü'ne icabet edin"* ifadesi bir emirdir. O halde ne diye siz, "Bu, vücuba delâlet eder" diyorsunuz. Çünkü münakaşa bu hususta dır. O halde bu sözün neticesi, emrin vücûb (farziyyet) ifade etmesine binâen, emrin vücûb için olduğunu ispat etmeye dayanır. Bu ise bir şeyi, yine kendisi ile ispat etmeyi gerektirir ki bu imkansızdır" denilirse, buna şöyle cevap verilir: "Allah'ın emrettiği her şeyin teşvik edildiği, yapılması istendiği zaruri (kesin) olarak bilinen bir husustur. Binâenaleyh eğer biz, âyetteki, *"Allah'a ve Resulü'ne icabet edin"* buyruğunu bu manaya hamledersek, açık olanı açıklamak kabilinden bir şey yapmış oluruz ki bu, abestir. Şu halde bunu, yeni (başka) bir manaya hamletmek gerekir ki bu da âyetin bu parçasını manasız olmaktan korumak için, farziyyeti gösterdiğini söylemektir. Bu husus, âyette bundan sonraki *"Bilin ki şüphesiz Allah kişi ile kalbi arasına girer ve siz hakikaten sadece O'na götürülüp toplanacaksınız"* buyruğunun

bir tehdit ve vaîd sadedinde getirilmiş olması ile de güç kazanır. Bu tehdit ve vaîd, ancak vücûb (farziyyet) söz konusu olduğu zaman uygun düşer.

İkincisi: Bu, **Ebu Hureyre** (r.a)'nin rivâyet ettiği şu hadistir: "Hz. Peygamber (s.a.s), **Übeyy b. Ka'b**'ın kapısına vardı. O namaz kılıyor iken ona seslendi. **Ubeyy** (r.a) de namazını acelece bitirip geldi. Hz. Peygamber (s.a.s) *"seni çağırdığımda hemen icabet etmekten seni alıkoyan nedir?"* deyince, o, "Namaz kılıyordum" cevabını verdi. Bunun üzerine Hz. Peygamber (s.a.s): *"Bana vahyedilen Kur'an'da, 'Allah'a ve Resûlü'ne icabet edin' diye bildirildiğinden haberdâr değil misin?"* deyince, **Übeyy b. Kâb** (r.a), "şüphesiz ki siz, beni, artık ne zaman çağırırsanız ben icabet ederim" dedi."

Bu hadis ile şu şekilde istidlâl edilmiştir: Hz. Peygamber (s.a.s) onu çağırıp, **Übeyy** de ona hemen icabet etmeyince; Hz. Peygamber onu, icabet etmeyişinden dolayı tenkit etti ve bu hususta bu âyeti delil getirdi. Eğer bu âyet vücûba delâlet etmeseydi, bu şekildeki bir istidlâl doğru olmazdı. Bir kimsenin, "Emir, vücûb ifade eder meselesi, kesin bir mesele olup, bu hususta haber-i vahidi delil getirmek caiz değildir" şeklindeki sözü zayıftır. Zira biz, emirin vücûb ifade ettiği meselesinin kesin olduğunu kabul etmiyoruz. Aksine bu, bizce zannî bir meseledir. Çünkü bundan maksat, ameldir. Amel ile ilgili konularda ise zannî deliller de yeterlidir.

Buna göre onlar eğer, "Allahu Teâlâ, mutlak olarak icâbet etmeyi emretmemiş, aksine bunu belli bir şarta, yani *"size hayat verecek şeylere davet ettiği zaman..."* şartına bağlı olarak emretmiştir. O halde, nasıl 'Bu şart, bütün emirlerde vardır' diyebilirsiniz?" derlerse, biz de deriz ki: **Übeyy b. Ka'b** (r.a)'ın hadisesi, hükmün umumî olduğuna ve belli bir şarta bağlı kılınmadığına delâlet eder. Hem sonra âyette geçen, "hayat verme"yi, bizzat "diriltme" manasına hamletmek mümkün değildir. Çünkü zaten canlı olanı diriltmek imkansızdır. Dolayısıyla buna başka bir mana vermek gerekir ki bu da, "mükâfat elde etme" manasıdır. O halde, Allah'ın kendisine çağırdığı ve yapılmasını teşvik ettiği her şey bir mükâfatı bulundurur. Bu sebeple, âyetin hükmü, bütün emirler hakkında umûmî bir hüküm olmuş olur. Bu da, bizim varmak istediğimiz neticeyi ifade eder.

***ÜÇÜNCÜ MESELE:* Hayat Veren Şeyler**

Âlimler, *"Size hayat verecek şeylere davet ettiği zaman..."* ifadesi hakkında şu izahları yapmışlardır:

1) **Süddî** bunun, iman ve İslam olduğunu; iman ve İslam'da hayatın bulunduğunu; çünkü imanın kalbin hayatı, küfrün ise kalbin ölümü olduğunu ve bu hususa Cenâb-ı Hakk'ın, *"Allah ölüden diri çıkarır"* (Al-i İmran, 27) âyetinin delâlet ettiğini; buna "O, kâfirden mü'min (evlat) çıkarır" manası verildiğini söylemiştir.

2) Cenâb-ı Hak, *"Hayat verecek şey"* tabiri ile Kur'an-ı Kerim'i kastetmiştir. Bu, "Kur'an'da olan şeylere icabet ediniz. Çünkü hayat, kurtuluş ve korunma ondadır" manasına gelir. Cenâb-ı Hak, Kur'an'a "hayat" demiştir. Çünkü Kur'an, ilmin (bilmenin) sebebi ve vasıtasıdır. İlim ise hayattır. Binâenaleyh hayatın sebebi olan şeyin, "hayat" diye adlandırılması caizdir.

3) Âlimlerin çoğu, bu tabir ile cihadın kastedildiğini söylemişlerdir. Cihada "hayat" denmesinin sebebi hususunda da şu izahlar yapılmıştır:

a) İki düşmandan birinin zayıflaması, diğeri için hayattır. Binâenaleyh, Müslümanların işi, kâfirlerle savaşarak ancak güç ve kuvvet kazanır.

b) Cihat, şehitlik sebebidir. Şehitlik ise, (cennette) ebedî hayatı temin eder. Nitekim Allahu Teâlâ, *"Allah yolunda öldürülenleri, sakın ölüler sanma. Bilakis onlar Rableri katında diridirler. (Öyle ki Allah'ın) lütf-u inâyetiyle, kendilerine verdiği şeylerle sevinerek rızıklanırlar"* (Al-i İmran, 169-170) buyurmuştur.

c) Cihat, insanı bazen ölüme götürür. Ölüm ise, âhiret hayatına kavuşturur. Âhiret yurdu da, hayatın kaynağıdır. Nitekim Cenâb-ı Hak, *"Şüphe yok ki o, (asıl) hayatın ta kendisidir"* (Ankebût, 64) buyurmuştur. Yani, daimî ve ebedî hayattır.

4) Cenâb-ı Hakk'ın, *"Size hayat verecek şeylere"* tabirine, "hak ve doğru olan her şeye" manası verilmiştir. Böyle olması halinde bu ifadenin içine Kur'an, îman, cihat ve her türlü iyilik ve tâat olan işler dahil olmuş olur. O halde, Allah'ın, *"Size hayat verecek şeylere"* ifadesiyle, devamlı ve güzel olan bir hayat murat edilmiştir. Nitekim, Cenâb-ı Hak *"Hiç şüphesiz onu, çok güzel bir hayat ile yaşatırız"* (Nahl, 97) buyurmuştur.

***DÖRDÜNCÜ MESELE:* Allah Kişi ile Kalbi Arasına Girer**

Cenâb-ı Hak, وَاعْلَمُوا اَنَّ اللهَ يَحُولُ بَيْنَ الْمَرْءِ وَقَلْبِهِ *"Bilin ki, Allah kişi ile kalbi arasına girer"* buyurmuştur. Bu ifâdenin tefsiri, âlimlerin cebr ve kader meselesindeki ihtilâflarına göre değişir. Cebr'e taraftar olanlara gelince, **Vâhidî, İbn Abbas** ve **Dahhâk**'ın bu âyete, "Allah, kâfir olan kişi ile, onun yapacağı taati arasına girer. Yine Allah, itaatkâr olan kişi ile, onun yapacağı

isyan arasına girer, mani olur. O halde saîd, iyi ve itâatkâr olan, Allah'ın "saîd" kıldığı; şakî, günahkâr ve bedbaht olan da, Allah'ın dalâlete düşürdüğü kimsedir. Binâenaleyh, kâfir bir kimse iman etmek ister, Allah da onun iman etmesini istemezse, Allah onunla o kimsenin kalbi arasına girer.. Mü'min bir kimse de kâfir olmak ister, Allah da onun kâfir olmasını dilemezse, Allah, bu kimseyle onun kalbi arasına girer" manasını verdiklerini nakletmiştir. Ben derim ki, biz durumun böyle olduğunun doğruluğuna dair aklî delillerle delil getirmiş, istidlâlde bulunmuştuk. Bu böyledir, zira kalbin halleri, ya inançlardır, ya irâde ve isteklerdir veyahut da, "daîler" sebepler, faktörlerdir. Akidelere gelince bu, ya ilim olur, ya cehl. İlme gelince, bunu elde etmeye yönelmek isteyen kimse ancak onun bir ilim olduğunu bildiğinde ona yönelir. Bunu da ancak, bu itikadın malûm olan, bilinen şeye mutabık olduğunu bildiği zaman bilebilir. Bu hususu da ancak, daha önce malûmu bilip tanıdığı zaman bilebilir. İşte bu durum da, bir şeyin kendisine dayanmasını gerektirir. Cehle gelince: İnsan bunu ancak, bunun bir ilim olduğunu zannettiği zaman tercih eder ve ister. Halbuki bu zan ancak daha önce geçen diğer bir cehâlet sebebiyle meydana gelir. Bu da, bir şeyin kendisine dayanmasını gerektirir.

"Daîler" (sebepler ve faktörler) ile irâdelere gelince, bunlar eğer bir fâil olmaksızın meydana gelmişlerse, o zaman bu tıpkı, îcat edici, muhdis olmaksızın bir hâdisin, sonradan meydana gelenin meydana gelmiş olması gibi olur. Yok eğer bunlar, bir fâil vasıtasıyla meydana gelmişlerse, o zaman bu fâil, ya kuldur yahut da Allah'tır. Birincinin olması bâtıl ve yanlıştır; aksi halde bu niyet ve kasdın, başka bir niyet ve kasta dayanması gerekir ki, bu imkânsızdır. Böylece inançların, iradelerin ve sebeplerin fâilinin sadece Allah olduğu ortaya çıkar. Kur'an'ın nassı da, kalbin hallerinin Allah'tan olduğuna delâlet eder. Aklî deliller de bunu gösterir. O halde, hak ve doğru olanın, bizim söylemiş olduğumuz şey olduğu sabit olur.

Mu'tezile'nin Bu Âyeti Yorumlaması

Kaderiyye (Î'tizâl) görüşünü benimseyenlere gelince, onlar, bu âyetten muradın, bizim benimsemiş olduğumuz görüş olamayacağını öne sürmüşler ve bunu şu izahlarla açıklamışlardır:

Birinci izah: Cübbâî şöyle demiştir: "Allah'ın, kendisiyle imanı arasına girdiği kimse, âcizdir. Âcize emretmek ise, akılsızlık, sefîhliktir. Şâyet böyle bir şey caiz olsaydı, o zaman Allah'ın, bize göklere tırmanmayı emretmesi

de caiz olurdu. Halbuki ulemâ, kötürüm olan kimsenin, ayakta namaz kılmakla emredilmesinin caiz olamayacağı hususunda ittifak etmişlerdir. O halde bu, Allah hakkında nasıl caiz olabilir? Hem Allahu Teâlâ, *"Allah, hiç kimseye gücünün yettiğinden başkasını yüklemez"* (Bakara, 286) buyurmuştur. Yine O, "zıhâr" yapan kimse hakkında da, *"Buna da güç yetiremezse, altmış yoksul doyursun"* (Mücâdile, 4) buyurmuş, böylece, oruç tutamayan kimselerden orucun farziyyetini düşürmüştür."

İkinci izah: Allahu Teâlâ, Allah ve Resûlü'ne icabet etmeyi emretmiş ve bu sözü, bir hatırlatma ve icabet etmemeden sakındırma sadedinde zikretmiştir. Binâenaleyh, şâyet bu ifadeden, ileri sürmüş olduğunuz şeyler kastedilmiş olsaydı, icâbet etmeme hususunda çok kuvvetli bir mazeret olur ve böylece bu ifade de, icabet etmemeden bir men ve yasaklama olmazdı..

Üçüncü izah: Allah, Kur'an'ı, kâfirlerin lehine, Peygamber'in aleyhine bir delil olsun diye değil, tam aksine Peygamber'in lehine, kâfirlerin aleyhine bir hüccet olsun diye indirmiştir. Binâenaleyh, şâyet âyetin ifade ettiği mana, sizin ileri sürdüğünüz şekilde olsaydı, hiç şüphesiz bu âyet, kâfirlerin lehine, Peygamber'in de aleyhine olan delillerin en kuvvetlilerinden olur, o zaman da kâfirler, "Allahu Teâlâ, bizi iman etmekten men edince, daha nasıl bize iman etmemizi emreder?" derlerdi.. Binâenaleyh, yaptığımız bütün bu izahlarla, âyeti, Cebriyye'nin ileri sürdükleri manaya hamletmenin mümkün olmadığı iyice anlaşılır.

Mu'tezile sözüne devamla şöyle der: Biz bu âyet hakkında şu izahları yapabiliriz:

a) "Allahu Teâlâ, kişi ile, kişinin kalbinden istifâde etmesi arasına, ölüm sebebiyle girer." Bu, şu demektir: "Size mutlaka gelecek olan ölüm gelmeden ve sizinle, sizin taatiniz ve tevbeniz arasına girmeden önce, size mecbur kılmış olduğum cihat ve benzeri amellere icabet edip koşmada gecikmeyiniz, acele ediniz!" **Kâdî** şöyle demiştir: "İşte bu sebepten dolayı Cenâb-ı Hak, bu ifadenin hemen peşinden, bu manaya delalet edecek şeyi de getirmiştir ki, bu da O'nun, *"ve siz hakikaten sadece O'na götürülüp toplanacaksınız"* ifadesidir. Bu âyetin maksadı, taate mani olacak ölüm gelmeden önce, itaatte bulunmaya teşvik etmektir."

b) Bu âyetle, Allahu Teâlâ, "kişi ile, kişinin kalbinin arzu edip istediği şeyin arasına ölümün girmesini" murat etmiştir. Çünkü "ecel", bütün emel ve arzuların önüne geçer. Buna göre, Cenâb-ı Hak sanki şöyle

demek istemiştir: "Sâlih amellere koşunuz. Kalbinize gelen, uzun ömür sürme sevdasına itibar etmeyiniz. Çünkü bu, kendisine güvenilecek bir husus değildir." "Kalp" lafzının, kalpte bulunan arzu ve emelleri ifade etmek için kullanılması, güzel ve yerindedir. Çünkü bir şeyi, tıpkı Arapların سَالَ الْوَادِى "Vadi aktı, dolup taştı" sözlerinde olduğu gibi, zarfının, mahallinin ismiyle adlandırmak caizdir.

c) Mü'minler, Bedir Günü savaşmaktan korkuyorlardı. Bu sebeple onlara sanki, "Taatlere koşunuz; kalbinizde hissettiğiniz zayıflık ve korkaklık sebebiyle, taatlerden kaçınıp imtinâ etmeyiniz. Zira Allahu Teâlâ, halleri değiştirir ve tebdil eder. Böylece de, zayıflık ve acizliğinizi, kuvvete; korkaklığınızı da cesarete dönüştürebilir. Çünkü Allahu Teâlâ, kalpleri evirip çevirendir" denilmek istenmiştir.

d) **Mücahid** şöyle demiştir: "Âyette geçen "kalp" sözü ile, "akıl", insanın aklı murat edilmiştir. Buna göre Cenâb-ı Hakk'ın, *"Allah kişi ile kalbi arasına girer"* buyruğunun manası şudur: "Siz, aklınız başınızda iken sâlih amellere koşunuz. Çünkü, yok olduğunda teklif ve mükellef tutulmanın söz konusu olamayacağı aklınızın zâil olmasından emin olamazsınız!" Kalb'in, akıldan kinâye addedilmesi caizdir. Nitekim Cenâb-ı Hak, *"Şüphesiz ki bunda kalbi olan... kimseler için elbette bir öğüt vardır"* (Kâf, 37) buyurmuştur. Yani, "aklı olan kimseler için..." demektir."

Hasan el-Basrî: *"Allah kişi ile kalbi arasına girendir"* mealindeki âyetin, "Allahu Teâlâ'nın kuluna olan yakınlığının, kulun kalbinin kula olan yakınlığından daha fazla olduğu" manasına geldiğini söylemiştir. Bu ifadenin maksadı ise, kulun gönlünde ve kalbinde bulunan hiçbir şeyin Allah'a saklı kalmadığına dikkat çekmektir. *"Biz ona şah damarından daha yakınız"* (Kâf, 16) âyeti de, bunun bir benzeridir." İşte bu konuda, Cebriyye ve Kaderiyye (Mu'tezile)'nin ileri sürmüş oldukları izahların tamamı bundan ibarettir.

Daha sonra Cenâb-ı Hak وَاَنَّهُ اِلَيْهِ تُحْشَرُونَ *"Ve siz hakikaten sadece O'na götürülüp toplanacaksınız"* buyurmuştur. Yani, "Sizin O'na, Allah'a götürülüp O'nun huzurunda toplanacağınızı; başıboş ve kendi halinize bırakılmayacağınızı biliniz" demektir. Bu ifadede, çalışıp çabalamaya bir teşvik ve tembellikten, vurdumduymazlıktan iyice bir sakındırma vardır.

وَاتَّقُوا فِتْنَةً لَا تُصِيبَنَّ الَّذِينَ ظَلَمُوا مِنْكُمْ خَاصَّةً وَاعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ شَدِيدُ الْعِقَابِ ﴿٢٥﴾

"Bir de öyle bir fitneden sakının ki o, içinizden yalnız zulmedenlere çatmaz. Hem bilin ki Allah, şüphesiz azâbı çetin olandır" (Enfâl, 25).

Umuma Gelen Musibet

Bil ki Allahu Teâlâ, insanı, kendisiyle kalbi arasına girilmekten sakındırdığı gibi, onu fitneden de sakındırmıştır. Buna göre âyetin manası, "Geldiğinde, sadece zâlimlere mahsus olmayan; aksine hepinize, iyinize kötünüze isabet edecek olan bir fitneden sakının" şeklinde olur. **Hasan el-Basri**'den bu âyetin, özellikle **Cemel Savaşı**'nda, **Hz. Ali, Ammar, Talha** ve **Zübeyr**'in içine düştükleri durumu ifade için indiğini söylemiştir. Nitekim **Zübeyr** de: "Bu âyet, bizim hakkımızda indi. Biz onu, uzun zaman okuduk; ama o fitnenin içine düşecek olan kimselerin bizler olduğunu göremedik. Bir de ne görelim, bununla kastedilenler, bizlermişiz." demiştir. **Süddî**'den de: Bu âyetin, **Bedir**'e iştirak edip de **Cemel**'de savaşan kimseler hakkında nazil olduğunu söylediği rivâyet edilmiştir.

Rivâyet edildiğine göre bir gün **Zübeyr**, Hz. Peygamber (s.a.s)'le gece sohbet ediyordu. Derken, **Hz. Ali** (r.a) de çıkageldi.. **Hz. Ali**'yi **Zübeyr** gülerek karşılayınca, Hz. Peygamber (s.a.s), *"Ali'yi ne kadar seversin?"* dedi.. Bunun üzerine **Zübeyr**, "Ey Allah'ın Resûlü, onu, tıpkı çocuğumu sevdiğim gibi, belki de daha fazla severim" dediğinde Hz. Peygamber (s.a.s), *"Sen onunla savaşmaya gittiğin zaman nasıl olacak ya!?"* dedi. Şâyet, "Emrin cevabına te'kîd nûn'u nasıl gelmiştir?" denilirse, biz deriz ki:

Bu hususta iki izah yapılmıştır:

a) Emrin cevâbı, nehiy sîgasıyla gelmiştir. Durum her ne zaman böyle olursa, o nehye te'kîd nûn'unun bitiştirilmesi güzel olur. Bu, tıpkı senin اِنْزِلْ عَنِ الدَّابَّةِ لَا تَطْرَحْكَ أَوْ لَا تَطْرَحَنَّكَ "Hayvandan in, seni atmasın; veya sakın seni atmasın." demen gibidir. Ve yine bu, Cenâb-ı Hakk'ın tıpkı يَا أَيُّهَا النَّمْلُ ادْخُلُوا مَسَاكِنَكُمْ لَا يَحْطِمَنَّكُمْ سُلَيْمٰنُ وَجُنُودُهُ *"Ey karıncalar, yuvalarınıza girin. Sakın Süleyman ve ordusu ... sizi kırmasın."* (Neml, 18) âyeti gibidir.

b) Bu âyetin takdirinin, "sizden sadece zâlim olanlara isabet edecek fitneden sakının" şeklinde olmasıdır. Ancak ne var ki, bu ifade, fitnenin sadece zâlimlere isabet etmeyeceğini iyice beyan etmek için, nehiy sîgasıyla getirilmiştir. Böylece, zâlimlere has olan o fitne, sadece onlara has olmaktan çıkarılmış olur da, böylece sanki o fitneye, "sadece zâlim olanlara isabet etme!" denilmiş olur ki bundan maksat da, istiâre yoluyla, böyle bir tahsisin bulunmadığını iyice anlatmaktır.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, وَاعْلَمُوا اَنَّ اللّٰهَ شَدِيدُ الْعِقَابِ *"Hem bilin ki, Allah şüphesiz azabı çetin olandır"* buyurmuştur. Bu tabir ile de, Allah'ın ikâbından sakınmak için, müstakim olmanın gerekliliğine teşvik murat edilmiştir.

Buna göre şâyet, "Bu âyetten çıkan netice şudur: Allahu Teâlâ, geldiğinde, günahkâr olanı da olmayanı da kapsayacak olan bir azaptan, bir fitneden insanları sakındırıp korkutuyor. Binâenaleyh, rahîm ve hakîm olanın rahmetine, bu fitne ve azâbı, günahkâr ve suçlu olmayan kimselere de ulaştırması nasıl uygun düşer?" denilirse biz deriz ki:

Allahu Teâlâ bazen, doğrudan doğruya olarak, kulunun başına ölümü, fakirliği, körlüğü ve kötürümlüğü vb. getirebiliyor. Bu, ya, Cenâb-ı Hakk'ın yegâne mâlik olması sebebiyle, O'ndan sâdır olması pek uygun olan bir fiildir; veyahut da, Allahu Teâlâ'nın, bu işin bir tür iyiliği ihtiva ettiğini bilmesi sebebiyle sâdır olmuştur. Bu hususta, iki mezhebin de farklı farklı görüşleri bulunmaktadır. Binâenaleyh, bu iki sebebin birisinden dolayı bu caiz olunca, işte burada da caiz olur. Allah en iyi bilendir.

وَاذْكُرُوٓا اِذْ اَنْتُمْ قَلِيلٌ مُسْتَضْعَفُونَ فِى الْاَرْضِ تَخَافُونَ اَنْ يَتَخَطَّفَكُمُ النَّاسُ فَاٰوٰيكُمْ وَاَيَّدَكُمْ بِنَصْرِهٖ وَرَزَقَكُمْ مِنَ الطَّيِّبَاتِ لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ ﴿٢٦﴾

"O zamanı hatırlayın ki, siz yeryüzünde azlıktınız, aciz bırakılmışlardınız.. Halkın sizi tutup kapmasından korkuyordunuz. Allah sizi, ev bark sahibi yaptı, yardımıyla kuvvetlendirdi, size en temiz ve güzel şeylerden rızık verdi. Ta ki şükredesiniz" (Enfâl, 26).

Az Olan Mü'minlere İlahî Yardım

Bil ki Allahu Teâlâ, onlara, Allah ve Peygamber'ine itaatte bulunmalarını emredip, daha sonra da, onlara yine, günahtan sakınıp korunmalarını emir buyurunca, bu teklifini bu âyetle te'kid etmiştir. Bu, böyledir, zira Allahu Teâlâ, onların, Hz. Peygamber (s.a.s) ortaya çıkmazdan önce, son derece zillet içinde olduklarını; onun ortaya çıkmasından sonra ise, son derece izzet ve şerefe kavuştuklarını; bunun da, onlara tâatte bulunup muhalefet etmemelerini gerektirdiğini beyan buyurmuştur. Hz. Muhammed zuhur etmeden önce onların içinde bulundukları haller, birkaç yönden açıklanabilir:

a) Onlar, sayıca az idiler.

b) Onlar, zayıf düşürülmüş olup, başkalarının onları zayıf bırakarak sömürmesi.. Bu "mustaz'af" olmaktan kastedilen ise, onların, diğer insanların kendilerini tutup kapmasından endişe etmeleridir, ki bununla şu kastedilmiştir: Onlar, kendi beldelerinden dışarı çıktıklarında, Arapların, kendilerini kapıp almasından korkuyorlardı. Çünkü onlar, müşriklere yakın ve o müşriklerin onlara hem alabildiğine düşman olması sebebiyle, o müşrik Araplardan korkuyorlardı. Daha sonra Cenâb-ı Hak, onlar bu durumda iken, o hallerin mutluluk ve sevinç, hayır durumuna dönüştüğünü beyan buyurmuştur. Bu hayırların ve mutlulukların birincisi, Allahu Teâlâ'nın, onları koruyup gözeterek, ev bark sahibi yapmasıdır ki bununla Cenâb-ı Hak, onları Medine'ye taşımasını, böylece de onların, kâfirlerin şerlerinden emin olmalarını kastetmiştir. **İkincisi** ise, Allah'ın, yardımıyla onları desteklemesidir. Bundan maksat ise Bedir Günü'nde, ilahî yardımın tahakkuk edip gerçekleşmesidir. **Üçüncüsü** de, Allahu Teâlâ'nın, onlara güzel rızıklar vermesidir. Bu da Cenâb-ı Hakk'ın onlara, kendilerinden önceki ümmetlere haram olduğu halde, ganimetleri helâl kılmış olmasıdır.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ *"Ta ki, şükredesiniz..."* buyurmuştur.. Yani, "Biz sizi sıkıntıdan rahat ve bolluğa; belâdan nimetlere ve lütuflara çıkardık ki, artık böylece sizler şükür ve taât ile meşgul olasınız. O halde size, enfâl sebebiyle, çekişme ve mücadele etmeyle meşgul olmanız daha nasıl uygun düşer ve yakışır?" demektir.

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَخُونُوا اللَّهَ وَالرَّسُولَ وَتَخُونُوا أَمَانَاتِكُمْ وَأَنْتُمْ تَعْلَمُونَ ﴿٢٧﴾ وَاعْلَمُوا أَنَّمَا أَمْوَالُكُمْ وَأَوْلَادُكُمْ فِتْنَةٌ وَأَنَّ اللَّهَ عِنْدَهُ أَجْرٌ عَظِيمٌ ﴿٢٨﴾

"Ey iman edenler, Allah'a ve Peygamber'ine hainlik etmeyin. Siz, kendiniz bilip dururken, kendi emanetlerinize hainlik eder misiniz? Bilin ki mallarınız da, evlâtlarınız da ancak birer imtihandır. (Asıl) büyük mükâfat ise, şüphesiz Allah katındadır" (Enfâl, 27-28).

Allah'a Resûlü'ne ve Emanetlere Hıyanet Etmeyin

Bil ki Allahu Teâlâ, onlara güzel rızık verdiğini belirtince, bu âyette de, onları, hainlik etmekten men etmiştir. Bu âyetle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Âlimler, bu âyette geçen "hıyanet" ile neyin kastedildiği hususunda, birtakım görüşler üzere ihtilâf etmişlerdir:

a) **İbn Abbas** şöyle demiştir: "Bu âyet, **Ebu Lübabe** hakkında nazil olmuştur.. Hz. Peygamber (s.a.s), **Ebu Lübabe**'yi, **Kureyzaoğullarını** muhasara altına almak maksadıyla onlara yollamıştı. **Ebu Lübabe**'nin çoluk çocuğu ise, **Kureyzaoğullarının** içinde bulunuyordu. Bunun üzerine **Kureyzaoğulları**: "Ey **Ebu Lübabe!** Ne dersin, **Sa'd İbn Muâz**'ın, hakkımızda vermiş olduğu hükmü kabul edelim mi?" deyince, **Ebu Lübabe** boğazına işaret ederek: "Bu bir intihar etmek demektir, sakın bunu yapmayınız" demek istemiştir. Böylece, bu hareket tarzı, **Ebu Lübabe**'den, Allah ve O'nun Resûlü'ne karşı bir hainlik olmak üzere sâdır olmuştur."

b) **Süddî** şöyle demektedir: "Onlar, Hz. Peygamber (s.a.s)'den bir şey dinliyor ve bunu ifşa ederek, müşriklere intikal ettiriyorlardı. İşte bunun üzerine, Cenâb-ı Hak onları bundan nehyetti."

c) **İbn Zeyd** şöyle demiştir: "Allah onları, tıpkı münafıkların yapmış olduğu gibi, iman izhar edip, öte yandan ise, küfürlerini gizlemek suretiyle, hainlikte bulunmaktan nehyetti."

d) **Câbir İbn Abdillah**'tan şu rivâyet edilmiştir: "**Ebu Süfyan** Mekke'den çıkınca, Hz. Peygamber (s.a.s), onun çıktığını öğrendi ve onu karşılamaya niyetlendi. Bunun üzerine münafıklardan birisi, **Ebu Süfyan**'a, "Muhakkak

ki Muhammed, savaşmak için karşınıza çıkacak. Binâenaleyh tedbirinizi alınız!" diye bir mektup yazınca, Allahu Teâlâ bu âyeti inzâl buyurdu."

e) **Zührî** ve **Kelbî**, bu âyetin **Hatıb b. Ebi Belte'a** hakkında nâzil olduğunu söylemişlerdir. Zira bu sahâbi, Hz. Peygamber (s.a.s) Mekkelilerle savaşmak için gitmeye niyetlenince, O'nun bu niyetini Mekkelilere yazıp bildirmişti. Bu görüşü **el-Esamm** nakletmiştir.

f) **Kâdî** şöyle demiştir: "Bu konuda doğruya en yakın olan şudur: Allah'a yapılan hainlik, Resûlullah'a yapılan hainlikten başkadır. Yine Resûlullah'a yapılan hainlik, emanete yapılan hıyanetten başkadır. Çünkü atıf, muğayereti (başka olmayı) gerektirir.

Bunu iyice kavradığın zaman diyoruz ki: Allah, onlara ganimetler hususunda hainlik etmemelerini emretmiş ve bu hususdaki hıyaneti kendine yapılmış hıyanet gibi saymıştır. Çünkü bu, Allah'ın atıyyesi (bağışı) hususunda ve Resûlü'ne karşı yapılmış bir hıyanettir. Çünkü ganimetlerin taksimi ile görevli olan, Hz. Peygamber (s.a.s)'dir. Binâenaleyh kim o ganimetlere hıyanet ederse, Peygamber'e hıyanet etmiş olur. Hz. Peygamber (s.a.s), bu ganimetleri, ganimeti hak etmiş olanların ellerine bir emanet olarak vermiş ve onlara ganimetlerden herhangi bir şey almamalarını emretmiştir. Dolayısıyla bu ganimetler adeta bir emanete dönüşmüştür. Emanetler ise, emanet bırakılan kimsenin elinde bir emanettir. Binaenaleyh onlardan kim bu emanetlere hainlik ederse, insanların kendilerine verdikleri emanetlere hıyanet etmiş gibi olur. Çünkü hıyanet, emanetin zıttıdır." **Kâdî** şöyle devam eder: "Âyette bahsedilen emanetten kastın, ibadet sayılan her şey olması muhtemeldir. Buna göre, âyetin hükmüne, ganimetler de, diğer şeyler de girer. Binâenaleyh âyetin manası: "Bütün mükellefiyetlerin tastamam, noksansız, eksiksiz ve en mükemmel bir şekilde edâ edilmeleri vaciptir" şeklinde olur. Âyetin sebeb-i nüzulü olarak zikredilen bütün bu izahlar da, âyetin hükmüne dahildir. Ama âyeti, sadece bunlara hasretmemek (bunlarla sınırlandırmamak) gerekir. Çünkü sebeb-i nüzulün hususî oluşuna değil, lafzın umumîliğine bakılır."

İKİNCİ MESELE

Keşşaf sahibi şöyle demektedir: Tıpkı "vefa"nın, "tamam" (olma) manasına geldiği gibi, âyetteki "hıyanet" de "noksanlık" manasınadır. Bir kimse bir şeyi noksan yaptığında, *"Ona hıyanet etti"* denilmesi de bundan dolayıdır. Daha sonra bu kelime, "emânet" (güven) ve "vefâ"nın zıddı olarak

kullanıldı. Çünkü bir hususta, bir kimseye hıyanet ettiğinde, o kimsenin aleyhine olarak, o hususa noksanlık sokarsın.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Âyetteki وَتَخُونُوا اَمَانَاتِكُمْ *"Emanetlerinize hainlik eder misiniz?.."* ifadesi ile ilgili şu izahlar yapılmıştır:

1) Bu tabirin manası, "Emanetlerinize hainlik etmeyin" şeklindedir.. Bunun delili **Abdullah b. Mes'ûd** (r.a)'un, bunu "وَلَا تَخُونُوا اَمَانَاتِكُمْ" şeklinde okuduğunun rivâyet edilmesidir.

2) Bu ifâde, "Allah ve Resûlü'ne hainlik etmeyin. Çünkü eğer bunu yaparsanız, emanetlerinize hainlik etmiş olursunuz" demektir. Araplar "cevap" olan cümlenin başına bazen "fâ", bazen de "vav" edatı getirirler. Onlardan bunu kabul etmeyenler de vardır.

Cenâb-ı Hakk'ın وَاَنْتُمْ تَعْلَمُونَ *"Siz, kendiniz bilip dururken..."* ifadesi hakkında şu izahlar yapılmıştır:

a) Bu, "Siz hainlik edeceğinizi bile bile, yani, hainlik sizden yanlışlıkla ve farkında olmayarak değil, kasten sâdır olur" demektir.

b) Bu, "siz kötülüğün kötülük, iyiliğin de iyilik olduğunu bilen kimseler olduğunuz halde.." demektir.

Daha sonra Allahu Teâlâ, insanları hıyanete sevk eden şey mal ve evlat sevgisi olduğu için, akıllı kimselerin bu sevgiden doğacak zararlardan kaçınması gerektiğine dikkat çekerek, وَاعْلَمُوا اَنَّمَا اَمْوَالُكُمْ وَاَوْلَادُكُمْ فِتْنَةٌ *"Bilin ki mallarınız da, evlatlarınız da, ancak birer imtihandır"* buyurur. Çünkü bunlar, kalbi dünya ile meşgul eder ve insanı mevlâsının hizmetinden alıkor.

Cenâb-ı Allah, daha sonra âhiret mutluluklarının, dünyevî mutluluklardan daha hayırlı olduğuna; çünkü âhiretin gerek şeref, gerek mükâfat, gerekse müddet bakımından daha fazla olduğuna; ve çünkü âhiretin sonsuz ve bâki olduğuna dikkat çekmek için وَاَنَّ اللهَ عِنْدَهُ اَجْرٌ عَظِيمٌ *"Büyük mükâfat ise, şüphesiz Allah katındadır"* buyurur. İşte Allahu Teâlâ'nın katındaki mükâfatın "büyük" olarak tavsif edilişi, yukarıda belirttiğimiz bakımlardan ötürüdür. Nâfile ibadetlerle meşgul olmanın, evlenmekten daha faziletli olduğuna delil olarak bu âyet getirilebilir. Zira nafile ibadetlerle meşgul olmak, insana Allah katında büyük mükâfat kazandırır. Evlenme ile meşgul olmak ise, insana çocuk kazandırır. Çocuk da mal ve geçim elde etme ihtiyacını doğurur. Bu ise bir belâ (imtihan)dır. Allah katında en büyük

bir ücreti elde etmeye vesile olacak şeyle meşgul olmanın, belaya götüren şeyle meşgul olmaktan daha hayırlı olduğu malumdur.

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِنْ تَتَّقُوا اللَّهَ يَجْعَلْ لَكُمْ فُرْقَانًا وَيُكَفِّرْ عَنْكُمْ سَيِّئَاتِكُمْ وَيَغْفِرْ لَكُمْ وَاللَّهُ ذُو الْفَضْلِ الْعَظِيمِ ﴿٢٩﴾

"Ey iman edenler, eğer Allah'tan ittika ederseniz, O size iyi ile kötüyü ayırt edecek bir Furkân verir, suçlarınızı bağışlar ve sizi mağfiret eder. Allah büyük fazl-u ikram sahibidir" (Enfâl, 29).

Bil ki Hak Teâlâ, mal ve çocuk sebebiyle düşülecek fitneden sakındırınca, mal ve evlât sevgisine fazla düşüp meyletmeyi temin edecek olan takvaya teşvik etmiştir. Bu âyetle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE: **Takvâ, Allah'ın Furkân Vermesine Vesile Olabilir**

Bir kimse şöyle diyebilir: "Bir hükme "in" şart edatını getirmek, ancak işlerin sonunun nereye varacağını bilmeyen kimseler için yerinde olur. Bu ise Allahu Teâlâ'ya uygun düşmez." Buna şöyle cevap verilir: "Bizim, "Eğer şu olursa, netice de şu olur" şeklindeki sözümüz, ancak bu şartın, o neticeyi gerektirdiğini ifade eder. Ama şartın mevcut olup olmadığı meselesi, ya bilinir, ya şüpheli olur. Bu husus, şart (eğer) edatından anlaşılmaz. Bu edatın bir şüphe ifade ettiğini kabul etsek bile, Cenâb-ı Hak ceza hususunda kullarına, sanki şüphe eden bir kimse gibi davranır. Hak Teâlâ'nın *"Andolsun ki sizi imtihan edeceğiz. Ta ki içinizden mücahitleri ve sabr-u sebat edenleri bilelim"* (Muhammed, 31) âyeti de bu manadadır.

İKİNCİ MESELE

Bu şarta bağlı hükmün şartı tek bir şeydir. O da Allah'tan ittika etmektir. Allah'tan ittika, bütün büyük günahları işleme hususunda Allah'tan korkmayı içine alır. Biz, bu ittikanın, bilhassa büyük günahlarla ilgili olduğunu söylüyoruz. Çünkü Allahu Teâlâ, şartın cevâbı olan (neticesi olan) hükümde, seyyiatın (suçların) bağışlanmasından bahsetmiştir. Halbuki neticenin (cevabın), şart koşulan şeyden başka olması gerekir. Binâenaleyh şart ile cezâ (cevap) arasındaki farkın ortaya çıkması için, âyette

bahsedilen "ittika"yı, "büyük günahlardan korunma"; "seyyiât"ı da, "küçük günahlar" manasına hamlettik.

Bu şarta bağlı olan netice şu üç şeydir:

a) Âyette, *"O, size (iyi ve kötüyü ayırt edecek) bir Furkan verir"* ifadesi ile anlatılan hususdur. Bu, "Allah sizinle kâfirlerin arasını ayırır" demektir. Lafız mutlak olarak zikredildiği için bu "Furkân"ı, mü'minlerle kâfirler arasında meydana gelen bütün ayırıcı vasıflar manasına hamletmek gerekir. Bundan dolayı diyoruz ki: Bu farklar ya dünya, ya da âhiret halleri ile ilgilidir. Dünya halleri ile ilgili olanlar ise, ya kalbin halleri ile, yani bâtınî haller ile ilgili olur; ya da zâhirî hallerle ilgili olur, kalbin halleri ile ilgili olanlar ise şunlardır:

1) Allahu Teâlâ, hidâyeti ve marifetullahı (Allah'ı bilmeyi), mü'minlere has kılmıştır.

2) Allah yine inşirâhı (iç genişliği ve gönül huzurunu) da mü'minlerin kalplerine vermiştir. Nitekim Allahu Teâlâ, *"Öyle ya, Allah'ın, göğsünde İslam için bir inşirah verdiği kimse, kalbini mühürlediği kişi gibi midir? Çünkü o, Rabbinden bir nur üzerindedir"* (Zümer, 22) buyurmuştur.

3) Münâfık ve kâfirlerin kalbi öylesi kötü huylar ve âdi hallerle dolup taştığı halde; Allahu Teâlâ, mü'minlerin kalplerinden ve gönüllerinden kini, öfkeyi, hasedi, hile ve tuzakları gidermiştir. İyi hallerin kalplerde doğmasının sebebi şudur: Kalp, Allah'a itaat etmekle nurlanınca, bütün karanlıklar ondan gider. Çünkü marifetullah (Allah'ı tanıyıp bilmek), bir nurdur. O kötü huylar ise âdetâ birer zulmet (karanlık)tır. Dolayısıyla nûr gelince, karanlık mutlaka zâil olur.

Zâhirî hallerle ilgili olan bu farklar da şunlardır: Allahu Teâlâ yüceliğini, fethini, muzafferiyetini ve yardımını Müslümanlara tahsis etmiştir. Nitekim O: *"Halbuki şeref, kuvvet ve galibiyet Allah'ındır, Resûlü'nündür, mü'minlerindir"* (Münafikûn, 8) ve *"Çünkü O (Allah), bu dini diğer bütün dinlerden üstün kılacaktır"* (Saff, 9) buyurmuştur. Kâfir ve fâsıkların hali ise, bunun aksinedir.

Âhiret halleriyle ilgili farklara gelince, bunlar mükâfat, daimî menfaatler, Allah ve melekleri tarafından ta'zim edilme bakımlarındandır. Bütün bu haller, âyetteki "Furkân"a dahildir.

b) Âyetteki, *"Suçlarınızı bağışlar"* ifadesi ile anlatılan hususdur. Diyoruz ki: Âyetteki *"Eğer Allah'tan ittikâ ederseniz..."* tabirini "Eğer Allah'ı inkar

etmekten sakınırsanız" manasına alırsak, *"O, suçlarınızı bağışlar"* sözü ile, bu inkârdan önce bulunan bütün seyyiât kastedilmiş olur. Yok eğer bu tabiri "Büyük günahlardan ittika eder, sakınırsanız.." manasına alır isek, o zaman *"O, suçlarınızı bağışlar"* ifadesi ile, küçük günahların affedilmesi kastedilmiş olur.

c) Âyetteki, *"Sizi mağfiret eder"* buyruğu ile anlatılan husustur. Bil ki bir tekrarın söz konusu olmaması için, deriz ki: "Seyyiatın bağışlanması" ifadesi ile, dünyada iken "onların örtülmesi, saklı ve gizli kalması" manası; "mağfiret" ile de, "âhirette tamamen bağışlanması" manası kastedilmiştir.

Allah'ın Geniş Lütfu

Daha sonra Cenâb-ı Hak, وَاللّٰهُ ذُو الْفَضْلِ الْعَظِيمِ *"Allah büyük fazl-u ikrâm sahibidir"* buyurmuştur. Vasfı bu olan bir zat, bir şey va'dettiğinde mutlaka va'dini yerine getirir. Biz şu sebeplerden ötürü Allah'ın fazl-u ikramının, başkalarınınkinden daha büyük olduğunu söylüyoruz:

1) Hak Subhanehû ve Teâlâ dışında herkes, ancak kalbinde lütuf ve ihsanda bulunma niyet ve fikri meydana geldiği zaman, lütuf ve ihsanda bulunur. O niyet ve fikir ise sonradan meydana gelmiştir. Binâenaleyh ancak Allah'ın yaratması ile meydana gelmiştir. İşte bu durumda da, ihsanda bulunanın, iyiliğin yapılmasına sebep olan o düşünce ve niyeti yaratan Allah olduğu ortaya çıkar.

2) Lütuf ve iyilikte bulunan herkes, ya karşılığında bir mal kazanmak, ya bir övgüye nâil olmak, ya da hemcinsine acımadan dolayı kalbinde meydana gelen bir elem ve üzüntüsünü gidermek gibi, bir başka çeşit karşılığı elde etmek gibi, bir çeşit kemal elde etmiş olur. Allahu Teâlâ ise, böylesi hiçbir karşılık beklemeksizin lütuf ve ihsanda bulunur. Çünkü O, zaten kâmildir. Zâtı gereği mevcut olan bir varlığın, başkasından istifade etmesi imkânsızdır.

3) Başkasına bir iyilikte bulunan herkese göre, iyilik yaptığı kimse, o iyilik başına kakılabilecek bir duruma düşer. Bu ise, nefret ettirici bir durumdur. Ama Cenâb-ı Hak, herkesi her türlü özelliği ile yaratmış olandır. Binâenaleyh Allah'ın ihsanını kabul etmeme gibi bir şey söz konusu olamaz.

4) Başkasına iyilikte bulunan herkese göre, kendisine iyilikte bulunulan o kimse bu iyilikten ancak, gören bir gözü, işiten bir kulağı ve hazmedebilen bir midesi bulunduğu zaman istifade edebilir. Bu durumda da yine

gerçekte iyilikte bulunanın, (ona bunları vermiş olan) Allahu Teâlâ olduğu ortaya çıkmış olur. Dolayısıyla bu aklî deliller ile de, Allahu Teâlâ'nın büyük fazl-u ikrâm sahibi olduğunun doğruluğu sabit olur.

وَإِذْ يَمْكُرُ بِكَ الَّذِينَ كَفَرُوا لِيُثْبِتُوكَ أَوْ يَقْتُلُوكَ أَوْ يُخْرِجُوكَ ۚ وَيَمْكُرُونَ وَيَمْكُرُ اللَّهُ ۖ وَاللَّهُ خَيْرُ الْمَاكِرِينَ ﴿٣٠﴾

"Hani bir zaman o inkarcılar seni tutup bağlamak veya öldürmek yahut da yurdundan zorla çıkarmak için sana tuzak kuruyorlardı. Onlar bu tuzağı kurarlarken, Allah da tuzak kuruyordu. Allah tuzak kuranların en hayırlısıdır" (Enfâl, 30).

Kureyş'in Hz. Peygamber Aleyhindeki Komplosu

Bil ki Allahu Teâlâ mü'minlere olan nimetini *"O zamanı hatırlayın ki siz yeryüzünde azlıktınız"* (Enfâl, 26) diye hatırlatınca, aynı şekilde Resûlü'ne verdiği nimeti de hatırlatmıştır. Bu nimet de, müşriklerin ve hilebazların tuzaklarını ondan uzaklaştırmasıdır. Bu sûre Medine'de nâzil olmuştur.

İbn Abbas, Mücâhid, Katâde ve benzeri müfessirler şöyle demişlerdir: "Kureyş müşrikleri Daru'n-Nedve'de müşavere ediyorlardı. Derken bir ihtiyar kılığına girmiş olan İblis onların yanlarına gelip, kendisinin Necid'li olduğunu söyledi. Oradakilerin bazıları "O (Muhammed'i) bağlayın ve onun başına zamanın felâketlerinin gelmesini bekleyelim" dediler. İblis de: "Böyle yapmada bir fayda yok. Çünkü bundan dolayı onun kavmi öfkelenir ve kan döker" dedi. Bazıları da, "Onu memleketinizden uzaklaştırın. Böylece onun eziyetinden kurtulur, rahata kavuşursunuz" dediler. Bunun üzerine İblis: "Böyle yapmada da bir fayda yok. Çünkü o zaman o, etrafında bir grup toplar ve onlarla size karşı savaşır" dedi. **Ebu Cehil** ise şöyle dedi: "Benim görüşüm şu: Her kabileden birer adam seçip toplayalım. Onlar ona saldırıp hep birden kılıçlarıyla vursunlar. Böylece onu öldürdükleri zaman kanı bütün kabilelere dağılmış olur ve **Haşimoğulları,** bütün Kureyş kabileleriyle savaşmayı göze alamazlar, bundan dolayı da onun diyetini, kan bedelini almaya râzı olurlar. Bunun üzerine İblis: "İşte bu doğru fikir" dedi. Cenâb-ı Allah da, Peygamber'ine bu olayı vahiy ile bildirdi ve O'na Medine'ye hicret etme hususunda müsaade edip, yatağında

yatmamasını emretti. İşte böylece Allahu Teâlâ, Hz. Peygamber (s.a.s)'e hicret hususunda izin verdi. Hz. Peygamber (s.a.s), **Hz. Ali**'ye yatağında yatmasını emrederek: *"Cübbeme bürün. Bu işten sana, hoşlanmadığın bir kötülük gelmeyecek"* dedi. Müşrikler gece boyu O'nun evini gözetlediler. Sabah olunca girip yatağına koştular. Karşılarında **Hz. Ali**'yi görünce şaşıp kaldılar. Allahu Teâlâ onların bu komplolarını boşa çıkardı." **İbn Abbas** (r.a), "يُثْبِتُوكَ" kelimesine, *"seni tutup bağlamaları için"* manasını vermiştir. Bağlanan herkes, tutulmuş ve sâbit kılınmış olur. Çünkü böyle bir insan hareket etmeye muktedir olamaz. İşte bundan ötürü, kendisinde, hareketine mani olacak bir hastalık ve yara bulunan kimse hakkında قَدْ أُثْبِتَ فُلَانٌ "Falanca yerinde sabit kılındı"; هُوَ مُثْبَتٌ "O, müsbettir" denilir. Bu ifadeye, "seni hapsetmek", "seni alıkoymak" ve "seni bir evde tutmak için" manaları da verilmiştir. Böylece manası açıkça anlaşıldığından, âyette "nerede hapsedilmek istendiği" hazfedilmiştir. Bazıları bunu, şeddeli olarak, "yüsebbitûke" diye okumuşlardır. **Nehâî** de, bu kelimeyi "beyât" (geceleme) mastarından olarak, "yebîtüke" (sana geceleyin bir şey yapmak için) şeklinde okumuştur.

Âyetteki يَقْتُلُوكَ *"Yahut seni öldürmek için.."* ifadesi ile, Allah'ın laneti üzerine olasıca **Ebu Cehil**'den naklettiğimiz şey kastedilmiştir. يُخْرِجُوكَ *"Yahut da seni çıkarmak için"* ifadesi ile, Hz. Peygamber (s.a.s)'in Mekke'den çıkarılması kestedilmiştir.

Cenâb-ı Allah bu üç şeyden bahsedince, *"onlar bu tuzağı kurarlarken, Allah da tuzak kuruyordu. Allah tuzak kuranların en hayırlısıdır"* buyurmuştur. Biz, Cenâb-ı Allah hakkında "tuzak kurmanın" ne manaya geldiğini "...وَمَكَرُوا وَمَكَرَ اللهُ" (Al-i İmran, 54) âyetinin tefsirinde bahsetmiştik.

Netice olarak deriz ki: O Kureyş müşrikleri, Hz. Muhammed (s.a.s)'in tebliğini boşa çıkarmak için her çareye başvurmuşlardı. Ama Hak Teâlâ ona yardım etmiş, onu kuvvetlendirmiş, o müşriklerin yaptıklarını boşa çıkarmış ve böylece kendi davasını ortaya koymuştur. **Kâdî** şöyle der: "İblis ile ilgili kısım dışında, **İbn Abbas**'ın anlattığı hadise Kur'an'a uygundur. Çünkü **İbn-i Abbas** (r.a), İblis'in bir insan suretine girmiş olduğunu söylemiştir. Bu ise bâtıldır. Zira İblis'i bir başka şekle sokma, ya Allah'ın fiilidir, ya da İblis'in kendi işidir. Birinci ihtimal bâtıldır. Çünkü tuzak kurma hususunda kâfirlere yol göstermek için, Hak Teâlâ'nın böyle bir şey yapması câiz değildir. İkinci ihtimal de batıldır. Çünkü İblis'e şeklini değiştirebileceği bir kudret vermesi, Cenâb-ı Hakk'ın hikmetine uygun düşmez."

Bil ki **Kâdî**'nin bu münakaşası tuhaftır. Çünkü Allahu Teâlâ'nın, İblis'i çeşitli vesveseler vermeye muktedir kılmasını garip karşılamadığına göre, ona şeklini değiştirme kudretini vermesini nasıl tuhaf karşılayabilir?

Eğer, "Kâfirlerin tuzaklarının hiçbirinde hiçbir hayır olmadığı halde, Hak Teâlâ niçin, *"Allah tuzak kuranların en hayırlısıdır"* demiştir" denilirse biz deriz ki: Bu hususta şunlar söylenebilir;

1) Âyetteki, *"tuzak kuranların en hayırlısı"* tabiri ile, "tuzak kuranların en kuvvetlisi (en kuvvetli tuzak kuranı)" manası kastedilmiştir. Binâenaleyh Cenâb-ı Hak, bu tabirle kendi fiili karşısında, her türlü tuzağın etkisiz ve geçersiz olduğuna dikkat çekmek için, *"en hayırlısı"* ifadesini, "en şiddetli, en güçlü" manasında kullanmıştır.

2) Bundan murat, "Eğer onlar hile ve tuzaklarında faraza iyilik ve hayır bulunma ihtimali olursa, bilsinler ki Allah o tuzak kuranların en hayırlısıdır" manasıdır.

3) Âyetteki "hayr" kelimesi, tafdil ifade etmez. Yani "en hayırlı" manasına değil, aksine "hayırlı" manasınadır. Nitekim, اَلثَّرِيدُ خَيْرٌ مِنَ اللهِ تَعَالَى "Tirid yemeği Allah'tan olan bir hayırdır" denilmiştir.

وَاِذَا تُتْلٰى عَلَيْهِمْ اٰيَاتُنَا قَالُوا قَدْ سَمِعْنَا لَوْ نَشَآءُ لَقُلْنَا مِثْلَ هٰذَآ ۙ اِنْ هٰذَآ اِلَّآ اَسَاطِيرُ الْاَوَّلِينَ ﴿٣١﴾ وَاِذْ قَالُوا اللّٰهُمَّ اِنْ كَانَ هٰذَا هُوَ الْحَقَّ مِنْ عِنْدِكَ فَاَمْطِرْ عَلَيْنَا حِجَارَةً مِنَ السَّمَآءِ اَوِ ائْتِنَا بِعَذَابٍ اَلِيمٍ ﴿٣٢﴾ وَمَا كَانَ اللّٰهُ لِيُعَذِّبَهُمْ وَاَنْتَ فِيهِمْ ۚ وَمَا كَانَ اللّٰهُ مُعَذِّبَهُمْ وَهُمْ يَسْتَغْفِرُونَ ﴿٣٣﴾ وَمَا لَهُمْ اَلَّا يُعَذِّبَهُمُ اللّٰهُ وَهُمْ يَصُدُّونَ عَنِ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ وَمَا كَانُوٓا اَوْلِيَآءَهُ ۚ اِنْ اَوْلِيَآؤُهُ ۚ اِلَّا الْمُتَّقُونَ وَلٰكِنَّ اَكْثَرَهُمْ لَا يَعْلَمُونَ ﴿٣٤﴾

"Onlara âyetlerimiz okunurken şöyle demişlerdi: "İşittik. Eğer dilersek, biz de elbet bunun benzerini söyleriz. Bu, eskilerin masallarından başka bir şey değildir." Hani bir zaman da, "Allahım! Eğer bu senin katından gelen hak kitabın kendisi ise, derhal bizim üstümüze gökten taş yağdır. Yahut bize acı veren bir azap getir" demişlerdi. Halbuki sen onların içinde iken, Allah onlara azap etmez. Onlar istiğfar ederlerken de yine Allah onlara azap etmez. Allah

onlara ne diye azap etmesin ki, Onlar Mescid-i Haram'dan, kendileri ona ehil (lâyık) olmadıkları halde, insanları men edip duruyorlar -ki müttakilerden başkası, onun ehli değildir,- fakat onların (kâfirlerin) çoğu bunu bilmezler" (Enfâl, 31-34).

Müşriklerin Kur'an'a Nazîre Yapma Teşebbüsleri

Bil ki Allahu Teâlâ, o müşriklerin Hz. Peygamber'in şahsı aleyhinde kurdukları tuzakları nakledince, bu sefer de onun dîninin aleyhinde kurdukları tuzakları haber vermiştir. Rivâyet olunduğuna göre **Nadr b. Haris,** bir tâcir olarak Hire'ye gidiyor, orada **"Kelile ve Dimne"** masallarını satın alıp öğreniyordu. Müslümanlarla alay ve istihza edenlerle birlikte oturup kalkıyordu. Kendisi de istihza edenlerden idi. Onlara geçmiş milletlerin uydurma masal ve efsanelerini okuyor, bunların, tıpkı Hz. Muhammed (s.a.s)'in geçmiş ümmetlerle ilgili olarak bildirdiği kıssalar gibi olduğunu iddia ediyordu ki, işte âyetteki, *"Onlar şöyle demişlerdi: "İşittik. Eğer dilersek, biz de elbet bunun benzerini söyleriz. Bu, eskilerin masallarından başka bir şey değildir'* ifadesi ile anlatılan bu hususdur.

Burada şöyle bir mesele vardır: "Kur'an-ı Kerim'in mu'cize oluşunda itimat edilen husus, Hz. Peygamber'in Araplara bu Kur'an ile meydan okuması ve onların da bunun bir benzerini yapamamalarıdır. Bu âyet ise müşriklerin, Kur'an'ın bir benzerini getirebileceklerine bir işarettir. Binâenaleyh bu, Kur'an-ı Kerim'in mu'cize oluşunda, dayanılan delilin düşmesini icap ettirir?

Buna şöyle cevap verilir: "Lev", yani eğer edatı, başka bir şey (şart koşulan şey) bulunmadıkça, bir şeyin bulunmayacağını ifade eder. O halde âyetteki, *"Eğer dilersek, biz de elbet bunun benzerini söyleriz"* ifadesi müşriklerin bunu dilemediklerine ve dolayısıyla söylemediklerine delâlet eder. Binâenaleyh **Nadr b. Haris**'in, Kur'an'a muârazada bulunamayacağını ikrâr ettiği ve ancak bir kimsenin eğer dilerse bunun bir benzerini getirebileceğini söylediği sabit olmuş olur. Böylesi bir söz ise zayıf ve tutarsızdır. Çünkü maksat, ancak Kur'an'a bizzat muaraza etmekle (yani onun benzerini getirebilmekle) gerçekleşir. Ama sırf boş bir iddiada herhangi bir fayda yoktur.

Kâfirlerin Kur'an'a karşı ileri sürdükleri ikinci şüpheleri de, âyetteki şu sözleridir: اللّٰهُمَّ اِنْ كَانَ هٰذَا هُوَ الْحَقَّ مِنْ عِنْدِكَ فَاَمْطِرْ عَلَيْنَا حِجَارَةً مِنَ السَّمَاءِ اَوِ ائْتِنَا

بِعَذَابٍ أَلِيمٍ *"Allahım! Eğer bu, senin katından gelen hak kitap ise, derhal bizim üstümüze gökten taş yağdır. Yahut bize acıklı bir azap getir."* Yani, yahut ondan (taş yağdırmadan) daha şiddetli ve bize daha güç bir azap ver."

Eğer, "Bu söz, şu iki bakımdan müşkilat çıkarmaktadır:

1) Âyetteki, *"Allah'ım! Eğer bu, senin katından gelen hak kitabın kendisi ise, derhal bizim üstümüze gökten taş yağdır. Yahut bize acı veren bir azap ver"* ifadesini, Allah kâfirlerin sözü olarak nakletmektedir. Binâenaleyh bu kâfirlerin sözüdür. Bu da, Kur'an'ın nazmının cinsinden bir sözdür. Dolayısıyla bu kadarcık da olsa, Kur'an'ın benzerini getirme işi tahakkuk etmiştir.

Yine Cenâb-ı Allah, kâfirlerin *"Bizim için şu yerden bir pınar akıtmadıkça, sana katiyyen inanmayız"* (İsra, 90) dediklerini nakletmiştir. Bu da kâfirlerin sözüdür. Binâenaleyh onların sözleri içinde, Kur'an'ın nazmına uygun olan ve ona muâraza edecek olan birtakım sözler bulunmuş demektir. Bu da muarazanın gerçekleştiğini gösterir.

2) Kureyş kâfirleri de Allah'ın varlığını, kudret ve hikmetini itiraf ederler ve başlarına azap gelmesi hususunda Hz. Muhammed (s.a.s)'den birçok tehdit işitirlerdi. Binâenaleyh eğer Kur'an'ın nüzulü bir mu'cize olsaydı, onlar onun bir mu'cize olduğunu anlarlardı. Zira onlar da fesâhat ve belâgat erbabı kimselerdi. Eğer onlar bunu anlamış olsalardı Hz. Peygamber (s.a.s)'in nübüvveti hususunda en azından şüphe ederler (hemen inkâr etmezlerdi). Eğer onlar böyle olsalardı, *"Allahım! Eğer bu, senin katından gelen hak kitabın kendisi ise, derhal bizim üstümüze taş yağdır"* deme cesaretini gösteremezlerdi. Çünkü en azından şüpheli olan ve kesin karara varamamış olan kimse, böyle ileri derecede sözleri söyleyemez. O kâfirler böyle dediklerine göre, Kur'an'ın mu'cizevî yönlerinden hiçbirisinin onlara görünmediğini anlarız?" denilir ise;

Bu sorulardan birincisine şöyle cevap verilir: Kur'an'a karşı muârazanın gerçekleşmesi için, bu kadarcık söz yeterli olmaz. Çünkü bu kadarcık bir sözde, fesâhat ve belâgat yönlerinin ortaya çıkması mümkün değildir. Ancak, "Meydan okuma, Kur'an'ın bütün sûreleri hakkında olmayıp, sadece kelamın kuvvetinin ortaya çıkmasına imkân verecek kadar uzun bir sûrede olur" dediğimiz takdirde geçerli olur.

İkinci probleme de şu şekilde cevap verilir: Farzet ki o müşrikler, Kur'an'ın mu'cize oluşunu anlayamamışlardır. Fakat Kur'an mu'cize olunca, onlar bunu bilseler de bilmeseler de, bu hakikat değişmez.

İKİNCİ MESELE

Âyetteki "اللّٰهُمَّ اِنْ كَانَ هٰذَا هُوَ الْحَقَّ مِنْ عِنْدِكَ" ifadesi hakkında **Zeccâc** şöyle demiştir: "Hak" kelimesi, "kâne"nin haberi olarak mansubdur. Aradaki "hüve" ise, zamir-i fasl olup, i'rabdan mahalli yoktur. Bu tıpkı, te'kîd için olan "mâ" edatı gibidir. Bu, "hak" kelimesinin, "hâzâ" lafzının sıfatı değil, "kâne"nin haberi olduğunu göstermek için araya girmiştir. "Hak" kelimesinin merfû olması da câizdir. Ama ben, bunu merfû olarak okuyan kimseyi duymadım. Bunun merfû okunabileceği hususunda nahivciler arasında bir ihtilaf yoktur. Fakat kıraat sünnettir." **Keşşaf sahibi, A'meş**'in bu kelimeyi merfû olarak okuduğunu rivâyet etmiştir.

Bil ki Allahu Teâlâ bu iki şüpheyi nakledince, kâfirlerin birinci şüphelerine, yani, *"Eğer dilersek, biz de elbet bunun benzerini söyleriz"* şeklindeki iddialarına bir cevap vermemiş, ama ikinci şüphelerine وَمَا كَانَ اللّٰهُ لِيُعَذِّبَهُمْ وَاَنْتَ فِيهِمْ وَمَا كَانَ اللّٰهُ مُعَذِّبَهُمْ وَهُمْ يَسْتَغْفِرُونَ *"Halbuki sen onların içinde iken, Allah onlara azap etmez. Onlar istiğfar ederlerken de yine, Allah onlara azab etmez"* diyerek cevap vermiştir.

Müşriklerin İmha Edilmeyişlerinin Sebebi

Bu ifade ile ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Bil ki bu cevabın izahı şöyledir: Kâfirler fazla ileri gidip, "Allah'ım! Muhammed haklı ise, üstümüze gökten taş yağdır" deyince, Allahu Teâlâ, "Her ne kadar Muhammed haklı ise de, şu iki sebepten ötürü, O'nun düşmanlarının ve peygamberliğini inkâr edenlerin başına taş yağdırmam" demiştir:

Birinci sebeb: Hz. Muhammed (s.a.s), onlarla birlikte olduğu müddetçe, Allah onlara bunu yapmaz. Bu, Allah'ın Hz. Peygamber (s.a.s)'e verdiği değerden ötürüdür. Önceki bütün peygamberler hakkında da Allah'ın âdet ve sünneti böyledir. Çünkü Allah, ancak peygamberleri, o kâfir beldelerden çıkardıktan sonra onlara azap etmiştir. Tıpkı, **Lût, Sâlih** ve **Hûd** (a.s) hakkında olduğu gibi.

İmhaları Matlup Değilse, Niçin Onlarla Kıtal Yapılıyor?

Eğer: "Peygamberlerin, kavimleri içinde bulunmaları, Allah'ın o kavimlere azap indirmesine mani olduğuna göre, Cenâb-ı Hak daha nasıl, *"Onlarla savaşın ki, Allah sizin ellerinizle onları azaplandırsın."* (Tevbe, 14) buyurmuştur?" denilirse, biz deriz ki: Önceki ile, "kökünü kazıma azabı"; bu âyetteki ile de, savaş ve vuruşma sebebi ile olacak azap kastedilmiştir.

İkinci sebep: Âyetteki, *"Onlar istiğfar ederlerken de yine, Allah onlara azab etmez"* tabirinin anlattığı hususdur. Bu ifadenin tefsiri hususunda da, şu izahlar yapılmıştır:

a) İçlerinde, istiğfar eden mü'minler olduğu sürece, Allah o kâfirlere azap etmez.

Lâfız, her ne kadar umumî ise de, bu umum lafızla onların bir kısmı kastedilmiştir. Nitekim, bir kısmı murat edilerek, قَتَلَ اَهْلُ الْمَحَلَّةِ رَجُلًا "Mahallenin halkı, bir adam öldürdü" ve اَقْدَمَ اَهْلُ الْبَلْدَةِ الْفُلَانِيَّةِ عَلَى الْفَسَادِ "Falanca beldenin halkı, fesada yöneldi" denilir.

b) Allah, onların Allah'a iman eden, O'na istiğfarda bulunan birtakım çocukları olacağını bildiği sürece, o kâfirlere azap edici değildir. Böylece onlar, çocuklarının ve zürriyetlerinin sıfatlarıyla sıfatlanmış olurlar.

c) **Katâde** ve **Süddî,** bu ifadeye "Şâyet onlar, mağfiret talep etmiş olsaydılar, azap olunmazlardı" manasını vermişlerdir. Böylece, bu ifadenin zikredilmesinden kastedilen, onların mağfiret talebinde bulunmalarını istemektir. Yani, "Onlar, eğer mağfiret talebinde bulunmuş olsalardı, Allah onlara azap etmezdi" demektir. İşte bu sebepten dolayı bazı kimseler, burada zikredilen istiğfarın, "Müslüman olmak" manasına geldiğini söylemişlerdir. Buna göre mana, "Allah'ın ilm-i ezelîsine göre, onların içinde, Müslüman olacak bir kavim bulunduğu müddetçe..." şeklinde olur. Meselâ, **Ebu Süfyân İbn Harb, Ebu Süfyân İbn el-Haris İbn el-Muttalib, Haris İbn Hişam, Hakîm İbn Hizam...** gibi kimseler bunlardandır. Buna göre, *"Onlar istiğfar ederken de yine, Allah onlara azap etmez"* ifadesinin manası, "Sen ve Allah'ın ilminde, işin sonunda iman edecek olan kimseler bulunduğu müddetçe..." şeklinde olur.

Ehl-i meânî şöyle demiştir: "Bu âyet, mağfiret talep etmenin bir emniyet ve ilahî azaptan bir kurtuluş olduğuna delâlet eder."

İbn Abbas da şöyle demiştir: "Onlar hakkında iki emân bulunuyordu:

a) Allah'ın nebîsinin onların arasında bulunması;

b) Onların mağfiret talep etmesi. Nebî, gelip geçti; mağfiret talebi ise kıyamete kadar bâkîdir.

Müşriklerin Azabı Hakkındaki Müşkilin İzahı

Daha sonra Cenab-ı Hak, وَمَا لَهُمْ اَلَّا يُعَذِّبَهُمُ اللّٰهُ *"Allah onlara ne diye azap etmesin?"* buyurmuştur. Bil ki Allahu Teâlâ, önceki âyette, Allah'ın Resûlü onların içinde bulunduğu sürece onlara azap etmeyeceğini; bu âyette ise, onlara azap edeceğini beyan buyurmuştur. Buna göre mana, "O, onlara, aralarından Peygamber'i çıktıktan sonra azap eder.." şeklinde olur. Daha sonra âlimler, bu azabın ne olduğu hususunda ihtilaf ederek, bir kısmı meselâ şöyle demiştir: "Onlara, tehdit edildikleri bu azap, Bedir Günü gelmiştir." Bu azabın, Mekke'nin fethi günü olduğu da ileri sürülmüştür. **İbn Abbas** ise şöyle demiştir: "(İkinci âyette geçen) bu azap, âhiret azabı; Allah'ın onlardan kaldırdığı azap ise, dünya azabıdır."

Daha sonra Cenâb-ı Hak, hangi sebepten dolayı onlara azap edeceğini beyan ederek, وَهُمْ يَصُدُّونَ عَنِ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ *"Onlar, Mescid-i Haram'dan... (insanları) men edip duruyorlar..."* buyurmuştur. Onların Hudeybiye yılında Mescid-i Haram'dan (mü'minleri) nasıl men ettiklerine dair haberler bilinmektedir. Cenâb-ı Hak, onların hangi sebepten dolayı insanları men ettiklerine dikkat de çekmiştir. Zira onlar, kendilerinin o Mescid-i Haram'ın sahipleri olduğunu iddia ediyorlardı. Daha sonra Cenâb-ı Hak, bu iddianın bâtıl olduğunu, وَمَا كَانُوا اَوْلِيَاءَهُ اِنْ اَوْلِيَاؤُهُ اِلَّا الْمُتَّقُونَ *"Kendileri ona ehil (lâyık) değillerdir.. Müttakilerden, yani münkerâttan sakınan kimselerden başkası, onun ehli değildir"* diyerek beyan etmiştir. Bu münkerât, meselâ, o müşriklerin Kâbe'de ıslık çalıp el çırpmaları gibi... şeylerdir. Cenâb-ı Hakk'ın bu tabirden kasdtı, durumu böyle olan kimselerin **Mescid-i Haram**'ın velisi, ehli olamayacaklarını beyan etmektir. O halde onlar bu durumda, kılıçtan geçirilmeye ve kendileriyle savaşılmaya müstahak kimselerdir. Binaenaleyh, Cenâb-ı Hak onları Bedir Günü öldürdü; daha önce de izahı geçtiği üzere, bu şekilde İslâm'ı aziz kıldı.

وَمَا كَانَ صَلَاتُهُمْ عِنْدَ الْبَيْتِ اِلَّا مُكَآءً وَتَصْدِيَةً فَذُوقُوا الْعَذَابَ بِمَا كُنْتُمْ تَكْفُرُونَ ﴿٣٥﴾

"Onların Beytullah'taki duâları, ıslık çalmaktan, el çırpmaktan başka bir şey değildir. (Ey kâfirler) devâm edegeldiğiniz o küfrünüzden dolayı, artık tadın azâbı!" (Enfâl, 35).

Müşriklerin Kâbe'de Islık ve Alkış Koparmaları

Bil ki Allahu Teâlâ, kâfirler hakkında, *"Onlar, Beyt-i Haram'ın sahipleri değildir. Onun sahip ve velileri, ancak müttakîlerdir"* buyurunca, bundan sonra da, o müşriklerin kendisi sebebiyle Beyt'in sahibi ve velisi olmaktan çıktıkları, mahrum oldukları şeyi beyan etmiştir ki bu da, onların Kâbe'deki namazlarının, dualarının, Allah'a yakınlaşmalarının ve ibâdetlerinin ancak, ıslık çalmak ve el çırpmakla olduğudur. **Keşşaf sahibi** şöyle demektedir: "مُكَاء" kelimesi, "اَلنُّغَاءُ" ve "اَلرُّغَاءُ" kelimelerinin vezni gibi, fuâl vezninde bir kelime olup "ıslık çaldı" manasına gelen "mekâ-yemkû" fiilinden gelmektedir. Buna göre, **"mukâ** kelimesi, ıslık çalmak, ıslık anlamındadır. "Mekkâ'" tabiri de bundan olup, bu, köye ve kasabaya alışkın, çoban aldatan kuşu anlamına gelir ki, bunun cem'i "اَلْمَكَاكِيُّ" şeklindedir. Yeri ve mekânı çok olduğu için, bu kuşa bu ad verilmiştir. "Tasdiye" kelimesine gelince, bu el çırpmak demektir. Nitekim, bir kimse iki elini birbirine vurduğunda "صَدَّى - يُصَدِّى - تَصْدِيَةً" denilir. Bu kelimenin aslının ne olduğu hususunda iki görüş bulunmaktadır:

a) Bu kelime, "dağdan yansıyan, akseden ses" yani, yankı manasına gelen "sadâ" kelimesinden gelmektedir. **Ebû Ubeyde** de, bu kelimenin aslının, "تَصْدِيَةً" şeklinde olduğunu, dâl'ın yerine yâ harfinin geldiğini söylemiştir. Cenâb-ı Hakk'ın, إِذَا قَوْمُكَ مِنْهُ يَصُدُّونَ *"hemen senin kavmin bundan şımarıp haykıra haykıra gülüyorlar"* (Zuhrûf, 57) tabiri de böyledir. Yani, "acze düşürmek, şamataya getirmek istiyorlar." demektir. Bazı âlimler bu sözü kabul etmemişlerdir. **Ezherî** ise, **Ebu Ubeyde**'nin sözünü doğrulamış ve şöyle demiştir: "صَدَى" kelimesinin aslı "صَدَدَ"dir. İki tane dal harfi peş peşe gelince, bunlardan birisi yâ harfine çevrilmiştir."

Sen bunu iyice kavradığında biz deriz ki: **İbn Abbas** şöyle demektedir: "Kureyşliler, Kâbe'yi çıplak olarak, ıslık çalıp el çırparak tavaf ediyorlardı." **Mücâhid** de şöyle demektedir: "Onlar, tavafta Hz. Peygamber'e muhâlefet ediyor, onunla alay ediyor, ıslık çalıyor ve onun namaz ve tavafını karıştırıyorlardı." **Mukâtil** de şöyle demiştir: "Hz. Peygamber (s.a.s) mescidde

namaz kıldığında, o müşrikler, Hz. Peygamber'in namazını ifsat edip bozmak için, onun sağında ve solunda ıslık çalıyor ve el çırpıyorlardı." Binâenaleyh, **İbn Abbas**'ın görüşüne göre ıslık çalıp el çırpma işi, o müşrikler için bir tür ibâdet olmuş olur. **Mücâhid** ve **Mukâtil**'in görüşüne göre ise, el çırpıp ıslık çalma işi, Hz. Peygamber'e eziyet vermek için yapılıyordu. Cenâb-ı Hakk'ın, *"Onların Beytullah'taki duâları, ıslık çalmaktan, el çırpmaktan başka bir şey değildir"* ifadesinden dolayı, birinci görüş doğru olmaya daha yakındır.

Buna göre şâyet, "Islık çalıp el çırpma işi, namaz cinsinden olan bir şey değildir. Binaenaleyh, onları, salât lafzından istisnâ etmek nasıl caiz olabilir?" denilirse, biz deriz ki:

Bu hususta da şu izahlar yapılmıştır:

a) Onlar, ıslık çalıp el çırpma işinin namazın cinsinden olduğuna inanıyorlardı. Böylece bu istisna da, onların bu inançlarına göre yapılmıştır.

b) Bu ifâde tıpkı senin, وَرْتُ الْأَمِيرَ فَجَعَلَ جَفَائِي صِلَتِي "Ben Emîri sevdim ama onun bana olan bağışı, bana zulmetmek oldu." Yani "İhsan yerine zulümü koydu" denilmesi kabilindendir.

c) Bundan maksat şudur: "Namazı ıslık çalmak ve el çırpmak olan kimsenin namazı yoktur." Nitekim Araplar, "Onun kusuru ve ayıbı, sadece cömertliktir" manasını kastederek, "مَا لِفُلَانٍ عَيْبٌ إِلَّا السَّخَاءُ" demektedirler. Daha sonra Cenâb-ı Hak, فَذُوقُوا الْعَذَابَ بِمَا كُنْتُمْ تَكْفُرُونَ *"(Ey kâfirler), devam edegeldiğiniz o küfrünüzden dolayı artık tadın azâbı"* buyurmuştur. Yani, "Bedir Günü'ndeki kılıç azabını tadınız" demektir. Buna, "(Âhirette onlara), küfretmeniz sebebiyle, azâbı tadın!" manası da verilmiştir.

إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا يُنْفِقُونَ أَمْوَالَهُمْ لِيَصُدُّوا عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ فَسَيُنْفِقُونَهَا ثُمَّ تَكُونُ عَلَيْهِمْ حَسْرَةً ثُمَّ يُغْلَبُونَ ۗ وَالَّذِينَ كَفَرُوا إِلَىٰ جَهَنَّمَ يُحْشَرُونَ ﴿٣٦﴾ لِيَمِيزَ اللَّهُ الْخَبِيثَ مِنَ الطَّيِّبِ وَيَجْعَلَ الْخَبِيثَ بَعْضَهُ عَلَىٰ بَعْضٍ فَيَرْكُمَهُ جَمِيعًا فَيَجْعَلَهُ فِي جَهَنَّمَ ۚ أُولَٰئِكَ هُمُ الْخَاسِرُونَ ﴿٣٧﴾

"İnkâr edenler şüphe yok ki, mallarını halkı Allah yolundan alıkoymak için harcarlar. Harcasınlar onları! Nihâyet bu, onlara bir yürek acısı olacaktır. Sonra da mağlup olacaklardır. O kâfirler,

en son cehenneme sürüleceklerdir ki, Allah murdarı temizden ayırt etsin, murdarı birbiri üstüne koyup topunu birden yığsın da, onu cehenneme atsın. Onlar, en büyük zarara uğrayanların ta kendileridir" (Enfâl, 36-37).

Kâfirler Mallarını İslâm'dan Saptırmak İçin Harcarlar

Bil ki, Allahu Teâlâ, bedenî tâatler hususunda o kâfirlerin hallerini şerh edip açıklayınca, bunun peşinden onların mâlî tâatler konusundaki hallerini de zikretmiştir.

Mukâtil ve **Kelbi** şöyle demektedirler: "Bu âyet, Bedir Günü, kâfirlerden, kâfirlere yemek yediren kimseler hakkında nâzil olmuştur ki bunlar, Kureyş'in ileri gelen on iki kişisidir."

Said İbn Cübeyr ve **Mücâhid** ise şöyle demiştir: "Bu âyet, **Ebu Süfyân** ve onun, Uhud Günü Hz. Muhammed'e karşı harp etmek için harcadığı malları hakkında nazil olmuştu. O, Araplardan meydana getirdiği ordunun dışında, Habeşlilerden de iki bin kişi kiralamış ve onlara, kırk okka infakta bulunmuştu. Bir okka, kırk iki miskâldir." **Keşşaf sahibi** de aynı şeyi söylemiştir. Daha sonra Cenâb-ı Hak, onların bu malı, insanları Allah'ın yolundan alıkoymak için infâk ettiklerini beyân buyurmuştur. Yani, onların bu harcamadan gayeleri, Hz. Muhammed'e ittibâ etmekten, yani onlara göre böyle olmasa dahi, Allah'ın yolundan men etmektir.

Daha sonra Cenab-ı Hak فَسَيُنْفِقُونَهَا ثُمَّ تَكُونُ عَلَيْهِمْ حَسْرَةً *"Ki harcasınlar onlar! Nihâyet bu, onlara bir yürek acısı olacaktır"* buyurmuştur. Yani, "Bu infâk yapılacak, ama neticesi yürek acısı olacaktır. Zira mal gidecek, fakat maksat hasıl olmayacaktır. Aksine onlar, er geç mağlup olacaklardır" demektir. Nitekim Cenâb-ı Hak, *"Allah şöyle yazmıştır: "Andolsun ki ben galip geleceğim, peygamberlerim de..."* (Mücadile, 21) buyurmuştur.

Cenâb-ı Hakk'ın, وَالَّذِينَ كَفَرُوا إِلَى جَهَنَّمَ يُحْشَرُونَ *"Kâfirler en sonunda cehenneme sürüleceklerdir "* buyruğu hakkında iki bahis bulunmaktadır:

Birinci bahis: Allah وَإِلَى جَهَنَّمَ يُحْشَرُونَ "Ve cehenneme sürüleceklerdir" buyurmadı. Zira, onların içinde, Müslüman olanlar, ileride olacaklar da bulunuyordu. Aksine Cenâb-ı Hak, küfürde devam edenlerin böyle olacağını beyân etmiştir.

İkinci bahis: Bu ifâdenin zâhiri, onların haşrinin, sadece cehenneme olacağını gösterir. Çünkü, haberin takdimi, hasr ifade eder.

Bil ki; bu sözün gayesi şudur: Onlar, o infâklarında mallarını harcamadan dolayı, ancak dünyada yürek acısı ve haybet-i emel; âhirette de, şiddetli bir azâbı elde edeceklerdir. Bu da, böylesi bir infakta bulunmaktan büyük bir men ve nehyi ifâde eder. لِيَمِيزَ اللهُ الْخَبِيثَ مِنَ الطَّيِّبِ *"Ki Allah, murdarı temizden ayırt etsin"* buyruğu ile ilgili iki görüş bulunmaktadır:

Birinci görüş: Yani, "Allah, pis olan kâfirleri, temiz olan mü'minlerden ayırt eder. Böylece de, pis olanları üst üste istif eder ve onları bir araya toplar" demektir. "Rekm" kelimesi toplamak, birbirine katmak, eklemek demektir. Böylece de onlar, bir araya gelmiş olurlar. Bu tıpkı, Cenâb-ı Hakk'ın, كَادُوا يَكُونُونَ عَلَيْهِ لِبَدًا *"Neredeyse onlar, etrafında keçeler (gibi) oluyorlardı.."* (Cinn, 19) ifadesi gibidir. Yani, "... aşırı kalabalık olmalarından dolayı..." Binâenaleyh, Cenâb-ı Hakk'ın bu âyetteki "ulâike" lafzı, bu pis, habis gruba işarettir.

İkinci görüş: Âyette geçen "habis" (pis) kelimesiyle kâfirlerin, **Hz. Muhammed**'e düşmanlık yapmak için yapmış oldukları harcamalar; "Tayyib" kelimesi ile de, **Hz. Muhammed**'e yardım etme hususunda **Ebû Bekir** ve **Hz. Osman**'ın yapmış olduğu infâklar gibi, kâfirlerle cihat uğrunda mü'minlerin yapmış olduğu harcamalar murat edilmiştir. Buna göre mana, "Cenâb-ı Hak, o pis şeyleri üst üste yığar ve onları cehenneme atarak, onlarla o kâfirlere azap eder" şeklinde olur. Bu, tıpkı Cenab-ı Hakk'ın: *"Bunlar, üzerlerinde yakılacak cehennem ateşinin içinde kızdırılacak da, o kimselerin alınları, böğürleri ve sırtları bunlarla dağlanacaktır"* (Tevbe, 35) âyetinde anlatıldığı gibidir. Hak Teâlâ'nın, "لِيَمِيزَ اللهُ الْخَبِيثَ" ifadesindeki lâm, birinci görüşe göre, "yuhşerûn" ifadesine taalluk edip, buna göre mâna, "Allah, pis olan grubu temiz olan gruptan ayırmak için, onlar Allah'ın huzuruna sürülürler" şeklinde olur. İkinci görüşe göreyse, buradaki lâm "ثُمَّ تَكُونُ عَلَيْهِمْ حَسْرَةً" ifadesine taalluk eder. Daha sonraki أُولَٰئِكَ هُمُ الْخَاسِرُونَ *"Onlar, en büyük zarara uğrayaların ta kendileridir"* buyruğu ise kâfirlere işaret etmektedir.

قُلْ لِلَّذِينَ كَفَرُوا إِنْ يَنْتَهُوا يُغْفَرْ لَهُمْ مَا قَدْ سَلَفَ ۚ وَإِنْ يَعُودُوا فَقَدْ مَضَتْ سُنَّتُ الْأَوَّلِينَ ﴿٣٨﴾

"O kâfirlere de ki: "Eğer vazgeçerlerse, geçmiş günahları yarlığanacaktır, eğer savaşa dönerlerse, evvelkilerin sünneti muhakkak surette devam etmiş olacaktır" (Enfal, 38).

Bil ki Allahu Teâlâ, onların bedenî ibadetlerinden namazı, ve malî ibadetlerini beyan edince, onları doğruya irşâd ederek, *"O kâfirlere de ki, eğer vazgeçerlerse..."* buyurmuştur. Bu ifâde ile ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Keşşâf sahibi, "قُلْ لِلَّذِينَ كَفَرُوا" ifadesinin, "Kâfirlerden ötürü şu sözü, yani *"Eğer vazgeçerlerse yarlığanacaklar"* sözünü de!" manasında olduğu, bunun kâfirlere yönelik bir hitap olsaydı, "Eğer vazgeçerseniz (günahlarınız) bağışlanır" şeklinde olması gerektiğini; **İbn Mes'ûd** (r.a)'un da aynı şekilde söylediğini ifâde etmiştir.

İKİNCİ MESELE

Âyetin manası, "Eğer o kâfirler küfürlerinden ve Peygamber'e düşman olmaktan vazgeçip, İslâm'a girer ve onun kanunlarını benimserlerse, Allah onların daha önceki küfürlerinden ve Peygamber'e karşı olan düşmanlıklarından doğan günahlarını bağışlar. Yok eğer küfürlerine döner ve onu sürdürürlerse, bilsinler ki Allah'ın geçmiş ümmetlerle ilgili tutumu devam etmektedir." Bu son ifade ile ilgili olarak şu izahlar yapılmıştır:

1) Âyetteki فَقَدْ مَضَتْ سُنَّتُ الْأَوَّلِينَ *"Evvelkilerin sünneti, muhakkak surette devam etmiş olacaktır"* ifadesi ile, Bedir Günü, (Müslümanlara kurdukları) hileler, kendi başlarına gelen kimseler kastedilmiştir.

2) "Evvelkiler ile, önceki ümmetlerden, peygamberlerine karşı birleşenler kastedilmiştir. Binâenaleyh eğer bu kâfirler de vazgeçmezlerse, Allah'ın onlara gelen sünnetini beklesinler.

3) Bunun manası şöyledir: Kâfirler, inkârlarından vazgeçip Müslüman olurlarsa, önceki küfür ve isyanlarından doğmuş olan günahları bağışlanır. Yok eğer o küfrüne döner ve onda ısrar ederlerse, bilsinler ki Allah'ın geçmiş kavimlerle ilgili tutumu devam etmektedir. Bu sünnet de, *"Allah şöyle yazmıştır: "Andolsun ki ben galip geleceğim; peygamberlerim de..."* (Mücadile, 21); *"Andolsun ki peygamberimiz hakkında bizim geçmiş sözümüz vardır"* (Sâffât, 11) ve *"Andolsun Tevrat'tan sonra, Zebur'da da yazmışızdır ki:*

"Yeryüzüne ancak sâlih kullarım mirasçı olur " (Enbiya, 105) âyetlerinde ifâde edilen hususlardır.

***ÜÇÜNCÜ MESELE:* Zındık'ın Tevbesinin Kabul Edilip Edilmeyeceği**

Fakihler, zındık'ın tevbesinin kabul olunup, olunmayacağı hususunda ihtilaf etmişlerdir. Bu hususta sahih olan görüş, şu sebeplerden ötürü, onun tevbesinin de makbul olacağıdır:

1) Bu âyetten ötürü... Çünkü âyetteki, *"O kâfirlere de ki, eğer vazgeçerlerse, geçmiş günahları yarlığanacaktır"* buyruğu, bütün küfürleri içine alır. Buna göre, şâyet, "Zındık olanın, zındıklığından vazgeçip geçmediği bilinemez" denirse, biz de deriz ki: Şer'i hükümler zâhire göre verilir. Nitekim Hz. Peygamber (s.a.s.) نَحْنُ نَحْكُمْ بِالظَّاهِرِ *"Biz zâhire göre hükmederiz"* buyurmuştur. Binâenaleyh o zâhiren zındıklıktan dönünce, onun bu hususdaki sözünün kabul edilmesi gerekir.

2) Onun, zındıklığından dönmekle mükellef olduğunda şüphe yoktur. Dönmenin yolu ise, ancak tevbe ile olur. Şâyet tevbesinin kabul edilme ihtimali olmamış olsaydı, "teklif-i mâlâ yutak" ile yüz yüze olması gerekirdi.

3) Hak Teâlâ'nın *"Allah, kullarının tevbesini kabul eden, kötü hareketlerini bağışlayandır"* (Şûra, 25) âyetinden ötürü.

***DÖRDÜNCÜ MESELE:* Kâfirlerin Amelle Mükellef Olup Olmadıkları**

Hanefî âlimleri, kâfirlerin, şeriatin fürûu ile yani ahkâmı ile muhatap olmadıklarına bu âyeti delil getirerek şöyle demişlerdir: "Eğer onlar bununla mükellef olmuş olsalardı, ya kâfir oldukları halde bunlarla mükellef olmuş olurlardı, yahut da küfürleri zail olduktan sonra, bunlarla mükellef olmuş olurlardı. Birincisi icmâen bâtıldır. İkincisi de bâtıldır. Çünkü bu âyet, kâfirin Müslüman olduktan sonra küfürleri döneminde geçen şeylerden birisinden muaheze edilmeyeceğine delalet eder. Böyle Müslüman olanlara, o ibadetlerin kazasının farz olduğunu söylemek, âyetin zâhirine ters düşer."

BEŞİNCİ MESELE

Ebu Hanîfe (r.h.), mürted, Müslüman olduğu zaman, gerek irtidat döneminde, gerekse ondan önceki Müslümanlık döneminde yapmamış olduğu ibadetleri kaza etmesi gerekmediğine, bu âyeti delil getirmiştir. Âyetin, bu manaya delil oluşu açıktır.

ALTINCI MESELE

Hz. Peygamber (s.a.s) اَلْاِسْلَامُ يَجِبُ مَا قَبْلَهُ *"İslâm, kendinden önce yapılmış olan şeyleri siler"*[26] buyurmuştur. Binâenaleyh bir kâfir, Müslüman olduğu zaman onun, gerek bedenî gerekse mâlî ibadetlerden (geçmişte yapmamış olduğu) herhangi bir şeyi kazâ etmesi gerekmez. Onun gerek nefsî, gerekse malî yönden işlemiş olduğu suç ve günahları bağışlanmıştır. O, Müslüman olduğu saatten itibaren, anasının doğurduğu günündeki gibi günahsız ve tertemiz sayılır. **Yahya b. Mu az er-Râzi** bu âyetle ilgili olarak "Bir saatlik tevhit inancı, yetmiş senelik küfrü yıkar. Ya yetmiş senelik tevhit, nasıl bir saatlik günahı yıkamaz" demiştir.

CİHAD

وَقَاتِلُوهُمْ حَتّٰى لَا تَكُونَ فِتْنَةٌ وَيَكُونَ الدِّينُ كُلُّهُ لِلّٰهِ فَاِنِ انْتَهَوْا فَاِنَّ اللّٰهَ بِمَا يَعْمَلُونَ بَصِيرٌ ﴿٣٩﴾ وَاِنْ تَوَلَّوْا فَاعْلَمُوٓا اَنَّ اللّٰهَ مَوْلٰيكُمْ نِعْمَ الْمَوْلٰى وَنِعْمَ النَّصِيرُ ﴿٤٠﴾

"Yeryüzünde bir fitne kalmayıncaya ve din tamamıyla Allah'ın oluncaya kadar onlarla savaşın. Eğer vazgeçerlerse, şüphesiz ki Allah, ne yapacaklarını hakkıyla görür. Şâyet yüz çevirirlerse, bilin ki Allah sizin mevlânızdır. O, ne güzel mevlâdır ve ne güzel yardımcıdır!"
(Enfâl, 39-40).

Fitne Kalmayıncaya Kadar Savaş

Bil ki Allahu Teâlâ, o kâfirlerin, küfürlerinden vazgeçmeleri halinde bağışlanacaklarını; inkârlarında ısrar etmeleri halinde ise, Allah'ın geçmiş ümmetlere uyguladığı tutum ile tehdit edilmiş olduklarını beyan buyurunca; bunun peşinden, küfürlerinde ısrar etmeleri halinde, Müslümanlara onlarla savaşmayı emrederek: *"Yeryüzünde bir fitne kalmayıncaya... kadar onlarla savaşın"* buyurmuştur. **Urve b. Zübeyr** şöyle der: "Mü'minler, İslam davetinin başlangıcında, Allah'ın dininden vazgeçirilmeye çalışılıyorlardı. Bundan dolayı bazı Müslümanlar, dinden vazgeçmişlerdi. Bu

26 **Müsned,** 4/199.

sebeple Hz. Peygamber (s.a.s.) Müslümanlara, **Habeşistan**'a hicret etmelerini emretmişti.

İkinci bir fitne de şu idi: Hz. Peygamber (s.a.s.), ensâr ile Akabe bi'at'ını yapınca Kureyşliler, Mekke'deki mü'minleri dinlerinden vazgeçirme hususunda müşavere ettiler ve mü'minlere alabildiğine meşakkat çektirdiler. İşte âyetteki fitneden maksat budur. Bunun üzerine Cenâb-ı Hak, Müslümanlara, bu fitne ortadan kalkıncaya kadar onlarla savaşmayı emretti.

Bu hususta diğer bir izah da şöyledir: "İnsanların, dinlerini sevmeleri, canlarını sevmelerinden daha kuvvetlidir. Binâenaleyh kâfir devamlı bir şekilde, elinden gelen bütün gayreti ile, mü'minlere eziyet etme, onların kalplerine şüphe atma ve onları çeşitli mihnetlerle meşakkatlere düşürme hususunda çaba sarf ederlerdi. Savaş başlayınca, küfür ve onların meşakkatleri sona erdi, İslam kurtuldu ve o fitneler tamamen yok oldu." **Kâdî** şöyle demiştir: "Allahu Teâlâ önce mü'minlere, o kâfirlerle savaşmayı emretmiştir. Daha sonra da, hangi sebepten dolayı onlarla savaşmayı farz kıldığını, *"Yeryüzünde bir fitne kalmayıncaya ve din tamamıyla Allah'ın oluncaya, Allah'ın dini diğer dinlerden iyice ayrılıp üstün gelinceye kadar"* buyurarak beyan etmiştir. Bu maksat ancak, küfür tamamen zâil olduğu zaman gerçekleşir. Bunu iyice kavradığın zaman biz deriz ki; "Âyetteki, *"Onlarla savaşın"* emri ile murat edilen, ya bu mananın mevcut olmasından ötürüdür, yahut da bu manayı gerçekleştirmek içindir. Şu halde, eğer âyet ile birincisi kastedilmiş ise, bu neticenin savaş ile elde edilmesi gerekir. Binâenaleyh, *"Din tamamıyla Allah'ın oluncaya kadar..."* ifadesi ile, bu hususun Mekke ve havalisinde gerçekleşmesi murat edilmiştir. Çünkü maksat orada tahakkuk etmiştir. Zira, Hz. Peygamber (s.a.s.) de, لَا يَجْتَمِعُ دِينَانِ فِي جَزِيرَةِ الْعَرَبِ *"Arap Yarımadasında iki din birden bulunamaz"*[27] buyurmuştur. Bunun, bütün beldelerde olması manasına hamledilmesi mümkün değildir. Zira, eğer bu mana kastedilmiş olsaydı, Allah savaşı emrettiği halde, oralarda küfür devam edemezdi, ama âyetten ikinci mana murat edilir ise, "dinin tamamının Allah'ın olması için" manası murat edilir ise, o zaman bunu, bütün âlemden küfrü silme manasına hamletmek imkânsız değildir. Zira insanın her maksadı tahakkuk etmez. Dolayısıyla neticede ister tahakkuk etsin ister etmesin, bu maksadı gerçekleştirmek için bu savaş emredilmiştir.

27 **Muvatta**, Medine, 18-19 (2/204). (Kitabu'l-Câmi'de).

Daha sonra Cenâb-ı Hak فَإِنِ انْتَهَوْا فَإِنَّ اللهَ بِمَا يَعْمَلُونَ بَصِيرٌ *"Eğer vazgeçerlerse, şüphesiz ki Allah, ne yapacaklarını hakkıyla görür"* buyurmuştur. Bu, "Eğer tevbe ve iman etmek suretiyle, küfürden ve diğer günahlarından vazgeçerlerse, Allah onların yaptıklarını hakkıyla görür, yani onlara vereceği mükâfatı bilir. Eğer onlar, tevbe ve imandan vazgeçerlerse, biliniz ki ey mü'minler, Allah sizin mevlânızdır. Yani sizi muhafaza eden, sizden belâları gideren dostunuzdur" demektir. Daha sonra Cenâb-ı Allah, kendisinin ne güzel bir mevlâ ve bir yardımcı olduğunu beyan etmiştir. Bu mevlânın himayesinde ve yeterli korumasında olan insan, âfetlerden emin ve korkulardan korunmuş olur.

GANİMETİN TAKSİMİ

وَاعْلَمُوٓا اَنَّمَا غَنِمْتُمْ مِنْ شَيْءٍ فَاَنَّ لِلّٰهِ خُمُسَهُ وَلِلرَّسُولِ وَلِذِي الْقُرْبٰى وَالْيَتَامٰى وَالْمَسَاكِينِ وَابْنِ السَّبِيلِ اِنْ كُنْتُمْ اٰمَنْتُمْ بِاللّٰهِ وَمَآ اَنْزَلْنَا عَلٰى عَبْدِنَا يَوْمَ الْفُرْقَانِ يَوْمَ الْتَقَى الْجَمْعَانِ وَاللّٰهُ عَلٰى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ ﴿٤١﴾

"Eğer Allah'a ve Furkan günü, iki ordunun birbirine kavuştuğu gün, kulumuz Muhammed'e indirdiğimiz âyetlere inanmışsanız, bilin ki, ganimet olarak aldığınız herhangi bir şeyin mutlaka beşte biri Allah'ın, Resûlü'nün, hısımların, yetimlerin, yoksulların ve yolcunundur. Allah her şeye hakkıyla kâdirdir" (Enfâl, 41).

Ganimetlerin Hükmü

Bil ki Allahu Teâlâ, *"Onlarla savaşın"* buyruğu ile harbi emredip, savaşırken de ganimet elde edileceği malum bir şey olduğu için, Cenâb-ı Hak, bu âyette de ganimetin hükmünü bildirmiştir. Bu âyetle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

"Ganimet", "birşey elde etmek" demektir. Nitekim "غَنِمَ - يَغْنَمُ - غُنْمًا" denilir. Şeriatte (ıstılah olarak) "ganimet", zorla, at ve develere binip savaşmak suretiyle, Müslümanların müşriklerden aldıkları mallardır.

İKİNCİ MESELE

Keşşâf sahibi, "mâ ğanimtüm" ifadesindeki mâ'nın ism-i mevsul olduğunu, ve "min şey'in" kelimesinin de herhangi bir şey, hatta "iğne, iplik gibi bir şey" manasına olduğunu söylemiştir." "فَاَنَّ لِلّٰهِ" ifadesi de mahzûf mübtedanın haberi olup, takdiri, فَحَقٌّ اَوْ فَوَاجِبٌ اَنَّ لِلّٰهِ "Hak olan veya vâcip olan, ganimetin beşte birinin Allah'ın... olmasıdır" şeklindedir. **Nehâi, İbn Ömer** (r.a)'in bunu, kesre ile, "فَاِنَّ لِلّٰهِ" şeklinde okuduğunu rivâyet etmiştir. **Nehâi**'nin kıraatine göre, bunun takdiri, فَلِلّٰهِ خُمُسُهُ "Beşte biri Allah'ındır" şeklindedir. Meşhur olan kıraat, farziyyeti göstermede daha te'kidlidir. Meşhur kıraate göre sanki şöyle denilmektedir: "Beşte bir pay mutlaka ayrılır. Bu ihlal edilemez." Çünkü haber hazfedildiği zaman, "Sabittir, haktır, vaciptir, lazımdır" gibi pek çok şeye muhtemel olacağı için, bu nassı tek bir şeye bağlamaktan daha kuvvetli olur.

"Humus" kelimesi, mîm'in sükûnu ile "humsehu" şeklinde de okunmuştur.

ÜÇÜNCÜ MESELE: **Humus Meselesi**

Bu, ganimetlerin nasıl taksim edileceği hususundadır. Bil ki âyet, ganimetlerden beşte birin ayrılmasını gerektirmektedir. Bu beşte birin nasıl taksim edileceği hususunda da iki görüş vardır:

Birinci görüş: Meşhur olan bu görüşe göre, o beşte bir pay da, beşe ayrılır. Bunlardan biri Resûlullah'ın; biri **Abduşşems** ve **Nevfeloğulları kabilelerine** değil de, Peygamberimiz'in **Haşim** ve **Abdulmuttaliboğulları**'ndan olan akrabalarına verilir. Zira **Osman** ve **Cübeyr b. Mut'im** (r.a.)'den şu rivâyet edilmiştir: Bu ikisi, Hz. Peygamber (s.a.s.)'e, "Bunlar senin **Haşimoğullarından** olan kardeşlerindir. Onların fazilet ve üstünlükleri inkâr edilmez. Çünkü sen onlardansın. Peki, bizim kardeşlerimiz (akrabalarımız) olan, **Muttaliboğulları** hakkında ne dersin? Onlara verdin, ama bizi mahrum ettin. Halbuki onlar ve biz aynı soydanız" dediler. Bunun üzerine Hz. Peygamber (s.a.s.) اِنَّهُمْ لَمْ يُفَارِقُونَا فِى جَاهِلِيَّةٍ وَلَا اِسْلَامٍ اِنَّمَا بَنُو هَاشِمٍ وَبَنُوا الْمُطَّلِبِ شَيْءٌ وَاحِدٌ *"Onların hepsi de ne câhiliyye, ne de İslam döneminde bizi terk etmediler. Haşim ve Muttaliboğulları, tek bir şeydir"*[28] dedi ve parmaklarını birbirine geçirerek (onların birlik olduğunu gösterdi. Geriye kalan üç hisse de, yetimlerin fakirlerin ve yolcularındır. Ama Hz. Peygamber (s.a.s.)'in vefatından sonraki duruma gelince, **İmâm-ı Şafiî**'ye göre, yine

28 **Nesâî**, Fey. 6 (7/131).

bu beşte bir pay beş parçaya ayrılır: Bunlardan biri, Resûlullah (s.a.s) içindir. Bu, Müslümanların faydalarına olan, at ve silâh gibi, gazilerin hazırlığına sarf edilir. İkinci hisse, ister zengin ister fakir olsun, Hz. Peygamber (s.a.s.)'in akrabalarına verilir. Bu, onların erkeklerine iki, kadınlarına bir nispetinde verilir. Geriye kalan üç hisse, yetimlere, yoksullara ve yolda kalmışlara verilir.

Ebu Hanife (r.h) ise şöyle demiştir: "Hz. Peygamber (s.a.s.) vefat edince, O'nun hissesi düşer. Akrabalarına ait olan hisse ise, sadece fakir olanlarına verilir. Çünkü bunlar, diğer fakirlerin en tercih edilecek olanlarıdır. Onların zenginlerine bu paydan bir şey verilmez. Geriye kalan paylar ise, yetimlere, fakirlere ve yolda kalmışlara dağıtılır."

İmam Mâlik de bu hususta şöyle demiştir: "Beşte bir ile ilgili iş, halifenin görüşüne havale edilir. Eğer o bunu, Hz. Peygamber'in akrabalarının hepsine taksim etmek isterse, taksim eder. Yok eğer bir kısmına verip, bir kısmına vermemeyi isterse, böyle de yapabilir."

Bil ki âyetin zâhiri, **İmâm-ı Şâfiî**'nin görüşüne daha uygundur ve âyet bu hususta açıktır. Binâenaleyh âyetin zâhirinin ifade ettiği mana, daha kuvvetli başka bir delil bulunmadığı müddetçe bırakılamaz. Hem sonra bu nasıl mümkün olur ki? Cenâb-ı Hak, âyetin sonunda, *"Eğer Allah'a... inanmışsanız..."* buyurmuştur. Bu, "Eğer Allah'a inanmışsanız bu taksimatı böyle yapın" demektir. Bu, taksimat böyle yapılmazsa Allah'a iman edilmiş olmayacağına delalet eder.

İkinci görüş: Bu, **Ebu'l-Âliye**'nin görüşü olup, buna göre "humus" (beşte bir), altı parçaya ayrılır: Birisi Allah'ın; birisi Resûlullah'ın, birisi Hz. Peygamber'in akrabalarının; geriye kalan üç parça da, yetimlerin, fakirlerin ve yolda kalmış olanlarındır. Bu görüşte olanlar şöyle demişlerdir: "Bunun delili, Hak Teâlâ'nın, âyette humus'un, hem kendisi için hem de diğer beş grup için olduğunu beyan etmiş olmasıdır."

Bu görüşte olanlardan bazıları, "Allah'ın hissesi de Peygamber'e verilir" derken bazıları bu hissenin, Kâbe'nin tamir ve masraflarına harcanacağını söylerler. Diğer bazıları da şöyle demişlerdir: "Hz. Peygamber (s.a.s.) elini, o beşte birin içine daldırır ve avucuna geleni, Kâbe için ayırır. İşte, âyette *"Allah'ın"* diye ifade edilen hisse budur.

Bu görüşte olanlar buna şu şekilde cevap vermişlerdir: "Hak Teâlâ'nın "lillahi" ifadesinden maksat, Allah'ın bir hissesi bulunduğunu ispat etmek

için gelmemiştir. Çünkü, bütün şeyler Allah'ın mülkü ve milkidir. Bundan maksat, söze ta'zim üslûbuyla, Allah'ı zikretmekle başlamaktır. Bu husus, Allahu Teâlâ'nın, "قُلِ الْاَنْفَالُ لِلّٰهِ وَالرَّسُولِ" (Enfal, 1) buyruğunda da böyledir. **Kaffâl,** bu görüşün doğruluğuna, Hz. Peygamber (s.a.s.)'den rivâyet edilen şu hadisle de istidlâl etmiştir. Hz. Peygamber (s.a.s.) ashâbına, Hayber ganimetleri hakkında şöyle demiştir: مَالِي مِمَّا اَفَاءَ اللّٰهُ عَلَيْكُمْ اِلَّا الْخُمُسَ وَالْخُمُسُ مَرْدُودٌ فِيكُمْ *"Allah'ın size ganimet olarak verdiği şeylerden benim hakkım beşte birdir; bu beşte bir ise size râcidir."*[29] Hz. Peygamber'in, *"Benim hakkım, beşte birdir"* sözü, Allah'ın ve kendisinin hissesinin bir olduğunu gösterir. Allah'ın hissesinin katılması, ayrı ele alınması halinde, hisse beşte bir değil, altıda bir olur. Eğer biz, "İki hisse Peygamber'indir" dersek, o zaman Peygamber'in hissesi beşte birden fazla olmuş olur. Bu durumda, her iki söz de, Hz. Peygamber'in, *"Benim hissem, beşte birdir"* sözüne ters düşer.

İşte ganimetlerin beşte birinin taksimatı hususundaki söz bundan ibarettir. Ganimetlerin geriye kalan beşte dördü ise, o ganimetleri elde eden kimselere verilir. Çünkü o ganimetleri kazanıp elde edenler onlardır. Bu tıpkı, biçilmek suretiyle otların, avlanmak suretiyle de kuşun elde edilmesi gibidir. Fukaha, bu âyet-i kerimeden, fıkıh kitaplarında zikredilmiş olan pek çok mesele istihrac etmiştir.

***DÖRDÜNCÜ MESELE:* Ganimetlerin Dârü'l-Harpte Taksimi**

Âyet-i kerime, ganimetlerin, dârül-harpte de taksim edilebileceğine delâlet etmektedir. **Şâfiî** (r.h.)'nin görüşü de böyledir. Bunun delili şudur: "Cenâb-ı Hakk'ın, *"Bilin ki, ganimet olarak aldığınız herhangi bir şeyin mutlaka beşte biri Allah'ın, Resûlü'nün, hısımların, yetimlerin, yoksulların ve yolcunundur"* buyruğu, bu kimselerin ganimetlere mâlik olmalarını gerektirir. Onların, ganimetlere mâlikiyetleri sabit olunca, bunların taksim edilmelerinin caiz olması da gerekir. Çünkü, böyle olması halinde taksimat zaten, mülkü mâlikine vermek manasına gelir. Bu, ittifâkla caizdir.

***BEŞİNCİ MESELE:* "Hısımlar" Kimlerdir?**

Âlimler, "zevi'l-kurbâ" (hısımlar) tabirine kimlerin dahil olduğu hususunda ihtilaf etmişlerdir. Ezcümle bunların **Haşimoğulları** olduğu ileri sürülmüştür. **Şafiî** (r.h.), Hz. Peygamber'in akrabalarının **Hâşimoğullarıyla, Muttaliboğulları** olduğunu söylemiş ve biraz önce söylediğimiz hadisle istidlâl etmiştir. Bunların, **Hz. Ali, Cafer, Âkil**'in soyu ile, **Abbas**'ın soyu ve

29 **Nesâî,** Fey, 6 (7/131).

Haris İbn Abdilmuttalib'in çocukları olduğu da ileri sürülmüştür ki bu, **Ebu Hanife**'nin görüşüdür.

ALTINCI MESELE

Keşşâf sahibi, Kelbî'den, bu âyetin Bedir'de nazil olduğunu nakletmiştir. **Vâkıdî** (r.h.) ise şöyle demektedir: "Beşte bir ile ilgili hüküm, hicretten sonraki yirminci ayın başlarında, Bedir Savaşı'ndan bir ay sonra Şevvâl'in ilk yarısını üç gün geçe meydana gelen Benû Kaynuka Savaşı'nda ortaya çıkmıştır."

Daha sonra Cenâb-ı Hak, إِنْ كُنْتُمْ اٰمَنْتُمْ بِاللّٰهِ *"Eğer Allah'a... inanmışsanız,"* buyurmuştur. Âyet i kerimenin manası, "Ganimetlerin beşte birinin bu beş yere sarf edileceğini bilin ve buna dair tamah ve arzularınıza son verin; ganimetlerin beşte dördüyle yetinip kanaat edin" şeklindedir. وَمَا اَنْزَلْنَا عَلٰى عَبْدِنَا يَوْمَ الْفُرْقَانِ يَوْمَ الْتَقَى الْجَمْعَانِ *"Ve Furkân günü, iki ordunun birbirine kavuştuğu gün, kulunuz Muhammed'e indirdiğimiz âyetlere inanıyorsanız."* buyurulmuştu. Yani, "Allah'a ve Furkan gününde, yani Bedir'de iki ordunun karşı karşıya geldiği günde kulumuz Hz. Muhammed'e indirilmiş olan âyetlere iman etmişseniz..." demektir. Âyette geçen "cem'ân" (iki ordu) ile, Müslümanlar ile kâfirlerden meydana gelen iki ordu, grup kastedilmiştir. Bundan maksat ise, Hz. Peygamber'e inen âyetler, melekler ve o gündeki fetihtir. وَاللّٰهُ عَلٰى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ *"Allah, her şeye hakkıyla kâdirdir"* buyruğunun manası, "Allah, siz azlık ve zelil bulunduğunuz halde, size yardım etmeye kadirdir" demektir. Allah en iyi bilendir.

اِذْ اَنْتُمْ بِالْعُدْوَةِ الدُّنْيَا وَهُمْ بِالْعُدْوَةِ الْقُصْوٰى وَالرَّكْبُ اَسْفَلَ مِنْكُمْ وَلَوْ تَوَاعَدْتُمْ لَاخْتَلَفْتُمْ فِى الْمِيعَادِ وَلٰكِنْ لِيَقْضِىَ اللّٰهُ اَمْرًا كَانَ مَفْعُولًا لِيَهْلِكَ مَنْ هَلَكَ عَنْ بَيِّنَةٍ وَيَحْيٰى مَنْ حَىَّ عَنْ بَيِّنَةٍ وَاِنَّ اللّٰهَ لَسَمِيعٌ عَلِيمٌ ﴿٤٢﴾

"O vakit siz vadinin yakın bir kenarında idiniz, onlar en uzak kıyısında, kervan ise daha aşağıda idi. Böyle muayyen bir yerde buluşmak hususunda sözleşmiş olsaydınız bile, yine de buluşma yerine gelmeniz farklı zamanlarda olurdu. Fakat işlenmesi gerekli olan emri yerine getirmek için Allah böyle yaptı. Tâ ki, helâk olan kişi apaçık bir delilden ötürü helak olsun, diri kalan kişi de yine apaçık

delilden ötürü hayatta kalsın. Şüphesiz ki Allah, hakkıyla işitici, kemâliyle bilicidir" (Enfâl, 42).

Bu âyetle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Cenâb-ı Hakk'ın, إِذْ أَنْتُمْ بِالْعُدْوَةِ الدُّنْيَا ***"O vakit siz, vadinin yakın bir kenarında idiniz"*** buyruğu ile ilgili iki görüş bulunmaktadır:

a) Bu âyetin başındaki "iz" edâtı, mukadder olan bir şeye taalluk etmektedir. Buna göre mana ...اُذْكُرُوا إِذْ "Hatırlayınız, çünkü siz şöyle şöyle... idiniz" şeklinde olur.. Böylece bu âyet Cenâb-ı Hakk'ın tıpkı, "وَاذْكُرُوا إِذْ أَنْتُمْ قَلِيلٌ" (Enfâl, 26) âyeti gibi olmuş olur.

b) Bu âyetin başındaki "iz" edâtının bir önceki âyetteki, "يَوْمَ الْفُرْقَانِ" kelimesinden bedel olmasıdır.

İKİNCİ MESELE

İbn Kesir, Nâfi ve **Ebû Amr,** her iki yerde de, ayn'ın kesresiyle "ıdveti"; diğer kıraat imamları ise, ayın harfinin dammesiyle "udveti" şeklinde okumuşlardır ki, her ikisinin de manası aynıdır. **İbn Sikkît** şöyle demektedir: "Gerek, "udvetu'l-vâdî", gerekse "ıdvetu'l-vâdî" tabirleri "Vadinin kenarı, ucu" manasına gelip, bu kelimenin cem'i, "اَلْعِدٰى" ve "اَلْعُدٰى" şeklinde gelir."

Ahfeş ise şöyle demektedir: "Bunların meksûr olanı, Arapların konuşmalarında kullandıkları tabirdir. Onlardan, bu kullanıştan başkası, duyulmamıştır." **Ahmed İbn Yahyâ** da: "Bunların "udve" şeklinde olanı, iki kullanıştan en fazla kullanılanıdır" demiştir. **Keşşaf sahibi,** bu tabirlerin hem zamme, hem fetha, hem de kesre ile okunduklarını naklederek şöyle demiştir: "Bu lafızlar vâv'ı yâ'ya çevirmek suretiyle "udye" şeklinde de okunmuşlardır. Çünkü vâv ile kesre arasında, çok sağlam olmayan (değişebilen) bir mania, engel bulunmaktadır. Bu tıpkı, "fütye" (genç, delikanlı) kelimesinde olduğu gibidir. "Dünya" kelimesine gelince, bu "ednâ" (en yakın) kelimesinin müennesidir ki, bunun zıddı da, "kusva" (en uzak) kelimesidir; bu kelime de, "aksâ" kelimesinin müennesidir. Bir şeyden uzaklaşmış olan her şey, uzaklaşarak bir taraf olmuş demektir. "Aksâ-kusvâ" kelimeleri tıpkı, "ekber-kübrâ" (en büyük) kelimeleri gibidir. Buna göre şâyet, "Bu iki kelimenin her ikisi de, son harfi vâv olan nâkıs bir kelime olup, **fu'lâ** veznindedirler; o halde daha niçin, bunlardan biri **"kusvâ"** diye vâv ile, diğeri ise

"dünyâ" şeklinde yâ ile gelmiştir?" denilirse, biz deriz ki: Vâv'ı, yâ'ya çevirmek bir kaidedir. Meselâ, tıpkı "ulyâ" (en yüce) kelimesinde olduğu gibi. "Kusvâ" kelimesine gelince, o şaz olarak, bu şekilde gelmiştir. Bu kelime, daha çok aslı üzere kullanılmıştır.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Âyet-i kerimede "udveti'd-dünyâ" kelimesiyle, (vadinin) Medine'ye doğru olan tarafı; "kusvâ" ile de, Mekke'ye doğru olan tarafı kastedilmiştir. Su ise, müşriklerin konakladıkları tarafta bulunuyordu. İşte bu yüzden de onlar, daha ziyade kendilerinin galip geleceğini umuyorlardı. "Müşriklerin korumak için çıkmış oldukları keryân (rekb) ise, sizden daha uzakta, deniz sahiline yakın bir yerde idi." "وَلَوْ تَوَاعَدْتُمْ" yani, "Siz ve Mekkeliler, savaşmak için, muayyen bir yerde buluşmak üzere anlaşmış olsaydınız, sizin azlığınız, onların da çokluğu sebebiyle mutlaka birbirinize muhalefet eder, anlaşamazdınız." "وَلٰكِنْ لِيَقْضِيَ اللّٰهُ اَمْرًا كَانَ مَفْعُولًا" yani, "Allah olması gereken ve fiilen yapılması, varlık sahasına çıkması gereken bir işi ifa için, sizi sabit kadem kıldı ve size yardım etti" demektir, "لِيَهْلِكَ مَنْ هَلَكَ" buyruğu, O'nun "لِيَقْضِيَ" ifadesinden bedeldir. Bu tabirle ilgili birkaç mesele vardır.

***BİRİNCİ MESELE:* Bedir Savaşında İki Ordunun Karargâhları**

Şüphesiz İslâm ordusu, işin başında, sayılarının azlığı ve hazırlıksız olmaları sebebiyle, son derece endişeli ve zayıf olup, sudan uzak bir yere konaklamışlardı. Konakladıkları yer de, kumlu ve çöl olup, ayakları batıyordu. Kâfirlere gelince, sayıca çok olmaları ve teçhizatlarının da (bolca) mevcut olması sebebiyle son derece kuvvetliydiler. Üstelik onlar, suya yakın olan bir yerde konaklamışlardı ve konakladıkları o yer de, aynı zamanda yürümeye elverişli idi. Kervanı da arkalarına almışlardı. Kervândan kendilerine gelecek desteği ve yardımı da, an be an gözetliyorlardı. Daha sonra Cenâb-ı Hak durumu değiştirdi, ortaya çıkacak olan hükmü tersine çevirerek, Müslümanlara galibiyeti; kâfirlere de mağlubiyeti verdi. Böylece bu, Hz. Muhammed (s.a.s.)'in, Rabbinden yana haber verdiği yardım, fetih ve muzafferiyet hususunda kendisinin doğruluğuna delâlet eden en büyük mu'cizelerden ve en güçlü delillerden oldu. Böylece, Cenâb-ı Hakk'ın *"Ta ki, helâk olan kişi apaçık bir delilden ötürü helâk olsun..."* buyruğu, işte bu manaya işaret olmuş olur. Bu, "Helâk olanlar, ancak bu mu'cizeyi görüp müşahede ettikten sonra helak oldular. Hayatta kalan mü'minler de, bu kesin

mu'cizeyi müşahede ettikten sonra hayatta kaldılar" demektir. Âyette geçen "beyyine" ile, işte bu mu'cize kastedilmiştir.

İKİNCİ MESELE

Âyetteki "لِيَقْضِيَ اللهُ" ve "لِيَهْلِكَ" kelimelerindeki lâm, lâmu'l-garaz (maksat lâm'ı) olup, âyetlerin zâhiri, Allah'ın fiil ve hükümlerinin, birtakım fayda ve maksatlara bağlanmasını, ta'lil edilmesini gerektirir. Ancak ne var ki biz, bu ifadeleri aklî ve meşhûr olan delillerden ötürü, zâhirî manalarına hamletmiyoruz.

ÜÇÜNCÜ MESELE

لِيَهْلِكَ مَنْ هَلَكَ عَنْ بَيِّنَةٍ *"Ta ki, helâk olan kişi, apaçık bir delilden ötürü helâk olsun"* ifâdesinin zâhiri de, Cenâb-ı Hakk'ın, herkesin ilmini, marifetini, hayrını ve salâhını murat ettiğini ifade eder. Bu da âlimlerimizin, "Allah, kâfirin küfrünü murat etmiştir." şeklindeki görüşlerine zarar verir. Ancak ne var ki biz, âyetin zâhirinin ifâde ettiği manayı, malûm delillerden dolayı terk ediyoruz.

DÖRDÜNCÜ MESELE

Cenâb-ı Hak, وَيَحْيٰى مَنْ حَيَّ عَنْ بَيِّنَةٍ *"Diri kalan kişi de yine apaçık delilden ötürü hayatta kalsın"* buyurmuştur. **Nâfi, Âsım**'ın ravisi **Ebu Bekir, İbn Kesir**'in ravisi **El-Bezzî** ve **Kisâî**'nin ravisi **Nusayr,** idğamsız ve açık iki yâ harfiyle "**men hayiye**"; **Ebu Amr, İbn Kesir**'in ravisi **Kavvâs, İbn Amr, Âsım**'ın ravîsi **Hafs** ve **Kisâî,** idğamlı olarak şeddeli yâ harfiyle "men hayye" eklinde okumuşlardır. Bunun idğam edilmesine gelince, bu, ikinci yâ'nın harekeli olması sebebiyledir. Böylece bu, âdeta "redde" fiili gibi olmuş olur. Zira, Mushaf'ta da tek yâ ile yazılmıştır. İdğamsız okuyuşa gelince, muzarisi olan "yahyâ" fiilinde idğam imkânsız olduğu içindir. Böylece, aynı şekilde mazi halinde de idğam yapılmamıştır. Kûfelilerden bazıları ise, bu fiilin muzarisinde de idğamı caiz görmüşlerdir.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, âyetini وَإِنَّ اللهَ لَسَمِيعٌ عَلِيمٌ *"Şüphesiz ki Allah, hakkıyla işitici, kemâliyle bilicidir"* ifadesiyle bitirmiştir. Yani, "Sizin dualarınızı işitir, ihtiyacınızı ve zayıflığınızı bilir; bu sebeple de, sizin mühim işlerinizi ıslâh edip yoluna koyar" demektir.

إِذْ يُرِيكَهُمُ اللَّهُ فِي مَنَامِكَ قَلِيلًا وَلَوْ أَرَاكَهُمْ كَثِيرًا لَفَشِلْتُمْ وَلَتَنَازَعْتُمْ فِي الْأَمْرِ وَلَٰكِنَّ اللَّهَ سَلَّمَ إِنَّهُ عَلِيمٌ بِذَاتِ الصُّدُورِ ﴿٤٣﴾

"Hani Allah, onları uykunda sana az gösteriyordu. Eğer onları sana çok gösterseydi, elbette çekinecek ve iş hakkında çekişecektiniz. Fakat Allah bundan sizi kurtardı. Çünkü O, hiç şüphesiz sinelerin içini bilendir" (Enfâl, 43).

Bil ki bu, Allahu Teâlâ'nın, Bedir'e katılan Müslümanlara vermiş olduğu nimetlerinin ikinci nev'idir. Bu âyet hakkında iki mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE: **Kâfir Ordusunun Sayısının Az Gösterilmesi**

"إِذْ يُرِيكَهُمُ اللَّهُ" ifâdesi, gizli bir اُذْكُرْ "hatırla, hani..." fiili ile mansubdur. Veya "يَوْمَ الْفُرْقَانِ" kelimesinden ikinci bedeldir. Yahut da bu, "لَسَمِيعٌ عَلِيمٌ" ifadesine müteallik olup, kelamın takdiri, "Allah, o kâfirleri sizin gözünüzde azalttığı zaman, sizlerin maslahat ve menfaatinizi biliyordu" şeklindedir.

İKİNCİ MESELE

Mücahid şöyle demiştir: "Allah Hz. Muhammed'e, uykusunda Kureyş kâfirlerini az gösterdi. O da bunu ashâbına bildirdi. Bunun üzerine onlar, "Peygamber'in rüyâsı haktır, düşman azdır" dediler. Bu da, onların cesaretlenmesine ve kalplerinin kuvvetlenmesine sebeb oldu."

Az Gösterme Aldatma Değildir

Şâyet, "Çok olanı az görmek, bir hatadır. O halde, bunu Allah'ın yapması nasıl caiz olabilir?" denilirse, biz deriz ki: Bizim mezhebimize göre, Allahu Teâlâ dilediğini yapar ve istediği hükmü verir. Yine muhtemeldir ki Cenâb-ı Hak, Hz. Peygamber'e, müşriklerin tamamını değil de bir kısmını göstermiş; bunun üzerine de Hz. Peygamber, gördüğü kimselerin az olduğuna hükmetmiştir. **Hasan el-Basrî**'den rivâyet edildiğine göre o şöyle demiştir: "Allahu Teâlâ'nın bu göstermesi, uyanıklık halinde olmuştur... "Menâm" kelimesinden maksat ise, uykunun meydana geldiği yer olan gözdür (yani, bu kelime, ism-i mekândır)."

Daha sonra Cenâb-ı Hak, وَلَوْ أَرَاكَهُمْ كَثِيرًا لَفَشِلْتُمْ وَلَتَنَازَعْتُمْ فِي الْأَمْرِ *"Eğer onları sana çok gösterseydi, elbette çekinecek ve iş hakkında çekişecektiniz"*

buyurmuştur. Yani, "Ben onları sana çok gösterseydim, sen de bunu ashabına söyleseydin; işte o zaman da onlar bunu duysaydılar, çekinip hezimete uğrarlar ve çekişirlerdi." demektir. "تَنَازُعٌ فِى الْاَمْرِ" ifâdesi, "taraflardan her birinin, karşısındakini, üzerinde bulunduğu durum ve halden çekip çıkarmaya çaba sarf ettiği, ihtilâf, çekişme..." manasındadır. Buna göre ifadenin manası, "İşiniz karışır ve birliğiniz bozulurdu, ihtilâfa düşerdiniz..." şeklinde olur. وَلٰكِنَّ اللّٰهَ سَلَّمَ *"Fakat Allah, bundan, (yani aranızda ihtilâfa düşmekten) sizi kurtardı."* "Allahu Teâlâ'nın, onların işini selim yaptığı, yoluna koyduğu; böylece de onları düşmanlarına üstün kıldığı" söylendiği gibi, aynı şekilde, "Allah'ın onları Bedir Günü'nde hezimetten kurtardığı..." da söylenmiştir.. Fakat, en açık ve doğruya daha yakın olanı, burada maksadın, "Fakat, Allah sizi çekişmekten kurtardı " şeklinde olduğudur.

اِنَّهٗ عَلِيْمٌ بِذَاتِ الصُّدُوْرِ *"Çünkü O, hiç şüphesiz sinelerin içini bilendir."* Yani, "Allah, göğüslerde meydana gelen cesâret-korkaklık, sabır-sabırsızlık vb. şeyleri bilir" demektir.

وَاِذْ يُرِيكُمُوهُمْ اِذِ الْتَقَيْتُمْ فِىٓ اَعْيُنِكُمْ قَلِيلًا وَيُقَلِّلُكُمْ فِىٓ اَعْيُنِهِمْ لِيَقْضِىَ اللّٰهُ اَمْرًا كَانَ مَفْعُولًا ۗ وَاِلَى اللّٰهِ تُرْجَعُ الْاُمُورُ ﴿٤٤﴾

"Hani karşılaştığınız zaman Allah onları gözlerinizde az gösteriyor, sizi de onların gözlerinde azaltıyordu. Çünkü Allah işlenmesi gereken emri yerine getirecekti. Bütün işler, ancak Allah'a döndürülür" (Enfâl, 44).

Mü'minlerin de Kâfirlere Az Gösterilmesi

Bil ki bu, Allahu Teâlâ'nın, Bedir Günü'nde Müslümanlara vermiş olduğu nimetlerin üçüncü nev'idir. Maksat şudur: "Uykuda meydana gelen o azlık, böylece onun uyanıklık halinde de tahakkuk etmesiyle pekişmiştir" **Keşşâf sahibi** şöyle demiştir: "وَاِذْ يُرِيكُمُوهُمْ" ifâdesindeki iki zamir de, mef'uldürler. Yani, اِذْ يُبَصِّرُكُمْ اِيَّاهُمْ "Hani, size onları gösteriyordu" demektir. "Kalîlen" kelimesi ise, hal olduğu için mansubdur.

Bil ki, "Allahu Teâlâ, müşriklerin sayısını mü'minlerin gözünde azaltmış, aynı şekilde, mü'minlerin sayısını da müşriklerin gözünde azaltmıştır.

Birinci azaltmadaki hikmet, Hz. Peygamber'in rüyâsını tasdik edip doğru çıkartmak; yine, mü'minlerin kalplerinin kuvvetlenmesi ve düşmanlarına karşı olan cesaretlerinin de fazlalaşmasını temin etmek içindir. İkinci azaltmadaki hikmet ise şudur: Müşrikler, Müslümanların sayısının az olduğunu görünce, hazırlanmak, teçhizatlanmak ve tedbir almak gibi meselelere fazla önem vermemişler; bu da, mü'minlerin onlara galip gelmesine sebep olmuştur.

Buna göre şâyet, "Allahu Teâlâ'nın, çok olanı az göstermesi nasıl caiz olur?" denilirse, biz deriz ki: "Dediğimiz bu şeye gelince, bu caizdir. Çünkü Allah görülme işini, onların hepsi hakkında değil, sadece bir kısmı hakkında yaratmıştır."

Mu'tezile'ye gelince onlar da şöyle demişlerdir: "Muhtemeldir ki göz, tamamını idrâk etmekten men edildi, bunun önüne geçildi; yahut da, onların büyük bir kısmı son derece uzakta bulunuyordu, bu sebeple de görülmemişlerdir.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, لِيَقْضِيَ اللّٰهُ اَمْرًا كَانَ مَفْعُولًا *"Çünkü Allah, işlenmesi gereken emri yerine getirecekti, yapacaktı "* buyurmuştur.

Buna göre eğer, "Bu söz, önceki âyette geçmişti; onun burada yeniden zikredilmesi sırf bir tekrar olmaz mı?" denilirse, deriz ki: Bu sözün önceki âyette zikredilmesinden maksat şudur: "Allahu Teâlâ bu fiilleri, Hz. Muhammed'in nübüvvetinin doğruluğuna delil olacak bir biçimde, mü'minlerin müşriklere üştün gelmesi için yapmıştır, yaratmıştır. Bu ifadenin burada zikredilmesinden maksat ise, bu mezkûr mana değildir. Aksine maksat şudur: Cenâb-ı Hak burada, mü'minlerin sayısını müşriklerin gözlerinde azalttığını zikretmiştir. Böylece Cenâb-ı Hak burada, bunu müşriklerin hazırlık yapmak ve tedbir almak hususunda gevşeklik göstermelerine bir sebep olsun, böylece de bu, onların hayal kırıklığına yol açsın diye yaptığını beyan buyurmuştur.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, وَاِلَى اللّٰهِ تُرْجَعُ الْاُمُورُ *"Bütün işler, ancak Allah'a döndürülür"* buyurmuştur. Bu ifadeden gaye, dünya hallerinin bizzat maksut olmayıp, onlardan sadece âhiret için azık teşkil edecek şeylerin matlup olduğuna dikkat çekmektir.

يَآ أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوٓا إِذَا لَقِيتُمْ فِئَةً فَاثْبُتُوا وَاذْكُرُوا اللَّهَ كَثِيرًا لَّعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ ﴿٤٥﴾ وَأَطِيعُوا اللَّهَ وَرَسُولَهُۥ وَلَا تَنَٰزَعُوا فَتَفْشَلُوا وَتَذْهَبَ رِيحُكُمْ وَاصْبِرُوٓا إِنَّ اللَّهَ مَعَ الصَّٰبِرِينَ ﴿٤٦﴾ وَلَا تَكُونُوا كَالَّذِينَ خَرَجُوا مِن دِيَٰرِهِم بَطَرًا وَرِئَآءَ النَّاسِ وَيَصُدُّونَ عَن سَبِيلِ اللَّهِ وَاللَّهُ بِمَا يَعْمَلُونَ مُحِيطٌ ﴿٤٧﴾

"Ey iman edenler, bir düşman topluluğuna çattığınız vakit sebat edin ve Allah'ı çok anın. Tâ ki felâha ulaşasınız. Allah'a ve O'nun Resûlü'ne itaat edin. Birbirinizle çekişmeyin. Sonra korku ve zaafa düşersiniz, rüzgarınız gider. Bir de sabredin, çünkü Allah sabredenlerle beraberdir. Yurtlarından çalım satarak, insanlara gösteriş yaparak çıkanlar ve Allah yolundan men edenler gibi olmayın. Onlar ne yaparlarsa, Allah hepsini kuşatmıştır" (Enfâl, 45-47).

Düşmanla Karşılaşmada Sebat

Bil ki Allahu Teâlâ, Bedir Günü Peygamberi'ne ve mü'minlere verdiği çeşitli nimetlerini hatırlatınca, onlara, iki ordu karşı karşıya geldiği zaman riâyet edecekleri şu iki çeşit edebi de öğretmiştir:

Birincisi: Sebat. Bu, insanın kendisini, düşmanla karşı karşıya gelme hususunda sağlamlaştırması ve kendi kendine düşmandan kaçmayı telkin etmemesidir.

İkincisi, Allah'ı çokça anmalarıdır. Bu anma (zikir) hususunda şu iki tefsir yapılmıştır:

Allah'ı Anmanın Ehemmiyeti

Birinci görüş: Bu zikirden murat, onların, gerek kalpleri ve gerek lisanlarıyla Allah'ı zikretmeleridir. **İbn Abbas** (r.a) şöyle demiştir: "Allah, dostlarına, insanın kalbinin ve lisanının Allah'ı zikirden hâlî ve berî kalmaması gerektiğine dikkat çekmek için, en zor hallerinde bile kendisini zikretmelerini emretmiştir. Meselâ bir adam, batıdan doğuya, cömertlik için bütün malını harcamaya; bir diğeri de, doğudan batıya Allah yolunda kılıç sallamaya yönetse, Allah'ı zikreden kimse (bunların ikisinden) daha fazla ecir kazanır.

İkinci görüş: Bu zikirden murat, Allah'ın yardım ve nusretini isteyip dua etmektir. Çünkü muzafferiyet ancak Allah'ın yardımı ile elde edilir.

Daha sonra Cenâb-ı Allah, لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ *"Tâ ki felâha ulaşasınız"* buyurmuştur. Bu böyledir, çünkü kâfirlerle savaşmak, eğer Allah'a itaat niyetiyle olursa bu, Allah'ın rızasını elde etmek için canı harcamak gibi olur ki, kulluk makamlarının en büyüğüdür. Dolayısıyla eğer bu kimse düşmanına galip gelirse, hem mükâfat hem de ganimet elde etmiş olur. Yok eğer yenik düşerse, şehâdeti ve yüce makamları elde etmiş olur. Ama bu savaş, Allah rızası için değil de, dünyada şan ve şöhrete kavuşmak ve mal elde etmek için olursa, bu bir felah ve kurtuluş vesilesi olmaz.

Buna göre eğer, "Bu âyet, her hâlükârda sebat etmeyi gerektirir. Böyle olması ise, bunun taktik icabı geri çekilmek ve gerideki birliklere katılmayı (Enfal, 16) neshettiği zannını veriyor" denilir ise, biz deriz ki: Bu âyet, genel manada bir sebatı icap ettirir. Binâenaleyh sebattan maksat, savaştaki ciddiyettir. O âyet ise, savaşta sebatın olmasına zarar vermez. Aksine bu gayede sebat, ancak o âyetin gereğini yerine getirmekle sağlanır.

Daha sonra Cenâb-ı Allah bu hususu te'kid ederek, وَأَطِيعُوا اللهَ وَرَسُولَهُ *"Allah'a ve Resûlü'ne itaat ediniz,"* yani, "Her hususta bunların emrettiklerine itaat ediniz" buyurmuştur. Çünkü cihat, diğer taatlere de sımsıkı sarılmakla ancak fayda verir.

İhtilaf ve Çekişmenin Zararı

Cenâb-ı Allah daha sonra da, وَلَا تَنَازَعُوا فَتَفْشَلُوا وَتَذْهَبَ رِيحُكُمْ *"Birbirinizle çekişmeyin, sonra korku ve zaafa düşersiniz, rüzgârınız gider"* buyurmuştur. Bu ifade ile ilgili birkaç mesele vardır:

***BİRİNCİ MESELE:* "Rüzgârın Gitmesi" Ne Demektir?**

Allahu Teâlâ, çekişmelerin ve münakaşaların, şu iki şeyi doğuracağını beyan buyurmuştur:

1) Dağılmayı ve zayıflamayı doğurur.

2) Keza rüzgârın gitmesine sebep olur. "Rüzgârın gitmesi" ile ilgili, iki görüş bildirilmiştir:

a) Buradaki "rüzgâr" dan "devlet" manası kastedilmiştir. Devlet, işleri yürür halde ve nüfuzlu iken, rüzgâra ve rüzgârın esmesine benzetilmiştir. Nitekim bir kimsenin devleti (saltanat günleri, iyi günleri) yürürlükte iken, "falancanın rüzgârları esiyor" denilir.

b) Yardım ve muzafferiyet, ancak Allah'ın gönderdiği bir rüzgâr ile olmuştur. Nitekim bir hadiste نُصِرْتُ بِالصَّبَا وَأُهْلِكَتْ عَادٌ بِالدَّبُورِ *"Bana, Sabâ rüzgârı ile yardım olundu. Ad kavmi de "debûr" (batı rüzgârı) ile helâk edilmişti"*[30] buyurulmuştur.

Birinci görüş daha kuvvetlidir. Çünkü Allahu Teâlâ, onların çekişmelerinin, rüzgârlarının zâil olmasına sebep kılmıştır. Halbuki onların ihtilaflarının, Sabâ rüzgârının esmesine tesir etmeyeceği malumdur. **Mücâhid** ise, *"rüzgârınız gider"* tabirine "Size olan ilâhi yardım gider" manasını vermiştir. Nitekim Müslümanlar münakaşa ettikleri için, güç ve kuvvetleri gitmiştir.

***İKİNCİ MESELE:* Bu Âyet Kıyas Aleyhinde Delil Yapılamaz**

Kıyası kabul etmeyenler bu âyeti delil getirerek şöyle demişlerdir: "Kıyas, çekişmeye sebep olur. Çekişme ve münakaşa ise haram kılınmıştır. Dolayısıyla bu âyet, kıyas yapmanın haram olmasını gerektirir. Bunun gerekli oluşunun delili, görüp müşahede ettiğimiz şeylerdir. Çünkü dünyanın, yapılan kıyaslar yüzünden ihtilaflarla dolup taştığını görmekteyiz. Çekişme ve münakaşanın haram olduğunun delili, âyetteki *"Birbirinizle çekişmeyin"* ifadesidir. Yine "nass"ın, kıyas ile tahsis edilmesinin (sınırlandırılmasının) câiz olamayacağını söyleyenler, bu âyete tutunarak şöyle demişlerdir: "Âyetteki, *"Allah'a ve O'nun Resûlü'ne itaat edin"* ifadesi, hakkında nass bulunan her hususta Allah'a ve Resûlullah'a itaatin vâcip olduğunu gösteren sarih bir ifâdedir. Cenâb-ı Allah bunun peşi sıra, *"Birbirinizle çekişmeyin, sonra korku ve zaafa düşer (dağılırsınız)"* buyurmuştur. Nassı tahsis eden bir kıyasa tutunan kimselerin, Allah ve Resûlullah'a itaati bırakmış olup çekişme ve dağılmaya yol açabilecek olan kıyasa tutunmuş olacakları malumdur. Bütün bunlar ise haramdır."

Kıyası (bir delil olarak) kabul edenler, birinci itiraza, "Her kıyas, münakaşa ve çekişmeyi doğurmaz" diyerek cevap vermişlerdir.

Allahu Teâlâ daha sonra وَاصْبِرُوا إِنَّ اللهَ مَعَ الصَّابِرِينَ *"Bir de sabredin, çünkü Allah sabredenlerle beraberdir"* buyurmuştur. Bu ifadeden maksat, cihadın en mükemmelinin sabra dayandığını anlatmaktır. İşte bundan dolayı Hak Teâlâ, onlara sabrı emretmiştir. Nitekim bir başka âyetinde de, *"Ey iman edenler sabredin, sabır yarışı edin ve nöbet bekleşin"* (Al-i imran, 200) buyurmuştur. Yine O, kendisinin sabredenlerle birlikte olduğunu da

30 **Buharî,** İstiskâ, 26; **Müslim,** İstiskâ, 17 (2/617).

bildirmiştir. Bu birlikte oluştan muradın, Allah'ın yardımı ve nusreti olduğunda şüphe yoktur.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, وَلَا تَكُونُوا كَالَّذِينَ خَرَجُوا مِنْ دِيَارِهِمْ بَطَرًا وَرِئَاءَ النَّاسِ وَيَصُدُّونَ عَنْ سَبِيلِ اللهِ *"Yurtlarından çalım satarak, insanlara gösteriş yaparak çıkanlar ve Allah yolundan men edenler gibi olmayın"* buyurmuştur. Müfessirler şöyle demişlerdir: Bu ifâdeyle, Kureyş'in, kervânı korumak maksadıyla Mekke'den çıkışları murat edilmiştir.

Kureyş'in Kibir ve Çalımla Çıkması

Binâenaleyh, onlar Cuhfe denilen yere geldiklerinde, **Ebû Cehil**'in dostu olan **el-Hikâf el-Kinânî,** içlerinde oğlunun da bulunduğu bir heyeti birtakım hediyelerle birlikte **Ebû Cehil**'e gönderdi,. Derken oğlu, **Ebû Cehil**'in yanına varınca, "Babam, sana (hayırlı sabahlar dileyerek) selâm yolluyor ve sâna, "Eğer istersen, sana adamlarımla yardım ederim. Eğer, yanımdaki yakınlarımla beraber, senin yanında olmamı, savaşmamı istersen, bunu da yaparım" dedi" dedi.. Bunun üzerine **Ebû Cehil:** "Babana de ki: Allah, mükâfatını ve hayrını bol versin. Eğer biz, **Muhammed**'in iddia ettiği gibi Allah'la savaşıyor isek, Allah'a yemin ederim ki bizim Allah'la savaşmaya gücümüz yoktur. Yok eğer biz insanlarla savaşıyor isek, Allah'a yemin olsun ki, bizim savaşacağımız insanlara gücümüz kudretimiz yeter. Biz, Muhammed'le savaşmaktan kaçmayacağız. Hatta, biz Bedir'e varacağız, orada içkilerimizi içeceğiz ve orada bize şarkıcı ve çalgıcılar çalgı çalıp şarkı söyleyecekler!" Çünkü Bedir, Arapların panayırlarından bir panayır ve onların alış-veriş yaptıkları pazarlardan bir pazardır. Böylece de Araplar bu hadiseyi duyacaklardır. Müfessirler, sözlerine devamla şöyle dediler: "Onlar Bedir'e vardılar; böylece onlar içki yerine, ölümlerin, acıların kadehlerini tattılar; çalgıcılar yerineyse, onlara ağlayıcılar ağıtlar yaktı."

Müşriklerin Buradaki Vasıfları

Bil ki Allahu Teâlâ onları şu üç şeyle vasfetmiştir:

a) Çalım satmak (batara). **Zeccac** şöyle demektedir: "Batar" kelimesi, nimet sebebiyle azmak, haddi aşmaktır. Gerçek şudur ki, Allah tarafından kuluna verilen nimetler çok olduğu zaman, kul bu nimetleri Allah'ın rızasına sarf eder ve onun Allah'tan olduğunu bilirse, bu bir şükür olur. Yok eğer, bu nimetler sebebiyle akranlarına karşı övünmeye ve zamanındaki kimselere karşı böbürlenmeye kalkışırsa, bu da şımarmak, çalım satmak olur."

b) Cenâb-ı Hakk'ın وَرِئَاءَ النَّاسِ *"İnsanlara gösteriş yaparak"* âyetinin ifade ettiği hususdur. "Riâe" kelimesi, içi çirkinlikle dolu olduğu halde, zâhiren güzel şeyleri ortaya koymaya niyetlenmek, yönelmek demektir. Riyâ ile nifâk arasındaki fark Şudur: Nifâk, küfrünü gizlediği halde, iman izhar etmektir. Riyâ ise, isyan ve günahı gizleyerek, taat izhar etmektir. Rivâyet olunduğuna göre, Hz. Peygamber (s.a.s) müşrikleri Bedir meydanında görünce, *"Allahım, Kureyş fahri ve kibriyle, azametiyle, senin dinine karşı koymak ve Resûlü'nle savaşmak için yönelip gelmiştir"* dedi.

c) Cenâb-ı Hakk'ın وَيَصُدُّونَ عَنْ سَبِيلِ اللهِ *"Ve Allah yolundan men ederler"* âyetinin ifade ettiği hususdur. Bu ifadenin başındaki "يَصُدُّونَ" fiili, muzarî bir fiildir. Halbuki fiil cümlesini isim cümlesine atfetmek güzel değildir.

Vâhidî bu hususta şu iki izahı yapmıştır:

1) Hak Teâlâ'nın, "Yasuddûn" buyruğu, hal olarak صَادِّينَ "men ediciler olarak" anlamındadır.

2) "بَطَرًا وَرِئَاءَ النَّاسِ" kelimelerinin, يَبْطَرُونَ وَيُرَاؤُنَ "şımarıyorlar ve riyâkarlık yapıyorlar" yerine getirilmiş olmasıdır.

Ben derim ki, bu izahlardan hiçbiri sadra şifâ vermez. Çünkü, **Vâhidî**, kelimenin, cinsi üzerine atfedilmesi doğru olsun diye, bazen fiili isim yerine, bazen de ismi fiil yerine kullanır.

İsim ve Fiil Cümlesi Arasındaki Fark

Halbuki ona düşen, Cenâb-ı Hakk'ın ilk ikisini niçin mastar, üçüncüsünü de fiil olarak getirdiğini açıklaması idi. Ben derim ki: Âlim **Abdûlkâhir el-Cürcânî** şöyle demiştir: "İsim, bir şeyin sâbit ve devamlı olduğuna; fiil ise, yenilenişe ve sonradan meydana gelişe delalet eder. Bu hususun, isimle ilgili misali, وَكَلْبُهُمْ بَاسِطٌ ذِرَاعَيْهِ بِالْوَصِيدِ *"Köpekleri de mağaranın giriş yerinde, iki kolunu (ayağını) uzatmış idi"* (Kehf, 18) ifadesidir. Bu âyet, köpeğin bu durumunun sabit ve devamlı bir hal olduğunu gösterir. Bu hususun fiil ile ilgili misali ise, قُلْ مَنْ يَرْزُقُكُمْ مِنَ السَّمَاءِ وَالْأَرْضِ *"De ki: "Sizi gökten ve yerden rızıklandıran kimdir?"* (Yunus, 31) âyetidir. Bu ifade de, Allah'ın o insanlara zaman zaman rızık verdiğini gösterir." İşte alim **el-Cürcâni**'nin söylediği budur.

Bunu iyice kavradığın zaman biz deriz ki: **Ebu Cehil** kavmi ve taraftarları çalım satma, övünme ve kendini beğenme karakterinde idiler. Ama onların insanları Allah yolundan alıkoymaları, Hz. Muhammed (s.a.s)'in

peygamberliğini ortaya koyduğu zaman olmuştu. İşte bundan ötürü Cenâb-ı Allah, "batar" (çalım satma) ve "riya"yı isim şeklinde; "Allah yolundan alıkoyma"yı da fiil şeklinde zikretmiştir. Allah en iyi bilendir.

Velhasıl Allahu Teâlâ, düşmanla karşılaştıkları zaman mü'minlere sebat etmelerini ve Allah'ı zikirle meşgul olmalarını emretmiş; onlara, kendilerini bu sabr-u sebata sevk edecek şeyin, çalım satma ve riyâ olmasını men etmiş, aksine kendilerini buna sevk edecek şeyin, Allah'a kul olma isteği olmasını emretmiştir.

Bil ki Kur'an'ın başından sonuna özü, halkı, halk ile meşgul olmaktan sakınmaya davet edip Hakk'a ibadet yolunda iyice yorulmayı emretmektir. Halbuki kalbe hüzün veren masiyet, övünmeye ve böbürlenmeye yol açan ibadetten, ihlasa daha yakındır.

Allahu Teâlâ daha sonra sözünü وَاللّٰهُ بِمَا يَعْمَلُونَ مُحِيطٌ *"Onlar ne yaparlarsa, Allah hepsini kuşatmıştır"* diye bitirmiştir. Bu ifadeden murat şudur: İnsan, aslında ve gerçekte öyle olmadığı halde, çoğu kez, kendisini söz konusu işe sevk eden şeyin, Allah rızası olduğunu söyler. Bundan dolayı Cenâb-ı Allah, kendisinin ta kalplerin içindekini bilebildiğini beyan buyurmuştur. Bu, âdetâ riya ve yapmacıklıktan insanı men etme ve bir tehdit gibidir.

Şeytanın Kâfirleri Aldatması

وَإِذْ زَيَّنَ لَهُمُ الشَّيْطَانُ أَعْمَالَهُمْ وَقَالَ لَا غَالِبَ لَكُمُ الْيَوْمَ مِنَ النَّاسِ وَإِنِّي جَارٌ لَكُمْ ۖ فَلَمَّا تَرَاءَتِ الْفِئَتَانِ نَكَصَ عَلَىٰ عَقِبَيْهِ وَقَالَ إِنِّي بَرِيءٌ مِنْكُمْ إِنِّي أَرَىٰ مَا لَا تَرَوْنَ إِنِّي أَخَافُ اللَّهَ ۚ وَاللَّهُ شَدِيدُ الْعِقَابِ ﴿٤٨﴾

"O zaman şeytan onların yaptıklarını süslemiş ve şöyle demişti: 'Bugün insanlardan size galebe edecek yoktur. Ben de muhakkak ki sizin yardımcınızım.' Vakta ki iki ordu birbirini görecek şekilde karşılaştı, 'Ben sizden katiyyen uzağım. Doğrusu ben sizin göremeyeceğinizi görüyorum. Ben Allah'tan korkarım elbet. Allah, ukubetinde çok şiddetlidir' dedi, gerisin geri dönüp kaçtı" (Enfâl, 48).

Bil ki bu, Allahu Teâlâ'nın Bedir'de savaşan mü'minlere has kıldığı nimetlerden biridir. Bu hususla ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Âyetin başındaki "iz" (o zaman) edatı üzerinde neyin âmil olduğu hususunda birkaç görüş vardır: Denilmiştir ki: Bunun takdiri اُذْكُرْ اِذْ زَيَّنَ لَهُمْ "Hatırla o zamanı ki, hani şeytan onların yaptıklarını süslemişti" şeklindedir. Yine denilmiştir ki: "Bu, önceki âyette zikredilen *"nimetleri hatırlatma"* üzerine atfedilmiştir. Buna göre takdiri, وَاذْكُرُوا اِذْ يُرِيكُمُوهُمْ، وَاِذْ زَيَّنَ "Onları size gösterdiği ve size amellerinizi süslü gösterdiği o zamanı hatırlayınız" şeklindedir. Yine denilmiştir ki: Bu ifade, önceki âyetteki, خَرَجُوا بَطَرًا *"Çalım satarak çıktılar"* ifadesi üzerine atfedilmiştir. Kelamın takdiri şu şekildedir: "Yurtlarından çalım satarak ve insanlara gösteriş yaparak çıkanlar ve o zaman şeytanın, amellerini kendilerine süslü gösterdiği kimseler gibi olmayınız."

***İKİNCİ MESELE:* Şeytanın Bâtılı Süslü Göstermesinin Nasıl Olduğu?**

Bu süslü göstermenin (tezyinin) nasıl olduğu hususunda da şu iki izah yapılmıştır:

1) Şeytan, insan suretine girmeksizin, vesveseleriyle, böyle kötü işleri onlara güzel, iyi ve süslü gösterir. Bu, **Hasan el-Basri** ile **el-Esamm**'ın görüşüdür.

İblis'in İnsan Kılığına Girmesi

2) Şeytan bir insan kılığına girer ve vesvese (telkin) verir. Bu görüşte olanlar şöyle demişlerdir: "Müşrikler Bedir'e gitmeye niyet ettiklerinde, **Bekr b. Kinaneoğulları** kabilesinden endişe ettiler. Çünkü kendileri, onlardan birisini öldürmüşlerdi. Dolayısıyla, bu kabilenin kendilerini arkadan vurmalarından korktular. Bundan dolayı İblis, **Bekr b. Kinâneoğullarından Sürâkâ b. Malik b. Ca'şem** kılığına girdi. **Sürâkâ** şeytanlardan oluşan ordunun en ileri gelenlerinden olup, sancak onun elinde idi. O, "Bugün insanlardan size galebe edecek yoktur. Ben de muhakkak ki sizin yardımcınızım. **Kinâneoğullarından** size kötülük gelmemesi hususunda, sizi emin kılarım" dedi. İblis, meleklerin indiğini görünce, ökçeleri üzere gerisin geri kaçmaya başladı. Rivâyete göre o anda, **Haris b. Hişam**'ın elini tutuyordu. Gerisin geri dönüp kaçmaya başlayınca, "Bizi bu halde yapayalnız mı bırakıyorsun?" dedi. Bunun üzerine de, "Ben, sizin göremeyeceğinizi

görüyorum" dedi ve **Haris**'in göğsünden itip, ondan ayrıldı; kâfirler de bozguna uğradılar."

Bu kıssa ile ilgili birkaç soru vardır:

Birinci soru: İblis'in, **Sürâkâ b. Malik**'in şekline girmesindeki fayda nedir?

Cevap: Bunun böyle olmasında Hz. Peygamber'in büyük bir mu'cizesi vardır. Çünkü Kureyş kâfirleri bozguna uğrayıp Mekke'ye döndüklerinde, "İnsanları, **Sürâkâ** bozguna uğrattı" dediler. Bu söz, **Sürâkâ**'ya ulaşınca o: "Bozguna uğradığınız haberi bana gelinceye kadar, vallahi sizin savaşa gittiğinizi bile bilmiyordum" dedi. Bunun üzerine Kureyşliler, savaştaki o şahsın **Sürâkâ** değil, şeytan olduğunu anladılar.

Bu Mesele ile İlgili Sorular ve Cevaplar

Eğer, "İblis, mü'minlere karşı olan savaşta hazır bulunmuş ise, malumdur ki o çok kuvvetlidir, o halde müşrikler Müslümanların ordusunu niçin bozguna uğratamadılar?" denilir ise, biz deriz ki: Çünkü İblis Müslümanların ordusu içinde, bin melekle birlikte olan Cebrail (a.s.)'i görmüş ve bundan dolayı korkarak kaçmıştır.

Eğer, "İşte bu izah şekline göre, Müslümanların ordularının hepsinin hezimete uğraması gerekirdi. Çünkü İblis, insan suretine girebilir ve böylece savaşlara katılarak, kâfirlerin ordularına yardım eder ve Müslümanların ordularını hezimete uğratabilir. Velhasıl İblis eğer buna güç yetirirse, bunu Müslümanlarla ilgili diğer hâdiselerde niçin yapamasın? Yok eğer buna kâdir olamamış ise, Bedir hâdisesinde böyle bir şey yaptığını nereden çıkarıyorsunuz?" denilir ise, buna şöyle cevap verilir: "Muhtemeldir ki Hak Teâlâ sadece o savaşta, onu beşer (insan) şekline çevirmiştir. Diğer hâdiselerde ise Allahu Teâlâ bu çevirmeyi yapmaz."

İkinci soru: Allahu Teâlâ, İblis'in şeklini insana çevirince, o, İblis olmaktan çıkmış ve bir insan olmuş olur?

Cevap: İnsan, ancak kendi nefs-i nâtıkasının cevheri ile insan olur. Şeytanların "nefis"leri ise, insanların "nefis"lerinden başkadır. Binaenaleyh şeklin değiştirilmesinden, hakikatin (aslın) değişmesi de gerekmez. İşte bu konu, insanın dış şekli ve hususi sureti itibariyle insan olmadığı hususundaki naklî delillerden birisidir.

Üçüncü soru: Şeytan'ın, *"Bugün insanlardan size galebe gelecek yoktur"* şeklindeki sözünün manası nedir? O kâfirler daha kalabalık ve galip durumunda oldukları halde, bu sözdeki fayda nedir?

Cevap: Onlar, her ne kadar sayıca çok iseler de, günden güne Hz. Muhammed (s.a.s)'in devletinin, güç ve kudretinin yükselip arttığını görüyorlardı. Bir de Hz. Peygamber (s.a.s.), herhangi bir şey bildirdiği zaman, o şey mutlaka tahakkuk ediyordu. İşte bu sebepten ötürü onlar, Hz. Muhammed (s.a.s.)'in kavminden çok korkuyorlardı. Dolayısıyla İblis, onların kalplerinden bu korkuyu gidermek için böyle söylemiştir. Bundan muradın, İblis'in o müşrikleri, özellikle **Bekr b. Kinâneoğulları**'nın şerrinden emin kılmak istemiş olması da muhtemeldir. Bundan dolayı İblis, onların bir reisi kılığına girmiş ve *"Ben de muhakkak ki sizin yardımcınızım"* demiştir. Bunun manası şudur: "Ben ve kavmim size yardımcı olduğumuz zaman, hiçbir insan size galip gelemez." Burada, "câr" (komşu) kelimesi, "her türlü kötülüğe karşı arkadaşını müdafaa edip koruyan" demektir. Nitekim komşu da, komşusunu korur. Araplar, "Falancanın vereceği zarara karşı seni koruyacağım, ondan sana hiçbir nahoş şey gelmeyecek" manasında, "Falana karşı ben senin cârınım, hâminim" derler.

Sonra Cenâb-ı Hak "فَلَمَّا تَرَاءَتِ الْفِئَتَانِ" buyurmuştur. Yani bu, *"iki ordu, her biri diğerini görecek şekilde karşı karşıya geldiği zaman"*, نَكَصَ عَلَى عَقِبَيْهِ *"İblis gerisin geri dönüp kaçtı"* buyurmuştur. "Nukûs", "bir şeyden geri durmak" demektir ve dolayısıyla bu, "geri döndü" manasınadır. Sonra İblis, *"Gerçek, ben sizin göremeyeceğinizi görüyorum"* demiştir. Bu ifadenin birkaç izahı vardır:

1) İblis, ruhânî (maddî olmayan) bir varlıktır. Bundan dolayı o, melekleri görebilmiş ve onlardan korkmuştur. Yine onun, Hz. Peygamber (s.a.s)'in önünde onu korumak için yürüyen Cebrail'i gördüğü; veya peş peşe gönderilen bin meleği gördüğü söylenmiştir.

2) İblis, muzafferiyet ve nusretin, Hz. Muhammed (s.a.s.) için olan alametlerini görmüş, dolayısıyla eğer orada durmaya devam ederse, başına bir belâ ve felaketin geleceğini anlamıştır.

Daha sonra إِنِّي أَخَافُ اللهَ *"Ben Allah'tan korkarım elbet"* demiştir. **Katâde:** "İblis, *"Doğrusu, ben sizin göremeyeceğinizi görüyorum"* sözünde doğru söylemiş, ama *"Ben Allah'tan korkarım elbet"* derken yalan söylemiştir" demiştir. Yine, İblis'in meleklerin gökten inişini gördüğü zaman, Allah'ın

kendisine tanıdığı müddetin sona ermesinden korktuğu ve bundan dolayı kendi derdine düşerek böyle dediği de söylenmiştir.

Âyetteki وَاللّٰهُ شَدِيدُ الْعِقَابِ *"Allah, ukubetinde (cezalandırmasında) çok şiddetlidir"* buyruğuna gelince, bu, İblis'in sözünün devamı olabileceği gibi, onun sözünün bundan önce, *"Ben Allah'tan korkarım elbet"* ifadesi ile sona ermiş olması da mümkündür. Bu durumda Cenâb-ı Hak, onun sözünden sonra, *"Allah, ukubetinde çok şiddetlidir"* buyurmuştur.

إِذْ يَقُولُ الْمُنَافِقُونَ وَالَّذِينَ فِي قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ غَرَّ هَٰؤُلَاءِ دِينُهُمْ ۗ وَمَنْ يَتَوَكَّلْ عَلَى اللّٰهِ فَإِنَّ اللّٰهَ عَزِيزٌ حَكِيمٌ ﴿٤٩﴾

"O zaman münafıklarla kalplerinde hastalık bulunanlar: 'Bunları, dinleri aldattı' diyordu. Halbuki kim Allah'a tevekkül ederse, hiç şüphesiz Allah azîz ve hakîmdir" (Enfâl, 49).

Bu âyetle ilgili birkaç mesele bulunmaktadır:

BİRİNCİ MESELE

Âyetteki "iz yekûlü" ifadesinin başına atıf vâv'ı gelmediği halde, önceki âyetteki "وَإِذْ زَيَّنَ لَهُمْ" ifadesinin başına gelmiştir. Çünkü âyetteki, "O zaman şeytan (...) süsledi" sözü, bu tezyin (süslü gösterme) işini, müşriklerin durumlarına, çalım satarak ve insanlara gösteriş yaparak çıkmalarına bağlamıştır. Bu âyette ise, "iz yekûlü" ifadesinde, bunu daha önceki bir söze atfetmek söz konusu değildir. Aksine bu bir başlangıç cümlesi olup öncesi ile bir irtibatı yoktur.

Buradaki "iz" edatının âmili ile ilgili iki izah vardır,

a) Kelamın takdiri, "münafıklar... dedikleri zaman, Allah şedidü'l-ikâbdır" şeklindedir:

b) İfade, "Münafıkların... dedikleri zamanı hatırlayınız" manasındadır.

***İKİNCİ MESELE:* Münafıkların "Mü'minleri Dinleri Aldattı" Demeleri**

Burada bahsedilen münafıklar, **Evs** ve **Hazreç** kabilelerinden bir kısım insandır "Kalplerinde hastalık bulunanlar" ise Müslüman olmuş ama Müslümanlıkları henüz kalplerinde kökleşmemiş ve henüz hicret etmemiş olan

bir grup Kureyşlidir. Sonra Kureyşliler, Hz. Muhammed (s.a.s) ile savaşa çıkınca bunlar şöyle demişlerdir: "Biz de kavmimizle beraber çıkarız. Eğer Muhammed'in ordusu sayıca çok ise ona katılırız; yok az ise, kavmimizle birlikte dururuz." **Muhammed b. İshak** şöyle demiştir: "Bunların hepsi Bedir Günü, müşriklerin içinde öldürüldüler."

Âyetteki غَرَّ هٰؤُلَاءِ دِينُهُمْ *"Bunları, dinleri aldattı"* ifadesi ile ilgili olarak **İbn Abbas** şöyle demiştir: "Bu, "Muhammed, bin kişiye karşı savaşmak üzere, üç yüz on üç kişi ile çıkmış. Bu ancak, onların dinlerine fazlaca güvenmelerinden dolayıdır" demiştir." Yine bu ifadeden maksadın, "Bu kimseler (Müslümanlar), ölümden sonra tekrar diriltilmeyi ve bu öldürülmeden ötürü mükâfata ermeyi umarak, ölümlerine koşuyorlar" manası olduğu da söylenmiştir.

Cenâb-ı Hak daha sonra وَمَنْ يَتَوَكَّلْ عَلَى اللّٰهِ فَإِنَّ اللّٰهَ عَزِيزٌ حَكِيمٌ *"Halbuki kim Allah'a tevekkül ederse, hiç şüphesiz Allah azîz ve hakîmdir"* buyurmuştur. Bu, "Kim işini Allah'a havale eder, O'nun lütfuna güvenir ve ihsanına dayanırsa, şüphe yok ki o kimsenin koruyucusu ve yardımcısı Allah'tır. Çünkü Allah, azîzdir, O'nu hiçbir şey mağlup edemez. O, hakîmdir, düşmanlarına azap verir, dostlarına ise rahmet ve sevab ulaştırır" demektir.

وَلَوْ تَرٰى إِذْ يَتَوَفَّى الَّذِينَ كَفَرُوا الْمَلٰٓئِكَةُ يَضْرِبُونَ وُجُوهَهُمْ وَأَدْبَارَهُمْ وَذُوقُوا عَذَابَ الْحَرِيقِ ﴿٥٠﴾ ذٰلِكَ بِمَا قَدَّمَتْ أَيْدِيكُمْ وَأَنَّ اللّٰهَ لَيْسَ بِظَلَّامٍ لِلْعَبِيدِ ﴿٥١﴾

"Melekler, o kâfirlerin yüzlerine ve arkalarına vurarak, 'Tadın cehennem azabını' (diye diye) canlarını alırken görmeliydin! Bunun sebebi, ellerinin önce yaptığı ve bir de Allah'ın, kullarına hakikaten zulümkâr olmadığıdır" (Enfâl, 50-51).

Bil ki, Allahu Teâlâ o kâfirlerin durumlarını ortaya koyunca, onların ölüm hallerini ve o vakitte onlara ulaşan azabı da açıklayıp bildirmiştir. Âyetle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Sadece **İbn Âmir,** "مَلٰٓئِكَةُ" kelimesinin, lafzan müennes olmasından ötürü "يَتَوَفّٰى" fiilini, müenneslik ve cemîlik sebebiyle "teteveffâ" okumuştur. Diğer

kıraat imamları ise, "melâike" lafzının, lazfına binâen değil de manası sebebiyle, yâ ile okumuşlardır.

İKİNCİ MESELE

Âyet-i kerimedeki "lev" edatının cevabı mahzuf olup, takdiri, لَرَاَيْتَ مَنْظَرًا هَائِلًا وَاَمْرًا فَظِيعًا وَعَذَابًا شَدِيدًا "korkunç bir manzara, dehşetli bir durum ve şiddetli bir azap görürdün." şeklindedir.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Cenâb-ı Hakk'ın, "وَلَوْ تَرٰى" ifadesinin manası, "Şâyet görüp müşahede etseydim.." şeklindedir. Zira "lev" edatı, tıpkı "in" edatının maziyi muzariye çevirmesi gibi muzariyi maziye çevirir.

DÖRDÜNCÜ MESELE

Âyetteki "اَلْمَلٰٓئِكَةُ" lafzını, fiil ref etmiştir. "Yadribûn" fiili ise, onlardan haldir. "Yeteveffa" fiilinin fâilinin Lafzatullah'a râci bir zamir olması da mümkündür. Böyle olması halinde, "melâike" kelimesi, mübteda olarak merfû, "yadribûn" fiilinin de onun haberi olması caizdir.

***BEŞİNCİ MESELE*: Melâikenin Kâfirlerin Canlarını Alması**

Vâhidî şöyle demektedir: "Cenâb-ı Hakk'ın, "يَتَوَفَّى الَّذِينَ كَفَرُوا" buyruğunun manası, "Onlar, melekler, o kafirlerin canlarını tastamam alır" şeklindedir. Bu da insanın hakikatinin bu cesetten başka bir şey olduğuna ve onun sadece rûh olduğuna delâlet eder. Çünkü, Cenâb-ı Hakk'ın, *"O kâfirlerin canlarını alırken..."* ifâdesi, Cenab-ı Hakk'ın, kâfirin zâtını, canını tastamam aldığına delâlet eder. Bu da, bu bedenden tastamam alınan şeyin, kâfirin zâtı, canı olduğuna delâlet eder. Bu, insanın bu cesetten başka bir şey olduğu hususunda apaçık bir şeydir.

Cenâb-ı Hak, يَضْرِبُونَ وُجُوهَهُمْ وَاَدْبَارَهُمْ *"Yüzlerine ve arkalarına vurarak"* buyurmuştur. **İbn Abbas** şöyle demektedir: Müşrikler yüzleriyle Müslümanlara yöneldiğinde, şüphesiz ki o Müslümanların yüzlerine kılıçla vuruyorlardı. Müslümanlar sırtlarını döndüklerinde ise, onların enselerine vuruyorlardı. Binâenaleyh şüphesiz ki Cenâb-ı Hakk'ın onlara, ruhlarının alınması zamanında, aynıyla mukabelede bulunması gerekmiştir. Ben diyorum ki, burada bundan daha latif olan bir başka mana daha vardır: Kâfirin ruhu bedeninden çıktığında bu ruh, dünya âleminden yüz çevirip âhiret âlemine yönelir. Halbuki bu kimse kâfir olduğu için, âhiret aleminde birtakım zulumâtlarla, karanlıklarla karşılaşır. Yine bu kimse, maddeyi çok aşırı bir biçimde sevmekteydi. Onun, o maddelerden ayrılması ve onlardan

uzaklaşmasından dolayı, o sadece bazı tahassürler, nedametler ve elemler elde eder. Onun dünya âlemini terk etmesi sebebiyle, bu elem ve tahassürden sonra da, yine elemlere ve tahassürlere gark olur. Yine o kimse, nur ve marifet bulunmaksızın âhirete yönelmesi sebebiyle de, birtakım zulmetlerden, başka zulmetlere geçer. İşte, Cenâb-ı Hakk'ın, *"Yüzlerine ve arkalarına vurarak..."* buyruğundan maksat bu iki cihettir.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, وَذُوقُوا عَذَابَ الْحَرِيقِ *"Tadın cehennem azabını"* buyurmuştur. Burada da, muzmer, gizli bir ifade bulunup, bunun وَنَقُولُ ذُوقُوا عَذَابَ الْحَرِيقِ "ve 'tadın cehennem azâbını' dedik" şeklindedir. Kuran-ı Kerim'de bunun benzeri olan ifadeler pek çoktur. Mesela Cenâb-ı Hak, *"Hani İbrahim o Beyt'in temellerini İsmail ile birlikte yükseltiyordu. Ey Rabbimiz, bizden kabul buyur"* (Bakara, 127) buyurmuştur. Bu arada "yekûlâni", yani "Onlar dediler ki" kelimesi muzmer (gizli)dir. Yine, *"Günahkârların, Rableri huzurunda: 'Ey Rabbimiz gördük, işittik. Şimdi bizi geri çevir de güzel amelde bulunalım' (dedikleri) zaman sen görsen"* (Secde, 12) âyeti de böyledir. Burada Rabbenâ'dan önce, bir "kâlû" (dediler) muzmer (gizli)dir. **İbn Abbas** şöyle demektedir: "Meleklerin onlara, *"tadın cehennem azabını"* demeleri yerinde olmuştur. Zira meleklerin beraberinde demir tokmaklar, kamçılar da bulunuyordu. Onlar, o kâfirlere o tokmaklarla vurduğu zaman, vücutlarından ve uzuvlarından alev alev ateşler çıkıyordu. İşte Cenâb-ı Hakk'ın *"Tadın cehennem azabını"* ifadesi bu manadadır."

Vâhidî şöyle demektedir: "Sahih olan, meleklerin bu sözü onlara âhirette söyleyecek olmalarıdır." Ben de derim ki: "Maddi olan azap, hak ve gerçektir. Manevi, rûhanî olan azap da, hak ve gerçektir. Zira akıl buna delâlet etmektedir. Bu böyledir, zira biz, cahil kimsenin dünyadan ayrıldığı zaman, sevdiği dünyasından ayrılması sebebiyle, kendisinde çok büyük bir hüznün meydana geldiğini ve korku ve hüzünler âleminde de, üzerine tabaka tabaka zulmetlerin yığılması sebebiyle çok şiddetli bir korkunun meydana geldiğini beyan etmiştik. Halbuki, korku ve hüznün her ikisi de, manevi bir yanmayı, ateşi gerektirirler.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, ذٰلِكَ بِمَا قَدَّمَتْ اَيْدِيكُمْ *"Bunun sebebi, ellerinizin önce yaptığıdır"* buyurmuştur. Bu sözün, meleklerin o kâfirlere söylemiş olduğu söz olduğu da söylenmiştir. Bu ifadeyle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Vâhidî şöyle demektedir: "Bu ifadenin başındaki "zâlike" lafzını mübteda; بِمَا قَدَّمَتْ اَيْدِيكُمْ *"Ellerinizin önce yaptığıdır"* sözünün de bunun haberi olduğunun söylenmesi mümkün olduğu gibi; "zâlike" ifadesinin mahallen mansub olması; takdirinin de فَعَلْنَا ذٰلِكَ بِمَا قَدَّمَتْ اَيْدِيكُمْ "Biz bunu, ellerinizin önce yaptığı şeyler sebebiyle" şeklinde olması da caizdir.

İKİNCİ MESELE

Cenâb-ı Hakk'ın "zâlike" ifadesiyle "hâzâ" ifadesi kastedilmiştir. Yani, "Cehennem azabı olan bu (hâzâ) azap, ellerinizin önceden yapmış olduğu şey sebebiyle olmuştur" demektir.. Biz bu hususu, Cenâb-ı Hakk'ın "* الٓمٓ ذٰلِكَ الْكِتَابُ" (Bakara, 1-2) ifadesinde ele alıp açıklamıştık ki, bu ifadenin manasının هٰذَا الْكِتَابُ *"Bu kitap..."* şeklinde olduğunu ve bu mananın caiz olduğunu da beyan etmiştik.

ÜÇÜNCÜ MESELE: **"بِمَا قَدَّمَتْ اَيْدِيكُمْ" Tabirinin İzahı**

Cenâb-ı Hakk'ın, "ذٰلِكَ بِمَا قَدَّمَتْ اَيْدِيكُمْ" buyruğunun zâhiri, bu fiilin fâilinin, "el" yani "yed" olmasını gerektirir.. Halbuki bunun böyle olması birkaç yönden imkânsızdır:

a) Bu azap onlara ancak, küfürleri sebebiyle dokunmuştur.. Halbuki küfrün mahalli, el değil kalptir.

b) El, bilgi ve ilmin mahalli değildir. Bu sebeple, mükellefiyet ele müteveccih olmaz. Binâenaleyh, azâbın ele ulaştırılması mümkün değildir. İşte bu sebeple de, buradaki "eydîküm" kelimesini kudret manasına hamletmek gerekir. Bu iki mecazî ifadenin sebebi şudur: "اَلْيَدُ" (el), iş yapmanın âleti ve vasıtasıdır. O işte müessir olan ise kudrettir, güçtür. Şu halde, "el"i, kişinin kudretinden kinaye kılmak güzel ve yerinde olmuştur.

Bil ki, gerçek şudur: İnsan, tek bir cevherdir. O faaldir, idrâk edicidir, mü'mindir, kâfirdir, itâat eden ve isyan edendir. Bu uzuvlar ise, onun bu fiilinde âlet ve vasıtalarıdırlar. Binâenaleyh, görünüşte fiil âlete, vasıtaya nisbet edilmiştir, ama gerçekte o fiil, insanın zâtının cevherine nisbet edilmiştir.

DÖRDÜNCÜ MESELE

Cenâb-ı Hakk'ın, *"ellerinizin önce yaptığı..."* tabiri, bu cezânın, söz konusu insandan sâdır olan fiilden meydana gelmiş bir şey olmasını gerektirir. Nitekim sen, ikâbın ancak, insanın kesbetmiş, işlemiş olduğu bâtıl itikatlardan ve onun müktesebi olmuş yerleşik melekeleri sebebiyle meydana geldiğini biliyorsun. Böylece bu ifade, akla da uygun olmuş olur.

Daha sonra gelen وَاَنَّ اللّٰهَ لَيْسَ بِظَلَّامٍ لِلْعَبِيدِ *"Bir de Allah, kullarına hakikaten zulümkâr değildir"* buyruğu ile ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Bu cümlenin başındaki "enne"nin i'rabdaki yeri hususunda, şu iki açıklama yapılmıştır:

a) Bu kelime, başındaki harf-i cerrin hazfedilmesiyle, mahallen mansubdur. Yani, "بِاَنَّ اللّٰهَ" demektir.

b) Sen, Hak Teâlâ'nın "zâlike" kelimesini (mübtedâ olarak) mahallen merfû addedersen, o zaman, "ennellâhe" kelimesini de, ref' mahallinde addetmiş, kılmış olursun.. Böylece kelamın takdiri, "...وَذٰلِكَ اَنَّ اللّٰهَ" şeklinde olur. **Kisâi,** bu kelamın başındaki elif'in kesreli olması halinde de, mananın doğru olacağını söylemiştir. Böyle olması durumunda da bu ifâde, kendisinden öncesiyle münasebeti olmayan, yeni bir cümle olmuş olur.

İKİNCİ MESELE

Mu'tezile şöyle demiştir: "Şâyet Allah, kâfirde küfrü yaratıp, sonra da ona bu yüzden azap etmiş olsaydı, o zaman Allah, zâlim olmuş olurdu. Halbuki Cenâb-ı Hakk'ın, *"Bunun sebebi, ellerinizin önce yaptığıdır, bir de Allah'ın, kullarına hakikaten zulümkâr olmadığıdır"* buyruğu, O'nun böylesi bir azaplandırma ile zâlim olmadığına delâlet eder. Zira kul, kendisine bu azabı gerektiren şeyi, fiili önceden yapmıştır. Bu da, o kimseden bu azabı gerektirecek şeyin daha önce sadır olmaması halinde, Allahu Teâlâ'nın böylesi bir azap verdiğinde zâlim olacağına delâlet eder. Binâenaleyh, şâyet küfrün ve günahın mûcidi, fâili kul değil, Allah olmuş olsaydı, o zaman Allah'ın zâlim olması gerekirdi. Hem bu ifade, Allah'ın zulme de kâdir olduğuna delâlet eder. Zira, Allah zulme kadir olmamış olsaydı, zulmü, kendisinden nefyederek övünmesinde bir mana bulunmazdı.

Bil ki bu meselenin izahı, Âl-i İmrân Sûresi'nde ayrıntılı olarak geçmişti (Âl-i İmran, 183). Dolayısıyla bu meseleyi burada tekrar ele almanın bir manası yoktur. Allah en iyi bilendir.

كَدَاْبِ اٰلِ فِرْعَوْنَۙ وَالَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْۜ كَفَرُوا بِاٰيَاتِ اللّٰهِ فَاَخَذَهُمُ اللّٰهُ بِذُنُوبِهِمْۜ اِنَّ اللّٰهَ
قَوِيٌّ شَدِيدُ الْعِقَابِ ﴿٥٢﴾ ذٰلِكَ بِاَنَّ اللّٰهَ لَمْ يَكُ مُغَيِّرًا نِعْمَةً اَنْعَمَهَا عَلٰى قَوْمٍ
حَتّٰى يُغَيِّرُوا مَا بِاَنْفُسِهِمْۙ وَاَنَّ اللّٰهَ سَمِيعٌ عَلِيمٌۙ ﴿٥٣﴾ كَدَاْبِ اٰلِ فِرْعَوْنَۙ وَالَّذِينَ

مِنْ قَبْلِهِمْ كَذَّبُوا بِاٰيَاتِ رَبِّهِمْ فَاَهْلَكْنَاهُمْ بِذُنُوبِهِمْ وَاَغْرَقْنَآ اٰلَ فِرْعَوْنَ وَكُلٌّ كَانُوا ظَالِمِينَ ﴿٥٤﴾

"Bunların gidişi Firavun hanedanıyla onlardan evvelkilerin gidişi gibidir. Onlar, Allah'ın âyetlerini inkâr etmişlerdi de, o da kendilerini, günahları yüzünden yakalamıştı. Çünkü Allah, en büyük kuvvetin sahibidir, cezâsı pek çetin olandır. Bunun sebebi şudur: Bir kavim, nefislerinde olan iyi hali değiştirmedikçe, Allah onlara ihsan ettiği nimeti değiştirmez ve şüphesiz ki O, her şeyi hakkıyla işiten, kemâliyle bilendir. Evet bunların hali, Firavun hanedanıyla onlardan evvelkilerin gidişi gibidir. Onlar, Rablerinin âyetlerini yalan saymışlardı da, biz de günahları yüzünden, kendilerini helâk etmiş; Firavun'un hanedanını suda boğmuştuk. Bunların hepsi zâlim idiler" (Enfâl, 52-54).

Bu âyetle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE: **Firavun ile Mekke Müşrikleri Arasında Benzerlik**

Allahu Teâlâ, daha önce de açıkladığımız gibi, Bedir'de kâfirlerin başına gerek bu dünyada gerekse âhirette indirdiği ve indireceği azapları, cezaları beyan edince, bunun peşinden bunun, kâfir ve zâlim olan herkes hakkında tatbik etmiş olduğu yolu ve âdeti olduğunu da beyan ederek, كَدَاْبِ اٰلِ فِرْعَوْنَ *"Firavun hanedânının gidişi gibi"* buyurmuştur. Buna göre mana, "Bunların küfürleri konusundaki âdetleri, tutumları, tıpkı küfürleri hususunda Firavun hanedanının âdeti gibidir" şeklindedir. Binâenaleyh onlar, boğulmakla cezalandırıldıkları gibi, bunlar da öldürülmek ve esir alınmakla cezalandırılırlar. Arapçada, "de'b" kelimesinin asıl manası, bir şeyi, işi sürdürmek anlamına gelir. Nitekim, "فُلَانٌ يَدْأَبُ فِي كَذَا" denilir ki, yani, "Falanca, o işe devam ediyor, onu sürdürüyor ve o hususta kendisini yoruyor" demektir. İnsan, âdetlerine devam edip onu sürdürdüğü için de, bu âdet ve tutuma, "de'b" adı verilmiştir.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, اِنَّ اللّٰهَ قَوِيٌّ شَدِيدُ الْعِقَابِ *"Çünkü Allah, en büyük kuvvetin sahibidir, cezâsı pek çetin olandır"* buyurmuştur. Cenâb-ı Hakk'ın bundan maksadı, onların başına gelen bu peşin, dünyevî azaptan başka,

tehir edilmiş ve ertelenmiş bir başka azaplarının daha olduğuna dikkat çekmedir.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, onlara indirdiği o azabın sebebi yerine geçebilecek bir hususu zikrederek, ذٰلِكَ بِاَنَّ اللّٰهَ لَمْ يَكُ مُغَيِّرًا نِعْمَةً اَنْعَمَهَا عَلٰى قَوْمٍ حَتّٰى يُغَيِّرُوا مَا بِاَنْفُسِهِمْ *"Bunun sebebi şudur: Bir kavim, nefislerinde olan iyi hali değiştirmedikçe, Allah onlara ihsan ettiği nimeti değiştirmez"* buyurmuştur.

Bu tabirle ilgili birkaç mesele vardır:

***BİRİNCİ MESELE:* "لَمْ يَكُنْ" Lafzının Sonundaki Nûn'un Düşmesi**

Cenâb-ı Hakk'ın **"lem yekü"** kelimesi hakkında, nahivcilerin çoğu şöyle demişlerdir: Bu "nûn" ancak, sırf ğunneye benzemediği için ve ayrıca "lîn" harflerine benzeyip kelimenin sonunda bulunduğu için; işte buna benzediğinden ötürü hazfedilmiştir. Bu, tıpkı senin, "لَمْ يَدْعُ" (çağırmadı, duâ etmedi); "لَمْ يَرْمِ" (atmadı, fırlatmadı) ve "لَمْ يَلِ" (izlemedi) demen gibidir. **Vâhidî** ise şöyle demiştir: "Bu izah, Arapların, "لَمْ يَزْنِ" (zinâ etmedi) ve " لَمْ يَخُنْ" (hainlik etmedi) şeklindeki sözleriyle çelişki teşkil eder. Ve, Arapların, bu kelimelerin nûn harfini hazfettiği de duyulmamıştır."

Vâhidî'nin bu tenkidine, **Ali İbn İsâ** cevap vererek şöyle demiştir: "Her fiilde, "kâne" (olmak) manası bulunduğu için, bu fiil, fiillerin aslı ve temelidir. Meselâ, bizim "ضَرَبَ" (dövdü) şeklindeki sözümüzün manası, "كَانَ ضَرَبَ" (dövmüş idi); "يَضْرِبُ" dövüyor şeklindeki sözümüzün manası da, "يَكُونُ ضَرَبَ" (dövüyordu) şeklindedir. Bu hüküm, bütün fiiller hakkında câridir. Binâenaleyh, "kâne" kelimesinin, fiillerin temeli olduğu sabit olmuş olur. Böylece de, çoğu zaman onları kullanmaya ihtiyaç duyulmuştur. Bazen de, böylesi bir hazif muhtemel olmuştur. Ama, bizim "لَمْ يَزْنِ، لَمْ يَخُنْ" şeklindeki sözlerimiz böyle değildir. Çünkü bu kelimeler her zaman kullanılmaz. Böylece, bu iki şey arasındaki fark ortaya çıkmış olur. Allah en iyi bilendir.

***İKİNCİ MESELE:* Allah'ın Takdiri ile Kulun Fiili Arasındaki Münasebet**

Kâdî şöyle demektedir: "Âyetin manası şudur: "Allahu Teâlâ onlara akıl, kudret vermek; engelleri ortadan kaldırarak yollarını kolaylaştırıp âsân etmek suretiyle in'am ve ihsanda bulunmuştur. Onun böyle yapmasının maksadı, onların Allah'a ibadet ve şükürle meşgul olmaları, küfürden vazgeçmeleridir.. Fakat onlar, bu durumları fısk ve küfr cihetine sarf edince, Allah'ın onlara olan nimetlerini değiştirmiş oldular. Böylece de hiç şüphesiz onlar, nimetin gazab-ı ilâhî ile; lütuf ve keremin de, mihnet ve azap ile

değiştirilmesine müstahak oldular." **Kâdî** sözüne devamla şöyle demektedir: "İşte bu husus, Allahu Teâlâ'nın hiç kimseye işin başında azap ve zarar vermediğine; O'nun yaptığı şeyin, daha önce işlenmiş birtakım günahlara verdiği bir karşılık olduğuna delâlet eden en kuvvetli delillerdendir. Binâenaleyh muarızlarımızın dediği gibi, eğer Cenâb-ı Hak o insanları ve onların bedenlerini ve akıllarını cehennem için yaratmış olsaydı, bu doğru olmazdı."

Âlimlerimiz de, âyetin zâhirinin **İmam Kâdî**'nin[31] dediği şeyi hissettirdiğini, ama âyeti bu manaya hamlettiğimiz takdirde, Allah'ın sıfatının insanın fiiline bağlı olması gerekeceğini söylemişlerdir. Çünkü eğer Allah'ın hükmü bu değiştirme ve iradeye göre olsaydı, o zaman bu hüküm ancak insanın o fiili yapması halinde tahakkuk eder; kuldan böyle bir fiil sâdır olmadığı zaman da, Allah'ın o hükmü ve iradesi tahakkuk etmemiş olurdu. Bu durumda da insanın fiili, Allah'ın zâtında bir sıfatın meydana gelmesinde müessir olmuş olurdu ve böylece insan, Allah'ın sıfatını değiştirmiş ve onda tesirli olmuş olurdu. Halbuki bunun böyle olamayacağı aklın bedâheti ile sâbittir. Şu halde bu âyeti zâhirî manasına hamletmenin mümkün olmadığı; doğrusunun Allah'ın sıfatının, yaratıkların sıfatlarına gâlip gelmesi olduğu anlaşılır. Dolayısıyla (o hususta) Allah'ın hükmü ve kazası olmaz ise, kulun herhangi bir işi yapması veya sözü söylemesi imkânsızdır.

***ÜÇÜNCÜ MESELE:* "كَدَأْبِ اٰلِ فِرْعَوْنَ" Kelimesinin Tekrarının izahı**

Allahu Teâlâ, âyette "كَدَأْبِ اٰلِ فِرْعَوْنَ" lâfzını iki kere zikretmiştir. Âlimler bu hususta şu izahları yapmışlardır:

1) İkincisi, âdetâ birinciyi tafsil ve izah eder gibidir. Çünkü birincisinde, onların yakalanmaları; ikincisinde de denizde boğuluşları mevzu bahis edilmiştir ki bu, onların yakalanışlarıyla ilgili bir ayrıntıdır.

2) Birincisi ile onların başına ölüm anında gelen şeyler, ikincisi ile de, kabirde ve âhirette onların başlarına gelecek azap kastedilmiştir.

3) Birincisinde, *"Onlar, Allah'ın âyetlerini inkâr etmişlerdi"* ifadesi; ikincisinde de, *"Onlar, Rablerinin âyetlerini yalan saymışlardı"* ifadesi yer almıştır. Binâenaleyh birinci ifade onların ilahî delilleri inkâr ettiklerine; ikincisi de Hak Subhanehu ve Teâlâ'nın onları büyütüp, onlara pek çok şekilde in'amda bulunduğuna, ama buna rağmen, bunca nimetlere ve nimetlerin

31 Yüzlerce defa ismi geçen bu Mu'tezile müellifi hakkında Razî'nin ilk defa İmam sıfatını kullandığını görüyoruz. Metin doğru ise, tevcîhi mümkündür. (Ç.)

peş peşe gelmesine karşılık onların, Allah'ın terbiye etmesinin ve lütfedişinin (rububiyyetinin) delillerini inkâr ettiklerine bir işarettir. Binâenaleyh birincisinin cezası, onları yakalamak; ikincisinin cezası da, onları helâk edip boğmaktır. İşte bu da, nimetlere karşı nankörlüğün, helâk ve yok oluşta büyük tesiri olduğunu gösterir.

Cenâb-ı Allah daha sonra bu âyetini وَكُلٌّ كَانُوا ظَالِمِينَ *"Bunların hepsi zâlim idiler"* diye bitirmiştir. Hak Teâlâ'nın bu sözle maksadı, onların inkâr edip, isyanda bulunmaları ile kendi kendilerine; eziyet edip dehşete düşürmeleri ile ise, diğer insanlara zulmetmiş olduklarını ve kendisinin onları ancak zulümleri sebebiyle helâk ettiğini ifade etmektir. İşte bu noktada derim ki: "Allah'ım! Zâlimleri helâk et, yeryüzünü onlardan temizle. Çünkü onların fitneleri çok arttı ve şerleri çoğaldı. Onları, senden başka hiç kimse defedemez. Binâenaleyh ey Kahhâr, ey Cebbâr, ey Müntakîm olan Allah'ım, sen onların hakkından gel!"

إِنَّ شَرَّ الدَّوَآبِّ عِندَ اللهِ الَّذِينَ كَفَرُوا فَهُمْ لَا يُؤْمِنُونَ ﴿٥٥﴾ اَلَّذِينَ عَاهَدْتَ مِنْهُمْ ثُمَّ يَنْقُضُونَ عَهْدَهُمْ فِى كُلِّ مَرَّةٍ وَهُمْ لَا يَتَّقُونَ ﴿٥٦﴾

"Yeryüzünde yürüyen hayvanların Allah katında en kötüsü, şüphesiz ki kâfir olanlardır. Artık onlar iman etmezler. Onlar, içlerinden kendileriyle muâhede ettiğin kimselerdir ki, her defasında muâhedelerinden sonra ahitlerini bozarlar. Onlar, sakınmazlar da" (Enfâl, 55-56).

En İnatçı Kâfirler

Bil ki Allahu Teâlâ, bütün kâfirleri, *"Bunların hepsi zâlim idiler"* (Enfâl, 54) ifadesiyle vasfedince, onların bir kısmının şer ve inatta daha ileri derecede olduklarını ayrıca beyan ederek, "إِنَّ شَرَّ الدَّوَآبِّ عِندَ اللهِ" buyurmuştur. Yani, "Allah'ın hükmü ve ilminde, yeryüzünde yürüyen hayvanların en kötüsü, kendisinde şu iki sıfat bulunan kimsedir" demektir:

Birinci sıfat: Küfründe devam eden, onda ısrarlı olan ve inkârdan kesinlikle vazgeçmeyen kâfir.

Ahdi Bozmak Kâfir Sıfatıdır

İkinci sıfat: Devamlı sûrette ahdini bozan kimse. Binâenaleyh Cenâb-ı Hakk'ın, اَلَّذِينَ عَاهَدْتَ مِنْهُمْ *"İçlerinden kendileriyle muâhede ettiğin kimseler..."* tabiri; "اَلَّذِينَ كَفَرُوا" tabirinden bedeldir. Yani, "Kâfirlerden, kendileriyle ahitleştiğin o kimseler, yeryüzünde yürüyen canlıların en şerlisi, en kötüsüdürler" demektir. Âyetteki "minhüm" kelimesindeki "min" harf-i cerri, teb'îz (kısmilik) ifade eder. Zira, antlaşma sadece onların ileri gelenleriyle yapılır. "ثُمَّ يَنْقُضُونَ عَهْدَهُمْ فِى كُلِّ مَرَّةٍ" cümlesi hakkında ehl-i meânî şöyle demektedir: Her seferinde ahdi bozmanın, onların âdet ve alışkanlıkları olduğunu beyân etmek için, Cenâb-ı Hak muzâri fiili mazi fiile atfetmiştir. **İbn Abbas** şöyle demektedir: Bunlar, **Kurayzaoğulları**'dır. Zira onlar, Allah'ın Resûlü'yle olan ahitlerini bozdular ve Bedir Günü'nde müşriklere silâh vermek suretiyle, Resûlullah'ın aleyhinde onlarla yardımlaştılar.. Sonra da, "biz yanıldık" dediler. Böylece de Hz. Peygamber onlarla, yeniden anlaşma yaptı.. Ama, Hendek Günü, bu antlaşmayı da bozdular.. Cenâb-ı Hak, وَهُمْ لَا يَتَّقُونَ *"Onlar, sakınmazlar da"* buyurmuştur. Bu, "İnsanlar sözlerine güvensinler ve itimat etsinler diye, akla ve temkinli olmaya müracaat eden kimselerin adeti, ahdi bozmaktan sakınmaktır" demektir. Böylece Cenâb-ı Hak, devamlı olan küfrü ile bu şekilde ahdi bozmayı bir arada yapan kimselerin, hayvanların en şerlisi olduğunu beyan buyurmuştur.

فَإِمَّا تَثْقَفَنَّهُمْ فِى الْحَرْبِ فَشَرِّدْ بِهِمْ مَنْ خَلْفَهُمْ لَعَلَّهُمْ يَذَّكَّرُونَ ﴿٥٧﴾ وَإِمَّا تَخَافَنَّ مِنْ قَوْمٍ خِيَانَةً فَانْبِذْ إِلَيْهِمْ عَلَى سَوَآءٍ إِنَّ اللهَ لَا يُحِبُّ الْخَآئِنِينَ ﴿٥٨﴾

"Onun için eğer bunları harpte yakalarsan, onlar ile, arkalarında olan kimseleri de ürküt. Umulur ki, onlar iyice ibret alırlar. Eğer bir kavmin hainliğinden endişeye düşersen, evvelâ hak ve adalet üzere keyfiyeti kendilerine bildir ve ahitlerini at. Çünkü Allah hainleri sevmez" (Enfâl, 57-58).

Kâfirlere İbret-i Âlem Olacak Ders Verme

Bil ki, Allahu Teâlâ pek çok âyette Resulü'nü bazen yumuşak ve nazik olmaya teşvik etmiştir. Meselâ, Cenâb-ı Hakk'ın, *"Biz seni, âlemlere ancak*

rahmet için gönderdik..." (Enbiyâ, 107) âyetiyle, *"Artık onları bağışla, Allah'tan da günahlarının bağışlanmasını iste. İş hususunda onlarla müşavere et."* (Âl-i İmran, 159) âyeti böyledir. Cenâb-ı Hak, bazen de bu âyette olduğu gibi, O'nu sert ve şiddetli davranmaya teşvik ediyor. Bu böyledir, zira Allah, her defasında ahitlerini bozanlardan bahsedince, onlara ne şekilde muâmele edilmesi gerektiğini de beyân ederek, فَإِمَّا تَثْقَفَنَّهُمْ فِي الْحَرْبِ *"eğer bunları harpte yakalarsan"* buyurmuştur. **Leys** şöyle demektedir: "Arapçada, "onu ele geçirdik, onu yakaladık" manasında olmak üzere, ثَقِفْنَا فُلَانًا فِي مَوْضِعِ كَذَا "Falancayı falanca yerde yakaladık" denilir. "Teşrid" kelimesi ise, ıstırap vererek dağıtmak anlamına gelir. Nitekim, "شَرَدَ - يَشْرُدُ - شُرُودًا" (ürküp kaçmak) ve "شَرَّدَهُ تَشْرِيدًا" (ürkütüp kaçırmak) denilmektedir." Buna göre âyetin manası, "Sen, savaşta ahdi bozan o kâfirleri ele geçirmeye muvaffak olursan, onlara, onlar vasıtasıyla arkada bulunacak bir iş yap, o şekilde cezalandır, muâmele et!" demektir.

Atâ, bu tabire, "Onları öldürmede ileri git, böylece başkaları senden korkmuş olurlar" manasını vermiştir.

Bu âyete, "onlara, ahdi bozan diğer kimseleri de dağıtıp parçalayacak şekilde bir ceza ver" manası da verilmiştir.

"لَعَلَّهُمْ يَذَّكَّرُونَ" Yani, "Böylece onların arkalarında olan kimseler bu cezayı hatırlarlar da, bu onları ahitlerini bozmaktan alıkor, men eder" demektir.

İbn Mes'ûd, bu ifadeyi, üstteki noktayla ve zâl-i mu'ceme ile "فَشَرِّذْ" şeklinde okumuştur ki, bu da "dağıt" anlamındadır. Bu ifade sanki, "شَذَرَ" fiilinin maklûbu (çevrilmişi) gibidir.

Ebû Hayve, "min halfihim" şeklinde okumuştur. Yani, "onları, peşlerini bırakmayarak darmadağın et" demektir. Çünkü iki kişiden birisi diğerini yendiği zaman, yenenler yenilenlerin arkasından giderek onları kovalarlar. Böylece Allahu Teâlâ, Hz. Peygamber'e o vakit onları takip edip kovalamasını da emretmiş olur.

Anlaşma Yapılan Taraftan Hıyanet Endişesi

Cenâb-ı Hakk'ın "وَإِمَّا تَخَافَنَّ مِنْ قَوْمٍ خِيَانَةً فَانْبِذْ إِلَيْهِمْ" buyruğuna gelince, bu, "Ahit yapmış topluluklardan, açık ve zâhir olan emâreler sebebiyle, hıyanette bulunacaklarından ve ahitlerini bozacaklarından endişelenirsen, onların ahitlerini, açık ve doğru bir biçimde, kendilerine at. Bunu şöyle yaparsın: Sen onlara, ahdi bozduğunu, feshettiğini açıkla ve şeninle onlar

arasındaki anlaşmayı sona erdirdiğini, kesip attığını çok açık ve net bir biçimde bildir. Onlar, ahdin devam ettiği zannını taşıyorlarken, onlarla savaşma konusunda acele etme! Zira bu, senden yana zuhûr etmiş olan bir hainlik olmuş olur. "Çünkü Allah, ahitlerine hıyanet edenleri sevmez" demektir. Bu âyet hakkında söylenecek son söz şudur: Allahu Teâlâ, Peygamber'ine, ahdi bozan kimselere karşı, kendisinin de, en sert ve acımasız bir biçimde ahdi bozmasını ve ahde vefa etmeme ve onu bozmayı vehmettirecek her türlü şeyden de, en titiz bir biçimde uzak kalmasını emretmiştir.

Âlimler şöyle demişlerdir: Ahdi bozmanın emâre ve alâmetleri ortaya çıkınca, bu ortaya çıkış ya ihtimalli olur veya kesin ve kat'î. Eğer birinci ihtimal söz konusu olursa, âyette bahsedildiği biçimde, ahdin öteki tarafça da bozulduğunun bildirilmesi gerekir. Bu böyledir, zira **Kurayzaoğulları,** Hz. Peygamber'le ahitleşip, sonra da O'nun aleyhine **Ebu Süfyân** ve onunla beraber olan müşriklere yardım etmişlerdir. İşte bu sebeple Allah'ın Resûlü, onların, hem kendisine hem de ashabına zulmedecekleri endişesine düştü. Dolayısıyla, bu noktada devlet reisinin, onlara aynı şekilde ahdi bozduğunu haber vermesi ve onlara, kendileriyle savaşacağını duyurması gerekir.. Ama ahdi bozma kesin ve kat'i bir biçimde ortaya çıkınca, burada ahdin bozulmuş olduğu keyfiyetinin bildirilmesine gerek yoktur. Bu tıpkı Resûlullah (s.a.s)'ın Mekkelilere olan muamelesi gibidir; zira, o müşrikler, Hz. Peygamber'in sorumluluğunda olan **Huzâaoğulları**'nı öldürmek suretiyle ahitlerini bozunca, Allah'ın Resûlü'nün ordusu, o Mekkelilere, Mekke'ye dört fersah uzaklıkta olan **Merru'z-Zahran** denilen yerde ulaştı, yetişti. Allah doğruyu en iyi bilendir. Dönüş ve varış O'nadır.

وَلَا يَحْسَبَنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا سَبَقُوا ۚ إِنَّهُمْ لَا يُعْجِزُونَ ﴿٥٩﴾

"O küfredenler (yakalarını kurtarıp) geçtiklerini ve (sizi) âciz bırakacaklarını asla zannetmesinler" (Enfâl, 59).

Âyetle ilgili birkaç mesele vardır:

***BİRİNCİ MESELE:* İşkence Eden Kâfirler Cezasız Kalmazlar**

Bil ki Allahu Teâlâ, Peygamber'ine, harpte ele geçirdiği kimseler hakkında ne yapması gerektiğini açıklayıp, ahdi bozanlara nasıl davranması

gerektiğini bildirince, kalbinde bir hasret kalmasın diye, Bedir Günü ve diğer savaşlarda ele geçiremediği kimselerin durumunu da beyan etmiştir. Çünkü onlar arasında, Hz. Peygamber'e çok eziyet etmiş olanlar vardı. İşte bu sebeple Cenâb-ı Hak,... وَلَا يَحْسَبَنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا سَبَقُوا *"O küfredenler (yakalarını kurtarıp) geçtiklerini.. asla zannetmesinler"* buyurmuştur.

Bunun manası şudur: "Onlar, seni geçince senin elinden kurtulmuş olurlar, böylece sen onlara müstahak oldukları cezayı veremezsin." Sonra bununla ilgili olarak iki görüş vardır:

1) Bundan murat, "Onların senin elinden kurtulduklarını sanma. Çünkü Allah seni, onların kervanını ele geçirmeye muvaffak kılacaktır" manasıdır.

2) Bu, "Sen, onların esirlikten ve ölümden kurtulduklarını, Allah'ın ikâbından ve âhiret azabından uzak kalacaklarını sanma. Zira onlar, âciz bırakamazlar. Yani, onlar bu kaçışla Allah'ı, kendilerinden intikam almaktan âciz bırakamazlar" demektir. Bu ifadenin maksadı, Hz. Peygamber (s.a.s)'i, kendilerini yenemediği ve intikam alamadığı kimseler hakkında tesellî etmektir.

***İKİNCİ MESELE:* Âyette Kıraat Farkları**

İbn Âmir ve **Âsım**'ın râvisi **Hafs,** fiili yâ'lı olarak, لَا يَحْسَبَنَّ (o kâfirler zannetmesinler) şeklinde okumuşlardır. Bu okuyuşun doğru olduğunu göstermek için şu üç izah yapılmıştır:

a) **Zeccâc,** bunun takdirinin, وَلَا يَحْسَبَنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا اَنْ يَسْبِقُونَا "Kâfirler, bizi geçip (elimizden kurtulacaklarını) sanmasınlar" şeklinde olduğunu söylemiştir. Zira bu âyet **İbn Mes'ûd** (r.a)'un kıraatinde, "اَنَّهُمْ سَبَقُونَا" şeklindedir. Durum böyle olunca, bu ifade senin, "حَسِبْتُ اَنْ اَقُومَ" ve "حَسِبْتُ اَقُومُ" (kalkacağımı sandım) sözlerin gibi olur. Kur'an'da "en" edatının hazf edilmesi çokça görülen bir hususdur. Nitekim Cenâb-ı Hak, قُلْ اَفَغَيْرَ اللهِ تَأْمُرُونِّى اَعْبُدُ *"De ki: "Siz, bana Allah'tan başkasına mı tapmamı emrediyorsunuz?"* (Zümer, 64) buyurmuştur. Burada "a'budu" kelimesi, "en a'bude" (tapmamı) takdirindedir.

b) Âyette, "لَا يَحْسَبَنَّ" fiiline bir fail takdir edip, "اَلَّذِينَ كَفَرُوا" ifadesini birinci mef'ul saymamızdır. Buna göre kelamın takdiri, "Hiç kimse, o küfredenlerin kurtulmuş olacağını sanmasın" şeklindedir.

a) **Ebu Ali** şöyle demiştir: "Yine birinci mef'ûlü de takdir etmemiz (mahzûf saymamız) câizdir. Buna göre âyetin takdiri, "O küfredenler, kendilerinin (elinizden kurtulup) geçeceklerini sanmasınlar" şeklindedir.

Kıraat imamlarının ekserisi bu fiili, muhatab Hz. Peygamber (s.a.s) olmak üzere, te'li olarak وَلَا تَحْسَبَنَّ *"Sen zannetme"* şeklinde okumuşlardır. Buna göre âyetteki, اَلَّذِينَ كَفَرُوا *"O küfredenleri"* ifadesi birinci mef'ul "سَبَقُوا" ifadesi ise ikinci mef'ul olup, "سَبَقُوا" mahallen mansubdur. Kelamın takdiri ise وَلَا تَحْسَبَنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا سَابِقِينَ "O küfredenlerin, öne geçeceklerini (elden kaçacaklarını) sakın sanma" şeklindedir.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Kıraat imamlarının ekserisi, âyetteki "اِنَّهُمْ لَا يُعْجِزُونَ" ifadesindeki "inne" edatını kesreli olarak, "innehum" şeklinde okumuşlardır ki, en vazıh durum budur. Çünkü bu durumda bu ifade, أَمْ حَسِبَ الَّذِينَ يَعْمَلُونَ السَّيِّئَاتِ أَنْ يَسْبِقُونَا *"Yoksa kötülükleri yapanlar, bizden (kaçıp) savuşacaklarını mı sandılar"* (Ankebut, 4) âyetinde olduğu gibi, kendinden önceki ifade ile ilgisi olmayan bir başlangıç cümlesidir. Çünkü bu (Ankebut, 4) âyetinde, ifade tamamlandıktan sonra Cenâb-ı Hak, *"Ne fenâ hükmediyorlar"* buyurmuştur. İşte nasıl, *"Ne fena hükmediyorlar"* (Ankebut, 4) ifadesi, kendinden önceki cümleden ayrı, yeni bir cümle ise, (tefsir ettiğimiz) âyetteki, اِنَّهُمْ لَا يُعْجِزُونَ *"Onlar âciz bırakamazlar"* ifadesi de böyledir.

İbn Âmir, bunu elif'in fethası ile "ennehüm" şeklinde okumuş ve onu birinci cümle ile ilgili (onun devamı) kılmıştır. Bu durumda da iki izah şekli vardır:

a) Bunun takdiri, "Sen onların (elimizden kurtulup) geçtiklerini sanma, elimizden kaçamazlar. İşte onlar küfürlerinin cezasını göreceklerdir" şeklindedir.

b) **Ebu Ubeyd** şöyle demiştir: "لَا يُعْجِزُونَ" ifadesindeki lâ, zaid sayılır. Buna göre kelâmın takdiri, لَا تَحْسَبَنَّ اَنَّهُمْ يُعْجِزُونَ "Onların, (bizi) âciz bırakacaklarını sanma" şeklindedir.

وَاَعِدُّوا لَهُمْ مَا اسْتَطَعْتُمْ مِنْ قُوَّةٍ وَمِنْ رِبَاطِ الْخَيْلِ تُرْهِبُونَ بِهِ عَدُوَّ اللّٰهِ وَعَدُوَّكُمْ وَاٰخَرِينَ مِنْ دُونِهِمْ ۚ لَا تَعْلَمُونَهُمْ ۚ اَللّٰهُ يَعْلَمُهُمْ ۚ وَمَا تُنْفِقُوا مِنْ شَىْءٍ فِى سَبِيلِ اللّٰهِ يُوَفَّ اِلَيْكُمْ وَاَنْتُمْ لَا تُظْلَمُونَ ﴿٦٠﴾

"Siz de onlara karşı gücünüzün yettiği kadar kuvvet ve bağlanıp beslene atlar hazırlayın ki, bununla Allah'ın düşmanı ve sizin

düşmanınız olanları ve bunlardan başka, sizin bilmeyip de Allah'ın bildiği diğer düşmanlarınızı korkutasınız. Allah yolunda ne harcarsanız, size eksiksiz ödenir ve siz asla haksızlığa uğratılmazsınız" (Enfâl, 60).

Düşmana Karşı Kuvvet Hazırlama Görevi

Bil ki Allahu Teâlâ, Peygamberi'ne, kendisinden ahdi bozmak gibi bir davranış sâdır olan kimseyi korkutup darmadağınık etmesini ve ahdi bozacağından endişe ettiği kimse ile olan ahdini atmasını, kendisinin de o ahdi bozmasını emredince; bu âyette de, O'na, bu kâfirlere karşı hazırlık yapmasını emretmiştir. Şöyle denilmiştir: Bedir Hâdisesi'nde, hazırlıksız ve teçhizatsız olarak kâfirlerin üstüne gitme durumu olunca, Allahu Teâlâ onlara, bir daha böyle yapmamalarını ve kâfirlere karşı mümkün olduğunca âlet, hazırlık ve kuvvet hazırlamalarını emretmiştir.

Kuvvet Nedir?

Burada "kuvvet"ten maksat, kuvvetin meydana gelmesine sebep olacak her şeydir. Âlimler bu hususta birkaç izah zikretmişlerdir:

1) Kuvvetten maksat hertürlü silâhtır.

2) Rivâyet edildiğine göre, Hz. Peygamber (s.a.s) minberde bu âyeti okudu ve اَلَا اِنَّ الْقُوَّةَ الرَّمْيُ *"Dikkat edin, burada kuvvet, 'atış' manasınadır"*[32] dedi. Hz. Peygamber (s.a.s) bunu, üç kere tekrar etti.

3) Bazıları, buradaki "kuvvet"in, "kaleler" manasına geldiğini söylemiştir.

4) Meânî âlimleri, "Evla olan, bu kelimeyi düşmana karşı harp etme hususunda, kuvvet elde edilecek her bir şeyi içine alan umumi bir manada anlamaktır. Binâenaleyh savaş ve cihadın âleti olan her şey, âyette bahsedilen "kuvvet"tendir. Hz. Peygamber (s.a.s)'in, *"Kuvvet, 'atış' manasınadır"* şeklindeki sözü, atmanın dışında kalan şeylerin nazar-ı dikkate alınmasına mani değildir. Nitekim Hz. Peygamber (s.a.s)'in, اَلْحَجُّ عَرَفَةٌ وَالنَّدَمُ تَوْبَةٌ *"Hacc, Arafat(ta vakfe)dir, pişmanlık da tevbedir"*[33] hadisi, bunların dışındakilerin nazar-ı dikkate alınmasına mânî değildir. Aksine bu, burada zikredilen şeylerin, yapılması gerekenlerin kıymetli bir parçası olduğunu

32 **Müslim**, İmaret, 167 (3/1522); **İbn Mâce**, Cihad, 19 (2/940).

33 **İbn Mâce**, Zühd, 30 (2/1420); Menâsik, 57 (2/1003).

gösterir" demişlerdir. İşte bu âyet, cihada ok, silâh temin ederek ve binicilikle atıcılığın öğretilmesi suretiyle savaşa hazırlanmanın farz olduğuna delâlet eder. Fakat bu, farz-ı kifâyelerdendir.

Ribat'ın Manası

"وَمِنْ رِبَاطِ الْخَيْلِ" sözündeki "ribât", "cephe karargâhında bulunan askerler ve hayvanlar" demektir veya "rabît" kelimesinin çoğuludur. Bu tıpkı, "fısal" kelimesinin, "fasîl" (sütten kesilmiş yavru) lafzının çoğulu olması gibidir. Bağlanıp beslenen atların, cihat âletlerinin en kuvvetlilerinden olduğunda şüphe yoktur. Rivâyet olunduğuna göre bir adam, **İbn Sîrîn**'e, "Falanca, malının üçte birini kalelerin (yapılmasında) kullanılması için vasiyet etti" dedi. **İbn Sîrîn:** "O parayla atlar satın alınır ve Allah yolunda bağlanıp beslenir, onlar üzerine binilip gaza edilir" dedi. Bunun üzerine o adam, "Fakat o, bunu kaleler için vasiyet etmiş" dedi. **İbn Sîrîn** de, "Kaleler, atlar demektir. Şairin şu şiirini hiç duymadın mı:

وَلَقَدْ عَلِمْتُ عَلَى تَجَنُّبِي الرَّدَى أَنَّ الْحُصُونَ الْخَيْلُ لَامَدَرُ الْقُرَى

"Andolsun ki ben, ölümden uzak durmam üzerine, (gerçek) kalelerin, kentlerin özlü çamurla yapılmış binaları değil, anıtlar olduğunu anladım" demiştir.

İkrime şöyle der: "Bu, dişi atların bağlanıp beslenmesidir." Bu, aynı zamanda **Ferrâ**'nın da görüşüdür. Bunun izahı şöyle yapılabilir: "Araplar, atlar tarlalarda bağlanıp beslendiğinde bunlara "rubut" derler. Bunun müfredi "rabît" şeklindedir. Bunun cem'i "ribât", cem-ü'l-cem'i ise "rubut" gelir. Binâenaleyh buradaki "ribât", Allah yolunda bağlanıp beslenen atlar demektir. Bunlar "dişi atlar" diye tefsir edilmiştir. Çünkü dişi atlar, yavrulamak suretiyle çoğaldıkları için, bunların bağlanıp beslenmesi daha uygundur. Dolayısıyla bunları bağlayıp beslemek, erkek atları bağlayıp beslemekten daha iyidir. Bunu **Vâhidî** rivâyet etmiştir.

Birisi şöyle diyebilir: Aksine bu kelimeyi, "erkek atlar" manasında anlamak daha münasip olur. Çünkü bu atları bağlayıp beslemenin gayesi, onlar üzerinde savaşmaktır. Düşmana hücumda, koşmada ve geri çekilmede, erkek atların daha kuvvetli olduğunda şüphe yoktur. Bu sebeple onlar üzerinde savaşmak daha kolay olur. Binâenaleyh âyetteki bu lafzı, "erkek atlar" manasına vermek gerekir, ikisi arasında bir çelişki söz konusu olunca, lafzı aslî manasına hamletmek gerekir. Bu da, kelimenin ister erkek, ister dişi olsun bağlanıp beslenen at manasına olmasıdır.

Kuvvetli Olmanın Faydaları

Daha sonra Cenâb-ı Hak, bu şeyleri hazırlamaya sebep olan şeyi de zikrederek, تُرْهِبُونَ بِهِ عَدُوَّ اللّٰهِ وَعَدُوَّكُمْ *"Ki bununla Allah'ın düşmanı ve sizin düşmanınız olanları korkutasınız"* buyurmuştur. Bu böyledir, çünkü kâfirler Müslümanların savaşa hazırlandıklarını, savaşa hazır beklediklerini ve bütün silâh ve aletleri tamamlamış olduklarını bildikleri zaman, onlardan korkup çekinirler. Bu korku şu gibi pek çok şeyi sağlar:

a) Kâfirler, İslam diyarına saldırmaya niyetlenemezler.

b) Onların korkuları şiddetli olunca, çoğu kez, kendiliklerinden cizye vermeyi kabul ederler.

c) Çoğu kez bu, onların iman etmelerine sebep olur...

d) Onlar, diğer kâfirlere yardım edemezler...

e) Bu, İslâm yurdunda ihtişam ve zînetin artmasına sebep olur.

Bilinmeyen Düşmanlar Kimlerdir?

Daha sonra Cenâb-ı Hak, وَاٰخَرِينَ مِنْ دُونِهِمْ لَا تَعْلَمُونَهُمْ اَللّٰهُ يَعْلَمُهُمْ *"Ve bunlardan başka, sizin bilmeyip de Allah'ın bildiği diğer (düşmanlarınızı)..."* buyurmuştur. Bu ifadeyle şu kastedilmiştir: Cihat, âlet ve teçhizatını çoğaltmak, düşman olduklarını bildiğiniz düşmanları korkuttuğu gibi, düşman olduklarını bilemediğiniz düşmanları da korkutur. Sonra bu ifadeyle ilgili olarak şu izahlar da yapılmıştır:

1) En doğru olan bu görüşe göre, bunlar yani düşman olduklarını bilmediğiniz bu kimseler, münafıklardır. Buna göre mana, "Savaş âlet ve teçhizatlarını çoğaltmak, kâfirlerin korkmalarını sağladığı gibi, münafıkların da korkarak dehşete kapılmalarını gerektirir.." şeklinde olur.

Şâyet, "Münafıklar, savaştan korkmazlar. O halde daha nasıl, sizin ileri sürmüş olduğunuz şey, onların korkmasını gerektirir?" denilirse, biz deriz ki: Bu korkutma işi, şu iki yöndendir:

a) O münafıklar, Müslümanların kuvvetini, âlet ve teçhizatının çokluğunu müşahede ettiklerinde, Müslümanların mağlup olacakları yolundaki ümit ve beklentileri sona erer. Bu da, o münafıkları, kalben kâfir olmayı terk etmeye ve samimi birer Müslüman olmaya sevk eder.

b) Müslümanlar arasına fesat ve tefrika sokma hususunda yollar ve çareler aramak, onlar arasında çeşitli musibet ve belâların meydana gelmesini bekleyip durmak, münafıkların âdetidir.. Binâenaleyh, münafıklar

Müslümanların son derece kuvvetlendiklerini görünce, onlardan korkarlar da, bu kötü fiillerini terk ederler.

2) **İbn Cüreyc**'in **Süleyman İbn Musa**'dan rivâyet ettiği şu husustur: "Bu (düşmanlıklarını bilemediğiniz) kimselerle, kâfir cinler kastedilmiştir. Rivâyet edildiğine göre, Hz. Peygamber (s.a.s) "وَاٰخَرِينَ مِنْ دُونِهِمْ لَا تَعْلَمُونَهُمُ اَللّٰهُ يَعْلَمُهُمْ" âyetini okumuş ve bunların cinler olduğunu söylemiş, daha sonra da, اِنَّ الشَّيْطَانَ لَا يُخَبِّلُ أَحَدًا فِي دَارٍ فِيهَا فَرَسٌ عَتِيقٌ *"Şeytan (cin), içinde soylu bir at bulunan bir evde, hiçbir kimseyi çarpamaz"* buyurmuştur. **Hasan el-Basrî** de: "Atın kişnemesi, cinleri korkutur" demiştir. Bu görüş, müşkillik arzetmektedir. Zira, cihat âlet ve teçhizatını çoğaltmanın, cinlerin korkutulmasında müessir olacağı düşünülemez...

3) Müslümana, kâfir düşman olduğu gibi; aynı şekilde Müslümana, bazen Müslüman da düşman olur. Binâenaleyh, Müslüman kimsenin durumu kuvvetli olur, silâhı da çok olursa, böylesi Müslümandan kâfir olan düşmanlar korktuğu gibi, ister kâfir ister Müslüman olsun, ona düşmanlıkta bulunan herkes korkar.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, وَمَا تُنْفِقُوا مِنْ شَيْءٍ فِي سَبِيلِ اللّٰهِ *"Allah yolunda ne harcarsanız..."* buyurmuştur. Bu tabir hem cihad, hem de diğer hayır yerlerine şamil olan genel bir kavramdır. "يُوَفَّ اِلَيْكُمْ" buyruğu hakkında **İbn Abbas:** "O infâkınızın ücreti size tastamam ödenir... Yani, Allah o infakınızın ücretini, âhirette boşa çıkarmayacağı gibi, dünyada da hemencecik bedelini verir" وَاَنْتُمْ لَا تُظْلَمُونَ "Sizlerin alacağı mükâfat noksanlaştırılmak suretiyle, zulme ve haksızlığa da uğratılmazsınız..." manasını vermiştir. **İbn Abbas,** bu tefsiri yapınca, bu manayı te'kid eden, اٰتَتْ اُكُلَهَا وَلَمْ تَظْلِمْ مِنْهُ شَيْئًا *"Bu iki bağ mahsulünü vermiş, bundan bir şeyi eksik bırakmamıştı" (*Kehf, 33) âyetini okumuştu.

وَاِنْ جَنَحُوا لِلسَّلْمِ فَاجْنَحْ لَهَا وَتَوَكَّلْ عَلَى اللّٰهِ اِنَّهُ هُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ ﴿٦١﴾

"Eğer (düşmanlar) barışa meyledlerlerse, sen de ona yanaş ve Allah'a güvenip dayan. Çünkü O, her şeyi hakkıyla işiten, kemâliyle bilendir" (Enfâl, 61).

Barış İsteyen Düşman ile Barış Yapınız

Bil ki Allahu Teâlâ, düşmanı korkutacak kuvvet ve üstünlüğü beyan edip açıklayınca, bundan sonra da, onların korkarak barışa yanaştıklarında, sulha meylettiklerinde, bu durumdaki hükmün, bu sulhü kabul etmek olduğunu beyân buyurmuştur. **Nadr** şöyle demektedir: "Arapçada, birisi birisine uyup onun sözünü dinlediğinde, "جَنَحَ الرَّجُلُ اِلَى فُلَانٍ وَاَجْنَحَ لَهُ" denilmektedir." Buna göre âyetin manası, "Eğer onlar sulha meylederlerse, sen de sulha yanaş..." şeklindedir. Âyette, "selm" ifadesine râci olacak zamir, kendisiyle (müennes olan) "fa'le" (yapmak, fiil) ve "cünha" (meyletmek, yanaşmak) kelimeleri kastedildiğinden, müennes getirilmiştir. Bu tıpkı, إِنَّ رَبَّكَ مِنْ بَعْدِهَا لَغَفُورٌ رَحِيمٌ *"Şüphesiz ki Rabbin, bunun ardından elbette bağışlayıcıdır, hakkıyla esirgeyicidir"* (A'râf, 153) âyeti gibidir. Cenab-ı Hak "مِنْ بَعْدِهَا" ifadesindeki zamir ile, مِنْ بَعْدِ فَعْلَتِهِمْ "Onların, bunu yapmalarından sonra..." manasını kastetmiştir."

Keşşâf sahibi ise, âyetteki "selm" kelimesinin zıddı olan "harb" kelimesinin müennes olmasından dolayı, müennes kabul edildiğini; nitekim şair:

اَلسِّلْمُ تَأْخُذُ مِنْهَا مَا رَضِيتَ بِهِ وَالْحَرْبُ تَكْفِيكَ مِنْ اَنْفَاسِهَا جُرَعُ

(Sen, barış halinden istediğini alırsın...) beytinde "minhâ"daki müennes zamiri "selm" hakkında kullanmıştır.

Âsım'ın ravisi **Ebu Bekr,** bu kelimeyi sîn'in kesresiyle "silm"; diğer kıraat imamları da sîn'in fethasıyla "selm" okumuşlardır ki, bu iki kullanılış da aynı manayadır.

Katâde bu âyetin Cenâb-ı Hakk'ın, *"Artık o müşrikleri, onları nerede bulursanız, öldürün"* (Tevbe, 5) ve *"Allah'a ...inanmayan ...kimselerle muharebe edin"* (Tevbe, 29) âyetleriyle neshedildiğini söylemişlerdir.

Bazıları da bu âyetin mensuh olmadığını; ancak ne var ki bu âyetin, kendisinde bir maslahat ve fayda bulunduğu zaman, sulhü emretmeyi ihtiva ettiğini söylemişlerdir. Binâenaleyh, imam (komutan) onlarla barış yapmanın faydalı olduğunu gördüğünde, yine de onlarla bir veya daha fazla yıl sürecek bir barış anlaşması yapması caiz değildir. (Kısa süreli anlaşmalar yapar.) Güç ve kuvvet müşriklerden yana ise, halifenin, Müslümanların yararına olmak üzere, onlarla on yıl sürecek bir barış anlaşması yapması caizdir. Ama, Hz. Peygamber'e ittiba ve iktida için, daha fazla süre için barış anlaşması caiz değildir. Zira Hz. Peygamber, Mekkelilerle on yıllığına

barış yapmıştı. Daha sonra o Mekkeliler, bu müddet bitmeden önce ahitlerini bozmuşlardı.

Cenâb-ı Hakk'ın, وَتَوَكَّلْ عَلَى اللهِ *"ve Allah'a güvenip dayan..."* buyruğuna gelince bu, "Sana, barışta bir yardım olsun ve o müşrikler ahitlerini bozup da vefâsızlık yaptıklarında sana yardım etsin diye, o müşriklerle yaptığın anlaşmalar hususunda işi Allah'a havale et" demektir. İşte bundan dolayı Cenâb-ı Hak, bu emri ile ahdi bozmanın yasaklığına dikkat çekmek için, إِنَّهُ هُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ *"Çünkü her şeyi hakkıyla işiten, kemâliyle bilen O'dur"* buyurmuştur. Zira Allah, kullarının saklayıp gizlediğini bilir, söyledikleri her şeyi işitir.

Mücâhid, bu âyetin **Kurayza** ve **Nadir** (Yahudileri) hakkında nazil olduğunu söylemiştir ki, âyetin onlar hakkında olması, zâhirinin umumi manası üzere bırakılmasına (alınmasına) mani değildir. Allah en iyi bilendir.

وَإِنْ يُرِيدُوٓا أَنْ يَخْدَعُوكَ فَإِنَّ حَسْبَكَ اللَّهُ هُوَ الَّذِيٓ أَيَّدَكَ بِنَصْرِهِ وَبِالْمُؤْمِنِينَ ﴿٦٢﴾ وَأَلَّفَ بَيْنَ قُلُوبِهِمْ لَوْ أَنفَقْتَ مَا فِي الْأَرْضِ جَمِيعًا مَّآ أَلَّفْتَ بَيْنَ قُلُوبِهِمْ وَلَٰكِنَّ اللَّهَ أَلَّفَ بَيْنَهُمْ إِنَّهُ عَزِيزٌ حَكِيمٌ ﴿٦٣﴾

"Eğer sana hilekârlık yapmayı isterlerse, muhakkak ki sana Allah yeter. O, seni yardımı ile ve mü'minlerle destekleyendir. O, onların gönüllerini sevgi ile birleştirmiştir. Sen, yeryüzündeki her şeyi toptan harcasan bile, yine de onların gönüllerini (böyle) birleştiremezdin. Fakat Allah onların aralarını bulup kaynaştırdı. Çünkü O, azîzdir, hakîmdir" (Enfâl, 62-63).

Düşmanın Hıyanet Kastı ile Barış İstemesi

Bil ki Allahu Teâlâ önceki âyette sulhu emredince, bu âyette de sulh hükümlerinden birini zikretmiştir. O da şudur: Onlar hilekârlık niyetiyle sulha yanaşırlarsa bile, o sulhu kabul etmek gerekir. Çünkü hükümler zahirî duruma göre verilir. Çünkü sulh, imandan daha kuvvetli ve önemli bir şey değildir. Biz "iman"a, bâtına değil de zâhire göre hükmettiğimize göre, bunda bu, haydi haydi olur. İşte bundan dolayı Allahu Teâlâ, "وَإِنْ

يُرِيدُوا" buyurmuştur. Bundan maksat, daha önce geçen *"Eğer barışa meyledlerse..."* buyruğunda zikredilen kimselerdir.

Buna göre şâyet, *"Eğer bir kavmin hainliğinden endişeye düşersen, evvelâ hak ve adalet üzere keyfiyeti kendilerine bildir ve ahitlerini* at" (Enfâl, 58), yani, "o ahdin bozulduğu ortaya çıktığında böyle yap" buyurmamış mıdır? Bu ise, bu âyette zikredilen hükme terstir?" denilir ise, biz deriz ki: "Hak Teâlâ'nın *"Eğer bir kavmin hainliğinden endişeye düşersen"* buyruğu, bu endişenin, çok güçlü emarelerle kuvvet kazanması halinde söz konusudur. Bu âyette bahsedilen hilekârlık ise, onların kalplerinde meydana gelen bir tür nifak ve yalan durumu ile ilgili olup, bu da, onların bir şerre niyetlendiklerine ve bir fitneyi uyandırmaya kastettiklerine delâlet eden bazı ipuçları ortaya çıkmadığı durumda söz konusudur. Aksine onların müşahede edilen halleri, anlaşmada sebat edeceklerini ve mücadeleyi bırakacaklarını göstermektedir.

Daha sonra Hak Teâlâ, bunun peşinden فَإِنَّ حَسْبَكَ اللهُ *"Muhakkak ki sana Allah yeter"* yani, "Allah sana kâfidir ve O, senin imdadına yetişir" buyurmuştur. "هٰذَا يَكْفِيني" ve "هٰذَا حَسْبِي" tabirleri aynı manaya gelir.

Allah'ın, Resûlü'nü Desteklemesi

هُوَ الَّذِي أَيَّدَكَ بِنَصْرِهِ *"O, seni yardımı ile destekleyendir"* buyruğu hakkında müfessirler şöyle demişlerdir: "Allah, Bedir Günü nusreti ile seni güçlendirip sana yardım etti." Ben derim ki: "Bu yardımı sırf Bedir Günü'ne hasretmek hatadır. Çünkü Hz. Peygamber (s.a.s)'in işi, hayatının başından vefatına kadar, her an ilâhî bir iş ve yüce bir tedbir ile olmuştur. Bu hususta mahlûkatın kesbinin bir tesiri yoktur.

Cenâb-ı Allah daha sonra, وَبِالْمُؤْمِنِينَ *"ve mü'minlerle (destekleyendir)"* buyurmuştur. **İbn Abbas** (r.a), bununla "Ensâr"ın kastedildiğini söylemiştir.

Eğer, "Cenâb-ı Allah, *"O, seni yardımı ile destekleyendir"* buyurmuş olduğuna göre, O'nun yardımının yanında, daha mü'minlere ne ihtiyaç vardır ki, bir de *"ve mü'minlerle"* buyurmuştur?" denilirse, biz deriz ki, "Destekleme ve kuvvetlendirme, ancak Allah tarafından olur. Fakat bu iki şekilde olur:

a) Malum ve alışılmış olan zâhirî sebepler vasıta kılınmaksızın yapılan.

b) Malum ve alışılmış sebepler vasıta kılınarak yapılan. Âyetteki, *"yardımı ile"* ifadesinden, bunlardan birincisi ve *"mü'minlerle"* ifadesinden, ikincisi kastedilmiştir.

Allah'ın, Mü'minlerin Kalplerini Birleştirmesi

Allahu Teâlâ daha sonra, Peygamber'i mü'minler ile nasıl destekleyip kuvvetlendirdiğini beyan buyurarak وَاَلَّفَ بَيْنَ قُلُوبِهِمْ لَوْ اَنْفَقْتَ مَا فِى الْاَرْضِ جَمِيعًا مَا اَلَّفْتَ بَيْنَ قُلُوبِهِمْ وَلٰكِنَّ اللّٰهَ اَلَّفَ بَيْنَهُمْ *"Sen yeryüzündeki her şeyi toptan harcasan bile, yine de onların gönüllerini (böyle) birleştiremezdin. Fakat Allah onların aralarını bulup kaynaştırdı"* buyurmuştur. Bu ifade ile ilgili birkaç mesele bulunmaktadır:

BİRİNCİ MESELE

Hz. Peygamber (s.a.s), son derece gururlu, kibirli ve geleneklerine şiddetli bir taassupla bağlı olan bir kavme gönderilmişti. Öyle ki, bir kabileden bir kimse, başka bir kabileden birisine bir tokat vursa, o adamın kabilesi kendisine vuranın kabilesiyle savaşır, böylece de onun intikamını alırlardı. Daha sonra ise onlar, bu hallerini tamamiyle terk ettiler. O derecede ki, onlardan bir kimse, babasını, oğlunu ve kardeşini dahi öldürebilecek hale geldi ve, Hz. Peygamber'e itaat etmede birleşerek bir araya geldiler, onun yardımcıları ve dostları oldular.

Bu âyette söz konusu edilenlerin, **Evs** ve **Hazveç** kabileleri olduğu da ileri sürülmüştür. Çünkü bu iki kabile arasında, şiddetli bir düşmanlık bulunuyordu. Bunlar, devamlı bir savaş halinde idiler. Ama, daha sonra bu amansız kin ortadan kalktı; böylece aralarında bir ülfet, bir muhabbet ve bir sevgi meydana geldi.. Binâenaleyh, bu şiddetli düşmanlığı silip götürmek, onu, kuvvetli bir sevgiye ve katıksız, tam bir ihlas haline dönüştürmek, ancak Allah'ın kâdir olabileceği şeylerdendir. Böylece bu durum, Hz. Muhammed (s.a.s)'in nübüvvetinin doğruluğuna dair apaçık bir mu'cize olmuş olur.

***İKİNCİ MESELE:* Kalplere Hükmetmek Allah'a Aittir**

Âlimlerimiz, kalbin halleri olan inançlar, iradeler ve kerâmetler gibi fiillerin tamamını Allah'ın yarattığına dair, bu âyetle istidlâl etmişlerdir. Bu böyledir, zira o ülfet, o sevgi ve o kuvvetli muhabbet, ancak iman etmek ve Allah'ın Resulü'ne (s.a.s) uymakla tahakkuk etmiştir. Binâenaleyh şâyet iman etme işi Allah'a ait bir fiil değil de, kulun fiili olsaydı o zaman bu imana dayanan muhabbet ve ülfetin de Allah'a ait bir fiil değil de kulun bir fiili olması gerekirdi. Halbuki bu, âyetin açık ve sarih beyanının aksine bir durum olur.

Kâdî ise şöyle demiştir: "Şâyet, Allah'ın an be an, her zaman tahakkuk eden lütufları olmasaydı, bu haller meydana gelmezdi. Binâenaleyh, işte o katıksız ihlâs, bu manada Allah'a izafe edilmiştir. Bunun bir benzeri de, sırf babasının yardımı ve kendisini terbiye etmesi sebebiyle meydana geldiği için, çocuğunun elde etmiş olduğu ilim ve edebin, onun babasına mal edilmesidir. İşte burada da böyledir."

Cevap: Sizin, bütün bu anlattıklarınız, âyetin zâhirî manasından dönmek ve sözü mecazî manasına hamletmektir. Hem, bütün bu lütuflar, mü'minler hakkında tahakkuk ettiği gibi, kâfirler hakkında da söz konusudur, tahakkuk eder. Binâenaleyh şâyet burada, lütufların dışında bir şey söz konusu olmasaydı, bu manaların mü'minlere tahsis edilmesinin bir manası olmazdı. Hem, aklî delil de bu âyetin zâhirini güçlendirmektedir. Bu böyledir, zira kalbin, nefrete karşılık rağbet ve arzu ile; ya da rağbete mukabil nefret ile vasfedilmesi mümkündür. Dolayısıyla, bu iki taraftan birinin diğerine üstün gelebilmesi için mutlaka bir müreccihin bulunması gerekir. Bu müreccih şâyet kul olursa, o zaman daha önceki taksimat tekrar söz konusu olur. Eğer müreccih Allah olursa, zaten elde etmek istediğimiz netice de budur.. Binâenaleyh böylece, âyetin sarih ifadesinin, aklî delilin sarahatiyle kuvvetlenmiş olduğu ortaya çıkar. O halde, **Kâdî**'nin bu konuda söylemiş olduğu şeylere ihtiyaç yoktur.

***ÜÇÜNCÜ MESELE:* Sevgi ve Nefretin Mahiyeti**

Bu âyet, Mekkelilerin İslâm'a girmelerinden ve Allah'ın Resûlü'ne tabi olmalarından önce, devamlı bir düşmanlık ve şiddetli muharebeler, savaşlar içinde bulunduğuna delâlet eder. Öyle ki onlar birbirlerini öldürüyorlar, baskınlar düzenliyorlardı.. Halbuki onlar, Allah'a, O'nun Peygamber'ine ve âhiret gününe iman edince, bu düşmanlıklar silindi, katılıklar ve sertlikler son buldu ve aralarında tam bir sevgi, müessir ve güçlü bir muhabbet meydana geldi.

Bil ki, bu konuda gerçek şudur: Sevgi, ancak bir hayrın ve bir kemâlin tahakkuk edeceği düşünüldüğü zaman meydana gelebilir. O halde sevgi, bu hususî düşünceye bağlı bir durumdur.. Binâenaleyh, her ne zaman böyle bir düşünce mevcut olursa, sevgi de tahakkuk etmiş, bulunmuş olur. Yine, her ne zaman kötülük ve kızgınlık, buğz düşünülürse, o zaman da nefret ve kin meydana gelmiş olur.

Sonra, hayırlar ve mükemmellikler iki kısma ayrılır:

a) Devamlı olup, değiştirmek, tebdil etmek gibi hususlardan uzak olan hayırlar ve kemâller... İşte bunlar, rûhanî kemâller ve ilâhî saadetlerdir.

b) Değişen, tebeddül eden kemâller. Bunlar da maddî kemaller ile bedenî mutluluklardır. Bunlar, tıpkı bir cıvanın bir halden başka bir hale geçmesi gibi, çok çabuk değişir ve tebeddül ederler. Mesela insan, **Zeyd** ile arkadaş olması sayesinde, büyük bir servete sahip olacağını düşünür ve onu sever. Fakat bilâhare, bu malı elde edemeyeceğini anlayınca da, ona buğzeder, muhabbet duymaz. İşte bundan dolayı, "Âşık ile maşuk arasında, çoğu kez aynı günde defalarca arzu ve nefret tahakkuk eder. Çünkü maşuk, âşıkı, malı için istemiştir. Halbuki bu iki husus da, değişmeye ve başka bir hale dönüşmeye müsaittir. Dolayısıyla, bu ikisi arasında meydana gelen sevgi ve düşmanlık, devamlı olmayıp, aksine çok çabuk kaybolan ve çok çabuk değişen şeyler olmuşlardır.

Bunu iyice kavradığın zaman biz deriz ki: Sevgi ve dostluğu gerektiren, eğer dünyevî hayırları, maddî mutlulukları elde etmek arzusu olursa, muhabbet, kemâli düşünmeye; kemâli düşünme de, o kemâlin tahakkuk etmesine tâbi olduğu için, bu dostluk ve sevgi hemen silinip gider ve hemencecik değişir. Binâenaleyh, böyle bir kemâl hemen silinip gittiği ve değiştiği için, bunun neticeleri de hızlı değişme ve çabucak kaybolma, başka hale dönüşme olur.

Ama, muhabbeti îcab ettiren şey, değişme ve kaybolmadan uzak, ayrıca da devamlı olan mükemmellikler fikri ve düşüncesi olursa, o sevgi de devamlı ve değişmez olur... Çünkü devamlılık ve değişmeme hususunda, neticenin (burada sevgi) durumu, illetin (burada, mükemmellikler düşüncesi) durumuna tâbi olur.. İşte, Cenâb-ı Hakk'ın, *"Dostlar o gün birbirine düşmandır. Takvâ sahipleri müstesnâ.."* (Zuhruf, 65) âyetinden maksat budur.

Bunu iyice kavradığın zaman, biz diyoruz ki: Araplar, Hz. Peygamber (s.a.s) gelmezden önce, mal, makam ve övünme peşindeydiler. Onların sevgileri, bu tür (dünyevî, maddî) sebeplere bağlı idi. İşte bundan dolayı da bu tür sevgi, çabuk silinip kayboluyor ve onlar, en ufacık bir sebepten dolayı dahi çeşitli harplerin ve fitnelerin içine düşebiliyorlardı. Fakat, Hz. Peygamber (s.a.s) gelip, onları Allah'a ibadet etmeye, dünyaya iltifat etmemeye ve âhirete yönelmeye çağırınca, onların düşmanlıkları ve sertlikleri silinip gitti ve onlar, birbiriyle ülfet eden, birbiriyle uyuşan kardeşler haline geldiler. Hz. Peygamber'in vefatından sonra, dünyevî hakimiyet onlara

açılıp, onlar da dünyayı elde etmeye yönelince, birbirleriyle savaşıp vuruşmaya başladılar. İşte, bu hususta üzerinde durulacak gerçek sebep budur.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, bu âyetini, إِنَّهُ عَزِيزٌ حَكِيمٌ *"Çünkü O, azîzdir, hakîmdir"* diye bitirmiştir.. Yani, "Kalplerde tasarruf edebilen; o kalpleri düşmanlık halinden dostluğa, nefretten rağbete dönüştüren kâhir ve kâdir; yaptığını son derece sağlam ve muhkem bir şekilde yapan hakîm O'dur. Yahut hakîm'in buradaki manası: "Kullarının faydasına ve isabetli tutuma göre hükmeden" demektir. Bu iki farklı tefsir, Cebr ve Kader telakkisindeki farklılıktan ileri gelmektedir.

يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ حَسْبُكَ اللَّهُ وَمَنِ اتَّبَعَكَ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ ﴿٦٤﴾ يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ حَرِّضِ الْمُؤْمِنِينَ عَلَى الْقِتَالِ إِنْ يَكُنْ مِنْكُمْ عِشْرُونَ صَابِرُونَ يَغْلِبُوا مِائَتَيْنِ وَإِنْ يَكُنْ مِنْكُمْ مِائَةٌ يَغْلِبُوا أَلْفًا مِنَ الَّذِينَ كَفَرُوا بِأَنَّهُمْ قَوْمٌ لَا يَفْقَهُونَ ﴿٦٥﴾

"Ey Peygamber! Sana da, mü'minlerden senin izince gidenlere de Allah yeter. Ey Peygamber! Mü'minleri harbe teşvik et. Eğer içinizden sabr ü sebata mâlik yirmi kişi bulunursa, onlar iki yüze galip gelirler. Eğer sizden yüz kişi olursa, kâfirlerden binini yener. Çünkü onlar, anlamayan bir güruhturlar" (Enfâl, 64-65).

Bil ki Allahu Teâlâ, düşmanlarının kurdukları hile ve tuzaklarına karşı, Peygamber'ine yardım edeceğini va'dedince; bu âyette de ona, her şeye karşı mutlak manada yardım ve muzafferiyet va'detmiştir. Mananın böyle olması halinde âyetlerde bir tekrar söz konusu olmaz. Çünkü, önceki âyette mana, "Eğer onlar, sana tuzak kurmak isterlerse, onların hakkından gelme hususunda Allah sana yeter" şeklinde iken, bu âyette ise mana, gerek dinî gerekse dünyevî olarak, ihtiyaç duyulan her hususa şamildir. Bu âyet, Bedir Savaşı'ndan az önce Beydâ'da nazil olmuştur.

Cenâb-ı Hakk'ın وَمَنِ اتَّبَعَكَ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ *"Mü'minlerden senin izince gidenlere de..."* ifadesiyle, Ensâr kastedilmiştir, **İbn Abbas** (r.a)'tan da şu rivâyet edilmiştir: "Bu âyet, **Hz. Ömer**'in Müslüman olması hakkında nazil olmuştur." **Saîd İbn Cübeyr** ise şöyle demektedir: "Hz. Peygamber'in davetiyle, otuz üç erkek ve altı kadın Müslüman olmuştu. Bunlardan sonra da, Hz.

Ömer Müslüman oldu. İşte bunun üzerine bu âyet nazil oldu." Müfessirler şöyle demişlerdir: Bu görüşe göre bu âyet, Hz. Peygamber'in emriyle, Medenî olan bir sûre içine yazılmış Mekkî bir âyettir. Âyetin tefsiriyle alâkalı olarak şu iki görüş ileri sürülmüştür:

a) Kelamın takdiri, اَللّٰهُ كَافِيكَ وَكَافِي اَتْبَاعِكَ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ "Allah, sana ve sana tâbi olan mü'minlere yeter, kâfidir" şeklindedir. **Ferrâ** şöyle demiştir: "Hasbüke" tabirindeki "kâf", cer; "men" kelimesi ise nasb mahallindedir. Buna göre, âyetin takdiri يَكْفِيكَ اللّٰهُ وَيَكْفِي مَنِ اتَّبَعَكَ "Allah sana ve sana tâbi olanlara yeter" şeklindedir. Nitekim şair de إِذَا كَانَتِ الْهَيْجَاءُ وَانْشَقَّتِ الْعَصَا فَحَسْبُكَ وَالضَّحَّاكَ سَيْفٌ مُهَنَّدٌ *"Savaş kopup barış bozulunca, işte o zaman, sana ve Dahhâk'a, keskinleştirilmiş kılıç (yardımcı olarak) yetecektir"* demiştir. Arapların çoğu, حَسْبُكَ وَاَخَاكَ "Sana ve kardeşine yeter..." demeyip, aksine onlar arasında mutat olan, "حَسْبُكَ وَحَسْبُ أَخِيكَ" şeklinde denilmesidir."

b) Takdirin, كَفَاكَ اللّٰهُ وَكَفَاكَ اَتْبَاعُكَ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ "Sana, Allah yeter; sana, mü'min olan etbâın, tabi olanların da yeter" şeklinde olmasıdır. **Ferrâ** şöyle demektedir: "Bu, bu hususta yapılan izahların en güzelidir. Yani, "Birinci görüşün, "Yardımcısı Allah olanın halinin, başkalarının yardımı sebebiyle artması veya eksilmesi imkânsızdır" şeklindeki bir mana ile de desteklenmesi mümkündür.." Hem, hükmü bunların toplamına nisbet etmek, bu toplamdan birinin bu işin meydana gelmesinde yeterli olmayacağı zannını uyandırır. Halbuki Allah, bundan münezzeh ve yücedir."

Buna şu şekilde cevap verilebilir: Her şey Allah'tandır. Ancak ne var ki, alışılmış sebeplere binâen meydana gelmeyen yardımlar bulunduğu gibi, alışılmış sebeplere binâen meydana gelen yardımlar da bulunmaktadır. İşte bu farktan dolayı, Cenâb-ı Hak mü'minlerin yardımına da itibar etmiştir.

Sonra da Allahu Teâlâ, "Her ne kadar sana, benim ve mü'minlerin yardımı yeterli ise de, senin buna ancak, mü'minleri savaşmaya teşvik etmen şartıyla güvenmen, itimat etmen gerekir. Zira ben, o mü'minlerin savaşta nefislerini ve mallarını harcamaları şartıyla sana yeterim" buyurmuştur. İşte bu sebepten dolayı da Cenâb-ı Hak يَا اَيُّهَا النَّبِيُّ حَرِّضِ الْمُؤْمِنِينَ عَلَى الْقِتَالِ *"Ey Peygamber, Mü'minleri harbe teşvik et!"* buyurmuştur. "Tahrîd" (teşvik etmek) kelimesi, Arapçada tıpkı (teşvik etmek) kelimesi gibi olup, manaları bir şeye teşvik ve terğib etmek demektir. **Zeccâc,** bu kelimenin iştikâkı hususunda, uzak ihtimal olan başka bir izahta bulunarak şöyle demiştir: "Arapçada "tahrid" kelimesi insanın, bir şahsı, yapmaması ve aykırı

davranması halinde, "hârid" olacağını bildiği bir şeye teşvik etmektir.." "Hârid", "neredeyse helak olacak olan kimse" demektir. Cenab-ı Hak bu sözüyle, Hz. Peygamber'in teşvik etmesinden sonra mü'min kimselerin savaşmamaları halinde, o mü'minlerin helâk olacaklarına işaret etmek istemiştir." Binaenaleyh **Zeccâc**'a göre "tahrîd" kelimesi, "hârid" (helâk olan) ve "harad" (halsiz ve perişan olma) kelimesinden iştikâk etmiştir.

Yirmi Mü'min İki Yüz Kâfiri Yenmelidir

Daha sonra Cenâb-ı Hak, إِنْ يَكُنْ مِنْكُمْ عِشْرُونَ صَابِرُونَ يَغْلِبُوا مِائَتَيْنِ *"Eğer içinizden sabr u sebata malik yirmi kişi bulunursa, onlar iki yüze galip gelirler"* buyurmuştur. Cenâb-ı Hak, bu âyet ile (yani bu haber cümlesi ile) bir durumu haber vermek istemeyip, aksine böyle yapmayı emretmek istemiştir. Cenâb-ı Hak sanki bu ifade ile, "Sizden yirmi kişi bulunursa, onlar savaşta sabr u sebat gösterip gayretli davransınlar. Böylece de iki yüz kişiyi yensinler" demek istemiştir. Bu tabir ile haber verme manasının murat edilmediğine şunlar delildir:

1) Eğer bu cümle ile, haber verme kastedilmiş olsaydı, o zaman, "Kâfirlerden iki yüz kişi asla, yirmi mü'mini yenemez" denilmesi gerekirdi. Bunun olamayacağı malumdur.

2) Allahu Teâlâ, *"Şimdi Allah sizden yükü hafifletti...."* (Enfâl, 66) buyurmuştur. Bu bir neshtir ve nesh, habere değil emre (hükümlere) uygun düşer.

3) Allahu Teâlâ, bundan sonraki âyetin sonunda, *"Allah, sabr u sebat edenlerle beraberdir"* (Enfal, 66) buyurmuştur. Bu ifade, savaşta sabr u sebat gösterme hususunda bir teşviktir. Binaenaleyh, her ne kadar bir haber lafzı ile gelmiş ise de, bu âyet ile bir emir manasının kastedildiği sabit olmuştur. Bu tıpkı *"Anneler çocuklarını iki tam yıl emzirirler"* (Bakara, 233) ve *"Boşanmış kadınlar kendi kendilerine üç hayız ve temizlenme müddeti beklerler"* (Bakara, 228) âyetlerinde olduğu gibidir. (Bunlardan maksat "emzirsinler" ve "beklesinler" diye emretmektir.)

(Tefsir ettiğimiz) bu ifade ile ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Âyetteki, *"Eğer içinizden sabr u sebata mâlik yirmi (kişi) bulunursa..."* ifadesi, Allahu Teâlâ'nın bu hükmü ancak, o kimselerin buna sabretmesi ve gücü yetmesi şartı ile vâcib kıldığına delâlet eder. Bu şart da ancak şu hususlar mevcut olduğunda gerçekleşmiş olur:

a) O kimsenin, güçlü kuvvetli olması.

b) Kalbinin cesaretli olması, korkak olmaması.

c) Ancak, ya taktik icabı geri çekilme veya diğer birliğe katılma maksadıyla geri çekilmesi hariç, savaştan kaçmaması. Çünkü Allah bu iki tür geri çekilişi, geçen âyetlerinde müstesna tutmuştur. Bu üç şart tahakkuk ettiğinde, bir mü'minin on kâfire karşı durabilmesi gerekir.

Bil ki bu mükellefiyet, Cenâb-ı Hakk'ın, önceki *"Ey Peygamber! Sana da, mü'minlerden senin izince gidenlere de Allah yeter"* buyruğundan ötürü güzel ve yerindedir. Binâenaleyh Cenâb-ı Hak, mü'minlere yetişeceğini ve onlara yardım edeceğini va'dettiğine göre, bu mükellefiyet kolay gelir. Çünkü Allah'ın kendisine yardım edeceğine garanti verdiği kimselere, bütün kâinatta yaşayanlar birleşseler, yine de eziyet edemezler.

***İKİNCİ MESELE:* Yirmi ve Yüz Sayılarını Zikretmenin Hikmeti**

Âyetteki, *"Eğer içinizden sabr u sebata mâlik yirmi kişi bulunursa, onlar iki yüze galip gelirler. Eğer sizden yüz kişi olursa, kâfirlerden binini yenerler"* buyruğunun neticesi, bir mü'minin, on kâfire karşı durmasının vâcip olduğunu belirtmeye varır. O halde bu kısa ifadeyi bırakıp da, âyetteki gibi uzun anlatımı tercih etmenin hikmeti nedir?

Buna şöyle cevap verilir: Âyetteki bu ifâde tarzı, vâkâya uygun olarak gelmiştir. Çünkü Hz. Peygamber (s.a.s), çeşitli seriyyeler gönderiyordu ve genel olarak seriyyedeki kimselerin sayısı yirmiden az, yüzden fazla olmuyordu. İşte bundan dolayı Cenâb-ı Hak, âyette bu iki sayıyı zikretmiştir.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Nâfî, İbn Kesir ve **İbn Âmir,** bunu tâ ile "in tekün", bundan sonraki fiili de aynı şekilde "ve in tekün" şeklinde okumuşlardır. **Ebu Amr,** birincisini yâ ile, ikincisini tâ ile okurken; diğer kıraat imamları her iki fiili de yâ ile okumuşlardır.

***DÖRDÜNCÜ MESELE:* Kâfirler Anlamayan Bir Güruhtur**

Allahu Teâlâ, bu galip gelişteki sebebi de, *"Çünkü onlar anlamayan bir güruhturlar"* diye beyan etmiştir. Bunu şu şekillerde izah ederiz:

Birinci şekil: Allah'a ve âhiret gününe inanmayan kimselere göre, sonsuz saadet ve sevinç, bu dünya hayatındakinden ibarettir. Böyle düşünen kimse, hiç şüphesiz dünya hayatı hususunda son derece cimri olur ve dünya hayatının zeval bulmasını istemez. Ama bu dünya hayatında bir saadetin

olmadığına, gerçek saadetin ve mutluluğun âhiret yurdunda olacağına inanan kimse, bu dünya hayatına aldırış etmez, ona iltifat etmez ve ona zerre kadar değer vermez. Böylece de cihada çok sağlam bir kalp ve kesin bir irade ile yönelmiş olur. Durum her ne zaman böyle olsa, bu şekildeki bir tek mü'min, önceki inançtaki pek çok kimseye mukavemet edebilir.

İkinci şekil: Kâfirler sadece kendi kuvvet ve saltanatlarına güvenirler. Müslümanlar ise, yalvarıp yakararak, Rablerinin yardımını dilerler. Kim böyle olursa, yardım ve muzafferiyet ona daha layık ve uygundur.

Üçüncü şekil: Bu izahı ancak riyazât ve mükâşefe ehli (tasavvufçular) anlarlar: Kendisinde ilim ve marifetullah bulunan kalp sahipleri, mahlukat karşısında çok heybetli görünürler. İşte bundan ötürü âlim bir kimse, güçlü ve küvetli, ama câhil insanlardan müteşekkil bir grup yanında bulunduğunda, o güçlü, kuvvetli ve câhil kimseler, bu âlim karşısında korkuya düşer, ona saygı ve ta'zim gösterip, ona hizmet ederler. Hatta diyoruz ki: Güçlü yırtıcı hayvanlar bile, bir insanı gördüklerinde ondan korkar ve ondan uzak durur. Bu heybetli oluş, ancak insanda akıl nurunun bulunması sebebiyledir. Yine hakim bir adamın kalbine marifetullahın nuru taht kurduğunda, bunun uzuvları güçlü kuvvetli olur. Kalbinde marifetullahın nuru tecelli ettiğinde çoğu kez daha önce yapamamış olduğu işleri yapabilecek güç ve kuvvete erişir. Bunu iyice anladığın zaman deriz ki: Mü'min bir insan, cihada yöneldiğinde sanki canını ve malını, Allah'ın rızasını elde etmek için harcamış gibi olur. Böylece de sanki o, Allah'ın celâlinin nûrunu müşahede eder, bunun peşi sıra kalbi güçlenir, rûhu kemale erer ve başka insanların yapamayacağı şeyleri yapar. İşte "mükâşefe" ile ilgili bütün bu haller, mü'min kimsenin, kâfirden daha kuvvetli olduğuna delalet eder. Eğer bu olmaz ise, bunun sebebi o ilâhi tecellinin insanın kalbinde nâdiren ve zaman zaman zuhûr etmesinden ötürüdür. Allah en iyi bilendir.

Yüz Mü'min İki Yüz Kâfiri Yenmelidir

اَلْـٰٔنَ خَفَّفَ اللّٰهُ عَنْكُمْ وَعَلِمَ اَنَّ فِيكُمْ ضَعْفًا ۚ فَاِنْ يَكُنْ مِنْكُمْ مِائَةٌ صَابِرَةٌ يَغْلِبُوا مِائَتَيْنِ ۚ وَاِنْ يَكُنْ مِنْكُمْ اَلْفٌ يَغْلِبُوٓا اَلْفَيْنِ بِاِذْنِ اللّٰهِ ۗ وَاللّٰهُ مَعَ الصّٰبِرِينَ ﴿٦٦﴾

"Şimdi Allah sizden yükü hafifletti. Bildi ki sizde bir bir zaaf var. O halde eğer içinizden sabırlı yüz kişi olursa, iki yüz kâfiri yenerler; eğer, sizden bin kişi olursa, iki bin kâfire, Allah'ın izniyle galebe çalarlar. Allah sabr u sebat edenlerle beraberdir" (Enfâl, 66).

Bu âyetle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Rivâyet olunduğuna göre Hz. Peygamber (s.a.s), on Müslümanı, yüz kişilik bir kâfir ordusuna karşı gönderiyordu. Nitekim **Hz. Hamza** (r.a)'yı, **Bedir Savaşı**'ndan önce, otuz süvari ile birlikte kâfir bir topluluğa gönderdi. Onları, **Ebu Cehil** üç yüz süvari ile karşıladı. Müslümanlar o kâfirlerle savaşmak istediler ama, **Hz. Hamza** onlara engel oldu. Yine Hz. Peygamber (s.a.s), **Abdullah b. Üneys** (r.a)'i, **Halid b. Safvan el-Hüzeli**'yi öldürmeye gönderdi. **Halid,** bir grup insan içinde bulunuyordu. Bundan dolayı **Abdullah** onu tanıyamadı, koşup, Hz. Peygamber (s.a.s)'e geri geldi ve: "Ey Allah'ın Resûlü, onu bana tavsîf et" dedi. Bunun üzerine Hz. Peygamber (s.a.s): *"Onu gördüğünde şeytanı hatırlarsın ve tüylerinin ürperdiğini hissedersin. Onun, benim için bir ordu topladığı haberini aldım. Git ve onu öldür"* buyurdu. **Abdullah** der ki: "Ben de o tarafa gittim. Ona yaklaşınca, içimde bir ürperti hissettim. O da benim için, "Bu adam da kim?" deyince, ben, "Bir Arap... seni ve ordunu duydum sana katılmaya geldim" dedim. Onun yanında gitmeye başladım. Bir fırsatını bulunca onu kılıcımla öldürdüm ve oradan hızla uzaklaşıp, Hz. Peygamber (s.a.s)'e gittim ve onu öldürdüğümü söyledim. Hz. Peygamber (s.a.s) de bana bir âsâ vererek, *"Bunu tut. Çünkü bu, kıyamet günü benimle senin aranda bir alâmet olacak"* buyurdu.

Burada Nesh Bulunup Bulunmadığı

Önceki âyetteki mükellefiyet Müslümanlara zor ve ağır gelince, Cenâb-ı Hak, bu âyetle Müslümanların üzerinden o yükü kaldırdı. **Atâ**'nın rivâyetine göre **İbn Abbas** (r.a) şöyle demiştir: "İlk emir inince, muhacirler niyazda bulunarak: "Ey Rabbimiz, biz açız; düşmanımız ise tok. Biz gurbetteyiz, düşmanımız ise yurdunda ve ailesi içinde. Biz memleketimizden, mallarımızdan ve çoluk çocuğumuzdan ayrı düşmüşüz, düşmanımız ise böyle değil" dediler. Ensar da: "Biz hem düşmanımızla uğraşıyoruz, hem

de din kardeşimiz olan muhacirlere yardım ediyoruz" dediler. İşte bunun üzerine, hükmü hafifleten bu âyet indi."

İkrime de şöyle der: "Müslümanların sayısı az iken, bir Müslüman on kâfire veya on Müslüman yüz kâfire karşı sabr u sebat göstermekle emrolunmuşlardı. Fakat Müslümanların sayısı çoğalınca, Cenâb-ı Hak, onlar hakkındaki bu hükmü hafifletti. İşte bundan ötürü **İbn Abbas:** "Üç kişiden kaçan mü'min, firar etmiş olmaz. Ama iki kâfirden kaçan, firâr etmiş sayılır" demiştir. Velhasıl âlimlerin çoğu, *"Şimdi Allah sizden yükü hafifletti.."* âyetinin, önceki âyeti neshettiğini söylemişlerdir. **Ebû Müslim el-İsfehânî** ise, bunu nesih saymamıştır. **Ebu Müslim**'in görüşü şu şekilde izah edilir: Allahu Teâlâ, bir önceki âyette, *"Eğer sizden sabr u sebata mâlik yirmi kişi bulunursa, onlar iki yüz kâfire gâlip gelirler"* buyurmuştur. Farzet ki biz bu haber cümlesini (galip gelsin manasında) bir emir sayıyoruz. Fakat bu emir, o yirmi kişinin, iki yüz kâfire karşı koymaya sabredebilmeleri şartına bağlıdır. *"Şimdi Allah sizden yükü hafifletti"* âyeti ise, bu şartın bunlarda mevcut olmadığına delâlet eder. Binâenaleyh bunun neticesi şu olur: Önceki âyet, o hususî ve belli şart bulunduğunda, o hükmün sâbit olacağına delalet eder. Bu âyet ise, o şartın bu bahsedilen cemaatte bulunmadığına delâlet eder. İşte bu sebeple de o hüküm, bunlar için söz konusu olmamış olur. Böyle olması halinde de asla bir nesh tahakkuk etmiş olmaz. Eğer diğer âlimler: "Âyetteki, *"Eğer sizden, sabr u sebata malik yirmi kişi bulunursa, onlar iki yüz kâfire gâlip gelir"* ifadesi, "içinizde, iki yüz kâfire karşı koymaya sabreden yirmi kişi bulunsun" manasındadır. Bu manaya göre, bunda bir neshin olmuş olması gerekir" derlerse, biz deriz ki: Bu âyetten muradın, "Eğer sizden, iki yüz kişiye karşı koyacak, sabırlı yirmi kişi bulunursa, o iki yüz kişiye karşı cihat etsinler" şeklinde bir mana olduğu niçin söylenemesin? Netice olarak âyetin lafzı, bir haber cümlesi şeklindedir. Biz âyetin zâhirine muhalefette bulunarak, onun emir manasında olduğunu söyledik. Ama şart nazar-ı dikkate alındığında, bu ifadeyi zâhirine göre anlarız. Buna göre bu kelamın takdiri, إِنْ حَصَلَ مِنْكُمْ عِشْرُونَ صَابِرُونَ فِى مُقَابَلَةِ الْمِائَتَيْنِ فَلْيَشْتَغِلُوا بِجِهَادِهِمْ "Eğer sizden, iki yüz kişiye mukavemet edebilecek sabırda yirmi kişi bulunursa, onlar, o iki yüz kâfire mukavemet etsinler" şeklindedir. Bunun manasının böyle olması halinde de, nesh söz konusu olmaz.

Buna karşılık eğer o âlimler, *"Şimdi Allah sizden (yükü) hafifletti"* âyeti bu mükellefiyetin, onlara daha önce yönelmiş olduğu hissini vermektedir"

derlerse, biz deriz ki: "Hafifletme" lafzının, daha önce ağır bir mükellefiyetin bulunduğuna delâlet ettiğini kabul etmiyoruz. Çünkü Arapların âdeti, bu gibi ifadeleri de "bir ruhsat" manasına kullanmaktır. Bu tıpkı, Cenâb-ı Hakk'ın, hür bir erkeğe, bir câriyeyi nikahlama ruhsatı verdiği âyetindeki, *"Allah sizden hafifletmek ister..."* (Nisa, 28) ifadesi gibidir. Burada bir nesh söz konusu değildir. Bu, hür kadınlarla evlenme gücüne sahip olmayan hür erkeklerin, câriyelerle evlenebileceklerini ifade etmektedir. İşte (tefsir ettiğimiz) bu âyette de böyledir.

Sözün özü şudur: O yirmi kişi, bu sabır şartı kendilerinde tahakkuk ettiği bir yerde idiler. Binâenaleyh bu mükellefiyet, onlara vacip olmuştur. Bundan dolayı, Cenâb-ı Hak, o şartın bunlar hakkında bulunmadığını ve bunların içinde onu yapamayacak zayıf kimselerin bulunduğunu beyân edince, onlar bu sıkıntıdan kurtuldular. İşte bundan dolayı haklarında, *"Şimdi Allah sizden yükü hafifletti"* denilmesi doğru oldu. Allahu Teâlâ'nın bunu, önceki âyetin hemen peşinden getirmesi de, burada bir nesh olmadığına delâlet eder. Çünkü nesheden âyeti, mensûh âyetle peş peşe getirmek câiz değildir.

Şâyet o âlimler, "Nâsih ve mensûh meselesinde nazar-ı dikkate alınan, o âyetlerin okunuş sıraları (Kur'an'da yer alış sıraları) değil, nâzil oluş sıralarıdır. Çünkü âyet okunuşta bazen önde yer alır, bazen sonda yer alabilir. Baksana, kocası ölmüş kadının iddeti hakkındaki nâsih âyet, (Kur'an'da) mensûh âyetten önce yer almıştır" derlerse, biz deriz ki: Nâsih âyetin, mensûh âyetle bir arada bulunması caiz olmadığına göre, bunun okunurken de (yani Kur'an'daki sırasıyla da) caiz olmaması gerekir. Meğer ki kesin bir sebep ve delil bulunsun. Siz ise böyle bir delil getirmiyorsunuz. Sizin, kocası ölmüş kadının iddeti ile ilgili nâsih âyetin, mensûhtan önce yer aldığından bahseden sözünüze gelince, biz deriz ki: **"Ebu Müslim,** Kur'an'da neshin olduğunu hiç kabul etmiyor. Binâenaleyh bu sözle, onu susturmak nasıl mümkün olur?" İşte **Ebu Müslim**'in görüşünün izahı budur.

Ben de derim ki: Eğer **Ebu Müslim**'den önce, mutlak manada bu neshin mevcud olduğunda ümmetin bir icması varsa, bu hususta hiçbir söz söylenemez. Yok eğer böyle bir icma tahakkuk etmemiş ise, **Ebu Müslim**'in görüşü sahih ve güzeldir.

***İKİNCİ MESELE:* Allah'ın Cüz'iyyatı Bilmesi**

Hişam, âyetteki, *"Şimdi Allah sizden yükü hafifletti. Bildi ki hiç şüphesiz sizde bir zaaf var"* ifadesini, Hak Teâlâ'nın cüz'iyyatı (teferruatı) ancak,

onlar var olurken bilebildiğine delil getirerek şöyle demiştir: "Bu ifade, "Allah, şu anda içinizde zayıfların olduğunu bildi,." demektir. Bu ise, Allah'ın, onların içlerinde zayıfların bulunduğunu ancak o vakitte bildiğini gösterir." Kelamcılar, **Hişam**'ın bu görüşüne şu şekilde cevap vermişlerdir: "Bu âyet, "Allahu Teâlâ, bir şey henüz meydana gelmeden, onu meydana gelmiş ve olmuş olarak değil, meydana gelecek bir şey olarak bilir. Ama o iş meydana gelip olurken de, onun meydana gelmiş olduğunu bilir. Binâenaleyh âyetteki, *"Şimdi Allah sizden yükü hafifletti. Bildi ki hiç şüphesiz sizde bir zaaf var"* buyruğunun manası, "şu anda onun olup bittiğine dâir ilim tahakkuk etti. Daha önce var olan bilgi ise, o şeyin olacağı ve meydana geleceğine dair olan bilgi idi" şeklindedir."

ÜÇÜNCÜ MESELE

Âsım ve **Hamza,** bu kelimeyi hem bu âyette, hem de Rûm Sûresi'nde (54. âyette) dâd harfinin fethası ile; diğer kıraat imamları ise, her iki yerde dâd'ın zammesi ile, "du'fen" şeklinde okumuşlardır ki, her iki kıraat de, sahih iki kullanış şeklidir. "Da'f" ve "du'f" kelimeleri, tıpkı "meks" ve "muks" gibidir. **Hafs,** bu kıraatte **Âsım**'a muhalif olarak, her iki âyette de kelimeyi zamme ile okumuş ve: "Bunun dışında, Kur'an'ın hiçbir âyetinin kıraatinde **Âsım**'a muhalefet etmedim" demiştir.

***DÖRDÜNCÜ MESELE:* Mü'minin Kâfirden Kaçması Haramdır**

Bu âyetin gereğine göre, üzerine mükellefiyetin bina edildiği şey, ister köle ister hür olsun, iki müşrike karşı duran her baliğ ve mükellef Müslümanın, elinde savaşabileceği bir silâhı bulunduğu müddetçe, onlardan kaçmasının haram olmasıdır. Ama elinde savaşabileceği bir silâhı kalmaz ise, o zaman kaçabilir. Eğer o Müslümana karşı üç kâfir savaşıyorsa, onun kaçması helâldir ama, sabretmesi daha güzeldir. **Vâhidi, "Bâsit"** adlı eserinde şunu rivâyet etmiştir: "Komutanları sırayla, **Zeyd b. Hârise, Ca'fer b. Ebû Talib, Abdullah b. Revâhâ** olan üç bin kişilik Mu'te Ordusu, iki yüz bin kişilik müşrik (Bizans) ordusuna karşı durmuştur. Bunların yüz bini Rumlardan, yüz bini de Araplaşmış kimselerden idi. Bu Araplaşmış olanlar, **Lahm** ve **Cüzâm** kabileleridir."

BEŞİNCİ MESELE

Âyetteki, *"Allah'ın izniyle"* ifadesinde, bu galibiyetin ancak Allah'ın izniyle olabileceği izah edilmiştir. Bu ifadedeki "izin" kelimesi ile "irade" manası

kastedilmiştir. Bu da biz (Ehl-i sünnetin), fiillerin yaratılması ve bütün işlerin irâde edilmesinin Allah tarafından olduğu görüşümüze delâlet eder.

Bil ki Allahu Teâlâ, âyetini, وَاللّٰهَ مَعَ الصَّابِرِينَ *"Allah sabr u sebat edenlerle beraberdir"* buyruğu ile tamamlamıştır. Bununla, bir önceki âyetindeki, *"Eğer içinizden sabr u sebata malik yirmi kişi bulunursa, onlar iki yüz kişiye galip gelirler"* ifadesi ile anlatılan sabr u sebata mâlik kimseler kastedilmiştir. Böylece Cenâb-ı Allah, bu âyetin sonunda kendisinin sabredenlerle birlikte olduğunu bildirmiştir ki bu, "O yirmi kişi eğer sabreder ve düşmana karşı sebat gösterirlerse, benim yardımım ve muvaffak kılmam onlarla beraberdir" manasına gelir. Bu da, **Ebu Müslim**'in görüşünün doğruluğuna delâlet eder. **Ebu Müslim**'in görüşü, bu hükmün mensûh olmayıp, aksine bu şekliyle sâbit olduğudur. Çünkü o yirmi kişi, eğer iki yüz kişiye karşı koyabilirlerse, o hüküm devam ediyor demektir. Yok eğer buna kâdir olamazlarsa, bu âyetteki hüküm ortadan kalkmış demektir.

مَا كَانَ لِنَبِيٍّ اَنْ يَكُونَ لَهٗٓ اَسْرٰى حَتّٰى يُثْخِنَ فِى الْاَرْضِ ۭ تُرِيدُونَ عَرَضَ الدُّنْيَا ۖ وَاللّٰهُ يُرِيدُ الْاٰخِرَةَ ۭ وَاللّٰهُ عَزِيزٌ حَكِيمٌ ﴿٦٧﴾ لَوْلَا كِتٰبٌ مِنَ اللّٰهِ سَبَقَ لَمَسَّكُمْ فِيمَآ اَخَذْتُمْ عَذَابٌ عَظِيمٌ ﴿٦٨﴾ فَكُلُوا مِمَّا غَنِمْتُمْ حَلٰلًا طَيِّبًا ۠ وَاتَّقُوا اللّٰهَ ۭ اِنَّ اللّٰهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ ﴿٦٩﴾

"Hiçbir peygamberin yeryüzünde ağır basıp (harp edip) zaferler kazanıncaya kadar, esirler alması vâki olmamıştır. Siz geçici dünya malını arzu ediyorsunuz. Halbuki Allah âhireti ister. Allah azîzdir, hakîmdir. Eğer Allah'ın geçmiş bir hükmü olmasaydı, aldığınız şeyde size herhalde büyük bir azap dokunurdu. Artık elde ettiğiniz ganimetlerden helal ve hoş olarak yiyin. Allah'a itaatsizlikten sakının. Şüphesiz ki Allah gafûrdur, rahîmdir" (Enfâl, 67-69).

Bil ki âyetin gayesi, Hz. Peygamber (s.a.s)'e cihat ve savaşın bir diğer hükmünü öğretmektir. Bu âyetle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE: **Âyetteki Farklı Kıraatler**

Ebu Amr, tâ ile buradaki fiili, "en tekûne"; diğer kıraat imamları ise yâ ile, "en yekûne" şeklinde okumuşlardır. **Ebu Amr**'ın bunu tâ ile okumasının

sebebi, "esra" kelimesinden ötürüdür. Çünkü "esrâ" (esirler) kelimesi ile erkek esirler kastedildiği için müzekkerlik kastedilir ise de bu, lafız olarak müennestir. (Onun için fiil de müennes kılınmıştır.)

Yâ ile okunmasına gelince, bunun sebebi şudur:

a) Fiil önce zikredilmiştir.

b) "Esrâ" kelimesi mana bakımından müzekkerdir.

c) Burada fiil ile fail arasına bir fasıla (başka bir kelime) girmiştir. Bu üç sebepten her biri mevcut olduğu için, fiili müzekker getirmek gerekir. Bu tıpkı senin جَاءَ الرِّجَالُ "Adamlar geldi", حَضَرَ قَبِيلَتُكَ "Kabilen hazır oldu"; حَضَرَ الْقَاضِيَ امْرَأَةٌ "Kadıya bir kadın geldi" cümlelerinde olduğu gibidir. O üç sebep bir araya gelince fiili müzekker olarak getirmek daha evlâ olur.

Keşşâf sahibi şöyle demiştir: "Âyetteki "لِنَبِيٍّ" kelimesi, marife olarak "لِلنَّبِيِّ" şeklinde; "esrâ" kelimesi, "usârâ" şeklinde; "yushine" kelimesi şeddeli olarak "yüsahhine" şeklinde de okunmuşlardır."

İKİNCİ MESELE: **Bedir Esirleri**

Rivâyet olunduğuna göre, Hz. Peygamber (s.a.s)'in yanına, içlerinde amcası **Abbas** ile **Akîl b. Ebu Talib**'in bulunduğu Bedir Esirleri, yetmiş esir getirildi. Bunun üzerine Hz. Peygamber (s.a.s), bu esirler hakkında **Hz. Ebu Bekir** ile istişare edince o, "Bunlar senin kavmin ve akrabalarındır. Onları hayatta bırak. Belki Allah onlara tevbe nasip eder. Onlardan, ashabına güç ve kuvvet kazandıracak fidye al" dedi. **Hz. Ömer** de bunun üzerine ayağa kalktı ve, "Onlar seni yalanladılar ve seni yurdundan çıkardılar. Binâenaleyh onları öne çıkar ve boyunlarını vur. Çünkü onlar küfrün ileri gelenleridir. Üstelik Allah seni fidye almaktan müstağni kılmıştır. Bundan dolayı **Hz. Ali**'ye **Akîl**'i, **Hz. Hamza**'ya **Abbas**'ı, bana da akrabam olan falancayı öldürme müsaadesi ver de, onların boyunlarını vuralım" dedi. Hz. Peygamber (s.a.s) de: *"Allah birtakım insanların kalplerini yumuşatır ve onların kalpleri sütten daha yumuşak olur. Yine Allah birtakım kimselerin kalplerini sertleştirir ve onların kalpleri taştan daha sert olur. Ey Ebu Bekir, sen tıpkı Hz. İbrahim gibisin. Çünkü O, "Kim bana uyarsa işte o, bendendir. Kim de bana karşı gelirse, (ey Rabbim) sen gafûr ve rahîmsin"* (İbrahim, 36) *demişti. Yine "Sen tıpkı Hz. İsa gibisin. Zira o, "Eğer kendilerine azap edersen şüphe yok ki onlar senin kullarındır. Eğer onları yarlığarsan, mutlak gâlip ve yegâne hüküm ve hikmet sahibi olan da, hakikaten sensin sen!.."* (Maide, 118); *Ey Ömer, sen de tıpkı Hz. Nuh gibisin; zira o, şöyle demişti: "Ey Rabbim,*

yeryüzünde kâfirlerden yurt tutan hiçbir kimse bırakma!" (Nûh, 26); *"Keza sen, Musa gibisin, çünkü O, "Sen onların mallarını yok et ey Rabbimiz, kalplerini şiddetli sık ki onlar o çetin azâbı görecekleri zamana kadar iman etmeyeceklerdir"* (Yunus, 88) *demiştir..."* buyurdu. Neticede, Allah'ın Resûlü, **Hz. Ebu Bekir**'in görüşüne meyletti. Rivâyet olunduğuna göre Hz. Peygamber **Hz. Ömer'e** "Ey **Ebâ Hafs** dedi -bu ona künyesiyle ilk hitap edişi idi-; *"sen bana amcam, Abbas'ı öldürtmemi mi teklif ediyorsun?..."* dedi. Bunun üzerine **Hz. Ömer:** "Vay Ömer'in haline, anası ona ağlasın, onu kaybetsin!" demeye başladı. Rivâyet olunduğuna göre **Abdullah İbn Revâha** da, o esirlerin, odunu bol bir ateş üzerinde yakılmalarını teklif etti de, bunun üzerine **Abbas** ona: "Sen, sıla-i rahmi kestin" dedi.

Yine rivâyet olunduğuna göre Hz. Peygamber (s.a.s), *"onlardan fidye almadan veya boyunlarını vurmadan hiçbirini bırakmayın!"* dedi. **İbn Mes'ûd** diyor ki: "Ben **Süheyl İbn Beydâ** hariç. Zira ben onu, Müslüman olduğunu söylerken duydum..." dedim. Bunun üzerine Allah'ın Resûlü sustu, benim de korkum şiddetlendi. Daha sonra da Allah'ın Resûlü, *"Süheyl İbn Beydâ hariç!"* dedi..." **Ubeyde es-Selmanî**'den de, Allah'ın Resûlü'nün, ashabına şöyle dediği duyuldu: *"İsterseniz onları öldürünüz; isterseniz, onlardan fidye alırsınız, fakat sizden de onların sayısınca şehit düşer."* Bunun üzerine ashâb, "Hayır, biz fidye alırız" dediler. (Böyle diyenler), Uhud'da şehit oldular. Esirlerin fidyesi yirmi; Abbas'ın fidyesi ise kırk okiyye idi. **Muhammed İbn Sîrîn**'den, onların fidyelerinin yüz okiyye olduğu rivâyet edilmiştir. Bir okiyye, kırk dirhem (gümüş) veyahut da altı dinar (altın)dır. Rivâyet olunduğuna göre ashâb fidyeyi alınca, işte bu âyet-i kerime nazil oldu. Bunun üzerine **Hz. Ömer,** Allah'ın Resûlü'nün yanına girdi; bir de ne görsün, Allah'ın Resûlü ve **Ebu Bekir** ağlıyorlar!.. Bunun üzerine **Hz. Ömer,** "Ya Resûlallah, bana söyle bakalım.. Eğer ağlayabilirsem ağlayayım.. Yok, ağlayamazsam, ağlamaya çalışayım..." dedi. Buna karşılık Hz. Peygamber: *"Ben, ashabımın fidye almasından dolayı onlara ağlıyorum."* Yakınındaki bir ağacı kastederek, *"Bana, onların azabı şu ağaçtan daha yakın olarak gösterildi. Şâyet bir azap inecek olsaydı, Ömer ve Sa'd İbn Muâz hariç, hiç kimse kurtulamazdı"* dedi. İşte, bu âyetin sebeb-i nüzulü hakkındaki söz bundan ibarettir.

***ÜÇÜNCÜ MESELE:* Hz. Peygamber'in İsmet Vasfına Haksız Yere İtiraz**

Peygamberlerin ismet sıfatı hakkında ileri geri konuşup, bunu kabul etmeyenler, birkaç yönden bu âyete tutunmuşlardır:

1) Hak Teâlâ'nın, *"Hiçbir peygamberin yeryüzünde ağır basıp (harp edip) zaferler kazanıncaya kadar, esirler alması vaki olmamıştır."* buyruğu esir almanın Allah tarafından yasaklanmış olduğu hususunda sarîh bir ifadedir. Ama, bu savaşta esirler alınmıştır. Burada esirler alındığına da, şu iki husus delâlet etmektedir:

a) Hak Teâlâ'nın bu âyetten sonra gelen, *"Ey Peygamber, ellerinizdeki esirlere de ki..."* (Enfâl, 70) buyruğudur.

b) Bahsettiğimiz rivâyetler, Hz. Peygamber (s.a.s)'in o kâfirleri öldürmeyip, aksine onları esir edindiğine delâlet eder. Binâenaleyh, işte bu bakımdan, Peygamber için bir günah söz konusudur.

2) Allahu Teâlâ, gerek Hz. Peygamber'e, gerekse Bedir'e katılan ashabının tamamına, kâfirleri öldürmelerini emretmiştir. Bu da Cenâb-ı Hakk'ın, *"hemen vurun boyunlarının üstüne, vurun onların her bir tarafına..."* (Enfâl, 12) ifadesidir. Halbuki, emrin zâhiri vücûb ifade eder. Binâenaleyh, onlar öldürmeyip, onları esir edinince, bu esir alma işi bir günah olmuş oldu.

3) Hz. Peygamber (s.a.s), fidye alınmasına hükmetmiştir. Halbuki, fidye almak da masiyettir. Fidye almanın masiyet olduğuna şu iki husus delâlet eder:

a) Cenâb-ı Hakk'ın, *"Siz geçici dünya malını arzu ediyorsunuz. Halbuki Allah âhireti ister"* buyruğudur. Müfessirler bu âyette geçen "arada'd-dünya" tabiriyle fidye almak manasının kastedildiği hususunda ittifak etmişlerdir.

b) Cenâb-ı Hakk'ın, *"Eğer Allah'ın geçmiş bir hükmü olmasaydı, aldığınız şey yüzünden size herhalde büyük bir azap dokunurdu"* buyruğudur. Halbuki, yine müfessirler bu âyette geçen "aldığınız" (فِيمَا اَخَذْتُمْ) sözüyle, o fidyenin murat edildiği hususunda ittifak etmişlerdir.

4) Hz. Peygamber (s.a.s) ile **Ebu Bekir** ağlamışlardır. Halbuki Hz. Peygamber (s.a.s), sırf fidye alınmasına hükmettiğinden dolayı ağladığını açıkça belirtmiştir. İşte bu da, bunun bir günah olduğuna delâlet eder.

5) Hz. Peygamber (s.a.s), *"Bu azabın inmesi yaklaşmıştır. Şâyet inseydi, ondan sadece Ömer kurtulurdu"* buyurmuştur. Bu da, bir günahın söz konusu olduğuna delalet eder. İşte, peygamberlerin ismet sıfatına ta'n eden kimselerin, bu âyete tutunarak yapmış oldukları izahın tamamı budur.

Bunların ileri sürmüş olduğu izahların birincisine şu şekilde cevap verilir: Cenab-ı Hakk'ın, مَا كَانَ لِنَبِيٍّ اَنْ يَكُونَ لَهُ اَسْرٰى حَتّٰى يُثْخِنَ فِى الْاَرْضِ *"Hiçbir peygamberin yeryüzünde ağır basıp (harp edip) zaferler kazanıncaya*

kadar, esirler alması vâki olmamıştır" buyruğu, esir almanın meşru olduğuna; ancak ne var ki bunun, daha önce yeryüzünde ağır basma, hakimiyet kurma şartına bağlı olduğuna delâlet eder. Âyetteki "hatta yüshine" tabiriyle öldürmek ve şiddetli bir korku salmak manası kastedilmiştir. Sahâbenin Bedir Savaşı'nda büyük bir müşrik kitlesini öldürdüğü hususunda şüphe yoktur. Yeryüzünde hakimiyet kurmanın şartı, insanların, müşriklerin tamamını öldürmek değildir. Sonra ashâb, bu kadar kimseyi öldürdükten sonra bir grubu esir almıştır. Halbuki âyet, yeryüzünde hâkimiyet kurduktan sonra esir almanın caiz olduğuna delâlet eder. Binâenaleyh bu âyet, ihtiva ettiği hükme göre, esir almanın caiz olduğuna apaçık bir delâletle delâlet etmiş olur. Bu sebeple esir almanın bir günah ve masiyet olduğu hususunda, nasıl olur da bu âyete tutunulabilir? Bu görüş, Cenâb-ı Hakk'ın, *"Nihâyet onları mecâlsiz bir hâle getirdiğiniz zaman artık bağı sıkı tutun. Sonra ise ya karşılıksız, veya fidye karşılığı salıverin"* (Muhammed, 4) âyetiyle de kuvvetlenmektedir.

Bu durumda, şâyet onlar: "Sizin açıklamanıza göre âyet, esir edinmenin caiz olduğuna delâlet eder. Halbuki, caiz ve meşru olanı yapmaya, herhangi bir cezanın terettüp etmesi uygun düşmez. Binâenaleyh daha niçin Cenâb-ı Hak, bundan sonra cezaya delâlet eden şeyi zikretmiştir?" derlerse, biz deriz ki:

Bu hususdaki izah şudur: Yeryüzünde ağır basıp hakimiyet kurmak, belli, muayyen bir kaideye bağlı değildir. Aksine bundan maksat, kâfirlerin kalplerine korku salacak ve onları, bir daha mü'minlerle savaşmaya cür'et ettirmeyecek bir derecede, çokça öldürmektir. Öldürme işinin bu belirli noktaya ulaşması ise, hiç şüphesiz, içtihada bırakılmış bir meselede dir. Belki de, Hz. Peygamber (s.a.s), zann-ı gâlip ile, o savaşta meydana gelmiş olan öldürmenin, aslında durum öyle olmadığı halde, bu maksadın tahakkuku için kâfi geldiğine hükmetmiştir! Binâenaleyh bu, hakkında nass bulunmayan bir mesele hususunda, yapılan içtihadda meydana gelmiş olan bir hata olmuş olur. Halbuki, "Ebrârın (iyi kulların) hasenatı, mukarreblerin (Allah'a en yakın kulların) seyyieleri, günah ve kusurları gibidir." Binâenaleyh, aslında kesinlikle bir günah ve masiyet bulunmadığı halde, işte bu sebepten dolayı, bu söze bir cezanın terettüp etmiş olması yerinde ve uygundur.

Onların ikinci izahlarına da şu şekilde cevap verebiliriz: Cenâb-ı Hakk'ın, *"vurun boyunlarının üstüne..."* (Enfâl, 12) emrinin zâhiri, bu hitâbın, sadece

ashaba müteveccih olduğunu göstermektedir. Zira Müslümanlar, Hz. Peygamber (s.a.s)'in, bizzat kendisinin kâfirlerle savaşmaya memur olmadığı hususunda ittifâk etmişlerdir. Öyleyse bu hitap, sahabeyle alâkalı bir hitap olup, onlar da öldürmeyi bırakıp esir almaya yönelince, günah, Allah'ın Resûlü'nden değil, onlardan sudur etmiş gibi olur.

Yine, nakledildiğine göre, sahâbe, kâfirleri bozguna uğratıp, onlardan büyük bir grubu da öldürüp, böylece geriye kalan kâfirler de kaçınca, sahabe-i kiram onların peşine düştü ve böylece de onlar, Hz. Peygamber'den uzaklaşarak, o kimseleri esir aldılar. Halbuki, Hz. Peygamber (s.a.s), onların esir almaya yöneldiklerini, ancak sahâbe Hz. Peygamber'in huzuruna döndükten sonra öğrenmiştir. Halbuki Hz. Peygamber, ne esir almış, ne de esir alınmasını emretmiştir. Böylece bu soru, zâil olmuş olur.

Eğer, "Farzedelim ki durum böyle olsun... Ancak ne var ki, onlar esirleri, Hz. Peygamber'in huzuruna getirdikleri zaman, O, Cenâb-ı Hakk'ın, *"vurun boyunlarının üstüne"* (Enfâl, 12) âyetine uyarak, niçin onların öldürülmesini emretmemiştir?" derlerse, biz deriz ki: Cenâb-ı Hakk'ın, *"vurunuz..."* emri, kâfirler harp ederken, savaşırken, işte bu savaşma haline, o âna tahsis edilmiştir. Ama, harp bittikten sonra bu emir, harbin bitiminden sonraki durumu içine almaz. Bunun kesin delili, Hz. Peygamber (s.a.s)'in ashabıyla, onlara nasıl muamele edileceği hususunda istişare etmiş olmasıdır. Binâenaleyh, Allah'ın bu âyeti (Enfâl, 12) savaş sonrası hali de içine almış olsaydı, o zaman Hz. Peygamber, kesin nassın varlığına rağmen, âyetin hükmünü terk etmiş olur ve bu hükmü, sahabe ile istişarede bulunmak suretiyle elde etmek istemiş olurdu ki, bu imkânsızdır. Hem, Cenâb-ı Hakk'ın, *"vurun boyunlarının üstüne"* hitabı, bir emirdir. Emirler ise, tekrarı ifade etmezler (bir defaya mahsustur)... İcmâ ile, bu hükmün sadece savaş halinde vâcip olduğu sabittir. Binâenaleyh, savaş anından sonraki duruma delâlet etmemesi gerekir. Bu cevap da, tatmin edici bir cevaptır.

Onların: "Hz. Peygamber (s.a.s), fidye alınmasına hükmetmiştir. Halbuki fidye alınmak ise haram kılınmıştı" şeklindeki üçüncü iddialarına da şu şekilde cevap veriyor ve diyoruz ki: Fidyenin alınmasının haram kılınmış olmasını biz kabul etmiyoruz. Cenâb-ı Hakk'ın, *"Siz geçici dünya malını arzu ediyorsunuz. Halbuki Allah âhireti ister"* buyruğuna gelince, biz diyoruz ki, bu sizin görüşünüze delâlet etmez. Bunu, şu iki bakımdan izah edebiliriz:

a) Bu âyetten maksat, fidye almak maksadıyla esir almayı kınamadır. Yoksa bu, fidye almanın mutlak manada haram kılındığına delâlet etmez..

b) **Hz. Ebu Bekir** (r.a): "Evlâ olan, bizim ordumuz cihat hususunda kendisiyle güç kuvvet kazansın diye fidye almamızdır!.." demiştir. **Hz. Ebu Bekir**'in bu sözü, ashâbın, fidyeyi sırf Müslümanlara destek sağlamak, İslâm dinini kuvvetlendirmek gayesiyle istediklerine delâlet eder. Halbuki âyet, fidyeyi, sırf dünya geçimliği sebebiyle talep eden kimseleri tenkide delâlet etmektedir. Halbuki, bu iki konunun birbirleriyle alâkası yoktur.. Bu iki cevabın bizzat aynısı, onların, Hak Teâlâ'nın *"Eğer Allah'ın geçmiş bir hükmü olmasaydı, aldığınız şeyde size herhalde büyük bir azap dokunurdu"* âyetine tutunmalarına da bir cevap teşkil etmektedir.

Onların dördüncü iddialarına da şu şekilde cevap verilir: Hz. Peygamber'in ağlamasının, bazı sahâbenin Allah'ın kâfirleri öldürme emrine muhalefet ederek, esir almayı tercih etmeleri sebebiyle ilahî bir azâbı hak etmiş olmalarından ileri gelmiş olması muhtemeldir. Böylece Hz. Peygamber (s.a.s), ashabın başına bir azâbın ineceğinden korktuğu için ağlamış idi. Yine bu ağlamayla, bizim bahsettiğimiz şu şeyin kastedilmiş olması da muhtemeldir: Hz. Peygamber (s.a.s), gerçekleştirilen öldürme işinin, Hak Teâlâ'nın, kendisine *"yeryüzünde ağır basıp (harp edip) zaferler kazanıncaya kadar"* buyruğundaki, yeryüzünde hakimiyet kurma derecesine varıp varmadığı hususunda içtihat ederek, bu içtihadında hataya düşmüş olmasıdır. Halbuki, "ebrârın hasenâtı, mukarrebûnun seyyiâtıdır." İşte Hz. Peygamber bundan dolayı ağlamış olabilir.

Onların beşinci iddialarına ise şu şekilde cevap verebiliriz: O azap, ancak ashâbın, Allah'ın o kâfirleri öldürme emrine muhalefet edip, onları savaşta öldürecekleri yerde, esir almakla meşgul olmaları sebebiyle inecekti. İşte, bu mesele hakkındaki sözün tamamı bundan ibarettir. Allah en iyi bilendir.

DÖRDÜNCÜ MESELE

Bu mesele bu âyetin müşkil lafızlarını açıklamayla alâkalıdır.

Cenâb-ı Hakk'ın, "مَا كَانَ لِنَبِيٍّ اَنْ يَكُونَ لَهُ اَسْرٰى" buyruğu hakkında birisi şöyle diyebilir: "Bu âyetteki, "en yekûne" kelimesinin başına "kâne" lafzının getirilmesi, nasıl güzel ve yerinde olmuştur?"

Cevap: Âyetteki "ma kâne" lafzının manası, nefyetmek ve tenzih etmektir. Yani, "Bahsedilen mana, Peygamber'e uygun düşmez ve yakışmaz"

demektir. Bunun bir benzeri de, مَا كَانَ لِلّٰهِ اَنْ يَتَّخِذَ مِنْ وَلَدٍ *"Allah'ın evlat edinmesi olacak şey değildir"* (Meryem, 35) buyruğudur. **Ebû Ubeyde,** bu âyetin "Hiçbir nebî için böyle bir şey olmamıştır. Binâenaleyh, senin için de olamaz" manasında olduğunu söylemiştir.. Ama bu ifadeyi, marife, olarak "مَا كَانَ لِلنَّبِيِّ" şeklinde okuyanlara göreyse, bunun manası, "Bu hükmün, bu nebi, yani Hz. Muhammed için tahakkuk etmesi uygun düşmez, yaraşmaz.." şeklindedir.

Zeccâc, "esrâ" kelimesi, çoğul bir kelimedir. "Üsârâ" da çoğulun çoğulu bir kelimedir." demiştir. Ben caiz olmasına rağmen, bu kelimeyi "üsârâ" okuyan birisini bilmiyorum. **Keşşaf sahibinden** de naklettiğimiz gibi, o **(ez-Zemahşerî),** bazı kimselerin bu şekilde "üsârâ" okuduğunu nakletmiştik..

Suçtan Caydırmanın Önemi

"حَتّٰى يُثْخِنَ فِى الْاَرْضِ" buyruğu hakkında iki bahis bulunmaktadır:

Birinci bahis: Vâhidî şöyle demektedir: "İshân", kuvvetli ve şiddetli olma demektir. Nitekim bir kimsenin üzerinde hastalığın ağırlık ve şiddeti iyice hissedilince, Arapçada, قَدْ اَثْخَنَهُ الْمَرَضُ "Hastalık onu bitkin hale getirdi" denilir. Yine (اَلثَّخَانَةُ) اَثْخَنَهُ الْجِرَاحُ "yara onu bitkin hale getirdi" denilir "sehâne" kalınlık, kabalık anlamına gelir. O halde, kalın olan her şeye, "sâhîn" denilir. Şu halde "حَتّٰى يُثْخِنَ فِى الْاَرْضِ" taribirin manası, "yeryüzünde kuvvet, şiddet, galibiyet, hakimiyet ve ezici bir üstünlük kuruncaya, elde edinceye kadar.." demektir. Daha sonra müfessirlerden pek çoğu, bundan muradın, Peygamber'in düşmanlarını öldürme hususunda ileri gitmesi, çok şiddetli davranması olduğunu söylemişlerdir. Onlar şöyle demişlerdir: "Biz, lafzı bu manaya aldık. Zira mülk ve devlet, ancak öldürme ile güç kuvvet kazanır." Nitekim şair de, لَا يَسْلَمُ الشَّرَفُ الرَّفِيعُ مِنَ الْأَذَى حَتَّى يُرَاقَ عَلَى جَوَانِبِهِ الدَّمُ "Yüce mertebe ve makam, eziyet ve sıkıntıdan hâlî olamaz. Onun çevresinde kanlar akıtılmadıkça bu şeref gerçekleşmez" demiştir. Bir de, çokça öldürmek, son derece korkutma ve dehşete düşürme doğurur. Bu da insanları, yersiz davranışlardan ve haksız saldırılardan alıkor. İşte bu sebepten dolayı Allah bunu emretmiştir.

Savaşta Esir Edinme İzni

İkinci bahis: Âyetteki "hattâ" kelimesi, "intihâ-i gâye" içindir. Binâenaleyh *"Hiçbir peygamberin yeryüzünde ağır basıp (harp edip) zaferler kazanıncaya kadar, esirler alması (vâki) olmamıştır"* âyeti, Peygamber'in,

ancak yeryüzünde tam bir hakimiyet kurduktan sonra esir edinebileceğine delâlet eder.

Hak Teâlâ'nın تُرِيدُونَ عَرَضَ الدُّنْيَا *"Siz geçici dünya malını arzu ediyorsunuz"* buyruğundaki dünya malından maksat esirlere karşı alınan fidyelerdir. Dünya mal ve menfaati manasında, "araz" kelimesi kullanılmıştır. Çünkü dünya malı sebatlı ve devamlı değildir. Sanki (ârızî bir şey gibi) önce ortaya çıkıyor, sonra da ortadan kayboluyor. İşte bundan ötürü kelamcılar, "âraz"ları "âraz" diye adlandırmışlardır. Bu ârazlar da, aynen madde gibi sebatsızdırlar. Çünkü ârazlar, maddelere ârız olur ve o maddeler devam ettikleri halde, onlar maddeden silinip kaybolur.

Allahu Teâlâ daha sonra, وَاللّٰهُ يُرِيدُ الْاٰخِرَةَ *"Halbuki Allah âhireti ister"* buyurmuştur. Bu, "Allah, hemen ortaya çıkan ve sonra kaybolup giden dünyevî saadetlere ulaştıran şeyleri değil, değişmekten ve zâil olmaktan korunmuş, devamlı ve ebedî âhiret saadetlerine götüren şeyleri yapmanızı istiyor" demektir. **Cübbaî** ve **Kâdî** bu âyeti, "Kul'dan sâdır olan her şeyi Allah dilemiştir" diyen (Ehl-i sünnetin) görüşünün yanlış olduğuna delil getirerek şöyle demişlerdir: "Çünkü bu esirler sahabe tarafından işte bu şekilde elde edilmişlerdir. Allah ise bunu dilemediğini, aksine sahabenin âhiret sevabına götürecek şeyi; yani içinde isyan ve günah bulunan şeyi değil de taat olanı yapmalarını murat ettiğini açıkça belirtmektedir."

Ehl-i sünnet buna şöyle cevap vermiştir: "Allahu Teâlâ, sahabenin böyle esir almasının bir taat ve makbul bir iş olmasını murat etmemiştir. Binâenaleyh bu esir alma işinin bir taat olmasının reddedilmesinden, onun varlığının irade edilmesinin de nefyedilmesi gerekmez. Filozoflar da, "Bir şey, zatı itibarı ile istenmediği halde âraz itibariyle irade edilmiş olabilir" derler.

Hak Teâlâ daha sonra, وَاللّٰهُ عَزِيزٌ حَكِيمٌ *"Allah azîzdir, hakîmdir"* buyurur. Bu, "Eğer siz âhireti isterseniz, düşmanlarınız size gâlip gelemez. Çünkü Allah, mağlup edilemeyecek ve hükmedilmeyecek bir azîzdir, kainattaki faydaları gözetip yöneten bir hakîmdir" demektir.

İbn Abbas (r.a) şöyle demiştir: "Bu hüküm ancak Bedir Günü olmuştur. Çünkü o gün Müslümanların sayısı azdı. Bundan dolayı, Müslümanların sayısı çoğalıp, hükümranlıkları güç kuvvet bulunca, Allahu Teâlâ esirler hakkında, *"Nihâyet onları mecalsiz bir hale getirdiğiniz zaman, artık bağı sıkı tutun. Bundan sonra, ya karşılıksız veya fidye karşılığı salıverin, ta ki harp ağırlığını bıraksın"* (Muhammed, 4) âyetini indirmiştir." Ben derim

ki: Bu söz, Hak Teâlâ'nın, *"Bundan sonra, ya karşılıksız veya fidye karşılığı salıverin"* ifadesinin, tefsir ettiğimiz âyetin hükmüne ilave yeni bir hüküm getirdiği zannını uyandırıyor. Halbuki durum böyle değildir. Çünkü her iki âyet de birbirine uygundur. Zira ikisi de, önce yeryüzünde bir hükümranlık sağlanması gerektiğine, esirlere karşı fidye alınmasının daha sonra olacağına delalet etmektedir.

Daha sonra Cenâb-ı Allah لَوْلَا كِتَابٌ مِنَ اللهِ سَبَقَ لَمَسَّكُمْ فِيمَا اَخَذْتُمْ عَذَابٌ عَظِيمٌ *"Eğer Allah'ın geçmiş bir hükmü olmasaydı, aldığınız şeyde size herhalde büyük bir azap dokunurdu"* buyurmuştur.

Bil ki bu âyette bahsedilen, *"geçmiş bir kitap (hüküm)"* tabirinin ne manaya geldiği hususunda âlimler pek çok görüş ileri sürmüşlerdir. Bunları ve bu hususta bahisleri zikredelim:

Birinci görüş: Said b. Cübeyr ile **Katâde**'nin görüşüne göre âyetin manası, "Ey Muhammed, ganimetlerin sana ve ümmetine helal olması hususunda, Allah tarafından daha önce mevcut olan bir yazı bulunmasaydı, sizi mutlaka azap tutardı" şeklindedir.

Bu görüş, müşkildir. Çünkü ganimetlerin ve fidyenin helal kılınması ya o esnada mevcut idi, yahut henüz mevcut değildi. Binaenaleyh eğer helallik ve buna müsaade o vakitte var idiyse, onların üzerine Allah'ın azap indirmesi imkânsızdır. Çünkü daha önce müsaade edilmiş bir şeyi işlemeden dolayı, ikâb (ceza) terettüp etmez. Yok eğer o esnada henüz buna izin olmadığını söylersek, o fiil o esnada haram olmuş olur. Bu konuda söylenecek son söz şudur: Allah'ın ezelî ilminde (takdir-i ilâhîde), kendisinin bu hâdiseden (Bedir'den) sonra bunları helal kılacağı hükmü vardı. Fakat bu, ganimet ve fidyenin o anda haram oluşlarına zarar vermez. Buna göre eğer o görüşte olanlar, "Onun ileride helal kılınacak olması, bu ikâbın hafifletilmesini gerektirir" derlerse, biz deriz ki: Durum böyle olunca, bu sebepten dolayı ikâbın indirilmesi imkânsız olur. Bu da o ikâbın inmesi ile insanları korkutmaya manidir.

İkinci görüş: Muhammed b. İshak, buna şu manayı vermiştir: "Eğer daha önce mevcut bir kitabım olmasaydı, ben ancak nehyettikten sonra, sizin yapacağınız o şeylerden dolayı size azap ederdim." Allahu Teâlâ ise, onları fidye almaktan nehyetmemiştir. Bu görüş de zayıftır: Çünkü biz diyoruz ki, bunun neticesi şudur: Fidye almanın haramlığını gerektiren şer'î bir delil (hüküm) yoktu. Bunun haramlığını gerektiren aklî bir delil

ise, ya vardır, ya da yoktur. Biz, böyle aklî bir delilin olduğunu söylersek, o zaman Hak Teâlâ, o aklî delile göre bunun haram kılındığını beyan etmiş olur ve Allah'ın bunun haram olduğunu beyan etmediği söylenemez. Yok eğer nehyi gerektiren ne aklî, ne de şer'î bir delilin olmadığını söylersek, bu durumda da bir yasağın / nehyin söz konusu olması imkânsız olur. Aksi halde bu, "teklif-i mâ lâ yutâk" olmuş olur. Yasak mevcut olmadığı zaman, müsaade var demektir. Müsaade mevcut olunca da, o işi yapmadan dolayı nasıl olur da cezâ terettüp edebilir?"

Üçüncü görüş: Bazı âlimler de bu âyete, "Bedir'de peygamberle bulunacak kimselerden hiçbirine azap etmeyeceği hususunda Allah'ın hükmü mevcut idi" manasını vermişlerdir ki, bu da müşkildir. Çünkü bu, onların küfürden, günahlardan, zina ve içkiden men edilmedikleri ve dinen çirkin olan bu şeyleri yapmalarından dolayı, ilâhi bir vaîd ile tehdit edilmemiş olduklarını söylemeyi gerektirir. Bu da, onlardan yükümlülüğün kaldırıldığı neticesine götürür. Bunu ise hiçbir aklı başında insan söylemez. Hem sonra onlar eğer böyle olsalardı, Allahu Teâlâ nasıl olur da, bizzat bu yerde ve bu hâdisede onları muaheze eder ve onlara böylesine şiddetli bir vaîd yöneltirdi?

Dördüncü görüş: Bilmeyerek günah işleyen herkesi, Cenâb-ı Hakk'ın, o günah sebebiyle sorumlu tutmayacağına dair daha önce geçmiş bir yazısı, yani hükmü olmasaydı, onları mutlaka bir azap tutardı. Bu da daha önce geçenlerin cinsindendir.

Bil ki âlimler bu hususta çok söz söylemişlerdir. Bu konuda itimada şayan olan şey, şöyle dememizdir: Biz (Ehl-i sünnetin) görüşüne göre diyoruz ki: Allahu Teâlâ'nın büyük günahları affetmesi caizdir. Binâenaleyh âyetteki, *"Eğer Allah'ın geçmiş bir yazısı olmasaydı..."* buyruğunun manası, "Şâyet Cenâb-ı Hak, ezelde, bu hadiseyi affedeceğine hükmetmiş olmasaydı, hiç şüphesiz onları büyük bir azap tutardı" şeklinde olur ki, Hak Teâlâ'nın, *"Rabbiniz kendi üzerine şu rahmeti yazdı"* (En'am, 54) âyeti ile, *"Rahmetim gazabımı geçti"* hadis-i kutsisinden murat edilen mana budur.

Büyük günahların affedilmesini caiz görmeyen **Mu'tezile**'ye göre ise, bunun manası, "Büyük günahlardan sakınan kimsenin küçük günahlarının affedileceğine dair, Cenâb-ı Allah'ın daha önce geçmiş bir hükmü olmasaydı, onları mutlaka büyük bir azap tutardı" şeklindedir. Bu hüküm, her ne kadar bütün Müslümanlar hakkında sabit ise de, Bedir'dekilerin

taatleri çok büyüktü. Bu da, onların İslâm'ı kabul etmeleri, Hz. Muhammed (s.a.s)'e inkıyâd etmeleri ve silâhsız, hazırlıksız olarak kâfirlerle savaşmaya yönelmeleridir. Binâenaleyh şöyle denilmesi uzak bir ihtimal olmaz: "Onların, böylesi taatlerinden ötürü hak ettikleri mükâfatları, şüphe yok ki bu günahtan ötürü müstahak oldukları cezadan daha fazladır. Binâenaleyh onların bu günahları elbette bağışlanmıştır. Biz, bu günahın diğer Müslümanlardan sâdır olduğunu farzedersek, o zaman bu bağışlanmaz. İşte bu fark sebebiyle bu hüküm, Bedir ehline has olmuş olur.

Daha sonra Cenâb-ı Hak فَكُلُوا مِمَّا غَنِمْتُمْ حَلَالًا طَيِّبًا *"Artık elde ettiğiniz ganimetlerden helal ve hoş olarak yiyin"* buyurmuştur.

Rivâyet olunduğuna göre ashab, ganimetlerden uzak durup, onlara el uzatmayınca bu âyet nâzil oldu. Bu âyetin, fidyeyi mubah kılan âyet olduğu da söylenmiştir.

Eğer, "Âyetteki "فَكُلُوا" lafzının başındaki fâ edatı niçin gelmiştir?" denilirse, biz deriz ki: "Bunun takdiri, قَدْ اَبَحْتُ لَكُمُ الْغَنَائِمَ فَكُلُوا مِمَّا غَنِمْتُمْ حَلَالًا "Size ganimetleri mubah kıldım, dolayısıyla artık ganimetlerden helal hoş olarak yiyiniz" şeklindedir. Bu âyetteki "halâlen" lafzı, "ganimet kılınan şeylerden" hal olarak mansubdur. Yahut da bu, mahzuf masdarın (meful-ü mutlak'ın) sıfatı olarak mansubdur. Yani فَكُلُوا اَكْلًا حَلَالًا "Helal bir yiyişle onu yiyin" demektir.

Hak Teâlâ, وَاتَّقُوا اللّٰهَ اِنَّ اللّٰهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ *"Allah'a itaatsizlikten sakının. Şüphesiz ki Allah gafûrdur, rahîmdir"* buyurmuştur. Buna göre mana, "Allah'tan korkunuz. Artık bundan sonra günaha yeltenmeyiniz. Biliniz ki Allah, geçmişteki hatalarınızı ve zellelerinizi bağışlamış; işlemiş olduğunuz günah ve suçlarınızı affetmiştir" şeklindedir. Binâenaleyh âyetteki, *"Allah'a itaatsizlikten sakının"* ifadesi geleceğe, *"Şüphesiz ki Allah gafûrdur, rahîmdir"* ifadesi ise geçmişe işarettir.

يَآ اَيُّهَا النَّبِيُّ قُلْ لِمَنْ فِيٓ اَيْدِيكُمْ مِنَ الْاَسْرٰٓى اِنْ يَعْلَمِ اللّٰهُ فِى قُلُوبِكُمْ خَيْرًا يُؤْتِكُمْ خَيْرًا مِمَّآ اُخِذَ مِنْكُمْ وَيَغْفِرْ لَكُمْ وَاللّٰهُ غَفُورٌ رَحِيمٌ ﴿٧٠﴾ وَاِنْ يُرِيدُوا خِيَانَتَكَ فَقَدْ خَانُوا اللّٰهَ مِنْ قَبْلُ فَاَمْكَنَ مِنْهُمْ وَاللّٰهُ عَلِيمٌ حَكِيمٌ ﴿٧١﴾

"Ey Peygamber, ellerinizdeki esirlere de ki: "Eğer, Allah kalplerinizde hayır olduğunu bilirse, O, size, sizden alınandan daha hayırlısını verir ve sizi bağışlar. Allah gafûr ve rahîmdir." Eğer sana hainlik etmek isterlerse, onlar zaten daha evvel Allah'a da hainlik etmişlerdi de O, sana onlara karşı imkan ve kudret vermişti. Allah alîmdir, hakîmdir." (Enfal, 70-71).

Esirlere Yapılan Muamele ve Hz. Abbas'ın Kıssası

Bil ki Hz. Peygamber (s.a.s), esirlerden fidye alıp, esirlerin mallarının ellerinden alınması esirlere güç gelince, Allah onlara hitaben bu âyette şöyle buyurmuştur: ...يَا اَيُّهَا النَّبِىُّ قُلْ لِمَنْ فِى اَيْدِيكُمْ مِنَ الْاَسْرٰى *"Ey Peygamber, ellerinizdeki esirlere de ki..."* **İbn Abbas** (r.a), bu âyetin **Hz. Abbas, Akîl b. Ebû Tâlib** ve **Nevfel b. el-Hâris** hakkında nazil olduğunu söyleyerek şöyle demiştir: "**Abbas, Bedir Günü** esir edilenler arasında idi. Beraberinde de, Kureyş kâfirlerine yedirmek (harcamak) için getirdiği yirmi okiyye altını verdi. Bedir'deki Kureyş (ordusuna) yemek yedirmeyi üstlenen on kişiden biri idi. Daha ona yedirme sırası gelmeden esir edilmişti. Bunun üzerine **Abbas,** "Aslında ben Müslümandım. Ama onlar beni buna zorladılar" deyince, Hz. Peygamber (s.a.s), *"Eğer senin söylediğin doğru ise, Allah seni mükâfatlandıracaktır. Ama senin zâhirî halin, bize karşı olmuştur"* buyurdu. **Hz. Abbas** (r.a) şöyle demektedir: "Allah'ın Resûlü ile, o altını bana geri vermesi hususunda görüştüm de, Hz. Peygamber *"Senin, bizim aleyhimizdekileri desteklemek için yanında getirdiğin o parayı, sana asla veremeyiz"* dedi ve kardeşimin oğlu **Akil b. Ebû Talib** ile **Nevfel b. el-Haris**'in fidyelerini de yirmi okiyye altın olarak bana yükleyince, ben "Ey Muhammed, beni Kureyş'e el açacak şekilde fakir bıraktın" dedim. Bunun üzerine Hz. Peygamber (s.a.s) *"Senin Mekke'den çıkarken (hanımın) Ümmü'l-Fazl'a verdiğin ve 'Başıma ne gelir, bilmiyorum. Eğer başıma kötü bir şey gelirse bu, sana, Abdullah'a, Ubeydullah'a ve Fazl'a aittir' dediğin o altınlar ne oluyor?"* deyince, **Hz. Abbas** da "Bunu nereden biliyorsun?" diye sordu. Hz. Peygamber (s.a.s), *"Onu bana Rabbim haber verdi"* cevabını verdi. **Hz. Abbas:** "Ben, senin doğruluğuna, Allah'tan başka ilâh olmadığına ve senin O'nun kulu ve Resûlü olduğuna şehâdet ederim. Allah'a yemin olsun ki, bunu Allah'tan başka kimse bilmiyordu. Yine yemin olsun ki, ben o altınları **Ümmü'l-Fazl**'a gecenin karanlığında vermiştim. Vallahi, senin risaletin

hususunda biraz şüphem vardı. Ama sen bunu bana haber verince, artık şüphem kalmadı" dedi. **Hz. Abbas** sözünü şöyle sürdürdü: "Allah bana o altınlardan daha hayırlısını verdi. Şu anda yirmi kölem var. Bunların en az iş yapanı, yirmi bin dirhem sermaye ile ticaret yapıyor. Allah bana zemzemi de verdi ki, buna bedel olarak Mekke ahalisinin bütün malları da verilse razı olmam. Böylece ilahî vaadin yarısına nail oldum. İkinci yarısı olan mağfiret vaadini de Rabbimden ümit etmekteyim." Rivâyet olunduğuna göre, Hz. Peygamber (s.a.s)'e **Bahreyn** zekatı seksen bin dirhem olarak getirildiğinde, O öğle namazı için abdest almıştı ama, onu dağıtmadan namazı kıldırmadı. **Hz. Abbas**'a (r.a) da ondan almasını emretti. O da o maldan, taşıyabileceği kadarını aldı ve (bu âyete işaret ederek): "Bu, benden fidye olarak alınandan daha hayırlıdır. Ben, bağışlanacağımı da umarım" dedi.

Müfessirler bu âyetin, sadece **Hz. Abbas** hakkında mı, yoksa bütün (Bedir) esirleri hakkında mı olduğu hususunda ihtilaf etmişlerdir. Bu cümleden olarak bazıları, bunun sadece **Abbas** (r.a) hakkında nazil olduğunu söylerken, diğer bazıları bunun, bütün esirler hakkında nazil olduğunu söylemişlerdir.

Bu ikinci görüş daha makbuldür. Çünkü âyetin zâhiri, şu altı sebepten dolayı, umûmî olmasını gerektirir:

1) Âyetteki, *"ellerinizdeki"* kelimesi;

2) *"Esirlere"* kelimesi;

3) *"Kalpleriniz"* lafzı;

4) *"Size daha hayırlısını verir..."* ifadesi;

5) *"Sizden alınanlardan"* tabiri;

6) *"Sizi bağışlar"* ifadesi... Bu altı ifade, âyetin umûmî olduğuna delâlet ederken, âyetin hususû olmasını gerektiren şey nedir? Bu konuda söylenecek son söz şudur; Âyetin nüzûl sebebi, **Hz. Abbas** hâdisesi olsa bile sebebin hususîliğine bakılmaz, aksine lafzın umûmîliği nazar-ı itibara alınır.

Hak Teâlâ'nın إِنْ يَعْلَمِ اللهُ فِى قُلُوبِكُمْ خَيْرًا *"Eğer Allah kalplerinizde hayır olduğunu bilirse..."* ifadesi ile ilgili iki mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Bu ifadede yer alan "hayır"dan muradın, "iman etme, bütün mükellefiyetlerde Allah'a ve Resûlullah'a itaate azmetme, küfürden ve bütün isyanlardan tevbe etme olması gerekir. Bu "hayra", Allah'ın Resûlü'ne yardım

etme, ona karşı savaşmamaya azmetme ve ona karşı savaşmış olmaktan dolayı tevbeye azmetme de girer.

İKİNCİ MESELE

Hişam b. el-Hakem, "Allahu Teâlâ hâdiseleri, ancak onlar meydana gelirken bilir" şeklindeki iddiasına bu âyeti delil getirerek şöyle demiştir: Allahu Teâlâ'nın, *"Eğer Allah kalplerinizde bir hayır olduğunu bilirse, şöyle şöyle yapar"* şeklindeki buyruğu, bir şart-ceza cümlesidir. (Burada) şart bu bilmenin meydana gelmesidir. Halbuki şart ve cezanın (yani onun neticesi) gelecekle ilgilidir, ki bu da Allah'ın ilminin hâdis (sonradan) olmasını gerektirir."

Buna şöyle cevap verilir: "Âyetin lafzının zâhiri her ne kadar Hişâm'ın ileri sürdüğü şeyi iktizâ ediyorsa da, deliller, Allah'ın ilminin muhdes (sonradan meydana gelen) bir ilim olmasının imkansız olduğuna delâlet ettiği için şöyle denilmesi gerekir: Allahu Teâlâ, ilmin mevcut olması, malumun (yani bilinen şeyin) mevcut olmasına delâlet edeceği için, âyette ilmi zikretmiş ve bununla malumu (bilinen şeyi) murat etmiştir.

Allahu Teâlâ'nın يُؤْتِكُمْ خَيْرًا مِمَّا أُخِذَ مِنْكُمْ وَيَغْفِرْ لَكُمْ *"O size, sizden alınandan daha hayırlısını verir"* ifadesi ile ilgili olarak da iki mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Keşşaf sahibi, Hasan el-Basrî'nin bunu, ma'lum sığasıyla ... مِمَّا اَخَذَ مِنْكُمْ "sizden aldığından daha hayırlısı" şeklinde okuduğunu söylemiştir.

***İKİNCİ MESELE:* Bu Âyette "Hayr"ın Manası**

Müfessirler bu ifadede geçen "hayr"ın ne olduğu hususunda şu görüşlere yer vermişlerdir:

Birinci görüş: Bununla, onlardan alınan şeylere karşılık, kendilerine dünyada verilen şey kastedilmiştir. **Kâdî** şöyle demiştir: "Çünkü Allahu Teâlâ, *"ve sizi bağışlar"* buyurarak âhiret işini bu ifadeye atfetmiştir. Binâenaleyh daha önce geçen "hayır" ile, dünyada nasip edilen menfaatlerin kastedilmiş olması gerekir." Birisi şöyle diyebilir: "Âyetteki *"ve sizi bağışlar"* ifadesi ile ilâhi cezanın kaldırılmış olması da kastedilebilir. Bu durumda, âyetteki "hayır" ile, âhirette verilecek olan mükâfat, lütuf ve ihsanın kastedilmiş olması uzak bir ihtimal değildir."

İkinci görüş: Âyette geçen **"hayır"**dan maksat, âhiret mükâfatıdır. Çünkü âyetteki, *"ve sizi bağışlar"* ifadesi ile âhiretteki mükâfat kastedilmiştir.

Dolayısıyla âyette daha önce geçen birinci "hayr"ın da dünyada olması gerekir.

Üçüncü görüş: Bununla her ikisi de, yani hem dünyevî, hem uhrevî hayr murat edilmiştir. Eğer, "siz bu ifadedeki "hayr"ı, dünyevî hayırlar manasına hamlettiğinizde, "Esirlikten kurtulan herkese, Allah ondan alınan fidyeden daha hayırlısını verir" diyebilir misiniz?" denilirse, biz deriz ki: Âyetin hükmüne göre, böyle olmuş olması gerekir. Ancak kalben ihlaslı olanı bilemeyiz ki, bize karşı bu hususta böyle bir soru sorulabilsin. Yine biz, Allah'ın kime ilim verdiğini de bilemeyiz. Halbuki biz, imanla birlikte olan az bir dünyalığın, inkârla beraber olan çok dünyalıktan daha üstün olduğunu biliriz.

Sonra Cenâb-ı Allah وَاللّٰهُ غَفُورٌ رَحِيمٌ *"Allah gafûr ve rahîmdir"* buyurmuştur. Bu daha önce geçen *"ve sizi bağışlar"* ifadesini te'kid etmektedir. Buna göre mana, "Allah gafûr ve rahîm iken, nasıl mağfiret vaadini tutmaz" şeklindedir.

Cenâb-ı Hakk'ın وَإِنْ يُرِيدُوا خِيَانَتَكَ فَقَدْ خَانُوا اللّٰهَ مِنْ قَبْلُ *"Eğer sana hainlik etmek isterlerse, onlar daha evvel Allah'a da hainlik etmişlerdi"* âyeti ile ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE: **Hıyânet Ne Demektir?**

Bu ifadede geçen "hainliğin" ne demek olduğu hususunda şu izahlar yapılmıştır:

a) Bununla, dinî hainlik kastedilmiştir ki bu da inkârdır. Yani, "Eğer onlar seni inkâr ederlerse, bil ki onlar daha önce de Allah'a hainlik etmişlerdi."

b) Bundan murat, ödeme mecburiyetinde oldukları fidyeyi vermemeleridir.

c) Rivâyet olunduğuna göre, Hz. Peygamber (s.a.s), onları esirlikten salıverince, onlardan, bir daha kendisi ile savaşmayacaklarına ve müşriklerle anlaşma yapmayacaklarına dâir söz almıştı. Bu, hapislikten ve esirlikten salıverilen kimselere uygulanan bir âdetti. Bunun üzerine Cenab-ı Allah, *"Eğer sana hainlik etmek, yani bir ahdi bozmak isterlerse, bil ki onlar daha önce de Allah'a hainlik etmişlerdi"* buyurmuştur. Öyleyse bundan maksat şudur: "Onlar, *"Eğer bizi bundan kurtarırsan, mutlaka şükredenlerden olacağız"* (Yunus, 22) ve *"Eğer bize sâlih bir evlât verirsen, mutlaka şükredenlerden olacağız"* (A'râf, 189) dedikleri halde, sonra nimete ulaşıp beladan

kurtulunca, bu verdikleri sözü bozdular. Her ne kadar en zâhir olan son görüş ise de, hepsinin de bu ifadenin hükmüne girmesine bir mâni yoktur.

Müşriklere Karşı Mü minlere Verilen Fırsat

Daha sonra Cenâb-ı Allah, فَاَمْكَنَ مِنْهُمْ *"O (sana) onlara karşı imkan ve kudret vermişti"* buyurmuştur. **Ezheri** şöyle der: "Arapçada, اَمْكَنَنِى الْاَمْرُ - يُمْكِنُنِى - مُمْكِنٌ - "İş bana el verdi" denilir." Âyette "imkan" fiilinin mef'ûlü hazfedilmiştir. Buna göre mana, "Allah onlara karşı, mü'minlere fırsat verdi" demektir. Bu da, "Onlar, Bedir Günü Allah'ın Resûlü'ne karşı savaşmak suretiyle Allah'a karşı hainlik edince, Allah da o mü'minlere, onları öldürme ve esir alma fırsatı verdi. İşte bu fırsat vermenin ve muzaffer kılmanın son noktasıdır" manasına gelir. Böylece Allahu Teâlâ bununla, onların yaptıkları hıyanetin vebalini tattıklarına, daha sonra yine aynı şeyi yapmaya yeltenirlerse, onlara karşı mü'minlere böyle fırsat vereceğine dikkat çekmiştir. Bu ifadede, hainlik eden ve ahdini bozan kimselere karşı, mü'minlere bir fırsat verileceğine dair Hz. Peygamber'in müjdelenmesi söz konusudur.

Allahu Teâlâ daha sonra, وَاللّٰهُ عَلِيمٌ حَكِيمٌ buyurmuştur. Bu, "Allah onların içlerindekini ve gönüllerindekini hakkıyla bilir ve amellerine göre onlara karşılık verir" demektir.

İman Basamakları: İman, Hicret ve Cihat

اِنَّ الَّذِينَ اٰمَنُوا وَهَاجَرُوا وَجَاهَدُوا بِاَمْوَالِهِمْ وَاَنْفُسِهِمْ فِى سَبِيلِ اللّٰهِ وَالَّذِينَ اٰوَوْا وَنَصَرُوٓا اُولٰٓئِكَ بَعْضُهُمْ اَوْلِيَآءُ بَعْضٍ وَالَّذِينَ اٰمَنُوا وَلَمْ يُهَاجِرُوا مَا لَكُمْ مِنْ وَلَايَتِهِمْ مِنْ شَىْءٍ حَتّٰى يُهَاجِرُوا وَاِنِ اسْتَنْصَرُوكُمْ فِى الدِّينِ فَعَلَيْكُمُ النَّصْرُ اِلَّا عَلٰى قَوْمٍ بَيْنَكُمْ وَبَيْنَهُمْ مِيثَاقٌ وَاللّٰهُ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرٌ ﴿٧٢﴾ وَالَّذِينَ كَفَرُوا بَعْضُهُمْ اَوْلِيَآءُ بَعْضٍ اِلَّا تَفْعَلُوهُ تَكُنْ فِتْنَةٌ فِى الْاَرْضِ وَفَسَادٌ كَبِيرٌ ﴿٧٣﴾ وَالَّذِينَ اٰمَنُوا وَهَاجَرُوا وَجَاهَدُوا فِى سَبِيلِ اللّٰهِ وَالَّذِينَ اٰوَوْا وَنَصَرُوٓا اُولٰٓئِكَ هُمُ الْمُؤْمِنُونَ حَقًّا لَهُمْ مَغْفِرَةٌ وَرِزْقٌ كَرِيمٌ ﴿٧٤﴾ وَالَّذِينَ اٰمَنُوا مِنْ بَعْدُ وَهَاجَرُوا وَجَاهَدُوا مَعَكُمْ فَاُولٰٓئِكَ مِنْكُمْ وَاُولُوا الْاَرْحَامِ بَعْضُهُمْ اَوْلٰى بِبَعْضٍ فِى كِتَابِ اللّٰهِ اِنَّ اللّٰهَ بِكُلِّ شَىْءٍ عَلِيمٌ ﴿٧٥﴾

"İman edip hicret edenler, Allah yolunda mallarıyla ve canlarıyla cihatta bulunanlar, muhacirleri barındırıp yardım edenler yok mu, işte onlar birbirinin mirasta velîleridir. İman edip de hicret etmeyenlere ise, hicret edecekleri zamana kadar, sizin onlara hiçbir hususta velâyetiniz yoktur. Bununla beraber eğer onlar din hususunda sizden yardım isterlerse yardım etmek üzerinize borçtur. Fakat bu yardımı sizinle aralarında muâhede bulunan bir kavim aleyhinde olmamak şartıyla yapabilirsiniz. Allah, yapacaklarınızı hakkıyla görür. Kâfir olanlar bile birbirlerinin yardımcılarıdır; eğer siz bunu yapmazsanız, yeryüzünde bir fitne ve büyük fesat olur. İman edip de Allah yolunda hicret ve cihat edenler, muhacirleri barındıranlar ve onlara yardım edenler, işte gerçek mü'min olanlar bunlardır. Mağfiret ve uçsuz bucaksız rızık da onlarındır. Sonradan iman edip de hicret ve sizinle beraber cihat edenler de sizdendir. Akrabalar Allah'ın kitabınca birbirine daha yakındırlar. Allah her şeyi hakkıyla bilendir" (Enfâl, 72-75).

Bil ki Allahu Teâlâ, Allah'ın Resûlü zamanında mü'minleri dört kısma ayırmış ve her birine ait hükmü de belirtmiştir. Bu taksimatı şu şekilde izah edebiliriz: Hz. Peygamber (s.a.s)'e risalet Mekke'de verilmiş; bunun üzerine O, insanları orada dinine davet etmiş; daha sonra da Mekke'den Medine'ye geçmiştir. Hz. Peygamber Mekke'den Medine'ye hicret ederken, mü'minler iki kısma ayrılmışlardı:

a) Hicrette O'na uyanlar.

b) Hicret hususunda Hz. Peygamber'e muvafakat etmeyip de orada kalanlar.

Öncü Muhacirlerin Sıfatları

Birinci kısma gelince, ki bunlar ilk hicret edenlerdir. Allah bunları إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَهَاجَرُوا وَجَاهَدُوا بِأَمْوَالِهِمْ وَأَنْفُسِهِمْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ *"İman edip hicret edenler, Allah yolunda mallarıyla ve canlarıyla cihatta bulunanlar..."* diye vasfetmiştir. Biz, bu âyetle kastedilenlerin ilk hicret edenler olduğunu söyledik; zira Allahu Teâlâ, bundan sonraki âyette, *"Sonradan iman edip de hicret ve cihat edenler yok mu..."* buyurmuştur. Bunun böyle olduğu sabit olunca, bu ilk muhacirlerin şu dört sıfatla vasfedilmiş oldukları ortaya çıkar:

Birinci sıfat: Onların, Allah'a, meleklerine, kitaplarına, peygamberlerine ve âhiret gününe iman ederek, Hz. Muhammed (s.a.s)'in kendilerine tebliğ ettiği bütün mükellefiyetleri kabul edip, bu hususlarda diretmemeleridir. İşte âyetin baş tarafındaki "اِنَّ الَّذِينَ" kısmı, bu manayı ifade etmektedir.

İkinci sıfat: هَاجَرُوا *"hicret edenler"* buyruğudur. Yani, "onlar, vatanlarından ayrıldılar ve Allah'ın rızasını talep etmek maksadıyla, akrabalarını ve komşularını terk ettiler.." demektir. Bu durumun, çetin bir hal olduğu malumdur. Nitekim Cenâb-ı Hak, bu hususu beyan için, *"Kendinizi öldürün, yahut yurtlarınızdan çıkın.."* (Nisa, 66) buyurmuş, vatanı terk etmeyi, kişinin kendi kendini öldürmesine denk tutmuştur.. Binâenaleyh, bunlar ilk planda Allah'ın rızasını talep etmek amacıyla, eski dinlerini; ikinci derecede de yine Allah rızası için, akrabalarını, dostlarını, vatanlarını ve komşularını terk etmişlerdir.

Üçüncü sıfat: Cenâb-ı Hakk'ın, *"... Allah yolunda mallarıyla ve canlarıyla cihatta bulunanlar"* âyetinin ifade ettiği hususdur. Mal ile cihatta bulunmaya gelince, bu böyledir; zira onlar vatanlarını terk edince, evleri, meskenleri, gelir getiren arazileri ve mezraları zayi olup, düşmanlarının eline geçti. Hem onlar, bu karar ve azimleri sebebiyle büyük masrafa girip harcama yapmak ihtiyacını hissettiler. Yine onlar, o savaşlar için de mallarını infak ediyorlardı. Canlarıyla cihatta bulunmalarına gelince, bu da şöyle olmuştur: Silâhları, hazırlıkları, teçhizatları bulunmadığı halde harp gayesiyle gelmiş çok sayıdaki teçhizatlı düşmana karşı Bedir Savaşı'na girişmişlerdi. Bu da onların, dünya hayatına dair arzu ve isteklerini sona erdirdiklerine ve canlarını Allah yolunda seve seve harcadıklarına delâlet eder.

Dördüncü sıfat'a gelince, bu onların bu fiillere herkesten önce girişmeleri ve bu halleri üstlenmiş olmalarıdır. Bu yarışmanın, dini kuvvetlendirme konusunda büyük bir etkisi bulunmaktadır. Nitekim Cenâb-ı Hak, *"İçinizde fetihten önce Allah yolunda harcayan ve muharebe eden kimseler, diğerleriyle bir olmaz. Onlar derece itibariyle sonra harcayan ve muharebe edenlerden daha büyüktür. Bununla beraber, Allah hepsine cenneti va'detmiştir."* (Hadid, 10) ve *"Öncü muhacirler ve ensâr ile onlara güzellikle tâbi olanlar yok mu, Allah onlardan razı olmuştur, onlar da Allah'tan razı olmuşlardır. "* (Tevbe, 100) buyurmuştur. Hiç şüphesiz, bu fazileti gerektiren şey, önceliktir. Çünkü onların bu fiilleri yapmaları, başkalarının kendilerine uymalarını gerektirir. Böylece de bu husus, kuvvetin ve kemâlin bir sebep ve vesilesi olmuş olur. İşte bundan dolayı Cenâb-ı Hak, *"Kim de*

bir canı kurtarırsa, bütün insanları diriltmiş gibi olur" (Maide, 32) buyurmuştur. Hz. Peygamber (s.a.s) de مَنْ سَنَّ سُنَّةً حَسَنَةً فَلَهُ أَجْرُهَا وَأَجْرُ مَنْ عَمِلَ بِهَا إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ *"Kim güzel bir iş başlatır, iyi bir çığır açarsa, gerek kendisinin, gerekse onunla amel edenlerin ecirleri -onların ecirleri noksanlaştırılmaksızın- kıyamete kadar bu çığırı açan kimse için de verilir..."*[34] buyurmuştur. İnsanların davalarının, gerek dini gerekse dünyevî haller hususunda, görmüş oldukları örneklerle kuvvetlenip gelişmesi, onların âdetlerindendir. Nitekim sıkıntılar, belâlar, o hususta başkalarının da müşterek olmaları sebebiyle, insanların kalplerine hafif gelir, acıları hafifler. Böylece, bu ilk muhacirler için söz konusu olan bu dört sıfatın, onların faziletlerinin ve şereflerinin son derece üstün ve çok çok fazla olduğuna ve bunun, onların, Müslümanların reisleri ve onların efendileri olduklarını itiraf etmenin gerektiğine delâlet ettiği sabit olmuş olur.

Hz. Peygamber zamanında mevcut olan mü'minlerin ikinci kısmını ensar oluşturur. Hz. Peygamber (s.a.s), bir grup ashabıyla beraber onların yanına hicret edince, bu durumda şâyet onlar, o muhacirleri himaye etmeseler, onlara yardımda bulunmasalar, Hz. Peygamber'e yardımcı olma ve O'nun ashabının işlerini düzenleme hususunda canlarını ve mallarını harcamasalardı, maksat kesinlikle tamamlanmazdı.

Muhacirlerin Ensardan Faziletli Olmalarının Sebepleri

Şu sebeplerden dolayı, muhacirlerin halinin, fazilet bakımından ensârınkinden daha üstün olması gerekir:

a) Muhacirler, faziletlerin reisi, en başta geleni; şereflerin de unvanı, lideri olan iman hususunda en önde gelenlerdir.

b) Onlar, zaman zaman ve uzun müddet, Kureyş'ten her türlü işkence ve meşakkati görmüş ve buna sabretmişlerdi. Halbuki böylesi bir durum, ensâr için söz konusu değildir.

c) Onlar, vatanlarından, çoluk çocuklarından ve komşularından ayrılmalarından dolayı meydana gelen her türlü sıkıntıya da katlanmışlardır. Halbuki bu da, ensâr için siz konusu değildir.

d) Allah'ın Resûlü Hz. Peygamber'in dinini ve şeriatini kabul etme hususunda kapının açılması, ancak muhacirler tarafından başlatılmıştır. Ensâr ise onlara uymuş ve onlara benzemeye çalışmışlardır. Halbuki biz az önce,

34 **İbn Mâce,** Mukaddime, 14 (1/74); **Müsned,** (4/362).

Hz. Peygamber'in, *"Kim güzel bir iş başlatır, iyi bir çığır açarsa, gerek kendisinin, gerekse onunla amel edenlerin ücreti (...) kıyamete kadar bu kimseye de verilir"* buyurduğunu zikretmiştik. Şu halde tâbi olan kimsenin derecesinin, kendisine uyulanın derecesinden daha aşağı olması gerekir. Bu sebeple, bütün bu durumlar fazilet, derece ve menkîbe bakımından, ilk muhacirlerin, ensâra takdim edilmelerini gerektirir. İşte bu sebepten dolayı Cenâb-ı Hak, her nerede bu iki grubu ele almışsa, muhacirleri ensârdan önce zikretmiş, onları onlara takdim etmiştir. İşte bu âyette de, aynı tertip üzere zikredilmişlerdir.

Velâyet ve Vali Kelimelerinin İzahı

Bil ki Allahu Teâlâ, bu âyette bu iki kısım mü'mini ele alınca, أُولَٰئِكَ بَعْضُهُمْ أَوْلِيَاءُ بَعْضٍ *"İşte onlar birbirinin (mirasta) velileridir..."* buyurmuştur. Âlimler, bu âyette bahsedilen velilikle, dostlukla neyin kastedildiği hususunda ihtilâf etmişlerdir.. Bu cümleden olarak **el-Vâhidî, İbn Abbas** ve bütün müfessirlerden şunu nakletmiştir: "Bundan murat, mirastaki velâyettir." Müfessirler, sözlerine devamla şöyle demişlerdir: "Allahu Teâlâ, akrabalığı değil de hicret ve yardımı, verâsetin sebebi kılmıştı. İman edip de, hicret etmeyen akraba, hicret etmediği ve yardımcı olmadığı için, vâris olamıyordu."

Bil ki, "velâyet" lafzı, bu manayı ihsas ettirmemektedir. Zira bu lafız, bu kitabın birkaç yerinde de belirttiğimiz gibi, yakınlığı ihsas ettirmektedir. Nitekim, "Sultan, velîsi olmayan kimsenin velîsidir" denilmektedir. Ama bu ifadede geçen "velâyet" lafzı varis olmayı ifade etmez. Allahu Teâlâ da: *"Haberiniz olsun ki Allah'ın velîleri için hiçbir korku yoktur. Onlar mahzun da olacak değillerdir"* (Yunus, 62) buyurmuştur ki, bu da mirasçı olmayı ifade etmez. Aksine velâyet, yakınlığı ifade eder. Binâenaleyh, bu âyetteki velâyeti de "vâris olma" manasının dışındaki bir manaya hamletmek mümkündür ki, bu mana da, onların birbirlerine saygı duymaları, birbirlerinin işleriyle ilgilenmeleri ve birbirlerine muâvenette bulunarak, yardımlaşmalarıdır. Ki, bunun da gayesi, onların düşmana karşı tek yumruk gibi olmaları ve onlardan her birinin, diğerine karşı duyduğu sevginin, kendisine karşı duyduğu sevginin yerini alması yani onu da kendisi kadar sevmesidir. Lafız, bu manaya muhtemel olunca, bunu vâris olmak anlamına hamletmek, lafzın delâletinden uzak bir mana olur. Özellikle de onlar, "Bu hüküm Cenâb-ı Hakk'ın, âyetin sonundaki *"Akrabalar birbirine daha yakındırlar"* buyruğu ile mensûh olduğunu söylerlerse bizi, lafzı,

lafzın ihsas ettirmediği bir manaya hamletmeye sevk eden, sonra da onun, aynı yerde zikredilen başka bir âyetle mensuh olduğu hükmünü verdiren gerekçe ne olabilir ki? Doğrusu bu çok uzak bir ihtimaldir, meğer ki müfessirler maksadın bu olduğunda ittifak etmiş olsunlar. Bu durumda, bu manayı kabul etmek lazım. Ancak ne var ki, bu hususta bir icmânın bulunduğunu söylemek de uzak bir ihtimaldir.

İman Edip Hicret Etmeyen Mü'minler

Hz. Peygamber (s.a.s)'in zamanındaki mü'minlerin üçüncü kısmını da, hicret hususunda Allah'ın Resûlü'ne uymayıp Mekke'de kalan mü'minler teşkil etmektedir ki, bunlar da Cenâb-ı Hakk'ın, وَالَّذِينَ اٰمَنُوا وَلَمْ يُهَاجِرُوا *"İman edip de hicret etmeyenler ise..."* buyruğu ile kastedilen kimselerdir. Böylece Allahu Teâlâ, onların hükmünü de şu iki yönden açıklamıştır:

a) Cenâb-ı Hakk'ın, مَا لَكُمْ مِنْ وَلَايَتِهِمْ مِنْ شَيْءٍ حَتّٰى يُهَاجِرُوا *"hicret edecekleri zamana kadar, sizin onlara hiçbir hususta velâyetiniz yoktur"* âyetinin ifade ettiği durumdur. Bu hususta birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Bil ki bu şekildeki olumsuz velâyet, daha önce geçen olumlu velâyetin aynısıdır. Binâenaleyh kim o velâyeti, "varis kılma" manasına hamletmişse, bu âyette bahsedilen olumsuz velâyetin vâris kılma manasına geldiğini iddia etmiştir. Kim de önceki velâyeti daha önce zikredilen manalara hamletmişse, bu âyette bahsedileni de aynı manaya almıştır. Bu âyette bahsedilen velâyetten muradın, "varis kılma" olduğunu benimseyenler şu şekilde istidlâl etmişlerdir: "Bu âyette bahsedilen velâyetle, "yardım etme" manası murat edilemez. Bunun delili şudur: Cenâb-ı Hak, *"Eğer onlar din hususunda sizden yardım isterlerse, yardım etmek üzerinize borçtur"* ifadesini, *"Sizin onlara hiçbir şey ile velâyetiniz yoktur"* ifadesine atfetmiş (bağlamıştır). Bunun, dindeki velâyetten ibaret olduğunda şüphe yoktur. Halbuki ma'tûf, ma'tûfun aleyh'ten başkadır. Binâenaleyh bahsedilen velâyetten maksadın, yardım etme manasına gelen velâyetten başka olması gerekir." Bu istidlâl tarzı zayıftır. Çünkü biz âyette bahsedilen velâyeti, saygı duyma ve ikram etme manasına aldık. Halbuki bu, yardım etmeden başka bir şeydir. Baksana insan bazen, bazı zimmîlere de bazı işlerinde yardım eder. Yine bazen efendi, ona saygı duyma ve onu yüceltme manasında velâyet etmediği halde, yardımcı olma manasında köle ve câriyesine velâyet edebilir. Binâenaleyh bu istidlâl düşer.

İKİNCİ MESELE

Âyetteki حَتّٰى يُهَاجِرُوا *"hicret edecekleri zamana kadar..."* ifadesi ile ilgilidir. Bil ki âyetteki, *"Sizin onlara hiçbir hususta velâyetiniz yoktur"* ifadesi, onların Hz. Peygamber (s.a.s) ile birlikte hicret etmedikleri için, velâyetlerinin mutlak manada düşeceği zannını uyandırır. Böylece Allahu Teâlâ bu zannı, *"Hicret edecekleri zamana kadar..."* kaydı ile gidermiştir. Bu ifade, "Eğer onlar hicret edecek olurlarsa, o velâyet geri döner ve gerçekleşir" manasındadır. Bunun gayesi, insanları, hicrete sevk ve teşvik etmektir. Çünkü Müslüman, her ne zaman Allahu Teâlâ'nın, "Eğer bir kimse hicret etmezse, onunla Müslümanlar arasındaki velâyet de sona erer. Eğer o kimse hicret edecek olursa, o velâyet geri döner ve mükemmel olarak gerçekleşir" dediğini duyduğunda, hiç şüphe yok ki bu, onu hicrete teşvik eder. Hicret etmenin gayesi ise, Müslümanların çoğalmaları, bir araya gelmeleri, birbirlerine yardım etmeleri ve aralarında ülfet, neticede de kuvvet ile şevketi meydana getirip bölünmemeleridir.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Hamza, vâv harfinin kesresi ile kelimeyi, "vilâyetihim"; diğer kıraat imamları ise vâv'ın fethası ile "velâyetihim" şeklinde okumuşlardır. **Zeccâc** şöyle der: Bunu *"velâyet"* okuyanlar kelimeyi nusret (yardım) ve neseb (aradaki bağ) manasına almışlardır. "Emirlik" manasına olan "vilâyet" kelimesi ise, bu iki manayı birbirinden ayırt etmek için meksûr kılınmıştır. Velâyet manasında kullanılan bu kelimenin vâv'ı bazen meksûr kılınabilir. Çünkü bir toplumun birbirlerine velâyet etmelerinde, tıpkı "قِصَارَةٌ" (çamaşırcılık) ve "خِيَاطَةٌ" (terzilik) kelimelerinde olduğu gibi bir sanat cinsi vardır. Bu manada kullanılan kelimenin ilk harfi ise meksûr olur." **Ebu Ali el-Farisî** ise, "Bu kelimeyi burada meftûh okumak daha güzeldir. Çünkü buradaki velâyet, dinî manadaki velâyettir. Bunun kesrelisi ise, emirlik manasınadır" demiştir.

Hicret Etmeyenlere Dinî Hususta Yardım Şarttır

b) Bu üçüncü kısmın hükümlerinden **ikinci hüküm** de, Hak Teâlâ'nın وَإِنِ اسْتَنْصَرُوكُمْ فِي الدِّينِ فَعَلَيْكُمُ النَّصْرُ *"Eğer onlar din hususunda sizden yardım isterlerse, yardım etmek üzerinize borçtur"* âyetinin ifade ettiği hususdur. Bil ki Allahu Teâlâ, mü'minlerden bu grup arasındaki velâyetin kesilmesi hususundaki hükmünü beyan edince, bundan muradın, tıpkı kâfirler hakkında olduğu gibi, velâyetin tam manasıyla kesilmesi olmadığını, aksine

hicret etmeyen o mü'minlerin, o muhacirlerden yardım istemeleri halinde onların onlara yardım etmelerinin gerekli olduğunu ve onları yardımsız bırakmamaları gerektiğini beyan buyurmuştur. Rivâyet olunduğuna göre, Hak Teâlâ'nın, *"Hicret edecekleri zamana kadar, sizin onlara hiçbir hususta velâyetiniz yoktur"* âyeti nâzil olunca, **Zübeyr** (r.a) ayağa kalktı ve "Bizden yardım istemeleri halinde, herhangi bir şey hususunda onlara yardım edebilir miyiz?" deyince, *"Eğer onlar din hususunda sizden yardım isterlerse, yardım etmek üzerinize borçtur"* âyeti nazil oldu.

Daha sonra Cenâb-ı Hak إِلَّا عَلَىٰ قَوْمٍ بَيْنَكُمْ وَبَيْنَهُمْ مِيثَاقٌ *"Fakat bu yardımı, sizinle aralarında muahede bulunan bir kavmin aleyhine olmamak şartıyla yapabilirsiniz"* buyurmuştur. Bu, "sizin o mü'minlere, aranızda ahit bulunan kâfirlere karşı yardım etmeniz caiz değildir. Çünkü aranızdaki anlaşma buna mânîdir" demektir.

Allahu Teâlâ sonra, وَالَّذِينَ كَفَرُوا بَعْضُهُمْ أَوْلِيَاءُ بَعْضٍ *"Kâfir olanlar bile birbirlerinin yardımcılarıdır"* buyurmuştur. Bu ifade ile ilgili birkaç mesele vardır:

***BİRİNCİ MESELE:* Âyetteki Grupların Sıralanmasındaki Hikmet**

Bil ki Allahu Teâlâ'nın bu âyette nazar-ı dikkate aldığı bu sıra, son derece güzeldir. Çünkü Hak Teâlâ buralarda şu üç kısımdan bahsetmiştir:

Birinci kısım: Muhacir ve ensârdan olan mü'minlerdir. Bunlar, insanların en faziletlileridir. Allahu Teâlâ bunların birbirlerine dost ve yardımcı olmaları gerektiğini beyan buyurmuştur.

İkinci kısım, hicret etmemiş olan mü'minlerdir. Bunların, iman etmiş olmalarından dolayı bir tür üstünlükleri ve faziletleri vardır. Hicret etmemiş olmaları sebebiyle de, bir çeşit düşüklükleri söz konusudur. Binâenaleyh bunların hükümlerinin, yücelik ile alçaklık arasında orta bir hüküm (yer) olması gerekir. Bu hüküm de, birinci kısımdakilere tanınan velâyetin, bu kısımdakiler için olmamasıdır. Fakat bu kısımdakiler, eğer mü'minlerden yardım isterler ve onların yardımını beklerlerse, onlar onlara yardım eder ve desteklerler. Binâenaleyh bu hüküm, alçaltma ile yüceltme arasında orta bir hükümdür. Kâfirlere gelince, onlar için fazîlet sebeplerinden hiçbiri yoktur. Bundan dolayı Müslümanların, onlarla hiçbir şekilde bağlarının olmaması, onlarla aralarında hiçbir yönden bir velâyetin ve münasebetin bulunmaması gerekir. Böylece bu tertibin son derece güzel ve yerinde olduğu ortaya çıkmış olur.

İKİNCİ MESELE

Bazı âlimler şöyle demişlerdir: "Hak Teâlâ'nın, *"Kâfir olanlar bile birbirlerinin yardımcılarıdır"* buyruğu, kâfirlerin, dinleri farklı da olsa birbirlerine vâris olmaları hususunda, âdetâ aynı dinin mensupları gibi olduklarını gösterir. O halde Mecûsî, putpereste; Hıristiyan da Mecûsîye vâris olabilir. Çünkü Allahu Teâlâ, *"Kâfir olanlar bile birbirlerinin velileridir"* buyurmuştur."

Bil ki bu söz, ancak biz bu âyetlerde bahsedilen velâyeti, vâris olma manasına aldığımız zaman doğru olur. Bu hususla ilgili görüşümüz daha önce geçmişti. Aslında bu hususta sözün doğrusu şudur: Kureyş kâfirleri, Yahudilere son derece düşman idiler. Ama Hz. Muhammed'in davası ortaya çıkınca, O'na eziyet etme ve O'nunla mücadele etme hususunda birbirlerine yardım ettiler ve birbirlerini desteklediler. Bu sebeple âyetten, işte bu mana kastedilmiştir. Bu hususta sözün özü şudur: Bir araya gelmenin illeti ve sebebi, aynı cinsten (milletten) olmadır. Bir şeye benzeyen o şeye doğru cezbolunur. Müşrik, Yahudi ve Hıristiyanlar, Hz. Muhammed (s.a.s)'e düşmanlıkta ortak olunca, işte bu yön onların birleşmelerine ve birbirlerine yaklaşmalarına sebep olmuştur. Bu da onların, dinlerinden ötürü bu düşmanlıkta birleşmediklerini gösterir. Zira onlardan her biri, diğerinin dinini şiddetle reddeder. Bu, onların o düşmanlığının sırf haset, azgınlık ve inat yüzünden olduğuna delalet eden delillerden birisidir.

Müslümanların Birbirleriyle İlgisizliği Yeryüzünü Bozar

Daha sonra Allahu Teâlâ bu hükmünü beyan edince, إِلَّا تَفْعَلُوهُ تَكُنْ فِتْنَةٌ فِي الْأَرْضِ وَفَسَادٌ كَبِيرٌ *"Eğer siz bunu yapmazsanız, yeryüzünde bir fitne ve büyük bir fesat olur"* buyurmuştur. Bu, "Şâyet siz, size daha önce bahsedilen tafsilatlı hükümlerde size emrettiğim şeyleri yapmazsanız, yeryüzünde bir fitne ve büyük bir fesat meydana gelir" demektir. Bu fitne ve fesat birkaç yönden izah edilir:

1) Müslümanlar, eğer kendilerinin zayıf, sayılarının az, kâfirlerin ise güçlü ve sayılarının çok olduğu bir zamanda kâfirlere karışacak olurlarsa, çoğu zaman bu karışma Müslümanların kâfirlere iltihak etmelerine (onlar içinde erimelerine) sebep olur.

2) Eğer Müslümanlar darmadağınık olsalardı, onlardan böyle büyük bir cemaat (devlet) meydana gelmezdi. Böylece bu da kâfirlerin, onlara karşı cesaretlenmelerine sebep olurdu.

3) Müslümanların topluluğu, sayıca ve hazırlıkça gün be gün artınca, bu, onların üzerinde oldukları dine daha fazla bağlanmalarına; muhaliflerin de onlara katılma arzularının artmasına sebep olur.

Bil ki Allahu Teâlâ, bu üçüncü kısmı da zikredince, tekrar birinci ve ikinci kısma dönerek وَالَّذِينَ اٰمَنُوا وَهَاجَرُوا وَجَاهَدُوا فِى سَبِيلِ اللهِ وَالَّذِينَ اٰوَوْا وَنَصَرُوا اُولٰئِكَ هُمُ الْمُؤْمِنُونَ حَقًّا لَهُمْ مَغْفِرَةٌ وَرِزْقٌ كَرِيمٌ *"İman edip de Allah yolunda hicret ve cihad edenler, muhacirleri barındıranlar, ve onlara yardım edenler... İşte gerçek mü'min olanlar bunlardır. Mağfiret ve uçsuz bucaksız rızık da onlarındır"* buyurmuştur. Bil ki bu ifade bir tekrar değildir. Zira Hak Teâlâ, onlardan, ilk önce kendileriyle ilgili hükmü açıklamak için zikretmiştir.. Bu hüküm, onların birbirlerine karşı velâyetleri, yardım ve destekleridir. Daha sonra burada, Allahu Teâlâ onları, şanlarının ve derecelerinin çok büyük ve yüce olduğunu bildirmek için zikretmiştir. Bunu şu iki bakımdan izah ederiz:

a) Onların yeniden zikredilmeleri, onlara daha fazla önem verildiğini gösterir. Bu ise, bir şerefi ve bir saygıyı gösterir.

b) Allahu Teâlâ burada onları şu üç yönden medh ü senâ etmiş olmaktadır:

1) Âyetteki, *"İşte gerçek mü'min olanlar bunlardır"* ifadesi ile yapılan medih... Buradaki, *"İşte mü'min olanlar bunlardır"* ifadesi hasr manasını ifade eder. Âyetteki, *"gerçek"* sözü de, onların, dinleri yolunda haklı ve muhakkik olmakla iyice mevsuf olduklarını ifade eder. Durum hakikatte böyledir. Çünkü dini hususunda "muhik" olmayan, geçmiş dinlerini terk etmeye, çoluk çocuğundan ve vatanından ayrılmaya, bu uğurda canını ve malını harcamaya katlanamaz, bütün bu hususlarda yarışanlardan ve ileri gidenlerden olamaz.

2) Âyetteki, *"Mağfiret onlarındır"* kısmının ifade ettiği medih... Bu ifâdede "mağfiret" lafzının nekire getirilmesi tıpkı, *"Andolsun sen o Yahudileri hayata, insanlardan daha düşkün bulursun"* (Bakara, 96) âyetindeki, "hayat" kelimesinin, o Yahudilerce dünya hayatının mükemmel kabul edildiğine delâlet edişi gibi, bu mağfiretin de mükemmel olacağını gösterir. Buna göre mana, "Onlar için, bütün günahlardan ve kovuşturmalardan uzak, tam ve mükemmel bir mağfiret vardır" şeklindedir.

3) Âyetteki *"Kerim (uçsuz bucaksız bir) rızık da onlarındır"* kısmının ifade ettiği medih. Bu ifade ile, çok yüce ve kıymetli mükâfatlar kastedilmiştir.

Netice olarak diyebiliriz ki Allahu Teâlâ, onların gerek dünyevî, gerekse uhrevî hususlardaki hallerini anlatıp ortaya koymuştur.

Dünyevî olanlara gelince, Cenâb-ı Hak onları, *"İşte gerçek mü'min olanlar bunlardır"* diye tavsif etmiştir.

Uhrevî olanlara gelince, bundan murat ya ikâbı gidermek, ya da mükâfatı vermektir. İkâbı (cezayı) giderme, âyette *"Mağfiret onlarındır"* buyruğu ile; mükâfat verme de, *"uçsuz bucaksız rızık da onlarındır"* ifadesi ile anlatılmıştır. Bu yüce saadetler, ancak o mü'minlerin dünyada maddî lezzetlerden yüz çevirip, çoluk çocuğunu ve vatanını terk edip bu uğurda canını ve malını harcaması ile gerçekleşir. İşte bu da, mutluluğu elde etmenin yolunun, ancak bu maddî şeylerden yüz çevirme ile olacağına dikkat çekmektedir.

Hz. Muhammed (s.a.s) zamanındaki mü'minlerin dördüncü kısmı, hicret hususunda Hz. Peygamberle beraber hareket etmeyip, daha sonra hicret etmiş olanlar. Bu, Hak Teâlâ'nın وَالَّذِينَ اٰمَنُوا مِنْ بَعْدُ وَهَاجَرُوا وَجَاهَدُوا مَعَكُمْ فَاُولٰئِكَ مِنْكُمْ *"Sonradan iman edip de, hicret ve sizinle beraber cihat edenler de sizdendir"* buyruğu ile anlatılanlardır. Bununla ilgili birkaç mesele vardır:

***BİRİNCİ MESELE:* Hicretin İkinci Dönemi**

Âlimler, Hak Teâlâ'nın "min ba'dü" ifadesiyle neyin murat edildiği hususunda ihtilaf etmişlerdir. **Vâhidî, İbn Abbas**'ın bu ifadeye, "Hudeybiye'den sonra..." manasını verdiğini nakletmiştir ki, bu da ikinci hicrettir. Bu ifadeye, "Bu âyet indikten sonra.." ve, "Bedir Günü'nden sonra..." manaları da verilmiştir ki, en doğru olan, bundan muradın, birinci hicretten sonra hicret eden kimseler olmasıdır... İşte bunlar, *"güzelce tâbi olanlar"* diye bahsedilenlerdir. Nitekim Cenâb-ı Hak, *"Onlara güzelce tâbi olanlar yok mu, Allah onlardan razı olmuştur, onlar da Allah'tan razı olmuşlardır"* (Tevbe, 100) buyurmuştur.

İKİNCİ MESELE

En doğru olan, hicretin Mekke'nin fethi ile sona ermiş olmasıdır. Zira, Mekke fethedilince, orası İslâm beldesi olmuştur. **Hasan el-Basrî** de şöyle demektedir: "Hicret, hiçbir zaman sona ermez." Hz. Peygamberin *"Fetihten sonra hicret yoktur!"* buyruğuna gelince, bununla hususî hicret murat edilmiş olup, bu, Mekke'nin fethi ve İslâm'ın kuvvet bulması ile sona ermiştir. Ama, herhangi bir zamanda bir beldede mü'min kimseler bulunur, sayıları da az olur, onların kâfirlerle birlikte bulunmaları sebebiyle,

kâfirlerin güç ve kuvveti artıyor; Müslümanların o beldeden hicret etmeleri ve diğer bir beldeye geçmeleri halinde de kâfirlerin bu güç ve kuvvetleri zaafa uğruyorsa, işte bu durumda, **Hasan el-Basrî**'nin dediğine göre, onların hicret etmeleri gerekir. Zira, (Hz. Peygamber'in) Mekke'den Medine'ye hicretinden illet ve sebebin aynısı, bu durumdaki kimseler hakkında da tahakkuk etmiştir.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Hak Teâlâ'nın *"onlar da sizdendir"* ifadesi, bu kimselerin derecesinin, önceden hicret eden ilk muhacirlerin derecesinden düşük olduğuna delâlet eder. Çünkü, Allahu Teâlâ bunları onlara katmış ve onları şereflendirme sadedinde, bu ikincileri birincilerden saymıştır. Şâyet, birinci kısmı teşkil edenlerin dereceleri daha üstün olmasaydı, böyle bir mana doğru olmazdı. Allahu Teâlâ'nın, bu âyetlerde zikretmiş olduğu dört kısmın izahı bundan ibarettir.

Akrabalık Hukuku

Daha sonra Cenâb-ı Hak, وَاُولُوا الْاَرْحَامِ بَعْضُهُمْ اَوْلٰى بِبَعْضٍ فِى كِتَابِ اللّٰهِ *"Akrabalar, Allah'ın kitabınca birbirine daha yakındırlar"* buyurmuştur. Bu ifâdeyle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Hak Teâlâ'nın, *"İşte onlar birbirinin velîleridir"* buyruğu ile, mirastaki veliliğin kastedildiğini söyleyenler, bu ikinci âyetin mirası neshettiğini söylemişlerdir. Çünkü Allahu Teâlâ bir önceki âyette, verâsetin, hicret ve nusret (yardım) sebebiyle olduğunu beyân etmişti. Şu anda ise, bu durum mensûh olmuştur. Binâenaleyh, verâset, ancak akrabalık sebebiyle meydana gelebilir. O'nun, *"Allah'ın kitabınca..."* ifadesiyle de, Nisa Sûresi'nde bahsedilen hisseleri, payları murat edilmiştir.

Ama, o âyetteki velâyeti, yardım etmek, birbirlerini sevmek ve ta'zim etmek manalarıyla tefsir edenlere gelince onlar şöyle demişlerdir: "O âyette bahsedilen velâyet, miras sebebiyle meydana gelen velâyete de muhtemel olunca, Allahu Teâlâ işte bu âyette, -delilin tahsis ettiği durumlar hariç- varis olmanın, ancak akrabalık sebebiyle meydana gelebileceğini beyan etmiştir. Binâenaleyh, işte bu âyetin maksadı böyle bir düşünceyi izâle etmektir." Bu görüş daha evlâdır. Zira, gereksiz ve zaruret olmaksızın neshi, mensûh âyetlerin sayısını arttırmak caiz değildir.

İKİNCİ MESELE: **Şia'nın Bu Âyete Tutunmak İstemesi**

Muhammed İbn Abdullah İbn Hasen İbn Hasan İbn Ali İbn Ebî Tâlib (r.a), **Ebû Ca'fer el-Mansûr**'a: "Allah'ın Resûlü'nden sonra imamın **Ali İbn Ebî Tâlib** olduğu hususuna dair yazmış olduğu mektupta bu âyetle istidlâl ederek şöyle demiştir: وَاُولُوا الْاَرْحَامِ بَعْضُهُمْ اَوْلٰى بِبَعْضٍ فِى كِتَابِ اللّٰهِ *"Akrabalar, birbirine (...) daha yakındırlar"* âyeti, velâyetin bulunduğuna delâlet eder. Halbuki bu âyette, bu evleviyyetin sâbit olduğu hususunda muayyen bir ifâde yer almamıştır. Binâenaleyh, delilin tahsis ettiği durumlar hariç, bunu bütün durumlara hamletmek gerekir. Delilin bulunması esnâsında ise, bu âyetin hükmüne, imâmet meselesi de girer. **Hz. Ebu Bekir**'in, "ulû'l-erhâm"dan olduğu da söylenemez. Zirâ, Hz. Peygamber (s.a.s)'in, **Hz. Ebu Bekir**'e, kavme tebliğ etsin diye Berâe Sûresi'ni verdiği, daha sonra da, arkasından **Ali**'yi göndererek, bu tebliğcinın **Ali** olduğunu emrederek, *"Bunu ancak, benden (benim ehlim ve âlimden) olan birisi yerine getirecektir"* dediği nakledilmiştir. Bu da, **Ebu Bekir** (r.a)'in Hz. Peygamber'in ehlinden olmadığına delâlet eder." İşte, bu âyetle yapılan istidlâlin izahı budur.

Cevap: Şâyet bu delâlet doğru ve yerinde olsaydı, o zaman **Abbâs**'ın imâmete daha lâyık olması gerekirdi. Çünkü **Abbas,** Hz. Peygamber'e, Ali'den daha yakındır. İşte **Ebu Ca'fer el-Mansûr** da, bunu bu şekilde cevaplandırmıştır.

ÜÇÜNCÜ MESELE: **Zevi'l-Erhâm'ın Mirası**

Ebû Hanîfe (r.h)'nin arkadaşları, "zevi'l-erhâm"ın mirasçı kılınmaları hususunda, bu âyete tutunmuşlardır. Bizim (**Şâfiî**) âlimleri de buna, şu şekilde cevap vermişlerdir: Hak Teâlâ'nın, *"Akrabalar, birbirine (...) daha yakındırlar"* buyruğu, bu yakınlığın, daha yakın olmanın, hangi şeyde (kimde) bulunduğu hususunda mücmel bir ifadedir. Binâenaleyh Cenâb-ı Hak, *"Allah'ın kitabınca..."* buyurunca, bu, "Allah'ın, kitabında beyan etmiş olduğu hükme göre.." manasında olmuş olur. Böylece, bu daha yakın olma hali, Allahu Teâlâ'nın, kitabında beyan etmiş olduğu hükümlerle kayıtlanmış olur. Halbuki o hükümler, sadece "asabe"nin mirasına dair hükümlerdir. Binâenaleyh, bu mücmel ifadeden, sadece bunun murat edilmiş olması gerekir. Böylece bu ifadenin hükmü, "zevi'l-erhâm"ın mirasçı olmasıyla alâkalı olmaz.

Daha sonra Cenâb-ı Hak bu sûreyi bitirirken, اِنَّ اللّٰهَ بِكُلِّ شَىْءٍ عَلِيمٌ *"Allah, her şeyi hakkıyla bilendir"* buyurmuştur. Bu, "bahsettiğim ve mufassalan

açıkladığım bu hükümlerin tamamı, bir hikmet, bir sevap, doğruluk ve bir salâhtır, kurtuluştur. Bu hükümlerde, abes ve bâtıl namına bir şey yer almamıştır. Zira bütün malûmatı bilen, ancak doğru olana hükmeder. Bunun bir benzeri de, meleklerin, *"Orada bozgunculuk edecek, kanlar dökecek kimse mi yaratacaksın?"* (Bakara, 30) dediklerinde, Cenâb-ı Hakk'ın, onlara cevap vererek, *"Sizin bilemeyeceğinizi herhalde ben bilirim"* (Bakara, 30) buyurmuş olmasıdır. Bu, "Siz, benim, bütün malûmatı bildiğimi bildiğinize göre, biliniz ki benim hükmüm, yanılma ve hatadan münezzeh olur" demektir. İşte burada da böyledir. Allah, en iyi bilendir.

Hamd ve şükür, Allah'ın lâyık ve müstahak olduğu bir şekilde, ancak O'nadır. Bu sûrenin tefsiri, Hicrî 601 senesinde, Ramazanın birinci gününde, Bağdân denilen bir köyde tamamlandı. Biz Allah'tan, zamanın korkunç ve şiddetli belâlarından, zulüm ve hızlân sahiplerinin hile ve tuzaklarından bizi kurtarmasını niyaz ediyoruz. Zira O, **el-Meliku'd-Deyyân**'dır. O'nun salât ve selâmı, Rahmân'ın habîbi, çeşitli mu'cize ve burhanların sahibi Muhammed Mustafa'ya olsun.

***

TEVBE SÛRESİ

Bu sûre -son iki âyeti müstesnâ- Medenî'dir
Son iki âyet ise Mekkî'dir.
Âyet sayısı 129 olup,
Mâide Sûresi'nden sonra nazil olmuştur.

بَرَآءَةٌ مِنَ اللّٰهِ وَرَسُولِهٖٓ اِلَى الَّذِينَ عَاهَدْتُمْ مِنَ الْمُشْرِكِينَ ﴿١﴾ فَسِيحُوا فِى الْاَرْضِ اَرْبَعَةَ اَشْهُرٍ وَاعْلَمُوٓا اَنَّكُمْ غَيْرُ مُعْجِزِى اللّٰهِ وَاَنَّ اللّٰهَ مُخْزِى الْكَافِرِينَ ﴿٢﴾

"Allah ve *Resûlü'nden, muahede yapmış olduğunuz müşriklere ültimatomdur: Ey müşrikler, haydi yeryüzünde dört ay daha dolaşın. Bilin ki siz Allah'ı aciz bırakabilecekler değilsiniz. Allah muhakkak ki kâfirleri rüsvay edecektir"* (Tevbe, 1-2).

Bu Sûrenin Diğer İsimleri

Keşşâf sahibi şöyle demektedir: "Bu sûrenin pek çok ismi vardır. Meselâ **Berâe, Tevbe, Mukaşkışe, Müba'sire, Müşerride, Muhziye, Fâdiha, Musîre, Hâfire, Münekkile, Müdemdime** ve **Sûretu'l-Azâb.**" **Keşşâf sahibi,** sözüne devamla şöyle der: "Zira bu sûrede, mü'minlerin tevbelerinin kabûlünden ve tevbeye muvaffak kılınmalarından bahsedilmektedir. Bu sûreye, nifaktan uzaklaştırdığı için **Mukaşkışe,** münafıkların iç yüzlerini deşeleyip ortaya serdiği için **Müba'sire,** ve o gizlilikleri meydana çıkardığı için **Müsîre;** onları eşelediği için **Hâfire;** münafıkları rüsvay ettiği için **Muhziye;** onları cezalandırdığından **Münekkile;** ürküttüğü için **Müşerride** denilmiştir."

Huzeyfe'nin şöyle dediği rivâyet edilmiştir: "Sizler bu sûreye, Tevbe sûresi adını veriyorsunuz. Allah'a yemin olsun ki bu sûre, hiç kimseyi hariç bırakmaksızın herkesi sarsmış ve sorgulamıştır."

İbn Abbas'tan da, bu sûre hakkında şöyle dediği rivâyet edilmiştir: "Bu sûre, **Fâdıha** (münafıkların sırlarını ortaya döküp, onları rezil rüsvây eden)dir. Bu sûre, hep münafıklar hakkında nazil olmuş ve onların durumuyla ilgilenmiştir. Öyle ki biz, nerdeyse hiç kimseyi dışarda bırakmayacağından endişelendik. Enfâl Sûresi Bedir; Haşr Sûresi de, Benî Nadir hakkında nazil olmuştur."

Tevbe Sûresi'nin Başında Besmelenin Bulunmayışının Hikmeti

Şâyet, "Bu sûrenin başına, besmelenin yazılmayışının sebebi nedir?" denilirse, biz deriz ki:

Âlimler bu hususta şu izahları yapmışlardır:

Birinci izah: **İbn Abbas**'ın şöyle dediği rivâyet edilmiştir: "Ben, **Osman İbn Affân**'a şöyle dedim: "Sizin, Mîûn'dan olan Berâe (Tevbe) Sûresi'yle, Mesânî'den olan Enfâl Sûresi'ni birleştirerek araya besmele koymamanızın sebebi nedir?" Bunun üzerine **Hz. Osman** şöyle dedi: "Hz. Peygamber (s.a.s), her ne zaman kendisine bir sûre nazil olsa, *"Onu, falan yere koyun!"* derdi. Berâe Sûresi ise Kur'an'ın en son nazil olan sûrelerindendir. Dolayısıyla Hz. Peygamber, onun nereye konulacağını beyân etmeden irtihâl etti. Berâe Sûresi ile Enfâl Sûresi'nin anlattıkları hususlar birbirine yakın olduğu için, bu iki sûre peş peşe yazılmıştır. "**Kâdî** şöyle demektedir: "Hz. Peygamber (s.a.s)'in, bu sûrenin, Enfâl Sûresi'nin peşinden gelen bir sûre olduğunu beyan etmediği söylenemez. Zira Kur'an, gerek Allah, gerekse Resûlü tarafından nakledildiği biçimde tertip edilmiştir. Binâenaleyh şâyet biz, bazı sûrelerin tertibinin Allah'tan, yani vahiy yoluyla olmadığını caiz görürsek, aynı şeyi diğer sûreler ve tek bir sûrenin âyetleri hakkında da caiz görebiliriz. Halbuki bunu caiz görmek ise, **İmâmiyye**'nin, "Kur'an'da fazlalık ve noksanlıklar vardır" şeklindeki iddiasını benimseyip caiz görmek manasına gelir. Bu da, Kur'an'ı hüccet olmaktan çıkarır. Aksine, doğru olan, Hz. Peygamber'in vahye dayanarak, Enfâl Sûresi'nden sonraya koyma emrini vermiş olması ve sûrenin başındaki besmeleyi de, onun yine vahye dayanarak hazfetmiş olmasıdır"

İkinci izah: Bu konudaki ikinci izah da **Ubeyy İbn Ka'b**'dan rivâyet edilen şu hususdur: O şöyle demiştir: "Ashâb, şundan ötürü bu zanna kapılmıştı: Enfâl Sûresi'nde ahitler zikredilmiş, Berâe Sûresi'nde ise ahitlerin geri alınması meselesi bulunmaktadır. İşte bu yüzden, o sûreler yan yana konulmuştur."

Aynı soru burada da söz konusudur. Çünkü bu izah ancak biz, "ashâb, bu sûreyi, işte bu sebepten dolayı kendiliklerinden Enfâl Sûresi'nden sonraya koymuşlardır" dediğimizde tamam olur.

Üçüncü izah: Sahabe, Enfâl ve Tevbe sûrelerinin, tek sûre mi, yoksa iki ayrı sûre mi olduğu hususunda ihtilâf etmiştir. Bu cümleden olarak bazıları şöyle demişlerdir: "Bu iki sûre, tek bir sûredir. Zira, her iki sûre de savaş hakkında nazil olmuş olup, bu iki sûrenin toplamı da, yedi uzun sûrelerden olmuş olur ki, bunların sayısı da böylece yediye bâliğ olmuş olur. Bunlardan sonra da, Mîûnlar (âyet sayısı yüz civarında olanlar) gelirler. "Bu görüş açıktır. Zira, bu iki sûre beraberce, 206 (iki yüz altı) âyet olup, her ikisi de tek bir sûre durumundadır. Ashabdan bazısı da bu iki sûrenin,

ayrı ayrı iki sûre olduğunu söylemişlerdir. Binâenaleyh, sahâbe arasında bu konuda bir ihtilâf zuhur edince onlar, "Bu iki sûre, ayrı ayrı iki sûredir" diyenlerin görüşüne dikkat çekmek için, aralarında bir boşluk bırakmışlar; "bu iki sûre, tek bir sûredir" diyenlerin görüşüne de dikkat çekmek için, bu iki sûre arasına besmeleyi yazmamışlardır. Bu görüşe göre de, bizim, **İmamiyye**'nin mezhebini caiz görmemiz gerekmemiş olur. Bu böyledir, zira sahâbe arasında bu hususta bir karışıklık, bir kapalılık meydana gelince, onlar bu iki görüşten birisine kesinlikle hüküm vermeyip, bu kapalılığın her zaman söz konusu olduğuna delâlet edecek bir şekilde muâmelede bulunmuşlardır. Binâenaleyh onlar, bu kadarcık bir şüphede müsamahalı davranmayınca, "adam sende!" demeyince, bu, onların Kur'an'ı tahrif ve tağyirden koruma hususunda ne kadar titiz olduklarına ve ne kadar şedît, müsamahasız olduklarına delâlet eder ki, bu da **İmâmiyye**'nin görüşünü iptal eder.

Dördüncü izah: Allahu Teâlâ, Enfâl Sûresi'ni, mü'minlerin birbirlerini dost edinmelerinin ve kâfirlerden de tamamıyla uzak durmalarının gerekliliğini belirterek sona erdirmiştir. Daha sonra da, işte Cenâb-ı Hak bu hususu, *"Allah'tan ve Resûlü'nden bir ültimatomdur"* (Tevbe, 1) âyetiyle açıkça beyân etmiştir. Bu, daha önceki sözün bir te'kidi ve onun ifade edilmesi mahiyetinde olunca; aralarına bir fasılanın girmesi gerekmiştir. Binâenaleyh, bu iki sûrenin başka başka sûreler olduğuna dikkat çekmek için, aralarına bir fasıla sokulmuş; bu mananın, bizzat o mananın aynısı olduğuna dikkat çekmek için de, aralarında Besmele'nin yazılması terk edilmiştir.

Beşinci izah: İbn Abbas (r.a) şöyle demiştir: "**Hz. Ali** (r.a)'ye, "Bu iki sûre arasında niçin Besmele yazılmadı?" diye sorduğumda, o, "çünkü Besmele bir emândır (emniyeti ifade eder). Halbuki bu sûre kılıçla vuruşma ve ahitlerden vazgeçmeyi emretmiş olup, bunda bir emân manası yoktur" dedi." Rivâyet olunduğuna göre, **Süfyan b. Uyeyne** aynı şeyi söyleyerek, bu hususu, *"Size Müslümanca selam verene, dünya hayatının geçici menfaatini isteyerek, 'Sen mü'min değilsin' demeyin"* (Nisa, 94) âyetini delil getirerek te'kid etmiştir. Ona, "Hz. Peygamber (s.a.s), harbî olan kâfirlere Besmele ile mektup yazmıyor muydu?" denildiğinde, şu cevabı verdi: "Bu, Hz. Peygamber (s.a.s)'in onları, direkt olarak Allah'a davet etmesidir. Bu durumda Hz. Peygamber (s.a.s)'in onlarla olan ahitlerini bir tarafa atması söz konusu değildir. Baksana O (s.a.s), mektubunun sonunda, *"Allah'ın selâmı, hidâyete tâbi olanlaradır"* diye yazıyordu. Ama bu sûre savaşma hükmünü

ve ahitlerden vazgeçme hükmünü ihtiva etmektedir. Binâenaleyh bu ikisi arasındaki fark ortaya çıkmaktadır."

Altıncı izah: Âlimlerimiz şöyle demişlerdir: "Belki de Allah, bazı kimselerin, Besmele'nin Kur'an'dan olduğu hususunda münakaşa edeceklerini bildiği için, Besmele'nin her sûrenin başında bir âyet olduğuna ve onun, bu sûrenin başında bir âyet olmadığına, bu sebeple yazılmaması gerektiğine dikkat çekmek için pek yerinde olarak yazılmamasını emretmiştir. Bu da, Besmele'nin diğer sûrelerin başına yazıldığı için onun her sûreden bir âyet olması gerektiğine delâlet eder.

بَرَاءَةٌ مِنَ اللّٰهِ وَرَسُولِهِ اِلَى الَّذِينَ عَاهَدْتُمْ مِنَ الْمُشْرِكِينَ * فَسِيحُوا فِي الْاَرْضِ اَرْبَعَةَ اَشْهُرٍ وَاعْلَمُوا اَنَّكُمْ غَيْرُ مُعْجِزِي اللّٰهِ وَاَنَّ اللّٰهَ مُخْزِ الْكَافِرِينَ *"Allah ve Resûlü'nden muahede yapmış olduğunuz müşriklere ültimatomdur: (Ey müşrikler, haydi) yeryüzünde dört ay daha dolaşın. Bilin ki siz Allah'ı aciz bırakabilecekler değilsiniz. Allah, muhakkak ki kâfirleri rüsvay edecektir"* (Tevbe, 1-2) âyet-i kerimesi ile ilgili birkaç mesele vardır:

***BİRİNCİ MESELE:* Berâe Kelimesinin Manası**

"Berâe" kelimesinin manası, ilgi ve alâkanın kesilmesi, bağın sona ermesi demektir. "Aramızdaki münasebetler kesildi; aramızda herhangi bir ilgi kalmadı!" manasında olmak üzere, "بَرِئْتُ مِنْ فُلَانٍ اَبْرَأُ - بَرَاءَةً" denilir. İşte, yine bu manada olmak üzere, بَرِئْتُ مِنَ الدَّيْنِ "Borçtan kurtuldum" denilir.

Hak Teâlâ'nın, bu âyetin başındaki "berâe" kelimesinin merfû okunması hususunda şu iki görüş ileri sürülmüştür:

a) Bu kelime, mahzûf bir mübtedânın haberidir. Yani, "هٰذِهِ بَرَاءَةٌ" demektir. **Ferrâ** şöyle demektedir: "Bunun bir benzeri de senin, güzel bir adama bakarak, جَمِيلٌ وَاللّٰهِ "Güzel, vallahi..." demendir. Yani, هٰذَا جَمِيلٌ وَاللّٰهِ "Bu, vallahi güzeldir" demektir. Lafzatullahın başındaki min harf-i cerri, ibtidâ içindir. Buna göre mânâ, "Bu, Allah ve Resûlü'nden, antlaşma yapmış olduğunuz müşriklere ulaşan, gelen bir ültimatomdur" şeklinde olur. Bu, tıpkı senin, كِتَابٌ مِنْ فُلَانٍ اِلَى فُلَانٍ "Bu, falancadan falancaya bir mektuptur.." demen gibidir.

b) "بَرَاءَةٌ" lafzının mübtedâ, "مِنَ اللّٰهِ وَرَسُولِهِ" ifadeleri mübtedânın sıfatı, "اِلَى الَّذِينَ عَاهَدْتُمْ" ifadesinin de, mübtedânın haberi olmasıdır. Bu, senin tıpkı, رَجُلٌ مِنْ بَنِي تَمِيمٍ فِي الدَّارِ "Temîmoğullarından olan bir adam, evdedir" demen gibidir.

Eğer, "Berâetin, Allah ve Resûlü'ne; muâhedenin de müşriklere izafe edilmiş olmasının sebebi nedir?" diye sorulacak olursa, biz deriz ki: Allah, müşriklerle antlaşma hususunda müsaade vermiştir.. Böylece de Müslümanlar, Allah'ın Resûlü'yle birlikte bir araya geldiler ve o müşriklerle muahede yaptılar. Daha sonra da müşrikler, ahdi bozdular. Bunun üzerine Allah da, onların ahdini bir kenara atıp artık tanımamayı vâcip kıldı. Bu sebeple Müslümanlar, kendilerini bundan sakındıran şeye muhatap oldular da, onlara "Allah ve Resûlullah'ın, sizin müşriklerle yapmış olduğunuz antlaşmalardan berî ve uzak olduğunu bilesiniz..." denildi.

***İKİNCİ MESELE:* Yapılmış Muahedenin İptal Edilmesi**

Rivâyet olunduğuna göre Hz. Peygamber (s.a.s) Tebuk Seferi'ne çıktığında, münafıklar geri kalarak asılsız ve yalan haberler uydurunca, müşrikler ahitlerini bozdular. Bunun üzerine, Allah'ın Resûlü onlarla olan ahitleri iptal ederek, durumdan da kendilerini haberdar etti.

Şâyet, "Hz. Peygamber'in, ahdini bozması nasıl caiz olur?" denilirse, biz deriz ki:

Ahit, ancak şu üç sebepten dolayı bozulabilir:

a) Peygamber aleyhinde, o müşrikler tarafından gizli bir hainlik tertip edildiğinin ortaya çıkması. Peygamber'in de, onların vereceği zarardan endişelenerek, böylece ahdin bozulduğunu onlara da bildirmek için, Peygamber'in ahdini tanımaması. Nitekim Cenâb-ı Hak, *"Eğer muahede eden bir topluluğun hainliğinden endişeye düşersen, hak ve adâlet üzere durumu kendilerine bildir ve ahitlerini at..."* (Enfâl, 58) ve, *"Onlar, içlerinden kendileriyle muâhede ettiğin kimselerdir ki, muâhededen sonra her defasında ahitlerini bozarlar"* (Enfâl, 56) buyurmuştur.

b) Hz. Peygamber (s.a.s)'in, antlaşma yaparken, bazı kimselere, zikredilen müddet hususunda, Allah'ın ahdin sona erdiğini emretmesine kadar, o ahdi tanıyacağını şart koşmuş olmasıdır. Binâenaleyh Allahu Teâlâ, aralarındaki ahdin sona ermesini emredince, işte bu şarttan dolayı ahit de sona ermiş olur.

c) Ahdin, bir zamana bağlanmış olmasıdır. Buna göre o müddet sona erince, ahit de sona ermiş olur.

Bu "berâet'in ortaya konulmasından maksat ise, o müşriklerle, Peygamber'in tekrar ahit yapmayacağını ve onlarla savaşmaya azimli olduğunu ortaya koymaktır. Bu üç halin dışında ahdi bozmak, kesinlikle caiz

değildir. Çünkü bu, bir zulüm ve va'dinden dönmek gibi olmuş olur. Halbuki, Allah ve Resûlü böyle bir şeyden berî ve uzaktırlar. İşte bu sebepten dolayı Cenâb-ı Hak: *"Muahede yaptığınız müşriklerden, size hiçbir eksiklik yapmamış düşmanlarınızdan hiçbir kimseye aleyhinizde yardım etmemiş olanlar bu hükümden müstesnadır.. O halde onların müddetleri bitinceye kadar ahitlerini tamamlayın"* (Tevbe, 4) buyurmuştur. Bazı kimseler hariç, müşriklerin pek çoğunun ahitlerini bozdukları da söylenmiştir. Bozmayanlar ise, **Damra** ve **Kinâneoğulları**'dır.

***ÜÇÜNCÜ MESELE:* Ültimatomun Hz. Ali Tarafından Müşriklere Tebliği**

Rivâyet olunduğuna göre Mekke, hicretin sekizinci yılında fethedildi. O sırada Mekke Emîri **Attâb İbn Useyd** idi. Bu sûrenin inişi ise, hicretin dokuzuncu yılında olmuştur. Hz. Peygamber (s.a.s), hicretin dokuzuncu yılında **Hz. Ebu Bekir**'i hacc emîri tayin etmişti. Bu sûre nazil olunca, Hz. Peygamber, bu sûreyi hacda bulunanlara okuması için **Hz. Ali**'ye talimat verdi.. Bunun üzerine Hz. Peygamber'e: "Keşke, bu sûreyi **Ebû Bekir**'e gönderseydin de, o okusaydı!" denildiğinde Hz. Peygamber, *"Bunu benim akrabamdan olan birisinin îfa etmesi iyi olur"* dedi.

Hz. Ali yaklaşınca, **Ebu Bekir** bir deve böğürtüsü duydu. Bunun üzerine o durarak: "Bu, Resûlullah'ın devesinin sesidir" dedi. **Hz. Ali, Hz. Ebu Bekir**'e katılınca, **Hz. Ebu Bekir**: "Emir mi, oldun; yoksa, memûr musun?" deyince, **Hz. Ali:** "Memur!" dedi.. Sonra da, beraberce yürüyüp gittiler. Terviye gününden önce, **Ebu Bekir** bir hutbe îrad etti ve hacdakilere, haccın menâsikinden (hükümlerinden) bahsetti. Kurban bayramının birinci günü, Cemretü'l-Akabe'nin yanında da, **Hz. Ali** ayağa kalktı ve: "Ey nâs! Ben size, Allah'ın Resûlü'nün elçisi olarak gelmiş bulunmaktayım" dedi. Bunun üzerine onlar: "Niçin?" dediler. **Hz. Ali** bunun üzerine onlara, (bu sûreden) otuz veya kırk âyet okudu. **Mücâhid**'den bunun on üç âyet olduğu da rivâyet edilmiştir.. Daha sonra da **Hz. Ali:** "Ben şu dört şeyi açıklamakla emrolundum:

1) Bu yıldan sonra hiçbir müşrik, bu Beytullah'a yaklaşamaz.

2) Hiç kimse, çıplak olarak Kabe'yi tavaf edemez.

3) Cennete ancak mü'min olanlar girer.

4) Ahdi olan herkese verilmiş olan mühlete riâyet edilir."

Bunun üzerine onlar: "Ey **Ali,** bizim, ahitlerimizi geri aldığımızı, bizimle o peygamber arasında mızrakla vuruşma ve kılıçla savaşmanın dışında, bir ahdin bulunmadığını amcanoğluna ulaştır, tebliğ et!" dediler.

Tebliğ İşinin Hz. Ali'ye Verilmesinin Sebebi

Âlimler, Hz. Peygamber (s.a.s)'in, hangi sebepten dolayı Hz. Ali'ye, bu sûreyi onlara okumayı emrettiği ve bu mesajı onlara tebliğ ettirdiği hususunda ihtilâf etmişlerdir. Bu cümleden olarak onlar şöyle demişlerdir: Bunun sebebi şudur: Ahit yapmayı ve onu bozmayı, kişinin ancak akrabasından olan bir kimsenin üstlenmesi, bir Arap örfü idi. Binâenaleyh, bunu şâyet **Ebu Bekir** deruhte etmiş olsaydı, o zaman onlar: "Bu, ahdi bozma hususunda bizim bildiğimiz âdetin hilâfınadır" diyebilir ve bundan dolayı, bunu kabul etmeyebilirlerdi. Bunun üzerine, Hz. Ali'nin bu işi üstlenmesi ile, onların bu tür mazeretleri ortadan kalkmış oldu.

Şu da ileri sürülmüştür: Hz. Peygamber (s.a.s), hacc emirliğini **Hz. Ebu Bekir**'e verince, kalplerini hoşnut etmek ve etrafını gözetmek için, tebliğ işini de **Hz. Ali**'ye vermiştir.

Şu da ileri sürülmüştür: Hz. Peygamber **Hz. Ebu Bekir**'i hacc mevsiminin emîri olarak tayin etti; arkasından da bu mesajı tebliğ etmek üzere **Hz. Ali**'yi gönderdi. Böylece, **Hz. Ali, Hz. Ebu Bekir**'in arkasında namaz kılmış oldu ki, bu hareket tarzı âdeta, **Hz. Ebu Bekir**'in imâmetine (halifeliğine) dikkat çekmek gibi oldu. Allah en iyisini bilendir.

Câhız da bunu ortaya koyarak, şöyle demiştir: "Hz. Peygamber (s.a.s), **Hz. Ebu Bekir**'i hacılara emîr olarak gönderdi ve onu hacc mevsiminin emîri tayin etti. **Hz. Ali**'yi de, insanlara, Berâe Sûresi'nden birkaç âyet okuması için yolladı. Böylece **Ebu Bekir** imâm, **Ali** de, imâma uyan kimse oldu. **Hz. Ebû Bekir** hutbe okudu, **Ali** de dinleyen oldu. **Ebu Bekir,** hacc mevsiminin emîri, hacıların önderi ve onların âmiri idi. Halbuki, **Hz. Ali** için böyle bir şey söz konusu olmamıştı.

Hz. Peygamber (s.a.s)'in, *"Bunu, ancak akrabamdan olan bir kimse tebliğ eder"* şeklindeki sözü, **Hz. Ali**'nin, **Hz. Ebu Bekir**'den üstün tutulduğuna delâlet etmez. Ancak ne var ki, Hz. Peygamber Araplara, aralarında marûf olan, bilinen bir şekilde muamele etmiştir. Onların en büyük idarecisi, bir toplulukla antlaşma yaptığında ya da onlarla muâhedede bulunduğunda bu antlaşmayı ve muâhedede bulunmayı, ancak onun, meselâ

kardeşi, amcası gibi, yakın akrabalarından birisi yapardı. İşte bundan dolayı, Hz. Peygamber bu sözü söylemiştir.

Müşriklere Dört Ay Mühlet Verilmesi

فَسِيحُوا فِى الْاَرْضِ اَرْبَعَةَ اَشْهُرٍ *"Yeryüzünde dört ay daha dolaşın"* buyruğu hakkında birkaç bahis bulunmaktadır:

Birinci bahis: "Siyâhe" kelimesi, az yiyip az içmekle beraber, yeryüzünde yürümek, uzun süre yürümek ve şehirlerden, mamur olanlardan uzak kalmadır. Yemeyi içmeyi terk ettiği için, bu yönüyle de seyyaha benzediği için, oruç tutan kimseye de "sâih" denilir. Müfessirler, "فَسِيحُوا فِى الْاَرْضِ" ifadesine, "Yeryüzünde, istediğiniz gibi yürüyün, gezin dolaşın..." manasını vermişlerdir. Halbuki bu, bir emir değildir. Aksine bundan maksat, mubahlık, mutlaklık ve emânın tahakkuk edip, korkunun da zâil olduğunu bildirmektir. Yani, "Bu müddet içinde siz, öldürülmekten ve savaşmaktan eminsiniz" demektir.

Bu Süreden Maksat

İkinci bahis: Müfessirler şöyle demektedirler: "Bu, Allah tarafından müşriklere dört aylık bir mühlet tanımadır." Dolayısıyla "Muâhedesinin müddeti dört aydan daha fazla olan kimseler, süreyi dört aya indirdiler.. Antlaşma müddetleri dört aydan az olanlar da, onu dört aya çıkardılar. Bu duyurunun maksadı ise şunlardır:

a) Onların, kendi kendilerine düşünmeleri, bu iş (yani İslam gerçeği) kendi lehlerine olarak ihtiyatlı tutumu izlemeleri ve bu müddetten sonra, kendileri için sadece şu üç şeyin (İslâm'a girmek, yahut cizye vermek yahut da kılıçı kabul etmek) söz konusu olacağını bilmeleridir. Böylece bu durum onları, İslâm'ı açıktan açığa kabul etmeye sevk etmiş olur.

b) Ahdi bozmanın, Müslümanlara izafe edilmemesi.

c) Allah'ın, cihadı, bütün müşriklere teşmil etmeyi, yaygınlaştırmayı dilemiş olmasıdır. Böylece Cenâb-ı Hak, ültimatomu da herkese tamîm etmiş ve onlara dört aylık bir süre tanımıştır. Bu da, İslâm'ın kuvvet bulması ve kâfirlerin korkutulması için olmuştur. Bu ise ancak, ahitlerin bozulması ile gerçekleşebilir.

d) Hz. Peygamber (s.a.s)'in, gelecek yılda hacc yapmayı murat etmiş olmasıdır. Böylece Hz. Peygamber, çıplak tavaf yapanları müşahede etmemek için, bu ültimatomu, berâeti izhâr etmekle emrolunmuştur.

Üçüncü bahis: İbnu'l-Enbarî şöyle demektedir: "Hak Teâlâ'nın "fe-sîhû" emrinin başında bir "kavl" fiili gizli olup, buna göre kelamın takdiri فَقُلْ لَهُمْ سِيحُوا "onlara, 'yeryüzünde dört ay daha dolaşınız' de!" şeklindedir. Veyahut da bu, Cenâb-ı Hakk'ın tıpkı *"Rableri de onlara gâyet temiz bir içecek içirmiştir. Bu, şüphe yok ki sizin için bir mükâfattır. Sa'yiniz meşkur olmuştur"* (İnsan, 21-22) âyetinde olduğu gibi, gâibden muhataba geçiştir (iltifâttır)."

Dördüncü bahis: Âlimler, bu dört ayın hangi aylar olduğu hususunda ihtilâf etmişlerdir. **Zührî**'den şu rivâyet edilmiştir: "Berâe sûresi, Şevvâl ayında nâzil olmuştur. O halde bu dört ay, Şevvâl, Zilkade, Zilhicce ve Muharrem aylarıdır. Bu ayların, Zilhicce'nin yirmisi ile, Muharrem, Safer, Rebîu'l-evvel ve Rebîu'l-ahir'den on gün olduğu da ileri sürülmüştür. Bu aylarda öldürme ve savaşmak haram kılındığı için, bu aylar "hurum" (haram aylar) diye adlandırılmıştır. Şu halde "Eşhuru'l-hurum" (haram aylar)da, öldürmek ve savaşmak haram olunca, bunlar, haram olmuş olurlar.

Şu da ileri sürülmüştür: Bu müddetin dilimlerinden, kısımlarından biri haram aylardan olduğu için, bu ayların hepsine "harâm" adı verilmiştir. Zira, Muharrem ayıyla beraber Zilhicce'nin yirmisi, haram aylara dahildir. Bu müddetin, Zilkade'nin onundan başlayarak Rebîu'l-evvelin onuna kadar devam ettiği de ileri sürülmüştür. Çünkü, o sene yapılan hacc, kendilerinde bulunan "nesî" (tehir etme, erteleme) uygulaması sebebiyle, o vakitte yapılmıştı. Daha sonraysa ertesi senede hacc, Zilhicce'de yapıldı; bu da Vedâ Haccı'dır. Bunun delili ise, Hz. Peygamber'in, اَلَا اِنَّ الزَّمَانَ قَدِ اسْتَدَارَ كَهَيْئَتِهِ يَوْمَ خَلَقَ اللهُ السَّمَاوَاتِ وَالْاَرْضَ *"Zaman döndü de, Allah'ın gökleri ve yeri yarattığı gündeki durumuna rücû etti..."*[35] şeklindeki ifadesidir.

Cenâb-ı Hakk'ın, وَاعْلَمُوا اَنَّكُمْ غَيْرُ مُعْجِزِى اللهِ *"Bilin ki siz Allah'ı aciz bırakabilecekler değilsiniz"* buyruğuna gelince, bunun, "Bu zaman tanımanın, herhangi bir acziyetten dolayı olmadığını; tevbe edenler tevbe etsinler diye, bir maslahat ve lütuftan dolayı olduğunu biliniz!.." manasında olduğu ileri sürüldüğü gibi, bunun "Allah'ı, hiçbir surette acze düşüremeyeceğinizi bilerek, geziniz, dolaşınız." manasında olduğu da ileri sürülmüştür ki, bunun gayesi, "Ben size mühlet tanıdım ve sizi serbest bıraktım, salıverdim. O halde, teçhizat ve hazırlık yapmaya dair yapılması mümkün olabilecek her şeyi yapınız. Zira, sizler Allah'ı acze düşüremezsiniz. Aksine Allah, sizi aciz bırakır ve sizin üzerinizde hükmünü yürütür" manasıdır. Bu ifadeye,

35 **Buharî,** Bed'ü'l-Halk, 2; **Müslim,** Kasâme, 29 (3/1305).

"Bu mühlet, sizin Allah'ın elinden kaçıp kurtulamayacağınız hususunda asla endişe duyulmadığını bilmeniz için verilmiştir. Zira siz, nerede olursanız olun, Allah'ın mülkünde ve O'nun hükümranlığı altındasınız" manası da verilmiştir.

Cenâb-ı Hak وَاَنَّ اللّٰهَ مُخْزِى الْكَافِرِينَ *"Allah muhakkak ki kâfirleri rüsvây edecektir"* buyurmuştur. **İbn Abbas,** âyette bahsedilen rezil rüsvay etmenin, kâfirlerin dünyada öldürülmeleri, âhirette de ilahî azaba dûçar olmalarıyla olacağını beyân etmiştir. **Zeccâc** da şöyle demektedir: "Bu, Cenâb-ı Hakk'ın, kâfirlere karşı mü'minlere yardım edeceğini tekeffül etmesidir, üstlenmesidir. "İhzâ", utandırıcı tarafları ortaya koyarak zelil kılma, alçaltma demektir. Bu kökten olan "hizy" ise, "utandırıcı ceza" manasına gelir.

وَاَذَانٌ مِنَ اللّٰهِ وَرَسُولِهٖٓ اِلَى النَّاسِ يَوْمَ الْحَجِّ الْاَكْبَرِ اَنَّ اللّٰهَ بَرِيٓءٌ مِنَ الْمُشْرِكِينَ ۙ وَرَسُولُهٗ ۚ فَاِنْ تُبْتُمْ فَهُوَ خَيْرٌ لَكُمْ ۚ وَاِنْ تَوَلَّيْتُمْ فَاعْلَمُوٓا اَنَّكُمْ غَيْرُ مُعْجِزِى اللّٰهِ ۗ وَبَشِّرِ الَّذِينَ كَفَرُوا بِعَذَابٍ اَلِيمٍ ﴿٣﴾

"Ve bu, Hacc-ı Ekber günü, Allah'tan ve Resûlü'nden insanlara şöyle bir ilâmdır: Allah ve Resûlü, müşrikleri himaye etmekten artık katiyyen uzaktır. Bununla beraber eğer tevbe ve rücû ederseniz, bu sizin için hayırlıdır. Eğer yüz çevirirseniz, şunu bilin ki, şüphesiz, siz Allah'ı aciz bırakabilecek değilsiniz. O küfredenlere acıklı bir azâbı müjdele!" (Tevbe, 3).

Muhtıranın Mahiyeti

Bil ki, Cenab-ı Hakk'ın, *"Allah ve Resûlü'nden muahede yapmış olduğunuz müşriklere ültimatomdur"* buyruğu müşriklere tahsis edilmiş tam bir cümledir. O'nun *"Ve bu, Hacc-ı Ekber günü, Allah'tan ve Resûlü'nden insanlara şöyle bir ilâmdır"* (Tevbe, 3) ifadesi de, birinci cümleye atfedilmiş diğer tam bir cümledir. Ve bu, bütün insanlar hakkında umumî bir ifadedir. Zira bu, bu hususla ilgili hükmün herkese gerekli olması bakımından mü'min ve müşrikin bilmesi gerekli olan şeylerdendir. Binâenaleyh mü'minin, savaşılabilecek zamanı, savaşmanın haram olduğu zamandan ayırt etmesi vâciptir. Böylece Cenâb-ı Hak, bu bildiriyi, haber herkese ulaşsın

ve yayılsın diye, "en büyük kalabalık" anlamına gelen "en büyük hacc günü"nde emretmiştir. Bu ifadeyle ilgili birkaç mesele vardır:

***BİRİNCİ MESELE:* Ezân Kelimesinin Manası**

Âyette gece, "ezân" kelimesi, i'lâm, bildirmek demektir.. **Ezherî** şöyle demektedir: "Arapçada, birine bir şeyi bildirmek manasına: "– اَذَنْتُهُ – اُوذِنُهُ اِيذَانًا" denilir. O halde "ezân", izân (bildirmek) yerine geçen bir isimdir. Hakikî mastar olan da "îzân"dır. Namazın ezânı da bu manadadır. O halde Cenâb-ı Hakk'ın "وَاَذَانٌ مِنَ اللهِ وَرَسُولِهِ اِلَى النَّاسِ" buyruğunun manası, "Bu, Allah ve Resûlü'nden sâdır olup insanlara ulaşan bir bildiri, bir îlâmdır" şeklindedir. Bu tıpkı senin, اِعْلَامٌ صَادِرٌ مِنْ فُلَانٍ اِلَى فُلَانٍ "Bu, falancadan falancaya hitaben bir îlâmdır, bildiridir" demen gibidir."

***İKİNCİ MESELE:* "Hacc-ı Ekber" Ne Demektir?**

Âlimler, hacc-ı ekber (en büyük hacc) gününün ne olduğu hususunda ihtilaf etmişlerdir. Bu cümleden olarak, **İkrime**'nin rivâyetine göre, **İbn Abbas** (r.a) bunun, "arefe günü" olduğunu söylemiştir ki, bu aynı zamanda **Hz. Ömer, Saîd İbn el-Mühid**'in görüşüdür. **Hz. Ali**'den gelen iki farklı rivâyetin biri de bu manadadır. **Misver b. Mahreme**'nin rivâyetine göre de Hz. Peygamber (s.a.s), arefe günü akşamı bir hutbe okuyarak: *"Şimdi bundan sonra biliniz ki bu hacc-ı ekber günüdür"* buyurmuştur.

Atâ'nın rivâyetine göre, **İbn Abbas** (r.a), hacc-ı ekber gününün, Kurban Bayramı günü olduğunu söylemiştir. Bu, **Şa'bî, Nehâî** ve **Süddî**'nin de görüşüdür. **Hz. Ali**'den gelen ikinci rivâyet de bu manadadır. **Muğîre b. Şu'be** ve **Saîd b. Cübeyr** de aynı görüşü ifade etmişlerdir.

Bu hususta üçüncü bir görüş de, **İbn Cüreyc**'in **Mücâhid**'den rivâyet etmiş olduğu şu hususdur: **Mücahid,** hacc-ı ekber gününün, Mina günlerinin tamamı olduğunu söylemiştir. Bu, aynı zamanda **Süfyan es-Sevrî**'nin görüşüdür. O, şöyle derdi: "Hacc-ı ekber günü, Minâ günlerinin tamamıdır. Nitekim, hâdisenin cereyan ettiği zaman parçasının tamamı kastedilerek mesela "Cemel günü" "Sıffın günü" denir. Çünkü bu harplerden her biri, o savaş günlerinin hepsinde devam etmiştir.

Hacc-ı ekber gününün, "arefe günü" olduğunu söyleyenlerin delili, Hz. Peygamber'in اَلْحَجُّ عَرَفَةٌ *"Hacc Arafat'tan (ibarettir)"*[36] şeklindeki hadisidir. Bir de, hacc amellerinin en büyüğünün Arafat'ta vakfe yapmak olmasıdır. Çünkü Arafat'ta vakfe'ye yetişen, o senenin haccına yetişmiş olur ve ona

36 **İbn Mâce,** Menâsik, 57 (2/1003).

yetişemeyen hacca yetişememiş olur. Binâenaleyh hacc, ancak o günde meydana gelir.

Hacc-ı ekber gününün, Kurban bayramı günü olduğunu söyleyenlerin delili şudur: "Çünkü tavaf, kurban, traş ve şeytan taşlamak gibi hacc amelleri ancak bu günde tamamlanır. **Hz. Ali** (r.a)'den rivâyet edildiğine göre, birisi onun atının geminden tutarak, "Hacc-ı ekber nedir?" diye sorunca, o, "İçinde bulunduğun şu gündür. Haydi, hayvanımın gemini bırak" dedi. **İbn Ömer** (r.a), Allah'ın Resûlü Hz. Muhammed (s.a.s)'in, Veda Haccında, şeytan taşlama esnasında, Kurban bayramı günü durarak: "Bu, hacc-ı ekber günüdür" dediğini rivâyet etmiştir.

"Hacc-ı ekber günü ile, o günlerin tamamı murat edilmiştir" diyenlerin görüşüne gelince, bu uzak bir ihtimaldir. Çünkü bu, tek bir "gün"ün, "birçok gün" manasına alınmasını gerektirir ki, bu zâhirin hilafınadır. İmdi şâyet, "Bu, niçin en büyük hacc (hacc-ı ekber) diye adlandırılmıştır?" denilirse, biz deriz ki: Bu hususta şu izahlar yapılmıştır:

1) "Umre", hacc-ı asgar (küçük hacc) diye adlandırıldığı için, buna da, "hacc-ı ekber" (büyük hacc) denilmiştir.

2) Arafat'ta vakfeye durmaya, hacc-ı ekber denilmiştir. Çünkü vakfe, haccın en büyük farzlarındandır. Zira vakfeye yetişemeyen, hacca yetişememiş olur. Bununla, Kurban Bayramı gününün kastedilmiş olması da bundan dolayıdır. Zira o günde yapılan ameller de, hacc-ı ekberin en önemli fiillerindendir.

3) **Hasan el-Basrî** şöyle demektedir: "O gün, kendisinde Müslümanlar ile müşrikler bir araya gelmiş oldukları için ve o gün Ehl-i kitabın bayramlarına denk gelip, ne bundan önce, ne de bundan sonra bir daha böyle denk gelmediği için, hacc-ı ekber günü diye adlandırılmıştır. Böylece o gün, her kâfir ve mü'minin katında büyük kabul edilmiştir." **Esamm** bu izahı, "Kâfirlerin bayramında gazap vardır" diye tenkit etmiştir. Bu tenkit zayıftır. Çünkü bundan murat, o günün bütün grupların (dinlerin), büyük ve kıymetli saydığı bir gün olmasıdır ve onu "en büyük" diye tavsif edenlerden murat da, o gruplardır.

4) O yılda hem Müslümanlar, hem de müşrikler Kâbe'yi haccettikleri için, bu adla isimlendirilmiştir.

5) "En büyük", Arafat'ta vakfedir, "en küçük" de, Kurban kesmedir. Bu, **Atâ** ve **Mücâhid**'in görüşüdür.

6) Hacc-ı ekber, hacc-ı kırandır; hacc-ı asgar (küçük hacc) da, hacc-ı ifraddır. Bu görüş de, **Mücâhid**'den nakledilmiştir.

Daha sonra Hak Teâlâ, bu ilâm'ın neden dolayı olduğunu beyân ederek, أَنَّ اللهَ بَرِيءٌ مِنَ الْمُشْرِكِينَ وَرَسُولُهُ *"Allah ve Resûlü, müşrikleri himaye etmekten artık katiyyen uzaktır"* buyurmuştur. Bu ifade ile ilgili birkaç bahis vardır:

1. ile 3. Âyetin Muhtevasının Farkı

Birinci bahis: Birisi çıkıp şöyle diyebilir: "Hak Teâlâ'nın, *"Allah ve Resûlü'nden muahede yapmış olduğunuz müşriklere ültimatomdur"* (Tevbe, 1) ifadesi ile, *"Allah ve Resûlü, müşrikleri himaye etmekten artık katiyyen uzaktır"* (Tevbe, 3) ifadesi arasında fark yoktur? Öyleyse bu tekrarın hikmeti nedir?"

Buna birkaç yönden cevap verilebilir:

Birincisi: İlk âyetin maksadı, bir berâatin (muhtıranın) bulunduğunu haber vermektir. İkincisinin maksadı ise, bütün insanlara, meydana gelen ve neticelenen durumu bildirmektir.

İkincisi: Birinci âyetten maksat, ahdin geri alınmasıdır. İkincisi ile ise, men ve tehdit yerine geçen, dostluğun zıddı olan, bir muhtıra kastedilmiştir. (Bu iki âyet arasında) böyle bir farkın bulunduğuna, "berâat'in birinci âyette "ilâ" harf-i cerri ile, ikinci âyette ise, "min" harf-i cerri ile kullanılmış olması delalet eder ki, bunun gayesi şudur: Allahu Teâlâ, Enfal Sûresi'nin sonunda, Müslümanlara, birbirlerini dost edinmelerini emretmiş ve böylece de onların, kâfirleri dost edinmemeleri, kâfirlerden uzak durmaları gerektiğine dikkat çekmiştir. Allahu Teâlâ burada da, mü'minlerin, yine mü'minleri dost edinmeleri gerektiğini ve müşriklerden uzak durup, onları tenkit ve onlara lanet etmeleri gerektiği gibi, Hz. Peygamber'in de böyle yapması gerektiğini beyan etmiştir. İşte bundan ötürü de, bunun peşi sıra, berâeti (uzaklığı) kaldıran "tevbe"yi zikretmiştir.

Üçüncüsü: Allahu Teâlâ birinci âyette, kendileriyle anlaşma yapılmış olup da, ahitlerini bozan müşriklerden beri oluşu bildirmiş, bu âyette ise, bu berî (uzak) oluşu gerektiren şeyin, onların küfür ve şirkleri olduğuna dikkat çekmek için, onları belli bir vasıfla tavsif etmeksizin, "müşrikler"den uzak olmayı belirtmiştir.

Âyetteki İ'rab Meselesi

İkinci bahis: Hak Teâlâ'nın, "اَنَّ اللّٰهَ بَرِیۤءٌ مِنَ الْمُشْرِكِیْنَ" buyruğunda bir hazif vardır ve bunun takdiri, "بِاَنَّ اللّٰهَ بَرِیۤءٌ" şeklindedir. Fakat sözden anlaşıldığı için, bunun başındaki bâ harf-i cerri hazfedilmiştir.

Bil ki âyetteki "resûlühü" kelimesinin merfû oluşu hususunda şu izahlar yapılır:

a) Bu, mübteda olarak merfû olup, haberi mahzuftur. Takdiri ise, وَرَسُوْلُهٗ اَیْضًا بَرِیۤءٌ "Peygamber'i de onlardan beridir" şeklindedir. Bu mahzûf habere, "Allah" lafzı celâlinin haberi delalet etmektedir.

b) Bu kelime "berîun" lafzının tahtında mukadder olan zamire atfedilmiş olup, takdiri بَرِیۤءٌ هُوَ وَرَسُوْلُهٗ ve peygamberi, müşriklerden berîdir, uzaktır" şeklindedir.

c) Âyetteki "ennellâhe", mübtedâ olarak mahallen merfû olup, "berîün" de onun haberidir. "Resûlühü" lafzı da, mübtedânın mahalline atfedilmiştir. **Keşşaf sahibi** şöyle demektedir: "Bu ifade, "enne" edatının ismi üzerine atfedilerek mansub olarak da okunmuştur. Çünkü bunun başındaki vâv, vav-ı ma'iyyedir. Yani بَرِیۤءٌ مَعَ رَسُوْلِهٖ مِنْهُمْ "Allah, Resûlü ile birlikte, o müşriklerden berîdir" demektir. Bu kelime, "civar"dan (Merur'a komşu oluşundan) ötürü mecrur olarak da okunmuştur. Bu kelimenin kasemden ötürü de mecrur olarak okunduğu söylenmiş olup, buna göre takdir, اَنَّ اللّٰهَ بَرِیۤءٌ مِنَ الْمُشْرِكِیْنَ وَحَقِّ رَسُوْلِهٖ "Allah, Resûlü'nün hakkına yemin olsun ki, müşriklerden uzaktır" şeklindedir"

Daha sonra Cenâb-ı Hak, فَاِنْ تُبْتُمْ فَهُوَ خَیْرٌ لَّكُمْ *"Bununla beraber eğer şirkinizden tevbe ve rücû ederseniz, bu sizin için hayırlıdır"* buyurmuştur. Bu ifade, Allah tarafından tevbeye ve Allah ile Resûlullah'ın, kendilerinden berî olmalarına sebep olan şirkten sıyrılıp çıkmalarına bir teşviktir.

Allahu Teâlâ, وَاِنْ تَوَلَّیْتُمْ فَاعْلَمُوْۤا اَنَّكُمْ غَیْرُ مُعْجِزِ اللّٰهِ *"Eğer şirkten dolayı tevbeden yüz çevirirseniz, şunu bilin ki, şüphesiz siz, Allah'ı âciz bırakabilecek değilsiniz"* buyurmuştur. Bu, büyük bir tehdittir. Çünkü bu söz, Hak Teâlâ'nın onların üstüne en şiddetli azabı getirebileceğini gösterir.

Daha sonra Hak Teâlâ şöyle buyurdu: وَبَشِّرِ الَّذِیْنَ كَفَرُوْا بِعَذَابٍ اَلِیْمٍ *"O inkâr edenlere (âhirette) acıklı bir azabın olacağını müjdele."* Ki, dünya azabı geçip bitince, âhiretteki ilâhi azaptan kurtulunacağı zannedilmesin. Aksine şiddetli azap, kıyamet günü onlar için hazır beklemektedir. Buradaki

"müjdeleme" istihzâ için getirilmiştir. Bu tıpkı, "Onların selamı dayak, ikramı sövmedir" sözüne benzer.

إِلَّا الَّذِينَ عَاهَدْتُمْ مِنَ الْمُشْرِكِينَ ثُمَّ لَمْ يَنْقُصُوكُمْ شَيْئًا وَلَمْ يُظَاهِرُوا عَلَيْكُمْ أَحَدًا فَأَتِمُّوا إِلَيْهِمْ عَهْدَهُمْ إِلَىٰ مُدَّتِهِمْ ۚ إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُتَّقِينَ ﴿٤﴾

"Muâhede yaptığınız müşriklerden, size, hiçbir şeyi eksik yapmamış ve aleyhinizde hiçbir kimseye yardım etmemiş olanlar müstesnâ... Onların müddetleri bitinceye kadar, ahitlerini tamamlayın. Çünkü Allah müttakîleri sever" (Tevbe, 4).

Âyetteki Hükmün İstisnası

Âyetteki yapılmış olan bu istisnanın, ne ile ilgili olduğu hususunda şu iki izah yapılmıştır:

1) **Zeccâc** bunun, "بَرَاءَةٌ مِنَ اللهِ" (Tevbe, 1) âyetiyle ilgili olup, takdirinin, "بَرَاءَةٌ مِنَ اللهِ وَرَسُولِهِ إِلَى الْمُشْرِكِينَ الْمُعَاهِدِينَ إِلَّا الَّذِينَ لَمْ يَنْقُصُوا الْعَهْدَ Ahitlerini bozmayan müşrikler müstesna, bu, Allah ve Resûlü'nden, muahede yapmış olduğunuz müşriklere bir muhtıradır" şeklinde olduğunu söylemiştir.

2) **Keşşâf sahibi** şöyle demiştir: "Bunun en iyi izahı, bu ifadenin, *"(Ey müşrikler) haydi yeryüzünde dört ay daha dolaşın"* (Tevbe, 2) âyetinin hükmünden yapılmış bir müstesna olmasıdır. Çünkü, (tefsir ettiğimiz âyetteki) söz, Müslümanlara yönelik bir hitaptır. Buna göre bunun takdiri: "Bu, Allah ve Resûlü'nden, kendileriyle ahit yapmış olduğunuz ve (ahitlerindeki) hiçbir şeyi eksik yapmamış olan müşriklere bir ültimatomdur. Binâenaleyh bunlarla olan ahdi tamamlayın" şeklindedir.

Bil ki Allahu Teâlâ, bu müşrikleri şu iki sıfatla tavsif etmiştir:

1) Âyetteki, لَمْ يَنْقُصُوكُمْ *"Hiçbir şeyi eksik yapmamışlardır"* ifadesi ile anlatılan husus.

2) Âyetteki, *"Aleyhinizde hiçbir kimseye yardım etmemiş olanlar"* ifadesi ile anlatılan husus. Bu hususta, en doğru görüşe göre, birincisi ile, onların bizzat Müslümanlara karşı savaşa yeltenmeleri; ikincisi ile de, diğer bazı

(kâfirleri) buna teşvik ederek, onlara yardım etmeleri ve onları savaşa teşvik etmeleri kastedilmiştir.

Daha sonra Cenâb-ı Allah فَاَتِمُّوا اِلَيْهِمْ عَهْدَهُمْ *"Onların müddetleri bitinceye kadar, ahitlerini tamamlayın"* buyurmuştur. Bu, "Şu iki yönden ahitlerini bozmayan kimselerin, ahitlerini tamamlayın; ahitlerini tutanları, ahitlerini tutmayanlar gibi saymayın" demektir. Buna göre mana, "onlara, o ahitlerini tastamam yerine getiriniz" şeklindedir. **İbn Abbas** (r.a) şöyle demektedir: "Kinâneoğullarından bir kabilenin muâhedeleri dokuz ay devam etti. Hz. Peygamber (s.a.s) onlarla olan bu ahdi bozmadı."

Cenâb-ı Hak, اِنَّ اللّٰهَ يُحِبُّ الْمُتَّقِينَ *"Çünkü Allah müttakileri sever"* buyurdu. Bu, "İttika, bu iki kısım kâfirin (ahde vefa gösteren ile göstermeyenin) bir tutulmamasıdır" demektir. Yahut bu ifade ile şu murat edilmiştir: "Bu kısım müşrikler, ahdi bozmaktan ve antlaşmayı bırakmaktan sakındıkları için, Allah tarafından, ahitlerinin bozulmayıp korunmasına hak kazandılar." Rivâyet olunduğuna göre **Bekiroğulları Kabilesi,** Hz. Peygamber (s.a.s)'in bulunmadığı bir sırada, **Huzaaoğullarına** saldırdılar.[37] Kureyşliler de onları silâh vererek desteklediler. Derken **Amr b. Salim el-Huzaî** elçi olarak Hz. Peygamber (s.a.s)'e geldi ve şu şiiri okudu:

لَاهُمَّ اِنِّي نَاشِدٌ مُحَمَّدًا حِلْفَ اَبِينَا وَاَبِيهِ الْاَتْلَدَا
اِنَّ قُرَيْشًا اَخْلَفُوكَ الْمَوْعِدَ وَنَقَضُوا مِثَاقَكَ الْمُؤَلَّدَ
هُمْ بَيَّتُونَا بِالْوَتِيرِ هُجَّدَ وَقَتَّلُونَا زَكَّعًا وَسُجَّدَ[38]

"Allahım! Kadîm baba dostumuz Muhammed'den istirham ediyorum: O Kureyşliler sana verdikleri sözde durmadılar, verdikleri ahdi bozdular. Vetîr mevkiinde uyurken gece baskını yapıp rükû ve secde vaziyetinde bizi kılıçtan geçirdiler."

Bunun üzerine Hz. Peygamber (s.a.s) لَا نُصِرْتُ اِنْ لَمْ اَنْصُرْكُمْ *"Size yardım etmezsem, ben de zafer yüzü görmeyeyim"* diyerek (ona yardım va'detti).

Bu âyetteki "لَمْ يَنْقُصُوكُمْ" kelimesi, dâd harfi ile لَمْ يَنْقُضُوكُمْ (sizinle olan ahitlerini bozmazlarsa) şeklinde de okunmuştur.

---

37 Hudeybiye Antlaşmasından sonra on yıllık mütareke başlayınca, Huzâa kabilesi Hz. Peygamber'in müttefiki olmuştu. Bekiroğulları ise Kureyş'in yanında yer aldılar (Ç.)

38 Bu manzume aslında uzun olup, Razî buraya bazı beyitlerini almıştır. Ayrıca metinde başka farklar da vardır. Biz **Siret-i İbn Hişam**'daki metne göre bazı kelimeleri düzelterek tercümeyi ona göre yaptık. (**Mustafa es-Sekka** ve arkadaşları neşri, Beyrut, 4/36-37).

فَإِذَا انْسَلَخَ الْأَشْهُرُ الْحُرُمُ فَاقْتُلُوا الْمُشْرِكِينَ حَيْثُ وَجَدْتُمُوهُمْ وَخُذُوهُمْ وَاحْصُرُوهُمْ وَاقْعُدُوا لَهُمْ كُلَّ مَرْصَدٍ فَإِنْ تَابُوا وَأَقَامُوا الصَّلَاةَ وَآتَوُا الزَّكَاةَ فَخَلُّوا سَبِيلَهُمْ إِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ ﴿٥﴾

"Haram aylar çıktığı zaman, artık o müşrikleri nerede bulursanız öldürün, onları esir olarak yakalayın, onları hapsedin, onların bütün geçit yerlerini tutun. Eğer tevbe ederler, namaz kılarlar, zekat verirlerse yollarını serbest bırakın. Çünkü Allah gafûr ve rahîmdir" (Tevbe, 5).

Bu âyetle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE: **Ayın Başlangıcı ve Bitimi Hakkında Tabirler**

Leys şöyle demiştir: "Arapçada bir aydan çıkıldığı zaman, سَلَخْتُ الشَّهْرَ "Bu aydan çıktım (tamamladım)" denilir." **Ebu'l-Heysem** buna "Arapçada "اَهْلَلْنَا هِلَالَ شَهْرِ كَذَا" denilir. Bunun manası şudur: "Falanca aya girdik, yani onu giyindik." Böylece biz, o ayın yarısı geçinceye kadar, ona gittikçe daha çok bürünmüş; sonra biz onu, ikinci yarısı, gün be gün tamamlanınca, sanki kendimizden soyup çıkarmış oluruz" diye izah etti ve şu şiiri söyledi:

إِذَا مَا سَلَخْتُ الشَّهْرَ اَهْلَلْتُ مِثْلَهُ كَفَى قَاتِلًا سَلْخِي الشُّهُورَ وَإِهْلَالِي

Ben derim ki bu hususta, tam izah şöyledir: Tıpkı nasıl bir yer bir şeyi kuşatıp onun zarfı, kılıfı olursa, aynı şekilde bir zaman dilimi de, bir şeyi kuşatır ve onun âdeta zarfı, kılıfı olur. Bir şeyin mekânı, sarılan cismin dış yüzeyine temas eden, saran cismin iç yüzeyinden ibarettir. Binâenaleyh bir şey derisinden sıyrılıp çıktığında, o, o derinin iç yüzeyinden, o satıhtan sıyrılıp çıkmış olur ki işte bu yüzey gerçekte onun mekanıdır. Tıpkı bunun gibi, bir ay tamam olduğunda, kendisini kuşatan şeyden sıyrılıp, başka bir aya girilmiş olur. O halde "selh", bir şeyin, belli bir mekandan ayrılıp çıkmasıdır. Binâenaleyh bu, o şeyin, belli bir zamandan çıkıp ayrılması hakkında da kullanılmıştır. Zira mekan ile zaman arasında çok sıkı ve tam bir ilgi vardır.

Sürenin Bitiminde, "Müşrikleri Öldürün"

"Haram Aylar" meselesini biz, "فَسِيحُوا فِي الْأَرْضِ أَرْبَعَةَ أَشْهُرٍ" (Tevbe, 2) âyetinin tefsirinde açıklamıştık: Bu aylar, Kurban Bayramı gününden Rebi'ü'l-Âhir'in onuncu gününe kadar olan zamandır. Bunlara "haram" denilmesi, Allahu Teâlâ'nın o aylarda, öldürmeyi ve savaşı haram kılmış olmasından dolayıdır.

Daha sonra Allahu Teâlâ, bu aylar sona erince, şu dört şeye müsaade etmiştir:

a) فَاقْتُلُوا الْمُشْرِكِينَ حَيْثُ وَجَدْتُمُوهُمْ *"Artık o müşrikleri nerede bulursanız öldürün"* Bu âyet, mutlak manada, yani nerede ve ne zaman olursa olsun, müşriklerin öldürülmelerini emretmektedir.

b) وَخُذُوهُمْ *"Onları esir olarak yakalayın."* Arapçada "أَخِيذٌ" lafzı, "esir" manasınadır.

c) وَاحْصُرُوهُمْ *"Onları hapsedin"* "Hasr", bir şeyi, kendini kuşatan şeyin dışına çıkmaktan men etmektir. **İbn Abbas** (r.a), Cenâb-ı Hakk'ın, bu tabir ile, "Eğer kendinizi koruyabilirseniz, onları engelleyin, muhasara edin" manasını kastettiğini söylemiştir. **Ferrâ** da, onların "hasr"ının, Beytullah'tan uzak tutulmaları ve men edilmeleri olduğunu söylemiştir.

d) وَاقْعُدُوا لَهُمْ كُلَّ مَرْصَدٍ *"Onların bütün geçit yerlerini tutun"* "Marsad", düşmanın rasat edildiği (gözetildiği) yer demektir. Bu, Arapların, birisini gözettiğinde söyledikleri رَصَدْتُ فُلَانًا - أَرْصُدُهُ "Falancayı gözetledim" şeklindeki deyimlerinden alınmıştır. Müfessirler bu âyetin manasının, "Onların Beytullah'a veya çöle veya ticarete gitmek için tuttukları bütün yolların üzerinde oturup, gözetleyin" şeklinde olduğunu söylemişlerdir. **Ahfeş,** bu âyette bir hazfın bulunduğunu ve kelamın takdirinin, عَلَى كُلِّ مَرْصَدٍ "Onların bütün geçit yerleri üzerine.." şeklinde olduğunu söylemiştir.

Allahu Teâlâ daha sonra فَإِنْ تَابُوا وَأَقَامُوا الصَّلٰوةَ وَآتَوُا الزَّكٰوةَ فَخَلُّوا سَبِيلَهُمْ *"Eğer tevbe ederler, namaz kılarlar, zekat verirlerse, yollarını serbest bırakın"* buyurmuştur. Bu ifade ile ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE: **Namazı Terk eden Müslüman Hakkındaki Hüküm**

Şafiî (r.h) bu âyetle, namazı terk eden kimsenin öldürüleceğine istidlâl ederek şöyle demiştir: "Çünkü Allahu Teâlâ mutlak olarak bütün yollar ile kâfirlerin öldürülmelerini mubah kılmış ve sonra ancak şu üç şey birlikte yapıldığında; yani, küfürden tevbe edildiğinde, namaz kılındığında ve zekat verildiğinde, onların kanını haram kılmıştır. Dolayısıyla bu üç şey bir

kimsede bulunmadığı zaman, onun kanının (öldürülmesinin) mubah oluşunun asliyyeti üzere kalması gerekir."

Buna göre şâyet bu görüşte olmayanlar (**Hanefîler**), "Bundan murat, o ibâdetleri kabul edip, onların farz olduğuna inanmak olabilir. Bunun delili de, zekat vermeyenlerin öldürülmemeleridir" derlerse, **Şafiîler** şöyle cevap verirler: "Sizin ileri sürdüğünüz bu şey, âyetin zâhirini bırakmaktır. Zekat vermeyenin öldürülmemesi meselesine gelince, bu tahsis görmüş (bir başka nass ile istisna edilmiştir." Eğer onlar (**Hanefiler**), "Bu lafzın tahsis edildiğini söylemek, niçin bu sözü, namaz ve zekatın farziyyetini ikrar etme[39] manasına hamletmekten daha makbul olsun?" derlerse, biz deriz ki: "Fıkıh usulünde şöyle bir kaide vardır: "Her ne zaman, bir lafzın mecâzî manası ile tahsis edilmesi arasında bir tezat meydana gelirse, tahsisli manayı tercih etmek evlâdır."

***İKİNCİ MESELE:* Zekâtı Reddedenlerin Hükmü**

Hz. Ebu Bekir es-Sıddîk (r.a)'in, zekatı vermeyenler hakkında şöyle dediği nakledilmiştir: "Ben, Allah'ın birlikte zikrettiği şeyleri birbirinden ayıramam." Belki de **Hz. Ebu Bekir** (r.a) bununla, bu âyeti kastetmiştir. Çünkü Allahu Teâlâ, ancak tevbe eden, namazını kılan ve zekatını veren kimselerin yollarının serbest bırakılmasını emretmiştir. Binâenaleyh **Hz. Ebu Bekir** (r.a), zekat vermeyen mürtetlerle savaşmayı farz görmüştür. Onların zekâtın farziyyetini inkâr etmeleri halinde bu hükmün böyle olacağı açıktır. Ama onların, zekatın farz olduğunu kabul ettikleri halde, özellikle **Hz. Ebu Bekir**'e vermekten imtina etmelerine gelince, **Hz. Ebu Bekir**'in, onların zekâtı "halife"ye vermeyip, bundan imtinâ etmeleri açısından onlarla savaşmanın farz olduğuna kânî olmuş olması da düşünülebilir. Onun bu hususstaki görüşü, tıpkı şeriatin diğer zahirî hükümlerinin bilinmesi gibi, Hz. Peygamber (s.a.s)'in dininden anlaşılan bir şeydir.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Biz, "tevbe"nin manasını, Bakara Sûresi'nde "فَتَلَقّٰى اٰدَمُ مِنْ رَبِّهٖ كَلِمَاتٍ فَتَابَ عَلَيْهِ" (Bakara, 37) âyetinin tefsirinde ele almıştık. **Hasan el-Basrî** şunu rivâyet etmiştir: "Bir esir, Hz. Peygamber (s.a.s)'e duyuracak şekilde, üç defa, "Ben Muhammed'e değil, Allah'a tevbe ederim" deyince, Hz. Peygamber (s.a.s), *"Hakkı ehline verdi, onun olduğunu bildi, onu salın"* buyurdu.

39 Hanefiyye'ye göre, namazın farziyyetine inanıp, ikrar eden kimse, terk etmesi sebebiyle öldürülmeyip hapis ve ta'zîr edilir. (Ç.)

DÖRDÜNCÜ MESELE

Allahu Teâlâ'nın *"Yollarını serbest bırakın"* âyetine gelince, buradaki "yollar", "Beytullah'a giden yolları" yahut, "İşlerini görmek için gidecekleri yollar" manasınadır. Allah, tevbe edip iman edenleri bağışlar ve onlara rahmet eder. Burada şöyle bir incelik vardır: Allahu Teâlâ, bütün hayır yollarını onlar için daraltmış ve onları çeşitli belâların içine atmış, sonra da onların, küfürden tevbe etmeleri, namazı kılmaları ve zekatı vermeleri halinde, dünyevî her türlü afetten kurtulacaklarını beyan etmiştir. Binâenaleyh biz de, kıyamet günü durumumuzun böyle olmasını fazl-ı ilâhiden umarız. Dolayısıyla tevbe, nazarî (fikrî) kuvveti, cehâletten; namaz ile zekat da, amelî kuvveti, uygun olmayan şeylerden temizlemektir. Bu da, en mükemmel saadetin, bunlara bağlı olduğunu gösterir.

وَإِنْ أَحَدٌ مِنَ الْمُشْرِكِينَ اسْتَجَارَكَ فَأَجِرْهُ حَتَّى يَسْمَعَ كَلَامَ اللهِ ثُمَّ أَبْلِغْهُ مَأْمَنَهُ ذٰلِكَ بِأَنَّهُمْ قَوْمٌ لَا يَعْلَمُونَ ﴿٦﴾

"Eğer, o müşriklerden biri senden eman dilerse, ona eman ver, ta ki Allah'ın kelâmını dinlesin. Sonra onu emin olacağı bir yere kadar (selâmetle) ulaştır. Çünkü onlar bilmeyen bir kavimdir" (Tevbe, 6).

Bu âyetle ilgili birkaç mesele vardır:

***BİRİNCİ MESELE:* İltica Eden Müşrike Yapılacak İşlem**

Bu âyetin, daha önceki âyetlerle münasebeti hususunda, **İbn Abbas** (r.a)'ın şöyle dediği nakledilmiştir: Müşriklerden birisi, **Hz. Ali** (k.v)'ye: "Biz, bu (muâhede) müddeti bittikten sonra, Allah'ın kelâmını dinlemek için veya herhangi bir ihtiyaçtan dolayı Peygamber'e gelmek istersek, öldürülür müyüz?" deyince, **Hz. Ali:** "Hayır, çünkü Allahu Teâlâ, *"Eğer o müşriklerden biri senden eman dilerse, ona eman ver. Ta ki Allah'ın kelamını dinlesin"* buyurmuştur" der. Bu sözün izahı şöyledir: Allahu Teâlâ, haram aylar çıktıktan sonra, müşriklerin öldürülmelerini emredince, bu, Allah'ın hüccetinin onların aleyhine olarak devam ettiğine ve Hz. Peygamber (s.a.s)'in, daha önce söylediği her türlü delil ve beyyinenin, onların mazeretlerinin ve ileri sürecekleri şeylerin kabul edilmemesi hususunda yettiğine delâlet

eder. Bu da, müşriklerden herhangi birisinin, bir delil ve hüccet istemesi halinde, bu isteğinin nazar-ı itibara alınmayıp, ondan Müslüman olmasının, aksi takdirde öldürüleceğinin söylenmesini gerektirir. Binâenaleyh bu hüküm kalplere doğunca (şâyî olunca), Allahu Teâlâ böyle bir şüpheyi ortadan kaldırmak için bu âyeti zikretmiştir. Bundan maksat, bir kâfirin, bir hüccet ve delil istemek için, yahut Kur'an'ı dinlemek için gelmesi halinde, ona mühlet verilmesinin vacip olup, öldürülmesinin haram olduğunu ve kendisini emin hissedeceği bir yere kadar ulaştırılmasının vâcip olduğunu beyân etmektir. Bu da, öldürmeyi meşrû kılmanın hikmetinin, din-i İslam'ın kabulü ve tevhidin ikrarını temin olduğuna delâlet eder. Yine bu, Allah'ın dini üzerinde tefekkürün, en yüce makam ve derece olduğuna delâlet eder. Çünkü kanı helâl sayılan bir kâfir, kendisinin dinî tefekkür ve istidlâle talip olduğunu açıklayınca, bu helâl sayılma hükmü ortadan kalkar ve Peygamber'in onu, emin olacağı bir yere kadar sağ salim ulaştırması vacip olur.

İKİNCİ MESELE

Âyetteki "ehâd" kelimesi, âyette yer alan "**istecâre**" fiilinin açıklamış olduğu mukadder bir fiil ile merfû olup; takdiri, "وَاِنِ اسْتَجَارَكَ اَحَدٌ مِنَ الْمُشْرِكِينَ اسْتَجَارَكَ" şeklindedir. Bu kelimenin mübtedâ olarak merfû olması caiz değildir. Çünkü, fiillerde âmil olan "in" edatı, fiilin dışındaki şeye gelmez. (Gelmişse, orada hazfedilen bir fiil var demektir.)

Buna göre şâyet, "Âyetin takdiri sizin bahsettiğiniz gibi olduğuna göre, bu hakiki gerçek tertibin terk edilmesinin hikmeti nedir?" denilirse, biz deriz ki:

Bu hususdaki hikmet, **Sîbeveyh**'in bahsettiği şu hususdur: "Araplar, en mühim olanı ve kendisiyle daha çok ilgilendikleri şeyi öne alırlar." Biz burada, delilin zâhirinin, müşriklerin kanını akıtmanın mubah olduğunu gerektirdiğini beyan etmiştik. Binâenaleyh, (sığınmaları halinde) onların kanının heder edilmekten korunmaya daha çok itina gösterildiğine delâlet etsin diye, "ehad" kelimesi önce zikredilerek bu tertibe riâyet edilmiştir. **Zeccâc** şöyle demektedir: "Bu, "şâyet senden, onlardan birisi, Allah'ın kelamını dinleyinceye kadar öldürülmekten emin kılınmasını talep ederse, onu emin kıl, himaye et" demektir."

ÜÇÜNCÜ MESELE: **Kelamullah Hakkında Mu'tezilenin İddiası**

Mu'tezile şöyle demiştir: "Bu âyet, Allah'ın kelâmını kâfir-mü'min, zındık-sıddîk herkesin dinlediğine delalet eder. Halkın çoğunluğunun dinlediği şey ise, sadece bu harfler ve bu seslerdir. Böylece bu, Allah'ın kelâmının, işte bu harfler ve bu seslerden ibaret olduğuna delâlet eder. Bu harfler ve seslerin kadîm olmadıkları, zarurî olarak bilinen bir husustur. Zira, Allah'ın bu harflerle konuşması, ya bir anda, yahut da sırayla olmuştur. Binâenaleyh, şâyet Cenâb-ı Hak bu harfleri birden, aynı anda konuşmuşsa, bundan muntazam bir kelam meydana gelmez. Çünkü söz ancak, bu harfler varlık âlemine art arda ve peş peşe girdikleri zaman muntazam olur. Binâenaleyh, şâyet o harfler art arda değil de aynı anda meydana gelecek olurlarsa, bir intizâm meydana gelmez, böylece de bir kelâm teşekkül etmez. Ama o harfler ve sesler art arda ve peş peşe meydana geldiklerinde, "önce olanın bitmesi, sonra olanın da (bundan sonra) meydana gelmesi gerekir ki bu da, hâdis olmayı, sonradan olmayı doğurur. Binâenaleyh bu, Allah'ın kelâmının muhdes olduğuna delâlet eder." **Mu'tezile** sözüne devamla şöyle der: "Şâyet siz, Allah'ın kelâmı, harf ve seslerden başka bir şeydir" derseniz (biz deriz ki) bu bâtıldır. Zira Allah'ın Resûlü, "Allah'ın sözü" ifadesiyle, ancak bu harf ve seslere işaret etmiştir."

Haşviyye ile bazı ahmak kimselere gelince, onlar, şöyle demektedirler: "Bu âyet ile, Allah'ın kelâmının, ancak bu harfler ve sesler olduğu ve Allah'ın kelamının kadîm olduğu sabit olmuştur. Binâenaleyh, harflerin ve seslerin de kadîm olduğuna hükmetmek gerekir."

Bil ki, **Üstad Ebû Bekr İbn Fûrek,** şunu öne sürmüştür: "Biz, bu harf ve sesleri dinlediğimizde, bununla birlikte Allah'ın kelâmını da duymuş oluyoruz." Ama diğer âlimler, onun bu görüşünü kabul etmemişlerdir. Zira o kadîm olan kelâm, ya bu harfler ve seslerin bizzat kendisidir veyahut da bundan başka bir şey olur. Birinci görüş, cahil kimselerin ve **Haşviyye**'nin görüşü olup, hiçbir akıllıya bunu söylemek yakışmaz. İkincisi de bâtıldır; çünkü böyle olması halinde biz, harfleri ve sesleri dinlediğimizde, bu harf ve seslerin mahiyetine muhalif olan diğer bir şeyi de dinlemiş oluruz. Ancak ne var ki biz, zarurî olarak, bu harf ve sesleri dinlediğimizde, bunun dışında başka bir şey duymaz; duyu organlarıyla, bunlardan başka diğer bir şeyi de idrâk edemeyiz. Böylece, bu söz de itibardan düşmüş olur.

Mu'tezile'nin görüşüne karşı verilecek en doğru **cevap,** şöyle dememizdir: Bizim dinleyip durduğumuz bu şeyler, size göre, Allah'ın kelâmının aynısı değildir. Çünkü Allah'ın kelâmı, ilk defa yarattığı harfler ve seslerdir. Daha doğrusu o harfler ve sesler, sona ermiş, bitmişlerdir. Halbuki bizim dinleyip durduğumuz şey ise, insanın yaptığı, meydana getirdiği, okuduğu harfler ve seslerdir. Binâenaleyh, sizin bizim aleyhimize olarak söylediğiniz ve bizi ilzâm etmek istediğiniz şey, sizin aleyhinize de vaki olur.

Bil ki, **Ebu Ali el-Cübbaî,** bu ilzâmın çok kuvvetli olmasından dolayı, şaşırtıcı bir yol tutarak, şöyle demiştir: "Allah'ın kelâmı, harflere ve seslere benzemeyen, onlardan farklı bir şeydir. Ve o kelâm, her okuyucunun okumasıyla berâber devam eder." **Mu'tezile** bile, bu görüşün zayıflığı ve tutarsızlığı hususunda mutabakat halindedirler. Allah en iyisini bilendir.

***DÖRDÜNCÜ MESELE:* Taklit Kâfi Değil, Mutlaka Tefekkür Gereklidir**

Bil ki bu âyet, dinde taklidin yeterli olmadığına, mutlaka tefekkür etmenin ve düşünmenin gerektiğine delâlet etmektedir. Bu böyledir, zira taklit yeterli olsaydı, bu kâfire mühlet verilmemesi; aksine ona, "ya iman edeceksin; yahut da seni öldüreceğiz" denilmesi gerekirdi. Aksine, biz ona bunu söyleyemiyor, ona mühlet veriyor, korkuyu ondan gideriyor ve bize de, onu, kendisini emniyette hissedeceği bir yere ulaştırmamız vâcip olunca, biz bunun, ancak, dinde taklîdin yeterli olmadığı; tam aksine, mutlaka hüccet ve delilin gerekli olduğu gerekçesiyle olduğunu anlamış oluyoruz. İşte bu sebepten dolayı, bir düşünme ve istidlâlde bulunma zamanı olsun diye, ona mühlet veriyor ve ona bir süre tanıyoruz.

Bu sabit olunca biz diyoruz ki: Âyette, bu sürenin ne kadar olacağına delâlet eden herhangi bir açıklama yoktur. Belki de, bunun miktarı ancak örf ile tayin edilir. Binâenaleyh, her ne zaman bir müşrikte, onun hakkı, hakikati aradığı; istidlâl etmenin yollarını araştırdığına dair alâmetler görülürse, o zaman ona mühlet tanınır, yakası da bırakılır. Yok, eğer onda, haktan yüz çevirdiğine, yalanlarla oyalayarak zamanı geçiştirdiğine dair bir şeyler hissolunursa, o zaman ona iltifat edilmez. Allah en iyisini bilendir.

***BEŞİNCİ MESELE:* Müşrikin Kur'an Dinleme Talebi**

Bu âyette zikredilen bir başka husus da, o müşrikin Kur'an'ı dinlemek istemesidir. Bu sebeple biz diyoruz ki, onun delilleri dinlemesi ve şüphelerine karşı cevap talebinde bulunması da, bu hususa dahildir. Bunun delili şudur: Allahu Teâlâ, o emin kılmanın ve himâye etmenin vâcip olduğunu,

onun bilgisizliğine bağlamıştır. Zira Cenâb-ı Hak, ذٰلِكَ بِأَنَّهُمْ قَوْمٌ لَا يَعْلَمُونَ *"Çünkü onlar, bilmeyen bir kavimdir"* buyurmuştur. Buna göre mana, "Bilmeyi istediği, hakka ulaşmayı arzuladığı için onu emîn kıl, himaye et" şeklinde olur. Şu halde, kendisinde böyle bir illet ve sebep bulunan herkese emân vermek vâcip olur.

***ALTINCI MESELE:* Burada Kelamullah Ne Demektir?**

Cenâb-ı Hakk'ın, حَتّٰى يَسْمَعَ كَلَامَ اللّٰهِ *"Ta ki Allah'ın kelâmını dinlesin..."* ifadesi hakkında da şu izahlar yapılmıştır.

a) Cenâb-ı Hak, bu ifadeyle, Kur'an'ın tamamını dinlemesini murat etmiştir. Zira, delil ve beyyinelerin tamamı, Kur'an'dadır.

b) Cenâb-ı Hak, bu tabirle onun, Berâe Sûresi'ni dinlemesini murat etmiştir. Çünkü bu sûre, müşriklere karşı nasıl muamele edileceğine dair hükümleri ihtiva etmektedir.

c) Cenâb-ı Hak bu tabirle, delillerin tamamını dinlemesini murat etmiştir. Kur'an-ı Kerim, delillerin büyük bir çoğunluğunun yerine geçen bir kitap olduğu için, burada özellikle zikredilmiştir.

Cenâb-ı Hak, ثُمَّ اَبْلِغْهُ مَأْمَنَهُ *"Sonra onu emin olacağı bir yere kadar selametle ulaştır"* buyurmuştur. Bu, "Onu, içinde, gerek canları gerekse malları hususunda kendilerini emniyette hissedecekleri kavimlerinin memleketlerine ulaştır" demektir. Ancak bundan sonra, onlarla savaşmak ve onları öldürmek caiz olur.

YEDİNCİ MESELE

Fukaha şöyle demiştir: "Meselâ, İslâm'a girme ümidiyle Allah'ın kelâmını dinlemek gibi şer'î bir maksat; yahut da ticari bir gayeyle yurda girmek için eman dilemiş olması hariç, kâfir olan bir harbî (kendisiyle savaşılan), İslâm memleketine girdiği zaman, malıyla beraber kendisi de ganimet malı olmuş olur. Binâenaleyh, şâyet o, bir çocuğun veya bir delinin emân vermesiyle İslâm beldesine girmiş olursa, bunların emânları da bir tür emân sayılır. Binâenaleyh o kimsenin kendisini emniyette hissedeceği yere ulaştırılması gerekir. Bu da o kimsenin ve malının korunmuş bir vaziyette, kendisi için emniyet beldesi olan bir yere ulaştırılmasıdır. Yine o müşriklerden, İslâm memleketine elçi olarak giren olursa, bu elçilik de onun hakkında bir "emân" sayılır. Yine bir kimse, İslâm beldesine bir mal

almak gayesiyle girerse, hem onun malı, hem de kendisi için emân söz konusudur. Allah, en iyisini bilendir.

كَيْفَ يَكُونُ لِلْمُشْرِكِينَ عَهْدٌ عِنْدَ اللهِ وَعِنْدَ رَسُولِهِ إِلَّا الَّذِينَ عَاهَدْتُمْ عِنْدَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ ۚ فَمَا اسْتَقَامُوا لَكُمْ فَاسْتَقِيمُوا لَهُمْ ۖ إِنَّ اللهَ يُحِبُّ الْمُتَّقِينَ ﴿٧﴾

"O müşriklerin Allah yanında, Resûlü yanında nasıl bir ahdi olabilir? Mescid-i Haram'ın yanında muahede yaptıklarınız müstesnadır. O halde bunlar size karşı doğrulukla hareket ederlerse, siz de kendilerine öylece doğrulukla muamele edin. Şüphesiz ki Allah, sakınanları sever" (Tevbe, 7).

Müşrikler Ahitlerine Bağlı Kalırlarsa Siz de Bağlı Kalınız

Bu âyetin başındaki كَيْفَ "nasıl?" kelimesi, istifhâm-ı inkârî'dir. Bu, senin tıpkı, "Beni geçemez, onun beni geçmesi uygun düşmez!" manasında, كَيْفَ يَسْبِقُنِي مِثْلُكَ "Senin gibi birisi nasıl olur da beni geçebilir!" demen gibidir. Âyette bir hazf olup, bunun takdiri, "Yapılmış olan ahdi bozmayı kalplerinde gizledikleri halde, buna rağmen, müşriklerle daha nasıl bir ahit yapılabilir? Ahdi bozmayıp ona vefasızlık göstermedikleri için, Mescid-i Haram'da kendileriyle ahitleştiğiniz kimseler müstesna. -Bunların, **Kinâne** ve **Damraoğulları** olduğu söylenmiştir.- Siz, bunların akıbetlerini gözetiniz. Onları öldürmeyiniz.. Onlar, sizin ahdinize doğrulukla muamele ettikleri sürece, siz de onlara, aynı şekilde doğrulukla muamele edin. Zira Allah muttakileri sever: (إِنَّ اللهَ يُحِبُّ الْمُتَّقِينَ) Yani, "Allah'ı sayan herkes, ahit yapmış olduğu kimselere karşı, ahdini tastamam îfâ eder" demektir. Allah en iyisini bilendir.

كَيْفَ وَإِنْ يَظْهَرُوا عَلَيْكُمْ لَا يَرْقُبُوا فِيكُمْ إِلًّا وَلَا ذِمَّةً ۚ يُرْضُونَكُمْ بِأَفْوَاهِهِمْ وَتَأْبَىٰ قُلُوبُهُمْ ۖ وَأَكْثَرُهُمْ فَاسِقُونَ ﴿٨﴾ اشْتَرَوْا بِآيَاتِ اللهِ ثَمَنًا قَلِيلًا فَصَدُّوا عَنْ سَبِيلِهِ ۚ إِنَّهُمْ سَاءَ مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ ﴿٩﴾ لَا يَرْقُبُونَ فِي مُؤْمِنٍ إِلًّا وَلَا ذِمَّةً ۚ وَأُولَٰئِكَ هُمُ الْمُعْتَدُونَ ﴿١٠﴾

"Onların nasıl ahdi olabilir ki; eğer size galebe ederlerse hakkınızda ne bir yemin ne de bir vecibe gözetip tanımazlar. Sizi ağızlarıyla (güya) hoşnut ederler, fakat kalpleri dayatır. Onların çoğu fâsıktırlar. Onlar, Allah'ın âyetleri mukabilinde az bir pahayı satın aldılar da, O'nun yolundan halkı zorla men ettiler. Gerçekten, onların yapageldikleri şeyler ne kötüdür! Onlar bir mü'min hakkında ne bir yemin, ne de bir vecibe gözetip tanımazlar. Onlar, taşkınların ta kendileridir" (Tevbe, 8-10).

Kâfirlerin Galip Geldiklerinde Tutumları

Bil ki, Cenâb-ı Hakk'ın, bu âyetin başındaki "keyfe" tabiri, müşriklerin sözlerinde durmalarının ihtimal verilmeyen, uzak görülen bir şey olduğunu ifade etmek için tekrar getirilmiştir. Malûm olduğu için de, fiili hazfedilmiştir. Yani, "Onların halleri, yeminlerini ve ahitlerini kuvvetlendiren birtakım şeylerin geçmesinden sonra, size galip gelmeleri halinde herhangi bir ahde ve antlaşmaya vefa göstermeyip, sizin hakkınızda bunları devam ettirmeyecekleri bir vaziyet olduğu halde, onlarla nasıl başka bir ahit yapılır?" demektir. İşte âyetin ifade ettiği mana budur.

Bu âyette bulunan lafızların açıklanması gerekmektedir. Arapçada, bir kimseden üstün olduğun zaman, "ظَهَرْتُ عَلَى فُلَانٍ"; yine damın üzerine çıktığın zaman, "ظَهَرْتُ عَلَى السَّطْحِ" denilir.

Leys de şöyle demiştir: "Zuhûr", bir şeyi elde etmek, onu elde etmeye muvaffak olmak demektir, "اَظْهَرَ اللهُ الْمُسْلِمِينَ عَلَى الْمُشْرِكِينَ" denildiğinde, bunun manası, "Allah o Müslümanları o müşrikler üzerine yüceltti, üstün getirdi" şeklinde olur. Cenâb-ı Hakk'ın, فَاَصْبَحُوا ظَاهِرِينَ *"Bu suretle de galip çıktılar"* (Saff, 14) ve لِيُظْهِرَهُ عَلَى الدِّينِ كُلِّهِ *"O hak dini bütün dinlerden üstün kılacaktır"* (Saff, 9) âyetleri de bu manadadır. Yani, "onu, bütün dinlere üstün kılmak, üstün getirmek içindir." demektir.

Bu hususta sözün özü şudur: Başkasını yenen kimsede, bir kemal sıfatı meydana gelir. Böyle olan herkes, kendisini galip ve üstün görür.. Mağlup olan ise, noksanmış gibi olur. Noksan olan da, kendisini gösteremez, noksanlığını gizler.. Böylece "zahera" fiili, kinâye yoluyla, gâlip gelmek manasına gelmiş olur. Zira gâlip gelme manası da onun levâzımındandır, zarurî sonuçlarındandır. Binâenaleyh, "اِنْ يَظْهَرُوا عَلَيْكُمْ" tabiri "Onlar size güç

yetirirlerse, size gâlip gelirlerse..." manasını taşımaktadır. لَا يَرْقُبُوا *"Gözetip tanımazlar..."* buyruğu hakkında **Leys** şöyle demektedir: "Arapçada "gözetme" anlamında "رَقَبَ الْاِنْسَانُ - يَرْقُبُهُ - رَقْبَةً - رُقُوبًا" denilir. Bu, kişinin birini beklemesi, gözetlemesi, gözetmesi anlamına gelir. Yine Arapçada bekçileri, muhafızları manasında, رَقِيبُ الطَّوْعِ "kavmin bekçisi..." denilir." Âyette وَلَمْ تَرْقُبْ قَوْلِى *"Sözüme bakmadın"* (Tâha, 94) varid olup, manası "sözümü tutmadın, onu gözetmedin" demektir.

İll Kelimesinin Manası

Âyetteki "ill" kelimesine gelince, bu hususta da şu görüşler ileri sürülmüştür:

a) Bu, "ahit" anlamına gelir. Nitekim şair şöyle demiştir: وَجَدْنَاهُمْ كَاذِبًا اِلَّهُمْ وَذُوا الْاِلِّ وَالْعَهْدِ لَا يَكْذِبُ "Biz onların, ahitlerinden caydıklarını gördük.. Oysa ki, ahit ve söz sahibi olan kimse, (bundan cayarak), yalan söylemez..." Burada "ill", ahid manasındadır.

b) **Ferrâ,** "ill" kelimesinin yakınlık, karabet manasına geldiğini söylemiştir. Nitekim **Hassan** لَعَمْرُكَ اِنَّ اِلَّكَ مِنْ قُرَيْشٍ / كَاِلِّ السَّقْبِ مِنْ رَالِ النَّعَامِ "Hayatın hakkı için, senin Kureyş'e olan yakınlığın, deve yavrusunun, deve kuşu yavrusuna olan yakınlığı gibidir" demiştir.

c) "İll" kelimesi, yemin anlamındadır Nitekim **Evs İbn Hacer** "لَوْ لَا بَنُو مَالِكٍ وَالْاِلُّ مَرْقَبَةٌ / وَمَالِكٌ فِيهِمُ الْآلَاءُ وَالشَّرَفُ" beytinde, bu kelimeyi yemin manasında kullanmıştır. Yani, "yemin.." demektir.

d) "İll" kelimesi, Allah (c.c)'ın isimlerindendir. **Ebu Bekir es-Sıddîk** (r.a)'in, **Müseylime**'nin hezeyanlarını dinlediğimde, "Bu söz, "İll"den (Allah'tan) sudur etmez!.." dediği rivâyet edilmiştir. **Zeccâc** bu görüşü tenkit ederek, "Allah'ın isimleri, gerek hadislerden, gerekse Kur'an'dan öğrenilmiştir. Hiç kimsenin, "Yâ İllu!" dediği duyulmamıştır" demiştir.

e) **Zeccâc** şöyle demektedir: "Bana ve Arapçanın muktezâsına göre, gerçekte "ill" kelimesi, bir şeyi keskinleştirme anlamındadır. Nitekim, Arapçada, kargıya "ille" denilmiş olması bu manadadır. Yine "şekilli, dik ve güzel kulaklar" manasında olmak üzere, "اُذُنٌ مُؤَلَّلَةٌ" denilir.

f) **el-Ezherî** şöyle demiştir: "Îl", Cenâb-ı Allah'ın İbranice'deki isimlerinden birisidir. Bunun Arapçalaştırılmış olması ve böylece de "İll" denilmiş olması mümkündür.

g) Bazıları şöyle demişler: "Bu kelime, bir şey saf hale gelip parladığında, Arapların, bunu ifade için kullandıkları "اَلَّ - يَؤُلُّ - اَلًّا" fiilinden alınmıştır. İnci satana (incilerin) parlaklığından ötürü, "اَلْأَلُ" denilmesi de bu köktendir. Yine parlaklıkta, kargıya benzeyen kulağa da, "اَلْأَلُ" denilir. Arapçada, "اُذُنٌ مُؤَلَّلَةٌ" denilir, yani, "Onun, sesini yükselttiği bir iniltisi vardır" demektir. Kadın vâveyla kopardığında, "رَفَعَةِ الْمَرْأَةُ اَلِيلَهَا" denilir. O halde ahd, bozulma şaibelerinden arınmış, uzak ve adetâ parlak olduğu için, "ill" adını almıştır; yahut da, cemiyetler anlaşma yaparken, seslerini yükselttikleri ve onu ilan ettikleri için bu ismi almıştır.

Zimme Kelimesinin Manası

Cenâb-ı Hakk'ın وَلَا ذِمَّةً *"ne de bir vecîbe (gözetirler)"* ifadesindeki "zimmet" ahd manasında olup, cem'i, "zımem" ve "zimâm" şeklinde gelir. Zimmet, "insanın üzerine gerekli (vacip) olan her şey" manasınadır ve bu zayi etme (gereğini yapmama) halinde, ilgilinin kınanmasına sebep olacak şeydir. **Ebu Abdullah** şöyle demiştir: "Zimmet, kendisinden dolayı utanılan, yani ondan dolayı zemmedilmekten kaçınılan şey demektir. Nitekim, "O, kendi kendini kınadı, tenkit etti" manasında "تَذَمَّمَ فُلَانٌ" denilir. Bunun bir benzeri de "تَحَوَّبَ" (günahtan kaçındı), "تَأَثَّمَ" (günahtan vazgeçti) ve "تَحَرَّجَ" (zorluktan çekindi) fiilleridir."

Cenab-ı Allah'ın يُرْضُونَكُمْ بِاَفْوَاهِهِمْ وَتَاْبٰى قُلُوبُهُمْ *"Sizi ağızlarıyla güya hoşnut ederler, fakat kalpleri dayatır"* ifadesi, "Onlar dilleri ile tatlı ve güzel sözler söylerler, halbuki kalplerinde bunun tam aksi bulunur. Çünkü onlar, içlerinde sadece kötülük ve eğer ellerinden gelirse size eziyet etme niyeti tutarlar" demektir.

Allahu Teâlâ, وَاَكْثَرُهُمْ فَاسِقُونَ *"Onların çoğu fâsıklardır"* buyurmuştur. Bu ifade ile ilgili şu iki soru vardır:

Birinci soru: Bu sıfatı taşıyanlar, kâfirlerdir. Küfür ise, fısktan daha çirkin ve kötüdür. O halde, Cenâb-ı Hakk'ın onları iyice zemmedilmeleri gereken bir yerde, "fâsıklar" diye tavsif etmiş olması nasıl güzel ve yerinde olabilir?"

Kâfirlerin Hepsi Fâsık mıdır?

İkinci soru: Kâfirlerin hepsi fâsıktır. Binâenaleyh Cenâb-ı Allah'ın, *"Onların çoğu fâsıklardır"* demesinin manası ne olabilir?

Birinci soruya şu şekilde **cevap** verilebilir: Kâfir, dini hususunda bazen âdil, bazen de fâsık ve kötü nefisli olur. Bundan dolayı, bu âyette murat edilen, ahit bozmayı âdet haline getiren o kâfirlerin ekserisinin, gerek dinleri hususunda, gerekse kavimleri nezdinde fâsık olmalarıdır. Binâenaleyh "fâsık" vasfı da, iyice tenkidi ifade etmektedir.

İkinci sorunun cevabı da, geçen cevabın aynısıdır. Çünkü kâfir bazen, yalandan, ahdi bozmaktan, hile ve tuzaktan sakınır, bazen de bu işleri yapar. Böylesi insanlar, bütün insanlara ve bütün dinlere göre kınanmıştır. O halde âyetteki, *"Onların çoğu fâsıklardır"* ifadesiyle, "Onların çoğu, bu kötü sıfatlara sahiptir" manası kastedilmiştir.

İbn Abbas (r.a) da bu âyet için, "O kâfirlerin bir kısmının Müslüman olup şirklerinden tevbe etmeleri ihtimali vardı. Nitekim bu hal gerçekleşti. İslam'ı kabul edecek olanların bu hükmün haricinde kaldığını göstermek üzere, *"Onların çoğu fâsıklardır"* demiş olması uzak bir ihtimal değildir" demiştir.

Allahu Teâlâ اِشْتَرَوْا بِاٰيَاتِ اللّٰهِ ثَمَنًا قَلِيلًا فَصَدُّوا عَنْ سَبِيلِهِ *"Onlar Allah'ın âyetleri mukabilinde, az bir pahâyı satın aldılar da, O'nun yolundan halkı zorla men ettiler"* buyurmuştur. Bu hususta şu iki görüş vardır:

1) Bununla, müşrikler kastedilmiştir. **Mücâhid** şöyle der: **"Ebu Süfyan b. Harb,** kendi müttefiklerine ziyafet vermiş, Hz. Peygamber'in müttefiklerini (bunun dışında) bırakmıştır. Bunun üzerine onlar, bu ziyafetten dolayı, aralarında olan ahdi bozmuşlardır.

2) Bu âyette bahsedilenlerin, ahdi bozma hususunda müşrikleri destekleyen bir grup Yahudi olması da uzak bir ihtimal değildir. Binâenaleyh bu tabirden maksat, o Yahudileri kınamak olmuş olur. Bu, Kur'an-ı Kerim'de, sanki hep Yahudilere has kılınmış bir ifade gibidir. Bu husus, Allahu Teâlâ'nın; *"(Onlar), hakkınızda ne bir yemin, ne de bir vecîbe gözetip tanımazlar"* ifadesini, bu âyette iki kere tekrar etmesi ile de kuvvet kazanır. Binâenaleyh eğer bu ifade ile müşrikler kastedilmiş olursa bu, sırf (lüzumsuz) bir tekrar olur. Ama bununla Yahudiler kastedilmiş olursa, bu bir tekrar olmaz. Bunun için, ikinci mana daha uygundur.

Allahu Teâlâ daha sonra da, وَاُولٰئِكَ هُمُ الْمُعْتَدُونَ *"Onlar, taşkınların tâ kendileridir"* buyurmuştur. Bu, "Onlar, Allah'ın dini hususunda, kanun koyduğu hususlar ile, ahd ve antlaşmanın gerektirdiği şeyleri çiğneyip

geçerler" demektir. Bunda, son derece ileri bir tenkit (kınama) vardır. Allah en iyi bilendir.

فَإِنْ تَابُوا وَأَقَامُوا الصَّلٰوةَ وَآتَوُا الزَّكٰوةَ فَإِخْوَانُكُمْ فِي الدِّينِ ۗ وَنُفَصِّلُ الْآيَاتِ لِقَوْمٍ يَعْلَمُونَ ﴿١١﴾ وَإِنْ نَكَثُوا أَيْمَانَهُمْ مِنْ بَعْدِ عَهْدِهِمْ وَطَعَنُوا فِي دِينِكُمْ فَقَاتِلُوا أَئِمَّةَ الْكُفْرِ ۙ إِنَّهُمْ لَا أَيْمَانَ لَهُمْ لَعَلَّهُمْ يَنْتَهُونَ ﴿١٢﴾

"Bununla beraber eğer tevbe ve rücû ederler, namaz kılarlar, zekat verirlerse, artık onlar sizin dinde kardeşlerinizdirler. Biz, âyetleri, bilecek kimseler için açıklarız. Eğer ahitlerinden sonra yine yeminlerini bozar ve dininize saldırırlarsa, o zaman küfrün o önderlerini hemen öldürün. Çünkü onlar, andları olmayan adamlardır. Umulur ki onlar bu suretle taşkınlıktan vazgeçerler" (Tevbe, 11-12).

Dönüş Yapan Müşriklerin Durumu

Bil ki Allahu Teâlâ, kendisi hakkında ne bir yemin, ne de bir vecibe gözetmeyen, ahdini bozan, münafıklıkta birleşen ve Allah'ın koyduğu kanunları çiğneyip geçen kimselerin hallerini beyân edince, bunun peşine, onların namaz kılmaları, zekat vermeleri halinde, haklarındaki hükmün nasıl olacağını beyan buyurmuş ve bu hükmü de, *"Artık onlar sizin dinde kardeşinizdirler"* ifadesinde toplamıştır. Bu ifade, imanın bütün hükümlerini taşır. Eğer bu, tafsilatlı bir şekilde açıklanacak olsa, çok uzar.

"İn" Şart Edatının Hükmü

İmdi şâyet, "Bir şarta 'in' (eğer) edatıyla bağlanan şey, o şart bulunmadığı zaman, söz konusu olmaz. Bu da, âyette bahsedilen üç şart bulunmadığı zaman, din kardeşliğinin tahakkuk etmemesini gerektirir. Halbuki bu müşkildir. Çünkü çoğu kez o kimse fakir olabilir, yahut zengin olsa bile, (malının üstünden) bir sene geçmeden zekat vermesi ona farz olmaz" denirse, biz deriz ki: Bu hususu, "إِنْ تَجْتَنِبُوا كَبَائِرَ مَا تُنْهَوْنَ عَنْهُ" (Nisa, 31) âyetini tefsir ederken, "Bir şarta 'in' edatı ile bağlanan şeyin, o şart bulunmadığı zaman, bulunmaması gerekmeyeceğini" beyan etmiştik. Böylece bu soru

zâil olur. Âlimlerden, "Bir şarta 'in' (eğer) edatı ile bağlanan şey, o şart bulunmadığı zaman bulunmaz" diyenler, bu âyet hususunda şunu söylemişlerdir: Müslümanlar arasında İslam sebebiyle meydana gelen kardeşlik, namaz ve zekat şartlarının ikisine birden bağlanmıştır. Çünkü Allahu Teâlâ, kardeşliğin meydana gelmesi hususunda, zekatın verilmesini de şart koşmuştur. Binâenaleyh üzerine zekat vermek farz olmayan kimsenin de, zekatın farz olduğunu kabul etmesi farzdır. Bundan dolayı o (fakir) kimse, zekatın farz olduğunu kabul edince, din kardeşliğinin şartını yerine getirmiş olur. **İbn Mes'ûd** (r.a), **"Ebu Bekr**'e Allah rahmet etsin, O, dinî konularda ne derin bir fakihti" demiştir. **İbn Mes'ûd** (r.a), bu sözü ile, **Hz. Ebu Bekir** (r.a)'in, zekat vermek istemeyenler hakkındaki, "Allah'a yemin ederim ki, onun birlikte zikrettiği iki şey yani namaz ile zekat arasında ayırım gözetmem" sözünü kastetmiştir.

Allahu Teâlâ, فَاِخْوَانُكُمْ فِى الدِّينِ *"Artık onlar sizin din kardeşinizdirler"* buyurmuştur. Bu ifade ile ilgili iki bahis vardır:

İhvan ve İhve Kelimelerinin Kullanılışı

Birinci bahis: Ferrâ, âyetteki "فَاِخْوَانُكُمْ" kelimesinin, bir mübtedanın takdiri ile فَهُمْ اِخْوَانُكُمْ "Onlar, sizin kardeşlerinizdir" manasında olduğunu söylemiştir. Bu tıpkı, فَاِنْ لَمْ تَعْلَمُوا اٰبَاءَهُمْ فَاِخْوَانُكُمْ *"Şâyet babalarının kim olduğunu bilmeseniz de, zaten onlar sizin din kardeşlerinizdir..."* (Ahzab, 5) âyetinde olduğu gibidir.

İkinci bahis: Ebu Hâtim şöyle demiştir: "Bütün Basra ulemâsı, **"ıhve"** kelimesinin, neseb bakımından kardeş olanlar hakkında; **"ıhvân"** kelimesinin de, "dostluk" manasında kardeşlik için kullanıldığını söylemişlerdir." Bu görüş yanlıştır. Zira, hem dostlar hem de dost olmayanlar hakkında **ıhvan** ve **ıhve** kelimeleri kullanılır. Nitekim Cenâb-ı Hak, *"Mü'minler ancak kardeştirler (ihvetun)"* (Hucurât, 10) buyurmuş; ama, neseb yönünden olan kardeşliği kastetmemiştir. Yine âyette, *"gerek kardeşlerinizin (ihvanikum) evlerinden..."* (Nur, 61) âyetinde ise neseb yönünden kardeş olanlar hakkında "ıhvan" tabirinde kullanılmıştır.

İbn Abbas: "Bu âyet, ehl-i kıblenin kanını akıtmayı haram kılar" demiştir.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, وَنُفَصِّلُ الْاٰيَاتِ لِقَوْمٍ يَعْلَمُونَ *"Biz âyetleri bilecek kimseler için açıklarız"* buyurmuştur. **Keşşâf sahibi:** "Bu, iki cümle arasına girmiş bir itiraziyye cümlesi olup, bundan maksat, antlaşma yapılan

müşriklere ait hükümlerle, o hükümlere riâyet etmeye dair tafsilatlı olarak açıklanan şeyleri düşünmeye teşvik etmeye sevk etmektir" demiştir.

Ahdi Bozmaları Hakkında

Daha sonra وَاِنْ نَكَثُوا اَيْمَانَهُمْ مِنْ بَعْدِ عَهْدِهِمْ وَطَعَنُوا فِى دِينِكُمْ *"Eğer ahitlerinden sonra, yine yeminlerini bozar ve dininize saldırırlarsa..."* buyurulmuştur. Arapçada tıpkı, yün ipliğinin eğirildikten sonra, (geri çevrilerek) bozulması gibi, antlaşmayı kesinleştirdikten ve katileştirdikten sonra, onu bozan kimseler hakkında, "نَكَثَ فُلَانٌ عَهْدَهُ" denilir. مِنْ بَعْدِ قُوَّةٍ اَنْكَاثًا *"İpini sağlamca bükdükten sonra söküp bozan..."* (Nahl, 92) âyetinde de böyledir. "Eymân" kelimesi, yemin ve kasem etmek manasında olan, "yemîn" kelimesinin çoğuludur. Sağ elin adı olan "yemîn" kelimesinin, aynı zamanda yemin hakkında kullanılmasının sebebinin ise, antlaşma yapan kimselerin, bu antlaşmayı yaparken sağ ellerini birbirine uzatmış olmaları olduğu ileri sürüldüğü gibi, yeminini yerine getiren kimsenin yeminindeki bereket ve uğurdan dolayı da, kaseme yemin adının verildiği de söylenmiştir. Buna göre âyetteki "وَاِنْ نَكَثُوا اَيْمَانَهُمْ" ifadesi, "onlar ahitlerini bozarlarsa..." manasındadır. Burada bozulan ahit hususunda şu iki görüş ileri sürülmüştür:

1) Bu, ekseri ulemânın görüşü olup, buna göre bundan maksat, onların Hz. Peygamber (s.a.s)'e verdikleri ahdi bozmuş olmalarıdır.

2) Buradaki ahit, iman ettikten sonra Müslüman olmak manasına hamledilmiş olması mümkündür. Böylece bununla, onların iman ettikten sonra mürtet olmaları murat edilmiş olur. İşte bundan dolayı, bu âyeti bazıları "وَاِنْ نَكَثُوا اِيمَانَهُمْ مِنْ بَعْدُ عَهْدِهِمْ" şeklinde okumuşlardır. Hem meşhur olan kıraatten, hem de bu âyetin, ahdi bozanlar hakkında nazil olmasından dolayı, birinci tefsir daha evlâdır. Zira, Allahu Teâlâ onları iki gruba ayırmıştır. Allah, onlardan tevbe edenleri seçip ayırınca, geriye sadece ahdi bozmaya devam eden kimseler kalmış olur. Cenâb-ı Hakk'ın وَطَعَنُوا فِى دِينِكُمْ *"ve dininize saldırırlarsa.."* buyruğuna gelince, Arapçada طَعَنَهُ بِالرُّمْحِ وَيَطْعَنُهُ "Onu, kargısıyla dürttü, yaraladı" ve طَعَنَ بِالْقَوْلِ السَّيِّءِ يَطْعَنُ "Kötü sözle yaraladı." deniliyor. **Leys,** şöyle demektedir: "Bazı Araplar, "يَطْعَنُ بِالرُّمْحِ وَيَطْعَنُ بِالْقَوْلِ" şeklinde kullanır ve bu tabirleri bu şekilde birbirinden ayırırlar." Buna göre âyet-i kerimenin manası, "Onlar dininizi ayıplar ve dininizi tenkit ederlerse" şeklinde olur.

İnkâr Edenlerin Cezası

Daha sonra Cenâb-ı Hak, فَقَاتِلُوا اَئِمَّةَ الْكُفْرِ *"O zaman küfrün o önderlerini hemen öldürün "* buyurmuştur. Bu, "Her ne zaman onlar böyle yaparlarsa, siz de bunu yapın" demektir. Bu ifadeyle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Nâfi, İbn Kesir ve **Ebû Amr,** ikinci hemzenin de telyini ile "eimmete'l-küfr"; diğer kıraat imamları da iki hemze ile "eimmetel-küfr" şeklinde okumuşlardır. **Zeccâc** şöyle demiştir: "Eimme"nin aslı "أَأْمِمَّةْ"dir. Nasıl "misal"in cem'i "emsile" gelirse, bu kelime de "imam"ın cem'idir. Ancak ne var ki, iki mîm bir araya gelince, birincisi ikincisine idğam edilir ve harekesi ikinci hemzeye verilir. Böylece de kelime "eimme" haline gelmiş olur. Aynı kelimede iki hemzenin bir arada bulunması nâhoş olduğu için ikincisi meksur olan yâ'ya dönüşmüş olur. Bu, bütün nahivcilerce tercih edilen görüştür.

Bunu iyice kavradığın zaman biz deriz ki: **Keşşâf sahibi** şöyle der: "Eimme" lafzı, hemze ile başlayan ve kendisinden sonra, yâ ile hemze arası bir hemze bulunan bir lafızdır. Açık iki hemze ile okumak, Basralılara göre makbul olmasa dahi, meşhur olan bir kıraattir. Ama, ikinci hemzeyi açık bir yâ ile okumak ise meşhur bir kıraat değildir. Bunun kıraat olması da caiz değildir. Binâenaleyh, bunu açık bir yâ ile okuyan kimse, kırâatte hataya düşmüştür ve lafzı tahrif etmiştir.

İKİNCİ MESELE

Cenâb-ı Hakk'ın "فَقَاتِلُوا اَئِمَّةَ الْكُفْرِ" buyruğunun manası, "Bütün kâfirleri, öldürün" demektir. Ancak ne var ki Allahu Teâlâ, tebaayı da bu bâtıl şeylere teşvik edenler onlar olduğu için, özellikle onların liderlerini ve reislerini zikretmiştir..

ÜÇÜNCÜ MESELE

Zeccâc şöyle der: "Bu âyet, zimmînin, İslâm aleyhinde konuşması halinde öldürülmesi gerektiğini ifade eder. Zira, onunla yapılan antlaşma, İslâm aleyhinde bulunmama şartına bağlıdır. Binâenaleyh şâyet İslâm'a ta'n edecek olursa, ahdini bozmuş ve ahdine vefâ göstermemiş olur."

Daha sonra Cenâb-ı Hak, اِنَّهُمْ لَا اَيْمَانَ لَهُمْ *"çünkü onlar, yeminleri olmayan adamlardır"* buyurmuştur. **İbn Âmir,** bunu, hemzenin kesresiyle "îmane" şeklinde okumuştur. Bu kıraat hakkında şu iki izah yapılmıştır:

a) "Onlar için bir emân yoktur." Yani, "Onlara emân vererek emîn kılmayınız.." demektir. Böylece bu ifade, korkutmanın zıddı olan îman (emân vermek) fiilinin bir mastarı olmuş olur.

b) "Onlar kâfirdirler, onların imanları yoktur." Yani, "Onlar için bir tasdik ve bir din söz konusu değildir" demektir. Diğer kıraat imamları ise, hemzenin fethası ile, "eymâne" şeklinde okumuşlardır ki, bu, "yemin" kelimesinin çoğulu olup, manası, "Onların gerçekten yeminleri, andları yoktur. Onların yeminleri, yemin değildir" şeklindedir. **Ebu Hanîfe** (r.h), kâfirin yemininin yemin addedilmeyeceği hususunda, işte bu ifadeye tutunmuştur. **Şâfiî** (r.h)'ye göreyse, onların yeminleri de bir yemindir. **Ebu Hanîfe**'ye göre bu âyetin manası, "Onlar, yeminlerine vefa göstermeyince, onların yeminleri, sanki yemîn olmamış gibi olur" şeklindedir. (**Şâfiî**'ye göre) bunların yeminlerinin bir yemin olmasının delili de, Allahu Teâlâ'nın "وَاِنْ نَكَثُوا اَيْمَانَهُمْ" ifadesinde, onların, "yeminlerini bozmakla" vasfedilmiş olmalarıdır.. Binâenaleyh, şâyet o yeminler yemin sayılmasaydı, onların bozulmasından bahsetmek yerinde ve doğru olmazdı.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, لَعَلَّهُمْ يَنْتَهُونَ *"Umulur ki onlar (bu taşkınlıktan) vazgeçerler"* buyurmuştur. Bu ifade, Cenâb-ı Hakk'ın, *"O zaman küfrün önderlerini hemen öldürün"* emriyle ilgilidir. Yani, "Onlardan sudur eden bunca büyük kabahat ve suçlardan sonra, onlarla savaşmanızdaki maksadınız, onları içinde bulundukları küfürden vazgeçirmek olsun" demektir. İşte bu, Allahu Teâlâ'nın insana olan sonsuz keremi ve lütfundandır.

اَلَا تُقَاتِلُونَ قَوْمًا نَكَثُوٓا اَيْمَانَهُمْ وَهَمُّوا بِاِخْرَاجِ الرَّسُولِ وَهُمْ بَدَؤُكُمْ اَوَّلَ مَرَّةٍ ۚ اَتَخْشَوْنَهُمْ ۚ فَاللّٰهُ اَحَقُّ اَنْ تَخْشَوْهُ اِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ ﴿١٣﴾

"Ey mü'minler, yeminlerini bozan, ve Peygamber'i sürüp çıkarmayı kuran ve bununla beraber ilk önce sizinle kendileri muharebeye başlayan bir güruh ile dövüşmez misiniz? Onlardan korkacak mısınız? Eğer gerçekten inanmış kimselerseniz, kendisinden korkmanıza daha çok lâyık olan biri varsa o da Allah'tır" (Tevbe, 13).

Ahitlerini Bozup Peygamberi Çıkartanlarla Savaş

Bil ki Allahu Teâlâ, *"O zaman küfrün o önderlerini hemen öldürün"* buyurunca, bunun peşinden, o Müslümanları onlarla savaşmaya teşvik eden

sebebi de zikrederek: *"Ey mü'minler, yeminlerini bozan.. bir güruh ile dövüşmez misiniz?"* buyurmuştur.

Bil ki Allahu Teâlâ bu âyette, her biri tek başına bile, onlarla savaşmayı gerektiren üç sebepten bahsetmiştir. Artık bu üç sebebin bir arada bulunması halinde durum nasıl olur, siz düşünün! Bunlar şunlardır:

1) Onların, ahitlerini bozmalarıdır. Bütün müfessirler bunu, "ahdi bozmak" manasına hamletmişlerdir. **İbn Abbas, Süddî** ve **Kelbî,** bu âyetin, **Hudeybiye**'den sonra yeminlerini bozan ve **Huzâ'a Kabilesi**'nin aleyhine **Bekiroğulları**'na yardımda bulunan Mekke kâfirleri hakkında nazil olduğunu söylemişlerdir. Bu ifâde, bir caydırıcılık özelliği taşısın ve başkalarına bir göz dağı olsun diye, antlaşma yaptıktan sonra, onu bozanlarla savaşmanın, başka kâfirlerle savaşmaktan daha gerekli olduğuna delâlet eder.

2) Cenâb-ı Hakk'ın وَهَمُّوا بِإِخْرَاجِ الرَّسُولِ *"Peygamberi sürüp çıkarmayı kuran..."* tabirinin ifade ettiği husustur. Hiç şüphesiz ki bu hal, savaşı gerekli kılan en kuvvetli sebeplerdendir.

Âlimler, bu hususta ihtilaf ederek, bazıları bundan muradın, Hz. Peygamber hicret ederken, O'nun Mekke'den çıkarılması olduğunu söylerken, bazıları da, o kâfirlerin Hz. Peygamber'i öldürmek maksadıyla bir araya gelip meşverette bulunduktan sonra, Hz. Peygamber'i Medine'den çıkarmalarının kastedildiğini söylemişlerdir.

Diğer bazıları da şöyle demişlerdir: "Tam aksine onlar, Hz. Peygamber'i, Mekke'den çıkmaya sevk eden şeyler için bir araya geldiklerinde, O'nu Mekke'den çıkarmayı kastetmişlerdir. Bu şey de, ahdi bozmak ve Peygamber'in düşmanlarına yardım etmektir. Böylece çıkarma işi, onlardan sudur eden ve Mekke'den çıkmaya sevk eden şeye nispetle, onlara izâfe edilmiştir." Hak Teâlâ'nın *"Peygamber'i sürüp çıkarmayı kurdular"* ifadesinde anlatılan husus, ya bilfiil tahakkuk etmiştir veyahut da, o fiil tamamiyle tahakkuk etmese bile, buna azmetmekle meydana gelmiştir.

3) Hak Teâlâ'nın وَهُمْ بَدَؤُكُمْ أَوَّلَ مَرَّةٍ *"bununla beraber ilk önce sizinle kendileri muharebeye başlayan"* buyruğunun ifade ettiği husustur.

Yani, "Bedir'de savaşmaları ile" demektir. Çünkü onlar, kervan sapasağlam kurtulduğunda, "Biz, Muhammed ve onunla beraber olanların kökünü kazımadıkça dönmeyiz" demişlerdi.

Bir ikinci görüşe göre de Allah, o kâfirlerin, **Huzâaoğulları**'nın müttefikleriyle savaşmalarını kastetmiştir. Böylece onlar, ilk önce ahdi bozanlar

olmuş oldular. Bu görüş, âlimlerin ekserisinin görüşüdür. Cenâb-ı Hak, bu işi başlatanın daha zâlim olduğuna dikkat çekmek için, *"İlk önce sizinle kendileri muharebeye başladılar"* buyurmuştur.

Allah, bu üç sebebi açıklayınca, buna ilavede bulunarak أَتَخْشَوْنَهُمْ فَاللّٰهُ أَحَقُّ أَنْ تَخْشَوْهُ إِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ *"Onlardan korkacak mısınız? Eğer gerçekten inanmış kimselerseniz, kendisinden korkmanıza daha çok layık olan biri varsa o da Allah'tır"* buyurmuştur. Cenâb-ı Hakk'ın bu ifadesi, yukarıda zikredilen savaş sebeplerini birkaç yönden kuvvetlendirir:

a) Güçlü ve yeterli birtakım gerekçeler saymak, onları açıklamak onları kuvvetlendirir.

b) Sen bir kimseye "Hasmından korkuyor musun?" dediğinde, bu ifade, o kimseyi hasmından korkmayı kendisine yediremeyeceği için, bir tahrik olmuş olur.

c) Cenâb-ı Hakk'ın, *"Kendisinden korkmanıza daha lâyık olan biri varsa, o da Allah'tır"* buyruğu da bunu ifade eder.

Buna göre sanki şöyle denilmek istenmiştir: "Eğer bir kimseden korkuyor, onu nazar-ı dikkate alıyorsan, son derece kudretli, kibriyâ ve celâl, azamet sahibi olduğu için, bilesin ki Allah, kendisinden korkulmaya, nazar-ı dikkate alınmaya daha lâyıktır. Halbuki, o insanlardan gelecek olan zararın en son haddi, öldürülmektir. Ama, Allah'tan beklenene gelince bu, bu dünyada kaçınılmaz olan kınama ve zemm ile âhiretteki çok şiddetli olan azaptır."

d) Cenâb-ı Hakk'ın, *"Eğer (gerçekten) inanmış kimselerseniz..."* ifadesi "Siz, şâyet Allah'a iman ederek inanmış iseniz, sizin bu savaşa atılmanız gerekir." anlamındadır. Bu da, "şâyet siz, böyle bir savaşa atılamıyor iseniz, sizin mü'min olmamanız gerekir" demektir. Böylece bunun, o mü'minleri o ahdi bozan kâfirlerle savaşmaya sevk eden bu yedi tür manayı ihtiva ettiği sabit olmuş olur. Geriye, âyetle ilgili birkaç bahis kalmıştır:

Birinci bahis: Vâhidî, ehl-i meânî'nin şöyle dediğini nakletmiştir: "Sen, لَا تَفْعَلُ كَذَا "Bunu yapmıyorsun" dediğinde, bilesin ki bu ifade, meydana gelmesi düşünülmüş olan bir şey hakkında kullanılmış olur. Ama sen, أَلَسْتَ تَفْعَلُ "Yapmadın mı?" dediğinde, sen bu sözü, bilfiil meydana gelmiş, bulunmuş bir iş hakkında söylemiş olursun. Bu iki söz arasındaki fark şudur: Hiç şüphesiz "lâ" edatı ile, muzarî fiiller olumsuz yapılır. Binâenaleyh, sen bu olumsuzluk edâtının başına elif getirdiğinde, bu, gelecekteki bir şeyi

yapmaya bir teşvik olmuş olur da, böylece bunu sen, şu andaki işi nefyetmek için kullanmış olmazsın. Binâenaleyh, bunun başına elif geldiğinde "elâ", (bu aynı zamanda) hali gerçekleştirmek manası ifade etmiş olur."

İkinci bahis: İbn Abbas (r.a)'ın şöyle dediği rivâyet edilmiştir: "Âyetteki *"(şöyle şöyle olan) bir kavim ile dövüşmez misiniz"* ifadesi, Mekke'nin fethi hususunda bir teşviktir. *"Yeminlerini (yani andlarını) bozan bir kavim"* ifadesi ile Cenâb-ı Hak **Kureyş**'in, Hz. Peygamber (s.a.s)'in müttefikleri olan **Huzâa Kabilesi**'ne karşı **Bekiroğulları Kabilesi**'ne yardım edişlerini kastetmiştir. Bundan dolayı Allahu Teâlâ, Peygamber'ine, Kureyş'e karşı harekete geçmesini ve **Huzaa Kabilesi**'ne yardım etmesini emretmiştir. Hz. Peygamber (s.a.s), bunu yerine getirdi ve ashabına, Mekkelilere karşı hazırlanmalarını emretti. **Ebu Süfyan b. Harb, Rum (Bizans) İmparatoru Herakl**'in yanında bulunuyordu. Bunun üzerine oradan döndü ve Medine'ye gitti. Kendisinden yardım istemek (şefaatçi olmasını talep etmek) için, Peygamber (s.a.s)'in kızı **Hz. Fatıma**'ya gitti. Ama o bunu kabul etmedi. **Hz. Fatıma** bu hususu, oğulları **Hasan** ve **Hüseyin**'e söyledi, onlar da bunu kabul etmedi. Bunun üzerine, **Ebu Süfyan, Hz. Ebu Bekir**'den bunu istedi. O da kabul etmedi. Daha sonra **Hz. Ömer**'e başvurdu. **Hz. Ömer** de işi sıkı tuttu. **Hz. Ali**'ye başvurunca, **Hz. Ali** de keza onun isteğine icabet etmedi. **Ebu Süfyan** bunun üzerine, **Hz. Abbas** (r.a) ile, kendisi ile samimi dost olduğu için ondan eman diledi, o da ona eman verdi. Böylece **Hz. Abbas** eman verdiği için, Hz. Peygamber (s.a.s) de ona eman vererek, onu saldı. Bunun üzerine **Hz. Abbas** (r.a): "Ey Allah'ın Resûlü, **Ebu Süfyan**'da şöhret arzusu ve büyüklük duygusu var. Binâenaleyh ona (bir şeref) ver" dedi. Hz. Peygamber (s.a.s) de, "(Mekkelilerden) kim, **Ebu Süfyan**'ın evine girerse, o emin olacaktır (ona dokunulmayacak)" dedi. **Ebu Süfyan** Mekke'ye döndü ve: "Kim evime girerse, o emindir (garantidedir)" diye nida etti. Mekkeliler de, onun başına üşüştüler ve onu güzelce dövdüler. İşte bu esnada Mekke fethedildi. **İbn Abbas** (r.a)'ın söylemek istediği budur.

Hasan el-Basri ise: "Bu âyet ile, bunun murat edilmiş olması câiz değildir. Çünkü Berâe Sûresi, Mekke'nin fethinden bir yıl sonra nâzil oldu" demiştir. Bu meselenin doğrusunu yanlışından ayırt edebilme, ancak hadislerle (sahih rivâyetlerle) bilinir.

Üçüncü bahis: Ebu Bekir el-Esamm şöyle demiştir: "Bu âyet, Hak Teâlâ'nın *"Ey mü'minler! Sizin hoşunuza gitmediği halde, üzerinize savaş farz kılındı..."* (Bakara, 216) âyetinde de olduğu gibi, mü'minlerin bu savaşı

hoş görmediklerine delâlet eder. Bundan dolayı Hak Teâlâ onlara, bu âyetleri ile emin kıldı (garanti verdi)."

Kâdî de şöyle der: "Allahu Teâlâ bazen, bir farzı yerine getirmeyi kerih görmeyen ve onda kusur etmeyen kimseleri de, yine o farzı yapmaya teşvik eder. Binâenaleyh şâyet o, cihada bu gibi teşviklerin fayda vermeyeceğini, mutlaka orada savaşın kerih (nâhoş) görüleceğini kastetmiş ise, bu da doğru olmaz. Çünkü Hak Teâlâ'nın, böyle bir teşvik olmasa da mutlaka vukû bulacak olan o kerih görmenin meydana gelmemesi için, cihada bu şekilde teşvik etmiş olması da câizdir.

Dördüncü bahis: Bu âyet, bir mü'minin Rabbinden korkması, O'nu nazar-ı dikkate alması, O'nun dışındaki hiç kimseden korkmayıp nazar-ı dikkate almaması gerektiğine delâlet eder.

قَاتِلُوهُمْ يُعَذِّبْهُمُ اللهُ بِأَيْدِيكُمْ وَيُخْزِهِمْ وَيَنْصُرْكُمْ عَلَيْهِمْ وَيَشْفِ صُدُورَ قَوْمٍ مُؤْمِنِينَ ﴿١٤﴾ وَيُذْهِبْ غَيْظَ قُلُوبِهِمْ وَيَتُوبُ اللهُ عَلَى مَنْ يَشَاءُ وَاللهُ عَلِيمٌ حَكِيمٌ ﴿١٥﴾

"Onlarla savaşın ki, Allah sizin ellerinizle onları azaplandırsın; onları rüsvay etsin; size, onlara karşı nusret versin; mü'minler zümresinin göğüslerini ferahlandırsın ve kalplerinizden gayzı gidersin. Allah, dilediği kimseye tevbe nasip eder. Allah alîmdir, hakîmdir"
(Tevbe, 14-15).

Savaşın Faydaları

Bil ki Allahu Teâlâ, bir önceki âyette, *"Ey mü'minler, yeminlerini bozan (...) bir kavim ile dövüşmez misiniz?"* buyurunca, bunun peşinden, her biri mü'minlere savaşa yönelmesini gerektiren yedi husus zikretmişti. O, bu âyette savaş emrini tekrar ederek, savaşın beş faydasını saymıştır ki, bunların da her birinin, tek tek de olsalar, kıymeti çok büyüktür, ya bunların hepsi birden bulunursa, o zaman durum nasıl olur?

Savaşın faydalarından birincisi يُعَذِّبْهُمُ اللهُ بِأَيْدِيكُمْ *"Allah sizin ellerinizle onları azaplandırsın"* âyeti ile ifade edilen faydadır. Bu ifade ile ilgili birkaç bahis vardır:

Birinci bahis: Yapılan bu iş meşru olduğu halde Allah, bunu "azap" diye ifade etmiştir. Çünkü Allahu Teâlâ kâfirlere azap edecektir. Binâenaleyh O, isterse o azabı bu dünyada peşin olarak verir, isterse âhirete bırakır.

Resûlullah Kavminin Azaplandırılması

İkinci bahis: Bu âyette bahsedilen azap etme ile, bazen öldürme, bazen esir alma, üçüncü bir husus olarak onların mallarının ganimet olarak alınması kastedilmiştir. Bundan dolayı, "azaplandırma"nın içine üçü de girer. Buna göre şâyet, "Allahu Teâlâ, *"Sen içlerinde iken (ey habibim), Allah onlara azap etmez"* (Enfâl, 33) buyurmamış mıdır? Binâenaleyh daha nasıl, *"Allah sizin ellerinizle onları azaplandırır"* demiştir?" denilirse, biz de deriz ki: "Allah'ın, *"Sen içlerinde iken (ey habibim), Allah onlara azap etmez"* (Enfâl, 33) âyeti ile, onların köklerini kazıyacak bir azap; *"Allah sizin ellerinizle onları azaplandırır"* âyeti ile de, öldürme ve onlarla savaşma azabı kastedilmiştir. Bu iki azap arasındaki fark şudur: "Kökü kazıma azabı, her ne kadar (kökü kazınan kavim içindeki) günahsız kimselerin sevaplarının artmasına sebep olsa da, bazen günahsız kimselere de şamil olan; katil (öldürme) azabı ise sadece günahkar kimselere mahsus olan bir azaptır."

Üçüncü bahis: Âlimlerimiz, "kulun fiilini de Allah yaratır" şeklindeki görüşlerine, *"Allah sizin ellerinizle onları azaplandırır"* âyetini delil getirmişlerdir. Çünkü bu "azaplandırma" ile, öldürme ve esir alma manası kastedilmiştir. Âyetin zâhiri, bu öldürüp esir almanın, aslında Allah'ın işi olduğuna, ancak O'nun, bu işini, kullarının elleriyle varlık âlemine getirdiğine delâlet eder ki bu, biz (Ehl-i sünnetin) görüşü hususunda açıktır.

Cübbâî buna karşı cevap vererek şöyle der: "Allahu Teâlâ'nın, mü'min kullarının elleriyle, kâfirlere azap ettiği söylenebilecek olsaydı, o zaman, kâfirlerin elleriyle de mü'min kullarına azap ettiği, peygamberlerini kâfirlerin lisanlarıyla yalanladığı ve yine kâfirlerin lisanlarıyla Müslümanları lânetlediği de söylenebilirdi. Çünkü Allahu Teâlâ bunun da yaratıcısıdır. Şu halde bu, Cebriyye'ye göre (Ehl-i sünnetçe) câiz olmadığına göre, Allahu Teâlâ'nın, kulların fiillerinin yaratıcısı olmadığı anlaşılır. Allahu Teâlâ bu tefsire göre, bütün taatleri kendisinin fiili olarak belirttiği gibi, zikrettiğimiz bu şeyleri de, O'nun emri ve lütufları ile meydana gelmiş olmasından dolayı, mecazî olarak zatına izafe etmiştir."

Âlimlerimiz **Cübbâî**'nin bu iddiasına cevap olarak şöyle demişlerdir: "Bize karşı, ilzâm ettiğiniz şeye gelince, gerçekten durum böyledir. Ancak

ne var ki biz, Allahu Teâlâ'nın, bütün cisimlerin yaratıcısı olduğunu bildiğimiz halde, bunu dil ile söylemeyiz. Mesela biz, "ey idrarların ve dışkıların (pisliklerin) yaratıcısı; ey böcekleri ve kurtçukları meydana getiren!" demeyiz. İşte burada da böyledir. Yine biz, zinânın, livâtanın ve diğer çirkin fiillerin ancak Allah'ın onu yapmaya kâdir kılması ve imkân vermesi ile meydana geldiği hususunda mutâbıkız. Ama, "Ey zina ve livâtayı kolaylaştıran" veya "Ey bunların önündeki engelleri kaldıran" denilmez. İşte burada da böyledir. **Cübbâî**'nin, "Öyleyse murat, kudret vermektir" şeklindeki sözü hususunda deriz ki: "Bu, sözü zâhirinden saptırmaktır. Bu ise, ancak kâhir ve kesin başka bir delil bulunursa olabilir. Kâhir ve kesin delil, burada bizden yanadır. Çünkü fiil ancak, meydana gelmiş bir dâî (sebeb) ten ötürü sadır olur. Bu dâî ise ancak Allah tarafından meydana getirilir.

Savaşın İkinci Faydası: Kâfirleri Zelil Kılmak

Savaşın faydalarından **ikincisi,** Cenâb-ı Hakk'ın وَيُخْزِهِمْ *"Onları rüsvay etsin"* buyruğunun anlattığı hususdur. Bu, "Allah onların başına öylesine bir zillet ve hakirlik verir ki, kendilerini mü'minlerin ellerinde kahrolmuş, zelil ve rezil-rüsvay bulurlar" demektir. **Vâhidî,** "Bu tabirin manası, 'Siz onları öldürdükten sonra, Allah onları rezil eder' demektir" der. Bu, o rezil rüsvay oluşun, onlar için âhirette meydana geleceğine delâlet etmektedir: Bu görüş, rezil-rüsvay oluşun dünyada vâkî olduğunu beyân ettiğimizden ötürü, zayıftır.

Üçüncü Fayda: Mü'minlere Zafer Sağlama

Üçüncü fayda, Hak Teâlâ'nın وَيَنْصُرَكُمْ عَلَيْهِمْ *"Size, onlara karşı nusret versin"* âyetinin ifade ettiği hususdur. Bunun manası şudur: "Kahredilmeleri yüzünden, onların rezil ve rüsvay olmaları gerçekleşince, onlara karşı kâhir ve üstün olmaları sebebi ile, Müslümanlar için de yardım ve muzafferiyet meydana gelmiştir."

Buna göre eğer bazıları, "Bu rezil-rüsvay oluş, mü'minler için o yardımın meydana gelmesini gerektirince, bu yardımı (nusreti) ayrıca zikretmek abes ve manasız olur" derlerse, biz deriz ki, "Durum öyle değildir. Çünkü onların bu rezil ve rüsvay oluşlarının, mü'minler eliyle meydana gelmiş olması, fakat başka bir sebepten ötürü mü'minlerin başına da bir bela gelmesi muhtemeldir. İşte Cenâb-ı Hak, *"Size, onlara karşı nusret*

(yardım-muzafferiyet) versin" buyurunca, bu ifade mü'minlerin bu yardımdan, fetihden ve zaferden istifâde ettiklerine delâlet eder."

Dördüncü Fayda: Mü'minleri Sevindirme

Dördüncü fayda, Cenâb-ı Hakk'ın وَيَشْفِ صُدُورَ قَوْمٍ مُؤْمِنِينَ *"Mü'minler zümresinin göğüslerini ferahlandırsın"* buyruğunun ifade ettiği hususdur. Daha önce **Huzâa Kabilesi**'nin Müslüman olduğunu, **Kureyş'in Huzaa**'ya karşılık **Bekiroğulları**'na karşı yardım ettiğini, böylece onların başına bela ve musibetler getirdiğini, bunun üzerine de, Allahu Teâlâ'nın **Bekiroğulları**'nın yaptıkları bu şeylere karşılık onların **(Huzaalıların)** kalplerine şifâ verdiğini zikretmiştik. Malumdur ki, düşmanından uzun bir süre eziyet çeken bir kimseye, Allah, o düşmanına karşı en güzel bir şekilde güç-kuvvet verince, onun bundan duyduğu şükür ve ferahlık çok büyük olur. Bu, onun kalbinin kuvvetlenmesine ve azminin artmasına bir sebep teşkil eder.

Beşinci Fayda: Kalplerden Gayzı Giderme

Savaşın beşinci faydası, âyetteki, وَيُذْهِبْ غَيْظَ قُلُوبِهِمْ *"Ve kalplerinden gayzı gidersin"* tabiri ile anlatılan hususdur.

Bir kimse şöyle diyebilir: "Cenâb-ı Hakk'ın, *"Mü'minler zümresinin göğüslerini ferahlandırsın"* ifadesi, Allah'ın gayzdan doğan eleme şifa verdiğini ifade eder. Binâenaleyh bu, gayzı gidermenin ta kendisidir. O halde âyetteki, *"Ve kalplerinden gayzı gidersin"* tabiri, bir tekrardır." Buna şöyle cevap verilir: Allahu Teâlâ, bu fethin (Mekke Fethi'nin) onlara nasip ve müyesser olacağını va'detmişti. Bundan dolayı onlar, bunun ne zaman olacağını beklemekten ötürü bir sıkıntı içinde idiler. Nitekim, "İntizâr (beklemek), kırmızı ölümdür" denilir. İşte Cenâb-ı Allah, onların kalplerinde, bu beklemeden doğan zahmet ve sıkıntıyı gidermiş, ferahlık vermiştir. Bu izaha göre, âyetteki, *"Mü'minler zümresinin göğüslerini ferahlandırsın"* ifadesi ile, "Kalplerinden gayzı gidersin" ifadesi arasındaki fark ortaya çıkar.

Cenâb-ı Hakk'ın, savaş için zikrettiği beş fayda, işte bunlardır. Bunların hepsi de, insandaki "gazap kuvvet"inden neş'et eden şeyleri teskin etmeye yöneliktir. Gazap kuvvetinden neş'et eden şeyler ise, düşmanının başına büyük bela getirmek, ondan intikam almak ve gayzını tatmin etmek, gidermektir. Allahu Teâlâ, bu faydalar içinde, mal (ganimet) elde etmeyi ve yiyecek-içecek elde etmeyi zikretmemiştir. Çünkü Araplar, bir hamiyyet (taassub) ve izzet-i nefis duygusu üzerine yaratılmış bir topluluktur. İşte

bundan ötürü Hak Teâlâ, onların bu karakterlerine daha uygun ve münasip düştüğü için, onları bunlarla teşvik etmiştir. Bu hususla ilgili geriye birkaç bahis kalmıştır:

Birinci bahis: Bu açıklamalar, Mekke'nin fethine uygundur. Çünkü Mekke'nin fethi hadisesinde cereyan eden şeyler, âyette bahsedilen şeylere benzemektedir. İşte bundan dolayı, âyetin Mekke'nin fethi hakkında olduğunu söylemek mümkündür.

İkinci bahis: Âyet-i kerime, mu'cizeye delalet etmektedir. Çünkü Cenâb-ı Hak, bu hallerin meydana geleceğini (önceden) haber vermiştir. Bu haller de, âyetteki habere uygun olarak meydana gelmiştir. Böylece bu, gaybden haber verme olmuştur. Gaybden haber verme ise bir mu'cizedir.

Üçüncü bahis: Bu âyet-i kerime, sahabenin, Allah'ın ilminde (katında) hakiki bir iman ile mü'min olduklarına delâlet eder. Çünkü bu âyet, onların kalplerinin, dinden (İslam'dan) ötürü, gayz ve hamiyyet duygusu ile dopdolu olduğuna, İslam dininin yücelip yayılması için büyük bir arzu ve istek duyduklarına delâlet eder. Böyle haller ise ancak mü'minlerin kalplerinde bulunur.

Bil ki Hak Teâlâ'nın, bunları böyle sıfatlarla vasfetmiş olması, onların merhametli ve şefkatli olmalarına mani değildir. Nitekim Cenâb-ı Hak onları, *"Onlar mü'minlere karşı alçakgönüllü, kâfirlere karşı ise onurlu ve zorludur"* (Mâide, 54) ve *"Onlar, kâfirlere karşı çetin, kendi aralarında merhametlidirler"* (Fetih, 29) diye tavsif etmiştir.

Allahu Teâlâ daha sonra, وَيَتُوبُ اللهُ عَلَى مَنْ يَشَاءُ *"Allah dilediği kimseye tevbe nasip eder"* buyurmuştur.

Ferrâ ve **Zeccâc** şöyle demişlerdir: "Bu ifade, müste'nef (yeni) bir cümle olarak zikredilmiş olup, "قَاتِلُوهُمْ" sözüne bir cevap (netice) olması mümkün değildir. Çünkü *"Allah dilediği kimseye tevbe nasip eder"* ifadesini, mü'minlerin kâfirlere karşı savaşmasına bir ceza ve mükâfat saymak mümkün değildir." **Ferrâ** ve **Zeccâc** şöyle devam ederler: "Bunun bir benzeri de فَإِنْ يَشَإِ اللهُ يَخْتِمْ عَلَى قَلْبِكَ *"Fakat Allah dilerse senin kalbini mühürler"* (Şûra, 24) âyetidir. Söz (mana) bu ifâdede tamamlanmış, sonra Allahu Teâlâ aynı âyetin devamında yeni bir söze başlayarak وَيَمْحُ اللهُ الْبَاطِلَ *"ve Allah bâtılı mahveder"* (Şûra, 24) buyurmuştur.

Bazı âlimler ise, "Bu tevbenin, o savaşın bir mükafat ve cezası olması mümkündür" derler. Bunun, birkaç yönden izahı yapılır:

1) Allahu Teâlâ onlara, savaşı emredince, **Esamm**'ın görüşüne göre, muhtemelen bu onlardan bazılarına zor gelmiştir. İşte mü'minler savaşa atılınca, bu amel, onların önceki isteksizliklerine ve zorunsamalarına karşı bir tevbe yerine geçmiş olur.

2) Nusret ve zaferin gerçekleşmesi büyük bir nimettir. Kul, Allah'ın nimetlerinin peş peşe geldiğini müşahede ettiği zaman, bu müşahedenin onu bütün günahlarından tevbe etmeye sevk etmesi uzak bir ihtimal değildir.

3) Yardım, nusret ve fetih gerçekleşip, ellerine çokça mal (ganimet) ve nimetler geçtiğinde, bunların lezzetleri haram olan bir yoldan elde edilecekken, o mal ve makam elde edildiğinde helâl yoldan elde etmek de mümkündür. Böylece mal ve makamın çokluğu, bu yönlerden insanı tevbeye sevk edici olur.

4) Bazıları şöyle derler: "İnsan nefsi, dünya ve onun lezzetlerine karşı büyük bir temayül duyar. Dünyanın kapıları insana açılıp, Allahu Teâlâ da onun için hayırlar murat edince, o kul dünya zevklerinin değersiz ve önemsiz olduğunu anlar. O zaman dünya, onun gözünde çok değersiz bir hale gelir. Böylece bu, nefsin dünyaya iltifat etmemesine vesile olur. İşte bu, Cenâb-ı Hakk'ın, **Hz. Süleyman** (a.s)'dan naklettiği, *"Bana öyle bir mülk ver ki, o benden başka hiç kimseye lâyık (nasip) olmasın"* (Sâd, 35) şeklindeki sözünün tefsirinde zikredilen açıklamalardan birisi de budur. Yani, "Bu mülkün meydana gelmesinden sonra, artık hiç kimse dünyayı talep etmekle meşgul olmasın" demektir. Sonra bu kul, mülklerin en büyüğü olan bu mülkün tahakkuk etmesi esnasında, onun dünyadan ötürü meydana gelmediğini, onun lezzetlerinde ve arzularında hiçbir faydanın bulunmadığını anlar. O zaman, kalbi dünyadan yüz çevirir ve ona zerrece kıymet vermez. Böylece savaşın olmasının, sayılan bu beş faydayı temin ettiği, bu faydaların meydana gelişinin, tevbeye sebep olduğu ve dolayısı ile tevbenin savaşa bağlı olduğu sabit olmuş olur.

Allahu Teâlâ, *"... dilediği kimseye"* buyurmuştur. Çünkü insanın dünya malına nâil olması ve ona dünyanın kapılarının açılması, bazen kalbin dünyadan yüz çevirmesine sebep olur ki, bu ancak Allahu Teâlâ'nın kendisi hakkında hayrı murat ettiği kimse için söz konusudur. Bazen de bu hal, insanın dünyaya iyice dalmasına, onun için kendisini âdeta helâk etmesine, bu sebeple Allah yolundan uzaklaşmasına da sebep olabilir. İşte

zikrettiğimiz şekilde (insanların) durumu farklı farklı olduğu için, Allahu Teâlâ, *"Allah dilediği kimseye tevbe nasip eder"* buyurmuştur.

Sonra Cenâb-ı Hak, "وَاللّٰهُ عَلِيمٌ" yani Allah, mülkünde ve melekûtunda, yaptığı ve işlediği her şeyi bihakkın bilir, "حَكِيمٌ" yani, "ahkâmında ve fiillerinde hikmet sahibi olup, isabet edendir" buyurmuştur.

أَمْ حَسِبْتُمْ أَنْ تُتْرَكُوا وَلَمَّا يَعْلَمِ اللّٰهُ الَّذِينَ جَاهَدُوا مِنْكُمْ وَلَمْ يَتَّخِذُوا مِنْ دُونِ اللّٰهِ وَلَا رَسُولِهِ وَلَا الْمُؤْمِنِينَ وَلِيجَةً وَاللّٰهُ خَبِيرٌ بِمَا تَعْمَلُونَ ﴿١٦﴾

"Yoksa siz, Allah sizden cihat edenleri, Allah'tan, Resûlü'nden ve mü'minlerden başkasını sırdaş edinmeyenleri bilmeden kendi halinize bırakılacağınızı mı sandınız? Allah yaptığınız her şeyi bilendir" (Tevbe, 16).

Cihat İmtihanı Her Mü'mini Beklemektedir

Bil ki önceki âyetler, cihada teşvik eden âyetlerdi. Bu âyetten maksat ise, bu teşviki daha çok beyân etmektir. Bu âyetle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Ferrâ şöyle demiştir: "Âyetteki "em" (yoksa) edatı, sözün ortasında gelen, bir istifham edatıdır. Eğer bu edat ile bir ibtida (yeni bir cümleye başlama) murat edilir ise, elif veya "hel" edatıyla birlikte kullanılır."

İKİNCİ MESELE

Ebu Ubeyde şöyle demiştir: "Kendi cinsinden olmayan bir şeyin içine girdirdiğin her şeye Arapçada "velîce" denilir. Kelimenin aslı "vüluc" (girmek) mastarıdır. Binâenaleyh, kendilerinden olmadığı halde, bir kavmin içine giren ve onlara katılana da "velîce" denilir. Buna göre, "velîce" kelimesi "dühûl" (girmek) fiilinden gelen "dahîle" kelimesi gibi; "vülûc" (girmek) fiilinden, "faîle" vezninde bir isimdir."

Vâhidî ise: "Arapçada, müfret ve çoğul olarak, هُوَ وَلِيجَتِي هُمْ وَلِيجَتِي "O, onlar benim dostumdur" denilir" demiştir.

***ÜÇÜNCÜ MESELE*: Gerçek Mü'minin Alâmeti**

Bu âyetin gayesi, şunu beyan etmektir: Bu hâdisede mükellef, ikabdan ancak şu iki şeyin olmasıyla kurtulabilir:

a) Allah'ın *"siz mü'minlerden cihat edenleri bilmesi..."* ile... Burada bilme (ilim) zikredilmiştir. Bundan maksat malum, yani "bilinen şey"dir. Bununla kastedilen, onlardan cihadın sâdır olmasıdır. Ancak ne var ki bir şeyin meydana gelmesi için, onun meydana geleceğinin, önceden Allah tarafından biliniyor olması gerekir. Şüphesiz böylece Allahu Teâlâ'nın, onun meydana geleceğini bilmesi, onun var olmasından kinâye kılınmıştır. **Hişam b. el-Hakem** bu âyeti, "Allahu Teâlâ bir şeyi, ancak o şey meydana geldiği zaman bilir" şeklindeki görüşüne delil getirmiştir.

Bil ki, âyetin zâhiri, her ne kadar **Hişam İbn el-Hakem**'in söylediği şeyi düşündürse de, âyetten kastedilen, bizim beyan ettiğimiz hususdur.

b) Âyetteki, وَلَمْ يَتَّخِذُوا مِنْ دُونِ اللهِ وَلَا رَسُولِهِ وَلَا الْمُؤْمِنِينَ وَلِيجَةً *"Allah'tan, Peygamber'inden ve mü'minlerden başkasını sırdaş edinmeyenleri... bilmeden"* ifadesiyle anlatılan husus. Bu şartın zikredilmesinden maksat şudur: **Mücahid,** bazen muhlis olarak değil, münafık olarak, içi dışından başka olduğu halde cihat edebilir. İşte böyle cihat eden kimse, Allah'tan, O'nun Peygamber'inden ve mü'minlerden başkasını dost ve sırdaş edinmiş olur. İşte bundan dolayı Allahu Teâlâ, onları ancak nifaktan, riyâdan ve kâfirlere dostluk göstermekten uzak bir biçimde tam bir ihlâsla ve din yoluna muhalif olan şeyleri iptal edip yok etmek için cihat ettiklerinde kendi başlarına bırakacağını beyan etmiştir. Bundan maksat, savaşmayı vâcip kılmanın gayesinin, savaşın bizzat kendisi olmayıp, aksine bunun Allah'ın rızasını elde etmek amacıyla canı ve malı feda ederek Allah'ın emrine ve hükmüne boyun eğerek yapılmasıdır. İşte o zaman bu savaştan faydalanılmış olur. Ama, başka gayelerle savaşa yönelmek ise, kesinlikle hiçbir şey ifade etmeyen şeylerdendir.

Sonra Cenâb-ı Hak, وَاللهُ خَبِيرٌ بِمَا تَعْمَلُونَ *"Allah, ne yaparsanız haberdardır"* buyurmuştur. Bu, "Allah, onların niyetlerini ve maksatlarını bilir, bunlara muttalidir; hiçbir şey O'na gizli kalmaz. Dolayısıyla insanın niyetine ve kalbinin hallerine sahip olma hususunda titiz davranması gerekir" demektir. **İbn Abbas** (r.a): "Allahu Teâlâ, insanın içinin, dışından başka ve farklı olmasına razı olmaz. O, mahlûkatından ancak istikâmet ve doğruluk ister. Nitekim O: *"Gerçekten, 'Rabbimiz Allah'tır' deyip de sonra doğruluğu*

iltizâm edenler..." (Fussilet, 30) buyurmuştur" der. Yine o, "Savaş farz kılındığı zaman münafık, münafık olmayandan; mü'minlere dost olan, düşman olandan ayrılmıştır" demiştir.

مَا كَانَ لِلْمُشْرِكِينَ اَنْ يَعْمُرُوا مَسَاجِدَ اللّٰهِ شَاهِدِينَ عَلٰٓى اَنْفُسِهِمْ بِالْكُفْرِ ۚ اُولٰٓئِكَ حَبِطَتْ اَعْمَالُهُمْ ۚ وَفِى النَّارِ هُمْ خَالِدُونَ ﴿١٧﴾ اِنَّمَا يَعْمُرُ مَسَاجِدَ اللّٰهِ مَنْ اٰمَنَ بِاللّٰهِ وَالْيَوْمِ الْاٰخِرِ وَاَقَامَ الصَّلٰوةَ وَاٰتَى الزَّكٰوةَ وَلَمْ يَخْشَ اِلَّا اللّٰهَ فَعَسٰٓى اُولٰٓئِكَ اَنْ يَكُونُوا مِنَ الْمُهْتَدِينَ ﴿١٨﴾

"Allah'a şirk koşanların, kendi küfürlerine bizzat kendileri şahit iken, Allah'ın mescitlerini imâr etmeye ehliyetleri yoktur. Onların hayır namına bütün yaptıkları boşa gitmiştir ve onlar ateşte ebedî kalacaklardır. Allah'ın mescitlerini ancak Allah'a ve âhiret gününe iman eden, namazı dosdoğru kılan, zekâtı veren ve Allah'tan başkasından korkmayan kimseler imâr eder. İşte doğru yolu bulmaları umulanlar bunlardır" (Tevbe, 17-18).

Bu âyetlerle ilgili birkaç mesele bulunmaktadır:

BİRİNCİ MESELE: **Muhtıra Karşısında Müşriklerin Tutumları**

Bil ki Allahu Teâlâ bu sûreye, kâfirlerden berî olunduğunu, hem de te'kidli olarak zikretmekle başladı. Sonra bu uzak durmaya sebebiyet veren kabahat ve rezaletlerine yer verdi. Müteakiben onların, bu dışlamayı doğru bulmayıp kendileriyle birlikte yaşamanın gerektiği konusunda ileri sürdükleri şüphelerini nakletti. Bunlardan birincisi, bu âyette zikredilen hususdur. Bu böyledir, çünkü onlar (kendilerine göre) güzel sıfatlar ve hoş hasletlerle muttasıftırlar. Bu da onlarla iç içe bulunmayı, onlarla yardımlaşma ve dayanışmayı gerektirir. Mescid-i Haram'ı imar eden kimseler olmaları, işte bu sıfatlardan birisidir. **İbn Abbas** (r.a) şöyle demiştir: **"Hz. Abbas,** Bedir Savaşı'nda esir edildiğinde, Müslümanlar onun yanına gelerek, Allah'ı inkâr ettiğinden ve akrabayla irtibatı kestiği için onu ayıpladılar.. **Hz. Ali,** ona sert bir biçimde konuşarak: "Sizin, övgüye değer hasletleriniz yok mudur?" dedi. Bunun üzerine **Abbas:** "Biz. Mescid-i Haram'ı imâr ederiz, Kâbe'ye perde takarız, hacılara su dağıtırız, köleleri esirlikten

kurtarırız..." dedi. Bunun üzerine Cenab-ı Hak, Abbas'ın sözünü reddederek: مَا كَانَ لِلْمُشْرِكِينَ اَنْ يَعْمُرُوا مَسَاجِدَ اللهِ *"Allah'a şirk koşanların... Allah'ın mescitlerini imâr etmeye ehliyetleri yoktur!"* âyetini inzâl buyurdu.

İKİNCİ MESELE: **Mescitleri İmar Etmek Ne Demektir?**

Mescitleri imar etmek iki kısımdır: Bu, ya onlara devam etmek ve çokça gitmek şeklinde olur; nitekim Arapçada bir kimse birisiyle fazla içli dışlı olursa, "Falanca, falancanın meclisini imar etti" denilir. Yahut da bu, bildiğimiz manada, binâları imar etmek şeklinde olur. Eğer âyetten maksat bu ikinci mâna ise, buna göre mana şu şekilde olur: "Kâfirler, mescitleri onarmaya teşebbüs etmezler. Bu zaten, onlar için caiz de değildi. Çünkü mescit, ibâdet yeridir. Binâenaleyh, ona saygı duyulması gerekir. Kâfir ise onu küçümser ve saygı göstermez. Yine kâfir, Allah'ın, *"Müşrikler ancak bir necistir"* (Tevbe, 28) âyetinden dolayı, hükmen necistir. Cenâb-ı Hakk'ın, *"Beytimi, tavaf edenler için temizleyiniz..."* (Bakara, 125) âyetinden dolayı, mescidi necasetten temizlemek farzdır. Bir de, kâfir, pisliklerden necasetten sakınmaz. Bundan dolayı, onun mescide girmesi, mescidi kirletir. Bu ise, Müslümanların ibadetlerinin bozulmasına sebebiyet verir. Yine kâfirin, mescidi tamire yönelmesi Müslümanlara in'âmda bulunmak yerine geçer. Halbuki, kâfirin Müslümanlar üzerinde yardım ve in'âm sahibi, minnet sahibi olması caiz değildir.

ÜÇÜNCÜ MESELE: **Farklı Kıraatlere Göre Manalar**

İbn Kesîr ve **Ebu Amr,** müfret olarak, "mescide'llâhi" (Allah'ın mescidi..); diğer kıraat imamları ise, çoğul olarak "mesâcidellahi" (Allah'ın mescitleri...) şeklinde okumuşlardır... **İbn Kesîr** ve **Ebu Amr'ın** delili, "وَعِمَارَةَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ" (Tevbe, 19) âyetidir.

Bu âyeti cemî olarak okuyanların ise, birkaç hücceti bulunmaktadır:

1) Burada, **Mescid-i Haram** kastedilerek "mescid" kelimesi itlâk edilmiştir. Çünkü o, bütün mescitlerin kıblesi ve önderidir. Binâenaleyh, onu imâr eden, bütün mescitleri imâr etmiş gibi olur.

2) Şöyle denilebilir: *"Allah'a şirk koşanların, Allah'ın mescitlerini imâr etmeye (ehliyetleri) yoktur!"* buyruğunun manası, Allah'a şirk koşanların, Allah'ın hiçbir mescidini imâr etmeye ehliyetleri, selâhiyetleri yoktur" şeklindedir. Durum böyle olunca, onların, mescitlerin en şerefli ve en yücesi olan **Mescid-i Haram**'ı imâr edememeleri, öncelikle gerekli olur.

3) **Ferrâ** şöyle demiştir: "Araplar bazen, çoğul yerine müfret; müfret yerine de çoğul kelime kullanırlar. Cemî yerine müfret kullanmaları, فُلَانٌ كَثِيرُ الدِّرْهَمِ "Falanca, dirhemi, parası çok olan bir kimsedir" demeleri gibidir. Müfret yerine çoğul kullanmaları da, bir kimse hakkında, o tek bir hükümdar ile birlikte bulunduğu halde, فُلَانٌ يُجَالِسُ الْمُلُوكَ "Falanca, kral-larla düşüp kalkar" demeleri gibidir."

4) Mescit, secde edilen bir yerdir. Binâenaleyh, **Mescid-i Haram**'ın her parçası bir mescit (secde edilen yer)'dir.

DÖRDÜNCÜ MESELE

Vâhidî, "Bu âyet, kâfirlerin, Müslümanların mescitlerinden herhangi bir mescidi onarmaktan men edilmiş olduklarına delâlet eder. Eğer kâfir, bunu vasiyet etse, vasiyeti kabul edilmez ve mescitlere girmekten men edilir. Yine kâfir, bir Müslümanın izni olmaksızın mescide girerse, ona ta'zir cezası verilir. Ama izinli olarak girerse ona ta'zir cezası verilmez. Bununla beraber evla olanı, mescitlere saygı göstermek ve kâfirleri mescitlerden uzak tutmaktır. Hz. Peygamber (s.a.s) kâfir olan **Sakîf Kabilesi**'nin heyetini mescitte ağırlamış ve yine, kâfir olan **Sümâme İbn Esâl el-Hanefi**'yi mescidin direklerinden birine bağlamıştı" demiştir.

Cenâb-ı Hakk'ın شَاهِدِينَ عَلَىٰ أَنفُسِهِم بِالْكُفْرِ *"Kendi küfürlerine bizzat kendileri şâhit iken.."* buyruğuna gelince, **Zeccâc,** buradaki "şâhidîn" kelimesinin "hal" olduğunu ve ifadenin manasının, "Onlar kendilerinin küfrüne şâhit olarak mescitleri imâr edemezler" şeklinde olduğunu söylemiştir. Bu şâhit oluşun tefsiri hususunda âlimler, birçok izah zikretmişlerdir:

1) En doğrusu olan bu görüşe göre onlar, kendilerinin putlara taptıklarını, Kur'an'ı tekzip ettiklerini ve Hz. Muhammed'in peygamberliğini inkâr ettiklerini açıkça söylüyorlardı. Bütün bunlar küfürdür. Kim, bütün bunların kendisinde bulunduğuna şahâdet ederse, aslında, küfür olan bir şey hakkında kendisi aleyhine şahadette bulunmuş olur. Yoksa âyetten murat, "Onlar (açıkça) kendilerinin kâfir olduklarını söylerler" manası değildir.

2) **Süddî** şöyle demiştir: "Onların, kendilerinin küfrüne şahâdet etmeleri şudur: Bir Hıristiyana, "Sen kimsin ve nesin?" denildiğinde o: "Ben Hıristiyanım"; Yahudi, "Ben bir Yahudiyim"; putperest de, "Ben bir putperestim" der. Bu izah, bizim birinci maddede zikrettiğimiz izahla kuvvetlenir.

3) O kâfirlerin aşırıları: "Biz, Muhammed'in dinini ve Kur'an'ı inkâr ediyoruz!" diyorlardı. Belki de maksat budur.

4) Onlar, çırılçıplak bir vaziyette Kâbe'yi tavaf ediyorlar ve: "Biz, içinde bulunuyorken Allah'a isyân ettiğimiz elbiselerle Kâbe'yi tavaf edemeyiz" diyorlardı. Kâbe'yi her tavaf edişlerinde de, putlarına secde ediyorlardı. İşte bu, onların, kendilerinin küfür ve şirklerine şahitlik etmeleri demektir.

5) Onlar, "Lebbeyk Allah'ım... Senin hiçbir şerikin yok! Ancak aslında senin mahlukun olup, kendisi ve malik olduğu her şey sana ait olan bir şerikin vardır." derlerdi.

6) **İbn Abbas** (r.a)'ın şöyle dediği nakledilmiştir: "Bu âyetten maksat şudur: Onlar Hz. Peygamber'in kâfir olduğuna şahâdet ediyorlardı."[40] Bu tefsir ancak *"Andolsun, size kendinizden* (رَسُولٌ مِنْ اَنْفُسِكُمْ) *öyle bir peygamber gelmiştir ki..."* (Tevbe, 128) âyetinden dolayı caiz olabilir.

Kâdî ise "Bu izah, âyetin hakikî manasından sapmaktır. Bu, ancak lafzı hakikî manasına almak imkânsız olduğu zaman caiz olabilir. Ama, öteki mananın caiz olduğunu beyan ettiğimize göre, artık bu mecazî manayı vermek caiz değildir" demiştir. Ben de derim ki: "Eğer selef-i sâlihînden birisi, senin زَيْدٌ نَفِيسٌ "Zeyd, seçkindir"; عَمْرٌو اَنْفَسُ مِنْهُ "Amr ise, ondan daha seçkindir.." tabirindeki gibi bu ifadeyi شَاهِدِينَ عَلٰى اَنْفُسِهِمْ بِالْكُفْرِ "Onlar, en seçkinlerinin (Hz. Muhammed) kâfir olduğuna şahadette bulundukları halde..." şeklinde okumuşsa, âyetin zâhir manasından ayrılmaksızın bu izah tarzı geçerli olabilir. Yapılan bu izah doğru olur.

Kâfirlerin Ameli Boşa Gider

Sonra Cenâb-ı Hak, اُولٰئِكَ حَبِطَتْ اَعْمَالُهُمْ *"Onların hayır namına bütün yaptıkları boşa gitmiştir"* buyurmuştur. Bundan maksat Kur'an'da bulunan şu kesin ve hak olan hükümdür: O kâfirlerden her ne kadar, ana-babaya iyilik, hanlar inşâ etmek, açları doyurmak ve zayıflara yardım etmek gibi hayır işleri sâdır olmuş da olsa, bütün bunlar boşa gidecektir. Çünkü, küfürlerinin cezası, bu yaptıkları amellerin sevâbından fazladır. Binâenaleyh, yaptıkları bu hayırların, içinde bulundukları küfür karşısında, bir sevap ve ta'zime nail olmada hiçbir tesiri ve etkisi bulunmamaktadır. "Amellerin boşa gitmesi" yani ihbât hususundaki izah, bu tefsirde daha önce defalarca geçtiğinden artık bunu tekrarlamayacağız. Allahu Teâlâ daha sonra وَفِى النَّارِ هُمْ خَالِدُونَ *"Ve onlar ateşte ebedî kalacaklardır.."* buyurmuştur. Bu,

40 Maksat şudur: Hz. Peygamber (s.a.s) kendi içlerinden çıkmış olup kendilerinden biri olarak onun kâfir olduğunu iddia etmeleri böyle ifade edilmiştir. Arapçada bir üslûp vardır. Bir delili de (Tevbe, 126) âyetidir (Ç.)

onların cehennemde ebedî (muhalled) olacaklarına işârettir. Ehl-i sünnet âlimlerimiz ehl-i kıbleden olan günahkârların cehennemde ebedî kalmayacağına, bu âyetle şu iki yönden istidlâl etmişlerdir:

1) *"Ve onlar, ateşte ebedî kalıcılardır"* ifadesi hasr ifade eder. Yani, "Başkası değil, sadece onlar orada ebedî kalacaktır" demektir. Bu söz, kâfirler hakkında varid olunca, cehennemde ebedî kalmanın sadece kâfirlere has olduğu sabit olmuş olur.

2) Allahu Teâlâ, cehennemde ebedî kalmayı, kâfirlerin küfürlerine bir ceza kılmıştır. Binânaleyh bu hüküm, kâfirlerden başkası için de sabit olsaydı, kâfirleri bununla tehdit etmek doğru olmazdı.

Cami Yapanların Sıfatları

Cenâb-ı Allah, kâfirlerin mescitlerin imarı ile meşgul olmamaları gerektiğini beyân edince, müteakiben bu işle meşgul olanın, şu dört sıfatla bezenmiş olması gerektiğini beyan buyurur:

Birinci sıfat: Cenâb-ı Hakk'ın, إِنَّمَا يَعْمُرُ مَسَاجِدَ اللهِ مَنْ اٰمَنَ بِاللهِ وَالْيَوْمِ الْاٰخِرِ *"Allah'ın mescitlerini ancak Allah'a ve âhiret gününe iman eden (..) kimseler imâr eder"* âyetinin ifade ettiği hüküm. Biz, mescidi imâr eden kimsenin, mutlaka Allah'a iman etmesi gerektiğini söyledik. Zira mescit, içinde Allah'a ibadet edilen yer demektir. Binâenaleyh, Allah'a iman etmemiş olan kimsenin, içinde Allah'a ibadet edilen bir yer bina etmesi imkânsızdır. Biz, böylesi kimsenin, mutlaka Allah'a ve âhiret gününe iman etmesi gerektiğini söyledik. Zira, Allah'a ibadetle meşgul olmak, ancak âhirette bir kıymet taşır. Dolayısıyla âhireti, kıyameti inkâr eden kimse, Allah'a ibadet etmez. Allah'a ibadet etmeyen kimse de Allah'a ibadet edilmesi için, bir mescit bina etmez.

Burada Resûl'ün Anılmayışının Sebebi

Eğer, "Niçin, Cenâb-ı Hak, bu âyette Allah'ın Resulü'ne imandan bahsetmemiştir?" denilirse, biz deriz ki: Bu hususta şu izahlar yapılmıştır:

a) Müşrikler, "Muhammed, liderlik ve krallık istediği için, Allah'ın peygamberi olduğunu iddia ediyor" diyorlardı. Binâenaleyh Cenâb-ı Hak, bu âyette, Allah'a ve âhiret gününe imanı zikretmiş, nübüvveti zikretmeyerek, "Risâleti tebliğ etmekten maksadım, ancak mebde ile meâda iman edilmesini sağlamaktır" demek istemiştir. Böylece Cenâb-ı Hak, risâletten

maksadın sadece bu olduğuna kâfirlerin dikkatini çekmek için, asıl maksada yer vermiş, nübüvvetin zikrinden sarf-ı nazar etmiştir.

b) Allahu Teâlâ namazdan bahsedip, namaz da ancak ezân, ikâmet, teşehhütle tamam olup ve bütün bunlar da nübüvvetin zikrine şâmil olunca, o zaman bu kâfi gelmiştir.

c) Allahu Teâlâ, "salât" lafzını, elif-lâm'lı olarak (es-salât) zikretmiştir. Başında elif-lâm bulunan müfret kelimeler ise, önceden geçmiş ve bilinen şeylere hamledilirler. Müslümanların namazlarıyla ilgili geçmiş olan ve bilinen şey ise, Hz. Peygamber (s.a.s)'in yapmış olduğu amellerden başka bir şey değildir. Binâenaleyh, âyette "es-salât" (namaz) kelimesinin geçmiş olması, işte bu yönden peygamberliğin bir delili olmuş olur.

İkinci sıfat: Cenâb-ı Hakk'ın وَأَقَامَ الصَّلٰوةَ *"namazı dosdoğru kılan..."* vasfı. Bu ifadenin yer almasının sebebi şudur: "Mescit yapmanın en büyük maksadı, namaz kılmaktır. Binâenaleyh insan, namazın farziyyetini kabul etmediği müddetçe, onun mescit yapmaya yönelmesi imkânsız olur."

Üçüncü sıfat: Cenâb-ı Hakk'ın, وَآتَى الزَّكٰوةَ *"zekâtı veren"* âyetinin ifade ettiği husus. Bil ki, mescidin imârında namaz kılıp zekât vermenin nazar-ı dikkate alınması, sanki mescid imar etmeden muradın, orada bulunma, mevcut olma olduğuna delâlet eder. Bu böyledir, zira insan namaz kıldığı zaman, mescitte bulunur. Böylece de bu namaz ile, mescidin imârı, şenlenmesi gerçekleşmiş olur. Zekât verdiği zaman da, zekât almak için, bütün fakir ve yoksullar mescitte bulunurlar. Böylece, bu yolla da mescit imâr edilmiş olur. Biz, bu âyette geçen "imâr etme" lafzını, bizzat bina etmek manasına hamlettiğimizde de, bu konuda da zekât verme nazar-ı dikkate alınmış olur. Zira zekât vermek farz, mescit yaptırmak ise nâfile bir ibadettir. İnsan, farzları yapıp bitirmeden, nâfile ibadetlerle meşgul olamaz. O halde, görünen odur ki, insan zekâtını vermediği müddetçe, mescitler yapmakla meşgul olmaz.

Dördüncü sıfat: وَلَمْ يَخْشَ إِلَّا اللهَ *"Ve Allah'tan başkasından korkmayan..."* sıfatı hakkında şu izahlar yapılabilir:

1) **Hz. Ebu Bekir** (r.a), İslâm'ın ilk yıllarında evinin kapısının yanı başında bir mescit yapmıştı; orada namaz kılıyor, Kur'an okuyordu. Kâfirler de işte bu sebepten dolayı ona eziyet ediyorlardı. Binâenaleyh bu âyetten, bu hâdisenin kastedilmiş olması muhtemeldir. Yani, "o mescit yapma hususuna, her ne kadar insanlardan çekinmiş olsa dahi, ancak ne var ki o,

onlara iltifat etmemiş, onları nazar-ı dikkate almamış; tam aksine, gerçekten Allah'tan korktuğu için mescit yapmıştır" demektir.

2) Bundan maksadın, "Mescit yapmanın bir gösteriş ve desinler vesilesi olsun ve "Falanca, mescit yaptırdı" denilsin diye değil de, tam aksine bunu yapan kimsenin o mescidi sırf Allah rızasını talep ettiği ve sırf Allah'ın dinini kuvvetlendirmek için" yapmış olması da muhtemeldir.

Allah'tan Başkasından Çekinmenin Hükmü

Eğer: "Mü'min bir kimse, zâlimlerden ve müflislerden çekinip endişelendiği halde, Allah daha nasıl, *"ve Allah'tan başkasından korkmayan"* demiştir?" denilirse, biz deriz ki: Burada bahsedilen "haşyet"ten maksat, din mevzuundaki haşyet ve takva ile, kişinin başkasının rızasına Allah'ın rızasını tercih etmemesidir.

Bil ki Allahu Teâlâ, *"Allah'ın mescitlerini ancak Allah'a... iman eden., kimseler imâr eder"* buyurmuştur. Yani, "Bahsettiğimiz bu dört sıfatı taşıyanlar" demektir. Zira "innemâ" kelimesi hasr ifâde eder. Bu edâtın bu âyette bulunmasında, mescidin, ibadet dışındaki şeylerden korunmasının gerekli olduğuna bir dikkat çekme bulunmaktadır. Binâenaleyh, gereksiz söz söyleme ve dünya işlerini orada halletme gibi hususlar da, bunun hükmüne dahildir (ibadetin dışında sayılır). Nitekim, Hz. Peygamber (s.a.s)'den: يَأْتِي فِي آخِرِ الزَّمَانِ أُنَاسٌ مِنْ أُمَّتِي يَأْتُونَ الْمَسَاجِدَ يَقْعُدُونَ فِيهَا حَلَقًا ذِكْرُهُمُ الدُّنْيَا وَحُبُّ الدُّنْيَا لَا تُجَالِسُوهُمْ فَلَيْسَ لِلَّهِ بِهِمْ حَاجَةٌ *"Âhir zamanda, ümmetimden bir grup insan gelir, türer... Onlar mescitlere gelirler ve halkalar halinde oralarda otururlar. Ama onların sözleri, dünya ve dünya sevgisidir. Sakın onlarla oturmayınız. Allah'ın onlara ihtiyacı yoktur"* dediği rivâyet edilmiştir.

Mescidlerin Faziletleri Hakkında

Yine bir hadiste de, *"Mescitte konuşmak, tıpkı hayvanların kuru otu yiyip bitirmesi gibi, iyilikleri yer bitirir"* şeklinde varid olmuştur. Hz. Peygamber, Cenab-ı Hakk'ın bir hadis-i kudsîde إِنَّ بُيُوتِي فِي الْأَرْضِ الْمَسَاجِدُ وَإِنَّ زُوَّارِي فِيهَا عُمَّارُهَا طُوبَى لِعَبْدٍ تَطَهَّرَ فِي بَيْتِهِ ثُمَّ زَارَنِي فِي بَيْتِي فَحَقٌّ عَلَى الْمَزُورِ أَنْ يُكْرِمَ زَائِرَهُ *"Benim yeryüzündeki evlerim, mescitlerdir. O mescitlerdeki ziyaretçilerim de, oraları imâr edenlerdir. Evinde temizlenip, sonra da benim evimde beni ziyaret eden kula müjdeler olsun.. Çünkü ziyâret edilenin ziyaret edene ikrâmda bulunması uygun düşer"* buyurduğunu belirtmiştir. Yine Hz. Peygamber (s.a.s.)'in, مَنْ أَلِفَ الْمَسْجِدَ أَلِفَهُ اللهُ تَعَالَى *Mescitleri seven kimseyi, Allah*

da sever"; إِذَا رَأَيْتُمُ الرَّجُلَ يَتَعَاهَدُ الْمَسْجِدَ فَاشْهَدُوا لَهُ بِالْإِيمَانِ *"Bir adamın, mescitlere gitmeyi alışkanlık haline getirdiğini görürseniz, onun mü'min olduğuna şahâdet ediniz";* مَنْ أَسْرَجَ فِي مَسْجِدٍ سِرَاجًا لَمْ تَزَلِ الْمَلٰئِكَةُ وَحَمَلَةُ الْعَرْشِ يَسْتَغْفِرُونَ لَهُ مَا دَامَ فِي الْمَسْجِدِ ضَوْؤُهُ *"Kim, herhangi bir mescitte bir kandil yakarsa, onun kandili o mescitte yandığı, aydınlattığı müddetçe, melekler ile Hamele-i Arş, onun için istiğfar ederler"* buyurduğu da rivâyet edilmiştir. Bütün bu hadisleri **Keşşâf sahibi** nakletmiştir.

Bu sıfatları zikretmeyi müteakip, Cenâb-ı Hak فَعَسٰى أُولٰئِكَ أَنْ يَكُونُوا مِنَ الْمُهْتَدِينَ *"İşte doğru yolu bulmaları umulanlar bunlardır"* buyurmuştur. Bu hususta da şu izahlar yapılmıştır:

1) Müfessirler şöyle demektedirler: Allah, şek ve tereddütten münezzeh olduğu için, "asâ" kelimesi, Allah hakkında kullanıldığında kesinlik ifâde eder.

2) **Ebû Müslim** şöyle demektedir: "Bu âyette geçen "asâ" kelimesi kullarla ilgilidir. Dolayısıyla bu kelime, burada recâ, (ummak) manasını ifade eder. Binâenaleyh mana, "Bu taatleri yapanlar, onları sırf ihtida, yani, hidâyet elde etme ümidiyle yapmışlardır" şeklinde olur. Zira Cenâb-ı Hak, *"Korku ve ümit ile Rablerine duâ ederler"* (Secde, 16) buyurmuştur. Bu hususta sözün hakikati şudur: Kul bu amelleri yerine getirirken, mükâfat elde edeceğine kesinkes hükmedemez. Çünkü onun, kabûlün tahakkukunda nazar-ı dikkate alınan şartlardan herhangi birini ihlâl etmesi daima mümkündür.

3) Bu izahların en güzeli, **Keşşâf sahibi**'nin bahsettiği şu hususdur: "Bu âyetin ifade ettiği husus, müşriklerin hidâyet mevkilerinden uzak olduklarını bildirmek ve onların, gözlerinde büyütüp iftihar ettikleri amellerinden faydalanabilme arzularını kesip atmaktır. Çünkü Allahu Teâlâ, iman edip, imanlarına şeriatle amel etmeyi ve Allah'tan korkmayı ekleyen o kimseler için bile ihtidânın, "لَعَلَّ" (belki) ile "عَسٰى" (umulur ki...) arasında dönüp dolaşan bir durumda olduğunu beyan buyurmuştur. Durum böyle olunca, artık nasıl olur da o müşrikler, kendilerinin doğru yolda olduklarına ve Allah katında her türlü hayır ve mükâfata erişeceklerine kesin olarak hükmedebilirler? Bu ve benzeri tabirlerde haşyet'in recâ'ya tercih edilmesinde, mü'minler için ortaya çıkan ilahî bir lütuf vardır.

أَجَعَلْتُمْ سِقَايَةَ الْحَآجِّ وَعِمَارَةَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ كَمَنْ اٰمَنَ بِاللّٰهِ وَالْيَوْمِ الْاٰخِرِ وَجَاهَدَ فِى سَبِيلِ اللّٰهِ لَا يَسْتَوُۥنَ عِنْدَ اللّٰهِ وَاللّٰهُ لَا يَهْدِى الْقَوْمَ الظَّالِمِينَ ﴿١٩﴾

"Siz hacılara su temin etmeyi, Mescid-i Haram'ı onarmayı Allah'a, âhiret gününe inanan, Allah yolunda cihat eden kimselerin amelleri gibi mi tuttunuz? Bunlar, Allah yanında bir olmazlar. Allah zâlimler gürûhuna hidâyet vermez" (Tevbe, 19).

Bu âyetle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE: **Hacc Hizmetleriyle İlgili Âyetin Nüzul Sebebi**

Müfessirler bu âyetin nüzûlü hususunda çeşitli görüşler ileri sürmüşlerdir, **İbn Abbas,** kendisinden gelen rivâyetlerin bazısında şöyle demektedir: **Hz. Ali, Abbas**'a sert ve ağır konuşunca, **Abbas:** "Şâyet siz, Müslüman olma, hicret ve cihat etme hususlarında bizden önce davrandıysanız, bilesiniz ki biz de, andolsun ki **Mescid-i Haram**'ı imâr ediyor, hacılara su dağıtıyorduk..." dedi. İşte bunun üzerine de bu âyet-i kerime nâzil oldu.

Şu da ileri sürülmüştür: Müşrikler, Yahudilere: "Biz hacılara su veriyor, **Mescid-i Haram**'ı da imâr ediyoruz. Bu durumda, biz mi, yoksa Muhammed ile O'nun arkadaşları mı daha üstünüz?" dediler. Bunun üzerine Yahudiler o müşriklere: "Siz, daha üstünsünüz" dediler.

Şöyle bir rivâyet de vardır: Hz. Ali (r.a), Abbas (r.a)'a, Müslüman olduktan sonra: "Amcacığım, sizler hicret etmediniz. Allah'ın Resûlü'ne de katılmadınız değil mi?" deyince, **Hz. Abbas:** "Ben, hicret olayından daha üstün olan bir hizmeti görmüyor muydum? Allah'ın evini haccedenlere su veriyor ve **Mescid-i Haram**'ı imar ediyordum" dedi. Binâenaleyh, bu âyet nâzil olunca **Abbas:** "Ben, hacılara su dağıtma işini terk etmem gerektiğini görüyorum" dedi. Bunun üzerine Hz. Peygamber (s.a.s): *"Sizler, hacılara su dağıtma işine devam ediniz. Çünkü, sizin için bu işte bir hayır vardır"* buyurdu.

Şu da rivâyet edilmiştir: **Talha İbn Şeybe, Abbas** ve **Ali,** övünmeye başladılar. **Talha:** "Ben Beyt'in sahibiyim; onun anahtarları benim elimde. İstesem orada yatıp kalkabilirim..."; **Abbas:** "Ben, "sikâye" sahibiyim, bu işi

devam ettiriyorum"; **Hz. Ali** de: "Ben, cihat erbâbıyım" deyince, Allahu Teâlâ bu âyeti indirdi.

Karşılıklı Övünmenin Kimler Arasında Olduğu

Musannif (Razî) (r.h) der ki: Bu sözün neticesinden muhtemelen şu çıkar: Bu âyetin, Müslümanlar arasında cereyan eden bir övünme yarışması vesilesiyle nâzil olmuş olması mümkündür. Keza âyet, Müslümanlar ile kâfirler arasında geçen üstünlük taslamadan dolayı da nâzil olmuş olabilir.

Bu üstünlük taslamanın Müslümanlar arasında geçtiğini söyleyenlere gelince onlar, Cenab-ı Hakk'ın bu âyetten sonraki hicret eden mü'minler hakkında buyurduğu, *"... bunların Allah yanında derecesi çok büyüktür"* (Tevbe, 20) âyetiyle istidlâlde bulunmuşlardır. Bu ifade, "mercûh" (ikinci dereceye düşen) kimseler için de, Allah katında derecelerin bulunmasını iktizâ eder. Bu da ancak, mü'min kimselere uygun düşer. Biz bu âyeti tefsir ederken, bu söze cevap vereceğiz.

Bunun, Müslümanlarla kâfirler arasında geçen bir üstünlük taslamadan dolayı nâzil olduğunu söyleyenlere gelince, onlar, görüşlerinin doğruluğuna, Cenâb-ı Hakk'ın, "كَمَنْ اٰمَنَ بِاللّٰهِ" ifadesi ile istidlâl etmişlerdir. Bu ifade, bu karşılıklı övünmenin, Allah'a iman etmeyenlerle, O'na iman edenler arasında cereyan ettiğine delâlet eder. Buna göre, doğruya en yakın olan görüş budur.

Biz bu sözü şu şekilde de izah edebiliriz: Cenâb-ı Hakk'ın "اِنَّمَا يَعْمُرُ مَسَاجِدَ اللّٰهِ مَنْ اٰمَنَ بِاللّٰهِ" (Tevbe, 18) âyetinin tefsirinde **Abbas**'ın, kendisinin üstünlüğüne **Mescid-i Haram**'ın bakımını yapıp hacılara su vermesiyle istidlâl ettiğini nakletmiştik. İşte Allah, buna şu iki şekilde cevap vermiştir.

1) Önceki âyette beyan edilen şu hususdur: Mescidi imâr, bu iş ancak mü'minden sudûr ettiği takdirde bir üstünlüğü icap ettirir. Ama, kâfir tarafından yapılmasına gelince, bunda kesinlikle bir fayda bulunmamaktadır.

2) Cenâb-ı Hakk'ın bu âyette bahsetmiş olduğu bütün hususlardır. Bu da şöyle denilmesidir: Farzet ki biz, Mescid-i Haram'ı imâr edip hacılara su dağıtmanın, bir çeşit fazilet sebebi olduğunu kabul edelim. Fakat bu iş, Allah'a iman ve cihada nispetle, gerçekten çok yetersizdir. Binâenaleyh, Allah'a iman ve cihat mukabilinde bu tür şeyleri zikretmek hata olur. Zira bu, çok şerefli ve çok yüksek olan bir şeyi, yine gerçekten çok değersiz ve önemsiz olan bir şeyle karşılaştırmayı gerektirir ki bu bâtıldır. İşte, âyetin

burada zikredilmesindeki izâh budur. İşte, ancak bu yolla, bu âyetin daha önceki kısımla olan gerçek münasebeti kurulmuş olur.

İKİNCİ MESELE

Keşşâf sahibi şöyle demektedir: "Sikaye" (sulamak) ve "imâre" (bakımını yapmak) kelimeleri, "sıyâne" (korumak) ve "vikaye" (korumak, muhafaza etmek) kelimeleri gibi, "sekâ" (suladı) ve "amere" (imar etti) fiillerinin mastarıdır.

Bil ki, bu âyette geçen "sikâye" ve "imâre" kelimeleri, fiil gibi kullanılmış olup, "men âmene" tabiri ise, bir fâile işaret etmektedir. Binâenaleyh kelamın zâhiri, fiilin fâile, sıfatın da zâta teşbih edilmiş olmasını gerektirir ki, bu mümkün değildir. Dolayısıyla tevil etmek gerekir. Bu tevil de şu iki şekilde yapılır:

a) Kelamın takdirinin اَجَعَلْتُمْ اَهْلَ سِقَايَةِ الْحَاجِّ "siz, hacılara su veren ve Mescid-i Haram'ı imâr edenleri, Allah'a iman etmiş kimselerle bir mi tutarsınız?" şeklinde olduğunu söylemektir. Bu izahı, **Abdullah İbn Zübeyr**'in bu kelimeleri, سُقَاةَ الْحَاجِّ وَعَمَرَةَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ "Hacıları sulayanlar ve Mescid-i Haram'ı imar edenler " şeklinde okuması da takviye eder.

b) Kelamın takdiri, "Siz, hacılara su dağıtmayı, Allah'a iman eden kimsenin imanıyla bir mi tutarsınız?" şeklinde olduğunu söylemektir. Bunun bir benzeri ifade de "لَيْسَ الْبِرَّ اَنْ تُوَلُّوا وُجُوهَكُمْ (...) وَلٰكِنَّ الْبِرَّ مَنْ اٰمَنَ بِاللّٰهِ" (Bakara, 177) âyetidir.

ÜÇÜNCÜ MESELE: **Sikaye ve İmare'nin Mahiyeti**

Hasan el-Basrî (r.h): "Bu sulama işi, üzüm şırası ile oluyordu" demiştir. **Hz. Ömer** (r.a)'in hurma şırasını, üzüm şırasından daha keskin bulduğu zaman, üçte bir oranında su katarak onun keskinliğini kırdığı ve: "Siz bunu çok keskin bulduğunuz zaman, ona su katarak sertliğini kırınız" dediği rivâyet edilmiştir. "**Mescid-i Haram**'ı imar" meselesine gelince, bu ifade ile, onun donatılması ve duvarlarının şeklinin güzelleştirilmesi kastedilmiştir.

Allahu Teâlâ, bu iki kısımdan bahsedince, لَا يَسْتَوُۥنَ عِنْدَ اللّٰهِ *"Bunlar Allah yanında, bir olmazlar"* buyurmuştur. Fakat bunların denk olmayışları, hangisinin üstün olduğunu belirtmediği için, üstün olan tarafa وَاللّٰهُ لَا يَهْدِى الْقَوْمَ الظّٰلِمِينَ *"Allah zâlimler güruhuna hidâyet vermez"* diyerek işaret etmiştir. Böylece Allahu Teâlâ, kâfirlerin kendi nefislerine zulmettiklerini, çünkü onların iman etsinler diye yaratıldıkları halde, küfre râzı olduklarını, bundan dolayı da zâlim olduklarını beyan buyurmuştur. Çünkü zulüm bir şeyi,

asıl yerinin dışına koymaktır. Onlar, Mescid-i Haram'a karşı da zulüm işlemişlerdir. Zira Allahu Teâlâ, **Mescid-i Haram**'ı, Allah'a ibadet etme yeri olsun diye yaratmıştır. O kâfirler ise onu, puthâne yapmışlardır. Binâenaleyh bu da bir zulümdür.

اَلَّذِينَ اٰمَنُوا وَهَاجَرُوا وَجَاهَدُوا فِى سَبِيلِ اللّٰهِ بِاَمْوَالِهِمْ وَاَنْفُسِهِمْ اَعْظَمُ دَرَجَةً عِنْدَ اللّٰهِ وَاُولٰٓئِكَ هُمُ الْفَآئِزُونَ ﴿٢٠﴾ يُبَشِّرُهُمْ رَبُّهُمْ بِرَحْمَةٍ مِنْهُ وَرِضْوَانٍ وَجَنَّاتٍ لَهُمْ فِيهَا نَعِيمٌ مُقِيمٌ ﴿٢١﴾ خَالِدِينَ فِيهَآ اَبَدًا اِنَّ اللّٰهَ عِنْدَهٗٓ اَجْرٌ عَظِيمٌ ﴿٢٢﴾

"İman edenlerin, hicret edenlerin, Allah yolunda mallarıyla canlarıyla savaşanların Allah yanında derecesi çok büyüktür. Kurtuluşa erenler de işte onların tâ kendileridir. Rableri, onlara rahmetini, rızasını, içlerinde tükenmez ve ebedî bir naîm bulunan cennetleri müjdeler. Onlar orada ebedî olarak kalacaklardır. Çünkü Allah katında büyük bir ecir vardır" (Tevbe, 20-22).

İman ve Hicret Edenlerin Mükâfatı

Bil ki Allahu Teâlâ, işaret yoluyla, kendisine iman etmenin ve cihadın, hacılara su vermekten ve **Mescid-i Haram**'ı imar etmekten daha üstün olduğunu belirtmiş, bunun peşi sıra, o üstünlüğü bu âyette açıkça belirterek, "Kim şu dört sıfata sahip olursa, Allah katında hacılara su verme ve **Mescid-i Haram**'ı imâr etme sıfatlarına sahip olandan daha büyük bir dereceye sahip olur" buyurmuştur. O dört sıfat şunlardır:

a) İman, b) Hicret, c) Allah yolunda mal ile cihat, d) Can ile cihat.

Biz bu dört sıfata sahip olanların, son derece yüce ve kıymetli olduklarını söyledik. Çünkü her insanda mutlaka şu üç şey vardır:

a) Rûh, b) Beden ve c) Mal.

Rûh, insandan küfür zâil olup iman tahakkuk edince, kendisine uygun saadet derecelerine ulaşmış olur.

Beden ve mal ise, insanın hicret etmesi ile, noksanlaşır ve eksilirler. İnsanın cihatla meşgul olması sebebiyle de bunlar, helak ve yok oluşla yüz yüze gelirler. İnsanın, malını ve canını sevdiğinde şüphe yoktur. Bu insan,

sevdiği şeyden, ancak daha mükemmel bir sevgiliye kavuşacağı zaman yüz çevirir ve vazgeçer. Binâenaleyh böyle olan kimselere göre, Allah'ın rızasını talep etmek, canlarından ve mallarından daha ileri, daha sevgili olmasaydı, bunlar, âhiret tarafını can ve mala tercih etmez ve Allah'ın rızasını kazanmak için can ve mallarının heder edilmesine razı olmazlardı. Binâenaleyh kişide bu dört sıfatın bulunması halinde o, insanlık mertebelerinin en yükseği ile, meleklik mertebelerinin ilkine ulaşmış olur. Bundan dolayı, sırf atalarına uymak, başkanlık (liderlik) elde etmek ve gösteriş yapmak için, hacılara su verme ve **Mescid-i Haram**'ı imâr etme ile bu derece (mertebe) arasında ne alâka vardır? Böylece bu yakinî ve aklî delil ile, Hak Teâlâ'nın, *"İman edenlerin, hicret edenlerin, Allah yolunda mallarıyla canlarıyla savaşanların Allah yanında derecesi çok büyüktür. Kurtuluşa erenler de işte onların tâ kendileridir"* âyetinin pek yerinde ve münasip olduğu sabit olur.

Bil ki Cenâb-ı Allah, "Bunlar, hacılara su verme ve **Mescid-i Haram**'ı imâr etme işiyle meşgul olanlardan daha üstün" buyurmadı. Zira O, bunu açıkça zikretseydi, o zaman, o kimselerin üstünlüklerinin, bunlara nispetle olduğu vehmi ortaya çıkardı. Bundan dolayı Cenâb-ı Hak, bunların kimlerden daha üstün olduğunu açıkça zikretmeyince, bu, onların mutlak (kayıtsız-şartsız) olarak, kendilerinden başka herkesten daha üstün olduklarına delâlet eder. Çünkü insan için, bunlardan daha yüce ve mükemmel sıfat düşünülemez.

"İnde" Tabiri ve İndiyyet Mertebesi

Bil ki âyetteki عِنْدَ اللهِ *"Allah yanında"* tabiri... "Kulun Allah yanında" oluşu tabirinden muradın, "Onun, Allah'a kulluğa ve taate gark oluşu" manası olduğunu gösterir. Yoksa bundan maksat yer ve yön bakımından "yanında oluş" değildir. Bu durumda da melekler için Hak Teâlâ'nın, *"Allah'ın yanında bulunanlar, O'na ibadet etmekten asla kibirlenmezler"* (Enbiya, 19) âyetinde de olduğu gibi, "indiyyet" (yanında oluş) mertebesi (derecesi) söz konusu olduğu gibi, kutsi ve beşerî ruhların da, bedenî sıfat kirlerinden ve bedenî pisliklerden temizlenip kurtulduğunda, Allah'ın celal nurları ile aydınlandığı, üzerinde kemal âleminin ışıklarının tecellî ettiği ve kulluk mertebesinden yükselip "indiyyet" mertebesine kabul edildiği anlaşılır. Hatta sanki, kulluktaki kemal, ancak "indiyyet" hakikatini müşahede etmektir. İşte bundan dolayı Cenâb-ı Hak, *"Kulunu (Muhammed'i) bir gece*

Mescid-i Haram'dan Mescid-i Aksa'ya kadar götüren Allah, her türlü eksiklikten münezzehtir" (İsrâ, 1) buyurmuştur.

Eğer, "Siz bu sıfatların Müslümanlarla kâfirler arasındaki farkı bildirdiğine göre, kâfirlerin hiçbir (manevi) derecesi söz konusu olmadığı halde, Cenâb-ı Hak nasıl, *"Bunların Allah indinde dereceleri daha büyüktür"* buyurmuştur?" denilirse, biz deriz ki, buna birkaç şekilde cevap verilebilir:

1) Bu, onların kendileri için Allah katında olduğunu zannettikleri derece ve fazilete göre söylenmiş bir sözdür. Bunun bir benzerleri de, *"De ki:... "Allah mı daha hayırlı, yoksa kâfirlerin O'na şirk koştukları şeyler mi?"* (Neml, 59) ve *"Bu mu daha hayırlı, yoksa zakkûm ağacı mı?"* (Sâffât, 62) âyetleridir.

2) Bu ifade ile onların bu dört sıfatla mevsuf olmayan mü'minlerden daha üstün olduklarına ve bunların kâfirlerle mukayese edilmemelerinin daha evlâ olacağına dikkat çekmek için "Onlar, bu sıfatlarla mevsuf olmayanlardan daha üstündür" denilmek istenmiştir.

3) Bununla, hicret eden mücâhit mü'minin, hacılara su veren ve **Mescid-i Haram**'ın bakımını yapandan daha üstün olduğu manası kastedilmiştir. Dolayısıyla o amellerin, bu amellere tercih edilmesi istenmiştir. Yoksa hacılara su vermenin ve **Mescid-i Haram**'ı imar etmenin de, hayırlı amellerden olduğunda bir şüphe yoktur. Fakat bu iki işi yapması halinde, bunlar kâfirler için bir mükâfatı gerektirmez. Zira en büyük cinâyet olan küfrün onlarda mevcut oluşu, bu mükâfatın meydana gelmesine mâni olur.

Hicret ve Cihadın Öneminin Sırrı

Bil ki Allahu Teâlâ, iman ve hicret sıfatlarına sahip olanların (mü'min muhacirlerin), Allah katında çok büyük bir dereceye sahip olduklarını bildirince, kurtuluşa erenlerin de onlar olduğunu beyan buyurmuştur. Bu, "sadece onlar" manasını ifade eder. Buna göre âyetin manası, *"Allah katında"* ifadesi ile işaret edilen, o mukaddes, şerefli ve yüce dereceleri -ki bu "indiyyet" (Allah katında olma) derecesidir-, elde edenler işte sadece onlardır" şeklindedir. Bu böyledir, zira Allah'a iman edip, O'nu itiraf eden insanın kalbinde dünyaya yöneliş çok azdır. Bu durumda insan, rûh cevherinden bu düğümü (azıcık ilgiyi) bile gidermeye çalışır. Dünya sevgisini gidermek ise, ancak rûhu dünya lezzetlerinden uzaklaştırmakla olur. Bu uzaklaştırma devam ettikçe, rûhun dünya sevgisi ile ilgisi gittikçe azalır. Bu uzaklaştırma ve azalma da, (bilhassa) hicret ile olur.

Sonra o kimsenin bunun peşi sıra mutlaka dünyayı önemsiz, değersiz görmesi ve dünyanın kusurlarına vakıf olması ve akıllı bir kimsenin gözünde, bırakılması gereken bir şey haline dönüşmesi gerekir. Bu da ancak cihat ile tam olarak meydana gelir. Çünkü cihat, canı ve malı tehlikeye atmaktır. Binâenaleyh bu kimse, eğer dünyaya değer verse, bunu yapamaz. İşte bu noktada bazı muhakkik âlimlerin söylediği şu söz tam olarak ortaya çıkar: "İrfân, ayrılmaktan, noksanlaşmaktan ve terkten başlar. Sonra bu tahakkuk edince kalp, celâl ve ikram sıfatlarına bakmakla meşgul olmaya başlar. Onları görüp müşahede ettiğinde de, canı ve malı harcama gerçekleşir. Böylece de insan, celâl âleminin şâhidi ve müşâhidi, celâlet nurunun mükâşifi ve kendisine, *"Rableri onlara rahmetini, rızasını, içlerinde tükenmez ve ebedî bir naîm bulunan cennetleri müjdeler. Onlar orada ebedi olarak kalacaklardır"* âyeti ile şahitlik edilen kimse olmuş olur. Bu durumda da, tek ve samed Allah'ın huzuruna varılmış olur ki, *"Rableri katında"* tabirinden anlaşılan budur. İşte o zaman, "vusûl"e vukûf derecesi gerçekleşir."

Ebedî Mutluluktaki Dereceler

Cenâb-ı Allah daha sonra يُبَشِّرُهُمْ رَبُّهُمْ بِرَحْمَةٍ مِنْهُ وَرِضْوَانٍ وَجَنَّاتٍ لَهُمْ فِيهَا نَعِيمٌ مُقِيمٌ * خَالِدِينَ فِيهَا اَبَدًا اِنَّ اللّٰهَ عِنْدَهُ اَجْرٌ عَظِيمٌ *"Rableri, onlara rahmetini, rızasını, içlerinde tükenmez ve ebedî bir naîm bulunan cennetleri müjdeler. Onlar orada ebedi olarak kalacaklardır. Çünkü Allah katında büyük bir ecir vardır"* buyurur.

Bil ki bu âyet, pek çok yüksek makamı ihtiva etmekte ve Allahu Teâlâ'nın o makamları en şereflisinden en aşağısına doğru sıraladığına işaret etmektedir. Biz bunları, önce kelamcılara göre, sonra da Âriflerin usûlüne göre tefsir edelim:

Birincisine gelince, biz deriz ki: O mertebelerin en yücesi ve en kıymetlisi olan birinci mertebe, o rahmet ve rıza müjdesinin Allah tarafından oluşudur. Bu da, o ta'zim (saygı) ve yüceltmenin Allah tarafından olması demektir. Âyetteki, "وَجَنَّاتٍ لَهُمْ" tabiri, onlar için büyük menfaatlerin gerçekleşeceğine işarettir. Âyetteki, فِيهَا نَعِيمٌ *"içlerinde... naîm bulunan"* ifadesi, bu menfaatlerin bulanıklıklardan ve şâibelerden uzak olduğuna işarettir. Çünkü "na'îm", nimetin ileri derecede olanıdır. Nimetin ileri derecede oluşu ise, onun bulanıklıkları ve içine bir şey karışmasından uzak olmasıdır. Âyetteki, *"tükenmez ve ebedi.."* kaydı da, o nimetlerin sona ermeden devam edeceğini gösterir.

Allahu Teâlâ, bu devamlı oluşu şu üç ifade ile açıklamıştır:

a) "Mukîm" (tükenmez ve ebedi);

b) *"Onlar orada (خَالِدِينَ) ebedi olarak kalacaklardır."*

c) اَبَدًا *"ebedî (kalıcıdırlar)"* Böylece bu söylediklerimizin toplamından, Allahu Teâlâ'nın muhâcir ve mücahit olan o mü'minlere, devamlı, her türlü şâibeden arınmış, saygı ifade eden bir menfaat tahsis ettiğini müjdelediği anlaşılır ki, bu, ödülün en üstünüdür. O menfaat ve mükâfatın derecesinin tam, mertebesinin yüce oluşunun, mü'minlere tahsis edilişinin hikmeti, bu üstünlüğün, mezkûr dört kayıttan her biri bakımından olmasıdır. Kelamcılardan şöyle diyenler vardır: "Âyetteki يُبَشِّرُهُمْ رَبُّهُمْ بِرَحْمَةٍ مِنْهُ *"Rableri, onlara rahmetini... müjdeler"* buyruğu ile, dünyadaki hayırlar; *"rızasını"* buyruğu ile, Allah'ın o mü'minlerden, onlar dünya hayatında iken râzı olması; "cennetler" ile, menfaatler ve "Na'îm" ile, o menfaat ve nimetlerin, bulanıklık ve şaibelerden uzak oluşu, çünkü na'îm, "nimet"in mübalağa sigasıdır ve, *"Onlar orada ebedî olarak kalacaklardır"* ifadesiyle de, mükâfata mevcut olması gereken, ta'zim ve iclal manası kastedilmiştir.

Ariflere Göre Bu Nimetlerin İzahı

Bu âyeti, kendisini Allah'a vermiş, O'nu seven âriflerin anlayışına göre tefsire gelince, biz deriz ki bu âyette zikredilen şeylerin ilk derecesi, Allah'ın, *"Rableri onları müjdeler"* cümlesidir.

Bil ki nimetle sevinme iki kısımdır:

a) Bir nimet olduğu için nimetle sevinme.

b) Bir nimet olması bakımından değil de, nimet verenin o nimeti kendisine tahsis etmiş olması bakımından onunla sevinme. Şâyet zihnin, bu iki kısım arasındaki farka ulaşmaktan aciz ise, birisi büyük bir sultanın huzurunda duran, diğerleri de onun hizmetine koşan köleleri düşün. O büyük sultan kendisine hizmete koşan o kölelerden birisine bir elma attığında, o köle bundan dolayı sevinç duyar. Aslında bu büyük sevinç, bir elma elde etmekten dolayı olmayıp, aksine sultanın bu ikramı ona layık görmesi sebebiyle olmuştur. İşte burada da böyledir. Cenab-ı Allah, *"Rableri, onlara rahmetini ve rızasını... müjdeler"* buyurmuştur. Binâenaleyh onların bazılarının sevinci, o rahmeti elde etme sebebiyle; bazılarının sevinci de, o rahmeti elde etmeden ötürü değil de, mevlâsının o rahmeti kendisine layık görmesi sebebiyle olmuştur. Binâenaleyh bu ikincilerin sevinci,

rahmeti elde etmeden dolayı değil, aksine rahmeti veren kimseden dolayı olmuş olur. Sonra bu makamda da birtakım dereceler bulunur. Binâenaleyh bunlardan bazılarının sevinci, rahmet ettiği için merhamet edene olurken; bazıları da, ihlasta çok ileri bir dereceye ulaşarak, rahmeti unutur ve onun sevinci sadece mevlâsından dolayı olur. Çünkü maksat da budur. Zira kul, rahmet edici olduğu için Hak Teâlâ ile meşgul olduğu müddetçe, hakka gark olmamış, bazen hak ile, bazen halk ile olmuş olur. Ama bu iş tam ve mükemmel olduğunda, o kişi halktan kesilir, Hakk'ın nurunun deryasına dalar ve böylece de ne sevgiye, ne sıkıntıya, ne cezaya, ne nimete, ne belâya ve ne de iyiliğe aldırmaz. Muhakkik kimseler, Hak Teâlâ'nın, *"Rableri onlara... müjdeler"* buyruğu karşısında durur. Böylece onların neşeleri ve sevinçleri, bununla olmuş olur ve onlar buna güvenir, buna dayanırlar. Onlardan bu yüksek mertebeye ulaşamayanlar ise, ancak Hak Teâlâ'nın *"Rableri, onlara merhametini ve rızasını...müjdeler"* buyruğunun toplamı ile tatmin olurlar. Böylece de *"Rableri"* ifadesi ile müjdelenme ile yetinmez. O'nun rahmetiyle müjdelenme ile tatmin olur. "Rahmet ile müjdelenme" demek olan ikinci mertebe muhakkiklerce düşük bir mertebedir.

Bu âyetin inceliklerinden ikincisi de, Hak Teâlâ'nın, "يُبَشِّرُهُمْ رَبُّهُمْ" buyurmuş olmasıdır. Bu cümle, çeşitli rahmet ve ikramları ihtiva etmektedir:

1) Müjde, ancak rahmet ve ihsan hususunda olur.

2) Herkesin müjdesinin, kendi haline uygun olması gerekir. Bundan dolayı bu âyette müjdeleyen, Ekremü'l-Ekremîn (kerîmlerin en kerîmi) olan Allah olduğuna göre, müjde konusu olan hayırların, akılların vasfedemeyeceği, fehimlerin nitelemekten âciz kalacağı hayırlar olması gerekir.

3) Allahu Teâlâ, bu âyette, kendisi için, *"Rableri"* ifadesini kullandı. Bu kelime, "terbiye" mastarından müştaktır. Buna göre Cenâb-ı Hak sanki, "Sizi dünyada sınırsız nimetlerle terbiye eden o zât, sizi, çok yüksek hayırlar ve mükemmel hayırlarla müjdeler" demek istemiştir.

4) Allahu Teâlâ *"Rableri"* sıfatını kullanarak, kendisini onlara izafe etmiş, ama onları kendisine izafe etmemiştir.

5) Allahu Teâlâ, âyette onları kendinden önce zikrederek, ... يُبَشِّرُهُمْ رَبُّهُمْ *"Onları Rableri... müjdeler"* buyurmuştur.

6) Müjde, meydana geldiği bilinmeyen bir şeyin, meydana geldiğini haber vermektir. Meydana geldiği zaten bilinen bir şeyi haber vermek, "müjdeleme" olmaz. Baksana fukahâ şöyle demişlerdir: Bir kimse, kölelerimden

kim oğlumun geldiğini müjdelerse, o hürdür" dese, bu haberi ilk veren köle, hürriyetini kazanır, ondan sonra haber verecekler ise, azâd edilmezler. Binâenaleyh durum böyle olunca, âyetteki, *"Onlara müjdeler"* ifadesinin mutlaka, onların daha önce bilmedikleri ve haberdar olmadıkları saadet derece ve mertebelerinden birisinin söz konusu oluşunu haber verme manasında olması gerekir. Halbuki onlar, Kur'an vasıtası ile, daha dünyada iken cennetin bütün lezzetlerini, hayırlarını ve hoş şeylerini bilip öğrenmişlerdi. Binâenaleyh bir müjdenin olacağını bildirme, o müjdenin mutlaka akılların kesinlikle tavsif edemeyeceği ve (bilemeyeceği), birtakım saadetlerle ilgili bir müjde olmasını gerektirir. Allah, kendi fazlı ve keremi ile, bu şeylere ulaşmayı bize nasip etsin.

Bil ki Allahu Teâlâ, *"Rableri onlara.. müjdeler.."* buyurunca, onlara müjdelediği şeyi de beyan etmiştir. Müjde konusu olan şeyler şunlardır:

1) Allah'ın rahmeti.

2) O'nun rızası... Ne olduğu hususundaki bilgi, Allah katında olmakla birlikte, bu iki şeyle murat edilen, öyle zannediyorum ki, *"Ey mutmain nefis, sen Rabbinden, Rabbin de senden râzı ve hoşnut olmuş olarak dön Rabbine"* (Fecr, 27-28) âyetinde Allah'ın bahsettiği hususdur. Rahmet, kulun Allah'ın kaza ve kaderine razı olmasıdır. Çünkü kendisinde bu hal bulunan kimsenin bakışı (nazarı), nimet ve belânın kendisine değil, bunları verene yönelik olur. Bakışı buna yönelik olan kimsenin hali hiç değişmez. Çünkü belâyı ve nimeti veren değişmekten münezzehtir. Dolayısıyla bu kişinin halinin de değişmekten uzak olması gerekir. Fakat bunları sırf nefsini düşünerek isteyen kimse ise, devamlı olarak sevinçten hüzne, sürûrdan kedere, sıhhatten hastalığa, lezzetten eleme değişir durur. Böylece tam rahmetin, ancak kulun ilâhî kaza ve kadere razı olması halinde gerçekleşeceği sâbit olmuş olur. Bundan dolayı Hak Teâlâ'nın, *"Rableri, onlara rahmetini.. müjdeler"* ifadesi, kulun kalbinden, bu halin dışındaki şeylere iltifat etmeyi siler ve onu kaza ile kaderine râzı olan birisi haline getirir. Böylece Allahu Teâlâ da ondan razı olmuş olur ki bu, âyetteki *"ve rızasını"* ifadesinden anlaşılan hususdur. İşte bu durumda, âyette bahsedilen iki husus, *"Sen Rabbinden, Rabbin de senden râzı ve hoşnut olarak"* (Fecr, 28) âyetinde bahsedilen iki şey olmuş olur. Bu da ruhânî, nurânî, âlî, kutsî ve ilâhî cennettir.

Cenâb-ı Allah, bu kutsî ve âlî cennetten bahsettikten sonra, *"içlerinde tükenmez ve ebedî bir na'îm bulunan cennetleri müjdeler. Onlar orada ebedî*

olarak kalacaklardır" buyurarak maddî cennetten bahsetmiştir. Bu, mertebelerin izahı daha önce geçmişti.

Hak Teâlâ, bu durumları zikredince, إِنَّ اللهَ عِنْدَهُ أَجْرٌ عَظِيمٌ *"Çünkü şüphesiz Allah katında büyük bir ecir vardır"* buyurur. Bu ifadeden maksat, o hallerin saygıdeğer haller olduğunu açıklamaktır. Biz bu konuyu, (Ehl-i sünnet) âlimlerimizin şöyle dediklerini beyân ederek bitirelim: "Hulûd, uzun müddet kalma manasında olup, sonsuz kalma manasına gelmez." Onlar bu görüşlerine, âyetteki خَالِدِينَ فِيهَا أَبَدًا *"Orada ebedi olarak kalacaklardır"* ifadesi ile istidlâl etmişler ve şöyle demişlerdir: "Eğer hulûd (halidîn) kelimesi ebedî (sonsuz) kalmayı ifade etmiş olsaydı, bunun peşine "ebeden" (ebedi olarak) kelimesinin getirilmiş olması, lüzumsuz bir tekrar olmuş olurdu ki, bu, (Kur'an için) câiz olmaz."

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَتَّخِذُوا آبَاءَكُمْ وَإِخْوَانَكُمْ أَوْلِيَاءَ إِنِ اسْتَحَبُّوا الْكُفْرَ عَلَى الْإِيمَانِ ۚ وَمَنْ يَتَوَلَّهُمْ مِنْكُمْ فَأُولَٰئِكَ هُمُ الظَّالِمُونَ ﴿٢٣﴾

"Ey iman edenler, babalarınızı ve kardeşlerinizi, -eğer onlar küfrü sevip, onu imana tercih ediyorlarsa-, dost edinmeyin. İçinizden kim onları dost edinirse, zâlimlerin tâ kendileridir" (Tevbe, 23).

Küfür Yolunu Seçen Yakınlarınızı Dost Edinmeyin

Bil ki bu âyetin getirilmesinin gayesi, o kâfirlerin "Kâfirlerden uzak kalmak mümkün değil" şeklindeki bir diğer şüphelerine cevap vermektir. Bu şüpheyi onlar, "Müslüman birisinin bazen babası kâfir olur, bazen de kâfir olan birisinin babası veya kardeşleri Müslüman olur. Halbuki o adamın kardeşleri ile babasından tamamen kopması, âdetâ imkansızdır. Durum böyle olunca, Allah'ın (siz Müslümanlara) emrettiği uzak kalma işi de, çok zor ve âdeta imkansız gibidir" şeklinde ifade etmişlerdir. Binâenaleyh Allahu Teâlâ, bu şüpheyi bertaraf etmek için bu âyeti zikretmiştir.

Vâhidî, İbn Abbas (r.a)'ın şöyle dediğini nakletmiştir: "Mekke fetholunmazdan önce mü'minlere hicret etmeleri emrolundu. Bu durumda, kâfir olan ebeveyn ve akrabalarından uzaklaşmayanların imanlarını Allah kabul etmedi.

Müellif[41] bunun müşkil olduğunu söyler. Çünkü doğru olan, bu sûrenin Mekke'nin fethinden sonra nâzil olmasıdır. Binâenaleyh bu âyeti, onların söylediği hususa hamletmek nasıl mümkün olabilir? Bana göre doğruya en yakın olan, bunu, benim söylediğim şu manaya hamletmektir: Allahu Teâlâ mü'minlere, müşriklerden uzak durmalarını emredip, bunun gerekli olduğunu iyice belirtince, mü'minler, "Kişi ile babası, anası, kardeşi arasında tam bir kopukluğun meydana gelmesi nasıl mümkün olur?" dediler. Bunun üzerine Allahu Teâlâ, atalardan, babalardan, çocuklardan ve kardeşlerden, onlar kâfir oldukları için, ilgiyi tamamen kesmenin vâcip olduğunu beyan buyurdu. Bu, âyette *"Eğer onlar küfrü sevip, onu imana tercih ediyorlarsa..."* ifadesi ile beyan buyuruldu. اِسْتَحَبَّ "sevmeyi istedi" manasındadır. Nitekim Arapçada, "Onu sevdi ve tercih etti" manasında, "اِسْتَحَبَّ لَهُ" denilir. Bu sanki "O, onu sevmeyi istedi" demektir. Allahu Teâlâ, Müslümanları onlarla içli-dışlı olmaktan nehyedip, nehiy ifadesi de, haramlığı veya mekruhluğu ifade etmiş olması muhtemel bir lafız olduğu için, bu ihtimali ortadan kaldırmak gayesi ile, *"İçinizden kim onları dost edinirse, zâlimlerin ta kendileridir"* buyurmuştur. **İbn Abbas** (r.a): "Cenab-ı Hak bu tabir ile, "o baba ve kardeşlerinin şirkine razı olması sebebiyle, (onları dost edinen), onlar gibi müşrik olur" manasını kastetmiştir. Nitekim fiska (günaha) razı olmak (tasvip etmek, ses çıkarmamak) nasıl fısk ise, küfre rıza da küfürdür" demiştir. **Kâdî** de şöyle der: "Bu nehiy, kâfirin borcunu ödemeye, onu işinde çalıştırmaya mani olmadığı gibi, kişinin dünyada iken, baba ve akrabalarından uzaklaşmasına da manî değildir."

قُلْ إِنْ كَانَ آبَاؤُكُمْ وَأَبْنَاؤُكُمْ وَإِخْوَانُكُمْ وَأَزْوَاجُكُمْ وَعَشِيرَتُكُمْ وَأَمْوَالٌ اقْتَرَفْتُمُوهَا وَتِجَارَةٌ تَخْشَوْنَ كَسَادَهَا وَمَسَاكِنُ تَرْضَوْنَهَا أَحَبَّ إِلَيْكُمْ مِنَ اللَّهِ وَرَسُولِهِ وَجِهَادٍ فِي سَبِيلِهِ فَتَرَبَّصُوا حَتَّى يَأْتِيَ اللَّهُ بِأَمْرِهِ وَاللَّهُ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الْفَاسِقِينَ ﴿٢٤﴾

"De ki: "Eğer babalarınız, oğullarınız, kardeşleriniz, eşleriniz, aşiretiniz, elinize geçirdiğiniz mallar, kesâda uğramasından korktuğunuz ticaret ve hoşunuza gitmekte olan meskenler, size Allah'tan, O'nun Peygamberi'nden ve O'nun yolunda cihat etmekten

41 Yani, müfessirimiz Râzî. (Ç.)

daha sevimli geliyorsa, artık Allah emrini getirinceye kadar bekleyedurun. Allah fâsıklar gürûhunu hidâyete erdirmez" (Tevbe, 24).

Allah ve Resûlü'nü Her şeyden Çok Sevmeli

Bil ki bu âyet, Hak Teâlâ'nın bir önceki âyette zikrettiği cevabı izah etmektedir. Çünkü bazı mü'minler: "Ey Allah'ın Resûlü, onlardan tamamen uzak durmamız nasıl mümkün olur? Bu uzak durma bizlerin, babalarımızdan, kardeşlerimizden ve akrabalarımızdan kopmamıza, ticaretimizin kesada uğramasına, mallarımızın yok olmasına, evlerimizin harap olmasına ve bizim, her şeyini kaybeden kimseler olarak kalmamıza sebep olur" dediler. Bunun üzerine Allahu Teâlâ, dinin ve imanın sapasağlam kalabilmesi için, böyle dünyevi zararlara katlanılmasının gerekli olduğunu beyan buyurmuş ve: "Eğer size göre, bu dünyevi menfaatleri nazar-ı dikkate almak, Allah ve Resûlü'ne itaat etmekten ve Allah yolunda cihatan daha evla ve sevimli ise, Allah emrini, yani dünyevî ve uhrevî cezasını başınıza getirinceye kadar, sevdiğiniz o şeyleri nazar-ı dikkate almaya devam edin!" demek istemiştir. Bu hitaptan maksat, ilâhi bir vaîd ve tehdittir.

Allahu Teâlâ daha sonra وَاللهُ لَا يَهْدِى الْقَوْمَ الْفَاسِقِينَ *"Allah fâsıklar (gürûhunu) hidâyete erdirmez"* yani, "O'na itaatten çıkıp, O'na karşı günaha girenlere hidâyet etmez" buyurmuştur ki bu da bir tehdittir. Bu âyet, dinî meselelerden herhangi biri ile, dünyevî işlerin bütünü arasında bir çelişki meydana geldiğinde, Müslümanın, dinini dünyasına tercih etmesinin farz olduğuna delalet eder.

Vâhidî şöyle demektedir: "Hak Teâlâ, *"... aşiretiniz"* buyurmuştur, insanın aşireti, onun en yakın ehl-ü iyâlidir ki bunlar onunla beraber yaşayan kimselerdir. **Âsım**'ın râvisi **Ebu Bekr**, bu kelimeyi, cemî sîgasıyla "عَشِيرَاتُكُمْ" şeklinde okurken; diğer kıraat imamları müfret olarak okumuşlardır. Cemî sîgasının delili şudur: "Bu âyetin muhatabı olanların her birinin bir aşireti vardır. Binâenaleyh sen bunu çoğul olarak okuduğunda "عَشِيرَاتُكُمْ" "aşiretleriniz..." dersin."

Bu kelimeyi müfret sîasıyla okuyanlar da şöyle demişlerdir: "Aşiret kelimesi, cemî için kullanılır. Binâenaleyh onu ayrıca cemilemeye lüzum yoktur." Bu görüşü **Ahfeş**'in şu sözü de destekler: "Araplar nerede ise, "aşiret"

kelimesini, "aşirât" şeklinde hiç cemî yapmazlar. Onu daha ziyade "عَشَائِرُ" şeklinde cemî yaparlar." Âyetteki, اِقْتَرَفْتُمُوهَا lafzı, "iktisap ettiğiniz, kazandığınız (mallar)" demektir.

Bil ki Allahu Teâlâ, kâfirlerle içli-dışlı olmaya sevk eden şeyleri zikretmiş ve bunların da şu dört şey olduğunu belirtmiştir:

1) Akrabalarla beraber olma. Allahu Teâlâ, çok akraba arasında şu dört kısmı zikretmiştir: Babalar, oğullar, kardeşler ve eşler. Daha sonra da bunların hepsini içine alan, *"aşiretiniz"* lafzını getirmiştir.

2) Kazanılmış malları elde tutma temayülü.

3) Ticaret yoluyla mal kazanma arzusu.

4) Evlere bağlı olma arzusu. Bunun, çok güzel bir sıralama olduğunda şüphe yok. Çünkü içli-dışlı olmaya sevk eden en büyük sebep akrabalıktır. Bundan dolayı olan içli-dışlı oluş ile, elde olan malları elde tutma ve muhafaza etme sağlanır. Daha sonra bu içli-dışlı oluştan, elde mevcut olmayan şeyleri kazanmaya ulaşılır. Bu sıralamanın en sonunda, yurtlarda ve diyarlarda, oturmak için yapılmış olan binalarla ilgili arzuya yer verilmiştir. Böylece Allahu Teâlâ, bu şeyleri, gerekli bu tertibe göre zikretmiş ve en sonunda da, din ile imanı nazar-ı itibara almanın, bütün bunları nazar-ı dikkate almaktan daha hayırlı olduğunu beyan buyurmuştur.

Huneyn Gazvesi ve Ucbun Cezası

لَقَدْ نَصَرَكُمُ اللّٰهُ فِي مَوَاطِنَ كَثِيرَةٍ ۙ وَيَوْمَ حُنَيْنٍ ۙ اِذْ اَعْجَبَتْكُمْ كَثْرَتُكُمْ فَلَمْ تُغْنِ عَنْكُمْ شَيْـًٔا وَضَاقَتْ عَلَيْكُمُ الْاَرْضُ بِمَا رَحُبَتْ ثُمَّ وَلَّيْتُمْ مُدْبِرِينَ ۚ ﴿٢٥﴾ ثُمَّ اَنْزَلَ اللّٰهُ سَكِينَتَهُ عَلٰى رَسُولِهٖ وَعَلَى الْمُؤْمِنِينَ وَاَنْزَلَ جُنُودًا لَمْ تَرَوْهَا وَعَذَّبَ الَّذِينَ كَفَرُوا ۗ وَذٰلِكَ جَزَآءُ الْكَافِرِينَ ﴿٢٦﴾ ثُمَّ يَتُوبُ اللّٰهُ مِنْ بَعْدِ ذٰلِكَ عَلٰى مَنْ يَشَآءُ ۗ وَاللّٰهُ غَفُورٌ رَحِيمٌ ﴿٢٧﴾

"Andolsun ki Allah, birçok yerlerde ve Huneyn Günü'nde size yardım etti. Çokluğunuz o zaman (Huneyn Günü) sizi böbürlendirmişti de bu, size hiçbir fayda sağlamamıştı. Yeryüzü, o genişliğine rağmen, başınıza dar gelmişti. Nihâyet bozguna uğrayarak gerisin geri gitmiştiniz. Sonra Allah, Peygamberi'nin ve mü'minlerin üzerine

sekinetini indirdi, görmediğiniz orduları inzâl etti ve kâfirleri azaplandırdı. Bu, o kâfirlerin cezası idi. Sonra Allah, bunun ardından, dilediğinin tevbesini kabul eder. Allah gafûr ve rahimdir" (Tevbe, 25-27).

Bu âyetlerle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Bil ki Allahu Teâlâ, dinî maslahat ve menfaatlerin nazar-ı dikkate alınması için, önceki âyette kâfir babalar, oğullar, kardeşler ve akrabalarla içli-dışlı olmaktan ve mallardan, ticaretten, evlerden yüz çevirmenin gerekli olduğunu ifade etmiştir. Allahu Teâlâ, bunun insanlara ve kalplere son derece güç ve zor gelen bir şey olduğunu bildiği için, dininden ötürü dünyasını terk eden kimseyi, dünyadaki matlubuna da ulaştıracağını gösteren bir ifade zikretmiş ve bu hususta şöyle bir darb-ı mesel getirmiştir: Huneyn Vakası'nda Hz. Peygamber (s.a.s)'in ordusu, sayıca çok ve son derece kuvvetli idi. Binâenaleyh, onlar çokluklarıyla övünüp ona güvenince, yenildiler. Daha sonra yenildiklerinde, Allah'a yönelip O'na yalvarıp yakarınca, Allah onları kuvvetlendirdi ve böylece de onlar, kâfirlerin ordusunu hezimete uğrattılar. Bu da, insanın, her ne zaman dünyasına itimat edip güvendiğinde dinini de dünyasını da zayi edeceğine; Allah'a itaat edip dinini dünyasına tercih ettiğinde ise, Allah'ın, o kimseye hem dinini hem de dünyasını en güzel bir biçimde vereceğine delâlet eder. Böylece Cenâb-ı Hak, bu hususu, dinî mashalattan dolayı babaları, oğulları, malları ve meskenleri ile olan ilgilerini kesmelerini emrettiği o kimseler için bir tesellî etmek, onlara bunlardan dolayı sabır vermek ve işaret yoluyla, onların böyle yapmaları halinde, o kimseleri akrabalarına, mal ve meskenlerine en güzel bir biçimde ulaştıracağını va'detmek istemiştir. İşte, bu âyetin, makabli ile olan münasebetinin izahı budur ve bu da son derece güzel ve yerindedir.

***İKİNCİ MESELE:* Mevâtınu'l-Harb Ne Demektir?**

Vâhidî şöyle der: "Nasr" kelimesi, birisine özellikle düşmana karşı yardım etmektir. "Mevâtın", "mevtın" kelimesinin çoğuludur. "Mevtın" ise, insanın herhangi bir sebeple durduğu her yere verilen isimdir. Bu izaha göre "مَوَاطِنُ الْحَرْبِ" ifadesi "Savaşın yapıldığı yerler, harp sahneleri" anlamına gelir. Bu kelimenin gayr-i munsarif olması ise, müfredin kullanılmadığı bir manada cemî olmasıdır. "مَوَاطِنُ كَثِيرَةٌ" kelimesi, Allah'ın Resûlü'nün

savaştığı birçok yere işaret eder. Bu yerlerin seksen adet olduğu söylenmiştir. Böylece Allah, mü'minlere yardım edenin kendisi olduğunu bildirmiştir. Binâenaleyh, Allah'ın yardım ettiği hiç kimse mağlup olmaz.

Daha sonra Cenâb-ı Hak وَيَوْمَ حُنَيْنٍ إِذْ أَعْجَبَتْكُمْ كَثْرَتُكُمْ *"ve Huneyn Günü'nde ki, o zaman (Huneyn Günü) çokluğunuz sizi böbürlendirmişti"* buyurmuştur. Bu, "O yerlerden biri olarak Huneyn Günü'ndeki çokluğunuzun sizi gurura düşürmesini hatırlayınız" demektir.

ÜÇÜNCÜ MESELE: **Huneyn Vak'ası**

Ramazan ayının sona ermesine birkaç günün kalmış olduğu bir sırada, Allah'ın Resûlü (s.a.s) Mekke'yi fethedince, **Hevâzin** ve **Sakîf** kabileleriyle savaşmak için **Huneyn**'e yönelerek Mekke'den çıktı... Âlimler, Allah'ın Resûlü'nün ordusunun sayısı hususunda ihtilaf etmişlerdir. Bu cümleden olarak **Atâ, İbn Abbas**'ın ordunun sayısının on altı bin olduğunu söylediğini belirtirken, **Katâde** şöyle demiştir: O ordunun sayısı on iki bindi. On bini, Mekke'de bulunanlar; iki bini de İslâm'a girerek, serbest bırakılan esirlerden meydana geliyordu." **Kelbî** ise, "bunların sayısının on bin olduğunu" söylemiştir. Netice olarak diyebiliriz ki, askerin sayısı çok idi. **Hevazin** ve **Sakîf** kabilelerinin sayısı ise dört bin idi. Binâenaleyh, iki ordu karşı karşıya gelince, Müslümanlardan birisi: "Biz bu gün bu az sayıdaki ordu karşısında mağlup olmayacağız" dedi. Bu kelime, Hz. Peygamber (s.a.s)'i üzdü.. İşte Cenâb-ı Hakk'ın, "إِذْ أَعْجَبَتْكُمْ كَثْرَتُكُمْ" hitabından maksat budur. Bu sözü, Allah'ın Resûlü'nün söylediği ileri sürüldüğü gibi, **Ebu Bekir**'in söylediği de ileri sürülmüştür. Bu sözü, Allah'ın Resûlü'ne isnat etmek son derece uzak bir ihtimaldir. Zira, "Hz. Peygamber, Allah'a güveniyor ve kalbi, dünya ve dünyevî sebeplerden uzak bulunuyordu.

Daha sonra Cenâb-ı Hak فَلَمْ تُغْنِ عَنْكُمْ شَيْئًا *"bu, sizden hiçbir şeyi gidermeye yaramamıştı"* buyurmuştur.

"İğnâ" fiili, ihtiyacı giderecek şeyi vermek demektir. O halde, Cenâb-ı Hakk'ın "فَلَمْ تُغْنِ عَنْكُمْ شَيْئًا" buyruğunun manası, "O çokluğunuz, size ihtiyacınızı giderecek herhangi bir şey sağlamadı" demektir. Binâenaleyh bu sözün burada zikredilmesinin maksadı, Allahu Teâlâ'nın o mü'minlere sayılarının çok olmasıyla değil, ancak Allah'ın yardımı sayesinde galip geleceklerini bildirmektir. Dolayısıyla onlar, çokluklarıyla gururlanınca, mağlup olup hezimete uğradılar.

Cenâb-ı Hak, وَضَاقَتْ عَلَيْكُمُ الْأَرْضُ بِمَا رَحُبَتْ *"Yeryüzü, o genişliğine rağmen, başınıza dar gelmişti"* buyurmuştur. Arapçada, "- رَحُبَ - يَرْحُبُ - رُحْبًا - رَحَابَةً" denilip "yerin geniş olması" manası kastedilir. Binâenaleyh Cenâb-ı Hakk'ın *"O genişliğine rağmen"* tabiri, "onca genişliğine rağmen, genişliği ile birlikte" demektir. Bu sebeple, burada fiille beraber "ma", mastariyye olarak gelmiştir. (Yani, "بِرُحْبِهَا" demektir.) Buna göre mana, "sizin başınıza gelen o şiddetli korkudan ötürü, yer size dar gelmişti de, böylece siz genişliğine rağmen orada düşmanınızdan kaçmaya elverişli bir yer bulamaz hale geldiniz" şeklindedir.

Berâ İbn Azib şöyle demişti: **"Hevâzinliler**, okçu idiler. Biz onlara hücum edince, bozulup dağıldılar. Bunun üzerine biz de ganimet mallarına üşüştük. Bunun hemen peşinden, onlar bizi oklarıyla karşıladılar. Derken, Müslümanlar Hz. Peygamber'in etrafından dağılıp kaçtılar. O'nunla sadece **Abbas İbn Abdulmuttalib** ile, **Ebu Süfyan** kaldı." **Berâ,** sözüne devamla şöyle der: "Kendisinden başka ilâh olmayan o yüce zâta yemin ederim ki, Allah'ın Resûlü, asla arkasını dönmedi (kaçmadı). Ben Allah'ın Resulü'nü, **Ebu Süfyan,** üzengisinden; **Abbas** da bineğinin geminden tutmuş olarak *"Ben, nebiyim, yalan yok! Ben, Abdulmuttalib'in torunuyum!"* deyip, katırını hiç aldırmaksızın kâfirlere doğru mahmuzlarken gördüm. O'nun katırı, kır idi. Daha sonra da **Abbas**'a: *"Muhacir ve ensâra seslen!"* dedi. **Abbas,** sesi gür bir zât idi. Bunun üzerine **Abbas:** "Ey Allah'ın kulları! Ey Ashâb-ı Şecere! Ey Ashâb-ı Sûreti'l-Bakara!" diye çağırıp seslenmeye başladı. Dağılmış olan Müslümanlar onun sesini duyunca, tek bir cemaat haline geldiler. Allah'ın Resûlü, eline bir avuç çakıl taşı aldı ve bu taşları: *"Yüzleriniz kararsın, kahrolun!"* diyerek, onların üzerine fırlattı. Bunun üzerine onlar gerisin geriye kaçmaya başladılar; bu hal onları son derece yorgun ve bitkin bir hale getirdi. Derken, Allahu Teâlâ onları hezimete uğrattı. O gün, onlardan bu çakıl taşlarının gözünü doldurmadığı hiç kimse kalmadı."

İşte, Cenâb-ı Hakk'ın ثُمَّ أَنْزَلَ اللهُ سَكِينَتَهُ عَلَى رَسُولِهِ وَعَلَى الْمُؤْمِنِينَ *"Sonra Allah, Peygamberi'nin ve mü'minlerin üzerine sekînetini indirdi."* âyetinin ifade ettiği husus budur.

Müşriklerin Hezimeti, Mü'minlere Sekînet İndirilmesi

Bil ki Allah, çokluğun fayda vermediğini; yardım gerektiren şeyin, ancak Allah'tan olduğunu beyan edince, şu üç şeyi de zikretmiştir:

a) **Sekîne**'yi indirmek... Sekîne, kalbin ve nefsin kendisiyle sükûnete erdiği, emniyeti ve itminânı veren şeydir. Bu hususta istiâre vechinin şu olduğunu zannediyorum: İnsan, korktuğu zaman, kalbi çarparak kaçar. Ama, emniyete kavuştuğunda telaşı sona erer ve sükûnete kavuşur. Emniyet sükûnete ermeyi gerektirince, "sekîne" kelimesi emniyetten kinaye kılınmıştır.

Bil ki Cenâb-ı Hakk'ın, *"Sonra Allah, Peygamberi'nin ve mü'minlerin üzerine sekînetini indirdi"* buyruğu, fiilin (işin), dâînin (sebebin) bulunmasına dayandığına delâlet eder. Bu da, dâî'nin ancak Allah tarafından meydana getirildiğini gösterir.

Birinci mukaddimenin izahına gelince, bu şöyledir: Mü'minler bozulurken, onların kalplerinde sükun ve sebat dâîsi (sebebi) meydana gelmemişti. İşte bundan dolayı şüphesiz, sükûn ve sebat tahakkuk etmemiş, aksine mü'minler kaçmışlar ve bozulmuşlardı. Sükûn ve sebatın dâîsi, sebebi demek olan "sekîne" meydana gelince, o mü'minler, Allah'ın Resûlü'ne döndüler. O'nun yanında sebat ettiler ve böylece sükûnete kavuştular. Böylece bu, herhangi bir işin meydana gelmesinin, dâî'nin bulunmasına, dayandığına delâlet etmiş olur.

O dâî'nin, Allah tarafından meydana getirildiği şeklindeki ikinci mukaddimeye gelince, bu, Allah'ın *"Sonra Allah, Peygamberi'nin ve mü'minlerin üzerine sekînetini indirdi"* âyetinden açıkça anlaşılan hususdur. Akıl da buna delâlet etmektedir. Zira, kalpteki dâî kul tarafından meydana getirilmiş olsaydı, bu, başka bir dâînin bulunmasına dayanmalı idi. Böylece de, teselsül gerekmiş olurdu. Halbuki teselsül, imkânsızdır.

Huneyn Günü Meleklerin İndirilmesi

Daha sonra Cenâb-ı Hak, وَأَنْزَلَ جُنُودًا لَمْ تَرَوْهَا *"görmediğiniz orduları inzâl etti..."* buyurmuştur. Bil ki bu, Allah'ın o günde yapmış olduğu ikinci bir şeydir. Bundan muradın, Cenâb-ı Hakk'ın melekleri indirmesi olduğunda bir hilâf yoktur. Bedir hâdisesinde zikredildiğinin aksine, burada, âyetin zâhirinde meleklerin sayısının ne kadar olduğuna delâlet eden herhangi bir açıklama bulunmamaktadır.

Saîd İbn Cübeyr Allah'ın, Peygamber'ine beş bin melekle yardım ettiğini söylemiştir. Belki de o, bu sayıyı **Bedir Günü**'ndekine mukayese ile söylemiştir. **Saîd İbnu'l-Müseyyeb** de şöyle demektedir: "Huneyn Günü'nde müşriklerin arasında bulunan bir adam bana şunları anlattı: Biz,

Müslümanları dağıtınca, onları kovalamaya başladık. Kır katıra binen kimsenin yanına varınca, bizi, yüzleri beyaz ve güzel birtakım kimseler karşılayarak: *"Yüzleriniz kararsın! Helâk olun! Geri dönünüz!"* dediler de, bunun üzerine biz de döndük. Onlar da, bizim omuzlarımıza çullandılar..."

Yine âlimler, meleklerin o günde savaşıp savaşmadığı hususunda da ihtilâf etmişlerdir. **Saîd İbnu'l-Müseyyeb**'ten naklettiğimiz bu rivâyet onların savaştığına delâlet eder. Âlimlerden: "Melekler sadece Bedir Günü'nde savaşmışlardır. Onların bu günde inmelerinin faydası ise, mü'minlerin kalplerine kuvvet ve güzel düşünceler atarak onları teskin etmektir" diyenler de vardır.

Kâfirlerin Azaplandırılması

Daha sonra Cenâb-ı Hak, وَعَذَّبَ الَّذِينَ كَفَرُوا *"ve kâfirleri ise azaplandırdı"* buyurmuştur. İşte bu, Hz. Peygamber (s.a.s)'in yaptığı üçüncü iştir. Bu azaplandırmadan maksat, onların öldürülmeleri, esir edilmeleri, mallarının (ganimet olarak) alınması ve soylarının köleleştirilmesidir. Âlimlerimiz bunu, kulların fiillerini Allah'ın yarattığına delil getirmişlerdir. Çünkü bu azaplandırmadan murat, yakalamak ve esir almaktır. Allahu Teâlâ, bütün bunları zatına izafe etmiş (kendi fiili olarak göstermiştir. Biz, Hak Teâlâ'nın, *"Allah, Peygamberi'nin ve mü'minlerin üstüne sekînetini indirdi"* âyetinin tefsiri esnasında buna delâlet ettiğini beyân etmiştik. Binâenaleyh bu iki ifadenin toplamı, bu hususta apaçık bir delil olmuş olur.

Bu meselede **Mu'tezile** şöyle der: "Allahu Teâlâ bütün bu işleri kendi emri ile olduğu için kendisine izafe etmiştir." Bunun cevabı defalarca geçti.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, وَذٰلِكَ جَزَاءُ الْكَافِرِينَ *"Bu, o kâfirlerin cezası idi"* buyurmuştur. Bu, "O azap, kâfirlerin cezasıdır" demektir. Bil ki hakikat ehli, (ehl-i hakikat), ta'zîr cezasıyla birlikte, celde (sopalama) meselesinde, *"Zina eden kadın ile zinâ eden erkekten her birine yüzer değnek (celde) vurun"* (Nûr, 2) âyetine tutunarak şöyle demişlerdir: "Bu âyetteki 'feclidü' (celde vurun) emrinin başındaki "fâ" edatı, bu celdenin bir ceza olduğuna delâlet eder. Ceza ise, "yeterli-kâfi olan şey"dir. Celdenin yeterli olması, onun yanı sıra başka bir cezanın daha meşru kılınmasına manîdir." Buna cevaben şöyle deriz: "Ceza, yeterli olana denmez. Bütün Müslümanlar, kıyamette devamlı bir cezanın, o kimseler için ertelendiği hususunda ittifak ettikleri halde, Allahu Teâlâ'nın bu âyetteki azaplandırmasına, Allah

ona "ceza" dediği için ceza denilmiştir. Böylece bu âyet, cezânın, kendisi yeterli (kâfi) olan şeye denmediğine delâlet eder.

Allahu Teâlâ daha sonra, ثُمَّ يَتُوبُ اللهُ مِنْ بَعْدِ ذٰلِكَ عَلٰى مَنْ يَشَاءُ *"Sonra Allah, bunun ardından dilediğinin tevbesini kabul eder"* buyurmuştur. Bu, "Onların başına gelen her türlü hızlâna rağmen, Allah onların tevbelerini kabul edebilir" demektir. Âlimlerimiz şöyle demişlerdir: "Allahu Teâlâ, kişinin kalbinden küfrü silip, orada İslam'ı (imanı) yaratarak, bazılarının tevbesini kabul eder." **Kâdî** de: "Bu ifade, "Onların başına gelen geldikten sonra, onlar Müslüman olur ve tevbe ederlerse (şirklerinden dönerlerse), hiç şüphesiz Allahu Teâlâ onların tevbelerini kabul eder" manasına gelir" demiştir. **Kâdî**'nin bu görüşü zayıftır. Çünkü âyetteki, *"Sonra Allah, bunun ardından dilediğinin tevbesini kabul eder"* buyruğunun zâhiri, o tevbenin onlar için, ancak Allahu Teâlâ tarafından yapıldığına (yani tevbenin kabulü manasında olduğuna) delâlet eder. Bu hususstaki tam izah, "فَتَابَ عَلَيْهِ" (Bakara, 37) âyetinin tefsirinde geçmişti.

Cenâb-ı Allah daha sonra, وَاللهُ غَفُورٌ رَحِيمٌ yani, *"Allah tevbe edenleri bağışlar, iman edip sâlih amel işleyenlere de merhamet eder"* buyurmuştur. Allah en iyi bilendir.

يَآ اَيُّهَا الَّذِينَ اٰمَنُوٓا اِنَّمَا الْمُشْرِكُونَ نَجَسٌ فَلَا يَقْرَبُوا الْمَسْجِدَ الْحَرَامَ بَعْدَ عَامِهِمْ هٰذَا ۚ وَاِنْ خِفْتُمْ عَيْلَةً فَسَوْفَ يُغْنِيكُمُ اللهُ مِنْ فَضْلِهٖٓ اِنْ شَآءَ ۚ اِنَّ اللهَ عَلِيمٌ حَكِيمٌ ﴿٢٨﴾

"Ey iman edenler, müşrikler ancak bir necistir. Bundan dolayı bu yıllarından sonra onlar Mescid-i Haram'a yaklaşmasınlar. Eğer fakirlikten korkarsanız, Allah dilerse, sizi yakında kendi fazlından zenginleştirir. Çünkü Allah alîm ve hakîmdir" (Tevbe, 28).

Bu âyetle ilgili birkaç mesele vardır:

***BİRİNCİ MESELE:* Müşriklere Kâbe Yolunun Kapatılmasının Çıkardığı Mesele**

Bil ki bu, Müslümanların kalplerine düşen üçüncü şüphedir.

Çünkü Hz. Peygamber (s.a.s), **Hz. Ali** (r.a)'ye, Mekke müşriklerine Berâe (Tevbe) Sûresi'nin ilk âyetlerini okumasını, kendileriyle yapılmış olan ahdi geri almasını, (yani iptal etmesini) ve Allah ile Resûlullah'ın müşriklerden beri (uzak) olduğunu bildirmesini emredince, müşriklere hacc yolunun kapatılması, yük taşıyan develerin (yani ticaret kervanlarının) kalmayacağından ötürü bazı insanlar, "Ey Mekkeliler, siz ne sıkıntılarla karşılaşacağınızı göreceksiniz!" dediler. İşte bu şüpheyi gidermek için bu âyet indi. Allah bu şüpheyi, *"Eğer fakirlikten korkarsanız, Allah dilerse, sizi yakında kendi fazlından zenginleştirir"* buyruğu ile cevapladı. Bu âyetin, daha önceki âyetlerle münasebeti böyledir ve son derece muvafık ve güzeldir.

İKİNCİ MESELE

Âlimlerin çoğu, "müşrikler" lafzının, sadece putperestleri içine aldığını söylerlerken; bazı kimseler: "Hayır bu, bütün kâfirleri içine alır" demişlerdir. Bu mesele daha evvel geçmişti ve biz bu (ikinci) görüşün daha doğru olduğunu pek çok delille ortaya koymuştuk. Bunun burada böyle olduğunu ifâde eden şey, Hak Teâlâ'nın, *"Şüphesiz ki Allah kendisine şirk koşulmasını affetmez, ama bunun dışındaki günahları affeder"* (Nisa, 48) âyetine tutunmaktır. Ama bu âyetin buna delil yapılması yanlıştır.

***ÜÇÜNCÜ MESELE:* Neces Kavramı**

"Neces" kelimesi, نَجِسَ - يَنْجَسُ - نَجَسًا (pis oldu, kirlendi) fiilinin mastarıdır. Bu tıpkı قَذِرَ - يَقْذَرُ - قَذَرًا (pisledi, kirletti) fiili gibidir. "Neces", "pislik sahibi, kirli" manasınadır. **Leys:** "Neces, insanlardan ye her şeyden, pis olan şey demektir. Nitekim, رَجُلٌ نَجَسٌ "pis-kirli adam" ve قَوْمٌ أَنْجَاسٌ "kirli bir kavim" denilir. Bir başka kullanılış da, رِجْلٌ نَجَسٌ "pis ayak"; قَوْمٌ نَجَسٌ "pis kavim"; فُلَانٌ نَجَسٌ "pis falan"; رَجُلٌ نَجَسٌ "pis adam"; اِمْرَأَةٌ نَجَسٌ "pis kadın" şeklinde (müfredi, cemisi, müzekkeri, müennesi aynı olarak) kullanılır" demiştir.

Âlimler, müşriklerin necis (pis) olmasının ne manaya geldiği hususunda ihtilaf etmişlerdir.

Keşşâf sahibi, İbn Abbas (r.a)'in: "Onların bizzat kendileri, aynen köpek ve domuz gibi (pis)tir" dediğini nakletmiştir. **Hasan el-Basrî**'nin: "Kim bir müşrik ile tokalaşırsa, abdest alır" dediği rivâyet edilmiştir ki, bu aynı zamanda **Zeydiyye** fakihlerinden **el-Hâdî**'nin görüşüdür. Fukahâ ise, müşriklerin bedenlerinin temiz olduğu hususunda ittifak etmişlerdir.

Bil ki bu âyetin zâhiri, onların necis olduklarını gösterir. Binâenaleyh âyetin zâhiri manasının ifade ettiği hükümden, ancak başka bir nass (delil)

bulunursa dönülebilir. Bu hususta bir icmânın olduğunu söylemek de mümkün değildir. Çünkü bu hususta ihtilaflar (farklı görüşler) olduğunu gösterdik. **Kâdî**, Hz. Peygamber (s.a.s)'in, müşriklerin kaplarından su içtiğini ortaya koyan rivâyetlere dayanarak, onların (maddeten) temiz olduklarına istidlâl etmiş ve: "Eğer onların bedenleri necis olsaydı, bu, Müslüman olmaları sebebiyle değişmez (temiz olmazdı)" demiştir.

Birinci görüşü benimseyenler buna şu şekilde cevap vermiştir: "Kur'an, haber-i vahidden daha kuvvetlidir. Hem haberin (hadisin) sahih olduğu kabul edilse bile, Hz. Peygamber'in, müşriklerin kaplarından su içilmesinin helâl olduğuna inanmasının, bu âyetin nüzûlünden önce olması gerekir. Bunu şu iki yönden izah edebiliriz:

a) Bu sûre, Kur'an'ın, en son inen sûrelerindendir. Kâfirlerle ihtilat (iç içe yaşamak) daha önce câizdi. Allahu Teâlâ, bu sûre ile bunu haram kıldı. Yine daha önce kâfirlerle anlaşma yapılabiliyordu. Fakat bu sûre ile Allah, o anlaşmaları kaldırdı. Binâenaleyh, "Daha önce müşriklerin kaplarından yemek-içmek helâl idi, ama Allah sonra bunu da haram kıldı" denilebilir.

b) Asıl olan, hangi kap-kacak olursa olsun, ondan yiyip-içmenin helal oluşudur. Binâenaleyh eğer biz bu aslın, bu âyetin hükmü ile haram kılındığını; daha sonra ise, bu haber-i vahid ile haram kılındığını söylersek, o zaman (üst üste) iki nesh meydana gelmiş olur. Fakat aslolan hükme göre bunun helal olduğunu, Hz. Peygamber'in de, onların kaplarından bu asıl olan hükme göre içtiğini, daha sonra bunun, bu âyetle haram olduğunu söylersek, o zaman tek bir nesh olmuş olur. Binâenaleyh bunun daha evlâ olması gerekir."

Kâdî'nin, "Eğer kâfirin bedeni (maddeten) pis olsaydı, Müslüman olması sebebiyle, bu pislik temizliğe dönüşmezdi" şeklindeki görüşüne de, "Bu, sarîh (manası açık) nassa karşı yapılmış bir kıyastır" diye cevap veririz. Hem sonra bu (**Mu'tezile**) mezhebine mensup olanlar, "Kâfirin, Müslüman olduğu zaman küfürden dolayı meydana gelen necâseti (pisliği) gidermek için, gusletmesi (yıkanması) gerekir" derler. İşte bunun izahı da budur.

Fukahânın çoğu, kâfirin bedeninin temiz olduğu hükmüne varmışlar ve bu âyeti şu değişik şekillerde tefsir etmişlerdir:

a) **İbn Abbas** (r.a) ve **Katâde:** "Onlar cünüplükten ötürü yıkanmaz ve abdestsizlikten ötürü abdest almazlar. (Bunun için necistirler)" demişlerdir.

b) Bu, "Kendilerinden nefret edilmesi gerektiği hususunda müşrikler, âdeta pis bir şey gibidirler" demektir.

c) Onların, ayrılmaz vasıfları olan küfürleri (inkârları), sanki onlara bulaşıp yapışmış bir pislik gibidir. Bil ki bütün bu izahlar, âyetin zâhirinin ifade ettiği hükmü, bir delil olmaksızın bırakmak demektir.

***DÖRDÜNCÜ MESELE:* Necesat Gideren Su ile Temizlenme**

Ebu Hanife ve talebeleri (Allah kendilerinden razı olsun): "İster cünüplükten, ister abdestsizlikten ötürü olsun, abdestsiz olan kişinin uzuvları hükmen necis (pis)tir" demişler ve bu söze, abdestte ve gusülde kullanılmış olan suyun necis (pis) olduğu hükmünü dayamışlardır. **Ebu Yûsuf** bunun, necâset-i hafife (hafif pislik); **İmam Hasan b. Ziyad,** necâset-i galîza (ileri derecede pislik) olduğunu söylemiştir. **İmam Muhammed b. Hasan** ise, bu suyun temiz olduğunu söylemiştir.

Bil ki, Hak Teâlâ'nın, *"Müşrikler ancak bir necistir."* buyruğu, bu görüşün yanlış olduğuna delalet eder. Çünkü "ancak" kelimesi hasr (sadece) manası ifâde eder. Bu da, müşrikin sadece necis olduğunu gösterir. Binâenaleyh abdestsiz kimsenin uzuvlarının (manen) necis olduğunu söylemek, bu nassa terstir. Şaşarım! Bu nass müşrikin pis olduğu, mü'minin ise böyle olmadığı hususunda sarîh bir ifadedir. Buna rağmen bazıları, bu hükmü tersyüz ederek, müşrikin temiz, mü'minin ise, eğer abdestsiz ve cünüp ise pis olduğunu söylerler ve müşriklerin uzuvlarını (el-yüzlerini) temizlemek için kullandıkları suyun temiz, ve temizleyici olarak devam ettiğini, en büyük peygamberlerin bile (abdest almak için) uzuvlarında kullandıkları suyun necaset-i galizâ olduğunu (pislendiğini) iddia ederler. İşte bu şaşılacak şeylerdendir.

Müslümanın uzuvlarının temiz olduğunu ifade eden hükmü Hz. Peygamber (s.a.s)'in, اَلْمُؤْمِنُ لَا يَنْجُسُ حَيًّا وَلَا مَيِّتًا *"Mü'min diri iken de, ölü iken de pis olmaz"*[42] şeklindeki hadîs-i şerifi de kuvvetlendirir. Binâenaleyh bu hadis, Kur'an'a uygundur. Daha sonra birtakım itibarî hükümler de, Kur'an'a ve bu hususta ki hadislere uymaktadır. Çünkü Müslümanlar, bir kimsenin namazda iken üzerinde pislik bulunsa, namazının bâtıl olmayacağı hususunda; yine ıslak bir elin, abdestsiz bir kimsenin eline dokunması halinde, bu elin pis olmayacağı hususunda ve abdestsiz bir kimsenin terlemesi ve bu terinin elbisesine geçmesi halinde de o elbisenin pislenmiş sayılmayacağı

42 **Buhârî**, Gusl, 23-24; **İbn Mâce**, Taharet, 80 (1/178).

hususunda ittifak etmişlerdir. Bundan dolayı âyet, hadis ve icma, abdestsiz mü'minin uzuvlarının temiz olduğu hükmüne mutabakat etmektedir. Öyle ise, bunlara muhalefet nasıl mümkün olur?

Muhalifin şüphesi şudur: "Abdeste "taharet" (temizlik) adı verilmiştir. Taharet ise ancak bir pislikten dolayı olur." Bu şüphe zayıftır. Zira taharet (temizlik), Bazen günah ve hataları gidermek manasında da kullanılır. Nitekim Cenab-ı Hak, Resûlullah'ın ehl-i beytini anlatırken, *"Ey ehl-i beyt, Allah sizden ancak kiri gidermek ve sizi tertemiz yapmak diler"* (Ahzâb, 33) buyurur. Buradaki tertemiz yapma ile, onların günah ve hatalarının giderilmesi kastedilmiştir. Yine Cenâb-ı Allah, **Hz. Meryem** (a.s)'i anlatırken, *"Şüphesiz ki Allah, sana seçkin bir hususiyet verdi ve seni tertemiz (büyüttü)"* (Al-i İmran, 42) buyurmuştur. Bununla Cenâb-ı Hakk'ın onu asılsız töhmetlerden temizlemesi kastedilmiştir.

Bunun böyle olduğu sabit olunca biz deriz ki: "Abdestin, uzuvları günahlardan ve hatalardan temizlediği hususunda da, sahih hadisler vardır. Binâenaleyh Şâri-i Hakîm (Allah), abdesti, bu manada temizleyici kabul edince, bizi buna ters manayı tercihe ve Kur'an'ın, hadislerin ve icmânın hükümlerini bozacak bir hükme sevk edecek şey ne olabilir ki?"

***BEŞİNCİ MESELE:* Gayrimüslimlerin Camiye Girmelerinin Hükmü**

Şâfîi (r.h) şöyle demiştir: "Kâfirler, sadece **Mescid-i Haram**'dan men olunurlar." **İmam Malik** ise, onların bütün mescitlerden men edilmelerini (yani oralara sokulmamalarını) söylemiştir. **Ebu Hanîfe** (r.h) de, kâfirlerin ne **Mescid-i Haram**'dan, ne de diğer mescit ve camilerden men edilemeyeceğini söylemiştir. Bu âyet, mantûku ile (yani zâhirî direkt manası ile) **Ebu Hanife**'nin görüşünün mefhumu ile (yani dolaylı manası ile) de, **İmam Malik**'in görüşünün yanlış olduğunu gösterir. Yahut şöyle de diyebiliriz: "Asıl olan men etmemektir. Fakat bu asıl hükme, **Mescid-i Haram** hususunda, bu açık ve kesin nastan (âyetten) ötürü muhalefet ettik. Binâenaleyh bu hükmün, **Mescid-i Haram**'ın dışındaki mescitler hakkında, asla uygun olarak devam etmesi gerekir.

***ALTINCI MESELE:* Mescid-i Haram'dan Maksad Harem Bölgesidir**

Âlimler, bu âyette yer alan **"Mescid-i Haram"** lafzı ile, bizzat Mescid-i Haram'ın kendisinin mi, yoksa bütün "Harem" bölgesinin mi kastedildiği hususunda ihtilaf etmişlerdir. Doğruya en yakın olan, ikinci görüştür. Bunun delili, âyetteki, *"Eğer fakirlikten korkarsanız, Allah dilerse sizi*

yakında kendi fazlından zenginleştirir" buyruğudur. Çünkü (zenginlik vasıtası olan) ticaret yeri, bizzat **Mescid-i Haram**'ın içi değildir. Binâenaleyh eğer bu âyetin maksadı, müşrikleri sadece mescitten men etme olsaydı, Müslümanlar, bu men ediş sebebiyle, fakirlikten ve geçim darlığından endişe etmezlerdi. Onlar, ancak çarşı ve pazarlardan men edildikleri zaman geçim endişesi duyarlar. Bu, âyetle yapılan güzel bir istidlâldir. Bu görüş, âlimlerin, Hz. Peygamber (s.a.s)'in Mi'rac'a **Ümmü Hânî**'nin evinden götürüldüğü hususunda ittifak etmeleri ile birlikte, Hak Teâlâ'nın, *"Kulu (Muhammed'i) bir gece, Mescid-i Haram'dan, Mescid-i Aksa'ya kadar götüren Allah münezzehtir"* (İsrâ, 1) âyeti ile de kuvvet bulur. Yine bu görüş, Hz. Peygamber (s.a.s)'den rivâyet edilen: *"Arap yarımadasında, iki din bir arada bulunmaz"* hadisiyle de kuvvet kazanır.

Bil ki âlimlerimiz şöyle demişlerdir: "Harem-i Şerif, müşriklere haramdır. Şâyet imam (devlet başkanı) Mekke'de olsa, müşriklerin de elçisi gelse, imâm, onun mesajını dinlemek için "Hill" bölgesine (Harem'in dışına) çıkar. Şâyet bir müşrik gizlice Harem'e girse ve orada hastalansa, biz onu, hasta hasta oradan çıkartırız. Eğer orada ölse ve bilinmeden defnedilse, mümkün olursa, biz onun mezarını yeniden açar ve onun kemiklerini çıkarırız.

YEDİNCİ MESELE

Cenâb-ı Hakk'ın بَعْدَ عَامِهِمْ هٰذَا *"Bu yıllarından sonra..."* ifadesiyle, kendisinde müşriklerden uzak durulmasının bildirildiği senenin murat edildiği hususunda şüphe yoktur ki, bu sene de hicretin dokuzuncu senesidir.

Ziyaretçiler Azaldı Diye İktisaden Endişelenmeyin

Daha sonra Cenâb-ı Hak وَإِنْ خِفْتُمْ عَيْلَةً *"Eğer fakirlikten korkarsanız (...)"* buyurmuştur. "Ayle" kelimesi, muhtaç olmak, fakir olmak demektir. Nitekim Arapçada, bir kimse muhtaç duruma düştüğünde "عَالَ الرَّجُلُ - يَعِيلُ عَيْلَةً -" denilir. Buna göre âyetin ifade ettiği mana, "Şâyet, kâfirlerin Mekke'den uzaklaştırılmaları sebebiyle, fakir düşeceğinizden korkarsanız, bilesiniz, ki Allah sizi kendi lütf-u keremiyle zenginleştirir" şeklinde olur. Bu ifâdeyle ilgili iki mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Âlimler, Hak Teâlâ'nın, *"kendi fazlından"* ifadesindeki "fazl"ın tefsiri hususunda şu görüşlere yer vermişlerdir:

a) **Mukâtil** şöyle demektedir. "Cidde, San'a, ve Huneyn halkı Müslüman oldular. Bu sebeple de yiyecek maddelerini, satmak maksadıyla Mekke'ye gönderdiler. Böylece Allahu Teâlâ da, Mekke'deki Müslümanları, kâfirlerle alış-verişte bulunmaya muhtaç olmaktan onları müstağni kıldı, buna gerek kalmadı."

b) **Hasan el-Basrî** de şöyle demiştir: "Allahu Teâlâ, buna karşılık onlara cizye gelirini vermiştir."

c) Allah, onları "fey" ile zengin kılmıştır.

d) **İkrime** de buna, "Allah, onlara yağmur yağdırdı ve böylece de mallarını çoğalttı" manasını vermiştir.

***İKİNCİ MESELE:* Gerçekleşen Gaybî Haber**

Cenâb-ı Hakk'ın فَسَوْفَ يُغْنِيكُمُ اللهُ مِنْ فَضْلِهِ *"Allah... sizi, yakında kendi fazlından zenginleştirir"* müjdesi, gelecekte vuku bulacak büyük bir hâdise hakkında, kesin ve net bir şekilde gaybdan bir haber vermektir. İşte, bu habere uygun ve muvafık olarak gerçekleşmiştir. Binâenaleyh bu, bir mu'cize olmuştur.

Bu Müjdeye Kayıt Koymanın Manası

Daha sonra Cenâb-ı Hak, اِنْ شَاءَ *"dilerse"* buyurmuştur. Bir kimse bir soru sorarak şöyle diyebilir: "Yukardaki haberden maksat, fakirlik korkusunu ortadan kaldırmaktır. Halbuki, "dilerse" şartı, bu maksadın ifade edilmesine mani olur." Buna, birkaç yönden cevap verilebilir:

1) Bu, bu gayenin ve maksadın mutlaka tahakkuk edeceğine dair bir güvenin, bir itimadın oluşmasını önlemek içindir.. Böylece insan, hayırları talep etmek ve belaları def etmek hususunda, devamlı bir biçimde Allah'a yalvarır yakarır bir halde bulunur.

2) Bu şartın zikredilmesinin maksadı, Cenâb-ı Hakk'ın tıpkı, *"İnşaallah (hepiniz) emniyet içinde, korkusuzca mutlaka Mescid-i Haram'a gireceksiniz"* (Fetih, 27) âyetinde de olduğu gibi, edebe riâyet etmeyi öğretmektir.

3) Bu ifadenin maksadı, bunun, her zaman ve bütün işlerde olmayacağına dikkat çekmektir. Çünkü **Hz. İbrahim** (a.s), duasında *"ve ahalisini... mahsullerle rızıklandır"* (Bakara, 126) demiştir. Bu âyette bulunan "مِنَ الثَّمَرَاتِ" ifadesinde bulunan "min" edatı " kısmiyyet" ifade eder. Binâenaleyh, Cenâb-ı Hakk'ın bu âyetteki, *"dilerse"* kaydı ile de işte burada (Bakara, 126) söz konusu olan kısmilik kastedilmiştir.

Daha sonra, إِنَّ اللهَ عَلِيمٌ حَكِيمٌ *"Çünkü Allah, alîm ve hakîmdir"* buyurmuştur. Yani, "Allah, sizin hallerinizi en iyi bilen ve en iyi hükmedendir. O, ancak bir hikmet ve doğru olan bir gerekçeden dolayı veren ve vermeyendir" demektir. Allah en iyisini bilendir.

قَاتِلُوا الَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِاللهِ وَلَا بِالْيَوْمِ الْآخِرِ وَلَا يُحَرِّمُونَ مَا حَرَّمَ اللهُ وَرَسُولُهُ وَلَا يَدِينُونَ دِينَ الْحَقِّ مِنَ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ حَتَّى يُعْطُوا الْجِزْيَةَ عَنْ يَدٍ وَهُمْ صَاغِرُونَ ﴿٢٩﴾

"Kendilerine kitap verilenlerden ne Allah'a, ne âhiret gününe inanmayan, Allah'ın ve Peygamberi'nin haram ettiği şeyleri haram tanımayan, hak dinini din olarak kabul etmeyen kimselerle, onlar zelil ve hakir olarak, kendi elleriyle cizye verecekleri zamana kadar savaşın..." (Tevbe, 29).

Ehl-i Kitaptan Cizye Alınız

Bil ki Allahu Teâlâ, müşriklerin ahitlerinin tanınmaması, onlardan uzak durulması, onlarla savaşmanın farz olduğu ve onları **Mescid-i Haram**'dan uzaklaştırmak gerektiğine dair hükümleri zikredip onların bu hususta ileri sürdükleri müşkillere de âyetlerde yer vererek, bu müşkillerine en doğru cevaplarla cevap verdikten sonra, Ehl-i kitapla ilgili olan, cizye verinceye kadar onlarla savaşılması; cizye vermeleri halinde de, içinde bulundukları durumu birtakım şartlara bağlı olarak kabul etmeleri gerektiği ve bu durumda da onların, "zimmî ve ahit ehlinden oldukları" şeklindeki hükmü zikretmiştir.

Bu âyetle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Bil ki Allahu Teâlâ, Ehl-i kitabın, şu dört sıfatla muttasıf olmaları halinde, ya Müslüman olmaları yahut da cizye vermelerine kadar geçen süre içinde onlarla savaşmanın vacip olduğunu belirtmiştir:

Bazı Yahudilerin Müşebbihe Olduğu

Birinci sıfat: Onların, Allah'a iman etmemeleri. Bil ki Yahudiler: "Biz, Allah'a iman ediyoruz" diyorlar. Ancak, gerçek şu ki, Yahudilerin ekserisi "Müşebbihe"dir. Müşebbihe ise, cisim veya cisme hulûl eden şeyden başka bir varlık bulunmadığını iddia eder. Cisim olmayan ve o cisme hulûl etmeyen varlığı ise, Müşebbihe kabul etmez. Halbuki ilâhın, Allah'ın cisim olmayan ve herhangi bir cisme hulûl etmeyen bir varlık olduğu, delillerle sabittir. Bu durumda "Müşebbihe", ilâhın varlığını kabul etmiyor demektir. Böylece de Yahudilerin, ilâhın varlığını kabul etmedikleri sabit olmuş olur.

Muvahhid Olan Yahudiler

Eğer, "Yahudiler iki kısma ayrılır: Onların bir kısmı tıpkı Müslümanlar gibi, muvahhid, diğer bir kısmı ise, Müşebbihe'dir. Binâenaleyh farzet ki, onlardan Müşebbihe olanlar, ilâhın varlığını kabul etmiyorlar. Öyleyse sizin, Yahudilerin muvahhidleri hakkındaki görüşünüz nedir?" denilirse, biz deriz ki:

Onlar, bu âyetin hükmüne girmezler. Onlara cizyenin farz kılınmasına gelince, bu hususta şöyle denebilir: Onların bir kısmına, cizyenin farz olduğu sabit olunca, arada bir farkın bulunmaması zaruretinden dolayı, bütün Yahudilere cizyenin farz olduğuna hükmetmek gerekir.

Hıristiyanlara gelince onlar, baba, oğul, rûhu'l-kudüs, hulûl ve ittihâd akîdesini savunurlar. Bütün bunlar ise, ulûhiyyete aykırıdır.

Allah'ın Sıfatlarında İhtilafın Hükmü

Eğer: "Netice-i kelâm şudur: Allah'ın herhangi bir sıfatı hususunda münakaşa eden herkes, Allah'ın varlığını inkâr etmiş olur. Bu durumda da sizin, "kelâmcıların ekserisinin, Allah'ın varlığını inkâr ettiklerini" söylemeniz gerekir. Çükü onların ekserisi, Allah'ın sıfatları konusunda ihtilaf etmişlerdir. Baksana, Ehl-i sünnet bu konuda, çok acâip bir biçimde ihtilaf etmiştir. Mesela **Eş'arî,** "bekâ"yı bir sıfat olarak kabul ederken, **Kâdî** bunu kabul etmemiştir. **Abdullah İbn Saîd,** "kıdem"i bir sıfat olarak kabul ederken, diğerleri bunu kabul etmemişlerdir.. **Kâdî,** tatların, kokuların, sıcaklık ve soğukluğun idrâk edildiğini kabul ederken, -ki bu şeyler beşer hakkında koku alma, tatma ve tutma idraki diye adlandırılır- **Üstad Ebû İshâk** bunu kabul etmemiştir. **Kâdî,** yedi sıfat için, o yedi sıfata bağlı yedi halin bulunduğunu kabul ederken, bu halleri kabul etmeyenler ise bunu

kabul etmemişlerdir. **Abdullah İbn Saîd,** kelâmullahın, ezelde emir, nehiy ve haber olmadığını, o kelamullahın, indirilirken bu hallere dönüştüğünü iddia ederken, diğerleri bunu kabul etmemişlerdir. Ashabın önde gelen ulemâsından bir grup, Allah için, emir, nehiy, haber, haber sorma (istihbar) ve nida hususlarında beş nevi kelimenin bulunduğunu kabul etmişlerdir. Halbuki meşhur olan, Allah'ın kelâmının tek olmasıdır. Yine âlimler, "ma'lûm"un hilâfının, takdir edilmiş olup olmadığı hususunda ihtilaf etmişlerdir. Binâenaleyh böylece, Allah'ın sıfatları hususunda, zikredilen bu pek çok bakımdan âlimlerimiz arasında ihtilafların bulunduğu sabit olmuş olur. Allah'ın sıfatları hususunda **Mu'tezile** ile diğer fırkalar arasındaki ihtilaflara gelince bunlar, tek bir yerde zikredilemeyecek kadar çoktur.

Bunun böyle olduğu sabit olunca, biz deriz ki: Sıfatlar hususundaki ihtilâf, ya zâtın inkâr edilmesini gerektirir, veya bunu gerektirmez. Eğer bunu gerektirirse, o zaman Müslüman fırkaların ekserisi hakkında, onların ilâhı inkâr ettiklerinin söylenilmesi gerekir. Yok eğer bu bunu gerektirmiyorsa, bir kısım Yahudi ve Hıristiyanların, hulûl ve ittihad akîdesini benimsemelerinden, onların Allah'a imanı inkâr etmiş olmaları gerekmez. Hem, Hıristiyanların itikaden mezhebi kelime uknûmunun **Hz. İsa**'ya hulûl ettiği şeklindedir. Halbuki, Müslümanlardan Hâşviyye'ye mensup olanlar, "Allah'ın kelâmını okuyan herkesin, o okuduğu şey, Allah'ın kelâmının aynısıdır. Kelâmullah, Allah'ın bir sıfatı olmasına rağmen, bu okuyucunun ve bütün okuyucuların lisânına girmiştir. Kelâmullah bir maddeye, bir cisme yazıldığında, kelâmullah o maddeye hulûl etmiş olur" derler. Binâenaleyh, Hıristiyanlar hulûl ve ittihadın **Hz. İsa**'da tahakkuk ettiğini söylerlerken, bu ahmaklar, Allah'ın kelâmının Kur'an okuyan her insana ve Kur'an'ın üstüne yazıldığı her cisme hulûl ettiğini söylerler. Binâenaleyh, işte bu sebeple Hıristiyanların Allah'a iman etmediklerini söylemek doğru ve yerinde olursa, o zaman, bu hurûfîler ve hulûle inananlar hakkında da, onların Allah'a iman etmediklerinin söylenmesinin doğru olması gerekir. İşte, bu sorunun ortaya konulması, bu şekildedir" denilirse, buna şöyle cevap verilir:

Sıfatta İhtilaf ile Zatta İhtilafın Farkı

İlâhın, bir cisim olduğunu söyleyenlerin, Allahu Teâlâ'yı inkâr ettiklerine, (şu) delil delâlet etmektedir: Bu böyledir: Zira, âlemin ilâhı, cisim olmayan ve cisme hulûl etmeyen bir varlıktır. Dolayısıyla, "Mücessime"

bu varlığı inkâr edince, Allah'ın zâtını inkâr etmiş demektir. Bu sebeple, mücessim ile muvahhid arasındaki farklılık sıfatta değil, Cenâb-ı Hakk'ın zâtındadır. Böylece, "Mücessime" ve "Müşebbihe"nin, Allah'a iman etmediğini söylemek doğru olur. Ama sizin naklettiğiniz meselelere gelince bunlar, Cenâb-ı Hakk'ın sıfatları hususundaki ihtilâflardır. Böylece bu iki şey arasındaki fark ortaya çıkmış olur. Ama, Hulûliyye ve Hurûfiyye mezhebini kabul edenlere gelince, biz kesin olarak onları tekfir ediyoruz. Zira Allahu Teâlâ, Hıristiyanların, Allah kelimesinin **Hz. İsa**'ya hulûl ettiğine inanmaları sebebiyle, onları tekfir etmiştir. Bunlar da, Kelimetullah'ın Kur'an okuyan bütün herkesin lisânına, Kur'an'ın yazıldığı bütün cisimlere hulûl ettiğine inanmışlardır. Binâenaleyh, Allah'ın, tek bir zâta (**İsa**'ya) hulûl ettiğini söylemek, tekfiri, yani kâfir saymayı gerektirdiğine göre, kelâmullahın bütün şahıslara ve bütün cisimlere hulûl ettiğini söyleyenler haydi haydi tekfir edilirler.

Yahudi ve Hıristiyanların Âhiret İnançları

İkinci sıfat: Onların, âhiret gününe inanmamalarıdır. Bil ki, Yahudi ve Hıristiyanlardan nakledilen, bedenî dirilmeyi inkâr ettikleridir. Böylece sanki onlar ruhanî bir dirilişe meyletmiş gibidirler.

Bil ki biz, bu kitapta, ruhanî birtakım mutluluklar ile mutsuzlukları beyan ettik, bu görüşün doğruluğuna dair deliller getirerek, buna pek çok âyetin de delâlet ettiğini beyân ettik. Ancak ne var ki biz, bununla beraber, maddî birtakım mutlulukların ve mutsuzlukların da olduğunu ve Allahu Teâlâ'nın, cennet ehlini yiyecek, içecek ve hurîlerden istifade edebilecek bir biçimde yaratacağını kabul ediyoruz. Hiç şüphesiz, haşri ve bedenî dirilişi inkâr edenler, Kur'an'ın sarih hükümlerini inkâr etmiş olurlar. Yahudi ve Hıristiyanlar bunu inkâr ettiklerine göre, onların âhiret gününü de inkâr ettikleri sabit olmuş olur.

Üçüncü sıfat: Cenâb-ı Hakk'ın وَلَا يُحَرِّمُونَ مَا حَرَّمَ اللهُ وَرَسُولُهُ *"Allah'ın ve Peygamberi'nin haram ettiği şeyleri haram tanımazlar"* cümlesinin beyan ettiği hususdur. Bu hususta şu iki izah yapılabilir:

a) "Onlar, Kur'an'da ve Resûl'ün sünnetinde haram kılınan şeyleri haram tanımazlar."

b) **Ebu Ravk,** buna "Onlar, **Tevrat** ve **İncil**'de olanı bilmezler; aksine onlar, o **Tevrat** ve **İncil**'i tahrif ederek, pek çok hükmü kendiliklerinden ortaya koyarlar" manasını vermiştir.

Dördüncü sıfat: Hak Teâlâ'nın وَلَا يَدِينُونَ دِينَ الْحَقِّ مِنَ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ *"Kendilerine kitap verilenlerden... hak dini din olarak kabul etmeyenler"* kaydının ifade ettiği hususdur. Arapçada, bir kimse bir şeyi din edindiğinde, فُلَانٌ يَدِينُ بِكَذَا فَهُوَ مُعْتَقِدُهُ "Falanca, şunu din ediniyor. O, ona itikâd ediyor" denilmektedir. Buna göre Cenâb-ı Hakk'ın, "وَلَا يَدِينُونَ دِينَ الْحَقِّ" buyruğu, "Onlar, gerçek din olan İslâm dininin, doğruluğuna inanmazlar" anlamındadır.

Cenâb-ı Hak, bu dört sıfatı zikredince, مِنَ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ *"Kendilerine kitap verilenlerden.."* buyurmuş, böylece de bununla, bu dört sıfatla muttasıf olanların Ehl-i kitaptan olan kimseler olduğunu beyan buyurmuştur. Cenâb-ı Hakk'ın bundan da maksadı, Ehl-i kitabı, hüküm bakımından müşriklerden ayırmaktır. Çünkü müşrikler hakkında vacip olan, ya onlarla savaşılması ya da onların Müslüman olmasıdır. Halbuki Ehl-i kitap için gerekli olan ise, ya onlarla savaşmak, ya onların Müslüman olması, yahut da cizye vermeleridir.

Daha sonra Cenâb-ı Hak حَتَّى يُعْطُوا الْجِزْيَةَ عَنْ يَدٍ وَهُمْ صَاغِرُونَ *"Hakîr olarak kendi elleriyle cizye verinceye kadar"* buyurmuştur. Bu ifadeyle ilgili birkaç mesele vardır:

***BİRİNCİ MESELE:* Cizyenin Mahiyeti**

Vâhidî şöyle demektedir. "Cizye, antlaşma yapan kimsenin, antlaşmasına göre verdiği şeydir. Bu kelime, kişi, üzerinde olan borcu ödediğinde söylenilen "جَزَى - يَجْزِى دَيْنَهُ" ifadesinden olmak üzere, "fi'le" kalıbında bir kelimedir.

Âlimler, "عَنْ يَدٍ" tabirinin ne manaya geldiği hususunda ihtilaf etmişlerdir. **Keşşâf sahibi** şöyle der: "Bu ifadeyle, ya verenin veya alanın eli kastedilmiştir. Binâenaleyh, şâyet bununla, veren kimsenin eli kastedilmişse, bu hususta şu iki izah yapılabilir:

a) Bununla, veren, vermekten kaçınmayan el murat edilmiştir. Zira, itaat edip inkıyâd edenin hilâfına, direten ve imtina eden kimse, elini vermez.. İşte bundan dolayı bir kimse itâat edip inkıyâd ettiğinde, أَعْطَى يَدَهُ "elini verdi" denilir. Arapların, نَزَعَ يَدَهُ عَنِ الطَّاعَةِ "elini, tâatten çekip çıkardı" şeklindeki sözlerine baksana.. Bu tıpkı, خَلَعَ رِبْقَةَ الطَّاعَةِ مِنْ عُنُقِهِ "Tâat yularını boynundan çıkardı" denilmesi gibidir..

b) Bununla, "Onlar bu cizyeyi, nakden, hemen, peşin olarak; bir başkasının eliyle göndermeksizin; aksine verenin eliyle alanın eli arasına bir

vasıta girmeksizin verinceye kadar" manası murat edilmiştir. Ama bu tabirle alanın eli kastedilirse, bu hususta da şu iki izah yapılabilir:

1) Bununla, "Onlar, Müslümanların onlar üzerinde olan hakimiyetleri sebebiyle cizyeyi verinceye kadar" manası murat edilmiştir. Bu, tıpkı senin اَلْيَدُ فِي هٰذَا لِفُلَانٍ "Bu işteki el (hakimiyet), falancaya aittir" demen gibidir.

2) "Onlara yapılan bir lütuftan dolayı, cizyeyi verinceye kadar" manasının kastedilmesi. Zira, onlardan cizyeyi kabul edip onların hayatlarını bağışlamak, onlar üzerinde büyük bir nimet olmuştur. "وَهُمْ صَاغِرُونَ" tabiri "Cizye, onlardan, onlar bir zillet durumunda olarak alınır" demektir.. Zilletin oluşma şekli şöyledir: Cizyeyi veren kimsenin bizzat kendisinin o cizyeyi, binitsiz olarak yaya getirmesi, onu ayakta olarak teslim etmesi; teslim alanın da oturmuş olması ve onun çevresinden tutularak, ona, cizyeyi her ne kadar ödemiş olsa dahi, "cizyeyi öde" denilmesi ve ensesine (mızrak v.b) şeylerin dipçiğiyle vurulması. İşte, hor ve hakîrliğin manası budur. Bu âyetteki hor ve hakirlikten maksadın, bizzat cizyeyi vermek olduğu da söylenmiştir. Fukahâ'nın zillet ve hor hakîrlikle ilgili, fıkıh kitaplarında zikredilmiş pek çok hükümleri vardır..

***İKİNCİ MESELE:* Âyet-i Kerimeden Çıkanları Bazı Hükümler**

Bu, bu âyetteki hükümlere dairdir.

Zimmî-Müslim Arasında Kısas Câri Olur mu?

Birinci hüküm: Müslümanın, zimmîye karşı (kısasen) öldürülmeyeceğine dair bu âyetle istidlâl edilmiştir. Bunun izahı şudur: Cenâb-ı Hakk'ın, *"Allah'a... inanmayan... kimselerle savaşın"* emri, onlarla savaşılmasının, onların öldürülmesinin farz olmasını gerektirir. Bu da, onların öldürülmelerinin mubah olmasını ve onların öldürülmesi sebebiyle kısasın farz olmamasını iktizâ eder. Binâenaleyh, Cenâb-ı Hak, *"Hakir olarak, kendi elleriyle cizye verecekleri zamana kadar"* buyurunca, biz, bu hükümlerin tamamının cizye verildiği esnada sona erdiğini anlamış oluruz.. Bu, hükümlerin tamamının sona ermesinde, o hükümlerden birisinin kaldırılmış olması yeterlidir. Binâenaleyh, onların öldürülmeleri ve kanlarının mubah olmalarının farziyyeti sona erince, o hükümlerin toplamı da sona ermiş olur. Bu sebeple, toplamın kalkmasından, toplamın bütün unsur ve cüzlerinin kalkmasına ihtiyâç kalmaz.

Bu sabit olunca biz diyoruz ki, Cenâb-ı Hakk'ın, *"Ehl-i kitaptan şöyle şöyle olanları öldürün, onlarla savaşın"* ifadesi, onların öldürülmeleri sebebiyle kısasın farz olmadığına delâlet eder. Hak Teâlâ'nın, *"cizye verecekleri zamana.."* ifadesi, bu hükmün kalkmasını gerektirmez. Zira, bu toplam hükümlerin kalkmasında, o hükümlerin cüzlerinden birisinin sona ermesi yeterlidir. Bu da, onların öldürülmelerini farz kılan hükmün sona ermesidir. Bu sebeple, cizyenin ödenmesinden sonra da, kısasın farz olmaması meselesinin, olduğu gibi (farz olmama üzere) kalması gerekir.

Kâfirlerin Nevileri

İkinci hüküm: Kâfirler iki gruptur.

a) Putlara ve güzel gördükleri her şeye tapanlar.. Bunlar, kendilerinden cizye alınmak suretiyle dinleri üzere kalamazlar. Bunların, "Lâ ilâhe illallah!" demedikçe öldürülmeleri gerekir.

b) Ehl-i kitap. Bunlar, Yahudi, Hıristiyan, Sâmirîler ve Sâbiîlerdir. Ehl-i kitap arasında bulunan bu son iki fırkanın yolları da tıpkı bizim içimizdeki bit'at ehlinin yolu gibidir.

Mecusîler de, Ehl-i kitap kabilindendir. Zira, Hz. Peygamber (s.a.s) سُنُّوا بِهِمْ سُنَّةَ اَهْلِ الْكِتَابِ *"Onlara, Ehl-i kitap muamelesi yapınız..."*[43] buyurmuştur. Hz. Peygamber (s.a.s)'in, Hicr Mecusilerinden cizye aldığı da rivâyet edilmiştir. Binâenaleyh cizye verinceye veya Müslümanlarla cizye vermek üzere anlaşıncaya kadar Mecusilerle savaş yapılması gerekir. Biz, sadece Ehl-i kitaptan cizye alınacağını söyledik; zira Cenâb-ı Hak, *"Allah'a ve âhiret gününe inanmayan, Allah'ın ve Peygamberi'nin haram ettiği şeyleri haram tanımayan, hak dinini din olarak kabul etmeyen... kimselerle savaşın..."* âyetinde bahsedilen dört sıfatı zikredince, onları, *"kendilerine kitap verilenlerden..."* İfadesi, Ehl-i kitaptan olmakla kayıtlamıştır. Binâenaleyh, bu hükmü başkasına da teşmil etmek, bu açık ve zahir olan kayıtlamanın ilgâ edilmesini gerektirir ki, bu caiz olmaz.

Cizyenin Miktarı

Üçüncü hüküm, cizyenin miktarı hakkındadır. **Enes** şöyle demektedir: "Allah'ın Resûlü (s.a.s), her âkil baliğ olan kimsenin cizyesini bir dinar olarak belirledi. **Hz. Ömer** de, zimmîlerden fakir olanların cizyesini

43 **Muvattâ**, Zekat, 42 (1/207).

on iki dirhem; orta halli olanlarınkini yirmi dört; zengin olanlarınkini de kırk sekiz dirhem olarak belirledi.."

Âlimlerimiz şöyle demektedirler: Cizyenin en az miktarı bir dinardır; karşılıklı rıza olmadığı müddetçe, bu bir dinardan fazla olamaz. Binâenaleyh onlar, razı olur ve fazla ödemeyi kabul ederlerse, cizye olarak, orta hallilerine iki dinâr, zenginlerine de dört dinarlık cizye tespit ederiz. Bizim bahsettiğimiz bu görüşün delili şudur: Aslolan, mükellefin malının (rızasının dışında) alınmamasıdır. Ancak ne var ki Cenâb-ı Hakk'ın, *"Cizye verecekleri zamana kadar"* kaydı, herhangi bir miktarın alınmasına delâlet eder. Binâenaleyh, bizim söylemiş olduğumuz bu miktar, en az miktardır. Bu sebeple, onu almak caizdir. Cizye lafzı, bundan fazlasına delâlet etmez. Öyleyse, bu miktardan fazlası hususunda aslolan, onun haram oluşudur. Bu sebeple de onun, haram oluş üzere terk edilmesi gerekir.

Dördüncü hüküm: Ebu Hanîfe (r.h)'ye göre cizye, senenin başında; **Şafiî** (r.h)'ye göreyse senenin sonunda alınır.

Beşinci hüküm: Hz. Peygamber'in لَيْسَ عَلَى الْمُسْلِمِ جِزْيَةٌ *"Müslümana cizye yoktur."*[44] hadisinden dolayı, **Ebu Hanife** (r.h)'ye göre cizye, Müslüman olma ve ölüm halinde sâkıt olur. **Şafiî**'ye göreyse (yükümlü olduğu sene başlamışsa) o senenin cizyesi ile mükellef olur.

Altıncı hüküm: Ehl-i kitap, hak şeriat olan **Tevrat** ve **İncil** ahkâmı üzere yaşayıp ölen cedleri hürmetine, cizye vermek suretiyle, bâtıl dinleri üzere İslâmca serbest bırakılmışlardır. Âlimlerimiz şöyle demektedir: Hem biz onlara bir imkân tanıdık. Böylece, belki onlar düşünürler de, Hz. Muhammed (s.a.s)'in doğruluğunu ve peygamberliğini anlarlar. İşte bundan dolayı onlara zaman tanınmıştır. Allah en iyisini bilendir. Burada geriye, şu iki soru kalmıştır:

Hıristiyanlarla İlgili İki Soru ve Cevabı

Birinci soru: İbnu'r-Râvendî, Kur'an'ı ta'n ederek şöyle derdi: "Allahu Teâlâ, Hıristiyanların küfrünün çok büyük olduğu hususunda, *"Onlar, Rahman hakkında bir evlat iddia ettiler diye, iftiradan dolayı nerdeyse gökler parçalanacak, yer yarılacak, dağlar dağılıp çökecektir. Halbuki o Rahman'ın bir evlat edinmesi olacak iş değildir"* (Meryem, 90-92) buyurmuş, ve onların bu iddialarının, böyle bir raddeye vardığını beyan etmiştir. Sonra da,

44 **Tirmizî**, Zekat, 11 (3/27); **Müsned**, 1/223, 285.

onlardan tek bir dinar alınınca, onları o dinleri üzere bırakmış ve onları dinlerinden men etmemiştir."

Cevap: Cizye alınmasının maksadı, Hıristiyanı inkârı üzere bırakmak değildir. Aksine bundan maksat, bu müddet içinde İslâm'ın güzelliklerine ve O'nun delillerinin kuvvetine vâkıf olması, böylece de küfürden imana geçmesi ümidiyle hayat hakkı verilip ona mühlet tanınmasıdır.

İkinci soru: Kanın muhafazası için, cizye vermek yeterli midir, değil midir?

Cevap: Cizye vermesi yanında, o kimseye, küfründen dolayı, zillet ve hor-hakîrliğin de mutlaka tattırılması gerekir. Bunun sebebi şudur: İnsanın tabiatı, zillet ve hor-hakirliği üstlenmekten kaçınır. Kâfir, İslâm'ın izzet ve şerefini müşahede edip, onun gerçekliğinin delillerini dinleyip, küfürdeki zillet ve aşağılığı da gördüğü halde, ona bir zaman tanınırsa, görünen odur ki, bu durum onu, İslâm'a geçmeye sevk eder. İşte, cizyenin meşrû kılınmasının maksadı budur.

وَقَالَتِ الْيَهُودُ عُزَيْرٌ ابْنُ اللَّهِ وَقَالَتِ النَّصَارَى الْمَسِيحُ ابْنُ اللَّهِ ذَٰلِكَ قَوْلُهُمْ بِأَفْوَاهِهِمْ يُضَاهِئُونَ قَوْلَ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْ قَبْلُ قَاتَلَهُمُ اللَّهُ أَنَّىٰ يُؤْفَكُونَ ﴿٣٠﴾

"Yahudiler: 'Uzeyr Allah'ın oğludur', Hıristiyanlar da: 'Mesîh, Allah'ın oğludur' dediler. Bu, onların ağızlarında geveledikleri sözleridir ki, (bununla güya) daha evvel küfredenlerin sözlerini taklit ediyorlar. Hay Allah kahredesi adamlar! Nasıl da haktan döndürülüyorlar!"
(Tevbe, 30).

Bu âyetle ilgili birkaç mesele vardır:

***BİRİNCİ MESELE:* Hıristiyanlıktaki Şirkin Mahiyeti Hakkında**

Bil ki Allahu Teâlâ, önceki âyette, Yahudi ve Hıristiyanların, kendisine iman etmediklerini belirtince, bu âyette de bunun sebebini beyan etmiştir. Zira Cenâb-ı Hak, onların, Allah'a bir oğul nisbet ettiklerini nakletmiştir. Binâenaleyh, kim ilâh hakkında böyle bir şeyi tecvîz ederse, o gerçekte ilâhı inkâr etmiş demektir. Yine Cenâb-ı Hak, her ne kadar şirki söyleme yolları farklı ise de, onların müşrikler gibi olduklarını beyan etmiştir.

Çünkü, puta tapanlarla, **Mesih**'e veya başkasına tapanlar arasında bir fark yoktur. Zira şirk, insanın, Allah'ın yanında başka ma'bûd veya ma'bûdlar edinmesi demektir. Binâenaleyh, böyle bir şey tahakkuk edince, şirk de sabit olur. Hatta biz iyi düşünürsek, puta tapanların küfrünün, Hıristiyanların küfründen daha hafif olduğunu anlarız. Çünkü puta tapan, "Bu put, âlemin yaratıcısı ve âlemin ilâhıdır" demiyor, aksine onu, Allah'a ibadetine vasıta yapıyor. Ama Hıristiyanlara gelince, onlar Allah hakkında hulûl ve ittihâdı kabul ediyorlar ki, bu, son derece çirkin bir küfürdür. Böylece, hulûle inananlarla diğer müşrikler arasında bir farkın bulunmadığı sabit olmuş olur.. Cenâb-ı Hak, cizyenin kabulünü, sadece onlara tahsis etmiştir. Zira onlar zâhirde, kendilerini **Hz. Musa** ve **İsa**'ya mensup saymışlar ve kendilerinin, **Tevrat** ve **İncil**'le amel ettiklerini iddia etmişlerdir. İşte bu büyük iki peygamber, ve o iki zatın kitapları ve hak din üzere yaşayıp ölmüş olan cedleri hürmetine, Allah onlardan cizyenin kabul edilmesi hükmünü vermiştir. Aksi halde gerçekten, onlarla müşrikler arasında bir fark bulunmamaktadır.

İKİNCİ MESELE: **Yahudilerin Hz. Uzeyr Hakkındaki İddiaları**

Cenâb-ı Hakk'ın, وَقَالَتِ الْيَهُودُ عُزَيْرٌ ابْنُ اللهِ *"Yahudiler, 'Uzeyr Allah'ın oğludur' dediler"* buyruğu ile ilgili şu görüşler bulunmaktadır:

1) **Ubeyd İbn Umeyr** şöyle demektedir: "Bu sözü, ismi **Fenhâs İbn Azûra** olan bir tek Yahudî söylemiştir."

2) **Said İbn Cübeyr** ve **İkrime**'nin rivâyetine göre de **İbn Abbas** da şöyle demiştir: "Bir grup Yahudi Hz. Peygamber'e geldiler. Bunlar **Sellam İbn Müşkim, Nu'man İbn Evfâ** ve **Mâlik İbn es-Sayf** idi. Onlar şöyle dediler: "Sen, kıblemizi terk ettiğin ve **Uzeyr**'in Allah'ın oğlu olduğunu kabul etmediğin sürece, sana nasıl ittiba ederiz?.." İşte bunun üzerine bu âyet-i kerime nazil oldu.." Bu iki görüşe göre de bu mezhebi, itikadı benimseyenler, Yahudilerin bazısıdır.. Ancak ne var ki Cenâb-ı Hak, cemâat ismini müfret, tek kimse hakkında kullanma hususunda Arapçada câri üslûba binâen, bu sözü (bu kimselere değil de) bütün Yahudilere izafe etmiştir. Nitekim Arapçada, belki de ömründe sadece bir ata binmiş olan birisi hakkında فُلَانٌ يَرْكَبُ الْخُيُولَ "Falanca, atlara biniyor"; yine, belki de tek bir sultanla bir mecliste oturmuş birisi hakkında: فُلَانٌ يُجَالِسُ السَّلَاطِينَ "Falanca, sultanlarla oturup kalkar" denilmektedir.

3) Belki de bu itikat, onlar arasında yaygındı; sonradan kesintiye uğradı. İşte Allahu Teâlâ onların daha önce yaygın olan bu itikadını nakletti. Yahudilerin bunu inkâr etmelerine itibar edilmez. Çünkü Allah'ın onlardan naklettiği bu şey, daha doğrudur.

Onların bu sözü söylemelerinin sebebi, **İbn Abbas** (r.a)'ın rivâyet ettiği şu hususdur: "Yahudiler **Tevrat**'a aldırmadılar ve hak olmayan şeylere göre amel ettiler. Bunun üzerine Allahu Teâlâ da onlara **Tevrat**'ı unutturdu ve onu, onların hafızalarından sildi. Bu sebeple **Hz. Uzeyir,** Allah'a çok yalvarıp yakardı da, **Tevrat** onun kalbine ve hafızasına yeniden döndü. O, bununla kavmini inzâr etmeye başladı. Yahudiler **Uzeyr**'i denediler ve onun samimi ve emin olduğunu gördüler. Bunun üzerine; "Bu iş, ancak Allah'ın oğlu olduğu için **Uzeyir**'e müyesser oldu" dediler.

Kelbî şöyle demiştir: "**Buhtunnasr,** bütün Yahudi âlimlerini öldürdü. Yahudilerin içinde **Tevrat**'ı bilen hiç kimse kalmadı."

Süddî'de şöyle demiştir: "Onları öldüren Amelikalılardır. Bu yüzden onların içinde **Tevrat**'ı bilen hiç kimse kalmadı." İşte bu konuda söylenenlerin tamamı budur.[45]

Hıristiyanların Hz. İsa'yı Tanrılaştırmaları

Cenâb-ı Hakk'ın, Hıristiyanların, "**Mesih (İsa)** Allah'ın oğludur" dediklerini nakletmesine gelince, bu açıktır. Fakat bu hususta şu şekilde bir problem vardır: Biz, **Hz. İsa** (a.s)'nın ve ashabının, insanları "Baba-Oğul" inancına davet etmekten berî (uzak) olduklarına kesin olarak inanıyoruz. Çünkü bu, küfür çeşitlerinin en fahişidir. Binâenaleyh böyle bir şey, peygamberlerin büyüklerinden olan birisine nasıl uygun düşer? Durum böylece olunca, Hıristiyanlardan **Hz. İsa**'yı sevenlerin tamamının, bu küfür üzerinde mutabakat sağlamış olmaları nasıl düşünülebilir? Bu yanlış inancı kim îcat etmiştir ve o, nasıl olmuş da bunu **Hz. İsa**'ya mâl edebilmiştir?

İşte bu probleme cevap olarak müfessirler şöyle demişlerdir: **Hz. İsa** (a.s)'nın göğe kaldırılmasından sonra da, **Hz. İsa**'ya tabi olanlar hak üzere idiler. Derken Hıristiyanlarla Yahudiler arasında bir savaş oldu. Yahudilerin içerisinde, **Pavlos** denilen cesur birisi vardı. Bu, **Hz. İsa**'nın taraftarlarının bir çoğunu öldürdü. Sonra da Yahudilere dönerek, "Eğer hak **İsa** ile ise biz kâfir olduk. Varacağımız yer, cehennemdir. Eğer onlar cennete, biz

45 Yahudilerden bu fırkanın **Hz. Uzeyr** hakkındaki bu iddiaları konusunda, daha başka deliller için bkz: S. Yıldırım, Kur'an'da Ulûhiyyet, s. 358-361.

cehenneme girersek mahvolduk gitti! Dolayısıyla ben bir çare düşündüm: Hile kurup onları saptıracağım" dedi.

Atını eyerledi ve yaptığı şeylerden ötürü zahiren (münafıkça) pişmanmış gibi göründü ve pişmanlığını belirtmek için başına topraklar atmaya başladı: "Bana gökten, "Sen Hıristiyan olmadığın müddetçe tevben (pişmanlığın) kabul değil" diye ses geldi. Ben tevbe ettim" dedi. Bunun üzerine Hıristiyanlar onu kiliseye aldılar ve o orada hiç çıkmadan bir yıl kalarak, **İncil**'i öğrendi. Böylece Hıristiyanlar ona inandılar ve onu sevdiler. O, daha sonra **Beyt-i Makdis**'e gitti ve yerine **Nastûr** isminde bir adamı bıraktı. **Nastûr**'a, **İsa, Meryem** ve **İlah**'ın üç (esas) olduğunu öğretti. Oradan da Rum diyarına gitti. Oradaki Hıristiyanlara da, **"Lâhût"** ile **"Nâsût**'u öğreterek, **"Hz. İsa,** ne insandır, ne cisimdir; o bir ilâhtır" dedi. Adı **Ya'kub** olan bir adama da bunu öğretti. Sonra adı **"Melk"** olan birisini çağırdı ve ona "ilâh zâil olmaz. **İsa** da zâil olmadı (ölmedi)" dedi. Sonra bu üç adamı birden davet ederek, "Her biriniz benim halifemsiniz. İnsanları (her biriniz) kendi **İncil**'ine çağırsın. Andolsun ki **Hz. İsa**'yı rüyamda gördüm. O, benden râzı idi. Ben yarın kendimi, **Hz. İsa**'nın rızası için keseceğim" dedi ve mezbahaya girerek kendisini öldürdü. Sonra bu üç kişiden her biri, insanları kendi görüş ve mezhebine davet etti. İşte Hıristiyanlar içine bu küfrün girişinin yerleşmesinin sebebi budur.

Bu, **Vâhidî** (r.h)'nin naklettiği bir husustur. Bana göre doğruya en yakın olan şöyle demektir: "Belki de tıpkı "halil" (sevgili, dost) kelimesinin, **Hz. İbrahim** (a.s) için bir şeref payesi olarak kullanılması gibi, "İbn" (oğul) kelimesi de, **Hz. İsa** (a.s) hakkında, **İncil**'de bu manada (yani bir şeref ve mevki ifade etmek için) yer almıştır. Sonra da Hıristiyanlar, Yahudilere olan düşmanlıklarından ve iki tarafın da diğer taraf hakkında aşırı taşkınlık ve aleyhtarlığından dolayı, Hıristiyanlar ileri giderek bu "ibn" (oğul) kelimesini, zahirî olarak "gerçek oğul" manasında tefsir ettiler. Cahiller de buna inandılar ve böylece bu yanlış inanç, Hz. İsa'nın dinine tabî olanlar arasında yayıldı. İşin gerçeğini en iyi Allah bilir.

ÜÇÜNCÜ MESELE: **Âyette Kıraat Farklılığı**

Âsım, Kisâî ve **Ebu Amr**'ın râvîsi **Abdulvâris**, kelimeyi, tenvinli olarak "عُزَيْرٌ" şeklinde; diğer kıraat imamları ise, tenvinsiz olarak "عُزَيْرُ" şeklinde okumuşlardır. **Zeccâc**, dil bakımından daha fasit şeklin, tenvinli okunuş olduğunu söylemiştir. Buna göre, **Uzeyr** kelimesi mübteda, "اِبْنُ اللهِ" kısmı

onun haberidir. Bu durumda normal olarak, bunun tenvinli olması gerekir. "Uzeyir", ister Arapça, isterse a'cemî (Arapçadan başka bir lisandan) olsun, "munsarıf"tır. Munsarıf oluşunun sebebi, şu iki şeydir:

a) O, ism-i tasğîr sîgasındadır. Dolayısıyla, **"Hûd"** ve **"Lût"** kelimeleri gibi, a'cemî olsa da munsarıftır (tenvin ve cer kabul eder).

b) Bu, ism-i tasğîr sîgasındadır. Halbuki a'cemî isimler, ism-i tasğîr olmazlar. (Binâenaleyh onun Arapça olması gerekir.)

Tenvinsiz kıraatin izahı da şöyledir:

a) Bu kelime, a'cemî ve marifedir. Binâenaleyh bunun munsarıf olmaması gerekir.

b) Âyetteki "ibn" (oğul) kelimesi sıfattır. Mübtedanın haberi ise mahzûftur. Buna göre kelamın takdiri, [مَعْبُودُنَا] عُزَيْرٌ ابْنُ اللهِ "Allah'ın oğlu Uzeyir, bizim ma'budumuzdur" şeklindedir. **Abdulkahir el-Cürcânî** bu izahı, **"Delâilü'l-İ'câz"** isimli kitabında tenkit eder ve şöyle der: "İsim, bir sıfat ile tavsif edilir, sonra da, onun için bir haber getirilirse, bu durumda, ismi tekzip eden (yalanlayan), haberi tenkit etmiş, sıfatı ise kabul etmiş olur. Binâenaleyh bunu inkardan maksat, şâyet onların, "Allah'ın oğlu olan **Uzeyir**, bizim ma'budumuzdur" sözü ise, o zaman bu, sadece **Uzeyir**'in onların ma'budu oluşunu inkâr olup, **Uzeyir**'in Allah'ın oğlu olduğunu kabul etme manasına gelir. Halbuki bunun da bir küfür olduğu malumdur." Bana göre bu tenkit, zayıftır. Çünkü **Cürcânî**'nin, herhangi bir insanın, herhangi bir şeyle mevsûf olan birisinden haber vermesi ve bu haberi de birisinin kabul etmemesi halinde, o kabul etmeyişin haber ile ilgili olacağı şeklindeki görüşü doğrudur. Ama "Bu, o vasfı kabul etmektir" şeklindeki görüşü kabul edilemez. Çünkü o insanın bu haberi, tekzip etmesinden, onun dışındaki kimselerin bunu tekzip etmeyip, doğrulayacaklarına bir delil gerekmez. Bu, "hitap delili"ne mebni bir husustur. Hitap delili ise, bilhassa bu gibi yerlerde zayıftır.

c) **Ferrâ, "Uzeyr"** kelimesindeki tenvin, (aslında) sâkin nûn harfidir. "İbnullah" ifadesindeki "bâ" harfi de sakindir. Binâenaleyh burada iki sakin harf yan yana gelmiştir. İşte bundan ötürü telaffuzu hafifletmek için, tenvinin nun'u hazfedilmiştir" demiş ve şu beyti nakletmiştir:

فَأَلْفَيْتُهُ غَيْرَ مُسْتَعْتِبٍ وَلَا ذَاكِرَ اللهِ إِلَّا قَلِيلًا

"Onu pek de öyle tevbekâr ve Allah'ı zikreden biri bulmadım."

Bil ki Allahu Teâlâ onların bu durumunu nakledince, ذٰلِكَ قَوْلُهُمْ بِأَفْوَاهِهِمْ *"Bu, onların ağızlarında geveledikleri sözleridir..."* buyurur. Birisi şöyle diyebilir: "Her söz ancak ağızdan çıkar. Öyleyse onların sözlerinin, böyle nitelenmesinin hikmeti nedir?" Buna birkaç şekilde cevap verilebilir:

a) Bununla, "Bu, hiçbir aklî delile dayanmayan bir sözdür" manası kastedilmiştir. Binâenaleyh bu, hiçbir gerçekliği olmayıp, sadece onların ağızlarından çıkmış bir lafızdır" demektir. Velhasıl onlar, dilleriyle bir söz söylediler, ama bu sözün akıl yanında hiçbir değeri yoktur. Çünkü ihtiyaçtan, şehvetten, zevciyet hayatından, parçaları bulunmaktan münezzeh olduğu halde Allahu Teâlâ'nın bir çocuğu bulunduğunu söylemek, akıl yanında hiçbir değeri olmayan, bâtıl bir sözdür. Bunun bir benzeri de, *"(Onlar) ağızlarıyla kalplerinde olmayanı söylüyorlardı"* (Al-i İmran, 167) âyetinde ifade edilen hususdur.

b) İnsan, Bazen bir mezhebi, ya kinayeli olarak, yahut da remiz ve tariz yoluyla tercih ettiğini gösterir. Ama bunu açıkça belirtip, dili ile söyleyince, bu, o insanın o mezhebi tercih ettiğini, ona taraftar olduğunu en açık bir şekilde göstermiş olur. Dolayısıyla bu âyetten maksat, onların, bu inançlarını açıkça ifade edip, onu asla gizlemediklerini belirtmektir.

c) Bundan maksat, onların halkı, bu inanca davet etmeleridir. Bundan dolayı bu söz, onların ağızlarına iyice yerleşir. Bundan murat, onların, halkı kendi inançlarına davet etmede ileri gitmiş olmalarıdır.

Daha Önceki Kâfirleri Taklit Etmeleri

Daha sonra Cenâb-ı Hak يُضَاهِؤُنَ قَوْلَ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْ قَبْلُ *"Onlar bununla, güya daha evvel küfredenlerin sözlerini taklit ediyorlar"* buyurmuştur. Bu ifade ile ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Bu ifadenin tefsiri hususunda şu izahlar yapılmıştır:

a) Bununla, "Yahudi ve Hıristiyanların bu sözü, müşriklerin, 'melekler Allah'ın kızlarıdır' şeklindeki sözlerine benzer" manası kastedilmiştir.

b) Buradaki "Onlar" zamiri, Hıristiyanlara aittir. Yani, "Hıristiyanların **"Mesih (İsa),** Allah'ın oğludur" şeklindeki sözleri, Yahudilerin **"Uzeyir,** Allah'ın oğludur" şeklindeki sözlerine benzer" demektir. Çünkü Yahudiler, Hıristiyanlardan daha öncedir.

c) Hıristiyanların bu sözü, kendilerinden önce geçip gitmiş olan (atalarının) sözüne benzer, yani bu eski bir küfür olup, yeni icat edilmiş değildir.

İKİNCİ MESELE

"Müdâhat", "benzemek" demektir. **Ferrâ** şöyle demiştir: "Arapçada bu fiil ضَاهَيْتُهُ - ضَهْيًا - مُضَاهَاةً (Ona benzedim) şeklindedir." Bu fiil hakkında dilcilerin çoğunun görüşü budur. **Şemîr** bu fiilin, "uymak, tâbi olmak" manasına geldiğini, nitekim Arapçada, "Falanca, falancaya tâbi oluyor" manasında "فُلَانٌ يُضَاهِي فُلَانًا" denildiğini söylemiştir.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Âsım, bu fiili hemzeli olarak ve hâ harfinin kesresi ile, يُضَاهِؤُنَ (yudâhiûne); diğer kıraat imamları ise, hemzesiz olarak ve hâ'nın zammesi ile, "yudahûne" şeklinde okumuşlardır. Bu fiil tıpkı, "اَرْجَيْتُ" ve اَرْجَأْتُ (geri bıraktı, tehir etti) fiili gibi, hem "ضَاهَيْتُهُ" şeklinde, hem de "ضَاهَأْتُهُ" şeklinde kullanılmaktadır. **Ahmed b. Yahya:** "Bunu hemzeli okuma hususunda, hiç kimse Asım'a tabi olmamıştır. (Yani sadece o, bunu hemzeli okumuştur)" demiştir.

Cenâb-ı Allah daha sonra, قَاتَلَهُمُ اللّٰهُ اَنّٰى يُؤْفَكُونَ *"Hay Allah kahredesice adamlar, nasıl da haktan döndürülüyorlar"* buyurmuştur. Bu, "Onlar, sözleri son derece bozuk olduğu için, şaşılarak kendilerine böyle söylenilmesine çok müstahaktırlar" demektir. Nitekim Arapçada, اَلْقَوْمُ رَكِبُوا سَبُعًا قَاتَلَهُمُ اللّٰهُ مَا اَعْجَبَ فِعْلَهُمْ "Bu millete bakın! Yırtıcı hayvanlara biniyorlar. Hay Allah kahredesiceler! Ne acaip iş yapıyorlar!" denilir.

يُؤْفَكُونَ "döndürülüyorlar" demektir. Bunun mastarı olan "ifk", dönmek manasınadır. Nitekim, اَفَكَ الرَّجُلُ عَنِ الْخَيْرِ "Adam hayırdan döndü, vazgeçti" denilir. Yine "hayırdan dönmüş adam" manasında, "رَجُلٌ مَؤْفُوكٌ" denilir. Buna göre âyetteki "اَنّٰى يُؤْفَكُونَ" tabiri, "deliller apaçık olduğu halde, onlar nasıl da haktan dönüp sapıtıyor ve Allah'a çocuk isnat ediyorlar, hayret!.." demektir. Âyette bulunan bu "şaşma" manası, insanlar açısındandır. Yoksa Allahu Teâlâ, hiçbir şeye şaşıp hayret etmez. Âyetteki bu üslûp, Arapların hitap üsluplarına göre getirilmiştir. Allahu Teâlâ onların hakkı bırakıp bâtılda ısrar edişleri karşısında, Hz. Peygamber'i hayret etmeye davet etmiştir.

اِتَّخَذُوٓا اَحْبَارَهُمْ وَرُهْبَانَهُمْ اَرْبَابًا مِنْ دُونِ اللّٰهِ وَالْمَسِيحَ ابْنَ مَرْيَمَ ۚ وَمَآ اُمِرُوٓا اِلَّا لِيَعْبُدُوٓا اِلٰهًا وَاحِدًا ۚ لَآ اِلٰهَ اِلَّا هُوَ ۚ سُبْحَانَهُ عَمَّا يُشْرِكُونَ ﴿٣١﴾

"Onlar, Allah'ı bırakıp hahamlarını, rahiplerini ve Meryem oğlu Mesih'i rabler edindiler. Halbuki o (tanrı edindikleri) de ancak, bir olan Allah'a ibadet etmekle emrolunmuşlardı. O'ndan başka hiçbir tanrı yoktur. O, bunların şirk koştukları her şeyden münezzehtir" (Tevbe, 31).

Bil ki Allahu Teâlâ, *"Onlar, Allah'ı bırakıp, bilginlerini, rahiplerini ve Meryem oğlu Mesih'i tanrı edindiler"* buyurarak, Yahudi ve Hıristiyanların bir çeşit şirk içinde olduklarını göstermiştir. Bu âyetle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE: **Ahbar ve Ruhban Kelimelerinin İzahı**

Ebu Ubeyde: "**Ahbar,** fakihler (din âlimleri) demektir" demiştir. Âlimler, bu kelimenin müfredinin ne olduğu hususunda ihtilaf etmişler; bazıları bunun "habr" lafzı olduğunu, bazıları da "hibr" lafzı olduğunu söylemişlerdir. **Esmâ'î:** "Bunun müfredinin "habr" lafzı mı, "hibr" lafzı mı olduğunu bilemiyorum" demiştir. **Ebu'l-Heysem** de, "bu kelimenin müfredinin ancak "habr" olduğunu" söylemiş ve kesreli olanı kabul etmemiştir. **Leys** ve **İbnu's-Sikkît** ise: "Aslı Ehl-i kitap olan, zimmî veya Müslüman her âlime "hibr" veya "habr" denilir" demişlerdir. Me'ânî âlimleri, "hibr", sanatıyla manaları süsleyen ve onları çok güzel izah eden âlimdir" demişlerdir.

"Râhib", kalbinde korku ve haşyet yerleşmiş olan, korkunun izi yüzünde ve elbisesinde görünen kimsedir. Örfte "ahbâr", **Hz. Harun** (a.s.)'un çocuklarından itibaren Yahudi âlimleri manasına; "ruhbân" ise, manastırlarda kalan Hıristiyan âlimleri manasına kullanılmıştır.

İKİNCİ MESELE: **Tanrılaştırmanın Buradaki Manası**

Müfessirlerin çoğu şöyle demişlerdir: "Bu âyette yer alan "rabler"den maksat, o Yahudi ve Hıristiyanların, âlim ve ruhbanlarının âlemin ilâhları olduklarına inanmaları manası olmayıp, aksine o ahbar ve ruhbanlarına, her türlü emir ve yasaklarında itaat etmeleridir. Rivâyet olunduğuna göre, **Adiyy b. Hatim,** henüz Hıristiyanken bir gün Hz. Peygamber (s.a.s.)'e geldi. Hz. Peygamber o esnada Berâe (Tevbe) Sûresi'ni okuyordu. O, bu âyete gelince, **Adiyy:** "Ben Peygamber'e "Biz, onlara tapmıyoruz ki?" dedim. Bunun üzerine, Hz. Peygamber (a.s.): *"Onlar, Allah'ın helal kıldığını haram kılmıyorlar mı, bundan dolayı siz de onları haram kabul etmiyor musunuz? Yine o ruhban ve ahbar, Allah'ın haram kıldığı şeyleri helal saymıyorlar mı, böylece de sizler onları helal kabul etmiyor musunuz?"* buyurdu.

Ben de, "Evet" deyince, Hz. Peygamber (s.a.s.), *"İşte bu onlara ibadet etmek demektir"* buyurdu" demiştir.

Rebî' de şöyle der: Ben, **Ebu'l-Âliye**'ye, "İsrailoğulları arasındaki o rab edinme nasıl olmuş?" dediğimde, o şöyle dedi: "Hıristiyan ve Yahudiler çoğu kez, Allah'ın kitabında, âlimlerinin ve ruhbanlarının sözlerine muhalif sözler görüyorlardı, ama buna rağmen onların sözlerini alıyor ve Allah'ın kitabındaki hükmü kabul etmiyorlardı." Muhakkik âlimlerin ve müctehidlerin sonuncusu hocamız[46] ve üstadımız şöyle dedi: "Fakihleri taklit eden bir grup kimse müşahede edip gördüm. Onlara bazı meseleler hakkında, Kur'an'dan pek çok âyet okudum. Onların inanç ve mezhebleri bu âyetlere uymuyordu. Onlar bu âyetleri kabul etmediler ve iltifat etmediler. Bana, şaşıp kaldılar. Adeta onlar, "Selefimizden bunların aksine gelen rivâyetlere rağmen, nasıl bu âyetlerin zahirleri ile amel edilebilir?" diyorlardı. Sen, gerçekten iyice düşünürsen bu hastalığın, dünyada yaşayanların çoğunun damarlarına sirâyet etmiş olduğunu görürsün."

Eğer: "Allahu Teâlâ, o Yahudi ve Hıristiyanları, ahbar ve ruhbanlarına itaat etmelerinden dolayı, kâfir olduklarını bildirdiğine göre, fâsık (günahkâr) kimse de şeytana itaat etmiş olmaktadır. Dolayısıyla Haricîlerin dediği gibi, fâsıkın da kâfir olduğuna hükmetmek gerekmez mi?" denilirse, şöyle cevap verilir: "Fâsık (günahkâr), her ne kadar şeytanın günaha davetini kabul etmiş ise de, şeytanı gözünde büyütmemiş, aksine ona lanet etmiş ve ona değer vermemiştir. Fakat Hıristiyan ve Yahudiler, din bilginlerinin ve ruhbanlarının sözlerini kabul ediyor, onlara son derece saygı duyuyorlar. Binaenaleyh bu iki durum arasındaki fark meydana çıkmaktadır.

Tanrılaştırmanın Bir Başka Anlamı

Âyette bahsedilen, "Rab edinme" ile ilgili ikinci bir tefsir de şöyledir: Câhiller ve Haşviyye, şeyhlerine ve imamlarına (önderlerine) saygıda çok ileri gittikleri için, bâzen onların tabiatları "hulûl" ve "ittihad" inancına meyletmektedir. Bu şeyh, dünya peşinde ve dinden uzak biri ise, kendisine uyanlara, işin onların dediği ve inandığı gibi olduğu fikrini vermektedir. Ben, dinden uzak bazı düzenbaz şeyhlerin, tabi olanlara ve taraftarlarına, kendisine secde etmelerini emrettiğini ve onlara: "Sizler benim kullarımsınız" dediğini gördüm. İşte böylece o, taraftarlarına, hulûl ve ittihad fikrini telkin ettiğini, bahusus kendisine tabi olan bazı ahmaklarla

46 **Razî**'nin adını vermediği bu zatın kim olduğunu çıkaramadık. (Ç.)

baş başa kaldığında çoğu zaman uluhiyyet iddiasında bile bulunduğunu tespit ettim. Binâenaleyh bu husus, bu ümmet içerisinde bile müşahede edilip durulurken, böyle bir şeyin geçmiş ümmetlerde bulunmuş olması nasıl yadırganır?

Sözün özü şudur: Âyette bahsedilen "rab edinme"den, Yahudi ve Hıristiyanların, Allah'ın hükmüne ters olan hususlarda, din âlimlerine ve ruhbanlarına itaat etmiş olmaları manası kastedilmiş olabileceği gibi, onların küfür (inkâr) sayılabilecek çeşitli şeyleri kabul etmiş olmaları ve bu sebeple Allah'ı inkâr etmiş olmaları manası da kastedilmiş olabilir. Böylece bu, onların, Allah'ı bırakarak, din âlimlerini ve ruhbanlarını âdetâ rab edinmeleri gibi olur. Bu ifade ile, Yahudi ve Hıristiyanların ruhban ve ahbarları hakkında, (Allah'ın onlara) hulûl ettiğine ve onlarla "ittihad" ettiğine inanmış olmaları manasının kastedilmiş olması da muhtemeldir. İşte bu dört husus, ümmet-i Muhammed'de de görülmüştür ve mevcuttur.

Ancak Bir Olan Allah'a Kulluk

Allahu Teâlâ daha sonra, وَمَا أُمِرُوا إِلَّا لِيَعْبُدُوا إِلٰهًا وَاحِدًا *"Halbuki onlar, ancak bir olan Allah'a ibadet etmekle emrolunmuşlardı"* buyurur. Bu ifadenin manası açıktır. Bu hususu **Tevrat** ve **İncil** gibi diğer ilâhi kitaplar da ortaya koymaktadır.

Cenâb-ı Allah sonra da, لَا إِلٰهَ إِلَّا هُوَ سُبْحَانَهُ عَمَّا يُشْرِكُونَ *"O'ndan başka hiçbir tanrı yoktur. O, bunların şirk koştukları her şeyden münezzehtir"* buyurmuştur. Bu, "Cenab-ı Hakk'ı, emir vermede ve mükellefiyet yüklemede, secde edilme ve ibadet olunma hususunda ve sonsuz saygının ve yüceltmenin kendisine ait olması hususunda herhangi bir ortağı olmaktan, tenzih ve takdis ederiz" demektir.

يُرِيدُونَ أَنْ يُطْفِؤُا نُورَ اللهِ بِأَفْوَاهِهِمْ وَيَأْبَى اللهُ إِلَّا أَنْ يُتِمَّ نُورَهُ وَلَوْ كَرِهَ الْكَافِرُونَ ﴿٣٢﴾

"Onlar, Allah'ın nurunu ağızlarıyla (üfleyip) söndürmek isterler. Allah ise, ancak nurunu tamamlamayı ister, kâfirler hoş görmeseler de" (Tevbe, 32).

Allah Nurunu Söndürmez

Bil ki bu âyetin maksadı, Yahudi ve Hıristiyanların reislerinden sâdır olan, çirkin fiillerden üçüncü bir çeşidini göstermektir. Bu da, o ileri gelenlerin, Hz. Peygamber'in peygamberlik işini iptal ve onun şeriatinin doğru, dininin sağlam olduğunu gösteren delilleri gizlemek için çalışmalarıdır. Âyette bahsedilen "nûr"dan maksat, Hz. Muhammed (s.a.s.)'in peygamberliğinin hak ve doğru olduğunu gösteren delillerdir. Bu deliller cidden pek çoktur:

Hz. Peygamber'in Risaletinin Delilleri

1) O'nun elinde zuhur eden, güçlü ve kesin mu'cizeler... Çünkü mu'cize, o peygamberin doğruluğuna ya delalet eder, yahut etmez. Binâenaleyh eğer doğruluğuna delil olması söz konusu ise, mu'cizenin gerçekleştiği her seferinde doğruluğu kesin olarak ortaya çıkmış olur. Bu sebeple, Hz. Peygamber (s.a.s.)'in risaletinin doğru olmuş olması gerekir. Yok eğer mu'cize doğru ve sadık oluşun delili değil ise, bu, **Hz. İsa** ve **Hz. Musa**'nın nübüvvetini de zedeler.

2) Hz. Peygamber ömrünün başından sonuna hiçbir eğitim ve öğretim görmemiş, hiçbir şeyden istifade etmemiş ve herhangi bir kitap mütalaa etmemiş olduğu halde, bu yüce Kur'an, O'nun dilinden zuhur etmiştir. Şu halde bu, Hz. Muhammed (s.a.s.)'in en büyük mu'cizesidir.

3) Hz. Muhammed (s.a.s.)'in şeriatinin özü, Allah'a ta'zîm, senâ, O'nun taatlerine boyun eğme ve nefsi dünya sevgisinden çevirip, ahiret saadetlerine yöneltmektir. Akıl da, Allah'a giden yolun ancak bu şekilde olduğuna delâlet eder.

4) Hz. Peygamber (s.a.s.)'in şeriati, her türlü kusur ve noksanlıktan uzaktır. Onda, Allah'a uygun olmayan şeylerin, Allah'a izafe edilmesi söz konusu değildir. Onda, Allah'tan başkasına davet de yoktur. Hz. Peygamber (s.a.s.), büyük beldelere sahip ve hakim olmuştur. Ama bu, onun dünyayı önemsememe ve dünyaya değer vermeme huyunu değiştirmemiştir. Halbuki eğer, Hz. Peygamber (s.a.s.)'in gayesi dünya olsaydı, bu böyle kalmazdı. İşte bu durumlar, Hz. Muhammed (s.a.s.)'in sözünün doğruluğu hususunda apaçık deliller ve kesin bürhanlardır.

İşte onlar, bu delil ve bürhanları, bozuk sözleri, tutarsız şüpheleri ve türlü hile ve tuzaklarıyla, boşa çıkarmaya uğraşmışlardır. Böylece bu gayret,

âdeta güneşin nurunu üfleyerek söndürmeye çalışan kimsenin yaptığı şey gibi olmuştur. O nasıl bâtıl ve boş bir gayret ise, bu da böyledir. İşte âyetteki, *"Onlar Allah'ın nurunu ağızlarıyla üfleyip söndürmek isterler..."* tabiri ile, bu kastedilmiştir.

Allah Nurunu Tamamlamak İster

Daha sonra Allahu Teâlâ, Hz. Muhammed (s.a.s.)'e daha fazla yardım edeceğini, O'nun derece ve kemalini yücelteceğini va'dederek وَيَأْبَى اللّٰهُ اِلَّا اَنْ يُتِمَّ نُورَهُ وَلَوْ كَرِهَ الْكَافِرُونَ *"Allah ise, ancak nurunu tamamlamayı ister, kâfirler hoş görmeseler de..."* buyurmuştur.

Eğer, "Arapçada كَرِهْتُ اَوْ اَبْغَضْتُ اِلَّا زَيْدًا "**Zeyd**'in dışındaki hiçbir şeyden hoşlanmıyor veya her şeye kızıyorum" denilmesi caiz olmadığı halde, اَبَى اللّٰهُ اِلَّا كَذَا "Allah, ancak şuna karşı diretmez, yani ancak şunu ister" denilebilmiştir" denilirse, biz deriz ki: "Âyetteki يَأْبَى (diretir) lafzı, لَمْ يُرِدْ (istemez) manasındadır. Buna göre âyet, "Allah, ancak bunü ister" manasındadır. Fakat "ebâ", istememenin ileri derecesini ifade eder. Bu ise, men etmek ve imtina etmek demektir. Bunun delili, Hz. Peygamber (s.a.s.)'in وَاِنْ اَرَادُوا ظُلْمَتَا اَبَيْنَا *"Bize zulmetmek isterlerse, bunu şiddetle reddederiz"*[47] hadis-i şerifidir. Hz. Peygamber bu sözle övündü. Oysa, O'nun, zulmü kerih gördüğünden dolayı kendisini övmesi caiz değildir. Çünkü bu hem güçlü, hem de zayıf insanın söyleyebileceği bir sözdür. Yine فُلَانٌ اَبَى الضَّيْمَ "Falanca, zulme karşı diretti, onu istemedi" denilir. Bu, bizim söylediğimiz manadadır.

Cenab-ı Hak, delilleri "nûr" diye ifade etti. Çünkü nûr, doğruya götürür Deliller de, aynı şekilde dinlerdeki doğrulara götürür.

Allah Hak Dini Üstün Kılmıştır

هُوَ الَّذِىٓ اَرْسَلَ رَسُولَهُ بِالْهُدٰى وَدِينِ الْحَقِّ لِيُظْهِرَهُ عَلَى الدِّينِ كُلِّهٖ وَلَوْ كَرِهَ الْمُشْرِكُونَ ﴿٣٣﴾

"O (Allah), Resûlü'nü hidâyet ve hak din ile gönderdi ki, o dini bütün dinlere gâlib kıla... Müşrikler hoş görmeseler de" (Tevbe, 33).

47 **Buhârî**, Meğazî, 29 (5/47); **Müslim**, Cihâd, 125 (3/1431).

Bil ki Allahu Teâlâ, düşmanların, Hz. Muhammed (s.a.s.)'in peygamberliğini iptal etmeye gayret ettiklerini nakledip, kendisinin ise bu iptali istemediğini ve o Peygamber'in işini tamamlayacağını bildirince, bu tamamlamanın nasıl olacağını beyan ederek: "O *(Allah), Resûlünü hidâyet ve hak din ile gönderdi..."* buyurmuştur.

Dini Tamamlayıp Üstün Kılmanın Manası

Bil ki, peygamberlerin durumunun kemâle ermesi, ancak şu şeylerin toplamı ile olur:

a) Delil ve mu'cizelerin çokluğu, ki, bu âyette hüdâ, "hidâyet" ile ifade edilmiştir.

b) Onun getirdiği dinin herkes için doğru, uygun, hikmetli, dünya ve âhiret menfaatlerine muvafık olduğunu ortaya koyacak birtakım şeyleri ihtiva etmesi, ki bu da âyette, "hak din" ile ifade edilmiştir.

c) Onun getirdiği dinin diğer dinlere hükümran olması, onlardan üstün olması, kendisine zıt olanlara galip gelmesi ve onu inkâr edenleri delilleriyle ezmesi, ki bu da âyette *"O dini bütün dinlere galip kıla..."* ifadesi ile anlatılmıştır.

Bil ki bir şeye galip gelmek bazen delil ile, bazen çokluk ve bollukla, bazen de hükümran olup, üstün gelme ile olur. Allahu Teâlâ'nın, bütün bunları müjdelediği malumdur. Halbuki ancak mevcut olmayan, ama ileride olacak bir şeyin müjdelenmesi caizdir. Bu dinin delillerle galip (üstün) olduğu, bilinen ve kabul edilen bir husustur. O halde gereken, bu âyette bahsedilen üstünlüğü, hükümran olarak üstün gelme manasına hamletmektir.

Diğer Dinlerin Devamına Ne Dersiniz?

Buna göre şâyet, "Hak Teâlâ'nın, لِيُظْهِرَهُ عَلَى الدِّينِ كُلِّهِ *"O dini, bütün dinlere galip kılsın diye..."* ifadesi, bu dinin, bütün dinlere galip gelmesini iktizâ eder. Halbuki durum böyle değildir. Zira İslâm, Hindistan'da, Çin'de, Rum diyarında ve diğer küfür beldelerinde, diğer dinlere galip gelememiştir!" denilirse, biz de deriz ki, ulemâ buna birkaç yönden cevap vermiştir:

Birinci yön: İslâm'ın hilafına olan bütün dinlerin mensuplarını, bütün yerlerde olmasa dahi, bazı yerlerde Müslümanlar ezmiş ve onlara galip gelmişlerdir. Bu cümleden olarak, Müslümanlar mesela Yahudileri kahretmiş ve onları İslâm topraklarından çıkarmışlardır. Şam topraklarındaki Hıristiyanlara da galip gelmişler, bu Şam topraklarını Rum diyarından ve

batıdan izleyen mıntıkaları da ele geçirmişlerdir. Yine, Müslümanlar Mecusîlere, kendi mülkleri üzerinde oldukları halde galip gelmişler ve yine, Türk ve Hind topraklarına komşu olan pek çok beldede putperestlere de üstün ve galip gelmişlerdir. Diğer dinlere karşı üstünlüğü de böyle olmuştur. Böylece, Allahu Teâlâ'nin bu âyetle haber verdiği husus tahakkuk etmiş ve bizzat gerçekleşmiştir. O halde bu, gaybden bir haber verme ve böylece de, bir mu'cize olmuştur.

İkinci yön: Ebu Hureyre (r.a.)'nin şöyle dediği rivâyet edilmiştir: "Bu, Allahu Teâlâ'nin, İslâm'ı bütün dinlerden üstün kılacağına dair bir vaadidir. Bu vaadin tamamlanması ise ancak, **Hz. İsa** (âhir zamanda) zuhur ettiği zaman olacaktır..."

Süddî de şöyle demiştir: "Bu, **Mehdî** zuhur ettiği zaman tamamlanacaktır. O zaman herkes, ya İslâm'a girecek, yahut da haraç verecektir."

Üçüncü yön: Bununla, İslâm'ın, Arap yarımadasında bulunan bütün dinlere gâlip gelmesi kastedilmiştir. Bu da gerçekleşmiş ve tahakkuk etmiştir. Zira Allahu Teâlâ o yarımadada hiçbir kâfir bırakmamıştır.

Dördüncü yön: Bu ifadeyle murat edilen, "Cenâb-ı Hakk'ın o dine mensup olan kimseleri, dinin ahkâmının ve yasalarının tamamına muvaffak kılması ve onları ona tamamıyla muttali kılmasıdır. Böylece de o kimseye, bu din hakkında herhangi bir şeyin gizli ve kapalı kalmamasıdır."

Beşinci yön: Cenâb-ı Hak, bu tabirle bu dini hüccet ve açıklama ile galip ve üstün getireceğini murat etmiştir. Ancak ne var ki bu görüş zayıftır; çünkü Allahu Teâlâ, bunu ilerde yapacağını va'detmiştir. Halbuki hüccet ve beyanlar ile dini takviye etmek, İslâm'ın başlangıcında söz konusu idi.

Buna şu şekilde de cevap vermek mümkündür: İslâm dininin ilk yıllarında mü'minlerin zayıf olmaları, kâfirlerin hükümran olmaları ve kâfirlerin, diğer insanları İslâm'ın delilleri hususunda düşünmekten men etmiş olmaları sebebiyle şüpheler çok idi. Ama, İslâm Devleti kuvvetlendikten sonra, kâfirler acze düştüler. Şüpheler zayıfladı, böylece de, İslâm'ın delillerinin zuhuru ise kuvvetlendi. Binâenaleyh, bu âyetteki müjdeden maksat, bu kuvvetin ve gücün artmasıdır.

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِنَّ كَثِيرًا مِنَ الْأَحْبَارِ وَالرُّهْبَانِ لَيَأْكُلُونَ أَمْوَالَ النَّاسِ
بِالْبَاطِلِ وَيَصُدُّونَ عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ وَالَّذِينَ يَكْنِزُونَ الذَّهَبَ وَالْفِضَّةَ وَلَا يُنْفِقُونَهَا

فِي سَبِيلِ اللَّهِ فَبَشِّرْهُمْ بِعَذَابٍ أَلِيمٍ ﴿٣٤﴾ يَوْمَ يُحْمَىٰ عَلَيْهَا فِي نَارِ جَهَنَّمَ فَتُكْوَىٰ بِهَا جِبَاهُهُمْ وَجُنُوبُهُمْ وَظُهُورُهُمْ ۖ هَٰذَا مَا كَنَزْتُمْ لِأَنفُسِكُمْ فَذُوقُوا مَا كُنتُمْ تَكْنِزُونَ ﴿٣٥﴾

"Ey iman edenler, şu muhakkak ki, hahamların ve rahiblerin pek çoğu bâtıl yollarla, insanların mallarını yerler, Onları Allah'ın yolundan men ederler. Altın ve gümüş yığıp onları Allah yolunda harcamayanlar yok mu? İşte bunlara pek acıklı bir azâbı müjdele! O gün ki bunlar, cehennem ateşinin içinde kızdırılacak da o kimselerin alınları, böğürleri ve sırtları bunlarla dağlanacak, 'işte bu, nefisleriniz için toplayıp sakladıklarınız! Artık saklayıp istif ettiğiniz bu nesnelerin acısını haydi tadın!' (denilecek)" (Tevbe, 34-35).

O Ruhbanlarla Mevcut Bazı Kimseleri Mukayese

Bil ki Allahu Teâlâ, Yahudi ve Hıristiyanların önderlerini, âlim ve rahiblerini, kibirli, zorba olmak, rububiyyet iddiasında bulunmak ve insanlara tepeden bakmak gibi sıfatlarla nitelendirince kibirli ve zorba olmanın, rububiyyet iddiasında bulunmanın maksadının, haksız bir şekilde insanların mallarını almak olduğuna dikkat çekmek amacıyla, bu âyette de onların, halkın mallarını almaya düşkün olduklarını bildirmiştir. Yemin ederim ki, kim manastırdakilerle, zamanımızdaki düzenbazların hallerini iyice düşünürse, bu âyetlerin, sanki sırf onların durum ve hallerini açıklamak için indirildiğini görür. Binâenaleyh sen, onlardan her birinin dünyaya iltifat etmediğini, dünyadaki hiçbir şeyle asla ilgilenmediğini, temizlik ve masumiyette, tıpkı mukarreb melekler gibi olduğunu iddia ettiğini görürsün. Ama durum, bir yufkayı, bir ekmeği elde etmeye varıp dayandığında, sen onun canı pahasına ona atıldığını ve onu elde etmek uğruna, zillet ve alçaklığın en aşağısına bile katlandığını müşahede edersin.

Bu âyetle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Sen örfe göre, Yahudi âlimlerine "ahbâr", Hıristiyan âlimlerine de "ruhbân" denildiğini biliyorsun. Allahu Teâlâ, onlardan pek çoğunun, insanların

mallarını haksız yere yediklerini beyan buyurmuştur ki, bu hususta birkaç bahis bulunmaktadır:

Bâtılda İttifak Edilmesi Nadirdir

Birinci bahis: Allahu Teâlâ, bu yeme işini, bu yolun, hepsinin değil de bir kısmının yolu olduğuna delâlet etsin diye, *"onlardan pek çoğu..."* tabiri ile kayıtlamıştır. Çünkü, dünyada daima, hakka gönül verenler de bulunur. Herkesin, bâtılda ittifak etmesi, âdeta imkânsız gibidir. Bu, nasıl ki bu ümmetin bâtılda icmâ etmeyeceğini düşündürüyorsa, aynı şekilde diğer ümmetlerin de böyle olmayacağını ihsâs ettirmektedir.

Yararlanma Hakkında Mecazen "Yemek" Tabiri

İkinci bahis: Allah, malları alma işini, لَيَأْكُلُونَ *"yerler"* tabiriyle açıklamıştır. Bu mecazın sebebi şudur: Mal biriktirmenin en büyük gayesi, onu yemektir.. Böylece Allah, bu işi, maksatlarının en büyüğü ile isimlendirmiştir. Veyahut da şöyle denebilir: Bir şey yiyen kimse, onu kendi yanına çekip almış ve başkasının ona ulaşmasına mani olmuştur. Binâenaleyh, mal biriktiren kimse de, o malları kendi yanına almış ve onların, başkasına gitmesine mani olmuştur. Yeme ile almak arasında işte bu yönden bir benzerlik bulununca, Cenâb-ı Hak, alma işini "yemek" fiiliyle ifade etti.

Şöyle de denilmesi mümkündür: İnsanların malını alan kimseden, o malı geri vermesi istendiğinde: "Onu yedim; ondan geriye bir şey bırakmadım... Bunun için onu geri verememem!" der. İşte bu sebepten dolayı, "almak" işi, "yemek" fiiliyle ifade edilmiştir.

Bâtıl Yollarla Yeme

Üçüncü bahis: Cenâb-ı Hak, لَيَأْكُلُونَ أَمْوَالَ النَّاسِ بِالْبَاطِلِ *"bâtıl yollarla insanların mallarını yerler"* buyurmuştur. Âlimler, bu âyette geçen "bâtıl"ın ne anlama geldiği hususunda aşağıdaki şekillerde ihtilâf etmişlerdir:

a) Onlar, şer'î hususlarda hükümleri hafifletmek ve gevşeklik ve müsamaha göstermek için, rüşvet alıyorlardı.

b) Onlar, halkın ve toplumun yanında, Allah'ın rızâsını elde etmenin yolunun ancak kendilerine hizmet ve itaat ile, kendilerinin rıza ve hoşnutluğunun kazanılması suretiyle elde edilebileceğini iddia ediyorlardı. Halk da o yalanlara aldanıyordu.

c) **Tevrat,** Hz. Muhammed (s.a.s.)'in peygamber olarak gönderileceğine delalet eden pek çok âyet ihtiva etmekteydi. Bu sebeple, "ahbâr" ve "ruhbân"lar, o âyetlerin tevili hususunda yanlış birtakım açıklamalarda bulunuyor ve âyetleri, birtakım bâtıl ve yanlış manalara hamlediyorlardı.. Böylece de avâm halkın kalbini hoşnut ediyor, onlardan rüşvet alıyorlardı.

d) Onlar, avâm halkın yanında, hak dinin kendilerinin dini olduğunu söylüyorlardı. Halk da bunu kabul edince, onlar, "Hak olan dini güçlendirmek vâciptir" diyorlar, sonra da şunu ilave ediyorlardı: "Bunu güçlendirmenin yolu ancak, o fukahâ (ahbâr ve ruhbân)'ın, son derece zengin olmasıdır. İşte bu yolla da halkı, ve onların mallarını, kendilerine hizmet etme hususunda âdeta seferber ediyorlardı. İşte âyette bahsedilen "bâtıl'dan murat, ahbâr ve ruhbân'ın mallarını, bu yolla yemeleridir. Bu husus, tamamıyla, zamanımızdakiler için de söz konusudur ki bu, ekseri cahil ve müzevvirlerin, avâm ve câhil halkın malını yemek için başvurmuş olduğu yoldur.

Rahiplerin İslâm'a Girmeyişlerinin Sebebi

Daha sonra Cenâb-ı Hak, وَيَصُدُّونَ عَنْ سَبِيلِ اللهِ *"Onları Allah'ın yolundan men ederler"* buyurmuştur. Bu böyledir; çünkü onlar, kendilerine tabi olmayı temin etmek için insanları öldürüyor ve zamanlarındaki halkın ve âlimlerin hayırlılarına tabi olmaktan onları men ediyorlardı... Hz. Muhammed (s.a.s.) zamanında da, içlerinden hayırlı olanlara (mesela **Abdullah İbn Selâm)** tâbi olmaktan men etme hususunda da, alabildiğine bütün hile ve tuzaklara başvuruyorlardı.

Musannif (r.h) şöyle demektedir: "Dünyada, halkın son ve nihai amacı, mal ve makam elde etmektir. Böylece Allahu Teâlâ, "ahbâr" ve "ruhbân"ın da, kalplerinin bu iki şeyle yanıp tutuştuğunu beyan etmektedir. Binâenaleyh mal, Hak Teâlâ'nın *"bâtıl yollarla, insanların mallarını yerler..."*; makam da, Cenâb-ı Hakk'ın, *"onları Allah'ın yolundan men ederler"* buyruğundan anlaşılmaktadır. Çünkü onlar, Hz. Muhammed'in hak üzere olduğunu kabul etselerdi, O'na ittiba etmeleri gerekirdi. Bu durumda da, onların vermiş olduğu hüküm geçersiz olup, saygınlıkları da sona erecekti. İşte böyle bir korku ve endişeden dolayı, onlar Hz. Muhammed'e ittiba etmeyi men etmek, şüpheler atmak, çeşitli hile ve tuzaklar hazırlamak ve halkı, hak dini kabul etmekten ve sahih, doğru olan yola uymaktan uzaklaştırmak hususunda, bütün güçlerini sarf ediyorlardı.

Altın Yığıp İnfak Etmeyenler

Daha sonra Cenâb-ı Hak, وَالَّذِينَ يَكْنِزُونَ الذَّهَبَ وَالْفِضَّةَ وَلَا يُنْفِقُونَهَا فِي سَبِيلِ اللهِ فَبَشِّرْهُمْ بِعَذَابٍ أَلِيمٍ *"Altın ve gümüş yığıp da onları Allah yolunda harcamayanlar yok mu? İşte bunlara pek acıklı bir azâbı muştula!"* buyurmuştur. Bu ifadeyle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE: **Ebu Zerr (r.a)'in "Kenz"i Tefsiri**

Cenâb-ı Hakk'ın, وَالَّذِينَ *"ki onlar"* ifadesiyle ilgili olarak şu üç ihtimal bulunmaktadır:

a) Bununla, o "ahbâr" ve "ruhbân" murat edilmiştir.

b) Bazılarının dediğine göre bu, yeni başlayan bir cümle olup, bununla Müslümanlardan zekât vermeyenler murat edilmiştir.

c) Bununla ister "ahbâr"dan, ister "ruhbân"dan, isterse Müslümanlardan olsun, mal biriktirip de, onun zekâtını vermeyenler kastedilmiştir.

Bu lafzın, bu üç ihtimalden her birine muhtemel olduğunda şüphe bulunmamaktadır. **Zeyd İbn Vehb**'in şöyle dediği rivâyet edilmiştir: **"Ebu Zerr**'e rastladım. "Ya **Ebâ Zerr,** seni bu beldeye getiren saik nedir?" dedim. Bunun üzerine **Ebu Zerr,** "Şam'daydım. Cenab-ı Hakk'ın " وَالَّذِينَ يَكْنِزُونَ الذَّهَبَ وَالْفِضَّةَ" âyetini okudum da bunun üzerine **Muaviye:** "Bu âyet, Ehl-i kitab hakkında nazil oldu" dedi. Ben de: "Bu âyet, hem onlar, hem de bizim hakkımızdadır" dedim. İşte, **Muaviye** ile benim aramdaki ayrılığın sebebi bu oldu. Bunun üzerine **Osman:** "Yanıma gel!" diye yazdı. Medine'ye geldiğimde, insanlar benden, daha önce sanki beni hiç görmemişler gibi köşe bucak kaçmaya başladılar. Ben bu durumu **Osman**'a şikâyet edince, o bana, "Buradan biraz uzaklaş!" dedi. Ben de bunun üzerine, "Allah'a yemin ederim ki ben, söylediğim sözden geri dönmeyeceğim " dedim."

Ahnef'in de şöyle dediği rivâyet edilmiştir: "Medine'ye geldiğimde, **Ebu Zerr**'i şöyle derken gördüm: "Kâfirleri, cehennem ateşinde kızdırılmış bir taş ile müjdele. Bu taş, onlardan her birinin iki memesi ucuna bırakılacak da, böylece o taş onun boyun kökünü delip çıkacak, bu şekilde onun vücudunu terk edecek ve yine bu taş, onun boyun köküne konulacak da, böylece o taş onun iki memesinin ucundan söküp çıkacak!" Oradakiler bunu duyunca, **Ebu Zerr**'i terk ettiler. Ben, yanına sokularak ona: "Ben onların, senin onlara söylediğinden hoşlanmadıklarını gördüm" dedim. Bunun üzerine o, "Kureyş'te bundan başka ne tesir uyandıracağı beklenebilirdi ki?" dedi.

Efendi Hazretleri (r.h) şöyle demiştir: "Bu vaîd ve tehdidin, bahsi geçenlere, yani Ehl-i kitaba has kılınması düşünülürse, o zaman kelamın takdiri, Allahu Teâlâ onları, *"bâtıl yollarla, insanların mallarını yerler"* ifadesiyle, insanların mallarını almaya son derece düşkün ve haris olmakla, *"altın ve gümüş yığıp da.."* ifadesiyle de, kendi mallarının zekatını vermekten bütün güçleriyle kaçmak ve son derece cimri davranmakla vasfetmiş olur..." şeklinde olur. Yok, eğer bununla, Müslümanlardan zekâtını vermeyenler kastedilmiş olursa, o zaman da takdir-i kelam: "Allahu Teâlâ, o Ehl-i kitabın (ahbâr ve ruhbanının), haksız yere insanların mallarını almaya son derece düşkün ve haris olmadaki tavır ve davranışlarının çirkinliğini tavsif etmiş, sonra da Müslümanları, mallarının zekâtlarını vermeye teşvik ederek, zekâtını vermeyenler hakkında da, bu şiddetli tehdidi beyan buyurmuştur" şeklinde olur. Yok eğer bununla hepsi murat edilmişse, o zaman ifadenin takdiri: "Allah onları, haksız yere insanların mallarını almak konusunda aşırı istek ve hırsla vasfetmiş, sonra da, "Haksız yere kendi malını yığıp, istif edip bunun zekâtını vermeyen kimselerin hali bu olursa, başkasının malını, haksız yere, hile yaparak ve düzen kurarak almak için çaba sarf eden kimsenin durumu nice olur?" demek suretiyle, malının zekâtını vermeyen kimselerle ilgili tehdidi de, işte bunun peşinden getirmiştir.

***İKİNCİ MESELE:* Kenz Ne Demektir?**

a) Arapçada, "kenz" kelimesinin aslı, biriktirmek, bir araya getirmektir. Bir araya getirilen ve birbirine katılan her şeye "kenz" denilmektedir. Nitekim, parçaları bir araya getirildiğinde هٰذَا جِسْمٌ مُكْتَنِزُ الْاَجْزَاءِ "Bu, parçaları bir araya getirilmiş olan bir cisimdir" denilir. Sahabenin âlimleri, bu âyette tenkit edilen "kenz" ile neyin murat edildiği hususunda farklı görüşlere sahiptirler. Bu cümleden olarak, sahabe âlimlerinin ekserisi, bunun zekâtı verilmeyen mal olduğunu söylemişlerdir. **Ömer İbnu'l-Hattab** (r.a.): "Zekâtını verdiğin her şey, kenz değildir" derken, **İbn Ömer** de: "Velev ki yedi kat yerin altında olsun, zekâtını verdiğin her şey, kenz değildir; ama, yerin üstünde dahi olsa, zekâtını vermediğin her şey kenz'dir" buyurmuştur. **Cabir** (r.a.) de şöyle demiştir: "Malının sadakasını verdiğin zaman, sen, o malın şerrini ondan def etmiş, savuşturmuş olursun. İşte bu mal, kenz olmaz." **İbn Abbas** (r.a.): "Cenab-ı Hakk'ın, *"Onları Allah yolunda harcamazlar"* âyetinde, Cenâb-ı Hak, zekâtını vermeyen kimseleri murat etmiştir" demiştir.

Kâdî ise şöyle demektedir: "Bu manayı, zekât vermemeye tahsis etmeye imkân yoktur. Aksine gerekli olan, şöyle denilmesidir: Kenz, içinden verilmesi vâcip olan kısmın, çıkarılıp verilmediği maldır. Bu hususta zekât, keffaretler için verilmesi gerekli olan şeyler, hacc veya cuma için gerekli olan harcamalar, dinî, hukukî hususlar ile, kişinin çoluk çocuğuna yapacağı harcamalar, telef ettiği şeylerin tazminatı ve suçların "erş" (diyet)leri olarak verilmesi gerekli olan mallar arasında bir fark bulunmamaktadır. Bütün bu kısımların bu tehdidin hükmüne dahil olması gerekir."

b) Çok mal bir araya getirilip biriktirildiğinde, zekâtı ister verilsin, isterse verilmesin, bu mal, kınanmış "kenz" durumundadır. Birinci görüşü savunanlar, görüşlerinin doğruluğuna şunları delil getirmişlerdir:

1) Cenâb-ı Hakk'ın لَهَا مَا كَسَبَتْ *"kazandığı kendi faydasınadır..."* (Bakara, 286) ifadesinin umum olmasıdır. Çünkü bu, insanın kazanıp elde ettiği şeyin, onun hakkı olduğuna delâlet etmektedir. Hak Teâlâ'nın, *"O, sizden mallarınızı da istemez..."* (Muhammed, 36) âyeti de böyledir. Hz Peygamber (s.a.s.) de, نِعْمَ الْمَالُ الصَّالِحُ لِلرَّجُلِ الصَّالِحِ *"Sâlih mal, sâlih kimse için ne kadar güzeldir!"*[48] كُلُّ امْرِئٍ اَحَقُّ بِكَسْبِهِ *"Herkes, kendi kazandığına daha lâyıktır"* ve مَا اُدِّيَ زَكَاتُهُ فَلَيْسَ بِكَنْزٍ وَاِنْ كَانَ بَاطِنًا وَمَا بَلَغَ اَنْ يُزَكَّى وَلَمْ يُزَكَّ فَهُوَ كَنْزٌ وَاِنْ كَانَ ظَاهِرًا *"Zekâtı verilen her mal bâtınî (saklanabilen) dahi olsa, "kenz" değildir. Ama, zekât verilecek miktara ulaşıp da, zekâtı verilmeyen her mal da, zâhirî (saklanamaz) olsa dahi, "kenz"dir"*[49] buyurmuştur.

2) Hz. Peygamber (s.a.s.) zamanında, **Hz. Osman, Abdurrahman İbn Avf** gibi bir grup (zengin) şahsiyetler bulunuyordu ki, Hz. Peygamber onları mü'minlerin büyüklerinden addediyordu.

3) Hz. Peygamber (s.a.s.) (kişi) hastalandığında malının üçte birini veya daha azını vasiyet etmesine teşvik ediyordu. Şâyet, mal biriktirmek haram olmuş olsaydı, o zaman Hz. Peygamber (s.a.s.), hasta olan kimseye malının tamamını tasadduk etmesini söylerdi. Bundan da öteye Hz. Peygamber, hasta olmayan kimseye, sağlam olduğu, sıhhatli olduğu zamanda bunu emrederdi.

İkinci görüşü benimseyenler de, şunları ileri sürmüşlerdir:

1) Bu âyetin, umûm olması. Bu âyetin zâhirinin, mal biriktirmenin yasak olduğuna delâlet ettiğinde bir şüphe yoktur. Öyleyse, zekâtı verildikten

48 Müsned, 4/197.

49 **Buhari,** Zekat, 4 (2/111) kısmen.

sonra mal biriktirmenin mubah olduğunu söylemek, âyetin zâhirî manasını terk etmek demektir. Bu sebeple, bu manaya ancak ayrı bir delil ile gidilebilir.

2) **Sâlim İbn Cad**'ın rivâyet etmiş olduğu şu hususdur: Bu âyet nazil olunca, Hz. Peygamber (s.a.s.) üç defa, تَبًّا لِلذَّهَبِ تَبًّا لِلْفِضَّةِ *"Kahrolsun altın, kahrolsun gümüş!"*[50] buyurmuştur. Bunun üzerine ashâb, Hz. Peygamber'e "Hangi malı edinelim, biriktirelim?" dediklerinde O: *"Zikreden bir dil, huşû duyan bir kalp ve sizden birinize dini hususlarda yardımcı olan bir eş"* buyurdu.

Yine Hz. Peygamber, مَنْ تَرَكَ صَفْرَاءَ اَوْ بَيْضَاءَ كُوِيَ بِهَا *"Kim, altını veya gümüşü yığarsa, o kimse, bunlarla dağlanır"*[51] buyurdu. Derken, bir adam öldü de, onun cebinde bir dinar bulundu. Bunun üzerine Hz. Peygamber, *"İşte bir dağlanma (sebebi...)"* der. Derken, bir başkası öldü, onun da cebinde iki dinar bulundu. Bunun üzerine de Hz. Peygamber (s.a.s.), *"İşte, iki dağlanma (sebebi)!"* dedi.

3) Bu konuda, sahabe (r.a.)'den rivâyet edilen haberler... Bu cümleden olarak **Hz. Ali:** "Dört bin dinardan fazla olan her mal, ister zekâtı verilsin isterse verilmesin "kenz"dir" demiştir. **Ebu Hureyre** (r.a.): "Kendisiyle sahibinin dağlanacağı her altın veya her gümüş "kenz"dir" der. **Ebu'd-Derdâ**'dan da şu rivâyet edilmiştir: O, bir kervanın mal getirdiğini gördüğünde, yüksek bir yere tırmanarak şöyle derdi: "Bu kervan, ateş yüklü olarak geldi.. "Kenz" (hazine) yığanları, alınlarından, böğürlerinden, sırtlarından ve karınlarından dağlanma ile müjdele."

4) Allahu Teâlâ, kendileri vasıtasıyla ihtiyaçlar giderilsin diye, malları yaratmıştır. Binâenaleyh, insanın ihtiyacını giderebileceği miktarda malı bulunur da, sonra da ondan fazlasını biriktirirse, ihtiyacından fazla olduğu için ve onu, kendisiyle ihtiyacını giderecek olan bir başkasına vermediği için, o kimse (gerçek anlamda) o malından yararlanamaz. Böylece de bu insan, ihtiyaç fazlası malını vermemesi sebebiyle, o malın hikmetinin zuhur etmesine ve Allah'ın lütfunun diğer kullarına geçmesine mani olmuş olur.

Bil ki, doğru olan şey, şöyle denilmesidir: Evlâ olan, dinini talep eden bir kimsenin, çok mal biriktirmemesidir. Ancak ne var ki dinin zahirî hükümlerine göre de, bu men edilmemiştir. Binâenaleyh, birincisi takvaya,

50 Müsned, 5/366.
51 Müsned, 5/168.

ikincisi de fetva'nın zâhirine hamledilmiştir. Ama evlâ olanın, çok mal biriktirme arzusundan sakınmak olduğunun izahına gelince, bunu şu şekilde açıklayabiliriz:

Tercihe Değer Olan, Mal Biriktirmemektir

Birinci vecih: İnsan, bir şeyi sevip de, onu daha çok elde eder ve onu elde etmesinden dolayı da çok haz ve lezzet duyarsa, o kimsenin ona olan sevgisi daha çok ve meyli de daha güçlü olur. Bu sebeple insan, fakir olduğu zaman; sanki o kimse, maldan istifade etme lezzetini tatmamış ve o lezzetten habersiz olmuş gibi olur. Binâenaleyh, o kimse az miktar mala sahip olduğunda, duyduğu lezzet de o kadar olur; aynı şekilde meyli de bu şekilde olur. Ama, onun malı ne zaman çoğalırsa, onun o maldan duyduğu lezzet de o kadar fazla olur. Ve onun, o malı arzulama ve onu elde etme meyli de o şekilde şiddetli olur. Böylece, çok mal edinmenin, onu talep etmedeki hırs ve isteği çoğaltmanın bir sebebi olduğu sabit olur. Bundan dolayı hırs, ruhu, bedeni ve kalbini yorar; zararı da büyük olur. Binâenaleyh, insanın kendi nefsini zarara sokmaktan kaçınması gerekir.

Hem biz, her ne zaman mal çok olursa, hırsın da o kadar şiddetleneceğini beyan ettik. Binâenaleyh biz, onun mal peşinde olmasının, bu arzusunun sona ereceği ve hırsının biteceği bir noktaya varacağını tahmin etsek, andolsun ki insan o noktaya varma hususunda da gayret gösterir. Ama, her ne zaman mal edinme arzusu çok olduğunda, o mal edinme hırsından meydana gelen zarar da o nispette çok olduğu ve bu zararın ve bu talebin de bir nihâyeti olmadığı delil ile sübut bulunca, insanın daha baştan bu şeyleri terk etmesi gerekir. Nitekim şair,

رَأْيُ الْاَمْرِ يُفْضِي اِلٰى آخِرٍ فَيَصِيرُ آخِرُهُ اَوَّلًا

"Bir iş hakkındaki kanaat ve tutum (bazen) öyle bir sona ulaşır ki, onun bu sonu, başka bir başlangıca dönüşür..." demiştir.

İkinci vecih: Mal kazanmak, zor ve güç iştir. Ama, kazandıktan sonra, onu muhafaza etmek daha zor, daha güç ve daha çetin olur. Binâenaleyh, insan ömrü boyunca, bazen mal kazanma isteği, bazen de onu muhafaza etmenin yorgunluğu içinde kalakalır da, daha sonra da ondan çok az faydalanır, en sonunda da o malını, hasretler ve iç geçirmelerle beraber bırakıp gider ki, işte bu da apaçık bir hüsrandır.

Üçüncü vecih: Mal ve makam çokluğu, azgınlığa sebep olur. Nitekim, Cenâb-ı Hak, *"Çünkü insan, kendisini ihtiyaçtan müstağni gördü diye, muhakkak ki azar"* (Alak, 6-7) buyurmuştur. Tuğyan, kulun Rahman'ın rıza makamına ulaşmasına mani olur ve onu, hüsran ve hızlana düşürür.

Dördüncü vecih: Allahu Teâlâ zekatı farz kılmıştır. Bu, malı noksanlaştırma hususunda bir gayret sarf etmedir. Şu halde onu çoğaltmak bir fazilet olsaydı, şeriat onu noksanlaştırmaya gayret etmezdi.

Buna göre şâyet, "Hz. Peygamber (s.a.s.) niçin اَلْيَدُ الْعُلْيَا خَيْرٌ مِنَ الْيَدِ السُّفْلَى *"Veren el, alan elden daha hayırlıdır"*[52] buyurmuştur?" denilirse, biz deriz ki: O kimse, o az malı verdiği için, (hayırlılık sıfatı, elin yüksekte olmasını ifade etmiştir). Onun malında bu az noksanlığın meydana gelmesi sebebiyle, o kimse için "hayırlılık" sıfatı; o az miktarı da fakir aldığı için, "alt olmak" vasfı meydana gelmiştir.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Zekatı vermeyenleri tehdit eden, pek çok haber gelmiştir. Ama, paranın zekatını vermeme hususuna gelince, bu Cenâb-ı Hakk'ın, *"O gün ki bunlar, cehennem ateşinin içinde kızdırılacak da o kimselerin alınları, böğürleri ve sırtları bunlarla dağlanacak..."* âyetinde ele alınmıştır.

Hayvanların zekatını vermeme işine gelince, bu da hadiste şu şekilde ifade edilmiştir: Allahu Teâlâ, zekatlarını vermeyen sürü sahiplerine azap eder. Cenab-ı Hak bunu şu şekilde yapar: O sürüleri, cüssece en büyükleri olan hayvanın biçimine sokarak, o kimselerin üzerine sevk eder. Böylece o hayvanlar, kendi sahiplerine uğrarlar ve onları tırnaklarıyla çiğner, boynuzlarıyla da süserler. Ardı arası kesilmeksizin, bu hayvanlar sahiplerini böylece çiğnerler. Ve bu iş, insanların hesâbı bitinceye kadar devâm eder.

***DÖRDÜNCÜ MESELE:* Ziynet Eşyasının Zekâtı**

Bize göre sahih olan, ziynetlerde de zekat vermenin farz olduğudur. Bunun delili Cenâb-ı Hakk'ın, *"Altını ve gümüşü yığıp da onları Allah yolunda harcamayanlar yok mu? İşte bunlara pek acıklı bir azâbı muştula"* âyetidir.

Buna göre şâyet, "Bu tehdit, kadınları değil, sadece erkekleri içine alır" denilirse, biz deriz ki:

Biz, kadını için ziynet alan erkek hakkında konuşmaktayız. Hem bu tehdidin, altın ve gümüş yığmaya terettüp etmiş olması, münasip olan bir

52 **Buhârî**, Vasâya, (3/189); **Müslim**, Zekat, 94-97 (2/717-718).

vasfa terettüp eden bir hükümdür. Bu vasıf da, o malı biriktirmenin, o kimsenin, kendisinin o mala ihtiyacı olmadığı halde, muhtaç olanlara vermesine mani olmasıdır. Çünkü, şâyet o kimse, o malı harcamaya ihtiyaç hissetseydi, onu biriktirmezdi. Muhtaç olmayanın, o malı muhtaç olandan men etmeye teşebbüs etmesi, onun da böyle bir mal biriktirmekten men edilmesine uygun düşmektedir. Böylece bu tehdidin, kendisine münasip bir vasfa dayandığı sabit olmuş olur. Kendisine münasip bir vasıftan sonra zikredilen o hükmün, o vasfa bağlanması gerekir. Böylece bu tehdidin, böyle bir mal biriktirmekten dolayı olduğu kesinlik kazanmış olur. Bu sebeple, her ne zaman bu vasıf tahakkuk ederse, onunla birlikte de bu tehdidin bulunup söz konusu olması gerekir. Hem zekâtın farz olması hususunda varid olan haberler, (ziynetler) takılar hakkında da varid-dir. Nitekim Hz. Peygamber (s.a.s), هَاتُوا رُبْعَ عُشْرِ اَمْوَالِكُمْ *"Mallarınızın kırkta birini getiriniz"*[53]; فِي الرِّقَّةِ رُبْعُ الْعُشْرِ *"kölelerde de kırkta bir zekât vardır"*[54]; يَا عَلِيُّ لَيْسَ عَلَيْكَ زَكَاةٌ فَإِذَا مَلَكْتَ عِشْرِينَ مِثْقَالًا فَأَخْرِجْ نِصْفَ مِثْقَالٍ *"Ey Ali! Sana zekât düşmez; ama ne zaman yirmi miskale mâlik olursan, bir miskalın yarısını zekât ver"* ve لَيْسَ فِي الْمَالِ حَقٌّ سِوَى الزَّكَاةِ وَقَالَ لَا زَكَاةَ فِي مَالٍ حَتَّى يَحُولَ عَلَيْهِ الْحَوْلُ *"Malda, zekâtın dışında bir hak yoktur. Üzerinden bir sene geçmediği sürece, malda zekât yoktur"*[55] buyurmuştur. Binâenaleyh, hem bu âyet, hem de bütün bu haberler, mubah olan ziynet eşyalarının da zekâtının verilmesi gerektiğini ifade eder.

Sonra biz diyoruz ki: Kur'an'da, bu delile muarız olan bir delil de bulunmamaktadır. Bu açıktır. Zira, Kur'an'da mubah olan takıların zekâtı verilmeyeceğine dair herhangi bir açıklama bulunmamaktadır. Yine, bu delile, âlimlerimizin naklettiği şu haber dışında, muarız olan bir haber de bulunmamaktadır: Bu haber de, Hz. Peygamber (s.a.s)'in şu hadisidir: لَا زَكَاةَ فِي الْحُلِيِّ الْمُبَاحِ *"Mubah olan takıların (ziynet eşyalarının) zekatı yoktur."*[56] Fakat **Ebu İsâ et-Tirmizi:** "Hz. Peygamber (s.a.s)'den, takılar hakkında sahih bir rivâyet gelmemiştir" der. Hem sonra bu hadis doğru (sahih) olsa bile, bu takıları "inciler" manasına hamlederiz. Çünkü Hz. Peygamber "huliyy" (takılar) tabirini kullanmıştır. "Hulî" (takı) kelimesi elif-lam'lı gelmiştir. Daha evvel, ortada bilinen veya daha önce bahsedilmiş olan bir şeyin

53 **Ebu Davud**, Zekat, 5 (2/100); **İbn Mâce**, Zekat, 4 (1/570).

54 Müsned, 1/12.

55 **İbn Mace**, Zekat, 3-5 (1/570-571).

56 Benzeri bir hadis: **Tirmizi,** Zekat, 12 (3/29).

olması halinde, bu elif-lam'lı kelimenin ona hamledilmesi gerektiğini söylemiştik. Kur'an'da "hulî" lafzının meşhur manası, "inciler"dir. Nitekim Cenâb-ı Hak, *"O (deniz)den, giyeceğiniz (takacağınız) ziynet (yani inciler) çıkarırsınız"* (Nahl, 14) buyurmuştur. Durum böyle olunca, "el-Hulî" kelimesini, "inciler" manasına hamletmek gerekir. Böylece bu hadisin delilliği düşer. Hem ihtiyatlı olan, takıların zekatının farz olduğunu söylemektir. Bir de, bu nassa, kıyas ile karşı konulamaz. Çünkü nass, kıyastan daha önce gelir. Binâenaleyh doğrusunun, bizim söylediğimiz şey olduğu sabit olur.

BEŞİNCİ MESELE

Cenâb-ı Allah bu âyette iki şeyden, yani altın ve gümüşten bahsetmiş, daha sonra da (müfret zamirle), ...وَلَا يُنْفِقُونَهَا *"Onu Allah yolunda harcamayanlar (yok mu?)"* buyurmuştur. Bu hususta iki izah yapılmıştır:

Birinci izah: Burada "onu" zamiri, birkaç bakımdan, manayı göstermektedir:

a) Bunlardan (altın ile gümüşten) her biri bir bütündür. Nitekim آنِيَةٌ دَنَانِيرُ وَدَرَاهِيمُ "Altın ve gümüş kaplar" denilir. Bu tıpkı, وَإِنْ طَائِفَتَانِ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ اقْتَتَلُوا *"Eğer mü'minlerden iki zümre, birbiriyle dövüşürlerse..."* (Hucurât, 9) âyetinde olduğu gibidir.

b) Bunun takdiri, وَلَا يُنْفِقُونَ الْكُنُوزَ "O, kenzleri (biriktirdiklerini) infâk etmeyenler..." şeklindedir.

c) **Zeccâc**, bu ifâdenin takdirinin, وَلَا يُنْفِقُونَ تِلْكَ الْأَمْوَالَ "O malları harcamayanlar..." şeklinde olduğunu söylemiştir.

İkinci izah: Bu zamir, lafza râcidir. Buna göre de şu takdirler yapılmıştır:

a) Bunun takdiri, وَلَا يُنْفِقُونَ الْفِضَّةَ "O gümüşü harcamayanlar..." şeklindedir. Bunda, altın hazfedilmiştir. Çünkü altın, malların bedeli (fiyatı karşılığı) olmada, kıymetli iki maden ve kenz (biriktirilme) ile kastedilmiş olma hususunda, gümüş ile müşterek olduğu için, "gümüş" lafzına dahildir. Binâenaleyh bu ikisi pek çok bakımdan müşterek oldukları için, birinin zikredilmesi, diğerinin zikredilmesine ihtiyaç bırakmaz.

b) Bunlardan birinin zikredilmesi, diğerinin zikredilmesine ihtiyaç bırakmaz. Bu tıpkı وَإِذَا رَأَوْا تِجَارَةً أَوْ لَهْوًا انْفَضُّوا إِلَيْهَا *"Onlar bir ticaret yahut bir oyun eğlence gördükleri zaman, ona yönelip dağıldılar..."* (Cuma, 11) âyetinde olduğu gibidir. Cenâb-ı Hak bu âyette, "ona" zamirini, "ticâret" kelimesine râci kılmıştır. Keza Allah وَمَنْ يَكْسِبْ خَطِيئَةً أَوْ إِثْمًا ثُمَّ يَرْمِ بِهِ بَرِيئًا *"Kim bir hata veya bir günah işler, sonra da onu bir suçsuzun üzerine atarsa (...)"* (Nisa, 112) buyurmuş ve "onu" zamirini "günah" kelimesine râci kılmıştır.

c) Bunun takdiri, وَلَا يُنْفِقُونَهَا وَالذَّهَبُ كَذٰلِكَ "ve o (gümüşü) harcamayanlar... Altın da böyledir" şeklindedir. Bu tıpkı şâirin, وَاِنِّي وَغَيَّارٌ بِهَا لَغَرِيبٌ *"Ben ve Geyar, orada yabancıyım"* yani, "Geyar da böyledir" beytinde olduğu gibidir.

Buna göre eğer, "Altın ve gümüşün, diğer mallardan ayrı olarak özellikle zikredilmesinin hikmeti nedir?" denirse, biz deriz ki: Bu ikisi, mallardan muteber olan iki asildir. "Kenz" (biriktirme) ifadesi ile kastedilenler de bu ikisidir.

Bil ki Allahu Teâlâ, altın ve gümüş biriktirenlerden bahsettikten sonra فَبَشِّرْهُمْ بِعَذَابٍ اَلِيمٍ *"İşte bunlara pek acıklı bir azabı müjdele!"* buyurmuştur. Bu, "Onlara bu azabı, haber ver" demek olup, istihzâ üslûbuyla gelmiştir. Çünkü altın ve gümüş biriktirenler, ihtiyaç anında bir bolluk ve rahatlık sağlasın diye bunları biriktirirler. İşte bundan dolayı tıpkı, "Onların selamı, dövme; ikramları da sövmedir" denildiği gibi, onlara sanki, "sizin rahatınız işte bu azâb-ı elimdir" denilmektedir. Bir de, müjdeleme (beşaret), kalbe tesir eden ve dolayısıyla yüzün derisinin (beşerenin) renginin değişmesine sebep olan hayırlı haberler hakkında kullanılır. Bu kelime, yüz derisinin rengini değiştiren sevinç ve keder manasına da gelir.

Allahu Teâlâ daha sonra يَوْمَ يُحْمٰى عَلَيْهَا فِي نَارِ جَهَنَّمَ فَتُكْوٰى بِهَا جِبَاهُهُمْ وَجُنُوبُهُمْ وَظُهُورُهُمْ هٰذَا مَا كَنَزْتُمْ لِاَنْفُسِكُمْ *"O gün ki, bunlar, cehennem ateşinin içinde kızdırılacak da, o kimselerin alınları, böğürleri ve sırtları bunlarla dağlanacak. 'İşte bu, nefisleriniz için toplayıp sakladığınız şeyler' denilecek"* buyurmuştur.

Übeyy b. Ka'b (r.a), bu âyeti (tefsir kabilinden) وَبُطُونُهُمْ "ve karınları" kelimesini ilave ederek okumuştur. Bu âyetle ilgili birkaç sual vardır:

Birinci Soru: Arapçada "اَحْمَيْتُ عَلَى الْحَدِيدِ" denilmeyip, اَحْمَيْتُ الْحَدِيدَ (demiri kızdırdım) denilir. O halde âyette, "يُحْمٰى عَلَيْهَا" denilmesinin hikmeti nedir?

Cevap: Bununla, o malların ateş üzerinde kızdırılmaları kastedilmeyip, aksine ateşin o altın ve gümüş üzerinde tutuşturulup kızdırılması manası kastedilmiştir. Bu, "O altın ve gümüşler üzerinde, alabildiğine şiddetli bir ateş yakılır" demektir. Bu tabir, Hak Teâlâ'nın نَارٌ حَامِيَةٌ *"hararet çetin bir ateş"* (Kâria, 11) tabirinden alınmıştır. Binâenaleyh eğer burada sadece "tuhmâ" denilseydi, bu manayı ifade etmezdi.

Şâyet, "Bundan maksad يَوْمَ تُحْمَى النَّارُ عَلَيْهَا "Ateşin (cehennemin), o altın ve gümüşler üzerinde yakılıp kızdırıldığı o gün..." manası olduğuna göre, bu fiil niçin "yuhma" diye müzekker getirilmiştir?" denilirse, biz deriz ki

"nâr" kelimesi, müennestir. Fakat fiil, zâhiren ona isnat edilmemiş (yani o fiilin faili kılınmamış) aksine, "عَلَيْهَا" kelimesine isnat edilmiştir. İşte bundan dolayı, fiilin müzekker getirilmesi de, müennes getirilmesi de mümkün ve yerinde olur. **İbn Âmir**'in bu fiili, "tühmâ" şeklinde okuduğu rivâyet edilmiştir.

İkinci soru: Âyetteki "yevme" kelimesini mansub kılan nedir?

Cevap: Kelamın takdiri: فَبَشِّرْهُمْ بِعَذَابٍ اَلِيمٍ يَوْمَ يُحْمٰى "Cehennem ateşinin bunlar üzerinde kızdırıldığı o gün, onları elim bir azapla müjdele" şeklindedir.

Burada Muayyen Azaların Zikredilmesinin Hikmeti

Üçüncü soru: Âyette niçin bilhassa bu uzuvlar zikredilmiştir?

Buna birkaç şekilde **cevap** verilebilir:

1) Mal kazanmanın gayesi, yüzlerde tesiri görülen kalbî bir ferahlığın; böğürleri dolduran bir tokluğun ve sırtlara giyilen ve övünç vesilesi olan bir giyimin elde edilmesidir. Binâenaleyh insanlar, bu üç uzvun süslü olmasını istedikleri için, cehennemdeki bu dağlama da, onların alınları, böğürleri ve sırtları üzerine olacaktır.

2) Bu üç uzvun içi boştur ve içlerinde zayıf aletler (başka uzuvlar) vardır. Bunlara ufacık bir tesir gelse, başka uzuvların aksine, bunların duyacağı ıstırap daha çok olur.

3) **Ebu Bekr el-Verrâk** şöyle demiştir: "Özellikle bu uzuvlar zikredilmiştir. Çünkü zengin, (yüzü) karşısında, yanı başında fakiri gördüğünde, ona sırt çevirerek ondan uzaklaşır."[57]

4) Bunun manası, "Onlar şu dört yönden dağlanırlar: Ya önden alınlarına, ya arkadan sırtlarına yahut da sağ ve soldan böğürlerine.." şeklindedir.

5) İnsanın en hassas uzvu alnı, orta hassaslıkta olan uzvu böğürleri ve en duyarsız olanı da sırtıdır. Bundan dolayı Allahu Teâlâ, insanın bu üç kısım uzvunun da dağlanacağını beyan etmiştir ki bundan maksadı, bu dağlamanın, bütün bu uzuvlarda olacağına dikkat çekmektir.

6) İnsan bedeninin en mükemmel hali, güzel ve kuvvetli oluşundadır. Güzelliğin mahalli yüzdür ve yüzün eh kıymetli kısmı alındır. Dolayısıyla bu dağlama alın üzerinde olduğunda, güzellik tamamen yok olur. Kuvvetin

57 Böylece onun yüzü, böğrü ve sırtı bu vebale iştirak eder. (Ç.)

mahalli ise, insanın sırtı ve yanlarıdır. Binâenaleyh buralar dağlandığında, bedenin kuvveti de yok olur. Netice olarak diyebiliriz ki: Bu üç uzvun dağlanması, bütün güzellik ve kuvvetin zail olmasına sebep olur. İnsan ise, malı güzellik ve kuvvet elde etmek için kazanmaya çalışır.

Dördüncü soru: İnsanın bedeni üzerinde meydana gelen bu dağlama, bütün malı ile mi, yoksa, vermesi gereken zekat kadarı ile mi olur?

Cevap: Âyetin zahirî manası, bunun, bütün mal ile olduğunu gösterir. Çünkü insan, malının zekatını vermediği zaman, zekat, o malın belirli bir kısmının içinde değil, hepsinin içindedir. Bundan dolayı Allahu Teâlâ'nın, o malın bütün parçaları ile o kimseye azap etmesi (onu dağlaması) gerekir.

Daha sonra Cenâb-ı Allah هٰذَا مَا كَنَزْتُمْ لِأَنْفُسِكُمْ *"İşte bu nefisleriniz için toplayıp sakladığınız şeyler..."* buyurmuştur. Bu, "Onlara, 'İşte kendiniz için toplayıp sakladığınız şeyler!' denilecek" demektedir. Bu ifadenin maksadı, bu ilâhi tehdidin dehşetini göstermektir. Çünkü onlar, azap olundukları altınlardan, gümüşlerden veya bunların birinden veya her ikisinden yapılmış levhalardan dolayı başlarına gelen azabı gördüklerinde, bunun vermedikleri o zekattan ötürü olduğunu düşünebilecekleri gibi, bundan başka şeyden ötürü olduğunu da düşünebilirler. İşte bundan dolayı Cenâb-ı Hak onlara, "Bu, sizin kendiniz için biriktirdiğiniz şeylerdir. Siz bunu harcayarak Rabbinizin rızasını (kazanma yolunu) tercih etmediniz. Bundan infâk etmek suretiyle, kendi menfaatinizi ve Rabbinizin ikabından kurtulmayı düşünmediniz. Böylece de, gördüğünüz gibi, sanki bunları, Allah size azap versin diye biriktirmiş oldunuz" demek suretiyle, onları iyice susturmuş (cevap veremez hale getirmiştir. Daha sonra فَذُوقُوا مَا كُنْتُمْ تَكْنِزُونَ *"Artık, saklayıp istif ettiğiniz bu nesnelerin acısını haydi tadın bakalım"* buyurmuştur. Bu, "sizler o malları, Allah'ın size emrettiği bir şekilde ne dininiz, ne de dünyanız için sarf etmediniz. O halde, başka şeylerin değil, bunların vebalini tadınız" demektir.

إِنَّ عِدَّةَ الشُّهُورِ عِنْدَ اللهِ اثْنَا عَشَرَ شَهْرًا فِي كِتَابِ اللهِ يَوْمَ خَلَقَ السَّمٰوَاتِ وَالْأَرْضَ مِنْهَا أَرْبَعَةٌ حُرُمٌ ذٰلِكَ الدِّينُ الْقَيِّمُ فَلَا تَظْلِمُوا فِيهِنَّ أَنْفُسَكُمْ وَقَاتِلُوا الْمُشْرِكِينَ كَافَّةً كَمَا يُقَاتِلُونَكُمْ كَافَّةً وَاعْلَمُوا أَنَّ اللهَ مَعَ الْمُتَّقِينَ ﴿٣٦﴾

"Gerçekten Allah katında ayların sayısı, Allah'ın kitabında, tâ gökleri ve yeri yarattığı günden beri, on iki aydır. Onlardan dördü haram olanlardır. İşte bu din-i kayyimdir. O halde, bunlarda kendinize zulmetmeyin. Müşrikler sizinle nasıl topyekün harp ediyorlarsa, siz de onlarla topyekün harp edin. Bilin ki Allah, müttakilerle beraberdir" (Tevbe, 36).

Bil ki bu âyet, Yahudi, Hıristiyan ve müşriklerin çirkin işlerinden üçüncüsünü izah etmektedir. O çirkin iş de, onların Allah'ın hükümlerini değiştirmek için çalışıp durmalarıdır. Çünkü Allahu Teâlâ, her vakitte belli bir hüküm gönderip, onlar da o hükümleri, nesî yoluyla tehir etmek suretiyle değiştirince, bu onların kendi heva-ü heveslerine göre, sene ile ilgili ilâhî hükmü değiştirme hususunda, onlarca çaba sarf etmeyi gösterir. Binâenaleyh bu, onların küfür ve hasretlerindeki ileri bir dereceyi ortaya koyar.

Bu âyetle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE: **Araplarda Senenin ve Takvimin Mahiyeti**

Bil ki, Araplarca "sene", kamerî yılın on iki ayından ibarettir. Bunun delili hem bu âyettir, hem de *"Güneşi ziyalı, ayı nurlu yapan, yılların sayısını ve hesabını bilmeniz için, ona menziller tayin eden O (Allah)'tır"* (Yûnus; 5) âyetidir. Böylece Cenâb-ı Allah aya birtakım menziller takdir edilmesini, yılların sayısının ve hesâbının bilinme vasıtası kılmıştır. Bu ancak, "sene", ayın hareketleri ile ilgili (yani kamerî) kılındığı zaman doğru olur. Hem sonra Cenâb-ı Hak, *"Sana hilâlleri sorarlar. De ki: "O, insanların birtakım faydaları için, bir de hacc için vakit ölçüleridir"* (Bakara, 189) buyurmaktadır.

Başkalarına göre ise "sene", güneşin tam bir devir yaptığı müddetten ibarettir. Kamerî yıl, güneş yılından belli bir miktar daha azdır. İşte bu azlıktan dolayı, kamerî aylar, mevsim mevsim dolaşır. Bundan dolayı hacc (ve Ramazan) bazen kışa, bazen yaza rastlar. Binâenaleyh bu durum, Araplara zor geliyordu. Bir de onlar hacca gittiklerinde, ticaret için de gidiyorlardı. Bu vakit bazen, etraftan ticaret için gelinmesine uygun düşmüyordu ve bu durum, dolayısıyla onların ticaretini etkiliyordu. "Zîc (astronomi) ilmi'nde de malum olduğu üzere **Kebîse**[58] işine yöneldiler ve böylece de

58 Haram aylardan, peş peşe gelen Zilkade, Zilhicce ve Muharrem boyunca, üç ay süre ile silah bırakmak, yağma yapmamak zor geldiğinden ve hacc mevsimini sabitleştirmekte dünyevi faydalar gördüklerinden Araplar, her üç senede bir, araya bir ay katarak, gerçekte Muharrem olan zamanı kutsallıktan çıkarıp, bu seneye "**nesî (kebîse) senesi**" diyor, Muharrem'i; Safer'e ertelemiş oluyorlardı.

güneş yılını nazar-ı dikkate almış oldular. Böylece hacc zamanı, onların menfaatlerine uygun olarak belli bir vakte has kılınmış oldu ve onlar ticaretlerine ve maslahatlarına uygun olan şeylerden istifade ettiler. Binâenaleyh, bu erteleme işi, her ne kadar birtakım dünyevî menfaatlerin gerçekleşmesine sebep olsa dahi, bundan Allah'ın hükmünün değişmesi neticesi ortaya çıkmıştır. Çünkü Allahu Teâlâ haccı, belirli birtakım aylara tahsis edip, o hacc da bu erteleme sebebiyle diğer aylara kayınca, Allah'ın (bu hususta ki) hükmü değişmiş olur. Binâenaleyh diyebiliriz ki onlar, dünyevî birtakım maslahat ve menfaatleri nazar-ı dikkate alarak, Allah'ın hükümlerini değiştirmek ve O'nun mükellefiyetlerini iptal etmek için çaba göstermişlerdir. İşte bundan dolayı da onlar, bu âyette büyük bir kınamaya müstahak olmuşlardır.

Bil ki güneş yılı, kamerî yıldan fazla olunca, onlar o fazlalığı topladılar. O fazlalığın miktarı bir aya ulaşınca, o seneyi on üç ay kabul ettiler. İşte bundan dolayı Allahu Teâlâ onların bu işini reddedip, Allah'ın hükmü, ne daha az, ne de daha fazla olmaksızın, senenin on iki ay olmasıdır. Halbuki onların bazı yılların on üç ay olduğuna dair verdikleri hüküm, Allah'ın hükmüne aykırı bir hükümdür. Bu hüküm Allah'ın yüklediği mükellefiyetlerin değiştirilmesine yol açar. Bütün bunlar ise, dinin hilafına olan şeylerdir.

Bil ki Arapların ilk zamanlardaki metodu, yılın, şemsî değil kamerî olmasıdır. Bu, onların **Hz. İbrahim** ve **İsmail** (a.s.)'den varis oldukları bir hükümdür. Ama, Yahudî ve Hıristiyanlarda ise, bu böyle değildir. Daha sonra, Arapların bir kısmı kebîseyi Yahudi ve Hıristiyanlardan öğrendiler. Böylece de "kebîse" Arap beldesinde de görülmeye başladı.

***İKİNCİ MESELE:* Âyetteki İ'rab Meselesi**

Ebû Ali el-Farisî şöyle demektedir: "Cehab-ı Hakk'ın, "فِى كِتَابِ اللهِ" tabirindeki "fî" harf-i cerrinin O'nun "عِدَّةَ الشُّهُورِ" ifadesine taalluk etmesi caiz değildir. Çünkü bu sıla ile mevsûlün, haber olan "اِثْنَا عَشَرَ شَهْرًا" kelimesiyle bölünmüş olmasını iktiza eder ki, bu caiz değildir.

Ben de derim ki, bu âyetin i'râbı hususunda şu izahlar yapılabilir:

1) Biz "عِدَّةَ الشُّهُورِ" ifadesinin mübtedâ, "اِثْنَا عَشَرَ شَهْرًا" ifâdesinin haber; "عِنْدَ اللهِ يَوْمَ خَلَقَ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضَ ؛ فِى كِتَابِ اللهِ" ifâdeleri de birbirlerinden bedel olan birer zarf olduklarını söylemekteyiz. Buna göre kelâmın takdiri "اِنَّ عِدَّةَ الشُّهُورِ اِثْنَا عَشَرَ شَهْرًا عِنْدَ اللهِ فِى كِتَابِ اللهِ يَوْمَ خَلَقَ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضَ" şeklindedir. Art

arda gelen bedellerin hikmeti, bu sayının, Allah ilminde ve Allah'ın âlemi yarattığından beri, Allah'ın kitabında kesin bir sayı olduğunu anlatmaktır.

2) Hak Teâlâ'nın "فِي كِتَابِ اللهِ" ifadesindeki "fi" harf-i cerri, haberin sıfatı olan mahzuf bir kelimeye müteallaktır. Buna göre kelâmın takdiri, إِثْنَا عَشَرَ شَهْرًا مُثْبَتَةٌ فِي كِتَابِ اللهِ "Ayların sayısı, Allah'ın kitabında tespit edilmiş olan on iki aydır" şeklindedir. Hem sonra bu âyetteki "kitap"tan muradın, herhangi bir kitap olması caiz değildir. Çünkü "kitap" kelimesi, *"Gökleri ve yeri yarattığı gün"* ifâdesindeki "yevmi" (gün) kelimesinin müteallakıdır. Halbuki aynların (eşyanın) isimleri zarf almazlar. Meselâ sen, "غُلَامَكَ يَوْمَ الْجُمُعَةِ" diyemezsin. Aksine âyette "kitap" kelimesi mastardır. Buna göre takdiri, "Allah katında, Allah'ın kitabında, yani Allah'ın gökleri ve yeri yarattığı gün kararlaştırıp yazdığı hükümde, ayların sayısı on ikidir" şeklinde olur.

3) Bu ifâdedeki "kitap" kelimesi bir isimdir, "yevm" kelimesi ise mahzûf bir fiile taalluk etmektedir. Buna göre âyetin takdiri, "Allah katında ayların sayısı, Allah'ın gökleri ve yeri yarattığı günde yazmış olduğu ilâhi kitapta yazıldığı gibi, on iki aydır" şeklindedir.

***ÜÇÜNCÜ MESELE:* Bu Âyette "Allah'ın Kitabı" Tabirinin Manası**

Bu mesele, âyetin hükümlerini tefsir etme hakkındadır. Cenab-ı Hak, *"Gerçekten Allah katında ayların sayısı, Allah'ın kitabında yani ilminde, (...) on iki aydır"* buyurmuştur. Burada geçen "Allah'ın Kitabı"nın ne demek olduğu hususunda da şu izahlar yapılmıştır:

1) **İbn Abbas** şöyle demiştir: "Allah'ın, bütün mahlukatın hallerini ayrıntılı olarak yazdığı **Levh-i Mahfuz,** Allah'ın peygamberlerinin hepsine indirdiği kitapların aslıdır."

2) Bazıları bu âyetteki "kitap" ile, Kur'an-ı Kerim'in kastedildiğini söylemişlerdir. Biz, Hz. Muhammed (s.a.s.)'in şeriatinde, esas alınan yılın, kamerî yıl olduğuna delalet eden birkaç âyet zikretmiştik. Durum böyle olunca, (bunun manası), "Bu sayı, Kur'an'da böyle yazılmıştır" şeklinde olur.

3) **Ebu Müslim** şöyle demektedir: "فِي كِتَابِ اللهِ" tabiri, "Allah'ın farz kıldığı ve hükmettiği şekilde..." demektir. Binâenaleyh buradaki kitap, "hükmetmek ve farz kılmak" manasına gelir. Bu tıpkı, كُتِبَ عَلَيْكُمُ الْقِتَالُ *"Size savaş yazıldı, yani farz kılındı"* (Bakara, 216) كُتِبَ عَلَيْكُمُ الْقِصَاصُ *"Size kısas farz kılındı* "(Bakara, 178) ve كَتَبَ رَبُّكُمْ عَلَى نَفْسِهِ الرَّحْمَةَ *"Rabbiniz kendi üzerine rahmeti gerekli kıldı"* (En'âm, 54) âyetlerinde olduğu gibidir.

Kâdî: "Bu, uzak bir ihtimaldir. Çünkü Allahu Teâlâ bu âyette kitabı, "zarf" olarak zikretmiştir. Bu "kitap", "hesap" manasına hamledildiğinde, bu mana ancak mecazî olarak doğru olur" der.

Buna şöyle cevap verilebilir: Her ne kadar bu mecazî bir ifâde ise de, meşhur bir mecazdır. Nitekim Arapçada, إِنَّ الْأَمْرَ كَذَا وَكَذَا فِي حِسَابِ فُلَانٍ وَفِي حُكْمِهِ "İş, falancanın hesabına ve hükmüne göre şöyle şöyledir" denilir.

Cenâb-ı Hakk'ın, يَوْمَ خَلَقَ السَّمٰوَاتِ وَالْأَرْضَ *"tâ gökleri ve yeri yarattığı günde"* buyruğuna gelince, biz "İkinci mesele"de bununla ilgili bazı izahlar yapmıştık. Onlardan doğruya en yakın olanı üçüncü olarak zikretmiş olduğumuz şu izahtır: Bundan murat, "Allah gökleri ve yeri yarattığı gün böyle hükmetti ve böyle yazdı" şeklindedir. Bunun maksadı, bu hükmün, âlemin yaratıldığı günden beri yürürlükte olan bir hüküm olduğunu beyan etmektir. Binâenaleyh bu ifade, bir te'kîd ve pekiştirmeyi gösterir.

Muhterem Aylar (Eşhur-i Hurum)a Tanınan Özelliğin Hikmeti

Cenâb-ı Hakk'ın مِنْهَا أَرْبَعَةٌ حُرُمٌ *"Onlardan dördü haram olanlardır"* ifadesi hakkında, âlimler bu dört aydan üçünün, yani Zilkade, Zilhicce ve Muharrem'in art arda, Receb ayının ise bunlardan ayrı tek başına olduğu hususunda ittifak etmişlerdir. Âyetteki "hurum" kelimesi, "O aylarda işlenen günah daha fazla cezayı, itaat da daha fazla sevabı gerektirir" manasındadır. Araplar bu aylara son derece hürmetkâr davranıyorlardı. Hatta onlardan biri, bu aylarda, babasının katiliyle karşılaşsa, ona saldırmazdı.

Buna göre şâyet, "Zaman dilimleri aslında hep birbirinin aynıdırlar. Öyleyse bu ayırımın sebebi nedir?" denilirse, biz deriz ki: Böyle bir şey, şeriatlerde tuhaf görülmemiştir. Çünkü bunun misalleri pek çoktur. Baksana Allahu Teâlâ, haram beldeleri, daha fazla hürmet edilmesini emrederek, diğer beldelerden; cuma gününü, daha fazla saygı gösterilmesini emrederek haftanın diğer günlerinden; Arafe gününü, o güne has kıldığı hususi bir ibadet ile (vakfe ile) diğer günlerden; Ramazan ayını, onda oruç tutulmasını farz kılarak diğer aylardan; günün bazı saatlerini, onlarda namaz kılmayı farz kılarak (diğer saatlerden); bir geceyi (yani Kadir gecesini) diğer gecelerden ve bazı insanları da, onlara risâlet hil'ati giydirerek diğer insanlardan ayırmıştır. Bunlar açık ve malum misaller olduğuna göre, bazı aylara daha fazla hürmet (haramlık-saygı) verilmesinde tuhaf görülecek bir şey yoktur.

Sonra biz diyoruz ki, "Allahu Teâlâ'nın, bu vakitlerde yapılan tâat ve ibadetlerin, nefsin temizlenmesinde ve yine bu vakitlerde yapılan isyan ve günahların, nefsin kirlenmesinde daha müessir ve daha ileri olacağını bilmesi uzak bir ihtimal değildir. Bu, hükemâca da uzak görülmemiştir. Baksana onların içinde, dualaran kabul edileceği umulan vakitlerde kitap yazanlar vardır ve onlar o belli vakitlerde, bunu gerektiren bazı sebepler olduğunu söylemişlerdir. Hz. Peygamber (s.a.s.)'e, "Hangi oruç daha faziletlidir?" diye sorulduğunda o, اَفْضَلُهُ بَعْدَ صِيَامِ شَهْرِ رَمَضَانَ صِيَامُ شَهْرِ اللهِ الْمُحَرَّمِ *"Ramazan ayı orucundan sonra, en efdal oruç, Allah'ın ayı olan Muharrem'de tutulan oruçtur"*[59] demiştir, Yine O (s.a.s.) مَنْ صَامَ يَوْمًا مِنْ اَشْهُرِ رَمَضَانَ صِيَامُ شَهْرِ اللهِ الْمُحَرَّمِ *"Kim, Allah'ın haram aylarından bir gün oruç tutarsa, onun oruç tuttuğu her güne karşılık otuz gün (oruç) sevabı verilir"*[60] buyurmuştur.

Pek çok fukaha, bu aylarda meydana gelen öldürme hadiselerinde, katilin diyet cezasını ağırlaştırmışlardır. Bu hususta şöyle bir hikmet daha vardır: İnsanların karakterleri, zulmetme ve fesat çıkarma üzerine yaratılmıştır. Binâenaleyh onların bu tür kötülüklerden kaçınmaları, aslında onlara zor gelir. İnsan o vakitlerde ve o yerlerde, kötülüklerden ve kabih (çirkin) işlerden daha çok kaçınsın diye, Allahu Teâlâ, bazı vakitlere ve bazı yerlere daha fazla hürmet (saygı) gösterilmesini emretmiştir. İşte bu, şu şekilde bazı fayda ve faziletleri doğurur:

a) O vakitlerde, kötü işleri terk etmek, çirkin işlerin sayısını azaltacağı için matlûb olan bir şeydir.

b) İnsan o vakitlerde, kötü işleri bırakınca, onun o esnalarda o işleri bırakması çoğu kez, onun onlardan tamamen yüz çevirmeye yönelmesine de vesile olur.

c) İnsan o vakitlerde, itaat ve ibâdette bulunup, isyan ve günahtan yüzçevirince, o vakitler geçtikten sonra, eski günah ve kabahatlerini yeniden yapmaya teşebbüs etmesi, o belli vakitlerde ibadet ve taatleri eda ederken katlanmış olduğu meşakkat ve güçlüklerin boşa gitmesine sebep olur. Halbuki aklı olandan, buna râzı olmaması beklenir. Binâenaleyh bu, o insanın günahlardan tamamen uzaklaşmasına bir sebep olabilir. İşte bazı vakitlere ve bazı yerlere daha fazla haramlık (saygı hükmü) verilmesinin hikmeti budur.

59 **Müslim,** Sıyâm, 202 (2/281); **Ebu Davud,** Savm, 56 (2/323).

60 **Kenzu'l-Ummâl,** 8 cilt, 24236. hadis.

Daha sonra Cenâb-ı Allah ذٰلِكَ الدِّينُ الْقَيِّمُ *"İşte bu, din-i kayyimdir"* buyurmuştur. Bu tabir ile ilgili iki bahis vardır:

Birinci bahis: Âyetteki "zâlike" (işte bu) ifadesi, ya *"Gerçekten Allah katında ayların sayısı... on iki aydır. (Ne daha fazladır, ne de daha azdır)"* ifadesine, ya da *"Onlardan dördü haram olanlardır"* ifadesine işarettir. Bence, bunun birincisine işaret sayılması daha münasiptir. Çünkü kâfirler de, bunlardan dördünün haram olduğunu kabul ediyorlardı. Ama onlar, Şubat'a bir gün ekleyerek, çoğu kez böylece ayların sayısını ön üçe çıkarıyor ve ayların yerlerini değiştirmiş oluyorlardı. Binâenaleyh bu ifâdenin gayesi, kâfirlerin bu tutumunu reddetmektir. Bundan dolayı "zâlike" (işte bu) ism-i işaretini buna hamletmek gerekir.

"Din" Kelimesinin Mânası

İkinci bahis: Bu âyette geçen "din" kelimesinin tefsiri hususunda şu izahlar yapılmıştır:

1) "Din" kelimesi ile, bazen "hesaba çekme, hesab etme" manası kastedilir. Nitekim Arapçada اَلْكَيِّسُ مَنْ دَانَ نَفْسَهُ *"Akıllı olan, kendisini hesaba çeken (muhasebe eden) kimsedir"* denilir. "Kayyim" ise, dosdoğru demektir. Buna göre âyetin manası, "İşte bu, dosdoğru, sağlıklı, adil ve tastamam bir hesaptır" şeklinde olur.

2) **Hasan el-Basrî,** bu tabire "İşte bu, değişmeyen ve değiştirilemeyen bir din-i kayyimdir" manası vermiştir. Buna göre bu âyette, "kayyim" değişmeyen ve değiştirilemeyen, kâim, sona ermeyen dâim manasınadır ki, böyle olan bir din, insanların fıtratlarının kendisi üzere yaratılmış olduğu bir dindir.

3) Bazıları da buna şu manayı vermişlerdir: "Bu ibadet, İslam'da gerekli olan dindir."

Kâdî, "Din" lafzını ibâdet manasına hamletmek, "hesap" manasına hamletmekten daha uygundur. Çünkü onun, "hesap" manasına kullanılışı mecazidir" demiştir.

Buna şöyle cevap verilir: "Din lafzının esas manası, inkıyâd (boyun eğme, itaat etme)dir. Nitekim Arapçada يَا مَنْ دَانَتْ لَهُ الرِّقَابُ "Ey boyunların, önünde eğildiği zat!" denilir. Binaenaleyh hesap (hesâba çekme) de, inkıyadı gerektirdiği için, dolayısıyla "din" diye ifâde edilmiştir. Ayların sayısı da, "din" diye ifâde edilmiştir. Bundan dolayı "din" kelimesini "ibadet"

manasına almak, "hesap" manasına almaktan daha uygun olamaz. İlim ehli şöyle demişlerdir: "Bu âyetin ifade ettiği hükme göre, Müslümanlara gereken, alış-verişlerinde, borçlarının zamanlarını ayarlamada, zekatın yıllarını ayarlamada ve diğer (zamanla ilgili işlerinde), kamerî aylara göre olan Arap yılını nazar-ı dikkate almalarıdır. Onların, rûmî veya a'cemi (başka) yılları nazar-ı itibara almaları câiz değildir.

Daha sonra Cenâb-ı Allah, فَلَا تَظْلِمُوا فِيهِنَّ أَنْفُسَكُمْ *"O halde, bunlarda kendinize zulmetmeyin"* buyurmuştur. Bu ilahî buyrukla ilgili iki bahis vardır:

Birinci bahis: Âyetteki "fîhinne" kelimesindeki "bunlar" zamirinin neye işaret ettiği hususunda iki görüş vardır:

1) **İbn Abbas** (r.a.)'ın görüşüne göre bu, "O on iki ayda kendinize zulmetmeyiniz" manasındadır. Bunun gayesi insanı, bütün ömründe, mutlak olarak (her halükarda), fesâda ve günaha yönelmekten alıkoymaktır.

2) Ekserî âlimlerin görüşüne göre ise bu zamir, dört haram aya râcidir. Bunun sebebi şudur: Bazı vakitlerin, yapılan tâat ve ibadetlere daha fazla mükâfaat; yapılan isyan ve günahlara daha fazla ceza verilmesinde bir tesiri vardır. Bu görüşün daha kuvvetli oluşunun delilleri şunlardır:

a) Âyetteki, "fîhinne" zamiri, kendisinden önce zikredilmiş bir şeye râcidir. Binâenaleyh bunun, daha önce zikredilmiş olanlardan, zamire en yakın olan isme râci olması gerekir. En yakın olan da, *"Onlardan dördü"* kelimesidir.

b) Allahu Teâlâ, şu âyetinde bu aylara daha fazla saygıyı emretmiştir: *"Hacc ayları, bilinen aylardır. Kim o aylarda haccı kendisine farz eder, (ihrama girer)se, artık o hacda kadına yaklaşmak, günah işlemek ve kavga etmek yoktur"* (Bakara, 197). Bu sayılan işler, aslında hacc ayları dışında da câiz değildir. Fakat Cenâb-ı Hak, bu ayların daha şerefli olduğuna dikkat çekmek için, o durumda, bunları daha te'kidli olarak yasaklamıştır.

c) **Ferrâ** şöyle demiştir: "Evlâ olan bu zamirin, *"Onlardan dördü..."* kelimesine râci olmasıdır. Çünkü Araplar, üç ile on arasında sayılara râci olacak zamirleri, "fîhinne" şeklinde; ondan daha fazla olan sayılarda ise "fîha" şeklinde kullanırlar. Bunda temel kâide şudur: "Cem-i kılletlere râci kılınan zâmirler, tıpkı cem-i müenneslere râci kılınacak zamirler gibi; cemi kesretlere râci olacak zamirler de, tıpkı müfret müenneslere râci olacak zamir gibi getirilir. Nitekim **Hassân b. Sâbit** (r.a.):

لَنَا الْجَفَنَاتُ الْغُرُّ يَلْمَعْنَ فِي الضُّحَى وَأَسْيَافُنَا يَقْطُرْنَ مِنْ نَجْدَةٍ دَمًا

"Bizim kuşluk vakti parıldayan beyaz leğenlerimiz var. Kılıçlarımızdan da, galibiyetten dolayı, kan damlamaktadır" demiştir. O, bu şiirinde, (cemi müennes olarak) "yelma'ne" ve "yakturne" fiillerini kullanmıştır. Çünkü "esyaf" (kılıçlar), "cefenat" kelimelerinin vezinleri, cem-i kıllettir. Eğer bunlar cem-i kesret olsalardı, o zaman şair, fiilleri, "تَقطر - تَلمع" şeklinde (müfret müennes olarak) getirirdi. Tercih edilen kullanış budur. Ama bunlardan birini, diğerinin yerine kullanmak da mümkündür. Nitekim **Nâbiga:**

وَلَا عَيْبَ فِيهِمْ غَيْرَ أَنَّ سُيُوفَهُمْ بِهِنَّ فُلُولٌ مِنْ قِرَاعِ الْكَتَائِبِ

"Onların hiçbir kusuru yoktur; ancak ne var ki onların kılıçları, ordularla savaşmaktan dolayı kırıklarla doludur" demiş ve burada, "Suyûf" (kılıçlar) kelimesini cem-i kesret olduğu halde, zamiri "bihinne" şeklinde (cemi müennes) kullanmıştır" demiştir.

"Zulm"ün Bu Âyetteki Mânası

İkinci bahis: Bu ifadede geçen, zulmün ne demek olduğu hususunda, şu görüşler vardır:

1) Bununla, onların yaptığı ve böylece de haccı, Allah'ın edâ edilmesini emrettiği aydan kaydırdıkları ve Allah'ın yüklediği mükellefiyetleri değiştirdikleri (nesî) işi murat edilmiştir.

2) Allahu Teâlâ, o aylarda savaşmayı yasaklamıştır.

3) Allahu Teâlâ, bizim de söylediğimiz gibi, bu ayların sevabın ve cezanın daha fazla verilmesine tesiri olduğu için bunlarda bütün günahları yasaklamıştır. Bence doğruya en yakın olan, buradaki zulmü, nesî yapmak manasına hamletmektir. Çünkü Allahu Teâlâ, hemen bu âyetten sonra, "nesî"i zikreder.

"Kâffeten" Kelimesinin Manası

Daha sonra Cenâb-ı Hak وَقَاتِلُوا الْمُشْرِكِينَ كَافَّةً كَمَا يُقَاتِلُونَكُمْ كَافَّةً *"Müşrikler sizinle, nasıl topyekün harp ediyorlarsa, siz de onlarla topyekün harp edin"* buyurmuştur. Bu emirle ilgili birkaç bahis vardır:

Birinci bahis: Ferrâ şöyle demiştir: "Bu âyette bulunan "kâffe" kelimesinin manası, "toptan, hepiniz" demektir. Bu kelime, erkeklerin veya kadınların sayısına göre, müzekker çoğul veya müennes çoğul olarak getirilerek "كَافِّينَ" veya "كَافَّاتٍ" denilmez. Ancak ne var ki bu kelime, müfret ve sonuna, durulduğu zaman hâ (هـ) olabilen bir tâ (ة) eklenmiş olarak "كَافَّةً"

şeklinde kullanılır. Çünkü bu lâfız, her ne kadar "فَاعِلَةٌ" vezni üzere gelen bir kelime olsa dahi, bu kelime tıpkı اَلْخَاصَّةُ (hususî, has) ve اَلْعَامَّةُ (âmm, umumi) kelimelerinde olduğu gibi mastar kalıbındadır. İşte bundan dolayı Araplar, bu kelimenin başına elif-lâm getirmezler. Çünkü, meselâ, قَامُوا كَافَّةً "Toptan kalktılar" deyimi tıpkı senin, "قَامُوا مَعًا" veya "قَامُوا جَمِيعًا" (Beraberce kalktılar, hep birlikte kalktılar) demen gibidir." **Zeccâc** da şöyle demiştir: "Kâffe" kelimesi, hal olarak mansûbdur. Bunun, tesniye ve cemî olarak getirilmesi caiz değildir. Bu, senin tıpkı tesniye veya cemi yapmaksızın, قَاتِلُوا هُمْ عَامَّةً "Onların hepsiyle savaşın, onların hepsini öldürün" demen gibidir. "خَاصَّةً" kelimesi de böyledir.

İkinci bahis: Âyetteki "kâffe" kelimesiyle ilgili iki görüş ileri sürülmüştür:

1) Bununla, "onlarla, tıpkı onların sizinle savaşmaları gibi, topyekün, hep birlikte, topunuz birlikte savaşın" manası kastedilmiştir. Yani Cenâb-ı Hak, "işte bu hususta yardımlaşın, birbirinize destek olun, birbirinizi yardımsız bırakmayın, birbirinizden ayrılmayınız. Ey Allah'ın kulları! Düşmanlarınızla savaşma hususunda bir araya geliniz ve birbirinizle ülfet edip uyum sağlayınız" manasını kastetmiştir.

2) **İbn Abbas** bu ifâdeye "onların, sizin topunuzu öldürmeyi helâl sayıp mubah addetmeleri gibi, siz de onların hepsiyle savaşın, onların hepsini öldürün; öldürmemek suretiyle de onların bir kısmıyla dost olmayın!" manasını vermiştir. İki taraftan birinin diğerine kıyas edilebilmesi için, birinci görüş doğruya daha yakındır.

Üçüncü bahis: Cenâb-ı Hakk'ın, *"Siz de onlarla topyekün harp edin."* buyruğunun zâhiri, o müşriklerle bütün aylarda savaşmanın mubah olduğunu gösterir.. Bazı âlimler de *"Onlardan dördü, haram olanlardır (...) O halde bunlarda, kendinize zulmetmeyin"* ifâdesinin delaletiyle, o aylarda, kâfirlerle savaşmanın haram olduğunu söylemişlerdir. Yani, "O aylarda, savaşı ve baskın yapmayı helâl saymak suretiyle, kendinize zulmetmeyiniz" manasını vermişlerdir. Biz bu meseleyi, Bakara Sûresi'nde "يَسْئَلُونَكَ عَنِ الشَّهْرِ الْحَرَامِ قِتَالٍ فِيهِ" (Bakara, 217) âyetini tefsir ederken ele almıştık.

Daha sonra, Allah وَاعْلَمُوا اَنَّ اللّٰهَ مَعَ الْمُتَّقِينَ *"Bilin ki Allah, müttakilerle beraberdir"* buyurmuştur. Cenâb-ı Hak bu ifade ile, kendisinin tâat olan şeyleri ifa etme, haram kılınmış olan şeylerden de kaçınma hususunda kendisini nazar-ı dikkate alan, kendisinden ittikâ eden dost, veli kullarıyla beraber

olmasını kastetmiştir. **Zeccâc,** bu cümlenin, "Cenâb-ı Hakk'ın, onlara yardım etmeyi tekeffül ettiği" manasına geldiğini söylemiştir.

إِنَّمَا النَّسِيٓءُ زِيَادَةٌ فِى الْكُفْرِ يُضَلُّ بِهِ الَّذِينَ كَفَرُوا يُحِلُّونَهُ عَامًا وَيُحَرِّمُونَهُ عَامًا لِيُوَاطِـُٔوا عِدَّةَ مَا حَرَّمَ اللهُ فَيُحِلُّوا مَا حَرَّمَ اللهُ زُيِّنَ لَهُمْ سُوٓءُ اَعْمَالِهِمْ وَاللهُ لَا يَهْدِى الْقَوْمَ الْكَافِرِينَ ﴿٣٧﴾

"Haram ayları ertelemek, ancak küfürde ileri gitmedir. Onunla kâfirler şaşırtılır, onlar bunu bir yıl helâl, bir yıl haram sayarlar ki, Allah'ın haram kıldığına sayıca uysunlar da, (varsın) Allah'ın haram ettiğini helâl kılmış olsunlar! Bu suretle de onların amellerinin kötülüğü kendilerine süslenip güzel gösterildi. Allah kâfirler toplumunu hidâyete erdirmez" (Tevbe, 37).

Bu âyetle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE: **Nesî: Haram Ayları Erteleme**

Bu âyette geçen "اَلنَّسِيءُ" kelimesinin ifâde ettiği mana hususunda iki görüş bulunmaktadır:

Birinci görüş: Bu kelime, geciktirmek, ertelemek manasına gelir. **Ebu Zeyd** şöyle demektedir: "Arapçada birini bir yerden uzaklaştırıp tehir ettiğinde bu tabir kullanılır. "نَسَأْتُ الْاِبِلَ عَنِ الْحَوْضِ اَنْسَأُهَا نَسْبًا وَاَنْسَأْتُهُ اِنْسَاءً" Bu kelime(den) türeyen isim ise, "gecikme" anlamına gelen "اَلنَّسِيئَةُ" ve "اَلنَّسْءُ" kelimelerdir. اَنْسَأَ اللهُ فُلَانًا اَجَلَهُ وَنَسَأَ فِى اَجَلِهِ "Allah, falancanın ecelini geciktirdi. O kimse, ecelinde gecikti" tabirleri de böyledir." **Ebu Ali el-Farisî** şöyle demiştir: "Nesî" kelimesi, tıpkı "nezir" (inzâr etmek) ve "nekir" (yadırgamak, inkâr etmek) kelimeleri gibi, bir mastardır. Bunun, tıpkı "katil" kelimesinin "maktul" (öldürülmüş) manasına gelmesi gibi "mensû" (tehir edilmiş, geciktirilmiş) manasına gelmesi de muhtemeldir. Ancak ne var ki bu kelimenin burada mef'ûl manasında olması mümkün değildir. Zira bu kelime buna hamledilirse, o zaman manası, "Ertelenmiş şey, ancak küfürde bir artmadır" şeklinde olur. Halbuki tehir edilen şey, aydır. Binâenaleyh, bu durumda ayın bir küfür olması gerekir ki, böyle bir şey olmaz. Tam aksine, buradaki "nesî" kelimesinden "inşa" (tehir etmek) manasında olmak

üzere, mastar anlamı murat edilmiştir. Aylarda yapılan tehir, "nesî" bir ayın haramlığını, kendisinden haramlık bulunmayan başka bir aya ertelemek, tehir etmek demektir."

Şibl tarikiyle **İbn Kesir**'in şöyle okuduğu da rivâyet edilmiştir: "Nef (fayda) vezninde olan "nes'" kelimesi, hakiki bir mastardır. Bu, Arapların "tehir ettim" manasında söyledikleri "نَسَأْتُ" fiilinin mastarıdır." Yine **İbn Kesir**'in, bu kelimenin şeddesiz olarak "nes'" şeklinde geldiğini okuduğu da rivâyet edilmiştir. Belki de bu, tıpkı "اَرْجَيْتُ" ve اَرْجَأْتُ (tehir etmek, ertelemek) kelimelerinden olduğu gibi, hemzeli olarak kullanılan "nes'" kelimesinin bir başka kullanılışıdır. Yine **İbn Kesir**'den, şeddeli ve hemzesiz olarak "**nesiy**" şeklinde okuduğu da rivâyet edilmiştir. Bu, kıyasî olarak yapılan takhîf kabilindendir.

İkinci görüş: Kutrub, "nesî" kelimesinin aslında arttırma, ilâve etme manasına geldiğini söylemiştir. Buna göre Arapçada, "zamana ilave etti, artırdı" manasında "نَسَأَ فِى الْاَجَلِ وَاَنْسَأَ" denilir. Süte, kendisinde suyun fazlalığından dolayı "nesi" denilmesi de böyledir.. Kadın hamile olduğu zaman da, "نَسَأَتِ الْمَرْأَةُ" denilir. Böylece çocuktan ötürü kadında meydana gelen fazlalık, tıpkı sütteki suyun fazlalığı gibi kabul edilmiş olur. Yine deveye, yürüyüşünü hızlandırsın, arttırsın diye, "onu kovaladım" manasında "نَسَأْتُهَا" denilir. O halde, bir şeyde meydana gelen her ilave, "nesî"dir..

Vâhidî şöyle demiştir: "Doğru olan birinci görüş olup, bu da "nesî"in asıl manasının "ertelemek" manasına gelmesidir.. Kadın hamile olduğu zaman, hayzı gecikeceği için "نَسَأْتِ الْمَرْأَةُ"; "birbirlerine girerek, yürümenin güzelliğine mani olmasın diye, deveyi diğer devlerden geri bıraksın" manasında, "نَسَأْتُ النَّاقَةَ"; sütü geciktirdiğinde, böylece de onun suyu fazlalaştığında, "نَسَأْتُ اللَّبَنَ" denilir."

Bu iki görüşü iyice kavradığın zaman biz deriz ki: Müşrik Araplar, hesaplarını kamerî aya göre düzenlemeleri halinde, hacc zamanının bazen kışa, bazen de yaza tesadüf edeceğini biliyorlardı. Ve bu zamanlarda, hacc yolculuğuna çıkmak, kendilerine zor ve meşakkatli geliyordu. Ve onlar, bu alışverişlerinden ve ticaretlerinden pek faydalanamıyorlardı. Çünkü diğer beldelerden gelen başka insanlar, ancak uygun ve elverişli zamanlarda Mekke'de bulunabiliyorlardı. Böylece o müşrik Araplar, bu durumu, kamerî yıla göre ayarlamanın, dünyevi menfaat ve çıkarlarını haleldar

ettiğini anladılar. Bundan dolayı da onlar, ay takvimini bırakarak güneş takvimini nazar-ı dikkate almaya başladılar.

Güneş yılı, belli bir miktar ay yılından daha fazla olunca da onlar, Şubat ayına bir gün ilave etme ihtiyacını duydular. Ve bu ilaveden dolayı da, onlar için şu iki netice meydana geldi:

a) Onlar, bu ilavelerin bir araya gelmesi sebebiyle, bazı yılları on üç ay kabul etmeye başladılar.

b) Böylece hacc mevsimi, malum olan hacc aylarından çıkıp, onların dışındaki diğer aylara aktarılmış oldu. Bu sebeple de hacc, bazı yıllar zilhiccede, ondan sonra muharremde, ondan sonra da safer ayında oldu. Ve bu devir, tekrar zilhicceye gelinceye kadar devam edip gitti. İşte, Şubat ayına bir gün ilave edilmesi sebebiyle de şu iki netice ortaya çıktı:

1) Ayların sayısında artış;

2) Kendisi için haramlığın söz konusu olduğu ayın, bir başka aya aktarılması. Halbuki biz, "nesî" lafzının ulemanın ekserisine göre erteleme manasını; diğer âlimlere göreyse ilave etmek, arttırmak anlamını ifade ettiğini beyan etmiştik. Her iki takdire göre de, âyetin ifâde ettiği mâna, bu iki hususu kapsamaktadır.

Bu sözün neticesi şudur: İbâdetleri kameri yıla göre yapmak, dünyevî menfaatleri haleldâr eder. O ibadetleri güneş yılına göre yapmak da dünyevî menfaatlerin nazar-ı dikkate alındığını ifade eder. Halbuki Cenâb-ı Hak, **Hz. İbrahim** ve **İsmail** (a.s) zamanından beri, işlerin ay yılına göre ayarlanmasını emretmiştir. Binâenaleyh onlar dünyevî menfaatlerini nazar-ı dikkate aldıkları için, Allah'ın kamerî yılın nazar-ı dikkate alınması yolundaki emrini terk etmiş, güneş yılını nazar-ı dikkate almışlardır. Böylece de hacc ibadetini, haram ayların dışındaki başka bir ayda yapmışlardır. İşte bu sebeple Cenâb-ı Hak onları kınamış ve bunu, onların küfürlerinin artmasının bir sebebi saymıştır. Bu, onların küfürlerinin artmasına sebep olmuştur; zira, Allahu Teâlâ onlara, hacc ibadetlerini haram aylarda yapmalarını emretmiş, onlarsa, Şubat ayına bir gün ilave etmeleri sebebiyle hacc ibadetlerini malûm ayların dışında yapmışlar ve kendilerine tabi olanlara da, vâcip olanın kendilerinin yapmış olduğu bu iş olduğunu; haccı "kamerî" aylara göre yapmanın vâcip olmadığını telkin etmişlerdir. Böylece bu, onların bile bile Allah'ın hükmünü kabul etmeyip O'nun hükmüne karşı koyma olmuştur ki, bu da bütün Müslümanların

ittifakıyla küfrü gerektirir. Bu sebeple onların nesî hususunda yaptıkları bu işin, küfürlerinde bir artışa yol açtığı sabit olur. O kebîseler sebebiyle meydana gelen fazla günlerin öğrenilmesini temin eden hesap usûlü, astronomi ilminde bildirilir.

Müfessirler, bu ertelemenin sebebi hususunda bir başka gerekçe olarak da şunu zikretmişlerdir: Araplar, dört ayı haram addediyorlardı. Ve bu, **Hz. İbrahim** ve **Hz. İsmail**'in zamanından beri yürürlükte olan meşhur bir hüküm idi. Halbuki Araplar, savaşçı ve baskın yapan kimselerdi. Bunun için savaşmadıkları art arda gelen üç ayı beklemek onlara zor geliyordu. Ve onlar, "Eğer hiçbir nasibimiz olmayan üç haram ay art arda gelirse, biz ölürüz, helâk oluruz" diyorlar, böylece de muharrem ayının haramlığını safer ayına erteliyor, bu sebeple de safer ayını haram, muharrem ayını da helâl addediyorlardı. Vâhidî şöyle demektedir: "Ulemânın ekserisi, bu erteleme işinin tek bir aya mahsus olmadığı, aksine bunun bütün aylar için cari olduğu kanaatindedirler." Bu görüş, daha önce de belirttiğimiz gibi bize göre doğru olan görüştür. Âlimler şu görüşte ittifak etmişlerdir: Hz. Peygamber (s.a.s.) **Vedâ Haccı**'nı yaptığı sene, hacc yapmak istediğinde hacc (tabii olarak) zilhicce ayına rastlamıştı. Bunun üzerine Hz. Peygamber (a.s.s), *"İyi biliniz ki zaman dönüp dolaşıp Allah'ın gökleri ve yeri yarattığı gündeki durumuna geldi. Sene, on iki aydır"* buyurarak, bu ifadesiyle haram ayların eski yerlerine döndüğünü kastetmiştir.

***İKİNCİ MESELE:* İnkârın İleri Derecesi**

Cenâb-ı Hakk زِيَادَةٌ فِى الْكُفْرِ *"(Haram ayları) geciktirmek, ancak küfürde bir artış sebebedir"* buyruğunda onların pek çok çeşit küfrünü nakletmiştir. Binâenaleyh onlar, o küfürlerine bu işi de ilave edip, biz de bu ilave işinin bir küfür olduğunu delilleriyle anlatınca, bu işin, daha önceki o küfür çeşitlerine katılması, küfürde bir ilâve, bir fazlalık olmuş olur" manasındadır. **Cübbâî,** "İman, sırf inanç ye ikrardan ibarettir" diyenlerin görüşünün yanlışlığına bu âyetle istidlâlde bulunarak şöyle der: "Çünkü Allahu Teâlâ bu amelin, küfürde bir artış olduğunu beyân etmiştir. Halbuki küfürde meydana gelen artışın, o küfrü tamamlayan, onu ikmâl eden bir şey olması gerekir. Böylece bu erteleme işini yapmamak, bir iman olmuş olur. Halbuki, bu erteleme işi, ne bir bilgi, ne de bir ikrar değildir. Böylece, kalbin bilmesi ve dilin ikrar etmesinden başka bir şeyin de, bazen iman olduğu sabit olmuş olur. Musannif (r.h) şöyle demektedir: "Bu istidlâl zayıftır. Zira biz, Allahu Teâlâ'nın onlara, kamerî aylardan mesela Zilhicce

ayında hacc yapmalarını farz kıldığını düşünelim. Biz güneş yılını nazar-ı dikkate aldığımızda, hacc bazen Muharrem ayına, bazen de Safer ayına denk gelecektir. Onların "Bu hacc, kifâyet eden doğru bir hacc'dır ve "Bizim, haccı Zilhiccede yapmamız vâcip değildir" şeklindeki sözleri, şâyet onlardan, **Hz. İbrahim** ve **İsmail**'in dininden olduğu zaruri olarak bilinen bir hükümden dolayı sudur etmişse, onlar kesin olan bu meseleyi öğrenip ikrâr etmemeleri sebebiyle bir küfür işlemiş olurlar.

Cenâb-ı Hak يَضِلُّ بِهِ الَّذِينَ كَفَرُوا *"Onunla kâfirler sapıtır"* buyurmuştur. Bu şekildeki yâ'nın fethası ve dâd'ın kesresi ile olan bu kıraat âmmenin kıraati olup; sapma işi küfredenlere isnat edilmiş olması sebebiyle güzeldir. Zira onlar, şâyet kendi kendilerine sapmışlarsa, sapmanın onlara isnat edilmesi güzel ve yerinde olmuş olur. Onların, başkalarını saptırmaları halinde de bu kıraat güzeldir. Çünkü başkasını saptıran da hiç şüphesiz haddizatında sapmış kimsedir. Kûfelilerin yâ'nın dammesi, dâd'ın fethasıyla "yudallu" (saptırılır) şeklindeki kıraatlerinin manası, "onların liderleri, onları, aylardaki bu tehir etme işine sevk etmeleri sebebiyle saptırmıştır." şeklindedir. Böylece fiil, mef'ûlüne isnat edilmiş olur. Bu tıpkı, Cenâb-ı Hakk'ın bu âyetteki زُيِّنَ لَهُمْ سُوءُ اَعْمَالِهِمْ *"Bu suretle de onların amellerinin kötülüğü kendilerine süslenip güzel gösterildi"* ifadesi gibidir. Yani, "onlara bunu, onları buna sevk edenler süslü gösterdi" demektir. **İbn Miksem** tarikiyle gelen bir rivâyete göre **Ebû Amr,** yâ'nın dammesi, dâd harfinin de kesresiyle, "يُضِلُّ بِهِ الَّذِينَ كَفَرُوا"şeklinde okumuştur ki, bunun şu üç şekilde izahı yapılabilir:

1) Bununla Allah, kâfir olanları saptırır,

2) Bununla şeytan, kâfir olanları saptırır.

3) En kuvvetli olan bu görüşe göre, bununla kâfirler, kendilerine tâbi olanları ve sözlerini dinleyenleri saptırırlar. Bu üçüncü izah daha kuvvetli kabul edilmiştir, zira âyette ne Allah'tan, ne de şeytandan bahsedilmemiştir.

Bil ki, "يُضَلُّ بِهِ" ifadesindeki zamir, nesi'e aittir. Keza "يُحِلُّونَهُ... وَيُحَرِّمُونَهُ" ifadelerindeki mef'ûl zamirleri de "nesî" kelimesine râcidir. Buna göre mana, "Onlar, o ertelemeyi bir yıl helâl, bir yıl da haram sayıyorlardı" şeklinde olur. **Vâhidî** şöyle demektedir: "Onların geciktirmeyi helâl saydıkları yıl, Muharrem ayında savaşmak istedikleri yıldır. Geciktirmeyi haram saydıkları yıl da, onların Muharrem ayını haramlığı üzere bıraktıkları yıldır." Musannif (r.h) şöyle der: "Bu tevil, ancak biz, "nesî"i onların bazı yıllarda

Muharrem ayını ertelemeleri şeklinde tefsir ettiğimiz zaman doğru olur. Bu da, Muharrem ayının bazen helâl olmaya, bazen de haram olmaya dönüşmesini gerektirir... Bu da ancak, biz "nesî"i, ism-i mef'ûl (geciktirilmiş, tehir edilmiş) manasında aldığımız zaman doğru olur... Biz bunun müşkil olduğunu söylemiştik. Çünkü böyle bir mana, tehir edilmiş ayın bir küfür olmasını gerektirir ki, bu mümkün değildir. Ancak biz, "nesî"den muradın, ism-i mef'ûl manası olduğunu söyler ve Hak Teâlâ'nın, *"(Haram ayları) geciktirmek ancak küfürde bir artış (sebebi)dir..."* buyruğunu ancak, "nesî"nin küfrün artmasına sebebiyet verecek tarzda bir iş yapmak manasına aldığımızda bu tevil güçlenip kuvvet kazanır. "لِيُوَاطِؤُا عِدَّةَ مَا حَرَّمَ اللهُ" buyruğu konusunda dil âlimleri şöyle demektedirler: "Arapçada, sen birisiyle bir şey üzerinde muvafakata varıp anlaşma sağladığında, "وَاطَأْتُ فُلَانًا عَلَى كَذَا" dersin. **Müberred** de şöyle demektedir: "Arapçada bir topluluk bir şey üzerinde ittifak ettiğinde, "تَوَاطَأَ الْقَوْمُ عَلَى كَذَا" denilir. Böylece de o topluluktan her biri adeta öbürünün ayak bastığı (vat'ettiği) yere ayak basmış sayılmıştır. Şiirdeki اَلْإِيطَاءُ (itâ) da bundandır. Bu da, kasidede; iki kâfiyenin aynı lâfız ve aynı manada getirilmesidir."

İbn Abbas (r.a.) şöyle demektedir: "Onlar, haram aylardan helâl addettikleri ayın yerine, helal olan aylardan birisini haram yapıyorlardı. Yine onlar, helâl olan aylardan haram kıldıkları ayın yerine haram aylardan birisini helâl yapıyorlardı. Bunu, haram ayların sayısı dört olsun ve Allah'ın zikrettiği hususa uysun diye yapıyorlardı. İşte âyette bahsedilen "لِيُوَاطِؤُا" (uymak) tabirinden maksat budur."

Allahu Teâlâ, bu işin küfür ve yasaklanmış olduğunu beyan buyurunca زُيِّنَ لَهُمْ سُوءُ اَعْمَالِهِمْ وَاللهُ لَا يَهْدِى الْقَوْمَ الْكَافِرِينَ *"Bu suretle de onların amellerinin kötülüğü kendilerine süslenip güzel gösterildi. Allah, kâfirler toplumunu hidâyete erdirmez"* buyurmuştur. **İbn Abbas** ve **Hasan el-Basri,** Cenab-ı Hakk'ın bu ifadeyle, "şeytan onlara bu amelleri süslü göstermiştir. Ve Allah, kâfir ve günahkâr olan hiçbir kimseyi hidâyete ulaştırmaz" manasını murat ettiğini söylemişlerdir.

يَآ اَيُّهَا الَّذِينَ اٰمَنُوا مَا لَكُمْ اِذَا قِيلَ لَكُمُ انْفِرُوا فِى سَبِيلِ اللهِ اثَّاقَلْتُمْ اِلَى الْاَرْضِ اَرَضِيتُمْ بِالْحَيٰوةِ الدُّنْيَا مِنَ الْاٰخِرَةِ ۚ فَمَا مَتَاعُ الْحَيٰوةِ الدُّنْيَا فِى الْاٰخِرَةِ اِلَّا قَلِيلٌ ﴿٣٨﴾

"Ey iman edenler, ne oldunuz ki size 'Allah yolunda elbirlik gazaya çıkın!' denildiği zaman yere çakılıp kaldınız?.. Âhiretten (vazgeçip yalnız) dünya hayatına mı razı oldunuz? Fakat bu dünya hayatının faydası, âhiretin yanında pek azdır" (Tevbe, 38).

Bu âyetle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE: **Cihattan Kaçıp Yere Mıhlananlar**

Bil ki Allahu Teâlâ, o kâfirlerin ayıplarını ve kusurlarını iyice açıklayınca, onlarla savaşmaya teşvike yönelerek, يَا اَيُّهَا الَّذِينَ اٰمَنُوا مَا لَكُمْ اِذَا قِيلَ لَكُمُ انْفِرُوا فِى سَبِيلِ اللهِ اثَّاقَلْتُمْ اِلَى الْاَرْضِ *"Ey iman edenler, ne oldunuz ki, size: 'Allah yolunda elbirlik gazaya çıkın!' denildiği zaman yere çakılıp kaldınız?.."* demiştir.. Bu sözün izahı şudur: Allahu Teâlâ geçmiş olan âyetlerde, onlarla savaşmayı gerektiren pek çok sebepten bahsetmiş, *"ki Allah sizin ellerinizle onları azaplandırsın, onları rezil rüsvay etsin, size onlara karşı nusret versin.."* (Tevbe, 14) âyetinde olduğu gibi, onlarla savaşmaktan pek çok menfaatin hasıl olacağını belirtmiş ve onların, gerek dinî, gerekse dünyevî hususlardaki çirkin sözlerini ve kötü amellerini zikretmiştir. Bu durumda insan için geriye, onlarla savaşmaya engel olarak, sadece savaştan korkup hayatı çok sevmesi hususu kalır. Böylece, Allahu Teâlâ bu engelin de önemsiz ve değersiz olduğunu beyan buyurmuştur. Zira dünya saadeti, âhiret saadetine oranla, tıpkı damlanın denize nispeti gibidir. Halbuki, bu azıcık kötülük için çok büyük olan hayrı terk etmek bir cehalettir, bir akılsızlıktır.

İKİNCİ MESELE: **Nüzûl Sebebi: Tebuk Seferi**

İbn Abbas'tan bu âyetin, Tebük Gazvesi ile ilgili olarak nâzil olduğu rivâyet edilmiştir. Bu böyledir, zira Hz. Peygamber (s.a.s.) Taif'ten dönünce Medine'de ikâmet etti ve **Bizans** ile cihat edilmesini emretti. O vakit ise, sıcağın çok şiddetli olduğu ve Medine'deki meyvelerin gelişip olgunlaştığı bir zaman (hasat zamanı) idi. Böylece ashâb, **Bizans** ile savaşmayı gözlerinde büyüttüler ve onları çok büyük gördüler. İşte bundan dolayı bu âyet nâzil oldu.

Muhakkik ulemâ da şöyle demiştir: "Ashâb, bunu şu sebeplerden dolayı çok ağır buldu:

a) O yazdaki sıkıntı ve kıtlık..

b) Gidilecek olan mesâfenin uzak oluşu ve diğer savaşlarda yapılan hazırlıktan daha fazla hazırlık yapmaya ihtiyaç duyulması.

c) O vakitte, Medine'deki meyvelerin yetişip olgunlaşması.

d) O vakitte, sıcağın çok şiddetli olması.

e) Bizans ordusunun çok kalabalık olması. İşte bütün sebepler bir araya gelmiş ve böylece de, ashabın bu savaş konusunda yere çakılıp kalmasına yol açmıştı. Allah en iyi bilendir.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Arabçada, devlet başkanı, insanları savaşa çağırıp ona teşvik ettiği zaman, "اِسْتَنْفَرَ الْاِمَامُ النَّاسَ لِجِهَادِ الْعَدُوِّ فَنَفَرُوا - يَنْفِرُونَ نَفْرًا وَنُفُورًا" denilir. Hz. Peygamber (s.a.s.)'in اِذَا اسْتُنْفِرْتُمْ فَانْفِرُوا *"Savaşa çağırıldığınızda, gidiniz..."* hadisi de bu manadadır. "Nefr" kelimesinin aslı, vâcip (gerekli) olan bir işten dolayı, herhangi bir yere gidip çıkma anlamına gelir. Bu çıkıp giden topluluğa da, "nefîr" (topluluk, cemaat) denilir. Arapların فُلَانٌ لَا فِى الْعِيرِ وَلَا فِى النَّفِيرِ "Falanca, ne kervan içindedir, ne de ordu içinde. (Onun hiçbir önemi yoktur)" sözü de böyledir. "اِثَّاقَلْتُمْ" tabirinin aslı "تَثَاقَلْتُمْ"dir. **A'meş** de, bu kelimeyi bu şekilde okumuştur.. Manası ise, تَبَاطَأْتُمْ "Yavaş davrandınız, ağırdan aldınız" şeklindedir. Cenab-ı Hakk'ın اِدَّارَأْتُمْ *"birbirinizle atıştınız..."* (Bakara, 72) ve اِطَّيَّرْنَا بِكَ *"Senin yüzünden uğursuzluğa uğradık"* (Neml, 47) kelimeleri de, (i'lâl bakımından) böyledir.

Keşşaf sahibi şöyle demektedir: "Bu kelime, "mâle" (meyletti) ve "اَخْلَدَ" (ebedilik duygusuyla yere yöneldi) fiillerinin manasının o tazammun ettiği için "ilâ" harfi cerriyle kullanılmıştır. Buna göre mana, "Siz, dünyaya ve dünyadaki lezzetli şeylere meyledip, seferin sıkıntılarını ve onun yorgunluklarını istemediniz, hoş karşılamadınız" şeklinde olur." Cenâb-ı Hakk'ın, اَخْلَدَ اِلَى الْاَرْضِ وَاتَّبَعَ هَوٰيهُ *"Fakat o yere saplandı, hevâsına uydu."* (A'râf, 176) âyeti de bu manadadır. Bunun, "Yerde kalmaya ve orada devamlı bulunmaya meylettiniz" anlamına geldiği de ileri sürülmüştür. Cenâb-ı Hakk'ın, *"Ne oldunuz ki size..."* ifadesi, zahiren her ne kadar bir istifham ise de, ancak ne var ki bununla onları iyice yadırgamak gayesine yöneliktir.

Asıl Matlup Âhiret Mutluluğudur

Daha sonra Cenâb-ı Hak, اَرَضِيتُمْ بِالْحَيٰوةِ الدُّنْيَا مِنَ الْاٰخِرَةِ فَمَا مَتَاعُ الْحَيٰوةِ الدُّنْيَا فِى الْاٰخِرَةِ اِلَّا قَلِيلٌ *"Âhiretten (vazgeçip yalnız) dünya hayatına mı razı oldunuz? Fakat bu dünya hayatının faydası, âhiretin yanında pek azdır..."* buyurmuştur.

Bunun manası, "Biz, savaşmaya davet eden pek çok gerekçeden bahsettik, savaşıldığında elde edilecek pek çok menfaatleri açıkladık ve onların, aklı olan insanları onlarla savaşmaya sevk edecek nice nice kusur ve kabahatleri olduğunu beyan ettik. Ama buna rağmen, siz bütün bunları bıraktınız! Sizin, Ma'budunuz (Allah), size onlarla savaşmayı emretmedi mi? Ve siz, Ma'buda itaat etmenin âhirette çok büyük mükâfatların vesilesi olduğunu bilmiyor musunuz? Binâenaleyh, dünyada elde edilecek azıcık bir menfaat uğruna, insanın, âhiretteki o büyük mükâfatı terk etmesi uygun düşer mi?" demektir. Dünya metâının âhirettekilere nispetle az oluşunun delili şudur: Dünya lezzeti, haddizatında değersiz, kıymetsiz, çeşitli afet ve sıkıntılarla iç içe olup, şüphesiz, çok kısa zamanda sona erer. Halbuki âhiretin menfaati ise, şerefli, yüce, her türlü âfetten arınmış, daimî, ebedî ve sermedidir. İşte bu, dünya menfaatinin âhiret menfaatlerine nispetle çok değersiz ve çok az olduğuna kesinkes hükmetmemizi gerektirir.

DÖRDÜNCÜ MESELE

Bil ki bu âyet, her halükârda cihadın farz olduğuna delalet eder. Zira Allahu Teâlâ, ashabın cihada karşı yavaş davranarak çakılıp kalmasının kötü bir iş olduğunu açıkça belirtmiştir. Şâyet cihat farz olmasaydı, bu yavaş davranma, çakılıp kalma kötü bir iş olmazdı. Birisi, "cihat, ancak kâfirin hücum etmesinden korkulduğunda vâcip olur" da diyemez. Çünkü Hz. Peygamber (s.a.s), Bizans'ın kendisine hücum edeceği endişesini taşımıyordu. Buna rağmen Cenâb-ı Hak, onlara cihadı farz kılmıştır. Cihadın sağladığı faydalar, Âl-i İmrân Sûresi'nde tafsilatlı olarak geçmişti. Hem bu cihat, farz-ı kifayedir. Binâenaleyh, bir kısım kimseler bunu ifa edince, sorumluluk diğerlerinden düşer.

BEŞİNCİ MESELE

Bir kimse, "Cenâb-ı Hakk'ın, *"Ey iman edenler..."* hitabı bütün mü'minlere yöneliktir. O'nun *"Ne oldunuz ki, size: 'Allah yolunda elbirlik gazaya çıkın!' denildiği zaman, yere çakılıp kaldınız?.."* buyruğu da bütün mü'minlerin bu emir karşısında çakılıp kaldıklarına delâlet eder. Halbuki bu çakılıp kalmak, bir günahtır. Binâenaleyh bu, bütün ümmetin günah üzere ittifak ettiklerine delalet eder.. Böyle olması da, ümmetin icma'ının bir hüccet olması hususunu zedeler" diyebilir.

Cevap: Bir kısmının murat edilerek, bütüne hitap etmek, gerek Ku'ran'da, gerekse diğer sözlerde meşhur olan bir mecazdır.. Diğer sözlerden, mesela

şairin, أَيَّالِكِ أَعْنِي وَاسْمَعِي يَا جَارَةْ "Kızım sana söylüyorum, gelinim sen işit!.." sözünde olduğu gibi.

إِلَّا تَنْفِرُوا يُعَذِّبْكُمْ عَذَابًا أَلِيمًا وَيَسْتَبْدِلْ قَوْمًا غَيْرَكُمْ وَلَا تَضُرُّوهُ شَيْئًا وَاللَّهُ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ ﴿٣٩﴾

"Eğer emrolunduğunuz bu cihada elbirlik çıkmazsanız, Allah sizi pek acıklı bir azaba dûçar eder, yerinize sizden başka bir kavmi getirir. Siz O'na hiçbir surette zarar veremezsiniz. Allah her şeye hakkıyla kadirdir" (Tevbe, 39).

Bu âyetle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE: **Cihadın Sebepleri**

Bil ki Allahu Teâlâ, önceki âyette, âhiret mükâfatına teşvik etmek üzere cihada teşvik edince, bu âyette de cihat etme sebeplerini kuvvetlendirecek diğer bazı şeylere binaen, yine cihada yöneltmiştir. Bu şeyler üç nevidir:

a) Hak Teâlâ'nın يُعَذِّبْكُمْ عَذَابًا أَلِيمًا *"(Allah) sizi pek acıklı bir azaba duçar eder"* buyruğunun ifade ettiği hususdur. Bil ki, bununla dünya azabının kastedilmiş olması muhtemel olduğu gibi, âhiret azabının murat edilmiş olması da muhtemeldir. **İbn Abbas** (r.a.) şöyle der: "Allah'ın Resûlü (s.a.s), ashâbı savaşa teşvik etti de, bunun üzerine ashâb, adeta çivilenip kaldı. İşte bundan dolayı Allahı Teâlâ, ashâbdan yağmuru kesti.." **Hasan el-Basrî** de: "Allah, o ashabın başına gelen azabı en iyi bilendir" demiştir. Bu azap ile, âhiret azabının kastedildiği de ileri sürülmüştür. Çünkü, "acıklı olmak" vasfı, ancak âhiret azâbına uygun düşer. Yine bunun, dünya azabı, âhiret azabı ve dünyevî ve uhrevî menfaatlerin kesilerek sona ermesi gibi, her türlü azap ile bir tehdit olduğu da ileri sürülmüştür.

b) Cenâb-ı Hakk'ın, وَيَسْتَبْدِلْ قَوْمًا غَيْرَكُمْ *"yerinize sizden başka bir kavmi getirir..."* buyruğunun ifade ettiği hususdur. Bu ifadeyle, Allahu Teâlâ'nın, düşmanlarına karşı Hz. Peygamber'e yardımı tekeffül ettiğine; binaenaleyh, şâyet o Peygamber'le beraber onlar da savaşa çıkmaya yönelirlerse, bu yardımın onlar vasıtasıyla tahakkuk edeceğine; yok eğer, onlar ayrılır da Peygamberl'e beraber savaşa katılmazlarsa, bu yardımı başkaları vasıtasıyla

tahakkuk ettireceğine ve onların da kınanıp azarlanacağına onların dikkatleri çekilmiştir. Bu uyarı, onlar, din düşmanlarına galip gelmenin ve İslâm'ın güç kuvvet bulmasının sadece kendileri vasıtasıyla gerçekleşebileceği zannına kapılmamaları için yapılmıştır. Âyet-i kerimede, sadece onların kastedildiğine dair bir delalet, açıklama bulunmamaktadır. Bunun bir benzeri de: *"Ey iman edenler, içinizden kim dininden dönerse (dönsün!) Çünkü Allah, kendisinin onları, onların da kendisini seveceği bir kavim getirir ki..."* (Maide, 54) âyetidir.

Getirilecek Olan Başka Bir Kavim

Sonra müfessirler *"Sizden başka bir kavim"* tabiriyle kimlerin kastedildiği hususunda ihtilaf etmişlerdir. Bu cümleden olarak **İbn Abbas,** bunların tâbiûn; **Said İbn Cübeyr,** Farslılar; **Ebu Ravk** da, bunların Yemenliler olduklarını söylemişlerdir. Bütün bu izahlar, âyetin bir tefsiri değildir. Çünkü âyette, bunu hissettirecek herhangi bir açıklama bulunmamaktadır. Aksine bu, bu mutlak ifadeyi, onların görüp müşahede ettiği belirli şekil ve misallere hamletmekten ibarettir.

Esamm da, bunun manasının, "Cenab-ı Hak bu Peygamberi sizin aranızdan çıkarır..." şeklinde olduğunu; bu kavmin de Medine halkı olduğunu söylemiştir.

Kâdî şöyle demektedir: "Bu, zayıftır. Çünkü burada lafzın, Hz. Peygamber'in Medine'den başka bir yere geçtiğine delaleti söz konusu değildir. Binâenaleyh, Allah'ın Medine'de, savaş hususunda Hz. Peygamber'e yardım edecek birtakım kimseleri ve toplulukları ortaya çıkarması imkânsız olmadığı gibi, o Peygamber'e, orada bulunduğu halde bir grup melek ile yardım etmiş olması imkânsız değildir.

c) Cenâb-ı Hakk'ın وَلَا تَضُرُّوهُ شَيْئًا *"Siz O'na hiçbir surette zarar veremezsiniz..."* buyruğunun ifade ettiği hususdur. **Hasan el-Basri**'nin görüşüne göre, buradaki "hüve" zamiri, Allah'a râcidir. Buna göre mana: "Sizler Allah'a zarar veremezsiniz; zira O, âlemlerden müstağnidir" şeklinde olur. Diğerlerinin görüşüne göreyse bu zamir, Hz. Peygamber'e râcidir. Buna göre mana, "Sizler Peygamber'e zarar veremezsiniz. Zira Allah O'nu, insanlardan korumuştur. Bir de, siz O'nun cihat davetine karşı ağır davranarak yere mıhlansanız bile, Allah O'nu yardımsız bırakmaz." şeklindedir.

Daha sona Cenâb-ı Hak وَاللَّهُ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ *"Allah her şeye hakkıyla kadirdir"* buyurmuştur. Bu, Allah'ın acziyyete düşmeyen bir kudrete sahip

olması bakımından, tehdit ve men'inin çok şiddetli olduğuna dikkat çekmedir. Binâenaleyh O, bir cezâ ile tehdit etti mi, mutlaka onu ifâ eder.

İKİNCİ MESELE

Hasan el-Basri ve **İkrime** bu âyetin, Cenab-ı Hakk'ın, *"Mü'minlerin hepsinin topyekûn savaşa çıkmaları münasip değildir..."* (Tevbe, 122) âyetiyle mensuh olduğunu söylemişlerdir. Muhakkik âlimler ise, bu âyetin, Hz. Peygamber (s.a.s.)'in, cihada teşvik ettiği halde, kendisine katılmayan kimselere yönelik bir hitap olduğunu, dolayısıyla bir neshin söz konusu olmayacağını söylemişlerdir.

Cübbâî şöyle demiştir: "Bu âyet, ehl-i kıblenin vaîde muhatap olduğuna delalet eder. Çünkü Cenâb-ı Allah, mü'minlerin, cihat davetine icâbet etmemeleri halinde, onlara çok elîm bir azap vereceğini beyan etmiştir ki, bu elîm azap cehennemdir. Çünkü cihadı terk, ancak mü'minler için söz konusudur. Binâenaleyh bununla, "**Mürcie**"nin, "Ehl-i salât, Allah'ın vaîdlerinin muhatabı değildir" şeklindeki görüşü bâtıl olur. Onların, cihâdı terk etme konusunda bir vaîde muhatap oldukları sâbit olduğuna göre, cihat dışındaki hususlarda da bu söz konusudur. Çünkü bunlar (ibadetler) arasında bir farkın bulunduğunu hiç kimse söylememiştir. Bil ki biz, "vaîd" meselesini, Bakara Sûresi'nde tafsilatlı olarak anlatmıştık.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Kâdî şöyle demiştir: "Bu âyet, Peygamber'le birlikte olsa da, olmasa da cihadın farz olduğunu gösterir. Çünkü Allahu Teâlâ, *"Ey iman edenler, size ne oldu ki, 'Allah yolunda elbirlik gazaya çıkın' denildiği zaman yere çakılıp kaldınız"* buyurmuş ve bu sözü söyleyenin Hz. Peygamber (s.a.s) olduğunu açıkça belirtmemiştir. Buna göre şâyet, "Âyetteki, *"Allah o zaman, yerinize başka bir kavim getirir"* ve *"Siz O'na hiçbir surette zarar veremezsiniz"* ifadelerinden ötürü, bu sözü söyleyenden muradın Hz. Peygamber olması gerekir. Çünkü bununla, Hz. Peygamber (s.a.s.)'den başkasının kastedilmiş olması mümkün değildir" denilirse, biz deriz ki: "Usûl-ü fıkıh"ta da anlattığımız gibi, âyetin son kısmının hâs olması, baş tarafının âmm olmasına mâni değildir."

إِلَّا تَنْصُرُوهُ فَقَدْ نَصَرَهُ اللَّهُ إِذْ أَخْرَجَهُ الَّذِينَ كَفَرُوا ثَانِيَ اثْنَيْنِ إِذْ هُمَا فِي
الْغَارِ إِذْ يَقُولُ لِصَاحِبِهِ لَا تَحْزَنْ إِنَّ اللَّهَ مَعَنَا فَأَنْزَلَ اللَّهُ سَكِينَتَهُ عَلَيْهِ وَأَيَّدَهُ

بِجُنُودٍ لَّمْ تَرَوْهَا وَجَعَلَ كَلِمَةَ الَّذِينَ كَفَرُوا السُّفْلَىٰ وَكَلِمَةُ اللَّهِ هِيَ الْعُلْيَا وَاللَّهُ عَزِيزٌ حَكِيمٌ ﴿٤٠﴾

"Eğer siz O'na yardım etmezseniz, (bilin ki) kâfirler onu iki kişiden biri olarak Mekke'den çıkardıkları zaman, bizzat Allah O'na yardım etmişti. Hani O ikisi mağarada iken Peygamber, arkadaşına: 'Tasalanma, hiç şüphe yok ki Allah bizimle beraberdir' diyordu. Allah da O'nun üzerine sekinetini indirdi, onu görmediğiniz ordularla te'yid etti ve kâfirlerin kelimesini alçalttı. Allah'ın kelimesi ise çok yücedir. Allah azîz ve hakîmdir" (Tevbe, 40).

Hicret Sırasında Allah'ın Te'yidi

Bil ki bu, onları cihada teşvik için zikredilen bir başka yoldur. Çünkü Allahu Teâlâ önceki âyette, ashabın, Hz. Peygamber (s.a.s.) kendilerini teşvik ettiği halde savaşa çıkmamaları ve O'na yardımla meşgul olmamaları durumunda, bu âyette kendisinin O'na yardım edeceğini belirtmiştir. Bunun delili, Allahu Teâlâ'nın, Hz. Peygamber (s.a.s.) ile birlikte (Sevr Mağarası'nda) sadece tek bir kişi bulunduğu halde, Peygamberi'ne yardım edip, onu takviye etmiş olmasıdır. Binâenaleyh Allah O'na şimdiki durumda haydi haydi yardım eder.

Âyetle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Birisi, "Âyetteki, *"Bizzat Allah O'na yardım etmişti"* ifadesinin, nasıl olup da buradaki şartın cevabı olduğunu" sorabilir.

Buna şöyle **cevap** verilebilir: "Âyetin takdiri, "Eğer siz O'na yardım etmezseniz, O'na beraberinde tek bir kişi bulunduğu veya hiç kimsenin bulunmadığı zamanda yardım etmiş olan, yine yardım eder" şeklindedir. Binâenaleyh âyet, "Nasıl Allah o vakit O'na yardım etmiş idi ise, şu anda da yardım eder" manasındadır."

İKİNCİ MESELE

Allahu Teâlâ إِذْ أَخْرَجَهُ الَّذِينَ كَفَرُوا ثَانِيَ اثْنَيْنِ *"Kafirler onu iki kişiden ikincisi olarak çıkardıkları zaman..."* buyurmuştur. Bu, "Allah O'na, kâfirler onu Mekke'den çıkardıkları (hicrete mecbur ettikleri) o vakit yardım etmişti"

demektir. Âyetteki "ثَانِيَ اثْنَيْنِ" tabiri hal olarak mansubdur, yani "O, o iki kişiden ikincisi iken O'na yardım etti" demektir. Bu tabirin izahı, ثَالِثُ ثَلَاثَةٍ (Maide, 73) âyetinin tefsirinde geçtiği gibidir. Bu hususta sözün özü şudur: İki kimse birlikte olduklarında, bunlardan her biri o ikilik içerisinde, diğerine nazaran ikincidir. İşte bundan ötürü âlimler şöyle demişlerdir: "Arapçada "O ikisinden biri" manasında, فُلَانٌ ثَانِيَ اثْنَيْنِ "Falanca, o ikinin ikincisidir" denilir."

Keşşâf sahibi şöyle demektedir: "Âyetteki bu tabir "ثَانِيَ اثْنَيْنِ" şeklinde de okunmuştur. Âyetteki "اِذْهُمَا" kelimesi "اِذْ اَخْرَجَهُ الَّذِينَ كَفَرُوا" ifadesinden bedeldir. "اَلْغَار" kelimesi, dağdaki büyük oyuk manasınadır. Bu dağa **"Sevr"** adı verilmiş olup, Mekke'nin sağında, bir saatlik mesafededir. Hz. Peygamber (s.a.s.) orada, (hicret ederken) **Hz. Ebu Bekir** (r.a) ile üç gün kalmıştı. Âyetteki "اِذْ يَقُولُ" kelimesi de, "اِذْ اَخْرَجَهُ"kelimesinden ikinci bedeldir.

***ÜÇÜNCÜ MESELE:* Hz. Peygamber ile Hz. Ebû Bekir Sevr Mağarasında**

Âlimler şöyle anlatmışlardır: "Kureyşliler ile diğer Mekkeli müşrikler Hz. Peygamber (s.a.s)'i öldürme hususunda anlaşmışlardı. Bunun üzerine, *"Hani bir zaman o kâfirler, seni tutup bağlamak veya öldürmek yahut yurdundan çıkarmak için sana tuzak kuruyorlardı"* (Enfal, 30) âyet-i kerimesi indi. İşte bundan dolayı Allahu Teâlâ, Hz. Peygamber (s.a.s.)'e, **"Hz. Ebu Bekir** (r.a.) ile birlikte, gecenin ilk saatlerinde çıkıp **Sevr Mağarası**'na gitmesini emretti. Binâenaleyh âyetteki, *"Kâfirler onu çıkardıkları zaman..."* ifadesiyle, onların onu, çekip gitmeye mecbur bırakmaları kastedilmiştir. Hz. Peygamber (s.a.s.) de, **Hz. Ebu Bekir** (r.a.) ile birlikte, gecenin başlangıcında çıkıp mağaraya gittiler. Böylece Hz. Peygamber (s.a.s.), karartısı kâfirlerin kendisini aramalarına mani olsun diye, **Hz. Ali** (k.v.)'ye, yatağında yatmasını emretti. Böylece Hz. Peygamber (s.a.s.) arkadaşı **Hz. Ebu Bekir** ile birlikte, Allah'ın gitmelerini emrettiği yere ulaştı. O ikisi, Sevr Mağarası'na varınca, orada ne olup olmadığını araştırmak için, önce **Hz. Ebu Bekir** içeri girdi. Hz. Peygamber (s.a.s.) de, ona, *"Sana ne oluyor?"* deyince, **Hz. Ebu Bekir:** "Anam babam sana feda olsun (yâ Resûlallah) mağaralar, yırtıcı hayvanların ve haşeratın sığınağıdır. Eğer burada bir şey varsa, o, senin değil, benim başıma gelsin" dedi. Mağarada bir delik vardı. **Hz. Ebu Bekir** (r.a.) oradan Hz. Peygamber'e zarar verecek bir şey çıkmasın diye, topuğunu onun üzerine koydu. Müşrikler onların izlerini sürüp mağaraya yaklaştıklarında, **Hz. Ebu Bekir** (r.a), Hz. Peygamber (s.a.s.) için endişeye

kapılarak ağladı. İşte o zaman *"Tasalanma, Allah bizimledir"*[61] dedi. **Hz. Ebu Bekir:** "Gerçekten Allah bizimle mi?" deyince, Hz. Peygamber (s.a.s.), *"Evet"* dedi. Bunun üzerine, **Hz. Ebu Bekir** (r.a.), yanağındaki göz yaşlarını silmeye başladı. **Hasan el-Basri'den** rivâyet edildiğine göre, o, **Hz. Ebu Bekir** (r.a.)'in mağaradaki ağlayışını hatırlayınca ağlıyor, onun gözyaşlarını silişini hatırlayınca da, kendisi de göz yaşlarını siliyordu. Yine rivâyet edildiğine göre, müşrikler mağaranın üstünde belirince **Hz. Ebu Bekir** (r.a), Allah'ın Resûlü için tir tir titreyerek: "Eğer bugün senin başına bir şey gelirse, Allah'ın dini yok olur" dedi. Bunun üzerine Resûlullah *"Sen, üçüncüleri Allah olan iki kişi hakkında ne düşünürsün? (ne tasalanıyorsun?)"* buyurdu.

Rivâyet edilmiştir ki, Hz. Peygamber (s.a.s.) mağaraya girince, **Hz. Ebu Bekir** bir tutam ot alarak mağaranın önüne koydu. Allah iki güvercin gönderdi ve o iki güvercin, mağaranın girişinde o otların üzerine yumurtladılar. Bir örümcek de, mağaranın kapısına ağını dokudu. Hz. Peygamber (s.a.s.), *"Allah'ım! Sen onların gözlerini kör et"* diye dua etti. O kâfirler mağaranın etrafında dönüp dolaştılar ama hiç kimseyi göremediler.

***DÖRDÜNCÜ MESELE:* Âyet Hz. Ebu Bekr'in Faziletine Delildir**

Bu âyet, birkaç bakımdan **Hz. Ebu Bekir** (r.a.)'in faziletine delalet eder:

1) Hz. Peygamber (s.a.s.), kâfirlerin kendisini öldürecekleri endişesine kapıldığı için, mağaraya gitmek istediğinde, **Hz. Ebu Bekir**'in bâtınında gerçek, sadık ve sıddık mü'minlerden olduğu hususunda emin olmasaydı, onu bu yolda kendisine arkadaş yapmazdı. Çünkü eğer **Hz. Ebu Bekir**'in bâtını zâhirine uymaması mümkün görülecek olsa, Hz. Peygamber (s.a.s.)'in, onun düşmanlarına işarette bulunmasından veya bizzat onun kendisini öldürmesinden çekinmesi gerekirdi. Şu halde Hz. Peygamber (s.a.s.), onu kendisine bu yolculukta arkadaş seçtiğine göre bu, Hz. Peygamber (s.a.s.)'in, **Hz. Ebu Bekir**'in bâtınının zâhirine uygun olduğuna kesinkes inandığını gösterir.

2) Hicret, Allah'ın izni ve emriyle olmuştur. Hz. Peygamber (s.a.s.)'in, hizmetinde bulunan (emrine âmâde) pek çok ihlaslı kimseler vardı ve onlar, nesepçe Hz. Peygamber'e **Hz. Ebu Bekir** (r.a.)'den daha yakın idiler. Şâyet Allahu Teâlâ, Hz. Peygamber (s.a.s.)'e, o çetin ve korkunç hadisede (yolculukta), **Hz. Ebu Bekir**'i arkadaş edinmesini emretmemiş olsaydı, o zaman zâhirî duruma göre, böyle bir arkadaşlığın **Hz. Ebu Bekir**'e has kılınmaması gerekirdi. Dolayısıyla Allahu Teâlâ'nın, böylesi bir şerefi **Hz.**

61 **Buhârî**, Menâkıb, 25 (4/169); **Müslim**, Zühd, 75 (4/2310).

Ebu Bekir'e vermesi, onun dindeki makamının çok büyük ve yüce olduğuna delâlet eder.

3) **Hz. Ebu Bekir** (r.a) dışındaki herkes, Hz. Peygamber (ş.a.s.)'den ayrı olarak hicret ettiler. Fakat o, başkaları gibi, Hz. Peygamber'den önce bunu yapmadı, aksine beraberinde hiç kimsenin kalmadığı o şiddetli korku esnasında (yolculukta) dahi, Hz. Peygamber'le arkadaşlığa, ona hizmete ve ondan ayrılmamaya devam ve sebat etti. İşte bu da büyük bir fazileti gerektirir.

4) Allahu Teâlâ, **Hz. Ebu Bekir** için, *"İki kişiden ikincisi"* buyurdu. Binâenaleyh o, mağarada iken, Hz. Muhammed (s.a.s.)'in ikincisi kılındı. Âlimler, **Hz. Ebu Bekir** (r.a.)'in, pek çok dinî makam ve mevkilerde, Hz. Muhammed'den sonra ikinci olduğunu söylemişlerdir. Çünkü Hz. Peygamber (s.a.s.), insanlara peygamber olarak gönderilip ve ilk defa İslam'ı **Hz. Ebu Bekir**'e teklif edince, **Hz. Ebu Bekir** hemen iman etti. Sonra **Ebu Bekir** (r.a.) gitti ve İslamiyet'i, (daha sonra) sahabenin büyüklerinden olan, **Hz. Talha, Hz. Zübeyir, Hz. Osman** ve benzeri kimselere tebliğ etti. Bunların hepsi de, **Hz. Ebu Bekir** (r.a.) vasıtasıyla imâna erdiler. **Hz. Ebu Bekir** (r.a.) kısa bir zaman sonra, birkaç gün içinde onları Hz. Peygamber (s.a.s.)'e getirdi. Binaenaleyh o, Allah'a (İslam'a) davette, iki kişiden ikincisi olmuş oldu. Yine o, Hz. Peygamber (s.a.s.) her ne zaman bir savaşta bulunsa, Hz. Peygamber'in hizmetinde (yanında) bulunur ve ondan hiç ayrılmazdı. Dolayısıyla **Hz. Ebu Bekir,** Hz. Peygamber (s.a.s.)'in meclislerinde de, ondan sonra ikinci olmuştur. Hz. Peygamber (s.a.s.) hastalanınca, insanlara namazlarında imam olmada onun yerini almış ve böylece de o, iki kişiden ikincisi olmuştu.

Yine **Hz. Ebu Bekir** (r.a.) vefat edince, Hz. Peygamber (s.a.s.)'in yanına defnedildi. Böylece orada da, onun ikincisi oldu.

Hz. Ebu Bekir'in Faziletini Kabul Etmeyen Rafizîlere Cevaplar

Bazı ahmak Rafizîler (Şiîler), âlimlerin bu izahlarını tenkit ederek şöyle demişlerdir: **"Hz. Ebu Bekir**'in Hz. Peygamber'den sonra ikinci olması, *"Herhangi bir üç kişiden fısıltı vâki olsa, muhakkak O (Allah), onların dördüncüsüdür. Bu (fısıltı), bir beş kişiden vâki olsa, mutlaka O, onların altıncısıdır.."* (Mücâdile, 7) âyetinde bahsedildiği gibi, Hak Teâlâ'nın, her üç kişinin dördüncüsü oluşundan daha önemli olamaz. Sonra bu (son âyetteki) durum, kâfir olsun, mü'min olsun, herkes için umumidir. Binâenaleyh Allah

ile ilgili olan bu mana, insanın üstünlüğüne delalet etmeyeceğine göre, Peygamber'le ilgili olan bu mana, insanın üstünlüğüne hiç delâlet etmez."

Buna şu şekilde cevap verilebilir: Bu, son derece zayıf bir zorlamadır. Çünkü bu âyette (Mücadile, 7) bahsedilen, Allah'ın ilmi ve idaresi bakımından onlarla birlikte oluşu ve herkesin kalbinde olana muttali oluşudur. Ama bu (tefsir ettiğimiz) âyette, *"İki kişiden ikincisi"* ifadesi ile, bu sıfat **Hz. Ebu Bekir**'e, bir yücelik sadedinde verilmiştir. Hem biz, yaptığımız geçen üç izah ile, **Hz. Ebu Bekir** (r.a.)'in, bu yolculukta Hz. Peygamber (s.a.s) ile birlikte bulunuşunun, Hz. Peygamber'in, onun zâhiri ile bâtınının bir olduğuna kesinkes inanmış olduğu hususunda kat'î bir delil olduğunu ortaya koymuştuk. Böyle olunca, bu iki âyet, birbiriyle nasıl mukayese edilebilir?

5) Bu âyetin, **Hz. Ebu Bekir**'in faziletine delil getirildiği hususlardan birisi de, rivâyetlerde yer alan şu noktadır: **Hz. Ebu Bekir** (r.a.) endişe duyunca, Hz. Peygamber (s.a.s.), *"Sen, üçüncüleri Allah olan iki kişi hakkında ne düşünürsün?"* demiştir. Şüphe yok ki bu, yüce bir makam ve yüksek bir dereceyi gösterir. Bil ki Rafizîler (Şiîler), dinî bir meselede yemin ettikleri zaman, "Altıncısı Cebrâil olan beş kişinin hakkı adına (yemin ederim ki...)" derler ve bununla, "Hz. Peygamber (s.a.s.)'in, Mubahale gününde (Hıristiyanları lanetleşmeye davet ettiği gün), **Hz. Ali, Hz. Fâtıma, Hz. Hasan** ve **Hz. Hüseyin**'i bir örtü altında toplayışını kastederler. İşte o zaman Hz. Cebrâil (s.a.s.) de gelmiş ve altıncıları olarak onlara katılmıştır. Âlimler, âlim, fazıl babama (r.h.), Rafizîlerin böyle dediklerini nakledince, O (Allah ona rahmet etsin): "Sizin onlara karşı, bundan daha kuvvetli bir deliliniz vardır. O da Hz. Peygamber (s.a.s.)'in şu sözüdür: *"Sen (ey Ebu Bekir), üçüncüleri Allah olan iki kişi hakkında ne düşünürsün?"* Bu sözün, daha ileri ve daha kuvvetli olduğu, kesin olarak bilinir.

6) Allahu Teâlâ, **Hz. Ebu Bekir** (r.a)'i, Hz. Peygamber'in arkadaşı olarak göstermiştir. Bu da **Hz. Ebu Bekir**'in faziletinin mükemmelliğine delalet eder. **Hüseyin b. Fudayl el-Becelî** şöyle demektedir: "Kim **Hz. Ebu Bekir**'in, Hz. Peygamber (s.a.s.)'in arkadaşı olduğunu kabul etmezse kâfir olur. Çünkü Hak Teâlâ'nın, *"Peygamber o zaman arkadaşına... diyordu"* ifadesindeki "arkadaş" ile, **Hz. Ebu Bekr** (r.a.)'in kastedildiği hususunda ümmetin ittifakı vardır. Bu ifade, Cenab-ı Hakk'ın, **Hz. Ebu Bekr**'i, Hz. Peygamber (s.a.s.)'in arkadaşı olarak tavsif ettiğini gösterir.

Rafizîler bu delile karşı çıkarak şöyle derler: "Allahu Teâlâ, *"Arkadaşı ona cevap vererek dedi ki: "Seni bir topraktan... yaratan Allah'ı inkâr mı ediyorsun?"* (Kehf, 37) âyetinde, kâfiri mü'minin arkadaşı olarak göstermiştir."

Buna şu şekilde cevap verilir: Her ne kadar burada Cenâb-ı Hak, kâfiri mü'minin arkadaşı olarak nitelemiş ise de, bunun peşi sıra o kâfirin hor, hakir ve zelil olduğunu gösteren şu ifadeyi getirmiştir: *"Allah'ı inkar mı ediyorsun?"* Ama (tefsir ettiğimiz) âyette Cenab-ı Allah, **Hz. Ebu Bekir**'i, Hz. Peygamber (s.a.s.)'in arkadaşı olarak gösterdikten sonra, onun yüce, saygıdeğer ve kıymetli olduğunu gösteren şu ifadeyi getirmiştir: *"Tasalanma, hiç şüphe yok ki Allah bizimle beraberdir"* Binâenaleyh hiçbir ilgisi olmayan, bu mesele ile ilgi kurmanın, **Hz. Ebu Bekr**'e olan aşırı düşmanlık hissinden başka bir sebebi yoktur.

7) Âyetteki *"Tasalanma, hiç şüphe yok ki Allah bizimle beraberdir"* ifadesi de, **Hz. Ebu Bekr**'in faziletine delalet eder. Burada bahsedilen "beraber"liğin, ilâhî muhafaza, yardım ve gözetme manasında bir beraberlik olduğunda şüphe yoktur.

Netice olarak diyebiliriz ki Hz. Muhammed (s.a.s), bu beraberlikte, kendisi ile **Hz. Ebu Bekr**'i eş saymıştır. Binâenaleyh o Rafizîler, bu beraberliği yanlış bir manaya hamlettikleri takdirde, Hz. Peygamber (s.a.s.)'i de o manaya sokmaları gerekir. Yok onlar bu beraberliği yüce ve kıymetli bir manaya hamlederlerse, **Hz. Ebu Bekr**'i de o manaya dahil etmeleri gerekir. Bir diğer ifade ile şöyle diyebiliriz: Bu âyet, Allahu Teâlâ'nın, **Hz. Ebu Bekir** ile olduğuna delalet eder. Allah'ın, kendisi ile beraber olduğu herkes, müttakilerden ve muhsinlerdendir. Çünkü Cenab-ı Allah, *"Çünkü Allah hiç şüphesiz, müttakilerle ve muhsinlerle beraberdir"* (Nahl, 128) buyurmuştur. Bu âyet, hasr (sadece) manasını ifade eder. Binâenaleyh bu, "Allah başkalarıyla değil, sadece müttaki ve muhsinlerle beraberdir" demektir. Bu da, **Hz. Ebu Bekir** (r.a.)'in, müttaki ve muhsinlerden olduğuna delalet eder.

8) Âyetteki, *"Hiç şüphe yok ki Allah bizimle beraberdir"* ifadesi, bu beraberlikten dolayı olan şeref hususunda, **Hz. Ebu Bekir** (r.a)'in, o iki kişiden ikincisi olduğunu gösterir. Bu tıpkı, **Hz. Ebu Bekir**'in, mağaradaki o iki kişiden ikincisi oluşu gibidir. Bu da, hiç şüphesiz son derece şerefli bir makamdır.

9) Âyetteki, *"Tasalanma"* ifadesi, tasalanmayı kesin olarak yasaklamadır. Halbuki nehiyler (yasaklamalar), devamlılığı ve tekrarı gerektirir. Bu da,

Hz. Ebu Bekir'in, bundan sonra kesinlikle, ne ölümünden önce, ne ölürken, ne de ölümünden sonra mahzun olmayacağını gösterir.

10) Cenâb-ı Hak, *"Allah onun üzerine sekinetini indirdi"* buyurmuştur. Bu ifadedeki, *"onun üzerine"* zamirinin, Hz. Peygamber'e râci olduğunu söyleyenlerin görüşü şu sebeplerden ötürü bâtıldır.

a) Zamirin, kendinden önce zikredilenlerden, en yakın olanı göstermesi gerekir. Bu âyette zikredilenlerden, zamire en yakın olan **Hz. Ebu Bekir**'dir. Zira Allahu Teâlâ, bundan önce اِذْ يَقُولُ لِصَاحِبِهِ *"Peygamber o zaman arkadaşına... diyordu"* buyurmuştur. Buna göre kelamın takdiri اِذْ يَقُولُ مُحَمَّدٌ لِصَاحِبِهِ اَبِى بَكْرٍ "Hani **Muhammed,** arkadaşı **Ebu Bekr**'e 'Tasalanma...' diyordu" şeklindedir. Bu takdirde, daha önce bahsedilen zatlardan, "عَلَيْهِ" (onun üzerine) kelimesine en yakın olan **Hz. Ebu Bekir** olmuş olur. Dolayısıyla bu zamirin ona râci olması (onu göstermiş olması) gerekir.

b) Korku ve tasa, Hz. Peygamber (s.a.s.)'de değil, Hz. Ebu Bekir'de idi. Çünkü Hz. Peygamber (s.a.s.), Allah ona, Kureyş'e karşı yardım edeceğini va'dettiği için, sakin ve emin idi. Binâenaleyh Hz. Peygamber, **Hz. Ebu Bekir**'e *"Tasalanma..."* deyince, o da emin oldu. Bundan dolayı, **Hz. Ebu Bekir**'in korku ve tasasının son bulmasına bir sebep olması için, âyetteki *"sekine"*yi, **Hz. Ebu Bekir**'e vermek, Hz. Peygamber (s.a.s)'e vermekten daha uygundur. Çünkü Hz. Peygamber zaten önceden de sakin ve kendinden emin idi.

c) Eğer âyetteki "sekine"nin Hz. Peygamber (s.a.s.)'e indirildiği kastedilmiş olsaydı, o zaman, bundan önce Hz. Peygamber (s.a.s.)'in korkmakta olduğunu söylemek gerekirdi. Halbuki eğer durum böyle olsaydı, Hz. Peygamber (s.a.s.)'in, **Hz. Ebu Bekir** (r.a)'e: *"Tasalanma, hiç şüphe yok ki Allah bizimle beraberdir"* demesi mümkün olmazdı. Çünkü kendisi endişelenen bir kimsenin, başkasının korkusunu giderip teskin etmesi nasıl mümkün olur? Eğer durum o Râfizîlerin (Şiîlerin) dediği gibi olsaydı, o zaman âyette, فَاَنْزَلَ اللّٰهُ سَكِينَتَهُ عَلَيْهِ فَقَالَ لِصَاحِبِهِ لَا تَحْزَنْ "Allah sekinesini o (Peygamberi'nin) üzerine indirdi, o da arkadaşı (**Ebu Bekir**'e), "tasalanma..." dedi" denilirdi. Halbuki durum hiç de böyle olmayıp, aksine Hz. Peygamber (s.a.s.) arkadaşına "Tasalanma" demiş ve daha sonra âyette, fâ-i takibiyye ile (bunun peşi sıra olduğunu göstererek), فَاَنْزَلَ اللّٰهُ سَكِينَتَهُ عَلَيْهِ *"Allah da onun üzerine sekinetini indirdi"* buyurulunca, biz, bu sekinenin inmesinden önce, Hz. Peygamber (s.a.s.)'in kalbinde zaten bir sükûnet ve emniyetin mevcut olduğunu

anlıyoruz: Durum böyle olduğuna göre, o sekinenin **Hz. Ebu Bekr** (r.a)'in kalbine inmiş olması gerekir.

Eğer: *"Allah da onun üzerine sekinetini indirdi"* ifadesi ile; bu sekinenin Hz. Peygamber'in kalbine indirildiği murat edilmiştir. Bunun delili, *"Ve (Allah) onu görmediğiniz ordularla te'yid etti"* ifadesini buna atfetmiş olmasıdır. Bu (yani görünmeyen ordularla te'yid edilme) ise ancak Peygamber'e uygundur. Matufun, matufun aleyh ile müşterek olması gerekir. Öyleyse ma'tuf Hz. Peygamber (s.a.s.) ile ilgili olduğuna göre, matufun aleyh'in de Hz. Peygamber (s.a.s.) ile ilgili olması gerekir" denilirse, biz deriz ki: "Bu zayıftır. Çünkü âyetteki وَاَيَّدَهُ بِجُنُودٍ لَمْ تَرَوْهَا *"Ve (Allah) onu görmediğiniz ordularla te'yid etti"* ifadesi, Bedir Savaşı'na bir işaret olup, âyetin başındaki فَقَدْ نَصَرَهُ اللّٰهُ *"Bizzat Allah ona yardım etmişti"* ifadesi üzerine atıftır. Binâenaleyh âyetin takdiri, "Eğer siz ona yardım etmezseniz, (biliniz ki), Allah zaten Peygamber'e mağara hâdisesinde yardım etmişti. Çünkü o, arkadaşına (**Ebu Bekir**'e) *"Tasalanma, üzülme, hiç şüphesiz Allah bizimle beraberdir"* demişti. Bunun üzerine Allah, **Ebu Bekir**'e sekinetini indirdi ve o Peygamberi'ni Bedir hadisesinde de, sizin görmediğiniz ordularla destekledi" şeklindedir. Bu durumda, o soru düşer.

11) **Hz. Ebu Bekir**'in, Hz. Peygamber'e hicret için binek hayvanı satın almış olduğu, keza oğlu Abdurrahman ile kızı Esmâ'nın, mağarada onlara yemek getiren kişiler olduğu hususunda herkesin ittifak etmiş olması da, **Hz. Ebu Bekir**'in faziletine delalet eden şeylerdendir. Rivâyet olunduğuna göre Hz. Peygamber (s.a.s.): لَقَدْ كُنْتُ اَنَا وَصَاحِبِى فِى الْغَارِ بِضْعَةَ عَشَرَ يَوْمًا وَلَيْسَ لَنَا طَعَامٌ اِلَّا التَّمْرَ *"Ben ve arkadaşım, hurmadan başka hiçbir yiyeceğimiz olmaksızın o mağarada on küsur gün kaldık"* buyurmuştur. Âlimler şunu anlatmışlardır: Hz. Peygamber (s.a.s.) aç iken, Cebrail (s.a.s.) gelerek, "**Esmâ**, hays (hurma, yağ ve kavrulmuş undan yapılan) yemeği getiriyor" diye haber verdi. Hz. Peygamber (s.a.s.) de sevinerek, bunu **Hz. Ebu Bekir** (r.a)'e haber verdi. Allah, Peygamberi'ne Medine'ye hicret etmesini emredince, o bunu **Hz. Ebu Bekir**'e bildirdi. **Hz. Ebu Bekir** (r.a) de, oğlu **Abdurrahman**'a iki erkek deve, iki palan ve iki elbise almasını ve bunlardan birer adedini Hz. Peygamber (s.a.s.)'e ayırmasını emretti. Hz. Peygamber (s.a.s.) ile **Hz. Ebu Bekir** (r.a), Medine'ye yaklaştıkları zaman, bu haber ensâra ulaştı. Onar da hemen onları karşılamaya koştular. **Hz. Ebu Bekir** (r.a) ensârın Hz. Peygamber'i tanıyamamaları endişesine kapılarak, onların daha önce görmüş oldukları Peygamber'i tanıyabilmeleri için, Resûlullah (s.a.s.)'a, daha önceki

elbisesini giydirdi. Ensar, Hz. Peygamber (s.a.s.)'e yaklaşınca, ona secdeye kapandılar. Bunun üzerine Hz. Peygamber (s.a.s.), اُسْجُدُوا لِرَبِّكُمْ وَاَكْرِمُوا اَخَاكُمْ *"Rabbinize secde edin ve kardeşinize ikram edin"*[62] buyurdu. Sonra devesini **Ebu Eyyüb el-Ensârî** (r.a)'nin kapısının önüne çöktürdü. Biz bu rivâyetleri, **Ebu Bekir el-Esamm**'ın **"Tefsir"**inden naklettik.

12) Hz. Peygamber (s.a.s.) Medine'ye girerken, yanında **Hz. Ebu Bekir** (r.a) vardı. Ensâr, Hz. Peygamber (s.a.s.)'in yanında **Hz. Ebu Bekir**'den başka birini görmediler. İşte bu durum, Hz. Peygamber (s.a.s)'in, gerek yolculukta, gerek mukim iken ashabı içinden **Hz. Ebu Bekir** (r.a)'i kendisi için arkadaş seçtiğine delalet eder. Âlimlerimiz buna şu hususu da ekleyerek, şöyle demişlerdir: "Bu yolculuğunda Hz. Peygamber (s.a.s.)'in yanında, **Hz. Ebu Bekir** (r.a)'den başka hiç kimse olmadığına göre, faraza bu yolculukta Hz. Peygamber (s.a.s.)'in vefat etmiş olduğunu düşünsek, bu takdirde, **Hz. Ebu Bekir** (r.a)'den başka hiç kimse O'nun emrini yerine getiremez, O'nun ümmetine olan vasiyetini ulaştıramaz ve bu yolculuk esnasında Hz. Peygamber'e inen vahiyleri, ondan başka hiç kimse haber veremezdi. Bütün bunlar, **Hz. Ebu Bekir** (r.a)'in faziletinin çok yüksek ve derecelerinin çok yüce olduğunu gösterir.

Rafizîlerin İddialarına Cevaplar

Bil ki Râfizîler bu âyet ve bu hâdise ile çok zayıf, tutarsız ve adeta güneşi balçıkla sıvama kabilinden istidlâller yaparak, **Hz. Ebu Bekir** (r.a)'e ta'n etmişlerdir:

1) Onlar şöyle demişlerdir: "Hz. Peygamber (s.a.s.), **Hz. Ebu Bekir**'e, *"Tasalanma..."* demiştir. Eğer bu tasalanma yerinde ve uygun ise, Peygamber O'nu bundan nasıl nehyedebilir? Yok eğer bu yersiz bir tasa ise, o zaman **Hz. Ebu Bekr**'in, bu tasasından dolayı günah işlemiş olması gerekir."

2) Şöyle denebilir: "Hz. Peygamber (s.a.s.), **Hz. Ebu Bekir**'i Mekke'de bırakması halinde, O'nun, kâfirlere kendisinin yerini bildireceğinden ve onlara sırlarını vereceğinden endişe ettiği için, O'nu yol arkadaşı yapmış ve bu şerri giderebilmek için, onu yanına almıştır."

3) Bu durum her ne kadar **Hz. Ebu Bekir**'in faziletine delalet ediyorsa bile, Hz. Peygamber (s.a.s.), **Hz. Ali**'ye de yatağında yatmasını emretmiştir. Binâenaleyh kâfirlerin Resûlullah'ı öldürmeye azmettikleri bir sırada,

62 **Müsned**, 3/432.

böylesi karanlık bir gecede, Hz. Peygamber (s.a.s.)'in yatağında yatmanın, canı ölüme atmak olduğu malumdur. Öyle ise **Hz. Ali** (r.a.)'nin bu işi, **Hz. Ebu Bekir**'in, Peygamber'e yol arkadaşı oluşundan daha faziletli ve daha yücedir." Rafizîlerin bu hususta ileri sürdükleri iddialı şeylerin hepsi budur.

Râfizîlerin **birinci delillerine** şöyle **cevap** verilebilir: **"Ebu Ali el-Cübbâi,** Rafizîlerin bu şüphesini nakleder ve onlara "Bu durumda onlara, Cenâb-ı Hakk'ın, **Hz. Musa**'ya *"Korkma, üstün gelecek olan muhakkak sensin sen.."* (Tâhâ, 68) demiş olmasının, **Hz. Musa**'nın o korkuyu duymakla günahkâr olduğuna delalet etmesi; yine meleklerin **Hz. İbrahim** (s.a.s.)'e, o onlara kızarmış buzağı sunduğu hadisede söyledikleri *"Korkma.."* (Zariyat, 28) sözlerinde de, yine **Hz. İbrahim**'in aynı durumda olduğuna; **Hz. Lût**'a yine, *"Korkma ve tasalanma. Çünkü biz seni de, âileni de kurtaracağız"* (Ankebut, 33) demelerinde, **Hz. Lût**'un da böyle (o korkusundan dolayı günah işlemiş) olduğuna delalet etmesi gerekir" der.

Eğer buna karşı Râfizîler, "Bu korkular insan olmadan dolayıdır. Allahu Teâlâ bir eminliğin ve kalp huzurunun olması için, *"Korkma"* (Tâhâ, 68) demiştir" derlerse, biz de: "Bu meselede de durum aynıdır" deriz.

İmdi eğer onlar, "Allahu Teâlâ, Hz. Peygamber'e, *"Allah seni insanlardan korur"* (Maide, 67) buyurmamış mıdır? Öyle ise o, bu âyeti bildiği halde nasıl korkar?" derlerse, biz de deriz ki: "Bu âyet Medine'de nazil olmuştur. Bu hadise ise, âyetin inzalinden önce olmuştur. Hem farzet ki, Hz. Peygamber (s.a.s.), öldürülmeyeceğinden emindi; ama dövülmekten, yaralanmaktan ve acı çekmekten emin olamazdı. Şaşıyorum o Râfizîlere! Şimdi biz **Hz. Ebu Bekir**'in korkmadığını söylersek, onlar o zaman da, O'nun, Hz. Peygamber (s.a.s.)'in bir belaya uğramasından dolayı sevindiğini söyleyeceklerdi. **Hz. Ebu Bekir** korkup ağladığı için de, böyle çarpık şeyler ileri sürmüşlerdir. Bu da onların gerçeğin peşinde olmadıklarını ve maksatlarının sadece ve sadece tenkit olduğunu gösterir.

Rafizîlerin **ikinci delillerine** de şu şekilde **cevap** verilir: Onların ileri sürdükleri bu husus, sofistlerin (şüphecilerin) şüphelerinden daha değersizdir. Çünkü **Ebu Bekir** (r.a) eğer böyle bir niyette olsaydı, müşrikler **Sevr Mağarası**'nın kapısına dayandıklarında, onlara seslenir ve "Biz buradayız" derdi. Yine oğlu **Abdurrahman** ve kızı **Esma,** o kâfirlere: "Biz **Muhammed**'in yerini biliyoruz, size gösterebiliriz" derlerdi. Allah'tan, insanı böylesi çarpık düşüncelere sevk eden taassuptan bizi korumasını niyaz ediyoruz.

Rafizîlerin **üçüncü delillerine** de birkaç şekilde **cevap** verilir:

1) Biz, **Hz. Ali** (r.a)'nin, o karanlık gecede, Hz. Peygamber (s.a.s.)'in yatağında yatmasının büyük bir tâat olduğunu ve büyük bir makamı gösterdiğini inkâr etmiyoruz. Ama **Hz. Ebu Bekir** (r.a)'in Hz. Peygamber'e yol arkadaşı olduğunu ve böylece her zaman Hz. Peygamber'in hizmetinde bulunmuş olduğunu, **Hz. Ali**'nin ise böyle olmadığını iddia ediyoruz. Halbuki hizmette daha çok bulunan, bulunmayandan daha üstün haldedir.

2) **Hz. Ali,** sıkıntıya, sadece o gece katlandı. Ama, o geceden sonra müşrikler, **Hz. Muhammed**'in bulunmadığını anlayınca, **Hz. Ali**'nin yakasını bıraktılar ve ona ilişmediler. Ama, **Hz. Ebu Bekir**'e gelince o, mağarada üç gün Hz. Muhammed (s.a.s)'le birlikte bulunmuş olması sebebiyle, en şiddetli sıkıntılar içinde kaldı. Binâenaleyh, **Hz. Ebu Bekir**'in katlandığı sıkıntı daha şiddetli olmuştur.

3) **Hz. Ebu Bekir** (r.a), insanları **Hz. Muhammed**'in dinine teşvik ve onları o dine davet etmek suretiyle, sahabe arasında meşhur olmuştu. Halbuki onlar, **Hz. Ebu Bekir**'in, sahabenin önde gelenlerinden bir topluluğu bu dine davet ettiğini ve onların da, o dini ancak **Hz. Ebu Bekir**'in daveti sebebiyle kabul ettiklerini, böylece de, imkânları nispetinde kâfirlere düşman olduklarını ve Hz. Peygamber (s.a.s)'i canlarıyla ve mallarıyla müdafaa ettiklerini görüp müşahede etmişlerdir. **Hz. Ali** (r.a)'ye gelince, o vakit o henüz küçük idi. Ondan, ne delil, ne hüccet ve ne de kılıç ve kargıyla (o çağda) bir cihat sâdır olmamıştı. **Hz. Ali**'nin kâfirlerle savaşması, Medine'ye geçmelerinden uzun bir süre sonra vaki olmuştur. Binâenaleyh, hicret esnasında, **Hz. Ali**'den böylesi haller zuhur etmemişti. Durum böyle olunca, şüphesiz kafirlerin **Hz. Ebu Bekir**'e olan öfkeleri, **Hz. Ali**'ye olan öfkelerinden daha şiddetli olmuştur. İşte bundan dolayı da onlar o yatakta yatanın **Hz. Ali** olduğunu anlayınca, ona asla ilişmediler ve onu ne dövdüler, ne de incittiler. Böylece, **Hz. Muhammed** (s.a.s.)'e hizmet hususunda, **Hz. Ebu Bekir**'in kendi zâtı hakkındaki endişesi, **Hz. Ali** (k.v)'nin endişesinden daha şiddetli idi.. Böylece, bu derece, daha efdal ve daha mükemmel olmuş olur. Bizim bu konuda kısaca arz edeceğimiz hususlar bundan ibarettir.

Cenâb-ı Hakk'ın وَأَيَّدَهُ بِجُنُودٍ لَّمْ تَرَوْهَا *"Onu, görmediğiniz ordularla te'yid etti"* buyruğuna gelince, bu kelamın takdiri şöyle denilmesidir: "Eğer siz ona yardım etmezseniz..." ona bu yardım, şu iki şekilde olacaktır:

a) Allahu Teâlâ ona, hicret hadisesinde yardım etmiştir. Çünkü, *"(Bilin ki) kâfirler onu iki kişiden biri olarak çıkardıkları zaman, bizzat Allah ona yardım etmişti. Hani o ikisi mağaradaydılar. Peygamber o zaman arkadaşına 'Tasalanma, hiç şüphe yok ki Allah bizimle beraberdir' diyordu. Allah da onun üzerine sekinetini indirdi..."* buyurmuştur.

b) Bedir hadisesidir ki bu dâ, Cenâb-ı Hakk'ın, *"Onu, görmediğiniz ordularla te'yid etti"* buyruğundan kastedilen husustur. Çünkü Allahu Teâlâ, Bedir Günü melekleri indirmiş ve onlar vesilesiyle Resûlü'ne (s.a.s.) yardım etmiştir. O halde, Cenâb-ı Hakk'ın, *"Onu, görmediğiniz ordularla te'yid etti"* ifadesi, O'nun, *"(Bilin ki) kâfirler onu çıkardıkları zaman"* âyetine atıftır.

Daha sonra Cenâb-ı Hak وَجَعَلَ كَلِمَةَ الَّذِينَ كَفَرُوا السُّفْلَى وَكَلِمَةُ اللهِ هِيَ الْعُلْيَا *"Ve kâfirlerin kelimesini alçalttı. Allah'ın kelimesi ise çok yücedir"* buyurmuştur. Bu ifade, "Allahu Teâlâ Bedir Günü, şirkin kelimesini alçak, rezil ve düşük kıldı.. Allah'ın kelimesi ise en yüce olanıdır. Bu kelime de, 'Lâ ilâhe illallâh!' kelimesidir" manasındadır.

Vâhidî şöyle demektedir: "Hak Teâlâ'nın "وَكَلِمَةُ اللهِ" ifadesinin merfû okunması, tercih edilen bir kıraat olup, bu, müste'nef bir cümle olarak, âmmenin kıraatidir..."

Ferrâ şöyle demektedir: "Nasb ile "kelimete" şeklinde de okunabilir. Ama ben bu kıraat ile okumayı tercih etmiyorum. Çünkü bir kimse bunu mansûb okursa o zaman en güzel olan ifade şekli كَلِمَةَ اللهِ الْعُلْيَا "Allah, kelimetullahı da en yüce kıldı.." biçiminde olurdu.. Baksana sen, اَعْتَقَ غُلَامَهُ اَبُوكَ "Baban kölesini azâd etti" dersin ama, "اَعْتَقَ غُلَامَهُ اَبُوكَ" denilmesi doğru olmaz..."

Daha sonra Cenâb-ı Hak, وَاللهُ عَزِيزٌ حَكِيمٌ *"Allah, azîz ve hakîmdir"* buyurmuştur. Yani, "Allah, kâhirdir, galibdir; O, sadece doğru olanı yapar.." demektir.

اِنْفِرُوا خِفَافًا وَثِقَالًا وَجَاهِدُوا بِاَمْوَالِكُمْ وَاَنْفُسِكُمْ فِى سَبِيلِ اللهِ ذٰلِكُمْ خَيْرٌ لَكُمْ اِنْ كُنْتُمْ تَعْلَمُونَ ﴿٤١﴾

"Ey mü'minler! Sizler gerek hafif, gerek ağırlıklı olarak elbirlik savaşa çıkın. Allah yolunda mallarınızla, canlarınızla cihat edin. Eğer bilirseniz bu, sizin için çok hayırlıdır" (Tevbe, 41).

Allah Yolunda Seferberlik

Bil ki Cenâb-ı Hak, Hz. Peygamber'le birlikte savaşa çıkmayanları tehdit edip anlattığımız biçimde darb-ı mesel getirince, bunun peşinden bu kesin emrini getirerek, اِنْفِرُوا خِفَافًا وَثِقَالًا *"Ey mü'minler, sizler gerek hafif, gerek ağırlıklı olarak elbirlik savaşa çıkın"* buyurmuştur. Yani, "Siz, ister cihat size ağır gelecek bir durumda, isterse hafif gelecek bir durumda, savaşa çıkınız" demektir. Bu vasıfların manaları pek çok hüküm getirmektedir. Müfessirler âyette geçen "خِفَافًا وَثِقَالًا" ifadelerine şu manaları vermişlerdir:

Hifaf ve Sikal Kelimelerinin Şerhi

1) Ona arzu ve iştiyakınızdan dolayı, ona olan nefretiniz hafif olarak; o size zor geldiği için de, ona karşı duyduğunuz nefret ağır olarak.

2) Çoluk çocuğunuz az olduğu için, hafif olarak; çok olduğu için, ağır olarak.

3) Hafif silâhlarla; ağır silâhlarla.

4) Binitli olarak; yaya olarak.

5) Gençler olarak; ihtiyarlar olarak.

6) Zayıf olarak; şişman olarak.

7) Sıhhatli olarak; hasta olarak. Bu hususta sahih olan, bütün bu bahsedilenlerin hepsinin bu ifadenin muhtevasına dahil olmasıdır. Çünkü, zikredilen vasıf, bütün bu cüz'iyyatın içine dahil olduğu umumî bir vasıftır.

İmdi şâyet, "Siz, bu emrin, bütün insanları, hatta hastaları ve acizleri de içine aldığını mı söylüyorsunuz?" denilirse biz deriz ki:

Bu ifadenin zâhiri bunu gerektirir. **İbn Ümmi Mektûm**'un, Hz. Peygamber (s.a.s)'e: "Benim de savaşa çıkmam gerekir mi?" dediğinde, Hz. Peygamber'in de: *"Sen ya hafifsin, ya da ağır, "sakîl"sin..."* dediği, bunun üzerine **İbn Ümmi Mektûm**'un, ailesine dönerek silâhını kuşandığı ve Hz. Peygamber'in önünde beklediği; bunun üzerine de Cenâb-ı Hakk ın: *"Âmâya göre bir harec, darlık ve günah yok"* (Nûr, 61) âyetinin nazil olduğu rivâyet edilmiştir.

Mücâhid şöyle demektedir: **"Ebû Eyyüb el-Ensarî,** Hz. Peygamber (s.a.s.)'le birlikte Bedir'de bulundu ve Müslümanların savaşlarının hiçbirinden geri kalmadı. Zira o, şöyle derdi: "Allah, *"Sizler gerek hafif, gerek ağırlıklı olarak elbirlik savaşa çıkın"* buyurmuştur... Binâenaleyh ben kendimi, ya hafif ya da ağır, "sakîl" olarak hissediyorum."

Safvân İbn Amr'ın şöyle dediği rivâyet edilmiştir: "Ben, Hımıs valisi idim. Derken, Şamlılardan bir ihtiyarın, savaşmak maksadıyla, binitine baktığını gördüm.. Ben, "Amca, sen Allah katında mazursun.." dediğimde, o bakışını kaldırarak, "Yeğenim! Allah bize, ister hafif isterse sakîl, ağır olsun, savaşa çıkmamızı emretmiştir. İyi bil ki, Allah sevdiği kimseleri imtihan eder" dedi."

Zührî'den de şu rivâyet edilmiştir: **"Said İbn'l-Müseyyeb,** bir gözü görmediği halde savaşa çıkmıştı. Ona: "Sen hastasın, senin sıkıntın var" denilince o: "Allah, hafif olanın da, ağır olanın da savaşa çıkmasını emretmiştir. Şâyet ben savaşamıyorsam, hiç olmazsa kalabalığı artırırım ve eşyaları korurum" dedi.

Yine **Mikdâd İbn Esved**'e, savaşa katılmayı istediği bir sırada: "Sen mazursun..." denildiğinde, o: "Allah bize, Berâe Sûresi'nde, *"Sizler, gerek hafif, gerek ağır olarak elbirlik savaşa çıkın"* buyurdu" dedi.

Bil ki, bahsettiğimiz bu görüşün sahipleri, "bu âyetin, Hak Teâlâ'nın, *"Âmâya bir harec (zorluk) yoktur (...)* (Nûr, 61) âyetiyle mensûh olduğunu söylerken, **Atâ el-Horasanî,** bu âyetin Cenâb-ı Hakk'ın, *"Mü'minlerin hepsinin topyekûn savaşa çıkmaları doğru değildir(...)"* (Tevbe, 122) âyetiyle mensûh olduğunu söylemiştir.

Bir kimse şöyle diyebilir: "Âlimler, bu âyetin Tebük Savaşı hakkında nazil olduğu ve Hz. Peygamber (s.a.s.)'in geride, bazı kadın ve erkekleri bıraktığı hususunda ittifak etmişlerdir. Bu durum, cihâdın, farz-ı ayn değil, farz-ı kifayeden olduğuna delalet eder. Öyleyse Hz. Peygamber'in savaşa katılmasını emrettiği herkesin, ister hafif isterse ağır olarak savaşa katılması gerekir. Ama, Hz. Peygamber'in orada kalmalarını emrettiği kimselerin de, orada kalmaları ve savaşa iştirak etmemeleri gerekir. Böyle olması halinde, âyetin mensûh olduğunu söylemeye gerek kalmaz.

Malla-Canla Cihat

Daha sonra Cenab-ı Hak, وَجَاهِدُوا بِأَمْوَالِكُمْ وَأَنْفُسِكُمْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ *"Allah yolunda mallarınızla, canlarınızla cihat edin"* buyurmuştur. Bu buyrukla ilgili iki görüş bulunmaktadır:

Birinci görüş: Bu cihâdın ancak malı ve canı olan kimselere farz olduğuna delâlet eder. Öyleyse bu, cihâda müsait bir canı, bedeni, nefsi

bulunmayan ile, savaş araç-gereçlerini elde edecek malı ve kudreti olmayan kimselere, cihat etmenin farz olmadığına delâlet eder.

İkinci görüş: Cihadın, tek başına kaldığı ve gücü de yettiği zaman, can ile yapılması vâcip olur. Bedenen cihat edilemediğinde, mal ile cihat etmek farz olur. Binâenaleyh, bu görüşe göre, bedenen cihat yapmaktan aciz olan kimsenin, yanında bulunan mal ile, kendi yerine bir kimseyi göndermesi gerekir. Böylece de bu kimse, kendisi şahsen savaşamadığı için, malıyla mücahit olmuş olur. Âlimlerin pek çoğu bu görüşü benimsemiştir.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, ذٰلِكُمْ خَيْرٌ لَكُمْ إِنْ كُنْتُمْ تَعْلَمُونَ *"Eğer bilirseniz bu, sizin için çok hayırlıdır"* buyurmuştur.

Buna göre eğer, "Savaşa katılmama, oturup kalmada herhangi bir hayır bulunmazken, nasıl "Cihat, savaşa katılmamaktan daha hayırlıdır" denilmiştir?" denilirse, biz deriz ki:.

Buna şu iki şekilde cevap verilebilir:

Birinci şekil: "Hayr" kelimesi iki manada kullanılır:

a) "Bu, şundan daha hayırlıdır.." manasında;

b) "Bu, haddizatında hayırdır" anlamında. Cenâb-ı Hakk'ın, إِنِّي لِمَا أَنْزَلْتَ إِلَيَّ مِنْ خَيْرٍ فَقِيرٌ *"Rabbim, gerçekten ben, bana indireceğin hayra muhtacım"* (Kasas, 24); ve وَإِنَّهُ لِحُبِّ الْخَيْرِ لَشَدِيدٌ *"Gerçekten o insan, mal sevgisine çok düşkündür."* (Âdiyât, 8) âyetlerinde böyledir. Nitekim Arapçada اَلسَّرِيدُ خَيْرٌ مِنَ اللهِ "Serid Allah'tan bir hayırdır, Allah'tandır. Yani Allah tarafından meydana gelmiş manasındadır. O halde Cenâb-ı Hakk'ın, "ذٰلِكُمْ خَيْرٌ لَكُمْ" buyruğu ile bu ikinci mana kastedilmiştir. Bu izaha göre, bu soru sakıt olmuş, düşmüş olur.

İkinci şekil: Biz bundan muradın, "daha hayırlı olmak" manası olduğunu kabul etsek bile, ancak ne var ki kelamın takdiri, "Cihat ile elde edilen âhiret nimetleri, ona katılmayanların elde etmiş olduğu rahatlık, huzur ve bunlardan yararlanmak kabilinden elde etmiş oldukları nimetlerden daha hayırlıdır" şeklinde olur. İşte bundan dolayı da Cenâb-ı Hak, *"Eğer bilirseniz"* buyurmuştur. Zira, cihattan dolayı âhirette elde edilecek olan hayırlar, ancak teemmül yoluyla elde edilebilir. Bunu ancak, kıyametin hak olduğunu, mükâfat ve cezanın gerçek olduğunu delil ile bilen mü'min anlayabilir.

لَوْ كَانَ عَرَضًا قَرِيبًا وَسَفَرًا قَاصِدًا لَّاتَّبَعُوكَ وَلَٰكِنْ بَعُدَتْ عَلَيْهِمُ الشُّقَّةُ ۚ وَسَيَحْلِفُونَ بِاللَّهِ لَوِ اسْتَطَعْنَا لَخَرَجْنَا مَعَكُمْ ۚ يُهْلِكُونَ أَنْفُسَهُمْ ۚ وَاللَّهُ يَعْلَمُ إِنَّهُمْ لَكَاذِبُونَ ﴿٤٢﴾

"Eğer çağırıldıkları savaş, yakın ve dünyevî bir menfaat, orta bir sefer olsaydı elbette senin arkana düşerledi. Fakat meşakkatle kat edilecek olan mesafe onlara uzak geldi. (Bununla beraber onlar, sen, Tebûk'ten dönünce): 'Eğer gücümüz yetseydi, elbette biz de sizinle beraber çıkardık' diye Allah'a yemin edeceklerdir. Bunlar bu suretle kendilerini helake sürüklerler. Allah biliyor ki onlar kesinlikle yalancıdırlar" (Tevbe, 42).

Tebûk Gazasına Gitmeyenler

Bil ki Allahu Teâlâ, ashâbı, Allah yolunda cihât etmeye iyice teşvik edip, *"Ey iman edenler, ne oldunuz ki size: 'Allah yolunda elbirlik gazaya çıkın' denildiği zaman yere çakılıp ağırlaştınız..?"* (Tevbe, 38) âyetini gönderince, onların ağır davranıp, adeta çakılıp kalmalarını beyana tekrar başlamış; geçmiş olan bunca tehdide ve cihada teşvike rağmen, bazı kimselerin **Tebük Savaşı**'na katılmadıklarını beyan etmiş ve لَوْ كَانَ عَرَضًا قَرِيبًا وَسَفَرًا قَاصِدًا لَّاتَّبَعُوكَ *"Eğer çağırıldıkları savaş yakın ve dünyevî bir menfaat, orta bir sefer olsaydı, elbette senin arkana düşerlerdi"* buyurmuştur.

Bu âyetle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

"Araz" kelimesi, sana sunulan dünya menfaatleri anlamına gelir. Nitekim Arapçada, "Dünya, kendisinden iyinin ve kötünün yemiş olduğu hazır bir metadır, arazdır" denilir. **Zeccâc** şöyle demektedir: "Âyette, takdiri şöyle olan bir hazif bulunmaktadır: "Şâyet kendisine davet olundukları şey orta bir sefer olsaydı..." Böylece, önce geçmiş olan ifade kendisine delâlet ettiği için, "kâne" fiilinin ismi hazfedilmiştir.." **Zeccâc,** Hak Teâlâ'nın "سَفَرًا قَاصِدًا" ifadesine, "kolay ve yakın bir yolculuk" manasını vermiştir. Bu, darb-ı mesele "kâsıd" denmiştir. Çünkü ifrat ile tefrit arasında orta yerde olan şeye "muktesıd" denir. Nitekim Cenâb-ı Hak فَمِنْهُمْ ظَالِمٌ لِنَفْسِهِ وَمِنْهُمْ مُقْتَصِدٌ *"Onlardan kimi nefsine zulmedendir, kimi de mutedildir"* (Fâtır, 32) buyurmuştur. İşin doğrusu, çokluk ile azlık arasında orta, mutedil olan şeye her

şey yönelir, böylece de "kâsıd" (yönelen) diye adlandırılır. Bu "kâsıd" kelimesi "zû kasd" (mutedil olan) manasınadır ve tıpkı Arapların sütçü, hurmacı, ticaretçi manasında kullandıkları "lâbin", "tâmir" ve "râbih" kelimeleri gibidir.

Cenâb-ı Hak, وَلٰكِنْ بَعُدَتْ عَلَيْهِمُ الشُّقَّةُ *"Fakat meşakkatle kat edilecek mesafe onlara uzak geldi"* buyurmuştur. **Leys** şöyle demiştir: "Şukka, kişinin uzak bir yere olan uzun yolculuğudur. Nitekim Arapçada, "uzun bir yolculuk" manasında, "şukkatun şâkketun" denilir. Buna göre âyetin manası, "Onlara o uzak yolculuk, uzun geldi" şeklinde olur. Uzun yolculuğa böyle denilmesinin sebebi, o yolu kat etmenin insanlara meşakkatli gelmesidir."

Keşşâf sahibi (Zemahşerî), İsâ b. Ömer'in bunu, "بَعِدَتْ عَلَيْهِمِ الشُّقَّةُ" şeklinde okuduğunu nakletmiştir.

İKİNCİ MESELE

Bu âyet, Tebük Seferi'ne katılmayan münafıklar hakkında nâzil olmuştur. Buna göre mana, "Eğer menfaatler yakın ve yolculuk kısa olsaydı, onlar o menfaatleri elde etme ümidi ile, seninle birlikte gelirlerdi. Ama yol uzun olunca, Bizans'a karşı savaşmayı gözlerinde büyüttükleri için, âdeta ganimet elde edemeyecekleri tarzında ümitsizliğe düştüler ve bundan dolayı savaşa katılmadılar.

Daha sonra Cenâb-ı Allah, cihattan döndüğü zaman Peygamber'in onları, وَسَيَحْلِفُونَ بِاللّٰهِ لَوِ اسْتَطَعْنَا لَخَرَجْنَا مَعَكُمْ *"Eğer gücümüz yetseydi muhakkak biz de sizinle beraber çıkardık" diye Allah'a yemin eder"* bulduğunu haber vermiştir. Onlar bu yemini, ya savaşa katılmadıkları için azarlandıkları zaman, yahut da doğrudan doğruya savaşa katılmayışlarına özür beyan etmek için yapmışlardır. Cenâb-ı Hak daha sonra da, onların bu yalanları ve nifakları ile kendilerini helak etmiş olduklarını beyan buyurmuştur. Bu, yalan yere yemin etmenin helaki gerektirdiğine delalet eder. İşte bundan dolayı Hz. Peygamber (s.a.s.) اَلْيَمِينُ الْغَمُوسُ تَدَعُ الدِّيَارَ بَلَاقِعَ *"Yemin-i Gamûs (bile bile yapılan yalan yere yemin), beldeleri ıssız bırakır"*[63] buyurmuştur.

Allahu Teâlâ daha sonra, وَاللّٰهُ يَعْلَمُ اِنَّهُمْ لَكَاذِبُونَ yani, "Allah onların, "Biz, savaş için çıkmaya muktedir değildik" şeklindeki sözlerinde yalancı olduklarını biliyor. Çünkü onlar savaşa çıkabilecek güçte idiler" buyurmuştur.

63 **Beyhakî,** Sünen, 10/35-36; Terğîb, 2/622.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Âyet, *"Gerek hafif, gerek ağırlıklı olarak elbirlik savaşa çıkın* (Tevbe, 41) buyruğunun, sadece savaşa gidebilecek kimseleri kapsadığına delâlet eder. Çünkü savaşa çıkmaya muktedir olamama, savaşa katılmama hususunda bir mazeret sayılır.

DÖRDÜNCÜ MESELE

Ebu Ali el-Cübbâî, bu âyeti, "istita'a ma'al-fiil" (insan bir fiili yaparken, ona muktedir kılınır) görüşünün yanlış olduğuna delil getirerek şöyle demiştir: "Eğer istita'a ma'al-fiil olsaydı, o zaman savaşa çıkanlar, savaşmaya muktedir olamazlardı. Şâyet durum da böyle olsaydı, o zaman onlar, "Biz buna muktedir değiliz" demekle doğru söylemiş olurlardı. Allah onları, bu sözlerinde yalanladığına göre, anlıyoruz ki istita'a kable'l-fiildir (yani insanın gücü fiilleri yapmazdan önce kendisinde mevcuttur)." **Ka'bî** de aynı şekilde âyeti delil getirerek, kendi kendine, "Bununla, 'Onlar için bir azık ve binek yoktu' manası kastedilmiş olamaz. Onlar bu sözle, bizzat kudretin kendisini kastetmemişlerdir" der ve şöyle cevap verir: "Bir bineği olmayan kimse, eğer savaşa katılmamada mazur sayılırsa, savaşa muktedir olamayan haydi haydi mazur sayılır. Hem sonra, "istita'a" ile mal varlığı değil, bedenî güç anlaşılır. Şâyet bu kelime ile malî güç murat edilmiş ise, bu ancak, kişinin bedenen yaptığı şeylere yardımcı olmasından dolayı murat edilmiştir. Binâenaleyh herhangi bir mecburiyet yok iken kelimenin hakiki manasının bırakılıp mecazî manasının alınmasının bir anlamı yoktur."

Âlimlerimiz buna şu şekilde cevap vermişlerdir: **Mu'tezile,** bir fiili yapabilecek kudretin, ancak fiilin yapılmasından biraz önce bulunabileceğini kabul etmişlerdir. Fakat o fiilden çok önce kudretin mevcut olması imkansızdır. Çünkü bir yerde oturan insan, aynı anda, uzak başka bir yerde, diğer bir işi de yapmaya kadir olamaz. Aksine o ancak oturduğu yere bitişik bir yerde bir iş yapabilir. Binâenaleyh **Mu'tezile**'ce kudretin fiilin yapılmasından biraz önce bulunduğu kabul edildiğine göre, Hz. Peygamber'den ayrılan (savaşa gitmemiş olan) o kimseler, **Mu'tezile**'nin düstûruna göre de, savaşa kadir olamamışlardır. Binâenaleyh **Mu'tezile**'nin, bu âyetten biz (Ehl-i sünnetin) aleyhine olarak yaptıkları istidlâl, kendilerinin de aleyhinedir. Bu durumda da hem onlara hem bize düşen, bu âyette geçen "istita'a" (güç yetme)yi "bineği ve azığı olma" manasına hamletmektir. Bu durumda, **Mu'tezile**'nin istidlâli düşer.

BEŞİNCİ MESELE

Âlimler şöyle demişlerdir: "Hz. Peygamber (s.a.s.), onların ileride yemin (ile mazeret beyan) edeceklerini haber vermiştir. İşte bu, istikbal ile ilgili gaybdan bir haber veriştir. İş, Hz. Peygamber (s.a.s.)'in haber verdiği gibi tahakkuk edince, bu bir gaybdan haber verme olur ve böylece de bir mu'cize olmuş olur. Allah en iyi bilendir.

عَفَا اللّٰهُ عَنْكَ لِمَ اَذِنْتَ لَهُمْ حَتّٰى يَتَبَيَّنَ لَكَ الَّذِينَ صَدَقُوا وَتَعْلَمَ الْكَاذِبِينَ ﴿٤٣﴾

"Hay Allah affedesice, sâdık olanlar sana besbelli olup yalancıları bilmeden neden onlara izin verdin?" (Tevbe, 43)

Hz. Peygamber'in Müsaade Ettikleri

Bil ki Allahu Teâlâ, *"Eğer çağırıldıkları şey yakın ve dünyevî bir menfaat, orta (kısa) bir yolculuk olsaydı, elbette senin arkana düşerlerdi"* (Tevbe, 42) ifadesi ile, bazı kimselerin o savaştan geri kaldıklarını bildirmiştir. O âyette, onların bu katılmayışlarının Hz. Peygamber (s.a.s.)'in izni ile olup olmadığı belirtilmemiştir. Hak Teâlâ o âyetin peşi sıra, *"Hay Allah affedesice... neden onlara izin verdin?.."* buyurunca, onların içinde, Hz. Peygamber'in müsaadesi ile savaşa katılmayanların bulunduğu anlaşılır.

Bu âyetle ilgili birkaç mesele vardır:

***BİRİNCİ MESELE:* Hz. Peygamber'den Günah Sâdır Olur mu?**

Bazı kimseler, Hz. Peygamber (s.a.s.)'den günah sâdır olabileceğine bu âyet ile şu iki bakımdan istidlâl etmişledir:

1) Allahu Teâlâ, *"Hay Allah affedesice"* buyurmuştur. Af, daha önce bir günahın yapılmış olduğunu gösterir.

2) Allahu Teâlâ, *"Neden onlara izin verdin?"* buyurmuştur. Bu, inkârî bir istifhamdır. Binâenaleyh bu, bu izin verişin bir masiyet ve günah olduğuna delalet eder. **Katâde** ve **Amr İbn Meymun** şöyle demektedir: "İki şeyi, Hz. Peygamber, onlar hakkında herhangi şekilde emrolunmadığı halde yapmıştır:

a) Münafıklara izin vermesi.

b) Esirlerden fidye alması. İşte bunun üzerine Allah, işte sizin de duyup dinlediğiniz gibi, Resûlüne itabda bulunmuştur."

Birincisine şu şekilde cevap verebiliriz: Biz, Allah'ın, *"Hay Allah affedesice..."* âyetinin bir günahın işlendiğini ifade ettiğini kabul etmiyoruz. Bu hususta şöyle denilmesi niçin caiz olmasın? "Bu, Cenâb-ı Hakk'ın, Hz. Peygamber'i iyice ta'zim edip yücelttiğine delâlet eder. Bu tıpkı, bir adamın, kendisi nezdinde çok kıymetli olan birisine, "Hay Allah affedesice, benim şu işimi nasıl yaptın? Allah senden razı olsun; benim bu sözüme karşılık senin cevabın nedir? Allah sana afiyet versin, sen benim kadrimi bilemedin!" demesi gibidir. Binâenaleyh, bu kimsenin bu sözünden maksadı, o kimseyi iyice tebcil etmekten başka bir şey değildir. **Ali İbn el-Cehm,** sürgün edilmesi emrolunduğunda, **Mütevekkil'e** hitaben şöyle demiştir: عَفَا اللهُ عَنْكَ أَلَا حُرْمَةٌ تَعُودُ بِعَفْوِكَ اَنْ اَبْعَدَا اَلَمْ تَرَ عَبْدًا عَدَا طَوْرَهُ وَمَوْلًى عَفَا وَرَشِيدًا هَدَى اَقَلْنِى أَقَالَكَ مَنْ لَمْ يَزَالْ يَقِيكَ وَيَصْرِفُ عَنْكَ الرَّدَى "Hay Allah affedesice, benim uzaklaştırılmamı bağışlamana müncer bir büyüklük göstermeli değil miydin? Sen hiç, haddini aşan bir köle (yani, ben); affeden bir efendi ve doğruyu bulmuş aklı başında birini, yani sen, görmedin mi ne dersin? Beni azâd et ki, seni daima koruyup kötülükleri senden men eden (Allah) da, seni azâd etsin!."

İkincisine de şu şekilde cevap veririz: Cenâb-ı Hakk'ın, لِمَ اَذِنْتَ لَهُمْ *"Neden onlara izin verdin?"* buyruğu ile istifhâm-ı inkârî manasının murat edilmiş olması doğru değildir. Zira diyoruz ki: Peygamber'den, bu hadisede ya bir günah sudûr etmiştir veya sudûr etmemiştir. Binâenaleyh, şâyet biz, o Peygamber'den herhangi bir günahın sudûr etmediğini söylersek, Cenâb-ı Hakk'ın bu ifadesinin bir istifham-ı inkârî olması imkânsız olur. Yok eğer, o Peygamber'den bir günahın sudûr ettiğini söylersek, bu durumda Cenâb-ı Hakk'ın, "عَفَا اللهُ عَنْكَ" hitabı, onun affedildiğine delalet eder. Affın tahakkuk etmesinden sonra da, o Peygamber'e bir yadırgamanın yönelmesi muhâl olur. Binâenaleyh, bütün bu takdirlere göre, Cenâb-ı Hakk'ın, *"Neden onlara izin verdin?"* hitabının Hz. Peygamber'in günahkâr olduğuna delalet ettiğinin söylenilmesinin imkânsız olduğu kesinleşir. İşte bu, kesin ve yeterli bir cevaptır.

İşte bu durumda da, Cenâb-ı Hakk'ın, *"Neden onlara izin verdin?"* ifadesi, daha evlâ ve daha mükemmel olanın yapılmaması manasına hamledilir. Özellikle bu vak'a, harpler ve dünyevî maslahatlarla ilgili şeyler cinsinden olunca.

***İKİNCİ MESELE:* Hz. Peygamber'in İctihad Etmesi**

Bazı âlimler, Hz. Peygamber (s.a.s)'in bazı hadiseler hakkında, ictihadın muktezasına göre hükmetmiş olduğunu söyleyip, buna *"İşte ey akıl ve basiret sahipleri, siz bundan ibret alın"* (Haşr, 2) âyetinin, akıl ve basiret sahiplerinin kıyas yapmaları ve ictihadda bulunmaları hususunda bir emir olduğu şeklinde istidlâlde bulunmuşlardır. Bu kimseler, sözlerine şu şekilde devam etmişlerdir: "Hz. Peygamber akıl ve basiret sahiplerinin efendisidir. Binâenaleyh O, bu emrin hükmüne dahildir."

Sonra da bu hususu, bu âyetle te'kid ederek şöyle demişlerdir: "Allahu Teâlâ, bu izin hususunda, Peygamber'e ya müsaade etmiştir yahut da O'nu, böyle bir izin vermekten men etmiştir. Veyahut da, bu hususta ne izin vermiş, ne de O'nu izinden men etmiştir.

Birinci ihtimal geçersizdir; aksi halde Cenâb-ı Hakk'ın, Hz. Peygamber'e, *"Neden onlara izin verdin?* demesi imkansız olur.

İkincisi de geçersizdir. Çünkü böyle olması halinde o zaman Hz. Peygamber'in, Allah'ın indirdiği hükümden başka bir şeyle hükmettiğinin ve böylece de, *"Kim Allah'ın indirdiği (ahkâm) ile hükmetmezse, onlar zâlimlerin tâ kendisidir"* (Maide, 44) ve *"Kim Allah'ın indirdiği (ahkâm) ile hükmetmezse onlar fâsıkların tâ kendileridir"* (Maide, 47) âyetlerinin hükmüne girmiş olması gerektiğinin söylenmesi icap eder. Halbuki bu, çok net ve açık bir biçimde, bâtıl ve yanlıştır.

Binâenaleyh geriye sadece üçüncü kısım kalmıştır ki, bu da Hz. Peygamber'in ya ictihadına dayanarak, ya da böyle olmaksızın bu hâdisede kendiliğinden izin vermiş olmasıdır. İkinci husus, sırf arzusuna göre vermiş olacağı bir hüküm olduğu için, bâtıldır. Zira, sırf arzusuna uyarak verilen hüküm, Cenâb-ı Hakkin *"Sonra, arkalarından öyle kötü bir nesil geldi ki, namazı bıraktılar, şehvetlerine uydular"* (Meryem, 59) âyetinden dolayı bâtıldır. Binâenaleyh geriye Hz. Peygamber (s.a.s)'in o hâdisede, ictihadına dayanarak hüküm verdiğinin söylenmesi kalır ki bu da, Hz. Peygamber (s.a.s.)'in, ictihadı muktezasınca hükmetmiş olduğuna delalet eder.

Buna göre eğer, "Bu, Hz. Peygamber (s.a.s)'in, ictihadına göre hüküm vermesinin, daha evla olamayacağına delalet eder. Çünkü, Allahu Teâlâ O'nu, böyle bir hüküm vermekten, *"Neden onlara izin verdin?"* hitabıyla men etmiştir" denilirse, biz deriz ki Allahu Teâlâ O'nu, böyle bir izin vermekten mutlak anlamda men etmemiştir. Çünkü, Cenâb-ı Hak حَتّٰى يَتَبَيَّنَ

لَكَ الَّذِينَ صَدَقُوا وَتَعْلَمَ الْكَاذِبِينَ *"Sadık olanlar sana besbelli olup yalancıları bilinceye kadar"* buyurmuştur. "Hatta" kelimesiyle bir noktaya kadar götürülen hükmün, o noktada sona ermesi gerekir. Bu da, bizim görüşümüzün doğruluğuna delâlet eder.

İmdi şâyet onlar, Cenab-ı Hakk'ın "yetebeyyene *(besbelli oluncaya)...*" ifadesinden, vahiy yoluyla besbelli olmanın kastedilmiş olması niçin caiz olmasın?" derlerse, biz deriz ki:

Sizin söylemiş olduğunuz şey muhtemeldir. Ancak ne var ki, sizin bu takdirinize göre, Peygamber'in mükellefiyeti, (bu hususta) kesinlikle bir hüküm vermemesi; vahiy ininceye ve nass ortaya çıkıncaya kadar sabretmesi gerektiği olmuş olur.. Binâenaleyh, o böyle yapmadığına göre, bu, büyük bir günah olmuş olur. Ama, bizim yapmış olduğumuz takdire göreyse bu, ictihadda yapılan bir hata olmuş olur. Böylece de, Hz. Peygamber'in وَمَنِ اجْتَهَدَ فَأَخْطَأَ فَلَهُ أَجْرٌ وَاحِدٌ *"Kim ictihad eder de, hataya düşerse onun için de bir ecir vardır"*[64] hadisinin hükmüne girmiş olur. Binâenaleyh, sözü, bu manaya hamletmek daha evlâdır.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Bu âyet, Peygamber'in, imamın, idarecinin, kişinin, her topluluğa kendine yakınlaştırma veya uzaklaştırma gibi müstahak olduğu şekilde muamele edebilmesi için, acele davranmaktan kaçınmasının, teenni ile hareket etmesinin, işlerin zâhirine göre davranarak yanılmaktan sakınmasının ve iyiden iyiye araştırmasının farz olduğuna delalet eder.

DÖRDÜNCÜ MESELE

Katâde şöyle demiştir: "Sizin de dinlediğiniz gibi, Cenâb-ı Hak, bu âyette, Peygamberi'ne itabda bulunmuş, sonra da O'na, Nûr Sûresi'nde ruhsat vererek, *"O halde bazı işleri için senden izin istedikleri zaman, sen de onlardan dilediğin kimseye izin ver"* (Nûr, 62) buyurmuştur."

BEŞİNCİ MESELE

Ebu Müslim el-İsfehani şöyle demektedir: "Cenâb-ı Hakk'ın, *"Neden onlara izin verdin?"* hitabında bu iznin ne hakkında olduğuna dair hiç açıklama bulunmamaktadır. Binâenaleyh, onların bazısının, Hz. Peygamber (s.a.s.)'den savaşa katılmama hususunda izin istemeleri ve Peygamber'in de onlara müsaade etmiş olması muhtemel olduğu gibi, bir kısmının da,

64 **Buhârî**, İ'tisâm, 21 (8/157); (Benzer hadis), **Müslim**, Akdiye, 15 (3/1342).

savaşa iştirak etmek hususunda Peygamber (s.a.s.)'den izin istemiş olmaları; Hz. Peygamber'in de onlara, onlar, münafıkların Müslümanlar içindeki casusları olduğu, böylece de birtakım fitneler çıkarıp, belâ ve kargaşalıklar peşinde koşacakları için, Peygamber'le birlikte çıkmaları uygun olmadığı halde, onlara müsaade etmiştir. İşte bundan dolayı, onların Peygamber'le çıkmalarında, (Müslümanlar lehine) bir maslahat ve fayda bulunmuyordu."

Kâdî şöyle demektedir: "Bu, uzak bir ihtimaldir. Çünkü bu âyet, savaşa katılmayanları zemmetmek, katılanları da methetmek için, Tebük Savaşı hakkında nazil olmuştur. Hem, bu âyetten sonra gelen âyetler, oturup savaşa katılmayanları zemm ve onların hallerini beyân etmeye delâlet eder.

لَا يَسْتَاْذِنُكَ الَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِاللهِ وَالْيَوْمِ الْاٰخِرِ اَنْ يُجَاهِدُوا بِاَمْوَالِهِمْ وَاَنْفُسِهِمْ وَاللهُ عَلِيمٌ بِالْمُتَّقِينَ ﴿٤٤﴾ اِنَّمَا يَسْتَاْذِنُكَ الَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِاللهِ وَالْيَوْمِ الْاٰخِرِ وَارْتَابَتْ قُلُوبُهُمْ فَهُمْ فِى رَيْبِهِمْ يَتَرَدَّدُونَ ﴿٤٥﴾ وَلَوْ اَرَادُوا الْخُرُوجَ لَاَعَدُّوا لَهُ عُدَّةً وَلٰكِنْ كَرِهَ اللهُ انْبِعَاثَهُمْ فَثَبَّطَهُمْ وَقِيلَ اقْعُدُوا مَعَ الْقَاعِدِينَ ﴿٤٦﴾

"Allah'a ve âhiret gününe iman edenler, mallarıyla, canlarıyla cihat etmeleri hususunda senden izin istemez(ler). Allah takva sahiplerini çok iyi bilendir. Senden ancak, Allah'a ve âhiret gününe inanmayan, kalpleri şek ve şüpheye düşüp de, o şüpheler içinde şaşırıp bocalayan kimseler izin isterler. Eğer onlar harbe çıkmak isteselerdi, elbette bunun için bir hazırlık yaparlardı. Fakat Allah, onların sefere çıkmalarını istemedi. Kendilerini alıkoydu.. Onlara: 'Oturun oturanlarla beraber!' denildi" (Tevbe, 44-46).

Bu âyetlerle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE: **Mü'minler Cihat ve Hizmetten İzin İstemezler**

İbn Abbas, "لَا يَسْتَاْذِنُكَ" tabirine: "Senden, Tebük Savaşı'ndan sonra izin istemezler" manasını verirken, diğer âlimler şöyle demişlerdir: "Bu, doğru değildir. Zira bu âyetin hem öncesi, hem de sonrası, Tebük Savaşı'yla ilgili olarak gelmiştir. Çünkü bu âyetlerin maksadı, mü'minleri münafıklardan

ayırt etmektir. Zira mü'minler, her ne zaman savaşa çıkmakla emrolunurlarsa, duraklamaksızın oraya koşar, hiç gecikmezler. Münafıklar ise beklerler, ıssız yerlere çekip giderler ve çeşitli mazeretler beyan ederler. Böyle bir mana, ister mazi, isterse muzari lafzıyla olsun, mevcuttur. Bu ifadelerin maksadı, Allahu Teâlâ'nın o vakitte nifak alâmetini, "izin isteme" olarak belirtmiş olmasıdır. Allah en iyisini bilendir.

İKİNCİ MESELE

Cenâb-ı Hak لَا يَسْتَاْذِنُكَ الَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِاللهِ وَالْيَوْمِ الْاٰخِرِ اَنْ يُجَاهِدُوا *"Allah'a ve âhiret gününe iman edenler cihat etmeleri hususunda senden izin istemezler"* buyurmuştur. Bu ifadede bir hazf bulunup, bunun takdiri, "فِى اَنْ يُجَاهِدُوا" şeklindedir.. Ancak ne var ki, böyle bir hazf, çok açık ve net olduğu için, güzel ve yerinde olmuştur. Bu hususta iki görüş ileri sürülmüştür:

Birinci görüş: Bu âyeti, herhangi bir takdirde bulunmaksızın, zahirî manasına hamletmek. Buna göre mana, "Cihat etmek hususunda senden izin istemek mü'minlerin âdeti değildir" şeklinde olur. "Biz, cihat hususunda, Hz. Peygamber (s.a.s)'den müsaade istemeyiz. Çünkü Rabbimiz defalarca bizi cihada teşvik etmiştir. Hal böyle iken izin istememizin ne mânası olabilir ki!" derlerdi. Hz. Peygamber'in, kendilerine savaşa katılmamalarını emretmesi halinde bu onlara zor gelirdi. Baksana, **Hz. Ali** (r.a)'ye, Hz. Peygamber (s.a.s) Medine'de kalmasını emir buyurunca, bu ona çok zor gelmiş ve Hz. Peygamber, *"Senin, benim katımdaki yerin, Hârun'un Musa katındaki yeri gibidir"* deyinceye kadar razı olmamıştır.

İkinci görüş: Burada mutlaka, başka bir takdirde bulunmak gerekir. Zira, cihada iştirak hususunda imamdan izin istemeyi terk etmek caiz değildir. Cenâb-ı Hak, bu kimseleri izin istemedikleri için zemmetmiştir. Binâenaleyh, mutlaka bir takdirin yapılmasının gerekli olduğu sabit olmuş olur. Buna göre kelamın takdiri, لَا يَسْتَاْذِنُكَ هٰؤُلَاءِ فِى اَنْ لَا يُجَاهِدُوا "Bu kimseler, cihada katılmama hususunda senden izin talep etmezler." şeklindedir.. Ancak ne var ki, nefiy edatı olan lâ, burada hazfedilmiştir. Bunun bir benzeri de, Cenâb-ı Hakk'ın, يُبَيِّنُ اللهُ لَكُمْ اَنْ تَضِلُّوا *"Allah size, şaşırmayasınız diye açıklıyor"* (Nisa, 176) buyruğudur. Böyle bir hazfin bulunduğunu, âyetin öncesinin ve sonrasının, bu kınamanın, ancak oturup kalma hususunda, savaşa katılmama hususunda izin istemeden dolayı olduğuna delâlet etmesi de gösterir. Allah en iyi bilendir..

Münafıklar Cihattan Kaçmak İsterler

Daha sonra Cenâb-ı Hak, إِنَّمَا يَسْتَأْذِنُكَ الَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِاللهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَارْتَابَتْ قُلُوبُهُمْ فَهُمْ فِي رَيْبِهِمْ يَتَرَدَّدُونَ *"Senden ancak, Allah'a ve âhiret gününe inanmayan, kalpleri şek ve şüpheye düşüp de, o şüpheler içinde şaşırıp bocalayan kimseler izin isterler..."* buyurmuştur. Bu ifade ile ilgili birkaç mesele vardır:

***BİRİNCİ MESELE:* İmanda Şüphe Olmaz**

Cenâb-ı Hak, bu izin isteyişin, ancak Allah'a ve âhiret gününe iman bulunmadığı zaman olacağını beyan buyurmuştur. Bu imansızlık, bazen bu hususlarda meydana gelen bir şüphe yüzünden olabileceği gibi, bazen de Allah'ı ve âhireti kesinlikle inkâr suretiyle olabileceği için, Allahu Teâlâ, bu kimselerin imansızlığının, şek ve şüpheden dolayı olan bir imansızlık olduğunu bildirmiştir ki, bu da imanda şüphesi bulunanın, Allah'a hiç iman etmemiş sayıldığına delâlet eder.

Burada hatıra şu iki soru gelmektedir:

Soru: Şüpheden Kaçmak Taklide Yol Açmaz mı?

Birinci soru: İlim, istidlâl yoluyla elde edildiği zaman, delil ile ilgili bir şüphe medlulde de (neticede de) bir şüphenin olmasını gerektirir. Halbuki delilin mukaddimelerinden (öncüllerinden) birinde bir şüphenin bulunması, bütün delilin doğruluğu hususunda bir şüphenin olması için yeterlidir. Bu da mü'min bir kimsenin, getirdiği delilin mukaddimelerinden biri ile ilgili bir müşkili bulunduğu zaman, onun medlulde de (neticedeki hükümde de) şüphe etmesini gerektirir. Bu da mü'min bir kimsenin, her an kalbine gelebilecek olan bir müşkil ve ukde sebebiyle imandan çıkmasını gerektirir. Bunun ise böyle olmadığı malumdur. Binâenaleyh imanın delile değil, taklide dayanmış olduğu sabit olur. Bu âyet, işte bu bakımdan, imanda asıl olanın "taklit" olduğuna delalet etmiş olur.

Buna şöyle **cevap** verilir: Müslümanın bir delilinin, bir mukaddimesinin doğruluğu hususunda kendisine bir şüphe arız olsa bile, diğer delilleri ona göre tenkitten uzaktır. İşte bu sebepten ötürü onun imanı devam eder.

Soru: İmanda İstisna Meselesi

İkinci soru: Sizin âlimleriniz, "İnşaallah (eğer Allah dilerse), ben mü'minim" demiyorlar mı? Halbuki bu söz, bunu söyleyende bir şüphenin bulunduğunu gösterir.

Cevap: Biz bu meseleyi, Enfal Sûresi'nde "أُولَٰئِكَ هُمُ الْمُؤْمِنُونَ حَقًّا" (Enfâl, 4) âyetinin tefsirinde enine boyuna inceledik.

İKİNCİ MESELE

Kerrâmiye, Allahu Teâlâ bu âyette o kimselerin mü'min olmadıklarını bildirmesine rağmen, "İman, sırf ikrar ve itiraftan ibarettir" demişlerdir.

***ÜÇÜNCÜ MESELE:* İman ve Şüphenin Yeri Kalptir**

Âyetteki "وَارْتَابَتْ قُلُوبُهُمْ" ifadesi, şüphenin mahallinin sadece kalp olduğuna delâlet eder. Şüphenin yeri kalp olduğuna göre, marifetullah ve imanın yeri de kalptir. Çünkü birbirine zıt olan iki şeyden birinin yerinin, aynı zamanda diğerinin de yeri olması gerekir. İşte bundan dolayı Allah, *"Onlar o kimselerdir ki (Allah) imanı kalplerine yazmıştır.."* (Mücâdile, 22) buyurmuştur. Marifet (iman) ve küfrün yeri kalp olunca, gerçekte mükâfata veya cezaya müstahak olan da kalp olmuş olur. Diğer uzuvlar kalbe tâbidirler.

***DÖRDÜNCÜ MESELE:* Şüphenin Kısa Tahlili**

Âyetteki "فَهُمْ فِي رَيْبِهِمْ يَتَرَدَّدُونَ" ifadesi, "şek ve şüphe içinde olan kimse, menfî veya müspet karşılık verme hususunda şaşırır kalır. Bu iki taraftan ve bu iki zıt şeyden birisine karar veremez ve hükmedemez" manasınadır. Bu şöyle izah edilir: İnanç, ya kesindir, ya değildir. Kesin olan eğer vâkıaya uygun değil ise sırf cehâlettir; eğer vâkıaya mutabık olup yakînî bir bilgiden kaynaklanırsa ilimdir. Aksi halde bu, mukallidin inancıdır. Eğer inanç kesin değilse, o zaman bakılır: Eğer iki taraftan birisi daha üstün ise, üstün olan taraf "zann", aşağı olan taraf "vehim"dir. Eğer her iki taraf dengede ise işte bu da şek ve şüphedir. Bu durumda insan iki taraf arasında bocalayıp durur.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, وَلَوْ أَرَادُوا الْخُرُوجَ لَأَعَدُّوا لَهُ عُدَّةً *"Eğer onlar (harbe) çıkmak isteselerdi, elbette bunun için bir hazırlık yaparlardı"* buyurmuştur. "Udde" kelimesi, "uddetehu", ayn harfinin esresi ile, izafetli ve izafetsiz olarak, "ıddeten" ve "ıddetehu" şekillerinde de okunmuştur. **İbn Abbas** (r.a), Hak Teâlâ'nın bu kelime ile, (savaşa çıkacak olanın) yiyeceği, içeceği ve binitini kastettiğini söylemiştir. Çünkü Tebük Savaşı'na katılanların yolculukları hem uzun olmuş, hem de bir darlık zamanına rastlamıştı. Bu kimselerin böyle bir hazırlık yapmamış olmaları, savaşa katılmaya istekli olmadıklarının delilidir. Diğer âlimler ise, bunun, onların bolluk içinde olduklarına ve böyle bir hazırlığı yapabileceklerine bir işaret olduğunu söylemişlerdir.

Allahu Teâlâ daha sonra, وَلٰكِنْ كَرِهَ اللّٰهُ انْبِعَاثَهُمْ فَثَبَّطَهُمْ *"Fakat Allah onların sefere çıkmalarını istemedi de, kendilerini alıkoydu"* buyurmuştur. Bu ifade ile ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

"İnbiâs" kelimesi, "bir işe koyulmak, yola çıkmak" manasınadır. Nitekim Arapçada بَعَثْتُ الْبَعِيرَ فَانْبَعَثَ "Deveyi saldım, o da gitti"; بَعَثْتُهُ لِأَمْرِ كَذَا فَانْبَعَثَ "Falancayı şu işe gönderdim, o da gitti" ve بَعَثَهُ لِأَمْرِ كَذَا "O, onu şöyle bir işe saldı" yani, "O, onu şu işe soktu" denilir. "Sebbeta" (tasbit) kelimesi ise, insanı, niyetlendiği bir şeyden alıkoymaktır. Buna göre âyetin manası, "Allah, onların Peygamber (s.a.s) ile savaşa çıkmalarını uygun bulmadı da, onları bu işten alıkoydu" şeklindedir.

Münafıkların Harbe Katılmamalarındaki Faydalar

Eğer, "Onların, Hz. Peygamber (s.a.s) ile çıkmalarının faydalı, yahut zararlı olduğu söylenebilir. Eğer biz bunun zararlı bir şey olduğunu söylersek, bu durumda Cenâb-ı Hak, Hz. Peygamber (s.a.s)'i niçin azarlamıştır. Yok eğer bunun faydalı bir şey olduğunu söylersek, Cenâb-ı Hak niçin, onların Hz. Peygamber (s.a.s) ile çıkmalarını kerih gördüğünü belirtmiştir?" denilirse, buna en doğru cevap şu olur: Onların, Hz. Peygamber (s.a.s) ile birlikte savaşa çıkmalarında bir fayda yoktu. Bunun delili, Hak Teâlâ'nın, daha sonra getirdiği, *"Eğer sizinle birlikte onlar da savaşa çıksalardı, sizin için şer ve fesadı artırmaktan başka bir şey yapmazlardı"* (Tevbe, 47) âyetidir.

İzin Konusunda Resûlullah'a İtab Etmenin Sebebi

Şu halde geriye şöyle demek kalır: "En doğru ve uygun olanı, onların savaşa çıkmaması olduğuna göre, Cenâb-ı Hak, niçin Resûlü'nü, onlara izin verdiği için azarlamıştır?" Bu hususta diyoruz ki: **"Ebu Müslim el-İsfehânî**'nin, "Hak Teâlâ'nın, *"Onlara neden izin verdin?"* ifadesinde, Hz. Peygamber (s.a.s)'in, savaşa katılmama hususunda onlara izin verdiğini gösteren bir şey yoktur. Aksine onların kendisi (s.a.s) ile birlikte savaşa gitmek için izin istemiş olmaları ve bunun üzerine Hz. Peygamber (s.a.s)'in onlara izin vermiş olması ihtimali de vardır" demiştir. Buna göre, bu soru sâkıt olur. **Ebu Müslim** şöyle der: "Bu sözümüzün doğruluğunun delili şudur: "Âyet, onların, Hz. Peygamber (s.a.s) ile birlikte savaşa çıkmalarının zararlı bir şey olduğuna delâlet etmektedir. Binâenaleyh bu azarlamanın, Hz. Peygamber (s.a.s)'in, onlara kendisi ile savaşa çıkmış olmalarına izin

vermesinden dolayı olduğuna delâlet eder. Bu husus, başka âyetlerle de desteklenmektedir. Mesela Allahu Teâlâ, *"Eğer Allah seni onlardan bir zümrenin yanına döndürür de, onlar, başka bir savaşa çıkmaya senden izin isterlerse, de ki: "Bundan sonra benimle birlikte katiyyen çıkamazsınız"* (Tevbe, 83) ve *"Siz ganimetler almak için gittiğiniz vakit, o geri bırakılanlar diyecekler ki, "Bırakın, biz de arkanıza düşelim." Onlar bununla, Allah'ın sözünü değiştirmeyi isterler. Onlara de ki: "Siz bizim arkamıza asla düşemezsiniz"* (Fetih, 15) buyurmuştur. İşte bu izah, o soruya, **Ebu Müslim**'in izahına göre verilen bir cevaptır.

Soruya ikinci bir şekilde de şöyle cevap verilir: Biz, Hak Teâlâ'nın, *"Onlara neden izin verdin?"* hitabındaki itabın, Hz. Peygamber (s.a.s)'in, o kimselere savaşa katılmama hususunda izin vermiş olmasından ileri geldiğini kabul edelim. Buna göre şöyle deriz: O itâb, onların savaşa katılmamalarının zararlı bir şey olmasından ötürü değil, aksine Hz. Peygamber (s.a,s)'in onların katılmayıp oturmalarına izin vermesinin zararlı bir şey olmasından ötürüdür. Bunu şöylece birkaç şekilde izah edebiliriz:

1) Hz. Peygamber (s.a.s), iyice araştırmadan ve tam olarak düşünüp taşınmadan, onlara izin vermiş olabilirdi. İşte Cenâb-ı Hak bundan ötürü, *"Sadık olanlar sana besbelli oluncaya ve sen o yalancıları bilinceye kadar (beklemeden), onlara neden izin verdin?"* (Tevbe, 43) buyurmuştur.

2) Hz. Peygamber (s.a.s)'in, onlara savaşa katılmamaları hususunda izin vermediğini farzedelim. Bu durumda onlar, kendiliklerinden (izinsiz olarak) savaşa katılmamış olurlar. Böylece de bu katılmama işi, onların münafıklıklarının bir alâmeti olurdu. Onların münafık oldukları belli olunca da, Müslümanlar onlardan uzak durur ve onların sözlerine aldanmazlardı. Halbuki Hz. Peygamber (s.a.s)'in onlara savaşa katılmama hususunda izin vermesi halinde, onların nifakı gizli kalır ve neticede elde edilmesi matlup olan bu faydalar elden kaçmış olurdu.

3) Onlar, Hz. Peygamber'den izin isteyince, Hz. Peygamber onlara kızmış ve zecr ve men üslûbuyla, *"Onlara, "oturun oturanlarla beraber!"* demişti. Nitekim Cenâb-ı Hak bu âyetin sonunda وَقِيلَ اقْعُدُوا مَعَ الْقَاعِدِينَ *"Onlara, 'oturun oturanlarla beraber!' denildi"* diyerek bu sözü nakletmiştir. Sonra o münafıklar, bu ifadeyi ganimet addederek, "Peygamber bize izin verdi!" dediler. Bunun üzerine de Cenâb-ı Hak, *"neden izin verdin onlara?"*

(Tevbe, 43) buyurdu. Yani, "Niçin onlara istismar edecekleri bu fırsatı verip bu sözü söyledin?" demektir.

4) "Peygamberlerin ictihad yapması caiz değildir!" diyenler, şöyle demişlerdir: Peygamber, kendi ictihadına göre izin verdi. Halbuki, ictihad yapması caiz değildi. Zira o peygamberler, vahiyle bilgi elde etme imkânına sahip olup, bununla beraber ictihada yönelmeleri, âdeta nass bulunmasına rağmen ictihad yapmaları gibi olur. Binâenaleyh, nasıl nass varken ictihad yapmak caiz değilse, bu da caiz değildir.

İKİNCİ MESELE

Basra Mu'tezilîleri şöyle demektedirler: "Âyet, Cenâb-ı Hakk'ın, irade sıfatıyla muttasıf olduğuna delâlet ettiği gibi, "kerâhet-istememe" sıfatıyla da muttasıf olduğuna delâlet eder. Bunun delili, Cenâb-ı Hakk'ın, وَلٰكِنْ كَرِهَ اللّٰهُ انْبِعَاثَهُمْ *"Fakat Allah, onların davranmalarını çirkin gördü, istemedi de"* ifadesidir." Âlimlerimiz, bu âyetteki "كَرِهَ اللّٰهُ" ifadesinin manasının, "Allah, o şeyin yokluğunu, olmamasını murat etti" şeklinde olduğunu söylemişlerdir.

Basra Mu'tezilîleri yine, şöyle demişlerdir: "Yokluk, müteallak olamaz (yani bir şeyin olmayışına irade taalluk etmez). Bu böyledir, zira "irade", mümkinin iki tarafından (varlık ile yokluk), birini diğerine tercih etmeyi gerektiren bir sıfattan ibarettir. Halbuki "adem", mahza sırf yokluktur. İrâde, müstemir (sürekli) ademin yok olmasına taalluk edemez. Çünkü, hâsılı tahsil, muhaldir. Keza ademi madum kılmak (yani yoku tekrar yok kılmak) da imkânsızdır. Böylece, "irade"nin yokluğa taalluk etmesi imkânsızdır. Şu halde, âyette geçen "kerâhet", istemenin, "yokluğu irade etmek" olduğunu söylemek imkânsızdır."

Âlimlerimiz buna şu şekilde cevap vermişlerdir: "Biz, Allah hakkında kullanılan "kerâhet"i, Cenâb-ı Hakk'ın "o şeyin zıddını murat etmesidir" diye açıklıyoruz.. Binâenaleyh, Cenâb-ı Hak onların, sefere çıkmamalarını, geri kalmalarını murat etmiştir. Öyleyse, Cenâb-ı Hak bu iradesini, "Kendisinin, onların Hz. Peygamberle birlikte savaşa çıkmalarını kerih görmesi" ile beyan etmiştir.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Âlimlerimiz, kazâ ve kader meselesinde, فَثَبَّطَهُمْ *"kendilerini alıkoydu..."* ifadesiyle istidlâl etmişlerdir. Yani, "Allah onları tembelleştirdi ve onların davranma, yola çıkma hususundaki arzularını azalttı" demektir. Bu

hususta ki sözün neticesi, ancak bizim hak olan şu şeyi açıklamamızla tam ve mükemmel olur: Bir fiilin meydana gelmesi, ona sevk eden "dâî"nin varlığına dayanır. Binâenaleyh bu dâî, gevşek ve zayıf olduğu zaman, o kimseden fiilin sâdır olması imkânsız olur. Sonra bu sebebin, kuvvetlilik veya gevşeklik haline dönüşmesi şâyet kul tarafından meydana gelmişse, o zaman teselsül gerekir. Eğer bu, Allah tarafından meydana gelmişse, işte o zaman maksat tahakkuk etmiş olur. Çünkü, sebepleri kuvvetlendiren, sadece Allah'tır. Bu takviye ve kuvvetlendirme meydana gelince, fiilin meydana gelmesi gerekir. Bu durumda da, bizim "kaza" ve "kader" meselesi hakkındaki görüşümüz doğru olmuş olur.

Daha sonra, Cenâb-ı Hak bu âyetini, وَقِيلَ اقْعُدُوا مَعَ الْقَاعِدِينَ *"Onlara, 'oturun oturanlarla beraber!' denildi"* buyurarak sona erdirdi. Bu ifadeyle ilgili iki mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Bu sözün söylenmesinin maksadı, onların kınandıklarına ve onların kadınlara, çocuklara, işleri evde oturmak olan âcizlere katılmış olduklarına dikkat çekmektir. Bunlar, evde oturanlar ve geride kalanlardır. Nitekim, Cenâb-ı Hak bu hususta, *"Onlar oturanlarla beraber olmalarını hoş gördüler"* (Tevbe, 87) buyurmuştur.

İKİNCİ MESELE

Âlimler, bu sözün *("denildi"),* kimden sudûr ettiği hususunda ihtilaf etmişlerdir. Binâenaleyh, bu sözü söyleyenin, vesvese vermek için şeytan olması muhtemel olduğu gibi, savaşa katılmama hususunda birlik sağlamayı istedikleri için, onların bunu birbirlerine söylemiş olmaları da muhtemeldir. Çünkü, bozgunculuk ve fesadı üstlenen herkes, kendisi gibi olanların çoğalmasını arzular. Yine, bu sözü söyleyenin, savaşa katılmama hususunda kendilerine izin verip de Cenâb-ı Hakk'ın, itabına muhatap olan Hz. Peygamber olması da muhtemeldir. Yine bu sözü söyleyenin, Allahu Teâlâ olması da muhtemeldir. Çünkü Cenâb-ı Hak, bozgunculuk yapacakları için, onların savaşa çıkmalarını istememiştir... Buna göre murat edilen mana, "Siz, ifsatta bulunmayı istediğiniz için, Allah sizin işte bu hususta davranmanızı, yola çıkmanızı kerih görmüş de, geride kalıp oturmanızı emretmiştir" şeklinde olur.

Savaşa Katılan Münafıkların Bozgunculuğu

Cenab-ı Hak bu hususu şu âyetiyle beyan buyurmuştur:

لَوْ خَرَجُوا فِيكُمْ مَا زَادُوكُمْ إِلَّا خَبَالًا وَلَأَوْضَعُوا خِلَالَكُمْ يَبْغُونَكُمُ الْفِتْنَةَ ۚ وَفِيكُمْ سَمَّاعُونَ لَهُمْ ۗ وَاللَّهُ عَلِيمٌ بِالظَّالِمِينَ ﴿٤٧﴾

"Eğer içinizde onlar da savaşa çıksalardı, sizde şer ve fesadı artırmaktan başka bir şey yapmazlar, aranıza muhakkak ki fitne sokmak isteyerek bozgunculuğa koşarlardı. İçinizde onlara iyice kulak verecekler de vardır. Allah o zalimleri çok iyi bilendir" (Tevbe, 47).

Bil ki Allah Teâlâ bu ayette, onların savaşa katılmaları halinde meydana gelecek şu üç çeşit fesatlarını beyan etmiştir:

1) Cenâb-ı Hakk'ın, لَوْ خَرَجُوا فِيكُمْ مَا زَادُوكُمْ إِلَّا خَبَالًا *"Eğer sizinle birlikte onlar da savaşa çıksalardı, sizde şer ve fesadı artırmaktan başka bir şey yapmazlardı"* âyetinin ifade ettiği hususdur. Bu ifadeyle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

"Habal" kelimesi, her şeyde meydana gelen şer ve bozukluk anlamına gelir. Nitekim bunaklığın "habel", bunağın da "mahbul" diye adlandırılması bu anlamdadır. Müfessirler bu kelimeye, değişik manalar vermişlerdir: **Kelbî,** şer; **Yemân,** tuzak ve hîle manalarını vermişlerdir. Bu kelimeye, "azgınlık ve tuğyan" manası da verilmiştir. **Dahhâk,** bunun manasının, zulüm ve gadr olduğunu söylemiştir. **Habal** kelimesinin, düşüncede tereddüt anlamına geldiği de söylenmiştir. Bu, ihtilaf etsinler ve sözleri birlik olmasın diye, bir şeyin bir topluma güzel, bir topluma da çirkin gösterilmesiyle sağlanır.

İKİNCİ MESELE

Bazı nahivciler "illâ habâlâ" ifadesinin, istisnâ-i munkatı' olduğunu söylemiştir. İstisnâ-i munkatı', müstesnanın, müstesna minh'in cinsinden olmamasıdır. Bu, tıpkı senin meselâ, مَا زَادُوكُمْ خَيْرًا إِلَّا خَبَالًا "Onlar sizin hayrınızı değil, fakat sıkıntınızı artırdılar" demen gibidir. Halbuki âyette, müstesna

minh zikredilmemiştir. Müstesna minh zikredilmeyince de, istisna, daha umumî olan bir şeyden yapılmış olur. Daha umumî olan da, "şey" kelimesidir. Binâenaleyh müstesnâ, müstesnâ-i muttasıl olup, kelamın takdiri "مَا زَادُوكُمْ شَيْئًا اِلَّا خَبَالًا" şeklinde olur.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Mu'tezile şöyle demektedir: "Allahu Teâlâ, önceki âyetteki onların savaşa çıkmalarını istemeyip kerih gördüğünü; bu âyette de, böyle davranmanın fesada, şerre ve fitneye sebebiyet vereceğini bildiği için, onu kerih gördüğünü beyan buyurmuştur. Bu da, Cenâb-ı Hakk'ın mutlak olarak şerri, fitneyi, fesadı kerih gördüğüne, sadece hayra razı olduğuna ve sadece, tâatı dilediğine delâlet eder.

2) Cenâb-ı Hakk'ın وَلَا اَوْضَعُوا خِلَالَكُمْ يَبْغُونَكُمُ الْفِتْنَةَ *"Aranıza muhakkak ki fitne sokmak isteyerek (bozgunculuğa) koşarlardı..."* âyetinin ifade ettiği hususdur. Bu âyetin izahı hususunda, **Vâhidî**'nin nakletmiş olduğu iki görüş bulunmaktadır:

Birinci görüş: Bu, ekseri dil âlimlerinin görüşü olup, buna göre "اَلْاِيضَاعُ" kelimesi, deveyi düşmanın üzerine sürmek anlamına gelir. Deve, kendi başına hızlı ve istekli bir biçimde yürüdüğü zaman, "اَوْضَعَ الرَّجُلُ" tabiri kullanılmaz. Ama, deve kendi başına koştuğu zaman, "وَضَعَ الْبَعِيرُ"; binicisi onu bir şey üzerine sürdüğü zaman da, "اَوْضَعَهُ الرَّاكِبُ" denilir."

Ferrâ da şöyle demektedir: "Araplar, "وَضَعَتِ النَّاقَةُ وَاَوْضَعَ الرَّاكِبُ" demektedirler. Bazen onlar, binicinin sürmesi hakkında, "vada'a" kelimesini kullanırlar."

İkinci görüş: Ahfeş ve **Ebu Ubeyd**'in görüşü olup, buna göre, deve kendi kendine ve arzulu bir biçimde koştuğunda binicisinin onu koşturduğu manası da murat edilmeksizin, "اَوْضَعَ الرَّجُلُ" denilir.. **Ebu Ubeyd,** Hz. Peygamber (s.a.s)'in, vakarlı ve sakin bir biçimde Arafat'tan çıktığını, sonra da devesinin, Muhassir Vadisi'ne doğru koştuğunu rivâyet etmiştir.

Lebîd şöyle demiştir:

أَرَانَا مُوضِعِينَ لِحُكْمِ غَيْبٍ وَنَسَخُوا بِالطَّعَامِ وَبِالشَّرَابِ

"Kendimizin, yiyecek içecekleri bırakarak, gaybın hükmüne doğru koşan kimseler gibi olduğunu görüyorum..."

Lebîd, "mûdi'îne" kelimesinden, "müsriîne", "hızlı olarak, koşarak" manasını kastetmiştir. Bu ifadeyle, şairin, onların develerini koşturduklarını

murat etmiş olması caiz değildir. Çünkü, şair bununla, devenin yolda yürümesini murat etmemiştir. **Ömer İbn Ebî Rebîa** ise şöyle demiştir:

تَبًّا لَهُنَّ بِالْعُدْوَانِ لِمَا عَرَفْنَنِي/ وَقُلْنَ امْرُؤٌ بَاغٍ اَكَلَ وَأَوْضَعَا "Kahrolsunlar, düşmanlıklar o kadınların başına!.. Çünkü onlar beni tanıdılar ve 'O, haddi aşan, yiyen ve sonra da çekip giden birisidir' dediler!.."

Vâhidî, âyetin, **Ahfeş** ve **Ebu Ubeyd**'in görüşünü desteklediğini söylemiştir.

Bil ki, her iki görüşe göre de âyetten kastedilen, Müslümanların arasını bozmak ve söz götürüp getirmek hususunda, münafıkların gösterdiği çalışma kastedilmiştir. Binâenaleyh, şâyet biz birinci görüşü nazar-ı dikkate alırsak, âyetin manası, "Onlar, binitlerini aramızda koşturmuşlardır. Yani, aramızda aralıksız olarak söz götürüp getirmişlerdir. Çünkü binitli olan, yayadan daha hızlıdır..." şeklinde olur. Şâyet, ikinci görüşü nazar-ı dikkate alırsak, bu tabirden kastedilen, "Onlar bozgunculuk çıkarmaya koşarlar..." manasıdır.

DÖRDÜNCÜ MESELE

Keşşaf sahibi, İbn Zübeyr'in, bu kelimeyi "وَلَاَوْقَضُوا" şeklinde okuduğunu nakletmiştir ki bu, Arapların, deve hızlı yürüyüp de, (sırtından attığı sahibinin boynunu kırdığında) söyledikleri "وَقَصَتِ النَّاقَةُ وَقْصًا وَاَوْقَصْتُهَا" tabirinden alınmıştır. Bu ifade, وَلِاَرْفَضُوا (bırakırlar, düşürürler) şeklinde de okunmuştur.

Buna göre şâyet, "Kur'an-ı Kerim'e, niçin bir elif ziyadesiyle "وَلَا اَوْضَعُوا" şeklinde yazılmıştır?" denilirse, **Keşşaf sahibi** buna şu şekilde cevap vermiştir: "Arap yazısından önce fethâ, elif ile ifade ediliyordu. Arap yazısı, Kur'an'ın nüzulüne yakın bir zamanda icat edilmişti. Binâenaleyh, Arapların, zihninde bu eliften bir iz kaldı. Böylece onlar, hemzenin şeklini elif olarak yazdılar ve onu, diğer bir elif ile de fethalı yaptılar." Cenâb-ı Hakk'ın, اَوْ لَا اَذْبَحَنَّهُ *"Onu herhalde çetin bir azaba uğratacağım"* (Neml, 21) âyeti de bu şekilde yazılmıştır..

BEŞİNCİ MESELE

Âyetteki "hılâleküm" ifadesinin manası, "aranıza, aranızda..." demektir. Cenâb-ı Hakk'ın وَفَجَّرْنَا خِلَالَهُمَا نَهَرًا *"Onların arasından bir de ırmak fışkırtmıştık"* (Kehf, 33) ve فَجَاسُوا خِلَالَ الدِّيَارِ *"Onlar, evlerin aralarına kadar girip araştırdılar.."* (İsra, 5) âyetlerindeki "hılâl" kelimeleri de böyledir. Bu kelimenin aslı, "halel" kelimesidir ki, "halel" kelimesi, iki şey arasındaki

boşluk olup, bunun çoğulu "hılâl"dir. Hak Teâlâ'nın, فَتَرَ الْوَدْقَ يَخْرُجُ مِنْ خِلَالِهِ *"Sonra görüyorsun ki yağmur bunların arasından çıkıyor..."* (Nur, 43) buyruğu da bu manadadır. Bu âyetteki (Nur, 43) bu kelime, "min halelih" şeklinde de okunmuş olup, yağmur tanelerinin kendisinden çıkıp döküldüğü yer anlamına gelir. **Esmaî** şöyle demektedir: "Arapça'da sen, aralarına girdiğin zaman, تَخَلَّلْتُ الْقَوْمَ "Kavmin arasına girdim"; "evlerinin arasında, ortasında oturduk." manasında olmak üzere de, "جَلَسْنَا خِلَالَ بُيُوتِ الْحَيِّ وَخِلَالَ دُورِهِمْ" denilir.

Bunu iyice anladığın zaman biz deriz ki: Cenâb-ı Hakk'ın "وَلَا اَوْضَعُوا خِلَالَكُمْ" buyruğu, "Lâf götürüp getirme ve fesat çıkarma ile..." manasında; "يَبْغُونَكُمُ الْفِتْنَةَ" ifadesi de, يَبْغُونَ لَكُمُ الْفِتْنَةَ "sizin için fitne isterler..." anlamındadır. **Esmaî** şöyle demektedir: "Arapçada, "onu benim için iste, talep et!" manasında, "اِبْغِنِى كَذَا" denilir. O halde, "اِبْغِنِى" ile "وَابْغِ لِى" ifadelerinin manası aynıdır. Binâenaleyh, bir kimse "اِبْغِنِى" dediğinde bunun manası, "Arzuladığım o şey hususunda bana yardım et!" demektir. Bu âyette geçen "fitne" kelimesi ise, söz birliğinin bulunmaması ve karışıklık çıkarma anlamına gelir.

Bil ki, bu açıklamalara göre sözün neticesi şudur: "Onlar, şâyet o Müslümanların arasında savaşa çıkarlarsa, onlar, onlara "**habâl**"den başka bir şey arttırmazlar. **"Habâl"** ise, görüş ihtilaflarına sebebiyet veren bozgunculuk anlamındadır ki, bu, savaş esnasında sakınılması gereken şeylerin başında gelir. Çünkü, fikirlerde ihtilaf ve ayrılıklar meydana geldiğinde de hezimet ve hüsran pek kolayca tahakkuk eder. Daha sonra Cenâb-ı Hak, onların, bununla yetinmeyip, aksine, ileri gelenler arasında söz götürüp getireceklerini, dedikodu yapacaklarını beyan buyurmuştur ki, bu şekilde ifsat daha da çoğalacaktır. İşte bu da, Cenâb-ı Hakk'ın, "وَلَا اَوْضَعُوا خِلَالَكُمْ" âyetiyle murat edilen hususdur.

3) Cenâb-ı Hakk'ın وَفِيكُمْ سَمَّاعُونَ لَهُمْ *"İçinizde onlara iyice kulak verecekler de vardır."* buyruğunun ifade ettiği hususdur. Bu hususta iki görüş bulunmaktadır:

a) "Aranız da sizden duyduklarını onlara ileten gözcüleri bulunmaktadır." manası murad edilmiştir. Bu, **Mücahid** ve **İbn Zeyd**'in görüşüdür.

b) **Katâde** buna şu manayı vermiştir: "Aranızda, onların sözlerine kulak veren ve onların görüşlerini kabul edenler bulunmaktadır." Binâenaleyh onlar onlara, kalplerinin zayıflamasına sebep olacak çeşitli sözler telkin

ettiklerinde, berikiler o sözleri kabul eder ve bundan dolayı cihat işini lâyıkıyla yerine getirmede gevşeklik gösterirler.

Eğer, "Dinleri ve cihat niyetleri çok kuvvetli olduğu halde, mü'minler için böyle bir şey nasıl düşünülebilir?" denilirse, biz de deriz ki: Münafıkların sözlerinin, İslam'a yeni girmiş kimseler üzerinde tesirli olması imkansız değildir. Yine bazı kimselerin, korkak, gevşek ve zayıf kalpli olarak yaratılmış olması da imkansız değildir. Binaenaleyh münafıkların sözleri, bu gibi kimselere tesir eder. Yine, bazı Müslümanların, ileri gelen münafıkların akrabaları olmaları ve bundan dolayı münafıkların onları pohpohlayarak, maksatlarından geri çevirme ihtimalleri de yok değildir. İşte bu sebeple, münafıkların reislerinin sözleri, onlar üzerinde tesir edebilir. Şöyle de denebilir: Münafıklar iki kısımdırlar: Birincisi, Mü'nafıklıkla yetinip, ayrıca yeryüzünde fesat çıkarmaya çalışmayanlardır. İkinci grup ise, mü'minlere şüpheler ve asılsız haberler telkin ederek, birinci gruptakileri yeryüzünde fesat çıkarmaya sevk edenlerdir.

Allahu Teâlâ daha sonra bu âyeti, وَاللَّهُ عَلِيمٌ بِالظَّالِمِينَ *"Allah o zalimleri çok iyi bilendir"* diye bitirmiştir. Bu, "Allah, kâfir ve münafık olmak sureti ile kendi kendilerine zulmedenlerle, başkalarını çeşitli belalara ve ihtilaflara, çekişmelere düşürmek suretiyle, başkalarına zulmedenleri bilir" demektir. Allah en iyi bilendir.

لَقَدِ ابْتَغَوُا الْفِتْنَةَ مِنْ قَبْلُ وَقَلَّبُوا لَكَ الْأُمُورَ حَتَّىٰ جَاءَ الْحَقُّ وَظَهَرَ أَمْرُ اللَّهِ وَهُمْ كَارِهُونَ ﴿٤٨﴾ وَمِنْهُمْ مَنْ يَقُولُ ائْذَنْ لِي وَلَا تَفْتِنِّي أَلَا فِي الْفِتْنَةِ سَقَطُوا وَإِنَّ جَهَنَّمَ لَمُحِيطَةٌ بِالْكَافِرِينَ ﴿٤٩﴾

"Andolsun ki onlar bundan evvel de fitne peşine düşmüş ve senin hakkında birtakım işler çevirmişlerdi. Nihâyet hak geldi ve onların hoşuna gitmemiş olsa da, Allah'ın emri ortaya çıktı. Onlardan kimi de. 'Bana izin ver, beni fitneye düşürme' diyeceklerdir. Haberin olsun ki onlar zaten fitne çukuruna düşmüşlerdir. Cehennem o kâfirleri mutlaka çepeçevre kuşatacaktır" (Tevbe, 48-49).

Münafıkların Fitne Çıkarma Peşinde Olmaları

Bil ki bu âyette, münafıkların tuzaklarından ve içlerinde sakladıkları kötü niyetlerden bir çeşidi mevzubahis edilmekledir. İşte bundan ötürü Cenâb-ı Hak, لَقَدِ ابْتَغَوُا الْفِتْنَةَ مِنْ قَبْلُ *"Andolsun ki onlar bundan evvel de (yani Tebük savaşından daha önce de,) fitne peşine düşmüşlerdi"* buyurmuştur. **İbn Cüreyc,** bunu şu şekilde anlatır: "Münafıklardan on iki tanesi Hz. Peygamber (s.a.s)'i öldürmek için, Akabe gecesi **Seniyyetu'l-Veda**'da pusu kurmuşlardı. Ayrıca denilmiştir ki: "Âyetteki bu ifadeyle, **Abdullah b. Übeyy**'in, Uhud Günü, yandaşları ile birlikte Hz. Peygamber (s.a.s)'den ayrılıp gitmeleri kastedilmiştir. Bu ifadeye, "Onlar senin ashabını dinlerinden çevirip küfre döndürmeyi ve insanları senden ayırmayı isterler" manası da verilmiştir. Buna göre âyetteki "fitne" kelimesi ile, "daha önce sevgi ve muhabbet varken, ayrılığı doğuran ihtilaf" manası kastedilmiştir ki işte münafıkların, Müslümanlar hakkında niyetlendikleri şey budur." Allah Müslümanları bu fitneden korusun (âmin).

Cenâb-ı Allah, وَقَلَّبُوا لَكَ الْأُمُورَ *"Senin hakkında birtakım işler çevirmişlerdir"* buyurmuştur. "İş çevirmek", bir iş hususunda düşünüp tefekkür etmek için, onu evirip çevirmektir. Yani "Onlar senin aleyhine tuzaklar kurmak, sana karşı hile yapmak için çalışıp çabalarlar" demektir. Nitekim Arapçada, çeşitli hileler yapan kimse hakkında فُلَانٌ حُوَّلٌ قُلَّبٌ "falanca huvvel ve kullebdir" denir, yani "envai türlü hileleri bilmekte mahir olduğu böylece anlatılır" demektir.

Allah Onların Hilelerini Fâş Eder

Allahu Teâlâ daha sonra, حَتَّى جَاءَ الْحَقُّ وَظَهَرَ أَمْرُ اللَّهِ وَهُمْ كَارِهُونَ *"Onların hoşuna gitmemiş olsa da, Allah'ın emri ortaya çıktı"* buyurmuştur. Bu, "O münafıklar, zâhiren dinleri olan hak gelinceye kadar, çeşitli hile ve tuzaklar kurmaya, fitneleri deşmeye ve insanları dini kabulden soğutmaya devam ederler" demektir. Âyetteki "hak" kelimesi ile, "Kur'an" ve "Hz. Muhammed (s.a.s)'in tebliği (dini)" murat edilmiştir. Sanki üstü örtülü imiş gibi olan Allah'ın emri artık ortaya çıkmıştır. Âyetteki, "Allah'ın emri" ifadesi ile, Allah'ın ortaya çıkardığı ve Hz. Muhammed (s.a.s)'in şeriatinin kuvvetlenmesinde müessir kıldığı sebepler kastedilmiştir. O münafıklar ise bunu, yani hakkın gelmesini ve Allah'ın emrinin ortaya çıkmasını hoş görmüyorlardı. Bu ifadede, münafıkların şerrin yayılması için çalışıp çabalamalarının, hile ve tuzaklarının bir tesiri olmadığına dikkat çekilmektedir.

Çünkü onlar hile ve tuzak peşinde oldukları müddetçe, Allah, onların hilelerini kendi başlarına geçirmiş; gaye ve maksatlarını altüst etmiş ve istediklerinin zıddını yaratmıştır. Binâenaleyh durum geçmişte böyle olunca, gelecekte de böyle olacaktır.

Münafıklar Cihadı Fitne Sayarlar

Daha sonra Cenâb-ı Hak, وَمِنْهُمْ مَنْ يَقُولُ ائْذَنْ لِي وَلَا تَفْتِنِّي *"Onlardan kimi de, 'Bana izin ver, beni fitneye düşürme'diyeceklerdir"* buyurmuştur. Allahu Teâlâ bununla, "Savaşa gitmeme hususunda bana müsaade et, savaşa çıkmamı emrederek, beni fitneye düşürme" manasını kastetmiştir. Âlimler bu hususta şu izahları yapmışlardır:

1) *"Beni fitneye düşürme"* ifadesi, "Bana müsaade etmemek suretiyle, fitneye yani günaha düşmeme sebep olma. Çünkü eğer sen beni savaşa katılmamaktan men edersen ve ben de senin iznin olmadığı halde savaşa gitmezsem, günaha düşmüş olurum" demektir. Bu manaya göre, o münafıkların bu sözü alay ederek söylemiş olmaları ihtimali olduğu gibi, ciddi olarak da söylemiş olabilirler. Çünkü o münafık, her ne kadar münafık da olsa -kesin inancı olmasa bile- en azından Hz. Muhammed (s.a.s)'in sâdık olduğu hususunda zann-ı gâlibi vardır.

2) Bu, "Beni ölüme sürükleme. Çünkü şu zaman, sıcakların şiddetli olduğu bir andır ve benim sıcağa tahammülüm yok" demektir.

3) Bu, "Eğer seninle savaşa gidersem, malım ve evlad-u iyalim helâk olur" demektir.

4) **Ced b. Kays** "Ensar, benim kadınlara düşkün olduğumu bilir. Binâenaleyh sen, Rumların sarışın kızları yüzünden fitneye düşürme. Fakat sana, (savaşa) mal vererek yardım ederim. Benim yakamı bırak" demiştir. Bu kelime, if'al babından, "وَلَا تُفْتِنِّي" şeklinde de okunmuştur.

Cenâb-ı Allah, أَلَا فِي الْفِتْنَةِ سَقَطُوا *"Haberin olsun ki onlar zaten fitne (çukuruna) düşmüşlerdir"* buyurmuştur. Bu, "Onlar fitneye düşmekten sakınıyorlar ama, zaten fitnenin içine düşmüş haldeler. Çünkü en büyük fitne, Allah'ı ve Resûlullah'ı inkâr etmek ve mükellefiyetleri kabul etmemekte ısrar etmektir" demektir. Yine onlar, Müslümanlara karşı muhalefette kalmışlar ve Allah'ın, nifaklarını açıklayacak âyetler indirerek kendilerini rezil ü rüsvay etmesinden korkmuşlardır. **Übeyy b. Ka'b** (r.a)'ın Mushaf'ında bu kelime "سَقَطَ" şeklinde (müfret olarak) geçmiştir. Çünkü âyetteki "مَنْ"

edatı lafzen müfret, mana itibarı ile cemidir. Meânî âlimleri şöyle demişlerdir: Bu ifadede, Allah'ın, herhangi bir niyet ve gayeden ötürü isyan eden kimsenin o niyet ve maksadını Allahu Teâlâ'nın mutlaka boşa çıkaracağına bir işaret vardır. Baksana, münafıklar bir fitneye düşmemek için savaşa katılmama yolunu tercih etmişler, Allahu Teâlâ da onların fitnenin ta göbeğinde, içinde olduklarını ve zaten ona düşmüş bulunduklarını bildirmiştir.

Allahu Teâlâ daha sonra, وَاِنَّ جَهَنَّمَ لَمُحِيطَةٌ بِالْكَافِرِينَ *"Cehennem o kâfirleri mutlaka çepeçevre kuşatacaktır"* buyurmuştur. Buna, "cehennem, kıyamet günü onları kuşatır" manası verildiği gibi, "Kuşatma sebepleri şu anda mevcut olduğu için, onlar sanki şu anda cehennemin ortasındadırlar" manası da verilmiştir.

İslâm feylesofları şöyle demişlerdir: "Onlar, marifetullah, meleklere, kitaplara, peygamberlere ve kıyamet gününe iman nurundan mahrumdurlar. Onlar, dünya ve dünyevî mal-makam dışında, bir saadet ve kemale inanmazlar. Hem sonra onlar, halk arasında nifak, dini tenkit ve Peygamber'e kötülük yapmayı düşünme işleri ile meşhurdurlar. Onlar İslam devletinin devamlı olarak gelişip yüceldiğini ve kuvvetinin arttığını görüp müşahede ediyorlar, böylece de canları, malları ve evlâd-u iyalleri hususunda çok endişe ediyorlardı. Velhasıl onlar her türlü ruhi ve manevi mutluluktan mahrum olmuşlar, böylece de dünya menfaatleri hususunda çok şiddetli bir korkuya düşmüşlerdi. İleri derecedeki cehaletle birlikte bulunan böyle bir korku ise, ruhi cezaların en büyüğüdür. İşte bundan dolayı Cenâb-ı Hak, münafıkların bu hallerini, *"Cehennem o kâfirleri mutlaka çepeçevre kuşatmıştır"* diye anlatmıştır."

اِنْ تُصِبْكَ حَسَنَةٌ تَسُؤْهُمْ ۚ وَاِنْ تُصِبْكَ مُصِيبَةٌ يَقُولُوا قَدْ اَخَذْنَآ اَمْرَنَا مِنْ قَبْلُ وَيَتَوَلَّوْا وَهُمْ فَرِحُونَ ﴿٥٠﴾ قُلْ لَنْ يُصِيبَنَآ اِلَّا مَا كَتَبَ اللّٰهُ لَنَا ۚ هُوَ مَوْلٰينَا ۚ وَعَلَى اللّٰهِ فَلْيَتَوَكَّلِ الْمُؤْمِنُونَ ﴿٥١﴾

"Eğer sana bir iyilik isabet ederse, bu onların hiç hoşuna gitmez. Eğer sana bir musibet gelirse, 'Biz, daha önceden tedbirimizi almışızdır' derler ve böbürlene böbürlene dönüp giderler. De ki: "Allah'ın bizim için yazıp (takdir ettiğinden) başkası asla bize

erişmez. O, bizim mevlâmızdır. Öyleyse, mü'minler sadece Allah'a tevekkül etsinler" (Tevbe, 50-51).

Musibet Geldiğinde Münafıkların Tutumu

Bil ki bu, münafıkların tuzaklarından ve içlerinde sakladıkları pisliklerden bir diğer çeşididir. Bunun manası şöyledir: "Eğer, bir savaşta sana, ister bir zafer ve ganimet, ister etrafındaki bir krallığın sana boyun eğmesi şeklinde bir iyilik isabet ederse, bu, o münafıkları üzer. Ama başına bir bela, bir sıkıntı, bir felaket, bir kötülük ve bir musibet gelirse, onlar buna sevinerek, 'Biz, evvelden beri yapmakla meşhur olduğumuz işi yapmıştık, yani uyanık davranarak tedbirimizi almıştık' derler." Âyetteki, *"daha önceden"* tabiri, "bu musibetten önce" demektir. Onlar bu sözü söyledikleri o toplantı yerinden dönüp, sevinçli olarak ve böbürlenerek kendi ailelerinin yanına giderler. **İbn Abbas** (r.a) âyetteki "hasene" (bir iyilik) ve "musibet" kelimelerini, Bedir'deki iyilik ve Uhud'da uğranılan musibet diye tefsir etmiştir. Eğer muradın bu mana olduğu bir haber ile sabit ise, bu manayı tercih etmek gerekir. Aksi halde bunları, her türlü iyilik ve her türlü musibet manasına hamletmek gerekir. Çünkü münafıkların bilinen genel halleri, her iyilik ve her musibete karşı Allah'ın bahsettiği gibidir.

Allah'ın Takdirinden Başkası Olmaz

Daha sonra Cenâb-ı Hak, قُلْ لَنْ يُصِيبَنَا إِلَّا مَا كَتَبَ اللهُ لَنَا *"De ki: "Allah'ın bizim için yazıp (takdir ettiğinden) başkası asla bize erişmez"* buyurmuştur. Bu hususta birkaç görüş vardır:

Birinci görüş: Mana, "Bize isabet eden, her türlü hayır ve şer, korku ve ümit, bolluk ve darlık, bizim için takdir edilmiş ve Allah katında yazılmıştır. Bütün bunların Allah katında yazılıp takdir edilmiş olması, hepsinin Allah tarafından bilindiğine ve böyle hükmedildiğine delâlet eder. Çünkü Allah'ın dışında bütün varlıklar, "mümkin"dir. Mümkin varlığın, varlığı ancak vacibu'l-vücudun (Allah'ın) tercihi ile, yokluğuna tercih edilmiştir. "Mümkin" olan bütün varlıklar, Allah'ın kaza ve kaderine dayanır.

Bil ki âlimlerimiz bu âyetle, Allah'ın kazasının bütün "muhdes" varlıkları kapsadığı ve Allah'ın hükmettiği bir şeyin değişmesinin mümkün olmadığına istidlâl etmişlerdir. Bunu birkaç yönden izah edebiliriz:

a) Mevcut varlıklar, ya vacibu'l-vücûd, ya mümkinü'l-vücûddur. Mümkin olan varlıkların iki tarafından birinin, diğerine kendiliğinden üstün gelmesi imkansızdır. Öyleyse bu hususun, zatı gereği vâcip olanın tercihine dayanması gerekir. Zâtı gereği vâcip olan varlığın dışındaki her şeyin, o yüce varlığın yaratması, tesiri ve var etmesi ile olması gerekir. İşte bundan ötürü Hz. Peygamber (s.a.s), جَفَّ الْقَلَمُ بِمَا هُوَ كَائِنٌ اِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ *"Kader kalemi, kıyamete kadar olacak şeyleri yazmış, mürekkebi kurumuştur"*[65] buyurmuştur.

b) Allahu Teâlâ, bütün bu halleri, **Levh-i Mahfuz**'da yazmış olduğuna göre, onları bilmiş ve onlara bu şekilde hükmetmiştir. Binaenaleyh iş, takdir edildiğinin aksine olacak olsa, o zaman Allah'ın ilmi, cehâlete; doğru ilmi, yalana dönüşmüş olur. Halbuki bütün bunlar imkansızdır. Biz bu konuyu, "اِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا سَوَاءٌ عَلَيْهِمْ ءَاَنْذَرْتَهُمْ" (Bakara, 6) âyetinin tefsirinde uzunca anlattık.

Eğer denilse ki: "Allahu Teâlâ bu sözü, Hz. Peygamber (s.a.s)'in üzülmesinden ve başına gelen musibetlerden dolayı münafıkların sevinmelerine karşı, Peygamberi'ni teselli için zikretmiştir. Öyleyse bu izahın âyetle ne ilgisi var?" Biz deriz ki: "Bunun sebebi, Hz. Peygamber (s.a.s)'in مَنْ عَلِمَ سِرَّ اللهِ فِى الْقَدَرِ هَانَتْ عَلَيْهِ الْمَصَائِبُ *"Kim Allah'ın kader ile ilgili sırrını bilirse, ona musibetler kolay gelir"* hadis-i şerifinde anlattığı hususdur. Çünkü insan, vaki olan şeyin, vaki olmamasının imkansız olduğunu bildiği zaman, nefsindeki karşı koyma zâil olur ve olana razı olma hali meydana gelir.

İkinci görüş: Mana, "Bizim düşmana galip ve üstün gelme işimizde, bize ancak Allah'ın yazdığı şey isabet eder" şeklindedir. Bu ifadenin gayesi, Peygamber'in ve Müslümanların halleri, her ne kadar sevinç ve keder arasında değişse de, neticede üstünlüğün, fethin ve zaferin onlar tarafında olacağını münafıklara bildirmektir. Bu, münafıkları öfkelendirir ve onların bu sevincini kursaklarında bırakır.

Üçüncü görüş: Zeccâc şöyle demiştir: "Bu ifade, "Biz mağlûb olduğumuz zaman, büyük bir ecre ve büyük bir mükafata müstahak oluruz. Galip geldiğimizde ise, âhirette mükafata, dünyada büyük mal ve ganimet ile şan-şeref elde ederiz. Durum böyle olunca da, bu yüce dereceleri kazanma hususunda, öyle musibet ve sıkıntılara katlanılır" demektir." Bu görüşlerin hepsi de güzel ise de, **birinci görüş** daha doğru ve gerçektir.

65 **Keşfu'l-Hafa,** 1/332

Daha sonra âyette هُوَ مَوْلٰينَا *"O bizim mevlâmızdır"* buyurulmuştur. Bununla kastedilen, âlimlerimizin de söylediği gibi, şu manadır: "Âlemin mâliki ve yaratıcısı olduğuna ve hiçbir fiiline itiraz edilemeyeceğine göre, Allahu Teâlâ'nın, âlemde istediği ve dilediği şekilde tasarrufta bulunması, pek güzel ve yerindedir." İşte bu izah da, daha önce geçen şeyle, görüşle, tıpatıp uyum halindedir. Bundan dolayı biz diyoruz ki: Allahu Teâlâ, kullarından bazısına şâyet çeşitli musibetler, belalar verirse, onlara razı olmak gerekir. Çünkü Allah, onların mevlâları, onlarsa O'nun kullarıdır. Binâenaleyh, Allah tarafından yapılan o tasarruflar, sırf O'nun, onların mevlâsı olması ve fiillerinden herhangi birinde kendisine itiraz edilememesi sebebiyle, güzel ve yerindedir.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, وَعَلَى اللّٰهِ فَلْيَتَوَكَّلِ الْمُؤْمِنُونَ *"Öyleyse, mü'minler sadece Allah'a tevekkül etsinler"* buyurmuştur. Bu, "Her ne kadar, kullarından herhangi birisinin Allah üzerinde vacip olan herhangi bir hakkı yok ise de, ancak ne var ki O, bununla birlikte rahmeti geniş, fazl-ü ihsanı çok olandır. Öyleyse, mü'min kimsenin, esasen sadece O'na tevekkül etmesi ve O'nun fazl-ü kereminden ümit kesmemesi gerekir" anlamındadır. Zira Cenâb-ı Hakk'ın, *"Öyleyse, mü'minler sadece Allah'a tevekkül etsinler"* âyeti, hasr ifade eder. Bu, münafıkların hallerinin, mü'minlerin hallerine uymadığı ve onların, sadece dünyevi sebeplere, geçici olan dünyevi izzetlere tevekkül edip, onlara güvendiklerine âdeta dikkat çekmektedir.

قُلْ هَلْ تَرَبَّصُونَ بِنَآ اِلَّآ اِحْدَى الْحُسْنَيَيْنِ ۖ وَنَحْنُ نَتَرَبَّصُ بِكُمْ اَنْ يُصِيبَكُمُ اللّٰهُ بِعَذَابٍ مِنْ عِنْدِهٖٓ اَوْ بِاَيْدِينَا ۚ فَتَرَبَّصُوٓا اِنَّا مَعَكُمْ مُتَرَبِّصُونَ ﴿٥٢﴾

"De ki: "Siz, bize iki güzel şeyden birinin gelmesinden başkasını mı bekliyorsunuz? Halbuki biz Allah'ın size ya kendi katından, yahut bizim elimizle bir azap getireceğini bekliyoruz.. Haydi siz gözetleyip durun, biz de sizinle beraber bekliyoruz" (Tevbe, 52).

Mü'mine İki Güzel Şeyden En Az Biri Verilir

Bil ki bu, münafıkların, mü'minlerin başına gelen musibetlere sevinmelerine karşı verilen ikinci cevaptır. Bu böyledir. Çünkü Müslüman savaşa

çıktığında, eğer mağlup olur, öldürülürse, dünyada güzel bir isim, ahirette de Cenâb-ı Hakk'ın şehitler için hazırlamış olduğu büyük bir mükâfat elde etmiş olur. Yok eğer galip gelirse, dünyada helâl mal (ganimet) ile, kahramanlık, saltanat ve kuvvet demek olan güzel bir nam ile büyük âhiret mükâfatı elde eder. Ama münafığa gelince, evinde oturup kalırsa, kınanır ve korkaklığa, gevşekliğe, kalbi zayıflığa ve kadınların, çocukların, âcuzelerin müşterek olduğu, dünyada âdi olan şeylerle yetinme ahlâkına izafe edilir. İşi gücü bu değersiz şeylerle uğraşmak olur. Sonra bunlar, kendileri çoluk-çocukları ve malları hususunda devamlı bir endişe içinde olurlar. Bunlar öldüklerinde, âhirette, kıyamette devamlı bir azaba dûçâr olurlar. Eğer Cenâb-ı Hak, dünyada iken onların öldürülmelerine izin verirse, onlar öldürülme, esir alınma ve mallarının yağmalanması gibi şeylerin içine düşer ve böylece de dünyadan cehennem azabına geçerler. Binâenaleyh münafık, mü'min hakkında bahsedilen iki durumdan birini gözetir durur. Halbuki bu iki durumun her biri de, yüce, kıymetli ve şereflidir.

Münafığın Akıbeti İki Kötüden Biridir

Müslüman da, münafığın bahsedilen şu iki durumundan birini gözetir. Bu iki durum, hor ve hakirlik içinde, rezil-ü rüsvay olarak dünyada kalmak; yahut da bu hor ve hakirliğin yanı sıra, öldürülmeleri, mallarının yağmalanması ve böylece âhiret azabına geçmeleridir. Bu iki durumun her biri son derece âdî ve değersizdir.

Daha sonra Cenâb-ı Allah, münafıklara, فَتَرَبَّصُوا إِنَّا مَعَكُمْ مُتَرَبِّصُونَ yani, "siz bizim için, şu iki şerefli halden birisini gözetleyedurun! Çünkü biz de sizinle beraber, sizin o iki âdî ve değersiz halden birisine düşmenizi bekleyip duruyoruz" (de)" buyurmuştur. **Vâhidî** şöyle demiştir: "Arapçada birisi, bir insanın başına bir kötülük gelmesini bekleyip durduğunda, "فُلَانٌ يَتَرَبَّصُ بِفُلَانِ الدَّوَائِرَ" denilir." Bu hususta, daha önce izah geçmişti. Meânî âlimleri şöyle derler: **Terabbus,** bir şeyin zamanının gelmesini gözleyip durmaktır. İşte bundan ötürü, bir kimse, malının (yiyeceğinin) fiyatının artmasının zamanını beklemeye takılıp kaldığında "فُلَانٌ يَتَرَبَّصُ بِالطَّعَامِ" denilir. "Hüsnâ", "ahsen" (daha iyi ve güzel) kelimesinin müennesidir.

Âlimler âyetteki, *"kendi katından yahut bizim elimizle bir azap"* buyruğunun tefsiri hususunda ihtilaf etmişlerdir. "Allah katından, yani Allah'ın onların başına dünyada iken indireceği bir azabı bizim ellerimizle, yani Allah'ın sizi öldürmemize izin ve müsaade vermesiyle olacak bir azap" manası

verildiği gibi, "Allah katından bir azap" tabirinin, dünya ve âhiret azabını kapsadığı, yahut "ellerimizle" ifadesinin ise "öldürülmeyi" ifade ettiği de söylenmiştir. Buna göre eğer, "Şâyet onlar münafık iseler, zahiren mü'min olduklarını söyledikleri için, onları öldürmek helal değildir. Öyle ise Cenâb-ı Hak, niçin böyle buyurmuştur?" denilirse, biz deriz ki: **"Hasan el-Basri,** *"bizim elimizle bir azap"* tabirine, "Şâyet münafık olduğunuz ortaya çıkarsa, ellerimizden tadacağınız bir azap..." manasını vermiştir. Çünkü onların münafık oldukları ortaya çıktığında, onlar mü'minler için bir harbî (kendilerine karşı savaşılacak kimse) olma bakımından, tıpkı diğer müşrikler gibi olurlar. Âyetteki, *"gözetleyip durun"* ifadesi, bir emir sîgası ise de, bununla bir vaîd murat edilmiştir. Bu tıpkı, *"Tat o azabı! Çünkü sen, (evet iddianca) çok ulu ve çok şerefli idin!"* (Duhan, 49) âyetinde olduğu gibidir.

قُلْ اَنْفِقُوا طَوْعًا اَوْ كَرْهًا لَنْ يُتَقَبَّلَ مِنْكُمْ اِنَّكُمْ كُنْتُمْ قَوْمًا فَاسِقِينَ ﴿٥٣﴾

"De ki: "Gerek gönül rızasıyla infâk edin, gerek istemeyerek. Sizden, hiçbir şey kabul olunmayacak. Çünkü siz, fâsıklar gürûhundan oldunuz" (Tevbe, 53).

Münafığın İnfakı Kabul Edilmez

Bil ki Allahu Teâlâ, önceki âyette, o münafıkların akıbetlerinin, hem dünyada, hem de âhirette azap olduğunu bildirince, bu âyette de, her türlü iyiliği yapsalar bile, ahirette bundan fayda göremeyeceklerini beyan buyurmuştur. Bu âyetin gayesi, dünya ve âhiretteki azap sebeplerinin, münafıklar hakkında bir araya geldiğini, rahat ve hayır sebeplerinin ise hem dünyada, hem âhirette onlardan zail olduğunu beyan etmektir. Âyetle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Hamza ve **Kisâî,** hem bu âyette, hem de Nisâ ve Ahkâf sûrelerinde kelimeyi, kâf harfinin zammesi ile "kürhen"; **Âsım** ve **İbn Âmir,** Ahkâf Sûresi'nde, "sıkıntı ve meşakkat" manasına olmak üzere yine kâf'ın zammesiyle "kürhen"; Nisâ Sûresi'nde ve burada "ikrah" (zorlamak) manasında fethalı olarak "kerhen"; diğer kıraat imamları ise hepsinde de kâf'ın fethası ile

"kerhen" şeklinde okumuşlardır. Kelimenin bu iki kıraatinin, aynı manaya gelen iki kullanılış olduğu söylendiği gibi, kâf'ın zammesi ile, "sıkıntı ve meşakkat" manasına; fethası ile de, "ikrâh" manasına geldiği de söylenmiştir.

İKİNCİ MESELE

İbn Abbas (r.a), bu âyetin, **Ced b. Kays'ın,** Hz. Peygamber (s.a.s)'e, "Bana müsaade et, savaşa katılmayayım. Sana şu malımla yardım ederim" dediği zaman, onun hakkında nâzil olduğunu söylemiştir. Bil ki, âyetin nüzul sebebi hususî ise de, hükmü umûmidir. Bundan dolayı, *"Gerek gönül rızasıyla infâk edin, gerek istemeyerek..."* tabiri, her ne kadar zahiren emir şeklinde ise de, bir şart ve ceza (cevap) manasındadır. Bunun manası, "ister isteyerek, ister isteksiz olarak infâk edin, yaptığınız infâk kesinlikle kabul olunmayacaktır" şeklindedir. Bil ki haber ve emir şeklindeki cümleler, birbirine yakındırlar. Binâenaleyh bunların her birinin, diğeri yerinde kullanılması güzel ve yerindedir. Emir cümlesinin, haber makamında kullanılışı, hem bu âyette, hem de *"Onlar için ister istiğfar et, ister etme.. "* (Tevbe, 80) ve *"De ki: "Kim sapıklık içinde ise, Rahman (Allah) ona yardım etsin"* (Meryem, 75) âyetlerinde olduğu gibidir. Haber sıgasının, emir yerinde kullanılışı ise, *"Boşanmış kadınlar, kendi kendilerine üç hayız ve temizlenme müddeti beklerler (yani beklesinler)"* (Bakara, 228) ve *"Anneler, çocuklarını iki bütün yıl emzirirler" (yani emzirsinler)"* (Bakara, 233) âyetlerinde olduğu gibidir. Nitekim **Kuseyyir** de

أُسِيئِي بِنَا أَوْ أَحْسِنِي لَا مَلُومَةٌ لَدَيْنَا وَلَا مَقْلِيَّةٌ إِنْ تَقَلَّتِ

"Ey sevgili, bize ister cevr-ü cefa et, istersen iyi davran!.. O sevgili bize kızıp buğzetse de, biz onu ne kınarız, ne de ona buğzederiz..." demiştir.

Cenâb-ı Hak, طَوْعًا اَوْ كَرْهًا *"Gerek gönül rızasıyla, gerek istemeyerek"* buyurmuştur. Bu iki mastar ile ism-i fail manası kastedilmiştir. Yani bunlar, طَائِعِينَ اَوْ كَارِهِينَ "İsteyenler veya istemeyenler olarak" demektir. Bu hususta iki izah yapılmıştır:

a) "İsteyenler" yani, kendilerine Allah ve Resûlullah tarafından yüklenmiş bir mecburiyet olmaksızın (infâk edenler) demektir. Yine "istemeyenler olarak", "Allah ve Resûlullah tarafından zorlanılmış olarak" demektir. Onlar münafık oldukları için, mecburiyet onlar hakkında ikrah (zorlama) gibi olmuştur. Binâenaleyh Allah'ın onlara infâkı vâcip ve mecbur kılması, tıpkı bir zorlama gibi onlara zor gelmiştir.

b) Bunun takdiri, "Liderlerinizden bir zorlama olmaksızın, kendiniz isteyerek, yahut onlarca zorlanmış olarak..." şeklindedir. Çünkü münafıkların reisleri, kendilerine uyanları, infakta bir fayda gördükleri için, onları infaka zorluyorlardı.

Cenâb-ı Hak daha sonra, لَنْ يُتَقَبَّلَ مِنْكُمْ *"Sizden hiçbir şey kabul olunmayacak"* buyurmuştur. Bu ifade ile, Hz. Peygamber (s,a.s)'in, onlardan infak edecekleri malları kabul etmemesi kastedilmiş olabileceği gibi, infâk edilen o malların Allah katında makbul olmayacakları manası da kastedilmiş olabilir.

Daha sonra Allahu Teâlâ, اِنَّكُمْ كُنْتُمْ قَوْمًا فَاسِقِينَ *"Çünkü siz, fâsıklar gürûhundan oldunuz"* buyurmuştur. Bu, infak ettikleri mallarının kabul edilmeyişinin, onların fâsık olmaları yüzünden olduğuna bir işarettir. **Cübbâî** şöyle demektedir: "Âyet, fasıklığın, tâat ve ibadetleri boşa çıkardığına delâlet etmektedir. Zira Allahu Teâlâ, onların infaklarının kesinlikle kabul edilmeyeceğini beyan buyurmuş ve bunu onların fasık olmalarına bağlamıştır. Kabûlün manası, mükâfat vermek, medh-ü sena etmektir. Binâenaleyh bunlar kabul edilmeyeceğine göre, bu kabul edilmeyiş, "Onlar için herhangi bir medih ve mükâfat yoktur" manasına gelir. Cenab-ı Hak bunu fasıklığa bağlayınca, bu, fıskın, mükâfat ve medhin olmayışında müessir olduğuna delâlet eder." **Cübbâî,** bu hususu, daha sonra bu konudaki meşhur şu delili ile te'kid etmiştir: "Fısk, devamlı bir kınamayı ve ikâbı; taat ise devamlı bir medh ve mükâfatı gerektirir. Bu ikisini birlikte bulundurmak imkansızdır. Şu halde bunların hak ettirecekleri şeylerin de birlikte bulunması imkansızdır."

Bil ki **Cübbai**'ye düşen, Cenâb-ı Hakk'ın bu şüpheyi en beliğ bir şekilde gidermesinden sonra, böyle bir istidlâlde bulunmaması idi. Şüpheyi gideren bu şekilde, Hak Teâlâ'nın, *"İnfaklarının onlardan kabul edilmesine mani olan, (başka bir şey değil), ancak Allah ve Resûlü'nü inkâr edip, namaza üşene üşene gelmeleridir"* (Tevbe, 54) âyetinin ifade ettiği hususdur. Böylece Allahu Teâlâ, onların amellerinin kabul edilmeyişinde tesirli olan esas şeyin sadece inkârları olduğunu açıkça beyan buyurmuştur. Bu durumda âyetin bu tabiri, fâsıklığın (günahın), tâatları boşa çıkarmadığına delâlet eden en açık bir delil olur. Zira Allahu Teâlâ, *"Çünkü siz, fâsıklar gürûhundan oldunuz"* buyurunca, sanki birisi ona bir soru sorarak, şöyle demiştir: "Bu hüküm, işlerin **fısk** olarak damgalanmasına dair hüküm ile mi mualleldir (sebeplendirilmiştir), yoksa o işlerin, bu fısk sebebiyle

nitelendirilmesi itibariyle hususi hüküm ile mi mualleldir? Allahu Teâlâ bu şüpheyi giderecek tarzda şöyle cevap vermiştir: "Kabul etmeme genel hüküm halinde fısk sebebine bağlı olmayıp, buradaki özel durumuna yani o fıskın küfür olması durumuna bağlıdır. Öyleyse bu tarzdaki istidlâlin batıl olduğu meydana çıkar.

وَمَا مَنَعَهُمْ اَنْ تُقْبَلَ مِنْهُمْ نَفَقَاتُهُمْ اِلَّآ اَنَّهُمْ كَفَرُوا بِاللّٰهِ وَبِرَسُولِهٖ وَلَا يَاْتُونَ الصَّلٰوةَ اِلَّا وَهُمْ كُسَالٰى وَلَا يُنْفِقُونَ اِلَّا وَهُمْ كَارِهُونَ ﴿٥٤﴾

"İnfaklarının onlardan kabul edilmesine mâni olan (başka bir şey değil), sırf Allah'ı ve Resûlü'nü inkar edip, namaza üşene üşene gelmeleridir. Onlar, ancak isteksiz olarak infakta bulunurlar"
(Tevbe, 54)

Bu âyetle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE: **Fısk Konusunda Mu'tezile'nin Yanlışı**

Bu âyet, infakların kabul edilmeyişinde, fıskın, bir fısk olarak tesiri olmadığına açıkça delalet etmektedir. Bu da, demin özetlediğimiz ve açıkladığımız üzere, **Mu'tezile**'nin görüşünün bâtıl olduğu hususunda açık bir delildir.

İKİNCİ MESELE: **Başlıca Münafıklık Sıfatları**

Âyetin zâhiri, şu üç şeyin yani Allah ve Resûlullah'ı inkâr, namazı ancak üşene üşene kılmak ve isteksiz olarak infakta bulunma hususlarının topunun birden bulunuşunun, bu kabul edilmeyişe sebep olduğuna delâlet etmektedir.

Bir kimse şöyle diyebilir: "Allahı inkâr etmek, onların infâklarının kabul edilmeyişinde, tek başına yeterli bir sebeptir... Böyle, tek başına bir sebebin bulunması halinde, diğerlerinin herhangi bir tesiri kalmaz... Şu halde bu hüküm, diğer iki sebebe ayrıca nasıl isnat edilebilir?"

Cevap: Bu problem, **Mu'tezile**'nin görüşüne yöneliktir.. Çünkü onlar, "Küfür, bir küfür olduğu için bu hükme tesir eder" demektedirler. Ama bize göreyse, fiillerden herhangi bir şey, muhakkak olarak ne mükâfatı ne de ikâbı gerektirmez. Bunlar, ancak birtakım tarif edicilerdir. Aynı şey

üzerinde, müteaddit tarif edici bulunması imkânsızdır. Hatta biz diyoruz ki: Hiç şüphesiz bu, bu fiillerin bu hükümlerde, kendilerine râci pek çok durumdan dolayı müessir olmadığına dair yakînî ve kat'î delillerin en kuvvetlilerindendir. Bunun delili de şudur: "Allahu Teâlâ, o münafıklarda bu üç şeyin bulunduğunu beyan etmiştir. Şâyet bunlardan her biri, bu hükmün, tam bir mucibi, gerekçesi olsaydı, o zaman tek bir netice üzerinde, pek çok müstakil sebebin içtima etmesi, müessir olması gerekirdi. Halbuki bu, imkânsızdır. Çünkü eser (malûl), o sebeplerden her biri sayesinde, diğerlerinden müstağni olabilir. Binaenaleyh eserin, bütün müessirlerin, aynı anda hem tamamen muhtaç, hem de tamamen onlardan müstağni olması lazım gelir ki bu da muhaldir. Böylece, bu fiillerden her birinin, o hükümlerde müessir olduğunu söylemek, bizi muhâle, imkânsızlığa götürür. Dolayısıyla, bunun böyle olduğunu söylemek bâtıl olur.

***ÜÇÜNCÜ MESELE:* İmansız Amel Makbul Değildir**

Bu âyet, Allah'ı inkâr eden kimsenin, iyi amellerinden herhangi bir şeyinin, Allah katında makbul olamayacağına delâlet etmektedir.

Her Amelin Fayda veya Zararı Meselesi

Buna göre şâyet, bu âyetle, Cenâb-ı Hakk'ın, *"İşte kim zerre ağırlığınca bir hayır yaparsa, onun mükâfatını görecek."* (Zilzal,7) âyetinin arası nasıl uzlaştırılabilir?" denilirse, biz deriz ki:

Bunu, "Cezânın hafifletilmesinde müessir olmak" manasına yorumlamak gerekir. Yine âyet, namazın kâfirlere de vâcip olduğuna delâlet etmektedir. Eğer böyle olmasaydı, Cenab-ı Hak, onları (o münafıkları) üşene üşene namaz kılmalarından dolayı tenkit etmezdi.

Eğer bu hususta muarızlar: "Zemmi, tenkidi gerektiren, namazı terk etmek değil, aksine o namazı, kıyam ve kuûd gibi diğer rükûnlarını tembel bir şekilde ifa etmeleridir. "Onların (mü'minlerin) tembel bir şekilde kuûdları, taatlerinin kabulüne mani olmadığı gibi, namaz onlara vâcip olmasa dahi, kıyam ve kuûd onların (kılmaları halinde) namazlarında da vâciptir" denilmesi niçin caiz olmasın?" derlerse...[66]

***DÖRDÜNCÜ MESELE:* Namazdaki Üşengeçliğin Tahlili**

"Küsâlâ" lafzının tefsiri, Nisâ Sûresi'ndeki 142. âyetin tefsirinde geçmişti. **Keşşaf sahibi,** gerek kâf'ın dammesi, gerekse fethasıyla olan "kusâlâ"

66 Metinde noksanlık olduğu anlaşılıyor. (Ç.)

ve "kesâlâ" lafzının, "keslân" kelimesinin çoğulu olduğunu, bunun tıpkı, "sekran" (sarhoş) ve "hayran" (şaşkın) kelimelerinin çoğulu olan "sükârâ" ve "huyâra" kelimeleri gibi olduğunu söylemiştir. Müfessirler şöyle demektedirler: "Burada geçen "küsâlâ" (tembellik) kelimesinin manası, "Şâyet o, bir toplum içinde bulunursa, namaz kılar, yok eğer yalnız başına olursa kılmaz" şeklindedir." Musannif (**Râzî**) şöyle demektedir: "İşte bu manadır ki onların taatlerinin kabul edilmeyişinde müessir olmaktadır. Çünkü bu mana, o kimsenin, namazını, Allah'ın emri olan bir taat olarak kabul edip kılmadığına, onun o namazı, sadece insanların kınamasından çekindiği için kıldığına delâlet eder. Bu kadarcık bir şey, onun küfrüne delâlet etmez. Ama, Cenâb-ı Hak bu hususu, onları küfürle tavsif ettikten sonra zikredince, bu, o tembellik ve üşenmenin, onların ancak, o namazın vâcip olmadığına inandıkları için meydana geldiğine delâlet eder ki, işte küfrü gerektiren de budur."

Zekât Gönül Ferahlığı ile Verilmelidir

Âyet-i kerimedeki وَلَا يُنْفِقُونَ اِلَّا وَهُمْ كَارِهُونَ *"Onlar, ancak isteksiz olarak infakta bulunurlar..."* buyruğunun manası, "Onlar, Allah'a itaat maksadıyla infak etmeyip, aksine zahirî bir menfaat gözettikleri için infâkta bulunurlar" şeklindedir. Bu böyledir, zira onlar, infâkı, boşa yapılmış bir harcama ve bir ziyan addederler ki, bu da, zekât verirken ya da Allah yolunda bir harcamada bulunulurken, nefsin hoşnut olması gerektiğini gösterir. Zira Allahu Teâlâ, münafıkları, infâkı gönülden istemeyip kerih görmelerinden dolayı kınamıştır. Bu Hz. Peygamber (s.a.s)'in اَدُّوا زَكَاةَ اَمْوَالِكُمْ طَيِّبَةً بِهَا نُفُوسُكُمْ *"mallarınızın zekâtını, gönülleriniz hoşnut olarak veriniz"* hadisinin ifade ettiği hususdur. Binâenaleyh bir kimse, zekâtını, hoş karşılamayarak, istemeye istemeye verirse, bu küfür ve nifâk alâmetlerinden olmuş olur. Musannif (**Râzî**), sözünü şöyle sürdürmektedir: "Bu bahislerin neticesi, tâatlerin özünün, onları sırf kulluk maksadıyla yapmak ve taâtte tam inkıyâd içinde bulunmak olduğuna delâlet eder. Binâenaleyh, şâyet kişi bu tâatlerini bu maksatla yapmazsa, onda herhangi bir fayda olmaz; aksine çoğu kez bu, onu yapan üzerine bir yük olmuş olur.

BEŞİNCİ MESELE

Cenâb-ı Hakk'ın وَمَا مَنَعَهُمْ اَنْ تُقْبَلَ مِنْهُمْ نَفَقَاتُهُمْ buyruğunu, **Hamza** ve **Kisaî**, "yukbele"; diğer kıraat imamları ise, müennes sîgasıyla "tukbele" şeklinde okumuşlardır. Fiili müzekker okuyanlar, "nefekât" kelimesini, (müzekker

olan) "**infak**" manasına alarak okumuşlardır. Bu, Cenâb-ı Hakk'ın tıpkı, "فَمَنْ جَاءَهُ مَوْعِظَةٌ مِنْ رَبِّهِ" (Bakara, 275) âyetinde olduğu gibidir. Bunu, bu fiili müennes okuyanlar ise, bu fiilin bir müennes isme isnat edilmiş olmasından dolayı böyle okumuşlardır. **Keşşâf sahibi,** bu kelimenin hem müfret, hem de cemî sîgasıyla "nefekâtühüm" ve "**nefeketühüm**" şeklinde okunduğunu söylemiştir. **Sülemî** de, fiilin fâilini Allah kabul ederek, اَنْ يُقْبَلَ مِنْهُمْ نَفَقَاتِهِمْ "Allah'ın onlardan, nafakalarını kabul etmesi (...)" şeklinde okunmuştur..

فَلَا تُعْجِبْكَ اَمْوَالُهُمْ وَلَآ اَوْلَادُهُمْ اِنَّمَا يُرِيدُ اللّٰهُ لِيُعَذِّبَهُمْ بِهَا فِى الْحَيٰوةِ الدُّنْيَا وَتَزْهَقَ اَنْفُسُهُمْ وَهُمْ كَافِرُونَ ﴿٥٥﴾

"Artık onların ne malları, ne evlatları seni imrendirmesin. Allah bunlar sebebiyle ancak kendilerini dünya hayatında azaba çarptırmayı ve canlarının, kendileri kâfir olarak, güçlükle çıkmasını murat eder" (Tevbe, 55).

Kâfirlerin Servetine İmrenmeyiniz

Bil ki Allahu Teâlâ, önceki âyette, münafıkların, bütün ahiret menfaatlerinden ümitlerini kesince, onların, faydasını umdukları şeylerin ancak dünya hayatında olduğunu beyan buyurmuştur. Çünkü Allahu Teâlâ o şeyleri, onların bu dünyada ta'zîm edilmelerinin, aynı zamanda da, sıkıntı ve belâların onlar üzerinde toplanıp bir araya gelmesinin sebebi kılmıştır. Binâenaleyh, kim bu âyetleri iyiden iyiye düşünürse, bunların çok güzel bir biçimde sıralanmış olduklarını anlar. Çünkü yüce Allah, onların fiillerinin çirkinliğini, amellerinin de rezilliğini beyan buyurunca, onlar için âhirette meydana gelecek olan çok şiddetli azap ile, bu dünyada meydana gelecek çeşitli bela ve sıkıntıları da beyân etmiştir. Bundan sonra da, onların yapmış oldukları o iyi amellerden, ahirette kesinlikle yararlanamayacaklarını açıklamıştır. Daha sonra bu âyette de, onların, dünyevî faydalardan addettikleri o şeylerin, gerçekte onların azap ve belâya uğramalarının ve sıkıntılarının artmasının bir sebebi olduğunu beyân buyurmuştur. Bu durumda da, nifakın, gerek dinî, gerekse dünyevî hususlarda, bütün âfetleri ve bütün belâları celbettiği ve gerek dinî gerekse dünyevî

hususlardaki bütün hayırları iptal edip boşa çıkardığı ortaya çıkar. İnsan, bu tertibe iyice vakıf olunca, sözü, bundan daha güzel bir biçimde sıralamanın mümkün olamayacağını anlar. Muvaffakiyet ancak Allah'tandır. Bu hususta birkaç mesele vardır:

***BİRİNCİ MESELE:* Âyetteki Hitap Meselesi**

Bu hitap, zahirde her ne kadar Hz. Peygamber'e tahsis edilmişse de, ancak ne var ki aslında bundan maksat, bütün mü'minlerdir. Yani, "Ey mü'minler, o münafık ve kâfirlerin mallarına, çocuklarına ve Allah'ın onlara vermiş olduğu diğer nimetlere imrenmeyiniz" demektir. Bunun bir benzeri de, *"Onlardan bir sınıfa, kendilerini fitneye düşürmemiz için, yararlandırdığımız bu dünya hayatına ait ziynetlere ve debdebelere sakın gözlerini dikme..."* (Tâhâ, 131) âyetidir.

***İKİNCİ MESELE:* İ'cab: Kendini Beğenme**

"İ'cab" kelimesi, bir çeşit iftihar duyarak ve başkasında da, ona denk herhangi bir şeyin bulunmadığına inanarak, bir şeyden ötürü sevinmektir. İşte bu durum, nefsin, o şeye gark olduğuna ve Allah'tan uzaklaştığına delâlet eder. Çünkü Allah'ın hükmünde, o şeyi o insandan alıp başkasına vermesi uzak bir ihtimal değildir. İnsan, işte her ne zaman bu hususu düşünürse, onun, herhangi bir şeyden dolayı kendisini beğenme hali yok olur. İşte bundan dolayı Hz. Peygamber (s.a.s), ثَلَاثٌ مُهْلِكَاتٌ شُحٌّ مُطَاعٌ هَوًى مُتَّبَعٌ وَإِعْجَابُ الْمَرْءِ بِنَفْسِهِ *"Şu üç şey helâk edicidir: İtaat olunan hırs; tabi olunan hevâ, heves; ve kişinin kendisini beğenmesi..."*[67] buyurmuştur. Yine Hz. Peygamber (s.a.s), هَلَكَ الْمُكْثِرُونَ *"müksirûn, helâk olmuştur..."*[68] ve مَالَكَ مِنْ مَالِكَ إِلَّا مَا أَكَلْتَ فَأَفْنَيْتَ أَوْ لَبِسْتَ فَأَبْلَيْتَ أَوْ تَصَدَّقْتَ فَأَمْضَيْتَ *"Senin malından ancak, yiyip bitirdiğin, giyip eskittiğin veyahut da tasadduk edip de üzerinde durmadığın senindir..."*[69] buyurmuştur. **Ubeyd b. Umeyr**'in Hz. Peygamber (s.a.s)'den rivâyet ettiği merfû bir hadiste Hz. Peygamber (s.a.s) şöyle buyurmuştur: مَنْ كَثُرَ مَالُهُ اِشْتَدَّ حِسَابُهُ وَمَنْ كَثُرَ بَيْعُهُ كَثُرَتْ شَيَاطِينُهُ وَمَنْ اِزْدَادَ مِنَ السُّلْطَانِ اِزْدَادَ مِنَ اللهِ بُعْدًا *"Kimin malı çok olursa, (kıyamette) hesabı da zor olur. Kimin alış-verişi çok olursa, şeytanları da çok olur. Kimin sultana (idarecilere) yakınlığı artarsa, o nispette de Allah'tan uzaklığı artar."*[70] Bu konuya uygun hadisler pek çoktur. Bu hadislerin gayesi, insanı dünyaya meyletmekten

67 Benzeri bir hadis: **İbn Mâce**, Fiten, 21 (2/1331).
68 **Kenzu'l-Ummâl**, 3. Cilt, 6286. hadis.
69 **Müslim**, Zühd, 3 (4/2273): **Tirmizi**, Zühd. 31 (4/572)
70 **Müsned**, 2/371.

alıkoymak ve dünya sevgisi uğruna kendisini âdetâ helak etmesinden ve onunla böbürlenmekten men etmektir.

Bazı muhakkik âlimler şöyle demişlerdir: Varlıklar, aklın taksimine göre dört kısımdır:

a) Ezelî ve ebedî olan varlık. Bu, Allah celle celâluhudur.

b) Ne ezelî, ne de ebedî olan. Bu, dünyadır.

c) Ezelî olup, ebedî olmayan.. Böyle bir şeyin var olması imkansızdır. Çünkü deliller ile ezelîliği sabit olan bir şeyin, ademinin (yok olmasının) imkansız olduğu sabit olmuştur.

d) Ebedî olup, ezelî olmayan. Bu da âhiret hayatı ve bütün mükellef varlıklardır. Çünkü ahiretin bir başlangıcı vardır, ama sonu yoktur. Mükellef varlıklar da böyledir. İster itaatkâr olsun ister günahkâr olsun, onun hayatının bir başlangıcı vardır, ama sonu yoktur.

Bu sâbit olunca, mükellef insan ile ahiret arasında mevcut olan münasebetin, insan ile dünya arasındaki münasebetten daha sıkı olduğu sabit olur. Yine bundan, insanın dünya için değil, âhiret için yaratılmış olduğu; binâenaleyh onun dünyaya fazla hayranlık duymaması ve kalbinin dünyaya meyletmemesi gerekliği ortaya çıkar. Çünkü onun gerçek yurdu, dünya değil, âhirettir.

Âyet-i kerimedeki إِنَّمَا يُرِيدُ اللهُ لِيُعَذِّبَهُمْ بِهَا فِى الْحَيٰوةِ الدُّنْيَا *"Allah, bunlar sebebiyle ancak kendilerini dünya hayatında azaba çarptırmayı murat eder"* buyruğu ile ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Nahiv âlimleri şöyle demişlerdir: Bu âyette, muhzuf bir ifade bulunmaktadır. Sanki şöyle denilmektedir: إِنَّمَا يُرِيدُ اللهُ اَنْ يُمْلِىَ لَهُمْ فِيهَا لِيُعَذِّبَهُمْ "Allah, sırf onlara azap etmek için, bu dünyada onlara mühlet vermeyi murat eder." Yine âyetteki ta'lil lâm'ının, يُرِيدُ اللهُ لِيُبَيِّنَ لَكُمْ *"Allah size açıkça bildirmek diler"* (Nisa. 26) âyetindeki lâm gibi, "اَنْ" manasına olması da mümkündür. (Yani اَنْ يُعَذِّبَهُمْ "Onlara azap etmeyi" manasındadır.)

İKİNCİ MESELE

Mücâhid, Süddî ve **Katâde** şöyle demişlerdir: "Âyette bir takdim-tehir bulunmaktadır. Buna göre âyetin takdiri şu şekildedir: "Sakın, onların malları ve çocukları seni dünya hayatına imrendirmesin. Muhakkak

ki Allahu Teâlâ, bu mal ve çocuklardan dolayı onlara âhirette azap etmeyi murat ediyor."

Kâdî şöyle demiştir: "Burada iki soru bulunmaktadır:

1) Şöyle denilebilir: "Mal ve evlat, bir azap olamazlar. Bilakis bunlar, Allahu Teâlâ'nın kullarına olan nimetleri cümlesindendir. Bu güçlüğü gidermek için, âlimler takdim-te'hir çaresine başvurdular. Oysa bu çare müşkili halletmez. Zira bu takdim-te'hirden sonra şöyle denilebilir: "Mal ve evlat nasıl azap olabilir?" Öyleyse, onların ister istemez kelamda bir hazf bulunduğunu söylemeleri gerekir. Mesela onlar, azaba sebep teşkil etmeleri itibariyle, onlarla azaplandırmayı kasdetmiş olduğunu söyleyebilirler. Bu izahı benimsemeleri halinde ise takdim-te'hir çaresine ihtiyaçları kalmaz. Zira "onlar azaba sebep olmaları itibariyle Allah dünyada onlarla (mal ve evlatla) kendilerini azaplandırmayı diler" denilmesi makul ve geçerlidir. Keza "onların dünya hayatındaki malları ve evlatları seni imrendirmesin" buyurulsaydı, buradaki "dünya hayatındaki" ilavesinin fazla bir manası olmazdı. Zira mal ve evladın sadece dünyada bir hoşlanma sebebi olduğu zaten malumdur; oysa azap hali böyle değildir, çünkü azap bazen ahirette olduğu gibi bazen dünyada da olabilir. Böylece takdim-tehir çaresinin pek de zikre değer izah olmadığı meydana çıkar."

***ÜÇÜNCÜ MESELE:* Mal ve Evlâdın Azap Sebebi Olması**

Mal ve evlâdın dünyada bir azap vesilesi olması muhtemel olduğu gibi, ahirette de bir azap vesilesi olması muhtemeldir.

Dünyada Azap Sebebi Olması

Bunların dünyada bir azap sebebi oluşları birkaç bakımdandır:

a) Bir şeyi aşırı derecede seven bir kimsenin, o şeyi kaybetmekten dolayı duyacağı hüzün ve kalp elemi, o derece fazla ve onu kaybetme endişesi de aynı şekilde büyük olur. Çok malı ve evladı olan kimselere gelince, eğer mal ve evlatları yanlarında iseler, onları kaybetmekten son derece korkarlar ve endişe duyarlar. Eğer bu şeyler yok ve helak olmuş iseler, o zaman da bunların kaybolmasından dolayı şiddetli bir üzüntü ve elem içinde olurlar. Böylece anlaşılır ki maddî saadetin vesilesi olan bu şeyler, mal ve evlat bulunduğu zaman bile ya onları ileride kaybetme endişesiyle veya onları kaybetmiş olmaktan dolayı duyulan hüzün ve keder ile, kalp daima elem içinde bulunur.

b) Bu şeylerin, elde edilip kazanılmasında, şiddetli bir yorgunluğa ve büyük bir meşakkate düşülür. Sonra bunlar elde edildiği zaman da, onları

korumak için, çok yorgunluklara, zorluklara ve meşakkatlere dûçâr olunur. Böylece de, elde ettikten sonra malı korumak ve muhafaza etmek, onu kazanmaktan daha zor olur. Bu şekilde de, her zaman için mala ve evlâda çok düşkün olan kimse, malını yok olmaktan koruma ve muhafaza etme yorgunluğuna düşer. Hem sonra o kimse malından da çok az istifade edebilir. Kısaca, çok yorgunluk, az fayda...

c) İnsanın mal ve evlat sevgisi çok olduğunda bu mal ve evlat, ömrünün sonuna kadar ya onun yanında kalır, ya da kalmayıp, zayi olur. Birinci durum söz konusu olursa, insanın ölümü esnasında duyacağı hüzün ve hasret çok şiddetli olur. Çünkü sevilen şeylerden ayrılmak çok zordur. Sevileni terk etmek çok acı ve meşakkatlidir. Bu şeylerin, daha insan hayatta iken zayi olması şeklindeki ikinci durumda da, insanın bunlardan dolayı üzüntüsü çok büyük olur ve kalbi çok şiddetli elem duyar. Böylece çok mal ve evlâda sahip oluşun, daha dünyada iken azap ve sıkıntı sebebi olduğu ortaya çıkar.

d) Dünya tatlı ve güzeldir. İnsanın hisleri ona meyleder. Dünyanın güzellikleri, çok ve peş peşe olduğu zaman, duyular dünyada boğulur ve gönül tamamen ona yönelir. Böylece bu, onun Allah'ın zikrinden mahrum olmasına bir sebep haline gelir. Sonra onun kalbinde bir çeşit kasvet, katılık ve bir kahır meydana gelir. İşte her ne zaman mal ve makam çok olsa, bu kasvet de o zaman o derece fazla olur. Cenâb-ı Hakk'ın, *"Çünkü insan, kendisini malı sebebi ile ihtiyaçtan azade gördüğü için, muhakkak azar"* (Alak, 6-7) âyeti ile işte buna işaret edilmektedir. Böylece mal ve evlat çokluğunun, Allah sevgisi ile âhiret sevgisinin kalpten uzaklaşmasına, bunların yerine kalpte dünya sevgisi ile arzularının meydana gelmesine kuvvetli bir sebep olduğu ortaya çıkar. Böylece de, ölüm esnasında insan bir bahçeden, adeta bir hapishaneye; yakınlar ve dostlar meclisinden, gurbete ve bir sıkıntı diyarına geçmiş olur da elemi büyür, şiddetli pişmanlık ve üzüntü duyar. Sonra haşr vaktinde ise, dünyanın helal malları hesap vesilesi, haram malları da ikâb ve ceza sebebi olur. Böylece mal ve evlat çokluğunun dünya ve ahirette azap sebebi olduğu anlaşılır.

Münafıklara Özellikle Azap Sebebi Olması

Eğer, "Bu husus herkes için söz konusudur. O halde bu azabın, münafıklara has olduğunu söylemenin hikmeti nedir?" denilirse, biz şöyle deriz: Bu konuda münafıkların durumu özellikle fazlalık arz eder. Şöyle ki:

1) Kişi, Allah'a ve âhiret gününe iman ettiği zaman bilir ki, kendisi dünya için değil âhiret için yaratılmıştır. İşte bu bilgisinden dolayı, onun dünyaya olan sevgisi zayıflar. Ama münafık mutluluğun sadece bu dünyevî mal ve mülklerde olduğuna inandığı için, onun bunlara rağbeti çok olur ve bunları fazlasıyla sever. Bunları kaybetmekten ötürü, meydana gelecek elem ve acılar da, o münafık için daha fazladır. Bu elem ve acılar, ölüm yaklaşıp, alâmetleri belirmeye başladığında daha da kuvvetlenir. İşte azabın bu çeşidi mala ve evlada olan sevgileri sebebiyle daha dünyada iken onların başına gelir.

2) Hz. Peygamber (s.a.s), onları, bu malları hayır yollarında infâk etmekle mükellef kılıyor ve onlara mal ve evlâtlarını, savaşa harcamayı ve göndermeyi teklif ediyordu. Bu ise, çoluk çocuğu öldürülmeye maruz bırakmayı gerektirmektedir. O münafıklar ise, Hz. Muhammed (s.a.s)'in, Allah tarafından gönderilmiş bir peygamber olduğu hususunda doğru söylemediğine inanıyorlar ve bu sebeple de mallarını infâk etmenin, onları boşu boşuna harcayıp, zâyî etmek ve çocuklarını ölüme göndermenin de, faydasız olup arzu edilmeyen bu sıkıntılı işi yüklenmek olduğunu düşünüyorlardı. Şüphesiz ki bu durum, kalbe daha ağır ve meşakkatli gelir. İşte azap duymada bu fazlalık münafıklar için söz konusudur.

3) Onlar kalpleri ile, Hz. Muhammed (s.a.s)'e buğzediyorlar, sonra da, ona hizmet için (mecburen) mallarını, çocuklarını ve canlarını seferber ediyorlardı. Şüphe yok ki bu, son derece zor ve meşakkatli bir haldir.

4) Onlar, rezil ve rüsvay edilmekten, nifak ve küfürlerinin tam olarak ortaya çıkıp da, böylece kâfir olan diğer harbî kâfirler durumuna düşüp, o zaman da Resûlullah'ın kendilerini öldürmeye, çoluk-çocuklarını esir etmeye ve mallarını ellerinden almaya yönelmesinden korkuyorlardı. Onlar, ne zaman bir âyet inse, bununla kendi rezil ve rüsvaylıklarının ortaya çıkmasından endişe ediyorlardı. Yine Hz. Peygamber (s.a.s), onları çağırsa, belki de onun kendilerinin yaptıkları çeşitli hile ve kötülüklerden birine vâkıf olmuş olmasından korkuyorlardı. İşte bütün bunlar, onların kalplerinin çok acı duymasına ve çok azap çekmelerine sebep oluyordu.

5) Pek çok münafığın, müttaki çocukları olmuştur. (Şehit düştüğünde) melekler tarafından yıkanan **Hanzala b. Ebi Âmir** ve **Abdullah b. Ubey** gibi; ki bu **Abdullah** Bedir Savaşı'na katılmıştır ve Allah katında üstün bir mertebesi vardır. İşte böyle olanlar, nifaktan uzak çok sayıda bir topluluk

olup, babalarının nifak yollarını kabul etmemişler, onları tenkit etmişler ve onlara itiraz etmişlerdi. Oğul böyle olunca, (münafık) babanın ondan dolayı duyacağı elem, sıkıntı ve keder daha büyük olur. Böylece de böylesi evlâtlarının bulunması, onlar için azap vesilesi haline gelir.

6) Sahabenin yoksul ve güçsüzleri, savaşlara katılarak, Resûlullah'ın hizmetine koşuyorlar; sonra da şerefli bir nam, büyük bir medh-ü senâ ve elde ettikleri pek çok ganimetle geri dönüyorlardı. Münafıklar ise, çok olan mallarına ve güçlü kuvvetli evlâtlarına rağmen, âdetâ yatalak, zayıf ve güçsüz kimseler gibi evlerinin köşesinde kalakalıyorlardı. Sonra herkes onlara hınç ve istihza ile bakıyor, onları nifak damgalı görüyorlardı. Sanki mal ve evlat çokluğu, onlar için bu hallerin meydana gelmesine bir sebep olmuştur. Yapılan bu izahlar ile, münafıkların mal ve evlatlarının çokluğunun, dünyada iken onların daha çok azap çekmelerine sebep olduğu ortaya çıkar.

DÖRDÜNCÜ MESELE: **Mu'tezile'nin Bu Âyeti Tevili**

Âlimlerimiz, varlık âlemine giren her şeyin, Allahu Teâlâ'nın iradesi ile olduğunu ispat hususunda وَتَزْهَقَ اَنْفُسُهُمْ وَهُمْ كَافِرُونَ *"Allah, onların canlarının, kendileri kâfir olarak, güçlükle çıkmasını diler"* âyetini delil getirip şöyle demişlerdir: "Çünkü âyetin manası, "Allahu Teâlâ, onların canlarını kâfir olarak çıkarmayı dilemiştir" şeklindedir. Bunun böyle olmasını irade eden, küfrü de murat etmiş demektir."

Cübbâî buna şöyle diyerek cevap vermiştir: "Âyetin manası, "Allahu Teâlâ'nın, onlar kâfir olarak, onların canını çıkarmayı irade eder" şeklindedir. Bu ise, Hak Teâlâ'nın küfrü murat etmiş olmasını gerektirmez. Baksana, hasta bazen doktora "Ben, hasta iken, yanıma gelmeni isterim" diyebilir. İşte bu isteme, o kişinin kendisinin hasta olmasını istediği manasına gelmez. Doktora o, bazen de şöyle der: "Yaralarımı iyileştirmeni isterim." Bu söz de, hastanın, bu yaranın olmasını istediği manasına gelmez. Bir padişah askerlerine, bazen, "savaşa kalkıştıklarında o azgın ve asîleri öldürün" diyebilir. Bu söz, hükümdarın böyle bir harbi istediği manasına delalet etmez. İşte bu âyette de böyledir."

Buna şöyle cevap verilebilir: **Cübbâî**'nin bu sözü, enteresan bir aldatmacadır. Çünkü onun getirdiği bütün misaller, neticede bir noktada toplanır. Bu da, bir şeyi "izale etmeyi, gidermeyi" istemektir. Buna göre hasta, doktoruna, "Ben, hasta iken, yanıma gelmeni isterim" dediğinde, bu "Hastalığımı

gidermeye çalışmanı istiyorum" demektir. Yine doktora, "Yaralarımı iyileştirmeni isterim" dediğinde, bu, "o yaraları benden gidermeni istiyorum" demektir. Hükümdar da, "Savaşa kalkıştıklarında o azgın ve asileri öldürün" dediğinde bu, "Böyle bir savaşı izale etmenizi, tesirini boşa çıkarmanızı ve yok etmenizi istiyorum" demektir. Böylece sâbit olur ki, bütün bu misallerde istenilen müşterek taraf, bahsedilen şeylerin izale edilip, giderilmesidir. Binâenaleyh âyette olanın hilâfına olarak, bu şeyleri yok etmenin murat edilmiş olması imkansızdır. Çünkü kâfirin canını almak, onun küfrünü gidermek değildir. Yine bu can alış, böyle bir gidermeyi de gerektirmez. Aksine bu ikisi, birbirine uygun (beraber bulunabilecek) iki durum olup, aralarında kesin olarak bir terslik yoktur. İşte Hak Teâlâ bu âyette, onların canını kâfir olarak çıkarmayı dilediğini zikredince, O'nun bu can çıkarma işinin olduğu anda, onların kâfirler olmasını murat etmiş olması gerekir. Bu tıpkı şunun gibidir: Bir kimse, "Evde bulunduğu bir sırada falancayla karşılaşmak istiyorum" dese, bu ifade o kimsenin, ötekinin evde olmasını istemiş olmasını gerektirir. Bu değerlendirmede söylenebilecek olan son söz şudur: Allah'ın, kâfir iken kâfirin canını alması, ancak o küfrün mevcut olması halinde mümkün olur. Bir şeyi isteyen, irâde eden, aynı zamanda o şeyin zaruri neticelerini ve ayrılmaz hususiyetlerini de istiyor demektir. İşte Allahu Teâlâ, onların canını, onlar kâfir iken almayı murat edip, bir şeyi murat edenin, o şeyin zaruri neticelerini, ayrılmaz hususiyetlerini de istemiş olacağı sabit olunca, Allahu Teâlâ'nın o küfrü murat etmiş olması gerekir. Bu şekilde de **Cübbâî**'nin zikrettiği bütün misallerin sırf bir aldatmaca olduğu ortaya çıkar.

وَيَحْلِفُونَ بِاللّٰهِ اِنَّهُمْ لَمِنْكُمْ ۖ وَمَا هُمْ مِنْكُمْ وَلٰكِنَّهُمْ قَوْمٌ يَفْرَقُونَ ﴿٥٦﴾ لَوْ يَجِدُونَ مَلْجَـًٔا اَوْ مَغَارَاتٍ اَوْ مُدَّخَلًا لَوَلَّوْا اِلَيْهِ وَهُمْ يَجْمَحُونَ ﴿٥٧﴾

"Onlar, muhakkak sizden olduklarına dair Allah'a yemin ederler. Halbuki onlar sizden değildir. Fakat onlar daima korkan bir kavimdirler. Eğer sığınacak bir yer, yahut barınabilecek mağaralar veya girecek bir delik bulsalardı, yüzlerini o tarafa çevirip koşarlardı" (Tevbe, 56-57).

Münafıklar Yalandan Mü'minlerle Olduklarına Yemin Ederler

Bil ki Allahu Teâlâ, onların her türlü dünya ve ahiret zararını toplamış olduklarını ve her türlü dünya ve ahiret faydasından ellerinin boş kaldığını beyan edince, yine onların kabahatlerini ve rezil işlerini zikretmeye dönüp, onların yalancı bir imana yöneldiklerini beyan ederek, وَيَحْلِفُونَ بِاللّٰهِ إِنَّهُمْ لَمِنْكُمْ *"Onlar, sizden olduklarına dair Allah'a yemin ederler."* Yani, "Münafıklar, beraber oturdukları zaman, mü'minlere, 'Biz sizdeniz, sizin dininiz üzereyiz' diye yemin ederler" demektir.

Sonra Cenâb-ı Hak وَمَا هُمْ مِنْكُمْ وَلٰكِنَّهُمْ قَوْمٌ يَفْرَقُونَ *"Halbuki onlar sizden değildir, yani sizin dininizde değildirler. Fakat onlar öldürülmekten korkan; bundan dolayı da, zahiren mü'min görülüp nifaklarını gizleyen bir kavimdir"* buyurmuştur. Bu, *"Onlar iman edenlere rastladıkları zaman, 'inandık!' derler. Şeytanlarıyla yalnızca (baş başa) kalınca ise, 'Emin olun, biz sizinle beraberiz. Biz ancak istihza edicileriz' derler"* (Bakara, 14) âyeti gibidir.

"Ferak" kelimesi korku anlamına gelir. Bu kökten olarak, "çok korkan adam" anlamında "رَجُلٌ فَرُوقٌ" denilir. Bu âyetin manalarından birisi de şöyledir: "Eğer onlar, içine sığınıp da, kendilerini sizden emin hissedecekleri bir sığınak bulsalardı, oraya kaçar ve sizi terk ederlerdi. Zannetmeyin ki onların size, mesken ve yurt hususundaki muvafakatleri, sizlerle birlikte oluşları, kalplerinden gelmektedir..."

Melcee, Meğâra ve Müddehal Kelimelerinin İzahı

Âyetteki "melcee" ifadesi, "sığınak, korunak" anlamına gelir. Hemzeli ve "maksûr" olarak okunan "لَجَأَ" kelimesi de bunun gibidir. Bu kelimenin aslı, لَجَأَ إِلَى كَذَا - يَلْجَأُ - لَجْئًا (Falan yere sığındı) fiilinden gelmektedir.. "İltecee" fiili de bunun gibidir. "اَلْجَأْتُهُ إِلَى كَذَا" tabiri de, "Onu şuna zorladım, mecbur kıldım" anlamındadır.

Âyetteki "megârat" kelimesi, "megâre" kelimesinin çoğuludur. Bu, insanın içine girip gizlendiği, saklandığı yer, mağara anlamındadır. **Ebû Ubeyde,** "içine girip de kaybolduğun bir yere "meğâre" denilir..." demiştir. Yine bu kökten olmak üzere, غَارَ الْمَاءُ فِي الْأَرْضِ وَغَارَتِ الْعَيْنُ "Su toprağın içinde kayboldu-Göze kayboldu, battı..." denilir.

Âyetteki "مُدَّخَلًا" kelimesi hususunda **Zeccâc**: "Bu kelimenin aslı, "مُدْتَخَلٌ"dır. Dâl'dan sonraki te harfi, dal'a çevrilmiştir.. Çünkü te harfi "hems" sıfatına; dal harfi de "cehr" sıfatına sahiptir; aynı zamanda her ikisi de tek

bir mahreçten çıkmaktadır. Bu kelime, "duhul" kelimesinden "müfteal" kalıbında bir kelimedir. "Vülûc" (girmek) kelimesinden olan "müttelec" (girilen yer, medhal) kelimesi de böyledir. Buna göre "müddehal" kelimesi, içine girilerek gizlenilen, saklanılan gedik anlamındadır" demiştir. **Kelbî** ve **İbn Zeyd,** "Bu kelime, köstebeğin çıkış yolu, kanal, tünel gibi bir yer anlamına gelir" demişlerdir. Buna göre âyetin manası, "Münafıklar, bu üçünden birisini bulsalar, onlar en kötü yerler olmasına rağmen, hemencecik kaçıp oraya giderlerdi, rücû ederlerdi" şeklindedir.

Arapçada, bir kimse bir yere yönelip gittiğinde "وَلّٰى بِنَفْسِهِ"; başkasını götürdüğündeyse, وَلّٰى غَيْرَهُ "onu götürdü, oraya çevirdi" denilir. Âyetteki "وَهُمْ يَجْمَحُونَ" tabiri, "Onlar, hiçbir şey geri döndüremeyecek bir biçimde süratle giderler; gemi azıya almışçasına..." anlamındadır. Bu manada, Arapçada جَمَحَ الْفَرَسُ "At, gemi azıya aldı" denilir. Yine, binildiğinde gemle dizginlenemeyen ata da, "فَرَسٌ جَمُوحٌ" denilir. Âyetteki bu tabirden maksat şudur: "O münafıklar, Hz. Peygamber ve Müslümanlardan son derece korkup, çekindikleri ve âdeta onlardan eziyet gördükleri için, bu halde oldular."

Bil ki Allahu Teâlâ, burada üç şey zikretmiştir: **Melce', megâra,** ve **müddehâl...** Doğruya en yakın olan, bunların her birini, diğerinden farklı bir manaya hamletmektir. Binâenaleyh **"melce' "** kaleler; **"megârât"** dağlardaki oyuk ve mağaralar; **"müddehalen"** kelimesi de kuyu, vb. toprağın altındaki menfezler, kanallar manasına hamledilir. **Keşşaf sahibi** şöyle demiştir: "**Dehale** fiilinden olan "müddehal" kelimesi, "edhale"den (girdirdi'den) ism-i mekân olarak, "müdhalen" şeklinde de okunmuştur. Bu, insanların, kendilerini soktukları yer anlamındadır." **Ubeyy İbn Ka'b,** bu kelimeyi "mütedehhalen" şeklinde ve "لَوَلَّوْا اِلَيْهِ" kelimesini de "لَوَأَلَّوا اِلَيْهِ" şeklinde okumuştur ki, bu, "oraya sığınır, iltica ederler" anlamındadır. **Enes** (r.h), "yecmehûn" kelimesini يَجْمِزُونَ (hızlıca koşarlar) şeklinde okumuştu. Ona bundan sorulunca, o şöyle dedi: "يَجْمَحُونَ - يَجْمِزُونَ وَيَشْتَدُّونَ" aynı anlamlara gelir."

وَمِنْهُمْ مَنْ يَلْمِزُكَ فِى الصَّدَقَاتِ ۚ فَاِنْ اُعْطُوا مِنْهَا رَضُوا وَاِنْ لَمْ يُعْطَوْا مِنْهَآ اِذَا هُمْ يَسْخَطُونَ ﴿٥٨﴾ وَلَوْ اَنَّهُمْ رَضُوا مَآ اٰتٰىهُمُ اللّٰهُ وَرَسُولُهُ وَقَالُوا حَسْبُنَا اللّٰهُ سَيُؤْتِينَا اللّٰهُ مِنْ فَضْلِهِ وَرَسُولُهُٓ اِنَّآ اِلَى اللّٰهِ رَاغِبُونَ ﴿٥٩﴾

"İçlerinden sadakaların taksimi hususunda seni ayıplayacaklar da var. Çünkü, eğer içlerinden kendilerine diledikleri bir şey verilirse, hoşlanırlar. Şâyet, yine kendilerinden olanlara diledikleri şey verilmezse, derhal kızarlar. Eğer onlar, Allah ve Resûlü kendilerine ne verdiyse, buna razı olsalardı da, 'Bize Allah yeter, yakında bize lütf-u kereminden verir. Resûlü de... Biz ancak Allah'a rağbet ederiz, ümidimiz hep O'na bağlıdır' deselerdi (ne olurdu)?" (Tevbe, 58-59).

Hz. Peygamber'i Kınama Edepsizliği

Bil ki bundan maksat, o münafıkların rüsvaylıkları ile kabahatlerinin bir başka çeşidini açıklamaktır ki, bu da onların, zenginlerden sadaka alması sebebiyle, Allah'ın Resûlü'nü tenkit etmeleri ve "O, sadakaları, kendi yakınlarından ve sevdiği kimselerden dilediğine veriyor" diyerek, O'nun adaletsizlik yaptığını söylemeleridir. Âyetle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Ebû Saîd (r.a) şöyle demiştir: "Hz. Peygamber (s.a.s), mal taksim ediyordu. Derken O'nun yanına, **Mikdâd İbn Zî'l-Huvaysıra et-Temîmî** denilen, **Hurkûs İbn Züheyr** -ki **Hurkûs,** (daha sonra) Haricîlerin reisi olmuştur- gelir, "Âdil ol ya Resûlallah" der. Bunun üzerine Hz. Peygamber (s.a.s), *"Yazıklar olsun sana, ben adâlet yapmazsam kim yapar?"* deyince, bu âyet nazil olur.

Kelbî şöyle demiştir: "Münafıklardan **Ebu'l-Cüraz** denilen bir adam, Hz. Peygamber (s.a.s)'e: "Sen, Allah'ın sana, sadakaları fakirlere ve yoksullara vermeni emrettiğini iddia ediyorsun. O halde niçin koyun çobanlarına sadaka veriyorsun?" der. Bunun üzerine Hz. Peygamber: *"Ey babasız kalasıca! Musa çoban değil miydi? Davûd çoban değil miydi?"* der. Adam çekip gidince, Hz. Peygamber: *"Bu adamdan ve bunun arkadaşlarından sakının, çünkü onlar münafıktırlar..."* buyurur.

Ebu Bekir el-Esamm (r.h), tefsirinde şunu rivâyet etmiştir: "Hz. Peygamber (s.a.s), ashabından birisine: *"Falanca hakkında ne biliyorsun?"* dedi. O da: "Onun hakkında hiçbir bilgim yok. Bildiğim ancak odur ki, siz onu meclisinizde kendinize yakın oturtuyor ve ona bol atiyyeler veriyorsunuz" deyince, Hz. Peygamber (s.a.s): *"O münafıktır; ama, nifâkına rağmen onu idare edip geçiştiriyorum. Onun, kendisinden başkasına kötülük yapmasından*

korkuyorum" buyurdu. Bunun üzerine o sahabî: "Keşke, ona verdiğinin birazını da falancaya verseydin" deyince, Hz. Peygamber: *"O, mü'mindir. Onu, imanına havale ediyorum, ama öbürü ise, münafıktır; onun fesadından korktuğum için, onu idare ediyorum"* der.

İKİNCİ MESELE: **Lemz Kelimesinin Manası**

Âyetteki "yelmizuke" tabiri hakkında **Leys** şöyle demiştir: "Kelimenin mastarı olan "lemz" (ayıplamak) kelimesi, yüze karşı ayıplamak anlamına gelen "hemz" kelimesi gibidir. Yüzüne karşı seni ayıplayan adama, "رَجُلٌ لُمَزَةٌ"; gıyabında seni ayıplayana da "رَجُلٌ هُمَزَةٌ" denilir. "**Zeccâc** şöyle demiştir: "Birisini ayıpladığın zaman, "لَمَزْتُ الرَّجُلَ اَلْمِزُهُ - اَلْمُزُهُ" dersin. Yine birini ayıpladığın zaman, aynı şekilde "هَمَزْتُهُ أَهْمِزُهُ - هَمْزًا" dersin. "Hümeze" ve "lümeze" kelimeleri, insanları ayıplayıp onların gıybetini yapan kimseye denilir." Bu, **Zeccâc**'ın "hemz" ile "lemz" kelimelerini aynı manaya aldığına delâlet eder.

Ezherî, "hemz" ve "lemz" kelimelerinin asıl manası, "savuşturmak"tır. "Bir şeyi savuşturdum" manasında "هَمَزْتُهُ وَلَمَزْتُهُ" denilir" demiştir.

Ebu Bekr el-Esamm, bu iki kelimenin farklı manalarda olduğunu söyleyerek şöyle demiştir: "Lemz" kelimesi, kişinin arkadaşına, beraber oturduğu kimsenin ayıbını ve kusurunu göstermesidir. "Hemz" kelimesi ise, kişinin, beraber oturduğu kimse aleyhinde, arkadaşına göz kırpmasıdır."

Bunu iyice kavradığın zaman biz deriz ki: **İbn Abbas** (r.a), âyette geçen "yelmizuke" tabirine: "Senin gıybetini yaparlar"; **Katâde,** "Seni tenkit ederler"; **Kelbî** de: "Herhangi bir şey hususunda seni ayıplarlar" manasını vermiştir. Bu rivâyetler arasında sadece görünüşte, lafzen bir farklılık vardır. **Ebu Ali el-Fârisî,** bunda bir hazfin bulunduğunu ve bunun takdirinin de: "Sadakaların taksimi hususunda seni ayıplarlar" şeklinde olduğunu söylemiştir. **Allâme Mevlâna Dâî-ilallah** şöyle demiştir: "Kur'an'daki lafız, yani *"içlerinden bazısı sadakaların taksimi hususunda seni ayıplar"* ifadesi, bu ayıplamanın, rivâyette geçen sebepten olduğuna delâlet etmez. Ancak ne var ki, bahsettiğimiz o rivâyetler, âyetteki ayıplamanın o sebepten olduğunu gösterir. Binâenaleyh eğer bu rivâyetler olmasaydı, âyet bu rivâyetlerin ifade ettiğinden başka şu manalara da gelebilirdi:

1) Onların, "Zekat almak mutlak manada caiz değildir. Çünkü insanın mal ve kazancını elinden çıkarması caiz değildir" demeleridir. Bu konuda söylenecek son söz şudur: Zekat ve sadakayı alan, onu fakirlere vermek

için almıştır. Fakat onlardan câhil olanlar, "Allah, zenginlerin en zenginidir. Binâenaleyh fakir kullarının menfaatine olacak şeyleri Allah'ın üstlenmesi gerekir. Onun, bize zekatı emretmesi makul değildir" demişlerdir. Bahsettiğimiz bu şey, Cenâb-ı Allah'ın bazı Yahudilerden naklettiği, *"Gerçekten Allah fakirdir, biz ise zenginiz"* (Al-i İmran, 181) sözünün ifade ettiği hususdur.

2) Onların şöyle demeleridir: "Farzet ki sen zekatları topluyorsun. Fakat senin aldığın nispet çoktur. Binâenaleyh daha az nispette alman gerekir."

3) Onların şöyle demeleridir: "Farzet ki sen, zekatı böyle fazla nispette alıyorsun. Fakat bunu, yerinde harcamıyor (ehline vermiyorsun)." İşte Hz. Peygamber'i ayıplayıp tenkit edenlerin bu manaları kastettiklerine, bu haberler delâlet etmektedir.

Meânî âlimleri şöyle demişlerdir: "Bu âyet o münafıkların ahlâklarının zayıflığına ve karakterlerinin düşüklüğüne delâlet etmektedir. Zira onlar sadaka ve zekat alma hususundaki aşırı hırslarından dolayı, Hz. Peygamber (s.a.s)'i ayıplamışlar ve böylece de O'nun, insanlar içinde dünyaya meyletmekten en uzak kimse olmasına rağmen, zekatın ve sadakanın taksimatında haksızlık yaptığını söylemişlerdir." **Dahhak** şöyle demiştir: "Hz. Peygamber (s.a.s), Cenâb-ı Hakk'ın kendisine verdiği az veya çok her malı onlar arasında taksim ediyordu. Mü'min olanlar kendilerine düşene razı oluyor ve bundan ötürü Allah'a hamdediyorlardı. Münafıklar ise, eğer kendilerine fazla verilirse seviniyorlar, az verilirse kızıyorlardı. Bu da onların razı oluş ve kızışlarının, dinî bir meseleden ötürü değil, aldıkları paydan dolayı olduğunu gösterir." Şu da söylenmiştir: "Hz. Peygamber (s.a.s), o gün Mekkelilerin kalplerini, kendilerine bol ganimet vererek hoşnut ediyordu. İşte münafıklar, bu sebeple kızmışlardır." Âyetteki إِذَا هُمْ يَسْخَطُونَ *"Derhal kızarlar"* buyruğundaki "iza" edatı "müfâce'e" (sürpriz) manasını ifade eder. Buna göre âyetin manası, "Eğer o münafıklara ganimetten bir şey verilmezse hemen kızarlar" şeklindedir.

Daha sonra Cenâb-ı Hak "وَلَوْ أَنَّهُمْ رَضُوا" buyurmuştur. Bunun manası şudur: "Onlar, az da olsa Resûlullah'ın kendilerine verdiği ganimete razı olup, gönülleri bundan hoşnut olsa ve: "Bu bize yeter. Allah bize başka ganimetler de nasip eder. Böylece de Resûlullah (s.a.s), o zaman, bugün verdiğinden daha fazlasını bize verir. Biz ancak Allah'a itaate, O'nun lütuf ve ihsanına rağbet ederiz" deselerdi..." Bil ki buradaki "lev" (eğer) edatının

cevabı mahzûf olup, takdiri, "Bu, onlar için daha hayırlı olurdu ve onlara daha uygun düşerdi" şeklindedir. Bu böyledir. Çünkü münafıklıkları ağır basıp, kalplerinde de iman mevcut olmadığı için, onlar tam manada Allah'a tevekkül edememişlerdir. Bu gibi yerlerde cevabı hazfetmek (getirmemek), daha müessir ve daha müthiş bir mana ifade eder. Bu tıpkı birisine, cevâbını (neticesini) söylemeksizin, "Bir bize gelsen!.." demen gibidir. Bu, "Eğersen bunu yapmış olsaydın, pek memnun olacağın bir iş yapmış olurdun" demektir.

***İKİNCİ MESELE:* Allah'ın Verdiğine Razı Olmak**

Âyet, dünya peşinde koşanların, dinî hususlardaki işlerinin neticede nifaka varıp dayanacağına delâlet eder. Ama Allahu Teâlâ'nın müsaade ettiği nispette dünyalık peşinde olup, bundan esas gayesi de dinî birtakım maslahat ve faydaları elde etmek olan kimseye gelince, işte bunun yolu gerçek yoldur. Bu hususta esas kaide, insanın Allah'ın kaza ve kaderine razı olmasıdır. Baksana Cenab-ı Hak, *"Eğer onlar, Allah ve Resûlü kendilerine ne verdiyse, buna razı olsalardı da, 'Bize Allah yeter ve O, yakında bize lütf-u kereminden verir. Resûlü de... Biz ancak Allah'a rağbet ederiz. (Ümidimiz ve arzumuz hep O'na bağlıdır)' deselerdi (ne olurdu)"* buyurmuş ve burada dört mertebeden bahsetmiştir:

Birinci mertebe: İnsanın, Allah'ın abesten ve hatadan münezzeh, işlerin neticesini en iyi bilen bir hakîm olduğunu bildiği için, Allah ve Resûlullah'ın verdiğine razı olmasıdır. Allah'ın hükmü ve takdiri olan her şey doğru ve gerçek olup, bu hususta O'na itiraz edilemez.

İkinci mertebe: Bu razı oluşun neticesinin, insanın lisanında ifadesini bulmasıdır. Bu da, onların, "Allah bize yeter" şeklindeki sözleridir. Bu, "Bizden başkaları daha çok mal aldılar. Biz Allah'ın hüküm ve kazasına razı olduğumuz için, bu büyük kulluk mertebesine nâil olduk. Binâenaleyh bize Allah yeter" demektir.

Üçüncü mertebe: İnsanın kendisine ulaşıldığında "Allah bize yeter" denilen o yüksek derece ve makama ulaşamadığında, diğer bir mertebeye inip "Allah, yakında bize lütf-u kereminden verir, Resûlü de..." demesidir. Bu lütf-u kerem, ya takdîr-i ilahi gereği bu dünyada olur, yahut da ahirette olur. Ahirette olması daha efdaldir.

Dördüncü mertebe: İnsanın "Biz ancak Allah'a rağbet ederiz. Biz iman ve taat ile, mal alıp dünyevî makamlar elde etmeyi istemiyoruz. Bizim

gayemiz ya âhiret saadetlerini elde etmek, yahut da, *"Biz ancak Allah'a rağbet ederiz"* ifadesinin de delâlet ettiği gibi, kulluğa gark olmaktır" demesidir. Bunlar, "Biz, Allah'ın vereceği mükâfata rağbet ederiz" dememişlerdir. Rivâyet olunduğuna göre, **Hz. İsa** (a.s), Allah'ı zikretmekte olan bir topluluğa rastladı da: *"Sizi buna sevk eden nedir?"* diye sordu. Onlar: "Allah'ın cezasından duyduğumuz korkudur" dediler. **Hz. İsa** (a.s) da: *"İsabet ettiniz"* dedi. Sonra Allah'ı zikreden bir başka topluluğa rastladı ve *"Sizi buna sevk eden nedir?"* diye sordu. Onlar, "Allah'ın vereceği mükafaatı elde etme arzumuzdur" dediler. **Hz. İsa** (a.s) da, *"İsabet ettiniz. (Doğru yapıyorsunuz)"* buyurdu. O, daha sonra yine zikrullah ile meşgul olan üçüncü bir topluluğa uğradı ve aynı soruyu sordu. Onlar: "Biz Allah'ı, ne ikâbından korktuğumuz, ne de mükafatını umduğunuz için zikretmiyoruz. Aksine biz ubûdiyyetin zilletini ve rububiyyetin izzetini ortaya koymak, kalbi marifetullah ile ve lisanı O'nun kutsiyyetine ve izzetine delâlet eden lafızlarla şereflendirmek için O'nu zikrediyoruz" diye cevap verdiler. Bunun üzerine **Hz. İsa** (a.s), *"Siz hakkı bulmuşsunuz"* dedi.

إِنَّمَا الصَّدَقَاتُ لِلْفُقَرَآءِ وَالْمَسَاكِينِ وَالْعَامِلِينَ عَلَيْهَا وَالْمُؤَلَّفَةِ قُلُوبُهُمْ وَفِى الرِّقَابِ وَالْغَارِمِينَ وَفِى سَبِيلِ اللهِ وَابْنِ السَّبِيلِ فَرِيضَةً مِنَ اللهِ وَاللهُ عَلِيمٌ حَكِيمٌ ﴿٦٠﴾

"Sadakalar, Allah'tan bir farz olarak, ancak fakirlere, yoksullara, bu iş üzerine memur olanlara, kalpleri alıştırılmak istenenlere, kölelere, esirlere, borçlulara, Allah yolunda ve yolda kalmışlara mahsustur. Allah alîm ve hakîmdir" (Tevbe, 60).

Âyetin Mâkabli ile Münasebeti

Bil ki münafıklar, Hz. Peygamber (s.a.s)'i, zekat ve sadaka dağıtımı hususunda tenkit edip ayıplayınca, Hz. Peygamber onlara, sadakaların (zekatların) verileceği kimselerin ancak bunlar olduğunu, kendisinin bununla bir ilgisi olmadığını ve onlardan kendisi için hiçbir pay almadığını beyan etmiştir. Böylece geriye, münafıkların, sadaka (zekat) aldı diye Hz. Peygamber'i tenkit edecek bir tutamakları kalmamıştır. Bu âyetle ilgili birkaç makam vardır:

Birinci makam: Zenginlerin malından az miktarda bir kısmının alınıp, muhtaç insanlara verilmesinin hikmetini izah hususundadır.

İkinci makam: Bu âyette bahsedilen o sekiz sınıfın durumlarını beyan etme hususundadır.

Zenginden Yoksula Zekât Çıkarmanın Hikmeti

Birinci makam hususunda deriz ki: Zekatın farz kılınmasının hikmetleri, bir kısmı zekatı verenle, bir kısmı da zekatı alanla ilgili olmak üzere pek çoktur.

Zekâtın, Zekât Veren Yönünden Hikmetleri

Birinci, yani zekatı verenlerle ilgili hikmetler şunlardır:

1) Mal, tabiî olarak sevilir. Bu sevginin sebebi şudur: Güç ve kudret, bir kemâl sıfatı olup, başka bir şeyden dolayı değil, li-zâtihi (kendisi itibariyle) sevilir. Çünkü, "Her şey, başka bir şeyden ötürü sevilir" denilemez. Aksi halde ya teselsül, ya devr-i fasit lâzım gelir ki bunların ikisi de imkansızdır. Binâenaleyh sevilen şeyler hususunda işin neticede li-zâtihi sevilen şeylere varıp dayanması gerekir. Kemâl (mükemmellik), zâtı gereği sevilir. Noksan (eksiklik) de, yine zâtı gereği sevilmez. Binâenaleyh güç ve kudret bir kemal sıfatı olup, kemal sıfatları da zâtı gereği sevilen şeylerden olduğuna göre, kudret de zâtı gereği sevilir. Mal, insan için bir kudret ve mükemmellik vasıtasıdır. Dolayısıyla mal, insan için güç ve kudret sebeplerinin en kuvvetlilerindendir. Sevginin varıp dayandığı şey sevilir. Binaenaleyh mal da sevilir. İşte malın, sevilen bir şey olmasının sebebi budur.

Fakat onu çok fazla sevmek, insanı Allah sevgisinden ve âhiret hazırlığından alıkor. İşte bundan ötürü ilâhî hikmet, mal sahibine, nefsinin mala olan aşırı sevgisini kırmak, onu tamamen mal sevgisine düşmekten men etmek ve insanın saadetinin, mal elde etme peşinde koşmakla olmayıp aksine Allah rızası için, mal infak etmekle elde edileceğine dikkat çekmek için, malının bir bölümünü çıkarıp vermesini farz kılmıştır.

Öyleyse zekâtı farz kılmak, dünya sevgisi hastalığını kalpten silmek için, belirlenmiş en uygun ilaçtır. İşte bu hikmetten ötürü Allahu Teâlâ, zekatı farz kılmıştır. Cenâb-ı Hakk'ın, *"Onların mallarından sadaka (zekat) al ki, bununla kendilerini günahlarından temizlemiş ve onların iyiliklerini bereketlendirmiş olasın"* (Tevbe, 103) âyetinden kastedilen budur. Bu, "sen onları dünya talebine gark olma kirinden temizlemiş olasın" demektir.

2) Mal çokluğu, güç ve kudret çokluğuna sebep olur. Mal çokluğu, kudret çokluğuna; kudret çokluğu da, o kudretle daha fazla lezzet almaya vesiledir. Daha fazla tat ve lezzet almak da, insanı daha fazla lezzet elde etme sebebi olan malı elde etmeye koşmaya sevk eder. Böylece de, bu bir devr-i dâim (halka) olur. Çünkü insan, koşuşturdukça malı artar, mal da kudreti artırır. Bu da, dünyadan daha fazla tat almaya sebep olur. Bu tat ve lezzet de insanı, daha fazla mal ve para kazanmaya sevk eder. Mesele, bir devr-i dâim meselesi olunca, bunun bir durağı ve sonu olmaz. Bundan dolayı şeriat buna bir durak ve son tespit etmiştir. Bu da, mal sahibine, o sonu olmayan zulmânî (karanlık) yoldan dönsün ve böylece de Allah'a kulluk ve Allah'ın rızâsını talep âlemine yönelsin diye, o malının bir kısmını Allah rızası için infâk etmeyi farz kılmadır.

3) Mal çokluğu, azgınlığın ve kalbin kararmasının sebebidir. Bunun sebebi de, bahsettiğimiz şu hususdur: Mal çokluğu, güç ve kuvvet sahibi olmanın bir vesilesidir. Kudret, zâtı gereği sevilen bir şeydir. Aşık maşukuna ulaştığında, onda âdeta boğulur. O halde de, insan mal talebine gark olur. Binâenaleyh, insan için bu yolda bir mâni çıkarsa o, malı ve kudreti ile o engeli aşmaya çalışır. İşte, tuğyandan maksat da budur. Cenâb-ı Hakk, bu hususa *"Çünkü insan, kendisini ihtiyaçtan müstağni gördü diye, muhakkak ki azar"* (Alak, 6-7) âyetiyle işaret etmiştir. Buna binaen zekatı farz kılmak, tuğyanı azaltır ve kalbi Rahman'ın rızasını talep etmeye yöneltir.

4) İnsanın, iki kuvveti vardır:

a) Nazarî kuvvet.

b) Amelî kuvvet.

Nazarî kuvvetin en mükemmeli, Allah'ın emrine ta'zim göstermededir.

Amelî kuvvetin en mükemmeli de, Allah'ın mahlûkatına şefkat duymadadır. Binâenaleyh, Cenab-ı Hak, ruh cevheri için böyle bir kemal ve mükemmellik meydana gelsin diye, zekâtı farz kılmıştır. Bu kemal de, o zekât veren kimsenin, mahlûkata iyilikte bulunmak, onlara hayırları ulaştırmak için sa'y ü gayret göstermek ve onlardan âfetleri, belâları gidermek gibi hasletlerle muttasıf olmasıdır. İşte bu incelikten dolayı Hz. Peygamber (s.a.s), تَخَلَّقُوا بِاَخْلَاقِ اللهِ *"Allah'ın ahlâkıyla ahlâklanınız"* buyurmuştur.

5) İnsanlar, bir kimsenin, kendilerine hayır ve hasenatın ulaştırılması ve kendilerinden belâların savuşturulması için gayret gösterdiğini bildiklerinde, Hz. Peygamber (s.a.s)'in de: جُبِلَتِ الْقُلُوبُ عَلَى حُبِّ مَنْ اَحْسَنَ اِلَيْهَا وَبُغْضِ

مَنْ أَسَاءَ إِلَيْهَا *"Kalpler, kendilerine iyilik edenleri sevmek ve kendilerine kötülük edenlere de buğzetmek duygusu üzerine yaratılmışlardır"*[71] buyurduğu gibi, onlar o insanı, tabiatları gereği sever ve muhakkak ki nefisleri o kimseye meyleder. Binâenaleyh, fakir kimseler, zengin bir kimsenin malının bir kısmını kendilerine verdiğini ve ne zaman onun malı daha çok olursa, onun o maldan onlara daha fazlasını vereceğini bildiklerinde o kimseye dua ve gayretleriyle yardımcı olurlar. Çünkü, kalplerin tesiri, ruhların (müessir) bir harareti bulunmaktadır. Böylece o dualar, o insanın hayır ve bolluk içinde kalmasına sebep olurlar. İşte bu hususa Cenâb-ı Hak, *"İnsanlara fayda verecek olan şeye gelince: İşte bu, yeryüzünde kalır"* (Ra'd, 17) âyetiyle, Hz. Peygamber de حَصِّنُوا اَمْوَالَكُمْ بِالزَّكَاةِ *"Mallarınızı, zekâtlarınızla koruma ve muhafaza altına alınız"*[72] ifadesiyle işaret etmişlerdir.

6) Bir "şey"den müstağni olmak, bir şeyle müstağni olmaktan daha büyük bir makamdır. Çünkü, bir şeyle müstağni olmak, ona muhtaç olmayı gerektirir. Ancak ne var ki bununla, başka bir şeyden müstağni olma hali sağlanmış olur. Ama, bir şeyden müstağni olmaya gelince, işte tam ve mükemmel müstağni olma hali budur. İşte bundan dolayı "Bir şeyden müstağni olma, Hakk'ın; bir şeyle müstağni olma da, halkın, mahlûkatın sıfatıdır" denilmiştir. Binâenaleyh, Allahu Teâlâ, bir kuluna çok mal verince, onu "bir şey ile müstağni olma" babından büyük ve tam bir pay ile nasiplendirmiş olur. Bu sebeple, Cenâb-ı Hak bu kimseye zekât vermesini emredince, O'nun bundan maksadı, o kimseyi, "Bir şey ile müstağni olma" derecesinden, ondan daha üstün ve daha şerefli olan bir makama yükseltmek olur ki, bu makam da, "bir şeyden müstağni olma" makamıdır.

7) Mala, herkesin çok fazla meyli olduğu için, "mal" adı verilmiştir. Binâenaleyh o, gelip gidici bir şeydir; ve çok çabuk yok olan, dâima dağılıp parçalanma ile yüz yüze bulunan bir şeydir. Bu sebeple, mal, bir kimsenin elinde uzun müddet kaldığında, o, yokluk ve bölünüp parçalanma ile yüz yüze gelmiş gibi olur. Bu sebeple insan onu, çeşitli hayır ve yararlı işlerde harcadığında, o zaman mal, zevâli mümkün olmayan bir beka ile devam eder. Çünkü o durumda bu mal, dünyada devamlı bir övgüyü; ahirette de devamlı bir mükafatı gerektirir, hak ettirir. Birisinin, "insan, altınını kabre götüremez" dediğini duyduğumda, "Aksine, bu mümkündür, zira o,

71 **Keşfu'l-Hafa,** 1/330.
72 **Keşfu'l-Hafa,** 1/361.

o malını Allah'ın en büyük rızasını talep etme hususunda infâk edip harcadığında, onu kabrine götürmüş ve kıyamete kadar taşımış olur" dedim.

8) Malı infâk etmek, melekler ve peygamberlere benzemek demektir. Onu harcamayıp tutmak ise, kınanmış olan cimri kimselere benzemek demektir. Şu halde malı harcamak, infak etmek daha uygundur.

9) Bu hal hayır ve rahmet lütfetmek, Hak Teâlâ'nın sıfatlarındandır. Binâenaleyh, mümkün olduğu kadarıyla, böylesi bir sıfatı elde etme hususunda gayret sarf etmek, Allah'ın edebiyle edeplenme olur ki, bu da, insanlık kemâl ve olgunluğunun son noktasıdır.

10) İnsanın üç şeyi bulunmalıdır: Ruh, beden ve mal. Binâenaleyh, insan iman etmekle emrolunduğunda, ruhunun cevheri, teklife gark olur. O, namazla emrolunduğunda, lisanı, zikir ve Kur'an okumaya gark olur, bedeni de o amellere dalmış olur. Geriye sadece malı kalır. Binâenaleyh, şâyet malı, en uygun iyilik ve hayır cihetine sarf edilip harcanmazsa, insanın, malına olan tutku ve ihtirasının, ruh ve bedenine olan hırsının üzerine çıkmış olması gerekir ki, bu bir cehalettir. Zira, saadetin dereceleri üçtür:

a) Ruhanî saadetler;

b) Bedenî-cismani saadetler, ki bu orta derecede bulunur ve,

c) Haricî saadetler ki, bunlar da mal ve makamdır. İşte mal ve makam mertebeleri nefsânî mutluluklara hizmet eden şeyler gibi olmuş olurlar. Binaenaleyh ruh, kulluk makamında iyice bezledilip, daha sonra da malı harcama hususunda bir cimrilik ve ihtiras meydana gelirse, o zaman hizmet eden pozisyonunda olan mal ve makamın, asıl hizmet edilen ruhanî mutlulukların üzerine çıkarılmış olması gerekir ki, bu cehalettir. Öyleyse aklı olan kimsenin Allah rızasını elde etmek için, malını harcayıp sarf etmesi gerektiği sabit olmuş olur.

11) Âlimler şöyle demiştir: "Nimetin şükrü, onu, in'âm edenin rızasını elde etmek için harcamaktan ibarettir. Zekât, nimetin bir şükrüdür. Binâenaleyh, in'âm edene, nimet verene şükretmenin farz olduğu sabit olduğu için, zekatın farz olduğuna hükmetmek gerekir.

12) Zekâtı farz kılmak, Müslümanlar arasında bir ülfet ve sevginin meydana gelmesini, onlardan kin ve hasedin giderilmesini sağlar. Bütün bunlarsa, mühim şeylerdendir.

İşte bunlar, zekâtın farz kılınmasından, onu verenle ilgili olarak ortaya çıkan hikmetlerin beyanı hususunda, nazar-ı dikkate alınan mutebar açıklamalardır.

Zekâtın, Alan Yönünden Hikmetleri

Zekâtın farz kılınmasından, onu alanlarla ilgili olan fayda ve hikmetlere gelince, bunlar da pek çoktur:

1) Allahu Teâlâ, malları yaratmıştır. O mallardan elde edilmek istenen, onların kendileri ve zâtları değildir. Çünkü, altın ve gümüşün bizzat kendilerinden, pek az durumlar hariç, istifade etmek mümkün değildir. Tam aksine, bunların yaratılmasının maksadı, bunlar vasıtasıyla, bazı faydalar temin edip, muhtemel zararları savuşturmaktır. Binâenaleyh insanın ihtiyacı kadar malı bulunduğunda, bu insan o malını elinde tutmaya, kendisi için ayırmaya, başkalarından daha layıktır. Çünkü muhtaç olmak noktasında, diğer muhtaç kimseler de, o malda müşterekitirler. Halbuki mal sahibi, onlardan o malı elde etmek için, sa'y ü gayreti ile o diğer kimselerden ayrılmıştır. Binâenaleyh o malın ona tahsis edilmesi, başkalarına verilmesinden daha uygundur. Ama, ihtiyacından fazla malı olup, muhtaç olan bir başka kimse de bulunduğunda, burada her biri o malı mülk edinmeyi gerektirecek iki sebep bulunmuş olur:

a) "Malik" hakkında söz konusu olan sebebe gelince, bu, onun o malı kazanma ve elde etme hususunda gayret göstermesidir. Bir de onun, kalbinin bu mal ile daha fazla ilgilenmesi, meşgul olmasıdır. Zira böyle bir ilgi de, bir çeşit ihtiyaçtır.

b) "Fakir" hakkında söz konusu olan sebebe gelince, bu fakirin o mala olan ihtiyacı, onun o mal ile bir alâkasının bulunmasını gerektirir. Binâenaleyh, birbiriyle çelişen böylesi iki sebep ortaya çıkınca, ilahî hikmet, imkân nispetinde bu iki sebepten her birini gözetmeyi gerektirmiştir. Bundan dolayı da şöyle denilmiştir: Mâlikin, (o malda), onu kazanmış olma hakkı ile, kalbinin o mal ile alâkalanma hakkı bulunmaktadır. Fakirin de o malda, ihtiyaç hakkı hasıl olmuştur. Böylece biz, deliller arasını imkân nispetinde uyuşturmak, telif etmek için, mâlikin tarafına ağırlık verip malın çoğunu onun elinde bıraktık ve fakire de o malın pek cüz'î bir kısmını verdik..

2) İnsan, asıl ihtiyacından fazla olan malını elinde tuttuğunda, o mal, yaratılış gayesinden uzak olarak, başıboş bir biçimde evde kalmış olur. Bu

da, Allah'ın hikmetinin zuhur etmesini önleme çabasından ibaret olur. Böylece Allahu Teâlâ, malın yaratılmasındaki hikmet tamamıyla geçersiz kılınmış olmasın diye, o malın bir kısmının fakire verilmesini emretmiştir.

3) Fakirler, Allah'ın iyâli, (hane halkı) durumunda olan kimselerdir. Çünkü Allahu Teâlâ, *"Yerde yürüyen hiçbir canlı hariç olmamak üzere, rızıkları Allah'ın üstünedir..."* (Hûd, 6) buyurmuştur. Zenginler, Allah'ın hazinelerinin bekçileridirler. Çünkü, onların ellerindeki mallar, Allah'ın mallarıdır. Cenâb-ı Hak, o malları onların eline vermeseydi, onlar o maldan tek bir daneye bile malik olamazlardı. Nice akıllı ve zekî kimseler vardır ki, iyice gayret sarf ederler de, karınlarını doyuracak bir yiyecek elde edemezler. Nice ahmak ve beceriksiz kimse de bulunur ki, çok kolay bir biçimde dünyalık elde ederler. Bunun sahibi olan Allah'ın böyle olduğu sabit olunca, gerçek mal bekçisine, "O hazinede bulunan mallardan bir kısmını muhtaç olan kullarıma ver!" demiş olması, yadırganacak bir şey değildir.

4) Şöyle denilebilir: "Mal, ona muhtaç olmadığı halde, tamamıyla zenginin elindedir. Halbuki kazanmaktan tamamıyla âciz olan fakirin tarafını ihmal etmek, hakîm ve rahîm olanın hikmetine uygun düşmez. Binâenaleyh, zengine, o malın bir kısmını fakire vermesini farz kılması gerekirdi.

5) Şeriat, mal sahibinin elinde, o malın daha çoğunu bırakıp, onun çok az bir kısmını fakire verince, mal sahibi, geride elinde kalan o mal ile ticaret yapıp, kazanç sağlamak suretiyle o noksanlığı telâfi etme imkânı bulur, böylece o eksiklik giderilmiş olur. Ama fakire gelince, onun hiçbir şeyi yoktur. Binâenaleyh zenginlerin malından o fakire bir kısım mal verilmemiş olsaydı, o fakir başı boş, metruk bir biçimde kalmış olur ve yarasını saracak herhangi bir şey bulamamış olurdu. Bu sebeple, zenginin fakire, malının bir bölümünü vermesi uygun olur.

6) Zenginler, fakirlerin işlerini düzeltmemiş olsalardı, çoğu kez, fakirin içinde bulunduğu şiddetli ihtiyaç ve miskinliğin getirmiş olduğu mazarrat, o fakirleri, ya Müslüman zenginlerin düşmanlarına katılmaya, veyahut da hırsızlık v.s. gibi kötü fiilleri yapmaya sevketmiş olurdu. Binâenaleyh zekâtı farz kılmak, böyle bir hikmeti ortaya koyar. Bu sebeple, zekâtın farz olduğuna hükmetmek gerekir.

7) Hz. Peygamber (s.a.s) şöyle buyurmuştur: اَلْاِيمَانُ نِصْفَانِ نِصْفٌ صَبْرٌ وَنِصْفٌ شُكْرٌ *"İman ikiye ayrılır: Yarısı sabır, yarısı da şükürdür."* Mal, tabiî olarak sevilen bir şeydir. Bu sebeple onu elde etmek şükrü; kaybetmek de

sabretmeyi gerektirir. Buna göre sanki, "Ey zengin, sana mal verdim, şükrettin.. Böylece de şükredicilerden oldun. Haydi, şimdi de onun bir kısmını elinden çıkar ki, ondan ötürü sabretmen sebebiyle, sabredenlerden olasın. Ey fakir! Sana çok mal vermedim, ama sabrettin ve böylece de, sabredicilerden oldun. Ancak ne var ki ben, o miktar (sadaka, zekât miktarı) mal senin mülküne girdiğinde, bana şükredesin ve böylece de şükredicilerden olasın diye, zengine, o malının bir kısmını sana vermesini farz kıldım!.." denilmek istenmiştir. Şu halde zekâtı farz kılmak, bütün mükelleflerin beraberce, sabır ve şükür sıfatlarıyla bezenmelerine bir vesile olmuş olur.

8) Hak Teâlâ, fakire sanki, "Sana çok mal vermediysem de, ben kendimi, sana karşı borçlu addettim. Ben, zengine çok mal verdiysem de ben onu, o miktar malı kendisinden kabul etmen için senin peşinde koşup, sana yalvarıp yakarmakla mükellef tuttum. Böylece de sanki sen, onu cehennem azabından kurtarmış olduğun için (o sana değil, aksine) sen ona in'âmda bulunmuş gibi olursun. Şâyet o zengin, "sana bu dünyada, in'âmda ve ihsanda bulundum" derse, ey fakir, "Seni dünyada kınanmaktan ve utanmaktan; ahirette de, cehennem azabından kurtardığım için, aksine ben sana in'âmda bulundum" de!" demiştir.

Zekâtın farz kılınmasının hikmeti hususunda, bazısı yakînî, bazısı da iknâî olmak üzere, yapılan izahların tamamı budur. Allah'ın hükümlerinin ve hikmetlerinin sırlarını, sadece kendisi bilir. Allah en iyi bilendir.

İkinci makam: Bu makamla ilgili birkaç mesele vardır:

***BİRİNCİ MESELE:* Zekât Sadece Sekiz Sınıfa Aittir**

Cenâb-ı Hakk'ın, إِنَّمَا الصَّدَقَاتُ لِلْفُقَرَاءِ *"Sadakalar, ancak fakirlere (...) mahsustur"* buyruğu, sadakalarda bu sekiz çeşit kimsenin dışında hiç kimsenin hakkı olmadığına delâlet etmektedir. Bu hüküm, üzerinde icmâ ve ittifak edilen bir hususdur. Hem, "innema" edatı, hasr ifade eder. Bunun böyle oluşunun delilleri şunlardır:

a) "İnnema" kelimesi, "in" ve "ma" harflerinden meydana gelmiştir. Halbuki "in" kelimesi ispat; "ma" kelimesi ise, nefy içindir. Bunlar bir araya geldiğinde, aynı mana üzere kalmaları gerekir. Böylece de, bu iki harfin mezkûr şeyin varlığını, onun dışındaki şeylerin ise bulunmamasını ifade etmeleri gerekir.

b) **İbn Abbas,** "fadl ribâ"sının bulunmadığı hususunda Hz. Peygamber (s.a.s)'in إِنَّمَا الرِّبٰوا فِى النَّسِيئَةِ *"Riba ancak, nesîededir..."*[73] ifadesine tutunmuştur. Bu lafız şâyet hasr ifade etmeseydi, durum böyle olmazdı. Hem bazı sahabe, "haşefe" miktarının girmesinin guslü gerektirmeyeceği hususunda, Hz. Peygamber (s.a.s)'in, إِنَّمَا الْمَاءُ مِنَ الْمَاءِ *"Su (gusül), ancak sudan (menîden) ötürüdür"*[74] hadisine tutunmuşlardı. Bu kelime şâyet hasr ifade etmeseydi, bu böyle olmazdı.. Cenâb-ı Hak da, إِنَّمَا اللّٰهُ إِلٰهٌ وَاحِدٌ *"Allah, ancak bir tek tanrıdır"* (Nisa, 171) buyurmuştur. O'nun bu ifadeden maksadı, başkasında ulûhiyyet niteliğinin bulunmadığını beyan etmektir.

c) Şiirdir... Nitekim **A'şâ,** وَلَسْتَ بِالْأَكْثَرِ مِنْهُمْ حَصًى وَإِنَّمَا الْعِزَّةُ لِلْكَاثِرِ "Sayıca onlardan daha çok değilsin; izzet ve şeref de ancak; (sayıca) çok olanındır..."; **Ferazdak** da: أَنَا الذَّائِدُ الْحَامِي الذِّمَارِ وَإِنَّمَا يُدَافِعُ عَنْ أَحْسَابِهِمْ أَنَا أَوْ مِثْلِي "Ben, ırz ve namusu müdafaa edip savunan ve koruyan biriyim!.. Onların kadr ü kıymetlerini de, ancak ben veya benim gibiler müdafaa edebilir" demişlerdir. Bütün bu açıklamalarla, "innemâ" kelimesinin "hasr" ifade ettiği sabit olur. Sadakaların (zekâtların), sadece bu sekiz kısma verileceğine, Hz. Peygamber (s.a.s)'in bir kimseye: إِنْ كُنْتَ مِنَ الْأَصْنَافِ الثَّمَانِيَةِ فَلَكَ فِيهَا حَقٌّ وَإِلَّا فَهُوَ صُدَاعٌ فِى الرَّأْسِ وَدَاءٌ فِى الْبَطْنِ *"Şâyet sen, sekiz kısımdan birisinden isen, o sadakalarda hakkın vardır. Aksi halde, alınan o sadaka, başta bir ağrı ve karında da bir hastalık olur"*[75] demiş olması delâlet etmektedir. Yine Hz. Peygamber لَا تَحِلُّ الصَّدَقَةُ لِغَنِيٍّ وَلَا لِذِي مِرَّةٍ سَوِيٍّ *"Zenginin ve gücü kuvveti yerinde olan kimsenin sadaka alması helâl olmaz"*[76] buyurmuştur.

İKİNCİ MESELE

Bil ki Allahu Teâlâ, münafıkların, Hz. Peygamber (s.a.s.)'i, sadakaları alma hususunda ayıpladıklarını haber verince, o Peygamber'in, sadakaları sırf bu sekiz kısım kimse için alıp, kendisi, akrabaları ve ilgisi bulunduğu kimseler için almadığını beyan buyurmuştur. Biz, zenginin malından alınan o az miktardaki malın, fakirin ihtiyacını gidermek için ona verilmesindeki hikmet ve maslahatın bu olduğunu beyan etmiştik. Durum böyle olunca, münafıkların, (Hz. Peygamber'i) ayıplayıp tenkit etmeleri, beyinsizliğin ve cehâletin ta kendisi olmuş olur. İşte bundan dolayı Hz. Peygamber (s.a.s), *"Ben size (o zekâtlardan, sadakalardan), ne bir şey veririm, ne de*

73 **Buhârî,** Buyû', 79 (331); **Müslim,** Musâkât, 102 (3/1218).
74 **Müslim,** Hayz, 81 (1/269); **Tirmizî,** Taharet, 81 (1/83).
75 **Müsned,** 4/169.
76 **Tirmizî,** Zekât, 23 (3/42); **İbn Mâce,** Zekât, 26 (1/589).

sizi onlardan men ederim. Ben ancak emrolunduğunu yerli yerinde yapan bir memurum"[77] buyurmuştur.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Ebu Hanîfe (r.h.)'ye göre zekât mallarını bu kısımlardan sadece bazısına vermek caizdir. Bu, **Hz. Ömer, Huzeyfe, İbn Abbas, Saîd İbn Cübeyr, Ebu'l-Aliye** ve **en-Nehâî**'nin görüşleridir.

Saîd İbn Cübeyr'in şöyle dediği rivâyet edilmiştir: "Şâyet ben, Müslümanlardan olan bir ev halkının, fakir ve iffetli olduklarını görürsem, bu zekâtları onlara vermek bana daha hoş gelir."

Şafiî (r.h) ise, "zekât mallarının mutlaka sekiz kısma verilmesi gerekir" demiştir. Bu, **İkrime, Zührî** ve **Ömer İbn Abdilaziz**'in görüşüdür. **Şâfiî,** şu şekilde delil getirmiştir: "Allahu Teâlâ, bu taksimatı Kur'an'ın nassında zikretmiş, sonra da bunu, *"Allah'tan bir farz olarak..."* (Tevbe, 60) ifadesiyle te'kid etmiştir. Binâenaleyh, her sınıftan mutlaka üç kimsenin bulunması gerekir. Çünkü, cem'in en azı üçtür; bu sebeple bir kimse, üç ve daha yukarı sayıdaki fakirin hissesini iki fakire verse, üçüncüsünün payını tazmin etmesi gerekir ki, bu pay, fukaranın toplam paylarının üçte biridir. Bu sekiz kısım kimsenin hisselerinin mutlaka eşit olması gerekir. Meselâ sen, on dirhem tasadduk etmen gerekir de, sen de bunlardan beş grubu bulabilirsen, her hisse, iki dirhem olmak üzere on dirhemi beş hisseye ayırırsın. Bu kısımlardan birine fazla vermen caiz olmaz. Daha sonra senin, bu her kısma ikişer dirhem vermen gerekir. O gruplardan her birinin asgari sayısı, üçtür. Bu üç kişi arasında eşit davranman gerekmez. Meselâ sen (fakir grubundan) bir kimseye bir dirhem, diğer fakire 5/6 dirhem, diğer fakire de 1/6 dirhem verebilirsin." İşte **Şafiî** (r.h.)'nin mezhebine göre, zekâtın taksim edilme şekli budur.

Zekâtın Sekize Taksimi Gerekmez

Allah'a dua eden, O'na çağıran Musannif (r.h) şöyle der: "Âyette, **Şafiî** (r.h.)'nin görüşü hususunda herhangi bir delâlet bulunmamaktadır. Çünkü Allahu Teâlâ, sadakaların tamamını, bu sekiz kısım kimseye vermiştir. Bu da mesela, **Zeyd**'in bizzat sadakasının, bu sekiz kimsenin tamamına verilmesini gerektirmez. Bunun delili ise, hem aklî hem de naklidir.

77 **Buhârî**, Humus, 7 (4/49); **Müslim**, Zekât, 98 (2/718).

Naklî olan delile gelince: Bu, Cenâb-ı Hakk'ın, *"Ganimet olarak aldığınız herhangi bir şeyin mutlaka beşte biri Allah'ın, Resûlü'nün, hısımların, yetimlerin, yoksulların, yolcularındır..."* (Enfal, 41) âyetidir. Böylece Cenâb-ı Hak, ganimet mallarının beşte birinin bu beş kısım kimseye ait olduğunu beyan etmiştir. Hiç kimse, ganimet olarak alınan her şeyin bizzat kendilerinin bu beş gruba dağıtılmalarının vâcip olduğunu söylememiştir. Aksine âlimler, bundan muradın, ganimet mallarının toplamının bu gruplar için olduğu hususunda ittifak etmişlerdir. Ama, o ganimet mallarının her çeşidinin ve her parçasının bu kimselere taksim edilmesine gelince, bunun böyle olduğunu hiç kimse söylememiştir. İşte burada da böyledir. Sadakaların toplamı, bu sekiz kısım kimsenin hepsine aittir. Ama, **Zeyd**'e ait sadakanın bizzat bu sekiz gruba dağıtılmasının farz olduğunun söylenmesine gelince, âyetin lafzı, kesinlikle buna delâlet etmemektedir.

Aklî delil de şudur: Toplam hakkında sabit olan hükmün, o toplamın parçalarından her bir parçada tahakkuk etmesi gerekmez. Ve yine, küll ile cüz arasında hiçbir farkın bulunmayacağı da söz korudu değildir. Âyetin lafzının, **Şafiî**'nin söylediğine delâlet etmediği, işte yapmış olduğumuz bu açıklama ile sabit olmuş olur.

Bizim görüşümüzün doğruluğuna şunlar delâlet etmektedir:

a) Sadece yirmi dinarı olan bir kimsenin, yarım dinarı zekât olarak vermesi vâciptir. Binâenaleyh biz, bu kimseye, o yarım dinarını yirmi dört parçaya (8x3 = 24) ayırmasını teklif etsek, o zaman, bu parçalardan her biri, son derece küçük ve önemsiz bir miktar olur; böylece de, önemli işlerde yararlanılamayacak derecede az bir hale gelir.

b) Şâyet, bu sekiz kısmı buluncaya kadar beklemek muteber olsaydı, o zaman sahabenin ileri gelenlerinin, bunu nazar-ı dikkate almaları, ona riâyet etmeleri daha uygun olurdu. Şâyet durum böyle olsaydı, bu haber, **Ömer İbnu'l-Hattâb**'a, **İbn Abbas**'a, **Huzeyfe**'ye ve diğer büyük sahabîlere ulaşmış olurdu. Bu da onlara ulaşmış olsaydı, onlar böyle bir şeye muhalefet etmezlerdi. Onlar buna uymadıklarına göre, biz bunun nazar-ı dikkate alınmayan bir şey olduğunu anlamış oluyoruz.

c) **Şafiî** (r.h.)'den zekâtın nakledilmesinin, (başka bir beldeye götürülmesi) caiz olup olmadığı hususunda iki ayrı görüş nakledilmiştir. Meselâ, zekât vermesi gereken bir kimsenin herhangi bir köyde oturmakta olduğunu düşünelim. Orada, ne mükâteb bir köle, ne gazi olan bir mücahit, ne

âmil (zekât toplayıcı), ne müellefe-i kulûb'den bir kimse olmasın ve oraya hiçbir yolcu da uğramasın. O köyde de, tesadüf bu ya, borçlu hiçbir kimse bulunmasın. Bu kimsenin, zekâtla ilgili mükellefiyeti nasıl olacaktır? Şimdi biz kalksak, "Bu kimsenin, zekâtını, bu grupları bulabileceği bir beldeye nakletmesi için yolculuk yapması ona farzdır" dersek, bu âlimlerden hiçbirinin söylemediği bir görüş olmuş olur. Biz, bundan böylesi bir mükellefiyeti kaldırdığımızda, o zaman bizim görüşümüz doğru olur. İşte bu konuda bizim söyleyeceğimiz bundan ibarettir. Allah en iyi bilendir.

***DÖRDÜNCÜ MESELE:* Zekâtın Sarf Yerlerinin Tarifi**

Bu mesele, bu sekiz kısmın tarifi hususundadır.

Fakir ve Miskinler

Birincisi ve ikincisi: Birinci ve ikincisi fakirler ve yoksullardır. Bunların, gelirleri giderlerini karşılamayan muhtaç kimseler olduğu hususunda şüphe yoktur. Ama âlimler, bunları birbirinden ayırt etmek için ihtilaf etmişlerdir. Bu cümleden olmak üzere bazı âlimler, daha fazla muhtaç olan, fakirdir derken -ki bu **Şafiî** (r.h.) ve ashabının görüşüdür-; diğer bazıları da "daha muhtaç olan miskindir, yoksuldur" demişlerdir ki, bu da **Ebu Hanife** ve arkadaşlarının görüşüdür. Bazıları da "fakirle miskin arasında bir farkın bulunmadığını, aynı oldukları halde Allahu Teâlâ'nın onları bu iki vasıfla vasfettiğini söylemişlerdir ki, bu da **Ebu Yusuf** ve **Muhammed** (r.h)'in görüşü olup, **Ebu Ali el-Cübbaî**'nin tercihidir. Bu ihtilafın olumlu neticesi şöyle bir meselede ortaya çıkar: Meselâ bir kimse (malının bir kısmını) falancaya, fakirlere ve miskinlere vasiyet etse, "Fakir, miskinden başkasıdır" görüşünü benimseyenler, "Falancaya, o malın üçte biri düşer" derler. "Fakirle miskin aynı kimsedir" diyenler de, "Falanca"ya, o malın yarısı düşer" hükmünü verirler. **Cübbaî** şöyle demiştir: "Allahu Teâlâ, fakir ve miskini, zekât hususundaki durumlarını iyice kuvvetlendirmek, güven altına almak için, iki ayrı isimle zikretmiştir. Çünkü bu sekiz kısım içinde aslolan, vazgeçilemeyecek olanlar, fakir ve miskinlerdir. Hem, bunun diğer bir faydası da, diğerleri gibi değil, sadakalardan buna iki hissenin verilmesidir."

Bil ki bu ihtilafın neticesi, sadakaların dağıtılmasında ortaya çıkmayıp, ancak "vasiyyet"le ilgili hususlarda ortaya çıkar. Bu, mesela bir kimsenin, "Fakirlere (200), miskinlere de (50) (dirhem) vasiyet ediyorum.." demesi halinde, **Şafiî** (r.h.)'ye göre iki yüzü, daha fazla muhtaç olana; **Ebu Hanîfe**

(r.h.)'ye göreyse, daha az muhtaç olana vermek gerekir. **Şafiî** (r.h.)'nin delili şunlardır:

Şâfiî'nin Miskin Konusundaki Görüşünün Delilleri

1) Allahu Teâlâ, ihtiyaçlarını gidermek, maslahatlarını görmek için, zekâtın, sadakaların bu sekiz kısma verileceğini belirtmiştir. Bu, ilk başta sayılanın, daha fazla muhtaç olan olduğuna delâlet eder. Çünkü zahir olan durum, "ehemm"in mühimden önce getirilmesi gerektiğidir. Baksana **Ebu Bekir** ve **Ömer** diye söze başlanır. **Hz. Osman**'ı **Hz. Ali**'ye üstün görenler, onlardan bahsederlerken, **"Osman..., Ali...; Ali**'yi **Osman**'dan üstün görenler, **"Ali, Osman..."** derler. **Hz. Ömer,** كَفَى الشَّيْبُ وَالْإِسْلَامُ لِلْمَرْءِ نَاهِيًا "Kişi için, öğüt verici olarak, yaşlılık ve İslâm kâfidir..." beytini terennüm etmiş ve "Keşke şair, İslâm'ı yaşlılıktan önce zikretseydi" demiştir. Binâenaleyh, âyette önce fakirlerle başlanınca, fakirlerin miskinlerden daha muhtaç olmaları gerekir.

2) **Ahmed İbn Ubeyd** şöyle demiştir: "Fakir, miskinden daha kötü durumda olandır. Çünkü Arapçada, "fakir" kelimesinin aslı "mefkûr" olup, bu da "Omurga kemiği dışarı çıkmış" adam demektir. Sonra "mefkur" yerine "fakir" denilmiştir. Zaten Arapçada bu cari olup, mesela "matbûh" yerine "tabîh", "mecruh" yerine "cerîh" denilebilir.

Böylece fakirin şiddetli bir ihtiyaç içinde olduğu halde, fakirliğinden ötürü yerinden kalkamadığından bu adı almış olduğu sabit olur. Bu kötürümlük hali, onun çalışıp çabalamak için hareket etmesine mani olur. Düşkünlükte, fakirlikte, darlık içinde bulunmada bundan daha fazlasının düşünülemeyeceği malumdur. Dilciler **Lebîd**'in şu beytini nakletmişlerdir:

لَمَّا رَأَى لُبَدَ النُّسُورِ تَطَايَرَتْ رَفْعُ الْقَوَادِمِ كَالْفَقِيرِ الْأَعْزَبِ

İbnu'l-A'rabî bu beyitteki "fakîr"in, omurgaları kırılmış kimse anlamına geldiğini, iş göremez bir düşkün için bir darb-ı mesel olduğunu söylemiştir..

Fakirin, daha fazla muhtaç olan kimse olduğunu, Cenâb-ı Hakk'ın, *"O gün bazı yüzler kasvetlidir.. Anlar ki, kendisine, bel kemiklerini kıracak (fakire) bir iş yapılacak"* (Kıyame, 24-25) âyeti de delâlet etmektedir.. Cenâb-ı Hak bu âyette "fakire" lafzını, belâ ve musibet nevilerinden en büyüğüne bir kinâye tutmuştur.

3) Rivâyet edildiğine göre, Hz. Peygamber (s.a.s), fakirlikten (Allah'a) sığınarak, كَادَ الْفَقْرُ اَنْ يَكُونَ كُفْرًا *"Fakirlik, neredeyse küfür olacaktı..."*[78] buyurmuş, daha sonra da اللّٰهُمَّ أَحْيِنِى مِسْكِينًا وَأَمِتْنِي مِسْكِينًا وَاحْشُرْنِي فِي زُمْرَةِ الْمَسَاكِينِ *"Allah'ım, beni miskin olarak yaşat, miskin olarak öldür ve beni, miskinler zümresi içinde haşret"*[79] demiştir. Halbuki miskin, fakirden daha kötü durumda olan birisi olsaydı, o zaman bu iki hadis birbiriyle çelişirdi. Çünkü (bu durumda), Hz. Peygamber fakirlikten Allah'a sığınmış, sonra da, ondan daha kötü olan bir şeyi Allah'tan istemiş olurdu. Ama biz, fakirin miskinden daha fazla muhtaç olduğunu söylersek, o zaman bu iki hadis arasında kesinlikle bir tenakuz olmaz.

4) Bir kimsenin miskin olması, onun herhangi bir mal sahibi olmasına mani değildir. Bunun delili, Cenâb-ı Hakk'ın اَمَّا السَّفِينَةُ فَكَانَتْ لِمَسَاكِينَ يَعْمَلُونَ فِى الْبَحْرِ *"Gemiye gelince: O, denizde iş yapan yoksullarındı.."* (Kehf, 79) âyetidir. Cenâb-ı Hak bu âyette, epey miktar altına denk olan gemisi olan bir kimseyi, miskin olmakla vasfetmiştir. Halbuki, Allah'ın, kitabında herhangi bir insanın bir şeye mâlik olduğu halde, fakir diye nitelendirdiğini görememekteyiz.

Eğer onlar, "Bunun delili, Cenâb-ı Hakk'ın وَاللّٰهُ الْغَنِىُّ وَاَنْتُمُ الْفُقَرَاءُ *"Allah ganîdir, siz ise fakirlersiniz..."* (Muhammed, 38) âyetidir. Böylece Cenâb-ı Hak, bütün insanları, birçok şeye sahip olmalarına rağmen, fakir olmakla vasfetmiştir" derlerse, biz deriz ki:

Bu, zıddına daha uygun düşer. Çünkü Allahu Teâlâ onları, kendisine nispetle "fakirler" olarak nitelemiştir. Zira, Allah'ın dışında kalan herkes, Allah'a nispetle, katiyetle hiçbir şeye sahip değillerdir. O halde, bizim görüşümüz doğru olmuş olur.

5) Hak Teâlâ'nın, *"Yahut, bir açlık gününde yemek yedirmektir. Yakınlığı olan bir yetime.. Yahut, toprakta sürünen bir yoksula (miskine)"* (Beled, 14-16); (اَوْ مِسْكِينًا ذَا مَتْرَبَةٍ) âyetidir. Halbuki bu âyette şiddetli ihtiyacından dolayı toprağa belenmiş, toprakta sürünen miskin, yani fakir murat edilmiştir. Binâenaleyh, bu âyette geçen "miskin" kelimesini, "toprakta sürünen" ifadesiyle kayıtlamak, bazen böyle olmayan bir miskinin bulunabileceğini gösterir. Bu da ancak o kimsenin bir şeye malik olması halinde

78 Camiu's-Sağir, 2/89.

79 **Keşfu'l-Hafâ**, 1/181. (**Tirmizi**, Zühd, 37 ve **İbn Mâce**, Zühd, 7).

böyle olur. O halde, bu o kimsenin miskin olmasının bazı şeylere malik olmasına mani olmadığına delâlet eder.

6) **İbn Abbas** (r.a) şöyle demiştir: "Fakir, hiçbir şey bulamayan muhtaç kimsedir.. Bunlar, ehl-i suffe, yani Mescid-i Nebi'nin sofasında kalan kimselerdir. Bunlar, evleri barkları olmayan dört yüz civarında Müslümandı. Binâenaleyh fazla yiyeceği bulunan her Müslüman, yiyecek fazlasını akşam olunca onlara getirirdi. "Miskinler" ise, gezip dilenen kimselerdir" Bu istidlâlin özü şudur: **Ehl-i Suffe**'nin alabildiğine fakir olduğu mütevâtir olarak bilinen bir husustur. Binâenaleyh **İbn Abbas,** "fakirler"i ehl-i suffe olarak; "miskinleri" de gezip dilenen kimseler olarak tefsir etmiş, insanlardan herhangi bir şey isteyemeyen muhtaç kimselerin durumlarının, muhtaç olup da dilenenlerden daha güç olduğu sabit olduğuna göre, "fakir"in, "miskin"den daha zor durumda olması gerektiği ortaya çıkmış olur demiştir.

7) "Meskenet", "sükûn" mastarından türemiştir. Binâenaleyh fakir kimse, insanlardan dilenip, yardım istediğinde onların bir şeyler vereceğini anlayınca kalbi diner, korkusu ve acizliği zâil olur. Bu kimsenin, kendisine ret ve men ile karşılık verildiğinde dineceği, sakinleşeceği, kalbinin yatışacağı ve istemeyi tekrar edeceği için bu adı almış olması da muhtemeldir. İşte bu sebepten ötürü Cenâb-ı Hak, temeskünü, yani miskinliği, "başkasından isteme ve yalvarma"dan kinaye kılmıştır. Nitekim Arapçada, yumuşayıp, boyun eğdiğinde, تَمَسْكَنَ الرَّجُلُ denilir. Hz. Peygamber (s.a.s)'in, namaz kılan kimseye, "mütevazi ve huşu içinde ol" manasını kastederek "تَأَنِّ وَتَمَسْكَنْ" demiş olması da bu manadadır. Böylece bu, miskinin dilenen kimse olduğuna delâlet etmiş olur.

Bu sabit olunca biz deriz ki: Cenâb-ı Hak, bir başka âyetinde *"Onların mallarından sâilin ve mahrumun (yoksulun) da bir hakkı vardır"* (Zâriyat, 19) buyurmuştur. Binâenaleyh bizim burada zikrettiklerimizle, "miskin"in, dilenen kimse olduğu sabit olunca, "mahrum"un da, fakir kimse olması gerekir. "Mahrum" kelimesinin, iyice mahrum olmayı ifade ettiğinde şüphe yoktur. Böylece fakirin, miskinden daha kötü ve güç durumda olduğu sabit olmuş olur.

8) Hz. Peygamber (s.a.s) اَحْيِنِى مِسْكِينًا *"Allahım, beni 'miskin' olarak yaşat"*[80] buyurmuştur. Zâhir olan odur ki, Allahu Teâlâ O'nun duasını kabul etmiş, O'nu bir miskin olarak öldürmüştür. Hz. Peygamber (s.a.s) vefat ederken,

80 Keşfu'l-Hafâ, 1/181.

birçok şeye sahipti. Binâenaleyh bu, bir kimsenin "miskin" olmasının, bazı şeylerin sahibi olmasına mani olmadığına delâlet eder. "Fakir"e gelince, bu kelime daha fazla muhtaç olmayı gösterir. Zira Hz. Peygamber (s.a.s) كَادَ الْفَقْرُ اَنْ يَكُونَ كُفْرًا *"Fakirlik neredeyse küfür olacaktı"*[81] buyurmuştur. Bununla, fakirliğin, miskinlikten daha ileri derecede olduğu sabit olmuş olur.

9) İnsanlar, tıpkı siyah ve beyazın birbirinin zıddı olması gibi, fakirlik ve zenginliğin iki zıt şey olduğu hususunda ittifak etmişler, ama hiç kimse zenginlik ve miskinliğin iki zıt şey olduğunu söylememiş; aksine onlar şeref ve meskenetin birbirine zıt olduğunu söylemişlerdir. Binaenaleyh herkese boyun eğen, herkesten korkan, herkesin kötülüğüne katlanıp, cevap veremeyen, onlara yalvarıp yakaran kimseler hakkında, insanlar "Falanca zillet ve meskenetini ortaya koydu. O miskindir, âcizdir" derler. Ama "fakir" kelimesine gelince, insanlar bunu zenginliğin zıddı manasında kullanmışlardır. Hal böyle olunca da onlar, (haksızlıklara karşı) boyun eğip itaat gösterdiğinde ve karşı çıkmadığında, zengin olan kimseyi de bazen "miskin" diye; yine boyun eğmekten ve zilletten uzak duran fakir kimseyi de "şerefli, asil" diye tavsif ederler. Böylece fakirliğin, malı bulunmama; miskinliğin de, zillet manasında olduğu sabit olur. Birincisi malın bulunması manasına ters olup, ikincisi malın bulunmasına ters değildir.

10) Hz. Peygamber (s.a.s), **Mu'âz** (r.a)'a zekat konusunda خُذْهَا مِنْ اَغْنِيَائِهِمْ وَرُدَّهَا عَلَى فُقَرَائِهِمْ *"Onu onların zenginlerinden al, fakirlerine* ver"[82] demiştir. Şâyet, "miskin" daha fazla muhtaç manasına olsaydı, o zaman Hz. Peygamber (s.a.s)'in "O zekatı, onların miskinlerine ver" demesi gerekirdi. Çünkü daha mühim olanın zikredilmesi daha uygundur. İşte yaptığımız bütün bu izahlar, "fakir"in "miskin"den daha zor durumda olduğuna delâlet eder.

Miskin'in Fakirden Daha Yoksul Olduğu

"Miskin"in, "fakir"den daha zor durumda olduğunu söyleyenlerin delilleri de şunlardır:

1) Bu görüşte olanlar, اَوْ مِسْكِينًا ذَا مَتْبَرَةٍ *"Yahut toprakta sürünen bir miskine.."* (Beled, 16) âyetini delil getirmişler ve şöyle demişlerdir: "Cenâb-ı Allah, bu âyette miskini, "toprağa belenmiş" diye tavsif etmiştir. Bu da onun, son derece fakr-u zaruret içinde olduğuna delâlet eder. Hem sonra Cenâb-ı

81 Câmiu's-Sağîr, 2/89.
82 **Buhârî**, Zekat, 1 (2/108); **Müslim**, İman, 29 (1/50).

Hak, yiyecek cinsinden verilecek keffâretlerin miskinlere verilmesini emretmiştir. Halbuki, açlığı gidermekten daha büyük bir ihtiyaç yoktur.

2) Bu görüşte olanlar bir çobanın şu şiirini delil getirmişlerdir:

أَمَّ الْفَقِيرُ الَّذِى كَانَتْ حَلُوبَتُهُ وِفْقَ الْعِيَالِ فَلَمْ يَتْرُكْ لَهُ سَبَدُ

"Sağımlık hayvanları kendi çoluk çocuğuna göre olan fakire gelince, efendi(si) ona (süt, v.b) bir şey bırakmadı." Şair burada, sağımlık hayvanları olan kimseyi "fakir" diye isimlendirmiştir.

3) Miskin, içinde istirahat edip sükûnet bulacağı bir evi olmadığı için, bulduğu yerde yatan ve istirahat eden kimsedir. Bu da "miskin"in son derece sıkıntı ve güçlük içerisinde bulunduğuna delâlet eder.

4) Onlar, **Esmâî** ve **Ebu Amr b. el-Alâ**'nın şöyle dediklerini nakletmişlerdir: "Fakir, yiyeceği olan; miskin ise, hiçbir şeyi bulunmayan kimsedir." **Yûnus** da: "Fakir, kendisine yetecek kadar bir şeyleri bulunan; miskin ise, hiçbir şeyi olmayandır" demiştir. Ben de, bir bedeviye: "Sen fakir misin?" diye sorduğumda: "Yok, vallahi daha da beterim, miskinim" cevabını verdi.

Râzî'nın İki Tarafı Karşılaştırması

Bu görüşte olanların, zikrettikleri âyete tutunmalarına şöyle cevap verilir: Biz, o âyetin, bizim lehimize bir delil olduğunu beyan etmiştik. Çünkü Cenâb-ı Hak, bu âyette bahsedilen "miskin"i, "toprağa belenmiş" diye tavsif edince bu, bazen böyle bir sıfatta olmayan bir miskinin de olabileceğine delâlet etmiş olur. Aksi halde bu kaydın (sıfatın), bir hikmeti olmaz. Onların, "Allah keffaretlerde vacip olan yiyeceği miskinlere ait kılmıştır" şeklindeki görüşlerine karşı deriz ki: "Evet, Allahu Teâlâ, (keffarette yedirilmesi gereken) o yiyeceğin, "toprağa belenmiş" sıfatına sahip miskin için olacağını söylemiştir. Bu, Allah'ın o keffaretin, mutlak manada miskine verilmesini vacip kıldığına delâlet etmez.

Bu görüşte olanların, bir çobanın şiiri ile istidlâllerine de şöyle cevap verilir: "O, şu anda fakir olan bu kimsenin, daha önce sağımlık hayvanları olduğunu, ama efendisinin kendisine bir şey bırakmadığını söylemektedir. Binâenaleyh niçin şöyle denilemesin: Onun sağımlık hayvanları vardı. Ama efendisi, kendisine hiçbir şey bırakmayınca, artık fakir olarak tavsif edildi.

Onların, "Miskin, evi bulunmadığı için, bulduğu yerde yatıp istirahat eden kimsedir" şeklindeki görüşlerine de şöyle cevap verilir: Aksine miskin, dilenmede ısrar eden ve insanların peşinde dönüp dolaşan kimsedir.

O, ya insanlar onu kovup ittiklerinde bile, onlardan uzaklaşmadığı için; yahut da, çok isterse, insanların kendisini boş çevirmeyeceklerini bildiği için, kalbi sükûnette ve rahat olduğu için, bu ismi almıştır.

Onların **Ebu Amr** ve **Yûnus**'tan rivâyet ettikleri hususlara gelince, bu da, **İmam Şâfiî** ve **İbnü'l-Enbarî**'nin sözleri ile çelişki teşkil eder. Hem sonra **Kaffâl, Tefsir**'inde, **Cabir b. Abdullah** (r.a)'ın şöyle dediğini nakletmiştir: "Âyette bahsedilen fakirler, muhacirlerin fakirleri; miskinler de, hicret etmemiş olan Müslümanlardır."

Hasan el-Basri'den de şu nakledilmiştir: "Fakir, evinde oturup bekleyen; miskin ise dilenmek için koşuşturandır."

Mücahid: "Fakir, istemeyen; miskin ise isteyen (dilenen) yoksuldur" derken; **Zührî:** "Fakir, utandığından dilenmek için çıkamayan yoksul; miskin ise dilenen yoksullardır" demiştir. Allah'a dua eden hocamız[83] der ki: "Bütün bu görüşler, fakirin, dilenmeyen; miskinin ise dilenen yoksul olduğu noktasında birleşmektedir. Binaenaleyh kim dilenirse, bir şeyler bulur. Bu sebeple miskin, ihtiyacı ve mağduriyeti daha az olan olmuş olur."

Üçüncü kısım: وَالْعَامِلِينَ عَلَيْهَا *"Zekât işinde çalışanlar"* fıkrasının ifade ettikleridir. Bunlar, zekat toplamakla görevli memurlardır. Bunlara, yaptıkları iş nispetinde ücret verilir. Bu, **İmam Şâfiî** (r.h) ile **Abdullah b. Ömer** (r.a) ve **İbn Zeyd**'in görüşüdür. **Mücahid** ve **Dahhak,** "Bunlara zekatın sekizde biri verilir" demişlerdir. Âyetin lafzının zâhiri **Mücahid**'den yanadır. Fakat **İmam Şâfiî** şöyle der: "Bu, yapılan işin ücretidir. Binâenaleyh, işe göre ayarlanmalıdır. Doğrusu şudur: **Haşim** ve **Beni Muttalib kabileleri** mensuplarının, âzadlılarının zekat malından bir şeyler alabilmeleri için, zekat memurları olmaları câiz değildir. Çünkü Hz. Peygamber (s.a.s), **Ebu Râfî**'yi, zekat toplamak için görevlendirmek istemiş ve *"Bir kavmin mevlalarının (azadlılarının) da onlardan sayıldığını bilmiyor musun?"* demiştir. Allahu Teâlâ, *"Ve onun (zekatın) üzerine memur olanlar"* buyurmuştur. Çünkü "alâ" edatı velâyet (idare, himaye) manası ifade eder. Nitekim bir kimse bir şehrin valisi olduğu zaman, فُلَانٌ عَلَى بَلَدِ كَذَا "Falanca, falan belde üzerinde idarecidir" denilir.

83 Metinde مولانا الداعی الی إمَام diye geçen bu zat, büyük ihtimal müfessir Râzî'dir. Zira c.16, s.106'da da المصنف الداعی الی الله tabiri buna yakın olup, kendisine ait olduğu meydandadır. (Ç.)

Müellefe-i Kulûb

Dördüncü kısım, وَالْمُؤَلَّفَةِ قُلُوبُهُمْ *"Kalpleri alıştırılmak istenenler..."* kelimesinin ifade ettiği kimselerdir. **İbn Abbas** (r.a): "Bunlar, her kabilenin asılzâdelerinden meydana gelen bir topluluktur. Hz. Peygamber (s.a.s), **Huneyn Günü** bunlara zekattan vermiştir. Hepsi on beş kişi olup, şunlardır: **Ebu Süfyan, Akra b. Hâbis, Uyeyne b. Hısn, Huveytıb b. Abduluzza, Âmiroğullarından Sehl b. Amr, Haris b. Hişam, Süheyl b. Amr el-Cühenî, Ebu's-Senâbil, Hakim b. Hizâm, Malik b. Avf, Safvan b. Ümeyye, Abdurrahman b. Yerbû, Ced b. Kays, Amr b. Mirdâs** ve **Alâ b. el-Haris.** Hz. Peygamber (s.a.s), bunlardan her birine yüz deve vermiş ve böylece onları İslâm'a celbetmek istemiştir. Fakat **Abdurrahman b. Yerbû**'a elli deve, **Hakim b. Hizâm**'a yetmiş deve verince, bu: "Ya Resûlallah, ben hiçbir insanı senin bu bağışına benden daha lâyık görmüyorum" dedi. Bunun üzerine Hz. Peygamber (s.a.s), ona on tane deve daha verdi. O yine istedi. Peygamber (s.a.s), ona on tane deve daha verdi. O yine istedi, Peygamber (s.a.s) yine verdi. Böyle böyle deve sayısı yüze ulaştı. Daha sonra o: "Ya Resûlallah, senin tarafından bana ilk defa verilip de benim yeterli bulmadığım mı daha hayırlı, yoksa yeterli bulduğum şu miktar mı daha hayırlı?" dedi. Hz. Peygamber (s.a.s) de: *"Senin yeterli bulmadığın..."* dedi. Bunun üzerine **Hakîm:** "Allah'a yemin olsun ki, o miktardan fazlasını almayacağım" dedi" demiştir. Rivâyet olunduğuna göre, **Hakîm** öldüğü zaman, Kureyş içinde en çok malı olan kimse idi. Bu atıyyeleri onlara vermek, Hz. Peygamber (s.a.s)'e ağır gelmişti ama O, onları bununla İslam'a ısındırmıştı.

Musannif (Râzî) (r.h) şöyle der: "Bu atıyyeler ve hediyeler **Huneyn Günü** olmuştur. Bunların zekatlarla ilgisi yoktur. Ben, **İbn Abbas** (r.a)'ın bu hadiseyi, niçin bu âyetin tefsiri sadedinde zikrettiğini bilmiyorum. Belki de onun bundan kastı, mallardan bir kısmının müellefe-i kulûba verilebileceğini anlatmaktır. Ama bu hadisenin, zekatın müellefe-i kulübe verilmesi hususunda bir tefsir olarak zikredilmesi, **İbn Abbas** (r.a)'a uygun düşmez.

Kaffâl: "Ebu Bekir (r.a), irtidât hadiseleri günlerinde, gerek kendisinin, gerekse kavminin zekatlarını toplayıp getiren **Adiyy b. Hâtim**'e mal vermiştir" diye nakletmiş ve şöyle demiştir: "Maksat, devlet başkanı (olan **Hz. Ebu Bekir**'in) müellefe-i kulûb vasıtasıyla zenginlerin zekatlarını toplamasıdır."

Vâhidî: "Allahu Teâlâ Müslümanları, müşriklerin kalplerini İslam'a ısındırmaktan (yani müellefe-i kulûbden) artık müstağni kılmıştır. Binaenaleyh İslam devlet başkanı, Müslüman oldukları takdirde, Müslümanlara fayda verecek olan bir topluluğun kalbini İslam'a ısındırmak isterse (yani onlara müellefe-i kulûb olarak davranırsa), bu câizdir. Çünkü malların zekatından, müşriklere bir şey vermek caiz değildir. Fakat müşriklerden müellefe-i kulûb olanlara gelince, onlara zekattan değil, "fey"den verilir" demiştir. Ben derim ki: **Vâhidî,** "Allah, Müslümanları artık müşriklerin kalplerini İslâm'a ısındırmaktan müstağni kılmıştır" sözünü, Hz. Peygamber (s.a.s)'in onlara zekattan pay ayırıp verdiği zannını gidermek için söylemiştir. Fakat biz, kesinlikle böyle olmadığını beyan ettik. Hem sonra âyette, "müellefe-i kulûb"un müşrikler olduğuna delâlet eden herhangi bir şey yoktur. Aksine Cenâb-ı Hak, *"Kalpleri alıştırılmak istenenler..."* buyurmuş olup, bu, müslim-gayr-ı müslim hakkında umumi bir ifadedir.

Doğrusu şudur: Bu hüküm, mensûh değildir. İslâm devlet başkanı bu özellikte birtakım kimselerin kalplerini İslam'a ısındırmak için, onlara zekattan müellefe-i kulübün hissesini verebilir. Çünkü, bu hükmün neshedildiğine dair hiçbir delil yoktur.

Köleler

Beşinci kısım, âyetteki "rikab" *(köleler, esirler)* kelimesinin anlattığı kimselerdir. **Zeccâc** şöyle demiştir: "Bu ifadede hazif bulunup, takdiri وَفِى فَكِّ الرِّقَابِ "köle azadında..." şeklindedir. Bu ifadenin tefsiri, Bakara Sûresi'nde وَالسَّائِلِينَ وَفِى الرِّقَابَ (Bakara, 177) âyetinin tefsirinde uzunca geçmişti. Bu ifadenin tefsiri ile ilgili olarak şu görüşler var:

Birinci görüş: Kölelerin zekattan hissesi, bu hisse ile azâd edilsinler diye, mükâteb köleler için ayrılır. Bu, **Şâfiî** (r.h)'nin ve **Leys b. Sa'd**'in ictihadıdır. Bunlar **İbn Abbas** (r.a)'tan rivâyet edilen şu ifade ile istidlâl etmişlerdir: O, bu ifade ile ilgili olarak: "Allah bununla mükâteb köleleri kastetmiştir" demiştir. Bu tefsir, *"Onlara (yani mükâteb kölelere), Allah'ın size verdiği maldan verin"* (Nur, 33) âyeti ile kuvvetlenir.

İkinci görüş: İmam Malik, İmam Ahmed ve **İshak (b. Râhûye**'nin) görüşü olup bunlara göre, zekattan kölelere ait olan bu hisse, köle azadı için ayrılır ve harcanır. Bununla, köle satın alınıp âzâd edilir.

Üçüncü görüş: İmam Ebu Hanîfe'nin talebelerinin, **Saîd b. Cübeyr**'in ve **en-Nehâî**'nin görüşü olup buna göre, zekat parası ile bir köle tamamen

azâd edilemez. Ancak o zekattan köleler için bir pay ayrılır ve bundan mükâteb köle de istifade eder. Çünkü âyetteki, وَفِى الرِّقَابِ "köleler" kelimesi, o kölenin bunda bir payının bulunmasını gerektirir, ama onun bu hususta tam hisse sahibi olmasına ters düşer.

Dördüncü görüş: Zührî'nin görüşü olup, buna göre, kölelerin zekattaki payları ikiye ayrılır: Yarısı Müslüman mükâteb köleler içindir. Diğer yarısı ile de namaz kılan, oruç tutan ve daha önce Müslüman olmuş olan kölelerden satın alınır ve azâd edilirler.

Âlimlerimiz şöyle derler: Kölelere âit zekattaki hisse ile ilgili ihtiyatlı olan, mükâteb kölenin müsaadesi ile, bu hissenin efendisine verilmesidir. Bunun delili şudur: Allahu Teâlâ, önceden zikredilmiş olan dört grup için zekatı lâm-ı temlik ile vermiştir. Bu .. إِنَّمَا الصَّدَقَاتُ لِلْفُقَرَاءِ *"Sadakalar ancak fakirlere..."* ifadesidir. Cenâbı Hak, kölelerden bahsederken bu lam harf-i cerrinin (lâm-ı temlikin / malikiyyeti gösteren lâm'ın) yerine "fî" harf-i cerrini getirerek "وَفِى الرِّقَابِ" buyurmuştur. Binâenaleyh bu farkın mutlaka bir hikmetinin olması gerekir. O hikmet de şudur: Daha önce zikredilen o dört grup insana, üzerinde istedikleri gibi tasarruf edebilsinler diye, zekattan alacakları hisseleri, bizzat kendilerine verilir. Ama kölelerin zekattan hisseleri, boyunlarının kölelikten kurtulması için ayrılır. Dolayısıyla o hisse onların kendilerine verilmez ve onlar o hissede istedikleri gibi tasarrufta bulunamazlar. Aksine bu hisse, onlar için ödenmek suretiyle, kölelikten kurtulmaları için harcanır.

Borçlular hakkındaki hüküm de böyledir: Bunların zekattan alacakları pay, kendilerine verilmeyip, borçlarının ödenmesi için kullanılır. Gâziler, Allah yolunda savaşa gidenler hakkındaki hüküm de böyledir: Onların zekattan alacakları o hisse, savaşta ihtiyaç duyacakları şeylerin tedarik ve hazırlığında kullanılır. Yol oğulları yani, yolda kalmış olanlar hakkındaki hüküm de aynıdır. Netice olarak deriz ki: İlk dört grup hakkındaki hüküm şudur: Bunların zekattan alacakları mal bizzat kendilerine verilir ve bunlar o hissede (malda) istedikleri gibi tasarrufta bulunabilirler. Ama son dört grup hakkındaki hüküm şöyledir: Bunların zekattan alacakları mal, bizzat kendilerine verilmez, aksine zekattan pay almalarına sebep olan özelliklerine göre muteber ihtiyaçlarına harcanır.

Borçlular

Altıncı kısım: Âyetteki "gârimîn" kelimesinin anlattığı kimselerdir. **Zeccâc** şöyle der: "Arapçada "garm" kelimesinin asıl manası, güç bir şeyi üstlenmektir. "Garam" kelimesi de, devamlı olan azap manasınadır. Aşk'a da, meşakkatli ve devamlı olduğu için, **"garam"** denilmiştir. Birisi, kadınlara düşkün olduğu zaman, bu kökten olarak, "فُلَانٌ مُغْرَمٌ بِالنِّسَاءِ" denilir. Borç da, insana zor gelip, insan ödemediği sürece ondan kurtulamadığı için, "garâm" diye adlandırılmıştır. Binâenaleyh âyetteki, "gârimîn" kelimesi ile borçlular kastedilmiştir. Buna göre diyoruz ki: Eğer borç bir günah sebebiyle meydana gelmiş ise, o, bu ifadenin hükmüne girmez. Çünkü âyette bahsedilen hisse, yardım maksadıyla verilir. Günah ise, yardımı gerektirmez. Eğer borç bir günah sebebiyle meydana gelmemiş ise, bu durumda o iki çeşittir:

a) Zarûri nafaka (geçim) veya bir maslahattan (ihtiyaçtan) dolayı meydana gelmiş olan borçlar.

b) Diyet ve insanların arasını ıslah, bulma sebebi ile doğan borçlar. Bunların ikisi de âyetin hükmüne dahildir.

el-Esamm, Tefsir'inde şunu rivâyet etmiştir: "Hz. Peygamber (s.a.s) ceninin (ana karnındaki çocuğun) diyeti hususunda, köle azâd edilmesine hükmedince, âkile (yani cezalının akrabaları), "Ya Resâlallah, bizim hiç kölemiz yok" dediler. Bunun üzerine Hz. Peygamber (s.a.s), o gün (toplanmış) zekat malları üzerinde görevli olan **Hamd b. Mâlik b. en-Nâbiğa**'ya, *"Müslümanların zekâtlarından, bir köle azâd ederek, onlara yardımcı ol"* buyurmuştur.

Yedinci kısım: Âyette وَفِي سَبِيلِ اللهِ *"Allah yoluna"* diye geçmekte olup müfessirler Cenâb-ı Hakk'ın bu tabirle gazileri (savaşa gidenleri) kastettiğini söylemişlerdir. **Şafiî** (r.h): "Savaşa gidenler, zengin de olsalar, zekat alabilirler" demiştir. Bu aynı zamanda, **İmam Malik, İshak** ve **Ebu Ubeyd**'in görüşüdür.

Ebu Hanîfe ve iki arkadaşı (yani, **İmam Ebu Yusuf** ve **İmam Muhammed)** (r.h) ise: "Savaşa gidenler, ancak muhtaç iseler, zekattan alabilirler" demişlerdir.

Bil ki, *"Allah yolunda"* tabirinin zahiri, bu hükmün savaşan Müslümanlara (mücahitlere) hasredilmesin'i gerektirmez. İşte bundan dolayı **Kaffâl, Tefsiri**'nde bazı fakihlerin, ölülere kefen alıp onları kefenleme, kaleler

yapma, mescidleri bina ve imar etme gibi hayır işlerine zekat mallarının harcanabileceğini söylediklerini nakletmiştir. Çünkü âyetteki, *"Allah yolunda"* tabiri böyle olan her şey hakkında umûmî bir ifadedir.

Sekizinci kısım: Âyetteki اِبْنِ السَّبِيلِ *"yolcular"* tabirinin anlattığı kimselerdir. **Şafiî** r.h) şöyle der: "Zekata müstahak olan yolcu günah için olmayan bir yolculuğa niyetlenip de, bu yolculuğunu, herhangi bir yardım olmadığı takdirde yapamayacak olan kimsedir." Âlimlerimiz, kendi beldesinden, bir ihtiyaçtan dolayı yolculuğa çıkmaya niyetlenen kimseye, zekattan hisse verilmesinin caiz olduğunu söylemişlerdir. Bu sekiz kısım ile ilgili izahımız bundan ibarettir.

BEŞİNCİ MESELE

Bu mesele, o sekiz kısımla ilgili hükümler hakkındadır:

Bu Âyette "Sadaka" Zekât Manasınadır

Birinci hüküm: Âlimler, âyetteki *"sadakalar"* tabirine, farz olan zekatın girdiği hususunda ittifak etmişlerdir. Çünkü farz olan zekata da, "sadaka" ismi verilir. Nitekim Cenâb-ı Hak, *"Onların mallarından sadaka al"* (Tevbe, 13) buyurmuştur. Hz. Peygamber (s.a.s) de, لَيْسَ فِيمَا دُونَ خَمْسَةِ ذَوْدٍ وَلَيْسَ فِيمَا دُونَ خَمْسَةِ اَوْسُقٍ صَدَقَةٌ *"Beşten daha az devede ve beş vesaktan (ölçekten) daha az malda sadaka yani zekat* yoktur"[84] buyurmuştur.

Fakat âlimler, **"sadakalar"** ifadesine nâfile olan (farz olmayan) sadakaların dâhil olup olmadığı hususunda ihtilaf etmişlerdir. Bu cümleden olarak bazıları, onların da bu âyetin hükmüne girdiğini söylemiş ve "Çünkü 'sadaka' kelimesi, aslında nafile olanlara hastır. Binaenaleyh biz bu kelimenin içine, farz olan zekatı dahil ettiğimize göre, nafile olan sadakalar buna haydi haydi girer ve bunun sağladığı netice şudur: Bütün sadakaların verileceği yerler de sadece bunlardır" demişlerdir. Doğruya en yakın olan, bu âyetteki *"sadakalar"* ile, farz zekatların kastedilmiş olmasıdır. Bunun delilleri şunlardır:

a) Allahu Teâlâ, bu sadakaların lam-ı temlik ile, sekiz kısım için olduğunu bildirmiştir. Bu grupların mülkü olan sadaka ise, farz olan zekatlardır.

b) Âyetin zahiri, sadakaların verildiği kimselerin, sadece bu sekiz kısım insan olduğuna delâlet eder. Halbuki âyetin ifade ettiği bu hasr, ancak âyetteki "sadakalar"ı, farz olan zekatlar manasına hamlettiğimizde

84 **Buhârî**, Zekât. 32 (2/121); **Müslim**, Zekât, 3-7 (2/674).

doğru olur. Fakat eğer buna nâfile sadakaları da sokacak olursak, bu hasr manası doğru olmamış olur. Çünkü nafile sadakaların, mescidlerin, hanların, kalelerin, medreselerin, okulların yapım ve imârına, ölülerin kefenlenmesi ve teçhizine ve diğer hayırlara harcanması caizdir.

c) Âyetteki, *"Sadakalar... ancak fakirlere mahsustur"* ifadesi, sözün o manaya gelebilmesi için, ancak o sadakaların ve kısımlarının daha önce zikredilmiş olmaları halinde güzel olur. Daha önce kendilerinden bahsedilen ve izah edilen sadakalar ise, farz olan sadakalardır. Dolayısıyla, âyetteki *"sadakalar"*ı bu manaya hamletmek gerekir.

Zekâtın Toplanması ve Dağıtılması İdareye Aittir

İkinci hüküm: Bu âyet, zekatın alımını ve dağıtımını, İslam devlet başkanı veya onun tarafından görevlendirilecek birisinin üstleneceğine delâlet eder. Bunun delili, Hak Teâlâ'nın zekatı toplamakla görevli olanlara da, zekat mallarından bir pay ayırmış olmasıdır. Bu da, zekatın ifasında mutlaka bir görevlinin bulunması gerektiğine delâlet eder. O görevli ise, devlet başkanının kendisini zekat toplamak için tayin ettiği kimsedir. Şu halde bu nass, zekatları imâmın (devlet başkanının) alıp toplayacağına delâlet eder. Bu husus, *"Onların mallarından sadaka al"* (Tevbe, 103) âyeti ile de kuvvet kazanır. Bundan dolayı mal sahibinin, bâtınî (herkesin bilmediği) mallarının zekatını kendisinin vermesinin caiz oluşu, ancak başka bir delil ile anlaşılmıştır. Bunun böyle olduğunu ispat hususunda, *"Onların mallarında sâilin (dilenenin) ve mahrumun (iffetinden dolayı dilenemeyenin) bir hakkı vardır"* (Zariyat, 19) âyetine tutunmak da mümkündür. Buna göre bu "hak", hem sâilin hem de mahrumun olduğuna göre, mal sahibinin bunu o mahruma (dilenmekten utanana) doğrudan doğruya vermesinin caiz olması gerekir.

İmamın Zekat Alıp Alamayacağı

Üçüncü hüküm: Âyetin nassı, zekat memurunun, zekat malında bir hakkı bulunduğuna delâlet etmektedir. Fakat âlimler, imamın (devlet başkanının) da zekatta bir hakkı (hissesi) olup olmadığı hususunda ihtilaf etmişlerdir. Bazı âlimler, onun böyle bir hakkı olduğunu kabul ederek, "Çünkü zekat memuru, bu işi imamın tayin ve desteği ile yapabilmiştir. Binâenaleyh gerçekte "âmil" yani zekatı toplayan, imamın (devlet başkanının) kendisidir" demişlerdir. Bazıları da bunu kabul etmeyerek: "Âyet, zekat

mallarının bu sekiz sınıf insana has olduğunu göstermektedir. İmam ise bu sekiz sınıfın dışındadır. Binâenaleyh bundan ona verilemez" demişlerdir.

Zekât Memuru Zengin İse Pay Alabilir mi?

Dördüncü hüküm: Âlimler, zekat memurunun zengin bir kimse olması halinde (topladığı) zekattan bir hisse alıp alamayacağı hususunda ihtilaf etmişlerdir: **Hasan el-Basri,** "onun, ancak ihtiyaçlı olması halinde bu maldan alabileceğini" söylemiş; diğer âlimler ise, "zengin de olsa, onun bundan bir hisse alabileceğini, çünkü onun bunu, yaptığı işin bir karşılığı olarak aldığını" söylemişlerdir.

Ulemâ, bu payın miktarı hususunda da ihtilaf etmişlerdir. Bazıları onun, zekat malındaki payının "sekizde bir" olduğunu, çünkü Allahu Teâlâ'nın zekatı sekiz kısım kimseye taksim ettiğini, bundan dolayı zekat memurunun payının da sekizde bir olarak belirlenmesi gerektiğini ve bunun tıpkı, bir kimsenin, malını sekiz kimseye vasiyet etmesi halinde, onlardan her birine, o maldan sekizde bir hisse düşmesi tarzında olduğunu söylemişlerdir. Ekseri âlimler ise, zekat memurunun hissesinin, o zekatı toplayıp bir araya getirirken yapmış olduğu mesai nispetinde olacağını söylemişlerdir.

Beşinci hüküm: Âlimler, zekat mallarının bu sekiz kısım kimsenin dışında kalanlara verilemeyeceği hususunda ittifak etmişlerdir. Fakat onlar, bu zekatın, o sekiz gruptan sadece bazısına verilip verilemeyeceği hususunda ihtilaf etmişlerdir. Bu iki meselenin delilleri daha önce geçmişti. Fakat biz, zekatın o kısımlardan sadece bazılarına verilebileceğini söylediğimizde, bu ancak âmilin (zekat memurunun) dışındakiler hakkındadır. Fakat bütün zekatın, (bu sekiz sınıftan, başka hiçbiri bulunmaksızın), zekat memuruna verilmesi, ittifakla caiz değildir.

Altıncı hüküm: Zamanımızda ne zekat memuru vardır, ne de müellefe-i kulûb. Binâenaleyh zekatla ilgili geriye altı sınıf bulunmaktadır. Evlâ olan, **Şâfiî**'nin dediği gibi, zekatı bu altı sınıfın hepsine vermektir. Çünkü en ihtiyatlı davranış budur. Ama bu yapılamıyorsa, daha önce de beyan ettiğimiz gibi, diğerleri (yani bulunanlar) kifâyet eder.

Yedinci hüküm: Âyetteki, *"Fakirlere ve yoksullara"* tabirinin umumi oluşu, kâfir ve Müslüman (fakir ve yoksulları) içine alır. Fakat hadisler, zekatın ancak Müslüman olan fakir, yoksul ve diğer zekat alabileceklere verilebileceğine delâlet etmektedir.

Bil ki Allahu Teâlâ, bu sekiz sınıfı zikredip onların durumlarını iyice anlatınca, فَرِيضَةً مِنَ اللهِ *"Allah'tan bir farz olarak"* buyurmuştur. **Zeccâc,** "fariza" ifadesinin, te'kîd olarak mansûb olduğunu söylemiştir. Çünkü, Cenab-ı Hakk'ın, "اِنَّمَا الصَّدَقَاتُ لِلْفُقَرَاءِ" ifadesi, tıpkı, فَرَضَ اللهُ الصَّدَقَاتِ لِهٰؤُلَاءِ فَرِيضَةً "Allah sadakaları, onlara kendisinden bir farz olarak farz kılmıştır" takdirindedir. Bunun bu manada oluşu da, âdeta, âyetin zahirine muhalefet etmekten bir men' ve zecr içindir. Hz. Peygamber (s.a.s)'den, اِنَّ اللهَ تَعَالَى لَمْ يَرْضَ بِقِسْمَةِ الزَّكَاةِ اَنْ يَتَوَلَّاهَا مَلَكٌ مُقَرَّبٌ وَلَا نَبِيٌّ مُرْسَلٌ حَتَّى تَوَلَّى قِسْمَتَهَا بِنَفْسِهِ *"Cenâb-ı Hak, ne mukarreb bir meleğin ne de mürsel bir nebinin, zekâtın dağıtımını üstlenmesine razı olmadı. İşte bundan dolayı da, zekâtın dağıtımını bizzat kendisi üstlendi"* dediği rivâyet edilmiştir. Bütün bu vurgulu ifadelerin kullanılmasının maksadı, zekâtın bu sekiz kişinin dışındakilere verilmesinin haram olduğunu göstermektedir..

Daha sonra Cenâb-ı Hak, "وَاللهُ عَلِيمٌ حَكِيمٌ" buyurmuştur. Yani, "Allah, maslahatların miktarlarını en iyi bilendir ve yalnız en doğru ile en uygun olan hükmü veren bir hakîmdir" demektir. Allah en iyisini bilendir.

Münafıkların Hz. Peygamber'i İncitmeleri

وَمِنْهُمُ الَّذِينَ يُؤْذُونَ النَّبِيَّ وَيَقُولُونَ هُوَ اُذُنٌ قُلْ اُذُنُ خَيْرٍ لَكُمْ يُؤْمِنُ بِاللهِ وَيُؤْمِنُ لِلْمُؤْمِنِينَ وَرَحْمَةٌ لِلَّذِينَ اٰمَنُوا مِنْكُمْ وَالَّذِينَ يُؤْذُونَ رَسُولَ اللهِ لَهُمْ عَذَابٌ اَلِيمٌ ﴿٦١﴾

"Yine o münafıkların içlerinde öyle kimseler vardır ki, Peygamber'e eza eder, incitirler ve: 'O, her söyleneni dinleyen bir kulaktır' derler. De ki: 'O, sizin için bir hayır kulağıdır, Allah'a inanır, mü'minler(in sözün)e inanır. İçinizden iman edenler için de bir rahmettir O..' Allah'ın Resûlü'nü incitenler (yok mu?) En acıklı azap onlarındır" (Tevbe, 61).

Bil ki bu, münafıkların cehaletinin bir başka çeşididir. Zira onlar, ta'n ve tenkit etmek amacıyla, Allah'ın Resûlü hakkında, "O, bir kulaktır" demişlerdir.

Bu âyetle ilgili birkaç mesele vardır:

***BİRİNCİ MESELE:* Üzn Kelimesinin Okunuşu**

A'meş'in ve **Abdurrahman**'ın **Ebu Bekr**'den, **Ebu Bekr**'in de, **Âsım**'dan yaptığı rivâyete göre **Âsım:** "Eğer o, sizin dediğiniz gibi ise, bir kulaktır. Sizin için hayırlı olan kulak, sizin söylediğiniz şeyleri kabul eder ve o, sizi tasdik eder. O, sizin için, sizi yalanlamasından daha hayırlıdır" manasında olmak üzere, her iki kelimeyi de merfû ve tenvinli olarak "أُذُنٌ خَيْرٌ" şeklinde okumuştur. Diğer kıraat imamları ise izafetle "أُذُنُ خَيْرٍ لَكُمْ" şeklinde okumuşlardır ki bu: "O, şerrin kulağı değil, hayrın kulağıdır " anlamındadır. **Nâfi,** Kur'an'ın her yerinde, zâl harfinin sükûnu ile "üzn" şeklinde okurken; diğer kıraat imamları zâl'in dammesiyle "üzün" diye okumuşlardır ki bu, tıpkı "unk" veya "unuk" (boyun), "zufr" veya "zufur" (tırnak) kelimeleri gibi, iki kullanış şeklidir..

İKİNCİ MESELE

İbn Abbas (r.a) şöyle demektedir: "Bir grub münafık, Hz. Peygamber'i, (O'na) yakışmayan sözlerle yad etmekteydiler.. Mesela bazıları: "Yapmayınız, zira biz, söylediğimiz şeyin, onun kulağına varacağından endişe ediyoruz" dediklerinde, **Cülas İbn Suveyd:** "Tam aksine biz, dilediğimizi konuşur, sonra da ona gider: 'Biz söylemedik!' diye yemin ederiz, o da bizim sözümüze inanır. Zira Muhammed, ancak dinleyen, her söyleneni dinleyip kabul eden bir kulaktır!.." deyince, işte o zaman bu âyet-i kerime nazil oldu."

Hasan el-Basri de şöyle demiştir: "Münafıklar, 'Bu adam sadece (dinleyen) bir kulaktır. İsteyen onu dilediği yere çevirir. Onun bir kararlılığı, azmi bulunmamaktadır' diyorlardı."

Esamm da şunu rivâyet etmiştir: "O münafıklardan birisi kavmine: "Eğer, Muhammed'in söylediği hak ve gerçek ise, biz, eşekten daha adi ve kötüyüz" deyince, karısının oğlu bunu duydu ve: "Vallahi o, gerçektir; vallahi sen, kendi eşeğinden daha şerli ve kötüsün..." dedi. Sonra da, bu sözü Hz. Peygamber (s.a.s)'e ulaştırdı. Bunun üzerine o münafıkların bir kısmı: "Muhammed ancak, (her şeyi dinleyen) bir kulaktır. Şâyet sen onunla karşılaşır da, bunu söylemediğine dair yemin edersen, o seni tasdik edip sözünü doğrular" deyince, bu âyet, işte onun o sözünü nakletmek üzere nazil oldu." Bunun üzerine, o sözü Hz. Peygamber'e ileten kimse: "Ya Resûlallah, ben de bundan önce Müslüman olmamıştım. Şüphesiz, bu delikanlının, benim katımdaki değeri büyüktür. Allah'a andolsun ki, ona teşekkür borçluyum" dedi." Daha sonra **Esamm,** sözüne devamla şöyle der: "Allah,

Peygamberi için bir hüccet olsun ve o münafıklar, yaptıklarından vazgeçsinler diye, münafıkların saklamış olduğu çeşitli küfürlerini ortaya koyarak, (bir âyetinde), *"İçlerinden sadakaların taksimi hususunda seni ayıplayacaklar da var..."* (Tevbe 58); peşinden, *"(Yine o münafıkların) içlerinde öyle kimseler vardır ki, Peygamber'e eza ederler..."* (Tevbe, 61); daha sonra da, *"İçlerinden kimi de Allah'a şöyle ahdetmişti..."* (Tevbe, 75) buyurmuş, bunların dışında da, gayble ilgili olan diğer haberleri muhtelif âyetlerinde bildirmiştir. Bütün bunlarda, O'nun Allah katından gönderilmiş gerçek bir nebî olduğuna dair deliller bulunmaktadır.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Bil ki Allahu Teâlâ, münafıkların içinde Hz. Peygamber'e eziyet verenler olduğunu anlatmış, sonra da bu eziyet vermeyi, onların, Hz. Peygamber'e "Bu, ancak bir kulaktır" şeklindeki sözleriyle beyan etmiştir. O münafıkların, bu sözleriyle kastettikleri, "O Peygamber'in zekâsı yoktur, anlayışı kıttır... kalbi saf ve duyduğu her şeye de çabucak inanandır" şeklindeki bir manadır. İşte bu sebepten dolayı münafıklar Hz. Peygamber'i "O, bir kulaktır" diye vasfetmişlerdir. Bu tıpkı, "casus"a, "ayn" (göz) adının verilmesine benzer. Nitekim Arapçada, جُعِلَ فُلَانٌ عَلَيْنَا عَيْنًا "Falanca, üzerimize bir göz, casus, gözleyici kılındı" denilir. Yani, "İşlerimizi iyiden iyiye araştıran bir casus kılındı" manası kastedilir. İşte burada da böyledir.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, onların bu sözüne, قُلْ اُذُنُ خَيْرٍ لَكُمْ *"De ki: "O, sizin için bir hayır kulağıdır"* diyerek cevap verdi. Bu tabir "Farzediniz ki, o bir kulak olsun. Ancak ne var ki o, sizin için daha hayırlıdır" takdirindedir. Hak Teâlâ'nın "üzünü hayr" tabiri tıpkı فُلَانٌ رَجُلُ صِدْقٍ وَشَاهِدُ عَدْلٍ *"Falanca, sadık ve doğru bir adam; âdil bir şâhittir"* denilmesi gibidir. Daha sonra Cenâb-ı Hak, Hz. Peygamber'in hayırlı bir kulak olduğunu, يُؤْمِنُ بِاللهِ وَيُؤْمِنُ لِلْمُؤْمِنِينَ وَرَحْمَةٌ لِلَّذِينَ اٰمَنُوا مِنْكُمْ *"Allah'a inanır, mü'minlerin sözüne inanır.. İçinizden iman edenler için de bir rahmettir O"* âyetiyle beyan etmiştir. Cenâb-ı Hak bu üç şeyi, Hz. Peygamber'in "hayır kulağı" olmasının gerekçesi gibi kılmıştır. Öyleyse biz, bunların bu hayırlılığı nasıl gerektirdiğini beyan etmeye çalışalım:

Birincisi: Cenâb-ı Hakk'ın, *"Allah'a inanır"* tabiridir. Çünkü, Allah'a iman eden herkes, Allah'tan ittikâ eder. Allah'tan korkan ise, bâtıl şeyler sebebiyle eziyet etmeye yönelmez.

Hz. Peygamber'in Mü'minlere İnanmasının Manası

İkincisi: *"Mü'minlere inanır"* buyruğudur. Bu, "O Peygamber, mü'minlerin sözlerini kabul eder" demektir. Bu da, "O mü'minler, bir görüş üzerinde ittifak ettiklerinde, Hz. Peygamber onların o görüşünü kabul eder" anlamında olup, bu onun kalbinin anlayışsız saf ve çabuk aldanan olmasına mânidir.

Buna göre şâyet, "yü'minu" fiili niçin, Lafzatullah'la birlikte kullanıldığında bâ harf-i cerriyle; "mü'minîn" kelimesiyle kullanıldığında da, lâm harf-i cerriyle müteaddi olmuştur?" denilirse biz deriz ki:

Lafzatullah'a taalluk eden imandan maksat, küfrün zıddı olan tasdik olduğu için bâ harf-i cerriyle; mü'minlerle ilgili olan iman lafzının manası da, onları dinlemek ve onların görüşlerini kabul etmek manasına geldiği için, lâm harf-i cerriyle müteaddi olmuştur.. Bu, tıpkı وَمَا اَنْتَ بِمُؤْمِنٍ لَنَا *"Sen bize inanıcı değilsin"* (Yusuf, 17); فَمَآ اٰمَنَ لِمُوسٰى اِلَّا ذُرِّيَّةٌ مِنْ قَوْمِهٖ *"Musa'ya kavminin gençlerinden başkası iman etmedi"* (Yûnus, 83); اَنُؤْمِنُ لَكَ وَاتَّبَعَكَ الْاَرْذَلُوْنَ *"Arkana hep bayağı kimseler düşmüşken, sana iman eder miyiz?"* (Şuâra, 111) ve اٰمَنْتُمْ لَهٗ قَبْلَ اَنْ اٰذَنَ لَكُمْ *"Ben size izin vermeden siz ona iman ettiniz ha!"* (Şuâra, 49) âyetlerinde olduğu gibidir.

Üçüncüsü *"İçinizden iman edenler için de bir rahmettir O..."* buyruğudur. Bu da hayırlılığı gerektirir. Zira bu, "O Peygamber, sizin işlerinizi, zahire göre yerine getirir. İçinizdekileri iyice araştırmaz ve sırlarınızı ortaya koyma hususunda gayret göstermez" demektir. Binâenaleyh, bütün bu üç vasıftan her birinin, Hz. Peygamber'in bir hayır kulağı olmasını gerektirdiği kesinleşir. Cenâb-ı Hak bunun, bir hayır ve rahmet sebebi olduğunu beyan buyurunca, O'na eziyet eden herkesin, elîm bir azaba dûçâr olacağını da beyan etmiştir. Çünkü o Peygamber, o münafıkların son derece adi, rezil ve kepaze olmalarına rağmen, onlara hayrı ve rahmeti ulaştırma hususunda çaba sarf edip, sonra da onlar buna rağmen, onun iyiliğine kötülükle; hayırlarına da şerlerle mukabele edince, onların, Allah tarafından çok şiddetli bir azaba müstahak kılınacaklarında şüphe olmaz.

DÖRDÜNCÜ MESELE

Bu iki kelimeyi tenvin ile "اُذُنٌ خَيْرٌ" şeklinde okuyanların bu şekilde okumalarının sebebi hususunda da şu izahlar yapılabilir:

1) Kelamın takdiri, "Habibim, de ki: "Anlayan, kavrayan, hakkı duyan kulak, sizin için, zikretmiş olduğunuz o fasit, yanlış tenkitlerden daha

hayırlıdır" şeklindedir. Daha sonra da Cenâb-ı Hak, bu tenkidin yersiz ve yanlış olduğuna delâlet eden, *"Allah'a inanır, mü'minlerin sözüne inanır... içinizden iman edenler için de bir rahmettir O.."* buyurmuştur. Buna göre mana, "Bu sıfatları taşıyan kimse, nasıl tenkit edilebilir ve bu kimse nasıl saflıkla ve çabuk aldanmakla nitelendirilir?" şeklinde olur...

2) Bu ifadenin başına, bir mübteda getirilerek, takdirin, هُوَ اُذُنٌ خَيْرٌ لَكُمْ "O, sizin için hayırlı olan bir kulaktır.." şeklinde olmasıdır. Bu, "O, sizin hakkınızda hayırlı olmakla vasfedilmiş bir kulaktır. Çünkü o, sizin mazeretlerinizi kabul eder ve sizin câhilliklerinize aldırış etmez. O halde daha nasıl siz bu durumu onun hakkında bir tenkit konusu yapabiliyorsunuz!" anlamındadır.

3) Bu, **en-Nazm** adlı eserin sahibinin ileri sürdüğü, zoraki ve tekellüflü bir izahtır. Buna göre "üzün" kelimesi, her ne kadar zâhiri itibariyle mübteda olarak merfû kılınmış ise de, kelimenin yeri, hal olmak üzere nasb olup, bunun te'vili, قُلْ هُوَ اُذُنًا خَيْرٌ "De ki: "O, bir kulak olarak, hayırlıdır" şeklindedir. Yani, "O bir kulak olduğu zaman, sizin için daha hayırlı olur. Zira o, sizin mazeretlerinizi kabul etmektedir" demektir.

Bu ifadenin bir benzeri de, وَهُوَ حَافِظًا خَيْرٌ لَكُمْ "O, bir bekçi olarak, sizin için hayırlıdır" ifadesidir. Yani, "O, bir koruyucu olması halinde, sizin için daha hayırlıdır" demektir. Fakat, işbu "hale kevnihi" hazfedilince, hâl müptedâ yerine konularak, takdiri, وَهُوَ حَافِظٌ خَيْرٌ لَكُمْ "O, sizin için hayırlı olan bir bekçidir, koruyucudur.." şeklinde olmuştur. Kur'an'da "hüve" kelimesi, çokça hazfedilmiştir. Nitekim Cenâb-ı Hak, سَيَقُولُونَ ثَلَاثَةٌ *"Üçtür..." diyecekler.."* (Kehf, 22) buyurmuştur. Yani, هُمْ ثَلَاثَةٌ "Onlar, üçtür" demektir. Her ne kadar **Vâhidî,** bunu çok güzel bulmuşsa da, ancak ne var ki bu, son derece zorlamalı bir açıklamadır.

BEŞİNCİ MESELE

Hamza, "hayr" kelimesine atfederek, cer ile "ve rahmetin" şeklinde okumuştur. Buna göre sanki, "اُذُنُ خَيْرٍ وَرَحْمَةٍ" denilmek istenmiştir. Yani "O, hayır ve rahmetin sebebi olan sözü dinleyendir.." demektir.

Buna göre şâyet, "Rahmet olan her şey, bir hayırdır. O halde, "hayır" kelimesinin peşinden "rahmet" kelimesinin getirilmesinin faydası ve hikmeti nedir?" denilirse, biz deriz ki: Hayır çeşitlerinin en kıymetlisi "rahmet"tir. Binâenaleyh, "hayır" kelimesinden sonra "rahmet" kelimesinin getirilmesi güzeldir. Bu tıpkı, "وَمَلٰئِكَتِهِ وَرُسُلِهِ وَجِبْرِيلَ وَمِيكَالَ" (Bakara, 98); âyetinde olduğu

gibidir. **Ebû Ubeyd,** bu şekilde okumanın tuhaf olduğunu, zira, matuf ile matûfun aleyh'in birbirine uzak kaldığını ileri sürerken, **Ebu Ali el-Farisî** "Uzaklık, atfın yapılmasına mâni değildir. Baksana, وَقِيلِهِ يَا رَبِّ *"Onun, 'Yârab' demesi.."* (Zuhruf, 88) âyetini bu şekilde okuyanlar, bunu Cenâb-ı Hakk'ın, إِنَّ اللهَ عِنْدَهُ عِلْمُ السَّاعَةِ *"O saatin ilmi şüphesiz ki Allah'ın nezdindedir"* (Lokman, 34) âyetine atfederek, kelamın takdirinin, عِنْدَهُ عِلْمُ السَّاعَةِ وَعِلْمُ قِيلِهِ "Saatin, kıyametin ve onun.... şeklindeki sözünün ilmi, Allah katındadır" şeklinde olduğunu söylemişlerdir.

Buna göre şâyet, **"İbn Âmir'**in, nasb ile "rahmeten" şeklinde okuması nasıl izah edilir?" denilirse, biz deriz ki: Bu, neticesi hazfedilmiş bir illettir. Buna göre ifadenin takdiri رَحْمَةً لَكُمْ يَأْذَنُ "Rahmet olsun diye size izin vermektedir" şeklindedir. Ancak ne var ki, "اُذُنُ خَيْرٍ لَكُمْ" tabiri buna delalet ettiği için, bu kelime hazfedilmiştir.

يَحْلِفُونَ بِاللهِ لَكُمْ لِيُرْضُوكُمْ وَاللهُ وَرَسُولُهُ أَحَقُّ أَنْ يُرْضُوهُ إِنْ كَانُوا مُؤْمِنِينَ ﴿٦٢﴾

"Size gelip gönlünüzü hoş etmek için Allah'a yemin ederler. Eğer bunlar mü'min iseler, Allah ve Resûlü'nü razı etmeleri daha doğrudur" (Tevbe, 62).

Münafıkların Mü'minlere Yaltaklanmaları

Bil ki bu, münafıkların çirkin fiillerinin bir başkası olup, bu da onların, yalan yere yemin etmeleridir. Bunun, daha önce geçenlere binaen söylenmiş bir tabir olduğu, yani, "Onlar, Peygamber'e eziyet ediyor, O'nun hakkında kötü söz söylüyor, sonra da size, bunu söylemediklerine dair yemin ediyorlar" anlamına geldiği ileri sürüldüğü gibi, bunun, **Tebük Savaşı**'na katılmayan ve Hz. Peygamber (s.a.s) Medine'ye dönünce O'na gelerek mazeret beyanında bulunup, yemin eden bir grup münafık hakkında nazil olduğu da ileri sürülmüştür. Buna göre mana: "Onlar, mü'minleri, yeminleriyle hoşnut etmek için, kendileri hakkında nakledilen şeyleri söylemediklerine dair yemin ettiler. Halbuki, gerekli ve vâcip olan, onların, Allah'ı gizledikleri şeyin aksini ortaya koymak suretiyle değil, ihlâs ve tevbe ile

razı etmeleridir" şeklinde olur. Bunun bir benzeri de Cenâb-ı Hakk'ın "وَاِذَا لَقُوا الَّذِينَ اٰمَنُوا قَالُوا اٰمَنَّا" (Bakara, 14) âyetidir.

Cenâb-ı Hakk'ın, âyette "Allah ve Resûlullah'tan bahsettikten sonra, zamiri müfret getirerek يُرْضُوهُ *"Onu razı etmeleri "* buyurması ile ilgili olarak şu izahlar yapılmıştır:

1) Allahu Teâlâ, başkası ile birlikte mücmel olarak (yani zamirle) zikredilmez. Aksine O'na ta'zim için, O'nun müstakil olarak zikredilmesi gerekir.

2) Bütün taat ve ibadetlerin gayesi, Allah'tır. Binâenaleyh burada (o müfret zamir ile) sadece o zikredilerek yetinilmiştir. Rivâyet olunduğuna göre bir kâfir, yüksek sesle, "Ben Allah'a tevbe ederim, Muhammed'e değil" dedi. Hz. Peygamber (s.a.s.) bunu duyunca, *"Hakkı ehline verdi"* buyurdu.

3) Bu ifade ile, "o ikisini razı etmeleri..." manası kastedilmiş olup, ama sadece birini zikretmekle yetinilmiş olması da caizdir. Bu tıpkı şairin şu şiirinde olduğu gibidir.

نَحْنُ بِمَا عِنْدَنَا وَاَنْتَ بِمَا عِنْدَكَ رَاضٍ وَالرَّأْىُ مُخْتَلِفُ

"Görüşler farklı olsa da, biz, bizdeki (görüşe), sen de sendekine razısın (ondan hoşlanırsın)."

4) Sırları ve kalpleri bilen Allah'tır. Kalplerin ihlaslı olup olmadığını da sadece O bilir. İşte bundan dolayı, Cenâb-ı Hak, sadece kendisini zikretti.

5) Peygamber'in rızasının Allah'ın rızasına uygun olması gerektiği, aralarında bir muhalefet ve başkalığın bulunması imkânsız olduğu için, ikisinden birisinin zikredilmesiyle yetinilmiştir. Bu tıpkı, اِحْسَانُ زَيْدٍ وَاِجْمَالُهُ نَعَشَنِي وَجَبَرَنِي "Zeyd'in (bana) ihsanı ve güzel davranışı, beni mutlu kıldı ve bütün dertlerimi unutturdu" denilmesi gibidir.

6) Takdirin, وَاللّٰهُ اَحَقُّ اَنْ يُرْضُوهُ وَرَسُولُهُ كَذٰلِكَ "onlar tarafından, Allah razı edilmeye daha layıktır; O'nun Resûlü de böyledir" şeklinde olmasıdır.

Cenâb-ı Hak, اِنْ كَانُوا مُؤْمِنِينَ *"Eğer bunlar mü'min iseler"* buyurmuştur. Bu hususta iki açıklama vardır:

a) "Şâyet onlar, iddia ettikleri üzere, inanmış iseler.." demektir.

b) Onlar, Resûl'ün dininin doğru olduğunu biliyorlardı. Ancak ne var ki onlar, inatlarından ve hasetlerinden dolayı, küfürlerinde diretip ısrar ettiler. İşte bundan dolayı da Cenâb-ı Hak, *"Eğer bunlar mü'min iseler"* buyurmuştur. Bu âyette, kalbin tasdiki eşlik etmediği sürece, sadece "iman" kelimesini izhar etmekle, Allah'ın rızasının tahakkuk etmeyeceğine bir

delalet bulunmaktadır. Bu âyet-i kerime, imanın, sadece lisanın ikrarı ve ifâdesi olduğunu iddia eden Kerramiyye'nin görüşünü iptal eder.

اَلَمْ يَعْلَمُوٓا اَنَّهُ مَنْ يُحَادِدِ اللّٰهَ وَرَسُولَهُ فَاَنَّ لَهُ نَارَ جَهَنَّمَ خَالِدًا فِيهَا ذٰلِكَ الْخِزْيُ الْعَظِيمُ ﴿٦٣﴾

"Hâlâ şu hakikati anlamadılar mı ki: Kim Allah'a ve Resûlü'ne karşı koyarsa ona içinde ebedî kalıcı olmak üzere, cehennem ateşi vardır. Bu (ebedî kalış) ise, en büyük rüsvaylıktır" (Tevbe, 63).

Bil ki âyetin gayesi de **Tebük Savaşı**'na katılmayan münafıkların durumlarını açıklamaktır. Bu âyetle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Ehl-i meânî şöyle demiştir: "Elem ta'lem" (Anlamadın mı?) tabiri uzun bir süre bir şeyi öğrenmek için çaba gösterip de bu hususta iyice gayret gösteren, sonra da onu öğrenemeyen bir kimseye hitaptır. Bunun üzerine, işte bu kimseye: "Bu kadar uzun zaman sonra, hâlâ öğrenemedin mi?" denilir (Âyette de) böyle bir ifadenin getirilmiş olması, son derece isabetlidir, yerindedir. Çünkü Hz. Peygamber (s.a.s), uzun bir süre o münafıklarla birlikte bulunmuş ve O'nun, Allah'a isyan etmekten sakındırmak ve O'na itaate teşvik etmek için, emir ve yasakları çok olmuştur. "اَنَّهُ" kelimesindeki zamir, iş ve durum (emir ve şe'n) zamiridir. Buna göre mana, "Hiç şüphesiz, iş ve durum şöyle şöyle...dir" şeklinde olur. Bu zamirin getirilmiş olmasının faydası şudur: Şâyet "اَنَّ" kelimesinden sonra o mübteda ve haber (açıkça) getirilecek olsa, bunun (gönüllerde) pek fazla tesiri olmaz. Ama sen, "Durum ve iş, şöyle şöyle...dir" dediğin zaman bu ifade, o sözün kıymet ve müessiriyetini, heybetini daha da çok artırır.

Cenâb-ı Hakk'ın "مَنْ يُحَادِدِ اللّٰهَ" tabiri hakkında **Leys** şöyle demektedir: Arapçada "حَادَدْتُهُ" kelimesinin manası "Ona muhalefet ettim" demektir. "اَلْمُحَادَدَةُ" kelimesi tıpkı, اَلْمُجَانَبَةُ (uzaklaşmak), اَلْمُعَادَاةُ (düşmanlık yapmak), ve اَلْمُخَالَفَةُ (muhalefet etmek) kelimeleri gibidir. Bu kelime, "sınır çizmek" anlamına gelen "hadd" kelimesinden türemiştir "حَادَّ فُلَانٌ فُلَانًا" deyiminin manası, "Falanca falancanın tarafından başka tarafta yer aldı" şeklindedir.

Bu tıpkı, bir kimsenin "شَاقَّهُ" demesi gibidir. Yani, "Onun aksi tarafında bulundu" demektir. Buna göre "يُحَادِدِ اللّٰهَ" tabirinin manası, "Kim, muhalefet etmek suretiyle, Allah'ın dostlarının ve velilerinin tarafından, başka bir yerde bulunursa..." şeklinde olur. " **Ebu Müslim,** bu kelimenin, "silahın demiri" manasına gelen "hadîd" lafzından türediğini söylemiştir. Müfessirlerin bu kelime hakkındaki ifadeleri farklı farklı olmuştur:

a) "Kim, Allah'a muhalefet ederse..."

b) "Kim, Allah'la muharebe ederse.."

c) "Kim, Allah'a karşı inat edip diretirse..."

d) "Kim, Allah'a karşı haddi aşarsa.." gibi...

Daha sonra Cenâb-ı Hak فَاَنَّ لَهٗ نَارَ جَهَنَّمَ *"Ona... cehennem ateşi vardır"* buyurmuştur. Bu ifadeyle ilgili olarak da şu izahlar yapılmıştır:

1) "Cehennem ateşinin onun için olması vâcip ve gerekli oldu."

2) "Cehennem ateşi, onun içindir..." Bu manaya göre "اَنَّ" kelimesi te'kid için getirilmiştir.

3) Bizim "مَنْ يُحَادِدِ اللّٰهَ" ifadesindeki "مَنْ"in cevabının mahzuf olduğunu, kelamın takdirinin, "Onlar, Allah ve Resûlü ile mücadele edenlerin helak olduklarını ve cehennem ateşinin onlar için olacağını bilmediler mi?" şeklinde olduğunu söylememizdir. **Zeccâc,** fâ'dan sonra müste'nef bir söz olarak elif nûn maddesinin meksûr okunmasının caiz olduğunu, ancak fetha ile okumanın daha güzel olacağını söylemiştir. **Ka'bî** de, tefsirinde bu ifadenin meksur olarak okunduğunu da nakletmiştir. **Ebu Müslim** şöyle demektedir: "Cehennem, ateşin isimlerindendir. Dil âlimleri Arapların, çok derin olan kuyuyu "cihnâm" diye isimlendirdiklerini nakletmektedirler. Binâenaleyh, "cehennem" kelimesinin bu lafızdan alınmış olması mümkündür. Dibinin derin olması da, cehennem azâbının nihâyeti olmadığı manasındadır. Âyette geçen "hâliden" kelimesi "devamlı kalmak üzere" anlamında olup, "hizy" kelimesi de, bazen pişmanlık, bazen de utanma anlamına gelir. Burada pişmanlık anlamına gelmesi daha uygundur. Nitekim Cenâb-ı Hak, *"Bunlar azabı görünce, pişmanlıklarını içlerine atarlar.."* (Sebe, 33) buyurmuştur.

يَحْذَرُ الْمُنَافِقُونَ اَنْ تُنَزَّلَ عَلَيْهِمْ سُورَةٌ تُنَبِّئُهُمْ بِمَا فِى قُلُوبِهِمْ قُلِ اسْتَهْزِءُوٓا اِنَّ اللّٰهَ مُخْرِجٌ مَا تَحْذَرُونَ ﴿٦٤﴾

"Münafıklar, kalplerinde olanı açıkça haber verecek bir sûrenin tepelerine indirilmesinden daima endişe ederler. De ki: "Siz maskaralık yapadurun, Allah gocunageldiğiniz şeyi meydana çıkaracaktır" (Tevbe, 64).

Münafıkların Fâş Edilme Korkuları

Bil ki âlimler, Berâe Sûresi'ni, münafıkların kalplerindekini eşip ortaya koyduğu için "اَلْحَافِرَةُ" diye adlandırmışlardır.

Hasan el-Basri şöyle demektedir: "On iki münafık, münafıklık olan bir iş hususunda anlaştılar. Cebrail (a.s.), Hz. Peygamber'e onların isimlerini bildirdi. Bunun üzerine Hz. Peygamber (s.a.s) de: *"Birtakım kimseler, şöyle şöyle anlaşmışlar... Binâenaleyh, onlar kalksınlar ve itirafta bulunsunlar. Rablerinden bağışlanmalarını dilesinler ki, ben de onlara şefaatçi olayım!."* dedi. Ama, hiçbiri kalkmadı. Müteakiben Hz. Peygamber (s.a.s): *"Falanca, falanca; sen, sen... kalkın"* dedi ve bu kimselerin yanına geldi. Daha sonra onlar: "Biz suçumuzu kabul ediyor ve affımızı istiyoruz..." dediklerinde, Hz. Peygamber (s.a.s): *"Şu anda ben, hiçbir şey olmamış gibi şefaatçi olmayı gönülden arzuluyorum. Allah da, çabucak kabul edecektir. Onun için, yanımdan çıkın"* dedi. Bunun özerine, hiç kimse bir şey söylemeden, orayı tamamen boşalttılar."

Münafıkların Hz. Peygamber'e Suikast Teşebbüsleri

Esamm da şöyle demiştir: "Hz. Peygamber (s.a.s), **Tebük**'ten dönerken, on iki kişi, onu öldürmek amacıyla durmuşlardı ve onlar, karanlık bir gecede yüzlerine birer maske takmışlardı. Derken, Cebrail (a.s) bunu Hz. Peygamber'e haber verdi ve ona, onların binitlerinin yüzlerine vuracak olan birisini onlara göndermesini emretti. Bunun üzerine Hz. Peygamber, bu işi **Huzeyfe**'ye emretti. **Huzeyfe** de, onların binitlerinin yüzüne vurup onları kovaladı, böylece bu kimseleri uzaklaştırdı. Bunun üzerine Hz. Peygamber, **Huzeyfe**'ye: *"Onların hangi topluluktan, kabileden olduğunu anlayabildin*

mi?" deyince **Huzeyfe**: "Hiç birisini tanıyamadım" dedi. Sonra Hz. Peygamber (s.a.s) onların isimlerini teker teker sayarak: *"Bunu bana Cebrail haber verdi"* dedi. Bunun üzerine de **Huzeyfe**: "Sen, onların öldürülmeleri için onlara gönderilmedin mi?" deyince, Hz. Peygamber (s.a.s): *"Arapların, 'Muhammed, kendi adamlarıyla savaştı. Zafere kavuşunca da onları öldürmeye başladı' demesinden korkuyorum. Allah, bu hususta bize kâfidir"* [85] buyurdu.

İmdi şâyet, "Münafık, kâfirdir. Binaenaleyh, Hz. Peygamber'e vahyin inmesinden nasıl korkabilir ki?" denilirse, biz deriz ki:

Bu hususta şu izahlar yapılmıştır:

a) **Ebu Müslim** şöyle demektedir: "Bu, münafıklar Hz. Peygamber'in her şeyi söylediğini ve söylediği her şeyin vahiy kaynaklı olduğunu iddia ettiğini gördüklerinde, alay ederek izhar ettikleri bir sakınma, korkudur. Münafıklar, kendi aralarında bu hususu kabul etmeyip yalanlıyorlardı. Bunun üzerine Allah, bunu Resûlü'ne haber verdi ve O'na, o münafıklara, ortaya çıkmasından korkup sakındıkları sırlarını ortaya dökeceğini bildirmesini emretti. Cenâb-ı Hakk'ın, اِسْتَهْزِؤُا *"Siz alay edin, maskaralık yapadurun..."* buyruğunda da, bizim bu söylediğimize bir delâlet bulunmaktadır."

b) Münafıklar, her ne kadar Hz. Peygamber'in dinini kabul etmiyor iseler de, onlar, Hz. Peygamber (s.a.s)'in, saklayıp gizledikleri her şeyi onlara haber verdiğini müşahede ediyorlardı. İşte böyle bir gözlem ve tecrübeden dolayı, onların kalplerine böyle bir korku ve sakınma hissi düşmüştü.

c) **Esamm** şöyle demektedir: "O münafıklar, Hz. Peygamber'in, Allah katından gönderilmiş gerçek bir peygamber olduğunu biliyorlardı."

Kâdî: "Allah'ı, O'nun Resûlü'nü, Resûlü'nün getirdiği dinin doğruluğunu bilen kimsenin, Allah ve Resûlullah ile mücadele etmesi uzak bir ihtimaldir" demiştir.

ed-Dâî ilallah[86] şöyle demektedir: "Bu, pek uzak bir ihtimal değildir. Çünkü, kalpte haset hissi iyice kuvvetlenince, elle tutulur gözle görülür şeyler hususunda bile, çekişilmeye başlanır."

d) Âyetteki "yahzeru" kelimesi, sakınmayı emretmek anlamındadır. Yani, "münafıklar bundan sakınsınlar..." demektir.

85 Kenzu'l-Ummâl, 11. cilt, 31225.s.
86 Râzî, kendisini kastediyor. (Ç.)

e) Onlar, Hz. Peygamber'in nübüvvetinin doğruluğu hususunda şüphe ediyorlardı. O nübüvvetin yanlışlığı hususunda kesin ve kat'i bir kanaate sahip değildiler. Şüphe eden korkar. İşte bu sebepten dolayı onlar, durumları hakkında, kendilerini rezil rüsvay edecek olan bir şeyin, Hz. Peygamber'e inmesinden korkuyorlardı.

Daha sonra **Keşşaf sahibi** şöyle demektedir: "Hak Teâlâ'nın, "...عَلَيْهِمْ تُنَبِّئُهُمْ" buyruğundaki zamirler, mü'minlere; "فِى قُلُوبِهِمْ" ifadesindeki zamir de münafıklara râcidir. Bütün bu zamirlerin, münafıklara râci olması da mümkündür. Çünkü bu sûre, onların kalplerindeki fikirler ve gayeler hakkında nazil olmuştur. Binâenaleyh, bu sûre, onların aleyhine olarak nazil olmuş demektir. O halde, "تُنَبِّئُهُمْ بِمَا فِى قُلُوبِهِمْ" ifadesinin manası, "Sûre, onlara, sanki 'kalplerinizde şunlar şunlar vardır...' demektedir" şeklindedir. Yani "bu sure, onların sırlarını iyiden iyiye ifşa ediyor ve böylece de sanki onlara haber veriyor."

Daha sonra Cenâb-ı Hak, قُلِ اسْتَهْزِؤُا *"Siz maskaralık yapadurun..."* buyurmuştur. Bu, tehditvari bir emirdir ve bu Cenâb-ı Hakk'ın tıpkı, *"De ki: "Yapın.. Çünkü hareketinizi Allah (...) görecektir!"* (Tevbe, 105) âyeti gibidir.

Cenâb-ı Hak, اِنَّ اللهَ مُخْرِجٌ مَا تَحْذَرُونَ buyurmuştur. Yani, "Allah, sizin sakındığınız, korktuğunuz o şeyi mutlaka varlık âlemine çıkaracaktır" demektir. Çünkü bir şey, yok iken meydana gelince, o işi yapan, onu yokluktan varlığa çıkarmış olur.

TEVBE SÛRESİ'NİN DEVAMI 11. CİLTTEDİR

İÇİNDEKİLER

A'râf 115-119. Âyetlerin Tefsiri **5**
Emmâ ve İmmâ Edatları Hakkında 5
Hz. Musa'nın Sihirbazları Sihir Yapmaya Davet Etmesinin İzahı 7
Sihrin, Görenleri Dehşete Düşürmesi 8
Âsânın, Sihirbazların Attıklarını Yutması 9
İfk Kelimesinin Manası 10
A'râf 120-122. Âyetlerin Tefsiri **12**
Sihirbazların İman Edip Secdeye Kapanması 12
A'râf 123-126. Âyetlerin Tefsiri **14**
Firavun'un Havaya Hakim Olma Gayreti, Şüphe Atması 15
A'râf 127-128. Âyetlerin Tefsiri **19**
Firavun'un Çevresi, Onu İşkenceye Teşvik Ediyor 19
Firavun, İsrâiloğullarının Erkeklerini Öldürterek Nüfusunu Azaltıyor 22
Dünya Allah'ın Mülküdür, Dilediği Kullarını Oraya Varis Yapar 23
A'râf 129. Âyetin Tefsiri **24**
Yahudilerin Nazlanmaları 24
"Nazara" Kelimesinin Allah Hakkındaki Manası 25
A'râf 130-131. Âyetlerin Tefsiri **26**
Sene Kelimesinin Manası 26
Cahiliyede Zecr, İyafe Uygulaması ve Bâtıllığı 29
A'râf 132-133. Âyetlerin Tefsiri **30**
Firavun Beldesine Peş Peşe Gelen Felâketler 31
İnanmayacakları Bilindiğine Göre O Kadar Mu'cize Göndermenin Hikmeti 35
A'râf 134-135. Âyetlerin Tefsiri **35**
"Ricz" Kelimesinin İzahı 36
A'râf 136. Âyetin Tefsiri **37**
Firavun ve Ordusunun Denizde Boğulmaları 38
A'râf 137. Âyetin Tefsiri **39**
Horlanan Mü'minlerin Hâkim Kılınmaları 39
İsrailoğullarına Yapılan Vaadin Gerçekleşmesi 40
Firavun İdaresinin Yaptığı Bina ve Bahçelerin İmhası 40
A'râf 138-139. Âyetlerin Tefsiri **41**
Yahudilerin Putperestliğe Heveslenmeleri 41

Şirkin Masum Kılıklı Şekli de Küfürdür 42
Putları Tanrı Değil, Kıble Saymalarındaki Mahzur 43
Şirk Yolu Çıkmaza Mahkumdur 44
A'râf 140. Âyetin Tefsiri 44
Sipariş Üzere Tanrı Olmaz 45
Hak Tanrının Vasfı 45
A'râf 141. Âyetin Tefsiri 46
A'râf 142. Âyetin Tefsiri 46
Hz. Musa'ya Tevrat'ın Verilme Keyfiyeti 47
Hz. Musa (a.s)'nın İlk Otuz Gün ile Son On Günde Ne Yaptığı? 47
Hz. Harun'un Hz. Musa'ya Göre Konumu 49
A'râf 143. Âyetin Tefsiri 49
Allahu Teâlâ'nın Kelamının Mahiyeti 50
Allah'ın Hitabını Hz. Musa'nın Yanındakiler İşittiler mi? 51
Âyetin Allah'ın Görülebileceğine Delâleti 51
Allah'ın Görülebileceğini İnkâr Eden Mu'tezile'nin İtirazları 57
Arapçada Len Edatı Ebedîlik İfade Etmez 58
Dekkâ Kelimesinin Manası 61
A'râf 144. Âyetin Tefsiri 62
Hz. Musa'nın Istıfa Edilmesi 63
A'râf 145. Âyetin Tefsiri 64
Tevrat Levhaları Hakkında 64
Allah'ın Hükümleri Arasında "En Güzel Olanlar" Ayırımı Ne Demektir? 66
A'râf 146. Âyetin Tefsiri 67
Kibir'in Manası 69
Mütekebbire Karşı Kibirli Davranma Meselesi 70
Sebîlu'r-rüşd Tabirinin İzahı 70
A'râf 147. Âyetin Tefsiri 71
Bir Şeyi Terk Etme, Fiil Değildir 71
A'râf 148. Âyetin Tefsiri 72
Samirî'nin Altından Buzağı Şeklinde Put Yapması 72
A'râf 149. Âyetin Tefsiri 76
A'râf 150-151. Âyetlerin Tefsiri 79
Hz. Musa'nın Daha Dönmeden Kederlenmesinin İzahı 79
Vekâlet Hakkında 81
Hz. Musa'nın Tevrat Levhalarını Elinden Atması 82
Hz. Musa'nın Hz. Harun'dan Hesap Sorması 83
A'râf 152-153. Âyetlerin Tefsiri 84
Buzağıyı Tanrılaştıranların Akıbetleri 85
A'râf 154. Âyetin Tefsiri 86

Öfkesi Yatışınca Hz. Musa'nın Yaptıkları 87
Nüsha Kelimesinin Mânası ve Tevrat Nüshası 88
A'râf 155. Âyetin Tefsiri 89
Hz. Musa Kavminden Yetmiş Kişi Seçti 89
İnsanın Seçme ve İhtiyar Etmesi Hakkında 90
Her Kabileden Seçtiği Yetmiş Kişi ile Mîkat'a Çıkışı 91
Mîkat Tek midir Müteaddit midir? 92
Mîkat'ın Müteaddid Olduğunu Söyleyenler ve Delilleri 92
Fısk Yüzünden Umuma Bela Gelip Gelmemesi 95
Allah'ın Merhametinin Özelliği 97
A'râf 156. Âyetin Tefsiri 97
A'râf 157. Âyetin Tefsiri 100
Nebiyy-i Ümmî'nin Tevrat ve İncil'de Haber Verilmesi 101
Hz. Peygamber'in Bu Âyetteki Dokuz Sıfatı 101
A'râf 158. Âyetin Tefsiri 107
Hz. Muhammed'in Risaleti Evrenseldir 107
Hz. Muhammed (s.a.s)'in Risaleti 112
Hz. Peygamber'e Uymanın Farz Oluşu 113
A'râf 159. Âyetin Tefsiri 115
İsrailoğullarından Hak Üzere Olan Cemaat 115
A'râf 160. Âyetin Tefsiri 117
İsrailoğullarının On İki Kabileye Bölünmesi 117
Hz. Musa'nın On İki Pınar Fışkırtması 119
A'râf 161-162. Âyetlerin Tefsiri 120
Aynı Kıssanın Farklı Anlatımının Hikmeti 120
A'râf 163. Âyetin Tefsiri 123
Sahil Kasabası Yahudilerinin Kıssası 123
Karye (Köy) Kelimesi Bazen Şehir Mânasına Gelir 124
Sebt Kelimesinin Manası 124
A'râf 164-165. Âyetlerin Tefsiri 126
A'râf 166. Âyetin Tefsiri 130
Maymuna Dönüştürülen Yahudiler 131
A'râf 167. Âyetin Tefsiri 131
Yahudilere Verilen Zilletin Manası 132
A'râf 168. Âyetin Tefsiri 134
A'râf 169-170. Âyetlerin Tefsiri 135
İyilerden Sonra Kötü Nesil 136
Dünyalık Peşinde Koşmaları 136
Allah'a Verdikleri Sözde Durmayanlar 137
A'râf 171. Âyetin Tefsiri 138

Dağın Gölgelik Gibi Üzerlerine Getirilmesi 138
A'râf 172-174. Âyetlerin Tefsiri 140
Allah'ın İnsanlardan Ahit Almış Olması 140
Ahit Hakkında Mu'tezile'nin Te'vili 142
A'râf 175-176. Âyetlerin Tefsiri 152
İlmine Güvenen Tip: Bel'am 152
İlmine Güvenen Tiplerden: Ümeyye 153
Rahip Ebû Âmir 153
Soluyan Köpeğe Teşbih 157
A'râf 177. Âyetin Tefsiri 159
Kötülükte Darb-ı Mesel Olanlar 159
A'râf 178. Âyetin Tefsiri 160
Hidâyet de Dalâlet de Allah'tandır 160
A'râf 179. Âyetin Tefsiri 163
Kulun Fiilini Yaratan Allah'tır 163
Anlamayan Kalpler, Görmeyen Gözler, İşitmeyen Kulaklar 168
Bilginin Yeri Kalptir 170
ALLAH'I ZİKRETMEK 171
A'râf 180. Âyetin Tefsiri 171
En Güzel İsim ve Sıfatlar Allah'ındır 172
Esma-i Hüsna'nın Taksimi 173
Kelamcıların Esma-i Hüsna'yı Taksimi 174
Allah'ın Sıfatlarının Birbirine Delâlet Etmesi 175
Vacip ve Mümkin Varlık 175
Allah'a "Şey" Vasfının Verilip Verilmemesi 176
Esma-i Hüsna'nın Tevkifi Olup Olmadığı 178
İsim, Müsemma'nın Gayrıdır 178
İlhad Kelimesinin Manası 180
Allah'ın İsimleri Hakkında Caiz Olan ve Olmayan Hususlar 180
A'râf 181. Âyetin Tefsiri 182
A'râf 182-183. Âyetlerin Tefsiri 183
Âyetleri Yalan Sayanların Helâki 184
İstidrac 184
Kâfire Mühlet Verme 185
Hz. Muhammed (s.a.s) Apaçık Bir Korkutucudur 187
A'râf 184. Âyetin Tefsiri 187
Resûlullah'ta Cinnetten Hiçbir Eser Yoktur 188
A'râf 185. Âyetin Tefsiri 189
Vacib Teâlâ'nın Varlığının İspat Edilmesine Dair 189
Ecellerinin Yaklaştığı İhtimalini Düşünmek 190

Ulvî ve Süflî Kâinat 191
A'râf 186. Âyetin Tefsiri 193
KIYÂMET 194
A'râf 187. Âyetin Tefsiri 194
Kıyamete "Sâat" Denilmesinin Sebebi 195
Kıyametin Vakti Allah Katındandır 196
Kıyametin Ağır (Sakîl) Sıfatının İzahı 197
Hafiyy Kelimesinin Mânası 198
A'râf 188. Âyetin Tefsiri 200
İmanı ve Küfrü Yaratan Allah'tır 201
A'râf 189-190. Âyetlerin Tefsiri 204
A'râf 191-194. Âyetlerin Tefsiri 212
Şirkin Çürütülmesi 212
A'râf 195. Âyetin Tefsiri 215
Putların Acizliği 215
A'râf 196-198. Âyetlerin Tefsiri 218
Gerçek Hâmi Yalnız Allah'dır 218
A'râf 199. Âyetin Tefsiri 220
Af ile Emr-i Ma'ruf'un Gereği 220
A'râf 200. Âyetin Tefsiri 223
İstiâzenin Önemi 223
Peygamberlerin İsmet Sıfatı 224
A'râf 201-202. Âyetlerin Tefsiri 225
Şeytanın Mü'minlere ve Kâfirlere Etkileri 226
Müttakiler Şeytanın Etkisinden Çabucak Sıyrılırlar 227
Cin ve İns Şeytanları Arasında Dayanışma 229
A'râf 203. Âyetin Tefsiri 230
Kur'an'da Nebi'nin Dahli Yoktur 230
KUR'AN'IN BAZI VASIFLARI 231
A'râf 204. Âyetin Tefsiri 232
Okunan Kur'an'ı Dinlemek 232
Kur'an Okununca Dinlemek Farzdır 232
Namazda Okunan Kur'an'ı Dinlemek Farzdır 232
Cemaatin İmamı Dinlemesi Farzdır 233
İmamın Hutbesini Dinlemenin Farz Oluşu 233
ZİKİR VE DUAYI ALÇAK SESLE YAPMA 237
A'râf 205. Âyetin Tefsiri 237
Yüksek Sesle Dua Etmeme Edeptendir 238
Dua ve Niyaz Kalpten Gelmeli, Mekanik Olmamalıdır 238
Bu Âyet, Kelam-ı Nefsî'nin Varlığını Gösterir 239

Tazarru Hakkında Tasavvufî Bir İzah 240
Allah Korkusu Nasıl Olur? 241
Duanın Alçak Sesle Olması 242
Gudüvv ile Âsâl Vakitlerinin İzahı 243
Sabah ve Akşam İbadet İstenmesinin Hikmet 243
Ruh ile Beden Arasında Karşılıklı Etki 244
A'râf 206. Âyetin Tefsiri 245
Kul Allah'a Yaklaştıkça İbadetini Artırır 245
Allah'ın Mekândan Münezzeh Olması 246

ENFÂL SÛRESİ

Enfâl 1. Âyetin Tefsiri 251
Ganimet Hakkındaki Hükmü Soranlar 251
Enfâlin Ne Olduğu? 251
Enfâl 2-4. Âyetlerin Tefsiri 257
Gerçek Mü'minin Başlıca Vasıfları 254
Allah Anılınca Kalpleri Titrer 258
Âyetlerin Okunması, İmanlarını Güçlendirir 259
İmanın Artıp Eksilmesi Mümkün müdür? 261
Âyetlerin, Dinleyenin imanını Artırma Meselesi 262
Namaz ve İnfakın Hakikati 262
İnsanın Kesin İfade ile "Ben Mü'minim" Demesi Hakkında 263
İmanda İstisna Yani "İnşaallah Mü'minim" Demek 264
Kâmil İmanın Şartları 265
Enfâl 5-6. Âyetlerin Tefsiri 270
Bedir Savaşıyla İlgili Nüzul Sebebi 270
Şâm'dan Mekke'ye Giden Kureyş Kervanı 271
Enfâl 7-8. Âyetlerin Tefsiri 274
Enfâl 9-10. Âyetlerin Tefsiri 277
Âyetin Nüzul Sebebi 277
Meleklerin Savaşıp Savaşmadığı 279
Enfâl 11-13. Âyetlerin Tefsiri 281
Mü'minlere Yapılan İlahî Yardımın Şekilleri 282
Yağmur Yağdırılması 283
Kalplere Kuvvet Verilmesi 285
Düşman Karşısında Ayakların Sabit Kılınması 286
Melâike ile Destekleme 286
Meleklerin Mü'minlere Sebat Vermeleri 287
Allah'ın, Kâfirlerin Kalplerine Korku Salması 287
Enfâl 14. Âyetin Tefsiri 289

Enfâl 15-16. Âyetlerin Tefsiri **290**
Kâfirlerle Yapılan Savaşta Kaçmayın 290
Enfâl 17. Âyetin Tefsiri **293**
Peygamberimiz'in Kureyş'e Attığı Bir Avuç Toprak 294
Âyetin Nüzul Sebebi 295
Enfâl 18-19. Âyetlerin Tefsiri **297**
Enfâl 20-23. Âyetlerin Tefsiri **300**
Allah'ın Cihat Emrine Kulak Vermenin Lüzumu 301
Lev Edatı Hakkında 303
Allah'ın Malumatının Nevileri 304
Enfâl 24. Âyetin Tefsiri **305**
Emir Sîgasının Farziyyet Manası 305
Hayat Veren Şeyler 307
Allah Kişi ile Kalbi Arasına Girer 307
Enfâl 25. Âyetin Tefsiri **310**
Umuma Gelen Musibet 310
Enfâl 26. Âyetin Tefsiri **312**
Az Olan Mü'minlere İlahî Yardım 313
Enfâl 27-28. Âyetlerin Tefsiri **314**
Allah'a, Resûlü'ne ve Emanetlere Hıyanet Etmeyin 314
Enfâl 29. Âyetin Tefsiri **317**
Takvâ, Allah'ın Furkân Vermesine Vesile Olabilir 317
Allah'ın Geniş Lütfu 319
Enfâl 30. Âyetin Tefsiri **320**
Kureyş'in Hz. Peygamber Aleyhindeki Komplosu 320
Enfâl 31-34. Âyetlerin Tefsiri **322**
Müşriklerin Kur'an'a Nazîre Yapma Teşebbüsleri 323
Müşriklerin İmha Edilmeyişlerinin Sebebi 325
İmhaları Matlup Değilse, Niçin Onlarla Kıtal Yapılıyor? 325
Müşriklerin Azabı Hakkındaki Müşkilin İzahı 327
Enfâl 35. Âyetin Tefsiri **327**
Müşriklerin Kâbe'de Islık ve Alkış Koparmaları 328
Enfâl 36-37. Âyetlerin Tefsiri **329**
Kâfirler Mallarını İslâm'dan Saptırmak İçin Harcarlar 330
Enfâl 38. Âyetin Tefsiri **331**
Zındık'ın Tevbesinin Kabul Edilip Edilmeyeceği 332
Kâfirlerin Amelle Mükellef Olup Olmadıkları 333
CİHAD 334
Enfâl 39-40. Âyetlerin Tefsiri **334**
Fitne Kalmayıncaya Kadar Savaş 334

GANİMETİN TAKSİMİ 336
Enfâl 41. Âyetin Tefsiri 336
Ganimetlerin Hükmü 336
Humus Meselesi 337
Ganimetlerin Dârü'l-Harpte Taksimi 339
Hısımlar Kimlerdir? 339
Enfâl 42. Âyetin Tefsiri 340
Bedir Savaşında İki Ordunun Karargâhları 342
Enfâl 43. Âyetin Tefsiri 344
Kâfir Ordusunun Sayısının Az Gösterilmesi 344
Az Gösterme Aldatma Değildir 344
Enfâl 44. Âyetin Tefsiri 345
Mü'minlerin Kâfirlere Az Gösterilmesi 345
Enfâl 45-47. Âyetlerin Tefsiri 347
Düşmanla Karşılaşmada Sebat 347
Allah'ı Anmanın Ehemmiyeti 347
İhtilaf ve Çekişmenin Zararı 348
Kureyş'in Kibir ve Çalımla Çıkması 350
İsim ve Fiil Cümlesi Arasındaki Fark 351
Enfâl 48. Âyetin Tefsiri 352
Şeytanın Kâfirleri Aldatması 352
Şeytanın Bâtılı Süslü Göstermesinin Nasıl Olduğu? 353
İblis'in İnsan Kılığına Girmesi 358
Enfâl 49. Âyetin Tefsiri 356
Münafıkların "Mü'minleri Dinleri Aldattı" Demeleri 356
Enfâl 50-51. Âyetlerin Tefsiri 357
Melâikenin Kâfirlerin Canlarını Alması 358
Enfâl 52-54. Âyetlerin Tefsiri 361
Firavun ile Mekke Müşrikleri Arasında Benzerlik 362
Allah'ın Takdiri ile Kulun Fiili Arasındaki Münasebet 363
Enfâl 55-56. Âyetlerin Tefsiri 365
En İnatçı Kâfirler 365
Ahdi Bozmak Kâfir Sıfatıdır 366
Enfâl 57-58. Âyetlerin Tefsiri 366
Kâfirlere İbret-i Âlem Olacak Ders Verme 366
Anlaşma Yapılan Taraftan Hıyanet Endişesi 367
Enfâl 59. Âyetin Tefsiri 368
İşkence Eden Kâfirler Cezasız Kalmazlar 368
Enfâl 60. Âyetin Tefsiri 370
Düşmana Karşı Kuvvet Hazırlama Görevi 371

Kuvvet Nedir? 371
Ribat'ın Manası 372
Kuvvetli Olmanın Faydaları 373
Bilinmeyen Düşmanlar Kimlerdir? 373
Enfâl 61. Âyetin Tefsiri 374
Barış İsteyen Düşman ile Barış Yapınız 375
Enfâl 62-63. Âyetlerin Tefsiri 376
Düşmanın Hıyanet Kastı ile Barış İstemesi 376
Allah'ın, Resûlü'nü Desteklemesi 377
Allah'ın, Mü'minlerin Kalplerini Birleştirmesi 378
Kalplere Hükmetmek Allah'a Aittir 378
Sevgi ve Nefretin Mahiyeti 379
Enfâl 64-65. Âyetlerin Tefsiri 381
Yirmi Mü'min İki Yüz Kâfiri Yenmelidir 383
Yirmi ve Yüz Sayılarını Zikretmenin Hikmeti 384
Kâfirler Anlamayan Bir Güruhtur 384
Enfâl 66. Âyetin Tefsiri 385
Yüz Mü'min İki Yüz Kâfiri Yenmelidir 385
Allah'ın Cüz'iyyatı Bilmesi 388
Mü'minin Kâfirden Kaçması Haramdır 389
Enfâl 67-69. Âyetlerin Tefsiri 390
Bedir Esirleri 391
Hz. Peygamberin İsmet Vasfına Haksız Yere İtiraz 392
Suçtan Caydırmanın Önemi 397
Savaşta Esir Edinme İzni 397
Enfâl 70-71. Âyetlerin Tefsiri 401
Esirlere Yapılan Muamele ve Hz. Abbas'ın Kıssası 402
Hıyânet Ne Demektir? 405
Müşriklere Karşı Mü minlere Verilen Fırsat 406
İMAN BASAMAKLARI: İman, Hicret ve Cihat 406
Enfâl 72-75. Âyetlerin Tefsiri 406
Öncü Muhacirlerin Sıfatları 407
Muhacirlerin Ensardan Faziletli Olmalarının Sebepleri 409
Velâyet ve Vali Kelimelerinin İzahı 410
İman Edip Hicret Etmeyen Mü'minler 411
Hicret Etmeyenlere Dinî Hususta Yardım Şarttır 412
Müslümanların Birbirleriyle İlgisizliği Yeryüzünü Bozar 414
Hicretin İkinci Dönemi 416
Akrabalık Hukuku 417
Zevi'l-Erhâm'ın Mirası 418

TEVBE SÛRESİ

Tevbe 1-2. Âyetlerin Tefsiri **423**
Tevbe Sûrenin Diğer İsimleri 423
Tevbe Sûresi'nin Başında Besmelenin Bulunmayışının Hikmeti 423
Berâe Kelimesinin Manası 426
Yapılmış Muahedenin İptal Edilmesi 427
Ültimatomun Hz. Ali Tarafından Müşriklere Tebliği 428
Tebliğ İşinin Hz. Ali'ye Verilmesinin Sebebi 429
Müşriklere Dört Ay Mühlet Verilmesi 430
Tevbe 3. Âyetin Tefsiri **432**
Muhtıranın Mahiyeti 432
Ezân Kelimesinin Manası 433
Hacc-ı Ekber Ne Demektir? 433
Tevbe 4. Âyetin Tefsiri **437**
Tevbe 5. Âyetin Tefsiri **439**
Ayın Başlangıcı ve Bitimi Hakkında Tabirler 439
Sürenin Bitiminde, "Müşrikleri Öldürün" 440
Namazı Terk Eden Müslüman Hakkındaki Hüküm 440
Zekâtı Reddedenlerin Hükmü 441
Tevbe 6. Âyetin Tefsiri **442**
İltica Eden Müşrike Yapılacak İşlem 442
Kelamullah Hakkında Mu'tezilenin İddiası 444
Taklit Kâfi Değil, Mutlaka Tefekkür Gereklidir 445
Müşrikin Kur'an Dinleme Talebi 445
Tevbe 7. Âyetin Tefsiri **447**
Müşrikler Ahitlerine Bağlı Kalırlarsa Siz de Bağlı Kalınız 447
Tevbe 8-10. Âyetlerin Tefsiri **447**
Kâfirlerin Galip Geldiklerinde Tutumları 448
İll Kelimesinin Manası 449
Zimme Kelimesinin Manası 450
Kâfirlerin Hepsi Fâsık mıdır? 450
Tevbe 11-12. Âyetlerin Tefsiri **452**
Dönüş Yapan Müşriklerin Durumu 452
İn (إِنْ) Şart Edatının Hükmü 453
Ahdi Bozmaları Hakkında 454
İnkâr Edenlerin Cezası 454
Tevbe 13. Âyetin Tefsiri **456**
Ahitlerini Bozup Peygamberi Çıkartanlarla Savaş 456
Tevbe 14-15. Âyetlerin Tefsiri **460**
Savaşın Faydaları 460

Resulullah Kavminin Azaplandırılması 461
Tevbe 16. Âyetin Tefsiri 466
Cihat İmtihanı Her Mü'mini Beklemektedir 466
Gerçek Mü'minin Alâmeti 467
Tevbe 17-18. Âyetlerin Tefsiri 468
Muhtıra Karşısında Müşriklerin Tutumları 468
Mescitleri İmar Etmek Ne Demektir? 469
Kâfirlerin Ameli Boşa Gider 471
Cami Yapanların Sıfatları 472
Allah'tan Başkasından Çekinmenin Hükmü 474
Mescidlerin Faziletleri Hakkında 474
Tevbe 19. Âyetin Tefsiri 476
Hacc Hizmetleriyle İlgili Âyetin Nüzul Sebebi 476
Sikaye ve İmare'nin Mahiyeti 478
Tevbe 20-22. Âyetlerin Tefsiri 479
İman ve Hicret Edenlerin Mükâfatı 479
"İnde" Tabiri ve İndiyyet Mertebesi 480
Hicret ve Cihadın Öneminin Sırrı 481
Ebedî Mutluluktaki Dereceler 482
Tevbe 23. Âyetin Tefsiri 486
Küfür Yolunu Seçen Yakınlarınızı Dost Edinmeyin 486
Tevbe 24. Âyetin Tefsiri 487
Allah ve Resûlü'nü Her Şeyden Çok Sevmeli 488
Tevbe 25-27. Âyetlerin Tefsiri 489
Huneyn Gazvesi ve Ucbun Cezası 489
Mevâtınu'l-Harb Ne Demektir? 490
Huneyn Vak'ası 491
Müşriklerin Hezimeti, Mü'minlere Sekînet İndirilmesi 492
Huneyn Günü Meleklerin İndirilmesi 493
Kâfirlerin Azaplandırılması 494
Tevbe 28. Âyetin Tefsiri 495
Müşriklere Kâbe Yolunun Kapatılmasının Çıkardığı Mesele 495
Neces Kavramı 496
Necesat Gideren Su ile Temizlenme 498
Gayrimüslimlerin Camiye Girmelerinin Hükmü 499
Mescid-i Haram'dan Maksad Harem Bölgesidir 499
Ziyaretçiler Azaldı Diye İktisaden Endişelenmeyin 500
Gerçekleşen Gaybî Haber 501
Tevbe 29. Âyetin Tefsiri 502
Ehl-i Kitaptan Cizye Alınız 502

Bazı Yahudilerin Müşebbihe Olduğu 502
Muvahhid Olan Yahudiler 503
Allah'ın Sıfatlarında İhtilafın Hükmü 503
Sıfatta İhtilaf ile Zatta İhtilafın Farkı 504
Yahudi ve Hristiyanların Âhiret İnançları 505
Cizyenin Mahiyeti 506
Zimmî-Müslim Arasında Kısas Câri Olur mu? 507
Kâfirlerin Nevileri 508
Cizyenin Miktarı 508
Tevbe 30. Âyetin Tefsiri 510
Hristiyanlıktaki Şirkin Mahiyeti Hakkında 510
Yahudilerin Hz. Uzeyr Hakkındaki İddiaları 511
Hristiyanların Hz. İsa'yı Tanrılaştırmaları 512
Tevbe 31. Âyetin Tefsiri 516
Ahbar ve Ruhban Kelimelerinin İzahı 517
Tanrılaştırmanın Buradaki Anlamı 517
Ancak Bir Olan Allah'a Kulluk 519
Tevbe 32. Âyetin Tefsiri 519
Allah Nurunu söndürmez 519
Hz. Peygamber'in Risaletinin Delilleri 520
Allah Nurunu Tamamlamak İster 521
Tevbe 33. Âyetin Tefsiri 521
Allah Hak Dini Üstün Kılmıştır 521
Dini Tamamlayıp Üstün Kılmanın Manası 522
Tevbe 34-35. Âyetlerin Tefsiri 523
O Ruhbanlarla Mevcut Bazı Kimseleri Mukayese 524
Bâtılda İttifak Edilmesi Nadirdir 525
Yararlanma Hakkında Mecazen "Yemek" Tabiri 525
Bâtıl Yollarla Yeme 525
Rahiplerin İslâm'a Girmeyişlerinin Sebebi 526
Altın Yığıp İnfak Etmeyenler 527
Ebu Zerr (r.a)'in "Kenz"i Tefsiri 527
Kenz Ne Demektir? 528
Tercihe Değer Olan, Mal Biriktirmemektir 531
Ziynet Eşyasının Zekâtı 532
Tevbe 36. Âyetin Tefsiri 537
Araplarda Senenin ve Takvimin Mahiyeti 537
Muhterem Aylar (Eşhur-i Hurum)a Tanınan Özelliğin Hikmeti 541
"Din" Kelimesinin Mânası 543
Tevbe 37. Âyetin Tefsiri 547

Nesî: Haram Ayları Erteleme 547
İnkârın İleri Derecesi 550
Tevbe 38. Âyetin Tefsiri 552
Cihattan Kaçıp Yere Mıhlananlar 553
Asıl Matlup Âhiret Mutluluğudur 554
Tevbe 39. Âyetin Tefsiri 556
Cihadın Sebepleri 556
Getirilecek Olan Başka Bir Kavim 557
Tevbe 40. Âyetin Tefsiri 558
Hicret Sırasında Allah'ın Te'yidi 559
Hz. Peygamber ile Hz. Ebû Bekir Sevr Mağarasında 560
Hz. Ebu Bekr'in Faziletine Delil Olan Âyet 561
Âyet, Hz. Ebu Bekr'in Faziletine Delildir 561
Hz. Ebu Bekir'in Faziletini Kabul Etmeyen Rafizîlere Cevaplar 563
Tevbe 41. Âyetin Tefsiri 570
Allah Yolunda Seferberlik 571
Hifaf ve Sikal Kelimelerinin Şerhi 571
Malla-Canla Cihat 572
Tevbe 42. Âyetin Tefsiri 574
Tebûk Gazasına Gitmeyenler 574
Tevbe 43. Âyetin Tefsiri 577
Hz. Peygamber'in (Savaşa Katılmama Hususunda) Müsaade Ettikleri 577
Hz. Peygamber'den Günah Sâdır Olur mu? 577
Hz. Peygamber'in İctihad Etmesi 578
Tevbe 44-46. Âyetlerin Tefsiri 581
Mü'minler Cihat ve Hizmetten İzin İstemezler 581
Münafıklar Cihattan Kaçmak İsterler 583
İmanda Şüphe Olmaz 583
Şüpheden Kaçmak Taklide Yol Açmaz mı? 583
İmanda İstisna Meselesi 583
İman ve Şüphenin Yeri Kalptir 584
Şüphenin Kısa Tahlili 584
Münafıkların Harbe Katılmamalarındaki Faydalar 585
İzin Konusunda Resûlullah'a İtab Etmenin Sebebi 585
Tevbe 47. Âyetin Tefsiri 589
Savaşa Katılan Münafıkların Bozgunculuğu 589
Tevbe 48-49. Âyetlerin Tefsiri 593
Münafıkların Fitne Çıkarma Peşinde Olmaları 594
Allah Onların Hilelerini Fâş Eder 594
Münafıklar Cihadı Fitne Sayarlar 595

Tevbe 50-51. Âyetlerin Tefsiri **596**
Musibet Geldiğinde Münafıkların Tutumu 597
Allah'ın Takdirinden Başkası Olmaz 597
Tevbe 52. Âyetin Tefsiri **599**
Mü'mine İki Güzel Şeyden En Az Biri Verilir 599
Münafığın Akıbeti İki Kötüden Biridir 600
Tevbe 53. Âyetin Tefsiri **601**
Münafığın İnfakı Kabul Edilmez 601
Tevbe 54. Âyetin Tefsiri **604**
Fısk Konusunda Mu'tezile'nin Yanlışı 604
Başlıca Münafıklık Sıfatları 604
İmansız Amel Makbul Değildir 605
Her Amelin Fayda veya Zararı Meselesi 605
Namazdaki Üşengeçliğin Tahlili 605
Zekât Gönül Ferahlığı ile Verilmelidir 606
Tevbe 55. Âyetin Tefsiri **607**
Kâfirlerin Servetine İmrenmeyiniz 607
İ'cab: Kendini Beğenme 608
Mal ve Evlâdın Azap Sebebi Olması 610
Dünyada Azap Sebebi Olması 610
Münafıklara Özellikle Azap Sebebi Olması 611
Tevbe 56-57. Âyetlerin Tefsiri **614**
Münafıklar Yalandan Mü'minlerle Olduklarına Yemin Ederler 615
Melcee, Meğâra ve Müddehal Kelimelerinin İzahı 615
Tevbe 58-59. Âyetlerin Tefsiri **616**
Hz. Peygamber'i Kınama Edepsizliği 617
Lemz Kelimesinin Manası 618
Allah'ın Verdiğine Razı Olmak 620
Tevbe 60. Âyetin Tefsiri **621**
Zenginden Yoksula Zekât Çıkarmanın Hikmeti 622
Zekâtın, Zekât Veren Yönünden Hikmetleri 622
Zekâtın, Alan Yönünden Hikmetleri 626
Zekât Sadece Sekiz Sınıfa Aittir 628
Zekâtın Sekize Taksimi Gerekmez 630
Zekâtın Sarf Yerlerinin Tarifi 632
Fakir ve Miskinler 632
Şâfiî'nin Miskin Konusundaki Görüşünün Delilleri 632
Miskin'in Fakirden Daha Yoksul Olduğu 636
Müellefe-i Kulûb 639
Köleler 640

Borçlular 641
Zekâtın Toplanması ve Dağıtılması İdareye Aittir 644
İmamın Zekat Alıp Alamayacağı 644
Zekât Memuru Zengin İse Pay Alabilir mi? 645
Tevbe 61. Âyetin Tefsiri 646
Münafıkların Hz. Peygamber'i İncitmeleri 646
Hz. Peygamber'in Mü'minlere İnanmasının Manası 649
Tevbe 62. Âyetin Tefsiri 651
Münafıkların Mü'minlere Yaltaklanmaları 651
Tevbe 63. Âyetin Tefsiri 653
Tevbe 64. Âyetin Tefsiri 655
Münafıkların Fâş Edilme Korkuları 655
Münafıkların Hz. Peygamber'e Suikast Teşebbüsleri 655